

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ДРОГОБИЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
ІНСТИТУТ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(Дрогобицька філія)
ДРОГОБИЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ДРОГОБИЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано 1994 року

Випуск XI-XII

Дрогобич
КОЛО
2008

ББК – 63,3 (4 УКР)
УДК 908 (477.83) (082)
Д – 75

Рекомендовано до друку Вченою радою
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Збірник зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України. Свідоцтво сер. КВ, № 5063 від 23.04.2001 р.

Постановою Президії ВАК України (№ 2-05/9 від 14.11.2001 р.) збірник
включено до Переліків наукових видань ВАК, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата
наук з історичних наук (Бюллетень ВАК України. – 2001. – № 6. – С. 12).

Редакційна колегія:

Володимир Александрович, доктор істор. наук, професор.
Любомир Винар, доктор істор. наук, професор (США).
Леонтій Войтович, доктор істор. наук, професор.
Генрик Гмітерек, габілітований доктор, професор (Республіка Польща).
Леонід Зашкільняк, доктор істор. наук, професор.
Ярослав Ісаєвич, доктор істор. наук, професор, академік НАН України.
Михайло Кріль, доктор істор. наук, професор.
Валерій Скотний, доктор філос. наук, професор.
Віталій Тельвак, канд. істор. наук, доцент.
Леонід Тимошенко, канд. істор. наук, професор (головний редактор).

Літературне редагування Петро Мацьків, Орест Пілько
Переклад англомовних текстів Олег Шалата

Д – 75 **Дрогобицький краєзнавчий збірник** / Ред. кол. Л.Тимошенко (голов. ред.),
В.Александрович, Л.Винар, Л.Войтович, Я.Ісаєвич та ін. – Виш. XI-XII. –
Дрогобич: Коло, 2008. – 728 с.

Одинадцятий-дванадцятий випуск “Дрогобицького краєзнавчого збірника”
репрезентований документальними матеріалами, статтями і повідомленнями,
оглядами та рецензіями з актуальних проблем історії України та суміжних країн,
історичного краєзнавства, археології, джерелознавства, історіографії та спеціальних
історичних дисциплін.

ISBN 978-966-7996-529

Drohobych Regional Studies / Drohobych Ivan Franko State Pedagogical
University. – Vol. XI-XII. – Drohobych: Kolo, 2008. – 728 p.

The eleventh-twelfth volume of the “Drohobych Regional Studies” is represented by
the documentary materials, articles and announcements, reviews and comments on the
actual problems of history of Ukraine and the adjacent countries, historical studies of the
local lore, archaeology, source study, historiography and special historical disciplines.

ISBN 978-966-7996-529

- © Дрогобицький державний педагогічний університет ім.І.Франка, 2008.
- © Українське Історичне Товариство, 2008.
- © Наукове Товариство ім. Шевченка, 2008
- © Видавництво “Коло”, оформлення, 2008.

Зміст

СТАТТІ

<i>Олег ПЕТРЕЧКО</i> ORDO SENATORIUS (AMPLISSIMUS) У ДОБУ ПРИНЦИПАТУ	9
<i>Ігор КЛИМІВ</i> РОЗВИТОК ХРИСТИЯНСТВА В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У IV ст. н.е.	18
<i>Олег ЗАХАРЧУК</i> ІМПЕРАТОР ФРАНЦУЗИВ	25
<i>Роман МИСЬКА</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НАСКЕЛЬНОГО МІСТА-ФОРТЕЦІ “ТУСТАНЬ” В 2007 р.	32
<i>Ігор СКОЧИЛЯС</i> ДЖЕРЕЛА ХРИСТИЯНСТВА У ПРИКАРПАТТІ ДО ПОЧАТКУ XI СТОЛІТТЯ ТА ГЕНЕЗА ГАЛИЦЬКОЇ ЄПИСКОПІЇ	39
<i>Леонтій ВОЙТОВИЧ</i> КНЯЗЬ ІВАН БИРЛАДНИК: ЗАГАДКОВА ПОСТАТЬ	51
<i>Андрій ПЕТРИК</i> БОЯРСЬКІ ДВОРИ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ БОЯР ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	63
<i>Ігор СМУТОК</i> ДРІБНОШЛЯХЕТСЬКІ РОДИ ЛЬВІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ НА ПЕРЕМИШЛЬЩИНІ У XVI – НА ПОЧАТКУ XVII ст.	87
<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i> КРИЗА ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ КИЇВСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ МИТРОПОЛІЇ НАПРИКІНЦІ XVI СТ.: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРИКІВ І СВДЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ	96
<i>Дмитро ВИРСЬКИЙ</i> ЗЕМЛІ ЧЕРВОНОЇ РУСИ В “ОПИСІ ДАВНЬОЇ ТА НОВОЇ ПОЛЬЩІ” С.САРНИЦЬКОГО (1585)	117
<i>Тарас БАТЮК</i> СОЛЯНИ ЖУПИ ДРОГОБИЦЬКОГО СТАРОСТВА У XVI – XVIII ст.	129
<i>Юрій СТЕЦИК</i> ДУХОВНА ФОРМАЦІЯ ВАСИЛІАНСЬКОГО ЧЕРНЕЦТВА ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (XVII – XVIII ст.)	138
<i>Сергій ГОРІН</i> ІСТОРІЯ ЧОРНЕНСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ	149
<i>Наталія ЛОПАЦЬКА</i> НАСТОЯТЕЛІ ДЕРМАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ СВЯТОЇ ТРИЦІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.	156
<i>Василь МЕНЬКО</i> ЛЬВІВСЬКЕ УСПЕНСЬКЕ БРАТСТВО XVI – XVIII СТ. В ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКІВ ЛЬВІВСЬКОЇ НАУКОВОЇ ШКОЛИ	165
<i>Світлана БІЛА</i> УНІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНИХ ЄПАРХІЯХ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ ...	179
<i>Ольга ЮРЕЙКО</i> ДРОГОБИЦЬКА РУСЬКА РАДА У 1848-1849 рр.: УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ	187

<i>Володимир ПЕРЕРВА</i> “УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ” В ЦЕРКОВНОМУ ЖИТТІ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ХІХ ст.	194
<i>Роман МАСИК</i> ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО ТОВАРИСТВА І ОРГАНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНИХ КРАЄЗНАВЧИХ ГУРТКІВ	206
<i>Леся ЧЕНЬ</i> ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВОЇ СТРУКТУРИ КОМПЛЕКСУ ВАСИЛІАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ ПЕТРА І ПАВЛА В ДРОГОБИЧІ	214
<i>Геральд БІНДЕР</i> ПРОВІНЦІЙНЕ МІСТО В ГАЛИЧИНІ: ДРОГОБИЧ В ОСТАННІ 50 РОКІВ АВСТРІЙСЬКОГО ПАНУВАННЯ	221
<i>Віталій ТЕЛЬВАК</i> НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ ОЧИМА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ТА ЕМІГРАЦІЙНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ	237
<i>Вікторія ТЕЛЬВАК</i> УКРАЇНСЬКИЙ НЕОРОМАНТИЗМ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ПОГЛЯДАХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	253
<i>Оксана ТИМОШЕНКО</i> ПРАЦЯ “САМОСТІЙНА УКРАЇНА” МИКОЛИ МІХНОВСЬКОГО: СПРОБА АНАЛІЗУ ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ	263
<i>Володимир ГАЛИК</i> ДРОГОБИЧЧИНА В ДОСЛІДНИЦЬКІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ФРАНКА	270
<i>Уляна МОВНА</i> З ІСТОРІЇ ПАСІЧНИЦЬКОЇ СЕКЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО КРАЙОВОГО ТОВАРИСТВА “СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР” У ЛЬВОВІ (ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ о. Ю.ДУТКЕВИЧА)	293
<i>Оксана ЮРЧУК</i> ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ТА НАЦІЇ У СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ПОЛЬСЬКИХ КОНСЕРВАТОРІВ (1918–1939)	301
<i>Тарас ГРИНЕВИЧ</i> УКРАЇНСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ “WSHÓD”	312
<i>Віталій ЯРЕМЧУК</i> СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ПРОФЕСІЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ІСТОРИКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ПІСЛЯСТАЛІНСЬКЕ ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ)	327
<i>Руслана ПОПП</i> ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ДРОГОБИЧА (30-60-ті рр. ХХ ст.)	349
<i>Юрій КУЗЬМИН</i> ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВОЛОДИМИРА КОСИКА	360
<i>Микола ГАЛІВ</i> ГАЗЕТА “ГОЛОС ПІДКАРПАТТЯ” (1942-1944) ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ДРОГОБИЧА	376
<i>Михайло СЕНЬКІВ</i> ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ СЕЛО: ДЕЯКІ АСПЕКТИ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1944-1953 РР.)	401
<i>Олег МУРАВСЬКИЙ</i> СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (др. пол. 80-х – початок 90-х рр.)	412

<i>Галина КОПЕЛЬЦІВ-ЛЕВИЦЬКА</i> МЕНШОВАРТІСТЬ ТА МЕНТАЛІТЕТ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)	419
---	-----

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

<i>Микола ІЛЬКІВ-СВИДНИЦЬКИЙ</i> ПАЛЕОГРАФІЧНІ ТАБЛИЦІ У ФОНДОВІЙ ЗБІРЦІ КНЯЗІВ ЛЮБОМИРСЬКИХ (ЦДІА УКРАЇНИ У ЛЬВОВІ)	431
<i>Михайло ДОВБИЩЕНКО</i> РУКОПИСНА “ХРОНІКА” ДЕРМАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ (1511-1673 pp.)	438
<i>Ігор СМУТОК, Леонід ТИМОШЕНКО</i> ЛЮСТРАЦІЯ ДРОГОБИЦЬКОГО СТАРОСТВА 1621 р.	452
<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i> ЗАПОВІТИ, СМЕРТЬ І ПОХОВАННЯ ЄПИСКОПА КИРИЛА ТЕРЛЕЦЬКОГО ...	467
<i>Богдана ПЕТРИШАК</i> З ІСТОРІЇ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ У МІСЬКІЙ КАНЦЕЛЯРІЇ ЛЬВОВА ЗА ПИСАРСТВА ВОЙЦЕХА ЗИМНИЦЬКОГО (20–30-ті pp. XVII ст.)	484
<i>Сергій ЛИСЕНКО</i> “ЛУТІВСЬКА” ЛІНІЯ ПЕНЕКІВ НЕЗАБИТОВСЬКИХ (др. пол. XVII – поч. XX ст.) ТА ЇЇ МІСЦЕ СЕРЕД ІНШИХ ВИЯВЛЕНИХ ГЕНЕАЛОГІЙ НЕЗАБИТОВСЬКИХ З ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ	495
<i>Олексій ВІННИЧЕНКО</i> ДО ІСТОРІЇ СІЛЬСЬКОГО СУДОЧИНСТВА: “РУГОВЕ ПРАВО” В ГАЛИЦЬКОМУ СЕЛІ ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ	514
<i>Оксана ВІННИЧЕНКО</i> ФОРМУЛЯР ШЛЯХЕТСЬКОГО ЗАПОВІТУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ (СПРОБА ДИПЛОМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ)	527
<i>Євген ЧЕРНЕЦЬКИЙ</i> ПОХОДЖЕННЯ ДРІБНОЇ ШЛЯХТИ КОРОСТИШІВСЬКОГО МАЄТКУ ГРАФІВ ОЛІЗАРІВ (НА ПРИКЛАДІ ДОБРОВОЛЬСЬКИХ ГЕРБА ДЕМБНО)	556
<i>Богдан ЛАЗОРАК</i> ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ “CONFRATERNITATIS STAURORIGIANAE LEOPOLIENSIS” (1848–1904 pp.)	568
<i>Андрій СОВА</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА ГРИЦАЯ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПЛАСТ	611
<i>Михайло КРІЛЬ</i> З ЛИСТУВАННЯ РОМАНА ЛУКАНЯ	624
<i>Михайло КРІЛЬ</i> З ІСТОРІЇ ЛИМАРСТВА В УКРАЇНСЬКОМУ ПІДГІР’І КІНЦЯ XX ст.: ХОМУТ І ТЕХНОЛОГІЯ ЙОГО ВИГОТОВЛЕННЯ	630
<i>Віталій ТЕЛЬВАК</i> УКРАЇНІКА У РУКОПИСНИХ ФОНДАХ БІБЛІОТЕКИ ПОЛЬСЬКОЇ В ПАРИЖІ	640
<i>Микола ГАЛІВ</i> СПОГАДИ ВОЯКА 5-ГО “ПОЛІЦІЙНОГО ПОЛКУ”	654

Андрій ГРЕЧИЛО
СИМВОЛИ МІСТА ТРУСКАВЦЯ 659

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Андрій ПЕТРИК
Войтович Л.В. Княжа Доба на Русі: портрети еліти. –
Біла Церква: Вид. О.В.Пшонківський, 2006. – 784 с. 665

Леонід ТИМОШЕНКО
Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України
(XVI – середина XVII ст.). – К.: Інститут історії України
НАН України, 2007. – У 2-х ч. – Ч.1. – 326 с; Ч.2 (Додатки). – 175 с. 668

Микола ГАЛІВ
ДВІ ПРАЦІ ПРО ХИРІВСЬКИЙ КОНВІКТ:
1. Niemiec J. Zakład Naukowo-Wychowawczy Ojców Jezuitów w Chyrowie.
1886-1939. – Rzeszów – Kraków, 1998. – 486 s. 2. Chyrowiaczy. Słownik
biograficzny wychowanków Zakładu Naukowo-Wychowawczego OO. Jezuitów
w Chyrowie. 1886-1939 // Opracowali: L.Grzebień, J.Kochahowicz, J.Niemiec. –
Kraków: Wydawnictwo WAM WSF-P “Ignatianum”, 2000. – 648 s. 676

Мирон КАПРАЛЬ
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКИХ БРАТСТВ: АНГЛОМОВНИЙ ВАРІАНТ
Isaievych Ia. Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen
in Early Modern Ukraine. – Edmonton; Toronto, 2006. – XXXI + 324 p. 686

Віталій ТЕЛЬВАК
Kolbuszewska Jołanta. Mutacja modernistyczna w historiografii polskiej
(przełom XIX i XX wieku). – Łódź: Ibidem, 2005. – 253 s. 695

Лідія ЛАЗУРКО
НОВА ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.
Kondracki Tadeusz. Polskie Towarzystwo Historyczne
w latach 1918-1939. – Toruń: Grado, 2006. – 417s. 700

Вікторія ТЕЛЬВАК
Любомир Винар: Біобібліографічний покажчик (1948-2007) / НАН України.
ЛНБ ім. В.Стефаника, Українське Історичне Товариство, Національний
університет “Острозька Академія”; Упоряд.: Н.Кошик, Л.Кужель; Автор
вступ. ст.: А.Жуковський, А.Атаманенко; Бібліогр. ред. Л.Льницької;
Відп. ред.: М.Романюк, А.Атаманенко. –
Львів; Острог; Париж; Нью-Йорк, 2007. – 576 с., портр., 68 с. іл. 705

Марта ЖУК
Książę Władysław Opolczyk Fundator klasztoru Paulinów na Jasnej Górze
w Częstochowie/ Redakcja Marceli Antoniewicz, Janusz Zbudniewik.
Warszawa: Wydawnictwo “DIG”, 2007, 382 s. 708

Володимир ЖИРИК
Костянтин Курилишин. Українська легальна преса
періоду німецької окупації (1939-1944 рр.):
У 2-х т. – Львів, – 2007. – Т. 1: А – М. – 640 с. – Т. 2: Н – Я. – 592 с. 711

Михайло ХАЙ
Бойківщина: Науковий збірник. – Т. 2: Матеріали наукової конференції “Бойківщина:
віра, культура, цивілізація”, присвяченої 75-річчю товариства “Бойківщина”. –
Дрогобич-Трускавець: Видавництво “ДП “Укрпол-2”, 2004. – 445 с. 718

Василь ПЕДИЧ
Тельвак Віталій. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників
(кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – Київ – Дрогобич: “Вимір”, 2008. – 494 с. 721

Відомості про авторів 725

STATTI

ORDO SENATORIUS (AMPLISSIMUS) У ДОБУ ПРИНЦИПАТУ

За ранньої імперії сенат залишався потенційним противником імператорської влади. Однак це не був небезпечний противник¹. Причини цього слід шукати не лише у формі та змісті системи принципату, однією зі складових якої був сенат, але й у тих процесах, які відбувалися в *ordo senatorius*.

Останнім часом з'явилась низка цікавих робіт щодо соціального розвитку Римської імперії². Проте, не зважаючи на тривалий інтерес до питань соціальної структури римського суспільства взагалі та *ordo senatorius* зокрема, залишається дискусійною ціла низка аспектів, пов'язаних з еволюцією сенаторського стану доби принципату. Досить назвати питання спадкування сенаторського звання³. Складність та багатогранність проблеми зумовлюють актуальність її подальшого вивчення.

Мета дослідження – проаналізувати еволюцію *ordo senatorius* у добу принципату.

Сенат відіграв важливу роль у політичній системі римської республіки, а сенатори були провідною верствою римського суспільства та займали ключові позиції у державному управлінні. Термін “сенатор”, імовірно, походить від *senex* – старійшина, *senectus* – старійшини. За свідченнями античних авторів, сенат був заснований Ромулом як дорадчий орган царя і до нього увійшли найстарші представники родів – глави великих патріархальних сімей. Діонісій з Галікарнасу та Плутарх називають сенат радою старійшин – *συνέδριον*⁴, *γερονσία*⁵. За республіки сенат поповнюється особами, що проходять так звані курульні магістратури. Після закону Овінія (IV ст. до н.е.) входження до складу сенату залежало від цензорів⁶. Авл Гелій зазначає, що ті, хто виконував курульні магістратури, якщо ще не були зараховані у сенат цензорами, не були сенаторами. Вони були присутні на засіданні сенату, але не могли висловлювати власну думку при голосуванні⁷. Після голосування, вони могли підійти і приєднатися до тієї чи іншої групи, через що їх називали *senatores peditarii* – сенатори, що голосують ногами⁸.

Сенатори відрізнялись від решти громадян зовнішньо та способом життя. Їхня туніка була оздоблена широкою пурпурною облямівкою – *clavus latus*, котру було видно з-під тоги. Вони повинні були носити відповідне взуття, жити у належному помешканні і т.ін. Сенатори володіли значними матеріальними ресурсами, основою яких були доходи із земель. У I ст. до н.е. частина сенаторів, що представляла знамениті колись роди, бідніє (значною мірою через проскрипції Сулли) та втрачає доступ до вищих магістратур. Натомість зростає роль інших завдяки військовій реформі Марія. За рахунок військової здобичі збагачувалася скарбниця, легіонери та у першу чергу полководці. Луція Лукулла, що керував римським військом у війні проти Мітрідата, називали “Ксерксом у тозі” (*Ξέρξης αὐτὸν ἐκ τηβέννου*)⁹. Красс, що нажив величезний маєток у період проскрипцій Сулли, не вважав заможним того, хто не може утримати на свої кошти легіон (*στρατόπεδον*)¹⁰.

Майновій диференціації серед senatorів сприяло і управління провінціями, яке давало можливість набути величезних статків, але, як і консулат та претура, було доступне лише частині з них. Гай Юлій Цезар, що після претури отримав у управління провінцію *Hispania Ulterior*, щоб відбути за призначенням, змушений був шукати поручителя перед своїми кредиторами¹¹, але повернувся звідти уже багатою людиною¹².

Важливим джерелом збагачення окремих senatorів була поширена у Римі практика заповітів. З одного боку, це вело до справжнього полювання за бездітними багатіями, з іншого – люди небагаті та незначні прагнули залишити щось у дарунок знаковим особам того часу. Прийняття таких дарунків, переважно, збільшувало маєтки і без того багатих senatorів. У той же час, заповідач міг тепер розраховувати на протекцію з боку відповідної впливової особи, а також мав підстави пишатися тим, що його дар був прийнятий представником знаті. Ціцерон разом із Клодієм стали спадкоємцями якогось Кіра, що залишив їм своє майно. При цьому, обоє вони були присутні при записуванні заповіту¹³.

Як зазначалось, за республіки senatorом був лише внесений у список senatorів (*lectio senatus*) цензорами, після виконання ним курульної магістратури. Додатковою умовою, ймовірно, була наявність відповідного майнового цензу, як про це можна судити на основі свідчень Лівія¹⁴. Однак Діон Кассій говорить, що майновий ценз для senatorів ($\beta\omicron\upsilon\lambda\epsilon\tau\iota\kappa\omicron\nu\nu\ \tau\iota\mu\eta\mu\alpha$) був запроваджений лише Августом і складав спершу 400 000 сестерцій, згодом був збільшений до мільйона¹⁵. Светоній зазначає, що Август збільшив майновий ценз з 800 000 до 1 200 000 сестерцій¹⁶. Висловлено думку, з посиланням на Тацита, що Тіберій зменшив його до 1 млн¹⁷. На наш погляд, слід погодитись із Генрі Стюартом Джонсом, який приймає свідчення Діона Кассія з цього приводу¹⁸. Опосередковано це підтверджує Тацит вказуючи, що саме мільйон Август видав Горталу, онукові оратора Квінта Гортензія, а Тіберій одному з колишніх преторів, який впав у скруту та ризикував втратити статус senatorа¹⁹. У той же час, як Август, так і Тіберій у конкретних випадках могли видавати саме стільки, скільки не вистачало певним особам до встановленого майнового цензу. Імператор Нерон видавав щорічну допомогу senatorам, що потрапили у матеріальну скруту, але належали до знатних родів. Інколи ця допомога доходила до 500 000 сестерцій²⁰.

Як би там не було, майновий ценз для senatorів, на нашу думку, повинен був існувати уже за Республіки – це не стільки дискримінація, скільки необхідність. Адже римський магістрат, виконуючи свої посадові обов'язки, ніс суттєві видатки. Доводилось витратити сотні тисяч сестерцій на облаштування ігор, часто підриваючи тим самим сімейний бюджет. Як засвідчує Марціал, дружина, рятуючись від майнових негараздів, інколи розлучалася з чоловіком, що досягнув претури²¹. Недарма багаті senatorи, чи навіть імператори, подекуди допомагали магістратам при виконанні їх посадових обов'язків²². Підтвердженням існування майнового цензу для senatorів ще до встановлення Імперії є лист Ціцерона до Квінта Валерія Орка від 45 р. до н.е. Ціцерон виступає з протекцією за Гая Курція, обраного у сенат Цезарем. Як зазначено у листі, у його протезе є маєток, втративши який, йому буде важко залишатись у senatorському стані²³.

Наприкінці Республіки число senatorів досягло однієї тисячі. Август зменшив його до шестисот осіб²⁴. У республіканський час син senatorа не належав автоматично до *ordo senatorius*. Ситуація змінюється зі встановленням принципату. У сучасному антикознавстві домінує думка, що встановлення системи принципату супроводжувалося включенням синів senatorів до senatorського стану. Такий підхід відображається

у довідковій літературі. Стверджується, що з часу Августа до *ordo senatorius* належали члени сенату та їхнє потомство по чоловічій лінії разом із дружинами, а також особи, яким імператор дарував сенаторське звання²⁵. На думку Г.Альфельді, останній штрих у відокремленні senatorів від вершників зробив Калігула у 38 р. н.е²⁶. Проте такий підхід наштовхується на аргументовану критику²⁷. На нашу думку, можна стверджувати з певністю наступне: з часу Августа належність до *ordo amplissimus* глави сім'ї (*pater familias*) гарантувала той самий суспільний старт і його синам. Август дозволив синам senatorів раніше знайомитися із державними справами, одразу ж після досягнення ними повноліття (*a virili*), тобто віку 16 років, одягати сенаторську тогу і відвідувати засідання сенату²⁸. Дебют їхньої службової кар'єри починався у віці 18-20 років у вігінтіваті (*vigintiviratus*) – колегії двадцяти, до складу якої входило чотири самостійні колегії²⁹. Одна з них, у складі трьох осіб, відповідала за карбування монети (*triumviri monetales*). Інша, такого ж кількісного складу, стежила за виконанням кримінальних вироків (*triumviri capitales*). Четверо осіб входили до складу колегії, що займалась будівництвом та підтриманням у належному стані доріг (*quattuorviri viarum curandarum*). Нарешті, ще десять складала судову колегію, що відала питаннями звільнення та записами актів цивільного стану (*decemviri stlitibus judicandis*). Просунутись службовою драбиною, оминувши працю у вігінтіваті, можна було за особистим клопотанням імператора³⁰. Окрім того, слід було щонайменше рік прослужити військовим трибуном – *tribunus* (χιλίαρχος) *militum latiaclavius*. Ця служба могла проходити як до, так і після вігінтівату³¹.

Посади військового трибуна та префекта кінноти (*praefectus equitum*) були доступні для *ordo equestris*. Щоб кожен мав можливість скуштувати табірне життя, Август допускав двох осіб до керування відповідними підрозділами³². Наступна ланка – квестура – вимагала досягнення 25-річного віку та давала, нарешті, можливість стати членом сенату. Колишні квестори могли претендувати на посаду плебейського трибуна та едила. Тридцятирічний вік давав підстави претендувати на претуру.

Після квестури чи претури senator міг командувати легіоном. Це не було нововведенням доби принципату, а лише стабілізацією практики, звичайної у арміях Помпея та Цезаря, що поширилась у період громадянських чи, за словами Рональда Сайма, – революційних війн³³. Командир легіону (*legatus legionis*), як правило, був у віці тридцяти років і старшим. Вершиною кар'єри був консулат, досягти якого могло обмежене число senatorів, хоча й більше, ніж за Республіки. Консулами ставали, зазвичай, у віці 40-43 років. Протягом року обиралось кілька пар консулів. Так у 155 р. н.е. таких пар було чотири³⁴. Консулат відкривав дорогу до управління провінцією і, якщо це була імператорська провінція, проконсул командував кількома легіонами. Якщо у провінції планувались чи передбачались бойові дії, управління доручалося вмілому полководцеві, якщо був час миру та адміністративних дій – людині з правовими та діловими здібностями. Неправильна оцінка ситуації у провінції, яку допустив Август щодо Германії, призвела до катастрофи у Тевтобурзькому лісі³⁵: вважаючи її готовою до управління та сприйняття римських законів, він призначив правителем не полководця, а видатного юриста Квінтілія Вара.

За імперії senatorи були важливою складовою управлінського апарату. Вони виступали хранителями колективного управлінського досвіду, накопиченого римською олігархією за довгі століття її панування³⁶. Август потребував цього досвіду і тому дозволив senatorам зберегти їхні почесті та привілеї. Лише представникам senatorського стану були доступні найвищі військові та цивільні посади: *praefectus urbi*, *praefectus*

aerarii, legati iuridici, лише вони могли командувати легіонами та управляти провінціями (за винятком Єгипту). За словами Рональда Меллора, Август був зацікавлений не стільки у сенаті, скільки у окремих сенаторах, яких він використовував як політичних консультантів, провінційних намісників, військових командирів та вищих посадовців³⁷. Така політика продовжувалась і за наступних правителів. Імператор Траян надавав нащадкам знатних родів почесні посади навіть раніше визначеного часу³⁸.

Державна діяльність senatorів за принципату набуває нового характеру: замість служби державі поступово перетворюючись на службу імператорові³⁹. Август увів низку нових посад. Окремі урядовці відповідали за суспільні споруди (*curam operum publicorum*), дороги, забезпечення водою, річище Тибру, розподіл хліба для народу. Було запроваджено міську префектуру (*praefecturam Urbis*) та збільшено число преторів. За словами Светонія, це було зроблено для збільшення кількості тих, що беруть участь в управлінні державою (*Quoque plures partem administrandae reipublicae caperent*)⁴⁰. У I ст. н.е. звичайна кар'єра вершника чи сенатора проходила як у цивільній, так і у військовій сфері. З часів Адріана можна було вибрати лише щось одне⁴¹.

У той же час, потрапляння у сенат не гарантувало належності до *ordo amplissimus* довічно. Перш за все, сенатор повинен був зберігати встановлений розмір майна. Як ми зазначали, Август збільшив майновий ценз до 1 млн. сестерцій. Сенаторам, у яких на цей момент належного майна не виявилось, він особисто його поповнив⁴². Зменшення необхідного розміру майна тягло за собою позбавлення звання сенатора. Імператор Тіберій усунув зі складу сенату низку осіб, що втратили майно через марнотратство чи розпущеність (*ita prodigos et ob flagitia egentis*)⁴³. На тій же підставі імператор Клавдій вивів зі складу сенату окремих осіб⁴⁴. Римляни засуджували тих, хто втратив майно через неналежний спосіб життя і поглиблював свою ганьбу негідною поведінкою. Це стосується Луція Сергія Катіліни, що у останнє століття республіки, підбурюваний біднотою⁴⁵, прагнув досягти вищих державних посад. Натомість римляни зі співчуттям ставились до тих, що потрапили у скрутне матеріальне становище в силу незалежних від них обставин. Проперцій Целер, за правління Тіберія, сам просив про своє виключення із сенаторського стану через бідність (*ob paupertatem*). Однак імператор, переконавшись, що нужда успадкована ним від батька, видав йому грошову допомогу⁴⁶.

Сенатори, що не відповідали високим моральним якостям, теж могли бути виведені зі складу цього органу. Зокрема, за Августа, окремі особи, під загрозою виключення з числа senatorів під час цензу, добровільно відмовилися від сенаторського звання⁴⁷. Ця ж політика проводилась і наступними імператорами. Веспасіан провів ценз і виключив недостойних, на його думку, зі складу сенату⁴⁸. Втратити звання сенатора можна було й через неналежне виконання своїх службових обов'язків. За Клавдія, Умбоній Сіло, що управляв Бетікою, був виключений зі складу сенату за недостатнє забезпечення війська хлібом⁴⁹. При цьому ім'я сенатора вилучалось зі списку сенату. Імператор Тіберій наказав стерти зі списку senatorів (*albo senatorio erasit*) ім'я Апідія Мерула, який не присягнув на вірність розпорядженням божественного Августа (*in acta divi Augusti non iuraverat*)⁵⁰.

Однак не лише ці фактори визначили якісно інший склад доби Принципату у порівнянні з часом Республіки: тепер серед senatorів не було представників багатьох знаменитих родів, які відігравали важливу роль у політичному житті Римської держави у попередній період. За свідченням Аппіана, лише під час проскрипцій триумвірів у 43 р. до н.е. було страчено 300 senatorів та конфісковано їх майно⁵¹. Політичні репресії, жертвами яких часто ставали senatorи, продовжувалися і після встановлення системи принципату⁵².

Як ми зазначали, встановлення системи принципату супроводжувалось перетворенням сенаторів, до певної міри, на замкнену спадкову групу. Посади, що давали доступ у сенат, займають, здебільшого, представники одних і тих же сімей. У той же час, імператори, користуючись своїми цензорськими повноваженнями, мали можливість заповнити ваканті у сенаті місця на свій розсуд, беручи до уваги лояльність претендента щодо режиму. З усієї Італії багато представників місцевих знатних сімей увійшли у сенат за Августа. Громадяни невеличких італійських міст пишались своїми земляками-сенаторами, присвячуючи їм написи за громадські кошти. Зокрема, такий напис було зроблено на честь Квінта Варія Геміна, який першим з пелігніанців став сенатором (*is primus omnium Paelign. senator factus est et eos honores gessit*)⁵³.

Окремі нові сенатори не мали жодних підстав пишатись своїм родоводом. Курцій Руф, про походження якого, на думку Таціта, соромно сказати правду, не лише став сенатором, але й досяг консулату⁵⁴. На думку Артура Мерфі, припущення, що мова тут йде про автора "Історії Олександра Македонського" – необґрунтоване⁵⁵. Клавдій надав звання сенатора синові відпущеника (*etiam libertini filio tribuit*)⁵⁶. Як свідчить Тацит, за Нерона чимало сенаторів вело своє походження від відпущеників⁵⁷. На початку II ст. н.е. серед сенаторів був уже навіть син раба – якийсь Ларцій Македон, що досягнув посади претора⁵⁸. У 175 р. н.е. Публій Гельвій Пертінакс, син відпущеника, став консулом⁵⁹. За Коммода відпущеники ставали сенаторами і навіть зараховувались до числа патриціїв за протекцією Клеандра (імператорського улюбленця)⁶⁰. Елагабал призначав відпущеників намісниками, легатами та консулами⁶¹.

Частина майбутніх сенаторів розпочинали свою кар'єру з найнижчих посад у легіонах. Марк Руф піднявся службовою драбиною від центуріона до префекта преторіанської гвардії та консула за Марка Аврелія⁶². Намісник Сирії Песценній Нігер, що наприкінці II ст. н.е. боровся за верховну владу з Септімієм Севером, теж розпочинав свою кар'єру звичайним центуріоном⁶³.

У сенат усе частіше потрапляють люди з муніципій, колоній та навіть провінцій⁶⁴. У 48 р. н.е. едуї, що єдині з галлів іменувались братами римського народу, отримали право ставати сенаторами⁶⁵. Ще раніше право бути сенаторами мали жителі Вієнни – головного міста аллоброгів у Нарбонській Галлії. У промові імператора Клавдія до сенату, яка збереглася на знайденій у 1528 р. у Лугдуні бронзовій табличці, сказано, що Август та Тіберій хотіли мати у сенаті усіх найкращих з колоній та муніципій (*omnem florem ubique coloniarum et municipiorum*). Визнаючи за італійськими сенаторами першість перед провінційними, імператор наголошує, що не слід відкидати провінціалів, якщо вони можуть бути цінними для сенату⁶⁶. Після Клавдія процес наповнення сенату провінціалами продовжувався⁶⁷. За словами Таціта, Веспасіан призначив новими членами сенату здебільшого людей гідних, проте траплялись і такі, яким випадок допоміг більше, ніж їх власні чесноти⁶⁸. Сенаторське звання вони отримували як винагороду за свою відданість імператорові⁶⁹. За Веспасіана 16,8% усіх сенаторів, чиє походження нам відоме, склали провінціали, а 83,2% – італіки; за Доміціана їх стало відповідно 23,4 і 76,6%, за Траяна 34,2 і 65,8%, за Адріана 43,6 і 56,4%⁷⁰. Імператор Траян, намагаючись зменшити відмінність між сенаторами-провінціалами та італіками, зобов'язав кандидатів на вищі державні посади вкладати третю частину своїх капіталів у нерухомість Італії⁷¹. За Марка Аврелія сенатори-провінціали повинні були мати в Італії не менше чверті свого майна⁷².

Як бачимо, вищі верстви Імперії більше не ідентифікуються з вищими верствами Італії, як це було ще наприкінці Республіки: до їх складу усе більше входять представники провідних провінційних сімей. З часу Флавіїв провінціали, особливо з Іспанії

та південної Галлії, склали дуже впливове угруповання серед senatorів⁷³. Нарешті, Траян, представник сім'ї італійських колоністів з провінції Бетіка, у 98 р. н.е. став імператором.

Таким чином, з одного боку *ordo senatorius* доби принципату – це замкнута суспільна група, з іншого – ця група досить активно поповнюється ззовні. Окрім суб'єктивних причин, про які мова йшла вище, цей процес зумовлювався і об'єктивними факторами. У римських аристократичних родинах, зазвичай, було менше ніж троє дітей. Разом із високою смертністю це вело – на думку демографів – до зменшення чисельності еліт. Щоб забезпечити їх відтворення, римська аристократична сім'я повинна була мати 5-6 дітей⁷⁴. виправити негативну тенденцію у демографії законодавчими актами намагався імператор Август, однак безрезультатно⁷⁵. Багато senatorських сімей було взагалі бездітними. За Антонінів лише один з двох senatorів консулярів мав дорослого сина, який міг би піти слідами свого батька. Це означає, що із senatorських сімей того часу лише близько половини буде існувати поколінням пізніше⁷⁶.

Вище ми зазначали, що виконання магістратур senatorами супроводжувалось матеріальними видатками. У той же час, з часів Республіки, senatorи не мали права займатись комерційною діяльністю. Для недопущення цього у 218 р. до н.е. було навіть прийнято закон, запропонований народним трибуном Гаєм Клавдієм, за яким senatorові заборонялося бути власником корабля, здатного перевозити більше трьохсот амфор (вісім тонн). Вважалося, що цього достатньо для перевезення у Рим припасів із сільських маєтків для особистих потреб. Senator повинен був перейматись державними справами. Пропустивши засідання сенату, слід було давати пояснення⁷⁷. Торгівля ж визнавалась для senatorів ганебною⁷⁸. Однак, за Імперії senatorи починають більше перейматись комерційними справами, бо від реального вирішення політичних питань вони були усунуті. Як у середині V ст. до н.е. децемвіри⁷⁹, так тепер імператори змушують senatorів відвідувати курію під загрозою грошового покарання. Імператор Август підвищив штрафи (τὰς ζητίας) за спізнення на засідання сенату без поважної причини⁸⁰. Зменшення зацікавленості знаті політичним життям проявлялась у байдужості до виконання обов'язків нижчих магістратів. У той час як за вищі магістратури йшла гостра боротьба між претендентами, Август та низка його наступників мали певні труднощі у заповненні вігінтіварату⁸¹.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити: протягом тривалого часу у розвитку римського суспільства зберігалася наступність. За зовнішніми ознаками *ordo senatorius* доби принципату зберігав традиції періоду Республіки. Senatorи залишилися найвпливовішою частиною римського суспільства. Проте якісний склад сенату зазнав суттєвих змін: у списку senatorів не було представників багатьох знаменитих родів, які відігравали важливу роль у політичному житті Римської держави у період Республіки. Їх місце зайняли вихідці з провінцій, інколи – низького походження. *Ordo senatorius* поступово перетворюється з італійської аристократії на загальнодержавну вищу верству. Поповнення сенату значною мірою контролювалось імператорами, котрі, користуючись своїми цензорськими повноваженнями, мали можливість заповнити вакантні у сенаті місця на свій розсуд. Нового характеру набуває державна служба senatorів за принципату: зі службовців держави вони перетворюються на службовців імператора. Сенат та магістрати втрачають можливість реально впливати на формування політичного курсу держави. Врешті-решт, це призводить до наростання серед senatorів політичної апатії.

Перспективним напрямком подальшого дослідження теми може стати проблема участі сенаторів у провінційному управлінні доби принципату.

¹ Dill S. Roman Society. From Nero to Marcus Aurelius. New York, 1956. – P. 39.

² Boren H.C. Roman society: a social, economic and cultural history. – Lexington; Toronto, 1992. – XXIII+338 p; Dudley D. Roman society. – Harmondsworth, 1975. – XXVI+330 p; Parkin T.G Demography and Roman Society. – Baltimore; London, 1992. – XVI+225 p; Schlinkert D. Ordo senatorius und nobilitas: die Konstitution des Senatsadels in der Spätantike Stuttgartar, 1996. – VIII+311 p.

³ Див. про це: Балахванцев А.С. К вопросу о наследовании senatorского звания в эпоху Юлиев-Клавдиев // *Ius Antiquum*. – 1996. – № 1. – С. 167-172.

⁴ Dion. Hal. II, 13.

⁵ Dion. Hal. II, 12; Plut., Rom. 13.

⁶ Zoll F. O składzie senatu Rzymskiego na zasadzie ustawy Ovinia. – Kraków, 1885. – S. 4.

⁷ Gell., NA. III, 18, 6.

⁸ Schmitz L. Senatus // *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities* / Ed. William Smith. – London, 1875. – P. 1018.

⁹ Plut., Luc. 39.

¹⁰ Plut., Crass. 2.

¹¹ Plut., Caes. 11; Suet., Iul. 18.

¹² Plut., Caes. 12.

¹³ Cic., Pro Mil. XVIII, 48.

¹⁴ Liv. XXIV. 11.

¹⁵ Dio Cass. LIV, 17; 26.

¹⁶ Suet., Aug. 41.

¹⁷ Сергеев И.П. Римская империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. – Харьков, 1999. – С. 42.

¹⁸ Jones H.S. Senatus Populusque Romanus // *CAH (Cambridge Ancient History)*. – V. X. – Cambridge, 1934. – P. 165.

¹⁹ Tac., Ann. I, 75; II, 37.

²⁰ Suet., Nero 10.

²¹ Mart. X, 41.

²² HA, Ant. Pius, VIII, 4.

²³ Cic., Fam. XIII, 5.

²⁴ Dio Cass. LIV, 14; Suet., Aug. 35.

²⁵ Berger A. Encyclopedic dictionary of Roman law // *Transactions of the American Philosophical Society*; new ser., V. 43. P. II. – Clark, 2004. – P. 613.

²⁶ Alföldy G. The Social History of Rome. – London; Sydney, 1985. – P. 115-116.

²⁷ Балахванцев А.С. К вопросу о наследовании senatorского звания... – С. 172.

²⁸ Suet., Aug. 38.

²⁹ Dio Cass. LIV, 26.

³⁰ Tac., Ann. III, 29.

³¹ Egbert J.C. Introduction to the Study of Latin Inscriptions. – New York; Cincinnati; Chicago, 1923. – P. 166.

³² Suet., Aug. 38.

³³ Syme R. The Roman revolution. – Oxford, 2002. – P. 396.

³⁴ Klein I. *Fasti consulares inde a Caesaris nece usque ad imperium Diocletiani*. – Lipsiae, 1881. – P. 73.

³⁵ Webster G. *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D.* – Totowa, 1985. – P. 112. n. 2.

³⁶ Вержбицкий К.В. Принципат Юлиев-Клавдиев (14-68 гг.): к проблеме взаимоотношений императорской власти с римским обществом в I в. н.э. // Проблемы истории, филологии, культуры. – М; Магнитогорск, 2002. – № 12. – С. 196.

³⁷ Mellor R. *Augustus and the Creation of the Roman Empire. A Brief History with Documents*. – Boston; New York, 2006. – P. 23.

³⁸ Plin., Pan. 69.

³⁹ Alföldy G. *The Social History of Rome...* – P. 102.

⁴⁰ Suet., Aug. 37.

⁴¹ Webster G. *The Roman Imperial Army...* – P. 273.

⁴² Suet., Aug. 41.

⁴³ Tac., Ann. II, 48.

⁴⁴ Tac., Ann. XII, 52.

⁴⁵ Sall., Cat. 5, 7.

⁴⁶ Tac., Ann. I, 75.

⁴⁷ Suet., Aug. 35.

⁴⁸ Suet., Vesp. 9.

⁴⁹ Dio Cass. LX, 24.

⁵⁰ Tac., Ann. IV, 42.

⁵¹ App., B.C. IV, 5.

⁵² Детальніше див.: Петречко О. Політичні репресії у Римі доби принципату (I-II ст. н.е.) // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів, ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Вип. 8. – Частина 1. – С. 15-26.

⁵³ EJ 205 (Documents illustrating the reigns of Augustus and Tiberius. Collected by V. Ehrenberg and A.H.M. Jones. – Oxford, 1955. – 171 p.).

⁵⁴ Tac., Ann. XI. 21.

⁵⁵ Tacitus Cornelius. *The Works. With an Essay on his Life and Genius. Notes, Supplements by Arthur Murphy*. – Philadelphia, 1842. – P. 189. n. 7.

⁵⁶ Suet., Claud. 24.

⁵⁷ Tac. Ann., XI, 27.

⁵⁸ Plin., Ep. III, 14.

⁵⁹ HA, Pert. I; III, 2.

⁶⁰ HA, Comm. VI, 9.

⁶¹ HA, Heliogab. XI.

⁶² ILS 1326.

⁶³ HA, Pesc. Nig. I, 5.

⁶⁴ Suet., Vesp. 9; Tac., Ann. III, 55.

⁶⁵ Tac., Ann. XI. 25.

⁶⁶ SG 369 (Smallwood E.M. *Documents illustrating the principates of Gaius, Claudius and Nero*. – Cambridge, 1967. – 148 p.).

⁶⁷ Фридлендер Л. Картины из бытовой истории Рима в эпоху от Августа до конца династии Антонинов. – СПб., 1914. – С. 101-106.

⁶⁸ Tac., Hist. II, 82.

⁶⁹ Griffin M. The Flavians / CAH² (Cambridge Ancient History. Second ed.) – Vol. XI. – Cambridge, 2000. – P. 35.

⁷⁰ Кнабе Г.С. Корнелий Тацит: Время. Жизнь. Книги. – М., 1981. – С. 14-15.

⁷¹ Plin., Ep. VI, 19.

⁷² HA, Marc. XI, 8.

⁷³ Alföldy G. The Social History of Rome... – P. 103.

⁷⁴ Suder W. Moralność i płodność. Kryzys demograficzny arystokracji rzymskiej na przełomie I w. p.n.e. I I w. n.e. // Acta Universitatis Wratislaviensis. Antiquitas. Kryzys państwa rzymskiego: republika i cesarstwo / pod redakcją Tadeusza Kotuli i Andrzeja Ladomirskiego. – Wrocław, 1995. – S. 101.

⁷⁵ Tac., Ann. III, 25.

⁷⁶ Alföldy G. The Social History of Rome... – P. 118.

⁷⁷ Cic., Leg. III (IV), 11.

⁷⁸ Liv. XXI, 63, 3-4.

⁷⁹ Liv. III, 38, 11-12.

⁸⁰ Dio Cass. LIV, 18.

⁸¹ Levick B. The Politics of the Early Principate // Roman Political Life 90 B.C. – A.D. 69 / Exeter studies in history. – № 7. Ed. by T.P. Wiseman. – Exeter, 1985. – P. 60.

Олег Петречко.

Ordo senatorius (amplissimus) у добу принципату.

У статті досліджується еволюція *ordo senatorius* у добу принципату. Встановлено, що сенатори залишились найвпливовішою частиною римського суспільства. Однак *ordo senatorius* у цей період зазнає суттєвих змін, поступово перетворюючись з італійської аристократії на загальнодержавну вищу верству. Поповнення сенату значною мірою контролювалось імператорами, котрі, користуючись своїми цензорськими повноваженнями, заповнювали вакантні місця на свій розсуд. Нового характеру набуває державна служба сенаторів за принципату: тепер вони служать імператорові. Сенат та магістрати втрачають можливість реально впливати на формування політичного курсу держави. Врешті-решт, це призвело до наростання серед сенаторів політичної апатії.

Oleh Petrechko.

Ordo senatorius (amplissimus) during the Principate.

The article deals with the evolution of *ordo senatorius* during the Principate. It is established that senators remained the most influential group of Roman society. But *ordo senatorius* substantially changes during this period, gradually transforming from the Italian aristocracy in a national higher estate. Addition to the senate to a great extent was controlled Emperors, which, using the censorial plenary powers, filled vacant places at own discretion. New character is gained by government service of senators during the Principate: now they serve an Emperor. The Senate and magistrates have missed an opportunity really to influence on forming of a State policy. Eventually it resulted in growth of political apathy among senators.

РОЗВИТОК ХРИСТІЯНСТВА В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У IV ст. н.е.

Четверте століття має важливе значення для розвитку християнства. Відбувається християнізація римського суспільства, церква формується як особливий суспільний, політичний, соціальний і економічний інститут, постає християнська догматика.

До початку IV століття християнізація мала переважно спонтанний характер. Вона проходила в умовах нелегального чи напівлегального статусу християнської релігії в римській державі, і вплив християнства на різні сторони і сфери життя римського суспільства був незначним, як і кількість самих християн, а християнська церква ще не була стійкою і сильною організацією.

В період від Костянтина до Феодосія відбувається перетворення християнства зі звичайного релігійного вірування в державну релігію. Як результат, до V століття Римська імперія стала християнською імперією. На думку Михайла Казакова, Римська імперія стала християнською не тільки завдяки цьому, а ще й тому, що з кінця IV століття християнство починає чинити суттєвий вплив практично на усі сфери життя римського суспільства і стає важливим історичним фактором¹.

Вивчення процесу християнізації Римської імперії в IV столітті має надзвичайно важливе значення для розуміння особливостей глобального історичного переходу людства від античності до середньовіччя.

Мета статті – дослідити місце християнства в релігійній політиці Римської імперії IV століття.

Християнство виникло на руїнах класичного античного світу, і Імперія, яка стала новою формою збереження античних традицій в нових історичних умовах, стала одночасно і умовою розвитку та поширення нової релігії, яка об'єктивно виходила за межі класичної античності, хоча й базувалася на її досягненнях. І хоча протягом I – III століття лінії розвитку християнства в Римській імперії частіше розходились, аніж сходились, на початку IV століття склалися максимально сприятливі умови не тільки для зближення, але й для союзу.

Важливою віхою в історії античного християнства став 313 рік, коли Міланським едиктом християнству було надано право легального існування в Римській імперії. Поява цього едикту, за словами М.Казакова, була обумовлена тим, що на початок IV століття склалися об'єктивні передумови для союзу християнства і Римської імперії. По-перше, система домінуючої потребувала нової ідеологічної опори, яка б якісно відрізнялася від язичництва. По-друге, попри на репресивну політику влади щодо християнства, популярність цієї релігії продовжувала зростати, а тому зростала небезпека опозиції всередині країни. По-третє, соціальний склад християн і соціальна доктрина християнства зазнали протягом трьох століть суттєвих змін, що давало підстави державній владі здобути в новій релігії вагомого союзника. По-четверте,

християнство володіло потужною організацією – церквою, яка могла стати для доміну додатковою ланкою управління, паралельною імперській бюрократії, діяльність якої не поширювалась на духовні та ідеологічні сфери життя. По-п'яте, сама церква відчувала гостру потребу в легалізації, бо розширення і зміцнення матеріальної бази все складніше було здійснювати в умовах гоніння².

Політика Костянтина щодо християнства відповідала потребам часу, сприяла консолідації суспільства і зміцненню системи доміну, і, в цілому, виявилася ефективною, але сам імператор був не у всьому до кінця послідовним. Легалізуючи християнство і надаючи йому привілеї, Костянтин переслідував перш за все політичні цілі – зміцнити сильно розхитаний подіями бурхливого III століття державний механізм імперії, максимально розширити соціальну базу режиму, консолідувати суспільство і сприяти проведенню заходів зі зміцнення системи доміну. В цілому, політика імператора характеризується значною терпимістю в питаннях віри. Разом із тим, заходи Костянтина були лише вихідною точкою тих процесів, які тривали протягом усього IV століття і отримали певне закінчення вже за правління Феодосія, який як і Костянтин, отримав від церкви почесний титул Великий.

Звичним явищем у IV столітті стають собори як засіб вирішення суперечливих церковних питань. Але вже в соборному русі IV століття помічається нова риса, важлива для всієї подальшої історії відносин між духовною і світською владою, між церквою і державою. Починаючи з Костянтина Великого, державна влада втручається в догматичні рухи і спрямовує їх за власним баченням. Далеко не завжди державні інтереси збігалися з інтересами церковними.

Четверте століття ознаменувалося тринітарними суперечками аріан з ортодоксальною церквою. За ініціативи Костянтина в 325 році був скликаний Нікейський собор, який повинен був вирішити ці розбіжності і прийняти рішення щодо низки суперечливих догматичних питань³. Уолтер Нігт зробив висновок, що Костянтин розглядав релігійні питання виключно з політичної точки зору⁴. Про політичні мотиви християнізації суспільства Костянтином зазначає також і Олексій Лебедев⁵. Нікейський собор більшістю голосів засудив вчення Арія, визнавши його єретичним, також прийняв християнський символ віри і ряд постанов щодо церковної організації⁶.

У IV ст. відбувається офіційне оформлення церковної ієрархії, вищою і найбільш привілейованою частиною якої стає єпископат. Процес християнізації Римської імперії в IV столітті проходив у тісному зв'язку зі зростанням і зміцненням церковної організації. За своєю адміністративно-територіальною і навіть внутрішньою структурою церковна організація пристосовувалася під структуру державну і прагнула органічно вписатися в Римську імперію.

Перший Вселенський собор має надзвичайно велике історичне значення як такий, що призвів до злиття церкви і держави. Римський імператор оголосив укази собору, які декларують його богодуховність законами імперії, а негідкорення їм оголосив таким, що карається. Вперше політичний правитель скликав церковний собор і безпосередньо визначав церковну доктрину. Вперше держава накладала покарання на людей, які не дотримувались церковної догми.

Таким чином, в епоху Костянтина визначились основні напрямки подальшого розвитку християнства після легалізації: новій релігії були надані певні привілеї, які змусили церкву дивитися на язичництво не тільки як на споконвічного ворога, але й як на суперника і конкурента; було покладено початок організованій боротьбі проти інакомислячих усередині церкви при підтримці держави і апробовано основні методи

цієї боротьби; почався процес взаємодії державних інститутів і церкви та пошук найбільш вигідних і зручних для обох сторін форм союзу.

Хоча першим християнським імператором традиційно вважається Костянтин, він прийняв християнство лише перед самою смертю. Реально ж першим християнським імператором був Констанцій II (337-361), оскільки він не тільки прийняв християнство, але й вважав релігію пріоритетним напрямом своєї політики. Констанцій продовжив політику роздавання привілеїв християнському кліру: звільнив кліриків від загальних повинностей і податків у торгівлі. Другим напрямком його релігійної політики стала серія репресивних заходів проти язичництва, серед яких виділяються закони проти жертвопринесення та пророкування. В 353 році Констанцій видає едикт, яким наказує закрити усі храми по всій імперії і заборонити в них доступ будь кому, також заборонялися жертви богам⁷. В 356 році Констанцій видав ряд законів, один із яких передбачав смертну кару за жертвопринесення та ідолопоклонство⁸. Про неефективність цього закону, як і цілого ряду інших заходів проти язичництва, свідчить відсутність фактів застосування смертної кари щодо язичників, які були б ввіймані на місці виконання своїх обрядів. Саме в цьому напрямку релігійної політики Констанцій виявився непослідовним. Про суперечливість релігійних поглядів імператора-християнина говорить милування ним красою язичницьких храмів та статуй під час відвідання Рима в 357 році та розвиток в імперії арианства, хоча значного поширення воно так і не набуло.

Стосунки Констанція з церквою склалися в дусі доктрини цезаропапізму, яка отримала за нього найбільш повне втілення. Втручання в справи церкви імператор підніс до рангу державної політики. Діяльність імператора проявлялася у висланні і усуненні неугодних єпископів, у примушенні їх ухвалювати необхідні імператорові рішення з церковних питань.

В цілому релігійна політика Констанція виявилася неефективною: суперечки в християнському середовищі посилювалися за нього настільки, що відштовхнули від християнства багатьох із тих, хто ще вагався і навіть новонавернених, а заходи проти язичництва виявилися малоефективними.

Правління Юліана було переломним у співіснуванні язичництва і християнства. За словами Амміана Марцелліна, він наказав відкрити храми, приносити жертви та відновити кульги богів. Щоб ослабити християнство, він всіляко підтримував розбіжності серед християн⁹. Дії імператора щодо християнства не були такими суворими, як його попередника щодо язичництва. Він лише усунув християн від громадських посад і заборонив учителям християнам викладати в школах. Разом із тим, Юліан не тільки надав християнам свободу віровизнання, але й повернув із заслання єпископів, висланих Констанцієм. Імператор позбавив церкву державного субсидювання і скасував закони своїх попередників із цього приводу, а також усі привілеї кліриків. Ці заходи, фактично, призупинили процес злиття держави і церкви. За Юліана давня релігія востаннє відчула усі переваги державної опіки. Однак реанімація язичництва була короткочасною, і в нових умовах вона не могла мати успіху. Історична ініціатива була у християнства. У той же час, язичництво продемонструвало, що давня релігія ще володіє значною силою і має велику кількість прихильників, які чинили опір християнізації. Правління Юліана показало нестабільність стосунків церкви і держави.

Рішучий розрив з релігійною політикою Юліана відбувся після його смерті. Імператор Іовіан (363-364) скасував антихристиянські розпорядження свого попередника і повернув християнам усі привілеї. Ніяких репресивних заходів щодо язичництва

не було здійснено. Навпаки, Іовіан видав едикт про терпимість, яким гарантувалося безпеку здійснення давніх обрядів.

Імператор Валентиніан I (364-375), який змінив Іовіана, розпочав своїм правлінням останній період релігійного миру. Щодо християнства, Валентиніан діяв досить стримано. Він знову дозволив християнським учителям викладати в школах, підтвердив християнські імунітети і привілеї, а також постановив не змушувати християн до участі у гладіаторських іграх. Однак Валентиніан I із державницьких міркувань видав ряд законів, які обмежували права християн: були повернуті в курії особи, які вступили у клір, щоб уникнути муніципальних повинностей, було накладено податок на кліриків, які займалися торгівлею.

Язичництво за правління Валентиніана I не зазнавало серйозних обмежень і утисків, а політика його щодо давньої релігії визначалася в першу чергу турботою імператора про внутрішній мир у країні та ідеєю віротерпимості. Хоча Валентиніан відібрав у язичницьких храмів майно, але він не віддав його християнським церквам, а приєднав усе до державного володіння. Підтвердивши легальний статус язичництва, Валентиніан, тим не менше, відновив скасовані Юліаном закони проти таємних жертвопринесень, ворожінь, передбачення долі і наказав суворо їх застосовувати, а також прирівнював магичні обряди до тяжких злочинів.

Валентиніан I терпимо ставився до усіх релігійних сект, окрім маніхеїв, діяльність яких уважав шкідливою для держави. Імператор утримувався від участі у релігійних суперечках, за винятком тих випадків, коли церковні конфлікти несли пряму загрозу спокою в суспільстві. Власну позицію невтручання у церковні справи Валентиніан відобразив у законі, за яким у справах, які стосуються віри, суддею повинна була бути особа церковного звання, а в справах зі звинувачення єпископа розгляд передавався суду єпископів.

У цілому, релігійна політика Валентиніана I отримала схвалення як з боку християн, так і язичників. Якщо віротерпимість Костянтина мала на меті розширити соціальну базу режиму домінувати і лише відкривала можливості для християн, то віротерпимість Валентиніана I означала вже реалізацію цих можливостей церквою і показувала приблизну рівновагу сил між язичництвом і християнством у Римській імперії. Валентиніан I був змушений враховувати цю рівновагу в своїй релігійній політиці і не наважився змінити баланс на користь однієї з релігій, хоча сам був більш схильним до християнства.

В перші роки свого правління наступник Валентиніана I Граціан (375-383) проводив, слідом за своїм батьком, політику віротерпимості. Відхід від цієї політики був викликаний зміцненням християнства, яке успішно конкурувало з язичництвом. Церква все більш наполегливо вимагала зміни свого статусу в державі. Поштовхом для Граціана стала Адріанопольська катастрофа, яка виявилася сильним потрясінням для усього римського світу.

Адріанопольська катастрофа змусила Граціана переглянути політику щодо ересей. Відразу після битви Граціан видав закон про терпимість до ересей, який був продиктований страхом імператора перед можливими внутрішніми ускладненнями в умовах зовнішньої небезпеки. Деяке покращення зовнішньої і внутрішньої ситуації, стосунки з єпископом Амвросієм, який мав вплив на імператора, схильність самого Граціана до нікейської віри призвели до видання у 379 році закону, який засуджував усі ересі і особливо аріанство та донатизм. В 380 році видано другий закон, який передбачав конфіскацію місць зібрання еретиків і передання їх церков прихильникам нікейської віри.

Процес відокремлення давньої релігії від держави йшов паралельно з християнізацією Римської імперії. Ріст могутності церкви неминуче супроводжувався втратами з боку язичництва. Однак аж до 383 року язичництво продовжувало вважатися державною релігією імперії, хоча після Юліана це було, скоріше, даниною традиції. Антиязичницькі заходи Граціана знаменували відокремлення язичницької релігії від держави, але ще не забороняли поклоніння давнім богам і відправлення культу. Ці заходи були більш політичними, ніж релігійними. Імператор прагнув завоювати прихильність християнської церкви, але й язичництво не було позбавлене права на існування.

Антиязичницька політика Граціана, яка в значній мірі формувалася під впливом єпископа Медіолана Амвросія, була втілена 383 року в комплексі заходів, спрямованих на відокремлення давньої релігії від держави. Саме з цього часу починається послідовне знищення давнього культу.

Першим кроком імператора була відмова від титулу великого понтифіка, який мали усі його попередники і який означав зв'язок глави держави з офіційним культом імперії. Наступні заходи Граціана: було відмовлено в державних видатках на язичницькі обряди і жертвопринесення, а також на утримання жерців; язичницькі храми були позбавленні привілеїв; проведена секуляризація земель храмів та служителів культу; із зали засідань римського сенату було винесено вівтар Перемоги.

Початок 80-х років IV ст. ознаменувався рішучим поворотом у релігійній політиці імператорської влади. Щодо язичництва і ересей, були прийняті перші кроки, спрямовані на усунення з політичної арени цих двох сил, які протистояли нікейству.

Саме за правління Феодосія отримали логічне завершення процеси, які беруть початок від Костянтина, і на час його правління припадають події, які завершили остаточну перемогу християнства. Після прийняття хрещення в 380 році Феодосій видав знаменитий едикт *Cunctos populos*. В ньому імператор наказав усім народам, які перебувають під його владою, визнавати нікейську віру, прийняту на I Вселенському соборі. Також Феодосій став ініціатором скликання II Вселенського собору в Константинополі, який повинен був підтвердити нікейський символ віри і розширити тлумачення божественності Духа Святого¹⁰.

Щодо язичництва, Феодосій діяв досить стримано і тривалий час не застосовував до нього рішучих дій, виявляючи при цьому прихильність до християнства. Лише в 385 році було видано закон, який підтверджував едикт про заборону жертвопринесень, пов'язаних із передбаченням майбутнього.

У кінці 390 року Амвросій Медіоланський змусив Феодосія здійснити публічне покаяння в церкві¹¹. Ця подія стала рішучим поворотом у релігійній політиці імператора. 24 лютого 391 року Феодосій адресував префектові Рима закон, який забороняв як публічні, так і приватні жертвопринесення, закривав доступ у храми, засуджував ушанування зображень, створених людською рукою, і визначав штраф тим посадовим особам, які ухилялися від виконання цього закону. 16 червня 391 року аналогічний едикт був надісланий префектові Єгипту, що, в свою чергу, стало своєрідною санкцією для свавілля християнських фанатиків, які під керівництвом александрійського єпископа Теофіла пограбували і знищили знаменитий храм Серапіса. Феодосій наказав аріанському єпископові Демофілу або визнати вчення про єдиносутність, або залишити константинопольські церкви¹². Аріани почали зустрічатися за містом. В листопаді 392 року Феодосій видав закон, який, фактично, скасовував язичницький культ, забороняючи всі види релігійної язичницької практики. Останній закон Феодосія проти язичників, виданий в 392 році, остаточно заборонив жертвопринесення, "куріння

фіміаму”, розвішування вінків, ворожіння, називав давню релігію “язичницьким забобоном” (*gentilicia superstitio*)¹³ і проголошував усіх, хто порушив цей едикт, винними у зневазі величі релігії і погрожував суворими покараннями.

Перемога Феодосія над Євгенієм у вересні 394 року в долині ріки Фрігід в Північній Італії, означала політичну перемогу християнства. Відчуваючи тверду підтримку з боку християнської церкви, Феодосій остаточно знищив останні відкриті осередки язичництва на Заході. На цю частину імперії було поширено антиязичницьке законодавство, були заборонені язичницькі обряди і закриті храми, їхнє майно конфісковувалося, а жерці позбавлялися усіх привілеїв.

Феодосій підніс до рангу державної політики охорону нікейського віровчення і боротьбу з ересями. За час свого правління він видав проти ересей 17 законів¹⁴, неухильно контролював хід церковних соборів і призначення на найважливіші кафедри. Боротьба з інакодумством, навіть у рамках однієї релігії, стає з цього часу найважливішою функцією держави, і ересі, починаючи з цього часу, розглядаються як державні злочини.

З кінця ІV століття язичництво втрачає свої претензії на роль державної релігії. Християнство стає тепер єдиною офіційною релігією Римської імперії. Християнізація римського суспільства ще не завершилася цим остаточно, але тепер починає здійснюватися за допомогою законів держави і під її захистом, переважно насильницькими методами.

Таким чином, із закінченням правління Феодосія, в основному, завершуються процеси, котрі беруть початок із часів правління Костянтина. Римська імперія до кінця ІV століття стає християнською. Християнство проникає в усі сфери життя. Сходить з історичної арени язичництво, як політична сила і опора держави, до числа державних злочинів зараховуються ересі, і будь-яке інакодумство піддається переслідуванню. Церква стає частиною державної політики, а інтереси церкви і держави з цього часу частіше збігаються, аніж розходяться. З епохи Феодосія закінчується, в цілому, історія античного християнства.

Перспективним напрямком поглибленого вивчення даної проблеми може стати дослідження впливу християнства на розвиток європейських середньовічних держав.

¹ Казаков М. Проблема христианизации Римской империи // Исследования по зарубежной истории. – Смоленск, 2000. – С. 196.

² Казаков М. Христианская церковь и римская империя в IV веке // Очерк истории христианской церкви в Европе (Античность, средние века, Реформация). – Смоленск, 1999. – С. 24.

³ Свенцицкая И. Раннее христианство: страницы истории. – М., 1987. – С. 177.

⁴ Nigg W. The Heretics. – New York, 1962. – P. 126-127.

⁵ Лебедев А. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в Греко-римском мире при Константине Великом. – М., 1994. – С. 314.

⁶ Свенцицкая И. Вказ. праця. – С. 177.

⁷ Cod. Theod., XVI, 10,4.

⁸ Cod. Theod., XVI, 10,6.

⁹ Amm. Marc. XXII, 5.

¹⁰ Карташев А. Вселенские соборы. – М., 2006. – С. 166.

¹¹ Феодорит. Церк. ист. V, 17.

¹² Soz. VII, 5; Socr. V, 7.

¹³ Cod. Theod., XVI, 10,12.

¹⁴ Cod. Theod., XVI, 5, 6-23.

Ігор Климів.

Розвиток християнства в Римській імперії в IV ст. н.е.

В період від Костянтина до Феодосія відбувається перетворення християнства із звичайного релігійного вірування в державну релігію. На кінець IV ст. християнство проникає в усі сфери життя Римської імперії і стає єдиною релігією. Церква стає частиною державної політики, а інтереси церкви і держави з цього часу частіше збігаються, аніж розходяться. Сходить з історичної арени язичництво як політична сила і опора держави. З епохи Феодосія закінчується, в цілому, історія античного християнства.

Ihor Klymiv.

The development of Christianity in Roman Empire during the fourth century.

In the period from Constantine to Theodosius Christianity develops from the common religious belief to state religion. In the end of the 4-th century Christianity penetrates into all the fields of Roman Empire life and becomes the only official religion. Church becomes a part of state policy, and the concern of Church and state since that time more frequently coincides than diverges. Paganism as a political force and state support goes out of the political arena. The history of antique Christianity completes as a whole from the epoch of Theodosius.

ІМПЕРАТОР ФРАНЦУЗІВ

Перебіг подій кінця XVIII ст. у Франції спричинив завершення більш ніж десятилітнього періоду буремних революційних років і призвів до встановлення у Франції воєнної диктатури, яка зберігалася в загальних рисах майже до кінця 1814 р.

18-19 брюмера (9-10 листопада) 1799 р. Наполеон Бонапарт здійснив у Франції державний переворот і встановив режим консульства. Виконавча влада в державі опинилася в руках трьох консулів – Н.Бонапарта, Е.Сієйеса та Роже Дюко, двоє останніх невдовзі були замінені на Ж.Камбасереса та Ж.Лебрена. Організаторами перевороту були деякі провідні цивільні і державні діячі, а причиною його кінцевого успіху – повна самодискредитація уряду Директорії і водночас небажання нової еліти французького суспільства як реставрувати монархію, так і повертатися до революційної диктатури. А втім, виконавчим механізмом та рушійною силою перевороту була армія. Без підтримки багнетів безкровна “революція 18 брюмера”, як охрестили цю подію сучасники, була б неможливою.

Ці події, таким чином, являли собою важливий рубіж у політичному розвитку країни, з яким, звичайно, пов’язується завершення власне самої революції. “Революція консолідувалася відповідно до тих цілей, які були поставлені на самому її початку. Революція закінчилася”¹, – говорилося у зверненні трьох консулів до народу.

За новою конституцією, проект якої був обнародований 13 грудня 1799 р., Франція залишалась республікою, але, фактично, вся влада в країні концентрувалась в руках Наполеона Бонапарта, що став першим консулом. Як підкреслював відомий російський історик М.І.Карєєв, Наполеон, відкинувши загрозливі і неприйнятні для нього політичні прагнення революції і намагаючись показати, що його правління є органічним продовженням революції, вважав за потрібне, з одного боку, залишити основні революційно-республіканські досягнення, які були особливо близькі французам і, в той же час, не загрожували його властолюбству (рівність громадян перед законом, скасування станових привілеїв), а з іншого боку – усунув громадян від будь-якої реальної участі в законодавстві та управлінні державою. Таким чином, генерал Бонапарт взяв усю повноту влади в свої руки².

Свою головну мету і основну заслугу Наполеон бачив у створенні “сильної влади”, “сильного уряду”, при цьому підкреслюючи, що йдеться про створення сильної виконавчої влади, вільної від опіки влади законодавчої, яка нібито паралізувала її (тобто, владу виконавчу). Першим його кроком до створення такого роду “сильної влади” був Консулат, другим – Імперія.

Постає питання: для чого генералові-республіканцю стала необхідною диктаторська влада? Ідея військової диктатури була нав’язана Бонапарту його оточенням – людьми, які тісно пов’язували свою долю з революцією і боялися втратити все у випадку реставрації влади Бурбонів. Крім того, оскільки Наполеон був добре ознайомленим з історією

стародавнього Риму, де видатних діячів проголошували цезарями (імператорами), то й він намагався здобути цей титул для себе. Це прагнення зміцнювалося в ньому разом зі зростанням особистої влади та успіхів в зовнішньополітичній діяльності, де заради реалізації своїх планів він активно використовував силу. В першу чергу силу військову, а диктат – як форму спілкування зі своїми партнерами на переговорах.

Свої диктаторські наміри Наполеон уперше продемонстрував під час Італійської кампанії 1796-1797 рр., зокрема у 1797 р., при веденні переговорів з австрійськими делегатами в Кампо-Форміо. Так, він з'являвся на зустрічі з австрійськими дипломатами в оточенні величезного почту генералів та офіцерів, чим демонстрував, хто справжній господар становища³. Крім того, Наполеон вдавався до погроз: “Перемир'я припиняється і оголошується війна! Але пам'ятайте, що до кінця осені я розтрощу вашу монархію”, – заявив він австрійському уповноваженому, графові Л.Кобенцлю⁴.

Водночас він перервав австрійського дипломата і з люттю закричав йому “Ваша імперія – стара служниця, що звикла до того, що її всі гвалтують... Ви забуваєте, що Франція перемогла, а ви переможені”⁵. Потім Бонапарт почав репетувати на розгубленого Кобенцля, схопив дорогоцінний фарфоровий сервіз, що подарувала йому російська імператриця Катерина II, і розбив його об підлогу. Після цього сказав: “Бачите ці черепки! Присягаюсь, що раніше ніж за три місяці те ж саме буде з вашою австрійською монархією”⁶. Після цього шокований, заляканий австрійський дипломат підписав мир із Францією на тих умовах, які висунув генерал Бонапарт.

Така поведінка Наполеона не була винятком. Загальновідомі його силові демарші і під час подальших дипломатичних заходів. Менш відомий, але дуже характерний випадок трапився під час короткочасного перебування Наполеона на конгресі в Раштадті у 1797 р., де на пропозицію голови французької дипломатії Ш. Талейрана він мав очолити французьку делегацію. Прибувши до Раштадта, генерал Бонапарт дізнався, що шведську делегацію очолив граф Г.Ферзен, який був йому відомий як прибічник скинутої французької монархії, і відмовився вступати у переговори. Ферзена терміново відкликали⁷. Зазначимо, що Швеція не була залежною від Франції, але й вона поступилася перед демаршем майбутнього диктатора Європи.

Таким чином, глобальні зовнішньополітичні плани Наполеона набували розвитку ще до того, як він став володарем Франції. Як стверджував професор Паризького університету А.Собуль: “Італійська кампанія відіграла вирішальну роль в еволюції Бонапарта. Вперше в його руках опинилася уся повнота влади – військової і цивільної, фінансових і дипломатичних повноважень”⁸.

Прийшовши до влади, Наполеон розумів, що для її зміцнення йому необхідно взяти реванш за ті поразки, яких зазнала Франція в кампанії 1799 р. під час боротьби з другою антифранцузькою коаліцією, куди входили Англія, Росія, Австрія, Османська імперія та Королівство обох Сицилій (Неаполь). Водночас, перший консул уважав, які після тих подій, що відбулися у Франції, він за своїм статусом зрівнявся з європейськими монархами (з правителями європейських держав). І тому Наполеон звернувся безпосередньо до англійського короля Георга III і австрійського імператора Франца II з пропозицією розпочати мирні переговори⁹. Це була нова дипломатична комбінація у зовнішній політиці Франції.

Як підкреслював у своїх мемуарах міністр наполеонівської поліції Ж.Фуше, перший консул у своєму листі до англійського короля бажав мати подвійну користь – домогтися того, щоб суспільство повірило його миролюбним намірам, та переконати Францію, що “на випадок відмови британського уряду від мирних пропозицій, на

яку він (Бонапарт – О.З.) очікував, для досягнення миру... Перший консул повинен мати золото, сталь і людей”¹⁰. Тобто, Наполеон керувався відомим дипломатичним засобом – готуючись до продовження війни, якомога більше повторює про свої мирні наміри.

У ноті-відповіді на ім'я Талейрана державний секретар міністерства закордонних справ Великобританії лорд Гренвіль відхилив мирні пропозиції Наполеона, зазначивши: “Такі ж загальні запевнення щодо мирних намірів надходили, відповідно, від усіх революційних урядів Франції... Війна має тривати доти, доки причини, що її породили, перестануть існувати”¹¹.

Австрія, зі свого боку, також не побажала прийняти французькі мирні пропозиції. Ці держави вважали, що у них є всі підстави реалізувати успіхи кампанії 1799 р. і що Франція, знесилена тривалою війною, вже неспроможна чинити серйозний опір коаліції європейських держав.

Усе це, загалом, відповідало планам Наполеона. Так, одержавши згадану вже відповідь англійського міністра, він сказав Талейранові: “Нічого кращого й не може бути”¹². І Наполеон вирішив першим завдати удару по союзниках антифранцузької коаліції. Міжнародна ситуація в 1800 р. сприяла тому, адже Росія, зокрема через суперечності з Австрією та Англією, на цей час відкликала свої війська і формально вийшла з коаліції. Пруссія, якій було обіцяно розширення території за рахунок інших німецьких земель, продовжувала дотримуватись нейтралітету.

Першого удару було завдано Австрії – головному континентальному супротивнику Франції. Після поразки австрійської армії при Маренго Наполеон заявив: “Нехай Австрія складає зброю, інакше я йду на Відень”¹³.

Проте Австрія, сподіваючись на допомогу Англії, не вважала себе переможеною. Щоб виграти час, до Парижа було відряджено графа Сен-Жульєна. Головним його завданням було продовжити перемир'я. Для досягнення цієї мети австрійський представник спробував поєднати переговори про перемир'я з переговорами про мир, щоб у такий спосіб продовжувати перемир'я безкінечно. Проте французька сторона зірвала ці плани.

За дорученням Наполеона переговори вів Талейран, який, використовуючи “сило-ву дипломатію”, переграв Сен-Жульєна. Він заявив австрійському дипломатові, що “якщо він поїде, не доводячи справу до кінця, то перший консул буде змушений знову розпочати військові дії, щоб не втратити тих переваг, у яких перебуває французька армія”¹⁴. Сен-Жульєн, почувши це, поступився перед шантажем. 28 липня 1800 р. він від імені імператора Австрії підписав на французьких умовах прелімінарні умови миру без належних на те повноважень¹⁵.

Незабаром Австрія була змушена покинути антифранцузьку коаліцію. Лише Англія продовжувала займати відверто ворожі позиції. Завдяки своїм перемогам на морі, вона усе ще сподівалася на щасливий перебіг подій.

Удару по Англії було завдано з кількох сторін. Передусім Наполеонові вдалося використати незадоволення Санкт-Петербурга політикою Англії. Як привід, було використано проблему Мальги. На момент, коли оточений англійцями французький гарнізон уже мав скласти зброю, Наполеон запропонував цей острів імператорові Росії Павлу I: “Перший консул, бажаючи довести свою повагу, що її він має до російського імператора, пропонує в разі, якщо гарнізон Мальги евакуює острів, передати його до рук царя”¹⁶. 5 вересня 1800 р. англійці оволоділи Мальтою, але, всупереч попереднім домовленостям з Росією, перешкодили спробам росіян ввести на острів гарнізон

і підняти свій прапор. Росія розриває дипломатичні стосунки з Англією і налагоджує їх з Францією.

Розгромивши Австрію, Наполеон намагався створити міцну антианглійську коаліцію. Це знаходить доказ у повідомленні французькому послу в Мадриді, де, зокрема, йдеться: «Франція перебуває у добрих відносинах з північними країнами, а коли під впливом Росії і Франції опиниться Пруссія, тоді Англія втратить будь-який зв'язок з континентом. Об'єднані морські сили Франції, Голландії та Іспанії зможуть розпочати узгоджені з діями північних держав експедиції до Ірландії, Індії, Америки та у Середземне море»¹⁷. Стратегічні ідеї Наполеона отримали подальший розвиток у численних документах Талейрана: «Справи Німеччини, Італії, Англії вимагають найскорішого союзу між Росією та Францією, щоб вирішити війну або мир»¹⁸. Разом з Росією Наполеон і Талейран розраховували знищити морську та колоніальну могутність Англії – головного організатора антифранцузьких коаліцій. Проте новий російський імператор Олександр I на союз з Францією тоді не пішов. Попри це, сам факт підписання 8 жовтня 1801 р. в Парижі російсько-французького договору та таємної конвенції був використаний для тиску на Англію¹⁹.

Ще раніше, 28 березня 1801 р., завершилися французько-неаполітанські мирні переговори. Під загрозою окупації Неаполя французькими військами неаполітанський король змушений був погодитись на запропоновані Наполеоном умови мирного договору²⁰. Цей договір передбачав передання Франції князівства П'юмбіно та острова Ельба. Але головним було те, що неаполітанський король зобов'язався закрити доступ у свої порти військовим і торговельним суднам Англії, а південний схід Італії (з портами Таранто, Отранто, Бріндізі) підлягав окупації французькими військами²¹.

Таким чином, загальна ситуація в Європі склалася явно не на користь антифранцузької коаліції. Вихід Росії з союзу і поразки австрійських військ показали, що у Великобританії немає опори на континенті. Тому, втрапивши усіх своїх союзників в Європі, перебуваючи в стані ізоляції, а також знесилена тривалою війною, вона змушена була піти на переговори з Наполеоном.

Вони відбувалися на тлі постійної загрози Британським островам з боку Франції. Ще за часів Директорії Франція планувала вторгнення на острови через Ла-Манш. Наполеон прискорив ці приготування. Так, 7 березня 1801 р. Перший консул надіслав категоричну депешу морському міністрові М.Форфету. Він запитував: скільки часу треба, щоб зібрати достатню кількість озброєних кораблів у Булоні? Який їх стан? Він також бажав знати, скільки людей можна взяти на борт і скільки кораблів може прийняти порт у Булоні. В Англії сприйняли загрозу як реальну. Навіть лорд Г.Нельсон, який спочатку не був схильний повірити у можливість вторгнення, надсилав до адміралтейства енергійний меморандум з вказівками щодо оборони Темзи²².

Одночасно, дії з боку французької сторони під час прелімінарних переговорів з представниками Англії характеризувалися безкомпромісністю, ультимативними вимогами, що не передбачали ані компенсації, ані варіантів. Перший консул заявив, що Франція ніколи не поступиться жодним зі своїх острівних володінь в Америці. Вона не віддасть не тільки Тобаго, але й навіть будь-яку скелю, якщо б така існувала, і на ній було всього лише одне село зі 100 мешканцями²³. Далі він продовжив: «Якщо англійці наполягатимуть на переданні їм Тобаго, голландських або іспанських володінь, переговори слід припинити. Або негайне підписання прелімінаріїв, або розрив. Англійці ризикують утратити все, як імператор (Австрії – О.З.), якщо вони забажають одержати більше²⁴. Це був ультиматум. Англія, що залишилася без союзників на континенті,

не маючи сил продовжити подальшу боротьбу з Францією, мусила погодитися на французькі вимоги, розглядаючи їх як тимчасові.

Таким чином, 1 жовтня 1801 р. прелімінарії було підписано на сприятливих для Франції умовах.

Такі ж риси простежуються і на переговорах Франції із США в 1800 р. На вимоги американських дипломатів про відшкодування збитків від дій французького флоту й анулювання договорів, укладених США з Францією в 1778 р., вони були поставлені перед дилемою – або відшкодування збитків, або збереження чинності договорів 1778 р.²⁵ США також змушені були поступитися.

Мирний договір між Францією та її союзниками – Іспанією і Батавською республікою (Голландія), з одного боку, і Англією – з другого, був підписаний 27 березня 1802 р. у м. Ам'єні. Він завершив розпад другої антифранцузької коаліції. Згідно з договором, Англія повертала вказаним державам всі захоплені у них в ході війни колонії, крім островів Цейлон, Тринідад і мису Доброї Надії (він залишався у спільному володінні Англії та Батавської республіки), а також зобов'язувалася вивести свої війська з о. Мальта, який повертався ордену Св. Іоанна Ієрусалимського. Незалежність та нейтралітет острова гарантувалися Англією, Австрією, Іспанією, Пруссією, Росією та Францією. Єгипет повертався Туреччині. Держави визнавали також Іонічну республіку. Франція зобов'язувалася вивести свої війська з Рима, Неаполя та о. Ельба²⁶. Але під її впливом залишились Батавська республіка, лівий берег Рейну, Швейцарія (Гельветична республіка) та більша частина Італії.

Відтепер ні зовнішніх, ні внутрішніх перепон для встановлення спадкової влади у Наполеона не існувало. Важливим кроком на шляху до перетворення консульської республіки в монархію було те, що в травні 1802 р. Бонапарт отримав титул довічного консула. Тепер, казав Наполеон, я стою на одному рівні з іншими монархами, адже і вони, зрештою, тільки прижиттєві. Не можна допустити, щоб влада людини, яка вершить долі Європи, була чи здавалася нестійкою²⁷.

Потрібен був тільки привід, щоб Наполеон реалізував свої амбіційні плани. І такий привід з'явився. У лютому 1804 р. поліція розкрила чергову спробу змови роялістів, які готували вбивство довічного консула, щоб відновити монархію Бурбонів. Наполеон суворо покарав заколотників. Одинадцять шуанів разом зі своїм керманічем Жоржем Кадудалем були страчені. Колишнього генерала революційної Франції Ш. Пішегрю, що був разом з ними, знайшли повішеним в тюремній камері, а відомий воєначальник генерал Ж.Моро, який хоча і не підтримав заколотників, але й не повідомив про це владу, був засуджений до двох років ув'язнення, заміненних вигнанням. Проте Бонапарт вирішив залякати іноземні двори, що підтримували Бурбонів. 15 березня 1804 р. за його наказом загін французьких військ вдерся на територію нейтральної країни – Баденського курфюрства – і захопив там члена французького королівського дому, останнього представника чоловічої лінії роду Конде (побічної гілки Бурбонів) герцога Ф. Енгієнського. Незабаром його було звинувачено в участі у роялістському заколоті проти довічного консула і відразу ж розстріляно²⁸. Цим актом Наполеон ще раз продемонстрував свою силу, зробивши черговий виклик усій монархічній Європі. Як зазначав відомий радянський історик А.З. Манфред, "Розстрілом члена королівської сім'ї Бонапарт оголосив усьому світу, що до минулого повернення немає"²⁹.

Разом із тим, відновлення війни з Англією (травень 1803 р.), змови роялістів, замах на його життя було використано Наполеоном як привід для зміцнення своєї влади. 18 травня 1804 р. Бонапарт проголосив себе імператором французів, а імператорський

титул був закріплений за його родиною (включно з жінками). Це рішення було підкріплено плебісцитом, наслідки якого стали відомі лише у листопаді 1804 р.: “за” було подано більше 3,5 млн. голосів, “проти” – 2579³⁰.

2 грудня 1804 р. у соборі Паризької богородиці відбулася урочиста церемонія коронації Наполеона Бонапарта, для участі в якій приїхав Папа Римський Пій VII. Проте і на цей раз Наполеон залишився вірним собі: він вирвав корону з рук папи і сам поклав її на себе, а потім і на свою дружину, що суперечило старовинним коронаційним правилам. Тим самим Наполеон “убив двох зайців”. Через коронацію (важливий державний і публічний акт того часу), яку освятив сам Папа Римський, новоспечений імператор юридично зрівнювався з усіма європейськими монархами. Водночас, “коронуєчись” власноручно, Наполеон продемонстрував всьому світові силу своєї влади.

Так, людина, яка була прихильником однієї з найрадикальніших революцій у світі, стала, фактично, її могильником, здійснила своєрідну реставрацію монархії, яку й очолила, заснувавши нову династію.

¹ Цит. за: Ревуненков В.Г. Наполеон и революция. 1789-1815. – СПб, 1999. – С. 45.

² Кареев Н.И. Очерки социально-экономической истории Западной Европы в новейшее время. – Пг., 1923. – С. 49.

³ Див. Correspondence de Napoléon I-er / Publ. par. Lordre de l'empereur Napoléon III. (Далі Correspondence de Napoléon). – Р., 1859. – V.2 – Р. 308-316.

⁴ Наполеон. Избранные произведения. – М., 1956. – С. 24.

⁵ Las Cases. Le Mémorial Sainte-Hélène. – Р., 1895. – V.1. – Р.418.

⁶ Цит. за: Тьер А. История консульства и империи во Франции. – СПб., 1846. – С. 201.

⁷ Lockhart J.G. The history of Napoleon Buonaparte. – Toronto, 1906. – Р.319.

⁸ Собоуль А. Первая республика. 1792-1804. – М., 1974. – С. 315-316.

⁹ Див. Oulvres choisies de Napoléon. Mises ordre et precedes d'une a etude litteraire par A.Pujol. – Р., 1845. – Р.210-211.

¹⁰ Fouche J. Memoires of Jothef Fouche duce of Otrante, minister of the general police of France. – Philadelphia, 1892. – Р.104-105.

¹¹ Цит. за: Lockhart J.G. Op. cit. – Р.137.

¹² Ibidem, Р.138.

¹³ Цит. за: Сорель А. Европа и французская революция. – СПб., 1906. – Т. 6. – С. 51.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. – Сухуми, 1989. – С. 322.

¹⁶ Цит. за: Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на французскую революцию и империю (1793-1812). – М-Л., 1940. – Т. 2. – С. 28.

¹⁷ Correspondence de Napoléon. – Р., 1861. – V.6. – Р.585-587.

¹⁸ Дипломатические сношения России с Францией в эпоху Наполеона I / Под. ред. А.Трачевского. – Т. 2. – 1803-1804 // Сборник императорского Русского исторического общества. – СПб., 1891. – Т. 77. – С. 97.

¹⁹ История внешней политики России. Первая половина XIX века / От войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 г. / Под ред. В.А. Орлик. – М., 1995. – С. 37.

²⁰ Correspondence de Joahim Murat chassenir á cheval, gùnéral, marèchal d'empire, grand Duc de Cleves et de Berg (Juillet 1791– Juillet 1808). Pres des portr. inédits de Joachim et de Caroline Murat par la reine Hortense / Pub. de M.M.Houssaye. – Turin, 1899. Р.32-33.

²¹ Correspondence de Napoléon, V.6. – Р.33-38.

²² Corola O. Britain against Napoleon. – L., 1943. – P. 107.

²³ Борисов Ю. Шарль Морис Талейран. – М., 1989. – С. 160.

²⁴ Correspondence de Napoléon, V.6. – P.255-257.

²⁵ История внешней политики и дипломатии США. 1775-1877 / Под ред. Н.Н. Болховитинова. – М., 1994. – С. 72.

²⁶ История дипломатии / Под ред. В.А. Зорина, В.С. Семенова, С.Д. Сказкина, В.М. Хвостова. – М., 1959. – Т. 1. – С. 463.

²⁷ Цит. за: Кареев Н. История Западной Европы в новое время. – СПб., 1894. – Т. IV. – С. 97.

²⁸ Див. Цареубийства: Гибель земных богов / Сост. Н.В. Попов. – М., 1998. – С. 394-398.

²⁹ Манфред А.З. Вказ. праця, С. 351.

³⁰ История Европы. – М., 2000. – Т. 5. От французской революции конца XVIII века до первой мировой войны. – С. 92.

Олег Захарчук.

Імператор французів.

У статті проаналізована діяльність Наполеона Бонапарта як фактичного керівника держави (1799-1804 рр.). Визначено, що він уже діяв не тільки як військовий, але й як талановитий державний діяч. Акцентована увага на тому, що невід'ємною рисою володаря Франції як політика при досягненні зовнішньополітичних цілей був розрахунок на силу, в першу чергу військову. Зокрема, “силова дипломатія” відтепер стала його другою зброєю в здійсненні далекосяжних планів.

Oleg Zakharchuk.

The Emperor of the French.

The article deals with the activity of Napoleon Bonaparte as real ruler of the state (1799-1804). The author shows that at that time Napoleon was not only a military figure but also a talented statesman. Special attention is paid to Napoleon's reliance on force, especially military force, for achieving foreign-policy gains. The article demonstrates that “force diplomacy” became at the time Napoleon's second weapon for fulfilling his far-reaching plans.

ДОСЛІДЖЕННЯ НАСКЕЛЬНОГО МІСТА-ФОРТЕЦІ “ТУСТАНЬ” в 2007 р.

Наскельне місто-фортеця Тустань знаходилося поблизу сучасного с. Урич Сколівського району Львівської області. Воно займало значну територію, розвинувшись довкола скельних груп Камінь, Мала Скеля та Острий Камінь.

Наскельна пам'ятка привертала увагу багатьох дослідників починаючи з кін. XVIII – поч. XIX ст. Наукові дослідження пам'ятки проводили І.Вагилевич, А.Бельовський, А.Петрушевич, С. Смолка, А.Кіркор, І.Шараневич, О.Чоловський, І.Франко, В.Демитрикевич, Я.Пастернак, П.Раппопорт. Перші археологічні розкопки у 1973 році провів р. Багрій. Він виявив на пам'ятці культурний шар товщиною 0,25-1 м, та виділив два хронологічні періоди: VIII – IX ст. та X – XI ст¹. Систематичні архітектурно-археологічні дослідження пам'ятки розпочала експедиція під керівництвом М.Рожка. Нею були проведені архітектурно-геодезичні обміри скель та розкрито значну площу пам'ятки археологічними розкопками (Рис. 1). У результаті багаторічних досліджень було виконано графічну реконструкцію пам'ятки, виділено п'ять періодів дерев'яної забудови та два кам'яної. Проте залишається невирішеними ще цілий ряд питань, зокрема місцезнаходження могильника, інтерпретація окремих об'єктів, тощо.

Для вирішення означених проблем в 2007 р. ДІКЗ “Тустань” було відновлено археологічні дослідження пам'ятки². Археологічні розкопки проведено в двох місцях: в північно-східній частині городища – ур. Гостинець та в ур. Церківне. Також було проведено обстеження території схилів, що творять котловину, в якій розміщувалось наскельне місто-фортеця “Тустань”.

З північно-східного боку скельної групи Камінь (на якій розміщувався дитинець наскельного міста-фортеці Тустань) знаходиться група валоподібних підвищень. Вони починаються в основі схилу гірського хребта (зі східного боку Каменя) та простягаються вздовж нього аж до виходу на хребет (бл. 1,5 км). Довший час ішла дискусія щодо їх походження та функціонального призначення. М.Рожко вважав їх залишками оборонних конструкцій (Рис. 2). Проте досі археологічно вони не досліджувались. Завданням робіт 2007 р. на цій ділянці було визначення їх походження. Закладено три траншеї (Рис. 3). Перші дві (загальною довжиною 46 м та шириною 1 м) – уперек лінії протяжності валоподібних підвищень, в місці, де вони були частково поруйновані стежкою. В переріз потрапило дев'ять підвищень. Вивчення стратиграфічної колонки показало, що культурний шар на зазначеній ділянці відсутній. Під тонким шаром темного гумусованого суглинку (лісової підстилки) знаходилися світлі прошарки суглинків із значним вмістом каміння різних розмірів. Лише на дні ровоподібних заглибин спостерігалось потовщення темного суглинку, що пов'язано із накопиченням тут органічних решток (листя дерев та гілок). Описані прошарки залягали безпосередньо на скельній основі, виступи якої в окремих місцях підходили до сучасної поверхні ґрунту.

У межах траншей антропогенного впливу на формування мікрорельєфу території не виявлено. На думку А.Богущького, мікротерасованість схилу пов'язана з особливостями геологічної будови схилу та утворилася внаслідок вимивання м'якших порід, в той час як твердіші залишалися близькими до первісного стану. Також А.Богущький зазначив, що описані процеси проходили досить давно, і схили набули такої мікротерасованості ще до спорудження в цьому місці городища.

Таким чином, було встановлено, що зазначені валоподібні підвищення –природного походження та існували в період функціонування тут середньовічного городища. Відтак, навіть без додаткових конструкцій вони значно ускладнювали доступ ворога до укріплень із цього боку.

Третя траншея зв'язала траншеї 2007 року з розкопом № 3 (Рис.3) досліджень М.Рожка (1979-80 рр.). В останньому було виявлено фрагменти металевого шлаку та залишки наземної споруди, які були пов'язані дослідником із кузнею³.

Траншея мала розміри 10 × 1 м та орієнтована за лінією стежки, що перетинала вищеописані підвищення та йшла в напрямку до входу на Дитинець (по лінії “захід – схід” із незначним відхиленням східного краю на північ).

Стратиграфічна колонка мала такий вигляд: під шаром дерну знаходився шар темного пухкого суглинку із значним вмістом дрібного каміння (0,20–0,30 м). Нижче залягав прошарок світло-коричневого суглинку. В квадраті 2 було виявлено яму глибиною 0,70 м та шириною близько 1,70 м. Вона була заповнена темнокоричневим шаром суглинку із значним вмістом каменів різного розміру. В заповненні ями, в придонній частині, виявлено капронову панчошу, що дає змогу датувати заповнення цієї ями кін. ХХ ст.

У центральній частині траншеї виявлено п'ять великих та ряд менших окремих каменів. Культурних решток поряд з ними не виявлено.

В ур. Церківне в 1984 р. проводились археологічні дослідження експедицією М.Рожка (Рис. 1). Під час досліджень були виявлені залишки спорохнявілих та перегорілих дерев'яних конструкцій. Проте жодного датуючого матеріалу в межах розкопу не зафіксовано⁴.

Метою досліджень на території урочища в 2007 р. був пошук могильника оборонців фортеці. Назва урочища може вказувати на існування в цьому місці християнської сакральної споруди, а відтак і могильника. Як відомо, в середньовіччі вони розміщувалися поряд.

У західній частині урочища, північніше траншеї 1984 р., була закладена траншея розміром 8 × 1 м. Вона була орієнтована по лінії “північ – південь” (Рис. 4). Під шаром дерну знаходився шар темного гумусованого суглинку, який значно потовщувався до південного краю траншеї (0,15 – 0,40 м.). Нижче залягав шар коричневого суглинку, насиченого камінням різного розміру. На глибині 0,60 м каміння залягало настільки щільно, що складалося враження кам'яної вимостки. Проте частковий розбір шару каменю підтвердив природній характер його походження. Таку ж думку висловив А.Богущький. В траншеї жодних культурних решток не виявлено. Потовщення темного гумусованого шару пов'язано із змивними процесами та з мікрорельєфом.

Головною метою розвідкових робіт у 2007 році було виявлення та локалізація нових об'єктів, зокрема могильників. Особливу увагу приділялось річищам потічків, терасоподібним майданчикам та центральним осям (хребтам) відрогів, що спускаються до долини.

Під час обстежень було виявлено три групи курганоподібних насипів.

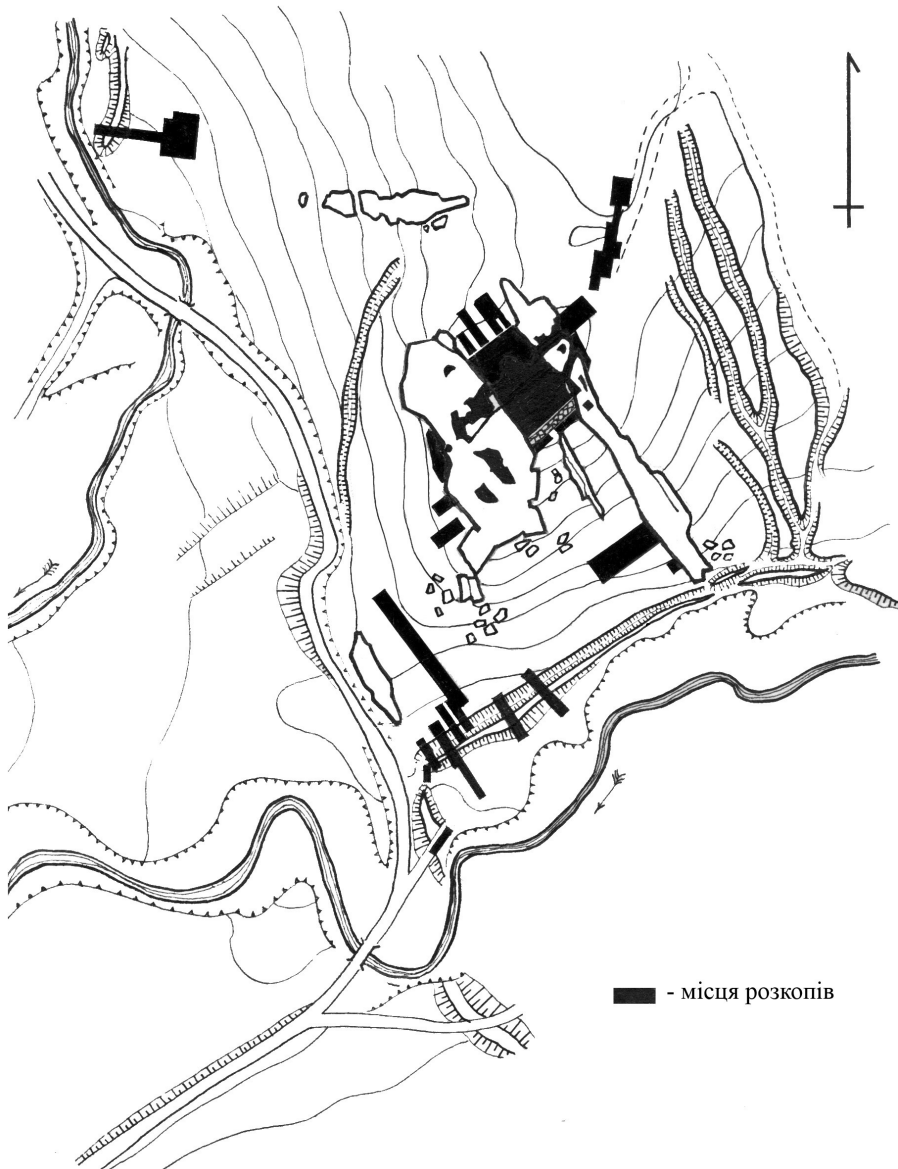

Рис. 1. Схема розміщення розкопів
Карпатської архітектурно-археологічної експедиції (за М.Ф.Рожком).

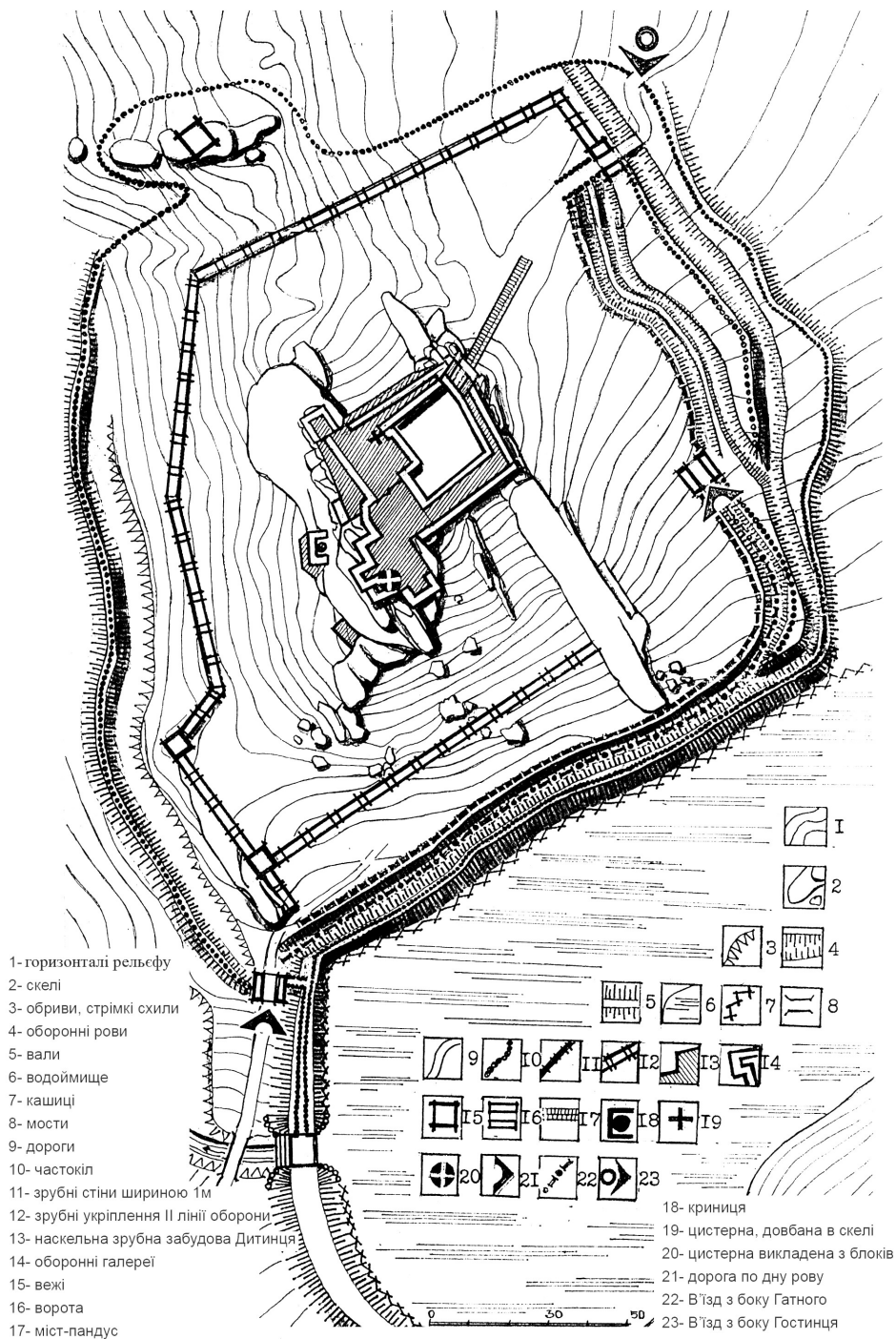

Рис. 2. Реконструкція оборонних ліній наскельного міста-фортеці Тустань (за М.Ф.Рожком)

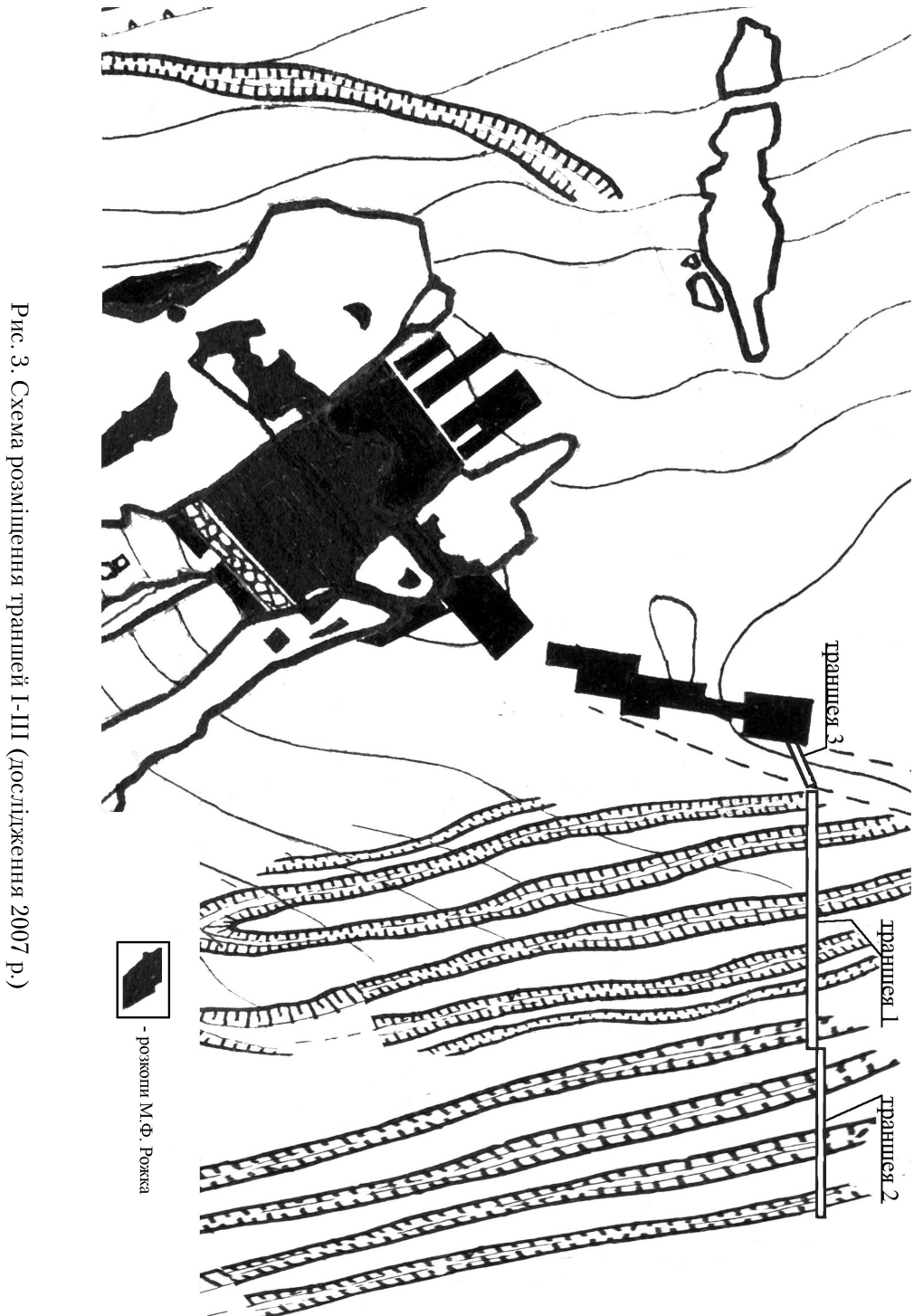

Рис. 3. Схема розміщення траншей I-III (дослідження 2007 р.)

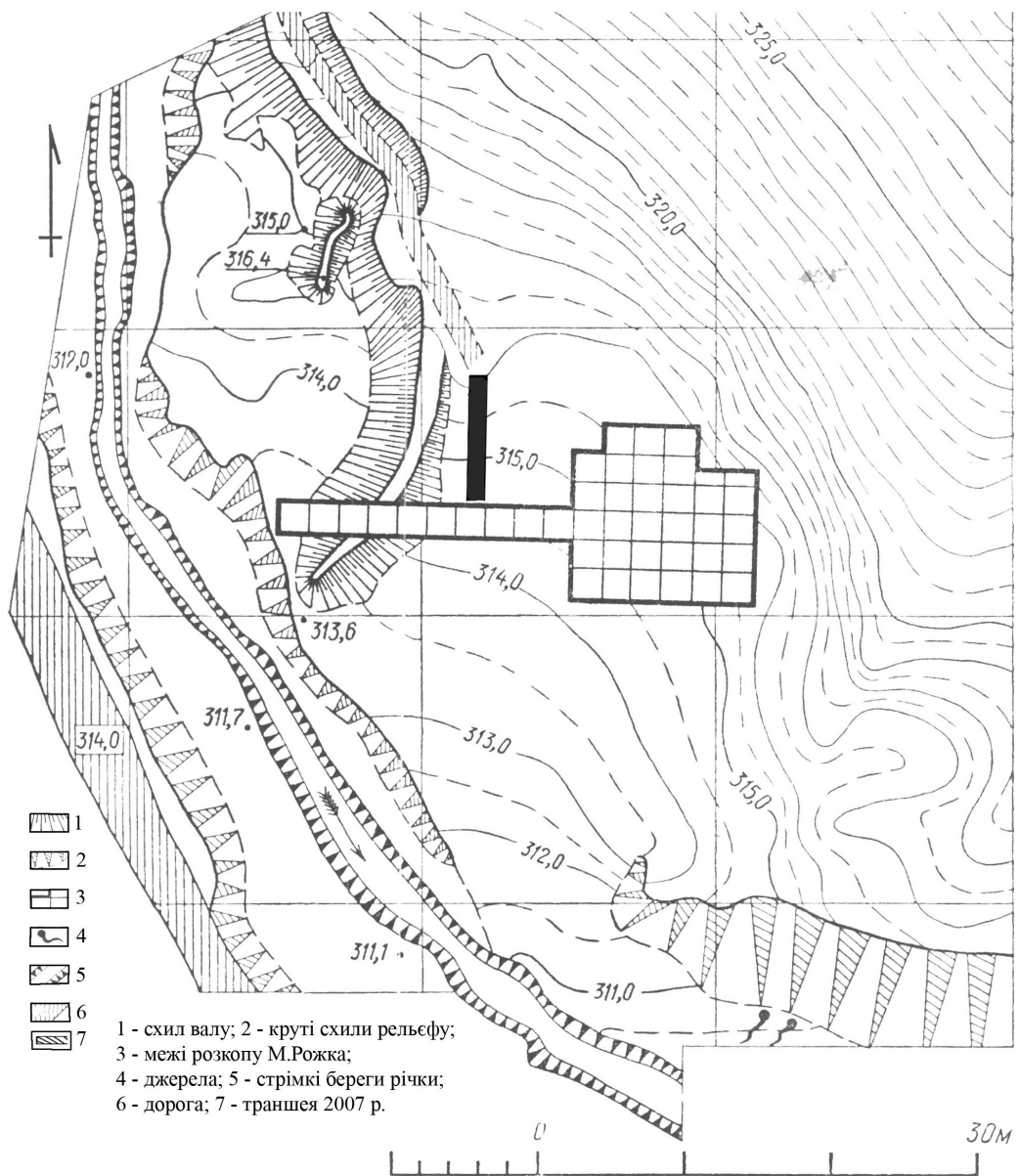

Рис. 4. Схема розміщення траншей в ур. Церківне (дослідження 2007 р.)

¹ Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна твердиня. – К., 1996. – С. 33-34.

² В роботі експедиції брали участь студенти історичного факультету ДДПУ ім. І.Франка, під керівництвом к.і.н. А.Петрика, та члени Організації української молоді "Спадщина". Наукові консультанти експедиції: к. арх. Юрій Лукомський – науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України та д. г. н. Андрій Богуцький – професор

кафедри геоморфології і палеографії ЛНУ ім.І.Франка. Лаборанти експедиції: Василь Менько та Богдан Лазорак.

³Там само. – С. 116-117.

⁴Там само. – С. 129-131.

Роман Миська.

Дослідження наскального міста-фортеці “Тустань” в 2007 р.

В статті подано основні результати археологічних досліджень наскального міста-фортеці “Тустань” в 2007 році.

Roman Myska.

Research the rock of city-fortress of “Tustan” in 2007.

In the article the basic results of archaeological researches are given rock cities-fortresses of “Tustan” in 2007 year.

ДЖЕРЕЛА ХРИСТИЯНСТВА У ПРИКАРПАТТІ ДО ПОЧАТКУ ХІ СТОЛІТТЯ ТА ГЕНЕЗА ГАЛИЦЬКОЇ ЄПИСКОПІЇ

---

1. Культурно-релігійна “матриця” Галицько-Волинської Русі та її феномен

Культурний і релігійний етос Галицької єпархії, розташованої на західних рубежах Русі, визначався передовсім приналежністю цих теренів до Київської (Давньоруської) держави Рюриковичів і, ширше, – Східної Слов’янщини. Не менш важливе значення мало остаточне входження цих теренів у поле цивілізаційних впливів процвітаючої тоді грецько-візантійської культури та під юрисдикцію Руської (Київської) митрополії, – однієї з найбільших церковних провінцій Царгородського патріархату. Духовні цінності Східної церкви-Матері відтоді визначали тотожність місцевих русичів (пізніших русинів-українців), зовнішнім ідентифікаційним виявом якої був слов’янсько-візантійський обряд. Натомість єрархічні структури Православної (а з 1700 р. також Унійної) церкви у домодерний період стали тим інституційним “плащем”, який маркував релігійну й політичну границю впливів руської етноконфесійної спільноти, на околицях латинської Європи. Галицька (Львівська) єпархія на різних рівнях – від локальної християнської спільноти (парафії) до елітарних середовищ (владичий двір і крилошани) – інституційно забезпечувала функціонування руської (української) культури, створивши в рамках своїх адміністративних структур “тепличні” умови для її розвитку та відповідне середовище для рецепції й конструювання слов’янсько-візантійського “коду культури”.

Натомість особливістю земель, на яких у XII–XIII ст. постало Галицько-Волинське князівство¹ та декілька православних єпископств, було їхнє географічне сусідство із країнами (передовсім Угорщиною й Польщею), котрі визнавали цивілізаційні цінності латинської християнської культури та духовно орієнтувалися на Рим². Менш інтенсивними, однак не менш інклюзивними були й контакти з народами Сходу, зокрема вірменами, євреями й половцями. Все це, на думку дослідників, сприяло “міжнародному та культурному взаємообміну, запозиченню від інших народів певних форм матеріальної культури, поширенню нових мистецьких смаків”³. Окрім традиційно популярного вектора “Схід-Захід”⁴, на етосі Галицько-Волинського князівства позначилися взаємовпливи “Північ-Південь”, гравцями яких на півдні були Візантійська імперія, південнослов’янські країни та молдовські князівства, а на півночі – сучасні

білоруські землі, Литва, Тевтонський орден, Великий Новгород та, дещо східніше, Владимиро-Суздальщина⁵. Важливим чинником, що уможливив динамічний розвиток держави Романовичів та руської слов'янської культури (в її галицько-волинському прочитанні), були порівняно незначні наслідки монгольської навали й відносно мінімальна залежність від Чингізидів у наступний період.

Багатолику етнічну й релігійну структуру суспільства Галицько-Волинської Русі, яка тривалий час претендувала на роль спадкоємця традицій давнього Києва⁶, дуже добре ілюструє оповідь літопису під 1259 р. про діяльність князя Данила Романовича. У цьому сюжеті, окрім домінуючої руської спільноти, виступають також “німці”, “ляхи”; з інших джерел, відомо про переселення в західні землі сучасної України з Криму вірменів і караїмів⁷. Таким чином, починаючи з княжої доби, у Прикарпатті аж до початку XVIII ст. “християнство і православна церковна організація стали основними чинниками збереження культурної самотності”⁸.

2. Початки християнства у Прикарпатті: історіографічні дискусії та наукові інтерпретації

Слов'янське населення регіону, на землях якого пізніше постала Галицька православна єпархія Київської митрополії⁹, від часів Великого переселення народів пройшло складний процес етногенезу. Він характеризувався взаємовпливами різних культур “за значного впливу фракійського, кельтського, германського та іранського компонентів”¹⁰. Однією з важливих подій була поява у Верхньому Подністров'ї та прилеглий території Пруто-Дністровського межиріччя приблизно в останній чверті IV – першій половині V ст. племінного об'єднання хорватів (тут вони були відомі як білі хорвати). Східнослов'янські хорвати, що вперше згадуються в “Повісті временних літ” за князювання Олега, вважаються прямими нащадками праслов'янського племінного союзу хорватів¹¹. Окрім того, в цьому регіоні також проживали дуліби (племінне об'єднання, що охоплювало значну територію – від Случі на півночі до Дністра на півдні¹²), а також тиверці.

Християнізація цих теренів, як свідчать дані археології¹³, почалася ще в VI–VII ст., причому домінуючу роль тут початково відіграла не тільки Візантія, але й Велико-моравія, Давньочеська держава¹⁴ та, ширше, духовні впливи проповідників кирило-методіївської традиції, які, ймовірно, поширювали тут віру Христову після смерті перших апостолів слов'ян – свв. Кирила й Методія. З ними пов'язують існування в західноруських землях т. зв. слов'янського обряду, проте двірогідних свідчень про навернення місцевого слов'янського населення до “кирило-методіївського обряду” немає¹⁵.

Якщо критично розглянути панівну досі киевоцентричну концепцію початків християнства в українських землях і взяти також невізантійські джерела й центри поширення віри Христової на теренах сучасної Західної України, то можна обережно говорити про набагато ранішу евангелізацію цих земель, ніж у Середньому Подніпров'ї. Матеріали археологічних досліджень протягом останніх десятиліть, а також спроби нової реінтерпретації вже відомих писемних джерел (утім, фальсифікатів) вказують на впливи у Прикарпатському регіоні кирило-методіївської слов'янської традиції та навіть поширення тут християнства за латинським обрядом. Як уважає Ярослав

Дашкевич, це створило “проміжну ланку між Візантією і Римом ще до Великого [...] розколу між ними, сприяло злагідненню релігійних антагонізмів [...] та [стало] місцем зустрічі двох великих християнських систем – західної та східної”. Водночас важливу роль у поширенні тут християнства відіграв трансконтинентальний шлях з Азії в Європу, що з IX ст. також пролягав через західноукраїнські землі. Невізантійські впливи могли охопити Велику Хорватію – протодержаву у Прикарпатті, а також землі в межиріччі Дунаю й Дністра, де проживали уличі й тиверці, християнські впливи на яких були нейтралізовані навалом печенігів наприкінці IX ст. Тож до приєднання в 981 р. теренів пізнішої Галицько-Волинської держави до Київської Русі вони мали входити до складу Чеської християнської держави (в т.ч. Червенські гроди й Перемишль, назва якого має виразно чеське походження). Натомість до розгрому угорцями Великої Моравії в 906 р. Прикарпаття могло перебувати під релігійним та, можливо, адміністративним впливом цієї держави, в якій з 870-х рр. почали свою місію солунські брати свв. Кирило і Методій, поширюючи слов'янський обряд, можливо, і на Велику Хорватію по обидва боки Карпат, де, за даними агіографічної літератури, діяли єпископи-суфрагани (житіє св. Людмили), ймовірно також у Кракові, пізнішому Перемишлі та Червені¹⁶. Така “невізантійська” концепція баптизмального дару, отриманого слов'янським чи протослов'янським населенням Прикарпаття, допомагає зрозуміти, на думку Я.Дашкевича, чому “між приєднанням до Київської держави Червенських городів та офіційною християнізацією Русі був проміжок лише семи років”, адже “князь Володимир Святославич поширив свою державу на вже християнізовану країну”¹⁷.

Між Тим, у IX ст., у період зростання могутності Великоморавської держави, її духовні впливи могли сягати вже частково євангелізованих теренів “по Буг і Стир (за іншими інтерпретаціями, Стрий)”. У наступному столітті (60–80-і рр.) західні райони пізнішої Галицько-Волинської держави, найвірогідніше, увійшли до сфери впливів Давньочеської держави (зокрема, райони Белза, Перемишля, Червена), сягаючи східних границь Перемишльської землі¹⁸ й, таким, чином були межами Празького єпископства *in patribus infidelium* (що, в свою чергу, могли орієнтуватися на давні границі Моравської єпархії св. Методія). У 973 р. було фундовано Празьку архієпархію замість ліквідованої Великоморавської¹⁹, територіальна юрисдикція якої була визначена в ерекційній грамоті-фальсифікаті (підтверженій 1086 р. імператором Генріхом IV). На підтвердження цієї концепції дослідники наводять приклад Перемишля, який нібито був християнізований за грецьким обрядом у часи великоморавського князя Святополка (878 р.) і який з близько 899 р. нібито став центром одного з чотирьох єпископств Великоморавської митрополії, що існувала тут аж до 970-х рр. Справді, на терені літописного Перемишля (вперше згадується під 981 р.) археологи протягом ХХ ст. виявили три храми-ротонди – на Замковій горі, в межах давнього городища (середина Х ст. – середина ХІ ст.); Святомиколаївська в підземеллях сучасної латинської катедрі в Перемишлі (локалізована під її пресвітерієм у 1961-1962 р., початок ХІ ст. – кінець ХІІІ ст.); та, ймовірно, третя ротонда під Замковою горою, де в похованнях виявлено хрести-енколпіони ХІ–ХІІІ ст. Дослідники вказують на їхню архітектурну близькість до аналогічних сакральних об'єктів у Моравії та Чехії, а останнім часом наголошують на їхній спорідненості з угорськими аналогами. Окрім того, археологи вказують на кам'яну будівлю, яку бездоказово ототожують із єпископським палацом. Водночас, частина дослідників вважає Перемишльську замкову ротонду палацовим храмом, “конструктивно з'єднаним з одночасовими палатами”, трактуючи ці об'єкти як “Перемишльський комплекс” початку ХІ ст.²⁰ Припускають також, що

в Перемишлі в XI ст. вже могла існувати місцева правляча еліта, зацікавлена в тому, аби мати свого князя й не перетворитися на одну з численних волостей Київського великокняжого столу²¹.

Однак великоморавські та давньочеські впливи, навіть якщо вони й домінували в попередній період, були маргіналізовані після того, як київський князь Володимир Святославович близько 981 р. зайняв Червенські гради та Перемишльську землю²². У 1018 р., під час походу на Київ Болеслава Хороброго, Червенські гради відійшли до Польщі, а в 1214-1215 рр. Перемишль ненадовго відійшов до краківського князя Лешка Білого²³. Що ж до легендарної оповіді про двох руських єпископів, які нібито близько 992 р. “ходили Дністром” під час підкорення Володимиром Великим білих хорватів й охрещували місцевий слов’янський люд, яку навів Василій Татіщев (1699-1750) з покликанням на “давні літописи”, то вона має виразно легендарний характер²⁴ і не підтверджується ані писемними джерелами, ані археологічно. Як нещодавно довів Олексій Толочко, “відомості” та “давні літописи” (насамперед Йоакимівський) є нічим іншим, як блискучою містифікацією без сумніву видатного російського історика. На це серед іншого вказує ідентифікація майже всіх літописів, якими маніпулював дослідник, із збереженими та відомими сучасній історіографії літописними текстами. Виявилось, що “перлина” Татіщева – Йоакимівський літопис нібито першого новгородського владика кінця X ст. – є найграндіознішим його фальсифікатом, сконструйованим не ким іншим, як самим російським ученим, котрий, поряд з іншими “автентичними відомостями” та “старожитніми літописами”, виконував роль зв’язкової ланки нарративу “Історії російської”²⁵.

Первісний, почасти легендарний період історії Галицького владцтва описано в третьому розділі праці домініканина о. Климентія Ходикевича з початку 1770-х рр. У нарисі про місто Галич – столицю єпархії й давньої митрополії – Ходикевич нав’язує до легенди про свв. Кирила та Методія, які, на його думку, й принесли у Галичину віру Христову. Причому, слов’янські апостоли, як уважав хроніст, особисто здійснювали християнізацію цих теренів, маючи зі собою мощі св. Климентія, папи римського²⁶. Подібні історичні міфи щодо початків християнства на Прикарпатті фіксуються також у середовищі духовної еліти Унійної церкви в другій половині XVIII ст. Так, василіанин о. Кульчицький, автор рукописної “Генеалогії” руської єрархії, твердив, що Галицький престол був давнішим від митрополичої столиці у Києві, заснованої “перед 1000 роком”, та що Галицька Русь прийняла християнство щонайменше на 100 років раніше від “Русі Київської”. Тому, як гадав Кульчицький, і владичий собор у Галичі (катедра) мав би бути зведений раніше²⁷.

***

Таким чином, матеріали археологічних досліджень, поодинокі збережені писемні пам’ятки, а також історична традиція, що спиралася зазвичай не на автентичні джерела, а їхні пізніші копії (втім фальсифікати), не дають підстав твердити про вирішальний (чи навіть помітний) вплив кирило-методіївського чи латинського християнства на релігійну ситуацію в Прикарпатті. Так само швидкоплинним слід визнати контроль Давньочеської та Великоморавської держав у IX–X ст. над слов’янським (чи протослов’янським) населенням регіону. Ця обставина, найвірогідніше, не дала змоги їхнім релігійним центрам заснувати тут розгалужену мережу місійних осередків і домогтися помітних

успіхів у євангелізації місцевих племен (на це вказує хоча б відсутність масових поховань за християнським обрядом). Водночас, виявлені у Перемишлі та в деяких інших поселеннях сакральні споруди та артефакти християнського культу (найвідомішими з них є три храми-ротонди у Перемишлі), незважаючи на різні інтерпретації їхнього датування й конфесійної належності, засвідчують однобічність і навіть тенденційність киевоцентричної концепції Володимирового хрещення Русі. Не викликає сумніву, що згадані у фальсифікаті фундаційної грамоти Празької архієпархії терени “по Буг і Стир (Стрий)” (зокрема райони Белза, Перемишля й Червена) до їхнього входження на початку 980-х рр. до Київської Русі перебували у певній залежності спочатку від Великої Моравії, а згодом Давньої Чехії. Це уможливило часткову християнізацію місцевої людності, передовсім знаті. Нова релігія, найвірогідніше, була інституалізована переважно в головних племінних центрах і призвела до появи незначної кількості християнських святинь, які, однак, були радше місійними осередками, аніж повноцінними парафіями у тогочасному розумінні.

Цей умоглядний висновок дає підстави обережно припускати, що православне духовенство, утверджуючи у Прикарпатті протягом ХІ ст. організаційні структури Руської (Київської) церкви Царгородського патріархату (які аж до 1070-х рр. безпосередньо підлягали митрополічій катедрі у Києві), почасти опиралися на існуючі тут віддавна християнські спільноти-протопарафії, засновані проповідниками з Великої Моравії, Давньої Чехії чи навіть Польщі й Угорщини. Водночас, немає жодних джерельних підстав твердити про існування на землях сучасної Західної України та історичних Перемищини й Холмщини єрархічних структур Великоморавської митрополії чи Празької архієпархії (зокрема “Слов’янської митрополії” у Кракові та єпископських кафедр у Перемишлі або Червені). Так само слід відкинути як бездоказові “гіпотези” й “теорії” про “історичну тяглість” та “спадкоємність” на цих землях кирило-методіївського християнства, релігійних осередків Римської церкви та пізніших структур Київської митрополії. Зустріч названих еклезіальних традицій (після входження теренів пізнішого Галицько-Волинського князівства до складу держави Рюроковичів) створила, передовсім, можливість для духовних взаємовпливів і культурного збагачення, зокрема в сакральному мистецтві. Однак самі структури Християнської церкви, що тут існували до 980-х рр. (з огляду на практиковані місцевою князівською адміністрацією засоби й “техніки” в утвердженні влади Києва в “окраїнних” землях Русі), були або ліквідовані, або ж інкорпоровані до нових осередків Православної церкви. Руській єрархії залежало на євангелізації краю саме за слов’янсько-візантійським обрядом, а це передбачало в т.ч. розбудову власних територіальних структур, внутрішню консолідацію православної віри та максимальне усунення зовнішніх чинників (передовсім релігійних), які такій консолідації перешкождали.

¹ Див. останні напрацювання з історії Галицько-Волинського князівства, опубл. у збірниках: Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції (Галич, 4-6 вересня 2003 р.). – Галич, 2003; Галич і Галицька земля // Збірник наукових праць. Київ – Галич, 1998; Збереження та використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи. Матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції (Галич, 4-6 листопада 2004 р.). – Галич, 2004; Княжа доба: історія і культура // Відп. ред. Я.Ісаєвич. – Львів, 2007. – Вип. 1; Король Данило Романович і його місце в українській історії // Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29-30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. Дослідження останнього

десятиліття підсумовані в статті: Ісаєвич Я. Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (до 800-річчя народження Данила Галицького) // Київська старовина. – К., 2002. – № 1. – С. 3-9. Доробок інших наукових середовищ розглядає: Рудий В. Проблеми історико-археологічного вивчення Галицької землі XI-XIV століть у зарубіжній історіографії // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів, 2007. – Т. 253. – С. 672-684. Заслужують на увагу також праці: Головка О. Князь Роман Мстиславич та його доба. – К., 2001; Його ж. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К., 2006.

² Влучну оцінку цим взаємовпливам дав свого часу Михайло Грушевський: “В культурнім життю Галичини найінтересніша прикмета, котру мусимо тут піднести – се характерне сполучення руських культурних елементів із західними” (Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2. – С. 483).

³ Дашкевич Я. Галицько-Волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід, Русь, Схід (кінець X – середина XIV ст. // Українські землі часів короля Данила. – С. 31-32; Ісаєвич Я. Галицько-Волинське князівство в конці XIII – началі XIV в. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1987 г. – М., 1988. – С. 71-77; Его же. Культура Галицько-Волинської Русі // Вопросы истории. – М., 1973. – № 1. – С. 92-107; Його ж. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків. (Замість передмови) // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 5-6. Див. також енциклопедичний виклад історії Галицько-Волинського князівства у синтезі: Історія української культури: у 5 т. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 214-220.

⁴ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки НТШ. Праці Історико-філософської секції. – Львів, 1991. – Т. ССXXXII. – С. 28-44 (у статті автор уперше в українській історіографії запропонував концепт “Великого кордону” як межі між європейськими й неєвропейськими цивілізаціями, утім в етноконфесійному та етнолінгвістичному контекстах).

⁵ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів, 2001. – С. 1-12.

⁶ Щоправда, ми не диспонуємо виразними свідченнями того, що місцеві книжники (зокрема коло духовних осіб, пов'язаних з єпископськими катедрами у Галичі, Луцьку, Перемишлі та Холмі), виробили сформовану на галицько-волинському ґрунті ідеологему “Галич – другий Київ” чи “Галич – другий Єрусалим”. Натяки на зацікавленість даними концептами простежуються у давньоруських літописах, передовсім у зв'язку з претензіями Романовичів на Київський великокняжий престол та іменуванням, наприклад, князя Романа Мстиславича “самодержцем всея Русі”, не кажучи вже про королівські титули Данила Романовича та Юрія Львовича. (Див. про це: Ричка В.М. “Галич – другий Київ”: середньовічна формула чи історіографічна метафора? // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 4-13). Ідеологічні концепти, об'єктом яких була давня столиця Київської митрополії, під критичним кутом зору розглядаються в ґрунтовній статті: Дашкевич Я. Київ у церковно-національній ідеології Русі-України // Різдво Христове 2000. Статті й матеріали. – Львів, 2001. – С. 28-52 (автор в широкому порівняльному ключі, використовуючи відомі на сьогодні джерела, розглядає такі ідеологеми, як “Київ – мати міст руських”, легенду про св. Андрія Первозванного, “Київ – другий Єрусалим”, “Київ – Великий Рим”, а також богословські епітети – “Богоспасаємий Київ”, “Святе місто”, “Царственне місто”, “Богоматір”, “Св. Андрій”, “Св. Климентій”, “Св. Михаїл”).

⁷ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1998. – Т. 2. – С. 843. Див. коментар: Дашкевич Я. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського

джерела // Його ж. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури // 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів, 2007. – С. 51, 55.

⁸ Ісаєвич Я. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків. (За-мість передмови) // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 6.

⁹ Термін “Київська митрополія”, певною мірою, є умовним, адже до XVI–XVII ст. візантійські джерела на позначення території Східної церкви в Київській державі (пізніше – в українсько-білоруських землях Польської Корони і Великого князівства Литовського) використовували назву “Руська митрополія”. Натомість, титул “митрополит київський і всієї Русі” (який, згідно з ухвалою Синоду Царгородського патріархату з 1380 р., мав походити від назви головного катедрального міста) вперше вжив у 1347 р. візантійський імператор Йоан VI Кантакузен, і в часи архиерейства Кипріяна він став загальноприйнятим (Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії // Перекл. М.Габлевич під ред. О.Турия. – Львів, 2000. – С. 1).

¹⁰ Найновішу монографію про етногенез хорватських племен і слов'янського населення опубл.: Майоров А.В. Великия Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. – Санкт-Петербург, 2006. Див., зокрема, заключні міркування російського дослідника: с. 174-180. Основні тези цього дослідження викладені у статті: Майоров О. Українське Прикарпаття – прабатьківщина хорватів // Записки НТШ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2006. – Т. 252. – С. 155-186. Дискусія навколо етимології поняття “хорвати” розглядається в: Майоров А. О происхождении этнонима хорваты: историко-этимологические заметки // Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 15). – Львів, 2006-2007. – С. 55-61.

¹¹ Деякі дослідники схиляються до окреслення цього племінного об'єднання як “карпатських хорватів”, котрі, згідно з результатами найновіших археологічних досліджень, мали тут розгалужену мережу “велетенських городищ”, з початку IX ст. переживали економічне піднесення й до кінця X ст., до входження цих земель до складу Київської Русі, спромоглися створити “розвинене диференційоване суспільство” (Войтович Л. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? Продовження дискусії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2004. – Вип. VIII. – С. 38-45).

¹² Ісаєвич Я. До питання про західний кордон Київської Русі // Його ж. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 85-87 Його ж. Формування західної межі української етнічної території // Історія української культури: у 5 т. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 30-31; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство // Друге видання, із змінами і доповненнями. – Львів, 1999. – С. 79-90. Висновки польських учених щодо етнічного характеру слов'янського населення в цьому регіоні зводяться загалом до ототожнення племінних назв дулібів і лендзян (пізніше, як вважається, вони отримали назву бужан-волинян), яких виводять із західнослов'янського коріння. Згідно з цією концепцією, саме дуліби-волиняни заселяли Червенські гряди, які згодом стали територіальною основою для формування Белзької та Холмської земель. Водночас, деякі польські науковці землі між Вепром і Бугом пов'язують із Сандомирською землею, заселеною західнослов'янськими лендзянами, які утворили вісім територіальних племінних об'єднань між Віслою та Бугом. За припущеннями інших дослідників, лендзяни раніше не заселяли Перемишльсько-Червенський регіон, а захопили його. Отже, польська історіографія захищає тезу про західнослов'янську (себто польську) присутність у районі Перемишля та Червеня перед 981 р., вважаючи лендзян за місцеве автохтонне населення, котре до кінця X ст. проживало на захід від межиріччя Вепра й Бугу.

Нещодавно компромісну теорію висунув люблінський професор Анджей Гіль. За його версією, регіон Побужжя в етнічному плані мав перехідний, мішаний характер, а його слов'янська людність зберігала культурні й етнічні риси як русичів, так і поляків-лендзян. Натомість, виразне розмежування між обома етносами наступало лише в XI ст., коли в краї з'явилися два вирішальні чинники – держава й Церква, які у кардинальний спосіб вплинули на формування досить виразної етнічної ідентичності місцевого населення та спричинилися також до появи русько-польської етнічної границі (Gil A. *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*. – Lublin–Chełm, 1999. – S. 40-44; автор також наводить підставову бібліографію проблематики).

Остання синтеза історії раннього середньовіччя Польщі розглядає лендзян як самостійне плем'я, територією розселення якого були землі Верхнього Бугу, Сяну, Вислоки та Карпатського Підгір'я, причому в районі Перемишля (де виявлено великих розмірів Татарський копець (“копець Перемислава”) як свідчення про ймовірне існування тут центру племінної влади лендзян) первісно мала б функціонувати топоніміка прапольського етнічного коріння, на яку пізніше накладалося руське назовництво (Buko A. *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia–hipotezy–interpretacje*. – Warszawa, 2006. – S. 86-87, 102-104, 138-141, 152-154; подібні погляди висловлені також у: Parczewski M. *O dwóch etapach formowania się polsko-ruskiej granicy etnicznej w Karpatach // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція (Галич, 19-21 серпня 1993 р.): Тези доповідей та повідомлень*. – Львів, 1993. – С. 14-16 [появу польсько-руської етнічної границі автор пов'язує із формуванням у цьому регіоні державних структур Польщі, Русі й Угорщини в XI ст., які “штучно розділили давні інтегральні території [слов'янських] племен з допомогою військової сили”]).

¹³ Зокрема, у 1908 р. у Крилосі на “Митрополичому полі” знайдено срібний скарб VI–VII ст., серед предметів якого була й чаша-дискос з грецьким клеймом і хрестами в розетках візантійського походження (Фіголь М. *Металопластика та інші художні ремесла стародавнього Галича // Записки НТШ. Праці Секції мистецтвознавства*. – Львів, 1994. – Т. 227. – С. 29-30; Його ж. *Мистецтво стародавнього Галича*. – К., 1997. – С. 135, 137).

¹⁴ Кметь В. *Львівська православна єпархія: короткий огляд історії // Шематизм Львівсько-Сокальської єпархії Української Православної Церкви Київського патріархату. 2000 рік: Статистично-біографічний довідник*. – Львів, 2000. – С. 8-9; Його ж. *Юрисдикційний статус та організаційна структура Галицької (Львівської) єпархії (XII – середина XVI століття) // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. – Львів, 2001. – Ч. 3. – С. 131-132. Автор початки християнства у цьому регіоні відносить до перелому VIII–IX ст., уважаючи, що в той час Прикарпаття перебувало у складі Великоморавської держави, а отже, першими місіонерами місцевого слов'янського населення були учні свв. Кирила і Методія. Подібні міркування висловлював на початку XX ст. також Іван Рудович у своєму науково-популярному нарисі. Він схилявся до висновку, що ці землі завдяки місіонерам з Моравії та Чехії “мали церковну організацію ще передь 988 р. т. є. передь загальнимъ введенемъ християнства на Руси”: Рудович І. *Коротка історія Галицько-Львовскої єпархії*. На основі грецьких жерел і інших новітших подручників. – Жовква, 1902. – С. 3-5 (див. також рецензійний, однак некритичний огляд цієї праці І. Гоцького, опубл. у: *Богословській вѣстникъ*. – Львовъ, 1902. – Т. III. – Ч. 4. – С. 352-360). Прихильником кирило-методіївської теорії виступає й Маріан Бендза, який генезу Перемишльської єпархії бездоказово пов'язує з місією апостолів слов'ян та Празькою архієпархією: Bendza M. *Prawosławna Diecezja Przemyska w latach 1596-1681. Studium historyczno-kanoniczne*. – Warszawa, 1982. – S. 23-25. Ця поверхова й тенденційна, з численними помилками робота, що опирається переважно на вже застарілу історіографію, була дуже критично зустрінута в колі фахових дослідників (див., наприклад, рецензію: Grala H. *W sprawie dziejów biskupstwa przemyskiego obrządku wschodniego // Przegląd Historyczny*. 1985. – Т. LXXVI. – Zesz. 1. – S. 139-150. На початку 1960-х рр. у Ленінградській духовній академії було підготовлено ди-

сертаційне дослідження протоєрея І.Карп'яка "История Галицко-Львовской епархии", фрагменти з якої опубл. у: Карпьяк И. Начало христианства в Галиции и Прикарпатье и основание Галицкой православной епархии // Журнал Московской патриархии. 1963. – № 9.

¹⁵ Про поширення впливів солунських братів у слов'янських землях і, зокрема, на території Охридської архієпархії, йдеться в праці: Флоря Б., Турилов А., Иванов С. Судьбы Кирилло-Методиевской традиции после Кирилла и Мефодия. – Санкт-Петербург, 2004. Проблему присутності "кирило-методіївського обряду" й т. зв. Слов'янської митрополії на теренах Перемишчини й, ширше, Побужжя, в широкому історіографічному ключі розглядає: Gil A. Prawosławna eparchia chełmska ... – S. 47-51.

¹⁶ Дашкевич Я. Початки христианства на західноукраїнських землях. Реінтерпретація проблеми // Історія релігій в Україні. Праці XII-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 20-24 травня 2002 року). – Львів, 2002. – Кн. I. – С. 137-140.

¹⁷ Там само. – С. 140-141.

¹⁸ Ісаєвич Я. До питання про західний кордон ... – С. 90-91. Впливи кирило-методіївського христианства в цьому регіоні українська церковна історіографія визнавала ще з другої половини ХІХ ст.: див., зокрема: Добрянській А. История епископовъ трехъ соединенныхъ епархій, Перемышльської, Самборской и Саноцкой, отъ найдавнѣйшихъ временъ до 1794 г. – Львовъ, 1893. – С. I-II; Петрушевичъ А. Краткое историческое извѣстіе о времени введенія христианства на Галицкой Руси, особливоже объ учрежденіи святительскихъ столицъ въ Галичь и Львовъ и святителейъ, сидѣвшихъ на упомянутыхъ столицахъ. – Львовъ, 1882. – С. 1-2. Найповніший виклад концепції домінування слов'янського обряду на західноукраїнських землях та "вирішального" впливу Великоморавської й Чеської держав на утвердження "вселенського христианства" на теренах майбутньої Галицько-Волинської Русі представлено в монографії: Чубатий М. Історія христианства на Русі-Україні. – Рим-Нью Йорк, 1965. – Т. I (до р. 1353). – С. 232-237. Автор наводить приклад популярності культу св. Вацлава та св. Людмили на доказ теорії про те, що сповідники слов'янського обряду "дісталися над Дніпро з західних українських територій, християнізованих у слов'янським обряді, з якими західньо-українські християни утримували постійні церковні зв'язки". Микола Чубатий навіть допускав можливість існування на Західній Україні "Галицького" і "Володимир-Волинського" єпископств "слов'янського обряду" та "дещо відмінної релігійної духовості" (с. 261, 539-540). Початки Перемышльської єпархії з місією свв. апостолів слов'ян Кирила й Методія та юрисдикцією на цих теренах Празької архієпархії "по Буг і Стир" пов'язує також Маріан Бендза, який безапеляційно твердить, що Підкарпаття "від 875 р. входило до складу Великоморавської держави" (Bendza M. Prawosławna Diecezja Przemyska w latach 1596-1681. Studium historyczno-kanoniczne. – Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 1982. – S. 23-25). Частина науковців, схилиючись до "кирило-методіївської легенди", визнає ймовірність існування слов'янської катедри в Перемишлі навіть ще до офіційного хрещення Русі св. Володимиром Великим у 988-989 рр., у дискурсі концептів "кирило-методіївського христианства", "органічного слов'янського обряду", появи тут у Х – початку ХІІ ст. "Слов'янської митрополії" та поширення у цьому регіоні впливів Великоморавської держави, хоча цьому немає жодних вірогідних підтверджень. Тому їхні висновки є умоглядними, а спроби "задавнення" єпископського статусу Перемишля покликані обслуговувати певні світоглядні переконання авторів, що аж ніяк не наближує їх до розв'язання справді важливої дослідницької проблеми. (Див., зокрема, праці: Балик Б.І. До питання про початки христианства та єпископства в Перемишлі в ІХ-Х ст. // Записки ЧСВВ. – Рим, 1979. – Т. 10. – С. 50-97; Чубатий М. Історія христианства на Русі-Україні. – Рим-Нью Йорк, 1965. – Т. I (до р. 1353). – С. 101-137, 234-235; Bendza M. Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596-1681. – Warszawa, 1982. – S. 23-36; Grala H. W sprawie dziejów biskupstwa przemyskiego obrządku wschodniego // Przegląd Historyczny.

1985. – Т. LXXVI. – Zesz. 1. – S. 139-140). Найвагомимим аргументом давнішого від початку XIII ст. існування Перемишльської єпархії є побудова в її столиці катедрального храму Св. Йоана Хрестителя, який, за даними Яна Длугоша, звів ще місцевий руський князь Володар Ростиславович (†1124). Однак цей собор, найвірогідніше, постав як резиденція генерального намісника, який юрисдикційно підлягав володимирському єпископові. Найновіша бібліографія початків Перемишльського єпископства наведена в: Петрик В. Пам'ятки церковної архітектури Перемишля Х–XVI ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2000. – Вип. IV. – С. 309-310.

¹⁹ Ерекційна грамота-фальсифікат Празької архієпархії збереглася в копії 1086 р. Хоч більшість дослідників вважають фундаційний привілей підробленим, однак самий опис границь архієпархії може відображати фактичний стан речей. У свою чергу, інші науковці звертають увагу на те, що “в основі цих настанов лежить, посуті, невинуватим реальними можливостями Празької церкви традиція церковної експансії, успадкована від більш ранніх церковних настанов” (Регель В. О “Хронике” Козьмы Пражского. – Санкт-Петербург, 1890. – С. 82; Его же. Учредительная грамота пражской епископии // Сборник статей по славяноведению. – Санкт-Петербург, 1883. – С. 326-327; Beumann H., Schlesinger M. Urkundenstudien zur deutschen Ostpolitik unter Otto III // Archiv für Diplomatic. – Schriftgeschichte Sigel- und Wappenkunde. 1955. – Bd. 1. – S. 236-250). Див. також: Gil A. Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku. – Lublin–Chełm, 1999. – S. 45-47 (автор, беручи до уваги результати останніх досліджень, обмежує границі “Моравської імперії” землями Моравії, Словаччини, Чехії та Потисся й відкидає можливість входження Червенських ґродів до складу цієї держави). Натомість, Ярослав Ісаєвич допускає, що грамота 1086 р. відображає кордони не Великоморавської, а Давньочеської держави станом на близько 973 р., яка успадкувала великоморавські сфери впливу в цьому регіоні на гіпотетичний союз племінних князівств дулібів і хорватів (до річок Буг у Червенських містах і Стрий у Перемишльській землі). (Див.: Ісаєвич Я. Перемишль і Перемиська земля: перші сторінки історії // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, організованої Науковим товариством імені Т. Шевченка в Польщі 24-25 червня 1994 року в Перемишлі // Під ред. С.Заброварного. – Перемишль–Львів, 1996. – С. 8-11).

²⁰ Балик Б.І. До історії найдавніших церков у Перемишлі (X–XII ст.) // Богословія. – Рим, 1983. – Т. 47. – С. 73-88 (о Борис Балик, дослідник зі середовища Василянського чину, покликається на свідокство Константина Порфирородного, згідно з яким, після погрому уграми Великоморавської держави близько 905 р. частина місцевого християнського населення знайшла прихисток серед хорватів, що проживали над Середнім Сяном. Натомість, своє припущення про існування єпископства у Перемишлі ще перед офіційним хрещенням Русі в 988 р. науковець опирає на лист папи Йоана XIII до чеського короля Болеслава I, в якому опосередковано згадується єпископ грецького обряду “народу Болгарії або Русі”); Діба Ю. Архітектура ротонди Св. Миколая в Перемишлі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С. 66-79 (за фактом використання “будівельних мір східного походження (грецька та візантійська стопа)” дослідник обґрунтовує приналежність перемишльських ротонд “до мистецької традиції Галицько-Волинських земель”); Його ж. Етноконфесійна приналежність ротонд X–XIII ст. українсько-польського та українсько-угорського порубіжжя // Народознавчі зошити. – Львів, 2000. – № 2. – С. 222-227 (стаття вказує на руський характер ротонди з огляду на виявлені тут два бронзові енколпіони XIII ст., а також великі розміри сакральної споруди, виконаної зі старанно оброблених блоків; пам'ятку датовано серединою XII ст., тобто періодом, коли був зведений і Галицький катедральний собор. Вагомим доказом про ротонду як храм східного обряду є грамота-фальсифікат князя Лева Даниловича кінця XIII ст., а також використані в розплануванні святині грецькі будівельні міри і техніка мурування, наближена до мурування Галицького Успенського собору); Діба Ю. Українські

храми-ротонди Х – першої половини XIV століть. – Львів, 2005. – С. 16-19, 75-78 (автор наводить докладну бібліографію проблеми); Його ж. Фундації богородичних храмів-ротонд у Кракові та Перемишлі у контексті центральноєвропейських міждержавних зв'язків середини XI століття // Записки НТШ. Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2005. – Т. 249. – С. 39-40, 48-49, 61-67, 95-96, 98-103 (дослідник дійшов висновку, що “Перемишльський палацовий комплекс споруджено між 1056 та 1064 рр. як осідок князя Ростислава Володимировича, одруженого з дочкою Бели І Ланкою”, а його відмінність від тогочасних київських взірців науковець тлумачить статусом Ростислава як князя-вигнанця та його родинними зв'язками з угорськими Арпадовичами. Однак висновки автора, які з архітектурно-археологічної точки зору є правильним, із суто історичної перспективи є дискусійними, оскільки опираються на сумнівного походження “звістки” російського вченого Василя Татищева); Bendza M. Prawosławna Diecezja Przemyska ...; Frazik J.T. Relikty rotundy pod prezbiterium katedry przemyskiej w świetle dotychczasowych badań // Biuletyn historii sztuki. – Warszawa, 1962. – S. 223-225; Żaki A. Najstarsze relikty architektoniczne na zamku w Przemysłu (doniesienie tymczasowe 2) // Sprawozdania z posiedzeń komisji naukowych (Oddział PAN w Krakowie). – Kraków, 1961. – T. 4. Cz. 2. – S. 244. Дослідження Святомиколаївської ротонди в 1990-х рр. підсумовано в праці: Pianowski Z., Proksa M. Rotunda Św. Mikołaja w Przemysłu po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996-1998. – Przemysł, 1998. В останній синтезі Анджея Буко комплекс монументальних будівель у Перемишлі, разом з ротондою та палацом, вважається достатнім доказом існування тут наприкінці Х – у першій чверті ХІ ст. п'ястовського гроду (Буко A. Archeologia Polski. – S. 180, 248-251).

²¹ Насонов А.Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства: Историко-географическое исследование. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 122-123, 129.

²² Історіографічну дискусію щодо локалізації та політичної приналежності літописного Червеної та “Червенських гродів” розглядає: Gil A. Prawosławna eparchia chełmska... – S. 36-39 (у цьому гроді польські дослідники вбачають теперішнє Чермно поблизу Тишівців або слов'янське городище в місцевості Гуців на Замойщині).

²³ Ісаєвич Я. Перемишль і Перемиська земля. – С. 12-13; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 42-43. Польську візію політичної історії Червенських гродів представляє стаття: Kutylowska I. Grody Czerweńskie wymienione pod 1018 i 1031 rokiem // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С. 27-39.

²⁴ Див. коментар: Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви и святителяхъ въ Галичѣ // Галицкій историческій сборникъ, издаваемый обществомъ Галицко-русской Матицы. – Львовъ, 1853. – Вып. 1. – С. 107-108.

²⁵ Толочко А. “История Российская” Василя Татищева: источники и известия. – М. – К., 2005. – С. 91, 100-102, 108, 113-115, 147, 154-155, 195-199, 202-203, 241, 244-245, 249-250. Див. також: Його ж. Кримінальна археографія Василя Татищева // “До джерел”. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ – Львів, 2004. – Т. 1. – С. 373-378. За спостереженнями Олексія Толочка, “випадок Татищева є унікальним (і дуже рідкісним для ХVІІІ століття) прикладом, коли історик цілком європейського типу мислення свідомо обирає формою своєї праці середньовічний літопис; саме напруженн між наративним типом історичного мислення та аналітичною формою викладу і є джерелом татищівських вигадок, себто “татищевських відомостей”. В іншій своїй праці дослідник уточнює: “У Татищева були причини вдаватися до вигадки, вигадка відігравала надзвичайно важливу роль у побудові його оповіді, й при цьому історик володів достатніми технічними засобами для того, аби представляти свою видумку як вірогідну інформацію” (Толочко А. “История Российская”... – С. 262-263, 280-281).

²⁶ Chodykiewicz Cl. Dissertationes historico-criticae manuscriptum. 1787 (Національний музей у Львові, Відділ рукописної та стародрукованої книги, Ркл-128, арк. 53-56).

²⁷ Водночас автор “Тенеалогії”, покликаючись на доступну йому літературу, правильно вказував на 1165 р. як дату галицького посольства до Царгорода на чолі з владикою Космою, одночасно визнаючи, що про його наступників на Успенському престолі є “темнота історії” (Biskupi Lwowscy, Haliccy i Kamienieccy // Biblioteka PAU i PAN w Krakowie, dział rękopisów, № 1242, k. 9).

Ігор Скочиляс.

**Джерела християнства у Прикарпатті
до початку XI століття та генеза Галицької єпископії.**

Стаття звертає увагу на “долітописний” період християнства у Прикарпатті та підсумовує дослідження з цієї проблематики протягом останніх десятиліть. Матеріали археологічних розкопок і збережені писемні джерела не дають підстав твердити про вирішальний чи навіть помітний вплив кирило-мефодіївського та латинського християнства на релігійну ситуацію в регіоні. Водночас виявлені (передовсім у Перемишлі) сакральні споруди та артефакти християнського культу засвідчують однобічність киевоцентричної концепції хрещення Русі. Терени майбутнього Галицько-Волинського князівства були частково євангелізовані і покриті місійними осередками (парафіями) ще до їх входження на початку 980-х рр. до Київської Русі. Разом із тим, немає жодних підстав твердити про існування на землях сучасної Західної України єпархічних структур Великоморавської митрополії чи Празької архієпархії.

Ihor Skochylias.

**Sources of Christianity in Subcarpathia
by the XI century and the Formation of Galician Bishopric.**

The article focuses on the “pre-chronicle” period of Christianity in Subcarpathian Ukraine, summing up the researches in this subject during recent decades. Neither the archeological excavations nor the surviving written sources give reasons to allege that either Cyrillo-Methodian or Latin Christianity had decisively or at least cognizably influenced the religious situation in the aforementioned region. At the same time, the sacral constructions and artefacts of Christian cult, especially these discovered in Peremyshl', testify to the narrowness of the Ky v-centric concept of the christening of the Rus'. The principality of Galicia-Volhynia's territories were partially evangelized and covered with missionary centres (or parochies) as early as at the beginning of 980s and before their inclusion in Ky van Rus'. At the same time there are no reasons for alleging that there existed any eparchial structures of either Great Moravian metropolitanate or Prague province on the lands of modern Western Ukraine.

КНЯЗЬ ІВАН БИРЛАДНИК: ЗАГАДКОВА ПОСТАТЬ

Князь Іван Ростиславич, прозваний Бирладником, не займав важливих князівських престолів, навпаки, більшу частину свого життя провів у вигнанні, служачи різним князям у різних землях. Але в середині бурхливого XII ст. він залишався однією з ключових фігур, яку намагалися тримати при собі всі найважливіші правителі руських земель. Підтримка претензій Івана Ростиславича навіть коштувала київського престолу князю Ізяславові Давидовичу. Все це, поряд з таємничою Бирладю, якою володів цей князь, робить постать князя Івана Бирладника однією з найбільш загадкових фігур в історії Київської Русі.

Найбільші дискусії викликає загадка його походження. Більшість істориків вважають Івана Бирладника сином перемишльського князя Ростислава Володаревича. Але, в такому разі, чому цього князя як можливого суперника в боротьбі за Галич так боявся Ярослав Осмомисл? Як могли прийняти у Галич молодого князя з гілки Володаревичів, коли це була територія Васильковичів? І чому цей князь мав таку підтримку населення середнього та нижнього Подністров'я? Якщо Іван Ростиславич був сином перемишльського князя, то за своїм походженням він не міг мати жодних прав на Галич¹. З таким логічним висновком погоджуються практично всі дослідники. Я вже звертав увагу, що, окрім перемишльського князя Ростислава Володаревича, був і його двоюрідний брат, теребовельський князь Ростислав-Григорій Василькович. За життя Володаря та Василька єдиної Галицької землі ще не існувало. Вона утворилася внаслідок діяльності Володимирка Володаревича. А за рішеннями Любецького снему 1097 р., який закріпив “отчі” володіння за різними гілками Рюриковичів, Володар та його спадкоємці отримали перемишльсько-звенигородську землю, а Василько та його спадкоємці – теребовельсько-галицьку. Пізніше Давид Ігоревич, претендуючи на землі Василька Ростиславича, пропонував Володареві забрати його до себе, обіцяючи додати кілька волинських прикордонних замків. Тому виглядає, що Іван Бирладник був сином теребовельського князя Ростислава-Григорія Васильковича і отримав свій уділ за життя батька або по його смерті від дядька галицького князя Ігоря-Івана Васильковича, на чю честь і отримав, напевно, своє ім'я. По смерті останнього він залишався першим законним претендентом на спадщину Васильковичів. Через це був таким небезпечним для Володимирка Володаревича та його наступника Ярослава Осмомисла. Через це галичани запрошували його до себе, а противники Ярослава Осмомисла намагалися утримувати цього князя у себе, щоби мати можливість впливати на потужного галицького князя. З тієї ж причини і Юрій Довгорукий, союзник і сват Володимирка Васильковича, готовий був видати Івана Бирладника його противникові. З тієї ж причини на захист князя виступив митрополит, прекрасно розуміючи, що йому загрожує розправа². Такого висновку щодо походження князя Івана Ростиславича, не розгортаючи широкої аргументації, дійшли М.Баумгартен та О.Рапов³.

Відома грамота князя Івана Ростиславича месемврійським купцям від 20.05.1134 р., де згадуються його володіння в пониззі Дністра та Дунаю, в числі яких Малий Галич (Галац), Бирлад і Текуч⁴. Автентичність грамоти визнавали П.Голубовський⁵, М.Дашкевич⁶, П.Мутафчієв, М.Грушевський⁷, В.Пашуто⁸, О.Насонов⁹, М.Левченко¹⁰, А.Фроловський¹¹, О.Зимін¹², В.Потін¹³, М.Брайчевський¹⁴, р.Рабинович¹⁵, Л.Войтович¹⁶ та О.Майоров¹⁷. Прихильники версії щодо фальсифікату поважних аргументів не висунули (І.Богдан¹⁸, О.Соболевський¹⁹, П.Панаїтеску²⁰, М.Мохов²¹, М.Котляр²², П.Павлов²³, В.Спінеї²⁴, С.Каштанов²⁵, Б.Перхавко²⁶). Як правильно зазначив у своєму блискучому дослідженні р.А.Рабинович, усі вони, починаючи з І.Богдана, наперед виходили з постулату, що звенигородський князь Іван Ростиславич не міг володіти Бирладом і пониззям Дністра та Пруту²⁷.

Але цей постулат легко заперечується. Грамоту вперше ввів до наукового обігу відомий румунський історик і філолог-славист Богдан Петричейку Хаждеу (1836-1907). Оригінал і первинна копія грамоти втрачені ще у ХІХ ст. Противникові автентичності грамоти, відному лінгвістові О.Соболевському вдалося довести лише те, що текст грамоти написаний у ХІV-ХV ст. в орфографічних і лінгвістичних традиціях молдовських і болгарських документів того часу²⁸. Але це тільки дозволяє говорити, що до Б.П.Хаждеу потрапив список з грамоти, виготовлений у ХІV-ХV ст., або ж фальсифікат, зроблений у цей період, при фабрикації якого були використані вірогідні джерела і відомості. Необхідністю переписання грамоти в “молдовські” часи було прагнення продовжити традицію торговельних пільг для деяких міст, як точно зауважив р.Рабинович²⁹.

Найбільш дошкульним місцем грамоти противники її автентичності вважають фразу “князь Бирладський від стола Галицького”. Якщо вважати Івана Ростиславича звенигородським князем, столиця якого знаходилася у Звенигороді на Білці, на території Володаревичів, то ця фраза виглядає позбавленою змісту. Але існувало кілька Звенигородів саме у Теревовельському князівстві, яким володів батько Івана Ростиславича – Ростислав-Григорій Василькович.

Л.Махновець вважав, що столицею першого уділу Івана Бирладника міг бути Звенигород на лівому березі Стрипи, лівій притоки Дністра, городище якого збереглося біля сучасного с.Звенигорода Бучацького р-ну Тернопільської області, або ж Звенигород на лівому березі Дністра біля правого берега ріки Дзвенячки, городище якого збереглося поблизу нинішнього с. Дзвенигорода Борщівського р-ну Тернопільської обл.³⁰.

У тому ж районі, між впадінням Серета та Збруча трохи ближче до першого, на високому місці на околиці с. Більче-Золоте того ж Борщівського р-ну знаходиться велике городище ХІ-ХІІІ ст. біля якого було селище (знищене котлованом) та могильник. З напільного боку городище півколом захищене трьома рядами валів та ровів. Тут знайдено енкалпійон із зображенням чотирьох євангелістів по кутах, бронзовий браслет, застібку, срібну пряжку, багато залізних ножів, сокирок та наконечників стріл, два уламки скляних браслетів, уламки посуду. Спеціальних розкопок тут не проводилося, лише закладалися розвідувальні шурфи³¹.

Ще один Звенигород, за переказами, знаходився за Збручем, на городищі в урочищі Княже Замчисько поблизу с.Гольнищева Чемеровецького р-ну Хмельницької області. Вали городища збереглися на висоту 6 м., частина урочища має назву Дівечі, і там, за переказами, був жіночий монастир.

В котрому зі Звенигородів була столиця уділу князя Івана Бирладника? Судячи з опису бойових дій 1144 р.³², коли київське та галицьке війська рушили до Звенигорода,

йдучи берегами Серета, і стали біля міста, будучи цією рікою розділені³³ (що виключає Звенигороді на Білці, який знаходиться нині у Пустомитівському р-ні Львівської обл.), це місто знаходилося ближче до впадіння Серета у Дністер. Тому найкраще підходить городище біля с. Більче-Золоте Борщівського р-ну. Городище на високій горі поблизу с. Дзвенячка того ж р-ну, початки якого сягають IX ст., могло бути більш раннім місцем, перенесеним у XI-XII ст. до нинішнього с. Більча-Золота. Розміри тутешнього городища та знахідки на ньому під час звичайних археологічних розвідок дозволяють припускати саме тут наявність столиці уділу Івана Бирладника.

Ростислав-Григорій Василькович помер між 1127/1141 рр., ближче до першої дати; його брат Ігор-Іван Василькович – у 1141 р.³⁴ Тербовельський князь міг виділити своєму синові уділ з центром у Звенигороді на Дністрі, куди ввійшло все пониззя Дністра та Пруту аж до Дунаю. Після смерті брата Ростислава Ігор приєднав його частку, а звенигородський князь залишився його васалом (звідси і формула “князь Бирладський від стола Галицького”). Навіть якби грамота від 20.05.1134 р. була датована 1144 р., як уважав М.Грушевський (що більш ніж сумнівно), то це би могло означати тільки, що після того, як Володимирко захопив галицьку і тербовельську частки, його племінник залишився васалом тепер уже князя всієї Галицької землі.

Що ж відбувалося у пониззі Дністра та Дунаю у XII ст. і кому належали ці території? В літературі досить різноманітних версій про те, що пониззя Дністра було заселене одними бродниками, які були окремим племенем, близьким до чорних клобуків³⁵, людьми неясного етнічного походження, з яких потім пішли запорозькі козаки³⁶, чи втікачами від кріпосного гніту – “сбродом”³⁷. За археологічними матеріалами, основне населення пониззя Дністра складала нащадки тиверців³⁸ і гето-даків [волохи]. До них долучилися зафіксовані літописами галицькі “вигінці”, які з різних причин змушені були покинути старі оселі, ремісники та смерди, яких приманювали пустуючі землі, та купці-промисловики, які просто не могли обминути цю територію, з’єднану найкоротшим шляхом з дунайськими володіннями Візантії.

Не вдаючись у дискусію про бродників, можна зауважити, що вони могли бути просто корпорацією, яка обслуговувала броди, перевози і переволоки, стоянки біля порогів на низу Дністра, Пруту, Бугу і Дніпра. За свою роботу вони брали плату з купецьких караванів, а крім того, напевно, займалися і мисливством та рибальством. Узимку бродники сходилися в міста, де проживали свій заробіток. Звичайно, що вони мусили мати якусь свою військову організацію для захисту від кочовиків. Їх старшини поповнювали ряди місцевих феодалів. Чисельність цієї корпорації, звичайно, була невеликою, але в джерела вони потрапили, оскільки відігравали в тих місцях помітну роль.

Зрозуміло, що це різнорідне осіле населення потребувало військового захисту від постійної сваволі кочовиків якоїсь держави, будучи готовим узамін навіть добровільно віддавати певну частку своїх продуктів, а етнічно його елементи, принаймні значна частина їх, були близькими до сусідньої Галицької держави.

Частина дослідників, не наводячи твердих писемних чи археологічних аргументів, вважала, що в середині XII ст. низів’я Дністра, Пруту і Сирета, напевно, знаходилися під контролем половців³⁹ (зрозуміло, що межі вторгнень та міграцій кочовиків завжди були важковловимі), а стабільна межа галицьких земель проходила по лінії міст Ушиця, Кучелмин, Онут, Микулин, Коломия⁴⁰, не доходячи навіть до сучасного Могилева на Дністрі⁴¹. Ці висновки, також не додаючи ніяких аргументів, прийняв і сучасний російський візантист М.Бібіков⁴². Між тим, існують деякі деталі, які не дозволяють погодитися з такими версіями. У 1164 р. війна Угорщини з Візантією закінчилась

миром. За умовами цього миру спадкоємець угорського престолу Бела мав прибути до Константинополя як почесний заложник. Василевс Мануїл Комнен відразу ж заручив з ним свою єдину дочку Марію. З'явилась ідея візантійсько-угорської унії, котра стала небезпечною для Галицького князівства. Тому Ярослав Володимирович, не вагаючись, підтримав претендента на візантійську корону брата, василевса, Андроніка Комнена. У 1164 р. Андронік утік із візантійської столиці. "...і лише він досяг кордону Галицької землі, де розраховував знайти пристанище, як потрапив у пастку деяких мисливців народу волохів", які мало не передали його візантійським властям. Однак принц досяг Галича, де був прийнятий Ярославом Володимировичем. Пізніше, в пам'ять про перебування в Галицькій землі, Андронік прикрасив розписами палату, яку побудував у Константинополі біля храму Сорока мучеників. Ось як описує ці розписи один із кращих візантійських письменників, Микита Хоніат: "Живопис представляв кінську їзду, полювання з собаками, крики птахів, гавкіт собак, погоню за оленями і травлю зайців, пробитого списом кабана і пораненого зубра (цей звір більший за казкового ведмеда і плямистого леопарда і водиться переважно у тавроскіфів), сільське життя з його наметами, нашвидко приготований обід зі спійманої здобичі, самого Андроніка, який власноруч розрубє на частини м'ясо оленя або кабана і ретельно смажить його на вогні, та інші подібні предмети, які свідчили про життя людини, у котрої вся надія на лук, меч і прудкого коня"⁴³. Андронік Комнен був сином Ісаака Комнена та Ірини Володарівни і не лише знав мову, але й полюбив землю матері⁴⁴. Судячи з опису, це могли бути степи Нижнього Подністров'я. Вже у 1165 р. василевс Мануїл прислав до Галича двох митрополитів, які запропонували Андронікові в управління Кілікію. Князь Ярослав Володимирович послав з візантійськими послами галицького єпископа Кузьму. Посольство домоглося гарантій безпеки для Андроніка Комнена і підтвердило союз з Візантією⁴⁵. Візантія розглядала галицького князя як *hypospondos*, що за візантійською вселенською термінологією, прирівнювалося до давнього – союзний Риму народ – *socii populi Romani*. Цікаво, що найбільше свідчень візантійських авторів стосується Галицького князівства, володар якого часом протиставляється володареві Києва і розглядається як цілком самостійний⁴⁶. Можливо, що саме тих часів тісних зв'язків з Візантією стосується графіті в Константинополі на мармуровій балюстраді хорів собору св. Софії: "Матфѣѣй попѣ галичський"⁴⁷. На цей період галицький князь реально був найсильнішим з усіх володарів у Київській Русі. Його князівство, крім усього, не було роздроблене на уділи. Варфоломій Англійський (XIII ст.) взагалі ототожнював Галицьку землю зі всією Руссю: "Галіція дуже обширна область, котра охоплює більшу частину Європи, дуже багата, деякими вона називається Руссю"⁴⁸. Видатний географ XII ст. Абу Абдаллах Мухаммед ібн Мухаммед ал-Ідрізі (1100-1165) у своїй енциклопедії "Розваги втомленого в подорожах по областях", написаній при дворі сицилійського короля Рожера II (1130-1154), в країні ар-Русийя в числі восьми відомих йому міст називає Раміслі [Перемишль] та Галісіяа [Галич]⁴⁹. Ще А.Петрушевич ототожнив Галісіяа ал-Ідрізі, виходячи з опису сицилійського географа, з Галичем на Дунаї⁵⁰.

У 1182 р. Андронік Комнен уміло скористався з невдоволення візантійців пролатинською політикою вдови Мануїла I Марії, дочки графа Тулузи і князя Антіохії Раймонда Сент-Жілля, та її фаворита протосеваста Олексія Комнена, які правили від імені юного Олексія II, і сам став регентом, а у 1183 р. захопив престол. Свого противника протосеваста він негайно вислав у Скіфію, тобто у дунайські володіння галицького князя. Однак, не без допомоги противників Ярослава, протосеваст Олексій Комнен

утік “і як який-небудь крилатий змії перенісся в Сицилію”. Андронік Комнен продовжив боротьбу, не зупиняючись перед репресіями непокірної знаті і одночасно продовжуючи війну з сицилійськими норманами. Невдачі у цій війні, в свою чергу, використали його вороги. У 1185 р. підбурений знаттю константинопольський натовп розтерзав василевса Андроніка⁵¹. На ці події галицький князь відреагував посольством, про яке згадує Микита Хоніат. Стосунки між обома країнами різко погіршилися. Навесні 1186 р. брати Петро і Асень підняли повстання у Болгарії, яка залишалася візантійською провінцією. Після перших же невдач болгарські вожді відступили за Дунай, а навесні 1187 р. продовжили боротьбу. З ними прийшли “кумани, народ досі вільний, негостинний і дуже войовничий, і ті, що походять з Вордони, які сміються з смерті, гілка руських, народ милий богу війни”. “Вордона” може бути спотвореною назвою “бродників”⁵² або “Бирлади”, і тоді це прякий доказ допомоги болгарам з боку галицького князя. Можливо, що сам галицький князь підштовхнув болгарських сепаратистів після загибелі Андроніка Комнена. Докладно аналізуючи аргументи противників версії Ф. Успенського, зокрема грецького історика Ф. Малінгудіса, які вважають, що болгарським повстанцям допомагали тільки кумани-половці, відомий російський візантист Г.Літаврін дійшов беззаперечного висновку, що “восени 1186 р. у критичний момент розвитку повстання ... військову підтримку повсталим разом з половцями надали руські”⁵³.

Новий василевс Ісаак Ангел відразу ж вирішив задумати повстання болгар з двох боків. Угоду з Угорщиною було скріплено шлюбом василевса з юною Маргаритою, дочкою Бели III. Король зайняв ворожу позицію щодо болгарських повстанців та їх союзників. Як розвивалися події далі і чи мають рацію найбільші російські візантисти Ф. Успенський та Г.Літаврін? Далі була поразка Візантії і відновлення другого Болгарського царства з династією Асенів.

Останнім часом з новою силою розгорнулися дискусії навколо довіри “Слову о полку Ігоревім” як автентичній пам’ятці. тобто історичному джерелу. З цього приводу я вже висловлював свою думку, вказуючи на вразливі місця в аргументації Е.Кінана⁵⁴. Оpubлікована через сорок років після написання книга О.О.Зиміна також не знімає ряду проблем, зокрема мечів харалужних чи топографічних реалій околиць Пліснеська в “мутному сні Святослава”⁵⁵. Вийшли нові ґрунтовні дослідження на підтримку автентичності “Слова”⁵⁶. Отож, на сьогодні немає підстав відкидати свідчення “Слова” як наративного джерела кінця XII ст.

У “Слові” читаємо, що Ярослав “заступив королю шлях, замкнув Дунаю ворота”. Це явне свідчення блокади проходів у Болгарію. Замкнути Дунаю ворота найкраще було в районі Залізних воріт, в ущелині, де Дунай затиснутий відрогами Трансильванських Альп і підступаючими до них з другого боку горами Магоча. Тоді й фраза “меча бремени чрез облаки” означала певний реальний факт, спогади про який могли оживити у сучасників картину переправи катапульта і пороків, які разом з лучниками могли “замкнути” Залізні ворота⁵⁷. Саме цей епізод міг зіграти вирішальну роль у ході болгаро-візантійської війни. Напевно, удар у спину угорських військ міг змінити хід подій або навіть призвести до повної поразки Асенів. “...рища тропу Траяню чрез поля на горы” – також ремінісценція болгарської війни⁵⁸. За Д.Ангеловим, “Троянів прохід” – гірський прохід від Пловдива, званий пізніше Василицею, добре відомий у болгаро-візантійських війнах XII-XIV ст.⁵⁹ “По Дунаю гради укріпив, купцями населив, торгуючими через море во Греки...” – результати діяльності Ярослава в Нижньому Подністров’ї та Подунав’ї. Тоді, ймовірно, і розцвіли такі міста, як Малий Галич (нині

Галац) неподалік від впадіння Сирета у Дунай чи Бирлад, згадані у грамоті князя Івана Бирладника та переліку “міст дальніх і ближніх”.

Як уважає Г.Літаврин, не погоджуючись з М.Бібіковим, область у межах річки Дністра та Серета і Нижнє Подунав’я були воротами між морем і Карпатами, через які у XI-XII ст. кочовики проникали на Балкани. Не маючи сил зайняти цей район, Візантія не заперечувала проти його опанування сильним галицьким князем, виділяючи стосунки з ним окремо від стосунків з Києвом⁶⁰. Про це свідчить і тісний союз Візантії з Галицьким князівством у середині XII ст., і відновлення цього союзу в часи Романа Мстиславича. Отже, є всі підстави стверджувати, що в середині XII ст. пониззя Дністра та Дунаю належали до Галицького князівства.

Процес цей започаткував ще теребовельський князь Василько Ростиславич. Літописи згадують про його плани опанувати ці землі, але збереглися і деякі факти, яких навряд чи варто не помічати. 29.04.1091 р. на березі р. Маріци біля фортеці Хіріни візантійський імператор Олексій I Комнен за допомогою половецьких ханів Тугоркана і Боняка розгромив печенізьке військо. Після цієї події печеніги взагалі зникають із джерел. Дочка імператора Анна так писала про цю битву: “В той день відбулося дещо незвичайне: згинув цілий народ разом з жінками і дітьми, чисельність якого складала не 10 тисяч чоловік, а виражалась у величезних цифрах”. У числі учасників битви Анна називає п’ять тисяч “гірських жителів”, які прибули на допомогу імператорові⁶¹. Відомий візантист В.Василевський бачив у них дружину теребовельського князя⁶². Дружина Василька Ростиславича рухалась по Серету і мусила переходити гори, йдучи на з’єднання з імператором, тому дістала назву “горяни”. Союз із Візантією сприяв планам Василька щодо освоєння Пониззя Дністра.

Зацікавлена у цьому Візантія, сподіваючися у такий спосіб зупинити просування на Балкани кочовиків, пішла на співпрацю з Ростиславичами, і не випадково перший шлюбний контакт імператорської родини з князем окремої землі відбувся 20.07.1104 р., коли дочка перемишльського князя Ірина Володарівна була видана за Ісаака Комнена, сина візантійського імператора Олексія I Комнена (+ після 1131)⁶³. Це був період тісної співпраці Володаря і Василька, коли останній уже був сліпим і загальне керівництво здійснював старший брат. У 1144 р. Володимирко Володаревич також здійснив похід у Пониззя (що дало підстави М.Грушевському датувати грамоту князя Івана Бирладника саме 1144 р.).

Про давню належність цих територій до Галицької землі свідчить і ряд інших аргументів, зокрема топонімічних⁶⁴, а також включення вірменських парафій у Сереті, Сочаві (Сучаві) та Молдові до львівської вірменської єпископії у кондаку від 13.08.1388 р. католикоса Теодорова II, зі згадкою про Львів як “найблагословеннішу, що охороняється Богом, столицю, славному матір міст християнських королів”, що відображає часи Галицько-Волинської держави⁶⁵.

Отож, немає великих підстав сумніватися у тому, що князь звенигород-дністровський Іван Ростиславич міг володіти Малим Галичем, Текучем, Бирладом і Пониззям у період до 1134-1146 рр. Що ж стосується локалізації самого Бирлада (місто Бирлад на р. Бирлад поблизу Дунаю, на думку румунських археологів, має слабкі шари XII-XIII ст., в яких відсутні давньоруські матеріали⁶⁶), то, залишаючи набоці тенденційність висновків румунських археологів та поверховий характер самих розкопок і беручи до уваги наявність численних виробів давньоруського походження (шиферних пряслиць, лунниць, колтів, металевих браслетів, скляних перснів і браслетів, бурштинових намист, енкалпйонів, нашійних хрестиків, керамічних яєць-писанок⁶⁷), враховуючи дані топоніміки, лінгвістики і писемних джерел, можна погодитися з версією р.Ра-

биновича, що літописний Бирлад (“Ескі-Бирлад” – “Старий Бирлад”) знаходився на березі Дунаю, в Добруджі, поблизу сучасного Хіршова⁶⁸.

Візантія, зацікавлена у прикритті дунайських земель силами галицьких князів, могла сприяти розгортанню діяльності звенигород-дністровського князя, також зацікавленого у розвитку тамтешніх міст Бирладі, Текуча та Малого Галича, в першу чергу останнього, стимулюючи купців з візантійської Месемврії до торгівлі з цими центрами в Нижньому Подунав’ї.

У 1146 р., після невдалої спроби утвердитись в Галичі, куди його, як законного спадкоємця, запросили галичани, невдоволені Володимирком Володаревичом, князь Іван Ростиславич знайшов притулок у великого князя Всеволода Ольговича. Це викликало таке незадоволення Володимирка Володаревича, що він сам розпочав війну з великим князем. Тобто, загроза для його панування була серйозною.

Після смерті Всеволода Ольговича Іван Ростиславич схоронився у Святослава Ольговича. В 1146 р., коли Давидовичі підтримали великого князя Ізяслава Мстиславича і почали наступати на Сіверську землю, Святослав Ольгович доручив Іванові Ростиславичу обороняти сіверські кордони від наступу смоленського князя Ростислава Мстиславича. Але смоленське військо обложило Турів, і тоді Святослав Ольгович наказав йому наступати на Смоленськ. За 200 гривен срібла і 12 гривен золота Іван Ростиславич зрадив свого сюзерена і перейшов на бік смоленського князя. Сам Ростислав не захотів тримати на службі васала, який уже раз зрадив (а може, не хотів мати серед своїх ворогів потужного галицького князя?). Тоді Іван Ростиславич був прийнятий на службу Юрієм Довгоруком і без особливого успіху воював на новгородських рубежах.

Союз Юрія Довгорукого з галицьким князем, укладений у 1149 р., включав домовленість про видання нещасного ізгоя його противникові. Івана Ростиславича спочатку ув’язнили у Суздалі, а потім в оковах повезли до Києва. Але митрополит Костянтин не дозволив видати Івана галицькому князеві, не без підстав побоюючись за життя князя-ізгоя. Тоді його в оковах знову повезли в Суздаль. По дорозі чернігівський князь Ізяслав Давидович напав на конвой і визволив колишнього звенигородського князя. Готуючи коаліцію проти Юрія Довгорукого, він хотів мати можливість впливати на позицію його зятя Ярослава Осмомисла.

Коли Ізяслав Давидович зайняв Київ, галицький князь спочатку лояльно до нього ставився. Та Ізяславові не дуже сподобався союз Ярослава з Волинню, і він вирішив впливати на галицького князя через Івана Ростиславича. Ярослав Володимирович сподівався, що, ставши великим князем, Ізяслав Давидович відмовиться від підтримки колишнього звенигородського князя, а коли цього не сталося і почалася демонстрація тиску – організував коаліцію князів проти нього.

У кінці 1157 р. послі Ярослава Осмомисла, волинського князя Мстислава Ізяславича, луцького князя Ярослава Ізяславича, дорогобузького князя Володимира Андрійовича, чернігівського князя Святослава Ольговича, сіверського князя Святослава Всеволодовича, смоленського князя Ростислава Мстиславича, угорського короля та польських князів зажадали видати ізгоя (!). Ізяслав Давидович не прийняв ультиматуму, а з допомогою половців, дав змогу Іванові Ростиславичу зайняти пониззя Дністра. Звичайно, у землях, які раніше знаходилися у складі його уділу, нащадок Василька Ростиславича знайшов повну підтримку населення, в очах якого був кращим за посадників сина Володимирка Володаревича, який узурпував галицький престол. Іван Бирладник швидко зібрав 6-тисячне військо, з яким виступив на Галич.

І тут історики побачили у бродниках борців з феодалним устроєм, а князя Івана Бирладника почали представляти князем-революціонером. Дійшли висновку, що цей князь, як і його батько (!), “зв’язали свою політичну кар’єру з рухом народних мас, використовуючи їх в своїх цілях.”⁶⁹. Та не було і не могло бути “великого селянського повстання” в подністровських містах, коли у 1158 р. до них підійшло 6-тисячне військо Івана Берладника. Кучелмин здався своєму колишньому князеві, бо “рады были ему”, а Ушиця вистояла, хоча майже 300 смердів, мобілізовані для підсилення гарнізону, через заборолу перебігли до свого колишнього князя. Далі просування бирладського князя зупинилося. Гарнізони Ярослава Володимировича стояли твердо. Половці, яким Іван Берладник не дозволив грабувати здобуті міста, покинули його військо. В Галичі потуги колишнього звенигородського князя паніки не викликали. Ярослав Володимирович послав свої основні сили з волинськими полками на Київ. Очолював їх талановитий полководець князь Мстислав Ізяславич. Його перемога над Ізяславом Давидовичем під Білгородом звільнила київський престол для найстаршого серед Мономаховичів – смоленського князя Ростислава Мстиславича. Іван Берладник мусив кинути свою волость. Щоб якось допомогти Ізяславові Давидовичу, який утратив через нього Київ, Іван Бирладник захопив Олешня. Але з Києва проти нього послали флотилію на чолі з Георгієм Нестеровичем та Якуном. Воєводи Ростислава Мстиславича переслідували Івана Берладника аж до Дечина на Дунаї. Тут князь був змушений здатися візантійським властям. А у Візантії Івана Бирладника дістала довга рука галицького князя. Колишній звенигородський князь був отруєний у Фессалоніках. Він помер 1161 р.⁷⁰. Візантія воліла зберігати добрі стосунки зі своїм давнім партнером, який прикривав її придунайські володіння. Така політика себе виправдала. До неї змушені були звернутися і Ангели після своїх невдач, що, зрештою, і призупинило на певний час їх падіння.

Ставши галицьким князем, Роман перебрав і традиційну галицьку політику, перш за все у стосунках з Візантією. За повідомленням візантійського письменника Микити Хоніата, у 1200 р. столицю імперії врятувала від половців “Богом призвана фаланга” Романа Мстиславича⁷¹. У середині 1200 р. Добриня Ядрійкович бачив у Константинополі галицько-волинське посольство у складі Твердяти Остромирича, Недана, Домажира і Негвара⁷². Напевно, це посольство врегулювало галицько-візантійські суперечності, які виникли внаслідок підтримки Ярославом Осмомислом болгарського повстання. Новий союз, правдоподібно, був скріплений другим шлюбом Романа Мстиславича⁷³.

Отже, князь Іван Ростиславич Бирладник був сином теребовельського князя Ростислава-Григорія Васильковича і став жертвою боротьби за Галицьку спадщину.

¹ Богдан И. Грамота князя Ивана Ростиславича “Берладника” 1134 года. Сообщение // Труды VIII Археологического съезда в Москве в 1890 г. – Т. 4. – М., 1897. – С. 163-164.

² Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів. – К., 1990. – С. 35; Його ж. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 347-349.

³ Рапов О. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М., 1977. – С. 77.

⁴ Памятники русского права. – Вып. 2. – М., 1953. – С. 26.

⁵ Голубовский П.В. Печениги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XII вв. – К., 1884. – С. 207.

⁶ Дашкевич Н.П. Грамота Ивана Ростиславича Берладника 1134 г. // Сб. стат. по истории права, посвящ. М.Ф.Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями / Под ред. М.Н.Ясинского. – К., 1904. – С. 366-369.

⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – Львів, 1905. – С. 421-422.

⁸ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 169-171; Його ж. Внешняя политика Древней Руси., – С. 194.

⁹ Насонов А.Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 143.

¹⁰ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956. – С. 437-438.

¹¹ Фроловский А.В. Чешско-русские торговые отношения X-XII вв. // Международные связи России до XVII в. – М., 1961. – С. 75.

¹² Зимин А.А. Историко-правовой обзор. Грамота Ивана Ростиславича Берладника // Памятники русского права. – Вып. 2. – М., 1966. – С. 30-31.

¹³ Потин В.М. Древняя Русь и европейские государства в X-XIII вв. – Ленинград, 1968. – С. 228-229.

¹⁴ Брайчевський М.Ю. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до “Слова о полку Ігоревім”) // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ-Галич, 1998. – С. 26-27.

¹⁵ Рабинович Р.А. Призрачная Берладь. О достоверности одной фальсификации // Stratum plus. – Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса. – 1999. – № 5. – С. 357-407.

¹⁶ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, політична і суспільна роль. – Львів, 2000. – С. 152.

¹⁷ Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 220-222.

¹⁸ Богдан И.И. Грамота князя Ивана Ростиславича Берладника 1134 г. – С. 163-164.

¹⁹ Соболевский А.И. Грамота кн. Ивана Берладника 1134 г. // Труды VIII Археологического Съезда. – Т. 2. – М., 1895. – С. 173-176.

²⁰ Panaitescu P.P. Diploma barladeana din 1134 si hrisovul lui lung Koriatovici din 1347 // Revista istorica Romana. – 1932. – Т.2. – V.1.

²¹ Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма. – Кишинев, 1964. – С. 82-83.

²² Котляр М.Ф. Русь на Дунаї // Український Історичний Журнал. – 1969. – № 9. – С. 20-22; Його ж. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. – К., 1985. – С. 78-82.

²³ Павлов П. За руското присъствие на Долни Дунав и българо-русские връзки през XI-XII // Добруджа. – Сб.3. – 1986. – С. 12-13.

²⁴ Spinei V. Moldova in secolele XI-XIV. – Chisinau, 1994. – P.21.

²⁵ Каштанов С.М. Из истории русского средневекового источника. Акты X-XVI вв. – М., 1996. – С. 71-72.

²⁶ Перхавко Б.В. Князь Иван Берладник на Нижнем Дунае // Восточная Европа в древности и средневековье. Политическая структура Древнерусского государства. VIII Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т.Пашуто. – М., 1996.

²⁷ Рабинович Р.А. Призрачная Берладь. – С. 357-358.

²⁸ Соболевский А.И. Грамота кн. Ивана Берладника 1134 г. – С. 173-174.

²⁹ Рабинович Р.А. Призрачная Берладь. – С. 377-379.

³⁰ [Махновець Л.]. – Літопис Руський. – К., 1989. – С. 551.

³¹ Ратич О.О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – С. 60; Свешніков І.К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952-1957 рр. – Львів, 1959. – С. 12-13; Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. – Ленинград, 1967. – С. 12.

³² ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 318-319.

- ³³ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 311.
- ³⁴ Войтович Л. Княжа доба на Русі., – С. 334.
- ³⁵ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 115-116; Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). – К., 1997.
- ³⁶ Котляр М.Ф. Хто такі бродники // Український історичний журнал. – 1969. – № 5.
- ³⁷ Тихомиров М.Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI-XIII вв. // Тихомиров М. Древняя Русь. – М., 1973. – С. 181.
- ³⁸ Тельнов Н.П. Восточнославянские древности VIII-IX вв. Днестровско-Прутского междуречья // Stratum plus. – Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса. – 1999. – № 5. – С. 313-327; Бырня П.П. Процесс градообразования в Поднестровье в период раннего средневековья // Там само. – С. 328-337.
- ³⁹ Расовский Д.А. Половцы. III. Пределы “поля половецкого” // Анналы Ин-та им. Н.П.Кондакова. – Т. 9. – 1937. – С. 158; Кудряшов К.В. О местоположении половецких вож в Северном Причерноморье в XII в. // Труды Ин-та этнографии. Новая серия. – Т. 1. – 1947. – С. 109.
- ⁴⁰ Кудряшов К.В. Половецкая степь. – М., 1948. – С. 125.
- ⁴¹ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 168-171.
- ⁴² Бибииков М.В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII-XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СРСР. Материалы и исследования. 1980 г. – М., 1981. – С. 119.
- ⁴³ История Никиты Хониата // Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1860. – С. 420.
- ⁴⁴ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси., – С. 195-196; Про знання мови див.: Niceta Choniata. De Manuele Comneno. – Lib.4. – Cap.2. – С.172-173.
- ⁴⁵ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 524.
- ⁴⁶ Бибииков М.В. Русь в византийских памятниках и Византия в древнерусских произведениях (к сравнительному изучению). // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1987 г. – М., 1989. – С. 168.
- ⁴⁷ Welt der Slaven. – N 22. – 1977. – S. 86-88.
- ⁴⁸ Матузова В.И. Английские средневековые источники IX – XIII вв. Тексты, перевод, комментарий. – М., 1979. – С. 74, 76-77, 83-85, 91.
- ⁴⁹ Рыбаков Б.А. Русские земли по карте Идриси 1154 г. // Краткие Сообщения Ин-та Истории Материальной Культуры. – Вып. 43. – 1952.
- ⁵⁰ Петрушевич А. Было ли два Галичи, княжеские города, один в Угорско-Словацкой области, а другой по Сю сторону Карпат над Днестром, или нет // Научный сборник, издаваемый Литературным обществом Галицко-русской матицы. – Вып. 1. – Львов, 1865. – С. 24-49.
- ⁵¹ Успенский Ф. Император Алексей II и Андроник Комнен // Журнал Министерства Народного Просвещения. – № 212. – 1880. – С. 95-130; – № 214. – 1881. – С. 52-85; Його ж. Последние Комнины. Начало реакции // Византийский Временник. – Т. 25. – 1927-1928. – С. 1-23.
- ⁵² Успенский Ф. И. Образование второго Болгарского царства. – Одесса, 1879. – С. 35-36.
- ⁵³ Литаврин Г.Г. Два этюда о восстании Петра и Асеня // Литаврин Г.Г. Византия и славяне. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 354-362.
- ⁵⁴ Войтович Л. Кілька реплік з приводу дискусії про автентичність “Слова о полку Игоревім” // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 595-608.
- ⁵⁵ Стаття з цього приводу готується до друку в черговому томі “Записок НТШ”.
- ⁵⁶ Зализняк А.А. Слово о полку Игореве. Взгляд лингвиста. – М., 2004; Чернов А. Три имени автора “Слова о полку Игореве”. Текст как отпечаток личности автора: кто укрылся под псевдонимом Ходына. – 2005 // chernov-trezn.narod.ru.

⁵⁷ Тихомиров М.Н. Киевская Русь // Тихомиров М.Н. Древняя Русь. – М., 1975. – С. 33.

⁵⁸ Там само. – С. 34.

⁵⁹ Ангелов Д. Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външно-политическите отношения между България и Византия през XII-XIV вв. // Известия на Българското Историческо Дружество. – Кн.22-24. – София, 1948. – С. 219.

⁶⁰ Литаврин Г.Г. Русь и Византия в XII веке // Литаври Г.Г. Византия и славяне. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 505-506.

⁶¹ Анна Комнена. Алексиада. – М., 1965. – С. 237.

⁶² Васильевский В. Византия и печенеги // Васильевский В. Труды. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 101.

⁶³ Там само. – Вып. 5(17). – 1909. – С. 11; Acta et diplomata graeca medis sevi sacra et profana collecta / Ed. F.Miklosich, J.Muller. – T.5. – Vindobonae, 1886. – P.375 [Киннам, 115.18-19].

⁶⁴ Ці аргументи були зібрані у доповіді Андріяна Шийчука (Румунія) “До питання південних кордонів Галицької Русі (за матеріалами візантійської історіографії)”, виголошеній на П'ятому міжнародному конгресі українців у Чернівцях 28.08.2002 р. на засіданні секції “Галицько-Волинське князівство”. На жаль, вони залишилися неопублікованими.

⁶⁵ Дашкевич Я. Давній Львів у вірменських та вірмено-кипчацьких джерелах // Україна в минулому. – Випуск 1. – Київ-Львів, 1992. – С. 10-11.

⁶⁶ Spinei V. Moldova in secolele XI-XIV. – Chisinau, 1994. – P.178.

⁶⁷ Комша М. Изделия древнерусских городов на территориях к юго-западу от Киевской Руси // Труды V Международного конгресса славянской археологии. К., 18-25 сентября 1985 г. – Т. 3. – Вып. 1а. – М., 1987. – С. 100-110.

⁶⁸ Рабинович Р.А. Призрачная Берладь. – С. 357-407.

⁶⁹ Мавродин В.В. Почерки по истории феодальной Руси. – Ленинград, 1949. – С. 179-191.

⁷⁰ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 519.

⁷¹ Nicetas Choniates. Historia / Ed. I.Bekker. – Bonn, 1835. – P.691-692.

⁷² Літопис Руський / Переклад і коментар Л.Махновця. – К., 1989. – С.369; Vernadsky G. Relations byzantino-russes au XIII-e siecle // Bizantion. – 4. – 1927-1928. – S. 269-279; Dąbrowska E. Krolów polskich relikwiarz koronacyjny krzyża świętego // Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej. – Warszawa, 1991. – S. 85.

⁷³ Mailath J. Geschichte der Magyaren. – T.1. – Wien, 1828. – S. 178; Baumgarten H. Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича // Летопись Историко-Родословного общества в Москве. – 1909. – Вып. 1(17). – С. 3-45; Baumgarten N. Généaloges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle // Orientalia Christiana. – N.35. – Roma, 1927. – P.23, 26, 47; Dworzaczek W. Genealogia. Tablice. – Warszawa, 1959. – Tabl.27; Grala H. Drugie małżeństwo Romana Msćisławowicza // Slavia Orientalis. – 1982. – S. 116-123; Schwennicke D. Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte europäischen Staaten. Neue Folge. – T.2. – Marburg, 1984. – Tabl.136; Літопис Руський / Переклад і коментар Л.Махновця. – К., 1989. – С. 369; Świeżawski A. Ziemia belzka. Zarys dziejów politycznych do roku 1462. – Częstochowa, 1990. – S. 31; Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів. – К., 1990. – С. 114; Його ж. Зоря князя Романа // Літопис Червоної Калини. – 1991. – № 2. – С. 32-35; Його ж. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів. – К., 1992. – С. 86; Його ж. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII- XVI ст. – Львів, 1996. – С. 37; Його ж. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII- XVI ст. Таблиці. – Львів, 1996. – Табл.17; Його ж. Князівські династії., – С. 67, 71-72, 224, 376, 380-381, 402; Його ж. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства., – С. 22-23; Його ж. Друга галицька династія. Загадки та проблеми досліджень // Пам'ять

століть. – 2002. – № 5. – С. 37-38; Його ж. Король Данило Романович. Загадки і проблеми // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 24-25; Latoris kijowski 1159-1198 / Przeł. i opra. E.Goranin. – Wrocław, 1988. – Tabl.8; Font M. Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezelek a keleti szlávok korai történetéből. – Pécs, 1995. – S. 73; Každan A. Rus'- Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries // Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine / Red. O.Pritsak, I.Ševčenko / Harvard Ukrainian Studies. – T.12-13. – 1988-1989. – S. 424; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań-Wrocław, 2002. – S. 34-40.

Войтович Леонтій.

Князь Іван Берладник: загадкова постать.

У статті здійснено спробу узагальнення відомостей про князя Івана Берладника в контексті історіографічних досліджень. Автор простежує походження князя. Землеволодіння, політичну кар'єру. Відносини з Галичиною та князем Ярославом Осмомислом.

Leontiy Voitovych.

Prince Ivan Byrladnyk: A Mysterious Figure.

In the article an attempt of generalization of the data on prince Ivan Berladnyk in the context of historiographic researches is made. The author also traces the Prince's descent, his landed property, political career, his relations with Galicia and his attitude to prince Yaroslav Os'momysl.

БОЯРСЬКІ ДВОРИ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ БОЯР ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Незважаючи на широкий спектр історіографічного матеріалу, проблема економічного становища боярства, його землеволодінь, функціонування міських та заміських дворів, замків не знайшла комплексного і всебічного висвітлення в працях, присвячених історії Галицько-Волинської держави. Водночас, багато з висновків та концепцій, сформульованих у межах усталеної академічної традиції, можуть бути сьогодні доповнені чи скореговані, враховуючи нові інтерпретаційні можливості, які відкриває сучасна історична наука.

Середньовічне місто, за визначенням Б.Рибакова, – це багатофункціональне поселення, центр розвинутого ремесла і торгівлі, але одночасно і адміністративно-господарський, і військово-політичний центр великої округи-волості, осередок культури та панівної ідеології. Найважливіші серед його основних функцій – військова (укріплення, озброєння), економічна (ремесло, торгівля), адміністративне управління (державний апарат), релігія (церкви, монастирі), культурний вплив (писемність, мистецтво). З соціальної точки зору давньоруське місто було місцем концентрації знаті. Його внутрішню топографію відзначає садибна забудова. Саме ці ознаки найбільш явно проступають у столичних містах Київської Русі¹.

Еталоном для вивчення планувальної структури міст княжої доби в Україні є Київ – найповніше досліджений широким колом науковців у галузі історії, археології, матеріальної культури, мистецтва, архітектури та урбаністики.

У Києві палаци великого князя виконували функції державної резиденції та житлових приміщень, причому князі мали також заміські “красні двори”. Окрім княжих, у центральній частині міста знаходились боярські двори, що служили топографічними орієнтирами (Гордятин двір, Бориславль двір, Коснячків двір), двори тисяцьких і соцьких².

Історико-археологічні, соціально-топографічні, урбаністичні дослідження Києва³, Новгород⁴, Перемишля⁵, Звенигорода⁶, Луцька, Володимира⁷, Галича⁸, Белза⁹, Холма¹⁰ та інших стольних міст показали, що принципом масової житлової забудови була садибна забудова, яка являла собою складний комплекс житлових і господарських будівель, оточених парканом. У процесі археологічних досліджень майже повсюдно, як на території городів, так і на посадах, виявлено двори князів (див. Дод. 1) та бояр (див. Дод. 2), що розташовувалися поряд зі будинками та дворами торгово-ремісничого населення¹¹. Багаторічні дослідження Новгороду дозволили говорити, що боярські сім’ї тут володіли не одним, а кількома дворами-садибами, що творили своєрідні “кінці” з своїм вічем та адміністрацією¹².

У XIII – XIV ст. структура міського двору бояр та заможних міщан суттєво змінилася, оскільки в містах відбувається перехід від садибної до регулярної щільної міської

забудови¹³. Однак вивчення цього аспекту матеріальної культури боярської верстви ускладнюється через недостатню базу археологічних досліджень того періоду.

Археологічні дані дозволяють твердити про чисельність населення, яке проживало в міських дворах. В середньому, у рядовому дворі проживала одна сім'я, тобто 5-6 осіб. Якщо зважити на те, що боярський двір за площею переважав двір рядових городян у 2,5-4 рази, то можна припустити, що у стільки ж разів більше тут проживало людей¹⁴.

Серед об'єктів дослідження Галич і Галицька земля є найкраще і найповніше висвітленими в історіографії. З літописних свідчень про город Галич важливим є опис двору князя Володимирка "в городі" з 1153 р., боярського двору Судислава Бернатовича, що розташовувався недалеко від Галицького дитинця¹⁵. У Володимирі під 1097 р. знаходимо двір Вакієвий¹⁶, але не знаємо його розташування. Тут же, під 1268 р., згадується двір німчина (купця?) Маркольта¹⁷. У Перемишлі згадується князівський "двір на лузі над Сяном".

У містах Галицько-Волинської держави жодного боярського міського двору повністю не досліджено. Лише в Звенигороді, в ході систематичних археологічних досліджень, на території давнього посаду було розкрито приблизно половину забудови ділянки, що мала форму квадрата, а з півдня була відокремлена парканом. Комплекс забудови складався із трьох жител, господарського приміщення і мав загальну площу понад 570 м.кв. Житла, відповідно, мали 49, 60, 30 м. кв. Найбільше із них було двоповерховим і мало проїзд, через який потраплялося на внутрішній двір. О.Овчинников припустив, що садиба належала бояринові. Дислокувався тут і невеликий гарнізон боярина¹⁸. Подібний житловий будинок було досліджено В.Гончаровим у Крилосі в урочищі "Царинка". Це був двоповерховий будинок з глиняними печами, дерев'яною підлогою та багатим інвентарем, що дало підставу ідентифікувати його як боярський будинок. Поряд існувало поселення, жителі якого займалися обробкою залізної болотяної руди¹⁹. Сліди великих будівель, можливо, боярських садиб, в ході досліджень "Золотого току" виявив Я.Пастернак²⁰.

Аналіз історичного розвитку Галицько-Волинської держави та соціо-топографічної структури міст Галицько-Волинської держави дає можливість констатувати, що протягом XI – XII ст. боярство, зазвичай, проживало в стольних городах земель і через князівські надання отримувало т.зв. "кормління" у межах волості: земельні уділи, села, промисли, право торгівлі і виробництва (коломийська сіль, рибний промисел у Берладі тощо). У другій половині XII – наприкінці XIV ст. ситуація кардинально змінюється. В межах князівства існують окремі волості з городами, котрі надаються князем в управління боярам (Володимир, Звенигород, Перемишль, Дорогобуж, Плісненськ та ін.).

Археологи неодноразово звертали увагу на невеликі, добре укріплені городища-замчища в околицях стольних міст, що інтерпретуються дослідниками як садиби феодалів XI–XIV ст., які знаходяться поза межами міст чи в сільській місцевості²¹. П.Раппопорт поставив питання, наскільки правомірно можна застосовувати термін "замок" до дерев'яних укріплених замських феодальних садиб. З'ясовуючи його, він зазначає, що до XII ст. усі феодальні замки були дерев'яними. Однак визначальним у понятті "замок" є не конструкція укріплень, а його призначення – укріплене житло феодала, фортеця і резиденція одночасно²². Відзначимо, що численні залишки укріплених феодальних центрів – замків свідчать про значне поширення феодальних вотчин у сільських місцевостях. Особливо густо такі городища споруджувалися вздовж основних торгових шляхів, що проходили по долинах рік до карпатських перевалів

Ужоцького, Ворітського, Вишківського та Скотарського. Першочерговим призначенням таких комплексів був захист гарнізону-залоги від нападу. Вони мали бути надійно захищені навіть при мінімальній кількості оборонців і мали гарантувати гарнізону довготривалу життєздатність. Тому укріплення будувалися на підвищеннях острівного характеру із крутими схилами (Спас, Ступниця, Верхнє Синевидне тощо)²³. Велика увага приділялася й водозабезпеченню²⁴.

Найбільш характерними для території Галичини та Волині були городища типу Чорнівського²⁵. Роль оборонних фортець відігравали Молодівське та Ленківське городища на Буковині. Коло городища, зазвичай, розташовувалося одне чи декілька сіл. Фортеця, двір, селище становили єдиний комплекс та існували в один і той же період (середина XII–середина XIII ст.) і припинили існування в середині XII ст.²⁶.

Укріплення Чорнівського городища складалися з рову та оборонних дерев'яних зрубів, що використовувалися як складські приміщення і бойові камери. Над в'їздом і перед ним на майданчику розташовувалися вежі, що значно посилювало обороноздатність городища. З більш вразливих боків споруджено додаткові фортифікаційні об'єкти²⁷. Двір садиби був щільно забудований і поділявся на зовнішній та внутрішній. На внутрішньому дворі розташовувалися житлово-господарські зруби, господарські споруди (хліви та навіси, комори, вимощена камінням робоча площадка). До оборонних клітей по периметру примикали житла дружинників. У центрі двору стояли будинки феодала і його адміністрації (тивуна, соцького) та інші споруди. Двоповерховий будинок феодала стояв у найвищій ділянці двору, а при його археологічному дослідженні виявлено наконечники списів, стріл, ножі тощо²⁸. І.Возний припускає, що тут проживали понад 13 кінних дружинників ("отроків" та "дітських"). Б.Тимошук вважає, що їх було понад 30²⁹. До повноважень останніх входило виконання судово-адміністративних функцій.

Володіння Чорнівського городища мали свої кордони. Округа садиби являла собою ізольовану територію, яка мала природні межі на заході, півночі і, частково, на півдні та сході. Площа цієї території становила приблизно 70 км. кв. і залишалися без змін до XIX ст. В середині XIII ст. Чорнівський адміністративно-господарський осередок був зруйнований та спалений і уже не відновив своєї могутності³⁰.

Про існування на замських боярських дворах церков свідчать аналогії з городищами на Княжій Горі, на Дівич-Горі (с.Сахновці Київської обл.)³¹. Архітектурно-археологічні дослідження Нижанкович (Загуменників), що коло Перемишля, зокрема, місцевої церкви-ротонди, дозволяють говорити, що протягом XIII – XV ст. вона входила до складу боярського двору. Двір стояв на розгалуженні доріг, зручному для контролю за перевозом зерна. Ще одне "дворище" (т.зв. Чернихівське) із ротондою, двоповерховою мурованою житловою будівлею та огорожею було досліджене в Чернихівцях під Збаражем Тернопільської області. Даний комплекс датовано другою половиною XIII – початком XIV ст.³² Двірську церкву та кладовище представників феодального суспільства досліджено на городищі в урочищі Хуст, поблизу літописного Василева³³.

Подібні боярські садиби, як зазначає Й.Пеленський, існували довкола Галича у Медині, Комарові, Сапогові, Брині, Вікторові, Козині. Узагальнивши матеріали історико-археологічних досліджень урочища Карпиця в с.Крилос, дослідник припустив, що тут існував багатий замський боярський двір із церквою. На його думку, двір і поселення в урочищі припинили своє існування під час татарської навали³⁴. О.Довженок та В.Ауліх сліди поселення в урочищі Штепанівка пов'язують з боярином Іллею Штепановичем, поселення в урочищі Юріївське – з боярином Юрієм

Прокоповичем чи Юрієм Домажиричем³⁵. Сюди ж можна віднести дещо віддалені від галицького городища села Чагрів (літописні Чагровичі) та Дем'янів (боярин Дем'ян)³⁶. Потужні боярські резиденції існували у Голих Горах (Клим'ята з Голих Гір), Вишні (Филип), Шумовинську (тивун Олександр), Коднині (Семен Коднинський), Вишати-чах (Вишата та Давид Вишатич), Дядьковичах (власність роду Дядьковичів), Печері Домажировій (рід Домажиричів), Плісненську (Арбузовичі). Довкола Перемишля колом розташовувалися заможні боярські дворища-села Болестрашичі, Дуньковичі, Малковичі, Гнатковичі, Яксманичі, де в княжих часах проживали нащадки бояр Болестраша, Бушка, Дунька, Малка, Гнатка, Яксмана³⁷. На території Волині виділимо такі боярські села-резиденції, як Маркостав, Микитичі, Микуличі, Русинів, Янів, Петрівка та ін. (околиці Володимира)³⁸, Бороничі, Борисковичі, Зміїнець, Жидичин та Ярославичі тощо³⁹. На Белзчині до боярських можемо віднести села Баб'ятин, Боратин, Бояничі, Вакіїв, Войславичі, Добрачин, Доманіж, Маличі, Перв'ятині, Хлоп'ятин, Шлятин, Варяж тощо⁴⁰.

Актові дані середини XIV–XV ст. засвідчують існування боярських дворів у Бушковичах (Гліб Дядькович)⁴¹, Пнікулті (брати Хлипій і Захарій Шульжичі)⁴², Васичині (Овдотья і її онука Маруся)⁴³, Оріховцях (Осташко Потрутович)⁴⁴. Окремо згадуються дворища. Так, у 1342 р. якийсь Іван отримує від Казимира III дворища Микитино та Занево в Перемишльській землі із всіма орними землями, сіножатями, ловищами та рибними потоками⁴⁵. У 1371 р. своє дворище з усім, що йому служило, брати Василь і Генка Скибичі продають Ватславу Дмитровському⁴⁶. Дворища фіксуються в Бусчі (Борсчовське дворище) коло Луцька⁴⁷, Новосільцях (дворище Фецевича та Богданчича) коло Перемишля, Тишковичах, Фалельєвичах⁴⁸. Подібних випадків можна навести безліч.

Наративні і археологічні джерела дозволяють частково реконструювати господарський комплекс сільського боярського двору. При цьому маємо пам'ятати, що заміський двір дещо відрізнявся від міського двору. Це насамперед стає помітним на прикладі господарського призначення та в різних умовах утримання худоби та кормів. У міських та заміських боярських дворах, як і в князівських, існували погребі, медуші для зберігання вареного меду і вина, бретяниці (погребі для бортного меду), амбари і комори, скотниці (для зберігання грошей)⁴⁹. На нижніх поверхах знаходилися кліті, підкліті, а в дворі розташовувалися допоміжні будівлі (кухня, пивоварня, клуні, погребі). До боярського двору належали також гумно, зернові ями, копиці сіна та склади дров, які рахувалися возами. В хлівах утримувалися коні, велика і мала рогата худоба, свині, різноманітна птиця⁵⁰. Сюди ж належали землі, кордони яких були позначені відповідними межами (парканом, борозною, камінням, кущами, потоками, дорогами, ріками, переправами тощо) та знаками. До структури двору входили і оброблювані землі – городи і сади, орні землі. Звідси випливає, що на цих землях вирощувалися не тільки садово-городні, але й польові культури, які в XI–XIII ст. культивувалися на Русі.

Допоміжну роль у господарстві боярина відігравали різноманітні промисли, зокрема бджільництво⁵¹. В Галичині велика роль належала солеварінню. В Києво-Печерському Патерику у зв'язку з описом київським міжусобиць є згадка про те, що до міста не прийшла “галицька сіль”⁵². Велика кількість соляних промислів існувала на території Самбірщини (жупа в Старій Солі), Дрогобиччини та Стрийщини. Один із таких боярсько-князівських дворів (“Медведьове дворище”) розташовувався в м. Дрогобичі (сучасна Львівщина) де простежено сліди оборонного двору та солеварний промисел XI–XXI ст.⁵³. Соляні джерела існували і по довколишніх селах (Бошів,

Стебник, Солець тощо). Мед і сіль були предметами боргових операцій, купівлі та вивозу у сусідні землі. Суттєве значення в господарстві боярина мало полювання та рибальство, про що свідчать численні літописні та археологічні матеріали⁵⁴. У гірських та лісостепових районах основу господарства складали тваринництво та конярство. Останнє досягло значних успіхів, і його розвиток, в значній мірі, обумовлювалося військовими потребами князівства.

Є підстави вважати, що у таких дворах, окрім самих власників, проживала обслуга. Челядь прислужувала феодалу та його родині у повсякденному побуті, працювала на різних господарських службах, які концентрувалися у дворі, наглядала за роботами у господарстві тощо. До цієї категорії населення потрібно віднести і ремісників, які працювали у феодальному дворі і виробляли різні речі для господарських, побутових і військових потреб феодала, а також на продаж.

Знаряддя, за допомогою якого челядь виконувала різноманітні роботи, належали власникові двору. Можливо, що дворова челядь виконувала і якісь польові роботи, але вона не була основною робочою силою у феодальному маєтку. Її становило населення, що проживало поза межами двору і було підвладне феодалові-боярину. Погоджуємося з твердженням ряду дослідників, що, загалом, більша частина смердів була вільна та платила лише данину-податок⁵⁵. Її соціально-економічний та правовий статус визначався наступним: 1) за соціально-економічним становищем смерд-землероб, володів конем, “маєтком” і, за актовими матеріалами XIV ст., – землею, яка вільно відчужувалася; 2) смерд був під юрисдикцією і в підданстві свого власника; 3) він брав участь у княжому чи боярському пішому війську, під час війни у нього мобілізували коней; 4) князівський чи боярський захист повинен був забезпечувати незалежність смерда, як і інших вільних, небагатих та незнатних, від “сильних”; 6) смерд платив регулярну фінансову данину князеві чи уповноваженим органам⁵⁶. Відзначимо, що включення смердів до складу боярського чи князівського володіння суттєво не міняло їх економічного і юридичного статусу. Не маємо свідчень і про судовий імунітет у світських володіннях у XI–XIV ст. Імовірно, що в сфері вотчинного суду існували лише особисто залежні холопи. Нижчі шаблі займали різноманітні категорії залежного від власника категорії населення: парики (рядовичі ремісники, закупи, наймити, пущеники, прощеники), закупи та челядники (холопи). Цим питанням у сучасній історіографії присвячено велику кількість праць, історіографічний аналіз яких у свій час здійснив І.Фроянов⁵⁷. Тому, не вдаючись до їх характеристики, погоджуємося з висновками Л.Войтовича щодо даних проблем⁵⁸.

Проблема землеволодіння в Галицько-Волинській державі здавна цікавила дослідників, але, не маючи прямих вісток, вони, як правило, тільки трактували з тих чи інших позицій непрямі літописні свідчення або вдавалися до ретроспекції⁵⁹. Недоліком було й те, що вони практично не звертали уваги на той факт, що Галицька і Волинська землі зі своїми усталеними звичаями та політичними інституціями, незважаючи на їх злиття у 1199 р., істотно різнилися між собою. Нез’ясованою залишається й хронологія проблеми. Погоджуємося з твердженням М.Котляра, що мовчання в літописах про могутні боярські маєтності можна пояснити і політичною та жанровою специфікою літописів, у яких основна увага звертається на діяльність князів чи найбільш наближених до них бояр. Всі інші історичні персонажі, навіть великі бояри, фігурують у літописах принагідно й випадково – зазвичай, у зв’язку з діяльністю їхніх сюзеренів-князів⁶⁰.

Загальноприйнятим є твердження, що в Галичині від ранніх часів (XI ст.) існує велике, середнє й дрібне землеволодіння у вигляді боярських латифундій та князівських доменів. Тому погоджуємося з думкою Б.Рибакова, що “всю феодальну Русь

потрібно уявляти як сукупність кількох тисяч дрібних та великих вотчин: князівських, боярських, монастирських, вотчин молодшої дружини. Всі вони жили самостійним, економічно незалежним одна від одної життям, являючи собою мікроскопічні держави, мало пов'язані між собою і певною мірою вільні від контролю держави”⁶¹.

Існування могутніх боярських латифундій визнавали у своїх працях М.Грушевський⁶², І.Ленниченко⁶³, М.Смирнов⁶⁴, С.Юшков⁶⁵, Б.Греков⁶⁶, В.Пашуто⁶⁷. І.Крип'якевич⁶⁸ займав дещо обережнішу позицію. Підкреслюючи впливовість і багатство бояр, наголошуючи на існуванні боярських землеволодінь він не вдавався до їх характеристики. В.Антонович⁶⁹ взагалі відкидав можливість існування в Галицько-Волинському князівстві земельної аристократії та приватної власності на землю. Разом із тим, існують серйозні суперечності щодо співвідношення приватного і службового землеволодінь, способів їх отримання та еволюції боярського землеволодіння. Так, П.Іванов зазначає, що основним способом отримання землі була купівля⁷⁰. М.Смирнов виділяє купівлю та пожалування за службу⁷¹. І.Линниченко виділяє такі шляхи набуття приватної власності, як займщина земель, захоплення та обробіток пустирів, конфіскація громадських земель та князівські надання⁷². В.Пашуто основний шлях отримання приватного землеволодіння вбачає в участі в військових діях. Боярське землеволодіння, веде він далі, існувало у формах алоду (приватна власність) та феоду (умовна власність), що на XIII ст. зливаються у єдине ціле й несе певні елементи західного устрою⁷³. В.Корольок вирішальним чинником появи великого землеволодіння вважав процес загарбання боярами вільних общин і підкорення общинників⁷⁴. До речі, ці процеси в історичній літературі не відбиті. На думку В.Яніна, у руських землях спершу йшло нагромадження грошового капіталу феодалами, що згодом дозволило їм розпочати рішучий наступ на ті землі, які в великій кількості все ще належали общинникам⁷⁵. Подібної думки дотримувався й О.Коновалов⁷⁶.

У історичній літературі існують і інші думки. І.Фроянов, не заперечуючи існування в Галичині та Волині боярських сіл, основним джерелом багатства бояр вважає “кормління” – плату за виконання певних служб чи військових функцій⁷⁷. С.Пашин досить скептично висловлюється про існування великих боярських землеволодінь і наголошує на значенні кормління⁷⁸. Зазначимо, що ці автори навели досить переконливі аргументи на користь своїх висновків.

Існує ще одна концепція щодо джерел складання великої земельної власності в середовищі боярства. Яскравим представником даної концепції є Б.Рибаков, який, уважаючи вотчину первинним осередком феодалізму, її коріння вбачає у володіннях племінної знаті, яка в ході розвитку феодального способу виробництва перетворюється на вотчинників-феодалів. До цього вони могли додати й певну кількість князівських пожалувань⁷⁹.

Зазначимо, що універсальну причину виникнення великого та дрібного боярського землеволодіння в Галичині та Волині з'ясувати неможливо. В кожному конкретному випадку, за певних соціально-економічних, природних і політичних умов, переважала одна з них. Так, припускаємо, що великі землеволодіння існували переважно в Галицькому князівстві, а на Волині, де боярський прошарок був більш рухомим, існувало виключно службове землеволодіння.

Слабкість князівської влади, майнова й військова перевага боярства над князем у суспільно-політичному житті, недостатня централізація держави дозволили сформуватися приватній власності на землю. Місцева племінна аристократія, перерісши в феодальну, зберегла і значно збільшила свої землі шляхом князівських надань, через

захоплення князівських і громадських земель чи їх купівлю. Однак останнє, в умовах буйної анархії та безмежного сваволі боярства у Галицькій землі, тут видається дуже гіпотетичним.

Не останню роль відігравали й сімейні стосунки. Можливість таких фактів підтверджують вістки про початки князювання Володимира Ярославича та боротьбу князя Данила з Болоховськими містами, потужними центрами боярських володінь⁸⁰. У Галицькій землі протягом XII – середини XIII ст. боярське землеволодіння в усіх випадках було безумовним, вотчинним, алodialним, тоді як на Волині переважало службове землеволодіння. Утім, у який би спосіб бояри не отримували землю, вони впевнено й міцно нею володіли.

Аналіз літописних вісток, пов'язаних з 50-ми рр. XII ст., дозволяє стверджувати, що вже за князя Володимирка тут існувала потужна земельна аристократія. Одночасно сформувалися васально-сюзеренні відносини та зростало дрібне землеволодіння. Питання великих земельних володінь галицького і волинського боярства та система васалітету досить детально вивченні В.Пашутом⁸¹ та Б.Грековим⁸².

Із приводу умовного землеволодіння дрібного боярства та дружинного стану й етапів його сановлення у історичній науці точиться тривала дискусія⁸³. Не заглиблюючись у розмаїття поглядів, зазначимо, що буремні події галицької смуги, монголо-татарська навала призвели до того, що в Галицько-Волинській державі на кінець XIII ст. серед власників сіл бачимо двірських слуг галицьких і волинських князів. Разом із тим, з огляду на ворожі напади, князі масово роздають військовим людям у прикордонних землях земельні наділи типу феодин чи бенефіціїв. У Перемишльщині та Самбірщині серед таких родів виділимо Кульчицьких, Витошанських, Нагребецьких, Дідушицьких, Крушельницьких⁸⁴.

М.Котляр зазначає, що такі наділи, окрім князів, могли надавати й великі бояри, які завдяки цьому утримували загони власних дружинників⁸⁵, впливали на політичну ситуацію в землі, тримали під контролем місцеве населення та охороняли прикордонні землі. Разом із тим, татарський погром, князівські міжусобиці та боярські смуги, битва під Ярославом, численність окремих прокнязівських боярських родів, централізація князівської влади в руках Данила Романовича призвели до того, що значна частина великого галицького боярства могла бути винищена чи емігрувала в сусідні землі (Польщу, Угорщину, Закарпаття, Суздальську, Новгородську землі)⁸⁶.

На Волині, де татарська навала була більш відчутною, спостерігалось масове винищення боярства і руйнування їхніх володінь. Їм на зміну з кінця XIII ст. приходять рядові дружинники із наданнями та вислугами за службу. Розмір володінь таких дружинників був досить малим і за даними XIV–XV ст. рідко коли був більшим за три-чотири села. Переважно у документах згадано одне чи два села⁸⁷, але не виключено, що з часом їхні надання зросли. Більшість із них можна простежити документально із XIV ст.⁸⁸

Не варто відкидати й того, що боярські землеволодіння були розпорочені у різних волостях чи навіть державах. Володислав Кормильчич в Угорщині володів виноградниками. На 1219 р. боярина уже не було серед живих, і виноградники відійшли до естергомського архієпископа. В 1232 р. до архієпископа відходять і Володиславові слуги⁸⁹. Від татар в Угорщину утікає якийсь Маладик. Згодом він позичає королеві 30 марок срібла, а взамін повернення боргу в 1262 р. отримує землі в околицях замку Туроц. Володіння окремих бояр перебували в районах, підпорядкованих різним князям (Ігоровичі прийшли в Галичину із власними боярами, що потіснили місцеву еліту в урядовій сфері та землеволодіннях; чернігівські бояри отримували “кормління”

з коломиїської солі; боярський рід Кормільчичів перебував у Сіверщині; галицькі бояри втекли від гніву князя Мстислава у Перемишльську землю). Це можна пояснити спадковими та родинними зв'язками із представниками інших земель. При цьому маємо враховувати й умовну ієрархічну земельну власність, соціально-політичну систему феодалізму, при яких земельні володіння не завжди збігаються з “політичними” кордонами князівств. У приватній власності галицького і волинського боярства, крім сіл, могли перебувати монастирі та цілі міста з околицями (Пересопниця, Плісненсько, Андріїв, Дядьків, Вишня, Звенигород, Печера Домажирова тощо), хоча не виключено, що останні надавалися лише в “кормління” чи управління⁹⁰.

Літопис чітко фіксує випадки зовнішніх впливів на боярський прошарок. За правління Ростиславичів у Галичину проникають окремі представники половецького світу, з яких поступово формується службове середовище й відбувається його включення в місцеву суспільну верхівку. Найвідомішим із його представників є боярський рід Чагрів (Чагровичів), що, прийшовши сюди в часи правління Ярослава Осмомисла, набув великих володінь та політичних впливів.

Літопис неодноразово фіксує прийшлих і подає імена таких бояр-іноземців, як Невгар, Недан, Ізбигнів Івачевич, воєвода Семен Олуєвич (син половчанина), Волдрис, рицар Ворш, виходець із Сілезії Каліфат Селезінець, Борис Ізеболк, воєвода Андрій Путивлич, Тюйма та ін. Можемо припустити, що особливо цей процес поживився після монголо-татарського погрому, коли вища аристократія більшості руських князівств і, зокрема, волинських, в основній масі була або винищена, або емігрувала з небезпечних районів.

Великий потік іноземців спрямовувався князями на зміцнення службового прошарку та князівської дружини. Очевидно, що це було викликане намаганнями підірвати силу місцевого боярства. У зв'язку з цим князі вели також перерозподіл маєтностей у Галичині на користь службового боярства⁹¹.

Поява в Галичині у середині XIV ст. представників польського та волоського населення не була чимось винятковим. Випадки закорінення тут вихідців із Польщі та Угорщини мали місце ще в XI–XII ст., коли тамтешні королі і князі почали активно втручатися в справи Галичини і Волині, чи то підтримуючи певних претендентів на княжий стіл, чи посідаючи його. Перший прихід угорської знаті в Галичину міг відбутися за князя Ростислава. Групи угорської знаті прибували в Галичину і з матір'ю Ярослава Осмомисла, угорськими королями, в складі двору Констанції, дружини князя Лева тощо. Таким вконтактами сприяли і добрі стосунки між цими державами на різних етапах розвитку. Якась частина угорських феодалів могла перебратися в Галичину із Закарпаття в часи його включення до складу Галицько-Волинської держави.

Переїзди угорських феодалів із Закарпаття відбувалася і в більш пізні часи. Якась певна їх частина могла прибути сюди після невдалої спроби посадити на угорський стіл галицького князя в 1315–1322 р. До них могли належати Георгій Лисий, що в 1334 р. згаданий серед урядовців Болеслава-Юрія Тройденовича, львівський воєвода Олександр Молдаївич, Борис Кракула, перемишльський воєвода Грицько Косаківич, суддя княжого двору Васько Кудинович⁹². Петро, син Петров, угорець, у 1352 р. отримує від польського короля село Самокленські на угорсько-польсько-українському кордоні взамін утрачених ним володінь⁹³. В середині XIV ст. виникає Молдовське воєводство і відтоді розпочинається політична міграція місцевої (волоської)⁹⁴ знаті на українські землі Польського королівства. Першими відомими її представниками є воєвода угорських волохів Богдан із братом Стефаном.

Новий етап міграції феодалів із Закарпаття, Молдавського та Волоського воєводств на Галичину набув масового характеру в 1370–1387 рр., коли Галичина перебувала в складі Угорського королівства. Сюди ж мігрує й мало польська, мазовецька шляхта. Новоприбулі отримували володіння, конфісковані чи перебрані кадукованим правом від української знаті, освоювали пусті дворища. Судячи із збережених грамот-надань, цей процес не був тривалим і за короля Ягайла припинився⁹⁵.

Зростання політичної ролі галицького та волинського боярства супроводжувалося значними грошовими нагромадженнями (цифрові дані відомі лише на прикладі новгородського боярства). Тут у 1137 р. з групи бояр-прихильників Всеволода Мстиславича взяли відкуп у 1500 гривень; в 1230 р. у посадника Дмитра Мірошкиничача захопили стільки, що розділили “по всьому Новгороду” по 3 гривні⁹⁶. Про грошові нагромадження галицьких і волинських бояр нам нічого не відомо, але літопис кілька разів говорить про золоті боярські пояси, нашійні золоті ланцюги, багатство боярських родів, численні боярські дружини (полки). Все це неможливо було нагромадити та утримувати без численних грошових заощаджень.

Важливу роль мали і позаземельні доходи бояр, які склалися переважно з князівських пожалувань за виконання різноманітних доручень (посольства, збір мит тощо). Літопис неодноразово наголошує на існуванні боярських кормлінь. Так, перед початком битви з військами Ізяслава галицькі бояри просять юного Ярослава не брати участі в битві, бо “како ны будеть отець твои кормил и любил”⁹⁷. Князь Мстислав роздав боярам села і город Всеволож⁹⁸. Цікаво, що бояри отримували в кормління не лише села, але й міста, – деталь, яка розкриває найбільш дохідну статтю боярського бюджету. Так, у 1234 р. Данило та Василько Романовичі роздали міста та волості воєводам і “б’яше корма у них много”⁹⁹. Чернігівські бояри тримали волості в Галицькому князівстві¹⁰⁰.

Говорячи про економічне становище галицького боярства, потрібно згадати й інші види доходів. Можна припустити, що більша частина доходів у Галицько-Волинській державі збиралася боярами у вигляді кормлінь – плати вільного населення, що матеріально забезпечувало представників державного апарату. Бояри отримували не лише гроші, але й продукти сільського господарства, що фіксується літописами. Погоджуємося із думкою І.Фроянова, що серед боярських поборів продукти сільського господарства займають значне місце. Зважаючи на це, веде він далі, потрібно врахувати організацію боярами власного господарства¹⁰¹. Не можна відкидати фактів збагачення за рахунок війн та грабунків.

Питання участі боярства у торгових операціях належить до числа найменш вивчених. Скупі вістки усе ж дозволяють простежити еволюцію боярсько-купецького прошарку. Протягом X–XI ст. торгівля була сферою діяльності дружинного та боярського середовища. Однак уже на кінець XI –початок XII ст. боярство та старша дружина перестають брати активну особисту участь у торгівлі, перекладаючи її на підвладних собі людей¹⁰². На XII ст. поняття “гість” та “княжий муж” цілком розділяються, що частково може бути пов’язане із розвитком міської торгівлі, зміцненням позицій міських торговців. В цей же час з’являються професіонали-купці, які частково вийшли з боярського та заможного прошарку. Але це не означає, що боярство, як і князі, повністю відійшло від торгівлі, – воно продовжувало продавати свої товари (блискучий приклад цього можемо бачити в торгових пломбах, що неодноразово виявляються під час археологічних досліджень), переклавши торгівлю на інших осіб, лихварів та посередників. Це підтверджують і літописні матеріали. Так, волинський

князь Володимир продавав хліб у Литву через “добрих людей”, яким довіряв¹⁰³. В Новгороді посадник спільно із князівським дворецьким продавав купцям зібрані новгородські податки, ймовірно, гуртом¹⁰⁴.

З XII–XIII ст. боярство, особливо у прикордонних та промислових районах, поступово перебирає до рук право збору різноманітних мит, контроль і охорону над торговими шляхами та охорону торгових складів, зокрема соляних (Коломия, Дрогобич, Тустань, Галич, Перемишль тощо)¹⁰⁵. У руках місцевої еліти була й торгівля сіллю, медом, зерном та великою й дрібною рогатою худобою.

Особливості географічного розташування Галичини і Волині дозволяють говорити про існування певної спеціалізації торгівлі та її політичну й географічну спрямованість. Галицьке боярство мало тісні торгівельні контакти з Угорщиною, тоді, як Волинь – з Польщею. Галицько-Волинські землі експортували продукти сільського господарства, хутра, віск, інколи збіжжя. З гірських і лісостепових районів вивозили лисячі, соболині, ведмежі, овечі шкури, переганяли стада коней та волів. На експорт у країни Європи йшла промислова продукція, художні вироби, одежа. Так, у тогочасній Франції були відомі т.зв. “галицькі плащі” (корозна)¹⁰⁶, шкіри та хутра із Русі, руські бойові коні. Коней, найімовірніше, постачали князівські та боярські вотчини, що з радістю їх обмінювали на предмети розкоші. Окрім того, у Європі надзвичайно популярним було руське срібло¹⁰⁷.

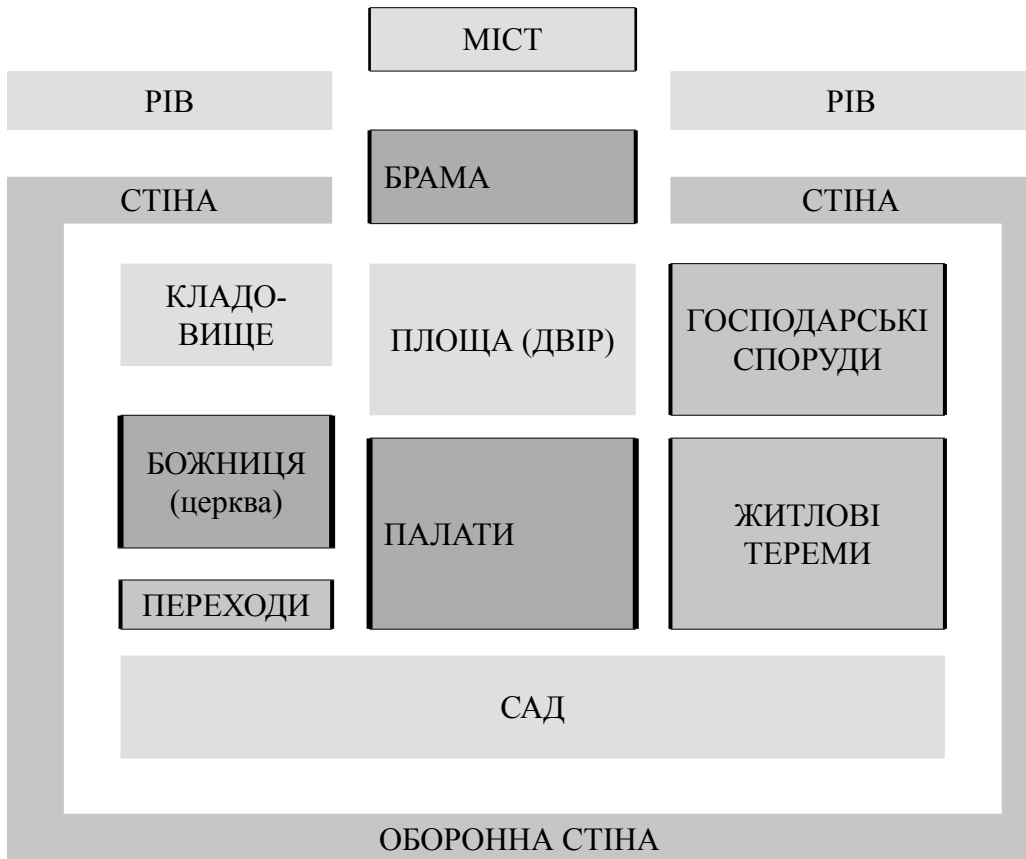
Підсумовуючи, зазначимо:

1. Появу вотчинного землеволодіння можна датувати XI–серединою XII ст. У Галицькій землі протягом XII–середини XIV ст. велике боярське землеволодіння у всіх випадках було безумовним, вотчинним алодіальним. На Волині переважало службове землеволодіння, що було безпосередньо пов’язане із виконанням служб на користь князя. З середини XIII ст. у прикордонних областях Галичини і Волині, небезпечних з огляду на ворожі напади, виділяються наділи типу феодинів та бенефіцій. Такі земельні наділи роздавали не лише князі, а й великі бояри, які завдяки цьому утримували власні військові загоони.

2. Боярський двір – універсальне господарство, в якому не лише розводили худобу, птицю, займалися солеварінням, бджільництвом, ремеслами, але й вирощували польові та городні культури. Розуміється, що в конкретних умовах міста чи села (міський, заміський, сільський), у різних прородно-географічних зонах Галичини та Волині та залежно від політичного й економічного становища власника, статусу його землеволодіння (вотчинне, службове) правовий статус і функції двору змінювалися. Боярські двори були місцезнаходженням не лише боярина і його дружини, але спільно із довколишніми селами творили єдиний адміністративно-господарський осередок із досить складною структурою.

3. Контроль над важливими суходільними та торговими шляхами в Угорщину, Польщу, Візантію, вивіз солі, торгівля хлібом, кінями, угорським мармуром та склом, наявність власного ремісничого виробництва, орієнтованого на ринок, наявність великих землеволодінь і грошових нагромаджень, спадковість володінь та адміністративних посад, наявність власних дружин та васалів, злиття та тісні контакти з бюргерством – усе це надало галицькому боярству могутності і здатності впливати на політичні процеси в державі та окремо взятому регіоні.

За В.Петриком

КНЯЗІВСЬКІ ТА БОЯРСЬКІ ДВОРИ
Київської Русі та Галицько-Волинської держави
(за Іпатіївським літописом)

Дата	Місто, земля	Власник двору	Контекст
6390 або 882	Київ, Угровське	Ольмин двір	На його місці було поховано Аскольда і Дира. В часи Нестора двір Ольмин уже стояв
6453 або 945	Київ	двір боярина Гордяти, двір боярина Никифора	В часи князя Ігора на місці їх дворів колись стояв давній Київ
6453 або 945	Київ	двір Боярина Воротислава, двір боярина Чюдина	На місці їх дворів колись був двір княжий
6453 або 945	Київ, за містом, за св.Богородицею.	двір domesti-ків Княжий двір	Стояв на місці княжого теремного двору
6453 або 945	Київ	княжий двір (Ольжин)	Другий княжий двір знаходився поза межами міста, а на його місці потім стояв двір domesti-ків – керівника церковного хору. Княжий двір був кам'яним. Напевно, що саме на цьому куті княгиня Ольга викопала яму, в якій поховали лодью з іскоростенськими боярами
6453 або 945	Київ	Ольжин двір	У дворі знаходилась мильня (лазня), в якій кн.Ольга спалила 10 деревлянських мужів
6454 або 946	Іскоростень	двори городян	На вимогу княгині Ольги від кожного двору дали по три голуби і по три горобці. В дворах знаходились голубники, хижі із стріхами та стодали, які загорілися
6488 або 980	Київ	княжий двір	Кн. Володимир увійшов у двір теремний, отчий і сів там. Коли кн.Ярополк входив у двері, то посікли його два вої
6488 або 980	Київ	княжий двір	За двором на пагорбі поставив кн.Володимир поганське святилище

БОЯРСЬКІ ДВОРИ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ БОЯР ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

6491 або 983	Київ	двір варяга Тури	На місці двору споруджено храм Богородиці (Десятинна). Кияни вирішили принести в жертву його сина Івана.
6504 або 996	Київ	княжий двір кн. Володимира	Князь Володимир повелів вбогим киянам приходити щонеділі на княздвір і брати всяку потребу в їжі та грошах Гридниця в ній князь робив пири для дружини
6523 або 1015	Новгород	двір Поромонів	У ньому стояли варяги й насильство звідти чинили новгородцям. Двір узятий новгородцями
6523 або 1015	Новгород	двір княжий у с.Раково	Двір князя Ярослава
6524 або 1016	Київ	дерев'яні "рублені" хорони городян	Боярин Вовчий Хвіст насміхався над воями, кажучи, що змусить їх хорони будувати
– 1059	Псков	поруб	Ярославичі визволи з нього свого дядька Судислава
6567 1067	Київ	поруб	Сюди посадили князя В'ячеслава, коли привели його в місто
6576 або 1068	Київ	двір Коснячка	До двору цього воєводи прийшли кияни
6576 або 1068	Київ	двір Брючиславів	Коло його двору стали кияни і вирішили піти до княжого двору, щоб звільнити з погребя дружину (воїв)
6576 або 1068	Київ	княжий двір Ізяслава	Князь із дружиною сидів на сінях. Він не задовольнив прохання киян, і ті силою звільнили з порубу Всеслава, якого відразу ж поставили князем "по середині двору". Двір княжий розграбовано. Взято величезну кількість золота, срібла, кун та хутра. З опису подій видно, що в дворі були і вікна
6599 або 1091	Київ	дім Яна Вишатича і жони його Марії	Сюди прийшов в гості ігумен Феодосій
6601 або 1093	Київ	двір князя Святополка (?)	Погріб – у нього посадив князь послів половецьких.

6603 або 1095	Київ	двір Воєводи Ратибора	В ночі на сінцях лежав хан Ітлар. Хана і його людей заперли у теплій хаті. Згодом на дах хати вилізли руські вої, розібрали його і через діру убили хана та його людей
6604 неділя, 25.05. 1096 р.	с.Берестове, Копирів кінець	княжий двір	Його спалили половці хана Курі
6604 або 1096 п'ятниця 20.06.	над урочищем Видубичі, Київ	“Красний” княжий двір	Цей двір поставив кн.Всеволод Ярославич. В цьому році його спалив Боняк Шолудивий
6605 або 1097	Київ	княжий двір кн. Святополка	Гридниця – до неї повів кн.Святополк кн.Василька і умовляв його залишитись на свята. Сіни – у них стояв згодом кн.Святополк і туди ж пішов кн.Давид
6605 або 1097	Володимир	двір Вакіїв	В ньому заперли осліпленого кн.Василька Ростиславича. Стерegli князя 30 мужів і два отроки
6606 або 1098	Переяслав	княжий двір	В ньому Володимир Мономах заклав кам'яну церкву святої Богородиці
6621 або 1113	Київ	двір тисяцького Путяти Вишатича	Його розгромили кияни, після чого зразу пішли грабувати жидів
6621 або 1113	Новгород	княжий двір	В ньому кн. Мстилав заклав кам'яну церкву св.Миколи. Двір стояв коло торговиці
1140	Новгород	княжий двір та погребі	У них кинув новгородців кн.Всеволод
6635	Новгород	Петрянин двір хороми городян	Тут заклав церкву святого Іоанна кн. Всеволод. Багато їх було знесено під час повені на Волхові
6648 або 1140	Київ, Копирів кінець	двори городян	Їх попалили війська Всеволода Ольговича
6651 1143	Котельниця	доми, комори, стодоли	Була довкола міста буря велика, що розметала майно з домів, дахи та хліб із стодел
6653 або 1145	Київ	сіни княжого двору	Тут кн.Всеволоду цілували хрест усі брати князя Ізяслава
1146	Переяслав	поруб	В нього кинули кн.Ігоря

БОЯРСЬКІ ДВОРИ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ БОЯР ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

6654 або 1146	Київ, Вишгород, під Угорським	княжий двір	Тут присягали кн.Ігору кияни, але ця присяга була нещирою
6654 або 1146	Київ, Гора	Ярославів двір	Тут кияни склали присягу князеві
6654 або 1146	Київ	Ратмин двір	Його та мечників грабували кияни
6654 або 1146	Ігореве сільце	“Двір Добрий” кн. Ігора Ольговича	Було в ньому добра багато. В бретянищях готовизни (медуші та кладові), в погребках – вина і меду, заліза, міді. В столі було 900 стогів хліба
6654 або 1146	Путивль	двір Судилава (княжий двір)	Двір було розділено кн.Ізяславом Мстиславичем на 4 частини – і скарбниці, і бретянищя, і добро, що його не можна було двигнути. В погребках було 500 берківців меду, 80 корчаг вина. Було облуплено церкву св.Вознесіння. Звідси забрано все срібло, покрови, шиту золотом одержу, кадильніці, евангелія. Все це та 700 осіб челяді розділено між Ізяславом та Володимиром Давидовичами, Мстиславом Ізяславичем та Ізяславом
6655 або 1147	Київ	двір княгині Любави	До воріт цього материного двору повів кн.Володимир кн.Ігора, ховаючи його перед киянами. Ігора сховано у дворі
1147	Київ	двір Мстислава	У цей двір вбіг Ігор, а за ним і кияни, що виламали ворота і почали князя бити
	Київ	княжий двір	Тут кияни вбили князя Ігора
6658 або 1150	Київ	двір Ярославів (княжий двір)	Сюди приїхав кн.Ізяслав та кияни. В цей час у сінях сидів кн. В’ячеслав. У сінях відбулися переговори. Ізяслав сів у Києві, а В’ячеслав – у Вишгороді
6658 або 1150	Київ	двір Ярославів	Сюди приїхав кн.В’ячеслав
6658 або 1150	Білгород	двір	Тут, на сінці, пив із дружиною і попами кн.Борис Юрійович
6658 або 1151	Київ	Ярославів двір	Кн.Ізяслав скликав сюди своїх воїв, киян, угрів на великий пир
6659 або 1151	Київ	двір Рудунії	Тут зупинився кн.Юрій, коли прибув до Києва

6659 або 1151	Київ	двір Борисів	Двір стояв навпроти Лядських воріт. Коло цього двору зі своїми військами стояв кн.Ізяслав Давидович
6659 або 1151	Київ	великий двір	Тут сів кн. В'ячеслав
6659 або 1151	Київ	двір "Під Угорським"	Тут сів кн.Ізяслав
6660 або 1152	Перемишль	княжий двір	Стояв за городом, на лузі, над р.Сяном. Київські вої розграбували тут багато добра
1152	Галич	княжий двір і двірська церква Спаса	З двору їхав боярин Петро Борисович. У той час галицький князь Володимир ішов до храму і бачив з переходів це. Раптово він упав на сходах і його занесли до ґридниці двору
6660 або 1152	Новгород	двори	Багато їх погоріло під час пожежі на торгу церкви св.Михайла
6662 або 1154	Київ	княжий двір (Ярославичів двір)	Кн.Ростислав скликав на двір "мужів батька свого"
6666 або 1158	Київ	Красний двір двір за Дніпром (т.зв.Рай), Васильків двір	Київський князь Юрій пив у осменика (збирача торгового мита) Петрила, але на вечір раптово заслаб й через 5 днів помер. У той день було розграбовано ці княжі двори і побито суздальців по містах і селах Це двір його сина Василька
1158	Друцьк	княжий двір	Це був двір кн.Ростислава Глібовича, який після втечі князя городяни розграбували
6667 або 1159	Київ	двір Лихачав, попів двір Радиславів	Спалені киянами.
6668 або 1160	Мінськ	поруб (де?)	З нього звільнили кн.Володшу Васильовича та його брата Брючислава
6672	Ладога	двори	Їх попалили жителі міста, коли на них пішли свеї
6676	Торопець	двори	Їх попалили новгородці під час походу
6677 або 1169	Вишгород	двір тисяцького Давида Радила	Двір стояв на оболоні коло Дніпра. Його спалили берендичі. Окрім того, згоріло ще 7 дворів
1172	Київ	двір на Берестовім	Тут помирає великий князь Гліб

БОЯРСЬКІ ДВОРИ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ БОЯР ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

6683 (82) або 1175	Володимир-Суздальський	княжий двір	У описі вбивства кн. Андрія Юрійовича згадуються княжа ложниця, сіни, двері та медуша. З опису можна припустити, що палац князя мав кілька поверхів. Двір пограбований городянами, пограбовано й доми його посадників, тивунів та слуг
1177	Володимир-Суздальський	княжий двір	Городяни прийшли із зброєю на княжий двір. Гліб Рязанський у порубі помирає
6688 або 1180	Київ	двори на Горі	Погоріли всі через пожежу
6689	Новгород	двори по Славиному кінці аж від Коснятина двору	Вони погоріли під час пожежі цього кінця разом із двома церквами
6691 або 1183	Володимир-Суздальський	княжий двір	Згорів через пожежу. Згоріли також 32 церкви
1188	Володимир-Суздальський	хороми княжі	Грім убив двох дітей і спалив хороми
6699	Новгород	двір новгородського єпископа	Тут спорудив церкву Успенія новгородський владика
6702 або 1194	Київ	“Новий двір” (княжий)	Тут кн. Святослав святкував празник Бориса і Гліба, послав мужів назустріч сватам, тут і помер
6702 не-діля на всіх святих	Новгород	Савкін двір на Яришевій вулиці. Доми добрі 10 дворів доми величні 10 дворів на Людинім кінці	Його займання спричинило пожежу міста, погоріло багато церков (10) – св. Василя, св. Трійці, св. Воздвиження та ін. Їх також багато погоріло. Згоріло наступного дня під час пожежі на Чигловій вулиці. Згоріли під час пожежі, яка охопила територію Неревського кінця. Тоді ж згоріло 7 церков. Погоріли від пожежі
6705 або 1198	Київ	княжий “Новий двір”	Тут кн. Рюрик збудував церкву святого Василя Великого
1202	Київ? (Володимир-Суздальський)?	хороми	Знамення було в ніч. Все небо стало червоним. Червоною була земля, хороми, і з неба зірок багато падало
6713 або 1205	Галич	княжий двір	Лазня – в ній мився кн. Роман Ігорович, коли його схопили угри
1213	Володимир-Суздальський	200 дворів	Згоріло разом із 4 храмами через пожежу

1216	Переяславль	Поруб, ізби	Кн. Ярослав, прибігши в місто, почав кидати городян у поруби та ізби
1227	Володимир-Суздальський	княжий двір Константинів	Згорів разом із двірською церквою архангела Михаїла та ще з 27 церквами
6738 або 1230	Галич	двір боярина Судислава Бернатовича	Кн.Данило взяв цей двір. Знайшли тут багато овочів, харчів, списів, стріл. З опису видно, що двір стояв за містом
6765 або 1257	с.Таїсевичі, Ятвязька земля	двір Буряля двір Раймочі двір Комата двір Дора дім Стекинтів	Двори цих ятвязьких князів запалили війська кн.Данила
6765 або 1257	с.Корковичі, Ятвязька земля	два двори	Війська кн.Данила зупинились тут на ніч на двох дворах і харчу мали багато. Всі наситились, а залишок спалили
6765 або 1257	с.Привища, Ят- вязька земля	двори	Двори ятвягів були спалені воями кн.Данила
6769 або 1261	Володимир	двір кн. Василька	В ньому обідали кн. Василько та Бурундай
1270	Новгород	двори посадників	Їх розграбували новгородці
6795 або 1287	Володимир	княжий двір	На двір прийшов кн.Мстислав. Після розмови з хворим Володимиром він вийшов на подвір'я
6795 або 1287	Луцьк, околиці міста, Гай	княжий двір	Тут перебував кн.Мстислав. Гай був забудований прекрасними хоромами і церква була тут чудова. Тут Мстислав приймав Кондрада, а потім і ляха Яртака із Любліна
6797 або 1289	Берестя, Кам'янець, Більське	княжі дома	Пограбував та знищив їх кн.Юрій Львович, коли був змушений залишити ці міста кн.Мстиславові

¹ Рыбаков Б. Замок / Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР. – М., 1985. – С. 94.

² Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.,1989. – С. 142, 173; Довженок В.Й. Феодальный маесток Київської Русі в світлі археологічних даних // Археологія. – Т. VIII. – К., 1953. – С. 10-27.

³ Толочко П.П. Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII– XIII веков. – К.,1980. – С. 67-86; Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – С. 64; Куза А.В. Малые города древней Руси. – М., 1989. – С. 46; Брайчевський М.Ю. Рядовий міщанський будинок Києва XI–XIII ст. // Брайчевський М.Ю. Вибрані твори. Історико-археологічні студії.

Публіцистика. – Нью-Йорк-Київ, 1999. – С. 439-467; Пеленський Й. Древнеруський княжий двір – Львів, 1950. – 659 с // Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – О.ф. 635. – Опис 5. – Од. зб. № 93.

⁴ Засурцев П.И. Новгород, открытый археологами. – М., 1967. – С. 62-66; його ж: Археологическое изучение Новгорода. – М., 1978. – 182 с.

⁵ Пастернак Я. Княжий город Перемишль // Перемишль західний бастион України. – Нью-Йорк-Филадельфія, 1961. – С. 7-23; його ж: Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 641-644; Петрик В. Архітектура та планувальний устрій княжого двору на Перемишльському дитинці у Х–XIV ст. // Українська академія мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці. – К., 2001. – Вип. 8. – С. 187-189; Бевз М., Петрик В. Планувальна структура ранньосередньовічного Перемишля // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. IV. – С. 53-65.

⁶ Свешніков І. Історія Звенигорода в світлі літописів XI–XIII ст. // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція. Галич, 19-21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – С. 101-103; Овчинников О. Звенигород як феодальна столиця // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. – Івано-Франківськ-Галич, 1998. – С. 41-44.

⁷ Раппопорт П.А. Военное дело западнорусских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 140. – Л., 1967.

⁸ Пастернак Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ, 1998; Чачковський О., Хмилевський Я. Княжий Галич: з мапами та ілюстраціями. – Станіславів, 1938; Аулих В.В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности: Этногенез. Материальная культура древней Руси. – К., 1980. – С. 113-150; Петрик В.М. Етапи розпланування адміністративно-релігійного центру на Крилоській горі в XI–XVII ст. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Архітектура. – Львів, 2000. – № 410. – С. 116-120; Лукомський Ю., Петрик В. Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII–XIII ст. // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 166-182; Пеленський Й.Г. Галич і його будівництво в древній добі (XII–XIV ст.). Інститут суспільних наук філіалу академії Наук УРСР. – Львів, 1952. – С. 630. – Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – О.ф. А.640.

⁹ Петегирич В. Про час виникнення Белза // Белз і белзька земля. – Вип. 1. – Белз, 2004. – С. 18-23; Петегирич В.М. Исследования древнего Белза у с.Тяглив // Археологические открытия 1981 г. – М., 1982. – С. 306-307; Петегирич В.М. Раскопки в детинце древнего Белза // Археологические открытия 1982 г. – М., 1984. – С. 316; Петегирич В.М. Раскопки в древнем Белзе (Древнерусское городище в г.Белз) // Археологические открытия 1974 г. – М., 1975. – С. 337-338; Петегирич В.М. Раскопки летописного Белза // Археологические открытия 1980 г. – М., 1981. – С. 301.

¹⁰ Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – С. 154-155.

¹¹ Рыбаков Б.А. Замок / Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР. – М., 1985. – С. 94.

¹² Куза А.В. Древнерусские города // Древняя Русь. Город, Замок, Село / Археология СССР. – М., 1985. – С. 65.

¹³ Могитич Р., Конопля В. Планувальна структура літописного Звенигорода / Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження. – Львів, 1999. – С. 16–23.

¹⁴ Куза А.В. Древнерусские города // Древняя Русь. Город, Замок, Село / Археология СССР. – М., 1985. – С. 65.

¹⁵ Літопис руський. – С. 386.

- ¹⁶ Літопис руський. – С. 150.
- ¹⁷ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 868.
- ¹⁸ Очинников О.Г. Боярська садиба на Звенигородському посаді // Молоді учені суспільствознавці УРСР – 70-річчю Великого Жовтня. Тези республіканської науково-теоретичної конференції (17-18 грудня, м. Львів). – С. 143-147.
- ¹⁹ Гончаров В.К. Археологічні дослідження древнього Галича в 1951 р. // Археологічні пам'ятки. – Т. V. – 1955. – С. 22-31.
- ²⁰ Пастернак Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 209-230.
- ²¹ Довженок В.Й. Феодальний масток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних // Археологія. – Т. VIII. – К., 1953. – С. 10-27.
- ²² Раппопорт П.А. О типологии древнерусских поселений // Краткие сообщения Института археологии. – 1967. – Вып. 110. – С. 6-22.
- ²³ Петрик А.М. Стрийщина в контексті розвитку Перемишльської землі // Стрийщина крізь призму століть / Праці Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ ім. І.Франка. – Вип. 3. – Дрогобич, 2004. – С. 26-37.
- ²⁴ Рожко М. Водозабезпечення оборонних комплексів України у княжі часи та в добу пізнього середньовіччя // ЗНТШ. – Т. 241. – Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С. 299-316.
- ²⁵ Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К., 1982. – С. 8-10.
- ²⁶ Довженок В.Й. Феодальний масток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних // Археологія. – Т. VIII. – К., 1953. – С. 10-27.
- ²⁷ Возний І. Чорнівське городище XII–XIII ст. – феодальна укріплена садиба Галицько-Волинського князівства // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Галич, 19-21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – С. 43-45; його ж: Характеристика імпортованих товарів IX–XIII ст. на території Північної Буковини // Молодежь і актуальні проблеми исторической науки. Тезисы общественно-политических чтений посвященных 70-летию комсомола Украины. 7-9 июня 1989 г., г.Черновцы. – К., 1989. – С. 60-70; його ж: Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998.
- ²⁸ Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998. – С. 42-56.
- ²⁹ Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К., 1982. – С. 108.
- ³⁰ Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998. – С. 42-56; його ж: Чорнівське городище XII–XIII ст. – феодальна укріплена садиба Галицько-Волинського князівства // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Галич, 19-21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – С. 43-45.
- ³¹ Довженок В.Й. Феодальний масток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних // Археологія. – Т. VIII. – К., 1953. – С. 10-27.
- ³² Діба Ю. Дві маловідомі ротонди княжої доби // ЗНТШ. – Т. ССХІ – Праці комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С. 248-274.
- ³³ Тимошук В.О. Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці, 1993. – С. 10-11.
- ³⁴ Пеленський Й.Г. Галич і його будівництво в древній добі (XII–XIV ст.). – Львів, 1952. Машинопис. // Архів відділу археології Інституту українознавства ім.І.Креп'якевича НАН України у Львові. – Ф. А.640. – Арк. 240-244; Пеленський Й.Г. Таємниці столярного града // Літопис Червоної Калини. – 1992. – Ч.1. – С. 47.
- ³⁵ Довженок В.И. Селения и городища в окрестностях древнего Галича // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – Вип. 4. – 1955. – С. 12-13; Ауліх В. Княжий Галич // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 139-153.

³⁶ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 71; Його ж: Де був Дем'ян тисяцьким? (причинок до історії урядів Галичини першої половини XIII віку) // ЗНТШ. – Т. 67. – Львів, 1905. – С. 1-3; Федунків З. Уділ Дем'яна – село Дем'янів // Рогатинська земля: Збірник історико-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Т. 2. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1989. – С. 137-143.

³⁷ Пастернак Я. Княжий город Перемишль // Перемишль західний бастион України. – Нью-Йорк-Філадельфія, 1961. – С. 7-23.

³⁸ Цикаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // ЗНТШ. – Т. 154. – Львів, 1937. – С. 183-240.

³⁹ Терський Я. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Здобутки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею за 15 років діяльності (1986–2000). Каталог виставки. – Львів, 2002. – С. 25-27.

⁴⁰ Коструба Т. Белз і Белзька земля. Від найдавніших часів до 1772 року. – Нью-Йорк-Торонто, 1989. – С. 111.

⁴¹ AGZ. – Lwów, 1880. – Т.8. – № . 9. – С. 13-14.

⁴² Розов В. Українські грамоти XIV – першої половини XV ст. – К., 1928. – Т. 1. – № 5, 6. – С. 9-12.

⁴³ Купчинський О. Забуті та невідомі грамоти XIV – першої половини XV ст. // ЗНТШ. – Т. ССXXXIII. – Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1997. – Док. 1. – С. 340-341.

⁴⁴ Там само. – Док. № 3. – С. 342-343.

⁴⁵ Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М. М.Пешака. – К., 1974. – Док. 12. – С. 27-28.

⁴⁶ Грамоти XIV ст. – К., 1974. – Док. 22. – С. 42-46.

⁴⁷ Там само. – Док. 6. – С. 20-22.

⁴⁸ Там само. – Док. 51. – С. 104.

⁴⁹ Каргер М.К. Древний Київ – Т. 1. – С. 277-278.

⁵⁰ Подвигина Н.Л. Очерки социально-экономической и политической истории Новгорода Великого в XIII–XIII вв. – М., 1976. – С. 35.

⁵¹ Тихомиров М.Н. Исследования о Русской Правде. – М.-Л., 1941. – С. 66.

⁵² Києво-Печерський Патерик / Вступ, текст, примітки проф. Д.Абрамовича. – К., 1931. – С. 151-152.

⁵³ Тимошенко Л. Проблеми історичної топографії та планувально-просторового розвитку давнього Дрогобича. – Дрогобич, 2004. – С. 14-17; Петрик А. Охоронні археологічні дослідження на території солевиварювального заводу в Дрогобичі // Літопис Бойківщини. – Ч.2/67 (78). – 2004. – С. 68-76; Ісаєвич Я. Солеваріння в Дрогобичі та його околицях у XVI–XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003. – С. 108-120.

⁵⁴ Куза А.В. Рыбный промысел в Древней Руси. Автореф. канд. дис. – М., 1970. – 20 с.

⁵⁵ Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953. – С. 242; його ж: Крестьяне на Руси. – Т. 1. – М., 1952. – С. 181-189; Смирнов И.И. Очерки социально-экономических отношений Руси XII–XIII вв. – М.-Л., 1963. – С. 142.

⁵⁶ Смирнов И.И. Очерки социально-экономических отношений Руси XII–XIII вв. – М.-Л., 1963. – С. 144-145.

⁵⁷ Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии // Начала русской истории. Избранное. / Отв. ред. засл. деят. науки, проф. Ю.Г.Алексеев. – М., 2001. – С. 19-330.

⁵⁸ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX–XVI ст.): склад, суспільства і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 402-404.

⁵⁹ Софроненко К.А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. – М., 1955. – С. 22-38; Греков Б.Д. Крестьяне на Руси. С древнейших времен до XVII века. – Т. 1. – М., 1955; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 134-288.

⁶⁰ Котляр М. Причини настання удільної роздробленості на Русі // Київська старовина. – № 3/4-1997. – С. 62-75.

⁶¹ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 428.

⁶² Грушевський М. Галицьке боярство XII–XIII в. // ЗНТШ. – Львів, 1897. – Т. 20. – С. 1-20; його ж: Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // ЗНТШ. – Львів, 1892. – Т. 1. – С. 1-28; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – К., 1992; Т. 3. – К., 1993. тощо.

⁶³ Линниченко І. Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV в. – Львів, 1899.

⁶⁴ Смирнов М. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польщей (1387). Рассуждения. – СПб., 1860.

⁶⁵ Юшков С.В. История государства и права СССР. – Ч.1. – М., 1950; його ж: Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992.

⁶⁶ Греков Б.Д. Киевская Русь. – Л., 1953; його ж: Крестьяне на Руси: С древнейших времен до XVII века. – Кн.1. – М., 1957. тощо.

⁶⁷ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950; його ж: Черты политического строя древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 11-76.

⁶⁸ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984; його ж: Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999.

⁶⁹ Антонович В. История Галицкой Руси. Лекции. – К. [Рукопис, б.р.в.].

⁷⁰ Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. – Одесса, 1895. – С. 295.

⁷¹ Смирнов М. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польщей (1387). Рассуждения. – СПб., 1860. – С. 113.

⁷² Линниченко І. Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV в. – Львів, 1899. – С. 52.

⁷³ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 140.

⁷⁴ Королюк В.Д. Раннефеодальная государственность и формирование феодальной собственности у восточных и западных славян. – М., 1970. – С. 7.

⁷⁵ Янин В.Л. Я послал тебе бересту. – М., 1965. – С. 170.

⁷⁶ Коновалов А.А. Периодизация новгородских берестяных грамот и эволюция их содержания // Советская археология. – № 2. – 1966. – С. 67-69.

⁷⁷ Фроянов И.Я. Начала русской истории. – М., 2001. – С. 392-399.

⁷⁸ Пашин С.С. Галицкое боярство XII–XIII вв. // Вестник Ленинградского государственного университета. – 1985. – № 23. – С. 15-21.

⁷⁹ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 472.

⁸⁰ Якубовський В.І. Скарби Болоховської землі: Наукове видання. – Кам'янець-Подільський, 2003.

⁸¹ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950; його ж: Черты политического строя древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 11-76.

⁸² Греков Б.Д. Крестьяне на Руси. – Кн.1. – Изд. втор., испр. и доп. – М., 1952. – С. 254-283.

⁸³ Дашкевич Н. Княжение Данила Галицкого, по русским и инносстаранным известиям. – К., 1873. – С. 26; Смирнов М. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польщей (1387). – СПб., 1860. – С. 114-135; Тихомиров М.Н. Условное феодальное держание на Руси в XII // Древняя Русь. – М., 1975. – С. 233-239; Греков Б.Д. Крестьяне на Руси. – Т. 1. – М.,

1952. – С. 254-283; Павлов-Сильвановский Н.П. Феодализм в России. – М., 1984. – С. 75-79; Инкин В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: Історичні нариси. – Львів, 2004. – С. 123-125; Котляр Н.Ф. К истории возникновения нормы частного землевладения в обычном праве Руси // Древние славяне и Киевская Русь. Сборник научных трудов. – К., 1989. – С. 147-154.

⁸⁴ Більш детально про ці роди дивись: Грушевський М. Чи маємо грамоти кн.Лева?. Критично-історична розвідка // ЗНТШ. – Т. 45. – Львів, 1902. – С. 1-22; Мицько І. До історії родів Нагребецьких та Гарбичів // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2000. – С. 40-41.

⁸⁵ Котляр М.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1984. – С. 124-132.

⁸⁶ Форт М. Венгры на Руси в XI–XIII вв. // А се его серебро: Зб. пр. на пош. члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра. – К., 89-98; ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 780, 808-809.

⁸⁷ Купчинський О. Забуті та невідомі грамоти XIV– першої половини XV ст. // ЗНТШ. – Т. ССXXXIII. – Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1997. – Док. 1. – С. 340-341; Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М.М.Пешака. – К., 1974. – Док. 31. – С. 62-63.

⁸⁸ Толочко О.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С. 170.

⁸⁹ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 140; Форт М. Венгры на Руси в XII–XIII вв. // А се его серебро. Збірник наукових праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 89-98.

⁹⁰ Рапов О. К вопросу о боярском землевладении на Руси в XII–XIII вв. // Польша и Русь: Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши в XII–XV вв. – М., 1974. – С. 120-125.

⁹¹ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 255.

⁹² М.Грушевський, не помітивши фактів активної участі українців в угорсько-волоських справах упродовж 1330–1334 рр., досить скептично висловився про волоське походження цих достойників. – Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3 –К., 1993. – С. 136.

⁹³ Zbiór dokumentów małopolskich. – Warszawa, 1969. – Cz. 4. – S. 57.

⁹⁴ Детальніше про волоську колонізацію дивись: Stadnicki A. O wsiach tak zwanych wołoskich na różnosnym stoku Karpat. – Lwów, 1848; Дракохруст Е. Галицкое Прикарпатье и движение опрышков // Вопросы истории. – 1948. – № 1. – С. 35-58; Міреджук П., Фриз В. Чи була волоська колонізація українських Карпат // Дзвін. – 1992. – № 3-4. – С. 142-147; Думнич Ю.В. “Волохи” Закарпаття по даним грамот XIV в. // Славяно-волошские связи. Сборник статей / Отв. ред. Н.Мохов. – Кишинев, 1978. – С. 148-162; Инкин В.Ф. К вопросу о происхождении титула “князя” (кнеза) в галицкой деревне XV–XVIII вв. // Славяно-волошские связи. Сборник статей / Отв. ред. Н.Мохов. – Кишинев, 1978. – С. 114-148.

⁹⁵ Грушевський М. Кілька грамот Володислава Опольського // ЗНТШ. – Львів, 1903. – Т. 151. – С. 1-8; його ж: Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (ч.1-80). 1361–1530. // ЗНТШ – Львів, 1905. – Т. 63. – С. 1-46.

⁹⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А.Н.Наносова. – М.-Л., 1950. – Стб. 210, 212, 277.

⁹⁷ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 467.

⁹⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 900.

- ⁹⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 771.
- ¹⁰⁰ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 789.
- ¹⁰¹ Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории // Фроянов И.Я. Начала русской истории. Избранное. – М., 2001. – С. 395.
- ¹⁰² Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси / Под ред. Н.Н.Ворониной, М.Е.Каргера и М.А.Тихоновой. – Т. 1. – М.-Л., 1950. – С. 366-367.
- ¹⁰³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 879.
- ¹⁰⁴ Грамоты Великого Новгорода и Пскова. – М.-Л., 1949. – № 77. – С. 130.
- ¹⁰⁵ Гошко Ю. Промисли та торгівля в українських Карпатах. – К., 1991. – С. 168-172; Рожко М.Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – К., 1996. – С. 27.
- ¹⁰⁶ Арциховский А.В. Русская одежда X–XIII вв. // Доклады и сообщения Исторического факультета Московского Государственного университета. – Вып. 3. – М., 1945. – С. 3-9; Фонт М. Венгры на Руси в XI–XII вв. // А се его серебро: Збірник праць на пошану члена кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 89-98.
- ¹⁰⁷ Дробинский А.И. Русь и Восточная Европа во французском средневековом эпосе // Исторические записки. – Т. 26. – М., 1948. – С. 95-127. Більш детально про торгіві шляхи та особливості торгівлі Київської Русі та Галицько-Волинської держави див.: Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 56-66.

Андрій Петрик.

Боярські двори та економічне становище бояр Галицько-Волинської держави.

На основі аналізу археологічних, актових та літописних джерел простежується економічне підґрунтя політичної могутності боярства, яке відобразилося в організації боярських вотчин та ленів, наявності спадкових землеволодінь, веденні господарства, структурі сільськогосподарського двору, наявності допоміжних промислів та участі у торгівлі.

Andriy Petryk.

Boyars' Estates and the Economic Status of Boyars of the principality of Galicia-Volhynia.

On the basis of an analysis of archeologic, official and annalistic documents the author traces the economic foundation of the boyars' political power as reflected in the organization of boyars' ancestral and rented lands, hereditary land properties, housekeeping, structure of agricultural estates, presence of auxiliary crafts and participation in trade.

ДРІБНОШЛЯХЕТСЬКІ РОДИ ЛЬВІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ НА ПЕРЕМИШЛЬЩИНІ У XVI – НА ПОЧАТКУ XVII ст.

Дрібношляхетські власники Перемишльщини були представлені місцевими укоріненними родами, що вели свій початок від служебного зем'янства. Упродовж XVI ст. вони перетворили свої землеволодіння на родові гнізда, розпайовані між кількома десятками нащадків перших осадників. Тісні майнові та родинні контакти між собою та зі шляхтою сусідніх земель спричинювали перманентні зміни персонального складу землевласників гніздової шляхти: окремі особи, сім'ї та відгалуження за різних обставин мігрували з одного родового гнізда до іншого. Наскільки цей процес був масштабним? Якими були напрямки міграції? Якою мірою це позначилося на складі землевласників? Ці та інші питання з історії демографічного та історико-генеалогічного розвитку дрібної шляхти не знайшли належного висвітлення у вітчизняній історичній науці.

У даній статті пропонується з'ясувати один із аспектів міграції зазначеної соціальної групи, – появу вихідців з Львівської землі на теренах Перемишльщини впродовж XVI – початку XVII ст.¹

Для висвітлення вказаної проблематики ми опрацювали акти Перемишльського гроду та земського суду. У результаті виконаної роботи отримали інформацію про перебування на теренах Перемишльщини таких родів:

Вислобоцькі. З актів Перемишльського земського суду відомий Васко Вислобоцький, одружений з Анною Блажівською. Його дружина в 1559 р. разом з Тустановськими була позвана Зофією Тустановською з приводу руйнування млина. У документі вона називається Анною Олешковою, від імені свого першого чоловіка покійного Олехна.² Через чотири роки вона відступила свої частки в Тустановичах синам від першого шлюбу Миську, Іванкові і Гаврилові Тустанівським.³ В обидвох випадках Васко Вислобоцький фіксується виключно як чоловік Анни, а не співвласник майна в Тустановичах. Якщо подружжя певний час мешкало в селі, то після 1563 р., коли Анна позбулася нерухомості на користь синів, серед шляхти Тустанович і Тустанівської Волі вони більше не з'являються.

Добрянські. В Перемишльській землі мешкали вихідці з двох родів з однаковим прізвищем. Одні – з села Добра у Сяноцькій землі. До них належали головно Добрянські Соколовичі, представлені в перемишльських актах як власники земельних часток в Монастирці, Кропивнику, Созані та посесори вїтївств у Самбірському старостві. Інші – прибульці з села Добряни Львівської землі. Саме про них ітиметься нижче.

Добрянські з Добрян з'явилися у Перемишльщині значно раніше від своїх однофамільців. З початку XVI ст. вони проживали у північній частині Самбірського повіту, у с. Лука – осідку Луцьких. Так, у 1529 р. якийсь Андрій Добрянський зветься у актах перемишльського земського суду дідичем з Луки.⁴ Залишається відкритим питання, чи мігував з Добрян сам Андрій, чи переселення відбулося за його попередників.

По кількох десятках років мовчання з середини XVI ст. серед власників с. Луки документи згадують синів Андрія. Спочатку у 1553 р. Прокопа, що судився з Ступницькими Миськовичами з приводу несплати 10 зл.⁵, згодом, у 1561 р. всі троє братів – Прокіп, Андрусь, Іван Добрянські – присутні серед решти власників с. Луки, котрих позивали до Перемишльського земського суду Ян Волосецький і Павло Коритко щодо визначення кордонів між маєтками позивачів і позваних.⁶ Їхнім сучасником був Лука Добрянський, записаний у перемишльських актах як “дідич Добрян і Луки”⁷, однак невідомо, ким він доводився синам Андрія. Всі четверо Добрянських були одружені з шляхтянками місцевих самбірських родів. Лука – з Полашкою, дочкою Миська Ступницького⁸, Іван – з Катериною, дочкою Миклаша Ільницького⁹, Андрій – з Олюхоною, дочкою Івана Городиського¹⁰. Таким чином, рід міцно вкоренився серед дрібної шляхти Самбірського повіту.

В Луці Добрянські залишалися до кінця XVI ст. У 1590 р. Петро Добрянський Прокопович відступив свою частку в Луці Сенькові Телці і Стецькові Одинакові Луцьким.¹¹ Можливо, так учинили й решта його родичів, бо з 1590-х років не маємо жодної згадки про перебування Добрянських у Луці. На це вказує і судова справа 1603 р. з Перемишльського гроду, розпочата Іваном Лодзинським, внуком покійного Андрія Добрянського по матері, проти спадкоємців земельної власності Андрія в с. Луки. Серед них не згадується жодний Добрянський.¹²

Ще кілька представників Добрянських на прізвисько Руша (Руса) упродовж XVI ст. перебували на теренах Перемишльської землі. Зокрема, Іван Руша наприкінці 1550-х років одружився з Анною Турянською й увійшов до складу землевласників сс. Тур’є і Тошільниця. Однак Іван помер, залишивши тільки дочку, тому з початку 1570-х років якихось згадок про Добрянських у родовому гнізді Турянських більше не зустрічаємо¹³. Цікаво, що Іван Руша мав одночасно якийсь маєток і в с. Лука. Єдина згадка про це міститься в актах Перемишльського земського суду, де повідомляється під 1569 р., що Іван Добрянський, званий Руша, заставив Іляшеві Луцькому, попові, свого підданого Оначка, осілого на півлані землі у с. Лука за 40 зл.¹⁴

Історію міграції ще одних Добрянських Руш добре ілюструє вивід шляхетства Івана Добрянського, учинений на Вишенському сеймику 11 вересня 1662 р. З нього дізнаємося, що дід Івана, так само Іван, у 1567 р. продав разом з рідним і двоюрідними братами свою частку у с. Добряни Янові Гербурту, белзькому каштелянові, що, ймовірно, спричинило переселення на Перемишльщину. Принаймні, його син Лесько наприкінці XVI ст. двічі одружується: спочатку з Анною Гординською, згодом – з Анастасією Кульчицькою й остаточно осідає в с. Кульчицях¹⁵.

Насамкінець слід згадати про окремі родини, що мігрували з с. Добряни Львівської землі, але мали прізвище Дубравські. До них належали брати Федір і Лука Дубравські та їхні племінники Стецько й Іван, сини покійного Миколая Дубравського, які у 1561 р. судилися в Перемишльському земському суді з Марією Ільницькою, дружиною вказаного Миколая, зинувачуючи її у привласненні рухомого і нерухомого майна по смерті свого чоловіка¹⁶. З цього часу впродовж наступних п’ятьох десятиліть кожен з них присутній в перемишльських актах, що засвідчує тимчасове або постійне перебування на теренах Перемишльщини.

Лука Дубравський у 1570 р. тримав у заставі від Яна Блажівського Антоновича, якому позичив 60 злотих, півлану у с. Блажеві¹⁷. В тому ж році він тримав також у заставі лан, 10 підданих і півмлина у Блажові і Блажівській Волі від Петра Блажівського Олехновича¹⁸. Після смерті Луки застава перейшла до його синів, – Павла, Криштофа,

Андрія і Георгія, – які у 1580 р. відступили її Івану Блажівському Миговичу¹⁹. Брати мали якісь справи і з Турянськими: 1580 р. вони квітували останніх з суми у розмірі 100 злотих²⁰. Після цього відомості про синів Луки Дубравського зникають.

Федір Дубравський трапляється в документах вкрай рідко, що може вказувати на відсутність будь-яких справ з перемишльською шляхтою. Натомість, його син Станіслав, одружений з Танею, дочкою Ганка Гординського, присутній в актах судової справи своєї дружини з рештою Гординських Стецьковичів 1589-1590 рр.²¹ Попри той факт, що Таня була єдиною дочкою Ганка Гординського, подружжю не вдалося закріпитися у с. Гординя. У 1590 р. під тиском решти родини вона відступила всі успадковані маєтки своєму дядьку Яцькові Гординському, який, у свою чергу, половину з них передав своїм братам Федору і Станіславу Гординським²². Де мешкав Станіслав Дубравський, невідомо. Але зв'язки його родини з Перемишльською землею не обмежуються лише шлюбом з Танею Гординською. Виявляється, дочка Станіслава Марія в двох шлюбах була дружиною шляхтичів з Самбірського повіту – спочатку Сенька Комарницького Федьковича²³, згодом – Ігната Ортинського²⁴. Сестра Станіслава Фенна вийшла заміж за Миколая Новошицького з с. Новошичі, що коло Нового Самбора (1603)²⁵. Останні згадки про Станіслава припадають на 1614-1615 рр. Одна з них повідомляє про орендування Дубравським маєтку Івана Турецького у с. Турка Самбірського повіту.²⁶

Стецько Дубравський, як і обидва попередники, тобто, дядьки Лука і Федір, не осів у Перемишльській землі. Принаймні, з двох десятків документів другої половини XVI ст., де він виступає у різних судових і майнових справах, абсолютна більшість не інформує про володіння ним нерухомістю на вказаній території. Навпаки, один з актів засвідчує перебування Стецька в Добрянках Львівської землі. Так, у 1595 р. він відступив свою частку у родовому гнізді Миколаєві Новошицькому Іванковичу²⁷, одночасно останній дарував свою частку в цьому ж селі Стецькові Дубравському²⁸. Все ж таки, були певні обставини, до кінця не з'ясовані, що пов'язували Стецька з Перемишльщиною. Насамперед, варто вказати на те, що обидві його дружини належали до шляхетських родів Самбірського повіту. Спочатку Стецько одружився з Зоною, дочкою Федора Ступницького Сеньковича (1575)²⁹. Дочка від цього шлюбу, Марухна, у 1602 р. висувала претензії на частку у сс. Ступниця і Ступницька Воля до спадкоємців свого діда. Судячи з усього, справа закінчилася на користь Ступницьких³⁰. Вдруге Стецько одружився з Фенною, дочкою Михайла Турецького (1585)³¹. Під кінець життя Стецько провадив справи з Комарницькими Федьковичами: у 1600 р. він позичив їм 800 злотих³², а у 1605 р. тримав у заставі їхні частки у с. Комарники³³. Стецько залишив дев'ятеро дітей, троє з яких на початок XVII ст. були одруженими. Зокрема, Марія – з Яцьком Яворським Юрковичем³⁴, Іван – з Фенною Матківською Малишевич³⁵, Мартин – з Анною Попель Колодруб³⁶. Таким чином, два шлюби припадають на шляхту Самбірського повіту і один – Дрогобицького.

Брат Стецька, Іван Дубравський, з-поміж решти родини міцно вкоренився серед перемишльської шляхти, порвавши з родовим гніздом. У середині 1580-х років він одружився з Марухною, дочкою Грицька Турянського Сенютича³⁷. Останній більше не мав дітей, тому подружжя стало єдиним спадкоємцем частки Грицька у сс. Тур'є і Топільниця³⁸. В наступні роки Іван продовжував розширювати свою землевласність за рахунок сусідів. Так, у 1586 р. він набув маєток у Марухни, дружини Юрка Турянського Сенютича³⁹, у 1593 р. – у подружжя Петра Турянського Кощича і Марухни Турянської⁴⁰. У 1596 р. він отримав від Павла Турянського Сенютича певну нерухомість у різних частинах села Тур'є⁴¹. У 1600 р. Іван збільшує свої володіння за рахунок земельної частки Петра Яворського у с. Топільниця⁴².

Єдиний син Івана, Петро, продовжував залишатися у 1620-30-х роках одним з найбільших власників у сс. Тур'є і Топільниця. Наприклад, у 1624 р. посаг його другої дружини Марини Бандрівської склав 2000 злотих, записаних на половині маєтків Петра⁴³. Дві дочки Івана, Настасія і Марія, одружилися, відповідно, з Мартином Ясеницьким (1608)⁴⁴, та Грицем Попелем Романовичем (1615)⁴⁵, спричинивши появу у XVII ст. серед власників вказаних сіл ще двох родів – Ясеницьких і Попелів⁴⁶.

Підвисоцькі. В історії цього роду мав місце випадок одруження з представницею роду Ільницьких, що відкривав реальні можливості входження до складу власників Ільника і Мельничного у Самбірському повіті Перемишльської землі. Зокрема, Василь Підвисоцький на початок 1560-х років взяв за дружину Марухну, дочку Миська Ільницького.⁴⁷ У Миська і його брата Юрка Ільницьких Олександровичів не було прямих нащадків чоловічої статі, тому син Василя і Марухни Підвисоцьких, Іван, на кінець 1580-х років опинився серед спадкоємців їхніх земельних часток. Документи не повідомляють, чи дійсно він ними розпоряджався і як довго. Але відомо, принаймні, що у 1588 р. Іван Підвисоцький відступив успадковані маєтки Федорові Ільницькому, своєму далекому родичу по матері.⁴⁸ Можливо, дружиною саме цього Івана була Катерина, дочка Германа Луцького, якій у 1575 р. він записав 40 злотих посагу на половині своїх маєтків⁴⁹.

Сучасниками Івана були Федько і Василь Підвисоцькі, які у 1577 р., перебуваючи у містечку Стара Сіль Самбірського староства, зчинили бійку з слугою Яна Фредра Андрієм Замоїським і завдали йому тілесних ушкоджень. За яких обставин вони там опинилися, з якою метою і як довго перебували у Перемишльській землі, документ не повідомляє⁵⁰.

Ще дві звістки початку XVII ст. пов'язують Підвисоцьких з Білинськими. З відповідних актів дізнаємося про одруження Фенни, дочки Івана Білинського Тарасовича Івановича з Ігнатом Підвисоцьким (1614 р.) та зречення Фенни зі своїх прав на материнські маєтки у с. Бережниця Самбірського повіту на користь Леся Бережницького Гуменовича.⁵¹

Погорецькі упродовж XVI ст. з'являються в перемишльських актах виключно у статусі шлюбних партнерів котроїсь або котрогось з представників дрібношляхетських родів Перемишльщини. Таким чином, Федько з Погорець одружився з Ганкою з Ортинич (1523)⁵², Матвій Погорецький – з Марією Бачинською (1580)⁵³, Федько Погорецький Івашкович – з Марією Кульчицькою (1593)⁵⁴, Ілля Погорецький – з Анною Луцькою (1598)⁵⁵. Самостійно майнових операцій вони не провадять. Немає жодного акту застави, купівлі-продажу, дарування, де б однією зі сторін були Погорецькі. Вони не мали землеволодінь на Перемишльщині, отже, не існувало жодних передумов для їхньої міграції в цей регіон.

Такий стан речей зазнає змін на початку наступного століття. У 1608 р. Тимко Бачинський відступив Григорію Погорецькому Мацейовичу свою частку у с. Бачині⁵⁶. До кінця 1610-х років його регулярно згадують тогочасні документи в оточенні Бачинських та сусідньої шляхти⁵⁷. Сучасником Григорія був Прокіп Погорецький, одружений з Марухною Ритаровською (1615)⁵⁸. Він на початку 1620-х років провадив фінансові справи з Марком Височанським, Базилієм Монастирським, Адамом Хлопецьким, шляхтичами Самбірського повіту⁵⁹. Їх результатом стало тимчасове отримання в якості застави дворища з корчмою у с. Тур'є⁶⁰. Однак, вказане село так і не стало осідком для Прокопа, й Погорецькі у наступні роки тут не з'являються.

Путятицькі перебували на Перемишльщині вже на початку XVI ст. Один із них, званий Іваном, володів якоюсь нерухомістю в с. Созань. У 1529 р. вона перейшла до рук Івана Лукавського⁶¹. Інший – Петро – відомий як землевласник у с. Гординя. Його маєтки згодом перейшли до Машка Гординського. Про це відомо з судової справи 1580-х

років між Гординськими – нащадками Машка та Городиськими щодо розмежування маєтків у с. Гординя⁶². Оскільки Машко помер між 1528-1532 рр.⁶³, отримання ним маєтків від Петра відбулося у першій чверті XVI ст. Яким чином обидвоє Путятицьких опинилися серед землевласників Самбірського повіту, й чи дійсно мешкали у вказаних селах, на це, на жаль, немає відповіді.

Через кілька десятиліть майнові інтереси представників вказаного шляхетського роду знову спричиняють їхню появу на Перемишльщині. Зокрема, дружиною Стася Путятицького була Ганна Уруська⁶⁴. Ганна, починаючи з 1570 р., тримала у заставі від Олекси та Стецька Уруських певні маєтки у с. Заріччя та Лопушна, які заповіла своїм трьом синам – Мацею, Грицькові та Івану⁶⁵. Брати не закріпилися у цих маєтностях, відступивши наприкінці 1580-х років заставлене майно спадкоємцям Олекси і Стецька Уруських⁶⁶. Проте Путятицькі все одно входять до складу перемишльської шляхти, осівши у сусідньому с. Монастирець. Перша згадка про це датується 1591 р., коли Петро Лужецький відступив свої права на заставу у с. Монастирець Грицькові Путятицькому Стасьовичу⁶⁷. З прізвиськом “Дідик” Грицько з’являється ще кілька разів: у 1598 р. Лесько Монастирський квіттував його з 4 зл., у 1599 р.⁶⁸ він квіттує Івана, Петра, Гриця Монастирських з 20 зл.⁶⁹, у 1603 р. його та Монастирських Ватушковичів інші Монастирські, Кіневичі, звинуватили у вбивстві свого брата Гриця Монастирського Кіневича⁷⁰, у тому ж році Грицько квіттував Леська Монастирського Петринина з приводу судового процесу щодо завдання йому тілесних ушкоджень⁷¹.

Наступне покоління Дідковичів, імовірно, продовжувало мешкати у с. Монастирець. Так, Сенько, син Грицька Путятицького Дідика, слуга Андрія Блажівського, оскаржив у Перемишльському гроді Клима Монастирського з приводу нападу та пограбування. Інцидент трапився у Монастирці⁷². У наступному році брат Сенька, священик Іван, позичив 70 зл. Федіні Монастирському, за що отримав у заставу певні маєтності у Монастирці⁷³. Ще один син Грицька – Прокіп залишив вказане село та перебрався до Сільця, також розміщеного у Самбірському повіті, де у 1619 і 1621 рр. придбав певні земельні частки, набуті від Миська Сілецького Івановича⁷⁴.

Сроковські. У Перемишльській землі Сроковські у XVI ст. не проживали, але мали шлюбні зв’язки з місцевою шляхтою. Найраніша така згадка датується 1562 р., коли Микола Унятицький відступив заставлені маєтки в Унятичах своїм сестрам – Марухні Сроковській і Анні Кропивницькій⁷⁵. Про чоловіка Марухни жодних відомостей немає.

Можливо, їхніми сучасниками були Василь Бачинський і Катерина Сроковська, згадані у 1601 р. як батьки Федька і Юрка Бачинських Василевичів, свідків у справі підтвердження шляхетства Петра Ільницького Телеп’яна⁷⁶. Це єдина згадка про подружжя, тому з’ясувати дати їх життя неможливо. Очевидно лише, що йдеться про другу половину XVI ст.

Перед 1583 р., можливо, в тому ж році, Марухна, дочка Івана Сроковського, стала дружиною Василя Бачинського Слотила й зреклася своїх прав на батьківські і материнські маєтки⁷⁷.

Нарешті, ще один шлюб відбувся між Тацею Турянською та Стецьком Сроковським. У 1614 р. Турянська зреклася своїх прав на батьківські та материнські маєтки на користь племінників Марка і Миколая Турянських⁷⁸. Її шлюб був задовго до цієї дати, оскільки на час свого зречення вона вже була вдовою, особою похилого віку. Тут варто вказати на те, що це відгалуження Турянських не жило у своєму родовому гнізді, а тримало якусь земельну власність в Угерці Перемишльської землі та, можливо, якусь нерухомість у Львівській землі. На це вказує факт регулярної появи Івана і Миколи

Турянських з с. Міришова, Івана Турянського з Осталович, Марка Турянського з Вовчух на пописах Львівської землі у 1620-30-х роках⁷⁹.

Чайківські з'являються в Перемишльській землі у перші десятиліття XVI ст., одночасно в кількох осередках самбірської гніздової шляхти. Зокрема, у 1520-х роках якийсь Петро Чайківський Вронбович одружився з єдиною дочкою Климка Білинського Ліга, й останній заставив зятеві всі свої маєтки у с. Білина Велика (152-1525)⁸⁰. У 1529 р. Станіслав Чайківський отримав даровизну від Сенька і Проця Винницьких у с. Винники⁸¹. Через рік якийсь Ілько Чайківський з'являється у с. Гординя, що біля Білини Великої, де його боржник Матвій Гординський відступає йому певні маєтки до часу повернення боргу у розмірі 50 гривень⁸². Нарешті, на початку 1550-х років Іван Чайківський Юхан судився з Созанськими Пилиповичами, претендуючи на маєтки своєї баби, покійної Фенки Созанської, й домігся свого⁸³.

Усі ці випадки, де Чайківські присутні як одна зі сторін у майнових справах з перемишльською шляхтою й на різних умовах володіють землевласністю у Гордині, Білині Великій, Винниках, Созані, не спричинили до укорінення цього роду в жодному зі згаданих поселень. Застави у Гордині і Білині Великій не переросли у повноправну власність й, позбувшись їх, Чайківські зникають із цих сіл. У Созані, відсудивши частку по бабі, Іван Чайківський одразу відступає її позваним, отримавши відповідну матеріальну компенсацію⁸⁴. Станіслав Чайківський, професійний правник, що виконував обов'язки плєніпотента у Перемишльському земському суді, обстоюючи інтереси однієї зі сторін, одночасно провадив складні майнові комбінації, й власність у Винниках не була його кінцевою метою.

Повторна хвиля міграції Чайківських до Перемишльщини припадає на кінець XVI ст. У 1580-х роках вони з'являються у с. Кульчицях. Відомо, що у 1582 р. четверо братів Чайківських Трунковичів дарували свою частку у цьому селі Кульчицьким Дашковичам⁸⁵. Питання, коли і як Чайківські Трунковичі стали землевласниками серед Кульчицьких, залишається без відповіді. У наступному десятилітті інші відгалуження Чайківських продовжують мігрувати до Кульчиць. До них належить Васко Чайківський, що тримав у 1598 р. у заставі від Сенька Кульчицького Тарасовича половину маєтків останнього⁸⁶. Якийсь Павло Чайківський, священик у Вошанцях, у 1614 р. разом із дружиною Полахною Кульчицькою Васькович набув землевласність від Васька Кульчицького Тарасовича⁸⁷. До 1620 р. у Кульчицях мешкали Васько і Пашко Чайківські. Вони дарували свої маєтки Яцьку і Максимові Кульчицьким Дашковичам⁸⁸.

Окремо варто вказати на чисельні шлюби Чайківських з представниками Перемишльщини, які за абсолютною кількістю випереджають аналогічні шлюби решти львівської шляхти. Вони розподіляються наступним чином: з Кульчицькими – 8, Попелями – 5, Сілецькими – 5, Білинськими – 4, Луцькими – 3, Гординськими – 2, Городиськими – 2, Яворськими – 2, Бачинськими – 2, Боярськими – 1, Ільницькими – 1, Уруськими – 1, Турянськими – 1, Замойськими – 1, Кальнофойськими – 1, Тустанівськими – 1, Бережницькими – 1, Літинськими – 1, Заплатинськими – 1, Созанськими – 1, Ортинськими – 1⁸⁹. Разом – 45 шлюбів.

Таким чином, у XVI – на початку XVII ст. на теренах Перемишльської землі перебували представники семи дрібношляхетських родів сусідньої Львівської землі. Їхня кількість, час появи та ступінь укоріненості серед місцевої шляхти був неоднаковим. Частина, як, наприклад, Вислобоцькі або Сроковські, з'являються епізодично, так і не ставши повноправними власниками земських маєтків у цьому регіоні. Інші були представлені однією – двома сім'ями, які через шлюби змогли увійти до складу перемишльської

гніздової шляхти та закріпитися на новому місці (Погорецькі, Путятицькі). Окремо виділяються Добрянські, які ще на початку XVI ст. з'явилися на Перемишльщині також завдяки шлюбом та осіли відразу у кількох шляхетських родинних гніздах.

Однак слід зазначити, що на тлі кількох сот представників дрібної шляхти Перемишльської землі поява кількох сімей, прибулих з Львівщини, свідчила про доволі низький рівень міграції в цьому напрямку.

¹ В даному випадку йдеться про Львівську землю без Жидачівського повіту. Переселення жидачівської шляхти розлядатиметься у окремій публікації.

² Центральний Державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 271. – С. 419-420.

³ Там само. – Спр. 19. – С. 821-822.

⁴ Там само. – Спр. 261. – С. 48.

⁵ Там само. – Спр. 268. – С. 90.

⁶ Там само. – Спр. 269. – С. 1269; спр. 271. – С. 1310.

⁷ Там само. – Спр. 14. – С. 766.

⁸ Там само. – С. 766.

⁹ Там само. – С. 288-289.

¹⁰ Там само. – С. 839-840.

¹¹ Там само. – Спр. 50. – С. 275-277.

¹² Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 318. – С. 505.

¹³ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 275. – С. 1411-1412.

¹⁴ Там само. – Спр. 27. – С. 65-66.

¹⁵ Semkowicz Wł. Wywody szlachectwa w Polsce XIV-XVII w. // Rocznik Tow-wa Heraldycznego we Lwowie. – 1913. – Т. 3 (1911/12). – № 260.

¹⁶ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 269. – С. 1065.

¹⁷ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 37. – С. 27-28.

¹⁸ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 29. – С. 171-172.

¹⁹ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 296. – С. 412.

²⁰ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 36. – С. 190-191, 766.

²¹ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 305. – С. 955; спр. 306. – С. 339-340; ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 49. – С. 1106-1107.

²² Там само. – Спр. 50. – С. 127-129, 216-219.

²³ Там само. – Спр. 92. – С. 711-714; спр. 95. – С. 1291-1293.

²⁴ Там само. – Спр. 66. – С. 1099-1010.

²⁵ Там само. – Спр. 68. – С. 606-607.

²⁶ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 330. – С. 274.

²⁷ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 61. – С. 818-822.

²⁸ Там само. – Спр. 61. – С. 822-827.

²⁹ Там само. – Спр. 32. – С. 262.

³⁰ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 318. – С. 957-958.

³¹ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 44. – С. 1055; спр. 65. – С. 1013.

³² Там само. – Спр. 67. – С. 386-388.

³³ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 325. – С. 165-166.

³⁴ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 65. – С. 1006-1007; спр. 69. – С. 604-605; спр. 73. – С. 793-796; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 324. – С. 178-179.

- ³⁵ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 81. – С. 1507-1508.
- ³⁶ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 79. – С. 861.
- ³⁷ Там само. – Спр. 46. – С. 995-996; спр. 63. – С. 781.
- ³⁸ Там само. – Спр. 62. – С. 888-889.
- ³⁹ Там само. – Спр. 46. – С. 1544-1546.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 56. – С. 867-868; спр. 57. – С. 1202-1205.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 62. – С. 1623-1625.
- ⁴² Там само. – Спр. 67. – С. 2362-2364.
- ⁴³ Там само. – Спр. 95. – С. 578-579.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 90. – С. 892-893.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 81. – С. 2208-2211.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 90. – С. 889-892.
- ⁴⁷ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 32. – С. 550.
- ⁴⁸ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – спр. 50. – С. 1436-1438.
- ⁴⁹ Там само. – Спр. 28. – С. 758-759.
- ⁵⁰ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – спр. 293. – С. 282.
- ⁵¹ Там само. – Спр. 330. – С. 865-867; ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 81. – С. 1267.
- ⁵² Там само. – Спр. 9. – С. 9, 391-392.
- ⁵³ Там само. – Спр. 279. – С. 179-180; спр. 280. – С. 122.
- ⁵⁴ Там само. – Спр. 58. – С. 504-505.
- ⁵⁵ Там само. – Спр. 63. – С. 1366-1369.
- ⁵⁶ Там само. – Спр. 73. – С. 64-66.
- ⁵⁷ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 324. – С. 1273, 1346-1347; спр. 325. – С. 475-476; спр. 330. – С. 102, 123-124, 1047-1048, 1603-1604; спр. 331. – С. 209, 1089, 1090-1091.
- ⁵⁸ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 81. – С. 1020-1021, 1023-1024.
- ⁵⁹ Там само. – Спр. 92. – С. 468-469, 1898-1899; спр. 95. – С. 258-260.
- ⁶⁰ Там само. – Спр. 95. – С. 255-258.
- ⁶¹ Там само. – Спр. 9. – С. 710-711.
- ⁶² Там само. – Спр. 279. – С. 567-569; ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 299. – С. 2477.
- ⁶³ У 1528 р. Машко разом з братом Андрієм позивався до земського суду Федором Городиським Чобогом, а у 1532 р. у справі його синів з Станіславом Одровонжем він названий покійним (“olim Maszko”) (ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 7. – С. 677; спр. 9. – С. 1009-1010).
- ⁶⁴ Принагідно, слід зазначити, що подружні пари Уруські-Путятницькі трапляються неодноразово. Наприклад, Іван Монастирський – Маргарета Путятницька (1557), Іван Уруський Стецькович – Марія Путятницька Іляшовичівна (1579-1589), Андрій Путятницький – Фенна Монастирська (1591) (ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 270. – С. 111; спр. 36. – С. 878-879; спр. 48. – С. 21-22; спр. 52. – С. 834-835).
- ⁶⁵ ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 24. – С. 764-765; спр. 46. – С. 1104.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Там само. – Спр. 52. – С. 96-97.
- ⁶⁸ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 314. – С. 81-82.
- ⁶⁹ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 64. – С. 200.
- ⁷⁰ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 319. – С. 1896.
- ⁷¹ Там само. – Спр. 319. – С. 490.
- ⁷² Там само. – Спр. 89. – С. 74.
- ⁷³ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 90. – С. 262-265.
- ⁷⁴ Там само. – Спр. 89. – С. 337-338; спр. 92. – С. 1725-1727.

⁷⁵ Там само. – Спр. 20. – С. 486.

⁷⁶ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 395. – С. 1102.

⁷⁷ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 31. – С. 708-709.

⁷⁸ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 79. – С. 760-761.

⁷⁹ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego. / Wyd. K.Liske, A. Prochaska, W. Hejnosz. – Lwów, 1909. – Т. XX. – S. 190, 242, 256, 277, 238,.

⁸⁰ ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 8. – С. 442-443, 549-550.

⁸¹ Там само. – Спр. 9. – С. 740.

⁸² Там само. – Спр. 17. – С. 107-109.

⁸³ Там само. – С. 13-14; спр. 265. – С. 27.

⁸⁴ Там само. – Спр. 265. – С. 27.

⁸⁵ Там само. – Спр. 39. – С. 854-858.

⁸⁶ Там само. – Спр. 63. – С. 1405-1406.

⁸⁷ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 330. – С. 133-134.

⁸⁸ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 90. – С. 518-521, 812-814.

⁸⁹ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 295. – С. 205; спр. 298. – С. 201-202; спр. 315. – С. 1379; спр. 323. – С. 727-728, 1551; спр. 328. – С. 538, 868, 869, 1047-1048; спр. 329. – С. 1461-1462; спр. 330. – С. 191-192; спр. 331. – С. 203-204, 618-619, 1095; ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 9. – С. 139, 1063; спр. 14. – С. 840; спр. 17. – С. 223, 527; спр. 19. – С. 123-124, 344-345, 535-536; спр. 24. – С. 616-617, 766, 768-769, 938-939; спр. 35. – С. 783-784; спр. 37. – С. 1056; спр. 38. – С. 308; спр. 43. – С. 615, 986-987; спр. 44. – С. 1831-1832; спр. 47. – С. 18а-19, 104-105; спр. 48. – С. 564-565; спр. 51. – С. 946; спр. 53. – С. 428; спр. 55. – С. 352-354; спр. 56. – С. 310-314; спр. 57. – С. 759-760; спр. 63. – С. 702, 1292; спр. 64. – С. 1534; спр. 65. – С. 155-157; спр. 73. – С. 973-975, 978-980; спр. 81. – С. 1086; спр. 89. – С. 2083-2084; спр. 91. – С. 1171-1174, 1178, 1440; спр. 275. – С. 22; спр. 279. – С. 38-39.

Ігор Смуток.

Дрібношляхетські роди Львівської землі на Перемишльщині у XVI – початку XVII ст.

У статті розглядаються міграції шляхти з Сяноцької землі на схід до сусідньої Перемишльської землі. з'ясовується, які саме роди або їхні відгалуження були задіяні у цій міграції. Автор детально описав обставини, за яких відбувалася міграція, показав коли і де вони починають з'являтися на Перемишльщині. Автор дійшов висновку, що міграція сяноцької шляхти відбувалася за кількох обставин: набуття земельної власності, одруження з вихідцями Перемишльщини.

Ihor Smutok.

Small gentry families of Lviv land in Peremyshl land in XVI – beginning of XVII cent.

The article deals with gentry migration from Lviv land to neighboring Peremyshl territory. We find out what families or their branches were involvend in the migration. The author described in detail the conditions under which the migration took place, showed when and where they began to appear in Peremyshl land. The author came to the conclusion that migration of Lviv gentry took place under several conditions: receiving of land property, marriage to Peremyshl land natives.

КРИЗА ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ КИЇВСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ МИТРОПОЛІЇ НАПРИКІНЦІ XVI ст.: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРИКІВ І СВІДЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Представники старої історіографії історії церкви та Берестейської унії, як правило, спочатку неохоче говорили про кризу православ'я в контексті генези унії. Існує навіть версія, що акцентування кризи послужило однією з причин, через яку 1841 р. у Харківському університеті була спалена магістерська дисертація М.Костомарова¹. Пізніші історики були більш відвертими, але, зрозуміло, концепція кризи була більш вигідною для католицько-уніатської конфесійної літератури. Проте не тільки конфесійні історики долучилися до розвитку інтерпретацій проблеми. Назагал, для історіографії другої половини XIX – початку XX ст. визначальними (та й, до певної міри, підсумковими) стали погляди М.Грушевського, в працях якого концепція кризи православної церкви напередодні Берестейської унії є виразно сформованою і достатньо відрефлексованою.

Отже, М.Грушевський присвятив проблемі цілий підрозділ “Організація церковна” в своїй фундаментальній “Історії...”, в якому акцентується “розстрій православної церкви”². Фактично, саме М.Грушевський представив розвинуте уявлення про “дезорганізацію” української церкви, яка в останній чверті XVI ст. “доходить крайніх границь”. З метою уаргументування кризи, дослідник вживає досить чіткі характеристики: “арена крайньої деморалізації”, “надужиття в роздаванні церковних урядів”, “конфлікти номінатів і війни владиків”... Чимало в міркуваннях М.Грушевського є й незаперечного та правомірного, особливо коли він говорить про загальне обмеження віри та православної церкви в коронних землях Речі Посполитої.

Незважаючи на позірну правильність методу, інші висновки М.Грушевського виглядають сьогодні доволі анахроністичними. Так, наприклад, це проглядається в такій цитаті: “...завдяки патронату й практиці “подавання” православна церква ставала спеціальним джерелом доходів для правительства й панства, що тримали в посереднім оподаткуванню побожність і жертволюбність православної людності”³. Явне перебільшення бачиться також при ознайомленні з фрагментами, присвяченими національно-релігійному відродженню в Острозі, а також порівняльним контекстам з польським католицизмом. Видається, погляди М.Грушевського, а також наведений ним матеріал некритично сприймаються й повторюються сьогодні, переходячи з одного видання в інше.

Акцентування внутрішніх передумов Берестейської унії в найновішій літературі (йдеться, передовсім, про монографії Б.Гудзяка⁴ та М.Дмитрієва⁵, спеціально присвячені генезі події, а також праці сучасних польських істориків, зокрема, Т.Кемпи⁶) є домінуючим. Відтак, дослідники зосереджують свою увагу на пошуках тих внутрішніх

першопричин, які підштовхнули єпископат до унії з Римом, піддаючи прискіпливому аналізу внутрішнє життя Київської митрополії доберестейської доби.

Так, Б.Гудзяк⁷, не розглядаючи окремо інституційні засади Київської церкви, відразу розглядає процес занепаду православ'я. Дотримуючись проголошеної в назві книги тези, дослідник інтерпретує становище Київської церкви як “занепад”, “кризу” і, як вислід, – це вже межа “інституційного, морального й культурного краху”. Ось ще одна вельми характерна цитата: “богословська, інтелектуальна, культурна, ідеологічна слабкість, а також адміністративна й політична немічність Київської Церкви”⁸. Якщо, стосовно Царгородського центру православ'я, авторське трактування кризи ще є до певної міри зрозумілим, то поняття кризи руської церкви, на жаль, витлумачується не надто прозоро. Так, автор обмежується здебільшого акцентуацією уваги на моральній та інтелектуальній деградації духовенства, що було спричинено так званим “правом подавання”.

На відміну від Б.Гудзяка, М.Дмитрієв⁹ предметніше розглядає інституційні засади Київської митрополії, проте вони не є для нього визначальними в з'ясуванні генези унії. Найбільший інтерес викликають рефлексії історика щодо ролі братств у суспільно-політичному житті України та Білорусі: на його думку, реформа у стосунках мирян і духовенства, започаткована патріархами шляхом надання Львівському і Віленському братствам ставропігії, мала революційний (вибухонебезпечний) характер і заледве не стала поворотним пунктом церковної історії, оскільки *de facto* встановлювалося двовладдя, а церковна криза набула безпрецедентних форм¹⁰. Очевидно, дестабілізація заглушила конструктивізм, оскільки посилювалися чвари в середовищі ієрархії, загострився конфлікт єпископату з братствами. У результаті, роль братств/мирянства в церкві зросла, а управління в митрополії було дезорганізоване. Саме на тлі загострення кризи в 1590 р. і виникла перша унійна ініціатива. У 1590-1594 рр., часі активізації соборів, які започаткували церковну реформу ієрархії, конфлікт із братствами/мирянством ще більше загострився, оскільки реформи націлювали на кардинальне посилення незалежності від мирян і державної влади: “...львівське та інші братства претендують на главенство в церкві і всеохопний контроль діяльності духовенства. Фактично мова йде про спробу узурпації церковної влади братствами”¹¹.

Іншою сильною стороною концепції М.Дмитрієва є акцентування конфліктів у середовищі ієрархії, які були спричинені незграбними універсалами патріарха Єремії II. Наголосимо, що лише в праці М.Дмитрієва концепція загострення конфліктів набирає виразних рис і масштабів, хоч і не викладається спеціально. Найгучнішим і резонансним за наслідками вважається конфлікт між митрополитом і львівським єпископом на ґрунті ставлення до ставропігії львівського братства. Дослідник також акцентує конфлікт 1590 р., коли відбувся розкол у середовищі ієрархії, а також розходження 1594 р. між владиками.

Уявлення про кризу українсько-білоруської православної церкви в книзі М.Дмитрієва є сформованим, але, на мою думку, недостатньо розробленим. Так, він загально говорить про характер кризи православної культури, синхронність якої з розгортанням “православного відродження” другої половини XVI ст. змусила його дійти компромісу: це була криза зростання, а не деградації¹². “Криза зростання” доповнюється надалі концепцією кризи організаційних структур митрополії кінця 80-х – початку 90-х рр.

Т.Кемпа в своєму останньому монографічному дослідженні про глибоку внутрішню кризу церкви говорить як про хрестоматійну річ¹³. Її ознаки також чітко окреслені: низька моральна дисципліна духовенства, слабкість ієрархії, брак шкільництва, брак

сталих контактів із Константинополем. На думку дослідника, якої я не підтримую, причини кризи впливали з недостатнього піклування про церкву з боку монархів, а також з великого впливу світських на православ'я. Інша теза видається більш правильною: через кризу, серйозну конкуренцію православ'ю склали протестанти. Натомість, уявлення Т.Кемпи про те, що криза православної церкви послужила однією з головних причин швидкого розвитку реформації на значній частині руських теренів, не має достатніх аргументів.

У книзі Л.Цвікли "Політика державної влади щодо православної Церкви і православної людності" 1344-1795"¹⁴ концепція кризи церкви не набула, на жаль, вичерпного пояснення. Передовсім, автор прагне у будь-який спосіб довести, що тиск на православну церкву в доберестейський період був майже відсутнім. Так, автор говорить лише про другорядність становища православної церкви і, відтак, не бачить "з боку королів та великих князів" "свідомого чи навіть навмисного прагнення дій на шкоду православної церкви"¹⁵. "З'ясування" цієї істини виглядає наївним, позаяк спроби пошуків змови проти православної церкви давно вже стали в історіографії анахронізмом.

На мою думку, тлумачення кризи церкви, пропоноване сучасною історіографією, незважаючи на його змістовну і термінологічну привабливість, недостатнє. У більшості випадків, воно базується на численних припущеннях. Невеличкі дослідницькі сюжети про духовенство і єпископат, юрисдикційні і субординаційні стосунки в митрополії, братства і патронат, канонічне право, школи та освіту є надто загальними. Обґрунтування кризи першої половини 90-х рр. XVI ст. виглядає найбільш переконливим, але ж аналізовані програми реформ церкви стосувалися не тільки (і не стільки) конфліктів. Таким чином, зв'язок між кризою конфліктів і кризою церковного життя не простежений. У зв'язку із невирішеністю питання про кризу церкви проблема генези унії на місцевому православному ґрунті здається мені непереконливою. Радше, йдеться про спонукальні обставини, які підштовхували до рішучих кроків, а не про глибинні каталізатори.

Підсумовуючи зусилля різних авторів показати внутрішні причини унійного руху, зауважу, що, здебільшого, постулювання у них проблеми "глибокої кризи православ'я" як головної причини Берестейської унії дуже нагадує синдром причин пролетарської революції, який дозволяв колись радянським історикам досить легко і, головне, без зайвих зусиль пояснювати необхідність зміни старого ладу. Вочевидь, усе було набагато складніше. Суттєвим недоліком багатьох праць є відсутність порівняльних контекстів із польським католицизмом і московським православ'ям.

Отже, в історіографії не існує жодної праці, в якій би криза православної церкви XVI ст. розглядалася як наукова проблема. Досі не з'ясоване походження кризи та її типологія. Чи були все-таки прояви кризи, про які в літературі назбиралося безліч фактів, загрозливими для церкви? Чи була криза українсько-білоруського православ'я винятковим явищем у християнському світі? Зрештою, як впливало на ситуацію Острозьке національно-релігійне відродження? Насамкінець, чи була криза головною причиною Берестя?

На ці та ряд інших супутніх питань не існує, вочевидь, простих і дуже конкретних відповідей. Вирішення проблеми кризи бачиться мені крізь призму розв'язання трьох дослідницьких завдань: з'ясування парадигми уявлень діячів (передовсім, католицьких теологів і публіцистів), заангажованих у справу руської церкви; аналіз документальних джерел, зокрема тих, що стосуються інституційного розвитку церкви; нарешті, аналіз уявлень про кризу лідерів унійного руху, а також відображення цих поглядів в унійних документах (це останнє є найважливішим).

* * *

У дотридентську добу викриття недоліків православної церкви було звичайною справою для католицьких теологів та публіцистів. Яскравим прикладом тут може слугувати праця Яна Сакрана з Освенцима “*Elucidarius errorum ritus Ruthenici*”, в якій вдалося нарахувати аж сорок помилок в обрядах руської церкви, на підставі чого українців та білорусів було звинувачено в ересі.

Одним із перших обсерваторів ситуації в православній церкві у середині – другій половині XVI ст. був видатний польський релігійний діяч і теолог Бенедикт Гербест. Він був добре обізнаним зі станом справ у церквах Руського воєводства (працював писарем в магістраті Дрогобича¹⁶, служив у львівській катедрі, був ректором Ярославського колегіуму¹⁷). 1566 р. Б.Гербест описав свою мандрівку на Русь, під час якої відвідав Перемишль, Мостиська, монастир Св.Спаса та Львів, побував на церковній службі в українських і вірменській церквах, мав бесіди зі священниками¹⁸. Прикметно, що Б.Гербест відзначає близькість католицької та східних церков, закликає до унії і майже не критикує вади православної церкви, хоча й говорить загально про “опінію” русинів та їх “облудливі” погляди (вони “вросли” в свої “незнання” та “неумілість”), які для праведних християн є “непристойними”. Проповідник помітив також, що поміж руських попів завелась “нововірна” секта, тобто протестантизм¹⁹.

1586 р. у Кракові вийшла друком невелика праця Бенедикта Гербеста “Засади віри римського костюла та історія грецької неволі: для єдності”²⁰, яка мала метою спростувати гріхи та відщепенство греків за допомогою фактів з минулого вселенського християнства, та, зокрема, історії вселенських соборів. Наприкінці твору автор попередив, що Господь уже покарав за схизму жидів, а також Греків і Русь. Виявляється, вони не мали навіть пам’яті, щоб вивчити “Отче наш” і “Вірую”, як також і розуму, щоб побачити шлях до спасіння і доброї волі для “доброго” життя. До вад/помилки православних автор відніс “забиття” душ малих дітей, відсутність єпископського помазання, незнання, “бальвохвалятво” при Божому Тілі, чужоложство в одруженні і, нарешті, публіцист розкритикував риси національного характеру (вони є такими, “що не питай”)²¹. Цікаво, що Б.Гербест зумів побачити в православних русинів ті риси, які пізніше були іменовані як твердість у вірі та східних обрядах.

Наступним, значно глибшим і проникливішим спеціалістом у справах руської православної церкви був знаменитий єзуїт Петро Скарга²², автор не менш знаменитого твору “Про єдність Божої церкви під одним пастирем”, у якому найповніше викладена унійна програма католицької церкви. Перше видання, яке вийшло 1577 р., було присвячене князеві В.-К.Острозькому, друге (1590 р.) – королеві Сигізмунду III. Як і Б.Гербест, Петро Скарга тривалий час служив і проповідував на українських землях: у 1560-ті роки – в Рогатині, пізніше в Ярославі та Львові, посідав різні духовні уряди, викладав у єзуїтських семінаріях (наприклад, в ярославській, яку він, фактично, заснував), був ректором Віленської академії та ін. Отже, він добре знав ситуацію в українсько-білоруському православ’ї безпосередньо, а не з переказів чи чуток. Обґрунтовуючи унійну ідею, єзуїт одним із перших в другій половині XVI ст. найповніше окреслив стан православної церкви.

Дослідники вже давно акцентували Скаржине бачення православ’я як церковної схизми і ересі, тобто, неповноправної з римо-католицизмом частини християнства, хоча він начебто і не прирівнював православних до протестантів. При цьому слід пам’ятати про загальні тенденції, які утвердилися в римо-католицькій еклезиології після Тридентського собору: так, уже не достань було кваліфікувати православ’я

як церковну схизму, його все частіше стали порівнювати з єретицтвом. Як зазначає Я.Страдомський, згадана зміна в трактуванні Східної церкви в очах католиків була пов'язана з частим закидом грекам всіляких проявів єретичних ідей, особливо в контексті протестантизму, який поширювався в руських землях, а також усвідомлення тотожності схизми і гeresії як двох варіантів одного і того ж стану – відокремлення від “правдивої” Вселенської Церкви, тобто, римокатолицької²³.

Саме Петро Скарга подав досить повний перелік “блудів/єресей” православної церкви²⁴. Вони скомпоновані в 19 пунктів і викладені, в основному, в третьому підрозділі третьої частини книги²⁵. Інтерпретації П.Скаргою недоліків руської православної церкви можна звести до кількох груп. Найбільшими вадами єзуїт уважав догматично-канонічні проблеми: неправильне розуміння походження Св.Духа, невизнання першості Римської столиці, неправильне тлумачення святих, недотримання чистилища, одруженість священства, невизнання ухвал восьмого і дев'ятого вселенських соборів, освячення святого таїнства на прісному хлібі та ін. Крім того, він висловив серйозні претензії до обрядів, здійснюваних духовенством. Так, вони моляться за померлих, помилково вважаючи, що молитви і приношення допоможуть грішникам у пеклі; деякі одружені священники мають декількох “живих” жінок; попи і владики розривають шлюби, дозволені Господом; постригши в черниці одну жінку, беруть другу, “таких багато”; поклоняються несвяченому хлібові; цілий рік використовують Найсвятіші Тайни, посвячені у Великий Четвер, для хворих; попи служать у церквах, особливо по обіді ситими, а не натще; розбавляють водою вино в келиху; священники сповідають вірних без обов'язкової попередньої особистої сповіді; мирують вірних священники а не владики; здійснюють помазання олією померлих, а не живих; неправильно святять “крижму”. Назагал, він відзначив завелику довіру до зовнішньої обрядовості, впертість і “невстидання” духовенства та ін. Коротко згадано інші неприйнятні в латинській церкві речі: співання алиллуйя, свячення води, негоління борід та ін.

Фактично, Петро Скарга заклав уявлення про духовну кризу Руської церкви: її недоліки були оголошені великим гріхом, головне ж, що вони перешкождали “правдивому” християнському спасінню. Крім того, стверджувалося, що дотримання схизми/відщепенства греків прирівнювало руських до єретиків, вади означали ніщо інше як “глупство/шаленство” вірних і духовних. Руське духовенство є невмілим, занехає науки і обряди, воно є забобонним, живе “без справи і науки”, “попи похлопіли” та ін. Багато сказано на адресу безперспективності вживання слов'янської мови та освіти (у цьому звинили і самі греки, які дали віру, але не передали своєї мови); Русь своєю мовою не зможе відкрити жодної академії чи колегії з викладанням теології та філософії та ін. вільних наук (“з слов'янської мови жодний учений бути не може”); у руських немає правил, граматики тощо (лише дві мови є “праведними” – латинська і грецька); їх школи навчають тільки читанню – це їх єдина “досконалість” при навчанні духовних. В одному місці єзуїт обмовився, що краще переходити не на латинську, а на польську мову, бо вона “одна спільна мова з нами католиками”²⁶. До кризових явищ проповідник також зарахував: слабку митрополичу владу та масові переходи вірних на протестантизм, вищість світських над духовними (здебільшого, ця заввага стосувалася Московії, хоча очевидно, йдеться і про руську церкву, в якій світські стани “наказують” у справах духовних)²⁷.

Подекуди, Петро Скарга пом'якшує фарби: наприклад, він говорить, що вади в церемоніях не важать, бо не стосуються віри (“або добра віра, або зла”)²⁸. В іншому місці він розхвалює обряди латинської церкви: вони шановані, пишні, служать потребам²⁹,

хоча тут він говорить про їх рівність з грецькими (це й зрозуміло, адже йшлося про унію без зміни обрядів). Проте загальне враження єзуїта про стан руської церкви є негативним. Адже в православного читача мало скластися враження про неповноцінність/меншовартісність руської віри та церкви.

Підсумовуючи огляд поглядів католицьких обсерваторів становища в православ'ї, доходжу таких попередніх висновків. Так чи інакше, але католицьким проповідникам таки вдалося не тільки виразно сформулювати, але й нав'язати концепцію глибокої інституційної та духовної кризи церкви. Починаючи з середини 80-х рр. XVI ст. у середовищі православної спільноти розгортається нищівна самокритика, навіть самобичування, які поступово переходять на зламі століть у плачі, хоча, в своїй основі вони лише розвивають посіяні Петром Скаргою зерна незгоди. Важко повірити в те, що Петро Скарга висловлювався не з ворожості, а з симпатією та співчуттям до руського народу (наприклад, він “щиро” дивується з “занехаяння” та “невмілості” духовних руських³⁰), адже згадані поодинокі “симпатії” та “жалі” губляться у морі характеристик “непристойного” еретицтва та блудів русинів.

Згаданий синдром самокритики знайшов відображення передовсім у працях Івана Вишенського³¹. Ще в доберестейський період він написав кілька послань, зокрема, “Послание до всѣхъ обще, в Лядской земли живущих” (1588 р.)³², в якому в явно гіперболізованій формі подав доволі великий набір вад та недоліків церковного життя. Так, на думку Івана Вишенського, у “Лядській” землі відсутня віра, покора, євангельські заповіді, апостольська проповідь, святі закони, непорочне священство, “хрестоносне” життє іноків, “благочестиве” і “благочестиве” християнство. Загальним лейтмотивом твору є концепція загального “безвір'я” і “безбожжя”, яка ілюструється такими прикладами: священники всі живуть не духом, а своїм “черевом”; замість правдивих євангельських і апостольських наук (які уособлюють християнське сумління) панують вчення античних філософів; владики, архімандрити та ігумени запустили монастирське життя, прибрали до своїх рук фільварки, живуть там самі зі своїми слугами “телесне и скотски”, лежать на “святых” місцях, збирають гроші від богомольців і використовують їх для своїх потреб (“поганської” розкоші). У монастирях немає “рік і потоків” молитов, там “виють пси”, відсутні цілолододові служби. “Безбожні” владики замість духовного служіння, богословських занять переймаються проблемами світського життя. Іван Вишенський малює образ “лядського священства”, яке зміщує слово Боже з брехнею та лицемірством, любить мзду, страшно грішить.

Несподівано ключ до розв'язання причин жорсткої та дуже жовчної критики православ'я подає сам автор. Так, Іван Вишенський тлумачить у філософських роздумах, що змальований ним загальний гріховний недуг – це “все струп, все рана, все пухлина, все гнилство, все огонь пекелный, все болѣзнь, все грѣх, все неправда, все лукавство, все хитрост, все коварство, все кознь, все лжа, все мечтание, все сѣнь, все пара, все дым, все суета, все тщета, все приведѣние – сущее ж нѣст ничтоже”³³. Неважко помітити, що йдеться не про реальний, а літературний (за сучасною термінологією – віртуальний) образ церковного життя, змальований афонським аскетом.

Інший видатний письменник-полеміст тієї доби, а також один із лідерів унійного руху, Іпатій Потій, був спочатку більш реалістичним у своїх інтерпретаціях стану церкви. Єдиним його доберестейським твором є “Унія”, видана у Вільні 1595 р.³⁴ Так, він говорить, переважно, про “еретицьку” проблему/ваду церкви: розмножилися розмаїті секти, які ведуть не до спасіння, а до вічної страти. Вони навертають до себе людей православної віри засобами слова, письма і синодів, перехресчують людей хрещених

у церквах та ін. По-друге, великі претензії виставлені І.Потієм “старшим пастирям”, тобто, ієрархії, яка має запобігати тій хворобі (радою, наукою, писаннями), але про те не дбає. Таки чином, І.Потій по-своєму розвинув положення про недбальство і “нечуйність” ієрархії: єпископи не бажають вільно старатися про ліпші порядки і напругу Божої Церкви. По-третє, І.Потій має претензії до посполитого люду, тобто, до вірних церкви: привласнивши собі пастирський уряд, покидають своє ремесло і діють на свої “блюзнірські” потреби. По-четверте, звернено увагу на низький освітній рівень мирян та духовенства: у суспільстві немає “писм и книг” святих отців “в нашомъ языку Рускомъ”, а якщо і трапляються, то невідомо, чи вони “правдиво” переписані (можливо, вони єретицькі). Нарешті, в артикулі про антихриста І.Потій говорить, що тільки “невчена Русь” може наслідувати єретиків. Як і у випадку з Іваном Вишенським, не можна не бачити літературних полемічних засобів, якими користується письменник, який зауважує: “...чужимъ вѣрити не хочемъ, але все людское ганимъ, а своего лѣпшого не покажемъ”³⁵. На мою думку, саме І.Потій остаточно сформулював концепцію причин унії, яку можна звести до формули “Криза – Реформа”, оскільки він єдиний в середовищі руської церкви (зрозуміло, після Петра Скарги) виводив унію з кризового стану церковного життя.

Натомість, уже в першій поберестейській праці Петро Скарга³⁶, викладаючи соборові події, повертається до попередніх обсягів тлумачення кризи церкви. Так, єзуїтський публіцист розвиває свою стару концепцію про пониженість та зіпсованість східної віри, тотальну гріховність Царгородського патріархату, відсутність будь-якої вченості і побожності. Східні патріархи не є “правими і правдивими” взагалі, бо вони дістали свої посади святокупством, їм нібито притаманні лише меркантильні інтереси. Другим проявом негараздів П.Скарга називає поширення єресей: на його думку, двоє православних владик-відступників з попами “совокупилися” з єретиками. Назагал, усі, хто проти унії, – це лише “малорозумні” попи і ченці, які давно полишили навіть грецьку віру. На підсилення думки про засилля єретиків в митрополії публіцист наводить вражаючий факт: за його відомостями, в Новогрудському воєводстві і митрополії спустошилося (тобто, з’єретилося), 650 церков. Про полемічність та гіперболізацію цієї інформації говорить і інша авторська “статистика”: начебто зі 600 шляхетських домів не подалися в новохрещенство лише 16 чи навіть менше³⁷.

Надалі концепцію кризи у дусі Петра Скарги розвивав у ранніх творах Мелетій Смотрицький. Проте в “Треносі”³⁸ вона набула виразних національно-захисних відтінків і трансформувалася в “плач” над долею православної церкви. Зокрема, тут розвинулася версія про відступництво (конверсію в католицизм) від національної віри більшості магнатських і шляхетських родів³⁹. Утім, аналіз уявлень про кризу в поберестейський період виходить за межі завдань даної статті.

* * *

Зрозуміло, що менш суб’єктивними (і, водночас, більш важливими) є документальні джерела, створені в результаті діяльності церковних інституцій та ієрархії в останній третині XVI ст., а також судові акти та протестації, листування.

Так, 14.02.1585 р. під час Варшавського сейму представники галицького мирянства звернулися до митрополита з листом, у якому окреслили коло наболілих проблем церковного устрою та життя, що вимагали невідкладного розв’язання⁴⁰. До переліку

означених у листі негараздів церкви слід зарахувати: погвалтування “святостей” і “Святих Тайн”, закриття і запечатування церков, заборону дзвоніння, відлучення від престолу попів та їх ув’язнення, заборону молитов мирянства у церквах, порубання святих хрестів, забрання дзвонів до замку, перетворення церков на єзуїтські костьоли, передання церковних маєтків костьолам, опустіння монастирів (в яких сидять ігумени з жінками та дітьми), використання церковних речей у власному вжитку та ін. Неважко зрозуміти, що перелік цих “нестроений” був характерним для тієї доби і повторювався з року на рік.

Миряни були незадоволені невтручанням у справи “святого благочестия” та фактичним недбальством митрополита. Вони висунули також претензії до методів номінування ієрархії: митрополит, начебто, іменував одружених єпископів, допустив до поставлення на єпископські катедри по два номінанти, віддав Київську архієпископію якомусь єретикові жовнірові, пообіцяв Унівську архімандрію такій же недостойній особі⁴¹, Перемишльська єпископія віддана підданому перемишльського старости тивунові Стефанові Брилинському, який використовує її (і монастир Святого Спаса) на свою користь⁴². Цікаво, що форма подачі та формулювання вад церкви у листі мають полемічний характер, а більшість критичних зауважень характеризують не стільки недбальство самого митрополита, скільки змальовують церковні негаразди доби, часто незалежні від митрополита (наприклад, після королівської номінації на ту чи іншу катедру, йому нічого не залишалось, як виконати монаршу волю і висвятити кандидата). Тому досить предметна критика при більш ретельному аналізі виглядає інакше. До речі, саме таку характеристику полемічної літератури та актових джерел подав М.Грушевський, який, процитувавши критичні місця листа мирян 1585 р., побачив у них типове “перебільшення”⁴³.

25.02.1585 р. митрополит Онисифор (Дівочка) подав Стефанові Баторію привілей руської церкви⁴⁴. Як свідчить так звана “окружна королівська грамота”, митрополит скаржився, що світські урядники втручаються на місцях у духовні справи (навіть їх жінки), що завдає великої шкоди “духовному праву”. Король наказав, щоб світські не втручалися в церковні доходи і суди, підтверджувалася компетенція духовних судів на розірвання шлюбів⁴⁵. Відтак, у контексті формулювань “кризи” церкви з’являється уявлення про засилля світських.

У грамоті патріарха Йоакима на заснування львівського братства 1.01.1586 р. натякається на якісь негаразди: ієреї поводяться як миряни, миряни – як демони, і взагалі, справи течуть “зле”. Щодо ієрархії, то патріарх більше тут закликає її піднятися на вищий рівень, до поправи. Щодо духовенства, Йоаким виставив йому більш серйозні претензії, головним серед яких було обвинувачення в двоєженстві. Причому, привілей засвідчив добру обізнаність зі станом справи і чітко тлумачив різновиди гріха: після смерті дружини священник одружувався вдруге і продовжував служити; співжиття священника, крім дружини, з коханкою; розлучення священника з законною дружиною. Все перелічене суперечило церковним канонам⁴⁶. В іншій грамоті, датованій 1586 р., Йоаким говорить про двоєженство митрополита і двох єпископів: пінського і турівського, луцького і острозького, оголошує їх “блудодѣями”⁴⁷ (хоча, йому стало відомо про це з чуток: він чув від багатьох людей духовних і світських). Фактично, починаючи з 1586 р., набуває поширення, в процесі розвитку концепції “кризи”, уявлення про “двоєженство” ієрархії та духовенства.

Очевидно, найбільше про негаразди та недоліки церковного життя говорили і свідчили львівські братчики. 28.05.1586 р. у листі до Феопипта в Константинополь вони

поставили ряд питань обрядового характеру, які дозволяли говорити про відверті негаразди в церковному житті. Так, ішлося про ієреїв та єпископів “христопродавцевь богочорчемниковь, хулящих и възбраняющих учения и проклинаяюще учащихся...”; священників, які “не по достоинству” без смирення причащають без обов’язкового покаєння після обряду євхаристії; про злих священників “пїяниць блудниковь двоженцевь волшебниковь”, на яких не звертають увагу єпископи; про єпископів, що не дбають про мирянство, яке перебуває від цього “беззаконнѣ и безсиннѣ”⁴⁸.

Один із найбільш повних переліків церковних гріхів тієї доби уміщено в листі львівського братства до александрійського патріарха Мелетія Пігаса 6.02.1592 р. Згадуючи собор 1591 р., братчики стверджували, що “церковное нестроение и все пагубное сотрєние дщери рода нашего” бачать уже всі. На їх думку, ганьблять церкву архієреї, які живуть з жінками, вони не реагують на зауваження митрополита. Проте й митрополит Михайло Рагоза поставив нещодавно єпископа, який мав дружину і дітей (йдеться, очевидно, про Михайла Копистенського); двоєженство єпископів негативно впливає на духовенство: всюди по містах священники-двоєженці дерзновенно священствують, є такі у Львові і в інших містах. Другий недолік стосувався поширення по церквах ересей. Третій – монастирів, які опустіли. Четвертий – недоліків навчання, брак учителів. Практично вперше (задовго до М.Смотрицького) засвідчувалося покатоличення: князі і воєводи “сынове соборныя церкве сущее срамляются православныя своєя вѣры и отходят вѣ западня церковь”. Братчики нарікають (також, здається, вперше) на єзуїтів, які прагнуть за допомогою королівської влади відібрати церкви, а також (традиційно вже) на розкольницькі дії Гедеона Балабана, який “народ же християнскыи разлучает”⁴⁹. У листі до патріарха 7.09.1592 р. братчики знову згадують “мнимих” святителів, які є, по суті, “сквернителєми”, бо обіцяли постригтися в ченці, але продовжують жити з жінками “невозбранно”, дехто перебуває в “многобрачи”, інші з блудницями народили дітей. Єпископи захопили архімандритство та ігументство над монастирями, поставили своїх “соплеменниковь” і мирських урядників, викоренили ченців, “істощили” церкви, ввели замість них псів, передають монастирські уряди в спадок. У монастирях служить не чорне, а біле духовенство. Діяльність Гедеона Балабана названа розкольницькою, позаяк він проводив її зі своїми “безчинними” священниками. У цьому листі вперше в переліку негараздів згадується унійна тенденція, яка зародилася нещодавно, а також книга Петра Скарги⁵⁰.

У літературі наведено чимало свідчень про хабарництво при обсадженні церковних урядів в останній третині століття. Зокрема, звинувачувався й митрополит Михайло Рагоза: 4.12.1592 р. у відповіді львівському братству він говорить про тарнавського архієпископа Діонісія, який зробив велику шкоду: сфальшувавши патріаршу печатку у Вільні, видав лист патріарха до митрополита, в якому від нього вимагалось 15 тис. аспрів за хіротонію. Митрополит відмовив, під оглядом того, що сам напише до патріарха⁵¹.

Ряд свідчень про негаразди церкви уміщено в грамотах патріарха Єремїї II. У липні 1589 р. він повертався з Московії і скинув митрополита Онисифора. З огляду на те, що грамота патріарха на скинення митрополита не збереглася (немає впевненості, що вона взагалі була видана), точна дата цього акту, як і його причини, не зовсім зрозумілі. Згідно з тогочасною версією, яка поширювалася в полемічній літературі, митрополит був скинутий за “двоєженство”. Єдине свідчення з прямим звинуваченням в двоєженстві Онисифора належить патріархові Йоакиму і відноситься до 1586 р., але воно походить з чуток: патріарх чув про це від багатьох людей духовних і світських⁵². Прикметно, що в грамотах Єремїї II про двоєженство і навіть троєженство священни-

ків говориться загально, як про ваду тогочасного церковного життя. Так, наприклад, про це йдеться в грамоті патріарха до литовських єпископів від 21.07.1589 р., у якій він наказав скинути таких пастирів. У середовищі ієрархії конкретні претензії були виставлені лише пінському єпископові Леонтію Пелчицькому, якому Єремія погрожував відлученням за покривання священників-двоєженців⁵³. Таким чином, прямих свідчень про “двоєженство” Онисифора не існує, а відомий матеріал аж ніяк не говорить про його скинення як про акт екскомунікації. Щоправда, в грамоті Єремії, виданій у листопаді 1590 р. у Кам’янці (він уже повертався на батьківщину), згадується про собор у Вільні, “по низложенію первого митрополита кѣрь Онисифора”⁵⁴. В тій же грамоті згадано, що у Вільні на соборі новий митрополит Михайло Рагоза повідомляв патріарха про наявність священників-двоєженців “нѣкоторыхъ”, більше було “нечистых и несвященных”, яких ще патріарх Йоаким забороняв, як таких, що не мають Божого страху. Єремія відлучив таких і викляв⁵⁵.

Новий митрополит Михайло Рагоза з перших днів своєї діяльності також викривав негаразди церкви. Так, уже наприкінці 1589 р. він акцентує на непорядках у галицьких монастирях, львівському та унівському, які були спричинені діями єпископа Гедеона Балабана⁵⁶, а також говорить про “невмілих” у вірі і законі божому дидаскалів, які проповідують невідповідно до апостольського учення⁵⁷. Щодо львівського монастиря Св.Онуфрія, митрополит повторив своє звинувачення в листі 7.01.1590 р., де вказав на місцевих свавільних попів, що служать без патріаршого благословення. Відтак, митрополит відмовив їм у своєму архіпастирському благословенні⁵⁸. У червні 1590 р. Михайло Рагоза звертав увагу львівських братчиків, які разом з єпископом виступали проти Успенського братства, на негаразди в шкільній науці та інші “безчинности”⁵⁹. Перейшовши на бік Успенського братства в його боротьбі з Гедеоном Балабаном, митрополит викривав його дії проти братчиків, які він уважав протиправними. Відтак, можна говорити про фіксацію митрополитом кризової ситуації в церкві (передовсім, організаційної).

У посланні митрополита на собор 6.10.1596 р. до Берестя., підписаному в Новогрудку, але не датованому⁶⁰, обґрунтовується одна з головних причин унії: поширення ересей, розорення храмів та вівтарів, вигнання ієреїв, попрання святих церков, що, в свою чергу, є великим гріхом, свідченням занепаду та утисків Святої віри. Причина виводиться, у підсумку, з чітко заманіфестованої незгоди церков, тобто, розколу, що є, після П.Скарги, новим словом у православному інтелектуальному середовищі. Затим обґрунтовується інша причина: занепад Святої Константинопольської столиці, грецького царства, як наслідок розірвання церковної єдності (а не завоювання турками, як стверджували римо-католицькі ідеологи та публіцисти).

Згадаємо також відомі артикули унії князя Василя-Костянтина Острозького (21.06.1593 р.), сьомий пункт яких стосується становища в церкві: “О закладанье школь и наукъ вольныхъ, а звлаща для цвиченья духовънымъ, пильно потреба, же быхъмо мели учоные презвитери и казнодее добрые: бо затымъ, ижъ наукъ нетъ, великое грубианъство въ нашихъ духовъныхъ умножылося”⁶¹.

В ухвалі Берестейського собору 24.06.1594 р., окремих (сьомий) пункт також характеризує становище в церкві. Так, у деяких єпархіях побутувала розпушта в одруженнях, але далі йдеться цікаве застереження: “...ми того між собою не чуємо, а якщо десь є, то цього не схвалюємо і будемо перестерігати”⁶². Торчинська декларація 1594 р. – один із проміжних унійних документів – не промовляє жодного слова про кризу, за винятком загальних слів про вплив єретиків.

Нарешті, в остаточних артикулах унії⁶³ в декількох статтях трапляються критичні нотки, що характеризують становище в церкві. Так, у першому артикулі, при обговоренні проблеми виборності єпископів та митрополита сказано недвозначно, що через необізнаність монарха-католика, траплялися деколи “такі неуки, що іноді ледве вміли читати”, інші “багатьох літ духовну владу тримають, а в духовний сан не висвячуються, вимовляючись якимись королівськими дозволами”. У другому артикулі єпископат оскаржував ситуацію, за якої він був позбавлений посідання багатьох церковних маєтків, а також утиски “нуждою й убожеством”. У третій статті говориться про недоліки шляхетського патронату: “...світські люди хай під жодним приводом не втручаються у їхню управу. Бо є такі, що не хочуть бути під послухом єпископів і самовільно управляють церквами”. У четвертому артикулі згадано про інші організаційні негаразди, наприклад, підпорядкування єпископату старопігійним правам братств.

Відтак, артикули унії сигналізують про наявність конкретних проявів кризи церковного життя. Проте найсуттєвішим є те, що в річищі самої кризи як загальноцерковного явища, акцентується на приниженнях від католиків та католицької влади Речі Посполитої.

У грамоті/декларації проголошення унії, яка була прийнята Берестейським собором, серед мотиваційних засад унії розміщені (після акцентування святості справи, базованої на флорентійській єдності) закиди на адресу zdeградованої Східної Церкви. На думку лідерів унії (найвірогіднішим автором документа був, очевидно, Петро Скарга), наслідком покарання греків за відступництво від унії є гріх турецького поневолення. Своєю чергою, це обернулося для них “блудами і злими вчинками”, занедбанням влади і дисципліни, поширенням у руських краях “святокупства” і, особливо, ересей, спустошенням церков і псуванням Божої хвали⁶⁴. Тут бачимо певну трансформацію ідей Петра Скарги, за рахунок звуження кризових явищ до послаблення церковної дисципліни і поширення еретицтва.

Парадоксально, але в соборових документах відсутні будб-які узагальнення щодо кризи в церкві, які обговорювалися раніше!

* * *

Зайвим було б наголошувати, що погляди полемістів на становище церкви були гіперкритичними. По суті, вони в літературній формі, з великим патріотичним пафосом обговорювали питання національно-культурного та релігійного розвитку. Те ж можна сказати і про львівських братчиків, заангажованих азартом боротьби з владикою Гедеоном Балабаном. Здається, що виходити тільки з цих даних при з'ясуванні такої вельми важливої проблеми, як криза церкви, сьогодні є недостатнім. Потрібні глибші дослідження, узагальнені статистичні дані про розвиток адміністративно-територіальної структури церкви, її маєтностей, освіти, рівня догматичного і пастирського богослов'я, літургії, а також сакрального мистецтва. Тобто, висновок про кризу та ступінь її глибини має базуватися передусім на осмисленні всього того, що вкладається в поняття так званої “внутрішньої” церковної історії. Варто, очевидно, з'ясувати і питання про ступінь охоплення суспільства кризою, дослідження на рівні релігійної ментальності, (релігійної totoжності) тощо.

Отже, чи маємо право говорити про кризу віри? З одного боку, якщо ієрархія та її значною мірою клір не виконували головну інституційну функцію церкви – рятувати

людські душі, то наскільки це відбилося на вірних та їх побожності? Наталя Яковенко вважає, що справа порозуміння між людиною і Богом була в середньовіччі цілком приватною, і релігійна totoжність, таким чином, не контролювалася суспільством⁶⁵, а отже, і церквою. Є ще один аспект становища церкви напередодні унії, на який мало зверталось уваги в літературі. В який спосіб дух реформ вплинув на позицію єпископату?

На мою думку, лідери унійного руху будували свої уявлення про європейський католицизм крізь призму латинської церкви Речі Посполитої, яка щойно погодилася з рішеннями Тридентського собору і розпочала вихід із кризового становища, характерного для всього християнського світу. При зіставленні становища руської церкви з польською з'ясовуються цікаві речі: кризові явища в православ'ї, які стали причиною Берестейської унії, були повною мірою властиві і для польського католицизму кінця XVI ст.⁶⁶

Висхідним для документальної фіксації кризи польської церкви є так зв. "меморіал" Краківської капітули на Пйотрківський синод 1551 р.⁶⁷ Саме в ньому чітко окреслено основні кризові явища в польському католицизмі: гріховність та деморалізація духовенства та єпископату; амбітність і безмірне "лакомство", розпутне життя в розкоші, пияцтво, прелюбодійство; підозрілі люди та еретики на урядах; самі єпископи чинять як еретики і погани (приклад холмського єпископа Уханського); зневажання обрядами, побожними церемоніями; траплялися випадки, коли навіть "ганяють римське хрещення, а вихваляють руське" (приклад куявського єпископа Дрогойовського); про декого говорять, що вони не мають жодної релігії та віри (приклад краківського єпископа Зебжидовського); роздача єпископами посад священників своїм рідним і своякам "недоросткам та своїм слугам невігласам, неписьменним, ... навіть уводникам...", вони нічим не відрізняються від світських та ін.

Як бачимо, ці характеристики є не тільки відвертими, але й адресними. Вони досить жорсткі, деколи – просто убивчі. Наприклад, це стосується краківського єпископа, який публічно говорив, що "Мойсей, Христос і Магомет – то три великі обманці, які цілий світ звели й здурили". Виявляється, що він купив свій уряд у короля, прославився перелюбством з дівчатами і монахинями. Михайло Грушевський, який навів це джерело, дійшов навіть висновку, що в римо-католицькій церкві занепад був більшим, ніж у православній.

Для ілюстрації корумпованості руської ієрархії та занепаду її моралі в літературі наводиться хрестоматійний приклад: одночасне призначення на володимирську кафедру в 1560 р. Івана Борзобагатого-Красненського і Теодосія Лазовського, яке викликало тривалу судову тяганину і навіть збройну боротьбу⁶⁸. Церква, відтак, втягувалася у виконання невластивих для неї функцій, а ієрархія і клір не мали можливостей для повноцінного виконання пастирських обов'язків. При цьому дослідники чомусь не зауважують, що такі ж явища були характерними і для польської церкви. Не випадково сеймова конституція ще 1588 р. "Про єпископства" заборонила цю ганебну практику, яка в тогочасних польських джерелах мала назву "кортезанства"⁶⁹. Причому, відомі факти про це з XVII ст. Так, 1654 і 1659 рр. на Луцьку римо-католицьку дієцезію Ян Казимир номінував одночасно двох кандидатів – Яна Замойського і Миколая Празмовського⁷⁰. Відтак, виникали проблеми, масштаби і наслідки яких були не меншими, ніж у руській церкві.

Джерела зберігають і велику кількість свідчень про неосвіченість латинського кліру наприкінці XVI ст., особливо нижчого (у доберестейський період не було відкрито жодної дієцезіяльної семінарії). Незаперечні факти щодо латинського парафіяльного

духовенства наводить у своєму дослідженні С.Літак: нижче духовенство рекрутувалося з простолюду, його повсюди в XVI ст. не вистачало, навіть в коронних дієцезіях⁷¹. Що вже казати про неморальність латинського духовенства і навіть ченців, про що так красномовно інформують тогочасні джерела⁷². Так, 1566 р. зафіксовано приклад морального падіння одного зі старших львівських каноніків Яна Тшцяна, який не приховував своїх стосунків із жінками⁷³. Прояви кризи внутрішнього життя польської римо-католицької церкви засвідчені у всіх дієцезіях Речі Посполитої⁷⁴.

Хрестоматійними вважаються й інші документальні свідчення, зафіксовані в реляціях римських нунціїв Польщі кінця XVI – початку XVII ст. (наприклад, Маласпіни 1598 р.), а також в інструкціях кардиналів новопризначеним нунціям (1606 і 1612 рр.). Тут сказано не тільки про шкоди, завдані польській церкві еретиками, а й про кризові явища – неосвіченість кліру, заангажованість духовенства мирськими справами, одночасне посідання кількох бенефіціїв, занедбання духовно-пастирських функцій. Майже ніде в костьолах не простежувалося задовільне урядування, часто каплани не мали жодних свячень, не закладалися семінарії, а в монастирях – новіціати, ченці повсюди виглядали жалюгідно, процвітало зловживання наданням церковних бенефіцій з боку єпископів і короля, поширювався моральний занепад кліру⁷⁵. До речі, такий стан справ не заперечує й новітня польська історіографія, яку, звичайно, важко запідозрити (у даному питанні) в тенденційності. Започаткована в польській церкві ще 1573 р. реформа важко торувала собі дороги і наприкінці XVI ст. простежувалися лише її паростки. Як і в інших європейських країнах, в Речі Посполитій вона майже не торкнулася парафіяльного кліру, для якого характерним був низький освітній та моральний стан. Навіть у краківській дієцезії ксьондзи не дотримувалися celibату. Так, її візитація 1617 р. зафіксувала, що в Казімежському деканаті 38% духовних знаходилось в конкубінаті (тобто, жили з коханками)⁷⁶. З усього видно, що Тридентська реформа мала напередодні Берестейської унії мінімальні успіхи.

Констатація даного положення значно змінює погляд на безумовну привабливість католицизму для руської церкви та її ієрархії, яка шукала єдності з Римом. На мою думку, уявлення про Вселенський римо-католицизм складався в руської ієрархії та суспільства на основі того, що вони чули і бачили в Речі Посполитій та передовсім у тих дієцезіях, які знаходилися на українсько-білоруських та литовських теренах. Та й унія з Римом розпочиналася переговорами з представниками польського католицизму (переговори Кирила Терлецького в Кракові⁷⁷). Видається, що вади польської церкви були добре відомими на Русі, то невже ж ієрархія хотіла об'єднатися з церквою, яка й сама не дуже давала раду з кризою? Думаю, що відповідь напрошується тут недвозначна. Вочевидь, домінували інші чинники та мотиви.

З огляду на це, більшої уваги заслуговує думка Б.Флорі про те, що руський єпископат аж ніяк не приваблювали переваги духовних цінностей католицизму⁷⁸. Гадаю, що найпривабливішим для ініціаторів унії було привілейоване становище католицької церкви в польській державі, тому вони й прагнули урівняння з нею (це яскраво видно, наприклад, в артикулах унії князя Острозького).

Напевно, руський єпископат все ж уявляв собі монументально-матеріальну та культурно-інтелектуальну перевагу Заходу над Сходом. Зрозуміло, що руська церква приступила до унії з уже зреформованою потридентською церквою, а не з прогнилим римським католицизмом, від якого в середині XVI ст. втікала цивілізована протестантська Європа. Проте, на моє переконання, ієрархія руської церкви все ж досить слабко

увяляла собі різницю між дотридентським і потридентським католицизмом, поняття про яку (тобто, різницю) остаточно сформулювалося лише в історіографії ХХ ст.

Безперечно, польський єпископат мав значно вищий загальний рівень (його переваги над руською ієрархією, особливо на рівні освіти та теології є безперечними). Проте на-вряд чи ця перевага була зрозумілою всьому православному суспільству, яке сприймало католицизм з відверто ворожих позицій (на жаль, рецепція католицизму в свідомості тогочасного українсько-білоруського суспільства досі залишається маловивченою).

Цікаві рефлексії напрошуються при порівнянні становища в київській і московській церквах. Наприклад, Б.Гудзяк розглядає, у зв'язку із проголошенням Московського патріархату, політичні обставини функціонування православної церкви в Московії⁷⁹. Проте згадане порівняння, яке могло б дати продуктивніші результати, ним, усе ж, не здійснене, хоча для цього існують численні джерельні підстави, у тому числі й іноземного походження. Відомо, наприклад, що консерватизм та неосвіченість московського духовенства набули таких розмірів, що воно оголосило книгодрукування єретичним новаторством і вигнало свого першодрукаря Івана Федорова⁸⁰. “Візантійський гуманіст” (вираз Г.Флоровського) Андрій Курбський назвав світську владу Московії на чолі з царем (яка спричинила пізніше запровадження патріаршества) антихристською⁸¹. Так звані церковні реформи в московському православ'ї середини століття (ідеться, передовсім, про ухвали Стоглавого собору), закріплювали систему державного адміністрування в митрополії. Відтак, московська церква була перетворена на засіб зміцнення самодержавства, яке претендувало на світове панування (велич самодержавства вимагала величній церкви). Проте, з точки зору внутрішнього церковного життя, московське православ'я знаходилося в стані великої депресії, викликаній опричиною та реформами Івана Грозного (нагадаємо лише погром церков та монастирів опричниками в Новгороді та інших містах 1570 р.)⁸². Ще один приклад: весь православний світ хрестився триперсним знаменням, а в Московії – двоєперсною “сугубою аллилуйєю”⁸³. Моральне падіння, пиятика духовенства та чернецтва набули таких форм та масштабів, що до них почали звикати закордонні мандрівники та дипломати, дивуючись з них лише як з проявів місцевої екзотики. На мою думку, “занепад” руської церкви в ХVІ ст. є лише блідю тінню всього того, що характерне для московського православ'я, яке систематично живилося духовно-культурними джерелами Київської церкви⁸⁴.

Як бути все-таки з кризою церковного життя Київської митрополії, прояви якої цілком очевидні? Видається, що тотальної кризи, яка б загрожувала самій сутності церкви, явно не було. Сьогодні зрозуміло також, що генеза кризи пов'язана не стільки з внутрішньою слабкістю православ'я, скільки з другорядним, меншшовартісним статусом православної спільноти та її церкви в католицькій Речі Посполитій. Визнання цього є дуже важливим: саме в ньому я вбачаю мотиваційний аспект дій руського єпископату, який прагнув захистити свою національно-релігійну ідентичність у спосіб укладення унії і водночас досягти привілейованого становища, характерного для католицької церкви.

Ще один, не менше вагомий, вислід напрошується у зв'язку з порівнянням потридентських процесів у Речі Посполитій на відтинку “католицизм – православ'я”. Якщо погоджуватися з твердженням, що польський католицизм розпочав наприкінці ХVІ ст. вихід із кризи, то варто визнати, що не пізніше цей процес розпочався в православ'ї. Так, Острозьке відродження було тісно пов'язане з реформою церкви та культури: саме вихідці з Острога спричинили могилянське відродження в наступному столітті. Хоча, зрозуміло, обидві церкви стартували з різних висхідних позицій: становище польської церкви було значно кращим, передовсім у плані матеріальному.

Поза увагою цього дослідження залишився аналіз елементів кризи, викликаних протестантською реформацією (вплив протестантського чинника на генезу унію докладно розглянув Т.Кемпа), але це окреме питання, яке заслуговує спеціального розгляду. Нарешті, обов'язково потрібно обговорити поглиблення кризи внаслідок розколу церкви, спричиненого Берестейськими соборами 1596 р. На мою думку, це апогей кризових явищ руської церкви, який становив серйозну загрозу для українсько-білоруської спільноти протягом усього наступного XVII ст.⁸⁵ Водночас, протистояння творило ґрунт для внутрішнього вдосконалення і реформи.

¹ Див. про це докл.: Тимошенко Л. Магістерська дисертація Миколи Костомарова про Берестейську унію // Вісник Київського національного університету ім.Т.Шевченка. Історія. – Вип. 56. – 2001. – С. 88-92.

² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 5. – К., 1994. – С. 385-507.

³ Там само. – С. 487.

⁴ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Переклад Марії Габлевич, під ред. Олега Турія. – Львів, 2000.

⁵ Дмитриев М.В. Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – М., 2003 (Труды исторического факультета МГУ: Вып.22; Сер. II, Исторические исследования: 7).

⁶ Kempa T. Wobec kontrreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – Toruń, 2007.

⁷ Див. рецензії на працю історика: Тимошенко Л. Нове дослідження Берестейської унії // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 166-173; Хинчевська-Геннель Т. // Український гуманітарний огляд. – Вип. 5. – К., 2001. – С. 248-257; Дмитриев М.В. В.А.Gudziak. Crisis and reform. The Kyivan metropolinate, the patriarchat of Constantinopl, and the genesis of the Union of Brest. Cambridge: HARVARD University press, 1998 (Harvard series on Ukrainian studies). 489 p. // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник: 2003. – М., 2003. – С. 355-372.

⁸ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – С. 273.

⁹ Див. рецензію на працю історика: Тимошенко Л. Aurea mediocritas російського унієзнавства: зміна парадигми чи реанімація старих концепцій? // Український гуманітарний огляд. – Вип. 11. – 2005. – С. 104-120. Праці Б.Гудзяка і М.Дмитрієва оглянуто також у порівняльній рецензії: Tymoszenko L. Historiografia unii brzeskiej na przełomie stuleci: próba porównawczej recenzji monografii o. Borysa Gudziaka i Michała Dmitriewa // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 2005. – R.3. – S. 206-221; див. також україномовне видання: Тимошенко Л. Унієзнавство на зламі століть: Спроба порівняльної рецензії монографій Б.Гудзяка та М.Дмитрієва // Богословія. – Львів, 2004. – Т. 68. – Кн.1-4. – С. 125-140.

¹⁰ Дмитриев М.В. Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – С. 95, 96.

¹¹ Там само. – С. 131.

¹² Там само. – С. 88.

¹³ Kempa T. Wobec kontrreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – S. 1.

¹⁴ Cwikła L. Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1344-1795. – Lublin, 2006. Див. рецензію на книгу: Korzo M. [Rec.] L. Cwikła, Polityka władz państwowych

wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1344–1795 // *Kwartalnik Historyczny*. – 2007. – N 4.

¹⁵ Ibid. – S. 62.

¹⁶ Факт перебування Б.Гербеста в Дрогобичі з'ясувала Х.Полячкувна на підставі свідчення в раецькій книзі міста; отже, він служив тут писарем з 21.09.1550 р. до 3.01.1551 р., після отримання бакалаврського ступеня і перед переїздом до Львова, де обійняв посаду ректора катедральної школи. Вірогідно, в Дрогобичі Б.Гербест розпочав свою педагогічну діяльність у місцевій школі при фарному костьолі. – Див.: *Księga radziecka miasta Drohobycza 1542-1563. Z papierów pośmiertnych ś.p.Stefana Sochaniewicza, wydała Helena Polackówna. Zabytki Dziejowe*. – Wydanie Tow. Nauk. we Lwowie. – T.IV. – Z.1. – Lwów, 1936. – S. LXXVII.

¹⁷ Див.: Сушко О. Предгеча унії // *ЗНТШ*. – Т. 53. – Кн.3. – Львів, 1903. – С. 1-71; Т. 55. – Кн.5. – Львів, 1903. – С. 72-125; Т. 61. – Кн.5. – Львів, 1904. – С. 126-177; Mazurkiewicz K. Benedykt Herbest. *Pedagog-organiyator szkoły polskiej XVI wieku kaznodzieja-misjonarz doby Reformacji*. – Poznań, 1925; Herbest Benedykt (ok. 1531-1593) // *Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut*. – Т.2: *Piśmiennictwo staropolskie*. – Warszawa, 1964. – S. 255-257; *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*. – Т.1. – Warszawa, 2000. – S. 397-398.

¹⁸ Див. докл.: Плохий С.Н. Папство и Украина (Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв.). – К., 1989. – С. 7-11; Ткачун-Дуцьки Е. *Jechał jezuita z Poznania do Lwowa // Kresy*. – 1992. – N 9-10; Муцько І. *Przyczynki do dziejów polemiki religijnej w Przemyskiem w XVI wieku*. Benedykt Herbest, Andrij Kołodyński, Iwan Wiszeński // *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. – Т.2: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym / Pod. red. S.Stępnia*. – Przemyśl, 1994. – S. 61-63. Як уважає І.Мицько, метою подорожі Б.Гербеста на Прикарпаття була пропаганда унійної ідеї. Див. також: Fenczak A.S. *Ziemia Przemyska a polski nurt unionizmu katolickiego w XVI wieku // Ibid.* – S. 33-60.

¹⁹ Herbest V. *Wypisanie drogi (1566) // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури*, видає Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. – Т. V. – Львів, 1906. – С. 6, 8-9. Твір Б.Гербеста вважається найстаршим зразком польської подорожньої літератури. Цікаво, що 1570 р. була здійснена друга мандрівка, але її описав Гжегож із Самбора.

²⁰ *Wiary kościoła rzymskiego wywody y greckiego niewolstwa historia: dla iedności. Z kościelnej dłuższej historiey, dla Rusi nawrocenia pisaney*, wypisał to х.Бenedykt Herbest, *societatis Iesu kapłan, za starszych swoich pozwoleniem // ППЛ*. – Кн.2. – РИБ. – Т. VII. – Стб. 581-600.

²¹ Там само. – Стб. 597.

²² Див. мою статтю про П.Скаргу з оглядом літератури про нього: Тимошенко Л. Петро Скарга і Берестейська унія // *Історія релігій в Україні. Праці XII-ї Міжнародної наукової конференції. Львів, 20-24 травня 2002 року / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії*. – Кн.І. – Львів, 2002. – С. 437-443. Найновішою працею з теми є нещодавня книга Є.Старнавського, в якій постать П.Скарги оглядається кризь призму історіографії. – *Starnawski J. Pisarze jezuitcy w Polsce (wiek XVI-XIX). Studia i materiały*. – Kraków, 2007. – S. 75-136.

²³ Див.: *Stradomski J. Spory o "wiarę grecką" w dawnej Rzeczypospolitej*. – Kraków, 2003. – S. 227-228.

²⁴ Ця частина поглядів П.Скарги в контексті його унійних ідей розглянута в декількох працях. Див., напр.: Плохий С.Н. Папство и Украина (Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв.). – С. 11-17; Дмитриев М.В. *Между Римом и Царьградом: генезис Брестсткой церковной унии 1595-1596 гг.* – С. 247-260 (автор присвятив єзуїтові цілий параграф "Унія в розумінні Петра Скарги"), проте, в річищі кризи церкви погляди єзуїтського теолога і публіциста ще не оглядались.

²⁵ О единстве Церкви Божией подь однимъ пастыремъ и о греческомъ отъ этого единства отступлении. Сочинение Петра Скарги 1577 года // Памятники полемической литературы в Западной Руси (далі – ППЛ). – Кн.2. Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – Т. VII. – ПТБ, 1882. – Стб. 471-476.

²⁶ Стб.494.

²⁷ Ці переліки розкидані по всіх параграфах третьої частини книги. Там само. – Стб. 471-477, 483, 485,-487, 491-501.

²⁸ Там само. – Стб. 477.

²⁹ Там само. – Стб. 492.

³⁰ Там само. – Стб. 471.

³¹ Останньою великою працею про Івана Вишенського є книга П.Яременка, яка, на жаль, застаріла. – Яременко П.К. Иван Вишенский. – К., 1982. Див. також статті про творчість письменника: Чижевський Д. Иван Вишенский // Чижевський Д. Філософські твори у чотирьох томах. – Т. 2: Між інтелектом і культурою: Дослідження з історії української філософії. – К., 2005. – С. 131-141; Грабович Д. Авторство й авторитет у Івана Вишенського: діалектика відсутності // Грабович Д. До історії української літератури. Дослідження, есеї, полеміка. – К., 2003. – С. 239-254; Зема В. Середньовічна традиція слова, мови та книги в творах Іоана Вишенського // MEDIAEVALIA UCRAINICA: ментальність та історія ідей. – Т. V. – К., 1998. – С. 82-92.

³² Це послання увійшло до виданої в Острозі 1598 р. “Книжиці” як четверта глава під назвою: “Тобѣ, в земли, зовемой Полской, мешкаючому всякаго възраста, стану и преложенства народу, рускому, литовскому и лядскому, в роздѣленных сектах и вѣрах rozmaityх, сей глас в слух да достиже” // Вишенский И. Сочинения / Подготовка текста, статья и комментарии И.П.Еремина. – М.-Л., 1955 (Литературные памятники). – С. 45-49.

³³ Там само. – С. 48-49.

³⁴ Унія альбо выкладъ преднейшихъ артыкуловъ, ку зъодноченью Грековъ съ костеломъ Римскимъ належащихъ // ППЛ. – Кн.2. – РИБ. – Т. VII. – Стб. 111-168.

³⁵ Там само. – Стб. 118.

³⁶ Скарга П. Берестейській соборъ и оборона его. В двух текстах: польском и западно-русском // ППЛ. – Кн.3. – (РИБ. – Т. XIX). – ПТБ, 1903.

³⁷ Скарга П. Берестейській соборъ и оборона его. В двух текстах: польском и западно-русском. – Стб. 208-210, 212, 214, 234, 236, 316. Про рецепцію історії України в католицькій літературі XVII-XVIII ст. див. докл.: Ушкалов Л. Візія української історії в католицькій релігійній публіцистиці XVII-XVIII ст. // IV Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999. Доповіді і повідомлення. Літературознавство. – Кн.І. – К., 2000. – С. 69-75.

³⁸ Див. сучасне повне видання “Треноса”: Collected Works of Meletij Smotryc’kyj / With an Introduction by Dawid A.Frick / Harvard library of early Ukrainian literature. Text. – Vol.I. – Harvard, 1987. – P.1-235. На жаль, досі не існує повного перекладу твору українською мовою.

³⁹ Аргументовану критику концепції денационалізації магнатів та шляхти у версії М.Смотрицького подала Н.Яковенко. Див.: Яковенко Н. Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С. 13-79. Див. також статтю О.Неменського: Неменский О.Б. Формы русской идентичности у Мелетия Смотрицкого // Анфологион. К 70-летию Бориса Николаевича Флори / Славяне и их соседи. Власть, общество, культура в славянском мире в Средние века. – Вып. 12. – М., 2008. – С. 305-316.

⁴⁰ АЗР. – Т. III. – № 146. – С. 289-291.

⁴¹ Очевидно, йдеться про такі події в історії Унева: 1570 р. архимандрит Анастасій Радилівський зрікся уряду на користь Макарія Свистельницького, ставленика Львівського єпископа Гедеона Балабана. Однак 1581 р. монахи обрали старшим ігуменом Симеона Боршовського, але ктитором

прийняли Василя, який продовжував лінію Гедеона Балабана, що прагнув остаточно підпорядкувати Унівський монастир. – Див.: Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII – кінець XX ст.). – Львів, 1998. – С. 19-20.

⁴² Єпископ Арсеній Брилинський (світське ім'я – Стефан) посідав Перемишльську катедру в 1581-1591 рр. У 1581-1586 рр., з волі Антонія Радиловського, він виконував обов'язки єпископа-помічника. Номінацію, зініційовану Антонієм, затвердив король, який наказав митрополитові висвятити кандидата. – Див.: Соневицький Л. Український єпископат Перемиської і Холмської єпархій в XV – XVI ст. // Соневицький Л. Студії з історії України / Записки наукового товариства ім.Шевченка. – Т. 202. – Париж-Нью Йорк-Сідней-Торонто, 1982. – С. 99. Єдиний сумнів, який висловлювався в літературі щодо його урядування, пов'язаний з походженням єпископа. Якщо більшість дослідників вважала його шляхтичем, то М.Грушевський – “крайником”. – Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI. – К. 1994. – С. 264. Після смерті єпископа його владитство візитував львівський єпископ Гедеон Балабан, який виявив недоліки в Городоцькому повіті. – АЗР. – Т. III. – № 29.

⁴³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V. – С. 502.

⁴⁴ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – Т. I. – Спб., 1897. – № 107. – С. 52.

⁴⁵ АЗР. – Т. III. – № 149. – С. 292-293.

⁴⁶ Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis (далі – MCSL). – Leopoldis, 1895. – Т.1. – N 82. – P.129-130.

⁴⁷ MCSL. – N 83. – P.132.

⁴⁸ MCSL. – N 88. – P.141.

⁴⁹ MCSL. – N 217. – P.343-345.

⁵⁰ MCSL. – N 245.B. – P.376-378.

⁵¹ MCSL. – N 268. – P.403.

⁵² MCSL. – N 83. – P.132. Див. про це докл.: Тимошенко Л. “Жаль намъ души и сумгѣнья вашей милости” (київський митрополит Онисифор Дівочка перед викликами часу) // ДКЗ. – Вип. X. – Дрогобич, 2006. – С. 156-159.

⁵³ АЗР. – Т. IV. – № 17. – С. 206-207.

⁵⁴ MCSL. – N137. – P.208.

⁵⁵ MCSL. – N 137. – P.209.

⁵⁶ MCSL. – N138. – P.211.

⁵⁷ MCSL. – N 140. – P.215.

⁵⁸ MCSL. – N 141. – P.216-217.

⁵⁹ MCSL. – N 153. – P.241.

⁶⁰ Полемическое сочинение противъ латино-униатов. 1597 года // Арх.ЮЗР. – Ч.I. – Т. 8. – С. 555-558. Див. про це докл.: Тимошенко Л. Православний “Полемичний твір проти латино-уніатів 1597 року” // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2004 рік / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. – Кн.I. – Львів, 2004. – С. 579-584.

⁶¹ Пункти були дописані князем до тексту його листа до Іпатія Потія. Див. останню публікацію джерела: Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р. – Дрогобич, 2004. – С. 147.

⁶² MCSL. – N 312. – P.519.

⁶³ Див. публікацію джерела в перекладі українською мовою: Тимошенко Л. Артикули, що належать до з'єднання з Римською Церквою // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 29-34.

⁶⁴ Documenta Unionis Berestensensis eiusque auctorum (1590-1600) (далі – DUB). – Romae, 1974. – N 231. – P.360.

⁶⁵ Яковенко Н. Монографія довіри // Книжник-Ревю. – 2001. – № 1, січень. – С. 7.

⁶⁶ З відомих в історіографії спроб порівняння польського католицизму і українсько-білоруського православ'я ранньомодерної доби виділяються праці сучасної московської дослідниці Маргарити Корзо, яка вивчає катехитичну літературу Речі Посполитої. Див.: Корзо М. Порівняльний аналіз польської католицької та української православної церковно-учительної літератури XVI-XVIIст.: концепція гріха та уявлення про природу людини // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Ч.2. – Львів, 2000. – С. 64-84; Її ж. Декалог у католицьких і православних катехізисах Речі посполитої кінця XVI-XVIIстоліть // Там само. – Ч.5. – Львів, 2007. – С. 100-117. Тема підсумована в монографії: Корзо М. Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI-XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. – М., 2007.

⁶⁷ Документ уперше опублікував М.Грушевський: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 493-495.

⁶⁸ Див., напр.: Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – С. 86.

⁶⁹ Volumina Legum. – Т.ІІ. – Peterburg, 1859. – P.258.

⁷⁰ Królik L. Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku. – Lublin, 1983. – S. 130-139.

⁷¹ Litak S. Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne. – Liblin, 2004. – S. 146-155.

⁷² Я.Тазбір 1963 р. опублікував антологію антиєзуїтської літератури кінця XVI – початку XVII ст., яка переповнена свідченнями про аморальність єзуїтів. Literatura antyjezuicka w Polsce 1578-1625. Antologia / Opracował, wstępem i przypisami opatrzył Janusz Tazbir. – Warszawa, Ludowa Spółdzielnia wydawnicza, 1963.

⁷³ Прикметно, що засідання капітули, яке розглядало поведінку проповідника, лише вказало йому на небезпеку для оточення через афішування таких стосунків. Петро Скарга, який вніс згадану ухвалу до актів капітули, зазнав через це якогось очевидного дискомфорту і змушений був переїхати до іншого міста. – Див. докл.: Сушко О. Епізод з життя Петра Скарги // Записки НТШ. – Т. 56. – Кн.6. – Miscellanea. – С. 1-7.

⁷⁴ Щодо Віленської дієцезії, то тут кризові явища зафіксовані у листі Петра Скарги до нунція Калігарі від 20.06.1580 р. Цікаво, що єзуїт розповідає про відвідини королем польських костьолів на шляху з Гродна до Ковна. За одним винятком, монарх не зустрів жодного більш-менш придатного до справи ксьондза, здебільшого, костьоли були порожніми. – Skarga P. Kazania sejmowe, także wzywanie do pokuty obywatelów korony polskiej. Z dodatkiem / Wyd. K.J.Turowskiego. – Kraków, 1857. – S. 158-159. Див. також: Kosman M. Relacje o stanie diecezji wileńskiej jako źródło do dziejów wyznaniowych Wielkiego księstwa litewskiego // Swiat pogranicza / Red. nauk. M.Nagielski, A.Rachuba, S.Górzyński. – Warszawa, 2003. – S. 155-164.

⁷⁵ Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. – Т.ІІ. – Paryż, 1864. – S. 81-89, 97-107, 110-113.

⁷⁶ Див.: Litak S. Struktura i funkcje parafii w Polsce // Kościół w Polsce. Wieki XVI-XVIII. Pod. red. J.Kłoczowskiego. – Т.2. – Kraków, 1970. – S. 267-393; Historia Kościoła w Polsce. – Т.І. – Cz.2. Red. В.Кумор, Z.Обертыński. – Poznań-Warszawa, 1974. – S. 179-207, 246-259 та ін.

⁷⁷ Див. про це докл.: Тимошенко Л. “Договір латинського і руського духовенства” 1595 р. у контексті русько-польських релігійних стосунків // Брэсцкай царковнай унії – 400. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі / БДУ. – Брэст, 1997. – С. 51-55; його ж. Угода з Ватиканом чи Польщею? // Пам'ять століть. Історичний науково-популярний та літературний журнал. – 1996. – № 3. – С. 113-120.

⁷⁸ Дмитриев М.В., Флоря Б.Н., Яковенко С.Г. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. Ч. I. Исторические причины. (Ответ. ред. Б.Н. Флоря). – М., 1996. – С. 133.

⁷⁹ Питання розглянуте в XI-у розділі книги “Створення Московського патріархату”. – Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – С. 219-248.

⁸⁰ Питання про причини вигнання Івана Федорова з Московії залишається дискусійним. Сам першодрукар у післямові до “Апостола” говорить про переслідування з боку церковних і світських властей. Так чи інакше, він таки був вигнаний за межі Московської держави.

⁸¹ Найновішою працею, в якій найповніше оглянуто біографію князя, а також зроблено спробу текстології його послань до Івана Грозного, є дослідження О. Філюшкіна. – Філюшкін А.И. Андрей Михайлович Курбский: Просопографическое исследование и герменевтический комментарий к посланиям Андрея Курбского Ивану Грозному. – Спб., 2007.

⁸² У порівнянні зі стратами Івана Грозного, “всі так звані сицилійські вечери, варфоломійські ночі і навіть терор французької революції складають мініатюри”. – Коялович М. Историческая живучесть русского народа и ее культурные особенности. – Спб., 1883. – С. 6. Як це не дивно, але водночас відбувався процес створення нових монастирів, які, проте, були привабливими більше з точки зору захисту в них від оприччини.

⁸³ Проблемі взаємовідносин церкви та держави у Московії XVI ст. присвячена велика література. Див., напр.: Скрынников Р.Г. Государство и церковь на Руси XIV-XVI вв. Подвижники русской церкви. – Новосибирск, 1991; його ж. Крест и корона. Церковь и государство на Руси IX-XVII вв. – Спб., 2000; Успенский Б.А. Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление). – М., 1998; Шапошник В.В. Церковно-государственные отношения в России в 30-80-е годы XVI века. – Спб., 2002 та ін.

⁸⁴ У російській історіографії майже неможливо віднайти докладний аналіз ситуації в московській церкві. Дослідження згаданого процесу (у значно ширшому, зрозуміло, контексті) зроблено у праці Т. Опаріної, в якій показано також і суперечливість сприйняття українсько-білоруської книжної культури православним середовищем Московської держави. Див.: Опарина Т. Сприйняття унії в Росії XVII століття // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других “Берестейських читань”. Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1-6 листопада 1995 р. – Львів, 1996. – С. 131-164; Опарина Т. А. Иван Наседка и полемическое богословие киевской митрополии. – Новосибирск, 1998. До слова, російські історики досить критично ставляться до спроб розгляду проблеми впливу постання Московського патріархату на генезу унії. При цьому вони, зрозуміло, мають рацію, позаяк прямого зв'язку на джерельному рівні досі не зафіксовано. Проте, на мою думку, правомірним є розгляд проблеми про привабливість/непривабливість православ'я московського зразка для Київської церкви в добу Берестейської унії. Згаданих аспектів частково торкається С. Савченко: Савченко С. Московія очима України-Русі XVI-XVII ст. // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. редактор М. Крикун. – Львів, 2006-2007 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наук. праць. Вип. 15 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – С. 282-297. Зокрема, автор дійшов висновку, що привабливий образ московського православ'я з'явився лише в “Палінодії” Захарії Копистенського.

⁸⁵ Сучасна російська історіографія, як правило, абсолютизує негативні наслідки укладення Берестейської унії. Див.: Флоря Б.Н. Осмысление конфликтов, вызванных Брестской унией 1596 г., верхами православного белорусского и украинского общества // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII в. Часть II: Брестская уния 1596 г. Исторические последствия события. – М., 1996. – С. 59-86;

Дмитриев М.В. Уния и порожденные ею конфликты в осмыслении лидеров униатского лагеря // Там само. – С. 87-121; Його ж. Религиозные войны в Речи Посполитой? К вопросу о последствиях Брестской унии 1596 года // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2008. – № 1 (3). – С. 3-22. Разом із тим, російські історики дуже неадекватно ставляться до спроб білоруської та української історіографії розглядати історію церкви тієї доби в контексті етнорелігійного розвитку. – Див., напр.: Верникова Е.А. Роль унії в етнокультурному розвитку Білорусії кінця XVI – XVII вв. в сучасній білоруській історіографії // *Білорусія і Україна: Історія і культура*. – Ежегодник 2003 / Гл. ред. Б.Н.Флоря. – М., 2003. – С. 254-279. Ще одна характерна риса поглядів російських істориків зводиться до того, щоб всіляко довести відсутність суттєвих розбіжностей між українсько-білоруським і московським православ'ям. – Див.: Дмитриев М.В. Православная культура Московской и Литовской Руси в XVI в.: степень общности и различий // Там само. – С. 9-22.

Леонід Тимошенко.

**Криза церковного життя Київської православної митрополії
наприкінці XVI ст.: інтерпретації істориків і свідчення джерел.**

Криза православної церкви як причина Берестейської унії стверджується у більшості наукових праць. Проте очевидною є недосконалість вивчення проблеми на рівні аналізу різнотипних джерел. Проблема кризи розглядається крізь призму з'ясування парадигми уявлень діячів, заангажованих у справу руської церкви; аналіз актових джерел церкви; характеристики уявлень про кризу лідерів унійного руху, а також відображення цих поглядів в унійних документах. Попри незаперечні факти, які сигналізують наявність кризових явищ церкви напередодні 1596 р., вони не мали вирішального впливу на генезу унії.

Leonid Tymoshenko.

**Crisis in Church Life of Kyiv Orthodox Metropolitanate At the End
Of the XVI Century: Interpretations of Historians and the Evidence of Sources.**

In the majority of scientific works the crisis of the Orthodox church is considered as the cause of the Church Union of Berestia. However, the insufficiency in the problem's study at the level of polytypic source analysis remains obvious. The problem of the crisis is viewed through a prism of a suppositional paradigm of ideas of the figures excessively engaged in the case of Ukrainian-Rus' church, of the analysis of official church sources, of clarification of views on the Uniate movement leaders' crisis and of how these views were reflected in the Union's documents. Along with the undeniable facts testifying to the presence of the church crisis phenomena on the eve of 1596, they had no decisive influence on the Union of Berestia's genesis.

ЗЕМЛІ ЧЕРВОНОЇ РУСИ В “ОПИСІ ДАВНЬОЇ ТА НОВОЇ ПОЛЬЩІ” С.САРНИЦЬКОГО (1585)

“Прекрасне XVI століття”¹, поза іншим, виразно позначене й картографічним бумом, міцно пов’язаним із ширшим історичним феноменом Великих географічних відкриттів. З точки зору історичного джерелознавства можна зауважити, що друковані мапи взагалі можуть претендувати на першість, принаймні за значущістю, з-поміж масових візуальних джерел, з якими запізналося людство за доби раннього Нового часу. Віддали належне карті і тогочасні історики, які саме у цей період зробили використання картографічних матеріалів звичним елементом історіографічної практики.

Можна сказати, що в історіографії почалася своя ера географічних відкриттів. Поруч із колись самотніми столицями – центрами політичного життя та доволі випадковими місцями битв на “історіографічну мапу” тепер все частіше потрапляють топографічні “герої другого плану”. Більш того, без них, все частіше, картина минулого, яку творить історик, сприймається як занадто порожня і не відповідна новітнім смакам та стандартам.

Поява на мапі нового топоніма часто ставало підставою-першорухом для творення-розбудови його нараційного образу, який вже наповнювався не лише географічним, але й історичним, економічним, культурним і т.д. компонентами. Відтак, рівень взаємодії між тогочасними історичною та географічною науками був надзвичайно високим. Не рідко в обох “науках” вправлялися одні й ті самі вчені.

Взірцевим прикладом такого роду був Бернард Ваповський – творець офіційної хроніки Польського королівства, виконаної за новими стандартами ренесансного історіописання та укладач-видавець перших двох мап краю, які мали революційне значення у картографуванні Польщі та сусідніх із нею країн. Вони були надруковані в Кракові 1526 р.² одна під назвою “*Tabula Sarmatiae, regna Poloniae et Hungariae utriusque Valachiae, nec non Turciae, Tartariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens*” (складалася з двох аркушів, що представляли відповідно південну та північну Сарматію, відтак у літературі іноді мовиться не про дві, а про три карти Ваповського) у масштабі 1:2 900 000, друга – “*Tabula in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars*” у масштабі 1:1 000 000. На жаль, практично весь видрукований наклад загинув через пожежу в друкарні. Утім, вважається, що професійним географам на Заході вона таки стала відомою (її вплив добачають у картах Герарда Меркатора, Генріха Зелла, Каспера Вонеліуса, Олафа Магнуса та Джакомо Гастальді).

Утім, для “масового читача” та формування сталих географічних уявлень про Річ Посполиту підставою стала переробка карт Ваповського, здійснена Вацлавом Гродецьким (Grodetius, бл.1535-1591), видана 1558 р. у Базелі з дедикацією польському королю

Сигізмунду Августу. Нова мапа мала трохи менший масштаб (1:750 000) та доданий індекс з 724 географічними назвами (були й інші окремі уточнення змісту). Згодом ця карта була широко спопуляризована виданим Абрахамом Ортеліусом атласом світу “Theatrum Orbis Terrarum” / “Театр земель світу” (1-е видання – Антверпен, 1570; до 1612 р. вийшло близько 45 видань)³. Прикметно, що для зображення “Татарії” Ортеліус ще уживає мапу відомого італійського картографа Джакомо Гастальді (1505-1566), але видане тим самим автором “Обрис географії сучасного Польського королівства...” (Венеція, 1562) для представлення земель Польської Корони вже ігнорує.

Мапу Гродецького використовував і М.Кромер у “Полонії” (згодом, у зменшеному варіанті цю карту репродукували разом із останнім авторизованим та найбільш повним виданням творів Кромера у 1589 р.).

Назагал, інтерес до картографії Речі Посполитої, на час, коли С.Сарницький взявся за створення цікавої тут праці, вже цілком окреслився. Втім, щодо українських земель, інформація річпосполитських картографів все ще залишалася доволі скудною. Саме на цій ділянці тогочасної “вченості” цей не дуже успішний претендент на роль офіційного історіографа країни зробив прорив, який ще дуже мало оцінений історіографічною традицією України. Отже, дозволимо собі навести формальну довідку про нашого героя – Станіслава Сарницького (бл.1532-23.IX.1597)

Він походив зі шляхетської родини, прадавнім гніздом якої було Сарново в Плоцькому воєводстві, з лінії, котра з кінця XV ст. осіла на Холмщині. Через матір був пов'язаний з родом Замойських. Головним етапом освіти для нього стало перебування в Кролевці (Кенігсберзі) на дворі прусського курфюрста Альбрехта Гогенцолерна. Навчався Сарницький також і у лютеранському Віттенберзі. 1561 р. відвідав Італію (Падуя і, можливо, Тридент). Сарницький був відомим як активний діяч (до 1570 р.) протестантського руху в Малопольщі (кальвініст). 1573 р. він відвідав Париж у складі численного посольства (в почті Я.Замойського), яке мало запросити на польський престол Генріха Валуа.

1576 р. Сарницький привітав новообраного короля Стефана Баторія панегіричною промовою “Oratio pro lege electionis...”, в якій висловився як переконаний монархіст за реформу вільної елекції польських владців. До цього трактату був долучений також твір “De bello Turcico deliberatio”, де автор висловився проти війни з Туреччиною. Все це прихилило до нього монаршу симпатію. До речі, у титулі книжки автора представлено як “Equitis Roxolani” – “шляхтич/ лицар роксоланський/ руський”.

Наприкінці 1577 р. Сарницький підніс Баторію свою нову працю “Księgi hetmańskie z dziejów rycerskich wszystkich wieków zebrane i praktyka albo experientia hetmanów najjaśniejszego Zygmunta Starego króla polskiego, a także cesarza Karola V i Solimana tureckiego <...>, objaśnione ku ćwiczeniu młodych ludzi nasyjej naszej polskiej”. Велика ерудиція автора справила певне враження, він був оголошений “клієнтом” короля та отримав невелику річну пенсію для заохочення до подальших “історіографічних” занять.

1581 р. Сарницький вславив королівські перемоги над Московією поемою “Triumphus victoriarum” (не збереглася). 1582 р. опублікував проспект виношеної історії Польського королівства (“Annalium Polonicorum qui in licem propediem edentur brevissima synopsis”). Він, здається, і розохотив короля підтримувати фантазійний історіографічний проект Сарницького. Відтак, вже по смерті Баторія, на свій власний кошт історик видав свій opus magnus – “Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Litanorum” / “Аннали або про походження та обставини діянь Поляків та Литвинів”

(Краків, 1587; оповідали, на думку автора, про період від 2210 р. до н.е. до 550 р. – від міфічного Асармота до не менш міфічного Леха).

Трохи раніше він опублікував і цікавий тут історико-географічний покажчик “*Descriptio veteris et novae Poloniae*” / “Опис давньої та нової Польщі” (Краків, 1585). Останньою працею Сарницького став твір “*Statuta i Metryka przywilejów koronnych językiem polskim spisane i porządkiem prawie przyrodzonym a bardzo snadnym nowo zebrane...*” (Краків, 1594), дедикований королю Сигізмунду III.

Аналізований тут “Опис давньої та нової Польщі”⁴ мав принаймні три вже уведених у “науковий обіг” джерела до “цілого” тексту (поза популярною античною лектурою та принагідними посиланнями на сучасну літературу при конкретному гаслі). Це карта Польщі-Сарматії В.Гродецького, “Полонія” М.Кромера та “Опис європейської Сарматії” А.Гваньїні. Утім, особливо слід відзначити, що найоригінальнішу частину праці склали матеріали комісії люстрації (ревізії) земель українського прикордоння (руського та подільського воєводств), що працювала в 1576 р. під керівництвом ще одного примітного діяча польсько-українського прикордоння – Яна Сененського з Поморян (пом.1598/1599) – жарновецького, а згодом львівського каштеляна (з 1584 р.), зрештою воєводи подільського (з 1588 р.), відомого ще як активний протестант та прихильник Люблінської унії 1569 р. (уважав за доцільну також й унію з Московським царством шляхом обрання на польський престол царя Федора Івановича). Вірогідно саме він фінансував видання “Опис’у...” Сарницького.

“Опис...” відкриває передмова “Автор до читачів” (де Сарницький славить “Лехію”, могутній скіпетр якої міцно тримає Литву, Лівонію, Русь та Пруссію), яку продовжує присвята “святому та ясновельможному Королівству”, далі йде “вступ”, що містить три статті про античні народи. Наступний параграф “Про кордони давньої Сарматії” переповідає вістки авторів античності, що стосувалися земель, яких сягають кордони сучасної йому Речі Посполитої, тут же окреслені вісім таких кордонів (з них 4-й – “від Підгайців до Східної Русі” та 5-й – “від Хотина і Валахії” – схематично “проведені” українськими територіями). Зрештою Сарницький переходить до основної частини своєї праці – покажчика міст та інших топонімів країни (з коротким, часто зведеним лише до назви, чи розлогішим описом кожного), укладеного за абеткою (розділи “А”, “В”, “С” і т.д.)⁵.

“Українські” гасла “Опису” складають визначну частину цілого тексту, яка явно перевершує за обсягом матеріали про інші коронні краї. Досі лише дуже незначна їх частина опрацьовувалася українськими істориками. Широко відомі лише фрагмент про Київ, перекладений російською мовою у виданні “Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей” (К., 1874) та інформації про козаків використані, зокрема, А.Стороженком та М.Грушевським.

Цілий згаданий покажчик має розлогу “всепояснюючу” назву “Покажчик карти Сарматії разом з містами, горами, річками, лісами, пустелями та іншими знатними місцями, як розташовані та на якій відстані, з наведенням даних про довготу та широту і від елемента до елемента за образом хреста при боці згаданої карти [мова про мапу В.Гродецького – Д.В.] та, як прийнято, стуляючи-розсікаючи оголошується”. Отже, класифікацію своїх “нарративних героїв” подав сам автор. Зауважимо, що значна частина міст (чи такі “знатних місць”?) згаданих у Сарницького – це шляхетські резиденції. Їх згадка надихає автора на генеалогічно-панегіричні мікроновели, розлогість яких зазвичай залежить від значення того чи іншого шляхетського дому та особистих симпатій оповідача.

Тут слід зауважити, що генеалогія та геральдика приваблювали, за часів Сарницького, доволі значні інтелектуальні (вони ж історіографічні) сили країни. Так, практично одночасно із автором “Опису...”, у 1584 році, видав свої енциклопедичні “Герби рицарства польського” Б.Папроцький, генеалогічно-геральдичною інформацією насичена була й трохи пізніша (1597 р.) хроніка Й.Бельського, яку польський історик В.Негрінг звав “річниками шляхетськими”⁶. Взагалі дослідження-фабрикація генеалогій було у другій половині XVI ст. таким самим “знаменням часу” та знаком ренесансного пробудження “масового” інтересу до історії, як і жвава фальсифікація історично-правових документів (зазвичай майнових), які, зокрема, зробили такою популярною особою князя Льва Даниловича.

Крім вже готових “штампів” оповідання, почерпнутих у античних та сучасних попередників, а також генеалогічно-геральдичних інформацій, Сарницький, цілком традиційно для ренесансного вченого з гуманістичним типом освіти, широко залучає “філологічні” пояснення, зокрема при тлумаченні походження топонімів. Метод “співзвучності” він застосовує доволі прямолінійно (Остріг – від назви племені остроготів, Бескид – від іншого племені бесів і т.д.), нерідко і явно притягує за вуха таку співзвучність (наприклад, коли пише: “І звучання імені Кістобоків не дисонує з назвою Буг”). Зауважу, що в “осадженні” на місцевості певних античних народів, міст або героїв була прямо зацікавлена й все та ж генеалогія, яка швидко вводила цю інформацію у відповідні родоводи.

Зрештою, буває, що Сарницький попросту переводить у текстову форму візуальні образи, які почерпнуті або з мапи Гродецького, або, можливо, і з особистого досвіду. Дивись, наприклад, інформацію про Брест – “Місто багатолдне при злитті Бугу та Мухівця в самому трикутнику, трикутну фігуру утворює”.

Не гребує Сарницький і народною творчістю, фольклорними джерелами. Ось наприклад, при оповіді про м.Бучач, згадавши про славу місцевої породи коней, він пише: “Звідси прислів’я поширене: кінь Бучацького табуна”.

З усної традиції можуть походити й “економічні” інформації про природу місцевого багатства – корисні копалини, локальні промисли-виробництва, торгівлю тощо. Ось наприклад, все при тому ж Бучачі записано: “В області цій, кажуть, знаходяться жили золота, які ніби пісок виблискують у воді струмка, що зі скель крутих спадає бурним потоком”.

Наведені Сарницьким географічні координати (їх при собі не мають лише поодинокі гасла) зазвичай різняться із сучасними обрахунками. Втім, у не рідкому випадку відсутності жодної іншої інформації про згаданий топонім, за ними, здебільшого, таки вдається його локалізувати.

Утім, звернемося безпосередньо до аналізу гасел Сарницького, які представляють Червону Русь, себто тогочасні воєводства Руське, Белзьке та Холмську землю. Відповідні матеріали подаємо за абеткою (латинською).

Про річку Буг (тут Західний Буг), як уже мовилося, автор зауважив, що це володіння і осідок “народу давнього Кістобоків”⁷. Як уже йшлося – така локалізація мала “філологічне” обґрунтування.

Наступним цікавим тут топонімом є Бескид-“Бескідім” себто Карпатські гори. Про нього зауважено, що це місцева назва, що звідси витікає р.Дністер та що, як здається автору, це колишнє місцеперебування “давнього народу Бесів”⁸. Далі на літеру “В” йдуть короткі згадки Березова-Бжозова у давньому Сяноцькому повіті, а також Белза⁹ та Буська¹⁰ – обидва охарактеризовані єдино як повітові центри.

Знову, як і у випадку з Березовим-Бжовим, лише разом з координатами згадано Кросно¹¹. Це, разом із відсутністю у списку гасел Сянока, взагалі свідчить про слабку обізнаність Сарницького із Сяноцьким повітом. Хоча тут таки на літеру “С”, після згадки Кам’янець-Подільського, зустрічаємо гасло Кам’янець другий¹² – “замок мурами захищений і гарний, за пів милі від Кросна”.

Продовжують цікаві нам гасла на цю літеру, супроводжені лише географічними координатами Комарно¹³ та так само дуже коротко і суто географічно окреслена Церква недалеко Львова (здається у напрямку Глинян). Останній топонім наразі не можу прив’язати до певного сучасного населеного пункту.

Досить розлого мовить Сарницький про Коломию¹⁴. Її він також не проти вписати до античного контексту, вивівши назву Коломия від слова “колонія” та оселивши тут римлян. Втім, переповідає й іншу, патронімічну версію походження топоніма – від імені “короля галицького” Коломана. Інформує Сарницький читача також і про знаний коломийський солеварний промисел.

Гасло Крупа¹⁵ надихнуло Сарницького згадати легенду про Чеха та Леха, що їх шляхом зі Словаччини пройшли переселенці, які і пренесли цю назву до Польщі із своєї батьківщини. Цікаво, що відзначений шлях із Словаччини до Польщі лежав через Русь.

Дубецько¹⁶ згадане як колонія-осідок магнатів Стадницьких, родовою резиденцією яких є Змігрод. Сарницький доволі розлого описує їх шляхетський герб (Сренява), навіть цитує емблематичний вірш. Далі знову йде гасло позначене лише географічними координатами – Дрогобич¹⁷.

Долина¹⁸ привернула увагу Сарницького зв’язком значень “долина” та “Поділля”. Останнє він зве областю при цій долині розташованою, причому неясно чи йдеться тут про суто долинське мікро-Поділля чи про велику історичну область із цією назвою взагалі. Оскільки Сарницький далі до питання про тлумачення топоніму Поділля не повертається, вірніше радше друге (і карпатська Долина, доволі далека від реального Поділля, прив’язана до останнього цілком штучно). Цікаво також, що в Долині автор відзначає умови для розвитку виноробства за взірцем словацького м.Кошице.

Другий із згаданих у Сарницького Дунаїв¹⁹ ідентифікувати легше за перший, оскільки тут подано й річки, на яких це містечко розташоване (при злитті дністрових приток Коропця (“Кропеч”) та Золотої Липи (“Липал”)).

Далі згадано резиденцію потужного магнатського дому Гербуртів з Руського воеводства – Фульштин²⁰. Їх рід мав німецьке походження, звідси і німецьке звучання назви їх осідку. Принагідно Сарницький зауважує про значення німецького первня у розвитку цього регіону. Згадує сучасних йому представників родини Гербуртів, з яких троє було сенаторів та описує їх герб.

Літера “G” представлена трьома “серійними” гаслами Гродек. З них тут цікавий Гродек другий²¹ (згадуваний як “оселя Гербурта з Деділова²² – мужа найславнішого, підкоморія кам’янецького”). Тут присутні два топоніми з Львівщини – Гологори²³, до яких Сарницький не проти припасувати звістку про античних певкінів²⁴, та Глиняни²⁵.

Давній столиці Галицько-Волинської держави місту Галичу автор “Опису” присвятив статтю цілком співставну за розмірами з іншими “столичними” гаслами (Краків, Вільно, Київ і т.д.). Починає її Сарницький з пошуків античних предків галичан. Їх він знаходить у галатах²⁶ та інших галлах. Далі наводить список-трію “галицьких королів”: угорець Коломан, Данило Романович та Лев Данилович – “засновник міста Львова”. Подальша слава міста пов’язана була з перебуванням тут осідку католицького архієпископа,

що згодом переведено до Львова. Пам'ятне для Сарницького місто і давніми битвами, зокрема і за участі польських королів – невдалою Болеслава III Кривоустого (1102-1138)²⁷ та успішною Казимира II Справедливого (1177-1194)²⁸. З місцевих природних багатств автор згадує дуже гарний алебастр, “що білизною своєю навіть Фрігії²⁹ [мармур] перевищує” та вивозиться “до Німеччини та інших країв віддалених”.

Далі йдуть гасла, окреслені лише географічно. З них тут цікаві Гуменно³⁰ та Ходоров³¹ (“Озеро де славне”).

Щодо Красноставу³² Сарницький переповідає “економічну” легенду походження міста (“Казимир – найгосподарніший король – рибний ставок величезний заклав, від якого й ім'я місту надане”). Далі знову йдуть “географічні” гасла Куропатники³³, Кропеч річка³⁴

Тему замків проти татар, провідну при попередньому гаслі “Корсунь”, продовжує Крилів³⁵ з волинсько-холмського кордону. Його новочасну архітектуру Сарницький зве досконалою укріпленістю “за звичаєм німецьких міст”. Називає він і будівничого замку з магнатського дому Остророгів³⁶.

Далі маємо нову низку топонімів окреслених лише “географічно”. З них тут цікавим є хіба Куликів³⁷.

Найбільше місто тогочасної України – Львів окреслено як “міст Русі головну метрополію” знану з доброго устрою політичного та за чудово укріпленою фортецею. Здається, на близькість міст зосередження кварцянних військ натякає наступне твердження: “Також це місто легкоозброєними вояками захищене, не лише з Сарматії самої, але й інших також провінцій християнських проти турок, скіфів та агарянських варварських племен наскоків та вторгнень”.

Відзначена важлива роль Львова як релігійного центру трьох легітимних тут церков – римо-католицької, вірменської та русько-православної. Лише протестанти – поза законом і про це не забуває нагадати старий кальвініст Сарницький. Утім, не забуває він похвалити вченість та чесноти тогочасного католицького архієпископа львівського Станіслава Соліковського (до речі, екс-протестанта).

Далі знову зустрічаємо гасло-панегірик шляхетській резиденції. Це Лацухов³⁸ знаних на Холмщині Оріховських³⁹, родичів згаданого мецената Сарницького Я.Сененьського.

Не пропускає автор “Опису” й нагоди до самореклами. При гаслі Ліпсія Руська⁴⁰, тогочасній резиденції свого роду він розлого переповідає свій родовід, діяння предків і родичів. Причому прикметно, що кар'єра трьох останніх поколінь Сарницьких, про представників яких переважно і згадує наш автор, була постійно пов'язана з Україною. Це, поза сумнівом, підвищує авторитет інформацій “Опису” про цей край.

Розлогіша стаття про Дністер так само містить суто географічну інформацію (витоки, притоки, швидкість течії). Зрештою, тут Сарницький не упускає нагоди посперечатися з античним автором. Він спростовує твердження Овідія про повільність течії Дністра, зауважуючи, що цей відомий римський поет або мовить про іншу річку, або склав свою думку лише за її повільнішою ділянкою біля самого впадіння до Чорного моря.

Примітний Олеськ⁴¹ окреслено як “колись князівська резиденція”, а нині Я.Сененьського “надання, до якого і Золочів належить, в горах найвищих з яких річки Буг та Стир витікають”. Завершує літеру “О” чергове “місце переможної битви” – Обертин⁴². Цей пересічний тоді “сільський маєток”, пам'ятний автору “перемогою найславнішою над стороною волоською⁴³”. Принагідно відзначив він і важливий для свого мецената факт – “там загинув, за вітчизну б'ючись, Давид Сененьський, батько того Яна Сененьського каштеляна львівського”.

При гаслі Прут річка ми знов, здається, маємо використання фольклорного матеріалу. Бо Сарницький виводить назву цієї прикордонної з Молдовою річки “від князя певного” іменування.

Як і у випадку з Дрогобичем, трохи дивно, що Перемишль⁴⁴ автор “Опису” згадує без жодного коментаря. Навпаки для Поморян⁴⁵ – резиденції свого мецената “великого пана Яна з Сенно” Сарницький не жалкує виразних барв. Це для нього “замок відмінний, для величі та для відбиття ворогів вітчизни найоблаштованіший, опасований муром та притому відбудований з великим мистецтвом, трудом та коштом того великого пана з Сенно”. Згадує й авторитетних попередніх власників цього міста – з магнатського роду Свинків⁴⁶.

Дуже колоритним є гасло Покуття⁴⁷. Йому Сарницький вигадує зовсім нетривіальну історичну етимологію – “...означає нашою мовою рокисіє спокуту, з тим, щоб судом затриманих, до тих областей римських у вигнання відправляти”. З цього випливає аісторичний висновок: “зрозуміло їх громадяни виглядають більш неспокоїнішими або з огляду на зраду підозрюваними”.

І, вже “до слова”, Сарницький тут розбирається з “генезою” поняття спокути. Він згадує, що це “...це зветься засланням або депортацією” та додає, що “згодом вигнання стало значно більш суворішим, те, що наші баніцією звать”.

Далі плине серія коротких, переважно географічних, гасел. З них нам цікаві Пасовиська Поморянські, Пасовиська Золочівські, Підкамін⁴⁸, Полтва⁴⁹. Така саме серія відкриває і літеру “R”. З неї згадаємо Рожане⁵⁰, Ропу річку⁵¹ та Рогатин⁵².

Гасло Щєбжишин⁵³ є нагодою для Сарницького згадати відомого історичного земляка – Дмитра Горайського⁵⁴. Далі йде ціла низка коротеньких гасел, зокрема, Сокаль⁵⁵ (“від якогось князя Сокаля заснований та названий”), Срижів⁵⁶, Золочів⁵⁷ (тут Сарницький уточнив, що залежність його від Олесько – її він перед тим згадав при гаслі “Олеськ” – то вже річ минула), Снятин⁵⁸ (“Останнє старство⁵⁹ на самому підступі до Валахії”). Далі “географічні” гасла Старе Село⁶⁰ та Столпень⁶¹.

Славнозвісна давньоруська наскальна фортеця Тустань⁶² znana Сарницькому як “укріплене поселення на самому кордоні Польщі та Угорщини”. Її, слід за наддніпрянською Сулою автор “Опису” воліє подавати за “природну межу” вітчизни. Саме назву “Тустань” він витлумачує як “тут стань”, тут зупинися. Її Сарницький порівнює із написом на міфічних Геркулесових стовпах над Гібралтаром – “non plus ultra” (“крайня межа”).

Зрештою, вже традиційно, замикають “літеру” короткі географічні гасла. З них нам цікаві Тлумач⁶³ та Туробін⁶⁴.

Далі згадано Вишню⁶⁵, “де сеймик є Русі шляхетства” та Угровськ⁶⁶. Останній цікавий тим, що тут Сарницький знову веде мову про давньоруську спадщину. Як джерело знань про це місто Сарницький посилається на “книжку” Рея⁶⁷, який “цього роду парость⁶⁸ від князів давніх Русі виводить”. Думку про давньоруський родовід Угровська, додає автор “Опису”, “підтвердить можуть привілеї ургонські⁶⁹ аборигенів тих самих, які заклали православну єпископію⁷⁰ холмську та чимало іншого”. Замикає літеру “V” коротке гасло Ухань⁷¹.

Останню літеру “Опису” – “Z” – відкриває гасло про магнатську резиденцію. Це Замостя⁷² – “осідок старовинного роду Шарих, які нині Замойськими зуться”. На цьому місці, як пригадає Сарницький “замок був давній в найукріпленішому місці та сховок від нападів татарських, з посадою каштеляна та на пам’яті дідів”. А нині “від фундаментів мури вибудовані, захисні установи, укріплене поселення нове додане,

не менше для елегантності, ніж для стримання цим своїх ворогів, поновно зведено зусиллями та коштом ясновельможного та величного пана Яна з Замостя”.

Про це діяння, пише Сарницький, “на дошці чорного мармуру”, на “фасаді будови” міської закріпленої, було зроблений такий напис: “ЯН з Замостя Корони Польської канцлер, війська Гетьман найвищий та краківський, книшенський, медіріченський, кресовенський староста. [Він] доки воював ясновельможний Стефан-король з Іваном великим князем московським, як обов’язок у відданості вітчизни, ані коштів, ані праці, ані життя не жалів, а задля природної кожному до родових духів-охоронців⁷³ любові цей пам’ятник звести потурбувався”.

Здроїв⁷⁴ так само є гаслом про “резиденцію”, на цей раз ще одного шляхетського роду із руським корінням – Дрогойовських. З них Сарницький оповідає лише про свого сучасника – старосту перемиського “Тому де Здройгова”⁷⁵, який “в усіх війнах Стефана-короля не лише брав участь, але навіть здебільшого очільником бував і посланцем ставав до християнського короля Галлії та наймогутнішого імператора турків”.

Тут таки знову характеристики двох родових замків – Зборів⁷⁶ та Жолква⁷⁷. Ці назви невдовзі будуть “клоновані” і в нових українських колоніях обох примітних на Україні магнатських родин – Жолкевських та Зборовських.

Замикають “літеру” та й весь “Опис” короткі географічні гасла, з яких тут цікавим є Жидачів⁷⁸.

У підсумку зауважимо, що Станіслав Сарницький, який першим у річпосполитській науці здійснив повномасштабну спробу описати і вписати українські землі у загальнодержавний контекст (наративний образ країни) приділив теренам Червоної Русі гідну увагу. У своїх краєзнавчих замальовках автор “Опису давньої та нової Польщі” інтегрував різномірні і розпорошені попередні “досягнення” у царинах географії, історії та красного письменства доступні його сучасникам.

Можна казати, що це стало безпосередньою річпосполитською відповіддю на виклики доби Великих географічних відкриттів та численних пропозицій “від географії”, з якими зіткнулася у своєму розвитку європейська ренесансна гуманітаристика. І аж до появи праць Г.Боплана (“Опис України”. Руан, 1651, 1660; Париж, 1661) та А.Целларія (“Королівство Польське, Велике князівство Литовське. Усі регіони праву польському підлегли. Найновіший опис, міст найзначніших зображення пречудове та начерк цього Королівства географії очам представлений”. Амстердам, 1659) праця Сарницького залишалася тут поза конкуренцією.

Перу автора “Опису” належать численні елементарні “цеглинки” багатьох літературних штампів, які згодом набудуть ознак “природності” та апріорного сприйняття певних ознак України взагалі і її західних земель зокрема. Чимало фактів, наведених Сарницьким, взагалі не мають аналогів у джерельних вістках своєї доби, інші – змушують по-новому поглянути на знайомі речі та явища української історії. “Освоєння” його матеріалів українською історичною наукою відкриває широкі дослідницькі перспективи.

¹ Деломо Жан. Цивілізація Возрождения. – Екатеринбург, 2006 (французький оригінал – Arthaud, 1973). – С. 67.

² Причому нині відомим, здається, є лише аркуш із зображенням південної Сарматії. Його в оправі однієї з рахункових книг королівської канцелярії у 1932 р. виявив в Архіві Головному Актів Давніх (Варшава) відомий польський архівіст та бібліофіл Казимир Пекарський. Згодом

цей фрагмент було сфотографовано і наразі існує лише фотокопія, оскільки оригінал згорів разом з багатьма іншими документами під час гітлерівських бомбардувань Варшави у 1944 р. Утім, мені доводилося зустрічати сучасну кольорову репродукцію фрагмента варіанта цієї карти з позначкою “зберігається у Відні”.

³ Загалом, першим популяризатором мапи Гродецького став Анджей Пограбка з Пільзна, який 1569 р. у Падуї видав її власну переробку (з використанням матеріалів Меркатора). Втім, це видання мало вплинуло на картографічну науку та читацькі кола.

⁴ Повна оригінальна назва: *Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteris et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum Regionum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia [...] Sarnicius.* – Kraków, 1585. За згадками, які містяться у тексті, за час його написання слід визнати 1584 р.

⁵ Із зрозумілих причин (відмінність латинської та кириличної абетки та специфічні/застарілі форми правопису) абеткового принципу у нашому перекладі не дотримано, хоча літерні розділи (“В”, “С”, “Д”) залишені за оригінальною латинською абеткою.

⁶ *Nehring W. O historykach polskich XVI w. – Cz.2. O życiu i pismach Joachima Bielskiego.* – Poznań, 1860. – S. 52. Симптоматично, що ще батька Йоахима, Мартина Бельського, більше цікавила колективна народно-плеємінна, а не індивідуально-родова генеалогія.

⁷ Кістобоки (костобоки, койстобоки) – вважаються племенем фракійського кореня, локалізуються у Прикарпатті, учасники т.зв. макроманських війн (II ст.), розгромлені вандалами.

⁸ Беси – плем’я, яке брало у макроманських війнах разом з кістобокими.

⁹ Нині Белз, місто Сокальського р-ну Львівської обл.

¹⁰ Нині м.Буськ, райцентр Львівської обл.

¹¹ Нині Кросно повітовий центр Підкарпатського воєводства в Польщі. Його піднесення відбувається вже після приєднання до Польського королівства земель Галицької Русі у середині XIV ст.

¹² Мова про гірський замок Кам’янець у с.Одриконь (Odrzykoń) поблизу Кросна, збудований у готичному стилі (перша згадка 1348 р.).

¹³ Комарне – нині місто Городоцького р-ну Львівської обл.

¹⁴ Коломия – нині райцентр Івано-Франківської обл.

¹⁵ Топонім неясний, але за координатами та згадкою можливих переселенців з Русі, мав би бути близько українських теренів. Можливо йдеться про Крупе (Krupa), сучасне село під Красноставом у Польщі (тут був ренесансний замок знаних Сарницькому холмських Оріховських). Поруч річка Круп’янка (Krupianka), права притока Вепши (Wiergz), правої притоки Вісли.

¹⁶ Нині м.Дубецько (Dubiecko) в Польщі, терени давньої Перемишлянщини.

¹⁷ Нині м.Дрогобич, райцентр Львівської обл.

¹⁸ Напевно мова про сучасне м.Долина Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл.

¹⁹ Давне містечко-резиденція львівських католицьких архієпископів, нині с.Дунаїв Перемишлянського р-ну Львівської обл.

²⁰ Напевно йдеться про давній Фельштин сучасну Скелівку – село Старосамбірського р-ну Львівської обл. Утім, був і інший Фельштин, сучасне с.Гвардійське Хмельницького р-ну Хмельницької обл. (можливо він і мається на увазі Сарницьким, коли той мовить про подальше поширення руськими землями німецьких назв).

²¹ Можливо йдеться про сучасне м.Городенка – райцентр Івано-Франківської обл. (щоправда річка Гнезна, притока Серету, притоки Дністра дещо в сторону від неї, серед відомих маєностей М.Гербурта Городок відсутній).

²² Напевно мова про Гербурта Миколая з Дедилова (бл.1544-1602) – на той час підкоморія галицького (з 1581 р.), згодом воєводи руського. Можливо тут його сплутано з батьком Яном, який справді був підкоморієм кам’янецьким.

- ²³ Нині селище Гологори Золочівського р-ну Львівської обл.
- ²⁴ Певкіни (бастарни) – плем'я (останні століття до н.е. – перші століття н.е.) змішаного кельто-германського (за іншими даними сармато-фракійського) походження. Мешкало у гірлі Дунаю та західних Балканах, згодом почасти посунуло у бік східних Карпат.
- ²⁵ Нині містечко Глиняни Золочівського р-ну Львівської обл.
- ²⁶ Галати – назва малоазійських кельтів III ст. до н.е. – IV ст. н.е.
- ²⁷ Звідки походить інформація про поразку Болеслава Кривоустого під Галичем неясно.
- ²⁸ Вірогідно йдеться про часи війн за галицький престол по смерті Ярослава Осмомисла у 1187 р.
- ²⁹ Район давньої Трої на Близькому Сході (славний своїм мармуром).
- ³⁰ Вірогідно сучасне с.Гуменець (Humieniec) – 4 км від Старої Солі, 6 км від Самбора.
- ³¹ Нині м.Ходорів Жидачівського р-ну Львівської обл.
- ³² Нині Krasnystaw у Польщі (Люблінське воєводство) – замок закладений королем Казимиром III після 1366 р. поруч давньоруської фортеці Щекарів, права міста отримав у 1394 р. Останнє розвинулося завдяки положенню на шляху Львів-Люблін. 1490-1826 рр. – резиденція католицьких холмських єпископів.
- ³³ Напевно йдеться про сучасне с.Куропатники Галицького р-ну Івано-Франківської обл., але однойменне село є й у Бережанському р-ні Тернопільської обл.
- ³⁴ Мова про р.Коропець – ліву притоку Дністра та однойменне містечко – нині Монастирського р-ну Тернопільської обл.
- ³⁵ Давнє волинське містечко, нині село Krułów над р.Західний Буг на території Польщі (Грубешовський повіт Люблінського воєводства, недалеко українського м.Володимир-Волинський).
- ³⁶ Замок у Крилові в ренесансному стилі звів (перед 1585 р.) Ян Осторог (1565-1622), каштелян, а згодом воєвода познанський. Але Сарницький тут явно має на увазі його батька і попереднього власника Крилова Станіслава Острога (бл.1520-1568), каштеляна межирицького і чоловіка Софії Течинської, старости холмського з 1565 р. Отже, можливо Я.Осторог лише завершив батьків проєкт.
- ³⁷ Нині Куликів містечко Жовківського р-ну Львівської обл.
- ³⁸ Мова про м.Ланцухів – нині Люблінське воєводство Польщі.
- ³⁹ Оріховські гербу Роголя – відомий шляхетський рід на Холмщині. Мати Я.Сененьського у другому шлюбі була за Яном Оріховським (з 1567 р. – холмський каштелян) і народила йому трьох синів – Станіслава, Якуба та Павла. З них найбільш відомий Оріховський Павло (1612) – підкоморій холмський, чільний протестант, патрон братів польських.
- ⁴⁰ Селище поблизу Замостя знане ще як Ліпсько. Нині село Mokre Lipie у Люблінському воєводстві Польщі.
- ⁴¹ Нині містечко Олесько Буського р-ну Львівської обл.
- ⁴² Нині село Обертин Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.
- ⁴³ Битва під Обертином між коронним польським військом під проводом гетьмана Я.Тарновського та армією молдавського воєводи Петра Рареша відбулася 22.VIII.1531 р.
- ⁴⁴ Нині місто Przemyśl у Польщі.
- ⁴⁵ Нині Поморяни – містечко Золочівського р-ну Львівської обл.
- ⁴⁶ Давня родина шляхетська з Великопольщі.
- ⁴⁷ Історичний регіон на кордоні Польського королівства та Молдовського князівства (основні центри Снятин, Коломия).
- ⁴⁸ Напевно йдеться про містечко Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл.

⁴⁹ Річка Полтва, притока Зах.Бугу (нині на території Львова, частково, схована у підземні труби).

⁵⁰ Можливо мова про село Ружана (Różana) під Замостям, нині в Польщі.

⁵¹ Річка Роба, притока Віскола в Малопольщі (поруч Сяноччина). Тече, зокрема, і повз місто Беч (Biecz).

⁵² Нині м.Рогатин, райцентр Івано-Франківської обл.

⁵³ Місто недалеко Замостя, нині територія Польщі.

⁵⁴ Дмитро з Горая (бл.1340-1400) – русин за походженням, маршалок великий коронний, підскарбій коронний. Щєбжишин отримав за утримання королеви Ядвіги від шлюбу з Вільгельмом Габсбургом.

⁵⁵ Нині м.Сокаль – райцентр Львівської обл.

⁵⁶ Напевно мова про м.Стрижів (Strzyżów) у сучасному підкарпатському воєводстві Польщі.

⁵⁷ Нині м.Золочів – райцентр Львівської обл.

⁵⁸ Місто Снятин – райцентр Івано-Франківської обл.

⁵⁹ Варіант – “адміністративний осередок”.

⁶⁰ Можливо йдеться про сучасне с.Старе Село Пустомитівського р-ну Львівської обл., де, зокрема, 1584-1589 рр. кн.Острозькі звели кам’яний замок, відомий до сьогодні.

⁶¹ Напевно мова про сучасне село Stołpie в околиці Холма (люблінське воєводство Польщі), укріплення тут збудоване ще за часів руських князів Романа Мстиславовича та його сина Данила Галицького.

⁶² Тустань – давньоруське наскельне місто-фортеця, прикривало кордон з Угорщиною. Нині історико-культурний заповідник “Тустань” біля с.Урич Сколівського р-ну Львівської обл. (недалеко Борислава та Дрогобича).

⁶³ Нині м.Тлумач, райцентр Івано-Франківської обл.

⁶⁴ Туробін – історичне містечко (перша згадка 1389 р. – володіння Дмитра з Горая, міський привілей з 1420 р.) на межі Холмщини та Люблінщини (на шляху з Любліна на Перемишль, історичний красноставський повіт Хомської землі), нині село у Люблінському воєводстві Польщі.

⁶⁵ Нині містечко Судова Вишня Мостиського р-ну Львівської обл.

⁶⁶ Історичне містечко на Холмщині, перша згадка 1204 р., після 1220 р. князь галицький Данило Романович (1201-1264) заснував тут православне єпископство, яке згодом у 1237-1240 рр.) переніс до нової столиці князівства – недалекого міста Холма. Нині це село Uhrusk у люблінському воєводстві Польщі.

⁶⁷ Рей Миколай (1505-1569) – класик польської літератури, родом з-під Галича. Напевно йдеться про одну з епіграм, присвячених родам шляхетським з “Звіринця” (1562).

⁶⁸ Йдеться про Угровецьких (Uhrowiecki, Uhrwiecki), шляхетський дім руського походження (протопластом є боярин Олехно Дмитрович Сандвович), який володів Угровськом з 1414 до 1572 рр.

⁶⁹ Ургон – найпівнічніший з островів біля узбережжя Етрурії. Але тут явно мова про спотворене “угровські привілеї”.

⁷⁰ Дослівно – “владикат”.

⁷¹ Ухань (Uchanie) – історична Холмщина, нині місто в Польщі (на схід від Замостя, недалеко Грубешова).

⁷² Історична Холмщина, нині місто Zamość в Польщі.

⁷³ Дослівно “лари” – у давніх римлян – духи-охоронці родинного вогнища.

⁷⁴ Вірогідно йдеться про Дрогоїв (Drohojów) – нині село Перемиського повіту в Польщі.

⁷⁵ Очевидно йдеться про Дрогойовського Яна Томаша (бл.1535-1605) – старосту перемиського з 1578 р., з 1584 р. – коронного референдаря.

⁷⁶ Напевно тут йдеться не про українське м.Зборів, але малопольське с.Зборув (Zbogów) у Свентокшицькому воєводстві бузького повіту гміни Солець-Здрой – давній родовій маєтності Зборовських.

⁷⁷ Мова не про знану Жовкву під Львовом (ще не заснована), але про село Жолква (Żółkiew, Żółkiewska Osada під Красноставом у Польщі) – родову маєтність Жолкевських на історичній Холмщині.

⁷⁸ Місто Жидачів, райцентр Львівської обл.

Дмитро Вирський.

Землі Червоної Русі в “Описі давньої та нової Польщі” (1585) С.Сарницького.

Стаття присвячена аналізу західноукраїнських земель у країнознавчій праці С.Сарницького (бл.1532-1597). Звертається увага на значення цього тексту для вітчизняної історіографії та дослідження регіональної історії.

Dmytro Vyrsky.

Lands of the Chervona Rus' (Ruthenia Rubra) in S.Sarnitskogo “Descriptio veteris et novae Poloniae” (1585).

This article presents to the analysis of the West-Ukrainian lands in regional geographic work of the Stanislaw Sarnitski (n.1532-1597). It is paid attention to value of this text for the Ukrainian historiography and research of regional history.

СОЛЯНІ ЖУПИ ДРОГОБИЦЬКОГО СТАРОСТВА У XVI – XVIII ст.

Солеварні промисли Прикарпаття давно стали об'єктом зацікавлення польських істориків. Розвиток солеваріння в XV – XVI ст. досліджували Я.Рутковський¹, Й.Дікер², Я.Турська³, у XVI – XVII ст. – В.Осуховський⁴. Однією з перших історію соляних жуп дрогобицького староства у XVI ст. вивчала Х.Полячкувна⁵. У працях описано джерельну базу та опубліковано джерела XVI – XVIII ст., присвячені окресленій проблемі. П.Куровский та Ф. Зачний⁶. В українській історіографії тему почали розробляти досить пізно, лише після приєднання Західної України до УРСР. У 60-х рр. XX ст. з'явилися праці Я.Ісаєвича з історії Дрогобича та солеварної промисловості Підкарпаття⁷, пізніше Б.Грабовецького, П.Сіреджука⁸, Ю.Гошка⁹. Більшість досліджень торкалися аналізу діяльності дрогобицьких жуп, тоді як солеваріння в решті сіл дрогобицького староства у XVI – XVIII ст. залишилося, здебільшого, поза увагою істориків.

Межі давнього Дрогобицького староства в XVI ст. були окреслені ще Х.Полячкувною, яка використала матеріали А.Яблоновського, а також люстрації 1566 і 1570 рр.¹⁰ Дослідниця також підкреслила, що місцеві староства Прикарпаття багаті на природні багатства: соляні джерела і ліси, довкола яких склалися міста як промислово-торгові центри¹¹. Крім міст, тут практично в кожному селі мешканці виварювали сіль. Відомо також, що Дрогобич був розташований на перехресті старих соляних доріг: наприклад, на півдні тягнувся “великий соляний тракт”, який йшов через Комарно і Щирець до Соляного Городка і до Львова, далі він прямував на Литву. Перші писемні згадки про виварювання солі в Дрогобичі сягають другої половини XIV ст., для довколишніх сіл вони збігаються з найдавнішими згадками про них в актових джерелах і відносять до кінця XIV – початку XV ст.

Перелік сіл Дрогобицького староства уміщений в різних джерелах, їх склад деколи змінювся. За люстрацією 1664-1665 рр., до староства входили села Раневичі, Болехівці, Модричі, Стебник, Станиля, Доброгостів, Губичі, Солець, Орів, Уличне, Тинів, Дерезичі¹² (назви подані за сучасною традицією). Відповідно, соляні жупи фіксуються в Стебнику, Модричах, Трускавці і Сольці. Тобто, з 12 сіл староства сіль виварювалася в 4-х. Насправді, жуп було набагато більше. Так, наприклад, потужна жупа знаходилася в Нагуєвичях, які входили до складу Самбірської економії, були жупи і в Станилі, Уличному та Дерезичах. У деяких селах одна половина солеварувального виробництва підпорядковувалась владі старости, друга – урядникові економії (наприклад, так було в Модричах).

Кілька слів слід сказати про організацію дрогобицької жупи, яка була однією з найбільших у Прикарпатті. З адміністративно-правових джерел XVI ст. найвідомішим є протокол люстрації міста 1564-1565 рр., опублікований вперше М.Грушевським¹³, перевиданий тепер польськими істориками¹⁴. Люстрація фіксує переважно показники

господарського розвитку регіону, згадувані у двох частинах джерела: перша містить опис староства, друга – солеварень.

Дрогобицька жупа мала 1 лан міських ґрунтів. Крім того, до неї було приписане с. Ковпець (Колпець), яке сплачувало стації 4,3 флор. Солеварний промисел склався із трьох великих королівських панв для виробництва дрібної солі. Солеварне виробництво не було монопольно-однотипним. Так, королівських черунів було 7, міських – 36 (вони не мали особливих пільг). Свою долю мали: намісник Святоюрівської парохії, два руських братства, плебан католицького костьола, міський війт, кошовий Павло, піджупник Войцех Бугрій. Крім того, фіксуються приватні господарства Мацея Клінського, Демка Корунки, а також виробництво солі на орендних засадах Леся Слотила, Ілька Слотила, Мацея Бугрія, Прохніка, Івана Занчовича.

Виділяються господарські споруди жупи: великий дім з городом, менший будинок, великий город. Серед працівників жупи згадуються: зварич, коваль, що опрацьовує панви, дроворуби, що рубали дерево для опалювання панв (панви опалювалися як деревом, так і соломою), набивачі, які набивали сіль в бочки, фурмани, що возили сіль на склад до Перемишля, слуги. Простежуються окремі цікаві деталі виробництва. Так, наприклад, панви “витиралися” житнім борошном.

Виробництво солі на дрогобицькій жупі включає і показники з Котівської, Ясеницької та Нагуєвицької солеварень. Воно становило 14 тис. бочок солі, з них 12 тис. везли до Перемишля, а звідти – в Бидгощ. З доходів соляного виробництва фінансувалися: перемишльська латинська капітула – 30 бочок, місіонери латинського костюлу – 14 бочок, перемишльський архидиякон – 10 бочок, замок м. Ярослава – 48 бочок. Цікаво, що транспортування солі до Бидгощі давало відчутні втрати – до 1 тис. бочок (при вантажних роботах, переїздах, переправах через ріки, пересипанні на складах).

На жупах у Дрогобичі і Самборі залишалось, як правило, 2560 бочок. З цих доходів фінансувалися: львівський архієпископ – 192 флор., кам'янецький латинський єпископ – 64 флор., львівський канонік – 80 флор., дрогобицький плебан – 12 флор., органіст місцевого костюла – 8 флор. Крім того, дрогобицький костюл одержував дохід з жупного лану у розмірі 2 флор. з урожаю жита, 40 грош. – з урожаю вівса. Піджупник одержував 27,6 флор., писар, що збирав мито, – 22 флор., писар, що збирав кошове, – 8 флор., ключник старостинського двору – 6,12 флор., двом кошовим виплачувалося 12,24 флор., бочковому писареві – 8 флор., двом службникам – 16 флор., візникам – 6,12 флор., опалювачеві – 4,24 флор., робітному парубкові – 6,12 флор., теслі – 6,12 флор., кухарці – 6,20 флор. Цим вичерпуються дані люстрації про бюджет жупи і, частково, міський.

Описовий матеріал до історії міста, почерпнутий з ревізії 1568 р., дещо іншого плану, хоча в ньому також багато інформації соціально-економічного характеру. У джерелі вміщено обширний опис міського господарства: жупи та її обслуговування, міської торгівлі, фільварку та його складових (рільництво, врожаї, городи, сіножаті, саджавки, обора та ін.).

Люстрація Дрогобича 1661-1665 рр. є найвідомішим джерелом XVII ст.¹⁵

Вважається, що прикарпатські поселення виникали довкола соляних джерел. Типовим прикладом може слугувати Трускавець – село, відоме з джерела 1425 р. З огляду на багаті довколишні ліси Трускавець поставляв дрова для потреб дрогобицької жупи. Найдавнішими згадками про наявність соляної ропи в околицях села є фіксація назви річки Солониця, а також вказівка розмежувального акту початку XVI ст. на те, що в броді річки Осничої на межі Трускавця і Тустанович була солоня вода.

Трускавецька солеварня/жупа фіксується в джерелах середини XVI ст. Так, за люстрацією 1564-1565 р., в описі жупного господарства Дрогобицького староства Трускавецька солеварня згадується в частині сплати податків за доходи (вона сплачувала орендного мита 220 флор. за рік)¹⁶. Скупою є також й інформація з ревізії 1568 р.: з жупного (сольного) “вікна” у Трускавці кошове сплачувалося разом з митом і становило 60 фл. Крім того, Трускавець поставляв дрова до Дрогобицької солеварні¹⁷. За люстрацією 1570 р., “сольна баня” Трускавця мала 30 веж і 20 чанів, мито з неї сплачувалося на користь дрогибицької жупи¹⁸. Думаю, що продуктивність місцевої солеварні знайшла частково відображення на сумі поборового/поголовного податку, який сплачувало село: в 1628 р. – 18 фл.¹⁹, у 1674 р. – 63 фл. (разом із Сольцем, де також діяла солеварня)²⁰.

За люстрацією 1664/1665 рр. за “суровицю” Трускавець сплачував мито з осілої чверті лану, а також з “кожної чверті” 4 бочки солі віддавалися на склад, тобто, в Дрогобич (з так званих “економічних черунів” старості належав кожний четвертий грош). Фіксується також певна залежність від модрицької жупи²¹.

За інвентарем 1732 р. чітко простежується технологія виробництва солі, яка, в порівнянні з описами XVI ст., практично не змінилася. Не помічаються зміни і в обладнанні Трускавецької солеварні. Вона складалася з двох скарбниць, дерев'яної з приганком на три кімнати і дві комори, та дерев'яної хати писаря. Сама вежа/криниця, з якої тягнули солянку, була також з дерева. Поруч знаходилися комора для солі і хата для зваричів, під одним дахом. Друга вежа, більша, також знаходилася в дерев'яному приміщенні. Біля неї також розміщувалася комора для солі і хата для зваричів. Керат, яким витягували солянку, був також у дерев'яному приміщенні, з шкіряними кошами і дерев'яною корбою, двома кадьми і малим коритом. Солянку виливали в ринви, по яких вона виливалася до старої та до нової панв. Дерев'яне обладнання швидко зношувалося, тому ревізори вказували на необхідність поправи²². Як відомо, саме в панвах виварювалася сіль²³.

Інвентар 1753 р. є найдокладнішим. Головне дерев'яне приміщення для виварювання солі називалося “броварем”. У ньому розміщувалася нова панва на 100 “ключів”, виготовлена рік тому (“черинова” панва, в якій роблять “стовпчасту” сіль); інша “стара” панва годилася хіба що на варіння солі на потреби старостинського замку; велика кадь для суровиці, комора для зберігання готової солі, кімната писаря, беднарська комора (де виготовлялися бочки для солі). Суровиця транспортувалася по ялинових коритах.

Поруч розміщувався “другий бровар” з панвою на 80 “ключів”, виготовленою 3 роки тому. Під одним дахом знаходилися підсобні приміщення, які не відрізнялися від описаних вище. Окремо стояла невелика хата для зварича – головного спеціаліста з технології виварювання солі.

Суровицю (ропу) витягували з так званого шибу/студня за допомогою ручного керату на дві дерев'яні корби, приміщення також було дерев'яне. Разом з тим, згадується і “кінь до керату”.

Управителі солеварні (так звані квотники, тобто, орендатори) мешкали в окремій хаті (скарбниці), яка мала кілька кімнат з кафельними печами. Поруч розміщувалася “стара” скарбничка.

Більша (стара) панва продукувала щодня 21-4 цебри солі, нова – 16-18, тижневий продукт вимірювався 720 цебрами. Річний продукт мав становити 28080 цебрів. З трьох цебрів виходило дві бочки солі. Цікаво, що трускавецька сіль вважалася серед старостинських жуп “найвідбірнішою”²⁴. Серед працівників жупи зустрічаються імена: генерального писаря Лейзора Йоновича, писаря другої панви Мошка Волчовича,

лісового писаря Геця Майоровича²⁵. Орендаторами жуп Дрогобицького староства були, як правило, багаті євреї, проте в описі 1753 р. зустрічається прізвище шляхтичів Хондзинських, резиденцію яких у Трускавці потрібно було відремонтувати²⁶. Я.Ісаєвич виокремлює орендатора Трускавецької жупи середини XVIII ст. Лейбу Зельмановича, який нещадно експлуатував місцевих робітників і завдав чимало прикроців всій громаді. Орендатор був сином знаменитого своїми безчинствами орендаря Дрогобицького староства Зельмана Вольфовича²⁷.

Наступний докладний інвентар датований 1757 р. Він також засвідчує, що виробництво знаходилося в оренді. Порівняно з 1753 р., жупа була добре відремонтована. Глибина нового студня сягала 43 м., однак цього було замало і тому майстри пробили бічну штольню. Для керату збудували нове приміщення, а територію жупи обнесли довкола парканом і обсадили вербами. Спорудили також дві брами з воротами: з заходу і з півдня²⁸.

Останній опис трускавецької жупи (з відомих) припадає на 1769 р. Ревізори виокремили панву на 121 ключ, три резиденції (для писаря, боднарів, зваричів), дві вежі, панву на 100 ключів, резиденцію для квотника, стайню, ще одну хатку для писаря²⁹. У 1772 р. орендаркою у Трускавці була якась В.Мажарич, з якою трапилася пригода: вона загубила 85 червоних злотих³⁰. Орендатором трускавецької солеварні 1772 р. був І.Мозес, сіль виварювалась у двох великих панвах, щотижня виварювали 336 бочок солі, яка вивозилася переважно на Холмщину³¹. За даними 1788 р., якими користувався В.Інкін, трускавецька жупа видобувала 10700 бочок солі³².

Цікавим і важливим є питання про локалізацію трускавецької жупи. Так, Я.Ісаєвич висунув припущення, що вона містилася в частині лісу, яка дістала в народі назву “Баньки”, за аналогією до слова баня – солеварня³³. Нам вдалося віднайти інформацію про те, що в другій половині XIX ст. ліс з такою назвою (тобто, урочище Баньки) розміщувався на межі між Трускавцем і Тустановичами. Сучасники були тоді переконані в тому, що це місце має сліди давньої жупи. Але такі ж сліди проглядалися в урочищі Понерлі (сучасні Помірки?), де начебто була колись церква³⁴.

Другою за обсягами виробництва після трускавецької жупи була модрицька. Село Модричі розташовувалося на південь від Дрогобича і у XVII ст. займало 9 ланів, з яких осілих – 2³⁵. У цьому селі знаходилася якісна суровиця і досить потужна жупа з двома вікнами. Відомості джерел XVI ст. про соляні промисли досить скупі, не містять описів, і з них можна лише судити про обсяги виробництва солі з суми поборового/поголовного податку, який сплачувало село в 1568 р. – 42 фл.³⁶ Більш докладними є адміністративно-правові джерела XVII ст., зокрема люстрація 1661-1665 рр. Згідно з нею більша частина солеварного виробництва модрицької жупи підпорядковувалась урядникові економії, менша – владі старости. В жупі розташовувався дерев'яний будинок писаря, що теж відносився до економії, та шість веж. До староства належала лише одна вежа з великою панвою, досить старою і знищеною орендарями, яка давала на рік близько 2 тис. бочок солі³⁷. Решта веж (одна економічна з великою панвою та чотири підданських, в яких стояло по одному черуну) підпорядковувалась урядникові економії і дрогобицький староста не мав права стягувати з них четвертий грош.

Досить цінним є повідомлення люстрації про собівартість видобутку солі. Затрати на виробництво однієї бочки становили 24 гроші, у т.ч. 15 – на дрова, 3 – на бочку, 2 – зваричу, 1,5 – працівникові, що наливав і виливав солянку, 1,5 – погоничу волів або коней та 1 грош писареві. Бочку продавали за злотий і один грош, тож прибуток становив 12 грошів з бочки³⁸.

Цікавою особливістю модрицької жупи середини XVII ст. є те, що керат приводився в дію волами, а не конями або руками селян, як було в більшості жуп.

В інвентарі 1732 в Модричах згадується лише одна дерев'яна вежа в доброму стані, з коморою на сіль та новою панвою на 100 ключів. У диспозиції до інвентаря дрогобицького староства 1753 р. міститься припис збудувати нову вежу, що і було зроблено в досить короткий термін, судячи з інвентаря 1757 р.³⁹

Детальний опис старої вежі містить інвентар 1753 р. Вона була покрита гонтом, частково оббита дранкою, стіни і дах потребували ремонту. З лівої сторони від входу знаходилася нова панва на 100 (з 1757 р. на 80⁴⁰) ключів, при ній велика кадь на солянку. З правої сторони – комора на сіль з дерев'яною підлогою. Одні двері з вежі виводили в комору, другі – у двір, де будувалася стайня.

Панва видавала від 31 до 37 бочок солі на тиждень, її заливали суровицею 12-13 разів. За 40 тижнів виварювали 480 панв, з яких виходило 16320 бочок (цей показник мажна вважати річним, оскільки панву виварювали на рік 40-43 тижні). Витрати на виварювання однієї панви були досить значними і становили 8 злотих і 20 грош., тому чистого прибутку вона давала 13000 бочок. Продавали бочку солі по 1 зл. 4 грош. – 1 зл. 6 гр. літом і по 1 зл, 15 грош. зимою (збільшувалися витрати на дрова).⁴¹

Інвентарі 1757 та 1769 рр. подають деякі відомості про новозбудовану між 1753-1757 рр. другу вежу. Вона виготовлена з дерева, крита гонтом, на захід від неї стояла комора розміром 13 на 15 ліктів, також шопа. Панва спочатку була на 100 ключів, пізніше замінена більшою – на 120 ключів.⁴²

Кілька слів про стебницьку жупу. Село Стебник у XVII ст. займало 9,5 ланів, з яких осілих було 3,5⁴³. Про соляні промисли у цьому селі в XVI ст. можна дізнатися з люстрації 1570 р., яка подає відомості про два соляних вікна, в одному з яких була солянка, в іншому – ні. Це джерело повідомляє також про варіння солі на черунах підданих, які спочатку сплачували до двору дрогобицького староости помірного від 1000 солі 13,5 грош., проте це мито разом з кошовим, пекарним, різничим а також стебницьку корчму і млин орендував якийсь львівський пан у 1569 р. за 600 зл.⁴⁴ Про панву у Стебнику джерела XVI ст. не згадують, хоча в люстрації 1661-1665 рр. говориться, що панва у цьому селі була завжди, хоч і знищена орендарями⁴⁵. Це джерело повідомляє також, що у XVII ст. в Стебнику одне вікно з водянистою солянкою низької якості, тому довго виварювалась і потребувало значної кількості дров. Як наслідок затрати на виробництво однієї бочки солі були вищими, аніж у Модричах і становили 26 грош⁴⁶. Згадується вежа і будинок писаря. Суровицю тягнули коловоротом на велику панву, що давала на рік 1600 бочок солі і весь прибуток належав дрогобицькому староості⁴⁷. Були також два черуни.

Адміністративно-правові джерела XVIII ст. містять докладні описи стебницької жупи, насамперед господарських споруд. Інвентар дрогобицького староства 1732 р. виділяє помешкання квотника з коморою, великий будинок з коморою, стайнею та хлівом під одним дахом, велику вежу з панвою на 100 ключів, а також малу вежу з скарбовим черуном. За жупою знаходилася ще одна новозбудована вежа з двома скарбовими черунами, двома кошами з залізними обручами для витягування солянки, новою ливною та каддю⁴⁸.

Інвентар 1753 р. дає уявлення про обсяги виробництва стебницької жупи у XVIII ст. Згадуються чотири вежі, в одній з яких розміщувалася нова велика панва на 100 “ключів”, виготовлена рік тому, в трьох інших – по черуну. Солянку тягнули кератом, який крутили троє коней: двоє постійно ходили, третій відпочивав. Одна панва давала 22 бочки солі, її виварювали на тиждень 12 разів. За 40 тижнів виходило 10560 бочок⁴⁹.

Інвентар дрогобицького староства 1757 р. фіксує суттєві зміни у стебницькій жупі. Насамперед, поставлено ще дві вежі з черунами під одним дахом та збудовано сушарню для виробництва запіканок – вареної солі, що пакувалася в малі бочки з одним дном, зверху сіль просто припікалася⁵⁰. Таким чином, між 1754-1756 рр. у дрогобицькому старостві вперше почали виробляти запіканки. Сушарня знаходилася справа від виходу з нової вежі, збудована з колод, покрита гонтом. При вході до неї стояла цегляна піч, над якою знаходилися два “пулапи” – крокви, пристосування з колод, на які клали бочки. На 1769 р. в цій сушарні стояло вже дві печі, над однією 11 пар кровь, над другою 6⁵¹.

Ще одне село, де виварювали сіль і про яке слід згадати, – Солець. Воно лежало на південному сході від Дрогобича і у XVII ст. займало 10 ланів, з яких осілих було 3⁵². Відомості джерел досить скупі. Інвентар 1568 р. фіксує там соляне вікно з двома вежами. Люстрація 1570 р. говорить про дві соляні жупи, здані в оренду, одна з двома вежами і одним черуном, друга (її називали Коссова) – з 20 вежами і 18 черунами. Аренда становила на рік відповідно 20 зл. та 22 зл. і 6 гр., сплачували також помірно – 4 зл. і 6 гр.⁵³.

Більш детальна інформація міститься в джерелах XVIII ст. Господарські споруди практично не відрізнялися від Модрицьких і Стебницьких, особливістю за винятком відсутності кінного керату – солянку тягнули руками. У першій половині XVIII ст. згадуються дві вежі з великою панвою на 100 ключів та черуном на 3 ключі. Інвентар дрогобицького староства 1753 р. дає уявлення про обсяги виробництва: одна панва давала 30 бочок солі, її виварювали на тиждень 15 разів. За 40 тижнів виходило 18000 бочок. Солецька жупа повинна була здати “на скарб” разом з трускавецькою 10 тис. бочок, трускавецька давала 6053, з солецької брали 3947⁵⁴. При наповненні “скарбових” бочок, у яких сіль доходила до королівського скарбу, наливанок (розхідок), тобто бочок, що використовувалися при виробництві, витрачалося майже у двічі більше, для Сільця це становило 6 тис. бочок. Отже, залишалось 12 тис, зважаючи на те, що до кожних 10 бочок наливанки додавали ще дві, прибуток становив 10 тис. бочок⁵⁵. За потужністю ця жупа перевершувала стебницьку.

Джерела XVI – XVIII ст. згадують про видобуток солі і в інших селах дрогобицького староства (зокрема в Станілі, Уличному та Дерезичах), проте відомості досить фрагментарні і не дають змоги намалювати хоча б приблизну картину соляного виробництва в цих селах.

Отже, у XVI – XVIII ст. виробництво солі в дрогобицькому старостві досягло високого, як на той час, рівня. Окрім Дрогобича, важливими центрами солеваріння виступали Трускавець, Модричі, Солець і Стебник. Протягом досліджуваного періоду обсяги виробництва постійно зростали, хоча технологія виварювання солі практично не мінлася. Продуктивність окремих жуп староства коливалася в межах 1,5-18 тис. бочок на рік і становила сумарно на 1753 р. 43560 бочок (найімовірніше вендичних)⁵⁶. Якщо взяти до уваги, що у 1768-1772 рр., за даними Я.Ісаєвича, обидві дрогобицькі жупи виробляли більше 50 тис. скарбових бочок⁵⁷, то можна стверджувати, що обсяг виробництва у селах староства становив близько половини обсягу виробництва самого Дрогобича – одного з найпотужніших солеварних центрів Прикарпаття.

¹ Rutkowski J. Z dziejów żup ruskich za Zygmunta Augusta. – Lwów, 1925; Його ж. Podział dochodów w żupach ruskich za Zygmunta Augusta. – Poznań, 1927.

² Dicker J. Górnictwo na Rusi Galickiej w XV w. i pierwszej połowie XVI w. // Rocznik Przemyski. – T.5. – 1924.

³ Turska J. Przemysł solny w woj. Ruskim w XVI w. // Spr. Tow. Nauk we Lwowie. – T. 8. – 1928.

⁴ Osuchowski W. Gospodarka solna na Rusi Halickiej od XVI do XVIII w. – Lwów, 1930.

⁵ Księga radziecka miasta Drohobycza 1542-1563. Z papierów pośmiertnych ś.p.Stefana Sochaniewicza, wydała Helena Polaczkówna. Zabytki Dziejowe. – Wydanie Tow. Nauk. we Lwowie. – T.IV. – Z.1. – Lwów, 1936.

⁶ Kurowski P., Zaczny F. Zupy starostwa dolińskiego i drohobyckiego: rewizje, lustracje, inwentarze i kontrakty z XVI – XVIII wieku. // Studia i materiały do dziejów żup solnych w Polsce. – T. XX. – Muzeum żup krakowskich Wieliczka, 1997.

⁷ Див. напр.: Ісасвич Я.Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії техніки. – Вип. 7. – К, 1961. – С. 99-112; Його ж. До характеристики ремесла і торгівлі в Дрогобичі в 30-60-х роках XVIII ст. // 3 історії західноукраїнських земель. – Вип. 4. – К., 1960. – С. 30-39; Його ж. 3 історії Дрогобича XVI – XVIII ст. // Наукові записки Інституту суспільних наук Академії наук Української РСР. – К., 1961. – С. 3-35; Його ж. Солеваріння в Дрогобичі та його околицях // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003.

⁸ Грабовецький Б.В., Сіреджук П.С. Солеварні промисли Прикарпаття // Народна творчість і етнографія. – 1985. – № 4. – С. 44-47.

⁹ Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах. XV – XIX ст. – К., 1991.

¹⁰ Księga radziecka miasta Drohobycza 1542-1563. – T.IV. – Z.1. – Lwów, 1936. – S. XI – XIV.

¹¹ Ibid. – S. XIII.

¹² Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564-1565. – Część II. – Wydali K.Chłapowski i H.Żytkowicz. – Warszawa, 2001. – S. 155-161.

¹³ Жерела до історії України-Руси. Під ред. М.Грушевського. – Т. I. – Львів, 1895. – С. 198-223.

¹⁴ Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564-1565. – Część II. – S. 195-206.

¹⁵ Lustracja województwa ruskiego 1661-1665. – Cz.1. – Ziemia przemyska i sanocka. – Wyd. K.Arlamowski, W.Karut. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970.

¹⁶ Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego. 1564-1565. – Cz.II. – S. 262.

¹⁷ Смуток І., Тимошенко Л. Інвентар Дрогобицького староства 1568 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. X. – Дрогобич, 2006. – С. 548.

¹⁸ Kurowski P., Zaczny F. Zupy starostwa dolińskiego i drohobyckiego: rewizje, lustracje, inwentarze i kontrakty z XVI – XVIII wieku. – S. 155; Інкін В. Вказ. праця. – С. 69.

¹⁹ Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku. Wyd. Zdzisław Budzynski i Kazimierz Przybos. – T.I. – Cz.1. – Rzeszow, 1997. – S. 189.

²⁰ Rejestr pogłównego ziemi przemyskiej z 1674 roku. Wyd. Zdzisław Budzynski i Kazimierz Przybos. – T.I. – Cz.4. – Rzeszow, 2000. – S. 213.

²¹ Lustracja województwa ruskiego 1661-1665. – Cz. I. Ziemia przemyska i sanocka. – S. 158, 164.

²² Kurowski P., Zaczny F. Zupy starostwa dolińskiego i drohobyckiego: rewizje, lustracje, inwentarze i kontrakty z XVI – XVIII wieku. – S. 157-158.

²³ В українській історіографії технологія виробництва солі докладно описана Ю.Гошком. – Див.: Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в українських Карпатах. XV – XIX ст. – К., 1991. – С. 14-51.

²⁴ Kurowski P., Zaczny F. Zupy starostwa dolińskiego i drohobyckiego: rewizje, lustracje, inwentarze i kontrakty z XVI – XVIII wieku. – S. 162-163, 166-167.

²⁵ Ibid. – S. 170.

²⁶ Ibid. – S. 172.

- ²⁷ Ісаєвич Я. Трускавець // Історія міст і сіл Української РСР. Львівська обл. – С. 840.
- ²⁸ Kurowski P., Zaczny F. Zupy starostwa dolińskiego i drohobyckiego: rewizje, lustracje, inwentarze i kontrakty z XVI – XVIII wieku. – S. 174-176.
- ²⁹ Ibid. – S. 180-181.
- ³⁰ Гошко Ю. Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст. – Львів, 1999. – С. 272.
- ³¹ Исаевич Я.Д., Сеньк Л.Т. Трускавец // История городов и сел Украинской ССР. Львовская обл. – С. 674.
- ³² Інкін В. Вказ. праця. – С. 83.
- ³³ Ісаєвич Я. Трускавець // Історія міст і сіл Української РСР. Львівська обл. – С. 840.
- ³⁴ Схиматисм Вего клира руского-католического Богом спасаемой епархии Перемышльской на год от рожд. Хр. 1879. – Перемышль, 1879. – С. 137.
- ³⁵ Lustracja województwa ruskiego 1661-1665. – Cz. I. Ziemia przemyska i sanocka. – S. 156.
- ³⁶ Смуток І., Тимошенко Л. Інвентар Дрогобицького староства 1568 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. X. – С. 542.
- ³⁷ Lustracja województwa ruskiego 1661-1665. – Cz. I. Ziemia przemyska i sanocka. – S. 163.
- ³⁸ Ibid.
- ³⁹ Kurowski P., Zaczny F. Zupy starostwa dolińskiego i drohobyckiego: rewizje, lustracje, inwentarze i kontrakty z XVI – XVIII wieku. – S. 173, 177.
- ⁴⁰ Ibid. – S. 178.
- ⁴¹ Ibid. – S. 167.
- ⁴² Ibid. – S. 177, 180.
- ⁴³ Lustracja województwa ruskiego 1661-1665. – Cz. I. Ziemia przemyska i sanocka. – S. 156.
- ⁴⁴ Kurowski P., Zaczny F. Zupy starostwa dolińskiego i drohobyckiego: rewizje, lustracje, inwentarze i kontrakty z XVI – XVIII wieku. – S. 156.
- ⁴⁵ Lustracja województwa ruskiego 1661-1665. – Cz. I. Ziemia przemyska i sanocka. – S. 163.
- ⁴⁶ Ibid.
- ⁴⁷ Ibid. – S. 163-164.
- ⁴⁸ Kurowski P., Zaczny F. Zupy starostwa dolińskiego i drohobyckiego: rewizje, lustracje, inwentarze i kontrakty z XVI – XVIII wieku. – S. 158-159.
- ⁴⁹ Ibid. – S. 168.
- ⁵⁰ Ibid. – S. 176.
- ⁵¹ Ibid. – S. 181.
- ⁵² Lustracja województwa ruskiego 1661-1665. – Cz. I. Ziemia przemyska i sanocka. – S. 159.
- ⁵³ Kurowski P., Zaczny F. Zupy starostwa dolińskiego i drohobyckiego: rewizje, lustracje, inwentarze i kontrakty z XVI – XVIII wieku. – S. 154-155.
- ⁵⁴ Ibid. – S. 168.
- ⁵⁵ Ibid.
- ⁵⁶ Ibid.
- ⁵⁷ Ісаєвич Я. Солеваріння в Дрогобичі та його околицях // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VII. – С. 117.

Тарас Батюк.

Соляні жупи Дрогобицького староства у XVI – XVIII ст.

У статті на основі аналізу адміністративно-правових джерел XVI – XVIII ст. робиться спроба дослідити стан солеварних промислів у Дрогобицькому старостві, зокрема у селах Трускавець, Модричі, Стебник та Солець.

Taras Batiuk.

**Hydrochloric mines of the Drohobych leaderhood
in the XVI th – XVIII th century.**

In the article on the basis of the analysis of administrative-right sources of the XVI th – XVIII th century the attempt to research the state of salt trades of the Drohobych leaderhood is done, including the villages of Truskavets', Modrychi, Stebnyk and Solets'.

ДУХОВНА ФОРМАЦІЯ ВАСИЛІАНСЬКОГО ЧЕРНЕЦТВА ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (XVII – XVIII ст.)

Духовна формація чернецтва в різний час обумовлювалася відмінними монастирськими уставами. Найдавніші устави на українських землях – Студійський та Єрусалимський. Як практичний посібник для церковної служби та монастирського життя, кожен із них у повному обсязі мав літургійний та дисциплінарний розділи. В 60-их рр. XI ст., в Київському Печерському Успенському монастирі Студійський устав запровадив Теодозій Печерський. Від середини XIV ст. на східнослов'янських землях цей устав поступово став витіснятися Єрусалимським¹.

Вивчення галицьких списків цих пам'яток тільки розпочинається². Адже досі в церковній історіографії значну увагу звертали на вивчення зовнішньої історії монастирів³. Проте слід зазначити, що в сучасній історичній науці помітна тенденція до заповнення лакун щодо вивчення внутрішньої монастирської історії⁴. Однак досі відсутні подібного напрямку дослідження про духовні ідеали василіанського чернецтва Перемишльської єпархії (XVII – XVIII ст.). Тому в даній статті ставимо собі за мету з'ясувати питання про функціонування монастирських уставів, чернечих студій, духовних практик, які були домінуючими факторами у формуванні аскетичного способу життя.

Джерельною основою для студіювання розглядуваних проблем послуговувала нормативно-регламентаційна документація, провідне місце в якій посідають монастирські устави, правила Св. Василя Великого (редакції Веляміна Рутського) та Конституції ЧСВВ (XVII – XVIII ст.), більшість із яких опубліковано в різних тематичних збірниках⁵. Цей тип джерел значною мірою доповнюють соборні єпархіальні рішення (наприклад, “Правила духовного управління”, затверджені на Перемишльському соборі 1693 р.),⁶ генеральні й провінційні капітульні постанови (XVIII ст.)⁷, ухвали Замоїського синоду⁸. Сюди також відносимо листи і приписи провінціалів (протоігуменів), так звані “провінційні обіжники”, копії яких віднаходимо у наративних джерелах, зокрема у монастирських хроніках Лаврова⁹, Добромиля¹⁰, Щеплот¹¹, Летні, Лішні та Дерезич¹². Також у хроніках досить часто подаються судові акти, присвячені розгляду дисциплінарних справ чернецтва. Певні відомості про духовні засади функціонування чернечих спільнот подають актові джерела, зокрема протоколи монастирських візитацій (другої половини XVIII ст.)¹³. Наявність регламентаційної документації серед різних видів джерел дозволяє з'ясувати особливості функціонування духовної формації василіанського чернецтва Перемишльської єпархії.

Як уважає більшість дослідників, в Україні не було загальнообов'язкових правил аскетизму. Чернече життя регламентувалося традицією, яка значною мірою ґрунтувалася на осмисленні творів Св. Василя Великого та правилах, які часто встановлювалися самими фундаторами або ж ігуменами¹⁴. Так, у 1616 р. Григорій Турянський зауважує у своєму фундаційному заповіті про регламентацію чернечого життя Топільницького

монастиря. Зокрема, ченці повинні були чинити відповідно до чистоти свого сумління та Уставів Святих Отців і діючих монастирів, які перебувають під послушенством Патріархів Східної Церкви. Наполягалось на суворому дотриманні чистоти східного обряду. Зауважено, що в разі переходу когось із ченців під інше послушенство (очевидно, малося на увазі прилучення до уніатської церкви) він повинен бути відлученим від монастиря та позбавленим права на проживання в ньому із накладенням анафем¹⁵.

Пrawdopodobно, із запланованою реформою українського чернецтва слід пов'язати вихід у світ в острозькій друкарні 1594 р. другого після славнозвісної Біблії (1581 р.) монументального видання – твору Св. Василя Великого “О постничестві”. Про великий наклад твору можуть свідчити відомі нам примірники, які належали таким визначним ченцям, як Іван Вишенський, Йов Княгиницький, Велямин Рутський¹⁶.

У такій ситуації Петро Могила доручив відомому богословові Ісайї Козловському виробити єдиний устав для монастирів. На соборі 1640 р. проект було подано до розгляду. Однак його не затвердили, а прийняли тільки деякі незасадничі положення. Тому 1643 р. уніатський полеміст Тимофій Симонович так висловлювався про внутрішній устрій православних монастирів: “... у Вільносі є регули Леонтія Карповича, першого їх архимандрита, в Скиті Манявськiм на Підгір'ї – Йови Княгиницького, фундатора тутешнього монастиря ...”.

Вироблені Йовом Княгиницьким правила монастирського співжиття для Скиту Манявського у письмовій формі сформулював його наступник ієромонах Теодозій. Він написав “Духовний заповіт ієросхимонаха Феодозія, колишнього ігумена Скитської обителі ...” та “Регули або устав”. Між 1623 та 1628 рр. ієромонах Ігнатій Симонович з Любарова написав “Житіє преподобного Іова ...”. Ці три пам'ятки і регламентували внутрішню діяльність більшості монастирів Перемишльської єпархії впродовж XVII та на початку XVIII ст. Це засвідчує ряд документальних фактів. Так, у 1659 р. перемишльський владика Антоній Винницький, усамостійнюючи Лаврівський монастир від своєї катедрі, запровадив тут устав Скитського монастиря зі спільним укладом чернечого життя¹⁷.

Поступово впродовж XVIII ст. правила Скиту Манявського замінялись у монастирях Перемишльської єпархії правилами ЧСВВ, зредагованими київським митрополитом Велямином Рутським, які доповнювались на василіанських капітулах.

Досить вагомим чинником духовного формування чернецтва була регламентація монастирського укладу життя. Незважаючи на побутування різних редакцій уставів, як доунійних, так і поунійних, василіанські монастирі базувалися на кіновіальному (спільному) укладі життя¹⁸. Про це свідчить і характер побудови монастирських резиденцій. Адже чернечі келії будувалися одна біля одної або ж розміщувалися в одному приміщенні¹⁹.

Що ж до регламентації харчування, то Скитський Устав передбачав суворий щоденний піст із заборонаю вживання м'яса. Проте пізніше Конституція ЧСВВ значно скоротила обмеження в харчуванні. Так, у 1740 р. митрополит Київський Атанасій Шептицький, видав розпорядження Лаврівському монастирю про дотримання суворо встановленої регламентації вживання м'яса в їжі. Зокрема, тільки раз на тиждень дозволено вживання м'ясних страв, окрім церковних постів. Усі інші дні основу харчування ченців повинні складати рослини та молочні продукти. Окремо слід зауважити про наявність певних пілг у цьому питанні для ослаблених (хворих), яким дозволялося і в інші дні вживати м'ясні страви, що відповідало стану людської природи. Також зазначалося про поміркованість у їжі – як для добра тіла й душі, так і для заощадження

коштів. Особливо акцентувалася увага на плеканні чеснот із суворим дотриманням усталених приписів без прийняття будь-яких домашніх розпоряджень, які б руйнували встановлений уклад життя²⁰.

Василіани були зобов'язані дотримуватися внутрішнього розпорядку монастирського життя та правил Св. Василя Великого. Одним із основних було дотримання посту в середу, п'ятницю та суботу. Окрім того, мали 2 християнські пости протягом року: Великий піст перед Великоднем та піст перед Різдом Христовим. Також були встановлені пісні дні перед деяким святами: петрівка (напередодні Св. Петра та Павла); успенський (перед святом Успіння Богородиці). Кожного дня ченці їли рибу та вживали масло. Під час посту масло заміняла олія. У резиденціях, де була важка праця, не дотримувалися таких суворих приписів щодо харчування. Зокрема, дозволялося споживати м'ясо²¹.

Істотним чинником духовного становлення ченця була повсякденна молитва, яка проказувалася три рази на день: уранці, опівдні та ввечері. Місцями відбуття спільних молитов чернечої братії були не тільки монастирська церква, але й молитовні кімнати (каплички) всередині резиденцій. Так, наприклад, у Добромильському монастирі, за даними візитаційного опису 1747 р., в резиденції монахів на другому поверсі знаходилася велика молитовна кімната св. Варвари²². Для відчитування своїх молитов василіани використовували вервички. Їх використання у духовному формуванні чернецтва регламентовано у "Требнику малому та великому" (Почаїв, 1792)²³.

Василіани у своєму одязі перейняли вбрання єзуїтів. Додатковим елементом монастирського одягу був каптур. Сутана була довгою із високим коміром. Сталим елементом василіанського чернечого строю був чорний пояс. Використовували і чорний плащ із каптуром. Василіанські ігумени мали плащ із широкими рукавами. Взимку на голові носили шапку, підшиту лисячим хутром, а влітку використовували капелюха. Волосся мали спереду коротко пострижене, а на потилиці трохи довше. Також носили тонуру, на зразок парафіяльного духовенства. До кінця панування короля Августа III ще носили бороди, і лишень пізніше почали їх голити. І саме ця ознака (відсутність бороди) стала їх відрізняти від православних монахів²⁴.

У монастирських хроніках другої половини XVIII ст. віднаходимо чимало заміток про те, що ченці були ревнителами кіновіяльного аскетичного життя Св. Василя Великого. Однак занепад моралі монахів наприкінці XVIII ст. змушував протоігуменів Провінції вдаватися до неодноразових тлумачень положень конституції ЧСВВ та внесення до неї доповнень і уточнень рішеннями провінційних та генеральних капітул. Так, у 1785 р. о. Віктор Старожинський, протоігумен Провінції Св. Спасителя акцентував особливу увагу на дотриманні монаших обітів: чистоти (шляхом збереження клявзури в монастирях), убогості не тільки в душі, але й у матеріальних речах (ніхто не повинен мати приватних речей та наслідувати світські манери (наприклад носити годинник на ланцюжку), послуху (монах не може суперечити вказівкам старших в обителі, незалежно від його статусу в Чині, а повинен ревно виконувати доручені йому обов'язки). Особлива увага зверталася і на дотримання дисципліни в обителях: самовільне листування і особливо зловживання спиртними напоями заборонялося. Для викорінення цього зла пропонувалася практика накладення різних покут, а також зобов'язано кожного ченця щорічно, відповідно до Уставу духовних свячень, відбувати 18-денні реколекції, незважаючи на будь-які поважні перешкоди. З цією ж метою запроваджувався день обнови духу для відновлення обітів, який встановлювався на перший день січня на честь пам'яті про Св. Василя Великого. Для вшанування

пам'яті про померлих отців та братів запроваджувалися метричні книги та таблиці. Для вдосконалення духовної праці ієромонахів вводилася практика екзаменування сповідників. Також заборонялося під час відправи додавати будь-що до Святої Літургії або відкидати. Для дотримання внутрішнього порядку в монастирях заборонявся самовільний переїзд ченців із монастиря в монастир без вагомої на те причини та без спеціального дозволу провінціала (протоігумена)²⁵.

Проте траплялися окремі випадки невиконання приписів монастирського життя. Про це свідчать судові справи, які розглядалися ігуменами та старцями монастирів. Типовими для того часу порушеннями були привласнення чужих речей, недотримання монастирської дисципліни (свавільний вихід на прогулянку за межі монастиря, бійки, сварки), невиконання покути, втечі із карцера та монастиря, несумлінне дотримання обов'язків. Прикладом можуть слугувати обвинувачення Климента Понятовського, брата Добромильського монастиря. Під 17.01.1770 р. до Добромильської хроніки вписано судову справу про крадіжки вищезгаданого ченця. Розглядав ці провини домашній монастирський суд старійшин (ігумен, вікарій, прокуратор, економ), який, проаналізувавши вчинки брата Климента, наклав на нього відповідну покуту:

- щоби відбув 8-денні реколекції під наглядом о. Ігнатія Скальського;
- в понеділок, середу та п'ятницю у рефектарі під час трапези при проказуванні псалму “Помилуй мене, Боже” повинен бути покараний чужими руками.
- в ті самі дні харчуватися раз на день хлібом та водою.
- в неділю, вівторок, четвер та суботу – тільки один раз на день отримуватиме обід.
- за свербливість язика із причини намарного взивання імені Божого, повинен своїм язиком хрест в 1 лікоть злизати, який намальований крейдою у рефектарі.
- повинен належно підготуватися до реколекцій, призиваючи Божий маєстат до сповіді із цілого життя свого.

Все це він має виконати із дотриманням обіту послуху²⁶.

Згідно з даними судових справ, практикувалося накладення різних покут: триденний піст на хлібі та воді; лежання хрестом на підлозі в монастирському рефектарі під час трапези; побиття киями із проказуванням псалму “Помилуй мене, Боже”; в середу та п'ятницю харчування лише хлібом та водою; цілування ніг всієї монастирської братії за посоромлення; за грішне ходіння до міста має умертвляти ноги посеред рефектаря, які мають бути зв'язані разом із києм та торбою, як у подорожнього; злизування язиком хреста намальованого крейдою на підлозі рефектаря (трапезної)²⁷.

Подібні дисциплінарні справи різного характеру знаходимо і в інших монастирських хроніках. Як свідчить книга “Актів” Лішнянського, Летнянського та Дерезицького монастирів, ченці не завжди сумлінно дотримували своїх обітниць та обов'язків, покладені на них тією чи іншою посадою. Траплялися часті випадки зловживання спиртними напоями, що призводило до уникання богослужінь, занедбання церковної науки, збільшення гріхів, розтрат пожертв і збережень, пожеж, крадіжок і привласнення монастирського майна. Так, Мелетій Пікульський через відмову послушання ігуменові був переведений до Львівського монастиря Св. Онуфрія, о.Еразм Зінкевич, намагаючись уникнути покарання від ігумена, протягом двох із половиною років блукав по різних місцевостях Польського королівства²⁸. До падіння морального рівня призводили часті святкування поза межами монастиря під час місійної роботи по селах краю, де ченці були позбавлені опіки ігумена. Так, наприклад, о.Іван Шмирецький разом із групою братчиків був у селі Кропивник на святі Св. Миколая, затримався там на довгий час і прибув до монастиря у нетверезому стані, осоромивши себе перед

людьми. Отець Березецький, скерований до міста для виконання певних доручень, провів три дні у нетверезому стані. Наймолодший брат, Маврікій Копистинський, під час подорожі із Лішнянського до Дерезицького монастиря зайшов до одного чоловіка в Лішні, де загубив подушки із пакунками²⁹. Для наведення дисципліни і послуху ігумени монастирів накладали на монахів важкі покути за провини: відбування реколекцій протягом восьми днів, поцілування пастирського посоху ігумена, побиття різкою, віддання під суд, моральну проповідь ігумена, позбавлення посади, нічні поклони і молитви (від півночі до ранку). За крадіжку або незаконне привласнення монастирського майна приписувалося ув'язнення в карцері до семи днів на хлібі і воді та повернення майна (передбачалося утримувати в карцері доти, поки не поверне вкрадене). Траплялися випадки, коли відпущені із ув'язнення ченці знову бралися за старе. Звільнений із карцера о.Єротей був знову пійманий у нетверезому стані та покараний удруге³⁰.

Для наведення порядку в монастирях Галичини видавалися численні розпорядження протоігумена Онуфрія Братковського про дотримання ченцями обітниць, обов'язків та покарання за порушення дисципліни в монастирях. Заборонялася марна витрата грошей та марнування часу.

Обіжники о.О.Братковського, протоігумена ЧСВВ в Галичині, за 1773-1774 рр. присвячені, в основному, постановам про дотримання рішень провінційних Капітул. Передусім акцентувалася увага на виконанні уставів Берестейської Капітули (1772 р.) і Гоцівського Конгресу (1766 р.) та пригадуванні необхідності отцям ігуменам дотримуватися диспозицій щодо термінового відсилення монахів до інших монастирів. Очевидно, щоб уникнути свавілля у мандруванні монахів із монастиря у монастир, ігуменам наказано обов'язково видавати ченцям письмові свідоцтва із вказівкою маршруту і часу їх подорожі. За розпорядженнями протоігумена, в монастирях запроваджувалися щосуботи регулярні читання правил і Конституції ЧСВВ для ознайомлення і виконання їх монахами. Провінційне керівництво звертало увагу також і на правильне тлумачення правил монашого життя місцевими ігуменами, суворо забороняючи будь-які неузаконені зміни та доповнення. Водночас, порушено проблему збереження однотипного обряду богослужінь для уникнення впливу католицької церкви. У кожному із обіжників протоігумена Онуфрія Братковського звернуто найбільшу увагу на знання і виконання монаших обітів та обов'язків³¹.

Певні зміни у внутрішньому укладі монастирського життя Перемишльської єпархії були започатковані переходом до унії (1691 р.). Зокрема, Перемишльський синод 1693 р. прийняв рішення про запровадження централізованої системи управління уніатськими монастирями, упорядкувавши процедуру прийняття до чернечого життя кандидатів, забороняючи, щоб по менших монастирях ігумени постригали в ченці. Синод вирішив, щоб постриження відбувалося тільки у обителях, де був новіціат³². У постановах синоду було зауважено, що якщо хтось бажає вступити до меншого монастиря, то ігумен цього монастиря має його запропонувати протоігуменові, а останній, пізнавши його наміри й настанови, призначить його до котрогось із названих монастирів, щоб там за правилами новіціату відбув не тільки облечини, але й засвоїв науку монашого життя. Якщо згодом кандидат відзначиться поступом у чернечому житті, то ігумен дому новіціату відішле його до протоігумена з характеристикою щодо вивчення засад аскетичного життя. А протоігумен скерує його до меншого монастиря, щоб там склав обіт послуху настоятелю³³. Однак одразу ж слід зауважити, що рішення синоду щодо заборони відбувати облечини по менших монастирях не було

введено в життя. Про це переконливо свідчить висунуте судоове звинувачення проти ігумена монастиря в Смільниці о. Тараса Заячківського на духовному суді 1698 р.: "... що хоч і трапиться який чернець, то його зневажає та габіту не дає...", ". в яким тільки монастирі не був би підсудний, чи то в Стрийським, чи Летнянським, всюди не тільки монахів не прийняв, а навпаки розганяв."³⁴.

Запровадження новіціату було нововведенням для монастирів Перемишльської єпархії, перейнятим із василіанської провінції Св. Трійці. Хоча на початках запровадження нового вишколу чернецтва на теренах Перемишльщини зазнавало певних невдач, однак після утворення Святопокровської провінції ЧСВВ воно набуло усталеного, загальноприйнятого характеру.

Слід, однак, зауважити, що і Замойський синод постановив кандидатів до монастиря приймати тільки після закінчення новіціату, а ті, які не бажають по новіціаті приймати професії, можуть відійти без перешкод. На підставі постанов Тридентського собору новики протягом 3 місяців перед складенням професії мають вирішити справу свого майна³⁵.

У новіціаті кандидати на ченців проходили свої випробовування та духовну підготовку до чернечого стану під керівництвом "старшого новіціату" або ж магістра новиків. Згідно з приписами конституції, час перебування в новіціаті становив 1 рік та 6 тижнів. Після складення чернечої професії монахи розсилалися по монастирях або ж відсилалися на студії. Новіціат був новою церковною інституцією в східному чернецтві, де кандидат проходив ініціацію під керівництвом та опікою "духовного отця" як старшого та досвідченого монаха в монастирі, до якого бажав вступити та в якому після постригу мав залишатися на стале проживання.

Новоутворена польська провінція мала 2 новіціати – в Почаєві та Добромилі. Кількість новиків була великою. Так, станом на 1754 р. в Почаєві їх було 13, а в Добромилі – 11 осіб³⁶. Адже, утворений за дорученням Перемишльського синоду 1693 р. новіціат у Лаврівському монастирі перетворився з часом на свого роду духовну семінарію чи, радше, духовну середню школу не тільки ченців, які готувалися до висвячення, але й світської молоді.

На жаль, із документів, які збереглися, важко простежити основні етапи розвитку цієї інституції, завдяки якій Лаврів займав провідне місце та врятував себе від австрійської касати. Знаємо тільки кілька дат та імен: 1741 р. о. Слезинкович був учителем морального богослов'я, а о.Кобилянський викладав філософію. На той час у Лаврові навчалися 4 учні філософії та 3 богословії, між якими був Лев Шептицький, пізніше Львівський владика. Незабаром, у 1742 р. курс філософії перенесено до Гошанського монастиря разом із о. Кобилянським, а у 1770 р. відновлено викладання філософії у Лаврові. Згодом, у 1771 р. викладання догматичного богослов'я перенесено із Добромиля до Лаврова³⁷.

Упродовж XVIII ст. діяльність новіціату в Щеплотах була нестабільною, оскільки він виконував допоміжну роль у випадках переповненості у Добромилі та Лаврові. Тут новіціат пройшли ченці, яких пізніше бачимо серед ієромонахів обителі: о. Таціан Завадовський (новик у 1732-1734 рр.), о. Македоній Тарнавський (новик у Добромилі 1757 р., а перед тим – 1756 р. у Щеплотах). Майже кожного року в складі чернечої спільноти фіксуються по декілька послушників (1-2 особи): бр. Гервасій Тарнавський (1772 р.), бр. Іван Кушинський (1776 р.), бр. Адам Юзефович та Андроній Бориславський (1784 р.)³⁸.

Згодом започатковано студії для чернецтва з моральної теології (1770-1782 рр.) та риторики (1783-1784 рр.). Тут духовне формування проходили щороку 3-4 ченці,

віком від 26 до 64 років, які, поряд із навчанням, виконували обов'язки скарбника, дияконів та піддияконів³⁹.

Таким чином, після завершення новіціату та складення перших обітів, наступним етапом чернечого вишколу було проходження різного роду внутрішніх монастирських студій із риторики, філософії та теології. Повне завершення цих курсів дозволяло скласти довічні обіти професа та отримати ієрейське свячення.

У XVIII ст. після постанов Замойського синоду на капітулах у Львові (1739 р.) та Дубні (1743 р.) василіани присвятили зусилля вихованню молодого покоління. Із цією метою вони провадили різноманітні внутрішні студії: у Добромилі (догматичне богослов'я – 1757-1771 рр.), Спасі (риторика – 1776/77, 1779/80, 1783/84 рр.), Щеплотах (моральна теологія 1770-1782 рр. та риторика 1783/84 рр.), Лаврові (богословія, філософія та риторика 1740-1780 рр.)⁴⁰.

Про розвиток шкільництва, зокрема внутрішніх монастирських студій, свідчать рукописні зшитки монахів та професорів. Так, зокрема, довідуємося із покрайних записів 1750 р., що ректором у Лаврівській Колегії був о.Сематковський. Ця колегія була типовою василіанською богословською семінарією. Крім неї, лаврівські василіани довгі роки вели в своєму монастирі студії із філософії та риторики. Ректорами василіанської колегії в Лаврові були тільки лаврівські ігумени.

Внутрішні студії не були сталим явищем, оскільки вони зазнавали постійних змін і були пов'язані із загальним станом не тільки василіанських монастирів Перемишльської єпархії, але й всієї Святопокровської провінції. Так, наприклад у Лаврові в 1739-1741 рр. започатковано філософські студії разом із моральною теологією, які згодом у 1741 р., перенесено до Гоці. І тільки в 1752-1753 рр. відновлено студії з моральної теології та філософії, однак у 1754 р. моральну теологію перенесено до Добромиля, а в Лаврові залишено філософські студії до 1767 р.⁴¹.

Кількісний склад монастирських студій характеризується такими даними. Зазвичай, у них навчалось по кілька, а інколи по кількадесят отців та кліриків-професів. Рідко коли кількість студентів перевищувала 20 осіб. У польській провінції станом на 1754 р. риторику студіювали в Гоці 6 кліриків, філософію у Луцьку – 3 отці та 7 кліриків, теологію у Львові – 8 отців та 3 клірики. Того року 4 клірики із тієї провінції студіювали в Римі та по 2 алюмнати – в Браневі та Вільні. Невеликим був і персонал учителів. Студії риторики, як подає інформація за 1774 р., викладав завжди один професор. Філософські студії – 1-2 професори. Теологію викладали найчастіше 2 професори⁴². Так, наприклад, у Лаврівському монастирі в другій половині XVIII ст. внутрішні студії провадили по 2-3 професори. Із 1741 р. у Лаврові розпочалися студії з філософії та моральної богословії для ченців. Професором філософії був о.Сильвестр Кобилянський, який мав 4 слухачів, із яких 2 ієромонахи, а серед братів – Атанасій Шептицький, який згодом став перемишльським владикою (1762-1769 рр.) Богослов'я викладав для 4 студентів о. Василь Служикевич, який водночас виконував обов'язки вікарія монастиря.

Окремої уваги заслуговують богословські студії в Добромилі другої половини XVIII ст. Зокрема, в 1758 р. управа Святопокровської провінції видала розпорядження про перенесення вивчення спекулятивно-догматичної теології до Добромильського монастиря. Також зауважено, що ці студії повинні відбуватися із проведенням дискусій⁴³. Упродовж 1758-1771 рр. василіани вивчали догматичне богослов'я та церковне право в Добромилі. У монастирській книгозбірні зберігалися цінні богословські

рукописні виклади, писані латинською мовою, докладний опис яких подав С.Лукань (ЧСВВ)⁴⁴.

До нашого часу збереглися досить фрагментарні записи про ведення наукових дискусій. Так, зокрема, 03.02.1771 р. брат Інокентій Стефанович виступив із трактатом “Про молитву”, а 05.02.1771 р. проведено диспут навколо обговорення трактату “Про Бога”, укладеного братом Андріаном Крупським, теологом 3 року навчання⁴⁵.

У підсумку, викладання богослов'я в Добромилі тривало 3 роки. Виклади провадили переважно 2 професори, які навчали в різні роки від 4 до 10 слухачів. Так, наприклад, у 1769-1770 рр. богословські студії в Добромилі викладали два професори, отці Гавриїл Козицький та Герман Дронович, які мали 7 слухачів із ченців – Садот Лозинський, Гліцерій Дубицький, Андріян Крупський, Лаврентій Чижевич, Іполит Ленкевич, Юстин Погорилецький, Інокентій Степанович⁴⁶.

До Добромиля прибували на навчання ченці з різних монастирів Святопокровської провінції. Так, у 1770 р. приїхали вивчати богослов'я о.Антін Стопкевич із Почаєва, а о. Йосип Борковський із Підгірців. 11.12.1770 р. о. Амвросій Гнатович завершив вивчення богослов'я та виїхав до Почаєва для виконання обов'язків проповідника. Закінчили студії та розїхалися о.Гліцерій Дубицький до Замостя на посаду місіонера та о. Гнат Скольський для виконання обов'язків проповідника і писаря монастирських актів⁴⁷.

У 1771 р. спекулятивне богослов'я із Добромиля було переведено до Лаврова, а згодом, у 1773 р. воно було передане до Кам'янця-Подільського. У Лаврові було залишено догматичне й моральне богослов'я, яке в 1775 р. переведене до Сатанова, а в Лаврові, натомість, започатковано студії з риторики для ченців, які згодом доповнено студіями з філософії (від 1776 р.) та догматичного богослов'я (від 1778 р.). На посаду професора риторики було запрошено 1773 р. о. Модеста Гриневича, який пізніше став професором богослов'я у Львівському університеті⁴⁸.

Схожою була методика ведення філософських студій, які також регламентувалися Провінційною Управою Святопокровської Провінції. Згідно з провінційним розпорядженням 1748 р. щодо Лаврівського монастиря, висловлено ряд настанов про викладання філософії. Зокрема, зазначалося про призначення екзамену для випробувань після закінчення трирічного терміну вивчення філософії та надання звання професора. Також зазначалося про необхідність написання та видання філософського трактату за підтримки магнатів чи ктиторів. Цей трактат потрібно написати для публічного захисту. Диспути з різних богословських тем відбувалися впродовж 4 днів при кінці шкільного року (12-15 липня)⁴⁹.

Проте, зауважимо, що Лаврівський монастир не мав змоги провадити філософські студії для усіх ченців Перемишльської єпархії, тому вони скеровувалися Провінційною Управою до інших монастирів на студії: до Замостя, Сатанова, Теревовлі⁵⁰.

Василіанський Чин не обмежувався тільки своїми внутрішніми студіями, але й посилав своїх студентів на навчання до папських семінарій, які в той час знаходилися у Вільні, Браунсбургу, Львові, Оломоуці, Празі, Відні, Граці та Римі. Випускники цих папських колегій та семінарій займали потім провідні посади в Київській уніатській митрополії.

У Римі були 2 папські колегії, в яких навчалися українські студенти- василіани, – грецька колегія Св. Атанасія та колегія папи Урбана Конгрегації Пропаганди Віри⁵¹.

Нове покоління чернецтва свій духовний вишкіл проходило в другій половині XVIII ст., в основному, у новіціатах, розташованих у Почаєві та Добромилі. Монах, який пройшов усі ступені чернечого вишколу (послушник – брат – отець), отримував

певну освітню підготовку. Зокрема, отці-василіани знали кілька мов: польську, латинську, грецьку, а з кінця XVIII ст. й німецьку. Проте траплялися випадки, коли ченці не вміли ані читати, ані писати навіть рідною “руською” мовою. Також василіани отримували відповідну фахову підготовку, студіюючи риторичку, філософію, теологію⁵². Про певний освітній рівень василіанського чернецтва в другій половині XVIII ст. свідчать наукові трактати, які писалися після закінчення внутрішніх студії.

Підсумовуючи, доходимо висновку, що на духовну формацію чернецтва істотний вплив мали кілька факторів. Передусім це монастирські устави, які на той час пройшли певну еволюцію: студійський – скитський – правила ЧСВВ, укладені В.Рутським. Зокрема, мотивами таких змін стали перехід до унії та поступове формування Святопокровської провінції, яке супроводжувалося введенням централізованого управління та нового підходу в питаннях духовного вишколу чернецтва. Для останнього стало характерним запровадження новіціату та внутрішніх чернечих студій із риторички, філософії та теології. Однак, незважаючи на певні зусилля, василіанам так і не вдалося створити постійно діючі семінарії для світського і чернечого духовенства. Адже більшість отців-василіан отримували вищу освіту в папських семінаріях.

Розгляд регламентації кіновіяльного монастирського укладу дозволяє насвітлити особливості життя монастирських спільнот, для яких характерна поміркована їжа, піст, щоденна молитва, скромність одягу та дотримання чернечих обітів (чистоти, убогості, послуху), відбуття реколекцій. Проте траплялися випадки порушення встановлених приписів. Зокрема нам удалося, на підставі архівних джерел, виявити типові для другої половини XVIII ст. різні види чернечих покут.

Отже, василіанські монастирі Перемишльської єпархії (XVIII ст.) стали оновленими релігійними інституціями завдяки запровадженню нових духовних практик, які значною мірою спричинилися до процесу становлення поунійної духовної формації чернецтва.

¹ Галасливий С. [Мицько І.] Про галицькі монастирські устави // Лавра. – № 10. – 1999. – С. 47.

² Там само. – С. 47.

³ Ваврик М. (ЧСВВ). Нарис розвитку і стану Василіанського Чину XVII-XX ст. Топографічно-статистична розвідка // Записки Чину Св.Василія Великого. – Серія II. – Секція I. – Т. 10. – Рим, 1979. – 180 с; Патрило І. (ЧСВВ) Нарис історії Василіан від 1743 до 1839 р. // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція II. – Т. XIII (XIX). – Рим, 1988. – С. 183-283.

⁴ Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. – К., 2007. – 304 с.

⁵ Галасливий С. [Мицько І.] О Чині в Св. обителі // Лавра. – 1998. – № 2. – С. 45-50; його ж Артикулы или устава чина іноческаго // Лавра. – 1999. – № 2. – С. 41-45; Кінах о. Гліб (ЧСВВ) Правила для монахів Ч. св. Василя В.Велямина Рутського // ЗЧСВВ. – Жовква, 1924. – Т. I. – Вип. 1. – С. 56 – 72.

⁶ Winnicki Bp. Innocenty Ustawy rządu duchownego i inne pisma. – Przemyśl, 1998. – 104 s.

⁷ Wojnar M. (OSBM) De Capitulis Basilianorum // Analecta OSBM. – Ser.II. – Sec.I. – Vol. III. – Romae, 1954. – 204 s.

⁸ Synodus Provincialis Ruthenorum habita in civitate Zamosciae anno 1720. – Romae, 1883. – 144 s.

⁹ Ваврик М. (ЧСВВ) Лаврівська хроніка (1771-1882 рр.) // Записки ЧСВВ. – Рим, 1954. – Серія II. – Секція II. – Т. II (VIII). – С. 65-94, 410-418.

¹⁰ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі ЛНБ ВР). – 3(МВ). – Спр.109. – Арк.1-44.

¹¹ Там само. – Спр.608. – Арк.1-92.

¹² Краєзнавчий музей “Дрогобиччина”. – Архівна частина. – Спр.4929. – Ч.1-2. – Арк. 1-35; 1-121.

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІАЛ). – Ф. 201. – Оп.46. – Спр.1917.

¹⁴ Галасливий С. [Мицько І.] Про галицькі монастирські устави // Лавра. – № 10. – 1999. – С. 47.

¹⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 684. – Оп.1. – Спр.3016. – Арк.1.

¹⁶ Галасливий С. Вказ. праця. – С. 47.

¹⁷ Там само. – С. 47-48.

¹⁸ Там само. – С. 48.

¹⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 684. – Оп.1. – Спр.3014. – Арк.1.

²⁰ ЛНБ ВР. – 3(МВ). – Спр.412/21. – Арк.1.

²¹ Nabywaniec S. Unicka archidiecezja Kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wolodkowicza 1762-1778. – Rzeszów, 1998. – S. 487.

²² ЦДІАЛ. – Ф. 201. – Оп.46. – Спр.1916. – Арк.3(зв.).

²³ Там само. – Ф. 364. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.88.

²⁴ Nabywaniec S. Op. cit. – S. 488.

²⁵ ЛНБ ВР. – 3(МВ). – Спр.608. – Арк.76-81.

²⁶ Там само. – Арк. 2-2 (зв.).

²⁷ Там само. – Арк.3-7, 15-18.

²⁸ Краєзнавчий музей “Дрогобиччина”. – Спр.4929. – Ч.1. – Арк.5-6.

²⁹ Там само. – Арк.18.

³⁰ Там само. – Арк.12.

³¹ Там само. – Ч.2. – Арк.7, 16.

³² Winnicki Bp. Innocenty Ustawy rządu duchownego i inne pisma. – Przemyśl, 1998. – S. 18.

³³ Балик Б. (ЧСВВ). Монастирі Перемишльської єпархії за владництва Ін. Винницького // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція II. – Т. 3. – Рим, 1958. – С. 84.

³⁴ Archiwum Państwowy w Przemyślu (dalej – APP). – Archiwum Biskupstwa Grekokatolickiego (dalej АВГК). – Syg.2. – S. 393-394.

³⁵ Федорів Ю. Замойський синод 1720 р. – Рим, 1972. – С. 52.

³⁶ Bieńkowski L. Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce // Kościół w Polsce. – Т. II. – wieki XVII – XVIII. – Kraków, 1970. – S. 1017.

³⁷ Голубець М. Лаврів (Історико-археологічна студія) // Записки ЧСВВ. – Т. II. – Вип. 1-4. – Жовква, 1927. – С. 63.

³⁸ APP АВГК. – Syg.222. – S. 138-139.

³⁹ Ibidem. – S. 140-141.

⁴⁰ Филипчак І., Лукань Р. Ц. К. Окружна Головна Школа в Лаврові (1788-1911 рр.) // ЗЧСВВ. – Сер. II. – Сек. II. – Т. V(XI). – Львів. – Рим, 1967 (переведання 1942 р.). – С. 2-3.

⁴¹ Wawryk M. (OSBM) De studiis philosophico-theologicis in provincia Rutheno-Ucraina OSBM s. XVIII eorumque manualibus // Analecta OSBM. – Ser. II. – Sec. II. – Vol. VII. – Romae, 1971. – S. 85.

⁴² Bieńkowski L. Op. cit. – S. 1016.

⁴³ APP АВГК. – Syg.222. – S. 127.

⁴⁴ ЦДІАЛ. – Ф. 364. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.51,79,80,80(зв.),81.

⁴⁵ ЛНБ ВР. – 3(МВ). – Спр.109. – Арк.11 (зв.).

⁴⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 364. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.162.

⁴⁷ Там само. – Арк.163.

⁴⁸ Там само. – Спр.137. – Арк.3 (зв.).

⁴⁹ АРР АВГК. – Syg.222. – S. 127.

⁵⁰ ЛНБ ВР. – З(МВ). – Спр.109. – Арк.16 (зв.).

⁵¹ Blazejowskyj D. Ukrainian and Bielorussian students in the pontificio collegio Urbano de Propaganda Fide (1627 – 1846) // Analecta OSBM. – Ser.II. – Sec.II. – Vol. IX. – Romae,1974. – S. 202.

⁵² АРР АВГК. – Syg.222. – S. 25, 31, 138-141.

Юрій Стецик.

**Духовна формація василіанського чернецтва
Перемишльської єпархії (XVII – XVIII ст.).**

На основі нормативно-регламентаційної документації простежено еволюцію функціонування монастирських уставів, які під впливом різних суспільно-релігійних чинників зазнавали постійних змін. Розглянуто домінуючі фактори у формуванні чернечого стану: монастирські студії, духовні практики.

Yuriy Stetsyk.

**Spiritual formind of the Basilian monkhood
of the Peremyshl Eparchy (17 th – 18 th centuries).**

On the base of normative-regulative documentation was observe the evolution of functioning of the Monasteries' rules wich was experienced regular differences on the influence of different social-religion factors. It was consider predominative factors in forming monkhood status: monastic studies, spiritual practices.

ІСТОРІЯ ЧОРНЕНСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Історія цієї чернечої спільноти цікава тим, що яскраво демонструє цілковиту залежність монастирів, які перебували у приватному подаванні, від своїх патронів. Крім того, це один з небагатьох волинських монастирів, при якому була друкарня. То ж звернемося до віднайдених документальних свідчень.

Найдавнішу згадку про обитель маємо у записі від 23 травня 1630 р., яким Павло-Домжив Люткович Телиця надав ченцям цього монастиря право користуватися після його смерті друкарнею і книгами (маетност мою всю, так книги, яко и длукарню мою [...] брати моеї иноком, в монастыри светого Спаса на Чорной мешкаючым, отдаю, дарую вечными часы, а особливе отцу еродияконови Селивестрови и отцу Иоилу, еромонахови [...] а они не повинни будут от того монастыря до инших перемянитися, толко в том монастыре до живота своего мешкати)¹. Невдовзі записом від 3 червня власник с. Чорна Адам Урсул Рудецький зазначав: “dałem dozywotne yhumenstwo oycu Pawłowi Ludkowiczowi, ktory w tym manastyrze ma mieskac do zywota swego z bracią wedłуг porządku Cerkwie Wschodney Prawosławia Greckiego, i який ma do siebie przybirac bracy tegoz zakonu, zeby liczba ich nie była mniej dwunastu braciey”. Разом з ігуменом згадані еродиякон Сильвестр і еромонах Йоїл². Під 1630 р. відомо ще одне свідчення, коли Адам Рудецький писав якомусь Германові (ймовірно, уряднику): “поневаж знову оддалем тот манастыр зо всим отцу Павлови, tedy подай манастыр зо всим отцу Павлови, а сам до мене приезджай, с тым тебе пану Богу поручаю”³. Складається враження, що обитель на момент передання настоятельства була порожньою і лише тепер тут оселилися згадані троє осіб. Відзначимо, що плани А.Рудецького довести чисельність ченців до 12 свідчили про серйозні наміри щодо монастиря. Сказане підтверджують його заповіт від 12 квітня 1631 р., в якому він відписав кільком обителям, серед яких була Чорненська, по 50 зол. “na odprawowanie sorokoystu”⁴ і особливо фундушний запис від 14 квітня, яким надавав Спасо-Преображенському монастирю розташоване на р. Горинь між володіннями кн. Миколая на Клевані Чорторийського і Монвида Дорогостайського с. Чорна разом з фільварком, підданими та “всими приходами и приналежностями, до тоє маетности здавна приналежачими”. Знову зазначено, що чернеча спільнота мала складатися не менш ніж з 12 осіб, про що сам настоятель “з братиею старати мают”. Монахи повинні “толко в общим житии мешкати і обирати з-поміж себе ігумена. А если бы таковыє чернци общого мешканя находитись не могли, а дочка моя Мересья хотела бы се в чернеци постригти, tedy тот манастыр паненский жебы был, а не музский”⁵.

Цікаву інформацію знаходимо в заповіті від 9 серпня 1635 р. ігумена Чорненської обителі Сильвестра, який відзначав, що він, “живши” перед тим у Луцькому Хрестовоздвиженському братському монастирі, “завел там разом з Павлом Лютковичем друкарню”, яку пізніше “в здешний Чорненский монастырек переместили”⁶.

Беручи до уваги те, що в 1629 р. у друкарні в с. Чорна була надрукована книга “Діалог або розмова человека хорого або умираючого с духом”, М.Максимович писав про заснування монастиря саме цими ченцями, при якому з 1629 до 1635 р. працювала згадана друкарня⁷. Іван Огієнко не погоджувався з цією думкою, зауважуючи, що на запрошення Адама Рудецького Павло Люткович з Сильвестром прибули із Луцька до с. Чорна близько 1628 р. і оселилися зі своєю мандрівною друкарнею в місцевому монастирі, бо вже цитований витяг із заповіту Сильвестра свідчив про існування обителі в цей час⁸ (зазначимо, що останнє відоме нам свідчення про перебування Лютковича в Луцькому братському монастирі датовано 6 травня 1628 р.⁹). Ярослав Ісаєвич писав, що Люткович став ігуменом Чорненської обителі в 1629 р., де надрукував “Часослов, сиреч полуустав”, а також переклад згаданого “Діалогу”¹⁰. Зробимо уточнення: в каталозі стародруків зазначено, що “Часослов” було видано 10 серпня 1629 р. у с. Чорна, в друкарні Павла Лютковича¹¹, але невідомо, чи друкарня існувала при обителі. Отже, питання про дату заснування монастиря залишається відкритим. На нашу думку, події розгорталися таким чином: обитель була заснована ще до запрошення Павла Лютковича і Сильвестра, на користь сказаного може свідчити згадка в листі Адама Рудецького до Германа про те, що “знову оддадем тот манастыр” (цього разу Павлові Лютковичу). Однак з якихось причин він запустів і припинив своє існування. У 1628–1629 рр., відчуваючи наближення переходу до кращого світу, Адам Рудецький вирішив відновити обитель, де ченці молилися б за його душу. Люткович і Сильвестр, які тоді мешкали при Луцькому братському монастирі, займаючись видавничою справою, привернули увагу Рудецького, і він зумів переконати їх змінити місце проживання. Ймовірно, головним аргументом було створення необхідних умов діяльності друкарні, тим більше, що для мандрівних друкарів черговий переїзд не був чимось надзвичайним. Можливо, важливу роль також відіграла пропозиція Рудецького Лютковичу і Сильвестрові очолити чернечу спільноту, де вони могли спокійно завершити свій життєвий шлях (те, що вони померли невдовзі після прибуття до с. Чорна, дає підставу казати про їх вже досить поважний вік у той час). Зрозуміло, що мандрівних друкарів цікавила передусім видавнича справа, результатом чого були надруковані в 1629 р. дві книги. Після цього їх діяльність була зосереджена на заснуванні обителі, яка почала функціонувати в травні 1630 р., коли першим настоятелем став Люткович. Після цього залишалося матеріально забезпечити ченців, що й було зроблено фундушним записом Адама Рудецького в квітні 1631 року. Минуло досить багато часу і тільки 2 січня 1632 р. возний, “за ужитем и возванем Павла Лютковича был в селцу и монастыре Чорной”, де, згідно з фундушевим записом Рудецького, “обитель і село з підданими до вечистое посесии, владзы, держаня и уживаня велебных в пану Богу отцу Павлови Лютковичови Телице, игуменови, и всеє брати законником регулы светого Василя Великого того манастирца, и по них наступцом их подал”¹². У цей час помер Адам Урсул Рудецький, останню відому нам згадку про нього маємо у наведеному фундуші, а 20 липня 1632 р. представники Луцького братства свідчили про отримання від Дмитра Рудецького 100 золотих, які їм заповів його батько Адам¹³. Можливо, саме після смерті свого покровителя ігумен Люткович, шукаючи підтримки, звернувся до “архімандрита светои великои лавры Печерской Киевской” Петра Могили з проханням узяти його разом з Чорненським монастирем под послушенство, опекунство и благословене. У листі від 20 жовтня 1631 р. Петро Могила повідомляв Павла Лютковича, ігумена “на Чорной монастыра Преображения Господа нашего Иисуса Христа, що його до братий моих, яко давно причтенного [той прийняв чернечий

постриг у Київському Печерському монастирі – С. Г.], сочетаваю и монастырец его беру в заведоване”¹⁴. Підтримка була необхідна, бо після смерті Адама Рудецького в ченців Чорненської обителі виникли серйозні проблеми. Річ у тім, що син Адама, Дмитро, не тільки не цікавився долею обителі, а й, судячи з віднайдених свічень, намагався відібрати вже зроблені надання. 28 липня 1632 р. ігумен Люткович скаржився на нього у зв’язку з тим, що батько відповідача “еще за живота своего з воли своеє а ласки в том Божое, так записом осветчаючому даным, яко и тестаментом остатнее воли своеє в маестности селе Чорной [...] а ку отдаваню хвалы и набоженства церкве Божое, так в подданных, яко и запустех тамошних спокойне оставил и в том, абы вступу и жадных перешкод не чинено, волею своею и тестаментом ствердил”. Однак Дмитро Рудецький упродовж року неодноразово насилав на монастирську пуцу своїх підданих, які “оную пустошеци, розного дерева, так на будинки, яко и иншиє потреби згожого, вырубывають”. Крім того, відповідач також дозволяв рубати дерева різним особам¹⁵. Через рік, 22 червня, Люткович знову позивав Рудецького, який у 1633 р. не лише продовжував нищити монастирський ліс, а й забороняв ченцям ним користуватися, до того ж їм “розные отповеди и прикрости чинит”¹⁶. Це – останнє відоме документальне свідчення про Павла Лютковича, після якого ігуменом став Сильвестр. Ми не маємо інформації за 1634 р., але, схоже, нічого в стосунках між Рудецьким і монастирем не змінилося. Так, 18 квітня 1635 р. піддані Дмитра Рудецького знову пограбували “дерева соснового, надвое резаного”. Відзначимо, що скарги ченців з цього приводу залишалися безрезультатними: в 1636 р. відповідач, посилаючись на хворобу, кілька разів ігнорував виклики до суду (20 січня і 26 лютого 1636 р., 27 липня 1637 р.), у серпні 1637 р. відбувся розгляд справи, але остаточне рішення прийняли лише через кілька місяців, 19 листопада. Відповідач мав компенсувати монастирю збитки (395 золотих) і ще стільки ж виплатити як штраф¹⁷.

У вересні 1635 р. на Дмитра Рудецького скаржився ігумен Луцького братського монастиря Неофіт у зв’язку з тим, що відповідач, “спротивляючисе записови отца своего на вечистую фундацію так манастыра Чорненского и законников, в нем мешкающих, яко теж и на резегнацію того селца Чорное”, після смерті ігумена Лютковича “сам в немалой купе челяди приїхав до обителі, ревизию якуюс неслухне и неналежне чинил, церков, друкарню, власным коштом небожчика отца Павла и менованого отца Силвестра, игумена теперешнего [...] и на которую небожчик его милост пан Рудецкий з потомками своими мел наклад чинити, абы праца з нее ку хвале Божой росла, так тую друкарню, яко церков и комори гвалтом одмыкати примусил, там же речи, быдло, з власного стараня и господарства отцов законников способленое, списывал, владзу и зверхност якуюс себе над тым монастырем [...] хотечи распостирати и тым самым способом и опрессиями убогих законников з манастыра выстрашити, вытиснути, а на себе оный и тоє селце неслухне привласчити”. Іншим разом відповідач прийшов опившись до монастиря, де, зустрівши ченця Гедеона, який в той час заміщував хворого ігумена Сильвестра, його “впрод словами непристойными зелжил, зсоромотил в самом манастырцу, а потом на здорове его смел и важилсе зкием торгнути, и бы тот свешченик до целли не впал, певне бы его о шванк здоровья приправил”. Також згадував позивач пограбування дерев і те, що в серпні 1635 р. відповідач “рострухан великий злоцистый, в котором было гривен три сребра предне доброго” вартістю 100 золотих, який заповів ченцям Адам Рудецький “на келих ку хвале Божой, забрав з церкви и на свой пожиток обернул”¹⁸. У зв’язку з наведеною протестацією возний 12 вересня їздив до монастиря, де ченці, своєю чергою, скаржилися на Дмитра Рудецького “о деспектоване

и выражено през него розных прикростей менованым законником, пораванеся с києм на отца Гедеона и зланане оного, которого мало не забил, роспрадаване на сторону пущи чорненское”¹⁹.

У 1635 р. ігуменом, як уже зазначалося, був Сильвестр, останнє свідчення про якого маємо в його духівниці від 9 серпня. У серпні та початку версеня, як ми бачили у скарзі ігумена Братського монастиря Неофіта, замість хворого Сильвестра обов'язки настоятеля виконував Гедеон Новоставецький. Однак у записі від 24 жовтня Сильвестра вже названо померлим²⁰. Повернемося до його духівниці, у якій він писав про бажання бути похованим у Чорненській обителі, заповівши місцевим ченцям церковні одяг і книги. Правда, друкарню відписав Луцькому братському монастирю, де вона мала залишитися назавжди. Пояснювалося це тим, що після смерті Адама Рудецького від його сина Дмитра не лише немає підтримки чернечої спільноти, але “нестерпимые обиды и убытки несем”. Тому, розуміючи, що про друкарню “никто радеть и стараться не будет”, Сильвестр передав її братчикам²¹. Перевезення друкарні до Луцька викликало сильне незадоволення Дмитра Рудецького, який 16 листопада 1635 р. позивав ченців Луцького братського монастиря разом з усіма світськими братчиками у зв'язку з тим, що вони 3 жовтня прислали до с. Чорна людей, які “в неведомости пана протестуючого, речы, в том манастыре будучые, а меновите книги зо всею друкарнею гвалтовне и безправне, и при них речей немало побрали”²². Невдовзі Рудецький знову скаржився (позов від 1 грудня 1635 р., судовий розгляд відбувся 24 січня 1636 р.) з цього самого приводу і зазначав, що “до Братського монастиря вивезли образов, аператов церковных” на 7000 золотих²³. Дмитро Рудецький, розуміючи, що судовим шляхом він навряд чи отримає назад згадане майно (тим більше, що процес, як часто траплялося, затягувався, він апелював до Люблінського трибуналу), вирішив діяти традиційним методом, тобто власними силами. Маємо скаргу від чорненського ігумена Гедеона (позов під 22 січня, судовий розгляд відбувся 26 лютого 1636 р.) на Рудецького, який 23 жовтня 1635 р. наслав на монастир свою “озброєну челяд” на чолі з якимось Якубовським. Вони приїхали на возах і забрали все церковне начиння, а “двері до церкви запечатовавши спеціально даної їм Рудецьким печаткою, одправованя хвалы Божое заборонили”. Крім того, ігумена з ченцями “и челяд их манастырскую окрутне збили, зранили, манастыр зекржавили, поводов од всего проч з манастыра выгнали”²⁴. У січні 1636 р. Гедеон ще раз скаржився з цього ж приводу (правда, інцидент датовано 24 жовтня). Зазначено, що нападники увійшли до церкви, “о серебре пытаючисе, потім охендозства и оздобы церковные, келихи и иншие, в которых се пренасветшие сакрамента одправовали, забрали, а сам храм позапечатовали”. Зламавши двері до комор, “легумина вшелякие, што одно хотели, побрали и ели, с гумна збожа вшелякие, жито, овес ит иншее, молочные и немолочные, збытечне брали и конми травили и псовали, ярины теж в городах до счету вырвали, попсовали [...] речи вшелякие, статки и домовство господарские, все од мала до веля, там будучие, спраты домовые” – вивезли. Монастирського слугу Івана згаданий Якубовський “обухами збил и змордовал, и оного збитого з манастыра за плот выкинул [...] и так церков Божую и манастыр зо всею огульне обнаживши и окржавивши, оные зо всеми ее пожитками, доходами и приналежностями, также и самое то село церковное Чорную, с поддаными” відібрали. У зв'язку зі скаргою возний їздив до обителі, де бачив у ігумена сліди побиття: “вси кржавые синие, спухлые, барзо шкодливые”²⁵. Також 24 жовтня датує цей напад у позові через кілька днів після інциденту (27 жовтня) настоятель Луцького братського монастиря Неофіт, загалом повторюючи зміст наведених записів²⁶. У своїй скарзі ченці відзначали, що їх “шарпали,

тручали и челяд их монастырскую били, розганяли”, в результаті вони, “обавляючись небезпеченства здоровья своего, проч з монастыра розошлись”²⁷.

Здавалося, обитель мала б припинити своє існування, але ченці ще певний час трималися, намагаючись судитися з Рудецьким. Так, 5 грудня 1635 р. возний передав йому позов “в справе о гвалтовное пограблене речей певных”²⁸. А 30 грудня стався черговий інцидент: Дмитро Рудецький наслав своїх підданих, “чловека до десятка конно, арматно на вытиснене поводов, юж самых с тых добр и монастыра”. Ченців і челяд “обухами и шаблями збили, змордовали, а ігумену Гедеону завдали в голове ран кровавых аж до кости києм побитых три [...] руку теж правую зверху впоперек руки києм пробито”²⁹. З цього приводу 23 січня 1636 р. возний відніс Рудецькому судовий позов³⁰.

З 1636 р. нам відомі ще три документальні свідчення, пов’язані з Чорненським монастирем, хоча, на нашу думку, обитель у цей час уже не існувала, а від імені чернечої спільноти виступали ігумен Гедеон Новоставецький з монахом Герасимом Колчицьким. Так, 11 березня вони позивали (зазначали, що діють від імені всіх ченців) Дмитра Рудецького у зв’язку з пограбуванням монастирського майна³¹. 16 квітня вони свідчили, що представляти інтереси Чорненської обителі в різних інстанціях уповноважені певні особи (названі близько десяти людей – ті ж, які записом під цією ж датою отримали право виступати від імені Луцького братського монастиря: Ян Негребецький, Прокіп Верещак, Федір Сосновський та інші)³². А 24 вересня Гедеон Новоставецький, “игумен бывший монастыра Чорненского”, скаржився на Рудецького о безправное [выбите. – С. Г.] з добр их духовных села Чорного и монастыра тамошнего церкви Святого Спаса”³³.

Невідомо, що саме спонукало Дмитра Рудецького позбутися с. Чорна – чи конфлікт з ченцями, чи якісь інші обставини, але записом від 8 січня 1637 р. він “daie, daruie цей маєток z dworem, folwarkiem, cerkwią у podawaniem popa do piecy” волинському каштеляну кн. Миколаю на Клевані Чорторійському³⁴. Однак ченці не змирилися і разом “з екзархом столиці патріаршого Константинопольского”, київським митрополитом Петром Могилою скаржилися на Рудецького (за позовом від 1 серпня судовий розгляд відбувся 16 жовтня 1637 р.) у зв’язку з тим, що відповідач с. Чорна, яке його батько відписав позивачам, “абы за душу змерлых родичов его и оного самого завше хвала Божая отправодаласе вечными часы, разом з монастирем з диспозиции и посесии законником, там мешкающих”, відібрав. Рішення було не на користь Рудецького і він, отримавши дозвіл від Луцького гродського суду, апелював до Люблінського трибуналу³⁵. Подальший перебіг подій нам не відомий, але більше свідчень про існування Чорненського монастиря ми не знаходили.

Як уже згадувалося, судовий розгляд у листопаді 1637 р. скарги ченців щодо “грабежа розных речей”, коли Дмитра Рудецького зобов’язали компенсувати завдані позивачам збитки (395 золотих, які “суд на вшеляких его добрах присужает”). З цього приводу 3 березня 1638 р. возний відніс трибунальські позови луцьким підстарості кн. Павлові Друцькому Любецькому і гродському судді Ілляшеві Броницькому, а також ченцям Чорненської обителі, яких позивав Рудецький “до прислухання се скасованя декретов межи поводом теперешним, а он час позваным, в справе о грабеж розных речей, в декрете на рочках ноябровых в року недавно прошлом, 1637, през вышменованных отцов законных чорненских интендованое, сталым, в которой справе апелляции от декретов их мл панове судовые, которыми суспенсу ад децизионм прозекуционным поводом теперешнему кавзе граваминис афектованую одтяли, а потом и далший поступок правный отримыват допустили”³⁶. Позов аналогічного змісту також отримали

ченці Луцького братського монастиря. 13 березня возний, згідно з декретом Луцького гродського суду в 1637 р., “на рочках ноябровых сужоный”, їздив до маєтку Дмитра Рудецького Рудки “увязат” у володіння ним чорненських монахів для компенсації суми 395 золотих у зв’язку з пограбуванням речей позивачів. Правда, місцевий урядник заборонив це робити³⁷. Це – останнє відоме нам свідчення про конфлікт чорненських ченців з Дмитром Рудецьким.

Таким чином, перед нами типова тогочасна історія: певна особа засновує монастир для забезпечення молитв ченців за спасіння душ його та родичів і забезпечує його матеріально. Однак нащадок фундатора не лише не цікавився долею обителі, а й вважав недоцільним передачу їй маєтку, який, зрештою, відібрав, вигнавши монахів із своїх володінь. Судовим шляхом розв’язати це питання чернеча спільнота, зрозуміло, не могла, отже монастир припинив своє існування. Нам не відомі релігійні мотиви цього конфлікту, скоріш за все, проблема постала винятково на економічному ґрунті. Правда, певну роль могли відіграти й особисті мотиви в стосунках між Дмитром Рудецьким і настоятелями.

¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – АЮЗР). – К., 1883. – Ч. I. – Т. 6. – С. 614-615.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 25. – Оп.1. – Спр.177. – Арк.191-191 зв.

³ Там само. – Ф. 25. – Оп.1. – Спр.177. – Арк. 191-192 зв.

⁴ Там само. – Арк.488 зв.

⁵ АЮЗР. – Ч.I. – Т. 6. – С. 637-640.

⁶ Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов (далі – Памятники). – К., 1845. – Т. 1. – Отд.1. – С. 141.

⁷ Максимович М. Книжная старина Южно-русская // Собр. соч. в 3-х томах. – К., 1880. – Т. 3. – С. 685.

⁸ Огієнко І.І. Історія українського друкарства. – К., 1994. – С. 238.

⁹ АЮЗР. – Ч.I. – Т. 6. – С. 597.

¹⁰ Исаевич Я.Д. Преемники первопечатника. – М., 1981. – С. 89.

¹¹ Запаско Я.П., Исаевич Я.Д. Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн.1. – С. 49.

¹² ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.713-713 зв.

¹³ Там само. – Спр.183. – Арк.767.

¹⁴ АЮЗР. – Ч.1. – Т. 6. – С. 642.

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп.1. – Спр.184. – Арк.286-286 зв.

¹⁶ Там само. – Спр.185. – Арк.522-522 зв.

¹⁷ Там само. – Спр.202. – Арк.384 зв. – 386, 690 зв. – 691 зв., Спр.207. – Арк.510-511 зв., 782-785, Спр.209. – Арк.388.

¹⁸ АЮЗР. – Ч.1. – Т. 6. – С. 697-699.

¹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.578 зв.

²⁰ Там само. – Арк.561 зв.

²¹ Памятники. – Т. 1. – Отд.1. – С. 139-145.

²² АЮЗР. – Ч.1. – Т. 6. – С. 704.

²³ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.157-158 зв.

²⁴ Там само. – Арк.738-740.

²⁵ Там само. – Спр.201. – Арк.92 зв.

²⁶ Там само. – Спр.197. – Арк.561-562.

²⁷ Там само. – Арк.578 зв.

²⁸ Там само. – Спр.201. – Арк.154 зв.

²⁹ Там само. – Спр.203. – Арк.103 зв. – 105 зв.

³⁰ Там само. – Спр.201. – Арк.234 зв. – 235.

³¹ Там само. – Спр.198. – Арк.409 зв. – 410 зв.

³² Там само. – Арк.531-531 зв.

³³ Там само. – Спр.201. – Арк.1152.

³⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп.1. – Спр.204. – Арк.21 зв., Ф. 26. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.735 зв.

³⁵ Там само. – ф.26. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.606-608.

³⁶ Там само. – ф.25. – Оп.1. – Спр.211. – Арк.625 зв. – 626.

³⁷ Там само. – Арк.379-380.

Сергій Горін.

Історія Чорненського Спасо-Преображенського монастиря.

На підставі віднайдених документальних свідчень автор розглядає історію чернечої обителі на Волині в період XVII ст. Наведений матеріал також дозволяє зробити уточнення окремих дат, пов'язаних із монастирем.

Serhiy Horin.

History of Chornens'k Transfiguration Monastery.

The author examines the history of a coenobite monastery in Volhynia during the XVIIth century on the basis of the recently found documentary evidence. The published material also allows to verify and correct certain dates concerning the monastery's history.

НАСТОЯТЕЛІ ДЕРМАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ СВЯТОЇ ТРІЙЦІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Дерманський монастир в ранньомодерну добу належав до найвизначніших чернечих обителей Київської митрополії. Як і більшість монастирів, він був самодостатньою одиницею з огляду на ведення власного господарства, розбудову монастирського комплексу, а також участь у релігійно-культурних та політичних процесах широкого масштабу. Це свідчить про наявність чіткої системи управління в обителі, яка передбачала посади з визначеними обов'язками. Важливі функції у діяльності Дерманського монастиря покладалися на його настоятеля. Відтворення та характеристика обов'язків останнього дає можливість більш детально визначити роль цієї посади та безпосередньо людини, яка займала її, в структурі обителі.

Метою даної статті є дослідження та аналіз діяльності управлінської ланки Дерманського монастиря у першій половині XVII ст., яку репрезентували настоятелі. При цьому автор намагалася звернути увагу не лише на роботу того чи іншого настоятеля, а й на зміни в духовному осередку, які відбувались за участю управителя. Рівень дослідження даної проблеми на сьогодні є недостатнім і досить скупо представленим у історичній науці. У працях, в яких міститься інформація про Дерманський монастир, переважно лише згадуються імена тих чи інших настоятелів, натомість залишається відкритим питання діяльності управителів духовного осередку. Проте не можна оминути увагою публікації та дослідження, в яких автори торкаються даної проблеми. Це праці О.Фотинського¹, І.Мицька², В.Вуйцика³, М.Довбищенка⁴.

Важливість функцій настоятеля у Дерманському монастирі стає очевидною не лише з характеристики здійснюваної роботи тим чи іншим представником, а й із джерел, які характеризують обов'язки цієї старшої особи в адміністративній владі. Це правила св. Василія Великого. Відома його праця “Слова подвижницькі”, де подано тлумачення поняття “настоятель”⁵. Св. Василій Великий характеризує подвижницький статут, що ґрунтується на принципі співжиття “общезития”. У своїх правилах він зазначає, що настоятель повинен бути один, він покликаний головувати над духовною спільнотою у монастирі: “...буде поставлений один, обраний з числа інших після випробування його життя, вdachі, ... до уваги буде взято його вік ... І він над братією, яка добровільно буде підкорятися йому, ... буде мати таку владу, щоб ніхто у цій спільноті не мав права суперечити його волі”⁶.

Тобто, окрім закріплення за настоятелем найбільшої прерогативи виконуваних функцій, до уваги брався і його вік. У такій общині ченці повинні смиренно підкорятися керівникові, а він, у свою чергу, є для них взірцем. Настоятель мав право розподіляти роботи в монастирі (врахувавши працездатність особи); надавати дозвіл на вихід представника общини за межі обителі (у разі виникнення такої потреби, оскільки самовільно не дозволялось залишати стіни монастиря); розподіляти одяг, взуття, в міру

необхідності між ченцями; лише він сам або з його дозволу можна було розмовляти з особами, які потрапляли на територію осередку⁷. Отже, у межах монастиря настоятель, безперечно, вважався особою, яка за своїми функціями та обов'язками мала найбільші духовні права та адміністративні прерогативи.

Початок XVII ст. ознаменувався в монастирі ігуменством Ісакія Борисковича (р.н.н. – п. 30 грудня 1643 р.). Ісакій – це чернече ім'я, а дияконське звання він отримав від Мелетія Пігаса. Досвід ігуменства у Дермані був для нього не першим, оскільки документи 1597 р. І.Борисковича називають ігуменом Степанського монастиря. Він брав участь у антиунійному Берестейському соборі 1596 р., а 1600 р. Ісакія посилають до Константинополя, Антіохії, Александрії, можливо, для узгодження дій проти уніатів. Повернувшись у 1602 р., він обіймав посаду ігумена Дерманського монастиря, маючи звання протосингела александрійського патріарха. Документом, що підтверджує ігуменство І.Борисковича у Дермані, є запис в примірниках “Октоїха” (12.03.1603-12.09.1604 рр., Дермань) з автографами від 10 грудня 1604 р. та 15 лютого 1605 р., де він підписався як “...во священноиноцех Исакие игумень Дерманский...”⁸.

До приходу І.Борисковича ченці проживали у Дерманському монастирі кожен окремим життям. Вони або заробляли кошти, або здобували засоби для життя, або отримували скромні пожертви лише на власні потреби. Але І.Борискович, посівши посаду ігумена, звісно, за сприяння князя В.-К.Острозького, запровадив спільножиттєвий статут ченців. У 1602 р. І.Борискович розпочав реорганізацію духовного осередку, що завершилося затвердженням статуту св. Василя Великого. Згідно з ним, монастир перетворився саме у спільножиттєвий. Якщо раніше траплялося, що ченці мали власне майно, вони його, звісно, могли заповісти і своїм рідним. Відтепер статутом передбачалося таке: ніхто із ченців не мав права особистої власності. Дерманський монастир у час перебування на посаді ігумена І.Борисковича пов'язаний із діяльністю східних патріархів щодо справ православної церкви. Саме в цей час туди запросили колишнього випускника Острозької колегії Іова Княгиницького (Княгининського) (р.н.н. – 29.12.1621 р.). Перебування останнього у монастирі ознаменувалося тим, що він разом з І.Борисковичем брав участь у перекладі та редагуванні “Октоїха”, виданого 1604 р. Після цього І.Княгиницький повернувся на Галичину⁹.

Можна стверджувати, що управління ігумена І.Борисковича у Дерманському монастирі пов'язане із внутрішніми змінами, які сприяли реформуванню духовного осередку у спільножиттєвий. Саме ж призначення цієї особистості на посаду ігумена не випадкове. Зміни в обителі відбувалися паралельно зі створенням при ньому культурно-просвітницького та освітнього центру. Новопризначений управитель володів грецькою мовою, добре знався на традиційній літературі¹⁰. Ігумен підтримував зв'язки із православним Сходом, оскільки 15 років перебував на Афоні, запрошував відомих культурних, освітніх діячів до монастиря у Дермані. У цьому був зацікавлений і патрон монастиря – князь В.-К.Острозький, оскільки в умовах міжконфесійного протистояння він намагався зміцнити Дерманську духовну обитель, щоб створити тут антиунійний ідеологічний центр. Тому вже за короткий час Дерманський осередок стає одним із найпотужніших центрів полемічної, культурно-освітньої діяльності не лише на Волині, а й на українських землях у цілому. Але з 1605 р. багато відомих постатей, які працювали у Дерманському осередку, повернулись до Острога. У 1614 р. Ісакій знову перебував на Афоні, а в листі, який вислати звідти 5 січня, І.Борискович підписався як колишній дерманський проігумен¹¹.

У кінці 1607 р. князь В.-К.Острозький запросив до себе на посаду дерманського архімандрита племінника львівського єпископа Гедеона Балабана – Ісаїю Балабана (р.н.н. – між 22.06.1616 р. і 9.05.1620 р.), який став опікуном та “будівничим” усіх острозьких монастирів (у володіннях князя Острозького знаходилося 20 монастирів і більше 600 церков). З біографічних даних відомо, що світське його ім’я – Іван (Іоан або Іона). Він став унівським архімандритом напередодні липня 1597 р.¹² У лютому 1608 р., незадовго до смерті, князь В.-К.Острозький передав монастир у довічне управління І.Балабану – унівському ігуменові та екзарху константинопольського патріарха – за умови, що останній повинен закінчити будівництво монастирських мурів та сприяти оздобленню церкви. І.Балабан наполегливо працював, виконуючи обіцяне, а також виявив себе як активний політичний діяч, оскільки брав участь у суспільно-політичному русі в Україні¹³. Тому в історію Волині І.Балабан увійшов як відомий суспільно-політичний діяч та опікун церковних споруд.

По смерті князя В.-К.Острозького в житті Дерманського монастиря відбулись значні зміни, оскільки останній фактично позбавлявся православного патрона та захисника ідеологічних інтересів обителі. З цього часу можна говорити про втручання у справи духовного осередку унійних представників. Однак у першій половині XVII ст. спадкоємець – син князя В.-К.Острозького – Януш Острозький, хоча й був прокатолицьким вихованцем, на прохання І.Балабана захищав майнові інтереси монастиря й забороняв змушувати його підданих справляти сторонні повинності та додаткові відробітки. Відомо, що на той час монастирі, які знаходилися на території Волині і прийняли умови унії, потерпали від тиску її прихильників у господарських та управлінських справах.

Найпізніший документ, що засвідчує перебування І.Балабана на посаді дерманського архімандрита, датований квітнем 1616 р. Це лист Я.Острозького, згідно з яким “отцю” Балабану дозволялось збирати податки у вигляді десятини з дерманських підданих. Після 2 квітня 1616 р. даних про його перебування на цій посаді в Дерманському монастирі не виявлено¹⁴.

Збереглися відомості про дерманського настоятеля Олександра Путятицького. Прізвище та ім’я останнього фігурує у Дерманському пом’янику першої половини XVII ст.: “А се упис Александра Путятицького з с. Путячич, Леонтія, Прокопія, Ану, Зиновію, Марію, Пантелеймона...”¹⁵. А в документах 1608-1612 рр. він зазначений як слуга Я.Острозького¹⁶.

Надалі в історії Дерманського монастиря архімандритом названий Іезекіль-Йосиф Курцевич (26.09.1594 р. – 15.06.1642 р.)¹⁷. Це один із останніх представників православної конфесії, який обіймав посаду архімандрита. Походив він із відомої волинської князівської родини. Встановлено, що І.Курцевич навчався в Падуанському університеті та проживав на Афоні. Вже з 1619 р. він перебував у Трахтемирівському монастирі. У січні 1621 р., за підтримки козаків, І.Курцевича обрали на посаду володимирського єпископа. Це викликало незадоволення його нового патрона, князя Олександра Заславського та й самого короля. Дерманським архімандритом він став близько 1623 р. Призначення на цю посаду спричинене певними політичними мотивами. Відомо, що 1621 р. у Києві відбувалася козацька рада за участю І.Курцевича. Вона вирішувала питання про поширення унії, а також про участь українців у війні Речі Посполитої із Туреччиною. Козацьких представників (П.Конашевич-Сагайдачний та І.Курцевич) делегували до короля для узгодження умов участі козацтва у запланованій війні. Це мало свої наслідки. Під тиском воєнної загрози король припинив переслідування І.Курцевича. Більше

того, католик О.Заславський, який на той час був власником Острозьких володінь, у тому числі й Дерманя, призначив на посаду ігумена Дерманського монастиря саме І.Курцевича. І.Мицько вважає, що саме воєнна загроза змусила “запеклого католика О.Заславського ... утвердити Дерманським архімандритом” указану особу¹⁸.

Якщо на Волині 1622 р. не відзначився релігійним протистоянням, то у Дерманському монастирі саме в 1622-1623 рр., за час архімандритства І.Курцевича, відбувалися заворушення, спричинені внутрішніми релігійними суперечками управителя та підданих. Подібна ситуація спостерігалася у володіннях цього монастиря, зокрема у Кунині. Яскравим прикладом є лист Григора Куницького до князя Кшиштофа Радзівіла¹⁹. Йшлося про події, що трапились з п. Путятицьким, який зустрічався з воєводою брацлавським Олександром Заславським. Останній звертався до п. Путятицького, з ультиматумом: “... Литви не відмовишся, маєтностей та духовних володінь позбудешся ...”²⁰. Згадується у листі і про І.Курцевича, як новоосвяченого владику²¹. Автор, описуючи зустрічі, що відбувались на офіційному рівні, повідомляє про пограбування п. Путятицького, який вимушено зупинився на відпочинок у своєму фільварку в Кунині: “... в милі від монастиря ночував”²², але опівночі на нього здійснили напад й одночасно пограбували: “... не виявив шкатулки, в якій було кілька тисяч злотих, а також срібло, одяг, книги було вкрадено ..., а потім ув’язнено та відвезено до Дерманя”²³. Дев’ять тижнів тривало ув’язнення, до нього також застосовували тортури та морили голодом. Реакцією на такий перебіг подій і став укладений протест з вимогою повернути гроші та речі. Зазначалося, що п. Путятицький отримав “...te dobra duchowne od xcia P. Krakowskiego”, тобто від князя Януша Острозького²⁴. Аналізуючи вище викладені факти та події, які описував у листі Г.Куницький, можна припустити, що ці заворушення були викликані боротьбою за право володіння Дерманським монастирем та його землями. В листі фігурує як п. Путятицький, І.Курцевич, так і громада “...Czernców Kurcewiczowych” (ченців Курцевича)²⁵. Ці матеріали також засвідчують, що близько 1623 р. І.Курцевич був Дерманським архімандритом. Не знаючи точної дати призначення останнього на цю посаду, можна вважати, що події в листі зумовили його архімандритство. Разом із тим, зі змісту стає зрозумілою уся упередженість та складність стосунків між уніатами та православними. У наступному листі О.Заславського до православного владики І.Курцевича наголошувалось, що мали місце насильницькі наїзди, які відбувались за участі ченців та підданих обителі²⁶. Виступи у Дерманському монастирі регулярно повторювалися.

Важливо те, що ченці готували ідеологічне підґрунтя для заворушень, вказуючи на утиск православних. На допомогу їм організовували збройні “загони” світських осіб – селян, які були підданими монастирських володінь, а також тих, хто не підпорядковувався Дерманському монастирю. Становище ускладнювала поведінка володимирського владики. Саме йому надсилали вище вказані листи, в яких описана ситуація в обителі. Однак він зайняв зовсім не зрозумілу позицію, як досить влучно зауважив П.Батюшков: “Іезекіль Курцевич, отримавши 1623 р., згідно з волею князя Заславського, в своє управління Дерманський монастир, намагався там схилити ченців до унії”²⁷. Зрештою, вагання архімандрита призвели до того, що влітку 1625 р. І.Курцевич разом із великою групою дерманців емігрував до Росії²⁸. Можна припустити, що від’їзд його із селянами та ченцями зумовлювався тим, що належної ідеологічної підтримки православний владики з боку підданих та духовних осіб так і не знайшов. Ось і залишив із групою однодумців цей монастир. Отже, стає зрозумілим, що стосунки між уніатами та православними вкотре загострилися. Посада архімандрита залишилась вакантною.

Варто згадати ще ряд історичних постатей, відомих не лише в історії Дерманського монастиря, а й в Україні в цілому. Із досить відомих настоятелів обителі варто згадати полоцького архієпископа М.Смотрицького (поч.1577 р. – 27.12.1633 р.), який перебував на цій посаді з 1627 по 1633 рр.²⁹ Він закінчив Острозьку Академію. По смерті батька (1594 р.) та за рекомендацією князя В.-К.Острозького освіту продовжував у Віленській єзуїтській академії³⁰. У 1627 р. М.Смотрицький вимушено перейшов під опікунство князя О.Заславського, який передав йому Дерманський монастир. У липні того ж року він таємно перейшов на бік унійної церкви, а у 1629 р. уже фігурує як архімандрит Дерманського монастиря. Відомий твір М.Смотрицького “Протестація”, в якому описані події Київського собору 1628 р. Очевидно, що М.Смотрицький, непересічна релігійна постать в історії Волині XVII ст., пройшов складний шлях становлення як особистість. У 1627 р. він перейшов, як вже згадувалося, під покровительство князя О.Заславського. В той час архієпископ звертався до останнього з проханням дозволити йому посісти вакантне місце настоятеля у Дерманському монастирі. Випадково чи закономірно потрапив М.Смотрицький на посаду дерманського настоятеля, але на той час духовний осередок вирізнявся своєю стійкістю і вірністю православної вірі. Можна припустити, що саме тому М.Смотрицький прагнув перебувати у православному оточенні на території українських земель. Але незрозумілим залишилося наступне. Князь О.Заславський погодився надати Дерманську архімандрію за умови, що М.Смотрицький прийме унію і напевне до неї ченців монастиря. Останній погодився на такі умови: “і переконав Рутський князя Олександра Заславського, щоб тільки тоді дати Смотрицькому Дерманську архімандрію, коли цей покине схизму та приложить рук до католицького З’єднання. Тільки Рутський від’їхав, сам Смотрицький заїжджає до Дубна просити в князя згаданої архімандрії ... одержавши від князя Заславського архімандрію в Дермані, Смотрицький там поселяється і відтепер аж до своєї смерті, отже понад 6 років (1627-1633), Дермань стає осередком його діяльності”³¹.

Вочевидь, не можна вважати М.Смотрицького зрадником у питанні віри, взявши до уваги такі аргументи: повернувшись зі Сходу, майбутній архімандрит відразу спостеріг засилля католиків у православних осередках, громадському житті, фіскальній системі – все це підірвало основи православ’я. І хоча Вельямин Рутський, архімандрит Свято-Духівського монастиря у Вільні, офіційно відправив церемонію прилучення М.Смотрицького до унії, все ж обидва владики домовилися тримати цей акт у таємниці³². Так робилося для того, щоб архієпископ міг безперешкодно провадити свою службу в православному монастирі у Дермані.

Важко дати однозначне тлумачення такому повороту справ. Перебуваючи у Дермані, новий настоятель майже повністю відійшов від громадського життя, віддавши свої зусилля монастирській справі. За час його управління бібліотечні фонди обителі поповнилися чималою кількістю цінних видань, рукописів. Зовнішній вигляд Дерманського монастиря змінився на краще: замість дерев’яних споруд були зведені нові, кам’яні. Обитель поповнилися цінними іконами, атрибутами для вівтаря, одягом для відправлення служб. Але найгіршим стало те, що настоятель дотримувався вказівки князя, яка передбачала накладання штрафу на дерманців, якщо ті звертатимуться у релігійних потребах до православних священиків. Деякі вчинки М.Смотрицького засвідчують його хитку позицію. Питання обговорювалося на Київському Соборі 1628 р., скликаному з благословення київського митрополита Іова Борецького для збереження і утвердження істин та правил православної віри. На Соборі (тут перебували ігумен Почаївського монастиря отець Іов та протоієрей Корецького монастиря

Лаврентій Тустановський) було засуджено та піддано анафемі полоцького архієпископа М.Смотрицького за його неправославний твір “Апологію”, Собор “змусив його публічно зректися поглядів, викладених у цій книзі”³³. Саме після цих подій М.Смотрицький відкрито оголосив про свій перехід на унійні засади.

Отже, на початковому етапі здійснення управління Дерманським монастирем М.Смотрицький не мав на меті наvertати до унії його ченців, хоча і уклав із князем О.Заславським угоду, що засвідчувала такі наміри. По-іншому архімандрит ставився до селян-підданих, які належали до цієї обителі. В умовах гострої політичної, соціальної та релігійної ситуації на Волині першої половини XVII ст. важко було контролювати всі сфери суспільного життя, утримувати владу на місцях. Саме з цією метою широко видавалися урядові рішення та вказівки у вигляді універсалів, які стали певним елементом адміністративного впливу та тиску на дерманських підданих. Від 20 січня 1628 р. видано універсал князя Олександра Заславського підданим Дерманського монастиря. Селяни-піддані в період загострення релігійної ситуації постійно висловлювали своє невдоволення в зв'язку з тим, що обитель у Дермані намагаються перетворити на неправославний осередок.

В монастир з 1620-х рр. активно скеровували ченців, священиків, управителів, які були прихильниками унійного з'єднання. Піддані з Дерманя та навколишніх сіл припинили звертатися у своїх духовних потребах до даного осередку: відмовлялися ходити до церкви Святої Трійці, обряд хрещення дітей здійснювали в інших маєтках. З огляду на такі події, універсал князя О.Заславського передбачав покарання селян, які й надалі не справляли духовних потреб у Дерманському монастирі. За такий вияв непокори передбачався штраф у сумі ста кіп литовських грошей. В окремих випадках селян вивозили до Дубна, де на них чекали фізичні розправи у вигляді кайдан та тортур: “... така провина каралася: перш за все, на монастир потрібно було дати сто кіп литовських грошей, а самого винуватця висилали до Дубна, де брали у кайдани”³⁴. По-перше, такі дії свідчать про абсолютний контроль над селянами, які належали до княжого монастиря саме у період архімандритства М.Смотрицького; по-друге, – стає зрозумілим, що і настоятель цілковито залежав від сформованої системи патронату та повноважень патрона. Саме ж монастирське життя М.Смотрицького у дерманській релігійній установі відзначалось суворістю та аскетизмом.

Уже від серпня 1633 р. здоров'я управителя Дерманської обителі дуже погіршилось. У зв'язку з тим, що хвороба прогресувала і виникла потреба ефективного лікування, його відвезли у шпиталь до м. Острога. Однак на покращення здоров'я годі було чекати, тому ще в гіршому стані М.Смотрицького повернули у Дермань. Відчуваючи наближення смерті, архієпископ віддав останні розпорядження. Управління Дерманським монастирем він доручив архімандритові Дубенського монастиря Кассіану Саковичу. Отже, православним у цей час Свято-Троїцький монастир не повернули. Незадовго до смерті, у листі до Ганни-Алоїзи Ходкевич, М.Смотрицький наполегливо просив зробити все, щоб монастир і приписані до нього села знаходилися і надалі у руках уніатів. 27 грудня 1633 р. архієпископ, зачинившись у келії, помер. Сталося це на 61-му році його життя³⁵. Після смерті М.Смотрицького монастирські села, приписані до Дерманя, заповнили війська Г.-А. Ходкевич. Заповіт архієпископа вона виконала. Теперішня власниця цих земель відверто захищала унію і відзначилась неабияким фанатизмом у питаннях віри. Під час поховальної церемонії М.Смотрицького був присутній уніатський митрополит Й.Рутський. Архієпископа поховали в церкві Дерманського монастиря. Надмогильна плита з віршованою епітафією настоятеля духовного осередку василіанського архімандрита Олександра Іюдка не збереглася³⁶.

Отже, М.Смотрицький, обіймаючи посаду архімандрита, відіграв важливу роль в управлінні Дерманським монастирем. Острозький літописець згадує про цю історичну постать так: “1629 року Мелетій Смотрицький, архієпископ полоцький, будучи православний, для архімандритства Дерманського монастиря отступив восточния церкви і стався хульником на церков восточную святую. Потом тую свою ересь і письмо проклинав і палив і топтав у монастирі Печерськом при Службі Божій і при соборі. Потом паки солгав Духу Святому, і бисть хульник на святую церков і на патриархи, а хвальца папіжський, кламца на святих Божиїх. І умре в таком зломудрії своїм”³⁷. Отже, із зацитованого можна зробити висновок, що М.Смотрицький займав хитку і нестійку позицію, вагаючись між православ'ям та унією.

З 1634 р. на посаді управителя Дерманського монастиря перебував учений Іван (Іоан) Дубович. Це палкий прихильник унії, автор книг “Собор Київський, схизмацький, митрополитом Петром Могилою складений і удосконалений” (Варшава, 1641 р.), “Єрархія церковна” (Львів, 1644 р.) або ж “Священноначаліе церковное”. Головна мета його на посаді управителя в Дерманській обителі полягала в тому, щоб повернути до унії ченців. Змін вимагали й правила проживання в цьому осередку. Ймовірно, з метою закріплення аскетичних засад та посилення дисциплінарного режиму в обителі з'явилося ряд документів, в яких викладались основні принципи та правила, яких повинні дотримуватися ченці в духовному осередку. Про це відомо з листа митрополита Й.Рутського, написаного у Дермані в січні 1634 р. Сповідуючи про призначення настоятелем монастиря ченця-василіанина І.Дубовича, він вказує, що необхідно в першу чергу пильнувати за духовністю ченців, їх моральністю й чистотою думок, пов'язаних із вірою, а також доглядати господарство Дерманської обителі³⁸. В листі чітко описані права і обов'язки ігумена: усі ченці повинні беззастережно слухати його вказівок, а управитель – віддано служити Господу та, дбаючи про моральність, підтримувати господарський порядок у монастирі. Варто вказати, що правила, викладені у листі митрополита Й.Рутського, у переважній більшості збігаються із тими, які записані св. Василієм Великим у його подвижницьких статутах³⁹. Зокрема, це стосується того, що братчики повинні обов'язково слухати свого настоятеля. Спільним є правило, що забороняє заходити чи виходити за монастирську браму без дозволу управителя, а також те, що стосується спільності майна тощо. Богослужіння у монастирі проводилося щоденно. Кожен чернець зобов'язувався їх відвідувати, виконуючи при цьому певні обов'язки у монастирській церкві. Решта часу відводилася на працю. Усе необхідне для монастиря ченці робили власноруч, під час господарських робіт обов'язково була присутність ігумена обителі. Вони заготовляли ліс, обробляли город та присадибні ділянки, насаджували та доглядали сади, які славилися в обителі своїми розмірами та родючістю.

Таким чином, розглянувши діяльність настоятелів (ігуменів, архімандритів) Дерманського монастиря, варто зазначити, що вони здійснювали чітко налагоджене управління як адміністративною, так і господарською ланками обителі. Позитивним моментом стало те, що управителі монастиря, навіть у час складних міжконфесійних стосунків, дбали про стійкість релігійного статусу обителі (виконання культових потреб населення, створення необхідних умов для повноцінного функціонування ченців), а також намагалися не лише утримувати Дерманський осередок у належному стані, але й сприяли його розбудові, влаштуванню монастирського господарства. За час опікунства монастирем унійних архімандритів, мова йде про М.Смотрицького, І.Дубовича, управителі дбали про внутрішню структуру обителі, її розбудову, пильнували госпо-

дарства духовного осередку. Однак специфіку Свято-Троїцької обителі визначала та обставина, що вона у першій половині XVII ст. перебувала у вирі політичних акцій, пов'язаних з ідеологічним протистоянням. Це стало наслідком того, що монастир був осередком, що часто ставав інструментом у руках патронів, які використовували призначення на посаду ігуменів, архімандритів визначених осіб для врегулювання питань політичного характеру.

¹ Фотинский О.А. Очерк из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII-XVIII вв. – Житомир, 1910. – Т. 3; Фотинский О. Материалы для истории Дерманского монастыря // Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Кн.2. – С. 243-267.

² Мицько І.З. Матеріали до історії Острозької Академії (1576-1636). Бібліографічний довідник. – К., 1990; Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990; Мыцко И.З. Дерманский культурно-просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине (70-е годы XVI – 30-е годы XVII в.) // Федоровские чтения, 1978. – М., 1981. – С. 47-56.

³ Вуйцик В. Дерманський монастир-фортеця (до питання про час створення) // Лавра, 2000. – № 2. – С. 42-48.

⁴ Пам'ятки. Архів Української церкви. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. // Упор. Довбищенко М.В. – Вип. 1. – К., 2001. – Т. 3.

⁵ Св. Василий Великий. Слова подвижнические. – М., 2001. Интернет-издание Вэб-Центра. – Омега, 2002.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Свенцицкий И.С. Каталог книг церковно-славянської печати. – Жовква, 1908. – С. 40; Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990. – С. 84.

⁹ Острозька Академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання // Під. ред. І.Пасічник. – Острог, 1997. – С. 67.

¹⁰ Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990. – С. 37.

¹¹ Там само. – С. 84.

¹² Острозька Академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання // Під. ред. І.Пасічник – Острог, 1997. – С. 21.

¹³ Мыцко И.З. Дерманский культурно-просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине (70-е годы XVI – 30-е годы XVII в.) // Федоровские чтения, 1978. – М., 1981. – С. 53.

¹⁴ Там само. – С. 53.

¹⁵ Острозький державний історико-культурний заповідник. – КН. 961/VI С – 565: Дерманський пом'яник. – Арк.44.

¹⁶ Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990. – С. 107; Мицько І.З. Матеріали до історії Острозької Академії (1576-1636). Бібліографічний довідник. – К., 1990. – С. 69.

¹⁷ Харламович К. Иосиф Курцевич архиепископ Суздальский бывший владимирский и брестский (1621-1642). – Почаев, 1900. – С. 263.

¹⁸ Мыцко И.З. Дерманский культурно-просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине (70-е годы XVI – 30-е годы XVII в.) // Федоровские чтения, 1978. – М., 1981. – С. 54.

¹⁹ Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Radziwiłłów – Dział V. – Sygn. 8031. – S. 7-10.

- ²⁰ Там само. – С. 7-10.
- ²¹ Там само. – С. 7-10.
- ²² Там само. – С. 7-10.
- ²³ Там само. – С. 7-10.
- ²⁴ Там само. – С. 7-10.
- ²⁵ Там само. – С. 7-10.
- ²⁶ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sławuckie-Sanguszków. – Sygn. 75 II: Listy Aleksandra z Ostroga Zasławskiego, wojewody braclawskiego (1621-1622). – К. 326-328.
- ²⁷ Батюшков П.М. Волинь. Историчні долі південно-західного краю. – СПб., 1888. – 288 с. – Примітки – 126 с; Дніпропетровськ, 2004. – С. 155.
- ²⁸ Мыцко И.З. Дерманский культурно-просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине (70-е годы XVI – 30-е годы XVII в.) // Федоровские чтения, 1978. – М., 1981. – С. 54; Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990. – С. 97.
- ²⁹ Соловій М. Мелетій Смотрицький як письменник. – Рим-Торонто, 1977. – С. 206.
- ³⁰ Острозька Академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання // Під. ред. І.Пасічник. – Острого, 1997. – С. 155.
- ³¹ Соловій М. Мелетій Смотрицький як письменник. – Рим – Торонто, 1977. – С. 204-206.
- ³² Szegda M. Działalność prawno-organizacyjna metropolity Iozefa IV Welamina Rutskiego (1613-1633). – Warszawa, 1967. – С. 115.
- ³³ Пам'ятки. Архів Української церкви. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. // Упор. Довбищенко М.В. – Вип. 1. – К., 2001. – Т. 3. – С. 68.
- ³⁴ Фотинский О. Материалы для истории Дерманского монастыря // Волинский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Кн.2. – С. 254.
- ³⁵ Harvard library of early Ukrainian literature: Texts. Collected Works of Meletij Smotryc'kyj. – Harvard University, 1987. – Vol.1. – P.XVI.
- ³⁶ Острозька Академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання // Від. ред. І.Пасічник – Острого, 1997. – С. 158.
- ³⁷ Галицько-Волинський літопис. – Львів, 1994. – С. 214.
- ³⁸ Центральний державний історичний архів України м. Києва. – Ф. 2072: Дерманський чоловічий монастир. – Оп.1. – Спр.103: Листи Заславського, митрополита Загорського, губернатора, коронного гетьмана монастирю про дозвіл на зруб заповідного лісу, прохання допомогти в отриманні спадщини, про віддачу у вічне володіння монастирю помість, про привілеї монастиря (1622-1790 рр.). – Арк.7зв.-8.
- ³⁹ Св. Василий Великий. Слова подвижнические. – М., 2001. Интернет-издание Вэб-Центра. – Омега, 2002.

Наталія Лопатська.

Настоятелі Дерманського монастиря Святої Трійці у першій половині XVII ст.

Стаття присвячена дослідженню організаційної та управлінської діяльності настоятелів Дерманського монастиря у першій половині XVII ст.

Natalia Lopats'ka.

Superiors of Derman Holy Trinity Monastery in the First Half of the XVIIth Century.

This article is based on the research of the economic activity and authority of priors, leaders of the Derman Monastery in the first half of the 17th century.

ЛЬВІВСЬКЕ УСПЕНСЬКЕ БРАТСТВО XVI – XVIII ст. В ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКІВ ЛЬВІВСЬКОЇ НАУКОВОЇ ШКОЛИ

Історія Львівського Успенського братства, його роль в суспільному та релігійно-національному русі Східної Європи, походження та типологія братства, надання прав автономії, причини тривалих конфліктів з православними єпископами здавна привертала увагу дослідників. Однак в історіографічному плані проблема так і не знайшла свого відображення в історичній літературі.

Метою статті є аналіз внеску львівських істориків середини XIX – XXI ст. у дослідження цієї теми, показ об'єктивних і суб'єктивних факторів, які зумовили основні тенденції та напрямки у вивчення проблеми, визначення ідеологічних та суспільно-політичних впливів на трактування ролі та значення Львівського братства, виявлення маловивчених та дискусійних питань, які потребують подальшого вивчення.

Література предмета, що досліджується, якщо підходити до проблеми конкретно, не є великою. Узагальнюючих монографічних праць, присвячених історіографії Львівського Ставропігійного братства досі практично немає. Винятком можуть слугувати невеликі розвідки та статті М.Тершаковця¹, Я.Ісаєвича², І.Паславського³, М.Капралія⁴, С.Білої⁵ та ін.⁶ Однак це не означає, що дане питання дотепер не досліджувалося і не має своєї історіографії. Опрацюванню окремих політичних, історико-правових, соціальних та економічних сюжетів з історії львівського Ставропігону, історіографії проблеми присвячені праці багатьох дослідників. Серед них виділимо дослідження Б.Лоренс, О.Фефелової, С.Лукашової тощо⁷

Серед дослідників старшої генерації виділимо роботи О.Іляшевича, Д.Зубрицького, Я.Головацького, А.Петрушевича, І.Шараневича, О.Барвінського праці яких хоча й опиралися на численні архівні матеріали, але далеко не вичерпували всіх наявних джерел.

Автором першої відомої невеликої рукописної розвідки з історії львівського братства та Успенської церкви був О.Ілляшевич⁸. Простеживши історію братства до 1788 р., автор у зосередив увагу на створенні братства при львівській Успенській церкві, фундаторській діяльності князя К.Острозького, надання братству привілею константинопольським патріархом Єремією в 1589 р., культурно-освітній діяльності тощо.

Заслугою Д.Зубрицького можна вважати те, що він, попри консервативну форму викладу матеріалу, фактично, першим звернувся до національної проблематики історії Львова, подаючи її у формі своєрідних хронік у яких припущення часто отримували категоричну форму подання. Так, виклад історії Львівського братства він безпідставно розпочинає з 1453 р. оскільки “...у Львові 1453 р. існувала Успенська церква, а якщо була міська церква, то при ній мусило існувати братство”. Першу чітку вістку про

братство Д.Зубрицький, не вказуючи на джерело, пов'язує з ремонтом міщанином С.Дропаном Онуфріївського монастиря та передачі його під опіку міського братства у 1463 р.⁹. Подаючи детальну хронологію діяльності братства, дослідник виводив Ставропігію з конфлікту із єпископом Гедеоном Балабаном. На його думку, останній несправедливо пригнічував братство. Надання ж Ставропігії було позитивним елементом, який відіграв важливу роль релігійно-церковній діяльності Львівського братства та в боротьбі з католицизмом.

У іншій праці, присвяченій дослідженню друкарської справи, дослідник відносить дату заснування Львівського братства до 1439 р., посилаючись на відповідний запис у братській книзі за 1601 р.¹⁰. Як точно зазначив Я.Ісаєвич, таким чином дослідник безпідставно увів до наукового обігу дві помилкові дати 1463 р. (замість 1460) і 1439 р. (замість 1469)¹¹. Відтоді і аж до 60-х рр. ХХ ст. ці дати почали вкористовувати практично всі українські та зарубіжні дослідники, які в тій чи іншій мірі зачіпали історію та діяльність Львівського братства¹².

Відзначимо, що, будучи своєрідним піонером у вивченні Львівського братства, Д.Зубрицький у своїх роботах чітко окреслив і спробував насвітлити проблеми витоків братської організації; питання суспільно-ідеологічної спрямованості братств; освітню та видавничу діяльність; відносини з Росією; контакти з братствами інших міст України; роль Львівського братства у національно-визвольній війні та ін, які дотепер не втрачають своєї актуальності.

Я.Головацький, услід за Д.Зубрицьким, початок Успенського Ставропігійського братства, відносить до часу заснування Львова та львівської Успенської церкви (коло 1250 р.). Однак, веде він далі, найдавнішою писемною згадкою про братство є грамота Казимира IV від 1439 р.¹³

Аналізуючи суспільно-громадську та освітню діяльність Львівського братства автор наголошував на його величезному національно-просвітницькому значенні¹⁴. Окрему увагу Я.Головацький звертав на діяльність, внутрішню будову, статuti, предмети викладання та значення Ставропігійної школи. На його думку, типографія Львівського братства, яку очолював маляр Лаврентій Филипович, існувала ще перед 1573 р.¹⁵ Серед шкільних підручників братської школи дослідник виділив та детально проаналізував зміст та значення таких друкованих книг, як: 1) "Грамматика грецько-слов'янська", видана силами братства у в 1591 р; 2) "Слов'янська грамматика" Лаврентія Зизанія; 3) "Слов'янська азбука" Лаврентія Зизанія, видана у Вільні в 1595 р; 4) "Словар" Павла Беринди, виданий в Києві у 1627 р; 5) "Слов'янська грамматика" Мелетія Смотрицького, видана у Вільні в 1619 р; 6) "Катехизм", виданий у Москві у 1627 р.¹⁶

Підсумовуючи доробок ученого, зазначимо, що, попри певні вади методики викладу матеріалу та відсутність аналізу доробку попередників, зібраний Я.Головацьким фактологічний та джерельний матеріал став серйозним підґрунтям для подальших досліджень.

Продовжувачем справи Д.Зубрицького був відомий галицький археолог, історик, мистецтвознавець, представник москофільського напрямку І.Шараневич¹⁷, розвиток наукової діяльності якого припадає на 60-80- і рр. ХІХ ст. У 1886 р. він публікує передмову до ювілейного видання присвяченого 300-річчю львівського братства, де було опубліковано ряд джерел, зокрема братських статутів, та розвідок, присвячених історії та архітектурі братської Успенської церкви¹⁸. Заслуговує на увагу його дослідження, присвячене діяльності відомих львівських братчиків Юрія Іляшевича та Миколи Красівського. Незважаючи на те, що згадані праці мали біографічний характер, мова

у них йшла, головним чином, про історичне тло діяльності всього братства. На його думку, Успенське братство було створене за ініціативи антіохійського патріарха Йоакима¹⁹. До історії Львівського братства, його правового статусу, аналізу його відносин з уніатськими та православними єпископами дослідник неодноразово повертався і в інших своїх працях, присвячених історії церкви та переходу до унії Львівської єпархії та Перемишльської єпархії. Цікавим видається висновок дослідника, що якщо в Перемишльській єпархії основним противником прийняття унії була шляхта, то у Львівській – монастирі та братства²⁰.

Ряд вісток щодо історії та діяльності Львівського братства подав у “Сводной Галицко-Русской летописи” представник романтичної течії в історіографії, крилошанин митрополичої капітули, прихильник москофільської політичної орієнтації А.Петрушевич²¹. Дане видання та наступні доповнення²² до них стали результатом тривалої наукової роботи в архівах Львівської та Перемишльської греко-католицьких капітул, окремих галицьких церков тощо. Незважаючи на те, що дослідник увів до наукового обігу значну кількість віднайдених ним документів з історії львівського братства останньої третини XVII – початку XVIII ст.²³, зазначимо, що матеріал викладу “Сводной Галицко-Русской летописи” та доповнень є досить невпорядкованим, що значно утруднює можливість згрупувати та дати відповідну оцінку доробку історика. З цього приводу І.Франко зазначав, що якби забрати з праці непотрібні матеріали, переписані А.Петрушевичем з уже відомих публікацій, то залишилося б три-чотири аркуші нових джерел. На його думку, даний твір – це, швидше, збірка виписок, нотаток і матеріалів, які мали б прислужитися до написання великої синтетичної праці, зокрема історії Галицької Русі²⁴.

О.Барвінський присвятив Львівському братству окрему монографію. В цілому, його висновки зводилися до того, що основною сферою його діяльності було оздоровлення внутрішньоцерковних відносин, і лише після Берестейської унії воно перейшло до активного захисту православної віри²⁵.

Вагомий внесок у вивчення та введення до наукового обігу джерел з історії Львівського братства зробили А.Мількович, О.Манчаловський, Б.Дідицький та ін. Так, опубліковані А.Мільковичем джерела суттєво доповнили фактологічну базу дослідження суспільно-культурної діяльності Львівського братства²⁶. Свої погляди дослідник узагальнив у німецькомовній статті, яка побачила світ у Львові в 1896 р.²⁷. Звертаючись до походження братств, дослідник зазначав, що причину їх появи потрібно вбачати у необхідності захисту мирян перед сваволею церковного кліру. На його думку, боротьба братства з єпископом негативно вплинула на православ'я й сприяла наближенню унії.

О.Манчаловський²⁸ та Б.Дідицький²⁹, використовуючи відомі та неопубліковані джерельні матеріали, високо оцінювали діяльність та історичне значення братської друкарні і школи, навітлювали їх розвиток, зверталися до характеристики окремих персоналій братчиків та робили спроби локалізації розташування першої братської друкарні.

Попри певну оглядовість фактологічного матеріалу та його історико-релігійний спосіб викладу матеріалу, зазначимо, що їхні роботи не втратили своєї наукової вартості передовсім у контексті вивчення друкарської діяльності братств.

Підсумовуючи дослідження середини – кінця XIX ст. зазначимо, що тогочасні дослідники, під впливом москофільських ідей, основний наголос у своїх дослідженнях робили на освітній, будівельний та релігійно-церковний діяльності братств, взаємовідносини

Львівського братства з місцевими єпископами, навітлювали проблему походження братства та простежували їх боротьбу супроти унії та католицизму.

Цілий ряд досліджень з історії та культурно-освітньої діяльності Львівського Ставропігійського братства друкувалося на сторінках “Записок НТШ”. Серед праць, які в тій чи іншій мірі зачіпали діяльність Львівського братства, виділимо дослідження Ф. Срібного, І. Крип’якевича, М. Грушевського, І. Франка та ін.

Як правильно зазначає М. Капраль, після приїзду до Львова М. Грушевського в середовищі львівських дослідників виникає та поступово утверджується українська концепція національних взаємин в місті³⁰.

Звертаючись до запровадження Ставропігії М. Грушевський зазначає, що цей крок був “чисто революційним”, зокрема, це стосується введення контролю й цензури мирян над церковним кліром та єпископатом. Саме надання Йоакимом львівському братству Ставропігії було спробою зробити з нього “якийсь верховний аєропаг в справах релігії й моральності...”³¹. Надання Ставропігії негативно позначилося на братстві, послабилася культурно-освітня діяльність, що сприяло переходу львівської православної ієрархії до унії³².

Ідеологія братського руху, на думку ученого, мала протестанський характер і була прямим відгомном на західноєвропейське Відродження та Реформацію. В той же час, М. Грушевський неодноразово акцентує свою увагу на братському русі як на прояві “національного відродження”. На його думку, унія надавала братському руху вузькоклерикальний характер, а замість захисту національної культури та освіти братство було змушене захищати виключно православну віру, власну ієрархію від єпископату і в цій боротьбі воно втрачало свої сили³³.

Важливим подальшим кроком у вивченні Львівського братства стало незавершене дослідження Ф. Срібного. Позитивною стороною праці було те, що молодий науковець увів до наукового обігу значний пласт архівних та актових джерел. Це дозволило висвітлити матеріальне становище руської громади, простежити головні заняття автохтонного населення, встановити його орієнтовну чисельність тощо. Важливу роль в діяльності Львівського братства дослідник відводить грекам, які фінансували окремі братські проекти, були братськими кредиторами та меценатами, поколіннями перебували у братстві, виконували дипломатичні місії³⁴. Однак, на відміну від польських дослідників, зокрема В. Лозинського, автор, використовуючи братські реєстри 1586–1590, 1609, 1611–1616, 1621, 1656 рр., відкидає твердження про їх визначальну роль, й наголошує на їхньому незначному проценті порівняно із руським елементом – 4-9 осіб. Серед найвідоміших греків Ф. Срібний виділяє та навітлює діяльність Корнякта, Гавриїла Лянґіша, Янія Афендика та ін³⁵.

Дослідник, полемізуючи з автором “Перестороги”, який заснування братської школи ставить в заслугу невідомому грекові, ініціативу заснування школи приписує братчикам-русином та наголошує, що у братстві “грецький елемент відіграв другорядну роль”³⁶.

Звертаючись до проблеми взаємовідносин Гедеона Балабана та львівського братства, дослідник зазначав, що причину антагонізму потрібно вбачати в зіткненні характерів, симпатій, антипатій та особистих амбіцій єпископа та старших братчиків. Відтак, веде він далі, братство репрезентувало собою “поступову” течію, а львівський владика – “консервативну”³⁷. Простежуючи роль східних патріархів у виробленні стратегії та тактики братства, Ф. Срібний зазначав, що патріархи лише апробували реформаційні змагання братчиків, нічого нового не внісши³⁸.

Окрему увагу дослідник звертає на майнове становище братчиків, яке значно погіршилося на кінець XVII ст. Він слушно зазначає, що багато з братчиків перебували в край жалюгідному стані та на основі широкого спектру джерельного матеріалу робить спроби простежити їх матеріальне становище, житлову власність та стосунки з братством³⁹. До класичних прикладів зубожілих братчиків він відносить Гавриїла Ярошевича, сина заможного міщанина Яроша Сапрички, Янія Афендика, Янія Савноловича Грека. Спеціально простежує причини їхнього економічного і майнового занепаду та реакцію на це братчиків. На противагу збіднілим братчикам, Ф. Барвінський протиставляє заможних братчиків-купців, зокрема К.Корнякта, що посідав провідне місце в середовищі міського патриціату⁴⁰. Серед чисельних доходів братчиків Ф. Срібний виділяє такі, як здача в оренду житла та ставів; торгівля імпортом та місцевим одягом, вином, хлібом і рибою; шинкарство, лихварство та крамарство; ремесла та коротко зупиняється на їхній характеристиці⁴¹.

Підбиваючи підсумки, автор зазначає, що саме концентрація братчиків у межах міських мурів, консолідація членів братства, їхнє майнове становище стає вагомою опорою в боротьбі за релігійну і національну рівноправність на межі XVI – XVII ст. На другу половину XVII ст. ситуація змінюється. Багаті купці та патриціат стають на чолі братського руху, поступово усуваючи на задній план ремісників та зубожілих братчиків⁴².

В цілому, аналіз праць Ф. Срібного дозволяє намітити такі основні напрямки його досліджень, як висвітлення багатоплановості у взаємовідносинах братства і східних патріархів. На його думку, запровадження Ставропігії було революційним та знаковим кроком, що дозволило Львівському братству отримати “широкі компетенції”, які суперечили канонам східної церкви.

Ряд зауваг щодо діяльності Львівського братства в контексті розгляду суспільно-політичної і церковної історії Галичини XVII – XVIII ст. зробив І.Франко⁴³. Заснування Ставропігійського Львівського братства, як і інших українських братств, він пов’язує зі складними суспільно-політичними відносинами в Галичині, наступом католицизму та занепадом православної церкви, а ініціативу їхньої появи він приписує “хлопам, шевцям, сидельникам і кожемякам”. Саме в умовах окатоличення та денационалізації, на думку дослідника, серед найосвітченішої частини українського населення і визріває розуміння потреби захисту православної церкви та просвітництва⁴⁴.

Звертаючись до ролі і значення львівського братства, дослідник пов’язує його з чеським гуситським рухом та відносить його появу до другої половини XV ст. Наприкінці наступного століття, веде він далі, воно переростає у вагомий осередок просвіти і писемності⁴⁵. На думку дослідника, саме просвітницька діяльність братств викликала найбільшу підтримку серед православного населення і як підтвердження своєї думки зазначає, що саме у них шукали підтримки та опори південноруські письменники початку XVII ст.⁴⁶ Не випадково, що основну причину прийняття братством у 1708 р. унії дослідник вбачає у втраті Ставропігією права друкарні на розповсюдження церковних книг⁴⁷.

Окремої уваги заслуговують роботи І.Крип’якевича, у яких чимало уваги присвячено історії Львова, його торгівлі, нарисам з історії львівських вулиць та передмість. Особливо важливим внеском у вивчення історії Львова стала його розвідка “Львівська Русь в першій половині XVI віку”⁴⁸. У ній на основі архівних документів всебічно охарактеризовано демографічний розвиток українського населення, його участь в економічному та політичному житті міста. Подаючи характеристику історіографії Львівського

братства автор справедливо зазначає, що “дотеперішні дослідники ... передовсім займалися історією львівського братства; Ставропігії ..”, але попри так поставленні справи за братством зникають зовсім самі творці сього братства, самі міщани... Братство стоїть перед нами як великий, маєстатичний будинок і кидає таку ціль на ціле окруження, що поза ним ми не годні побачити нічого більше”⁴⁹. Дослідник справедливо зазначав, що більшість виданих актів починаються від часу надання братству Ставропігії, що призвело до величезної прогалини джерельного матеріалу між початком XV – початком XVI ст. І.Крип’якевич, відкидав твердження Д.Зубрицького, що початок XVI ст. був періодом економічної слабкості, розпорошеності та переслідування українців. Не знайшли підтримки і погляди польського дослідника В.Лозинського, який приписував українській громаді Львова ксенофобські риси, ненависне ставлення до всього чужого, особливо до польського⁵⁰.

Заслужують уваги міркування дослідника стосовно діяльності та генези Львівського братства. На його думку, братський рух був спричинений прагненням місцевих громад взяти під контроль православну церкву з її майном. Це, в свою чергу, вимагало творення певної організації, структуру якої було запозичено у цехів⁵¹. Основною метою братства було згуртування братчиків та інших членів руської громади та церкви, однак займалися вони переважно просвітницькою діяльністю. Прикметно, що І.Крип’якевич високо оцінює прагнення братства до єдності, що, в свою чергу, сприяло згуртуванню руської громади та зростанню національної свідомості. Вагому роль у діяльності братства відіграла навколишня і місцева православна шляхта, братчики-міщани з інших міст⁵². У іншій статті дослідник зазначав, що львівські братчики добре знали ідеологію протестантизму, зокрема аріанства, і були добре знайомі з такими її представниками, як М.Кровіцький та Г.Павло з Бжезіни⁵³.

Цікавими є погляди І.Крип’якевича на стосунки братства та вихідця з шляхти, колишнього львівського братчика, згодом львівського владика Макарія Тучапського. Зазначаючи, що М.Тучапський завдячував братству за владитцтво, дослідник простежує еволюцію взаємовідносин між ними – від повноцінної підтримки до своєрідного ігнорування та небажання братчиків повернути архіви владика. На його думку, причини такої ворожнечі слід вбачати в особі Марка Балабана, який сам прагнув посісти єпископський стіл⁵⁴.

Вкотре до історії Львівського братства І.Крип’якевич звернувся у спеціальному циклі статей, що побачили світ у 1932 р. силами товариства “Просвіта”⁵⁵. Дослідник локалізує розташування головних приміщень братства, двох шкіл, бібліотеки та інших прибудов, які творили цілий чотирикутник між вул. Руською, Бляхарською, Зацерковною, та подає коротку історію їх призначення й особливостей функціонування. Окрему увагу автор звернув на особливості архітектури та історії Успенської церкви, яка перебувала під патронатом братства⁵⁶.

Концентруючи увагу на діяльності Успенського братства, львівські дослідники не оминали увагою і інші братські осередки давнього Львова. Так, спеціальну розвідку з історії братств передмістя Львова подає Ф. Лабенський⁵⁷. Дослідник виділив й коротко насвітлив культурну, освітню, економічну діяльність Благовіщенського братства (починаючи від 1542 р.), Миколаївського (1544 р.), Федорівського (1589 р.), Богоявленського (1591, 1602 рр.). Окрема увага звернена на ставлення братств до Ставропігії, ставлення до духовенства та відносини між собою.

Аналізуючи освітню діяльність братств передмістя Львова, Ф. Лабенський зібрав та подав характеристику 11 шкіл, виділивши серед них Богоявленську (1546, 1607–

1645 рр), Благовіщенську (1667–1742 рр.), Федорівську (1665–1689 рр.), П'ятницьку, Воскресенську, школу “на Тарнавці” та ін. Зазначимо, що при їх характеристиці автор використав невідомі на той час актові рукописні матеріали, що й зумовило цінність даної розвідки⁵⁸.

В 20-30-х рр. ХХ ст. з'являється чимало наукових та популярних праць присвячених історії братської Успенської церкви, окремим персоналіям, братським будівлям. Серед великого загалу досліджень та спеціальних розвідок виділимо роботи А.Андроховича⁵⁹, М.Голубця⁶⁰, О.Копистянського⁶¹, В.Січинського⁶², В.Залозецького⁶³, М.Андрусика⁶⁴. Ряд висновків, на основі історіографічних праць та джерельних публікацій попередників, щодо членства, освітньої діяльності, та внутрішньої організації Львівського братства зробили В.Ваврик⁶⁵, М.Возняк⁶⁶ і ін.

У цілому, дослідження кінця ХІХ – середини ХХ ст. вказували на тісний зв'язок братської ідеології та протестантизму. Разом із тим, незважаючи на численні джерелознавчі та історико-краєзнавчі публікації з історії, суспільно-політичної та економічної діяльності Львівського братства, на кінець 30-х рр. ХХ ст., фактично, так і не були розроблені теоретичні проблеми джерельної бази.

Радянська історіографія всіляко намагалася відокремити діяльність братств від церкви, показати негативну роль міського патриціату, католицизму та унії в культурно-просвітницькому та національному русі місцевого православного населення. Не уникнули такого ідеологічного спрямування і львівські історики.

Чи не першим дослідженням львівських дослідників, у якому розглядалася діяльність місцевого братства, була колективна монографія “Нариси історії Львова” (1956 р.)⁶⁷. Незважаючи на ідеологічне спрямування монографії та дещо перебільшене висвітлення “братніх контактів Львівського братства з російським народом”, вагомим досягненням авторів можна вважати розділ, присвячений львівській братській школі⁶⁸, який написаний під впливом праць Я.Головацького, І.Шараневича та І.Крип'якевича.

Вагомий внесок у вивчення Львівського братства, джерелознавчий аналіз публікацій попередників, історіографію проблеми зробив Я.Ісаєвич⁶⁹. Аналізу історіографічних та джерелознавчих спостережень дослідника, присвячені праці М.Капралія⁷⁰ та М.Ковальського⁷¹. Тому, не вдаючись до детальної характеристики доробку ученого, зазначимо такі моменти: 1) Я.Ісаєвич одним із перших сформулював ряд важливих теоретичних постулатів і висловив власні спостереження, оперті на працях попередників та власних досліджень; 2) наголошуючи на нерівномірності збереженості джерел з історії братств доходить висновку, що правильно оцінити діяльність братств можливо лише за умови комплексного критичного використання всієї реальної бази⁷²; 3) дослідник подав власну класифікацію писемних та документальних джерел з історії Львівського братства; 4) уперше в українській повоєнній історіографії подана спроба порівняння діяльності братського православного та католицького рухів; 5) розкрито соціально-культурну діяльність православних братств у контексті реформаційних рухів доби пізнього середньовіччя; 6) вказуючи на оригінальність і самобутність історичного явища організації братств, окрім соціально-економічного чинника, учений акцентує увагу на національні, релігійні і культурні фактори поширення братського руху.

Надання Львівському братству прав Ставропігії Я.Ісаєвич розглядає в контексті боротьби супроти засилля влади духовенства, за контроль над діяльністю тих єпископів, які порушують церковні канони. Простежуючи основні етапи Ставропігійного руху та подаючи їх характеристику, зазначає що за обмеження прав священників спільно

з Львівським Ставропігійським братством виступали і братства інших міст. Зв'язок Ставропігії з унією дослідник простежує в контексті боротьби братства проти неї.⁷³

Основні висновки та концепції Я.Ісаєвича були повторені авторами монографічного видання “Історія Львова” (1984 р.), які вбачають у братствах “своєрідні громадсько-політичні об'єднання міщан”. Львівське братство, на їх думку, виникло наприкінці 1585 р., і йому передували два братства на Краківському передмісті.⁷⁴ Відзначаючи роль Львівського Ставропігійського братства в боротьбі проти унії, упорядники наголошують, що “унія була засобом експансіоністської східної політики Ватикану”. Метою унії, ведуть вони далі, було розірвання зв'язків українців і білорусів з братнім російським народом. В цілому, в праці дещо пафосно і перебільшено говориться про вагому допомогу російського уряду львівському братству, що свідчить, на їх думку, про солідарність Москви з православним населенням Львова⁷⁵. Зокрема, вони відзначають позитивні наслідки контактів львівських братчиків із російським дипломатом В.Тяпкіним (1673–1677 рр.), Б.Михайловим та Петром I⁷⁶. Підбиваючи своєрідний підсумок, дослідники зауважують, що братство являло собою прогресивну силу, яка розгорнула боротьбу проти пригнічення українського народу шляхетською Польщею. Прийняття ж унії Львівським братством було результатом тривалої боротьби, у якій знесилене братство зазнало поразки.

Останнім часом з'явилася велика кількість досліджень, які базуються на культурологічному і філософському обґрунтуванні діяльності Львівського братства (І.Паславський, О.Матковська)⁷⁷. Перспективним напрямком досліджень й надалі залишається висвітлення біографій окремих братчиків (М.Капраль, В.Александрович)⁷⁸, історія Успенської церкви (В.Кметь, М.Долинська)⁷⁹, діяльність та локалізація приміщень братської школи, друкарні (В.Вуйцик, М.Долинська, Я.Запаско, О.Мацок, В.Сасенко)⁸⁰.

Чималий внесок у вивчення проблеми зробив М.Капраль. Дослідник не лише узагальнив доробок попередників, подавши ряд зауваг щодо перспективних напрямків майбутніх досліджень з діяльності братства⁸¹, але й увів до наукового обігу велику кількість джерел з даної проблеми⁸².

Простежуючи діяльність Львівського успенського братства, дослідник наголошує, що руська громада Львова використовувала форму львівського братства для представлення економічних, правових і культурних інтересів усього українського населення міста. Проте, веде він далі, й після прийняття унії Ставропігійським братством у 1708 р. українці Львова так і не змогли повністю зрівнятися у політичних та економічних правах з домінуючим польським елементом⁸³. Наголошуючи на визначальній ролі Львівського братства в консолідації українського населення та в поширенні ідей і впливів українського національно-культурного руху другої половини XVI – першої половини XVII ст., дослідник зазначає, що на передмісті та в міських селах, де впливи братства були значно меншими, асиміляційні процеси були більш відчутнішими. На його думку, саме реорганізація у 1586 р. міського Успенського братства призвела до позитивних змін у правовому та економічному житті української громади не лише Львова, а й усіх українських земель⁸⁴.

Б.Гудзяк, простежуючи контакти братств із Грецьким Сходом, наголошує на мирянській ініціативі в справі реформування церкви та підкреслює прагнення братств до її розбудови. Аналізуючи статут Львівського Ставропігійного братства, науковець доходить висновку, що він був опертий на засадах християнських заповідей, а саме братство мало “глибокий релігійний дух”⁸⁵. Недоліком монографії слід вважати той факт, що, приділивши чи не головну увагу церковним реформам напередодні унії, Б.Гудзяк, не простежує зв'язку цих реформ із діяльністю братств.

У кінці 90-х рр. XX ст. до вивчення українських братств повертається Я.Ісаєвич. Враховуючи нові дослідження і відкриття М.Капралю та В.Александровича, дослідник узагальнює новий фактологічний матеріал, наводить ряд аспектів щодо утворення братств за єпископа М.Копистенського, порівнює православні та католицькі братства тощо⁸⁶. У іншій статті, розглядаючи особливості діяльності братських та уніатських шкіл, дослідник акцентує увагу на основних відмінностях у їх ідеології. Якщо, діяльність католицьких братств, веде він далі, мала контрреформаційний характер, то православні братства діяли у річищі реформаційних ідей, які знайшли відображення у статутах, різних догматичних та обрядових питаннях⁸⁷. Акцентуючи увагу на світському характері та на громадсько-політичній діяльності братств, Я.Ісаєвич називає їх “релігійно-громадськими організаціями” при православних (згодом і при греко-католицьких) парафіях України та Білорусії⁸⁸.

Порівнюючи науковий доробок представників львівської школи з доробками інших українських та зарубіжних шкіл, зазначимо, що на даний час саме львівські дослідники зробили чи не найбільш повний компендіум у дослідженні проблеми. Винятком можуть слугувати лише праці А.Криловського, які дотепер не втратили своєї актуальності й за своєю широтою є найбільш фундаментальними з історії львівського Ставропігону.

Підсомовуючи зазначимо, що оглянута у цій статті історіографія демонструє великий джерельно-концептуальний потенціал, нагромаджений дослідниками протягом 150-ти років вивчення проблеми. Врахування набутого досвіду, нове прочитання відомих джерел разом із опрацюванням архівного матеріалу неминуче спричинять нові досягнення у дослідженні братств.

¹ Тершаковець М. Роля Ставропігії у виданню Дениса Зубрицького // Збірник Львівської Ставропігії. Минуле сучасне. Студії, замітки, матеріали / Під ред.Кирила Студинського. – Львів, 1921. – Т. 1. – С. 228-236.

² Ісаєвич Я. Д.І.Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 1. – С. 48-57; його ж: Деякі питання бібліографії видань братств // Архіви України. – 1970. – № 6. – С. 9-16.

³ Паславський І. Суспільно-культурна діяльність Львівського братства кінця XVI – першої половини XVII ст. в оцінці української історіографії // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення... – Львів, 1996. – С. 43-51.

⁴ Капраль М. Історіографія Львівського Успенського братства // Україна в минулому. – Вип. 1. – Київ-Львів, 1992. – С. 54-71.

⁵ Біла С. Церковні братства Галичини в дослідженнях Івана Франка // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. IX. – Дрогобич, 2005. – С. 39-47.

⁶ Див. наприклад: Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення наукової конференції 4-5 увітня 1996 р. – Львів, 1996; Лукашова С.С. Миряне и церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – М., 2006; Фефелова О.А. Православные братства на восточнославянских территориях Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половине XVII веков // Автореф. дис.канд. ист. наук. – Томск, 2001. – 20 с.

⁷ Див. наприклад: Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення наукової конференції 4-5 увітня 1996 р. – Львів, 1996;

Лукашова С.С. Миряне и церкви: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – М., 2006; Фелелова О.А. Православные братства на восточнославянских территориях Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половины XVII веков // Автореф. дис. канд. ист. наук. – Томск, 2001. – 20 с.

⁸ Дана розвідка була відома Д.Зубрицькому, І.Шараневичу, Я.Ісаевичу, М.Капралю, однак через відсутність її публікації більшість дослідників, зокрема, російських, першість у дослідження Львівського братства відводили Д.Зубрицькому. Розвідка О.Ілляшевича вперше введена до наукового обігу львівською дослідницею Н.Царьовою. Див.: Царьова Н. Олександр Ілляшевич та перша розвідка з історії Львівського успенського Ставропігійського братства // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 37. Ч.2. – Львів, 2002. – С. 73-87.

⁹ Зубрицкий Д. Летопись Львовского Ставропигального братства по древним документам составленная // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Спб., 1849-1850. – Т. LXII, LXVI, LXVII.

¹⁰ Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach. – Lwów, 1836. – S. 3.

¹¹ Ісаевич Я.Д.І.Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 1. – С. 48-57.

¹² М.Грушевський стверджував, що найдавніша вістка про братство відноситься до 1463 р. – Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 6. – С. 5-6. Вслід за дослідником пішли його учні І.Крип'якевич, Ф. Срібний та ін.

¹³ Головацкий Я. Начало и действие Ставропигийского братства во Львове по отношению историко-литературному // Зоря Галицкая. Альбом на год 1860. – Львов, 1860. – С. 431-433.

¹⁴ Там само. – С. 435-437.

¹⁵ Там само. – С. 471.

¹⁶ Там само. – С. 446-449.

¹⁷ Більш детально про наукові дослідження та суспільно-громадську діяльність І.Шараневича див.: Грушевський М. Шараневич Исидор. Некролог // ЗНТШ. – Львів, 1902. – Т. ХLI. – Кн.1. – С. 13; Борчук С. Громадсько-культурна та наукова діяльність Исидора Шараневича (1829–1901 рр.) / Дис. канд. істор. наук. 070001. – Чернівці, 1999. – С. 46, 48; Гелей С. Наукова і громадська діяльність Исидора Шараневича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля / НАН України, Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича. – Вип. 9. – Львів, 2001. – С. 320-331; Бандрівський М. Археологічна діяльність Исидора Шараневича (1829-1901) // Постаті української археології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 7. – Львів, 1998. – С. 95-97.

¹⁸ Шараневич И. Исторический очерк о Ставропигийской церкви Успения Богородицы // Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства. – Львов, 1886. – Вып. 1.

¹⁹ Шараневич И. Николай Красовский (Миколай Красувський). Исторический очерк. – Львов, 1895; його ж: Юрий Елияшевич (Георгій Ілляшевич). Исторический очерк. – Львов, 1895.

²⁰ Шараневич И. З обешенной истории Галицкой Руси. Черты с истории церковных бенефиций т мирского духовенства в Галицкой Руси. – Львов, 1897. – 391+12 с.

²¹ Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – Т. 1. – 700 с; його ж: Сводная Галицко-Русская летопись с конца 1700 до конца августа 1772 г. – Львов, 1887. – 15+329 с.

²² Петрушевич А. Дополнения до Сводной Галицко-Русской летописи с 1600 по 1700 год. – Львов, 1896. – Ч.1. – 4+III+939 с; його ж: Дополнения ко Сводной Галицко-Русской летописи с 1700 по 1772 год, изданной во Львове 1887 года. – Львов, 1896. – Ч.1. – 3+423 с.

²³ Петрушевич А. Патриаршія грамоти // Временник Института Ставропигійского с месяце-словом на 1869 год. – Львов, 1869. – С. 113-140; його ж: Акты, относящиеся к истории Южно-западной Руси. – Львов, 1869.

²⁴ Франко І. Антін Петрушевич (Ювілейна сільветка) // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. XIII. – Кн.3. – С. 172-185.

²⁵ Барвінський О. Ставропигійське брацтво Успенське у Львові, его заснованє, деяльність и значене церковно-народне. – Львов, 1886.

²⁶ Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. Ed. dr. W.Milkowicz. – Т.І, ІІ. – Leopoldis, 1895, 1898.

²⁷ Milkowicz W. Zumjährligen Jubiläum der Berester Kirchenunion in Polen vom Jahre 1596 // Beilage zur Allgemeinen Zeitung. – 1896. – N.67. – 20 März. – S. 3-7; N. 68. – 21 März. – S. 3-7.

²⁸ Мончаловскій О. Типографія Ставропигійскаго Института // Временник института Ставропигійского съ месяцесловомъ на годъ простый 1907. – Львовъ, 1906.

²⁹ Дедицкий Б.А. Львовская Ставропигія и 300-лѣтній праздникъ ея существованія / Издания общ. М.Качковского. – Дек.1885 и Янв.1886. – Ч.121 и 122. – С. 15-16.

³⁰ Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 29.

³¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 6. – С. 525.

³² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 507, 515, 516.

³³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 6. – С. 525-526.

³⁴ Срібний Ф. Студії над організацією львівської Ставропигії від кінця XVI – до половини XVII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1912. – Т. 108. – Кн.2. – С. 6-9.

³⁵ Там само. – С. 13-35.

³⁶ Там само. – С. 38.

³⁷ Срібний Ф. Студії над організацією львівської Ставропигії від кінця XVI – до половини XVII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1911. – Т. 106. – С. 29-30.

³⁸ Срібний Ф. Рец. на: Крыловский А. Львовское Ставропигальное братство – К., 1904. // ЗНТШ. – Львів, 1907. – Т. 75. – С. 190.

³⁹ Срібний Ф. Студії над організацією львівської Ставропигії від кінця XVI – до половини XVII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1913. – Т. 114. – Кн.2. – С. 25-56.

⁴⁰ Срібний Ф. Студії над організацією львівської Ставропигії від кінця XVI – до половини XVII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1913– Т. 114. – Кн.2. – С. 44-56.

⁴¹ Срібний Ф. Студії над організацією львівської Ставропигії від кінця XVI – до половини XVII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1913. – Т. 115. – Кн.3. – С. 29-75.

⁴² Там само. – С. 76.

⁴³ Спеціальну розвідку присвячену поглядам І.Франка на особливості розвитку братств див.: Біла С. Церковні братства Галичини в дослідженнях Івана Франка // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. IX. – Дрогобич, 2005. – С. 39-47.

⁴⁴ Франко І. Дві унії (Образок з історії Русі при кінці XVI віку) // Франко І. Зб. творів: У 50-ти т. – К., 1985. – Т. 46. – Кн.1. – С. 586; Франко І. Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході. Вступ до студій над “Богогласником” // Франко І. Зб. творів: У 50-ти т. – К., 1983. – Т. 39. – С. 141; Франко І. [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви] // Франко І. Зб. творів: У 50-ти т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 55.

⁴⁵ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зб. творів: У 50-ти т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 230.

⁴⁶ Франко І. З історії Берестейського собору 1596 р. // Франко І. Зб. творів: У 50-ти т. – К., 1986. – Т. 46. – Кн.2. – С. 219.

⁴⁷ Франко І. Иоанн Вишенський (Новые данные для оценки его литературной и общественной деятельности) // Франко І. Зб. творів: У 50-ти т. – К., 1980. – Т. 27. – С. 320.

⁴⁸ Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку // ЗНТШ. – Т. LXXVII. – Кн.3. – Львів, 1907. – С. 77-106; його ж: Львівська Русь в першій половині XVI віку // ЗНТШ. – LXXVIII. – Кн.4. – Львів, 1907. – С. 26-50; його ж: Львівська Русь в першій половині XVI віку. Додаток 1. Каталог членів міського братства... // ЗНТШ. – Т. LXXIX. – Кн.5. – Львів, 1907. – С. 5-51. – Дану працю і невидану автором вичерпну збірку латиномовних документів до історії Львова (1460-1550 рр.) було перевидано у Львові в 1994 р. Див.: Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Матеріали та дослідження / Упор. М.Капраль. – Львів, 1994. – 390 с.

⁴⁹ Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Матеріали та дослідження / Упор. М.Капраль. – Львів, 1994. – С. 5-6.

⁵⁰ Там само. – С. 7-8.

⁵¹ Там само. – С. 68-69.

⁵² Там само. – С. 75-77, 94-95.

⁵³ Крип'якевич І. Каталог бібліотеки Львівської Ставропігії з 1619 р. // Українська книга. – 1937. – № 7-8.

⁵⁴ Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Матеріали та дослідження / Упор. М.Капраль. – Львів, 1994. – С. 80-91.

⁵⁵ Крип'якевич І. Історичні походи по Львові. – Львів, 1932; його ж: Історичні походи по Львові / Автор. передм. Я.Д.Ісаєвича; Упор.Б.З.Якимович. – Львів, 1991. – 167 с.

⁵⁶ Крип'якевич І. Історичні походи по Львові / Автор. передм. Я.Д.Ісаєвича; Упор.Б.З.Якимович. – Львів, 1991. – С. 48-62.

⁵⁷ Лабенській Ф. Русскія церкви и братства на преградях львовских. Матеріяли по історії города Львова. (Оттиск із "Вестника Народного Дома") – Львів, 1911. – 37 с.

⁵⁸ Лабенській Ф. Русскія церкви и братства на преградях львовских. Матеріяли по історії города Львова. (Оттиск із "Вестника Народного Дома") – Львів, 1911. – 37 с.

⁵⁹ Андрохович А.О. Иван Горбачевський, примірний парох Ставропігійського братства // Збірник Львівської Ставропігії. – Львів, 1921. – Т. 1. – С. 60-88.

⁶⁰ Голубець М. Львів: Провідник. – Львів, 1925.

⁶¹ Копыстьянский А. Исторический очерк сооружения Успенской церкви во Львове. – Львов, 1931.

⁶² Січинський В.Вежа і дім Корнятка у Львові. – Львів, 1933.

⁶³ Залозецький В. Церква Благовіщення в Городку коло Львова і її споріднення з Успенською церквою у Львові // Мистецтво і культура. – Львів, 1939. – Вип. 1.

⁶⁴ Андрусак М. Павло Тетеря та Львівська Ставропігія // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 181-188.

⁶⁵ Ваврик В. Члены Ставропигиона за 350 лет. 1586-1936 р. // Временник. Научно-литературные записки львовского Ставропигиона за 1936-1937 гг. – Львов, 1937. – Ч.2. – С. 64.

⁶⁶ Возняк М. Школа Успенського братства у Львові. – Львів, 1932.

⁶⁷ Нариси історії Львова / Під ред.І.Крип'якевича. – Львів, 1956.

⁶⁸ Мітюков Б. Братська школа в XVI – XVII ст. // Нариси історії Львова / Під ред. І.Крип'якевича. – Львів, 1956. – С. 87-96.

⁶⁹ Ісаєвич Я. Львівське братство і його роль в міжслов'янських культурних зв'язках в XVI-XVIII ст. // Тези доповідей 5-ї міжвузівської республіканської славистичної конференції. Ужгород, 25-30 вересня 1962 р. – Ужгород, 1962. – С. 241-242; його ж: Бібліотека Львівського братства // Бібліотекознавство та бібліографія. – Харків, 1966. – Вип. 3. – С. 126-132; його ж: Найдавніші документи про діяльність братств на Україні // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. –

Вип. 2. – С. 13-22; його ж: Архів Львівського братства // Архіви України. – 1968. – № 1. – С. 88-93; його ж: До питання про діяльність Львівського братства в галузі міжслов'янських культурних взаємин у XVI – XVIII ст. // Українське слов'янознавство. – Львів, 1970. – Вип. 1. – С. 137-140; Документи з історії боротьби міських братств проти національно-релігійного гніту в першій половині XVII ст. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 208-213 тощо.

⁷⁰ Капраль М. Історіографія Львівського Успенського братства // Україна в минулому. – Вип. 1. – Київ-Львів, 1992. – С. 54-71.

⁷¹ Ковальський М. Джерелознавчі аспекти історії культури України XVI – XVIII ст. у працях Ярослава Ісаєвича // Профоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – С. 309-352.

⁷² Ісаєвич Я.Д. Джерела про суспільно-політичну і культурну діяльність братств України в XVI – XVIII столітті // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4.

⁷³ Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVII ст. – К., 1960. – С. 71-81.

⁷⁴ Історія Львова / Ю.Ю.Сливка, Ф. І.Стеблій, В.К.Баран та ін. – К., 1984. – С. 47.

⁷⁵ Там само. – С. 48-49.

⁷⁶ Там само. – С. 70-72.

⁷⁷ Паславський І. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. – К., 1984. – С. 63-66; його ж: Суспільно-культурна діяльність Львівського братства кінця XVI – першої половини XVII ст. в оцінці української історіографії // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення... – Львів, 1996. – С. 43-51; Матковська О. Львівське братство: культура і традиції. Кінець XVI – перша половина XVII ст. – Львів, 1996.

⁷⁸ Капраль М. Актові матеріали до біографії Івана Красовського за 1574-1619 рр. // Україна в минулому. – Вип. IV. – Київ-Львів, 1993. – С. 90-132; Александрович В. Малярі – члени Успенського братства кінця XVI – першої половини XVII ст. // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення... – Львів, 1996. – С. 31-35.

⁷⁹ Долинська М. Приватні і громадські кам'яниці у кварталах Львова біля Успенської церкви у XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32; Кметь В. Інвентарі Успенської та Святоонофрійської монастирських церков у Львові 1579 р. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – С. 494-510.

⁸⁰ Вуйцик В. Архітектурний ансамбль Успенського братства: реСтаврація та обнови // Успенське братство та його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення наук. конф. 4-5 квітня 1996 р. – Львів, 1996. – С. 25-28; Вуйцик В.С., Липка р.М. Зустріч зі Львовом. Путівник. – Львів, 1987; Долинська М. Локалізація Ставропігійської друкарні у Львові // Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 133-140; її ж: “Хроніка Ставропігійського братства...” Дениса Зубрицького як джерело для вивчення нерухомої власності Ставропігії // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. “Рукописна українка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних”. – Львів, 1999. – С. 390-401; Початки українського друкарства / Запаско Я.П., Мацюк О.Я. Стасенко В.В. – Львів, 2000.

⁸¹ Капраль М. Історіографія Львівського успенського братства // Україна в минулому. – Київ-Львів, 1992. – Вип. 1. – С. 54-71.

⁸² Капраль М. Привілеї міста Львова XIV-XVIII ст. (Історико-джерелознавчий огляд) // Привілеї міста Львова XIV-XVIII ст.: 36. документів. – Львів, 1998. – С. 7-25.

⁸³ Капраль М. Національні громади Львова XVI – XVII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 317.

⁸⁴ Капраль М. Українська громада на вулиці Руській Львова в 1550-1585 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 37. – Част.1. – Львів, 2002. – С. 145-160; його ж: Чи існувало Львівське Успенське братство перед 1586 роком? // Українське братство і його роль в українському національному відродженні. Доповіді та повідомлення наукової конференції, 4-5 квітня 1996 року. – Львів, 1996. – С. 8-12.

⁸⁵ Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Пер. з англ. М. Габлевич. Під ред. О. Турія. – Львів, 2000. – С. 194.

⁸⁶ Ісаєвич Я. Історія львівського Успенського братства: проблеми періодизації // Українське братство і його роль в українському національному відродженні. Доповіді та повідомлення наукової конференції, 4-5 квітня 1996 року. – Львів, 1996. – С. 5-8.

⁸⁷ Ісаєвич Я. Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів // Історія української культури. У 5-ти т. – Т. 2. – Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 549-564.

⁸⁸ Більш детально про новітнє бачення ролі братств в культурному та релігійному житті див.: Isaievych J. Bractwa cerkiewne w diecezjach przemyskich obrządku wschodniego w XVI-XVIII wieku // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedstwa. – Т.3. – Przemyśl, 1996. – S. 63-73; його ж: Confraternities of laymen in early modern Ukraine and Belarus // Belarus. Lithuania. Poland. Ukraine. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe. International Conference. Rome, 28 April – 6 May 1990. – Lublin-Rome, 1994. – P.175-1098; його ж: Братства // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003. – С. 369-370.

Василь Менько.

Львівське Успенське братство XVI – XVIII ст.

в дослідженнях істориків Львівської наукової школи.

У статті проаналізовано науковий доробок та внесок львівських істориків у вивчення Львівського Ставропігійського братства. Висвітлено особливості розвитку історіографії проблеми в контексті тогочасних умов розвитку, показано основні напрямки та досягнення у вивченні проблеми, з'ясовано ступінь їх вивчення.

Vasyl' Men'ko.

XVI – XVIII cc. L'viv Dormition Brotherhood

in the Researches of the Historians of L'viv Scientific School.

In his article the author analyses the scholarly achievements of L'viv historians and their contribution into the study of L'viv Stavropygian brotherhood. The features of the problem's historiography development in the context of that time conditions are elucidated, the main trends and achievements in the study of the problem are clarified.

УНІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНИХ ЄПАРХІЯХ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Унієзнавчі студії в польській історіографії мають багатовікові традиції. Однак узагальнення і критичний аналіз нагромадженого матеріалу почали практикуватися не так давно. До малодосліджених в історіографічному річищі тем належить поширення унії на зламі XVII–XVIII ст. у західних єпархіях Київської митрополії. Певне місце у вивченні окресленої теми займає польська історіографія міжвоєнного періоду. Принагідно зазначимо, що лише окремі аспекти цієї теми знайшли відображення в історіографічних оглядах Я.Фіялека¹, Й.Умінського², А.Міроновича³, М.Папежинської-Турек⁴, Т.Хинчевської-Геннель⁵. М.Папежинська-Турек частково реконструювала умови розвитку польської церковної історіографії у міжвоєнний період. Науковець зазначила, що тоді на історико-церковні дослідження впливали радикалізація національно-визвольного руху українців, тогочасні польсько-українські конфлікти, загострення міжконфесійного протистояння, зміна статусу католицької і православної церков та ототожнення конфесійної належності з національною⁶.

Тут ставимо за мету проаналізувати внесок польської історіографії у вивчення проблеми поширення унії в регіоні, охарактеризувати процес нагромадження історичних знань, основні риси, концепції, здобутки та недоліки досліджень міжвоєнного періоду.

Доробок польської історіографії міжвоєнного періоду з історії унії слід розглядати у тісному зв'язку з новими суспільно-політичними умовами того часу. Реституція Польської держави і включення до неї територій українських і білоруських земель, де споконвіку існувала руська церква, поставили на порядок денний складну проблему відносин з нею та з її вірними. Тим більше, що громадському загалу невдовзі стало зрозуміло: діяльність впливової частини римо-католицького кліру, спрямована на запровадження серед православного населення східних регіонів держави “нової унії” у формі католицизму східнослов'янського обряду⁷, ініціювалася Ватиканом не стільки для церковних потреб Польщі, скільки з огляду на політичну ситуацію в ній та в зв'язку з амбіційними прагненнями частини католицької ієрархії та кліру. Погляди науковців на історію православної та уніатської церков зумовлювалися складними міжконфесійними відносинами у Речі Посполитій⁸. Перша половина XX ст. принесла чітку поляризацію у поглядах на Берестейську унію в польській історіографії у зв'язку з більш виразним ставленням питання про інтереси Польщі і католицького костьолу. Одні дослідники визнавали історичність, тобто закономірність унії, яка виконувала роль моста поміж католицьким Заходом та православним Сходом і була корисною для культурного розвитку слов'янських народів, а її культурно-економічні наслідки

переважали негативний вплив на розвиток польсько-східнослов'янських відносин. Натомість їх опоненти твердили, що унія завдала польській і руській спільнотам Речі Посполитої непоправної шкоди. У зв'язку з дискусією, яка розгорнулася в Польщі у кінці 20-х – на початку 30-х рр. відносно нових форм поширення унії на новоприєднаних територіях, у польській історіографії визначилися дві тенденції: проунійна та оскаржувальна. Виходячи з польських етнополітичних інтересів, одні історики (Ф.Конечний⁹, Е.Старчевський¹⁰) оцінювали унію як найкращий шлях державної асиміляції східнослов'янських народів, інші бачили в ній джерело і форму білоруського і українського національного сепаратизму, вважали експеримент з неоунією небезпечним для своєї держави з усіх позицій¹¹. До “неприхильників” належав також Казимир Левицький, вважаючи, що великий план унії був прийнятий без виразної державної необхідності¹². Однак були і такі дослідники, які й надалі стверджували, що унія була найкращою формою зближення українського і білоруського народів з польською спільнотою і що завжди вона була корисною для польського костюлу та громадськості. Зокрема, В.Томкевич уважав, що діяльність православних у Польщі, спрямована на охорону своєї церкви, була починанням антидержавним та інспірувалася зовнішніми чинниками¹³. До найактивніших прихильників унії належали О.Галецький¹⁴, В.Конопчинський¹⁵ та ін. Для порівняння зазначимо, що у цей період науковці СРСР трактували “стару” і “нову” унії як винятково польські акції¹⁶. Отже, на відміну від української католицької історіографії, польські дослідники не виробили єдиного погляду на наслідки та значення унійних процесів.

Унійні тенденції на зламі XVII-XVIII ст. спорадично досліджувались у праці В.Томкевича (1899-1982)¹⁷. Науковець пов'язував їх поширення з тогочасними політичними обставинами – поділом України та послабленням козащини. Слід підкреслити, що не всі наведені факти документально обґрунтовані. Так, історик зауважив, що Шумлянський намагався схилити до унії луцького єпископа Гедеона Четвертинського, внаслідок чого Четвертинський покинув луцьку кафедру. Дослідник не визначив точний час переходу Перемишльської, Львівської та Луцької єпархій до унії. Невипадково розвідку доволі критично оцінювали як православна, так і католицька історіографії¹⁸.

Становище Перемишльської та Львівської єпархій досліджував відомий історик А.Прохазка (1852-1930). Відразу скажемо, що його розвідки хибують на неприховану тенденційність, пов'язану з абсолютизацією негативних сторін в житті тогочасної православної ієрархії. Разом із тим, дослідник зібрав великий фактографічний матеріал про церковно-релігійні відносини та міжконфесійну боротьбу у Перемишльській та Львівській єпархіях другої половини XVII ст. Передусім слід відзначити працю про боротьбу Йосифа Шумлянського з Антонієм Винницьким за Львівську кафедру в 1667-1673 рр.¹⁹, в якій автор намагався з'ясувати витоки проблеми. На його думку, конфлікт спалахнув не на конфесійному, а на матеріально-побутовому ґрунті. Незважаючи на реалістичні оцінки, праця історика грішить поверховістю і фактологічними перекрученнями у викладі матеріалу. Чимало моментів, які чітко простежуються в актових джерелах, учений не зауважив.

Українськими були інші розвідки А.Прохазки, присвячені Антонієві Винницькому²⁰. Дослідник детально виокремив його негативне ставлення до василіян, особливо до ігумена Чернілівського монастиря Книшевича, який щойно прийняв унію. На підставі дослідження різних сфер діяльності А.Винницького автор склав українську негативну характеристику митрополита. На його думку, навіть політика стосовно

православних не була послідовною, оскільки він переслідував як православних, так і уніатських ігуменів монастирів²¹. А.Винницький не стільки дбав про добро церкви, як про власне збагачення. Тенденційне бачення діяльності ієрарха зведене, назагал, до зображення постійних конфліктів, воєн, збройної боротьби з противниками.

Варто відзначити завваги А.Прохазки про ставлення латинського духовенства до унії. Так, він рішуче не погодився з твердженням Ю.Пелеша про упередженість латинників. Навпаки, зберігалась нібито прихильність і опіка латинського єпископату щодо уніатів при одночасній толерантності до православної конфесії²². Окремі випадки, які не вписувались у цю схему, автор пояснював політичними обставинами і об'єктивною необхідністю. Католицька ієрархія намагалася позитивно впливати на вирішення конфліктів між православними та уніатами і не заперечувала допуску уніатів до місцевого самоврядування у Перемишлі після 1691 р. Назагал, унія значно утискувала католицьку конфесію в Перемишльській єпархії²³. Дослідник завважив цікавий факт: 1691 р. уніати намагалися поширити свою юрисдикцію на церковні маєтності католиків²⁴.

Ставлення польського уряду до православної церкви та унійних процесів останньої третини XVII ст. розглянув К.Левицький²⁵. Як уже зазначалося, науковець належав до когорти тих дослідників, які негативно оцінювали ідею об'єднання церков. Проте він обстоював думку, що політика польської спільноти і держави стосовно православ'я та унії повинна бути оцінена критично. Історик не вважав унію державною необхідністю для Речі Посполитої, оскільки вона ніде, крім Галичини, глибоко не вкорінилася. Нова конфесія не набула популярності і підтримки серед української та польської громадськості, католицького духовенства і польських урядових кіл²⁶. Велике значення для генерування унійних тенденцій мав Андрусівський трактат 1667 р. Оскільки руська громадськість утратила зв'язок із Києвом, значно посилювався вплив Московського патріархату. Дослідник зауважив цікавий факт, що правда документально не підтверджений, що Ян Казимир у 1668 р. висунув перед східними патріархами і царем Олексієм новий проект унії, однак цей план, напевно, був нереальним і навіть не брався до уваги. Характерно, що не всі заходи короля Яна Собеського в церковній політиці науковець уважав корисними для інтересів Польщі, зокрема заборону відносин з Константинопольським патріархатом. Такі заходи сприяли зміцненню зв'язків православної церкви Польщі з Московським патріархатом і уможливлювали опікунство Російської держави над православними та її інтервенційну політику. Цікавим є трактування вченим Люблінського колоквиуму 1680 р.: це мав бути з'їзд єпископату як практичне доповнення Берестейської унії, що мала здебільшого теоретичний характер. Утім, дослідник помилково вважав, що Люблінський колоквиум не приніс сподіваних результатів через відсутність там православних²⁷. Науковець високо оцінив план поширення унії, запропонований Йосифом Шумлянським. Завдяки йому унія поширювалася через пропаганду і протекцію з боку уряду. Зберігаючи свою конверсію у таємниці, єпископ захищав православне духовенство перед римо-католиками. Унія за часів влади майже не відрізнялася від православ'я, за винятком визнання догмату про першість папи римського. Історик не заперечував, що православні мали чимало підстав до скарг на уніатів. К.Левицький звернув увагу на певну роль політичних обставин у тогочасних релігійно-церковних відносинах зокрема розірвання зв'язків з Константинополем та ослаблення антиунійної опозиції громадськості на Київщині. За урядування Августа II виник новий чинник у конфесійних відносинах Речі Посполитої: Росія активізувала свою інтервенційну політику і узурпувала права опіки над польським православ'ям.

За таких умов польський уряд змушений був провадити обережну політику щодо православних. З іншого боку, скарги уніатів і тиск Риму зобов'язували його до протекції унії. Дослідник підкреслював, що у XVIII ст. почастишали випадки конверсії з унії до православ'я²⁸.

У рецензії М.Андрусяка²⁹ наголошено на недоліках праці. Так, він не погодився з точкою зору, яка обмежувала ареал поширення унії Галичиною. Навіть після приступлення її до унії тут існували православні монастирі. Найглибше вона вкоренилася в Білій Русі і на Холмщині³⁰. М.Андрусяк критикував автора і за неправильне трактування передумов церковного об'єднання, а саме недооцінювання унійних мотивів у середовищі самої руської громадськості, які ототожнювалися з програмою римокатолицьких кіл, М.Андрусяк указав також на фактографічні хиби праці, наприклад, повторення вже відомої помилки про відсутність православних на Люблінському колоквіумі, неправильне датування таємної конверсії І.Винницького³¹.

Взаємини польської держави з православною церквою вивчав Я.Волінський (1893-1944)³². Намагаючись простежити зміст і динаміку цих відносин з кінця XIV ст., він дійшов висновку, що переломним моментом тут стала унія. В подіях кінця XVII ст., Я.Волінський виокремив два істотні моменти, якими керувався король. По-перше, за допомогою церковної унії Ян Собеський намагався об'єднати і упокорити русинів, по-друге, він прагнув відірвати православне населення від Туреччини та єдиновірної Москви. Після укладення Вічного миру унія стала єдиним засобом незалежнення західноруської церкви від Москви. У цьому плані сеймові постанови другої половини XVII ст. чітко визначили наміри католицьких кіл, які зрозуміли, що унія поєднує русинів з поляками, а православ'я – з Московією. У XVIII ст. конфесійні справи набувають політичного характеру, особливо в аспекті стосунків Речі Посполитої з Росією. Слід зауважити, що дослідження Я.Волінського є схематичним і містить ряд фактографічних похибок. Так, помилково вказана дата Люблінського колоквіуму, а також час переходу до унії Перемишльської та Луцької єпархій³³. Ґрунтовну рецензію на його працю опублікував В.Зайкин³⁴.

Віленський історик А.Деруга намагався простежити становище православ'я та унії на тлі міжнародних польсько-московських відносин останньої третини XVII – початку XVIII ст. У своїй монографії він з'ясував методи, за допомогою яких Петро I втручався у справи унії на теренах Речі Посполитої, та вказав на ілюзорність надій Риму стосовно прихильності царя до католицизму³⁵. Дослідник намагався аргументовано довести, що московський уряд негативно ставився до об'єднувчих тенденцій у Польщі у другій половині XVII ст., оскільки унія перешкоджала реалізації політичних планів Росії – приєднання та інкорпорації українських і білоруських земель³⁶. Відтак, дослідник ґрунтовно простежив діяльність російських дипломатів у даний період, спрямовану на захист православ'я.

Заслугою історика було узагальнення і систематизація матеріалу щодо історичних передумов унії в останній третині XVII – на початку XVIII ст. Учений виокремив такі чинники: послаблення козащини – основного протектора православ'я в першій половині XVII ст; мирні стосунки з Московією та втрата Польщею Смоленщини і Лівобережної України і одночасне посилення її впливу на Правобережжя, де могла вільно провадитись католицька та уніатська пропаганда; система таємних переходів до унії православних єпископів, які готували ґрунт для формування унійних переконань мирян; підтримка уніатів з боку польського короля Яна Собеського; ворожі відносини з Туреччиною, які ізолювали православну спільноту Польщі від Константинополь-

ського патріархату; загальний вплив польської культури на православну ієрархію³⁷. Дослідник стверджував, що й унійні переконання луцького єпископа Діонізія Жабокрицького сформувалися під безпосереднім впливом польсько-московських відносин. Автор першим в історіографії підкреслив, що початок руху Д.Жабокрицького до унії було зроблено у червні 1700 р., коли він намагався у Варшаві зустрітися з нунцієм Антонієм Давіа порозумітися з ним³⁸. Наступник Давіа, Пігнателлі, намагався налагодити листування із Жабокрицьким. Незважаючи на те, що вже 21 серпня 1700 р. Конгрегація поширення віри довідалася про його прихильність до унії і готовність до скликання провінційного собору, ця ідея не була реалізована. При поширенні нової конфесії Д.Жабокрицький потрапив на значний опір громадськості, духовенства, не сприяли унійній діяльності владики і військові обставини, й активізація козацьких рухів під проводом Семена Палія, і надмірна захопленість ієрарха політичними справами, постійні переслідування з боку родичів³⁹. Доволі змістовну рецензію на працю А.Деруги написав М.Андрусак⁴⁰, який відзначив великий приріст фактологічного матеріалу. Разом із тим, він указав і на певні недоліки дослідження, пов'язані з недостатньо ґрунтовним аналізом тенденційної російської історіографії і критикою джерел. Рецензент показав на помилковість твердження про те, що Афанасій Шумлянський після хіротонії відразу здійснив конверсію⁴¹. М.Андрусак не погодився з датуванням А.Деругою остаточного переходу Й.Шумлянського до унії.

Позитивні наслідки поширення унії на руських землях виділяв А.Коссовський (1886-1965)⁴². На його думку, церковна унія вплинула на культурний і політичний розвиток українського й білоруського народів та виступила одним із найдієвіших засобів реалізації універсалістських прагнень Апостольської столиці⁴³. Обґрунтовуючи тезу про об'єктивну зумовленість події, він уважав, що для інтересів Польщі шкідливою була залежність руської церкви від Царгорода і Московського патріархату. Об'єднавчі процеси повинні були припинити конфесійну й національну ворожнечу, послабити націоналістичні прояви⁴⁴. Дослідник ретельно проаналізував чинники, які гальмували поширення унії. Основними з них були діяльність Московії, козащини, церковних братств, східних патріархів, а також низький рівень моральності і освіченості руського духовенства. Поза увагою дослідника не залишилось і недобророзумне ставлення до унії латинського кліру та польської громадськості. На поширення унії, за А.Коссовським, впливали такі фактори: зниження експансії Московії після смерті Олексія Михайловича (аж до перших років панування Петра І); експансія польської культури серед освічених кіл московської громадськості; політичне послаблення Туреччини після Віденської битви 1683 р., внаслідок чого унеможлилювались зв'язки руського духовенства з Константинопольським патріархом і послаблювалась антикатолицька й антипольська акція⁴⁵. Необґрунтованими є зауваги дослідника, що на початку XVIII ст. унія ще не пустила глибокого коріння. Дослідник негативно оцінив вагання Шумлянського з переходом до нового віровизнання. Науковець зазначив, що уніатська ієрархія була певним чином дезорієнтована після смерті Іннокентія Винницького. Автор підкреслював позитивну роль василіянського ордену у з'єднанні церков.

Церковно-релігійні відносини у Перемишльській єпархії знайшли відображення у краєзнавчій монографії О.Кучери (1889-1939)⁴⁶. Відразу зауважимо, що окремі положення, висловлені автором, хибують на яскраво виражений конфесійний підхід. Так, науковець підкреслив, що у Самбірській єпархії не було переслідувань православних, навпаки, постійні конфлікти на конфесійному ґрунті свідчили про толерантність і свободу віровизнання, натомість католицький костюл відчував себе переслідуваним. Масове

покатоличення руської шляхти наприкінці XVII – на початку XVIII ст. дослідник поєднував виключно її державним патріотизмом⁴⁷. Він також підкреслював, що і дрібна шляхта без конверсії залишалась у політичних переконаннях польською. Дослідник повідомив ряд нових фактів про унійну діяльність перемишльського єпископа Іннокентія Винницького. На жаль, джерельно не підтвердженими залишаються припущення автора, що 1686 р. І. Винницький повторно склав таємне католицьке віровизнання. Автор помилково вказав, що 1694 р. єпископ скликав з'їзд у Самборі, який прийняв ухвали щодо управління єпархією⁴⁸. Невідомими є також документальні підстави скликання 1698 р. Винницьким другого собору у Перемишлі. Слушними є думки, що об'єднання церков мало певні позитивні наслідки для руської церкви: єпископи-уніати висували умову, щоб на парафії ставились гідні кандидати з благословення єпископів. В єпархії після 1691 р. таки розпочалось зрівняння греко-католицького та римо-католицького обрядів. Про це свідчило декілька привілеїв кінця XVII ст., за якими уніатів обирали до місцевих самоврядних органів влади. Внаслідок цього збільшилась кількість змішаних шлюбів та частішали випадки конверсій, налагодилось мирне співжиття поляків та русинів, зокрема спільна турбота про храми, відзначення свят тощо.

Отже, польська історіографія міжвоєнного періоду спеціальних великих досліджень з означеної теми не створила. Проблема досліджувалася крізь призму генези та наслідків Берестейської унії, міжконфесійних конфліктів і ставлення Польської держави до православ'я та унії на зламі XVII-XVIII ст. Відтак, напрацювання дослідників є оглядовими, неповними та містять фактографічні помилки. Заслугою польських науковців є систематизація матеріалу про передумови поширення унії в західноукраїнських єпархіях у зв'язку зі складним міжнародним становищем Речі Посполитої. З'ясовано підґрунтя негативного ставлення Московії до унійних процесів у Перемишльській, Львівській та Луцькій єпархіях.

¹ Fijałek J. Historjografia kościelna w Polsce dawniej i dzisiaj // Pamiętnik IV Powszechnego zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925. – T.I. Referaty. – Łwów: Polskie Towarzystwo historyczne, 1925. – S. 1-8.

² Umiński J. O warunkach pracy nad historiją Kościoła w Polsce // Ateneum Kapłańskie. – 1928. – XI. – S. 292-299; Umiński J. Historiografia kościelna (Stan badań i ważniejsze postulaty) // Kwartalnik Historyczny. – Łwów, 1937. – R.LI. – S. 327-337.

³ Mironowicz A. Unia brzeska w świetle historiografii. Uwagi o stanie badań // Chrześcijanin w świetle. – Warszawa, 1988. – № 8-9. – S. 161-175.

⁴ Papierzyńska-Turek M. Prawosławie i grekokatolicyzm w polskiej historiografii i publicystyce historycznej // Spotkania polsko-ukraińskie / Red. Z.Mańkowski. – Lublin, 1992. – S. 45-57; Papierzyńska-Turek M. Wizje unii brzeskiej w świadomości historycznej // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 1996. – N 2. – S. 41-50.

⁵ Chynczewska-Hennel T. Unia brzeska XVII stulecia w polskiej historiografii // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 1996. – № 2. – S. 31-40.

⁶ Papierzyńska-Turek M. Prawosławie i grekokatolicyzm w polskiej historiografii i publicystyce historycznej // Spotkania polsko-ukraińskie / Red. Z.Mańkowski. – Lublin, 1992. – S. 48.

⁷ Стоколос Н. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923-1939 рр.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 74-89.

⁸ Papierzyńska-Turek M. Prawosławie i grekokatolicyzm w polskiej historiografii i publicystyce historycznej. – S. 48-49.

⁹ Koneczny F. Polskie Logos a Etnos. Roztrząsanie o znaczeniu i celu Polski. – Poznań, 1921. – T.2. – 236 s.

¹⁰ Starzewski E. Widma przeszłości: Szkice historyczne. – Warszawa: Wyd. Towarzystwa Kresów Wschodnich, 1929. – 529 s.

¹¹ Марозава С.В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596-1839 гады). – Гродна: ГрДУ, 2001. – С. 20.

¹² Lewicki K. Sprawa unji Kościoła Wschodniego z Rzymskim w polityce dawnej Rzeczypospolitej // Sprawy narodowościowe. – № 5. – Rok VII. – S. 491-508; № 6. – S. 670.

¹³ Tomkiewicz W. Cerkiew dyzunicka w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej // Przegląd Powszechny. – Kraków, 1933. – T. 200. – S. 149-178; 1934. – T. 201. – S. 196-220.

¹⁴ Halecki O. Dzieje unii kościelnej w Wielkim Księstwie Litewskim (do 1596) // Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r. – Lwów, 1936. – S. 82-136.

¹⁵ Конопчыўскі В. Dzieje Polski nowożytnej. – T.I. 1506-1648. – Warszawa, 1936. – S. 192.

¹⁶ Гарошка Л. Пад знакам “рускае і польскае веры” // Спадчына. – 2000. – № 1. – С. 142-199; Фёдараў І.А. Дыскусія па пытанню адраджэння царкоўнай уніі ў Заходняй Беларусі ў 20-х – 30-х гадах ХХ ст. (Па матэрыялах перыядычнага друку міжваеннай Польшчы // Наш Радавод. – Кн.7. Матэрыялы міжнар. навук. конф. “Гістарычная памяць народаў Вялікага княства Літоўскага і Біларусі. XIII-XV ст.” (Гродна, 3-5 ліпеня 1996 г.) / Заходне-беларускі гуманітарны цэнтр даследавання ў Усходняй Еўропы / Пад рэд. Д.У.Карава. – Гродна, 1996. – С. 404-409.

¹⁷ Tomkiewicz W. Cerkiew dyzunicka w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej // Przegląd Powszechny. – Kraków, 1933. – T. 200. – S. 149-178; 1934. – T. 201. – S. 196-220.

¹⁸ Lewicki K. [Рецензия] Tomkiewicz W. Cerkiew dyzunicka w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej. Przegląd Powszechny. Kraków 1933, t.200, str 149-178; 1934, t.201, str 196-220 // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – S. 662-663; Zajikyn W. [Рецензия] Tomkiewicz W. Cerkiew dyzunicka w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej. Przegląd Powszechny. Kraków 1933, t.200, str 149-178; 1934, t.201, str 196-220 // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – S. 421-426.

¹⁹ Prochaska A. Walka Szumlańskiego z Winnickim // Przegląd Powszechny. – Kraków, 1921. – T.151-152. – S. 157-167.

²⁰ Prochaska A. Charakterystyka metropolity Winnickiego // Przegląd Powszechny. – Kraków, 1922. – T.153-154. – S. 273-286; Prochaska A. Władysław Winnicki wobec Basyljanów // Przegląd Powszechny. – Kraków, 1922. – T.153-154. – S. 43-80.

²¹ Prochaska A. Charakterystyka metropolity Winnickiego. – S. 275-276.

²² Ibid. – S. 286.

²³ Ibid. – S. 285.

²⁴ Ibid. – S. 285-286.

²⁵ Lewicki K. Sprawa unji Kościoła Wschodniego z Rzymskim w polityce dawnej Rzeczypospolitej // Sprawy narodowościowe. – № 5. – Rok VII. – S. 491-508; № 6. – S. 650-671.

²⁶ Ibid. – S. 492-493.

²⁷ Ibid. – S. 661.

²⁸ Ibid. – S. 664.

²⁹ Andrusiak M. [Рецензия] Lewicki Kazimierz. Sprawa unji Kościoła Wschodniego z Rzymskim w polityce dawnej Rzeczypospolitej. Sprawy narodowościowe. Warszawa, 1933. R. VII, nr 5, str.491-508; nr 6, str.650-671 // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – R.48. – S. 348-349.

³⁰ Ibid. – S. 348.

³¹ Ibid. – S. 349.

³² Woliński J. Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny. – Lwów: wyd. Zakładu Narod. im. Ossolińskich, 1936. – 150 s.

³³ Ibid. – S. 111.

³⁴ Zajikyn W. [Рецензія] Woliński J. Polska i Kościół prawosławny. Zarys Historyczny. Lwów, 1936. 150 s. // Kwartalnik Historyczny. – 1936. – S. 489-498.

³⁵ Deruga A. Piotr Wielki a unicy i unja Kościelna (1700-1711). – Wilno: Inst. Nauk.-Badawcz. Europy Wschodniej, 1936. – XX+296 s.

³⁶ Ibid. – S. 49.

³⁷ Ibid. – S. 6-7.

³⁸ Ibid. – S. 33.

³⁹ Ibid. – S. 176-177.

⁴⁰ Andrusiak M. [Рецензія] Deruga A. Piotr Wielki a unicy i unja Kościelna. 1700-1711. Inst. Naukow-Badawcz. Eur. Wschodniej. Ser. hist. N 1. Wilno, 1936. Str. XX+296,8° // Kwartalnik Historyczny. – 1936. – R.50. – S. 334-337.

⁴¹ Ibid. – S. 335.

⁴² Kossowski A. Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce w XVII-XVIII w. w świetle źródeł archiwalnych // Księga pamiątkowa ku czci J.E. x. Biskupa Mariana Fulmana. – Lublin: druk. narodowa, 1939. – Cz.III. Wydział nauk humanistycznych. – S. 62-132.

⁴³ Ibid. – S. 127.

⁴⁴ Ibid. – S. 132.

⁴⁵ Ibid. – S. 131.

⁴⁶ Kuczera A. Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i Ekonomii Samborskiej. – Sambor, 1935. – T.I. – 492 s.

⁴⁷ Ibid. – S. 418.

⁴⁸ Ibid. – S. 410.

Світлана Біла.

Унійні процеси в західних єпархіях Київської митрополії у дослідженнях польських істориків міжвоєнного періоду.

У статті проаналізовано науковий доробок польської історіографії 1920–1930-х рр. з проблем унійних процесів у західних єпархіях Київської митрополії. Показано основні здобутки і тенденції в аналізі теми, з'ясовано ступінь вивченості окремих аспектів проблеми і виявлено малодосліджені питання. Стверджується, що тогочасні науковці не виробили цілісного погляду на унійні процеси, праці дослідників хибують однобічністю, конфесійним підходом, однак ігнорувати їх не слід, бо вони містять новий фактологічний матеріал.

Svetlana Bila.

The Union processes in the western dioceses of Kiev metropolity in researches of Polan historian of the intermilitary period.

A scientific deposit of Polan historiography is analyzed in articles in 1920-1930 years on problems of union processes in the western dioceses of Kiev metropolity. The main thing achievements and tendencies in the analysis of theme are shown, a degree of studied of some aspects of problem is cleared up and scantily explored questions are exposed. It is claimed, that the research workers of that time don't produce an integral look on the union processes, the works of researchers sin by one-sidedness, a confessional approach, but we shouldn't ignore them because they include a new facts material.

ДРОГОБИЦЬКА РУСЬКА РАДА У 1848-1849 рр.: УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ

“Весна народів”, що охопила Австрійську імперію у 1848-1849 рр., відіграла важливу роль у всіх сферах життя галицьких українців. Передосім чітко викристалізувалося усвідомлення їх національної ідентичності.

У відповідь на громадсько-політичні заходи польських діячів Галичини, представники української інтелігенції 19 квітня 1848 р. сформулювали свої вимоги і подали їх губернатору Галичини графові Стадіону. 25 квітня була оприлюднена конституція, яка гарантувала демократичні права і свободи народам Австрії. Галицькі українці сприйняли її як юридичний дозвіл на створення власної політичної організації. За таких умов 2 травня у Львові була заснована Головна руська рада (далі – ГРР). Наслідуючи приклад польської Центральної ради народової, яка була створена 13 квітня 1848 р. і мала свої місцеві філії, ГРР 10 травня звернулася із закликом до національно свідомих українців засновувати деканальні і окружні ради. У числі перших була створена Дрогобицька руська рада як деканальна філія ГРР. Вона поширювала свою діяльність на Дрогобицький повіт Самбірського округу.

Спеціальної праці про заснування і діяльність цієї організації немає. Окремі дослідники принагідно згадували про неї у своїх працях, зокрема О.Терлецький¹, Я.Козік² та ін.

Мета статті – на підставі архівних документів, публікацій протоколів і книги кореспонденції ГРР та автобіографічних спогадів Юстина Желехівського з’ясувати час заснування, програмні вимоги та проаналізувати головні напрямки діяльності Дрогобицької деканальної ради.

Підготовка до створення ради розпочалася на початку травня 1848 р. Активну діяльність у цьому напрямку розгорнув священник с. Грушів Йосиф Левицький. Він також відомий як поет, публіцист, автор граматики української мови³. Й.Левицький виходив із того, що 10 травня ГРР видала відозву про створення філій на місцях⁴. Крім цього, на цей час у Дрогобичі вже існувала польська рада народова. З огляду на це, у середині травня він листовно звернувся до священників і сільських учителів Дрогобицького повіту з проханням прибути 22 травня до Дрогобича для створення місцевої руської ради. Цей день було вибрано не випадково, оскільки тоді мав відбутися у місті ярмарок, на який з’їжджалися селяни з різних околиць.

Заходи зі створення деканальної організації розпочалися 22 травня з Богослужіння у церкві св. Трійці. Після св. Літургії священники разом з Й.Левицьким пішли до василіанського монастиря. Там ігумен Кость Ганкевич, який займався організацією зборів, спеціально виділив одну із великих шкільних кімнат на другому поверсі⁵.

На установчі збори прибули такі священники: дрогобицький декан Василій Гапонович зі Стебника, Василій Комарницький з Лішні, мокрянський декан Григорій Кмицікевич,

Іван Коцішевський із Дорожева, Юстин Желехівський із Модрича та Гавриїл Туна із Якубової Волі. Крім українців, на збори прийшли також поляки. Серед них були голова Дрогобицької польської ради народової адвокат П.Мацішкевич та кілька поміщиків. Вони ставили собі за мету не допустити заснування українцями своєї організації⁶.

На початку засідання учасники заспівали тропар “Христос Воскрес”, після чого виступив Й.Левицький. Він обґрунтував необхідність заснування ради у Дрогобичі, зазначивши, що українці є окремим народом, котрий налічує 15 мільйонів жителів, має свою мову, історію та віровизнання. Для переконливості цих слів він навів історичні аргументи. Зокрема, звернувся до часів київського князя Володимира Великого, говорячи, що “ще в ті часи над ріками Вислоком, Сяном та Дністром наші предки жили, русинами називались, язиком тим самим що десь говорили, та віру християнськую так як нині своїм власним обрядом ісповідали...⁷”.

Наприкінці промови Й.Левицький оголосив про створення Дрогобицької руської ради та відкриття першого її засідання. Присутнім було зачитано петицію українців до австрійського імператора від 19 квітня та відозву ГРР від 10 травня. Після цього запропонували записуватись у члени новоствореної ради. В той час, коли українці для вписування називали свої прізвища, польські представники намагалися зірвати цю процедуру. Зокрема, П.Мацішкевич, звинуватив перемиського єпископа Григорія Яхимовича в тому, що він разом із кількома священиками пропагує московофільство і таким чином зраджує Австрію. Інші присутні поляки намагалися вмовити селян не записуватись членами ради, а священиків – взагалі її розпустити. Однак ці спроби виявились даремними. Учасники продовжили роботу і ухвалили зібратися 29 травня⁸. Тоді засідання відбулось у тому ж монастирському приміщенні, однак в іншій шкільній кімнаті. Це було пов’язано з тим, що попереднього разу через багатолюдність у приміщенні проломилась підлога.

Метою засідання стало ухвалення регламенту та обрання керівництва Дрогобицької деканальної ради. Тимчасовим головою став священик В.Комарницький. Реальним претендентом на посаду голови був священик В.Гапонович. Однак він відмовився на користь Г.Кмицікевича, який мав значний авторитет серед українців та поляків. Заступниками голови стали священики В.Гапонович та Ю.Ганкевич, а секретарем – Ю.Желехівський⁹.

До складу ради увійшло близько 40 членів, переважно священиків, учителів, селян. Серед них були Василій Ляпошинський, Симеон Комарницький, Йосиф Чапельський, Іван Криницький, Василій Степан, Павло Левицький, Андрій Ковринський, Іван Мелецький, Микола Жуковський, Іван Межимович, Іван Івасишин, Олександр Блуй, Микола Карпінський, Гавриїл Туна, Северин Дністрянский, Антон Губицький, Юліан Андрашевський, Онуфрій Костанкевич, Павло Леніцький, Йосафат Отінський, Антон Ступницький, Йосиф Баранівський, Тимофій Барика та ін.¹⁰

Засідання деканальної ради були відкритими. Вони відбувались кожного понеділка, крім церковних свят, у монастирському приміщенні. Їх відвідували селяни, які приїжджали на ярмарок. Постійно контролювали діяльність української організації поляки¹¹.

Ухваливши регламент, Дрогобицька деканальна рада 5 червня виробила програмні вимоги, згідно з якими зобов’язувалась “утримувати і утверджувати у жителів Дрогобиччини віру, спокій, любов до всіх народів, пошану до конституції і крайових законів та вірність імператорові Фердинанду І”. Текст цієї програми, разом із проською про визнання Дрогобицької руської ради, того ж дня було надіслано на адресу центральної установи у Львові¹².

На своєму засіданні 9 червня ГРР повідомила, що “рада руска вь Дрогобичи далася знати, й пристала до нашої” і визнала її своєю філією¹³. Однак, у листі не була вказана кандидатура на кореспондента, тому відповідь затрималась. Лише 10 липня П.Лозинський, очевидно, призначений ГРР на цю посаду, надіслав у Дрогобич повідомлення про визнання місцевої ради та доповнив її програму пунктами про необхідність виконання потреб українців свого повіту, запровадження народних шкіл, дотримання мирних взаємин зі всіма жителями та вирішення українсько-польських суперечностей¹⁴.

Зазначені вимоги виявились надзвичайно актуальними для Дрогобицької руської ради, адже одразу після її заснування у місті загострилися стосунки між українцями та поляками. Причиною цього стало намагання Дрогобицької польської ради ліквідувати монастир оо. Василіян та місцеву нормальну школу через проведення там засідань руської ради. Посилаючись на те, що існування двох рад спричиняє непорозуміння між мешканцями міста, поляки почали збирати підписи для реалізації свого задуму.

У зв'язку з цим Дрогобицька руська рада 19 червня провела таємне засідання, на якому Ю.Ганкевич виступив із протестом проти дій польської ради. Для врегулювання конфлікту було вирішено вислати делегацію у складі священників Г.Кмицікевича та Г.Туни до голови польської дрогобицької ради П.Мацішкевича. Однак, той лише підтвердив наміри поляків.

Не змігши таким чином вирішити проблему, Дрогобицька рада, не чекаючи відповіді про визнання, звернулась до ГРР із проською про сприяння організації урядової комісії для вивчення ситуації в Дрогобичі, а також про переведення місцевої нормальної школи з-під управління Перемишльської латинської консисторії під контроль Перемишльської греко-католицької консисторії для обмеження впливу поляків на діяльність ради та розвиток української нації¹⁵. У зв'язку з цим 26 червня ГРР відіслала відповідні звернення до Президії міністерства, Ради міністрів і Перемишльської греко-католицької консисторії¹⁶.

Українсько-польські суперечності на цьому не завершилися. Зокрема, про це свідчить скарга Дрогобицької руської ради від 18 липня про приниження поляками греко-католицької віри та прирівнювання всіх українців до постаті Яреми Вишневецького¹⁷.

У липні 1848 р. було організувано свято посвячення хоругви (прапора) для української гвардії. Напередодні, 3 липня, Дрогобицька організація звернулася до ГРР із проханням помістити у “Зорі Галицькій” зображення українського народного одягу та кольори українських хоругв¹⁸.

З нагоди посвячення української хоругви у Дрогобичі св. Літургію відправив крилошанин Іван Селецький, який приїхав із Трускавця. На ній були присутні навколишні священники, міські урядовці, військові та численні селяни. Після Служби Божої було посвячено хоугву (синє полотнище із зображенням жовтго лева). Церемонія посвячення відбулась на площі перед церквою св. Трійці і супроводжувалась рушничними залпами. По завершенні урочистостей хоругву зі співом “З нами Бог” занесли до церкви, де вона й зберігалась¹⁹.

Слід зазначити, що Дрогобицька руська рада прагнула також створити українську національну гвардію. Про це свідчать протоколи ГРР від 27 жовтня 1848 р.²⁰, однак невідомо, чи це було зроблено.

З огляду на те, що Австрія воювала з Сардинським королівством, Дрогобицька руська рада 28 серпня відправила богослужіння за полеглих у боях українців²¹. Польська “Gazeta Narodowa” негативно оцінила участь людей у цьому богослужінні. У відповідь Дрогобицька руська рада звернулася до ГРР з проханням опротестувати

статтю, оскільки в ній не враховувались права і свободи людини. Але ГРР відхилила це прохання через небажання втручатись у приватну діяльність друкованого органу "Gazeta Narodowa"²².

На засіданні 4 вересня 1848 р. обговорювалась відозва ГРР від 24 серпня до місцевих рад про необхідність збору підписів за поділ Галичини та відіслання їх до Відня, тому що там, як зазначається в документі, "наш як поляквѣ передъ цѣлымъ свѣтомъ представлено"²³. Дрогобицька руська рада погодилась, що лише тоді, коли "назвуть заходню часть Галиции польськовѣ провинцыевѣ, а нашу русковѣ, то помало прийдемъ гадка, же русини не є поляками" і вирішила підтримати ідею поділу Галичини²⁴.

Для прискорення врегулювання питання поділу Галичини Дрогобицька рада того ж дня підготувала петицію до австрійського парламенту, скріпивши її 179 підписами. 4 вересня цей документ був відісланий до Відня, а копія 12 вересня надіслана до Львова²⁵. Під копією петиції підписи поставили Г.Кмицикевич, Ю.Желехівський, А.Губицький, Ю.Андрашевський, О.Костанкевич, П.Леніцький, Й.Отінський, А.Ступницький, Й.Баранівський, Т.Барика, В.Степан, О.Блуй, В.Кучаган та М.Карпінський²⁶.

Збору підписів посилено протидіяли поляки, магістратські чиновники. Вони агітували людей на вулиці, ринку, приходили на засідання, де закликали не підписуватись за створення окремої української провінції²⁷.

Будучи незадоволеною ставленням міських урядовців до прагнень українського населення, Дрогобицька руська рада розробила своєрідний проект реформування місцевої влади і подала його на затвердження ГРР. Він був оформлений у вигляді вимог, сформульованих на конституційних засадах. Текст проекту був відісланий до Львова на адресу П.Лозинського, який мав подати його на розгляд австрійського парламенту.

Згідно з цим проектом, найвищим органом місцевого самоврядування ставав провінційний сейм. Він мав розглядати вимоги, передані йому спеціальною комісією, створеною із крайових чиновників та священників. Судову владу повинні були здійснювати в кожному селі 12 лавників, які б розглядали селянські скарги у громаді. Війти та кілька присяжних склали вищу судову інстанцію. При цьому судові представники мали бути освіченими юристами, добре знати крайове право. Для судових засідань визначався спеціальний громадський будинок із канцелярією для писаря і місцем для арешту в'язнів.

Дрогобицька рада звернула також увагу на освітню сферу. Зокрема, передбачалось відкриття українських шкіл, наявність приватного вчителя у кожній громаді, запровадження в школах української мови та обов'язкове навчання у них основ ремесла і ведення сільського господарства²⁸. Актуальним було мовне питання. Так, уже на першому засіданні рада ухвалила вести всі зібрання українською мовою, а 2 серпня запропонувала ГРР використовувати її в обіжниках²⁹.

Значну увагу Дрогобицька рада приділила покращенню життя приватних учителів. Складність їх становища полягала в тому, що вони отримували заробітну плату безпосередньо від селян, які часто відмовлялись оплачувати навчання своїх дітей. Для вирішення цієї проблеми Дрогобицька руська рада 7 серпня запропонувала ГРР для всіх жителів міст і сіл увести спеціальний учительський податок. Він мав складати громадську касу, з якої б виплачувалася зарплата вчителям та йшли кошти на потреби шкіл. Цю пропозицію було обґрунтовано тим, що при великих податках учительська заробітна плата не буде помітною для населення, збирати її будуть державні службовці, а вчителі зможуть вчасно її отримувати. При цьому слід зазначити, що автором

листа до ГРР щодо проблеми тогочасного вчителя був голова руської ради в Підбужі Самбірського округу, священник з Нагуєвич Лев Кордасевич³⁰.

ГРР порушила це питання на своєму засіданні 25 серпня 1848 р., а 13 вересня того ж року вирішила надіслати спеціальні петиції до австрійського парламенту та через міністерство освіти внести до нового шкільного плану³¹. Відповідні документи були також підготовлені у Дрогобичі. Зокрема, звітти 26 листопада 1848 р. вислано петицію до Президії міністерства освіти і віровизнань про внесення пропозиції до нового шкільного плану³² та петицію до Кромержизького парламенту від 7 лютого 1849 р. про проблеми вчителя в Галичині³³. 4 грудня з Дрогобича вислано петицію до Президії міністерства освіти і віровизнань із висловленим протестом проти запровадження польської мови як головної у навчальному процесі³⁴.

Невідомо, чи ці петиції були написані Дрогобицькою руською радою, оскільки, як зазначає Ю. Желехівський, після польського повстання у Львові проголошено військовий стан, і рада змушена була розпуститись³⁵. Тим більше, що архівні документи підтверджують: на початку листопада 1848 р. було заборонено діяльність усіх “поменших” рад, крім окружних³⁶. Протоколи ГРР свідчать, що Дрогобицька руська рада проводила свою діяльність ще на початку 1849 р. Можливо, це було спричинено відозвою ГРР від 1 грудня 1848 р. про відновлення діяльності місцевих рад³⁷.

Відомо також, що 26 лютого 1849 р. Дрогобицька руська рада пропонувала друкувати податкові книги українською мовою³⁸, а 23 березня 1849 р. Г. Кмицікевич виступав за те, щоб у судові органи влади призначати українців, оскільки поляки, німці і вірмени не сприяли вирішенню судових справ на користь українського населення³⁹. Відтоді немає жодних документальних свідчень про діяльність Дрогобицької руської ради.

Отже, можна сказати, що під впливом створення філіяльних організацій Центральної ради народової і ГРР 22 травня 1848 р. була заснована Дрогобицька руська рада. Її мета полягала у забезпеченні потреб української людності свого повіту, запровадження народних шкіл та дотримання мирних взаємин зі всіма жителями. У своїй діяльності Дрогобицька руська рада обстоювала права місцевих українців, підтримала ідею поділу Галичини, виробила проект реформування місцевої влади, звернула увагу на запровадження української мови в школах і покращення становища українських учителів. Діяльність Дрогобицької руської ради проходила в постійних суперечностях між українцями і поляками. Однак саме під їх впливом вона змогла відіграти важливу роль в утвердженні самосвідомості українців на теренах краю.

¹ Терлецький О. Організація руських рад в Галичині в 1848-1851 рр. б.м. 1947 // Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника (далі – ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України), відділ рукописів, Ф. 115, Спр. 144.

² Kozik J. Między reakcją a rewolucją (studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848-1849). – Kraków, 1975.

³ Лірвак з-над Сяну. Перемиські друки середини XIX ст. – Перемишль, 2001. – С. 225.

⁴ Відозва Головної руської ради від 10 травня 1848 р. // Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 180. – Оп.1. – Спр.1. – С. 1-2.

⁵ Автобіографія Ю. Желехівського // Вестник “Народного Дома”. – 1909. – № 11. – С. 200.

⁶ Там само. № 12. – С. 205.

⁷ Левицький Й. Бесіда говорена 22 мая 1848 року в Дрогобичі при основанні Комітета Руського // Лірвак з-над Сяну. – С. 235.

- ⁸ Автобіографія Ю.Желехівського // Вестник “Народного Дома”. – № 12. – С. 207-208.
- ⁹ Там само. – С. 209.
- ¹⁰ Лист Дрогобицької руської ради до Головної руської ради від 19 червня 1848 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр.37. – С. 75; Копія петиції Дрогобицької руської ради до австрійського парламенту, надіслана Головній руській раді 11 вересня 1848 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр.28. – С. 239.
- ¹¹ Автобіографія Ю.Желехівського. – 1910. – № 1. – С. 11.
- ¹² Лист Дрогобицької руської ради до Головної руської ради від 5 червня 1848 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр.4. – С. 65.
- ¹³ Головна руська рада: протоколи засідань і книга кореспонденції // За ред. Турія О. – Львів, 2002. – С. 32.
- ¹⁴ Лист Головної руської ради до Дрогобицької ради від 10 липня 1848 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр.4. – С. 67.
- ¹⁵ Лист Дрогобицької руської ради до Головної руської ради від 19 червня 1848 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр.37. – С. 74.
- ¹⁶ Головна руська рада: протоколи засідань і книга кореспонденції. – С. 146.
- ¹⁷ Там само. – С. 47.
- ¹⁸ Там само. – С. 151.
- ¹⁹ Автобіографія Ю.Желехівського. – № 1. – С. 12.
- ²⁰ Головна руська рада: протоколи засідань і книга кореспонденції. – С. 81.
- ²¹ Лист Дрогобицької руської ради до Головної руської ради від 4 вересня 1848 р. // ЦДІА України у Львівській області. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр.4. – С. 68.
- ²² Там само. – С. 61.
- ²³ Відозва Головної руської ради до місцевих рад від 24 серпня 1848 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 180, Оп.1. – Спр.28. – С. 43.
- ²⁴ Лист Дрогобицької руської ради до Головної руської ради від 30 вересня 1848 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр.33. – С. 43.
- ²⁵ Лист Дрогобицької руської ради до Головної руської ради від 12 вересня 1848 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр.28. – С. 227.
- ²⁶ Копія петиції Дрогобицької руської ради до австрійського парламенту // ЦДІА України у Львові. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр.28. – С. 237-239.
- ²⁷ Автобіографія Ю.Желехівського. – 1910. – № 1. – С. 9.
- ²⁸ Лист Дрогобицької руської ради до Головної руської ради від 30 вересня 1848 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр.33. – С. 44.
- ²⁹ Головна руська рада: протоколи засідань і книга кореспонденції. – С. 159.
- ³⁰ Лист Дрогобицької руської ради до Головної руської ради від 30 вересня 1848 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр.37. – С. 115-116.
- ³¹ Лист Головної руської ради до Дрогобицької ради від 13 вересня 1848 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр.37. – С. 117.
- ³² Петиція з Дрогобича до Президії міністерства освіти і віровизнань від 26 листопада 1848 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф.180. – Оп.1. – Спр.37. – С. 199.
- ³³ Петиція з Дрогобича до Кромержизького парламенту від 7 грудня 1848 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр.37. – С. 197-198.
- ³⁴ Петиція із Дрогобича до Президії міністерства освіти і віровизнань // ЦДІА України у Львові. – Ф. 180, Оп.1. – Спр.37. – С. 203-204.
- ³⁵ Автобіографія Ю.Желехівського. – 1910. – № 1. – С. 11.
- ³⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр.1. – С. 44.

³⁷ Відозва Головної руської ради до місцевих рад від 1 грудня 1848 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр.1. – С. 45.

³⁸ Головна руська рада: протоколи засідань і книга кореспонденції. – С. 113.

³⁹ Там само. – С. 118.

Ольга Юрейко.

Дрогобицька Руська рада у 1848-1849 рр.: утворення і діяльність.

У статті охарактеризована діяльність філії Головної руської ради в Дрогобичі у 1848-1849 рр. З'ясовано, що її метою було забезпечення потреб українців у Дрогобицькому повіті, заснування народних шкіл та співпраця з іншими народами краю. Головні напрямки діяльності полягали у реалізації ідеї поділу Галичини на українську і польську провінції Австрії, виробленні проекту реформування місцевої влади, запровадженні української мови в школи, покращенні становища вчителів та обстоюванні прав українців на місцевому рівні.

Olga Yureiko.

Drohobych Ruthenian Council in 1848-1849: foundation and activity.

The activity of an affiliated branch of the Supreme Ruthenian Council in Drohobych is considered in the Paper. It is established that its aim was fulfillment of the Ukrainians' needs in Drohobych region, foundation of native schools and collaboration with others peoples in the region. The main directions of its activity were realization of division of the region into Ukrainian and Polish province of Austria, drawing up a plan of reforming of the regional government, inculcation of the Ukrainian language in schools, improving of the Ukrainian teachers' situation and defending of the Ukrainians' rights on a local level.

“УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ” В ЦЕРКОВНОМУ ЖИТТІ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XIX ст.

Київська митрополія посідає особливе місце у вітчизняній церковній історії, оскільки є колыскою християнства в Русі-Україні. Авторитетну київську архієрейську кафедру неодноразово обіймали вельми помітні ієрархи, пам'ять про яких зберігалася століттями. Проте після трьох поділів Польщі і приєднання Правобережної України до складу неозорої Російської імперії в статусі митрополії та митрополитів відбулися вагомі процеси, які до невпізнання змінили місце даної церковно-адміністративної одиниці серед десятків російських єпархій. Зокрема, починаючи з 1796 року, владу київських православних владик було суттєво обмежено: тепер вона розповсюджувалася не на величезні масиви Правобережжя та інших українських регіонів, а лише на окреслену російською владою Київську губернію¹. Титул митрополита Київського і Галицького практично втратив свій географічний зміст. Галичина взагалі перебувала за кордоном та навіть і сусідні волинський та подільський архієреї не підлягали тепер київському митрополитові, що було, до певної міри, принизливим для архієрея найдавнішої кафедри в країні².

А оскільки Російську Православну Церкву в XIX ст. очолював не патріарх, а підлеглий імператорові Священний Синод, то на практику призначення київських владик вагомо вплинула цілеспрямована і далекоглядна національна політика імперії. В 1799 році не стало київського митрополита-українця Ієрофея (Малицького) і після його смерті на київській кафедрі аж до кінця існування Російської імперії не було жодного митрополита місцевого походження. Протягом 1799-1917 років київську кафедру почергово обіймали десяток росіян та владика румунсько-молдавського походження Гаврііл Бонулеску-Бодоні.

Переважно росіян стали призначати і вікаріями Київської митрополії – ними були єпископи Канівські, Чигиринські та Уманські. Російські прізвища (Колоколов, Хижняков) стали стабільним явищем і для голів київської духовної консисторії – виконавчого, розпорядчого та судового органу при київських архієреях. Цим російським чиновникам влада надавала вдвічі більший оклад “за національність” – згідно з тогочасним законодавством, російські чиновники, що переїздили служити в Південно-Західний край з великоросійських губерній, отримували вдвічі більшу оплату своєї праці, ніж їхні колеги-аборигени³. Така дискримінація в очах російської влади була просто необхідним заходом для успіху “російської справи” в цьому “складному” регіоні.

Здавалось би, такі посилені заходи мали швидко рухати процеси русифікації на тогочасній Київщині. Проте вони стосувалися переважно лише верхівки місцевого управлінського “айсберга”, а тому все було значно складнішим.

Насамперед, русифікація українців обтяжувалася строкатою етнічною картою Київщини XIX ст. За офіційною статистикою, станом на 1894 р. у Київській губернії

мешкало 2701297 православних українців та росіян, 458114 євреїв-іудеїв, 77912 поляків, переважно католицького віровизнання⁴.

Значну частину населення Київської губернії склали євреї, які, через ізольованість кагального життя та відданість своїм віковичним традиціям, майже не сприймали русифікаційних впливів. Як наслідок, російська влада вживала масу заходів щодо зближення єврейського населення зі слов'янським (боротьба з таємною освітою, заохочення переходу в православ'я тощо), проте вагомим результатів досягти так і не вдалося. Однак розробка “єврейського” питання відбирала у російських владоможців чимало сил і часу, а тому на русифікаційну політику щодо українців можливостей залишалося дещо менше.

Не менше (а подекуди й більше) доводилося київським губернаторам та генерал-губернаторам боротися з могутніми польськими впливами на Київщині. Чого були варті лише два польські повстання ХІХ століття! Втім, навіть найсуворіші національно-дисциплінарні заходи були не в змозі подолати вплив польської аристократії в цьому регіоні. Київські губернатори ще довго виносили догани своїм канцеляристам за незнання польської мови, а київські митрополити ХІХ століття вивчали не мову абсолютної більшості своїх парафіян-українців, а польську мову, котрою доводилося спілкуватися з католицькою аристократією, до якої належали власники кріпаків Київської губернії. Саме польську мову до 30-х років ХІХ століття вивчали і в православній Київській духовній семінарії. Рідної мови більшості православних мирян досить довгий час на офіційному рівні не помічали, вважаючи її не самостійною лінгвістичною одиницею, а спотвореною полонізмами російською мовою. Подібне ставлення відтягувало русифікаційні зусилля на єврейський та польський “фронти” і, відповідно, полегшувало побутування української мови, культури та церковних традицій.

Саме тому в перші роки панування російської влади на Київщині ХІХ століття “українському питанню” відводилося несамотійне периферійне місце. Щодо цього, можна згадати лише боротьбу поліції з підпільним завезенням на територію Київщини книг українською мовою з Почаївської лаври. Київській лаврській типографії подібні книги друкувати заборонялося. “На это изгнание книжного южнорусского языка из православных типографий народ и духовенство Малороссии ответили пассивным сопротивлением. Отказываясь покупать московские издания, малороссы обратились к униатским, которые печатались, как и раньше, южнорусским языком” – пише відомий російський історик Церкви В.Чеховський⁵. Прагнення тогочасних парафіян читати духовну літературу рідною мовою деколи спричиняло чималі скандали в церковному житті Київської митрополії. Зокрема, в 1801 році киево-печерські друкарі пішли на таємну змову з почаївськими. Внаслідок цього, до Києва стали перевозити чималі партії українських книг почаївського друку без обкладинок. А в типографії Києво-Печерської лаври на ці видання “одягали” київські обкладинки з російськими назвами і вихідними даними. Такі книги мали чималий попит серед численного українського прочанства, що мандрувало до Києва з усієї України.

Вагомим недоліком таких видань було те, що, зміст їх не завжди відповідав православному віровченню. Коли про подібні витівки друкарів доповіли київському митрополитові Гавриїлу Банулеско-Бодоні, то на спритних руках друкарів з'явилися кайдани, а по київських книгарнях прокотилася хвиля поліцейських обшуків⁶. Однак система книготоргівлі була на той час налагоджена настільки, що поліцейським нічого не вдалося знайти, а деякі з торговців відверто глумилися з неповороткості стражів порядку... Тобто, в даному випадку, національно-мовний бар'єр виявився вищим від

конфесійного. Але подібні приклади залишалися одиничними – Російська імперія лише розпочала розбудову своїх владних структур на території Київської митрополії.

Власне, якщо розглядати виключно церковно-історичний аспект, то для Київщини XIX століття назва “Російська Православна Церква” набувала реальностей лише в Києві та кількох повітових центрах. А це була “крапля в морі” українських сільських парафій, де російська мова десятиліттями була мало не екзотикою. Справжня русифікація тут почалася лише в радянський час – особливо після проведення “лікнепу”. Адже в XIX столітті ще не існувало головних приводних пасів русифікації – радіо, телебачення, масової доступної преси тощо. Побутувала російська книга, проте, внаслідок масової неписьменності населення, вона була доступною вельми обмеженому контингенту українського населення.

Православним мирянам Київщини в дореформений період куди потрібнішими виявлялися знання церковнослов'янської мови, якою традиційно здійснювалися богослужіння і в українських, і у великоросійських губерніях. Саме тому в першій половині XIX ст. навчалися читати не так по російському “Букварю”, як по церковнослов'янському “Часослову” чи “Псалтирю”.

Крім того, Київщина до 60-х років XIX століття посідала перші місця серед губерній Російської імперії за числом кріпаків. При цьому ситуація вимальовувалася досить парадоксальна – кріпаками були, в основному, корінні українці, що становили більшість населення Київщини. Прийшла ж меншість – поляки та євреї – мали статус вільних осіб, і тому для них потреба в знанні “титульної” мови імперії була навіть більшою, ніж у кріпацького українського населення. Знання державної мови Росії більш необхідні біржовику-єврею або ж чиновникові-шляхтичу, ніж “одухотвореному реманенту”, який поміщик має можливість продати, подарувати, програти в карти чи кості, помінати на породистого хорта і тому подібне.

Власне, в таких умовах кріпаки – українці Київщини досить міцно трималися своїх традицій релігійного життя. Це явище знаходило підтримку і в місцевого православного духовенства. Якщо у великоросійських губерніях православні крилошани, активно спілкуючись з місцевим одновірним дворянством та купецтвом, швидко аристократизувалися, то на Київщині, де купецтво було переважно іудейським, а дворянство-католицьким, процеси аристократизації духовенства були обтяжені конфесійним бар'єром і тому не могли розвиватися так, як у внутрішніх регіонах імперії. Відповідно, священству і взагалі духовенству Київської митрополії доводилося особливо враховувати традиційні та національні запити місцевих українських парафіян. Зокрема, в матеріальному плані доводилося розраховувати лише на їх підтримку – адже недарма на Київщині XIX століття католицькі костьоли були переважно кам'яними, а православні храми – дерев'яними і невеликими. Місцева католицька аристократія зрідка толерувала релігійні запити своїх кріпаків, але це виглядало винятком із правил. І тому в цьому регіоні аристократизація православного духовенства переважно означала зближення з іновірними шляхтичами та їх економами, що було неприйнятним для більшості православних мирян Київщини. Пастир, що ставав частим гостем поміщика-католика, нерідко втрачав авторитет в очах парафіян-кріпаків.

Русифікаційні потуги імперії на рівні церковного життя Київської митрополії наштовхувалися на традиційний уклад життя як парафій, так і самого духовенства. Зокрема, вагомим бар'єром на шляху іншомовних впливів була станова ізольованість духовенства та спадковість православних парафій. Перше явище означало, що до 1869 року духовенство, як і більшість селянства, також перебувало у своєрідному

кріпацтві. Кожен син поповича, диякона, дяка чи паламаря, згідно з законом, мав продовжити службу батька у духовному відомстві. Якщо він не мав відповідних знань чи здібностей, то ставав церковним сторожем, але покинути вузькі, далеко не безрозмірні межі Відомства православного сповідання годі було й мріяти. Вступ до університетів поповичам до 1869 року був заборонений, і той із них, хто випадково опинявся поза межами Церкви, міг потрапити або в принизливий для тогочасного духівника оподатковуваний стан, або ж на військову службу. Довгий час поповичі не мали права й на повноцінне особисте щастя – супутниць життя вони також мали обирати виключно серед дочок духовної верстви населення, що часом було непросто.

Така замкненість породжувала спадковість парафій. Останні на Київщині ХІХ століття були неабияким дефіцитом – адже в багатьох місцевих священиків налічувалося по троє, п’ятеро, а то й семеро синів – і всі вони до 1869 року мали служити Богові й Церкві саме в даному регіоні. Попит перевищував пропозицію в кілька разів, а тому київські митрополити дуже дивувалися, коли на вільне місце в одній з привабливих парафій подавалося до півсотні прохань про призначення настоятелем. Тому на Київщині типовим явищем були духовні династії Крижанівських, Левицьких (Левитських), Кудрицьких, Бутовських, Василевських, Лінчевських, Базилевичів, Коломацьких, Кисилевичів, Молчановських, Павловських, Лотоцьких, Грушевських, Похилевичів, прізвища яких у порівняно невеликому регіоні мали десятки й десятки священиків, дияконів, дяків, паламарів, псаломників. У деяких парафіях прізвище священиків не змінювалося протягом вельми тривалого часу. Відповідно, дана ситуація зберігалася досить довго навіть перед самим переворотом 1917 року серед священства Київщини переважали вищеназвані традиційні прізвища. Наприклад, у містечку Біла Церква Васильківського району в одній із парафій майже півтори сотні років служили священики Артисевичі (Артасевичі)⁷. Подібних прикладів можна навести чимало.

Замкненість духовного стану та спадковість православних парафій, в свою чергу, спричиняла відсутність вагомих русифікаційних впливів на окремо взятого духівника. Молодий попович зростав в україномовному середовищі української парафії, де польську мову було, зазвичай, чути частіше, ніж російську. Кількарічне навчання в Київській духовній семінарії мало змінювало ситуацію – російська мова в семінаріях завжди була “найпопулярнішим” предметом для численних повторних перескладань семінаристами. Зауважмо: не якийсь богословський предмет, а титульна мова імперії.

Втім, і перескладання не завжди досягали мети. Після семінарії і рукопокладення в священничий сан отець знову занурювався в атмосферу україномовного середовища переважно сільських парафій. Якщо він починав розмовляти з парафіянами виключно по-російськи, то миряни, які нерідко знали цього поповича змалку, не сприймали такої зміни – адже звикли спілкуватися з ним рідною мовою. Тому пастиреві, що бажав мати всебічний авторитет в очах своїх мирян, доводилося згадувати про російську мову лише під час оформлення парафіяльних документів. Останні, до речі, нерідко велися причетниками, що ще більше звужувало контакти священства з державною мовою імперії. Маємо численні документальні свідчення того, що священство Київщини мислило рідною українською мовою. До таких свідчень можна віднести олівцеві помітки на “полях” офіційних документів. Такі неофіційні епістолярії представники духовенства не лише здійснювали рідною мовою, але й нерідко “здобрювали” коментарями з присмаком сарказму або ж неповторного українського гумору.

Не рідкістю були й характерні граматичні помилки в документальній спадщині, залишеній нам духовенством Київської митрополії ХІХ століття. Від побутового

“брычка на рысорах”, “худобынка” до більш серйозного “Синод” замість “Синод” чи “ымператор” замість “імператор” – все це також свідчить про ту мову, якою мислив автор, складаючи текст. Це при тому, що за спотворення августійшого імператорського титулу можна було “zasлужити” неабиякі неприємності.

Крім церковної документації, духовенству Київської митрополії нерідко доводилося вести листування з поміщиками та їхніми економами. А оскільки серед поміщицтва та економічних службовців виразно домінували поляки, то подібна документація в першій половині XIX ст. велася польською мовою. Остання, як уже зазначалося, до 30-х рр. XIX ст. вивчалася в духовних семінаріях Південно-Західного краю. Ця прикра для російської влади обставина була наслідком практичної необхідності – адже православному духовенству мимо волі доводилося спілкуватися з власниками своїх мирян. І якщо пастирєві необхідно було щось попросити у гонористого польського шляхтича, то в такому випадку використання польської мови ставало більш ніж бажаним. Навіть коли після першого польського повстання польську мову було виключено з семінарських предметів, на місцях ситуація змінилася мало. Ілюстрацією такого факту є розпорядження київського митрополита Філарета (Амфітеатрова), видане ним у 1851 році. Архієреєві стало відомо, що в листуванні з економами священники використовують польську мову і владика повелів “с водворением здесь отечественных порядков и законов все сословия в общественных интересах и личных своих надобностях, а тем более священники, должны употреблять никакого другого языка, кроме русского”⁸... (Хоча, загалом, цей же митрополит вельми позитивно ставився до використання української мови в побуті духовенства. Архієрей чимало подорожував по митрополії і бачив, що без цього просто не обійтися. Проте, офіціоз мав залишатися офіціозом).

Довгий час “неутверждение в русском языке” вважалося виключно наслідком польських впливів. Самовідданий провідник російської політики в українських губерніях Правобережжя генерал-губернатор О.Безак у перші роки свого правління бачив в православному духовенстві Київщини “стан наскрізь російський, без усякого стороннього домішку в своєму племені”, але “зачинений сам в собі і прикріплений до особливої служби, яка не потребує ні такого прикріплення, ні такої величезної кількості осіб”⁹. Духовенство Київської митрополії мало завдячувати О.Безаку тим, що саме з його ініціативи не лише на Київщині, але й в усій величезній Російській імперії в 1869 році було скасовано станову замкненість духовенства: поповичам дозволили самостійно обирати життєвий шлях – зокрема, вступати до університетів та інших навчальних закладів. Це швидко дало результати: незабаром майже половина університетських студентів були вихідцями саме з духовного стану. Проте генерал-губернатор здійснив дану акцію явно не з філантропійних міркувань – він став ініціатором звільнення духовенства від своєрідного кріпацтва лише тому, що мав намір використати звільнений і “наскрізь російський стан” для потреб і “видов обрусения Юго-Западного края”.

Утім, минуло лише кілька років і високопоставлений чиновник “покаявся” у своєму прогресивному вчинку. Йому довелося чимало подорожувати по Київщині, і він мав нагоду особисто познайомитися із місцевим колоритом. Генерал-губернатор в “наскрізь російському стані” православного духовенства тепер зумів побачити стан “наскрізь спольщений”. Корінна зміна поглядів на політичні вподобання духовного стану змусила його визнати свою колишню “помилку”, і для її виправлення управитель трьох губерній вирішив удатися до вельми крутих заходів – він офіційно запропонував владним органам Російської імперії виселити православне духовенство Південно-Західного краю у внутрішні російські губернії і на його місце переселити

великоросійських духівників. Цей проект, на щастя, так і не було втілено в життя, однак наміри О.Безака були цілком серйозними і після “забраковування” їх експертною оцінкою довго зберігалися під грифом “Таємно”. Масове переселення духовенства Південно-Західного краю в ті часи означало його розорення – в усякому разі, саме так це оцінювали сучасники. Врятувало духовенство лише те, що проект був надісланий на експертизу авторитетному протоієрею, настоятелю Києво-Софіївського собору о. Петру Лебединцеву.

Цей священнослужитель мав чималі заслуги перед Російською імперією, про що свідчать його численні нагороди – жоден пастир Київської митрополії ХІХ століття не мав такої кількості нагород, як Петро Гаврилович Лебединцев. Він був автором проектів багатьох реформ та ініціатив у церковному житті, став знаним науковцем – істориком, краєзнавцем, етнографом. Найвідомішою ж його справою було заснування у м. Біла Церква системи з чотирьох постійно діючих шкіл, які стали початком “шкільної революції” по всій Російській імперії¹⁰. Свого часу про ці школи писала вся імперська преса.

Самовіддане служіння Російській Православній Церкві о. Петро умів поєднати з симпатіями до України та всього українського. Він з дитинства товаришував з Т. Г. Шевченком, адже вони були земляками. Цю дружбу священник і Кобзар пронесли через усе своє життя, і саме о. Петро відспівував тіло Тараса Шевченка при перевезенні його до Канева.

П. Лебединцеву належить унікальний проект заснування в Київській митрополії духовного часопису українською мовою. “Воскресное чтение плохо расходуется по Малороссии. Понятно, что ей нужен духовный национальный журнал”. – запевняв він свого брата Феофана Лебединцева – видавця славнозвісної “Київської старовини”¹¹. При цьому П. Лебединцев висловлював здивування, що подібні журнали є для словаків в Угорщині і для латвійців в самій Росії, але не існує часопису мовою 12-мільйонного українського народу.

Українофільство о. Петра Лебединцева нерідко викликало підозру та кляузи російського духовенства, якого, втім, у Києві було порівняно небагато. Але, очевидно, саме такі підозри стали вагомою причиною того, що одного разу на робочому столі заслуженого протоієрея опинився проект виселення духовенства Південно-Західного краю до великоросійських губерній. Нам не вдалося розшукати цього проекту в київських архівах. Церковний централізм став причиною того, що він зберігся в оригіналі лише в Російському державному архіві м. Санкт-Петербурга. Імперія вміла оберігати свої таємниці: протягом майже десятилітньої регулярної роботи в архівних установах Києва ми не встановили ні найменших слідів цього грандіозного задуму ревнителів “російської справи”. Однак одна з петербурзьких справ, яка зберігається під вельми нейтральною назвою, містить в собі і проект генерал-губернатора, і аналіз цього проекту о. Петром Лебединцевим.

Текст О.Безака є досить обширним, а тому ми обмежимося лише найголовнішими його тезами. Генерал-губернатор, зокрема, пропонував імператорові Олександрові ІІ таке:

“Для упрочення же Православия в Юго-Западном крае во всей его чистоте, а также для искоренения, по возможности униатских обычаев и наружных знаков в церквах, перешедших от католичества, желательного было бы, во-первых, чтобы Святейший Синод разрешил перевод священников из великороссийских губерний взамен некоторых находящихся здесь, которые сами или семейства их ополячились и во-вторых, чтобы на места священников вообще назначаемы были исключительно лица, окончившие курс в духовных академиях”¹². Обидва ці заходи в сумі означали поступове виселення

місцевого духовенства і заміну його великоросійським. Здійснення такого проекту потребувало б значних зусиль та коштів, і, попри те, в резолюції імператора Олександра II зазначалося: “Обратить внимание обер-прокурора Святейшего Синода”.

А оскільки обер-прокурор був не особливо обізнаний з тонкощами церковного життя загадкової для мешканця Санкт-Петербурга Київської митрополії, то проект О.Безака було надіслано на експертизу довірєній особі – протоієреєві о. Петру Лебединцеву. Священнослужитель рішуче відкинув будь-які звинувачення духовенства Київщини в спольщеності. Знання ж польської мови місцевим духовенством протоієрей позиціонував не як звинувачення, а як заслугу – адже саме ці знання чимало виручали російську владу під час придушення двох польських повстань. П.Лебединцев нагадав обер-прокуророві, що після першого в XIX ст. польського повстання генерал-майор Крепке подав до нагороди 44 православних священників Київської митрополії, які своїми знаннями місцевих обставин вагомо сприяли придушенню повстання. А, наприклад, у містечку Малині Радомишльського повіту православний священник зумів у костьолі знайти польську мортиру, хоча її так і не знайшли малинські станові пристави, що були поляками. Крім того, протоієрей дотепно зауважує, що сам генерал-губернатор О.Безак знає французьку мову, проте це ще не означає, що він офранцузився.

У дальшому аналізі П.Лебединцев подає власне бачення різниці між духовенством України і Росії та обґрунтовує абсурдність обміну їх місцями проживання:

“Вызов из России священников на место ныне существующих признаю для Киевской епархии не только неуместным и излишним, но и крайне вредным по своим последствиям, не говоря уже об огромных и напрасных издержках на их перемещение, для которых не имеется ввиду источников.

Русские священники, прибыв сюда и не зная ни языка, ни нравов, ни обычаев своей новой паствы, поставлены были бы в положение самое жалкое и вместе с тем самое фальшивое: они должны были бы всему учиться, ко всему привыкать, все разведывать и на каждом шагу преткаться, прежде, нежели ознакомятся с вещами и лицами, их окружающими. А между тем польская пропаганда, как нельзя лучше, этим временем воспользуется.

Напротив, священники, здесь родившиеся и возросшие и с самых малых лет привыкшие к этой среде, которую составляет юго-западное население, всегда почти верно и безошибочно путями им известными узнают или угадывают все жидовско-польские хитрости, угрожающие опасностью Церкви и Отечеству и большей частью умеют ограждать и охранять себя от неминуемого со стороны поляков мщениа, чего от духовенства русского ожидать и требовать никак нельзя.

Характер русского народа и вместе духовенства – прирожденное простосердечие, излишняя доверчивость и великодушие к врагам самым отъявленным при их мнимом смирении.

Характер же народа и духовенства Юго-Западного края – благоразумная в случае нужды хитрость, всегдашняя осторожность и опасливість, вековым опытом угнетения и рабства в них воспитанная и упорное недоверие к враждующим, хотя бы последние расточали пред ними все возможные обещания даже и со словом клятвенным.

Одной этой характеристики, казалось бы, достаточно было для того, чтобы убедиться в неуместности и нелепости одной мысли о перемещении духовенства из внутренних губерний в южные, и я удивляюсь, как это генерал-губернатор при его прозорливости и опытности не понял этого с первого раза.

И по какому поводу он вздумал домогаться сего перемещения – потому что он нашел где-то и каких-то ополяченных священников и их семейств. Желал бы я,

чтобы он указал мне таких священников по жизни, а не в общих выражениях. Ведь знание генерал-губернатором Безаком французского языка еще не доказывает, что он офранцузился”¹³ ...

У пореформену епоху, коли імперія стрімко перетворювалася на індустріальну державу, влада Росії стала все більше приділяти уваги “українському питанню”. Вже початок епохи реформ ознаменувався сумнозвісними заявами про те, що “ніякої української мови не було, немає й бути не може”. Не обійшла національна політика і церковної сфери. Про загрозу “хохломанії” активно спілкувався з київським митрополитом Арсенієм (Москвіним) обер-прокурор Священного Синоду Російської імперії О.Ахматов. У надісланій останнім записці, що стосувалася церковнопарафіяльних шкіл, ішлося, зокрема, про таке:

“До какой степени были справедливы недавно поднятые журналистикою толки о существовании малороссофилии или “хохломании”. “Московские ведомости” ударили в набат не напрасно – малороссофилия или “хохломанья” действительно существует!

Я пользовался встречами и разговорами, чтобы составить мнение об этом печальном явлении. Оно не представляет пока существенной опасности, потому что состоит в зародыше. Но как идея и направление, оно включает в себе семена великих зол, а потому необходимо следить за ним зорко и принимать решительные меры к искоренению его в самом начале. После будет поздно!

Простой народ не имеет ни малейшего понятия о хохломанских стремлениях, он благодарен Государю-Освободителю...

Хохломания свила себе гнездо в высших и средних учебных заведениях. Ее приверженцы состоят исключительно из людей, получивших образование. Между ними есть и помещики, и служащие, даже дамы, но преимущественно молодежь разного звания и всех сословий”¹⁴.

Глава Священного Синоду запідозрив у “хохломанії” навіть російську Академію Наук, серед світил якої знайшлися захисники української мови та культури. Проте найбільше О.Ахматова турбувало проникнення українофільства в середовище духовенства. Ця обставина в очах високопоставленого чиновника була тим більш небезпечною, що духовенство Київщини за короткий час зуміло організувати близько півтори тисячі церковнопарафіяльних шкіл, які в дореформену епоху були вельми екзотичним явищем. Парафіяльні школи, на відміну від державних (міністерських), не підлягали жодним державним інструкціям щодо національної політики царського уряду. Відповідно, саме такі школи, на думку Ахматова, могли стати розсадниками українофільства. Власне, до певної міри, голова Синоду мав рацію: в парафіяльних школах, на відміну від міністерських рідна мова більшості населення Київщини застосовувалася досить активно. О.Ахматов зазначав, що “успех народного образования требует, чтобы местные наречия были бы постепенно выводимы из употребления. На двух поколениях дело может быть сделано, если не поддерживать искусственно местных наречий чрез печатание на них не нужных книг”¹⁵. До подібного “непотребу” книг він зарахував і “поползновения напечатать “Евангелие” малороссийским наречием, которое, к счастью, было запрещено” ...

Разом із тим, обер-прокурор визнав, що в парафіяльних школах відомі випадки використання україномовної літератури (тієї самої, яку російське законодавство забороняло навіть друкувати), і просив київського митрополита Арсенія (Москвіна) розпорядитися, “чтобы духовенство бдительно надзидало за распространением в народе малороссийских книжек и не позволяло бы их употребления между учениками

церковно-приходських шкіл без попереднього просмотру духовним начальством”¹⁶. Тут варто зауважити: чиновник не забороняв українську книгу категорично, Книга, схвалена духовним начальством, могла і надалі використовуватися. А подібні випадки траплялися. Зокрема, той-таки митрополит Арсеній (Москвін) не заперечував проти використання в парафіяльних школах “Букваря южнорусского”, чималий наклад якого харківські українофіли пожертвували парафіяльним школам Київщини. І лише наполегливі “прохання” шефа харківської жандармерії та петербурзького цензурного відомства спонукали владика Арсенія заборонити використання цього “Букваря”¹⁷.

Проте мрії О.Ахматова про зникнення української мови з церковнопарафіяльних шкіл таки не збулися: для поголовно неписьменного православного населення Київщини пояснення рідною мовою на шкільних уроках було просто необхідним. І одна річ – мріяти про успіх “російської справи” у далекому Санкт-Петербурзі, і зовсім інша – поширювати грамоту в парафіяльних школах. Саме тому в “Киевских епархиальных ведомостях” священники відверто заявляли, що використовують у навчально-виховному процесі ту мову, якої, на думку відомого міністра Валуєва, “не було, немає і бути не може”. Серед київських митрополитів також знаходилися особистості, що толерували використання в парафіяльних школах української мови. Митрополит Філарет (Амфітеатров) завжди поновлював на роботі тих духівників, котрі викладали Закон Божий у державних школах і були вигнані за використання рідної мови.

Владика Платон (Городецький), подорожуючи по Київській єпархії, закликав духовенство навчати дітей у церковнопарафіяльних школах державною мовою Російської імперії, а “неудобопонятные места” пояснювати по-українськи. Про такі методичні рекомендації митрополита повідомляв офіційний єпархіальний часопис. Для порівняння: якби подібні поради роздавав у державних школах який-небудь губернський чиновник, то він миттєво залишився б без посади. Але парафіяльні школи були установами церковними, а не державними, і тому всюдисущі російські чиновники мали на них значно менший вплив.

Надалі використання української мови в парафіяльних школах стало предметом гострих дискусій у пресі. Помітно, що прихильники її використання (навіть з числа державних службовців) висловлювали свої думки майже виключно у церковних пресових виданнях. Зокрема, відомий на Київщині інспектор державних шкіл Київської губернії Т. Лубенець публікував свої неспівливі виступи на захист української мови викладання в часописі “Церковно-приходская школа”.

Досвідчений педагог зазначав: “Нет сомнения, что всякий малороссийский крестьянин, имевший сношения с лицами, говорящими по великорусски, более или менее понимает и русскую живую речь. Но крестьянские дети в наших малороссийских селах нигде не слышат великорусской речи и сами ни слова не произносят по-русски, а потому при первоначальном школьном обучении донельзя затрудняются успехи как в грамматике, так и в русском языке...”

Было бы крайне неразумно требовать, чтобы народный сельский учитель в своей практике совершенно избегал местного наречия, как того требовалось еще в недавнее время. На первых порах при обучении грамоте в разговорах с детьми следует пользоваться их родным языком, как безусловно необходимым.

Но чтобы возможно скорее приучить малорусских детей к звукам русской речи, преподающий должен с каждым днем все менее и менее прибегать к местному наречию”¹⁸.

Далі Т. Лубенець наводить вельми переконливі приклади та аргументи щодо необхідності використовувати українську мову в школах. Він обстоює майже крамольну для того часу думку, що “преподаватель должен вменить себе в непрременную обязанность

знати хоча головнейшіе особенності местного малоросійського наречія”¹⁹. Тут же він аналізує відмінні особливості української мови, на які слід звернути увагу місцевим педагогам. Однак навіть такий поміркований виступ на захист використання рідної мови автохтонного населення Київщини з вуст державного чиновника викликав протести серед прихильників навчання виключно державною мовою Російської імперії.

Якщо духовенству подібні настанови миналися без особливих наслідків, то чиновникам від освіти діставалося не в одному органі тогочасних ЗМІ. Вже через три номери тієї ж “Церковно-приходської школи” з’являється гнівна стаття А. Андріяшева, в якій він заявляє, що дозволить собі “усомниться в справедливості такого мнения”, оскільки “в педагогическом отношении обучение детей по книгам на местном наречии вызвало бы неизбежный застой в образовании”²⁰. Далі педагог радить учителям Південно – Західного краю “твердо установити служебное значение местного наречия и если и пользоваться им, то только устно при вещественном разборе слов и при уяснении смысла прочитанного”.

У середовищі ж духовенства Київщини подібних дискусій майже не виникало – використовувати рідну мову духівникам ніхто не заважав. Більше того, навіть російська держава у політиці щодо Церкви ніби забувала про свої русифікаторські прагнення. В Російській імперії правилися літургії якутською та бурятською мовами, що, до речі, має місце і в сучасній Росії. Що ж до Київщини, то тут цілком серйозно на рівні генерал-губернаторів та імператора розглядалися проекти запровадження православного богослужіння рідними мовами поляків та євреїв, оскільки чимало представників цих національностей приймали Православ’я. За українською мовою і надалі був закріплений статус “наріччя”.

Духовенство спілкувалося по-українськи не лише в школах. Рідна мова була необхідною в проповідницькій практиці, а тому її використання в даному випадку було досить поширеним явищем. Дива лояльності проявлялися до “малоросійського наречія” тоді, коли йшлося про місіонерську боротьбу зі штундизмом (баптизмом). Православні пастірі-місіонери вельми охоче використовували рідну мову більшості населення Київщини для місіонерських бесід з баптистами і не соромилися проповідувати такі методи через церковну пресу. В останній друкувалися навіть антиштундистські вірші українською мовою – щоправда, у вигляді додатку з непрономерованими сторінками...

Священики великоросійського походження, яких церковна влада скеровувала на Київщину для боротьби з протестантизмом, також виявляли прихильність до української мови і прагнули вивчати її для місіонерської діяльності. Актуальним це було і для тих місцевих місіонерів, які з різних причин уже були нездатні проповідувати українською мовою, проте бажали цього. Один з таких місіонерів писав у “Киевских епархиальных ведомостях”: “Необходимо скорее усвоить их язык, чтобы говорить от сердца к сердцу и достигнуть успеха”²¹.

Втім, оскільки цензури в Росії ніхто не скасовував, то нерідко священики свої виступи на захист використання рідної мови у церковному житті поєднували з демонстрацією відданості російському престолу. Так, відповідаючи на знуцання з української мови в шовіністичному “Киевлянині”, один із пастирів закликав у “Киевских епархиальных ведомостях” переслідувати “безглузді, огидні для всіх нас задуми хлопоманів”, але водночас не знуцатися з “мови доброго і відданого своєму російському царю і спільній нашій Вітчизні малоросійського народу”²².

Крім того, захищаючи рідну мову, деякі священики вступалися і за особливості церковного життя Київщини, які в очах нечисленних, проте впливових великоросійських

священиків виглядали рудиментами “былой Польши”. “Каких только дураков нет на свете! Мерилом Православия берут не историю Церкви, а “статус кво” Великоросии и все отличное от великороссийских обычаев клеймят титулом католического. Сколько мне приходилось слышать нареканий на обычай вязать руки брачующихся, а из статьи о браке увидите, что и это обычай древней Церкви” – писав вже згадуваний П.Лебединцев відомому українському історику М.Максимовичу²³. Мабуть, недаремно один російський священик з Києва скаржився на П.Лебединцева, що той оточує себе виключно малоросами...

Тобто, в плані ствлення до всього українського серед православного духовенства Київщини можна виділити три помітні групи.

Перша з них стійко трималася традиційного укладу парафіяльного життя і мала “велику неохоту до Великоросії”. Ця група чинила пасивний, проте вагомий опір впровадженню уніфікаційних заходів російської влади, на які таким щедрим вида-лося ХІХ ст. Поступово ця група танула, приймаючи російську мову і традиційність. Однак деякі її представники ще й на початку індустріального ХХ століття виступали захисниками українства і їх опір вже був значно активнішим, виявившись навіть на сторінках церковної преси.

Друга (найчисельніша) група духовенства поєднувала прихильність до місцевого колориту церковного життя з відданістю російському престолу, який чимало зробив для того, щоб православне населення Київщини могло вільно визнавати свої переконання.

До третьої групи належала нечисленна жменька великоросійського духовенства, котре осідало в Києві та деяких повітових центрах і було активним втілювачем в життя політики злиття українців та росіян “в одне тіло і душу”. І якщо частина російських духівників деколи толерувала місцевий колорит, то їм на зміну приходили представники місцевого духовенства, які безоглядно відчували себе вірними російськими підданими без усяких компромісів з “полонізмами”. Ця група стабільно зростала як унаслідок відраджень православних священиків з внутрішніх губерній Росії, так і за рахунок сприйняття великоросійської ментальності частиною місцевого духовенства.

¹ Перерва В.С. Статус київських митрополитів кінця ХVІІІ-ХІХ ст. // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія “Історія”. – К.: ВЦ “Київський університет”, 1999. – Випуск 48. – С. 44-45.

² Перерва В.С. Митрополити Київські і Галицькі та православне життя західноукраїнських земель ХІХ століття // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Випуск 6. – Дрогобич, 2002. – С. 364-373.

³ Перерва В.С. Київська духовна консисторія ХІХ ст.: статус і проекти реформ // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія “Історія”. – К.: ВЦ “Київський університет”, 2000. – Випуск 50. – С. 21-25.

⁴ Памятная книжка Киевской губернии на 1894 год. – К., 1894. – С. 110.

⁵ Чеховский В. Киевский митрополит Банулеско-Бодони. – К., 1905. – С. 65.

⁶ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 355. – Спр. 111. – Арк. 8-9.

⁷ Чернецький Є. Церкви Білої Церкви. – Біла Церква, 2000. – С. 6.

⁸ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 653. – Спр. 88. – Арк. 5 зв.

⁹ Насколько настоятельно было бы в видах обрусения Юго-Западного края открытия детям православного духовенства путей к обеспечению своего существования на всех поприщах гражданской деятельности // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 12. – С. 468-469.

¹⁰ Перерва Володимир. Православне Надросся у ХІХ столітті. – Біла Церква, 2004. – С. 187-192.

¹¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 6732. – Арк. 1.

¹² Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. (Далі – РДІА СПб.). – Ф. 796. – Оп. 205. – Спр. 349. – Арк. 74-74 зв.

¹³ Там само. – Арк. 80-82.

¹⁴ РДІА СПб. – Ф. 796. – Оп. 205. – Спр. 349. – Арк. 52-53.

¹⁵ Там само. – Арк. 60.

¹⁶ Там само. – Арк. 65.

¹⁷ РДІА СПб. – Ф. 796. – Оп. 205. – Спр. 351. – Арк.

¹⁸ Т. Лубенец. О первоначальном обучении в народной южно-русской школе // Церковно-приходская школа. – 1887. – Кн. 2. – С. 38.

¹⁹ Там само. – С. 41.

²⁰ А.Андріяшев. Местный элемент при обучении в начальной школе // Церковно-приходская школа. – 1887. – Кн. 5. – С. 41.

²¹ Грушевський Г. О проповедывании слова Божия на малороссийском языке // Киевские епархиальные ведомости. – 1906. – № 9. – С. 296.

²² Известия и заметки. В ответ на выходку г. Говорского // Киевские епархиальные ведомости. – 1863. – № 23. – С. 727.

²³ Переписка М.А.Максимовича с П.Г.Лебединцевым // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – С. 198.

Володимир Перерва.

“Українське питання” в церковному житті Київської митрополії ХІХ ст.

Статтю присвячено розгляду ролі “українського питання” в церковному житті Київської митрополії ХІХ ст. З’ясовано багатоаспектність даної проблеми і спростовано поширену в сучасній церковній історіографії думку про суцільну русифікацію церковного життя Київщини даного періоду. Зроблено висновок про певну еволюцію ставлення російської влади до місцевого церковного колориту в Київській губернії, а також про помітну різницю в русифікаційній політиці влади щодо громадської та церковної сфер. Рельєфно проявлялося і ставлення самого духовенства до поступової втрати Київською митрополією місцевих особливостей церковного життя.

Volodymyr Pererva.

“Ukrainian matter” in the church life of Kievan metropolia in 19th c.

The role of “Ukrainian matter” in the church life of Kievan Metropolia in 19th century is described in the article. Multiaspect character of this problem is underlined and diffused opinion of modern church historiography about total russification of Kyiv’ church life of that period is disproved. The inference is made about evolution of Russian power attitude to the local color of church life and about the difference in the russification of public and church life. The attitude of clergy to wastage by Kyivan metropolia of local peculiarities was significant.

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО ТОВАРИСТВА І ОРГАНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНИХ КРАЄЗНАВЧИХ ГУРТКІВ

У 1927 р. при Головній раді Польського краєзнавчого товариства утворили Комісію краєзнавчих гуртків шкільної молоді, завданням якої була організація шкільного краєзнавчого руху у Польщі. Відповідно, при відділеннях Товариства організували окружні гуртки. Одним із них був заснований 18 лютого 1933 р. Львівський окружний гурток, який сприяв розвитку краєзнавства у школах Львівського шкільного округу через заснування спеціалізованих гуртків, видання періодичного органу, проведення зібрань школярів, розроблення навчальних програм тощо.

Ключові слова: географія, гурток, засідання, з'їзд, комісія, курси екскурсиводів, історія, краєзнавство, школа.

Одним із головних завдань краєзнавства є формування у представника певної людської спільноти почуття приналежності до свого соціально-географічного середовища та усвідомлення ним особливостей території, з якою він себе ідентифікує. Для досягнення цього людина має отримувати інформацію з різних джерел та галузей знань як про свою батьківщину, так і про інші людські спільноти, які існують чи існували поряд з нею. Одними із соціальних інститутів, які можуть сприяти отриманню особою такої інформації, можуть бути навчальні заклади, наприклад школи, гімназії тощо. Для того, щоб ці відомості були надані відповідно до особливостей території, на якій проживає учень, його вікових вмінь, знань, потрібно виробити науково обґрунтовані правила організації краєзнавчої роботи для освітніх закладів. Водночас, щоб регіональні тенденції в шкільному краєзнавчому русі не розвивалися за рахунок загальнонаціональних, необхідно створити центр координації діяльності усіх шкільних краєзнавчих гуртків.

Прикладом такого центру у Польщі в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. стала утворена при головній раді Польського краєзнавчого товариства Комісія краєзнавчих гуртків шкільної молоді. Ця Комісія намагалася організувати діяльність шкільних краєзнавчих гуртків за допомогою своїх філій, що формувалися при відділеннях Польського краєзнавчого товариства. У цій статті ми висвітлюватимемо діяльність однієї із таких філій – Львівського окружного краєзнавчого гуртка (об'єднання) – на тлі спроби Польського краєзнавчого товариства керувати організацією шкільного краєзнавчого руху по всій країні. Джерелами цієї статті стали матеріали Центрального державного історичного архіву у Львові, публікації з періодичних видань Польського краєзнавчого товариства.

Відродившись після Першої світової війни, Польське краєзнавче товариство визначило серед своїх головних завдань популяризацію краєзнавчих знань серед шкільної молоді і прийняло гасло для шкільних краєзнавчих гуртків: “Пізнати, щоб полюбити”¹. Для того, щоб пізнання учнями свого й інших соціально-географічних середовищ було послідов-

ним й координованим, у 1927 р. Товариство утворило при своїй головній раді Комісію краєзнавчих гуртків шкільної молоді², яка замінила існуючу від 1915 р., однак мало ефективну Комісію позашкільної освіти³. Відповідно, Комісія краєзнавчих гуртків шкільної молоді передбачала утворити при відділеннях Польського краєзнавчого товариства свої філії – окружні гуртки⁴. Завданнями Комісії декларувалися зацікавити шкільну молодь у пізнанні батьківщини, виховання майбутніх піонерів краєзнавчого руху. Для досягнення цих завдань передбачили створити мережу шкільних краєзнавчих гуртків, провести їх реєстрацію та сприяти їхній співпраці через спільні зібрання і видання часописів, збирати матеріали про краєзнавчий рух школярів у Польщі та за кордоном, надавати фахову допомогу екскурсіям для школярів, друкувати зібрані шкільною молоддю краєзнавчі матеріали, проводити для неї конкурси та організовувати краєзнавчі виставки. Для цього передбачалося співпрацювати з існуючими краєзнавчими і туристично-спортивними товариствами з метою координування організації шкільних гуртків та Міністерством віровизнань та освіти задля урядової підтримки⁵. Центром Комісії краєзнавчих гуртків шкільної молоді став Краків⁶.

До кінця березня 1929 р. Комісія зареєструвала лише 94 гуртки (понад 6000 учасників)⁷, у травні 1932 р. вона отримала відомості вже з 366 гуртків (понад 15 тисяч учасників)⁸, у квітні 1933 р. – 398 (близько 20 тисяч учнів)⁹, а у вересні 1935 р. – 412¹⁰. Однак, ці дані не можуть бути точними, оскільки більшість гуртків не надсилали відомостей про своє існування. Водночас, не – значною була кількість шкільних об'єднань, які перебували під безпосередньою опікою Польського краєзнавчого товариства. Станом на кінець 1937 р. їх було всього 141. Найбільшою кількістю гуртків тоді опікувалися: Познанське відділення – 34, Варшавське – 16, Віленське – 19, Краківське – 15, Бидгоське – 13¹¹. У той час Львівське відділення підтримувало лише гуртки у двох школах¹². Водночас, окружні гуртки опікунів активно діяли лише в Бидгощі, Варшаві, Вільні, Кракові, Львові, Познані та Торуні¹³.

Комісія краєзнавчих гуртків шкільної молоді розробляла програми досліджень шкільних об'єднань. Наприклад, протягом 1928 р. вона запропонувала шкільним гурткам описати місцеві пасхальні звичаї, провести фенологічні спостереження, монографічний опис малої батьківщини школярів, підготувати її карту з позначенням особливостей природи тощо¹⁴. Натомість, протягом 1938 р. шкільним краєзнавчим гурткам пропонували досліджувати проблеми безробіття у Польщі, роль сільських господинь у відродженні села, промислові рослини, питання урбаністики тощо¹⁵. Організації вдалося видати й кілька краєзнавчих питальників і за їх допомогою зібрати інформацію про спосіб організації гуртків у школах, відомості з народознавства, природознавства, географії, історії тощо¹⁶. За допомогою цих питальників Польське краєзнавче товариство намагалося показати шлях до дослідження важливих краєзнавчих питань, які могли б пролити світло на окремі сторони життя, історії та природи конкретної території, на якій знаходилася певна школа.

Водночас, президія Комісії та окружні гуртки співпрацювали з іншими науковими інституціями. Так, познанський гурток співпрацював з Інститутом географії Познанського університету, краківський – з Слов'янськими студіями й Інститутом географії Ягеллонського університету, віленський – з Інститутом етнології університету імені Стефана Баторія¹⁷. Львівський окружний гурток підтримував контакти з Методичним осередком з географії та Об'єднанням польських вчителів географії¹⁸. Співпрацювала Комісія краєзнавчих гуртків також з Державною радою охорони природи та Лігою охорони природи¹⁹.

Допомагали в організації шкільних краєзнавчих гуртків і органи влади в освіті. Їх співпраця з Польським краєзнавчим товариством розпочалася з часу утворення Комісії

краєзнавчих гуртків шкільної молоді, адже остання наголошувала на важливості краєзнавства у шкільних програмах, опрацюванні місцевих краєзнавчих програм для шкіл, організації державних учительських курсів з краєзнавства, підтримки краєзнавчих досліджень у школах, державного фінансування шкільних краєзнавчих збірок, організації краєзнавчих екскурсій для школярів, публікацій краєзнавчих праць учнів²⁰. Це підтримало Міністерство віровизнань та освіти й розпочало надсилати Комісії відомості про існуючі в школах краєзнавчі гуртки²¹. Однак, лише 22 жовтня 1935 р. Міністерство затвердило “Правила організації шкільних краєзнавчих гуртків”, які зобов’язали їх керівників зголошуватися до Комісії при головній раді Польського краєзнавчого товариства і водночас передали їх організацію та контроль в руки шкільних кураторів²². Іноді Міністерство фінансово підтримувало діяльність шкільних краєзнавчих гуртків. Так, у 1936 р. воно виділило 400 злотих для фінансування кращих із них²³.

Львівський окружний гурток було утворено 18 лютого 1933 р. на скликаному Львівським відділенням Польського краєзнавчого товариства зібранні керівників краєзнавчих гуртків місцевих шкіл²⁴, а 4 травня того року він був затверджений рішенням Кураторії львівського шкільного округу²⁵. 28 грудня 1933 р. на засіданні керівництва Львівського окружного гуртка сформовано чотири спеціалізовані секції: організації праці шкільних краєзнавчих гуртків; пропаганди; редакційну; екскурсійну²⁶. В 1937 р. Львівський окружний гурток перетворили на об’єднання, що сприяло активізації його діяльності. Подібні об’єднання існували лише у Варшаві, Вільні, Кракові, Любліні і Торуні²⁷. Об’єднання не лише формально стежили за організацією шкільного краєзнавчого руху як окружні гуртки, але й активно розробляли програми їх діяльності, частіше організовували зібрання керівників шкільних краєзнавчих об’єднань та фінансували їх. Відповідно, після заснування Львівського об’єднання зросла кількість шкільних гуртків, якими опікувалося Львівське відділення Польського краєзнавчого товариства²⁸. Львівський окружний гурток (об’єднання) очолювали Станіслав Пжездзецкий (1933–1935)²⁹ та Ядвіга Ярошова (1935–1939)³⁰.

Після заснування Львівський окружний гурток розіслав по школах Львівського шкільного округу прохання повідомляти про існування в них краєзнавчих гуртків. За разом гурток надслав і правила для заснування таких учнівських об’єднань. З вересня 1933 р. до квітня 1934 р. Львівський окружний гурток отримав відповіді від 75 навчальних закладів про організацію у них краєзнавчих гуртків³¹. Про існування такого повідомило 53 школи³². У семи навчальних закладах не було спеціальних краєзнавчих гуртків, а існували окремі секції при інших шкільних гуртках (історії, географії тощо)³³. У п’ятнадцяти школах ні краєзнавчих гуртків, ні спеціалізованих секцій не було утворено. Причинами називалися відсутність фахових вчителів, брак відомостей про спосіб організації таких об’єднань тощо³⁴. Серед 53 існуючих при школах Львівського шкільного округу гуртків, лише у чотирьох було утворене керівництво, в якому учні, поруч із вчителем, брали активну участь³⁵, у десятих існував поділ на спеціалізовані секції (історії, географії, спорту, фотографування тощо)³⁶, лише в одній школі гурток ділився за класами³⁷. Гуртки лише восьми шкіл сформували краєзнавчі музеї³⁸, десяти – бібліотеки³⁹.

Контакти з подібними закордонними гуртками підтримували лише три школи – Державна гімназія в Кросні, гімназія сс. Урсулянок у Львові та Державна гімназія в Ніску. Дві останні підтримували сталі контакти з школярами з Югославії та США (штат Огайо) відповідно⁴⁰.

Лише у гуртках деяких шкіл, які надіслали відомості до Львівського окружного гуртка, відбувалися комплексні краєзнавчі дослідження, у більшості надавалася перевага регіо-

нальній історії або локальній географії. Це було наслідком зацікавлень учителя, котрий очолював конкретний гурток⁴¹.

Кількість зареєстрованих Львівським окружним гуртком шкільних краєзнавчих об'єднань постійно збільшувалося. Так, станом на листопад 1934 р. він зареєстрував у Львівському шкільному окрузі вже 59 краєзнавчих гуртків⁴². В подальшому існували складності з реєстрацією гуртків. Деякі з них не підтримували контактів з Польським краєзнавчим товариством⁴³.

З реорганізацією Львівського окружного гуртка на об'єднання тіснішою стала співпраця останнього з Львівським шкільним округом, керівники якого почали вже брати участь у зібраннях делегатів краєзнавчих гуртків⁴⁴. У 1937 р. таких зібрань було аж 12.

Водночас, збільшилася кількість шкільних гуртків, які перебували під безпосереднім керівництвом Львівського окружного об'єднання. Так, у серпні 1938 р. об'єднання організувало роботу вже 28 львівських і 18 позальвівських шкільних гуртків⁴⁵.

Протягом 1933–1939 рр. Львівське відділення Польського краєзнавчого товариство видавало під керівництвом Антонія Малецького періодичний орган “Зблизька і Здалека”, призначений для шкільних краєзнавчих гуртків⁴⁶. Це видання виходило 10 разів на рік і складалася з наступних рубрик: статті, “Географічні пропорції”, “Нотатки”, “Серед книг і часописів”, “Світ на срібному екрані”, “Молодий краєзнавець”, “Розваги”.

Рубрика статей в науково-популярному стилі висвітлювала проблеми історії, географії, туризму, природознавства, промисловості тощо, які передбачалося використовувати як під час відповідних уроків, так і на засіданнях шкільних краєзнавчих гуртків.

У рубриці “Географічні пропорції” подавалися тогочасні статистичні відомості з різних галузей географії. Рубрика мала на меті допомогти учням при роботі з географічними картами⁴⁷.

У рубриці “Нотатки” відображалися тогочасні цікавинки з краєзнавства, рубрика “Серед книг і часописів” висвітлювала останні видання, а рубрика “Світ на срібному екрані” – кінофільми, які можна було б використовувати в процесі навчання у школі. Натомість, рубрика “Розваги” пропонувала читачам різноманітні логічні завдання з краєзнавства, за виконання яких іноді школярі заохочувались призами.

Рубрика “Молодий краєзнавець” містила відомості про розвиток шкільного краєзнавчого руху, а найголовніше – кращі праці учасників шкільних краєзнавчих гуртків. Більшість із них була описами екскурсій по Польщі⁴⁸ і за кордон⁴⁹, в яких брали участь школярі. У деяких статтях описувалися окремі місцевості, що передбачалося планами Комісії краєзнавчих гуртків шкільної молоді та Львівського окружного гуртка (об'єднання)⁵⁰. Кілька статей школярів-краєзнавців були результатом їхніх етнографічних досліджень⁵¹. Співпрацюючи з Сілезькими краєзнавчими гуртками, Львівський окружний гурток опублікував кілька праць учасників краєзнавчого об'єднання державної гімназії в Рибнику⁵².

Неабияке пізнавально-виховне значення мають для молоді краєзнавчі екскурсії⁵³. Під час екскурсій школярі мають змогу наочно побачити те, про що вони дізналися з книг⁵⁴. Львівський окружний гурток організував кілька краєзнавчих екскурсій для школярів Львівського шкільного округу. Так, 4 лютого 1934 р. він провів екскурсію в околиці Львова⁵⁵, в квітні 1934 р. – до Гдині⁵⁶, у травні 1935 р. – до Дрогобича, Борислава, Трускавця і до долини річки Прут⁵⁷, а восени 1935 р. – до Кракова і Ченстохови⁵⁸. Водночас, Львівський окружний гурток (об'єднання) прийняв чимало учнівських екскурсій до Львова з інших воєводств Польщі. Так, у травні 1934 р. він провів екскурсію для школярів з Кракова⁵⁹, а в червні 1935 р. – Вроцлава⁶⁰, Замостя⁶¹ та Помор'я⁶². У 1937 р. Львівське об'єднання зуміло провести вже 43 шкільні екскурсії, в яких взяло участь понад 900 осіб⁶³.

25 лютого 1934 р. Львівський окружний гурток вирішив організувати для місцевих школярів курси екскурсіводів по Львову⁶⁴. Курси тривали у квітні–травні 1934 р.⁶⁵ Їх програма передбачала лекції з геології, географії, історії та мистецтва Львова⁶⁶. В першій половині грудня його учасники (87 дівчат та 36 хлопців) склали екзамен⁶⁷. За його підсумками лише 13 слухачів курсів отримали дипломи екскурсіводів по Львову⁶⁸.

Коли Львівський окружний гурток реорганізували на об'єднання, спираючись на досвід Віленського відділення Польського краєзнавчого товариства, при ньому організували секцію екскурсіводів і провели у її рамках ще одні курси, випускники яких мали проводити екскурсії для місцевої та приїжджої молоді⁶⁹.

Натомість, за прикладом краківської організації, Львівське об'єднання організувало ще й краєзнавчу світлицю, де виголошувалися реферати і читалася краєзнавча періодика⁷⁰. З грудня 1938 р. Львівське окружне Об'єднання розпочало проводити для школярів вечірки, на яких виголошувалися реферати, це дозволяло їм користати з часописів, які переоплачувало Львівське відділення Польського краєзнавчого товариства⁷¹.

Комісія краєзнавчих гуртків шкільної молоді періодично організувала з'їзди шкільних краєзнавчих об'єднань. Від 1927 до 1938 рр. відбулося дев'ять з'їздів шкільних краєзнавчих гуртків. Дев'ятий провели 26–31 травня 1938 р. у Львові. Щоправда, Львів мав прийняти ще з'їзд, запланований на червень 1935 р.⁷², однак через траур за Юзефом Пілсудським він так і не відбувся. Експонати, надіслані краєзнавчими гуртками на виставку, яка мала відбутися під час цього з'їзду⁷³, виставили в актовому залі гімназії імені Софії Стжалковської у Львові. Відкрили цю виставку 9 грудня 1935 р. Протягом чотирьох днів її експонати оглянуло понад 800 осіб⁷⁴.

Дев'ятий з'їзд шкільних краєзнавчих гуртків розпочався 25 травня, коли до Львова прибули учасники зібрання й відбулося організаційне засідання представників краєзнавчих гуртків. Наступного дня після Богослужіння, провели в приміщеннях Львівського університету урочисте відкриття заходу, краєзнавчу вечірку, на якій учні були вбрані в народному стилі. 27 травня продовжили з'їзд обговорення проблем шкільного краєзнавчого руху, після чого відбулося покладення вінків на цвинтарі Оборонців Львова, вистава в театрі, народні танці. 28 травня учасники з'їзду побували на екскурсіях по Львову та його околицях. 29–31 травня вони відїхали у дальші екскурсії – на Поділля, у Східні Карпати тощо. Під час проведення з'їзду львівські шкільні краєзнавчі гуртки організували виставку “Львів та околиці”⁷⁵. Львівський з'їзд краєзнавчих гуртків шкільної молоді став останнім, який до початку Другої світової війни організувало Польське краєзнавче товариство, адже Десятий ювілейний з'їзд, запланований на жовтень 1939 р. у Варшаві⁷⁶, так і не відбувся.

Отож, в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Польське краєзнавче товариство намагалося зосередити довкола себе усі шкільні краєзнавчі гуртки країни. Воно мало певні здобутки у реєстрації таких учнівських організацій, виробленні правил їх діяльності, виданні спеціальних періодичних видань та проведенні спеціальних з'їздів, однак Товариству так і не вдалося створити координовану цілісну мережу шкільних краєзнавчих гуртків у Польщі.

Львівський гурток (об'єднання) був філією координуючого шкільні краєзнавчі гуртки органу – Комісії при головній раді Польського краєзнавчого товаристві. Цьому гуртку вдалося провести реєстрацію деяких краєзнавчих гуртків у Львівському шкільному окрузі, видати сім річників спеціалізованого часопису “Зблизька і здалека”, провести ряд курсів екскурсіводів по Львову для учнів місцевих шкіл та низку екскурсій по місту, організувати Дев'ятий загальнопольський з'їзд шкільних краєзнавчих гуртків, а головне – згуртувати довкола себе найбільш діяльні краєзнавчі організації місцевих шкіл.

- ¹ Seweryn T. Ideologia i metoda pracy w kołach krajoznawczych młodzieży szkolnej // Ziemia – Warszawa, 1935. – Nr. 9. – S. 180.
- ² Ziemia – Warszawa, 1933. – Nr. 11. – S. 209.
- ³ Janowski A. Sprawozdanie z działalności // Ibid. – Warszawa, 1926. – Nr. 23–24. – S. 386.
- ⁴ Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА) України у Львові. – Ф. 535 (Польське краєзнавче товариство). – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 94зв; Спр. 17. – Арк. 1, 2.
- ⁵ Там само. – Спр. 2. – Арк. 94; Спр. 17. – Арк. 1, 2.
- ⁶ Там само. – Спр. 2. – Арк. 1, 2.
- ⁷ Ziemia – Warszawa, 1929. – Nr. 7. – S. 111.
- ⁸ Zawistowicz K. Koła krajoznawcze młodzieży. Wrażenia i refleksje z wystawy kół krajoznawczych młodzieży // Ibid. – Warszawa, 1932. – Nr. 6. – S. 165; 185.
- ⁹ Ibid. – Warszawa, 1933. – Nr. 10. – S. 185.
- ¹⁰ Seweryn T. Ideologia... – S. 183.
- ¹¹ Ziemia. – Warszawa, 1938. – Nr. 5–6. – S. 141–142.
- ¹² Ibid. S. 141.
- ¹³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1зв.
- ¹⁴ Ziemia – Warszawa, 1928. – Nr. 4. – S. 62.
- ¹⁵ Ibid. – Warszawa, 1938. – Nr. 3. – S. 62.
- ¹⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2; Ziemia. – Warszawa, 1927. – Nr. 21. – S. 445–446.
- ¹⁷ ЦДІА України у Львові, ф. 535, оп. 1, спр. 10, арк. 1зв.
- ¹⁸ Там само. – Спр. 3. – Арк. 3.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 10. – Арк. 1зв.
- ²⁰ Niemcówna S. Krajoznawstwo w programach szkolnych // Ziemia. – Warszawa, 1927. – Nr. 13–14. – S. 206.
- ²¹ Ibid. – Warszawa, 1927. – Nr. 3. – S. 48.
- ²² Ibid. – Warszawa, 1936. – Nr. 2–3. – S. 94; 1937. – Nr. 1–2. – S. 34.
- ²³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1зв. Ziemia. – Warszawa, 1936. – Nr. 10–11. – S. 283.
- ²⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 2.
- ²⁵ Там само. – Арк. 1.
- ²⁶ Там само. – Спр. 3. – Арк. 1–1зв.
- ²⁷ Ziemia. – Warszawa, 1939. – Nr. 5–6. – S. 196.
- ²⁸ Przegląd krajoznawczy. – Lwów, 1938. – Nr. 1–3. – S. 47.
- ²⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.
- ³⁰ Zbliska i zdaleka. – Lwów, 1935. – Nr. 10 (28). – S. 291.
- ³¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 7, 9–10, 14–16, 18–23, 25–39, 41–46, 49, 51–53, 56–72, 74–78, 80–85, 89–90; Спр. 4. – Арк. 2–6, 8, 10–12, 14–21, 31, 38–39; Спр. 8. – Арк. 1–2, 5, 12–13; Спр. 12. – Арк. 61.,
- ³² Там само. – Спр. 2. – Арк. 7, 9–10, 15, 25–27, 29–35, 37–37зв, 41–43зв, 45–46, 56, 59, 64, 71–78, 80, 82–83, 85, 90; Спр. 4. – Арк. 1–6, 8, 10–12, 14–21, 31, 38–39; Спр. 8. – Арк. 1–2, 5, 12–13; Спр. 12. – Арк. 61.
- ³³ Там само. – Спр. 2. – Арк. 14, 16, 53, 58, 69, 81, 84.
- ³⁴ Там само. – Арк. 18, 19, 20, 22–23, 28, 44, 49, 51–52, 57, 65–68, 70.
- ³⁵ Там само. – Арк. 71, 73, 78; Спр. 4. – Арк. 39.
- ³⁶ Там само. – Спр. 2. – Арк. 25–25зв, 37–37зв, 63–64, 71, 76; Спр. 4. – Арк. 2, 8, 16, 38; Спр. 8. – Арк. 5.

- ³⁷ Там само. Спр. 2. – Арк. 85.
- ³⁸ Там само. – Арк. 51–51зв, 53, 62–64, 69, 83; Спр. 4. – Арк. 10–10зв, 11, 31.
- ³⁹ Там само. – Спр. 2. – Арк. 25–25зв, 44, 83; Спр. 4. – Арк. 10–12, 14–15, 31, 39; Спр. 8. – Арк. 12–13.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 2. – Арк. 71; Спр. 4. – Арк. 17–18; Спр. 8. – Арк. 1–2.
- ⁴¹ Seweryn T. *Ideologia...* – S. 181.
- ⁴² ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3.
- ⁴³ *Sprawozdanie Oddziału lwowskiego Polskiego towarzystwa krajoznawczego za rok 1937.* – Lwów, 1938. – S. 4.
- ⁴⁴ *Przegląd krajoznawczy.* – Lwów, 1937. – Nr. 2. – S. 50.
- ⁴⁵ *Ziemia.* – Warszawa, 1938. – Nr. 8–9. – S. 209.
- ⁴⁶ *Zbliska i zdaleka.* – Lwów, 1933–1939. – Nr. 1–63. “Зблизька і здалека” – одне із трьох періодичних видань, яке видавало Польське красназавче товариство для шкільних гуртків. Інші – “Орлиний політ” та “Молодий сілезький краснавець”.
- ⁴⁷ *Ibid.* – Lwów, 1933. – Nr. 1. – S. 19.
- ⁴⁸ Chudzyńska J. *Tatry // Zbliska i zdaleka.* – Lwów, 1939. – Nr. 4–5 (62–63). – S. 130–133; Kędzierowski F. *Z wędrówki po powiecie Włodawskim // Ibid.* – Lwów, 1936. – Nr. 5–6 (33–34). – S. 166–170; Kolzerówna M. *Gorgany // Ibid.* – Lwów, 1935. – Nr. 7 (25). – S. 201–204; Koczorowska Z. *Z krainy młota i kilofa // Ibid.* Lwów, 1936. – Nr. 2 (30). – S. 55–59; Legeżyński M. (junior). *Kajakiem wdół Bugu // Ibid.* – Nr. 3 (31). – S. 89–92; Paszkowski B. *Międzyszkolna wycieczka narciarska // Ibid.* – Lwów, 1934. – Nr. 3(12). – S. 92–94; Pruzińska J. *Garść wrażeń z ziemi sanockiej // Ibid.* – Lwów, 1938. – Nr. 8 (56). – S. 235–242; Szajna S. *Łodzią przez Wołyń Polesie (podane na podstawie dzienniczka wycieczki) // Ibid.* – Lwów, 1934. – Nr. 1(9). – S. 26–30; Nr. 2 (10) – S. 58–62; Twerdochleb S. *Moje wspomnienie z wycieczki wodnej Łuck – Grodno // Ibid.* – Lwów, 1938. – Nr. 6–7 (54–55). – S. 202–207.
- ⁴⁹ Biedrzycki J. *Hamburg – milionowe miasto i największy port Niemiec // Ibid.* – Lwów, 1937. – Nr. 10 (48). – S. 251–257; Klimowicz A. *Piękno Rumunji // Ibid.* – Lwów, 1934. – Nr. 5(13). – S. 145–151; Kostecki Z. *Wrażenia z Włoch i Węgier // Ibid.* – Lwów, 1939. – Nr. 3 (61). – S. 90–92; Załęska A. *Podróż po Szwecji // Ibid.* – Lwów, 1935. – Nr. 2(20). – S. 54–58.
- ⁵⁰ Nowakowski K. *Opis wsi Pawłów, pow. Lubelskiego // Ibid.* – Lwów, 1934. – Nr. 9–10(17–18). – S. 252–259; Rogozińska R. *Broniszów – wieś powiatu ropczyckiego // Ibid.* – Lwów, 1935. – Nr. 1 (19). – S. 15–21; Rychlewska L. *Sokolniki w powiecie lwowskim // Ibid.* – Nr. 9 (27). – S. 264–268.
- ⁵¹ Bagier T. *Huculski przemysł ludowy // Zbliska i zdaleka.* – Lwów, 1937. – Nr. 2 (40). – S. 55–59; Korolenko M. *Rośliny stosowane w lecznictwie narodowym w okolicach Oszmiany // Ibid.* – Lwów, 1935. – Nr. 3(21). – S. 85–88.
- ⁵² Gołąbek T. *Zielone Świątki na Śląsku // Zbliska i zdaleka.* – Lwów, 1937. – Nr. 5–6 (43–44). – S. 133–134; Oślizłok J. *Zwyczaje majowe na Śląsku // Ibid.* – S. 132–133; Penkala L. *Potomkowie Tatarów na Śląsku // Ibid.* – S. 131–132; Zuzok A. *Przysłowia używane we wsi Rogów pow. Rybnicki // Ibid.* – S. 135–136.
- ⁵³ Kawałkowski A. *Krajoznawstwo i wychowanie // Ziemia.* – Warszawa, 1935. – Nr. 9. – S. 179.
- ⁵⁴ Seweryn T. *Ideologia...* – S. 180–181.
- ⁵⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 87; Спр. 3. – Арк. 1зв.
- ⁵⁶ Там само. – Спр. 8. – Арк. 10.
- ⁵⁷ Там само. Спр. 12. – Арк. 143.
- ⁵⁸ Там само. – Арк. 32, 34–35зв, 91; *Zbliska i zdaleka.* – Lwów, 1935. – Nr. 10 (28). – S. 291.
- ⁵⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 2; Спр. 8. – Арк. 14.
- ⁶⁰ Там само. – Спр. 12. – Арк. 47–47зв.

⁶¹ Там само. – Арк. 69.

⁶² Там само. – Арк. 70.

⁶³ Sprawozdanie Oddziału... – S. 11.

⁶⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1зв.

⁶⁵ Там само. – Спр. 7. – Арк. 1.

⁶⁶ Там само. – Арк. 2.

⁶⁷ Там само. – Арк. 1зв–2.

⁶⁸ Там само. – Спр. 10. – Арк. 2зв–3.

⁶⁹ Ziemia. – Warszawa, 1938. – Nr. 8–9. – S. 209–210.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Przegląd krajoznawczy. – Lwów, 1938. – Nr. 1–3. – S. 47.

⁷² ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1зв–3; Спр. 12. – Арк. 19, 175, 180; Zbliska i zdaleka. – Lwów, 1934. – Nr. 7–8(15–16). – S. 212–214; Ibid. – Lwów, 1935. – Nr. 3 (21). – S. 89–90, Nr. 4 (22). – S. 125–127.

⁷³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 60, 64; Спр. 12. – Арк. 49–50, 106–106зв, 108 зв.

⁷⁴ Zbliska i zdaleka. – Lwów, 1935. – Nr. 10 (28). – S. 290–291.

⁷⁵ Przegląd krajoznawczy. – Lwów, 1938. – Nr. 1–3. – S. 45–47; Ziemia. – Warszawa, 1938. – Nr. 10. – S. 249–250; Warszawa, 1939. – Nr. 5–6. – S. 196.

⁷⁶ Ibid. – S. 20.

Роман Масик.

Львівське відділення Польського краєзнавчого товариства і організація шкільних краєзнавчих гуртків.

У 1927 р. комітет шкільних краєзнавчих товариств було реорганізовано у Головну Раду Польського краєзнавчого товариства. Завданням його було організувати шкільний краєзнавчий рух у Польщі. У відділеннях товариства були створені регіональні товариства. Одним із таких було Львівське регіональне товариство, створене 18 лютого, 1933 р. Це товариство сприяло розвитку регіонального краєзнавства у школах Львівського шкільного округу завдяки організації спеціалізованих товариств, публікації періодики, організації шкільних зібрань, створенню освітніх програм і т.д.

Roman Masyk.

L'viv Department of Polish Association of Regional Ethnography and Organization of School Societies of Regional Ethnography.

In 1927 the Committee of school societies of regional ethnography was organized in the Chief Council of Polish Association of Regional Ethnography. Its task was to organize school movement of regional ethnography in Poland. District societies were organized in the departments of the Association. One of them was L'viv regional society organized on February 18, 1933. This society promoted the development of regional ethnography at schools of L'viv school district by foundation of specialized societies, publication of periodicals, organization of schools meetings, creation of educational programmes, etc.

ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВОЇ СТРУКТУРИ КОМПЛЕКСУ ВАСИЛІЯНСЬКОГО МОНАСТІРЯ ПЕТРА І ПАВЛА В ДРОГОБИЧІ

Відомий ще з часів Київської Русі, Дрогобич віддавна привертає увагу дослідників як важливий історичний і культурний центр з його численними архітектурними пам'ятками, серед яких – василіянський монастир Петра і Павла. Перші відомості про заснування монастиря Петра і Павла в Дрогобичі знаходимо в архівних документах, де сказано, що в 1775 році після скасування монастирів в селах ДЕРЕЖИЧІ, ЛІШНЯ та ЛЕТНЯ, було засновано василіянський монастир в Дрогобичі¹ (рис.1). Всі вище перелічені монастирі були замінені на фільварки, які належали до Троїцького монастиря в Дрогобичі².

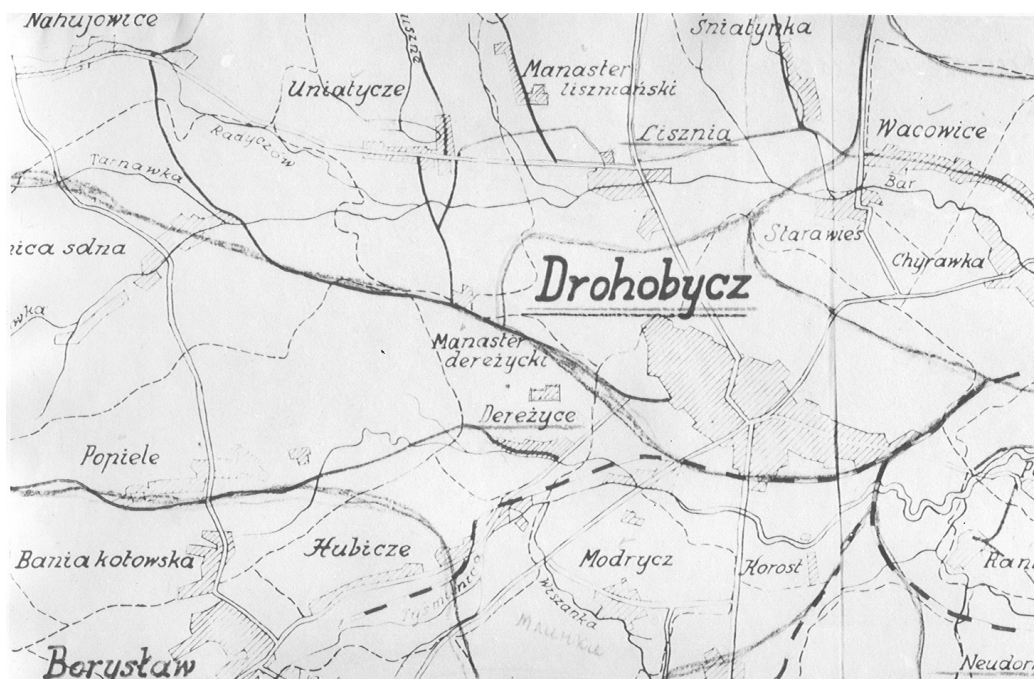

Рис.1. Фрагмент карти Дрогобицького краю.
ЦДІА України у Львові. – Ф. 720, Оп.1, спр. 310

У 1775 році на відкупленій від Василя Ортинського юридиці “Яворщина” було побудовано іг. Г.Дубовицьким дерев’яну церкву Петра і Павла та монастир, а поруч гімназію з філософськими студіями та початкову школу³ (рис.2). Урядовою реформою в 1784 р. василіянська гімназія була ліквідована, а школа підвищена до рівня головної окружної школи з вивченням німецької мови. Тоді ж було споруджено “руську шкільку”, що існувала до 1830 року⁴. За відсутності іконографії первісного монастиря важко судити про його архітектурно-просторову структуру, але з упевненістю можна сказати, що це був шедевр дерев’яного сакрального мистецтва.

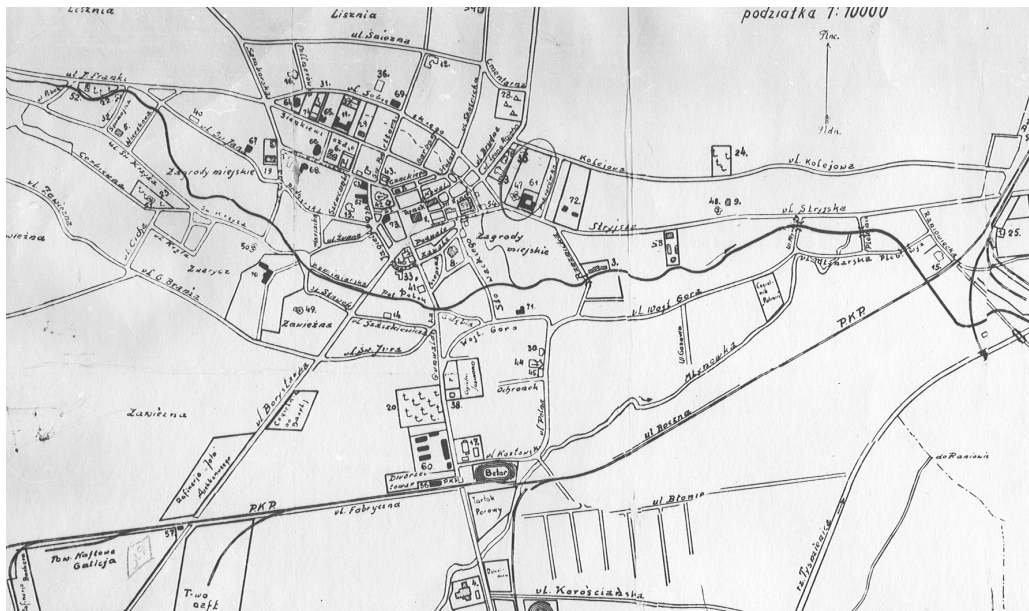

Рис.2. План міста Дрогобича з монастирем Петра і Павла.
ЦДІА України у Львові. – Ф. 720, Оп.1, спр. 319

У 1790 році урядовим декретом василіянам була передана Троїцька церква, яка належала кармелітському монастирю до його скасування⁵, а в 1808 році передано і кармелітський монастирський будинок при Троїцькій церкві, куди василіяни перейшли в 1824 році після пожежі Петропавлівського монастиря 1824 р.⁶ (рис. 3).

Отримавши однонавну, прямокутну в плані Троїцьку церкву, споруджену в бароковому стилі, василіяни в 1813 році її перебудовують: добудовують бічні нави, які майже вдвічі нижчі від головної, і споруджують дві двоярусні вежі-дзвіниці на фасаді. В результаті перебудови церква набула хрестоподібного плану. В 1907-1909 рр. василіянами було пофарбовано церкву св. Трійці і встановлено двоярусний іконостас⁷. В 1930 р. церкву ззовні було витинькувано набіло та обведено високим муром усю монастирську територію⁸. Зовні Троїцька церква оздоблена квітчастою розеткою над головним входом і симетрично розміщеними скульптурами святих у високих нішах. Головний фасад храму декорований спареними пілястрами, завершується трьома трикутними фронтонами. Бокові фасади мають готичні елементи – контрфорси, оздоблені пілястрами, що переходять в широкий карниз, та півкруглими вікнами і завершуються

трикутними фронтонами, увінчаними хрестами. Розташована на перехресті вулиць Бориславської та Трускавецької, Троїцька церква головним фасадом відкрита на площу Ринок (рис.4). До храму примикає триповерхова споруда келій, фасади якої декоровані обляміванням вікон і завершуються широким карнизом (рис.3). При Троїцькій церкві в школі вчився І.Франко (1965-1867 рр.)⁹.

Рис.3. Загальний вигляд Троїцького монастиря в Дрогобичі Фото Л.Чень 2005 р.

Рис.4. Троїцький монастир у Дрогобичі на листівці поч. XX ст.

Наступний етап в історії дрогобицьких василіян визначається початком ХІХ ст. В 1828 році¹⁰ на задвірнянському передмісті, на місці згорілого первісного дерев'яного монастиря і церкви василіянами споруджується новий мурований монастирський комплекс, який складається з церкви із симетрично прибудованими спорудами школи, келій, трапезної, кухні та інших допоміжних приміщень¹¹. Монастир мав лани, що видно на карті (рис.2), які згодом були продані. Монастирський комплекс в плані трапеції, споруджений на підвищеній терасі за блокованою лінійною розпланувальною схемою (рис.5). Головною просторовою домінантою монастиря служить храм Петра і Павла,

розміщений в центрі монастирських споруд. Церква з симетрично прибудованими спорудами просторово розділяє територію на монастирську і господарську закриту. Весь монастир обведено парканом. Надбрамна дзвіниця, розміщена на пониженій відмітці на головній осі храму, композиційно доповнює основну доміную монастирського комплексу – церкву.

Рис. 5 Фрагмент кадастрової карти м.Дрогобича з монастирем Петра і Павла ЦДІА України у Львові. – Ф. 720 оп.1, спр. 310

Церква Петра і Павла – мурована з цегли ротонда з прибудованими по осі “північний схід – південний захід”, витягнутим півкруглим вітварем та видовженої овальної форми притвором, характерним для класицистичного періоду. До храму ведуть двомаршеві сходи. Центральна частина храму завершується могутнім куполом, над яким розміщений ліхтар з маківкою. Важливу композиційну роль у структурі храму відіграє південно-західний виступаючий фасад храму. Головний фасад оздоблений подвійними, симетрично розташованими півколонами та балконом над входом і завершується трапецієподібним фронтоном, акцентованим симетрично розміщеними подвійними пілястрами з півкруглою нішею та круглим вікном над нею. (рис.6) В інтер’єрі домінує висотне розкриття простору. Центральне місце в інтер’єрі храму займає триарусний іконостас, який завершується півкруглим декоративним карнизом і рядом медальйонів з умішеними зображеннями євангелістів, що увінчується хрестом (рис.7). В бічних півкруглих нішах розміщені престоли Серця Христового та Матері Божої. Храм розписаний олійними фарбами.

Рис.6. Загальний вигляд монастиря св.Петра і Павла в Дрогобичі.

Рис. 7. Інтер'єр храму Петра і Павла. Фото 2006 р.

Рис.8. Дзвіниця Петропавлівського монастиря. Фото Л.Чень 2006 р.

До храму симетрично примикають будівлі келій з трапезною, кухнею, допоміжними приміщеннями та школи. Споруди цегляні, двоповерхові, прямокутні в плані секційного типу.

Фасади симетрично прибудованих келій та школи декоровані лопатками, що членують фасад по вертикалі, облямуванням ритмічно розташованих вікон та поясом, що членує фасад по горизонталі і завершується широким карнизом.

Рис.9. Водозбірня із скульптурною композицією.

Рис. 10. Фігура Матері Божої.

На головній осі храму, навпроти головного входу розташована на пониженій відмітці надбрамна, триярусна дзвіниця (рис.8). Особливий інтерес становить архітектурний декор фасаду дзвіниці. Композиція дзвіниці підкреслюється широкими карнизами, що членують її на три яруси, які послідовно вгору зменшуються об'ємами. В першому ярусі розміщена вхідна брама. В другому ярусі у видовжених півкруглих проїмах розміщені два дзвони, а в третьому, вирішеному у вигляді трикутного фронтона, в такій же проїмі – один дзвін. Плоскі пілястри, що членують фасад дзвіниці по вертикалі, посилюють стрункість споруди.

На монастирській площі зліва розміщена восьмигранна, оздоблена мармуром і бронзовими розетками водозбірня, де відбувається водосвяття, в центрі якої на квадратній мармуровій колоні розміщена бронзова скульптурна композиція хрещення св. Іваном Хрестителем Ісуса Христа та барельєфом Різдва Христового (рис.9). Справа споруджена фігура Матері Божої на двоярусному постаменті у вигляді свічі (рис.10). Обидві скульптури споруджені в наш час василіянами.

У цілому монастирський комплекс Петра і Павла справляє добре враження, формуючи образ вулиці Стрийської і прекрасно вписується в її структурну забудову.

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 684. – Оп.1. – Спр.1467. – С. 1-3, 15, 24.

² Там само. – С. 15.

³ Мацієвський М. Шематизм провінції св. Спасителя Чина св. Василя Великого в Галиції и короткий погляд на монастири и монашество руске. – Львов, 1867. – С. 102-120.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Мацієвський М. Шематизм провінції св. Спасителя Чина св. Василя Великого в Галиції и короткий погляд на монастири и монашество руске. – Львов, 1867. – С. 102-120.

⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 684. – Оп.1. – Спр.1467. – С. 1-3.

⁸ Ваврик М. По василіянських монастирях. – Торонто, 1958. – С. 148-149.

⁹ Там само. – С. 156.

¹⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф. 684. – Оп.1. – Спр.1466. – С. 15.

¹¹ Мацієвський М. Шематизм провинції св. Спасителя Чина св. Василя Великого в Галиціи и короткий поглядь на монастири и монашество руске. – Львов, 1867. – С. 102-120.

Леся Чень.

Формування архітектурно-просторової структури комплексу василіянського монастиря Петра і Павла в Дрогобичі.

На підставі документальних, зображальних та картографічних джерел аналізується визначна пам'ятка сакральної архітектури Дрогобича XVIII ст. Розглядаються архітектурні особливості монастирської церкви та всього комплексу обителі.

Lesia Chen'.

Formation of Architectural-Spatial Structure of the Basilians' Peter and Paul Monastery Complex in Drohobych.

On the basis of documentary, graphic and cartographic sources, the author analyses the outstanding monument of the 18th century sacral architecture in Drohobych. The architectural peculiarities of the monastic church in particular and of all the monastery complex in general are also considered in the article.

ПРОВІНЦІЙНЕ МІСТО В ГАЛИЧИНІ: ДРОГОБИЧ В ОСТАННІ 50 РОКІВ АВСТРИЙСЬКОГО ПАНУВАННЯ

У цій статті розглядається питання про історичний тип галицького провінційного міста наприкінці XIX ст. Самому терміну “провінційне місто” властива двозначність: з одного боку, провінційне місто – це місто, і цим воно відрізняється від околиць. З іншого боку, провінційне місто залишається “провінційним”. А це означає, що воно не є центром чи столицею політичної території. Саме між цими двома полюсами, між сільськими поселеннями і урбаністичним центром, знаходиться провінційне місто.

Якщо за приклад взяти Дрогобич, то слід було б висвітлити 4 аспекти для того, щоб підійти ближче до історично-суспільного феномену провінційного міста:

1) Державно-правовий розвиток. Щонайпізніше у часи надання Магдебурзького права (XV ст.) Дрогобич був сформований/уконститутований як місто. Саме цей державний статус залишається фундаментальним фактом, навіть незважаючи на те, що у XIX ст. були проведені різноманітні адміністративно зумовлені розмежування, які особливо віддалили провінційне місто від метрополіса (столиці).

2) Демографічний розвиток. Величина, залежність і соціальна структура провінційного міста є основними факторами для визначення рівня та типу урбанізації стосовно менш залежних аграрних околиць, а також стосовно провінційного міста до метрополії.

3) Економічна та культурна функції. З одного боку, провінційне місто як місцевий центр має вплив на сільське оточення, з іншого ж боку, воно саме є економічно-культурною територією щодо столиці та її централізуючої сили.

4) Політичне становище. Провінційне місто визначається, знову ж таки, як особливий політичний тип, який перебуває між неурбанізованими околицями і столицею¹.

1. Державно-правовий розвиток

Коли Австрія під час першого поділу Польщі створила Коронне Королівство Галичини і обрала Львів його столицею, то управління, що було вірним просвітницьким ідеям державотворення, приділило особливу увагу створенню нових адміністративних одиниць. На Підкарпатті, на південь від Львова, знаходились 3 потенційні центри управління з місськими правовими традиціями: Стрий, Самбір та Дрогобич. Під ту пору, коли два вищезгадані міста були піднесені до рангу районних центрів, Дрогобич претендував на третій ієрархічний ступінь, позаяк він був і з точки зору права, і з точки зору політичного устрою підпорядкований Самбірському району. У судовому устрої це підпорядкування місту, що знаходиться на північному заході (від Дрогобича), збереглося до Першої світової війни, так само як і поділ Коронного Королівства на два вищі суди (Oberlandsgerichte), – Львів (якому непрямо підпорядковувався і Дрогобич) і Краків. Політичний устрій зазнав при

цьому, протягом перетворення Австро-Угорщини на конституційну “подвійну” монархію, фундаментальних змін, коли на місце поділу на райони (Kreis) прийшов поділ на області (Verwaltungsbezirke). Саме тоді Дрогобич і був зрівняний у правах з сусідніми містами і став резиденцією обласної ради (Bezirkshauptmannschaft), що підпорядковувалася одному з намісництв у Львові, і обласного представництва, яке як виборчий орган на чолі з обласним комітетом і обласним головою виконувало функцію так званого “автономного управління” на рівні області².

Утвердження Дрогобича як адміністративного центру, підкреслювало його значення як місцевого центру і змінило його соціальний склад, оскільки збільшилася кількість державних службовців. Ще важливішого значення для історії міста набуло комунальне самоуправління, яке також вводилося в рамках конституційної монархії на початку 1860-х років: закон місцевого самоврядування 1862 р. та Landegesetz 1866 року спершу створили для всіх общин єдиний устрій з відповідальними органами і головою. Винятки становили Краків і Львів, які мали власні статuti, згідно з якими вони підпорядковувалися намісництву. Втім, чинний закон про рівність всіх громад – від найменшого села з сотнею жителів до міста, де проживало 30000 – на практиці виявився недосконалим. Унаслідок цього в два етапи (1889 і 1896 рр.) було створено окремі закони для більших, а згодом і для менших міст. Дрогобич належав до першої категорії, до “більших міст”, які повинні були регулювати всі внутрішні справи згідно з законом 1889 року (Landegesetz)³. При цьому враховувалась кількість жителів міста, значення міста і його довга історія комунальної самостійності⁴.

Такий статус Дрогобича, як “більшого провінційного міста”, яке ієрархічно знаходилося після Львова та Кракова, був визнаний уже на початку конституційного періоду в сфері політичної репрезентації. У галицькому законі впорядкування земель від 1861 р. (Landesordnung), Дрогобич був зарахований до тих 15 міст Коронного Королівства, які мали право самостійно визначати своїх представників в рамках міських виборів. Це стосувалося також Стрия та Самбора, але не інших важливих східногалицьких міст, які отримали таке право лише у 1900 році (Золочів, Бережани), або й взагалі до кінця мали право виборів лише в межах області⁵. Право міських виборів мало не лише символічне значення, а й надавало чимало політичних переваг. З одного боку, кількість представників, тобто депутатів, відносно кількості населення була значно більшою, а з іншого боку, у місті діяло пряме виборче право, в той час як депутати обласного виборчого округу визначалися через Wahlmänner. Ця обставина призвела до того, що активізація автономно керуючого суспільства у таких містах, як Дрогобич, могла відбуватися за сприятливіших умов, ніж будь-де. Окрім того, право діяти за принципом “Одне місто – один депутат” мало важливе значення, оскільки через це посилювався зв'язок носія мандату і “його” міста та виборців. Центральний парламент у Відні прийняв поданий обласною радою поділ на великі міста і провінційні містечка і тоді у 1873 р. було введено прямі вибори. На виборах до Рейхстагу Дрогобич обирав разом з обома сусідніми містами, Самбором і Стриєм, що при висуненні кандидатур призводило до суперництва. Із введенням загального виборчого права у 1907 р. ці 3 традиційно тісно пов'язані міста, відійшли до 3 різних виборчих округів і Дрогобич відтоді обирав свого депутата до Рейхстагу разом з південними сусідами – Туркою, Болеховом і Сколе⁶.

Таким чином, конституція, управління і виборча система визначили у державно-політичній сфері різні категорії політичних общин і їхні адміністративні стосунки. Виходячи з тогочасних порядків, можна виділити 4 групи міст станом на 1896 рік:

1. Краків та Львів, підпорядковані власним статутам. Вони були резиденціями прокуратури і обирали більш ніж 1-го депутата в органи парламенту. У нашій схемі “центр – провінція” вони були власне столицями/метрополіями. Сучасники також називали їх двома столицями Галичини.

2. 30 найбільших міст, які підпорядковувались законам 1889 р. До цієї групи належав і Дрогобич. Всі вони були резиденціями районної ради, а 14 з них – районного суду (Kreisgericht), усі ж інші (до них належить також Дрогобич) – обласного суду. Переважна більшість (і Дрогобич) мала виборче право в міських куріях: 27 – у випадку Ляндстагу (виключно до 1900 р., включаючи Дрогобич), 21 – у випадку Рейхстагу (до 1907 р.).

3. 131 “мале місто” (містечко), для яких діяв закон 1896 року. Частина з них мала у своєму розпорядженні обласний (?) суд, але всі вони обирали в рамках сільських общинних курій (до 1907 р.). Сюди належали такі важливі міста як Городенка, Збараж, Калуш.

4. Сільські громади, тобто території сільського характеру, складала решту. Сюди належало також важливе для Дрогобича “нафтове” містечко Борислав, не зважаючи на його промисловий характер і кількість населення, що становила понад 10000 осіб. Усі ці сільські громади обирали 2 депутатів до Рейхстагу у рамках сільської громадської курії, а після 1907 р. вони робили це спільно з іншими сільськими громадами.

2. Демографічний розвиток

Різка невідповідність між адміністративно-політичним розміщенням і кількістю населення (як це бачимо на прикладі Борислава) наблизилася нас до другого аспекту, тобто до демографії. Дрогобич належав протягом того періоду, про який іде мова, до 10 найбільших міст Галичини. Перед Першою Світовою війною він навіть посідав 6-те місце, а перед ним розмістилися Львів, Краків, а також Перемишль, Тарнів, Тернопіль. Дані подано у вигляді таблиці, де порівняно сусідні міста Стрий, Самбір, а також дещо віддаленіші – Станіслав, і столицю – Львів⁷.

Місто	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Дрогобич	11324	16884	18225	17916	19432	34665
Стрий	9184	9880	12625	16515	23205	30942
Самбір	10500	11749	13586	14324	17039	20257
Станіслав	13047	14479	18626	22391	30410	33328
Львів	70384	87105	109746	127943	159877	206113

Джерело: Rudolf A. Mark. Galizien unter österreichischer Herrschaft. Verwaltung – Kirche – Bevölkerung (Historische und landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien 13). – Marburg, 1994. – S. 92.

На основі приблизно однакової кількості населення, яка коливалася від 10000 в середині століття до 30000 перед 1 Світовою війною, можна виділити 4 провінційні міста, які належать до однієї і тієї ж категорії. Щодо Львова, то він у демографічному плані посідав особливе місце, відповідно до його зростаючих політичних, культурних і адміністративних функцій. Розглядаючи зміни кількості населення Дрогобича протягом 50-ти років, ми

зіткнулися з особливістю, яка потребує пояснення. Наперекір очікуванням, з 4-ох наведених провінційних міст динаміка населення в Дрогобичі між 1869 і 1900 рр. була найменшою (15% порівняно з більш ніж 100% у Стрию та Станіславі), хоча економічний імпульс від нафтового регіону почав надходити у 1869 р. і пішов на спад аж на зламі століть.

Це пояснюється тією обставиною, що мало робітників проживало в самому Бориславі, причому в більшості випадків у жалюгідних умовах, а Дрогобич притягував лише незначний прошарок заможних власників шахт, управляючих і підприємців. Лише на зламі століть, а отже, в час зменшення типів економічного розвитку, дійшло до великого демографічного зсуву, який протягом 10 років призвів до зростання Дрогобича на 80%. Власне, саме завдяки цій притягальній силі міста на зламі тисячоліть Дрогобичу вдалося залишитися одним з тих 4 політичних регіонів Галичини, де незважаючи на довготривалу еміграцію за кордон, все ж було відзначено позитивний баланс міграції⁸.

Припущення, що економічна динаміка гальмувала демографічний розвиток, підтверджується при розгляді поділу професійних секторів. Ще у 1880 р. кількість ремісників, промисловців і шахтарів в Дрогобичі була меншою, ніж в інших містах:

Місто	Сільське та лісове господарство	Кустарне виробництво	Торгівля, фінанси	Транспорт, комунікації	Інтелекція, службовці	Пенсіонери	Робітники, заробітчани	Залишок	Загальна кількість
Дрогобич (%)	746 (14,5)	1290 (25,1)	487 (9,5)	41 (0,8)	304 (5,9)	843 (16,4)	1276 (24,8)	154 (3,0)	5141 (100)
Стрий (%)	1054 (24,6)	1163 (27,2)	589 (13,8)	112 (2,6)	278 (6,4)	247 (5,8)	795 (18,5)	42 (1,0)	4280 (100)
Самбір (%)	2216 (39,4)	1216 (21,6)	565 (10,1)	25 (0,4)	518 (9,2)	236 (4,2)	836 (14,9)	7 (0,1)	5619 (100)
Станіслав (%)	111 (1,9)	1592 (27,5)	1270 (21,9)	311 (5,4)	675 (11,6)	694 (12,0)	894 (15,4)	249 (4,3)	5796 (100)
Львів (%)	1091 (2,6)	12243 (28,8)	4676 (11,0)	2191 (5,2)	11919 (28,1)	3415 (8,0)	6458 (15,2)	444 (1,0)	42437 (100)

Джерело: Obszar, zabudowania i ludność miast większych w Galicyi // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Band 11, Heft 3. – Lwów, 1890. – S. 18f-181. Див. також: Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach Beruf und Erwerb: Österreichische Statistik. – Band 1, Heft 3. – Wien, 1882. – S. 242-305.

У 1910 р. ця картина різко змінилася. Тепер понад 44% працюючих в Дрогобичі були задіяні в секторі промисловості і ремесла (Стрий 26%, Самбір 15%, Станіслав 19%). З них майже третина була робітниками, поденними працівниками або учнями на підприємствах⁹. Така демографічна зміна дозволяє зарахувати Дрогобич в роки перед 1 Світовою війною до тих 4 провінційних міст, які найбільш прогресували в соціально-економічному плані¹⁰. З іншого боку, такий соціально-професійний аналіз дає можливість зламати вжиту у цій статті парадигму столиця/провінційне місто і замінити її соціально-функціонально визначеною типологією міст. Згідно з цією типологією, Дрогобич належить до промислових міст, Стрий та Самбір – це поліфункціональні моделі, в той час як Станіслав і Львів можна охарактеризувати як міста побутового обслуговування¹¹.

Але така типологія була б досить сумнівною для сучасників кінця XIX ст. З їх точки зору, важливими були б не кількість населення чи професійний склад як демографічні показники, а національно-етнічний поділ. У процесі прискореного національного руху саме статистичні матеріали стають усе більшим обґрунтуванням національно-політичних запитів. Так, австрійські інстанції у своїх переписах населення все частіше запитували не про національність, а про віровизнання з одного боку і розмовну мову – з іншого. І, в залежності від мети та інтересів, найчастіше саме це використовувалося у політичних дискусіях, щоб потім з цього вивести національну приналежність. Для Дрогобича і 4 інших вже згаданих міст на 1900 р. були дійсними такі дані:

Місто	Релігія			Мова			Загальна кількість
	римо-католицька	греко-католицька	юдейська	польська мова	русинська мова	німецька мова	
Дрогобич (%)	5005 (25,8)	5675 (29,2)	8683 (44,7)	7205 (37,1)	5454 (28,1)	6706 (34,5)	19432 (100)
Стрий (%)	7628 (32,9)	6278 (27,1)	8647 (37,3)	17728 (76,4)	4588 (19,8)	695 (3,0)	23205 (100)
Самбір (%)	8882 (52,1)	3218 (18,9)	4900 (28,8)	13494 (79,2)	2197 (12,9)	1267 (7,4)	17039 (100)
Станіслав (%)	9653 (31,7)	5952 (19,6)	14106 (46,4)	23319 (76,7)	4071 (13,3)	2265 (7,4)	30410 (100)
Львів (%)	82597 (51,7)	29327 (18,3)	44258 (27,7)	120643 (75,5)	15159 (9,5)	20409 (12,8)	159877 (100)

Якщо брати за критерій релігію, то всі провінційні міста, за винятком Самбора, характеризуються відносною юдейською більшістю. Іншою була ситуація у Львові, де більшість цивільного населення була римо-католицької віри. Щодо інших східно-галицьких міст, таких, як Коломия, Тернопіль чи Броди, то можна сказати, що галицькі провінційні міста, включаючи Дрогобич (тут 45%, а у 1880 р. – понад 50%), були

більш “юдейськими”, ніж столиця. Важливу роль у цьому відіграли процеси відбору, а також велика частина службовців в управлінні столиці. Картина виглядатиме зовсім по-іншому, якщо за основний критерій взяти не релігію, а розмовну мову. Згідно з цим критерієм, в усіх провінційних містах, а також у Львові, польський елемент є значно більшим, ніж би це мало відповідати кількості римо-католиків. У цій обставині відображається політико-соціальне домінування польської мови, а також процеси асиміляції, особливо стосовно юдейського населення.

Саме Дрогобич залишився у цьому відношенні важливим винятком, оскільки тут польська мова була далекою від абсолютної більшості. Понад ніж третина визнала у 1900 німецьку за розмовну мову (і при цьому мала на увазі ідиш, яка не визнавалась офіційною мовою), приблизно $\frac{1}{4}$ – русинську. Загалом, можна констатувати, що Дрогобич чинив сильний опір колонізації. У Дрогобичі, на противагу іншим містам регіону і більшості східногалицьких міст, ще на зламі століть переважали греко-, а не римо-католики¹². Лише за часів демографічних зрушень на зламі століть радикально змінилися співвідношення на користь римо-католиків (1910 р. 34,3% до 21,2% греко-католиків), оскільки останні більш доклалися до демографічних змін. І цим нарешті пояснюється те, що не лише русинське населення околиць було причетне до демографічного вибуху і структурних змін в Дрогобичі після 1900 р. Для точнішого аналізу тут потрібні були б додаткові статистичні дані (для кореляції професії і конфесії).

3. Культура та економіка

Ці обидві галузі багато в чому існують як єдине ціле, якщо пригадати, наприклад, щорічний ярмарок, який одночасно є місцем обміну і комунікації, а отже, і культури. Саме “право ринкової торгівлі” було давньою міською привілеєю, яка зберегла свою чинність до XIX ст. У день, коли в Дрогобичі відбувався щотижневий ярмарок, у місті концентрувалася вся економічна динаміка цілої області і місто одночасно турбувалося про співпрацю і міського, і неміського населення. В середині 1880 р. на такому ярмарку були присутні, в середньому, 1800 осіб, що, переважно, займалися купівлею/продажем худоби та збіжжя¹³. Отже, йдеться про одну з найважливіших функцій провінційного міста – про взаємодію регіонального економічного і культурного центру і його аграрних околиць.

Специфічним для Дрогобича було також те, що він належав до нафтового регіону в підніжжі Карпат. Не лише установи гірничого управління, але й насамперед численні підприємства нафтодобувної та нафтопереробної промисловості заснували в місті свої резиденції. Зростаюче значення цієї галузі промисловості для міста, як і міжнародна інтеграція сконцентрованого тут капіталу, призвели до того, що Дрогобич став менш провінційним, ніж інші міста регіону. Культурні зв'язки юдейських сімей, в руках яких знаходилась більша частина капіталу, сягали щонайменше Відня. Лише деякі з них, як, наприклад, сім'я Гартенбергів, там мешкали, але, одночасно, вони були щедрими меценатами добродійних організацій свого міста. Що ж до нафтового регіону Борислава і його невпинно зростаючого населення, то Дрогобич перейняв на себе функцію споживчого центру. Це стосується насамперед часу між відкриттям залізниці (1872 р.) і періодом, коли Борислав сам міг запропонувати готелі та магазини, тобто споживацькі заклади. Мабуть, саме з цією специфічною роллю Дрогобича пов'язують те, що місто мало особливо велику кількість корчм. У 1878 р. їх налічувалось 167 (у Самборі: 52, Стрию: 84); причому через 10 років їх кількість зменшилась до 88¹⁴.

Культурний рівень міста визначається в першу чергу наявністю в ньому культурних закладів в широкому значенні цього слова. Сюди належать насамперед, освітні заклади. Наріжним каменем в історії міста стало, без сумнівів, відкриття гімназії у 1858 році. Ініціатором стала Дрогобицька спілка, яка “хотіла залишити пам’ятку про чудесне визволення його величності Короля з рук убивці” (йдеться про спробу замаху на короля Франца Йозефа у 1852 р.)¹⁵.

Отже, Дрогобицька гімназія завдячує своїм виникненням австрійськи-патріотичному акту в пізній період неабсолютизму. Поряд з третьою Львівською гімназією, Дрогобицька гімназія була єдиною, що носила ім’я правлячого монарха, який оцінив це належним чином, відвідавши місто двічі – у 1880 і 1894 роках. На час відкриття у гімназії навчався 61 учень, кількість книг у бібліотеці становила 219 творів та комплект навчальних засобів, що був профінансований профспілкою. 1914 р. у розпорядженні бібліотеки було вже 3000 творів для 800 учнів, які з 1897 р. знаходились у новій імпортантній будівлі (сьогодні це головний корпус педагогічного університету)¹⁶.

Гімназія належала до тих закладів, які створювали соціокультурну сферу міста і тим самим відрізняли провінційне місто як центр периферії від околиць. Ця подвійна роль відображалася також і в походженні учнів, з яких у 1914 р. 39% народилися у місті, а 33% – походили з району. Решта ж, як правило, походила з інших галицьких областей¹⁷. Помітні зміни можна було виявити і в національно-конфесійних відносинах. Ще в час відкриття гімназії русини були в більшості як за конфесійними, так і за мовними ознаками і у співвідношенні до поляків становили 2 до 1, але вже у 1900 році (отже, перед зміною демографічної ситуації в місті) значно переважали поляки. Найбільшу групу складали юдеї, яких ще 40 років тому репрезентував у гімназії всього лише 1 учень¹⁸. Якщо говорити про динаміку у секторі освітніх закладів, то слід було б зазначити, що сюди належать також народні школи, яких перед Першою світовою війною було не менше дев’яти, одна з яких керувалася орденом василіан¹⁹.

Отже, чи був Дрогобич осередком освіти? Щодо цього виникають сумніви, якщо зіставити кількість освітніх закладів з кількістю жителів міста. Фактично, на 1880 р. кількість неписьменного населення становила понад 70% (переважно діти), що було найбільшим відсотком в Галичині (значно більше ніж у Стрию і Самборі). Але ця тенденція зменшувалася, і вже на 1900 рік лише половина населення міста залишалася неписьменною²⁰.

Не беручи до уваги залу ратуші, гімназія протягом довгого часу мала в розпорядженні єдиний великий актовий зал для зборів. Крім того у 1880-х роках будівля належала до тих нечисленних будинків у місті, які мали більше ніж 1 поверх, оскільки 95% (а це приблизно 2000) будинків були одноповерховими²¹. У цьому відношенні, а також з огляду на складні санітарні умови Дрогобич ще довгий час, фактично, скидався на велике село, а не на місто. Лише з будівництвом залу (Sokal-Saal) у Дрогобичі стало можливим проведення багатьох культурних заходів. Протягом тривалого часу у місті не було ані театру, ані власної театральної трупи. Періодично тут виступали мандрівні театральні колективи, насамперед Львівський театр (Руська Бесіда), під керівництвом Івана Біберовича і Івана Гриневецького, який проводив не лише вистави, а й літературні читання та бали-маскаради. В останньому випадку запрошеним гостям надавалися костюми, що були власністю трупи. Виступи львів’ян у Дрогобичі вказують на певну культурну залежність від столиці. Одночасно, вони забезпечили провінційному місту доступ до великого світу, оскільки репертуар трупи Руської Бесіди у жодному разі не обмежувався лише національно-народними виставами, а вміщував і західноєвропейські з технічними ноу-хау.

Як показує повне ентузіазму сприйняття театральних вистав у місцевій польськомовній пресі, народні вистави у провінції, на відміну від столиці краю, тобто Львова, не сприймали з огляду на національне самозбереження. Тут вони становили загальну об'єднуючу культурну подію, Highlight в культурній глушині. Це також відрізняло провінцію від метрополії²².

Починаючи з останніх десятиліть XIX ст., зростаючу роль у культурному житті відігравали різноманітні спілки та об'єднання, які спиралися з 1867 р. на відповідне ліберальне право спілок. Головну роль, поряд з спілками пожежників (1873) та ощадними та кредитними спілками (1877), відігравали освітні та розважальні об'єднання. У 1875 р. була заснована перша спілка казино, через 5 років – “Читальна і розважальна спілка”. У 1876 р. русофільноорієнтована спілка Качковського відкрила свій філіал, у 1876 виникла філія спілки Талмуд-Тора, 1879 – перша музична спілка²³. Спочатку ведучими у русі спілок була єврейська інтелігенція і буржуазія. Але оскільки у цьому, а особливо у “Читальній і розважальній спілці”, можна було помітити тенденцію до онімечення, виникла зустрічна ініціатива, яка вилася у заснування польсько-русинської “Читальної спілки” (1884). Те, що вже відзвучало у політичному центрі Львова, все ще було актуальним тут: пропаганда польською стороною “слов'янської єдності” проти нібито панівного, тобто такого, що загрожує повернутися домінування німецьких культурних елементів, які тут більше ніж у Львові, вносили євреї. У 1887 р., із заснуванням русинської читальної спілки, почався перший крок до національної сегрегації на рівні спілок, який проте, не спричинив протистоянь. У травні наступного року поляки і русини спільно вшанували 27 роковини смерті Шевченка та 50-річчя заснування “Русалки Дністрової”. Тут також приділили увагу як народній (тексти Гушалеви́ча і Шашкеви́ча під музику місцевих композиторів), так і світовій культурі (Бетховен, Доніцетті)²⁴.

Пов'язані з розвитком Борислава як динамічно зростаючого нафтового району витрати та оселення єврейських підприємців в м. Дрогобичі призвели до того, що вище згадані антинімецькі ідеї змішалися з антикапіталістичними і перетворилися на антисемізм. Центром цього стала заснована у 1884 р. “Gazeta Naddniestrzańska”. Це галицьке видання відзначалося з 2 причин, а власне тому, що “євреїв” загалом, причому, це часто повторювалося, ототожнювали з певними ознаками (тут здебільшого з експлуататорами)²⁵. “Gazeta Naddniestrzańska” була відповіддю на засновану рік перед цим (1883) німецькомовну, написану гебрійськими літерами газету “Drohobyczer Zeitung”. Ця взагалі перша політична газета в Дрогобичі діяла як видання (єврейської) еліти, тоді як інша була рупором соціал-національної опозиції. Ідеологічна напруга, яку створили ці дві газети, належала до найпомітніших культурних елементів 1880-их рр. В обидвох відображення знаходило офіційне трактування подій в місті та районі. Конкуруючі тлумачення створювали початки диференційованої гласності.

Кожній газеті належала друкарня. “Drohobyczer Zeitung” виходила в місті, в друкарні єврейського підприємця Аарона Жупника. Культурний вплив його друкарні за межами Дрогобича, крім названої газети, виявився у ряді інших видань, які призначалися для позарегіональної публіки. Сюди належать і польський переклад тоді шанованої етнографічної праці Йозефа Вертгаймера про євреїв і тлумачення до основного закону громади, яке читали у всій Галичині²⁶. Конкуруючу газету, навпаки, друкували не в місті, а у Львові, а саме у друкарні ім. Шевченка. Тут знову виявляється зв'язок залежності між провінційним містом і метрополією, тому що остання володіла багатогатими ресурсами в сфері книгодрукування. У даному випадку ця залежність

часом мала значний вплив на місцеву громадськість, переважно тоді – це траплялося нерідко, – коли сполучення поїздів зі Львовом переривалося через природні умови або технічні проблеми, і “Gazeta Naddniestrzańska” виходила із запізненням. Комунікація виступає тут як чутливий мотор громадських змін у провінційному місті, як у внутрішніх стосунках (при зародженні місцевої гласності), так і у зовнішніх (як важливий зв’язок з культурним центром). Епохальною подією в історії Дрогобича стало приєднання міста до залізничної лінії, яку провели протягом кількох років: 1872 – зв’язок з Самбором, Стриєм, Бориславом, 1873 – зі Львовом, 1875 – з Станіславом. Найшвидший поїзд з Дрогобича до Львова (з пересадкою у Стрию) йшов неповні 4 години. У внутрішньому житті міста центральну роль грав відкритий у грудні 1872 р. вокзал, як місце, куди приходили і звідки відходили люди, товари, новини.

З 1890-их р. розпочався стрімкий розвиток у всіх галузях культури і освіти. Різниця зі Львовом залишалася чітко помітною, хоча стала трохи меншою. Слід згадати таку технічну новачку, як уведення газового освітлення (1904), з’явилися також нові види транспорту: перший велосипед (1895), перший автомобіль (1904). Планувалася і трамвай, хоча проект так і не було реалізовано. У 1909 відкрився перший кінотеатр²⁷. Велику частину культурної динаміки тепер несли національні рухи з їхніми закладами і об’єднаннями. Сюди належала польська спортивна спілка “Sokół” (1890), ремісничка спілка “Gwiazda” (1893), русинська (українська) освітня організація “Просвіта” (1903), русинська спортивна спілка “Сокол” (1903), єврейська спортивна спілка “Betar” (1908) т. інші. Як правило, ці національні спілки були бюрократично-ієрархічними організаціями з своїми центрами та відповідними місцевими групами. А оскільки центри знаходилися, знову ж таки, у Львові, то тут виникає нова сфера стосунків взаємозалежності між провінцією і метрополією. Порівняно незалежною залишалася провінційна преса, вона могла збільшити кількість випусків і розміри тиражів²⁸. Одна з цих газет опублікувала незадовго до I світової війни календар, в якому показувався досягнутий “рівень цивілізованості” Дрогобича. Тут було 43 адвокати (з яких аж 7 мали слов’янське прізвище!), крім того, 17 лікарів, 20 повітух і 5 зубних лікарів. Ще було 4 аптеки і 2 аптекарських магазини, 15 банківських і кредитних установ, 4 готелі, 2 ресторани, 4 кафе, 2 кондитерські і 4 книгарні. Якщо порівняти цю ситуацію із становищем в середині століття, то можна, без сумніву, сказати, що навіть провінційне містечко брало участь у загальному “прогресі”²⁹.

4. Політика

Деякі згадані події торкнулися також і політики, напр., розподіл електорату, стан газетної справи чи націоналізація культурного життя. Політика, як і культура та економіка, в провінційному місті перебуває у напружених стосунках між місцевою спрямованістю на себе та відкритістю щодо політичного розвитку зовнішнього світу. Інтенсифікація зв’язку через залізницю, пошту і телеграф вирішально змінила становище у цій ситуації напруги. Звичайно, важливу роль відіграли й інші фактори, а особливо соціальні процеси диференціації і певний розподіл ролей між метрополією і провінцією, який відбувався з різними перспективами на політичну дійсність. Короткий огляд провінційної преси показує, що великі державно-політичні питання того часу тут довго не посідали того місця, яке вони мали у львівській пресі. Зрештою, у Львові

знаходилися політичні органи та інституції економічного керівництва. Це визначало інші інтереси політичної еліти.

Такий стан підтверджується і на прикладі Дрогобича. Ще до 1890-их років складається враження, що політичні теми значною мірою були спрямовані на комунальні стосунки. При цьому у 1880-их р. відбулися великі суспільні зміни у комунальній політиці. Як уже згадувалося, динамічний розвиток нафтового Борислава призвів не до демографічного зрушення в Дрогобичі, а до перевороту у його вищих прошарках. Виникла здебільшого єврейська грошова еліта (сім'ї Гартенберг, Гольдгаммер, Ляутербак, Шраер, Вагман, Фойерштайн і т. д.), які почали контролювати міську політику. На фоні цієї напруженості виникла вже згадувана конкуренція між “Drohobuzzer Zeitung” і “Gazeta Naddniestrzańską”. Проте було, б без сумніву, помилковим створювати з цього політичний розбрат між євреями і християнами. Тут більше йшлося про соціальні суперечності, де кожен із таборів показав надпропорційну частку відповідних конфесійних груп. Крім того, частка євреїв, що мала право голосу на виборах до муніципалітету, у 1880-их р. була на 30% меншою відносно їхньої частки населення (~ 50%). Трикласове виборче право діяло, звичайно, на користь єврейській еліті, яка повністю контролювала другу виборчу дільницю і, через суперечки і невідповідності паритетного співвідношення на двох інших виборчих дільницях, досягла більшості у муніципалітеті³⁰. Опозиції досягнути більшості у раді міста вдалося аж у II пол. 1880-их р., передусім завдяки підтримці газет, і у 1888 р. вони вибрали мером “незалежну” особу. Нею був русинський вчитель гімназії Ксенофонт Охримович, який, зрештою, змушений був залишатися службовцем близько 10 років і виконував обов'язки депутата від краю, а також уряду, але не як репрезентант міського, а крайового виборчого округу, до якого належав Дрогобич. В провінційній політиці цього часу було цілком можливим, що в своїй переважній більшості польськомовна преса і домінуюча польська еліта (за підтримки євреїв) вибрала мера русина³¹.

Отже, поки зсередини Дрогобич ніс ознаки глибоких політичних розбіжностей, ззовні, з огляду на крайову політику та політику імперії, місто справляло зовсім інше враження. Тут згадуваний колективний статут міста 1889 р. сприяв ідеї спільності галицьких міст. Виходячи з подібних випадків у попередніх роках і виборів до ради краю, що мали незабаром відбутися, у цьому ж 1889 р. у Львові сталася велика політична подія – рада міст (wies miast i miasteczek), у якій взяв участь і представник Дрогобича. Головним організатором була ліберально-демократична преса Львова, яка тут знову зіграла роль двигуна, також з огляду на об'єднання провінційних міст для спільної політики. Ціллю була емансипація міст як носіїв демократично-національних ідей проти тривалого панування дворянства і його лояльної регресивної політики³².

Питання репрезентації Дрогобича для зовнішнього світу стало особливо актуальним, коли місту треба було обирати депутата до ради краю та до парламенту. Це були часи підвищеної політичної мобілізації зі зборами виборців, промовами кандидатів і передвиборчими плакатами у публічних місцях. І навіть якщо утворені комунальною політикою ворогуючі табори відігравали певну роль, то вибори до парламенту і до ради краю здебільшого відбувалися за своїми законами. Це було пов'язане не в останню чергу з різним виборчим правом. Система одного виборчого округу вимагала інші форми організації виборів, ніж вибори за списком. Стосовно тих, що мали право голосу, вибори до міських курій ради краю і парламенту не мали сегментації на виборчих дільницях, а нижню межу прямого податку (у Дрогобичі у 1901 р. 4 флорини 20 геллерів), нижче якої навіть ті, що сплачували податки, не мали права голосу³³.

Коло виборців, у випадку виборів до крайового уряду і парламенту, було меншим, ніж на місцевих виборах. Для крайового уряду це діяло до 1918 р., для парламенту – до 1897 р., коли було створену п'яту загальну курію виборців. Із введенням загального і рівного права виборів для чоловіків до парламенту імперії у 1907 р. крайовий уряд і парламент стали залежними один від одного. Так у Дрогобичі у 1908 р. із 30000 осіб лише 3464 брали участь на виборах до сейму, тоді як через 3 роки 7306 осіб мали право вибирати до парламенту³⁴.

Звичайно, вибори до крайового уряду і парламенту імперії відрізнялися перш за все політичною сферою впливу, яку мали ці органи від місцевих виборів. При цьому слід виділити чітку зміну з у свідомості демократів 1889 р. політично-прогресивної ясності на національно визначене ставлення завдань. Домінуючу роль при цьому грав польський ЦВК, який виступав як захисник польського активу перш за все у парламенті. За його підтримки у 1897 і 1900 рр. до дрогобицької курії міст був обраний професор львівського університету Густав Рожковський, який не мав жодного стосунку до міста. Тут, як і в інших містечках, вибухнуло обурення у міському електораті, який під заклик до традиційної міської автономії виступав проти такого “диктату зі Львова”. ЦВК також був створений за відомим зразком: центр (Львів) – місцеві комітети (тут Дрогобич) так, що у політиці виборів знову проявилися взаємодія і порушення між площиною метрополії і провінційною міста.

Те саме, тобто, орієнтована на Львів ієрархічна структура, стосувалося і багатьох партій, які виникали з 1890-их років і заснували в місті свої філіали. Не в останню чергу саме через них в провінційне місто приходили сучасні політичні ідеології. Філіали в Дрогобичі мали, зокрема, соціал-демократи, які з'явилися тут у зв'язку з високим рівнем індустріалізації регіону дуже швидко (спілки робітників “Siła” 1892, “Братерство” бл. 1895) і відзначилися в кінці 1890-их р. маніфестаціями і страйками³⁵. Після того, як самостійними стали українські соціал-демократи, вони також належали до особливо активних сил, але в них був талановитий лідер, депутат парламенту і організатор страйків у районі Борислава Семен Вітик, а також з 1911 – україномовна газета (єдина в місті) “Голос Підкарпаття”. Українські соціал-демократи зазнали поразки спочатку через заборону намісництва при спробі створити політичну спілку, яка була копією Львівської народної Ради, але згодом проникли в місто після заснування Націонал-демократичної партії³⁶. Особливо активним був також рух, який ще в кінці 1880-их р. заснував свої перші спілки (“Єдність” 1887, “Haibrig” 1889 – третя за величиною сіоністська спілка того часу на Галичині), які у 1907 р. вперше взяли участь у виборах³⁷.

Незважаючи на проникнення партій, Дрогобич ніколи не був центром політичного радикалізму. Місто вибрало до Віденського парламенту поміркованого (польського) демократа. З 1907 р., згідно з домовленістю між польським ЦВК (Rada Narodowa) і представниками єврейсько-польської еліти, ним мав стати єврей³⁸. Представником Дрогобича у парламенті загального і рівного виборчого права (1907-1918) став Натан Лювенштайн, син відомого львівського прогресивного рабина, сам вражаюче розумний і розважливий парламентар. Провідний польсько мовний тижневик після 1910 р., “Tygodnik Drohobuski” мав, швидше, ліберальне спрямування і виступав за політику національного примирення. І це в той час, коли у Львові на сцену вийшли “Słowo Polskie” і “Endecja”, а для українського національного руху місто ніколи не грало ролі місцевого осередку національного радикалізму, як це було у випадку з Перемишлем, Коломиєю чи Стриєм. Проте одна подія все-таки затьмарює цю картину миролюбного

міста. 19 червня 1911 р. під час проведення виборів до парламенту дійшло до заворушень перед виборчою дільницею. Пролунали постріли, згодом нарахували 26 мертвих і десятки поранених. До трагедії призвела вибухова суміш місцевої конкуренції кланів, в центрі якої стояв голова культурної общини і колишній віце-мер Якоб Фойерштайн і розпалені сіоністами та соціалістами настрої проти Лювенштайна. Через “криваві вибори у Дрогобичі” про місто вперше почули далеко за межами регіону і навіть у тих місцевостях австрійської імперії, де таку назву ніколи до цього не знали. На короткий час, хоч і за трагічних обставин Дрогобич втратив свою провінційність³⁹.

Заключні зауваження

У цій статті наведені деякі ознаки, які змальовують Дрогобич як типове провінційне місто. Водночас, є і такі, що характерні лише для цього міста. Стосунки між метрополією і провінцією не вичерпуються лише демонстрацією демографічних відносин і взаємозв'язків в галузі управління економіки, культури і політики. Метрополія і провінція – це те, що люди переживають безпосередньо, коли їхня життєва дорога веде їх по різних місцях. Такий життєвий шлях з провінції у метрополію (рідко – у зворотньому напрямку) характеризую долю багатьох інтелектуалів і політиків цієї місцевості. Згадаймо відомого сина Дрогобицького району Івана Франка: народився у селі біля Дрогобича, далі гімназія в Дрогобичі, навчання в університеті у Львові, докторат у Відні (мегаметрополії) – це класична провінційно-метропольна кар'єра. У такій зміні вражаючими, в першу чергу, є контрастні оптичні враження (взяти хоча б громадський транспорт – від воза (Дрогобич) через трамвай (Львів) – до міської залізниці (Відень)). Саме інтелектуали знову проводять дискусії про себе і про суспільство, цього також багато у просторі між провінцією і метрополією. Хто ж їх не знає – стереотипів про щось інше – затишне проти гарячкового, нудне проти небезпечного, регресивне проти бунтівного. Вони були очевидними вже тоді, і у Дрогобичі, і у Львові, і вони є і зараз.

Важливі дати з історії Дрогобича

- 1852 – Перша вдала спроба дистиляції нафти Абрагамом Шрайнером.
- 1858 – Заснування гімназії Франца Йосифа (з 1874 – державна).
- 1860 – Відкриття єврейської лікарні.
- 1861 – Перші вибори до місцевого уряду.
- 1863 – Заснування нафтопереробного заводу “Галіція”.
- 1865 – Завершення будівництва Великої синагоги.
- 1868 – Заснування “Першої Бориславської нафтової компанії” у Дрогобичі.
- 1872/73 – Відкриття залізничної лінії Хирів – Самбір – Дрогобич – Стрий, Дрогобич – Борислав, а також Стрий – Львів, що з'єднала Дрогобич зі столицею провінції.
- 1873 – Заснування першої добровільної пожежної частини.
- 1875 – Заснування Спілки казино.
- 1879 – Відкриття міської ощадної каси.
- 1880 – Заснування єврейської “Читальної і розважальної спілки”.
- 1884 – Заснування “Польсько-Рутенської читальні”.
- 1884 – Поява перших газет.
- 1888 – Вибори “національно-опозиційного” Ксенофонта Охримовича мером.

- 1889 – Общинний статус для 30 “більших” міст, зокрема і Дрогобича.
1889 – Заснування першого сіоністського об’єднання у Дрогобичі.
1890 – Заснування спілки “Sokół”.
1893 – Спілка ремісників “Gwiazda”.
1897 – Нова будівля гімназії.
1907 – Перші вибори до парламенту за загальним виборчим правом: “асимільований поляк” Натан Лювенштайн переміг соціал-демократа, сіоніста і русина націонал-демократа.
1911 – Криваві вибори у Дрогобичі.
1911 – Заснування єдиної україномовної газети “Голос Підкарпаття” (до 1913).
1912 – Конкурентні газети “Tygodnik Drohobycki” і “Reforma” (до 1914).
До таблиці 3 (1888): (evtl Amtsdienner / Gendarme / Wachorgane: Drohobycz = 101, Struj = 57.

¹ Коли мова йде про напрями дослідження, відмінність між столицею та провінціями була і є істотною. Під час того, коли вже з’явилися численні праці та монографії про політично-культурні центри Краків та Львів, значно нехтувались галицькі провінційні міста. Винятки підтверджують правило: Hoff Jadwiga. Społeczność małego miasta galicyjskiego w dobie autonomii. – Rzeszów, 1992; Galos Adam. Studia z dziejów prowincji galicyjskiej. – Wrocław. – 1993; Gąsowski Tomasz. Miasteczko galicyjskie i jego mieszkańcy na przełomie XIX i XX wieku // Miasteczka polskie w XIX i XX w. – Kielce, 1992. Ці статті чітко показують, що передусім польська історіографія звертається до галицьких провінційних міст (більшою мірою західногалицьких), проте нова українська історіографія не приділяє значної уваги урбанізованим містам, винятком залишається лише Львів. Прикладом хронології, яка написана переважно з національно-українських позицій, служить: Роман Пастух. Дрогобич у прізвищах, датах, подіях і фактах. – Видання 2-ге. – Дрогобич, 2002.

² Rudolf A. Mark. Galizien unter österreichischer Herrschaft. Verwaltung – Kirche – Bevölkerung (Historische und landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien 13). – Marburg, 1994. – S. 4-11; Grodzinski Stanisław. Historia ustroju społeczno politycznego Galicji 1772–1848. – Kraków, 1971; Grzybowski Konstantyn. Galicja 1848-1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii. – Kraków – Wrocław – Warszawa, 1959.

³ Landesgesetz und Verordnungsblatt für das Königreich Galizien und Lodomerien sammt dem Gro herzogthume Krakau, Jahrgang, 1889. – Stück, VII. – S. 81 (Nr.24).

⁴ Klabouch Jiří. Die Gemeindegelbstverwaltung in Österreich 1848-1918. – Wien, 1968; Urbanitsch Peter. Die Gemeindegelbstverwaltungen in Cisleithanien // Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band VII: Verfassung und Parlamentarismus, 2. Teilband: Die regionalen Repräsentativkörperschaften. – Wien, 2000. – S. 2199–2281.

⁵ Див.: Józef Buzek. Materiały statystyczne do reformy sejmowego prawa wyborczego // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych, Band 21, Heft 1. – Lwów, 1906. – S. 26, Tafel, XV.

⁶ Grodzinski Stanisław. Sejm Krajowy Galicyjski 1861–1914, 2 Bde. – Warszawa, 1993; Buszko Józef. Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848-1918. – Warszawa, 1996.

⁷ Загальний статистичний матеріал щодо демографічного розвитку Галичини подає наукова праця: Zamorski Krzysztof. Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji: Ludność Galicji w latach 1857-1910. – Kraków, 1989. Щодо урбанізації в загальному див.: Gąsowski Tomasz. Urbanizacja w Galicji w dobie autonomicznej // Studia historyczne, 28. – 1995.

⁸ Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern, 1. Heft, Karte C: Die Bilanz der Wanderbewegung in den politischen

Bezirken der Reichsratsländer im Jahrzehnt 1901-1910 (Результати перепису населення 31 грудня 1910 р. в імперії та її провінціях, Видання 1, Карта С: Баланс міграцій у політичних округах великих провінцій у 1901-1910 рр.).

⁹ Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in Österreich. – Band 3, Heft 10: Galizien und Bukowina. – Wien, 1916. – S. 2-20. Сюди також враховуються працюючі (не включаючи родичів працівників і прислугу).

¹⁰ В цьому плані аргументує: Gąsowski Tomasz. Struktura społeczno-zawodowa mieszkańców większych miast Galicyjskich w okresie autonomicznym // Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. – № 77, 1997. – S. 134 f.

¹¹ Broński Krzysztof. Struktura funkcjonalna miast galicyjskich w dobie autonomicznej // Studia historyczne. – № 33, 1990. – S. 399.

¹² Те саме стосується і Снятина, Яворова, Жовкви, Золочева і Тернополя. В середньому, пропорція співвідношення дорівнює третина на чверть, див.: Weinfeld Ignacy. Ludność miejska w Galicji i jej skład wyznaniowy 1881-1910 rr. // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – T. 24, Z.2. – Lemberg, 1912. – S. 34 f.

¹³ Rutowski T. Jarmarki i targi w Galicji // Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego wydany przez krajowe biuro statystyczne. – Z. 8. – Lwów, 1888. – Tabel II., d.

¹⁴ Pilat Tadeusz. Materiały statystyczne do sprawy propinacyjnej // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – T.11, Z. 2. – Lwów, 1888. – S. 15.

¹⁵ Programm des städtischen Franc Josef Gymnasiums zu Drohobycz. – Sambor, 1859. – S. 21.

¹⁶ Sprawozdanie dyrekcji c.k. gimnazjum im. Franciszka Józefa w Drohobyczu za rok szkolny 1900. – S. 70.

¹⁷ Там само. – S. 91.

¹⁸ Programm des städtischen Frany Josef Gymnasiums zu Drohobycz. – Sambor, 1859. – S. 31; Sprawozdanie dyrekcji c.k. gimnazjum im. Franciszka Józefa w Drohobyczu za rok szkolny 1900. – S. 70.

¹⁹ Szematyzm królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkim księstwem krakowskim na rok 1914. – Lwów, 1914. – S. 743–747. Крім того, на той час у Дрогобичі були відомі дві приватні гімназії, засновані у 1912 році, а саме польська жіноча гімназія і рутенська гімназія, а також вчительська семінарія. Див.: Kalendarz // Tygodnik Drohobycki. – Drohobycz, 1913. – S. 68, f.

²⁰ Obszar, zabudowanie i ludność miast większych w Galicji // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – T. 11, Z. 3. – Lwów, 1890. – S. 18, e; Józef Buzek. Materiały statystyczne do reformy sejmowego prawa wyborczego // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – T. 21, Z. 1. – Lwów, 1906. – S. 24, Tabel, XIV.

²¹ Obszar, zabudowanie i ludność miast większych w Galicji // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – T. 11, Z. 3. – Lwów, 1890. – S. 12.

²² Регулярні повідомлення про гастролі русинського театру можна знайти у: Gazeta Nadniestrzańska (1884-1889 rr.).

²³ Дати заснування спілок взято переважно з: Handbuch der Verein für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länderю. – Wien, 1892. – S. 507-550. Деякі знаходяться у: Роман Пастух. Дрогобич у прізвищах, датах, подіях і фактах. – Видання, 2. – Дрогобич, 2002. – С. 1-56.

²⁴ Gazeta Naddniestrzańska. – 1.5.1888. – Nr.,9. – S. 3; Такі спільно організовані заходи до цього моменту залишалися непоміченими у дослідженнях, так як у: Galos Adam. Obchody rocznikowe na prowincji zaboru austriackiego // Studia z dziejów prowincji galicyjskiej. – S. 89-112.

²⁵ Звичайно, такі антисемітські тенденції з часом відійшли. Див. про “русинофілів”, головного редактора газети Л.Солецького в дослідженні: Ярослав Грицак. Забутий польський переклад-

дач Т. Шевченка – Е.Л.Солецький // Матеріали засідань історичної та археологічної комісії НТШ. – Львів, 1999. – С. 111-116.

²⁶ Ritter Joseph. Wertheimer, Nauka żydowska i życie żydowskie. – Drohobycz, 1884; Philip Schwarz. Ordynacja wyborcza dla gmin w królestwie Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z dnia 12 sierpnia, 1866 roku. – Drohobycz, 1895.

²⁷ Роман Пастух. Дрогобич у прізвищах, датах, подіях і фактах. – Видання, 2. – Дрогобич, 2002. – С. 47-52.

²⁸ Допоміжну роль відіграла польськомовна преса. Наступниками “Gazeta Naddniestrzańska” були: Kurjer Drohobycki / Nowy Kurjer Drohobycki (1889-1890), оновлений Kurjer Drohobycki (1896 sowie 1899-1900), Tygodnik Samborsko-Drohobycki (1900-1906), Nowiny Drohobyckie (1907), Głos Podkarpacki (1907-1914), Gazeta Podkarpacka (1911-1912), яка частково видавалась у Львові, Tygodnik Drohobycki (1912-1914), Reforma (1912-1914), а також місцева газета: Dziennik Rozporządzeń c.k. Starostwa, c.k. rady szkolnej okręgowej w Drohobyczu (1909-1914); Див. також: Garlicka Aleksandra. Spis tytułów prasy polskiej 1865-1918. – Warszawa, 1978; також: Andrzej Notkowski. Polska prasa prowincjonalna doby powstaniowej 1865-1918. Jej funkcje społeczne i geografia wydawnicza // Inteligencja polska XIX i XX wieku. – Т. 6. – Warszawa, 1991. – С. 185-228. На ідиші була, принаймні, одна газета: Das jüdische Wort (са. 1913). На українській мові виходила лише газета: Голос Підкарпаття (1911-1913).

²⁹ Kalendarz, Tygodnika Drohobyckiego. S. 36-39.

³⁰ Громадське виборче право розділяло виборців відповідно до сплати податків на 3 рівні, за розміром виборчої ділянки, таким чином, що багатії, а також певні титуловані особи і посадовці отримували більший вплив на голосування. Другий виборчий округ (400 осіб) складався з виборців, які сплачували 14-77 гульденів прямого податку, з них 58% – євреї, тоді як у 6 разів більший третій округ (менше 14 гульденів) складався на з християн. Більшість титулованих осіб і посадовців належали до першої ділянки (131 виборець, більше 77 гульденів податку), з яких тут утворилася християнська більшість (77 до 46). Див.: Obzar, zabudowania i ludność miast większych w Galicyi // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Band, 11, Heft, 3. – Lwów, 1890. – S. 24, Таблица, 1.

³¹ Про Охримовича, який у парламенті належав до прихильної до поляків групи клерикалів-консерваторів, див.: Harald Binder. Polen, Ruthenen, Juden. Politik und Politiker in Galizien 1897-1918, phil. Diss. – Bern-Wien, 1997. – Band, 2. – S. 204, f.

³² Повідомлення про це у: Nowa Reforma od 30.4.1889 (Nr.99) do 2.5.1889 (Nr.101).

³³ Buzek. Materiały statystyczne do reformy sejmowego prawa wyborczego // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Т.21. – Roz., 1. – Lwów, 1906. – S. 13, Tabl., IX.

³⁴ Nadobnik Marcin. Materyały statystyczne do reformy sejmowej ordynacji wyborczej // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Т. 24. – Roz. 3. – Lwów, 1912. – S. 18.

³⁵ Najdus Walentyna. Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska 1890-1919. – Warszawa, 1983. – S. 121, 169.

³⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 146. – Т. 58. – С. 406.

³⁷ Gaisbauer Adolf. Davidstern und Doppeladler. Zionismus und jüdischer Nationalismus in Österreich 1882-1918. – Wien, 1988. – S. 47.

³⁸ Претензії євреїв на дрогобицький мандат до парламенту базувалися на їхній відносній більшості серед виборців, яка відповідала вимогам загального і рівного виборчого права, тобто конфесійним стосункам всього населення міста (1910: 44,2%), див.: Nadobnik Marcin. Materyały statystyczne do reformy sejmowej ordynacji wyborczej // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Т. 24. – Rozd. 3. – Lwów, 1912. – S. 20, 29. – Tab. 10, 16.

³⁹ У цьому плані слід порівняти суперечки та урядовий звіт у: Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhauses. – Session, 21. – Sitzung, 4. – S. 198, f., а також численні акти у: Archiwum Główny Akt Dawnych. – Warszawa, Justizminiaterium. – Sign. 324; Особливо у внутрішньому звіті намісника у : JM 18.434/663.

Геральд Біндер.

Провінційне місто в Галичині:

Дрогобич в останні 50 років австрійського панування.

У статті аналізується історичний тип галицького провінційного міста наприкінці XIX ст. За основу дослідження взяте місто Дрогобич, історико-суспільний феномен якого, розкрито крізь призму: політичного становища, а також правового, демографічного, економічного та культурного розвитку. Автор доходить висновку, що Дрогобичу властиві ознаки, які характеризують його як типове провінційне місто. Водночас, він акцентує ознаки, які вирізняють його серед інших провінційних міст.

Geral'd Binder.

A provincial city in Galychyna:

Drogobych in the last 50 years of austrian domination.

In the article the historical type of the Galychyna provincial city at the end of XIX century is analysed. As the basis of the research the city of Drogobych is taken. Its historic-social phenomenon is disclosed with the help of political situation as well as demographic, economic and cultural development. The author draws conclusion, that Drogobych has signs, that characterize it as a typical provincial city and those signs, which differentiate it among the other provincial cities.

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ ОЧИМА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ТА ЕМІГРАЦІЙНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Радянська доба життя та діяльності М.Грушевського по праву вважається найбільш трагічною сторінкою його біографії. Сповнений бажання продовжити наукову працю та вгамувавши зрозумілі політичні амбіції, вчений прийняв рішення повернутися в радянську Україну. Втім, у досить короткому часі стало зрозумілим, що дійсні плани більшовицького керівництва країни розходилися з обіцянками надати видатному вченому можливість реалізувати свої творчі плани в обмін на цілковите політичне самозречення. Фактично, з перших років перебування М.Грушевського в радянській країні критичність з боку офіційних чинників до його науково-організаційної та дослідницької діяльності перманентно зростала, щоб на початку 30-х років набути характеру відвертого цькування, котре супроводжувалося брутальною лексикою, далекою від тону академічної полеміки. Трагічність тієї сторінки історії нашої науки зумовила прискіпливість уваги грушевськознавців до радянського контексту сприйняття наукового доробку М.Грушевського останньої доби. Тут досить повно відтворено широку палітру оцінок науково-організаційної та дослідницької праці діяча в радянській літературі другої половини 20-х – першої половини 30-х років, простежено еволюцію поглядів на його спадщину як з боку представників нечисленної національно-демократичної інтелігенції, так і більшовицьких ідеологів. Такий дослідницький акцент залишив практично поза увагою інші важливі моменти сприйняття діяльності М.Грушевського його сучасниками. Серед останніх своєю цікавістю приваблює західноукраїнський та еміграційний погляд на обставини життя та діяльності видатного вченого в радянській Україні. Адже М.Грушевський, залишивши еміграцію у часи розгортання гарячих дискусій довкола проблеми місця України з урахуванням нової геополітичної ситуації, на тривалий час став об'єктом досить різкої критики з боку представників різноманітних напрямків українського політикуму у вільному світі. Засуджуючи більшовицьку орієнтацію автора “Історії України-Руси”, західноукраїнські та еміграційні публіцисти змушені були постійно оглядатися на епохальність внеску М.Грушевського до скарбниці національної культури та науки. Все це значно ускладнювало інтерпретацію спадщини видатного вченого, перетворюючи таке чи інше її оцінне сприйняття на важливий фактор не лише суто історіографічних, але й, ширше, – світоглядних та суспільно-політичних дискусій.

Компроміс М.Грушевського з більшовиками та його повернення в радянську Україну були загалом негативно сприйняті представниками різних політичних течій як на еміграції, так і в Західній Україні. Недавній колега вченого по УПСР М.Шапонал відгукнувся на його рееміграцію статтею під промовистою назвою “Політична смерть

М.Грушевського”, тези якої в цілому відбивали бачення цього факту в патріотичному середовищі. В різкому, подекуди вульгарному тоні розкритикувавши суспільно-політичну діяльність ученого, охарактеризувавши її як безідейну та аморфну, М.Шаповал назвав М.Грушевського “політичним трупом”, а всю його наукову діяльність – зневажливо – “папірництвом”¹. Критично до повернення М.Грушевського поставився й В.Винниченко. Він гостро засуджував ученого як “визначного діяча українства” за згоду відмовитися від політичної діяльності, вважаючи, що такий крок піде тільки на користь “панам становища”². Зауважимо, що пізніше письменник перегляне свої оцінки рееміграції видатного історика, назве її жертвним громадським подвигом³. Не менш жорстко на радянофільство М.Грушевського та його рееміграцію відреагував ідеолог українського націоналізму Д.Донцов, розкритикувавши у праці “Націоналізм” “прекраснодушну професорську ідеологію” в стилі ідей М.Драгоманова про українсько-російську федерацію. Вбачаючи у суспільно-політичній практиці М.Грушевського продовження та реалізацію його історіософських ідей, Д.Донцов закинув видатному вченому банальне нерозуміння законів історичної еволюції й дійсних потреб своєї нації⁴. Зауважимо, що й у радянській Україні не всі схвалили компроміс М.Грушевського з більшовицькою владою та його приязні стосунки з деякими радянськими функціонерами у перші роки після повернення⁵.

Попри доволі гостре сприйняття факту повернення М.Грушевського в Україну, а також критику його світоглядно-історіософських орієнтацій, у патріотичному науковому середовищі він незмінно зберігав авторитет найбільш знаного та шанованого українського історика й організатора української науки. В багатьох оглядах українського інтелектуального життя, що з’являлися на сторінках західноєвропейських наукових видань та були написані представниками української еміграції, численні претензії морально-політичного характеру до вченого поступалися місцем визнання його незаперечних заслуг, залишаючись ніби внутрішньою справою. Традиційно наукові заслуги вченого розглядалися у двох площинах – історіографічній (утвердження самотньої схеми українського історичного процесу та створення першого синтезу української історії) та організаційній (розбудова наукових інституцій, фахової періодики, створення наукової школи)⁶.

На другу половину 20-х років припадає пожвавлення критики історичних концепцій М.Грушевського представниками державницького напрямку. В цій критиці, як і в попередній період, історіософські засади праць видатного вченого та його суспільно-політична діяльність нерідко розглядалися як цілісний органічний феномен⁷. При цьому особливо дошкульно дослідникам нагадували виправдання ним політики більшовизму на сторінках часопису “Борітеся-Поборете!”. Як ілюстрацію інтерпретації творчих ідей М.Грушевського представниками державницького напрямку, наведемо принципову дискусію В.Липинського з вихідними положеннями антинорманської теорії М.Грушевського та його баченням генези політичних процесів у східноєвропейському регіоні. Якщо до початку Першої світової війни лідер консервативного руху вважав історичну схему видатного вченого підставою для реконструкції національної історії, то в 20-ті роки його оцінки кардинально змінюються, і він піддає всебічній критиці антинорманізм М.Грушевського та побудовану на цій теорії концепцію генези державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні. Полемізуючи з ученим, В.Липинський зауважив: “Оперта на німецькій національній ідеології, концепція проф. Грушевського, який таким державно і національно творчим українським племенем вважав полянську Русь (цієї концепції придержувався, йдучи за пр[офесором]

Грушевським, і я в часах своєї молодости), не тільки не видержує критики, але на практиці – в ділах політичних і статтях публіцистичних заперечується і самим автором”⁸. Критика В.Липинським антинорманізму М.Грушевського була підтримана іншими adeptами нового напрямку, котрі вбачали в лідерів консервативного руху єдину інтелектуальну потугу, здатну на рівних полемізувати з автором “Історії України-Руси”. Наприклад, у своєму листі до В.Липинського О.Назарук зауважив: “Я також не вірю в правдивість антиваряжської теорії М.Грушевського. Бо чому варяги могли аж у Сицилії й Палестині закладати держави ..., а у нас під боком ні? Але сю теорію М.Груш[евськог]о треба бодай кількома реченнями опрокинути Вам як історикові. Бо вона прийнялася”⁹. У середовищі істориків-державників в середині 20-х років отримала подальший розвиток думка про виключну антикварно-ерудитську цінність праць М.Грушевського, необхідність наново переосмислити зібраний ним велетенський джерельний матеріал. Висловлювалося загальне переконання, що “Грушевський збирач матеріялів, не історик”¹⁰, а створення справжньої синтези минулого українського народу (зрозуміло, на підставах державницької історіософії) є справою майбутнього, котру повинен здійснити В.Липинський¹¹.

Прикметно, що саме в дискусії з М.Грушевським відточувалися формулювання головних теоретико-методологічних постулатів нового напрямку. Наприклад, переосмислюючи історичні концепції автора “Історії України-Руси”, В.Липинський пропонує оригінальне бачення принципу історичної об’єктивності, критерієм наукової істини визначаючи результативність суспільно-політичної практики: “А власне що до історичних концепцій, то їх правдивість чи неправдивість в великій мірі стверджується політичною практикою, яка дає добрі результати, коли йде по лінії історичної правди, і результати злі та суперечливі, коли вона побудована на історичній неправді”¹².

Історіографічні здобутки державницького напрямку, акцентовані його представниками елітарно-державницькі моменти української минувшини, що сприймалися сучасниками як нове свіже слово у порівнянні з традиційними темами вітчизняної Клію XIX – початку XX ст., вимагали певного осмислення. Одна із перших спроб такої рефлексії була репрезентована у рецензійній за формою статті Івана Кривецького “Українська історіографія на переломі”. У передмові автор зауважив, що нова історіософія, покладена в основу останніх праць С.Томашівського (“Українська Історія. Нарис. I. Старинні і середні віки”) та В.Липинського (“Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті”), вимагає певного узагальнення з ідеологічно-концептуального погляду на тлі розвитку всієї попередньої вітчизняної історичної думки. Тому мету свого огляду дослідник визначив так: “звернути увагу на нові історичні концепції, які оба згадані автори вводять в українську історіографію, а які основно різняться від історичних концепцій, що панували досі в новочасній українській історіографії”¹³. Для більш яскравого виявлення творчих знахідок істориків-державників І.Кривецький протиставляє їх здобуткам української історіографії XIX – початку XX ст., називаючи останню народницькою, “байдужою до держави”, “а то й різко антидержавною”¹⁴. Знаковою постаттю народницької історіографії автор називає М.Грушевського, рясно цитуючи тези з його публіцистичних праць еміграційної доби, передусім зі статті “Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії”. Як і інші представники консервативного табору, І.Кривецький піддав критиці позитивну оцінку автором “Історії України-Руси” значення “татарських людей” в українській історії, ставлення ним приватного матеріального інтересу вище потреб нації. Такий

антиелітаризм та антидержавництво, на переконання автора, є відмінною рисою всієї нової української історичної думки і в першу чергу В.Антоновича та М.Грушевського. Нову якість інтерпретації українського минулого, стверджує І.Кревецький, запропонували у своїх книгах С.Томашівський та В.Липинський, виокремивши в історичній еволюції три найважливіші чинники: землю, націю та державу. Докладно аналізуючи змістове та концептуальне наповнення їх праць, наводячи найбільш промовисті цитати, оглядач розкриває особливості реконструкції українського історичного процесу з позицій державницької історіософії, протиставляючи її традиційному баченню минулого, викладеному у творах М.Грушевського¹⁵. Саме в створенні історіософської альтернативи народницькій моделі українського минулого й полягає, на переконання І.Кревецького, переломне значення національно-державницької концепції.

Потужним поштовхом для осмислення феномену Михайла Грушевського в усіх аспектах вияву його багатогранного таланту послужило широке святкування 60-ліття його життя та діяльності в 1926 р., на яке відгукнулася українська громадськість й поза межами радянської України. На галицьких теренах українська преса в дні святкувань вийшла з ювілейними статтями, в котрих найбільша увага присвячувалася характеристиці наукового доробку видатного вченого. При цьому особливістю ювілейних публікацій, котрі з'явилися на сторінках західноукраїнської преси, було зрозуміле наголошення на здобутках львівської доби життя та діяльності вченого. В самий день київського святкування "Діло" опублікувало на своїх шпальтах розлогу статтю під промовистою назвою "Всеукраїнське свято". Її автор, Володимир Дорошенко, наголосив, що працювате та жертвне життя М.Грушевського на благо рідного народу перетворило його персональне свято на "радісний день для цілої соборної України". Характеризуючи різнобічну діяльність ювіляра, дослідник зауважив, що його ім'я ще з початку ХХ ст. зробилося синонімом всього українського національно-визвольного руху. Чи не найбільшою мірою цьому прислужилася послідовно пропагована ювіляром у творчості та втілювана в конкретних справах ідея соборності всіх українських земель, що присвічувала цілому його життю. В.Дорошенко підкреслив, що всеукраїнство – "це ідея жива й свідома, яку її носій і визнавець здійснював у практичній, живій житті з незломною волею, енергійно й послідовно"¹⁶. Далі автор коротко зупинився на характеристиці кожного періоду творчої біографії ювіляра, докладніше зосередившись на галицькій добі. Він змалював передусім епохальність науково-організаційної діяльності М.Грушевського у Львові, як на терені НТШ, так і в університеті. Розгорнута видатним істориком науково-дослідна та видавнича робота, формування наукової школи з числа здібної української молоді університету дали йому підстави писати про М.Грушевського як про творця української науки в Галичині. Та найбільшим досягненням львівського періоду автор слушно називає працю ювіляра над "Історією України-Руси", відзначаючи її важливе національне, наукове та виховне значення. В.Дорошенко коротко охарактеризував також різноманітні аспекти просвітньої та суспільно-політичної діяльності видатного вченого в Галичині. Все це уможливило йому стверджувати співмірність ролі М.Грушевського у розвитку галицького українства зі значенням діяльності М.Драгоманова. У цьому аспекті автор нарисом образно називає ювіляра "Михайло Галицький 2-й". Далі В.Дорошенко стисло-аналітично характеризує головні здобутки наступних періодів життя видатного вченого, звертаючи увагу читача на соборницькій домінанті всієї його діяльності. Завершується нарис словами вдячності М.Грушевському за його жертвну працю від усієї західноукраїнської спільноти, висловлюється переконання в тому, що саме цей

заслужений діяч на полі україністики повинен очолити найавторитетнішу українську наукову інституцію – Академію наук.

Відгукнулася на ювілей М.Грушевського розлогою статтею й львівська “Рада”. Її автор Андрій Жук стисло, та, разом із тим, дуже влучно змалював головні віхи працьовитого життя та самовідданої праці ювіляра. Завдячуючи природним талантам та прихильним життєвим обставинам, що уможливили їх реалізацію на сприятливому галицькому ґрунті, М.Грушевський зміг значною мірою реалізувати свої наукові та громадсько-політичні плани, перетворивши українство в потужне явище європейського культурного та політичного життя на початку ХХ ст. Плідна наукова праця ювіляра, стверджувалося в нарисі, дала українцям їх першу повну історію, що відкрила очі західному світу на існування одного з найбільших слов’янських народів. А продумана популяризаторська робота в широких українських масах спричинила значне зростання національної самосвідомості, що яскраво виявилось в роки революції. Не менш епохальною для українства була суспільно-політична діяльність М.Грушевського, вінцем котрої стало обрання його головою відновленої української держави. Ця самовіддана та безкорислива праця вченого на благо поділеного кордонами народу ще за львівських часів зробила його “знаменем демократичного українства”¹⁷. Тому ювілей М.Грушевського, наголошував автор, є загальнонаціональним святом, – не тільки культурним, а й політичним, – бо його культурна праця значною мірою спричинилася до політичного відродження нашого народу. Цікаво, що, попри виразне захоплення постаттю ювіляра, в статті опосередковано прозвучала критика проросійської орієнтації М.Грушевського. Остання, як зазначалося, була властива значній частині української інтелігенції на початку ХХ ст., що плекала ілюзії стосовно російської демократії. У підсумку статті, побажавши ювілярові довгих і плідних років праці на користь рідної землі, автор зазначив: “Шістдесят літ життя і сорок літ безперестанної, кольосальної праці, яку ми перейшли тільки згрубша. Ця праця відбувалася по обидва боки історичної прірви, що розеднює наш нарід. Є ця праця символом і заповідю єдності нашого народу”¹⁸.

На ювілей М.Грушевського широко відгукнулися також численні просвітні, суспільно-політичні та наукові часописи, що виходили в Галичині. На своїх сторінках, поряд із загальними оцінками життєвого та творчого шляху видатного вченого, вони, відповідно до власної тематичної специфіки, акцентували увагу на тих чи інших аспектах його діяльності. Так, львівський педагогічний журнал “Народня Просвіта” зосередився на культурно-просвітній та науково-популяризаторській праці М.Грушевського, переважно, львівської доби¹⁹. На полі вищого шкільництва, стверджувалося в нарисі, вчений зосередив увагу на двох головних справах. Перша полягала у вихованні цілої плеяди українських істориків з числа студентів Львівського університету, що утворили його львівську школу та спричинилися до бурхливого розвитку вітчизняної історичної науки. Друга стосувалася енергійної роботи, спрямованої на заснування українського університету у Львові; у цій справі, як зазначалося, вчений був “головним промотором”. Тут також було згадано про ініціативи М.Грушевського щодо заснування стипендій українським студентам, збирання за його активної участі коштів на побудову Академічного дому, спробу об’єднати студентство всіх українських земель шляхом проведення літніх наукових курсів у Галичині. Не меншими, стверджує автор, були заслуги вченого в організації середнього та нижчого шкільництва – було згадано про практичний внесок М.Грушевського у розбудову приватних навчальних закладів, відзначено заснування ним педагогічних часописів і товариств, активну публіцистичну діяльність по обороні української школи перед польською адміністрацією краю.

Врешті, найбільш значущою для суспільства було названо науково-популяризаторську працю ювіляра, спрямовану на донесення історичної правди про свій народ до всіх його представників. Визнанням заслуг видатного вченого на полі української культури та освіти з боку львівської “Просвіти” стало іменування його почесним членом цієї інституції. Значною мірою завдяки самовідданій праці М.Грушевського, підсумовується в статті, український народ зберіг своє національне “Я”.

Серед галицьких часописів найбільш ґрунтовного висвітлення діяльність ювіляра на полі науки знайшла на сторінках “Літературно-наукового вістника”. Автором ювілейного нарису виступив один з найбільш талановитих львівських учнів М.Грушевського Мирон Кордуба. Поставивши перед собою непросте завдання узагальнити історіографічну творчість учителя, дослідник наголосив на важливості історичних знань для національного самоусвідомлення всіх культурних народів, передусім таких, як українці, – позбавлених власної державності. У цьому плані, на його думку, твори М.Грушевського посідають особливе місце в історії вітчизняної культури, виконуючи важливу національно-будительську функцію. “Щойно сам кінець ХІХ-го в., – стверджує М.Кордуба, – дав нам загально-національного історіографа в повнім, можна сміливо сказати, ідеальнім значінню цього слова, дав нам М.С.Грушевського”²⁰. Головну працю свого вчителя дослідник характеризує як новаторську, що вперше дає цілісний та всебічний образ минулого рідного народу. Виявляючи провідні риси “Історії України-Руси”, М.Кордуба у першу чергу називає оригінальність, яка полягає в самостійності розробки автором більшості наукових проблем на підставі уперше введеного ним до наукового обігу джерельного матеріалу. Загалом, творча особистість учителя постає для дослідника як унікальне поєднання талантів історика-аналітика та синтетика. Іншою відмінною рисою “Історії України-Руси” для М.Кордуби є самобутність покладеної в її основу концепції, що запроваджувала в науку цілком нове моделювання східноєвропейського минулого. Безперечною перевагою головної праці ювіляра автор нарису називає її критичність та об’єктивність, теоретичний плюралізм у визначенні рушіїв історичної еволюції. З огляду на це, праця М.Грушевського постає водночас класичним і надзвичайно модерним твором, що “стоїть на висоті свого завдання”. Ілюструючи суспільну запотребованість наукових праць ученого, М.Кордуба пише про їх переклади іншими мовами, передусім російською, відзначає комерційний успіх багатьох науково-популярних видавничих проєктів. Не менш піонерськими для української історіографії, на думку дослідника, є праці М.Грушевського з царини всесвітньої історії. Написані для широкого читача, стверджує автор нарису, вони містять оригінальний погляд на історію людства, інтегруючи український історичний матеріал до всесвітньо-історичного процесу. Особливістю статті М.Кордуби є його прискіплива увага до історико-літературних праць свого вчителя. Характеризуючи зміст, концепцію та методологічні засади “Історії української літератури”, він справедливо зауважив, що до феноменів духовного життя українського народу, втіленого в слові, автор підходить передусім як історик-соціолог. Новаторський характер для української науки, стверджує М.Кордуба, має також соціологічна студія М.Грушевського над початками людського суспільства. І хоча в ній відсутнє обґрунтування оригінальної соціологічної теорії, “багатий матеріал та досвід, зібрані з власних історичних студій і величезна читаність дають авторові спромогу подавати дуже влучні і цінні вказівки для майбутніх дослідників-спеціалістів”²¹. Підсумовуючи свої роздуми, М.Кордуба вкотре підкреслив епохальність наукової творчості ювіляра для поступу української науки. Помітно ідеалізуючи образ учителя, він зауважив, “що зі всіх історичних робіт,

які в останніх десятиліттях появилися на українській мові, добра половина походить з-під пера лише одного ученого, акад. Михайла Грушевського”.

Змістовним відголосом ювілей М.Грушевського відбився й на сторінках української емігрантської періодики, давши імпульс для осмислення його життєвого та творчого шляху. Це осмислення відбувалося на тлі ідеологічних дискусій в середовищі української еміграції, відбиваючи у висловлених оцінках світоглядні та політичні переконання представників тієї чи іншої течії. Тут яскравим прикладом служить публіцистика української еміграції в Парижі. Так, радянофільські за спрямуванням “Українські вісти”, що їх видавав Ілько Борщак, відгукнулися на свято видатного вченого ювілейною статтею головного редактора. В ній автор коротко змалював головні віхи творчого шляху та суспільно-політичної діяльності ювіляра, підкресливши особливу вагомість для українства досягнень львівської доби його життя. Найвагомим творчим здобутком ювіляра І.Борщак справедливо назвав створення ним “Історії України-Руси”, що стала солідним підґрунтям всього українознавства перших десятиліть ХХ ст. Не менш важливою автор назвав науково-популярну працю видатного вченого, котра мала надзвичайний виховний вплив на українські маси. Торкнувся І.Борщак і світоглядних засад усієї діяльності ювіляра, процитувавши вислів останнього з публіцистики еміграційного часу про безумовне визнання “інтересу трудового народу” головним критерієм історичної еволюції. Тим самим автор ніби підвів читача до розуміння природності повернення видатного вченого в радянську Україну, хоча про саму рееміграцію й не було згадано. Епохальність та різнобічність діяльності М.Грушевського на терені українства, наголошує автор, надає його святу всеукраїнського звучання: “Бо діяльність шановного ювілянта це – ціла доба і доба незвичайна в історії національно-культурного відродження України”²². В наступних числах “Українські вісти” продовжували друкувати розвідки, в яких висвітлювалися різноманітні аспекти творчих пошуків М.Грушевського. Надзвичайно цікавою за проблематикою, наприклад, була стаття Івана Модзалевського про внесок видатного вченого у студіювання та відродження української графіки²³.

Зовсім інші оцінки діяльності М.Грушевського в контексті його ювілею прозвучали зі сторінок петлюрівського “Тризуба”. Певне уявлення про зміст цих публікацій дають вже їхні назви – “Замість привітання на ювілей” і “Рабська психіка”. Автори, оминувши мовчанкою здобутки вченого на полі наукового українознавства, зосередилися на критиці суспільно-політичної діяльності М.Грушевського, особливо дошкульно закидаючи йому порозуміння з більшовиками та повернення в радянську Україну. Київському святкуванню протиставлялося проведення у той же час Празького наукового з’їзду, котре було представлено як дійсне торжество української науки. Змальовуючи перебіг київського святкування, акцентувалася присутність на ньому радянських функціонерів; карикатурно зображувалася поведінка літнього ювіляра, котрий ніби був змушений вислуховувати повчання та нарікання з боку зарозумілих представників влади. Долю вченого представляли як типову для всієї соціал-демократичної інтелігенції, котра перебуває в полоні проросійських ілюзій. З огляду на це, й оцінки київського свята були відверто негативними: “І ювілей Грушевського трудно назвати святом професора і академіка чи святом укр[аїнської] науки; це найдраматичніша в нашій історії демонстрація психіки української, яка навіть на вершинах наукових досягнень не очистилася від рабського тавра, що глибоко й надовго в’їлося в нашу душу...”²⁴. Необ’єктивність і надмірну заангажованість цих оцінок критично відзначили

на своїх сторінках “Українські вісти”, протиставивши їм відгуки на ювілей М.Грушевського в українській та європейській пресі²⁵.

Як про особисту трагедію М.Грушевського, про святкування його ювілею в загарбаній більшовиками Україні, з котрими сам ювіляр як голова Центральної Ради не так давно вів запеклу боротьбу, писала й празька еміграційна періодика. Повернення вченого на Україну було охарактеризоване як зрада не лише всієї його попередньої громадсько-політичної діяльності як духовного лідера свого народу (яким, як зазначалося, М.Грушевський був на початку ХХ ст.), але й праці наукової, в якій всебічно утверджувалася ідея державної самостійності. Становище вченого в радянській Україні було образно представлено як нелюдські моральні тортури у більшовицькому пеклі, на які М.Грушевський добровільно себе прирік за примарну можливість культурної праці. Найбільш обурливо було сприйнято характер виступу на київському святі П.Любченка, за іронічним висловом В.Винниченка, – “хлоп’яти в жовтих чобітках” часів Центральної Ради, в якому радянський функціонер набрався нахабства повчати заслуженого діяча українства: “От до чого дожився сивий професор! В день 40 літнього ювілею праці шмаркля повчає його на яких саме засадах він повинен провадити наукову роботу. Чи воно, хоч в стані перерахувати те, що професор написав?”²⁶.

Святкування ювілею М.Грушевського яскраво продемонструвало його високий авторитет в національно-культурних і наукових колах, ставши дійсним святом українства. Все це, поряд із достойною, гідною поваги поведінкою вченого при підготовці до святкувань і під час самих торжеств, коли не було висловлено жодного очікуваного владою славослів’я на її адресу, значною мірою зменшило попередню критичність у ставленні до нього з боку представників західноукраїнської й еміграційної інтелігенції. Вся вільна українська публіцистика надалі пильно стежила за життям видатного вченого в радянській Україні, докладно знайомлячи читача з обставинами та здобутками його діяльності²⁷. Загалом, на сторінках західноукраїнських та еміграційних видань співчутливо писалося про непросте становище київського академіка в радянській державі, з обуренням відзначалися факти повсюдного цькування дослідника та співробітників його наукових установ у партійній пресі. До критики суспільно-політичної публіцистики М.Грушевського, передусім пробільшовицької риторики його праць еміграційної доби, у цей час дедалі більше домішувалися нотки гіркоти за те, що один із найбільш заслужених діячів українства зазнає щораз більшої наруги від “окупантського режиму”²⁸. Поступово трансформувалася й модель інтерпретації повернення М.Грушевського в радянську Україну – одностайне засудження цього кроку, сприйняття його як зради національних цінностей поступалося усвідомленню жертвності громадського подвигу видатного вченого задля культурного відродження свого народу.

У цей час подальшого розвитку в західноукраїнській та еміграційній публіцистиці набула також традиція протиставлення наукової та політичної складової діяльності М.Грушевського, фактично, була поглиблена та набула поширення антиномія “видатний історик – недалекоглядний політик”. Загальноприйнятим для патріотичної публіцистики стало твердження, що М.Грушевський “користується такою виключно доброю славою ученого та публіциста і такою виключною, хоч і лихою, славою політичного діяча”²⁹. Наприклад, один із оглядачів тогочасного українського культурного життя підкреслював: “Високо оцінюючи наукові заслуги Мих. Грушевського, ми розуміється зовсім не торкаємося тут його політичної діяльності та його авантюристичних політичних кроків, які цілковито не гармонують з його величною науковою працею...”³⁰.

Посиленню уваги до суспільно-політичної спадщини М.Грушевського у цей час сприяло відзначення десятиліття постановня Української Центральної Ради. В численних публікаціях, котрі з'являлися з нагоди цієї події на сторінках західноукраїнської та еміграційної періодики, писалося про вагомість внеску голови парламенту у відродження української держави, в той же час не замовчувалися й численні прорахунки та грубі помилки у внутрішній та зовнішній політиці перших українських урядів³¹. М.Грушевському надалі закидали його соціалістичні симпатії, загравання з більшовиками, котре, врешті, призвело до реєміграції³².

В останній третині 20-х – на початку 30-х років наукова спадщина М.Грушевського в очах українських інтелектуалів по інший бік радянського кордону сприймалася як класика українознавства, символізуючи найвидатніші досягнення вітчизняної історіографії кінця XIX – початку XX ст., її тісну пов'язаність з національно-визвольною боротьбою. В історіографічній передмові до “Нарису історії України” Д.Дорошенко, наприклад, зауважив: “Колосальна й дуже цінна з чисто-наукового погляду праця Грушевського була останнім словом і завершенням довгого періоду в розвитку української історичної думки, опертої на презумпції практичного служення історичної науки громадським ідеалам свого часу. Українська історична наука в особі Грушевського вірно виконала цю службу”³³. В подібному оцінному ключі про наукові пошуки автора “Історії України-Руси” писав також професор Варшавського університету В.Заїкин в огляді тогочасної української історичної літератури. Називаючи М.Грушевського “найвидатнішим представником народницького напрямку”, він віддав належне епохальності внеску вченого в розробку історичної, літературознавчої та соціологічної проблематики. Не менш важливою, на думку автора, була й науково-організаційна праця вченого, що найбільш плідною виявилася на галицьких теренах. Коротко аналізуючи творчий доробок київського академіка, він солідаризується з оцінками О.Брікнера, підкреслюючи першорядну роль “Історії України-Руси” у вітчизняній історіографії. Вагомими для поступу українознавства, на думку В.Заїкина, є також студії М.Грушевського над історією української літератури та первісним суспільством. Значно критичніше автор розвідки поставився до виданих на еміграції науково-популярних творів вченого, в яких “М.Грушевський не залишився на рівні наукової об'єктивності і подав досить тенденційний, а навіть фактично не зовсім вірний виклад подій найновішого часу”³⁴. Та, загалом, у статті проводилася думка про непроминальність для української науки та культури творчої спадщини видатного українця.

Разом із тим, в оцінках доробку дослідника все частіше підкреслювалося, що його історичні концепції, складаючи славу минулої доби вітчизняної історіографії, вже не відповідають завданням поступу національної культури не тільки під оглядом науковим, але й громадським. При аналізі творчої спадщини М.Грушевського надалі акцентувалися його народницькі симпатії, поглиблювалося протиставлення теоретико-методологічних настанов дослідника новій, як уважалося, більш прогресивній та актуальній, з огляду на становище української нації в 20-30-х роках, державницькій історіософії³⁵. Наприклад, характеризуючи історичні погляди В.Липинського, К.Чехович протиставляє їх концепціям “істориків типу Грушевського, які бють поклони перед “стражданням мас”, стаючи навіть оборонцями “татарських людей” ...”³⁶. Конфронтуючи історичний світогляд В.Липинського та представників української народницької історіографії, автор реконструює головні засади державницької історіософії. Розглядаючи критику М.Грушевським державницької концепції української революції середини XVII ст., зокрема, закиди автора “Історії України-Руси” його опонентові щодо привнесення

в науку замість “неприкрашеної правди” політичної ідеології, К.Чехович відзначає не меншу заідеологізованість козакознавчих праць самого академіка. Дослідник зауважує: “Але Грушевський не бачить, що та “неприкрашена правда” у нього самого дістала сильну закраску його власної ідеології соціалізму і колективізму та його власного легковаження національно-державницьких зусиль провідної верстви української нації”³⁷. Загалом же у статті проводилася думка про ідейну та теоретико-методологічну застарілість спадщини представників народницького напрямку, наголошувалося на виключно ерудиційній вартості їх праць. Подібний погляд на наукову спадщину автора “Історії України-Руси” подибуємо не лише в студіях історіографічного характеру, але й у приватному листуванні провідних українських діячів. Так, в одному з листів до В.Липинського О.Назарук емоційно зазначає: “...Ваша праця увіллє скрізь душу в молодь, котра досі не мала історії (М.Грушевський в історії літератури страшні речі повиписував, а що до історії, напр. лає старого літописця за те, що той записав, що воевода якийсь прийшов на відсіч Київу, щоби спасти Династію, а про харч для “бідного народу” ні чичирк той воевода не згадав! ... Чудове! [...]). І чого можна було вчити чогось молодь, коли навіть історії нема! Ну, нема. Все хлам демагогічний! Повно суперечности! А головно демагогія”³⁸. Відзначимо, що в досліджуваній період найбільш прихильним в українському інтелектуальному середовищі за межами радянських земель було сприйняття літературознавчих, соціологічних та історико-релігійних студій М.Грушевського, створених, як відзначалося, з урахуванням нових тенденцій у світовій науці³⁹.

Усвідомлена істориками державницького напрямку необхідність переоцінки здобутків української історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст. загалом та спадщини її найвидатнішого представника, зокрема викликала полеміку з головними пунктами народницької концепції. Так, гучною наприкінці 20-х – на початку 30-х років у середовищі східноєвропейських дослідників була дискусія довкола генези державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні. Тогочасні українські історики, втім, і учні М.Грушевського, піддали критиці аргументи його антинорманської теорії, висловившись за слушність доказів норманістів⁴⁰. Так, найвидатніший представник Львівської історичної школи С.Томашівський, назвавши концепцію вчителя “першою ґрунтовно та науково сформульованою українською теорією початків Русі”, протиставив їй більш слушні, на його переконання, висновки норманістів⁴¹.

Справжній сплеск зацікавлення до творчості М.Грушевського в середовищі українських інтелектуалів у Галичині та на еміграції викликало продовження вченим праці над “Історією України-Руси”. Свідченням цього було уважне обговорення першої частини дев’ятого тому, що побачила світ у 1928 р. Рецензією на нову книгу М.Грушевського відгукнулися львівські “Нові шляхи”. У вступі до свого критичного відзиву автор, що заховався за криптонімом М.З., стисло нагадав читачам хронологію появи останніх томів великої праці історика, фактично, переповівши відповідне місце передмови до дев’ятого тому, де затримка в продовженні видання пояснювалась низкою об’єктивних причин. Рясно цитуючи тези М.Грушевського, рецензент звертає увагу читача на авторське бачення пріоритетів у вивченні Хмельниччини. Сама книга, пише оглядач, є, фактично, старанно зібраним і систематизованим джерельним матеріалом, що містить “дуже докладну прагматичну історію подій Хмельниччини”⁴². Такий дослідницький підхід, завважається в рецензії, має як переваги, так і недоліки. Перші полягають у критичній перевірці величезного за обсягом джерельного матеріалу, “з якого будуть черпати дальші дослідники українського історичного процесу”. Необ-

хідність такої джерельної систематизації, переконаний рецензент, відчувалася також з огляду на конечність кардинального перегляду романтичних концепцій Хмельниччини М.Костомарова та П.Куліша. Головний недолік праці постає продовженням її переваг та полягає у важкості сприйняття тексту непідготовленим читачем, котрий знайде більше аналітичної інформації, ніж синтетичних висновків. Наступний півтом, висловлює сподівання оглядач, повинен містити більше авторських висновків, а тому бути цікавішим звичайному читачеві.

Одразу цілий дев'ятий том на сторінках "Літературно-наукового вістника" про-рецензував Симон Наріжний, відзначивши, що дві його частини "серед публікацій повоєнного часу [...] уявляють собою найвидатніше явище на полі української історіографії, і своїм значінням і вложеною в них працею"⁴³. Пояснюючи колізії з затримкою появи чергових томів великої історії, оглядач провів історичні паралелі зі змальованими у праці подіями Хмельниччини та добою Визвольних змагань, не оминувши нагоди зауважити причетність голови Центральної Ради до їх поразки: "Якщо не було би війни й революції, М.Грушевський закінчив би вже історію України XVII в., таку багату на історичні події й особи й таку нелегку для наукового досліду і не мав би нещасливої можливості виявити себе в політичному життю таким, яким ми його знаємо з 1917 року..."⁴⁴. Характеризуючи змістове наповнення та структуру тому, С.Наріжний відзначає його особливості. Незадовільний стан вивченості доби Хмельницького, відсутність монографічних студій над окремими важливими її проблемами, змусили М.Грушевського практично самотужки взятися за нелегке завдання збору великої кількості різноманітного джерельного матеріалу та їх одночасну систематизацію й інтерпретацію. Це некорисно відбилося на структурі праці, в якій великий обсяг займає цитування джерел і зовсім небагато міститься авторських оцінок тогочасних подій. Ця ж обставина змусила вченого в своїй реконструкції надати перевагу політичній та дипломатичній історії Хмельниччини, лише окресливши значне коло завдань для наступних поколінь дослідників. Безсумнівний поступ рецензент відзначає у мовностилістичному оформленні цілої праці, наголошуючи, що "мова в останніх томах місцями виявляє справді мистецькі прикмети". Характеризуючи розділи тому, кожен з яких, за словами критика, є самостійним монографічним дослідженням, він підкреслює значну цікавість останньої частини книги, де містяться авторські рефлексії над Хмельниччиною. І хоча висновки видатного вченого, зібрані в цьому розділі, вважає рецензент, "і викликають поважні заперечення, але представляють ширший інтерес..."⁴⁵. Відштовхуючись від інтерпретацій М.Грушевського та полемізуючи з ними, переконаний С.Наріжний, українська історіографія повинна продовжувати вивчення подій другої половини XVII ст.

Відгукнувся на дев'ятий том "Історії України-Руси" знаний дослідник козаччини та львівський учень М.Грушевського Василь Герасимчук. У своїй недрукованій за життя рецензії він продовжив розпочате раніше осмислення наукової спадщини вчителя. Передусім оглядач відзначив "загальнонародне значіння" нової книги київського академіка про добу Хмельниччини – її важливий суспільний резонанс, адже вона була гостро необхідна для зіставлення двох розділених століттями героїчних спроб українського народу здобути незалежність. Не менш важливою для В.Герасимчука є й наукова цінність дев'ятого тому, в котрому узагальнено унікальний джерельний та історіографічний матеріал, що врешті, дозволив відкинути численні міфологічні нашарування, переглянути усталені романтичні погляди й аргументовано полемізувати з російськими і польськими дослідниками. Самостійне наукове значення, вважає

рецензент, має також науковий апарат праці, в якому узагальнено розлогу бібліографію предмета. “Збудована з таким накладом енергії й оперта на численним новим матеріалі “Історія...” М.Грушевського, – підкреслює його учень, – являється через це найвсестороннішим виразом революційної доби XVII ст. і найосновнішим її оформленням”⁴⁶. Уміщення в книзі значної кількості джерельного матеріалу є в очах В.Герасимчука безсумнівною перевагою, оскільки дозволяє читачеві скласти власну думку та відчути колорит самої епохи. Симпатичною для рецензента є й методологічна сторона праці, оскільки М.Грушевському вдалося зрівноважити в ній індивідуальний та колективний чинники революції, а також відобразити вплив на події широкого спектру релігійних, національних та соціально-економічних факторів. Сторінки ж тому, присвячені критичній характеристиці козацької старшини та, особливо, самого гетьмана, В.Герасимчук називає найкращими у праці. Привабливим для оглядача є й літературне оформлення книги. Чи не найбільшою заслугою дев’ятого тому рецензент вважає проникливий системний аналіз феномену Хмельниччини, з якого М.Грушевський зробив висновок про внутрішню спадкоємність цієї доби з наступними часами Руїни. Насамкінець В.Герасимчук торкнувся радянської критики дев’ятого тому, вказавши на абсурдність висловлених М.Грушевському зауважень. “Мимохіть насувається питання, – зазначає він, – чи під позором страху про пролетарську справу не вилазить зле укритий давний чорний воюючий націоналізм імперіялістичної марки?”⁴⁷. Як зазначають сучасні дослідники, критична оцінка В.Герасимчуком праці його вчителя є надзвичайно цікавою не тільки з історіографічного, але й з наукового погляду, оскільки львівський козакознавець дотепер залишається ледь не єдиним, хто в українській історіографії цілковито сприйняв думки М.Грушевського про політичну діяльність і особистість Богдана Хмельницького⁴⁸.

Надзвичайно високо українськими оглядачами за межами радянської України було охарактеризовано науково-організаційну та видавничу діяльність М.Грушевського, розгорнуту у ВУАН. Зазначалося, що в умовах зростаючого ідеологічного та політичного тиску, з надзвичайно скромним фінансуванням М.Грушевський зміг розгорнути українські наукові установи в Києві як історичного, так і соціологічного профілю, що дали надзвичайно багаті і цінні наукові здобутки⁴⁹. З особливим обуренням на сторінках вільної української періодики було сприйнято грубе руйнування наукових установ М.Грушевського на початку 30-х років⁵⁰.

Поштовхом для ретроспективного звернення до науково-організаційної діяльності М.Грушевського стало відзначення на західноукраїнських землях п’ятдесятип’ятиліття Наукового Товариства імені Шевченка. На сторінках численних ювілейних публікацій було віддано справедливу шану одному з найвидатніших його керівників, котрий, за загальним визнанням слов’янського світу, перетворив цю первісно скромну в дослідницькому плані установу на некороновану Академію наук. Відзначаючи всебічний внесок голови НТШ у розбудову його структури та численних видавництв, стверджувалося, “що Мих[айло] Серг[ійович] Грушевський був не тільки знаменитим організатором наукового життя, але й незрівнаним адміністратором і будівничим матеріального розвитку Товариства”⁵¹. У виданому до цього ювілею томі “Записок НТШ” містилася цікава розвідка М.Возняка, котра на підставі широкого кола джерел, передусім розлогої кореспонденції провідних діячів українського руху, висвітлювала малознані аспекти співпраці М.Грушевського з Товариством та його друкованим органом на початку 90-х років⁵².

Зі значною симпатією на сторінках західноукраїнських та еміграційних часописів було сприйнято появу виданої у Харкові збірки художніх творів ученого “Під зорями”. Оглядачі відзначали поєднання в особі М.Грушевського талантів дослідника та оповідача. Завдяки цьому, наголошувалося в літературній критиці, низка історичних сюжетів, покладених в основу його оповідань, попри певну важкість стилю, отримала цікаву художню інтерпретацію, сприяючи популяризації українського минулого в широких читацьких колах⁵³.

Незважаючи на те, що М.Грушевський перестав бути дієвою фігурою українського еміграційного інтелектуального та суспільно-політичного життя після повернення в Україну, він і надалі, як про це промовисто свідчить наведений вище матеріал, залишався однією з центральних постатей патріотичної публіцистики за межами радянської держави. Поряд із зрозумілою увагою до культурно-наукової праці лідера новітнього українознавства, його недавня роль активного політичного гравця, котрий визначав орієнтації значної частини української інтелігенції на вигнанні, змушували тримати в полі зору обставини життя та діяльності вченого в СРСР. І якщо в оцінках наукової спадщини М.Грушевського українська наукова література та публіцистика поза радянською Україною була практично одностайно прихильною, то значно складніше виглядали справи зі сприйняттям історіософських поглядів ученого, котрі, як слушно підкреслювалося, визначали вектор його громадсько-політичної діяльності. Тут можемо спостерігати надзвичайно широкий – від глорифікації до негативізму – спектр оцінок, котрий був озвучений представниками вільної української інтелігенції. В цих оцінках, попри суто партійні розходження, яскраво відбилися проблеми пошуку українськими інтелектуалами місця України у новому динамічному світі 20-х – 30-х років. Загалом же гострота полеміки довкола ідей М.Грушевського, накопичена західноукраїнською та еміграційною літературою міжвоєнного періоду поважна база роздумів над його спадщиною, попри короткочасний публіцистичний ефект, мала також значно триваліші історіографічні наслідки, оскільки уможливила поступове становлення грушевськознавчих студій практично одразу після смерті Великого Українця – в другій половині 30-х років.

¹ Шаповал М. Політична смерть М.Грушевського // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 58-59.

² Винниченко В. Щоденник. – Т. 2. – С. 103.

³ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 49.

⁴ Донцов Д. Націоналізм // Донцов Дмитро. Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів, 2001. – С. 247, 256-257, 285, 289 та ін. Уперше з'явилась друком у 1926 р.

⁵ Див. напр.: Могилянський Мих. Вбивство // Червоний шлях. – 1926. – № 1. – С. 53-55.

⁶ Smal Stocky R. The centers of Ukrainian learning // The Slavonic review. – London, 1923-24. – Volume Two. – P. 558-566; Doroshenko D. Ukrainian historiography since 1914 // The Slavonic review. – London, 1924-25. – Volume Three. – P. 233-239.

⁷ Див. напр.: Листування В. Липинського / Редактори Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 429-430, 814.

⁸ Липинський В. Релігія і церква в історії України (Передрук статей з Америки). – Філадельфія, 1925. – С. 58.

⁹ Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського / Липинський В. Архів. – Т. 7. – Філадельфія, 1976. – С. 56-57.

- ¹⁰ Там само. – С. 98.
- ¹¹ Там само. – С. 121.
- ¹² Липинський В. Релігія і церква в історії України (Передрук статей з Америки). – Філадельфія, 1925. – С. 58.
- ¹³ Кривецький І. Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. – Львів, 1924. – Т. 134-135. – С. 181.
- ¹⁴ Там само. – С. 162.
- ¹⁵ Там само. – С. 170, 172, 180.
- ¹⁶ Дорошенко В. Всеукраїнське свято (Ювілей акад. М.Грушевського) // Діло. – 1926. – Ч. 218. – С. 2.
- ¹⁷ А.Б. (Жук А.). Михайло Грушевський. З приводу 60-ліття уродин і 40-літнього ювілею наукової і громадянської діяльності // Рада. – 1926. – Ч. 71 (91). – С. 1.
- ¹⁸ Там само. – С. 2.
- ¹⁹ Дорошенко Вол. Михайло Грушевський // Народня Просвіта. – Львів, 1926. – Ч. 5-8. – С. 121-123.
- ²⁰ Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик (з нагоди ювілею) // ЛНВ. – 1926. – Т. 91. – С. 347-348.
- ²¹ Там само. – С. 356.
- ²² І.Б. (Борщак І.) Михайло Сергієвич Грушевський (1866-1926) // Українські вісти. – Париж, 1926. – № . 11. – С. 1.
- ²³ Мозалевський Іван. Ідеолог відродження Української графіки. Академик проф. Мих. Грушевський // Українські вісти. – Париж, 1926. – № . 11. – С. 3.
- ²⁴ Роман В. Рабська психика // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 50. – С. 12. Див. також: Бережний В. Глас вопіючого... // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 47. – С. 8-14; Чикал-бей. Замість привітання на ювілей (Фельетон) // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 48. – С. 8-9.
- ²⁵ Замість відповіді “Тризубові” на його “привітання” М.Грушевському // Українські вісти. – Париж, 1926. – № . 12. – С. 3.
- ²⁶ Н.Г. На сковороді // Нова Україна. – Прага, 1926. – Жовтень. – С. 70-71.
- ²⁷ Dorošenko D. Ukrajinská akademie nauk v Kujevé // Slovanský Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 482-485; Хроніка // Тризуб. – Париж, 1929. – Число 26 (182). – С. 21.
- ²⁸ Див. напр.: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / Липинський В. Архів. – Т. 6. – Філадельфія, Пеннсільванія, 1973. – С. 328; Онацький Є. Три постаті – три символи // Самостійна думка. – Чернівці, 1932. – Число 6-7. – С. 1-4; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Варшава, 1932. – Том I (до половини XVII століття). – С. 14.
- ²⁹ Давній. Літературні спостереження // Тризуб. – Париж, 1930. – Число 13 (221). – С. 2.
- ³⁰ Заїкін В. Сучасна українська історична література // Українська нива. – Варшава, 1926. – Ч. 3-4. – С. 3.
- ³¹ Див. напр.: Д.Д. (Донцов Д.) Дві революції // ЛНВ. – 1926. – Т. ХСІІ. – С. 360-375; Дорошенко Д. Гетманство 1918 года на Украине (По личным воспоминаниям и документам) // Голос минувшого на чужой стороне. – Париж, 1927. – № 5. – С. 133-164; Садовський В. Центральна Рада та її роля в відновленні української державности // Тризуб. – Париж, 1927. – Число 16 (74). – С. 7-12; Шапля В. Великі роковини // Там само. – С. 16-19; Завадський В. Національно-персональна автономія // ЛНВ. – 1928. – Т. ХCV. – С. 159-165.
- ³² Д.Д. (Донцов Д.) Консолідація москвофільства // ЛНВ. – 1926. – Т. ХСІ. – С. 272-280; Д.Г. Політика “чесности з собою” // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 53. – С. 4.
- ³³ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Варшава, 1932. – Том I (до половини XVII століття). – С. 13.

³⁴ Заїкін В. Сучасна українська історична література // Українська нива. – Варшава, 1926. – Ч. 3-4. – С. 3.

³⁵ Див. напр.: Україна на переломі XVII-XVIII вв. Інавгураційний виклад проф. Вячеслава Заїкіна в Східнім Інституті // Українська нива. – Варшава, 1927. – Ч. 12 (17). – С. 3; ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1582 (Реферат С.Левицького. Die historisch-wissenschaftliche Tätigkeit M.S.Hrusevskys in den Jahren 1914-1930 und die Wandlungen seiner Ansichten über den Ablauf des ukrainischen Geschichtsprozesses. Берлін, 6.4.1930). – Арк. 1-19; Dorošenko Dym. Vjačeslav Lypyns'kuj (1882-1931). Náčrtok z novější ukrajinské historiografie // Časopis národního musea. – Praha, 1932. – Ročník CVI. – S. 16-18.

³⁶ Чехович К. Вячеслав Липинський як історик // ЛНВ. – 1931. – Т. CVII. – С. 904.

³⁷ Там само. – С. 908.

³⁸ Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського / Липинський В. Архів. – Т. 7. – Філадельфія, 1976. – С. 413.

³⁹ Mirčuk J.: Mychajlo Hruševs'kij: "Z istorji religijnoji dumky na Ukrajinі". Lemberg, S 160, 1925 // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin, 1929. – Band II. – S. 192-193; Білецький Л. Іван Котляревський у світлі студій за останніх 30 років // Slavia. – Ročník IX. – Praha, 1930-1931. – S. 418-419; Дроздовский В. Украинское литературоведение в СССР за 15 лет Революции (1917-1932 г.г.) // Slavia. – Ročník XIII. – Praha, 1934-1935. – S. 515.

⁴⁰ Див. докл.: Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – С. 256-269.

⁴¹ Tomaszewski S. Nowa teoria o początkach Rusi // Kwartalnik Historyczny. – 1929. – Tom I. – S. 297-298. Див. огляд дискусій: Кордуба М. Найновіші теорії про початки Русі // ЛНВ. – 1929. – Т. С. – С. 1082-1096; Кордуба М. В обороні історичної правди // ЛНВ. – 1931. – Т. CVI. – С. 424-438.

⁴² М.З.: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Тому дев'ятого перша половина // Нові шляхи. – 1929. – № 4. – С. 412.

⁴³ Наріжний С.: М.Грушевський. Історія України-Руси. Тому дев'ятого перша половина [Хмельниччина роки 1650-1653]. Державне видавництво України. 1928. ст. 604. [Всеукраїнська Академія Наук]. – Тому дев'ятого друга половина [Хмельниччина роки 1654-1654]. ДВОУ Державне видавництво "Пролетар" 1931. ст. 605-1632 // ЛНВ. – 1931. – Т. 107. – С. 1030.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. – С. 1031.

⁴⁶ Герасимчук В. З нагоди появи IX тому "Історії України-Руси" М.Грушевського. Публікація Я.О.Федорука // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Випуск 3/4. – Том 6/7. – С. 536.

⁴⁷ Там само. – С. 540.

⁴⁸ Федорук Я.О. Відгук Василя Герасимчука на IX том "Історії України-Руси" М.Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Випуск 3/4. – Том 6/7. – С. 535.

⁴⁹ Бібліографія // Українські вісти. – Париж, 1926. – № . 13. – С. 4; Шаповал М. Українська соціологія. – Прага, 1927. – С. 9; Про книжки // Українські вісти. – Париж, 1928. – № . 69. – С. 3; Dorošenko D.: Naukovo-publicystyčni i polemični pysannia Kostomarova. Zibrani zachodom Akademičnoji Komisiji Ukrajinskoji istoriografji za redakcijeju akadem. Mychajla Hruševskogo. Deržavne Vydavnyctvo Ukrajiny. Kyjiv 1928 // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin, 1929. – Band II. – S. 199-201.

⁵⁰ Тризуб. – Париж, 1930. – Число 41 (249). – С. 1-3. Редакційна стаття; Гл. Л. “ВУАН” // Тризуб. – Париж, 1932. – Число 30-31 (338-9). – С. 13-17; Сірополко Ст. Відновлена “Україна” та її виступ проти акад. М.Грушевського // Тризуб. – Париж, 1933. – Число 8 (366). – С. 3-6.

⁵¹ Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка (1873-1928) // Записки НТШ. – Львів, 1929. – Т. СЛ. – С. XIII.

⁵² Возняк М. Ол. Кониський і перші томи “Записок” (З додатком його листів до Митр. Дикарева) // Записки НТШ. – Львів, 1929. – Т. СЛ. – С. 339-390.

⁵³ Б.Р.: Михайло Грушевський: Під зорями. Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. Харків // Нові шляхи. Літературно-науковий, мистецький і громадський журнал. – 1929. – Том другий. – С. 205-206; Давній. Літературні спостереження // Тризуб. – Париж, 1930. – Число 13 (221). – С. 2-7.

Віталій Тельвак.

Наукова діяльність Михайла Грушевського радянської доби очима західноукраїнської та емігрантської інтелігенції.

В статті проаналізовано особливості сприйняття творчого доробку М.Грушевського останнього десятиліття життя в західноукраїнській та еміграційній літературі другої половини 20-х – початку 30-х років. Виявлено основні тенденції тогочасної грушевськознавчої рефлексії, впливи на неї історіографічних та суспільно-політичних дискусій у середовищі української інтелігенції за межами СРСР.

Vitalii Telvak.

Scientific activity of M.Hrushevsky at Soviet times in vision of west-Ukrainian and emigrant intelligentsia.

Peculiarities of the reception of M.Hrushevsky's creative work at the last decade of life in the west-Ukrainian and emigrant literature of the second half of 20th – at the beginning of 30th are analyzed. Main tendencies of reflection about Hrushevsky of those times, influences of historiographical, social and political discussions in the surroundings of Ukrainian emigrant intelligentsia on it are defined.

УКРАЇНСЬКИЙ НЕОРОМАНТИЗМ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ПОГЛЯДАХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Однією з інтелектуальних новацій епохи модерну, що з'явилися на зламі ХІХ-ХХ ст., була неоромантична теорія. Її варіантом в українській історіографії, на наш погляд, був державницький напрямок з його елітаризмом, пріоритетом національно-політичної ідеології над наукою, героїзацією історії, гіперболізацією особистісного чинника. Саме історики-державники, починаючи від В.Липинського, на відміну від сцієнтистсько-позитивістських настанов послідовників школи М.Грушевського, на перший план при вивченні минулого висували потреби зростаючого національного організму. Основним завданням було проголошено формування та пробудження національної самосвідомості шляхом демонстрації “славних” подій вітчизняної історії, акцентування уваги на “героїчних” її періодах. Реалізація такого підходу до вивчення минулого призводила до викривлення його дійсного образу, оскільки поза дослідженням залишалися “спокійні” періоди історії, недостатня увага приділялась також економічно-господарському та соціально-культурному життю народу. Надмірна політизація історичної науки сприяла реанімації старих та появи нових історичних міфів, що повинні були тримати в тонусі національне почуття. Ці міфи, виконуючи свою короткотривалу “будительську” роль, згодом міцно “осідали” у масовій свідомості як стійкі історіографічні стереотипи, котрих негативні впливи відчуваємо ще й досі.

Зазначимо, що неоромантична концептуальність узагалі була характерною рисою історіографій поневолених народів¹. Так, наприклад, сучасний польський історіограф Єжи Матерніцький зазначає: “Роки 1900-1918 характеризуються в історії польської історіографії домінуванням неоромантичного напрямку, початки якого сягають у Польщі кінця ХІХ ст.”². Неоромантична теорія зменшувала наукову вартість історичних творів, призводила до міфологізації минулого. Неоромантизм, який значно поширився в європейській історіографії, сьогодні досить докладно вивчений істориками. Це стосується як загальних суспільно-політичних, так і методологічних чинників, котрі спричинили його появу³. Але для сучасної української історіографії особливо актуальним є висунення його адептами двох важливих і взаємопов'язаних методологічних проблем: соціальної функції історії та співвідношення науки й політичної ідеології. Розв'язання цих проблем завжди турбувало дослідників минулого, а також ділило їх на протилежні табори. Вони неодмінно змушені були ставити питання і давати на нього відповідь: чи історичне пізнання повинно служити поглибленню об'єктивних знань про суспільні процеси, чи мусить обслуговувати поточні інтереси суспільства на даному етапі його еволюції? Як розуміти взаємозв'язок науки і суспільства, яким чином наука повинна йому служити? Чи є історія наукою у вузькому розумінні цього

слова? Український неоромантизм дав на них свої відповіді. Але їх тривалість і придатність виявилися дуже короткочасними. Спробуємо зрозуміти, якими ж були ці відповіді і чому вони виявились нетривкими.

Наприкінці XIX ст. позитивізм з його повагою до реальних фактів і критичним методом мав дуже сильні позиції у вітчизняній історіографії. Так, ще 1895 р. з приводу праці В.Коцовського М.Грушевський в дусі позитивістського скептицизму занотував: “Уважав я найбільше на методологічну сторону праці; як тон, кажуть, робить музику, так від методи починається наука, тому ця сторона й заслуговує особливої уваги. Всякий в праці науковій мусить виразно відрізнити факт від догадки або відомости незафактованої; фактичний вивод може постати тільки на основі фактів; на догадках і суперечних відомостях можна збудувати тільки гіпотезу, яку можна ставити тільки як гіпотезу, з резервою, і яка тільки через довгу перевірку новими датами може придбати собі віру”⁴. Нові методи, які проникали в історіографію з соціології, психології, етнології та інших наук, адаптувалися на тому ж позитивістському ґрунті з його найголовнішим надбанням – критичним підходом до аналізу на всіх стадіях дослідження. Навіть один із засновників неоромантичного напрямку в українській історіографії В.Липинський, солідаризуючись зі сцієнтистськими поглядами М.Грушевського, з приводу виходу чергового тому “Історії України-Руси” писав до останнього: “Велике, щире спасибі за прислану мені Вашу “Історію”! Чудова книжка – не кажучи вже про зміст – своїм укладом, формою і зовнішнім виглядом! Не можу здержатись, щоб з Вами оцім моїм враженням, яке я виніс по прочитанню Вашої “Історії”, не поділитись. Прийміть його, Пане Професоре, як гадку людини, для котрої дорога є наша минувшина і все, що має на меті духово воскресити її, показати в світлі науки”⁵ (підкреслено нами – В.Т.).

На зламі XIX-XX ст. в українських інтелектуальних колах гостро постала потреба написання науково-популярної історії України. Старі підручники, як, наприклад, праця О.Єфименко, вже не відповідали вимогам, які стояли перед історичною наукою того часу. Згадував про це також М.Грушевський, який від початку 90-х рр. XIX ст. планував написати популярну історію України, навіть з такої історії хотів розпочати свій творчий шлях, як про це зазначив у автобіографії⁶. В архіві історика зберігається чернетковий начерк такої роботи під назвою “Про старовину і про найдавніші часи народу нашого”, датований 1894 р.⁷. Але друком спочатку з’являється розрахований на освіченого читача російськомовний “Очерк истории украинского народа”, що витримав до вибуху Першої світової війни три видання (1904, 1906 і 1911 рр.). У 1907 р. вийшла також популярна багато ілюстрована брошура професора “Про старі часи на Україні”. Але ця книга М.Грушевського була занадто стислою, він планував одразу ж почати роботу над більшою ілюстрованою історією, про що знало широке коло його знайомих, котрі допомагали підшукувати художників для її ілюстрування. Взагалі, підкреслюючи важливість видання популярно-наукової історії України рідною мовою, професор у передмові до “Ілюстрованої історії України” писав: “Не знаю, чи треба толкувати, як я її завдання розумів, бо поглянувши в сю книжку кожний тямущий сам то зміркує. Хотів я дати громадянству нашому книгу написану легко і приступно, оживлену образами минулого життя, уривками нашої старої творчості, нашої словесности ... Хотів не обмежитися самою тільки зверхнею історією володарів і війн, а показати і те, як жилося народови, в яким напрямі розвивалося його жите громадське і культурне”⁸. Життєву необхідність видання науково-популярної україномовної історії України усвідомлював також В.Липинський. У листі до М.Грушевського він писав: “Тепер здається мені, такий час, що популяризація історії це одно з найважливіших культурних і політичних завдань,

а позаяк до українства напливають все нові верстви, котрі з попередньою українською літературою не ознайомлені, то така [...] річ дуже і дуже потрібна”⁹. Саме тому велика увага суспільства була прикута до появи першої популярної праці – книги М.Аркаса, а дискусія навколо неї викликала такий значний резонанс. Саме ця дискусія, на наше переконання, засвідчила появу в українському історіографічному топосі нового, державницького за своєю ідеологією, напрямку та поклала початок функціонуванню неоромантизму у вітчизняній історичній науці.

Події, пов’язані з виданням “Історії України-Русі” М.Аркаса та дискусією навколо неї, досить повно досліджені сучасними істориками¹⁰. Вчені детально вивчили обставини, в яких М.Аркас писав цю роботу, проаналізували ідейні позиції його критиків та прихильників, дали оцінку самій книзі як явищу української історіографії. Проте акцентування на суспільно-політичному резонансі праці, вивчення події лише в контексті протистояння М.Грушевського та його ідейних опонентів зробило другорядним інший, історіографічний, контекст. Однак саме він, на нашу думку, і є найцікавішим. Адже унікальним видається факт, коли не книга (у даному випадку – “Історія України-Русі” М.Аркаса – звичайна популярна праця компілятивного характеру), а дискусія навколо неї поклала початок новому історіографічному феномену. Оскільки “справу М.Аркаса” досить повно навітлено в літературі, зупинимося лише на тих моментах, що цікавлять нас у розрізі зазначеної теми.

Зауважимо також, що рецензію М.Грушевського на книгу М.Аркаса доцільно розглядати в загальному контексті критики неоромантичної концептуальності, що її провадив учений на сторінках наукової періодики, починаючи з кінця ХІХ ст. “Мусимо рішучо пятнувати всякий прояв ігноранції й легковаження наукових вимог, – пише М.Грушевський, – чи то виходить він від когось з земляків чи чужинців, що беруться писати про українські річі”¹¹. Дослідник перераховує ознаки неоромантичної концептуальності: визнання дії провіденціальних сил в історії, “культ героя”, “методичні скоки”, “ненаукова термінологія”¹². На думку вченого, боротьба із міфологізацією лежить на шляху критичного вивчення джерел – “і вся романтичність розвіється, як мрія”¹³. Основна причина міфологізації, вважає М.Грушевський, полягає в дилетантизмі історика, нехтуванні ним науковими вимогами. “Салонне трактування науки”, орієнтація лише на смаки публіки, застерігає професор, перетворює науковця на письменника та публіциста¹⁴. Тому М.Грушевський з такою увагою та прихильністю розглядає твори дослідників, написані з урахуванням “науковости, об’єктивности і обережности метода”¹⁵.

Критичне ставлення до нашої минувшини, на думку М.Грушевського, необхідне й з огляду на початковий етап формування національної історіографії; обумовлене тим, що не встигли ще виробитись механізми та традиція боротьби із міфологізацією. Вчений ставить проблему професійної та етичної відповідальності історика перед суспільством за свої праці. Найбільш суворі з наукового погляду вимоги, на думку професора, мають висуватися до популярних курсів, написаних для широкого загалу, оскільки саме вони формують історичну свідомість суспільства.

Першим з істориків “Історію України-Русі” М.Аркаса прочитав В.Липинський. Про його реакцію на книгу дізнаємося з листа до автора праці. Листа написано у піднесеному, майже панегіричному тоні. В ньому відсутні будь-які серйозні зауваження до змісту чи оформлення книги, лише зауважено, що “ті ж дрібні помилки, які часом стрічаються, зовсім не шкодять змістові книжки і, що найголовніше, не псують загального вражіння, не шкодять... її духови”. Навпаки, В.Липинський зазначав, що його приваблює змістове

наповнення та зовнішній бік праці, її стильова форма, народна мова, “простий, ядерний, ляпидарний” стиль. Пишучи про значення книги, вчений підносить насамперед її важливу просвітню, соціальну функцію. “Читаючи Вашу книжку, – зауважив В.Липинський, – я все мав на увазі, що це як Ви в передмові кажете: “повинна бути популярна доступна для кожного історія свого народу”, і саме, прикладаючи до неї таку оцінку, можна сказати, що “Історія” Ваша зовсім відповідає своїй цілі”¹⁶.

М.Грушевський, прочитавши працю М.Аркаса, попросив В.Липинського написати на неї рецензію, яка була опублікована на сторінках “Літературно-Наукового Вісника”. Тут підхід уже мав бути дещо іншим – рецензія вимагала передусім прискіпливої фахової оцінки, на яку, окрім усього іншого, зважував перед публікацією визначний історик України. Отже, В.Липинський повинен був дати конкретний аналіз змісту твору, що й було зроблено. Однак рецензент, усе ж, не вважав за потрібне говорити лише про наукову вартість чи помилковість книги. Він знову, хоч і не так широко, як у листі, підкреслив культурно-національне значення видання.

В.Липинський, у цілому, давав позитивну оцінку книзі М.Аркаса. В числі її переваг рецензент називав просту мову; легку, популярну форму викладу; вдале використання історичних легенд та фольклору; спокійний об’єктивний тон, що нагадує літописний стиль; чітку періодизацію та поділ на дрібні розділи. Особливо критик відзначив велику любов до українського народу, яким перейнята книга, “се почуття передається і читачеві, воно будить в нім національну свідомість та національну самоповагу”.

Критичні зауваження рецензента зводилися до вказівок на численні зайві дати та факти, що мало стосуються історії України; нерівномірності опису подій (наприклад, на еволюцію селянства за 1687-1764 роки відведено всього 20 рядків); штучність періодизації історії України (наприклад, скіфо-сарматський період важко виокремити як самостійний в історії українського народу; розділення Київського і Галицького, Литовського і Польського періодів тощо); дуже побіжні й поверхові зауваги щодо соціальної еволюції українців; надто схематичне наświetлення українського відродження. В.Липинський зауважив, що у автора “не видно якогось суцільного погляду на цілу історичну еволюцію українського народу”. У книзі чітко не йдеться навіть про початки нашої історії і постійно сплутуються терміни “руський” і “український”. Критик вказував на ненауковість футуристичного опису можливих варіантів історичних подій (“якби і т.д.”). Неприємно вражала також кількість крові та суцільна різанина в описі подій XVII-XVIII ст. Шкідливим для “поширення почуття національної єдності серед широких кругів українського народу” було протиставлення Наддніпрянщини та Галичини. В.Липинський детально перерахував також усі дрібні похибки, елементарні помилки та недоречності в тексті, ілюстраціях і картах¹⁷. Основне ж значення книги, наголошував вчений, полягало в тому, що вона виконувала важливу просвітню, соціальну функцію.

М.Грушевського не задовольнила візія соціальної ролі історіографії, запропонована В.Липинським, і він додав до його рецензії свої зауваги. Професор оминув зовнішній вплив книги і сам факт її появи як національно-культурного явища, проаналізувавши її внутрішній зміст, основну ідею, ілюстративну наповненість. Як відомо, щодо наукової критики вчений був надзвичайно принциповим¹⁸. Безперечно, М.Грушевський не міг уникнути рецензування книги М.Аркаса з кількох причин: то було перше україномовне видання загальної історії України, яке набуло широкого розголосу; професор готував розгорнутий курс вітчизняної історії, а також ілюстративний посібник; як науковець, він завжди виступав проти дилетантизму. На початку рецензії вчений ствердив, що

книгу М.Аркаса не можна залишити без уваги з огляду на її широке розповсюдження. Значить, справедливо вважав він, вона надовго “буде книгою премудрості по українській історії для дуже багатьох українців”. Однак, написана непрофесіоналом, із численними, часто елементарними, неточностями і невибачними помилками, така “Історія України”, на думку критика, “зістанеться сумною памяркою необачності чи несолідності нашої інтелігенції, яка нагодувала широкі маси свого народу, жадні самопізнання, таким нещасливим – і з наукового і з національного і просто з просвітно-педагогічного погляду виробом, як книга д. Аркаса”.

М.Грушевський ставив досить жорсткі, але справедливі вимоги до популярних творів, які мали за завдання просвіту та виховання народу. Таку книгу, на його тверде переконання, міг писати лише добре ознайомлений із предметом фахівець, який, крім того, мав би талант популяризації та лаконічного викладу основного, сутнісних речей. Така книга, як ніяка інша наукова праця, мала б бути ретельно продуманою та спланованою.

Книга ж М.Аркаса вирізнялася величезною кількістю помилок – не лише дрібних, “а фальшами, страшенними недоглядами, просто дикими у науковій підручнику висловами і поглядами”. М.Грушевський наводив численні приклади на доказ цього, завершуючи свій розгляд питанням: “То чим як не джерелом безконечних баламуцтв став отсей підручник української історії? ... Справді незнати, чи не ліпше вже від сих заміток, предивних убогістю, неповністю свого змісту і масою фактичних помилок, – повне мовчання, яким поминув автор письменський рух кінця XVI і поч. XVII в.”.

Найбільш значним недоліком концепції рецензованої роботи, на думку М.Грушевського, була відсутність розгляду власне національних відносин та винесення на перший план політичної історії – “возшествія” на престоли різних монархів, перебіги їхнього правління, безкінечні війни та договори. Все це викладено сухо, блідо, з масою зайвих дат та дріб’язкової інформації. Сам виклад нецікавий, незручний і примітивний – не викладено головне, не проаналізовані основні напрямки та тенденції, натомість наведено багато матеріалу, що не стосується української історії. Висновки рецензента досить суворі: “Книжка не годна дати читачеві поняття навіть про ту зверхню історію України, котрою автор займається... попередні українські покоління виступають якимись історичними безштаньками, що товчуться без цілі й причини, без розуміння положення, без якихось провідних гадок... Се історія без історії, без культурного, суспільного і політичного змісту... читач більш тямущий міг би набрати з сеї книги дуже сумного (і невірного) поняття про історичну минувшість нашого народу, його історичну, політичну, культурну вартість”.

М.Грушевський висловив подив, як таку слабку “шкідливу з наукового, просвітнього, національного погляду книгу” так розхвалюють і поширюють у масах, дають замість доброї інтелектуальної поживи сурогат. На його думку, це доказ великої байдужості у трактуванні соціальних функцій історичної науки та брак самоповаги. Наприкінці вчений зазначав, що М.Аркас “безперечно перейнятий гарячою любов’ю до свого народу і його минувшини”, що він знає його “як чоловіка щиро прихильного українству і не сумнівається ні на хвилину в його добрих замірах”, але для написання вартісної книги для народу “одних добрих замірів мало”¹⁹. Своєю рецензією вчений також підкреслив давню думку, яку підтримував протягом усього життя: в науці немає місця дилетантизму, популяризація має йти слідом за науковими пошуками, а не навпаки. Пояснюючи свою безкомпромісність та наукову принциповість, М.Грушевський у листі до Є.Чикаленка підкреслював, що його критичні зауваження викладені виключно “по долгу історика”²⁰.

Рецензії М.Грушевського та В.Липинського спричинили тривалу дискусію у публіцистиці та науковій літературі. Опоненти наголошували, що, оскільки твір М.Аркаса має популярний характер, то й вимоги до нього мають бути набагато лояльніші, ніж до праці наукової. Деякі навіть переконували, що народ “не проковтне” рафінованонаукової популярної книги, а саме така праця – “грубого помолу” – допоможе сформувати національну самосвідомість. Так, р.Піснячевський твердив, що книга М.Аркаса вповні відповідає рівневі читача, який вживає лише “манну кашку легенького прагматичного оповіданнячка”. Він зауважив, що автор, який напише історію України такою ж народною мовою і так дешево видасть, – отримає таку ж народну подяку, як і М.Аркас. Р. Піснячевський писав, що коли професори дадуть кращій історичний популярний твір, то книга М.Аркаса буде покладена на полицю, а до того автор “готовий за це прийняти свідомство культурного убожества хоч би і з рук вельмишановного професора!”. Публіцист цитував проникливий лист селянина-книгоноші з оцінкою книги М.Аркаса²¹. Інший рецензент – В.Біднов – констатував велику популярність праці серед простолюду, на який вона мала великий вплив і пробуджувала національну свідомість. Критик писав, що автор “безумовно зробив велику послугу нашому національному рухові; наукові та художні хиби не заважали їй (книзі – В.Т.) робити свій вплив на ті кола, серед котрих книга розповсюджувалася. Досвід наших днів дає нам яскраві докази того, що не науковість захоплює громадянство, а щось інше, протилежне першій”²². Про велику національно-культурницьку роль книги М.Аркаса, значний внесок у підняття національної самосвідомості писали автори “Історії України-Русі” також Є.Чикаленко, Б.Грінченко, Б.Степаненко, Г.Хоткевич.

М.Грушевський доводив хибність бачення соціальних функцій історії, висловленого на сторінках “Літературно-Наукового Вістника”. Він переконував, що кожна помилка в такого роду літературі обертається стійким історіографічним міфом, який важко буде подолати у майбутньому. Вчений писав, що книга М.Аркаса, можливо, і не заслужила б такої уваги, якби її так активно не рекламували і не зробили “чи не найпопулярнішою книжкою по українській історії”. Але ж народ потребує правдивих поглядів на минуле. На думку М.Грушевського, не можна підлаштовуватися під людські смаки та низький загальний рівень – треба “мати сором перед незрячістю та не частувати їх казна чим, уповаючи на ту незрячість”. Вчений знову критикував “безконечні баламуцтва” і грубі помилки книги (неправильні поняття про українську територію, відсутність історії культури, помилкове тлумачення соціальних процесів, повне ігнорування українського відродження, елементи казенної лояльності); кривавий колорит і безконечну різанину; сухість, схематизм викладу; переобтяження другорядним матеріалом.

Оцінюючи популярність книги в народі та гарні відгуки, рецензент зауважував, що “читають її з пієтизмом, може й плачуть, але питання велике – які погляди на свою минувшину, на історичні завдання свого народу виносять з неї”. М.Грушевський констатував, що бажаної ідеології та національної концепції висвітлення історії України в книзі М.Аркаса нема. Неправда не є просвітою, переконаний історик. Ефекти кривавих помст не можуть служити задля піднесення національного почуття. “Нашим завданням не може бути всякою ціною, всякими способами дбати тільки про подразнення національного інстинкту. Націоналізм для націоналізму не може бути нашою метою”. Якщо твердити, що основним у популярній книзі мають бути “націоналістичні ефекти”, а не наукова правда та поступова ідеологія, то жоден історик-професіонал не захоче і не зможе писати популярну історію України. Для професіонала поширення в широких масах результатів своєї багаторічної праці “може бути річчю надзвичайно

дорогою – верхом наукової роботи”. Пристосування книги до запитів народу, типу звичних легенд про Єрусланів Лазаревичів, штучне приниження рівня культури є “смертельна провина перед інтересами свого народу”. Між тим, писав М.Грушевський, ми продовжуємо валити в одну купу “хуторних велетнів” із фахівцями, а це “безмірно дискредитує українство в очах людей...”. Штучно знижуючи рівень української культури до рівня низів, відчужують від неї ті “освіченіші верстви”, до котрих даремно потім звертаються зі своїми закликами. Це велика шкода для українства і з нею треба боротися, не зважаючи ні на що, “а стати на становищі популярної культури – значить безповоротно післати свою інтелігенцію на пастівні чужої культури і зістатися при “домашнім обіході”, для ужитку “братів незрячих гречкосіїв”; значить своїми руками прибити до української культури се тавро низшої, мужичої, несправжньої – се саме тавро, котре силкувалися з неї зняти покоління борців українського відродження”²³.

Продовжуючи дискусію, своє бачення проблеми суспільної ролі історії виклав і В.Липинський. Відповідаючи на закиди В.Піснячевського в спеціальній статті на сторінках київської “Ради”, історик підкреслював, що в цій книзі багато хиб з погляду науки, але вона не є науковим твором, а лише популярним нарисом. Основна цінність “Історії” М.Аркаса полягає в її національно-культурному значенні. В.Липинський зазначав: “Вважаю появу цієї історії явищем у нашому національному життю безумовно відрадним, а для справи національного відродження корисним, хоч особисто не солідаризуюсь зовсім з її хаотичною ідеологією і з деякими, несимпатичними для мене рисами та тенденціями”. На думку історика, книга М.Аркаса свідчила про зростання національної самосвідомості і стала переходом від ідеології “отечественных історій” до ідеології сучасного свідомого українства. Національне відродження не може бути лише елітарним, або інтелігентським, воно має торкатися цілого народу. Нижчі його верстви, тобто переважна маса, не готові, до чогось більш серйозного. Тому саме серед них книга М.Аркаса “...робить і довго ще робитиме... діло для цього відродження користне”²⁴.

Отже, у відгуках М.Грушевського та В.Липинського на “Історію України-Русі” М.Аркаса вперше в українській історіографії виразно зазначилась методологічна відмінність між класичними сцієнтистськими уявленнями про історичну науку та новими неоромантичними до неї підходами. Прикметно, що дискусія точилася довкола соціальних ролей історіографії, адже перед українськими інтелектуалами стояло першочергове завдання активізації “національного інстинкту”, як писав М.Грушевський. У цій дискусії чітко визначилися два погляди на проблему функціонування історичної науки у суспільстві. Перший, позитивістський, реалізований у працях М.Грушевського, обстоював пріоритетність суворих наукових вимог перед будь-якими політико-ідеологічними інтенціями. Другий, неоромантичний, презентований поглядами В.Липинського та його однодумців, навпаки, національний та політико-ідеологічний момент розумів як визначальний, сенсоутворюючий при реконструкції минулого. Не будемо давати оцінки зазначеним концепціям, оскільки в історіографії домінує думка про пріоритетність в українській інтелектуальній традиції теоретичної візії М.Грушевського²⁵. Зазначимо лише, що розпочата дискусія сприяла розвиткові та саморефлексії вітчизняної Клію, спонукала істориків заглиблюватись у теоретичні підвалини своєї науки, тим самим вводячи українську науку в європейський історіографічний простір.

Безперечно, відмова неоромантиків від беззастережного дотримання критеріїв науковості та підпорядкування науки політичним інтересам відіграли певну роль у національному згуртуванні українського суспільства та формуванні національної

самосвідомості. Однак неоромантизм сприяв не лише поширенню, а й укоріненню в суспільній свідомості низки історичних міфів, витіснення яких було досить складним. Як виявилось, ідеалізація національної історії, яка, на перший погляд, сприяє зростанню патріотизму, має своїм більш далекосяжним і тривалим наслідком поширення настроїв національної винятковості та ксенофобії. Розвиток як української, так і інших історіографій свідчить і постійно нагадує про те, що наука повинна зберігати певну дистанцію від політики та ідеології, виконувати власні соціальні функції, даючи насамперед наукові знання, засновані на критичному підході до будь-яких історичних фактів, логічному аналізу та методологічній рефлексії. Варто нагадати слова М.Грушевського, який ще наприкінці XIX ст. проголошував: “Наука – се непрестанний скептицизм”²⁶.

Аксіологічні переконання М.Грушевського важливі для вітчизняної історіографії не тільки в контексті методологічної дискусії на зламі XIX-XX ст., вони залишаються суголосними також стосовно сучасних тенденцій світової історіографії. Критикуючи крайнощі історичного релятивізму, вчені різних країн наголошують на соціальній відповідальності дослідника за свою працю. Вони закликають однодумців рішуче виступити проти “військової машини скептицизму” та фальсифікації, що вражають пам’ять, оскільки зраджують пізнання. І якщо можливість досягнення історичної істини сьогодні більшість науковців ставить під сумнів, то безперечним є переконання, що “викриття історичних міфів – ось одне з головних завдань історика”²⁷.

Неоромантизм не набув загального поширення в українській історіографії на початку XX ст. Реакція дослідників на його вияви зміцнила переконання про необхідність піднесення ролі науки у суспільному житті, поширення наукових знань серед широких верств населення. Наука та наукові знання більшою мірою служать суспільству, коли вони дають правдиву картину подій і явищ минулого, ніж коли намагаються “підретушувати” історію. Український неоромантизм досить швидко змусив серйозних істориків відмовитися від схематично-спрощеного розуміння соціальних функцій і призначення своєї дисципліни. Історія, якщо вона претендує на високе звання науки, повинна давати всебічний образ минулого, а не підлаштовувати його під ті чи інші повороти політичної ситуації.

¹ Зашкільняк Л.О. Історична концепція М.Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії // Вісник ЛДУ. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 112.

² Maternicki J. Historiografia polska XX wieku. Cz.1: Lata 1900-1918. – Wrocław etc., – 1982. – S. 7.

³ Зашкільняк Л.А. Формирование и развитие исторической науки в Польше. – Львов, 1986; Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку XX ст. (До питання про соціальну функцію історії) // Проблеми слов’янознавства. – Львів: Видавництво “Світ”, 1993. – Вип. 45. – С. 36-43; Adamus J. Problemy polskiego neoromantyzmu historycznego // Kwartalnik Historyczny. – 1958. – N 1; Historycy o historii: Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego 1775-1918. Zebrał i opracował Serejski M.H. – Warszawa, 1963; Maternicki J. Historiografia polska XX wieku. Cz.1: Lata 1900-1918. – Wrocław etc., – 1982.

⁴ Грушевський М. [Рецензія] Коцовський В. Історично-літературні заметки до “Слова” о полку Ігоревом. Львів, 1893 // ЗНТШ. – 1895. – Т. V. – С. 10.

⁵ Лист В.Липинського до М.Грушевського від 9. 05. 1911. // Листування Михайла Грушевського. – Т. 2. – Київ-Нью-Йорк, 2001. – С. 293-294.

⁶ Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С. 206.

⁷ ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 164.

⁸ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 3.

⁹ Лист В.Липинського до М.Грушевського від 24. 03. 1912. // Листування Михайла Грушевського. – Т. 2. – Київ-Нью-Йорк, 2001. – С. 304.

¹⁰ Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ-Філадельфія, 1994. – С. 161-170; Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Руси” і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К.: Інтел, 1996. – С. 161-221; Гирич І. Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К., 1996. – С. 221-231; Сарбей В.Г. М.М.Аркас і його “Історія України-Руси” // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 100-113.

¹¹ Грушевський М. [Рецензія] Statut Litewski drugiej redakcyi... Краків, 1900... // ЗНТШ. – 1902. – Т. L. – С. 16-17.

¹² Грушевський М. [Рецензія] Иловайский Д. Смутное время Московского государства... // ЗНТШ. – 1895. – Т. VI. – С. 25-28; Його ж. [Рецензія] Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XVI в. Одесса, 1895 // ЗНТШ. – 1896. – Т. IX. – С. 4-9; Його ж. [Рецензія] Лингвистическо-исторические исследования о начатках города Львова..., написал А.С.Петрушевич // ЗНТШ. – 1900. – Т. XXXVII. – С. 10-12.

¹³ Грушевський М. [Рецензія] Prochaska Antoni Dr. Dazenia do unii cerkiewnej za Jagvelly [Przegląd powsz, 1896. VI i VII]... // ЗНТШ. – 1897. – Т. XX. – С. 15.

¹⁴ Грушевський М. [Рецензія] Szlagowski A. Walka o Baltyk... Львів, 1904 // ЗНТШ. – 1906. – Т. LXX. – С. 211; Його ж. [Рецензія] Rapce Fr. Polska i Litwa na przelomie wiekow srednich. Tom 1. K., 1903 // ЗНТШ. – 1907. – T.LXXIX. – С.218-220.

¹⁵ Див. напр.: Грушевський М. [Рецензія] Potkanski K. Krakow przed Piastami. Краків, 1898 // ЗНТШ. – 1898. – Т. XXVI. – С. 6-8.

¹⁶ Вперше опубліковано в: Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Руси” і Михайло Грушевський. Додатки. // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К., 1996. – С. 211-212.

¹⁷ Липинський В.М. Аркас. Історія України-Русі. С.-Петербург, 1908. // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – С. 307-318.

¹⁸ Тельвак В. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М.Грушевського – рецензента // Київська старовина. – 2001. – № 5.

¹⁹ Грушевський М. До рецензії д.Липинського [на книжку Аркаса “Історія України”] // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – Кн.VIII. – С. 318-324.

²⁰ Вперше опубліковано в: Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Руси” і Михайло Грушевський. Додатки. // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К., 1996. – С. 216-217.

²¹ Піснячевський В. Маленький фельетон з хвиль життя / Рада. – 1908. – № 192.

²² Біднов В. Що читати по історії України // Коротенька історіографія України. – Кам'янець-Подільський, 1919. – С. 50.

²³ Грушевський М. На українські теми. Ще про культуру і критику. // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIV. – С. 121-136.

²⁴ Липинський В. Ще в справі “Історії України” М.Аркаса / Рада. – 1908. – № 199. – С. 1.

²⁵ Див. напр.: Гоцуляк В.В. М.Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.): історіографія проблеми: Автореф. дис...д-ра іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999. – 32 с; Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. – 1999. – Ч.2-3. – С. 233-253; Зашкільняк Леонід. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів: ЛДУ, 1999. – С. 151-152; Тельвак В.В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ-початок ХХ століття). Монографія. – Нью-Йорк-Дрогобич, 2002. – С. 157-169.

²⁶ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової коференції. – Львів, 1994. – С. 13.

²⁷ Iggers G.G. Historiography and Politics in the Twentieth Century // Societies made up of history. Essays in historiography, intellectual history, professionalisation, historical social theory and protoindustrialisation / Ed. by R.Björk, K.Molin. – Edsbruk, 1996. – P.16.

Вікторія Тельвак.

Український неоромантизм в історіографічних поглядах Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).

У статті розглянуто критику М.Грушевським неоромантичних проявів в українській історіографії на прикладі полеміки довкола появи “Історії України-Русі” Миколи Аркаса. Встановлено, що саме в цій дискусії вперше відобразились відмінності в розумінні соціальних функцій історичної науки в середовищі українських інтелектуалів. Зроблено висновок про слушність методологічної позиції М.Грушевського, її відповідність завданням поступу української науки в ХХ ст.

Victoria Telvak.

Ukrainian neoromantism in historiographical opinions of M.Hrushevsky (end of 19th – beginning of 20th c.).

The criticism of neoromantic occurrences in Ukrainian historiography by M.Hrushevsky on the case of polemic about M.Arkas “History of Ukraine-Rus” is examined in the article. It’s determined, that in the discussion reflected differences in understanding of social functions of history as science in the surroundings of Ukrainian intellectuals. The inference is made about the validity of M.Hrushevsky’s methodological position, its adequacy to the goals of progress of Ukrainian science in the 20th c.

ПРАЦЯ “САМОСТІЙНА УКРАЇНА” МИКОЛИ МІХНОВСЬКОГО: СПРОБА АНАЛІЗУ ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Фундатори українського політичного життя кінця XIX – початку XX ст., засновуючи перші політичні партії та складаючи свої програмні документи, щиро бажали знайти для України вірний шлях у питанні виборювання своїх національних прав. Одним із активних речників самостійницької течії українського національного руху кінця XIX – першої чверті XX ст. був М.І.Міхновський, програмна вимога котрого з національного питання доповнювалася радикальним гаслом незалежної України. Про самостійницький напрям політичної думки України писати донедавна вважалося не тільки недоречним, але й дуже небезпечним. Тож не дивно, що і про М.І.Міхновського, а особливо про його політичну спадщину в повоєнні часи писали тільки українські емігранти, які започаткували емігрантську історіографію самостійницької політичної лінії українських партій та їхніх лідерів, зокрема М.Міхновського¹. У 60-70-х роках XX ст. учені української діаспори внесли нові моменти, підготувавши документальні видання, присвячені програмам українських партій та їхнім провідникам, популярними зробили розвідки з персоналії². До біографії та політичної діяльності Міхновського у 90-х роках XX ст. звертається І.Курас³.

Автор рецензованої брошури “Самостійна Україна” М.Міхновського вперше намагається зробити повний аналіз, маючи за мету показати, що з виходом цієї праці починає своє існування новий радикально націоналістичний напрям політичної думки.

Справді, про те, що “Самостійна Україна”, яка була видана у Львові 1900 р., виражала прагнення радикальних націоналістів в особі М.Міхновського, свідчить її зміст. Автор брошури починає свою працю з оцінки тодішніх національних рухів у світі, підкреслюючи що саме кінець XIX ст. ознаменувався появою нового явища, початком боротьби поневолених націй за своє національне визволення. Міхновський за основу свого викладу бере той факт, що український народ також перебуває у становищі поневолення нації, одразу ж запитує, чи національне визволення можливе для України. Тільки державна самостійність і незалежність дають повний і всебічний внутрішній розвиток своєму народові, забезпечуючи національну незалежність й авторитет на міжнародній арені. Головна теза та, що боротьба за національне визволення наприкінці XIX ст. стала поворотною віхою в історії людства. Він передрікає “уружені повстання зневолених націй проти націй – гнобителів”⁴, які детерміновані об’єктивними законами розвитку людства, на основі чого робить висновок про те, що “державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом в сфері межинаціональних відносин”⁵. Автор протестує проти національного поневолення українського народу в Російській державі, протестує проти заборони української мови в пресі, в школі, в церкві, проти насильства російської адміністрації (“Яким правом правительство російське здергі з нас

гроші витрачає на користь російської нації, плакаючи й підтримуючи її науку..., літературу, промисловість і т.д.? І нарешті найголовніше, яке право має царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністративні засади?”⁶. Далі в брошурі автор “Самостійної України” робить аналіз правової основи Переяславської угоди (“політичної унії” у М.Міхновського). Він професійно розглядає поняття “унія” (польське слово “союз”), зазначаючи, що в політичному розумінні це означає не що інше, “як рівний з рівним” і як “вільний з вільним”, тобто “дві окремі держави, цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з’єднатися для досягнення певних межинародних цілей”⁷. Міхновський також звертається до російсько-українських відносин у минулому, доводячи історичне право України на незалежне державне існування.

На відміну безнадійності, яка охопила старе українське покоління “українофілів”, брошура висувала національний ідеал самостійної й соборної України – “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі”⁸. Отже, через утворення власної державної оболонки М.Міхновський прагнув досягти піднесення політичного статусу української нації, вважаючи, що підкорення чужим політичним інститутам створює для “неісторичної нації” небезпеку асиміляції. Тому досягнення державності навіть воєнними засобами автор “Самостійної України” вважав головною умовою збереження нації. Він писав: “Доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець..., доти усі покоління Українців йтимуть на війну”⁹. У цій позиції яскраво проявилось національно-державницьке спрямування.

На відміну від соціал-демократичних і ліберальних концепцій, де йшлося про гноблення України самодержавством, тобто пануючим режимом, у “Самостійній Україні” наголошувалося, що існує боротьба між нацією зрабованою і нацією-гнобителем.

М.Міхновський дає гостру й безпощадну критику діяльності попереднього покоління “українофілів”, які не підхопили ідеї і прагнення Шевченка, як першовісника сучасного політичного українства. “Шевченка не розуміло ані його власне покоління, ані поблизькі до нього”, – підкреслювалося в брошурі. “Коли Шевченко своїми стражданнями й смертю освятив шлях боротьби за волю політичну, національну та економічну українського народу, то поблизькі до нього покоління з так званого українофільського табору на своїм прапорі написали: “Робім так, щоб ніхто ніколи, нігде не бачив нашої роботи!”... Сі покоління своїм нечуваним сервілізмом, своєю бездейністю, своєю незвичайною інертністю відпихнули від себе цілий ряд рухів молодіжи, що стояла на українсько-національному ґрунті. Сі покоління зробили український рух чимсь ганебним, чимсь сьмішним, чимсь обскурантним! Сі покоління надали українофільству характер недоношеної розумом етнографічної теорії. Сі покоління самі найліпше назвали себе українофілами, себто людьми, що симпатизують Україні... Тактика й політика українофілів довела до того, що ціла молода Україна з відразою від них одсахнула ся, симпатій же старої України вони не змогли собі приєднати”¹⁰. Враховуючи це, М.Міхновський обстоював ідею союзу інтелігенції і народу, як дієвого засобу добитися злету нації, осягнувши державність.

У своїй брошурі М.Міхновський обґрунтував не лише вимогу самостійності, а й значення для українців незалежної, самостійної держави: “Тільки держава одноплеменного національного змісту може дати своїм членам нічим необмежану змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеряльного гаразду”¹¹, гарантує розквіт індивідуальності. Державну самостійність М.Міхновський вважав головною умовою існування нації, розглядаючи дві форми держави, одну з них – у формі “спілки держав”, другу – “реальної унії держав”, що може існувати поміж монархічними державами. Перша форма у М.Міхновського – це фактично конфедерація, оскільки писав, що “... члени спілки

зберігають право межинародних зносин поруч із заступництвом цілої спілки. Усі вони мають право поокремо зав'язувати конвенції та посилати послів, аби тільки їх межинародні зносини не мали на меті шкодити інтересам цілої спілки або окремих членів”¹². Він також вважав, що спілка може укладатися між державами з різними “формами державного устрою, і не перестає існувати навіть тоді, коли в одній з держав змінюється форма правління, або вимирає пануюча династія”. Зразками таких спілок М.Міхновський називав Північно-Американські Сполучені Штати, Швейцарію і Німеччину.

У зв'язку з цим М.Міхновський розглядав характер спілки між московською і українською державами у XVII ст. Злучення їх відбулося “шляхом погодження, а погодженне те вилило ся у формі т.зв. “перяславських статей”. Проаналізувавши перяславські постанови, Міхновський приходить до важливого висновку, що в них є “усі ті прикмети, які характеризують “спілку держав”. Він не тільки аналізує постанови “перяславських статей”, а й переконливо доводить, що “через увесь час свого історичного існування нація наша з найбільшими усиллями пильнує вилитись у форму держави самостійної і незалежної”¹³. Він наводить приклади утворення окремих держав у давній історії України і стверджує, що українська держава у тій формі, в якій вона сформована й уконститутована Б.Хмельницьким, “є справді державою з погляду межинаціонального права”¹⁴. Тим паче, що згідно з угодою, вона мала права міжнародних зносин. Поєднання з Москвою не означало, що Україна відмовлялася від свого устрою, прав республіканських, і угода була стверджена обома контрагентами: народом українським і царем московським...”. Однак московські правителі не дотримувалися укладених угод і робили це так, “наче наша нація зрєкла ся своїх державних прав... і згодила ся поділити однакову долю з Росіянами”¹⁵. Такого ж насправді, пише М.Міхновський, ніколи не було. А оскільки угода є обов'язкова для обох сторін, так як згідно права “ніяка умова не може бути знищена або змінена однією волею одного контрагента без виразно висловленої згоди другого”, то в даному випадку, логічно робить висновок М.Міхновський, оскільки одна зі сторін зірвала угоду, “то другому контрагентови лишається на вибір: або вимагати від свого контрагента виконання контракту, ... або узнавши контракт зломаним у всіх його частинах, зірвати усякі зносини з контрагентом”¹⁶.

Таким чином, з позиції формальної логіки та міжнародного права докази М.Міхновського бездоганні, і тим самим обґрунтувавши право українського народу відмовитися від укладеної спілки з московською державою через одніє порушення укладеної угоди. На закид деяких політиків, що, мовляв, підписані угоди втратили значення через їхню давність, він стверджував, що право визнає лише давність у правних відносинах. Але оскільки між Україною і російською монархією відносини стали поза правом, то до них не можна застосувати поняття давності.

Автор брошури “Самостійна Україна” сформулював найближчу практичну вимогу на шляху до самостійності України: “Ся мета – поверненне нам прав, визначених Перяславською констітуцією 1654 року з розширеннем її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить ся по праву, але віднято в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Перяславська констітуція”¹⁷. Отже, в “Самостійній Україні” обґрунтовувалось право на незалежність історико-правовими нормами.

Великого значення Міхновський надавав новій революціонізованій українській інтелігенції, яку називав третьою формацією. Саме їй належить важлива роль служіння власному народу, саме українська інтелігенція є “само суспільство у мініятурі”.

Окреслюючи першочергові завдання нової української інтелігенції, яку М. Міхновський вважав рушійною силою національної революції, він констатував, що саме національна інтелігенція повинна взяти на себе роль популяризаторів боротьби за політичне і національне визволення, як найвищий ідеал усієї нації. Автор “Самостійної України” робить екскурс в історію формування української інтелігенції, яка “в історії української нації вона раз-у-раз грала ганебну й соромицьку ролю. Зраджувала, ворохобила, інтригувала, але ніколи не служила свому народови, ніколи не уважала своїх інтересів в інтересах цілої нації, ніколи не хотіла добачати спільноти тих інтересів”¹⁸, залишаючи свій народ в найгірші, найважчі часи, наступу російського самодержавства на залишки державної незалежності. Будучи сильною, освіченою і культурною протягом XVI-XVII століть українська інтелігенція прийняла польську національність, хоча Чорторийські, Вишневецькі та інші були українцями – “плоть від плоти нашої і кість від костий наших”¹⁹. Ситуація не змінилася і протягом XVIII і XIX століть, коли друга формація прийняла російську національність, звинувачуючи у зраді Прокоповича, Гоголя, Короленка, які залишили український народ. Таку позицію української інтелігенції Міхновський називає масовим відступництвом, яке не можна зрівняти навіть з війною, що саме це відступництво забрало найкращих представників української нації – “найкультурнішу її верству”²⁰.

Однак Міхновський з надією дивиться у майбутнє, віддаючи велику шану розумному українському народові, який за важких соціально-політичних, економічних і національних обставин свого становища створив нову, так звану “третю інтелігенцію”. І хоча становлення та еволюція саме цієї третьої формації тільки почалася, але її характерною рисою вже є служіння українському народові. Він порівнює цю третю формацію інтелігенції з усім українським суспільством, стверджуючи, що саме вона є захисником українського народу, найвідомішою його частиною. Автор “Самостійної України” нову українську інтелігенцію вважав рушійною силою національної революції, констатує, що “часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуть ся. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона сповнить свій обов’язок”²¹. Та й зародження українського політичного руху в II половині XIX ст., коли перші товариства та організації проводили поки ще не дуже широку, але корисну роботу: розповсюджували українську національну ідею серед інтелігенції за відродження національно-культурної спадщини України, було тому свідченням.

Звичайно, в даному разі Міхновський багато в чому видавав бажане за дійсне. Ані український народ, який не пройшов періоду станової стратифікації і мав досить туманне уявлення про власні інтереси, ані інтелігенція, що перебувала в кінці XIX – на початку XX ст. в полоні соціалістичних ідей, вважаючи себе частиною загальноросійської демократії, – всі вони на той час не були цілком готові до політичної боротьби за національні права. До того ж радикалізм автора “Самостійної України”, що подекуди межував з шовінізмом, стояв на перешкоді популярності і сприйнятті його думок серед української інтелігенції.

У своїй брошурі М. Міхновський пропонував зосередити увагу на обговоренні засобів і способів боротьби. Щодо методів досягнення мети, висунутих ним, то саме тут можна відшукати ідейну спорідненість з Організацією українських націоналістів. На думку М. Міхновського, будь-які форми боротьби виправдані, декларуючи готовність вирішити безкомпромісним шляхом дану проблему, проголошуючи: “... Ми візьмемо силою те, що нам належить ся по праву, але віднято в нас теж силою”²². Максималістськи лунають подальші вимоги М. Міхновського: “Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас, Україна

для Українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться ся на нашій території, ми не маємо права покласти оружя. І пам'ятаймо, що слава і перемога – се доля борців за народну справу. Вперед!”²³ Така нетолерантність й домінація сили, як методу вирішення національної, політичної, культурної проблем відштовхували від М.Міхновського сучасників, політично активних діячів. Коли в лютому 1900 р. в Полтаві відбулося конспіративне “Шевченківське свято”, на якому виступив М.Міхновський зі своїми радикальними ідеями, то вони дуже різко вразили присутніх. Один з учасників зборів писав про це так: “Він з таким великим запалом говорив про терористичну акцію, що старий Ол.Русов, що був на зборах, іронічно спитався, що це за артилерійський офіцер...”²⁴

Аналіз брошури М.Міхновського “Самостійна Україна”, що у 1900 р. була опублікована як офіційне видання Революційної української партії (РУП) і стала її програмовим маніфестом, свідчить про очевидні недоліки цього документа, так як партія вже у цьому ж році відмовилася від культурництва та аполітичності, відстоювала виразно націоналістичні позиції і засобами націонал-радикалізму декларувала свою готовність боротися за державну незалежність. І, напевно, вірною буде така оцінка “Самостійної України”: очевидні недоліки першого програмового документу українського націоналізму не могли вплинути на загальне позитивне його сприйняття, адже в ньому чітко вперше було поставлене питання про незалежну українську державу. В.Андрієвський згадував, що “Самостійна Україна” палила мозок, від неї в мене кипіла кров”²⁵. Заслугою М.Міхновського перед українською державністю варто вважати те, що він першим на політичному рівні відверто заявив про колоніальний статус України у складі Російської імперії, критикуючи русифікаторську, великодержавну політику царизму, розглянув проблеми взаємовідносин України та Росії з позицій державності, обґрунтував законне право українського народу на самовизначення. Автор у своїй брошурі переконує в необхідності і правомірності повернення до статусу України, який склався на основі Переяславської Ради 1654 р., давши блискучий з точки зору міжнародного права аналіз України і Росії як конфедеративних, але порушених пізніше однією стороною – Росією. Звідси – право України на відмову від союзу з Росією і повернення до статусу самостійної держави. “Українська мрія” у вигляді питання про звільнення з'явилася світові. І хоча публікація містила в собі більше запитань, аніж відповідей щодо того, якими шляхами мусить йти Україна до незалежності, сама постановка проблеми висунула її автора на одне з цільних місць на українському політичному небосхилі.

Впродовж усього ХХ ст. навколо “Самостійної України” та її автора точаться суперечки. Йдеться, передусім, про те, чи можна вважати цей документ першою програмою українського націоналізму, а М.Міхновського – його батьком. Найбільш рельєфно відображають полярні точки зору два судження. В.Микула у статті “Микола Міхновський – основоположник українського революційного націоналізму” стверджував: “Заслуги Миколи Міхновського, якого можна назвати предтечею волевого українського націоналізму, в тому, що він вдало підхопив глибоке прагнення гущі українських мас, де-не-де висловлюване несміливо кращими представниками молоді інтелігенції, усвідомив його та сформулював у своєму блискучому нарисі “Самостійна Україна”, якому судилося відограти небудейну роль в історії нашого визвольного руху останніх десятиліть”²⁶.

У І.Лисяка-Рудницького був інший підхід до цього питання: “Батьком українського націоналізму, – писав він, – часто називають М.Міхновського. Таке визначення його ролі не зовсім вірне. Міхновський був одним з основоположників новітнього українського самостійництва, але історично – певна, легітимістична основа його концепції (програма відновлення “Переяславської конституції”) чужа мисленню пізнішого націоналізму, який

був байдужий до конституційно-правових аргументів. Рис, притаманних націоналізмові, не знаходимо і в вільних речників української самостійницької думки дореволюційного періоду: не тільки І.Франка, Ю.Бачинського, Л.Цегельського, В.Липинського, але навіть у ранніх писаннях Д.Донцова. Виникнення націоналізму було реакцією в українській духовності на події світової війни та визвольних змагань²⁷.

На нашу думку, найбільш зважено підвів ризик під цією дискусією сучасний дослідник Г.Касьянов, який запропонував уникати крайнощів. “Що ж до українського націоналізму як одного з напрямків суспільно-політичної думки, пише він, – і, навіть, початків політичного руху, то він, безумовно, народився і вже існував на рубежі XIX – XX ст. Український націоналізм на початку XX ст., однак, значно відрізнявся від того політичного руху та ідеології, які спричинили в 20-ті роки створення Організації українських націоналістів (ОУН), але, очевидно, був їхньою ідейною предтечею. У цілому ряді політичних постулатів націоналістів початку століття явно простежуються мотиви, успадковані згодом інтегральним націоналізмом 20-30-х років. Тому навряд чи можна погодитися з одним із найцікавіших дослідників українського націоналізму І.Лисяком-Рудницьким, який заперечував зв’язок самостійництва початку століття та інтегрального націоналізму²⁸. І справді, на рівні засадничих уявлень “Самостійна Україна” перегукувалася з пізнішим інтегральним націоналізмом. На відміну від соціал-демократичних і ліберальних позицій, де йшлося про гноблення України самодержавством, в “Самостійній Україні” М.Міхновський наголошував, що існує боротьба між нацією гнобленою і нацією-гнобителем.

Степан Томашівський, коментуючи ідеї Міхновського, писав: “Не місце тут говорити про крайність свого становища і розбирати, які небезпечності воно криє у собі, скажемо тільки на оправдання автора, що серед загального числа “пожовтілих паперів” вихідна точка автора має деяку тактичну вартість. Король Данило, Хмельниччина, Мазепинщина – отсе прецеденти нової національної політики²⁹. Ця думка С.Томашівського ще раз підтверджує, наскільки новою, незвичайною і дуже необхідною на початку XX століття постає ідея Міхновського – ідея нової України.

¹ Шемет С. Микола Міхновський // Хліборобська Україна. – Відень, 1924-1925. – Кн.5; Борис Р. Микола Міхновський. – Львів, 1936.

² Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол української державності. – Філадельфія, 1960; Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) // Визвольний шлях. – 1974. – Кн.6.

³ Курас І.Р., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М.І.Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. – № 9.

⁴ Міхновський М. Самостійна Україна // Збірник програм українських політичних партій початку XX століття. – Тернопіль, 1991. – С. 8.

⁵ Там само.

⁶ Міхновський М. Самостійна Україна. – С. 9.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – С. 14.

⁹ Там само. – С. 18.

¹⁰ Там само. – С. 17.

¹¹ Там само. – С. 8.

¹² Там само. – С. 10.

¹³ Там само. – С. 11.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 12.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – С. 19.

¹⁸ Там само. – С. 16.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – С. 18.

²² Там само. – С. 19.

²³ Там само.

²⁴ Борис Р. Микола Міхновський. – Берлін, 1986. – С. 9.

²⁵ Андрієвський В. Три громади. Спогади з 1880-1917. – Львів, 1936. – С. 120.

²⁶ Вишкільний курс. Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні XIX-XX ст. – Ч.І. – Брюссель, Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк, Торонто, 1975/76. – С. 170.

²⁷ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Історичні есе. – К., 1994. – С. 27.

²⁸ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 97.

²⁹ Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 401. – Оп.1. – Спр. 110. – Арк. 18-19.

Оксана Тимошенко.

Праця “Самостійна Україна” Миколи Міхновського: спроба аналізу зародження українського націоналізму.

Стаття присвячена аналізу промови Миколи Міхновського “Самостійна Україна” як першого програмного документу українського націоналізму, що вийшла у 1900 р. окремою брошурою і була опублікована як офіційне видання Револуційної української партії (РУП). Проаналізовано ідеї Міхновського щодо початку відкритої боротьби за самостійну Україну, оскільки в цьому гаслі автор брошури вбачав головну передумову вільного розвитку українського народу. Зроблено висновок, що М.Міхновський у “Самостійній Україні” висунув на початку XX століття нову, надзвичайно необхідну ідею – ідею нової України.

Oksana Tymoshenko.

The work “Independent Ukraine” of Mykola Mikhnovsky: an attempt of an analysis of the Ukrainian nationalism’s birth.

The article is devoted to the analysis of Mykola Mikhnovsky’s speech “Independent Ukraine” as the first program document of the Ukrainian nationalism that in 1900 as a separate brochure was issued and as an official issue of the Revolutionary Ukrainian Party (RUP) was published. The Mikhnovsky’s ideas concerning the beginning of an open struggle for independent Ukraine have been analyzed, because in this slogan the brochure’s author saw the main precondition of the Ukrainian folk’s free development. There has been made a conclusion that M. Mikhnovsky in “Independent Ukraine” has put forward at the beginning of the XX century a new, very necessary idea – the idea of new Ukraine.

ДРОГОБИЧЧИНА В ДОСЛІДНИЦЬКІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ФРАНКА

Помітний слід у творенні та дослідженні історії Дрогобиччини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. залишив краєзнавець та історик, етнограф та фольклорист Іван Франко. Важливим в історико-краєзнавчих та етнографічно-фольклорних студіях краю є те, що Франко слушно намагався показати тяглість і спадкоємність різних явищ, ставив перед собою і багатьма іншими дослідниками історичного минулого України завдання заповнювати лакуни, відновлювати в історичній свідомості народу “пам’ять про незаслужено забуті осяги предків”. Він уважав, що “кожна доба історична – се дерево. Корінням воно стоїть глибоко в минулих часах, а його крайні парослі востають також далеко в будуще”¹.

До кола наукових зацікавлень Івана Франка входила не лише Дрогобиччина, а й уся Україна. Йому належить чимала кількість праць з історії: монографії, повідомлення, рецензії, та статті, в яких трактуються методологічні питання історії. Окрім того, його художній та літературознавчий доробок містить цінний матеріал як у розумінні трактування історичних процесів і фактів на Дрогобиччині, так і в розумінні викладу методологічних концепцій автора².

Досить багату інформацію про історико-краєзнавчу та етнографічно-фольклорну діяльність Франка, про його принципи та методи його пошукової роботи, особливості опрацювання краєзнавчого матеріалу, напрямки дослідження можемо знайти в спогадах самого Франка³ та про нього⁴. Багато з них містить інформацію про різні види діяльності (навчання, принципи та методи пошукової роботи, особливості збирання та опрацювання краєзнавчого матеріалу) І. Франка на теренах Дрогобиччини та самого Дрогобича⁵. Таким чином, у спогадах можемо знайти багато фактів і вказівок, які дають змогу глибше зрозуміти зв’язки окремих творів Івана Франка з живою тодішньою суспільною дійсністю.

У серії видань, присвячених Дрогобиччині – землі Івана Франка, розглянуто окремі аспекти досліджуваної нами теми⁶. Також цієї проблеми, безпосередньо чи опосередковано, торкався ряд дослідників: І. Лащик і З. Семчишин аналізували дослідження Франком соціально-економічної історії Галичини⁷. Г. Сабат розглядає еволюцію свідомості робітничого люду м. Борислава періоду 1870-х років на основі роману Івана Франка “Борислав сміється”⁸. Б. Гаврилів студіював доробок Івана Франка в контексті галицького краєзнавства⁹. Літературознавці систематизували матеріал про локальний колорит його літературних творів (на прикладі Дрогобича та Борислава), скажімо, З. Гузар¹⁰, М. Шалата¹¹. Назагал, літературно-краєзнавчий аспект Франкових праць вивчений досить добре.

У 50-80-ті роки ХХ ст. звертається увага на вивчення етнографічної діяльності І.Франка та його етнографічно-публіцистичної спадщини, котра була присвячена побуту селян та робітників Галичини¹².

Г.Гром – місцевий краєзнавець, перу якої належать кілька науково-популярних видань, проливає світло на окремі аспекти дослідницької діяльності Франка на Дрогобиччині¹³. Аналізуючи Франкове зацікавлення історією та краєзнавством, вона розкриває основні та другорядні напрямки історико-краєзнавчої та етнографічно-фольклорної діяльності вченого не лише в Нагуєвичах, а й на Дрогобиччині¹⁴. Темати “Франко як історик”, “Франко як етнограф”, “Франко як краєзнавець”, “Франко і Дрогобич”, “Франко і Дрогобиччина” і подібне частково чи опосередковано уже цікавиться ширше коло дослідників.

Деяким аспектам Франкового життя та його краєзнавчої діяльності на Дрогобиччині приділяє увагу Р.Пастух¹⁵. У своїх розвідках він звертає увагу на збирання фольклору Іваном Франком на її теренах¹⁶.

Із сучасних франкознавців виокремимо Я.Грицака¹⁷, який у своїх працях спробував проаналізувати вплив Дрогобича, Борислава та Дрогобиччини на формування Франкових історико-краєзнавчих, етнографічно-фольклорних, політичних, соціально-економічних поглядів, а в своєму фундаментальному дослідженні “Пророк у своїй вітчизні”¹⁸ цим аспектам учений присвятив два розділи: “Франко та його селяни”, “Франко та його Борислав”. Поряд варто згадати праці Р.Горака та Я.Гнатіва. Їх серія (на сьогодні складається із восьми книг) присвячена періодам життя та творчості Каменяра, в яких автори наświetлюють різні аспекти його діяльності на Дрогобиччині¹⁹.

Отже, аналізована тема, незважаючи на широкий спектр досліджень, спеціально не вивчена, хоча про Франкові надбання написано дуже багато. Таким чином, головним завданням є огляд, систематизація та аналіз історико-краєзнавчих, етнографічно-фольклорних та апокрифічних досліджень Франком Дрогобиччини.

Географічні рамки нашого дослідження окреслюються Бориславом та навколишніми селами Дрогобицького регіону, оскільки Дрогобич та Нагуєвичі вже були предметом студій автора²⁰.

Дрогобицько-Бориславський басейн чи Дрогобиччина у біографії Великого Каменяра посідає неабияке місце. Франко був “однолітком” промислового Борислава. Початок видобутку прикарпатської нафти поклали технічні відкриття 1850-х років, коли у 1852-1853 роках аптекарі із Львова Ян Зег та Ігнацій Лукасевич відкрили спосіб дистиляції нафти, яку після цього можна було використовувати у спеціально сконструйованих світильниках²¹.

Борислав з обширними присілком Мразницею ще на початку 50-х років ХІХ ст. був не дуже великим підгірським селом, належав польським панам Карніцьким. Згідно з шематизмом з 1850 року, українців у Бориславі було 520, а в Мразниці 239, тобто, всього 759. Але в 50-х роках, коли почали видобувати “кип’ячку” (так називали нафту, тому що при видобуванні зі свердловини вона була насичена газом і булькотіла, ніби кипіла), чисельність населення збільшилась. За шематизмом 1879 року, українців, замешканих у Бориславі, було: місцевих – 660, заробітчан, які постійно жили в Бориславі, – 270, у Мразниці – 308, а всіх разом – 1238. У 1880 році українців у Бориславі було 2.266, поляків – 330, німців – 40, євреїв – більше 6.800, тобто, усіх мешканців – більше 9.440 осіб. Крім них, приходило на заробітки від 2-ох до 5-ти тисяч осіб²². Отже, на основі цього видно, яка велика кількість населення емігрувала з рідних місцевостей до Борислава у пошуках заробітку.

Поширення нафти як освітлювальної речовини викликало в середині 1850-х роках першу хвилю “нафтової лихоманки”, центром якої став Борислав. 1856 року, коли народився Франко, у Бориславі вже видобували до 500 кілограмів нафти за тиждень. Під час пошуку нафти львівський фабрикант Роберт Доме у 1854 році натрапив на великі поклади земляного воску (озокериту), хоча це відкриття ще кілька років не мало ніякого застосування, аж поки у 1862 році не відкрили формулу виготовлення з озокериту парафіну. І саме озокеритна промисловість аж до кінця 1880-х років складала левову частку в індустріальному розвитку Борислава²³.

І. Франко співчутливо ставився до бідних і покривджених. Ще будучи малим, він часто слухав розмови про Борислав у кузні свого батька. На той час тут відбувалися значні заворушення робітників, що спричинили пожежу міста у 1873 році, на котру письменник у творі “Борислав сміється” не звернув прямої уваги, але виразно показав, що призвело до її виникнення. Автор прагнув відтворити побут робітників нафтових промислів Борислава. Він вдало показав еволюцію свідомості бориславських ріпників. Ця працююча маса спочатку виступає безпорадною, але далі стає організованою і дієвою²⁴.

Франко вважав Борислав відомим на всю Галичину, а то й на всю Європу, копальнею нафти і “земного воску”. Туди щороку приїжджали тисячі людей, хоча нікому не спадало на думку поглянути на життя тої незлічимої сили ріпників, котрі видобували для них земні скарби. За словами Франка, “...справді, ні одно місце в цілій Галичині не представляє більшого поля для студій – не так поетичних, як більше соціальних. Слиде у нас, то певно в Бориславі найсильніше заступлена класа робітницька – а нужда, трата сил і здоров’я, зледащіння тих людей під взглядом моральним – найгрізніше і найголосніше віщують, що може статися з наших хліборобів в протягу яких-де двох десятків літ, коли недостача поля, хліба і грошей, коли наслідки всіляких хиб теперішнього суспільного устрою змусять їх іти на роботу фабричну, продавати своє здоров’я і свою силу на нужденне пропитання”²⁵.

У своїх “Бориславських оповіданнях”, зокрема, таких, як “Ріпник”, “На роботі”, “Навернений грішник”, Франко змальовує тяжке життя селян, рівночасно показуючи їх тяжкі переживання, визиск різного роду промисловцями, купцями та торгівцями. Відтворюючи психіку та мислення селян і робітників, він вказує на тих, хто їх поневолив і використав²⁶. Дрогобицько-Бориславський регіон за часу Івана Франка входив, завдяки своїм підземним багатствам (нафти, воску й солі), у нову стадію – стадію нафтового промислу. Борислав, Тустановичі, Трускавець, Східниця, Ясениця Сільна та інші поступово втрачали свій первісний вигляд. На їх полях виростали нафтові вежі, ями для видобування соляної ропи та воску. В багатьох селах шинкарі відкривали корчми, де селяни та робітники пропивали свої тяжко зароблені гроші.

Промисловий бум швидко перетворив Борислав із невеликого села з 59 жителями (1850 р.) на великий промисловий центр із населенням у 12.439 осіб. У 80-х роках XIX ст. населення Борислава, на відміну Дрогобича, значно зростає. Так, у Бориславі в цей період кількість жителів збільшилась на 11-13 відсотків, а у Дрогобичі – тільки на 1.7 відсотка²⁷. У Дрогобицькому повіті нараховувалося 6 сіл, де видобували нафту або озокерит. Головним центром, однак, був і залишався Борислав із сусідніми селами Мразниця, Тустановичі, Східниця, Волянка²⁸.

Над створенням “бориславського циклу” Франко працював майже усе творче життя, від 1876 аж до 1907 р. Цикл інтегрував десятки оповідань та два визначні романи – “Воа констриктор” і “Борислав сміється”. У цих творах герої повністю втрачають

зв'язок з хліборобством, перетворюються на професійних робітників, у яких тяжка експлуатація формує не лише затурканість і приреченість, але й почуття людської гідності. Франко у оповіданнях змальовує не лише моральне й фізичне приниження робітників, але й їх поведінку як прибитих тягарем, затурканих і залежних рабів²⁹.

У 1873 р., коли будувалася “трансверсальна” залізниця зі Львова до Стрия через Дрогобич, накопичення народу у Дрогобичі було дуже великим, що спричинило спалах епідемії холери. У зв'язку з такими подіями, учнів шкіл відпустили на тритижневі канікули, і Франко, користуючись вільним часом, подався до Борислава, бо там під час епідемії помирав відносно малий відсоток людей. Пояснювалося це тим, що нафтові випари захищали від цієї хвороби, а сама нафта була добрим дезинфекційним чинником³⁰. Одним з найбільших його юнацьких вражень була велика пожежа у Бориславі (1871 р. або 1872 р. чи 1873 р.)³¹, яка тривала протягом трьох днів і знищила велику кількість копалень та сирих продуктів. За цією пожежею Франко спостерігав з дрогобицької Гори, а про її наслідки для багатьох малих підприємців, які втратили своє майно, довідувався пізніше із численних оповідей³².

Іван Франко був дуже обізнаним з бориславськими обставинами. Для Франка Борислав слугував емпіричним доказом правдивості соціалістичних теорій, а в його уяві місто поставало як прообраз майбутнього для всієї Галичини.

Зазначимо, що особливо Франка приваблювала наявність у Бориславсько-Дрогобицькому нафтовому басейні, на відміну від решти Галичини, фабричного пролетаріату, який, за означенням, стоїть на чолі інтелектуального руху у напрямі прогресу і визволення робітничого класу³³.

Тема Борислава для Франка стала не просто шляхом до успіху на літературній ниві, вона ще й репрезентувала добру нагоду для пропаганди певних ідей, які мали більший шанс на успіх серед галицько-руської читацької публіки³⁴.

Влітку 1879 р. у Франка виникає задум написання нової повісті, “Борислав сміється”. Так, у листі 14 вересня 1879 р. до Ольги Рошкевич Франко каже, що це буде роман трохи ширший, на відміну від попередніх повістей, і поряд буде висвітлене життя бориславських робітників паралельно із життям інших (нових) людей на існуючому в цей час розвитку. Головним у романі має бути “реальне небувале серед бувалого і в окрасці бувалого”³⁵. Твір “Борислав сміється” має бути спробою реально змалювати організований робітничий рух у нафтовому басейні, тому Франко постійно збирає матеріали, які б мали прислужитися для вдалої реалізації поставленої мети³⁶. На відміну від повісті “Петрії і Довбушуки”, у якій сюжети та краєвиди були “вимишленими” (фантастичними), хоча їх основу складали спогади про побут в Уричі, Бубнищі та Нижньому Синевідську³⁷, нова повість мала базуватися на реальних подіях великого робітничого страйку, який закінчився великою пожежею в Бориславі, і Франко при різних нагодах підкреслював реальність поданих подій³⁸.

Історія робітничого руху в Бориславі показала, що страйку, змалюваного Франком у повісті “Борислав сміється”, треба було чекати ще щонайменше двадцять років, але автор хотів форсувати події³⁹. У своєму репортажі 1880-1881 рр. де розкриває умови праці та життя робітників на найбільшій дрогобицькій фабриці Гартенберга і Гольдкремера, він закликає робітників: “А ви, браття – дрогобицькі робітники, – невже ви не відчуваєте своєї неволі, невже вічно думаєте гнути шию і терпляче схилитися, невже власні злидні не переконали вас, що сучасне “покірне телятко” не ссе тільки двох маток, але жодної?”⁴⁰. З вище процитованого ми бачимо, що він підтримував, закликав і нетерпляче чекав страйкового руху робітників у Бориславсько-Дрогобицькому нафтовому басейні проти пригноблювачів, які перетворили їхнє життя у повсякденні злидні.

Поступово Борислав стає центром робітничого руху. В період 70-х років у ньому з'являється жандармерія, а реорганізація поліції призводить до встановлення сякого-такого порядку в дикому бориславському житті. Підприємці вже не наважуються демонстративно гнобити робітників, а робітники, у відповідь, не наважуються крикливо нагадувати про свої утиски та кривди⁴¹. Хоча 15 травня 1881 р. тут сталося подія, яка залишила помітний слід у розвитку робітничого руху в Галичині. Під час виплати тижневої зарплати у Французькому товаристві мінерального воску між робітниками й адміністрацією виник конфлікт, дирекція викликала поліцію, а робітники з криком кинулися її роззброювати. Поліціянти відкрили вогонь, смертельно поранивши одного з нападників⁴². Уперше поліція застосувала проти робітників вогнепальну зброю. На думку Франка, бунт робітників французької компанії був свідченням, що дотеперішній спокій у стосунках між робітниками та підприємцями не є тривким, тому що не дійсний і не оснований на правдивому покращенні стану робітників⁴³. Отже, можна чекати нової хвилі робітничого протесту, а відтак перетворення Борислава на центр соціалістичного руху.

Подальший розвиток подій пішов зовсім іншим шляхом. Французька компанія під впливом бунту 1881 р. вирішила внаормувати стосунки з робітниками. Щоб запобігти повторенню подібних інцидентів, вона зініціювала створення робітничого товариства взаємодопомоги і взялася будувати для робітників гуртожитки. Таким чином, ця ініціатива створювала загрозу для місцевих підприємців, які не мали ні бажання, ні коштів, щоб робити щось подібне. Робітники на основі цього, наймаючись на роботу, виявляли менше згоди, очікуючи від місцевих підприємців якихось дій за прикладом французької компанії⁴⁴.

Отже, у стосунках між робітниками і підприємцями наявним був фактор, який впливав на їхні взаємини і робив їх дуже небезпечними. Більшість малих підприємців були євреями, а основна маса робітників – християнами, в результаті чого суспільні антагонізми накладалися на релігійні та етнічні стереотипи, що призводило до загострення ситуації, а, в кінцевому результаті, це поєднання перетворювалося на “бомбу сповільненої дії”⁴⁵.

Борислав став найбільшим у Галичині ринком найманої робочої сили. У другій половині ХІХ століття тут працювало, залежно від пори року, по 5-8 тис. робітників. Більшість становили селяни – або місцеві русини з Дрогобицького та сусідніх (Самбірського, Стрийського чи Турківського) повітів, або ж “мазури” (поляки з Західної Галичини). Вони залишалися прив'язаними до землі й у Бориславі шукали додаткових засобів для існування. На роботу наймалися сезонно, на час перерви у сільськогосподарських роботах, а потім поверталися додому. В озокеритній промисловості сезонні робітники-селяни ще наприкінці 1890-х років становили три чверті всього пролетаріату⁴⁶.

Незважаючи на значний приплив працівників у Борислав, умови їх праці були вкрай незадовільними. Коли Франко розглядав звіт промислового інспектора п. Навратіла про стан галицької і буковинської промисловості за 1890 рік, то звернув увагу на те, що на підприємствах в окресленому регіоні використовувалось обладнання для полегшення роботи, запроваджувались засоби безпеки, необхідні для робітників. Але, в кінцевому результаті, був здивований тим, що “пан інспектор” у звіті зовсім не згадав про обладнання фабрик і шахт (тому, що їх не було – В.Г.) у Бориславі й узагалі у Дрогобицькому регіоні⁴⁷. Здається, “що взагалі він махнув рукою на цей повіт, оскільки жодним словом не згадав тієї нашої Каліфорнії”⁴⁸.

Попри Борислав, відомо, що Франко протягом усього свого життя цікавився історією виникнення сіл і поселень не лише Дрогобиччини, а й усієї України. У третьому томі збірника “Студії з поля суспільних наук і статистики” (1912) Франко вміщує контракт поселення Слобода біля с. Нагуєвич (Дрогобицького повіту), складений у 1779р⁴⁹. Слобода, яка знаходиться біля Нагуєвич, за словами Франка, в народній мові побутує під назвою “Гора”. Згідно з поданим Франком документом, Слобода виникла у 1779 р. на місці так званої “адвокатії” (в період австрійського часу так називалося місце, яке належало до польських коронних дібр, де стояв невеликий замок)⁵⁰.

Франко стверджує, що у 70-х роках ХІХ ст. його вітчим Гринь Гаврилик відкопав велику кількість цегол, витиснених у дошках з рухливими рівцями, які утворювалися під час струганням гиблем. Під час повеней ріка вимулювала черепки глиняного та скляного посуду, а на полях навколо Слободи часто можна було знайти олов’яні кулі, які були відлиті так, що одна половина виступала за іншу. В дитинстві Франко сам знайшов кілька куль, одні з котрих мали олов’яний хвостик довжиною в один дециметр. На початку 70-х років ХІХ ст. Франко у Валі біля Слободи знайшов незвичайний зуб трав’яної тварини та зуб мамонта, які передав професору Іванові Верхратському⁵¹.

Опублікований тут документ Франко вважає дуже цінним через свою рідкісність, особливо для новітніх часів, коли нових сіл і присілків було засновано дуже мало. Сам контракт є дуже скупим на інформацію: тут не подається назва нової оселі, розмір ґрунтів, якими було наділено перших шістьох поселенців. Також нічого не відомо про попередніх мешканців. Спираючись на усні перекази та легенди, Франко стверджує, що за польських часів тут мешкали брати Туркули. Також він робить припущення, що до цього замку мусили належати всі суміжні ґрунти, які пізніше були розділені новими поселенцями, а, крім мурованого замочка, там повинні би бути господарські забудови і мала б проживати прислуга та челядь⁵².

На думку Франка, цей контракт недосконалий ще й тим, що не містить інформації про соляну жупу в Нагуєвичах. Хоча в Нагуєвичах в горішньому і долішньому кінцях одна місцевість належала до Слободи і називалося Солоний (назва походить від потічка, що туди протікає), соляної жупи не було, а деревину з нагуєвицьких лісів возили до соляної жупи в Дрогобичі⁵³. В часи панщини це був обов’язок селян, які мали тяглову силу і отримували за цю роботу певну платню. Згідно з контрактом, такий же обов’язок виконували і поселенці Слободи⁵⁴.

Франко підкреслює, що, згідно з контрактом, умови поселення нових осадників були корисними, тому що вони були звільненими від панщини і отримували досить значні допомоги для початкового господарювання. Також тут наявна згадка про десятину, яка сплачувалася з цієї місцевості для парафії. Франко припускає, що десятина сплачувалася латинській парафії у Самборі⁵⁵. Також він зазначає, що деякі прізвища селян (Риб’яки і Микитичі), котрі підписали контракт, збереглися в нагуєвицькій Слободі та родина Кімаковичів мешкала в горішнім кінці села⁵⁶.

Багато уваги Франко приділяв дослідженню та вивченню селянських рухів на Дрогобиччину першій половині ХІХ ст. Зупиняючись на рухах у Волі Якубовій (1819 і 1834 рр.), Нагуєвичах (1832 р.), він з’ясовує їх причини, а також загальний напрям – боротьбу проти обезземелення⁵⁷. Так, він аналізує копію документа, взятого з помістя селянина Танаса Мельника з Волі Якубової, який мав стосунок до аграрного бунту в 1819 р. З розвідки помітно, що цісарсько-королівський апеляційний суд у королівствах Галичини займався справою підданих громади з села Воля Якубова, які були обвинувачені в погромах та хуліганстві. Після розгляду справи Самбірський

карний суд 12 липня 1819 р. засудив Василя Пітика, чи Мельника, за злочини до одного року перебування у в'язниці суворого режиму. Щодо терміну покарання, то він міг бути переглянутим і узгодженим з відповідачем, і, в разі згоди обвинуваченого, він мав відбутися покарання у вигляді перебування протягом трьох місяців у в'язниці суворого режиму замість року та мав отримати 25 ударів палицею після закінчення терміну покарання⁵⁸.

Такі учасники, як Бантромій Кузьмич, Михайло Дмитрах і Семен Коваль, чи Дмитрах отримують покарання до трьох місяців перебування у в'язниці суворого режиму. Після перегляду та узгодження з засудженими, покарання можуть виглядати таким чином: спочатку Бартоломієві Кузьмичу – “раз на тиждень посту”, Михайлові Дмитраху і Семенові Ковалю – 25 ударів палицею, через деякий час (6 тижнів перебування у в'язниці суворого режиму) вони можуть бути замінені для Бартоломія Кузьмича “14 днів посту”, а для Михайла Дмитраха і Семена Ковалю – по 10 ударів палицею⁵⁹.

Бунтівники Іван Мельник, чи Гурійський, і Тома Пшеворський, чи Бляшкевич, отримують такі покарання: перший – 3 місяці перебування у в'язниці суворого режиму, причому, таке покарання було призначене через відсутність складу злочину; другий учасник бунту отримав 6 місяців перебування у в'язниці суворого режиму, або, в разі перегляду, термін зменшувався до 3 місяців та “раз на тиждень посту”. Також присудження можна було замінити, замість вказаного терміну, для Івана Мельника, чи Гурійського, на 6 тижнів перебування у в'язниці суворого режиму. Пізніше, після додаткового розслідування та браку доказів, з Івана Мельника було знято обвинувачення і відпущено його на волю, що підтвердив Б.Голашевський⁶⁰. З вище сказаного видно, що прийняті рішення апеляційного суду у Львові 23 вересня 1819 р. були досить “шпаркими” щодо учасників селянського аграрного бунту. Але, попри це, селяни не лише з Волі Якубової, а й всієї Дрогобиччини все одно чинили опір запровадженям порядкам.

Можна впевнено сказати, що під час свого перебування на Дрогобиччині Франко вів соціалістичну пропаганду. Тоді він зазнав поразки перед селянами з Нагуевич та Ясениці Сільної і, навпаки, мав шалений успіх у двох сусідніх селах – Добрівлянах та Волі Якубовій. Із спогадів Семена Вітика, одного із українських соціалістів Дрогобиччини, бачимо, що Іван Франко, при допомозі молодого поляка-інженера, редактора “Газети Наддністрянської” (у своїх поглядах виступав за збільшення кількості українського представництва у Галицькому Сеймі, обстоював дійсну рівність двох мов, доводив необхідність розбудови шкільництва українською мовою тощо) Леона Солецького⁶¹ та бориславських ріпників, тримав зв'язки з молодим селянином з Волі Якубової Мельником та з Римарем і Берегуляком з Добрівлян, які запросили Франка до свого села і зібралися таємно на збори у лісі⁶². Зі слів самого Петра Берегуляка видно, що пропагандистська діяльність Франка і місцевих селян-соціалістів зростає до великих масштабів. У Добрівлянах протягом 1882-1886 рр. постійно відбувалися таємні з'їзди за участю Франка. Селяни переписували і розмножували літографічно агітаційний матеріал, який писав для них сам Франко, та розклеювали при узбіччях доріг, розносили по інших селах та у базарні дні кидали торговцям у вози⁶³.

Семен Вітик зауважує, що його батько був робітником на залізниці і мешкав у залізничній будці на полі між селами Дорожів, Воля Якубова і Добрівляни. До цієї будки постійно сходилися різні робітники, які працювали на залізниці, та селяни з навколишніх сіл, коли їхали у своїх справах до Дрогобича або йшли працювати до Борислава чи під час праці на полях ховалися від негоди. Під час таких сходок вони балакали про свої

щоденні справи⁶⁴. Спочатку розмови мали таємний характер, але пізніше усі відкрито говорили, що до Волі Якубової й Добрівлян приїхали якісь молоді люди, зібрали в лісі народ і почали йому “голкувати”, що так далі жити не можна, що по селах велика біда, що тиснуть податки та що пани все забрали від селян. Селяни стверджували, що ці приїжджі люди закликали народ, “що годі спати, годі ходити кожний сам для себе, а треба єднатися всі разом у одну громаду для спільної роботи”⁶⁵.

Зауважимо, що села Дрогобиччини мали репутацію бунтівних ще до Франка. Так, Добрівляни відзначилися тим, що після запровадження автономії місцева громада по-своєму зрозуміла ідею самоврядування і сім років, з 1867 по 1873 р., жила і провадила громадський суд не за австрійськими законами, а за своїм звичаєвим правом, (добрівлянська карна книга у згаданих семи роках ані разу не посилається на який-небудь закон, не дотримується меж, що їх визначив цей закон для діяльності і юрисдикції громадських управ, а судили вони “по справедливості за Божими заповідями”, що було звичайною формулою вироків)⁶⁶. Найголовнішими заробітками добрівлянських селян було ткацтво і візництво. Добрівлянські ткачі робили полотно для цілої околиці, а саме для сіл Вацовичі, Лішня, Рихтичі, Раковець, Воля Якубова, Глиняни, Брониця, Дорожів, Грушів і Ролів. Заробіток ткачів був невеликим, але на той час дуже значим⁶⁷. Ще одним важливим заробітком добрівлянських селян, було візництво, яке обмежується майже виключно торгівлею сіллю. В той час воно було відмираючими рештками давньої величі. Раніше добрівлянські візники їздили до Угорщини, до Сигета, Унгвара, Мукачева, Токая, на Буковину до Сад гори, до Бродів, куди возили на продаж тютюн, вино, сіль, збіжжя чи самі по собі, коли були найняті на роботу купцем⁶⁸.

На відміну від інших сіл Дрогобиччини, місцеві селяни час від часу бували у місті, більше бачили світу, з охотою посилали дітей до школи і навіть у гімназії, через що чого були готові сприймати нові ідеї. Обидва ці села, а особливо Добрівляни, наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття весь час були першими у національному, політичному та освітньому русі, а навіть часом і “перегинали палицю”⁶⁹.

Як правило, головним місцем, де відбувалися зустрічі й обмін ідеями між інтелігенцією та сільськими активістами, були сільські читальні. Читальня у Волі Якубовій була заснована у 1877 р., однак чотири роки вона проіснувала лише на папері, а відкриття відбулося 21 серпня 1881 р⁷⁰. В Добрівлянах читальня була відкрита трохи швидше – 22 травня 1881 р. За словами Ярослава Грицака, ідею заснувати читальню у Волі Якубовій подали учні Павло Гарбінський та Данило Лепкий, статут написав Франків гімназіяльний приятель Михайло Зубрицький, а найбільше до її відкриття спричинилися львів’яни Іван Кузів і Михайло Струсевич⁷¹. У Добрівлянах читальню заснували місцеві селяни Гринь (Григорій) Римар, Гринь Берегуляк та Іван Ступак. Вони були знайомими Франка: із Римарем Франко учився у Дрогобицькій гімназії, з іншими підтримував зв’язки через бориславських і дрогобицьких робітників та Едмунда Солецького⁷².

Франко часто приходив на таємні селянські збори в Добрівляни і нібито написав для селян декілька малих агітаційних брошур. На одному із таких зібрань він мав повідомати про земельну справу і про порядки в Америці і Швейцарії⁷³. Можна сказати, що Франко викладав основні завдання вирішення аграрного питання у Галичині, тому що приклади аграрних проблем Америки, Німеччини, Англії, Польщі були постійно наявні у його публіцистичних працях періоду 1886-1888 рр⁷⁴.

Також, імовірно, з діяльністю читалень у Волі Якубовій та Добрівлянах пов'язаний лист "Справа церковна у Східній Галичині", що його надрукувала українською мовою "Ргаса", у якому пропагувалася думка про необхідність відлучити церкву від держави й висловлювалася впевненість, що, замість релігії, має запанувати мистецтво і наука⁷⁵. На думку Я.Грицака, Франко під впливом своїх дрогобицьких знайомств у 1883 р. написав брошуру "Розмова про гроші і скарби з передмовою о заложенню Добровольської читальні"⁷⁶. Передмова до цієї брошури містить у собі автобіографічні елементи. Зокрема, в змісті вміщено дані про Івана, сина коваля, який заснував у селі читальню⁷⁷. Час написання цього тексту продатовано початком 1883 р., у "Добрій Волі"⁷⁸. Ярослав Грицак дотримується думки, що під "Доброю Волею" слід розуміти Добрівляни або Волю Якубову⁷⁹. З листа до М.П.Драгоманова 26 квітня 1890 р. дізнаємося, що ця брошура, ймовірно, була переробкою Франкового підручника з політичної економії, який він написав ще у 1879 р. для львівських робітників і де у популярній формі виклав основні положення політичної економії за Мілом, Марксом і Чернишевським⁸⁰.

На кінець 1870-х років Федорові Вовку, який був членом київської "Громади" прийшла в голову ідея використовувати твори Шевченка для пропаганди соціалістичних ідей серед українського селянства Австро-Угорської та Російської імперії⁸¹. Шевченкову поему "Марія" було видано українською мовою, але латинськими літерами у польській транскрипції, щоб вона могла бути зрозумілою не лише русинам, але й полякам та євреям⁸². Вона стала одним із найцікавіших для населення видань, яке галицькі соціалісти повною мірою використовували у пропагандистській діяльності. Франко звертав увагу на те, що поема знаходиться на вищому щаблі, якого могла досягти фантазія Шевченка⁸³, і його твори були дуже популярними серед селян Дрогобиччини⁸⁴. Згодом, у листі до М.Драгоманова, Франко повідомляв, що Шевченкова поема "Марія" у великій кількості поширювалася та розходилась не лише по селах Дрогобицького, а й Стрийського і Перемиського повітів, у Дрогобичі її читали ремісники, навіть євреї⁸⁵.

Така діяльність селян спричинила гостру реакцію місцевих урядів, що супроводжувалася масовими арештами. Це пояснюється тим, що Шевченкові (поема "Марія") та інші твори, які були знайдені у селян, мали антирелігійний характер. Сам Франко теж дуже критично ставився до "служителів церковних", які дивляться на церковні відправи тільки як на джерело своїх доходів, водночас, розмірковував про моральний стан людей, найближчих до церкви і священника, у котрих це "моральне піднесення" живіше і ясніше з'являється, ніж у простих громадян. Декілька сюжетів він умістив у замітці "В. Білинський в Нагуєвичах", де докладно описав освячення нив у Нагуєвичах,⁸⁶ та кількох оповіданнях, записаних ним у рідному селі⁸⁷. У 1886 році в газеті "Зоря" Франко вмістив замітку "До житеписи Іосифа Левицького"⁸⁸. Йдеться про священника Іосифа Левицького, який 1852 року прибув до Нагуєвич зі Шкла на місце пароха нагуєвицького і декана мокрянського Лева Кордасевича, що був покликаний до Перемишля.

Зауважимо: священники в Нагуєвичах довго не засиджувалися, швидко змінювалися. Вважали за краще позбутися нагуєвицької парафії, хоч багатої, але неспокоїної. Про це свідчать постійні сварки громади з парохом, численні суди, які спричинялися страшними поборами отців (наприклад, Іосиф Левицький потроїв ціни на шлюб, сповідь, хрестини; хотів, щоб йому приносили курей та інше їство, щоб безплатно працювали на його полі; не хотів за малу платню ховати померлих). Все це призвело до численних позовів до суду (Левицький за час перебування в Нагуєвичах судився

з парафіянами близько десятка разів)⁸⁹. Такі ситуації призводили до того, що священники переходили на інші парафії, а інколи закінчувалися і фатальними випадками. Подібне траплялося і в інших селах.

Досить докладні підрахунки про доходи священників у Галичині, в тому числі й на Дрогобиччині, Франко зробив у праці “Доходи і видатки вбогого священника”⁹⁰. Тут йдеться про те, що священники весь час скаржаться на погане становище, постійно пишуть до редакції “Слова” скарги на свої нужди і притиски, хоча зовсім не згадується в них про нужди селян і міщан. На основі цього Франко робить зіставлення доходів і видатків священника одного із сіл Дрогобиччини (припускаємо, що це Нагуєвичі – В.Г.), в результаті чого бачимо таке: “...подаємо одну табельку цифр, – загальні суми доходів і росходів нашого панотця у селі від року 1867 аж до 1876, – це для ліпшого підтвердження того про що ми говорим. Доходи: сума 12. 817 р; росходи: 10. 733 р. 62 кр; остала надвишка доходу: 948 р. 38 кр.”⁹¹. Звертаючись до остачі, Франко цікавиться, звідки вона може взятися у священника на такій мізерній парафії і при такому скупому житті. Мешканці Дрогобиччини часто докоряли священникам за їхні здирства, висловлюючись, що “піп – вовче горло, дере з живого і умерлого, а не пожалує чоловіка, хоч би перед ним землю гриз”. Ось такими захланними рисами відзначалися священнослужителі не лише парафій Дрогобиччини, а й усїєї Східної Галичини⁹².

Дуже негативно священники ставилися до створення селянами своїх господарських “склепів” (крамниць – В.Г.) та до їхньої освіченості. Так, у Ясениці Сільній селяни звели до спілки “склепи”, сподіваючись отримати підтримку від місцевого пароха Павла Левіцького. Натомість, той не лише не підтримав їх, а навпаки, коли побачив, що до неї належать не тільки передові господарі, але й бідніші, в тому числі і наймити, намовляв дітей ходити до “жидівського склепу” за папером та перами, прихвалюючи, як там усе добре, та який жид ретельний. Також у селі Левіцький переслідував тих, хто цікавився літературою і хотів про щось дізнатися, кажучи: “Нащо хлопів читати? Так як мені та вам, то але, але хлопів то тільки гній зсувати”⁹³.

Селяни, котрі потрапили під арешт, за сприятливої нагоди стверджували, що вчення священників є неправдивими. Так, під час судового процесу над заарештованими з Добрівлян і Волі Якубової, який проходив у Самбірському окружному суді 30 травня – 3 червня 1886 р., обвинувачених судили як тяжких злочинців. Судова розправа відбувалася при зачинених дверях. Пресі було заборонено повідомляти про перебіг подій у суді. Підсудних звинуватили у підбурюванні проти різних суспільних верств, проти власності, висміюванні релігійних обрядів і самої релігії та честі австрійського імператора. Через відсутність достатніх доказів суддівська колегія вирішила: підсудних звільнили від обвинувачень у нелегальній соціалістичній пропаганді, проте вони були визнані винними за іншими статтями. Гіди пропагандистської діяльності Григорій Римар та Григорій Берегуляк були засуджені, відповідно, на два і півтора роки ув’язнення суворого режиму. Інші засуджені отримали різні терміни, а одного притягнутого до відповідальності цілковито виправдали⁹⁴.

Про цей процес Франко говорив, що головним його завданням було те, що він послужив, так би мовити, пробою для ставлення до сільських читалень інтелігенції всієї Галичини. Він зауважив, що інтелігенція перебуває у становищі, яке зовсім їй не личить і не робить ніякої честі. Це свідчить про дуже низький рівень розуміння питань свободи і повністю відкриває фальшивість тих безстрашних закликів про потребу освіти народу на дуже широких основах⁹⁵.

Таким же негативним було ставлення Франка до багатіїв, які, набираючи селян на роботу, не хотіли добре платити. Так, у статті “Про комарнянських зарібників і оліяриків” Франко передає слова одного женця: “Ми надіялись, що – таке красне збіжжя – то ми собі щось заробимо, що будуть платити женцям по 5, 6 шусток, а воно навіть по 4 не було”⁹⁶. Переконливі факти про низький заробіток селян Галичини Франко побачив у краєвому статистичному бюро, яке існувало в Галичині від 1874 року. За його підрахунками, “в Галичині було наймано 799.635 селян (це властиво число з 1869 р.), з яких кожне старе, молоде, здорове, хворе на їду одяг і приємності світу цього денно мало 12 ½ кр. – або на це все на рік 45 р. 97 кр.”⁹⁷.

Протягом усього життя І.Франко записував, систематизував і публікував народнопоетичні твори, організовував збирання їх через мережу кореспондентів, виховував збирачів-фольклористів. Все це спричинило збір величезного матеріалу для його наукових досліджень⁹⁸. Він розробляв програми, подавав методичні поради, складав докладні анкети. За сприяння Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) і за безпосередньою участю І.Франка було організовано кілька наукових регіональних експедицій. Зібрані на місцях матеріали за редакцією І.Франка та В.Гнатюка публікувалися на сторінках наукових видань НТШ – “Етнографічного збірника” і “Матеріалів до українсько-руської етнографії”⁹⁹. Вчений теоретично опрацьовує проблеми етнографії, комплексно вивчаючи духовну і матеріальну культуру, народну архітектуру. Об’єктом дослідження стає Бойківщина, а саме Дрогобиччина – батьківщина І.Франка.

Збирати й записувати народну творчість (казки, пісні, приповідки, порівняння, прокляття, заклинання та ін.) І.Франко почав ще під час навчання в гімназії – у Нагуєвичах, Ясениці Сільній, Унятичах, Доброгостові, Добрівлянах, Дрогобичі; зібрані матеріали використовував у своїх художніх та літературних творах. У цих місцях Іван Франко виявляв глибокий інтерес до народної творчості. Він зауважував, що зміст фольклору повністю залежить від соціально-економічних умов життя і в ньому присутнє реалістичне відображення економічного стану народу, а звідси видно його історико-пізнавальну цінність¹⁰⁰. Ці думки Іван Франко найповніше висловив в одній із найкращих своїх фольклористичних праць “Жіноча неволя в руських піснях народних”¹⁰¹. У ній він дослідив пісні новішої формації, тобто ліричні пісні XVIII – XIX ст. – жіночі псалми, як називав їх дослідник. На основі аналізу Франко показав, яким чином незадовільне матеріальне становище розбиває щораз більше родинне життя не лише населення Дрогобиччини, а й усієї Галичини і навіть України¹⁰².

Аналізуючи перлини народнопоетичної творчості, які оспівують життя дівчини в батьківській сім’ї до заміжжя, котра сумує над втраченою молодістю за мужем за вдівцем, нелюбом чи пияком, нарікає на злу свекруху, розповідають до найтонших деталей про родинне життя, І.Франко робить узагальнення, що всі вони відображають жіночу неволю. Поряд з аналізом відображення в народній поезії жіночої неволі, вчений особливу увагу звертає на ті пісні, які виявляють думку про волю та показують пошук шляхів боротьби з неволею. Також у піснях, левову частину яких Франко віднайшов на теренах Дрогобиччини, відображено різні соціально-економічні, родинно-побутові, сімейні, побутово-звичаєві, історичні та культурні аспекти життя населення регіону¹⁰³.

Немалу увагу Франко звертає на робітничий фольклор. Так, наприклад, аналізуючи пісні робітників Борислава, він підкреслює глибокий реалізм і правдивість народної поезії в змалюванні “чаші бід і негараздів” робітничого класу Дрогобицько-Бориславського нафтового басейну. На думку Франка, повз увагу робітничої поезії

не пройшов грабiжницький спiсiб господарювання пiдприємцiв у Бориславi, занепад i руйнування дрiбних власникiв, “котрi чим раз бiльше почали “капцанiти” i “сходити на пси”, як виражається народ”¹⁰⁴. Списанi пiснi i коломийки на Дрогобиччинi, а саме в Бориславi, Дрогобичi, Дорожеви, Попелях¹⁰⁵ та iнших мiсцевостях, правдиво вiддзеркалюють бiдування i психологiю робiтника, який прийшов на заробiтки i, вважаючи свою роботу в Бориславi тимчасовою, постiйно мрiяв повернутися в село¹⁰⁶. Поряд з цим, у них висвітлено питання про важку працю i жахливу експлуатацiю робiтників у бориславських копальнях¹⁰⁷.

Франко постiйно стояв у центрi громадсько-полiтичного життя України, i неодноразово в полi його зору були музично-мистецькi справи. Він нiколи особисто не займався музикою як професiонал, проте, безперечно, мав до неї неабиякий хист. Розумiння її як невидiмної частки земного буття дозволило Франкови висловити ряд цiнних мiркувань i спостережень з приводу розвитку культури, стати авторитетним знавцем музичного та театрального мистецтва¹⁰⁸. Дуже докладно він цiкавився iсторiєю виникнення та реформацiєю українського вертепу¹⁰⁹. В основному, Франко досліджує особливостi розвитку вертепної драми на основi матерiалiв, зiбраних особисто та його товаришами. Вертепнi вистави на Дрогобиччинi представленi значно ширше, нiж могло б здаватися. Вони наявнi не лише у мiстах (починаючи вiд Львова) i мiстечках, але й по селах. Дивлячись на зiбранi записи, Франко звертає увагу на те, що, в основному, цi вистави є польськими, але мають домiшок українських зворотiв, пiсень, епизодiв. Також є тексти суто українського походження, якi не мають нiчого спiльного з польським вертепом, але, якщо трапляється якась подiбнiсть, то вона стосується XVIII ст. i поступово втрачається¹¹⁰.

Аналізуючи Дрогобичський вертеп, який було записано Володимиром Левiнським вiд Кароля Файмунта у 1903 році, а також виставу живих осiб, яку записав В.Петрикевич вiд Пiчкана в сiчнi 1905 року, Франко пiдсумовує, що він має 18 ляльок i подiляється на 9 “вiдслон” i зовсiм не має рiздвяного та бiблiйного змiсту, а базується тiльки на свiтських сценах¹¹¹. Також Франко аналізував зразки текстiв, якi записав В.Левiнський у серпнi 1906 р. вiд боднара Михайла Кравчука з Львова¹¹² в селi Доброгостiв, що на Дрогобиччинi, та змiст вистави вертепної драми, яку подав д. Юліан Яворський з цього села¹¹³, зробивши аналогiчнi висновки.

Чимало уваги Франко придiляє вивченню звичаєвого права на Дрогобиччинi. У листi до М.Драгоманова вiд 14 травня 1884 р. він пише, що матерiалу про громадськi суди на Дрогобиччинi можна зiбрати дуже мало. Це пов'язано з тим, що громади мають дуже маленьку автономiю, “та й то кожний поступок згори приписаний”. Цiкаві речi можна зiбрати по “наследственному праву (в мене вже тепер набереться невеличка колекцiя мужицьких тестаментiв i шлюбних iнтерциз, їх треба тiльки ще де в чiм доповнити i обробити)”. На думку Франка, звичаєве право на Дрогобиччинi (припущення – В.Г.) “все бiльше вiдтискається вiд ужитку”, а тому вiдтворити його контури можна тiльки за змiстом бесiд, приказок та по деяких нечисленних правових звичаях. Звичаєве право має великий вплив на економiчнi форми, у якi щоразу вкладається i перекладається народне життя, а тому воно повинно мати “для нас свою вартiсть”¹¹⁴. У наукових розвiдках про звичаєве право на Дрогобиччинi (“Лiсовi шкоди i кари в с. Нагуєвичах” та “Суд громадський в селi Добрiвлянах”) він показав суперечнiсть помiж австрiйськими державними законами i звичаєвим правом народу¹¹⁵.

У науково-пошуковiй спадщинi Івана Франка значне мiсце посiдають прислiв'я та приказки якi він записував на Галичинi. Зiбранi матерiали, переросли у фундаментальну

працю І.Франка “Галицько-руські народні приповідки”, яка складається із шести книг у трьох томах¹¹⁶. Ці перлини народної мудрості, а також пояснення до них Івана Франка вміщують у собі досить багато цікавої інформації, яка так чи інакше потрібна для повнішого і всебічнішого відтворення картини життя та побуту не лише мешканців Дрогобиччини в минулому, а й тих регіонів, де вони були записані¹¹⁷.

Активно збирати приповідковий матеріал Франко розпочав ще під час навчання у Дрогобицькій гімназії. Спрямував його до фіксації народної мудрості І.Верхратський – викладач гімназії, видатний діалектолог. Перші Франкові записи фольклорного матеріалу сягають своїм корінням переважно рідного села Нагуевич та сусідньої Ясениці Сільної, проте наступні охоплюють Дрогобич, Борислав, Вороблевичі, Добрівляни та майже всі місцевості Галичини¹¹⁸. Як свідчить сам Франко, значну кількість приповідок він записав під час “радикальної агітації”: “На вічах і зборах виступали деякі бесідники-селяни, що так і сипали приповідками, мов добрим намистом, і я іноді не встигав записувати всього, що обивалося о мої вуха. Так повстав основний континент моєї збірки”¹¹⁹.

Франко, зокрема, наголошував, що народні прислів'я є надзвичайно цінним матеріалом як для лінгвіста, який знайде в них і багато архаїзмів, давніх зворотів, синтаксичних взірців, найрізноманітніших тропів, порівнянь, елізій і т. ін., так і для етнографа, що в “приказкових висловах” відкриє багато рис давнього символізму й антропоморфізму, віднайде особливості народного дотепу і гумору, більшу чи меншу вразливість на відтінки слова, на племінні і національні відміни; історик відкриє в них ремінісценції з минулого народу; соціолог буде із захопленням досліджувати відображені в них погляди даного народу на соціальний і політичний лад, його ставлення до релігійних вірувань та церковної організації і т. ін.¹²⁰

Відомо, що певною мірою Франко цікавився ономастикою¹²¹, а саме її складовою – антропонімікою. Буваючи в селах і містах Галичини, в тому числі Дрогобиччини, Франко звертав увагу на імена і прізвища, якими люди ідентифікували себе. Він уважав, що ці назви здавна є важливим матеріалом як для філолога для кращого осмислення самої структури мови, так і для історика та етнолога¹²². Історик може віднайти у них сліди певних історичних мандрівок, колонізації, асиміляції, боротьби соціальних верств населення, а етнолог може побачити тут розвій певних національних та громадських інституцій і уподобань, еволюцію родинного та громадського життя, заняття, ремесел і відповідних звичаїв та вірувань¹²³.

Досліджуючи імена та прізвища мешканців Галичини, Франко вдало поділив їх на три типи. Щоб досконало вивчити “психологію” цих прізвищ, тобто психологію людей, треба звернути увагу на їх географічний ареал, соціальні та етнографічні відносини їх власників. Прізвища мешканців Дрогобицького староства, тобто Дрогобиччини, припадають до другого типу¹²⁴, за яким ці прізвища були широко відомими в Київській Русі та поза її межами (староства Городельське, Грубешівське, Тишовецьке, Красноставське). Вони також наявні в сянських та турківських горах, понад верхнім, середнім, нижнім Сяном і менше поширювалися на схід і північ. Від Черемоша до устя Сяну прізвища цих форм майже зникли, але в горах Західної Бойківщини і Лемківщини, від Турки до Сянока, вони ще присутні¹²⁵. За словами Франка, такі прізвища були присутні в Дрогобичі, Сільці, Доброгостові та Станелі¹²⁶.

Привертає увагу Франків квестіонар місцевих переказів, у якому було зібрано перекази про видатних людей Дрогобиччини – відомих майстрів, співаків, музикантів, громадських діячів тощо¹²⁷.

Для дослідження народної архітектури особливо цікавим є його квестіонар “Відозва. Селянська хата”, який був написаний у 1898 р. і призначався для надрукування а “Матеріалах до українсько-руської етнології”¹²⁸. У відозві до квестіонару Франко закликає записувати народні пісні для того, щоб простежити на основі народної пісенності світогляд і потребу народу¹²⁹. Далі зауважує, що докладний опис селянської хати повинен уважатися найважливішим постулатом етнографії. Закликаючи до співпраці сільських учителів, священників і всіх, хто хотів би спричинитися до вивчення життя і традицій українського народу, подає докладний план, за яким треба робити опис будівель. За ним, увагу треба звертати на місце під забудову хати, матеріал, з якого побудована хата, майстрів, перші роботи, закладки, будову зрубу, дах хати, кінцеві роботи, посвячення хати, господарські будівлі, огорожу та саме обійстя¹³⁰. Такий докладний опис, на думку Франка, повинен сприяти досконалому дослідженню архітектури та соціально-економічного становища населення сіл і міст нашого краю.

Закінчуючи свою анкету, Франко робить слушне зауваження: “Як бачить шановний читач, тема це вельми багата і цікава для етнографа... Повні описи селянських хат з різних сторін нашого краю можуть дати основу до студій над нашою хатою і порівняти її з хатами інших народів, а наукові здобутки можуть докинути світла до історії матеріальної і духовної культури нашого народу. Збирати все це потрібно власне тепер, коли чимало давніх проявів тої нашої культури чимраз швидше і повніше щезає під тиском нової цивілізації і нових потреб”¹³¹. Подані тут слова Франка, як бачимо, є актуальними і досі.

Велику увагу Франко особисто приділяв вивченню та дослідженню етнографічних особливостей житла та матеріального становища населення Дрогобиччини. Так, у праці “Моя вітцівська хата”¹³² він виокремив особливості будування житла в селах Дрогобиччини, Самбірщини та Стрийщини на прикладі рідної оселі. Пізніші будівлі, за описом Франка, відрізнялись своїм внутрішнім планом від новіших бойківських хат, в яких жили вже малі сім’ї. Інтер’єр бойківських хат І. Франко розглядає також з точки зору соціальної диференціації села. Характеризуючи село, він пише, що більшість селянських хат має лише одну кімнату площею 15-20 кв. метрів і висотою 2,5 метра з малими, темними, постійно закритими вікнами. Такі низькі кімнати були характерними для більшості бідняцьких хат усього Прикарпаття¹³³. Таким чином, бачимо, що матеріальне становище селян Дрогобиччини було вкрай важким.

Отже, проблема Борислава та Дрогобиччини посідає вагоме місце в науковій спадщині Івана Франка. Це, в свою чергу, додає важливий штрих до його дослідницької та збирацької діяльності і підкреслює, що Франко був добре ознайомленим з історією не лише Борислава, а і його околиць та оповідною традицією його робітників та селян, що допомогло йому у творенні маси наукових, історико-краєзнавчих, художньо-літературних та публіцистичних праць. Щодо Дрогобиччини в цілому, то тут треба зазначити, що Франкові дослідження про неї є різноплановими, насиченими історико-краєзнавчим, етнографічно-фольклорним матеріалом, які з’ясовують окремі аспекти історичного творення деяких сіл Дрогобиччини середньовічного та нового періодів.

¹ Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1986. – Т. 45. – С. 134.

² Див. докладніше: Коваленко Л.А. Історичні погляди І. Я. Франка // І. Я. Франко як історик. “Наукові записки”. – Т. 8. – К., 1956. – С. 3-34.

³ Див. докладніше: Франко І. У кузні. (Із моїх споминів) // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 21. – К., 1979. – С. 159-171; Франко І. У столярні. (Із моїх споминів) // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 21. – К., 1979. – С. 171-189; Франко І. Гірчичне зерно. (Із моїх споминів) // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 21. – К., 1979. – С. 316-333. та інші.

⁴ Див. про це докладніше: Кобилецький І. Дещо про Франка // Гнатюк М. упор. Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 38-40; Яцуляк І. Спомини з дитинних літ Франка // Гнатюк М. упор. Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 42-44; Кобилецький М. Спомини про Івана Франка // Дей О.І. упор. Спогади про Івана Франка. – К., 1981. – С. 29-32. Бандрівський К. Спогади про Франка-школяра // Гнатюк М. упор. Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 49-54; Бандрівський К. Спогади про Франка-школяра // Дей О.І. упор. Спогади про Івана Франка. – К., 1981. – С.36-43; Коссак І. Іван Франко та його брати // Гнатюк М. упор. Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 44-49; Франко Т. Мої Спогади про батька // Дей О.І. упор. Спогади про Івана Франка. – К., 1981. – С. 301-309; Франко П. Іван Франко зблизка // Дей О.І. упор. Спогади про Івана Франка. – К., 1981. – С. 309-316; Коріневич М. Спомини про Івана Франка як ученика гімназії // Гнатюк М. упор. Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 54-57; Погорецький І. Франко в гімназії // Гнатюк М. упор. Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 57-58; Грушкевич Т. Іван Франко – гімназист // Гнатюк М. упор. Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 59; Чайківський А. Мої спогади про Івана Франка // Гнатюк М. упор. Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 94-100.

⁵ Див. докладніше: Білецька М. Картина з життя Івана Франка // Гнатюк М. упор. Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 119-123; Білецький В. Спомини про мої взаємини з д-ром Іваном Франком // Гнатюк М. упор. Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 59-61; та інші.

⁶ Твердовський О. Нагуєвичі – село Івана Франка // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 1. – Нью-Йорк-Париж-Сідней. – Торонто, 1973. – С. 328-332.; Луців Л. Дрогобич і Дрогобиччина в творах Івана Франка // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т.І. – Нью-Йорк-Париж-Сідней. – Торонто, 1973. – С. 603-618; Гром Г. Іван Франко і Нагуєвичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 4. – Дрогобич, 1997. – С. 213-228.; Верган В. Побут селян і робітників Дрогобиччини в творчості Івана Франка // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 2. – Нью-Йорк-Париж-Сідней. – Торонто, 1978. – 187-207.

⁷ Лащик І.П., Семчишин З.О. Іван Франко – дослідник соціально-економічної історії Галичини 900 років Дрогобичу: історія і сучасність. – Дрогобич, 1991. – С. 98-100.

⁸ Сабат Г. Портрет у системі художнього простору і часу роману “Борислав сміється” І.Франка // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. І. – Дрогобич, 1995. – С. 135-139.

⁹ Гаврилів Б. Галицьке краєзнавство. – Ч. 1. – Івано-Франківськ, 1997.

¹⁰ Гузар З. Локальний колорит у романі І.Франка “Перехресні стежки” // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. І. – Дрогобич, 1995. – С. 122-125.

¹¹ Шалата М. Козаччина у творах письменників Галичини середини XIX століття // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. III. – Дрогобич, 1998. – С. 100-105.

¹² Див. докладніше: Ломова М.Т. Етнографічна діяльність І.Франка. – К., 1957; Воропай О. Іван Франко, як дослідник життя, культури й побуту селян і робітників // Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково літературний місячник. – Кн. 7-8. – липень-серпень. – Лондон, 1966. – С. 833-851; Воропай О. Іван Франко як етнограф і фольклорист. Частина I // Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково літературний місячник. – Кн. 9. – вересень. – Лондон, 1966. – С. 1046-1057; Воропай О. Іван Франко як етнограф і фольклорист. Закінчення II // Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково літературний місячник. – Кн. 10. – жовтень. – Лондон, 1966. – С. 1144-1154.

¹³ Данилькевич Г.О., Гром Г.П. Село Івана Франка // Історія міст і сіл Української РСР. Львівська обл. – К., 1968. – С. 286-296; Гром Г. Нагуєвичі. – Дрогобич, 2002.

¹⁴ Див. докладніше: Гром Г. Нагуєвичі. – Дрогобич, 2002. – С. 211-217; Гром Г. Нагуєвичі – батьківщина Івана Франка. Нарис про рідне село Івана Франка – Нагуєвичі від давнини до сучасності. – Дрогобич, 1992. – 68 с; Гром Г. Франкові Нагуєвичі. – Дрогобич, 2004. – 282с.

¹⁵ Див. докладніше: Пастух Р. Корона Данила Галицького. Вибрані статті, нариси, інтерв'ю, есеї. – Дрогобич, 2005. С. 293-338; Пастух Р. Галицько-руські народні приповідки Івана Франка як джерело вивчення історії, краєзнавства // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. II. – Дрогобич, 1997. – С. 112-117., Пастух Р. Іван Франко і Стрийщина // Стрийщина крізь призму століть. / Праці науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ ім. І.Франка. – Вип. 3. – Дрогобич, 2004. – С. 81- 94.

¹⁶ Див. докладніше: Пастух Р. “Галицько-руські народні приповідки” Івана Франка як джерело вивчення історії, краєзнавства і народознавства // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. II. – Дрогобич, 1997. – С. 112-117. та Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Львів, 1901-1910. – Т. 1, 2, 3., Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Львів, 2006-2007. – Т. 1, 2, 3.

¹⁷ Див. напр.: Грицак Я. Бориславський цикл Івана Франка: тексти і контексти // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці Філологічної секції. – Том. ССL. – Львів, 2005. – С. 282-325; Грицак Я. Історична основа повісті І.Франка “Борислав сміється” // Іван Франко: Статті та матеріали. – Вип. II. – Львів, 1985. – С. 3-9; Грицак Я. “...Дух, що тіло рве до бою...”: Спроба політичного портрета Івана Франка. – Львів, 1990. – 177с., тощо.

¹⁸ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – К., 2006.

¹⁹ Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. перша. Рід Якова. – Львів, 2000; Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. друга. Цілком нормальна школа. – Львів, 2001; Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. третя. Гімназія. – Львів, 2002; Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. четверта. Університет. – Львів, 2004; Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. п'ята. Не пора! – Львів, 2005; Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. шоста. В поті чола. – Львів, 2005; Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. сьома. Протистояння. – Львів, 2006; Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. восьма. Роки страждань. – Львів, 2007.

²⁰ Див. про це докладніше: Галик В.М. Нагуєвичі в дослідженнях Івана Франка // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. X. – Дрогобич, 2006. – С. 381-392; Галик В. Іван Франко: історико-краєзнавчі та етнографічно-фольклорні дослідження Нагуєвич // “І знову бачу тя, село моє родинне...” (Вибрані праці Івана Франка про Нагуєвичі) / Упорядкування, передмова і коментарі Володимира Галика. – Дрогобич, 2007. – С. 5-18; Галик В. Іван Франко: історико-краєзнавчі, етнографічно-фольклорні та апокрифічні дослідження Дрогобича // “Там горо преславний Дрогобич Лежить...” (Вибрані праці Івана Франка про Дрогобич) / Упорядкування, передмова і коментарі Володимира Галика. – Дрогобич, 2008. – С. 5-33.

²¹ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – К., 2006. – С. 278.

²² Франко І. Дещо про Борислав // Вибрані статті про народну творчість. / Упорядкував Дей О.І. – К., 1955. – 143-145.

²³ Там само. – С. 279.

²⁴ Див. докладніше: Сабат Г. Портрет у системі художнього простору і часу роману “Борислав сміється” І.Франка // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. I. – Дрогобич, 1995. – С. 135-139.

²⁵ Франко І. Борислав. Картини з життя підгірського народу // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 14. – К., 1978. – С. 275-276.

²⁶ Франко І. Ріпник // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 14. – К., 1978. – С. 277-291; Франко І. На роботі // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 14. – К., 1978. – С. 292-307; Франко І. Навернений грішник // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 14. – К., 1978. – С. 307-370.

²⁷ Франко І. Скільки нас є? // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 44. – Кн. II. – К., 1985. – С. 315-316.

²⁸ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – К., 2006. – С. 278-279.

²⁹ Федченко П. Художня проза Івана Франка. // Франко І. Оповідання Борислав сміється. – К., 1989. – С. 9-12.

³⁰ Бандрівський К. Спогади про Франка-школяра // Гнатюк М. упор. Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 53-54; Бандрівський К. Спогади про Франка-школяра // Дей О.І. упор. Спогади про Івана Франка. – К., 1981. – С. 42-43.

³¹ У ряді своїх досліджень Франко по-різному датує пожежу в Бориславі: 1871 р. або 1872 р. чи 1873 р. Див. про це докладніше: Франко І. Мої знайомі жида // Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібр. тв. У 50 т; Упоряд. З.Т.Франко, М.Г.Василенко. – Львів, 2001. – С. 346; Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 460.

³² Франко І. Мої знайомі жида // Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібр. тв. У 50 т; Упоряд. З.Т.Франко, М.Г.Василенко. – Львів, 2001. – С. 346.

³³ Франко І. [Фабрика парафіну й церезину у Дрогобичі] // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1984. – Т. 44. – Кн. I. – С. 52.

³⁴ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – К., 2006. – С. 286.

³⁵ Франко І. Лист до О.М.Рошкевич від 14 вересня 1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1986. – Т. 48. – С. 204-205.

³⁶ Франко І. Лист до М.І. Павлика від 30 липня 1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1986. – Т. 48. – С. 197-199.

³⁷ Див. про основу написання повісті “Петрії і Довбуцуки” докладніше: Франко І. Петрії й Довбуцуки. Передмова. Postscriptum // Франко І. Повісті. – Львів, 1990. – С. 249-250, 366-367; Франко І. Петрії і Довбуцуки. Повість у двох частинах. [Друга редакція]. Предмова. Postscriptum. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1979. – Т. 22. – С. 327-329, 486-488.

³⁸ Див. про це докладніше: Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 460; Франко І. Мої знайомі жида // Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібр. тв. У 50 т; Упоряд. З.Т.Франко, М.Г.Василенко. – Львів, 2001. – С. 346.

³⁹ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – К., 2006. – С. 287.

⁴⁰ Франко І. [Фабрика парафіну й церезину у Дрогобичі] // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1984. – Т. 44. – Кн. I. – С. 65.

⁴¹ Франко І. Знадоба до вивчення мови і етнографії українського народу. / П.Дещо про Борислав // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 26. – К., 1980. – С. 190.

⁴² Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – К., 2006. – С. 291.

⁴³ Франко І. Знадоба до вивчення мови і етнографії українського народу. / П.Дещо про Борислав // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 26. – К., 1980. – С. 190.

⁴⁴ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – К., 2006. – С. 291.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. – С. 281.

⁴⁷ Франко І. Робітничі відносини в Галичині // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 44. – Кн. II. – К., 1985. – С. 245-249.

⁴⁸ Там само. – С. 249.

⁴⁹ Франко І. Контракт оселення Слободи біля Нагуєвич, дрогобицького повіту, 1779 р. // Студії з поля суспільних наук і статистики. Видає статистична комісія Наукового Товариства ім. Шевченка. – Том. III. – Львів, 1912. – С. 1-4.

⁵⁰ Там само. – С. 1.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. – С. 2.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. Передмова до другого видання // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1986. – Т. 47. – С. 47; Гуржій І.О. Іван Франко як історик селянства України // І.Я.Франко як історик. “Наукові записки”. – Т. 8. – К., 1956. – С. 48.

⁵⁸ Франко І. Бунт аграрний в Якубовій Воли в р. 1819 // Житє і слово. Вісник літератури, історії і фольклору. – Кн. I. – Львів, 1894. – С. 66-67.

⁵⁹ Там само. – 67.

⁶⁰ Там само. – С. 67-68.

⁶¹ Див. про це докладніше: Тельвак В. “Gazeta Naddniestrzańska” як історичне джерело // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. X. – Дрогобич, 2006. – С. 736; Sprawa ruska w sejmie galicyjskim // Gazeta Naddniestrzańska. – Nr. 2. – 1886. – S. 1; Rusini a Sejm // Gazeta Naddniestrzańska. – Nr. 1. – 1888. – S. 1; Грицак Я. Забутий польський перекладач Т. Г.Шевченка – Е.Л.Солецький // Матеріали засідань Історичної та археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. II (1995-1997). – С. 111-116.

⁶² Вітик С. Із моїх споминів про Франка // Дей О.І. упор. Спогади про Івана Франка. – К., 1981. – С. 100; Вітик С. Із моїх споминів про Франка // Гнатюк М. упор. Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 399.

⁶³ Берегуляк П. Спомини про Івана Франка // Дей О.І. упор. Іван Франко у спогадах сучасників. – Кн. II. – Львів, 1972. – 43-46.

⁶⁴ Вітик С. Із моїх споминів про Франка // Дей О.І. упор. Спогади про Івана Франка. – К., 1981. – С. 100; Вітик С. Із моїх споминів про Франка // Гнатюк М. упор. Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 399.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Франко І. Громада Добрівляни (матеріали до монографії) // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1984. – Т. 44. – Кн. I. – С. 496-498.

⁶⁷ Там само. – С. 502-503.

⁶⁸ Там само. – С. 503.

⁶⁹ Там само. – С. 502-504.

⁷⁰ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – К., 2006. – С. 259.

⁷¹ Там само.

⁷² Вітик С. Із моїх споминів про Франка // Дей О.І. упор. Спогади про Івана Франка. – К., 1981. – С. 100; Вітик С. Із моїх споминів про Франка // Гнатюк М. упор. Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 399.

⁷³ Берегуляк П. Спомини про Івана Франка // Дей О.І. упор. Іван Франко у спогадах сучасників. – Кн. II. – Львів, 1972. – 44-46.

⁷⁴ Див. про це докладніше: Франко І. Агітація за ународовлення землі в Німеччині // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1984. – Т. 44. – Кн. I. – С. 474-477; Франко І. Земельна власність у Галичині // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1984. – Т. 44. – Кн. I. – С. 546-576; Франко І. Удержавлення землі // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. II. – С. 106-112; Франко І. Новий закон про слуг // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. II. – С. 113-116.; Франко І. Подільність чи неподільність селянських ґрунтів? // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. II. – С. 117-126; Франко І. Картопляна політика // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. II. – С. 127-128; Франко І. Крайовий бюджет // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. II. – С. 129-138; Франко І. Населення Цюріха вXVII ст. // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. II. – С. 139; Франко І. “*Ekonomista Polski*” // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. II. – С. 140-143; Франко І. Малюнок з одного повіту // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. II. – С. 144-146; Франко І. “*Ekonomista Polski*” // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. II. – С. 147-161; Франко І. Як би нам в біді рятуватися // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. II. – С. 162-165; Франко І. Сіль і лотерея // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. II. – С. 166-170; Франко І. Старі акти нової нужди // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. II. – С. 171-174; Франко І. Що таке громада і чим вона повинна бути? // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. II. – С. 175-180; Франко І. Громадські шпихліри // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. II. – С. 181-182; Франко І. Злидні в краю // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. II. – С. 183-185; Франко І. Галицькі відносини в бюджетній комісії // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. II. – С. 186-188.

⁷⁵ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – К., 2006. – С. 261.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Мирон*** [Франко І.] Розмови вь Добровльськбй читальни. I. Розмова про грошкѣ и скарбы зь передмовою о zaloженю добровльської читальнѣ. – Львов, 1883. – С. 3-24.

⁷⁸ Там само. – С. 24.

⁷⁹ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – К., 2006. – С. 506.

⁸⁰ Франко І. Лист до М.П. Драгоманова від 26 квітня 1890 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1986. – Т. 48. – С. 248.

⁸¹ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – К., 2006. – С. 262.

⁸² Див. про це: Драгоманов М. Лист Драгоманова до Франка від 5 листопада 1882 р. // Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова // Ред. кол.: І.Вакарчук. Я.Ісаєвич (співголови) та ін. – Львів. 2006. – С. 43-44.

⁸³ Франко І. Шевченкова “Марія” // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1983. – Т. 39. – С. 300-301.

⁸⁴ Франко І. Лист до І.М.Белея від 27 листопада 1881 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1986. – Т. 48. – С. 301-302.

⁸⁵ Див. докладніше: Франко І. Лист до М.П. Драгоманова від 4 грудня 1883 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1986. – Т. 48. – С. 387; Франко І. Лист Франка до Драгоманова від

4 грудня 1883 р. // Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова // Редкол.: І.Вакарчук. Я.Ісаєвич (співголови) та ін. – Львів. 2006. – С. 67.

⁸⁶ Франко І. Вісти з Галичини. Два маленькі факти про В.Білінського з Нагуєвич, Дрогобицького повіту // Дзвін. Галицько-українська збірка. – 1878. – С. 253.

⁸⁷ Франко І. Вісти з Галичини. ...оповідане, записано дословно від дяка з горішньої церкви в Нагуєвичох...// Дзвін. Галицько-українська збірка. – 1878. – С. 256; Франко І. Вісти з Галичини. Від громадського писаря в Нагуєвичох, В.Г. я записав ось яке оповідане...// Дзвін. Галицько-українська збірка. – 1878. – С. 256.

⁸⁸ Франко І. До житєписи Юсіфа Левицького // Зоря. – Львів, 1886. – Ч. 5. – 1 (13) березня. – С. 84.

⁸⁹ Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. перша. Рід Якова. – Львів, 2000. – С. 38-54.

⁹⁰ [Франко І.] Н.С. Доходи і видатки вбогого священника // Молот. Галицько-українська збірка. – Львів, 1878. – С. 128-133.

⁹¹ Там чамо. – С. 132.

⁹² Франко І. Попи і економічне положення українського народу в Галичині // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1986. – Т. 44. – Кн. I. – С. 155, 158.

⁹³ Франко І. З Ясениці Сільної // Хлібороб. – Львів, 1891. – 25 липня. – Ч. 4 -5. – С. 26-27.

⁹⁴ Див. про це докладніше: Edmund L. Solecki Wojna o "Jura stolae" // Gazeta Naddniestrzańska. – Nr. 12. – 15 czerwca. – 1886. – S. 2.

⁹⁵ Див. про це докладніше: Franko I. Z Rusi Halickiej. (Włościanie socjaliści) // Prawda. – Nr. 29. – 10 lipca. – 1886. – S. 338-339.

⁹⁶ [Франко І.] Н.С. Про комарнянських зарібників і оліярників // Молот. Галицько-українська збірка. – Львів, 1878. – С. 115.

⁹⁷ [Франко І.] Н.С. Сільські робітники східної Галичини р. 1876 // Молот. Галицько-українська збірка. – Львів, 1878. – С. 120, 122.

⁹⁸ Дей О.І. Іван Франко – дослідник народнопоетичної творчості. – К., 1953. – С. 9.

⁹⁹ Галик В. До питання історичного краєзнавства Галичини в спадщині Івана Франка // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 10. – К., 2003. – С. 166.

¹⁰⁰ Дей О.І. Іван Франко – дослідник народнопоетичної творчості. – К., 1953. – С. 52.

¹⁰¹ Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1980. – Т. 26. – С. 210-253.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Див. про це докладніше: Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Додатки й поправки]. [Продовження]: V. Турчин купує сестру полонянку; VII. Плач невільниць; VIII. Степова сторожа; IX. Смерть козака в степу; X. Смерть королевича в битві з турками; XI. Уривки пісень про Татар і Турків; XII. Дівчина воячка; XIII. Колядка про св. Софію в Києві; XIV. Пісня про Кочубая; XV. Пісня про Ляшка // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т. СХІ. – С. 25-52; Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Додатки й поправки]. [Продовження]: XVI. Ведмедівка; XVIII. Брат брата вбив дівчину; XXIV. Два козаки б'ють ся за дівчину; XXVI. Подолянка; XXVIII. Пісня Київській Братській Богородиці; XXXII. Пісні про комаря; XXXIII. Спалене Бершади // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. СХІІ. – С. 232; Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Продовження]: VII. Плач невільниць; VIII. Степова сторожа; IX. Смерть козака в степу; X. Смерть королевича в битві з турками; XI. Випуск з неволі; XII. Пісня про Байду; XIII. Уривки пісень про Татар і Турків // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. LXXVI. – С. 39-63; Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Продовження]: XIV. Здобуте козаками Варни; XV. Дівчина воячка; XVI. Козак і Кулина; XVII. Колядка про св. Софію в Києві; XVIII. Пісня про Кочубая; XIX. Пісня про ляшка; XX. Лямент України; XXI.

Ведмедівка // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. LXXVIII. – С. 90-145; Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Продовження]: XXII. Проба систематики укр. пісень XVII в; XXIII. Брат брата вбив за дівчину; XIV. Два козаки б'ють ся за дівчину; XX. Тройзіле; XXVI. Подолянка // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. LXXXIII. – С. 90-145; Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Продовження]: XXVII. Пісня Київській Братській Богородиці; XXVIII. Битва під Хотиним 1739 р; XXIX. Пісня про Варшаву; XXX. Бандурка // Записки НТШ. – Львів, 1910. – Т. XCIV. – С. 40-57; Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Продовження]: XXXI. Пісні про комаря // Записки НТШ. – Львів, 1910. – Т. XCV. – С. 30-53; Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Продовження]: XXXIII. Хмельницина: думи, пісні та вірші // Записки НТШ. – Львів, 1910. – Т. XCVIII. – С. 10-30; Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Продовження]: XXXIII. Хмельницина: думи, пісні та вірші // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Т. CIV. – С. 38-72; Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Продовження]: XXXIII. Хмельницина: думи, пісні та вірші // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Т. CV. – С. 18-49; Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Продовження]: XXXIII. Хмельницина: думи, пісні та вірші // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Т. CVI. – С. 41-76; Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Продовження]: [Вступ]; I. Стефан воєвода; II. Іван і Мар'яна; III. Батько продає дочку Турчинови // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т. CX. – С. 5-30. + 2 іл; Франко І. Студії над українськими народніми піснями: Переднє слово; I. Стефан воєвода; II. Іван і Мар'яна; III. Батько продає дочку Турчинови; IV. Брат продає сестру Турчинови; V. Турчин купує сестру-полонянку; VI. Теща у полоні зятя // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. LXXV. – С. 14-84. + ноти.

¹⁰⁴ Франко І. Знадоби до вивчення мови та етнографії українського народу. II Дещо про Борислав // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1980. – Т. 26. – С. 191.

¹⁰⁵ Коломийки в записах Івана Франка. Упор. текстів, передмова та примітки О.І.Дея. – “Музична Україна”, 1970. – С. 13.

¹⁰⁶ Див. докладніше: Дей О.І. Поетична панорама народного життя // Коломийки в записах Івана Франка. Упор. Текстів, передмова та примітки О.І.Дея. – “Музична Україна”, 1970. – С. 5-6, 131-132.

¹⁰⁷ Франко І. Знадоби до вивчення мови та етнографії українського народу. II дещо про Борислав // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1980. – Т. 26. – С. 188-189; Франко І. Наймити, заробітчани, робітники // Коломийки в записах Івана Франка. Упор. Текстів, передмова та примітки О.І.Дея. – “Музична Україна”, 1970. – С. 113-115.

¹⁰⁸ Загайкевич М. Музичний світ великого Каменяра. – К., 1986. – С. 5.

¹⁰⁹ Див. докладніше: Франко І. До історії українського вертепа XVIII в. Історично-літературні студії й матеріали // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. LXXI. – С. 22-43; Франко І. До історії українського вертепа XVIII в. Історично-літературні студії й матеріали [Продовження] // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. LXXIII. – С. 5-64; Франко І. До історії українського вертепу XVIII в. // Франко І. Зібр. творів у 50-ти тт. – Т. 36. – С. 170-376; Франко І. Нові матеріали до історії українського вертепу // Франко І. Зібр. творів у 50-ти тт. – Т. 38. – С. 378-403; Франко І. Нові матеріали до історії українського вертепа: I. Райок; II. Лазар; III. Доброгостівський вертеп; IV. Різдвайний “Батлегем” в с. Верхня Апша, Марморощ // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. LXXXII. – С. 30-52 + 1 іл.

¹¹⁰ Франко І. До історії українського вертепу XVIII в. // Франко І. Зібр. творів у 50-ти тт. – Т. 36. – С. 326.

¹¹¹ Там само. – С. 337.

¹¹² Франко І. Нові матеріали до історії українського вертепу // Франко І. Зібр. творів у 50-ти тт. – Т. 38. – С. 388-392.

¹¹³ Франко І. До історії українського вертепу XVIII в. // Франко І. Збір. творів у 50-ти тт. – Т. 36. – С. 375.

¹¹⁴ Франко І. Лист І. Франка до М.П. Драгоманова від 14 травня 1884 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1986. – Т. 48. – С. 441-442; Франко І. Лист І. Франка до М.П. Драгоманова // Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. – Львів, 2006. – С. 90-91.

¹¹⁵ Див. про це докладніше: Франко І. Знадоби до статистики України. І. Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичях // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1984. – Т. 44. – Кн. I. – С. 82-85; Франко І. Знадоби до вивчення мови та етнографії українського народу. IV Суд громадський в селі Добрівлянах // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1980. – Т. 26. – С. 198-204; Франко І. Знадоби до вивчення мови та етнографії українського народу. IV Суд громадський в селі Добрівлянах // Світ. – 1882. – № 8-9. – С. 20-21.

¹¹⁶ Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Львів, 1901-1910. – Т. 1, 2, 3; Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Львів, 2006-2007. – Т. 1, 2, 3.

¹¹⁷ Пастух Р. Галицько-руські народні приповідки Івана Франка як джерело вивчення історії, краєзнавства // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. II. – Дрогобич, 1997. – С. 113.

¹¹⁸ Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Львів, 2006. – Т. 1. – С. 18-24.

¹¹⁹ Франко І. Передмова до першого тому видання “Галицько-руські народні приповідки” // Етнографічний збірник. – Львів, 1905. – Т. 16. – С. 16.

¹²⁰ Франко І. Недрукована передмова до збірки прислів'їв // Народна творчість та етнографія. – 1963. – № 2. – С. 95.

¹²¹ Див. докладніше про це: Makarski W. Iwan Franko jako opomasta // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. IX. – Дрогобич, 2005. – С. 67-72.

¹²² Франко І. Причинки до української ономастики // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1982. – Т. 36. – С. 391.

¹²³ Та м само.

¹²⁴ Там само. – С. 410.

¹²⁵ Там само. – С. 401.

¹²⁶ Там само. – С. 410.

¹²⁷ Франко І. Квєстїонар для збирання місцевих переказів // Хронїка НТШ. – Львів, 1907. – Т. 32. – С. 17.

¹²⁸ Франко І. Відозва. Селянська хата // Народна творчість та етнографія. – Кн. II. – Квітень-червень. – К., 1961. – С. 119-125.

¹²⁹ Там само. – С. 119-121.

¹³⁰ Там само. – С. 121-125.

¹³¹ Там асамо. – С. 125.

¹³² Франко І. Моя вітцівська хата // Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1983. – Т. 39. – С. 243-247.

¹³³ Franko I. Eine ethnologische Expedition in das Bojkenland, Zeitschrift fur osterreichische Volkskunde. – Lemberg, 1905. – Heft I-II. – S. – 26-27.

Володимир Галик.

Дрогобиччина в дослідницькій спадщині Івана Франка.

У статті проаналізовано історико-краєзнавчі та етнографічно-фольклорні аспекти дослідницької діяльності Франка щодо Борислава та Дрогобиччини в цілому. На основі його спадщини розкрито та розглянуто історичні, територіально-адміністративні

процеси, які відбувалися в Бориславі та Дрогобиччині, особливості релігійного та духовного життя, соціально-економічні і законодавчо-процесуальні відносини в окресленому регіоні.

Volodymyr Halyk.

Drohobych Land in Ivan Franko's Investigatory Heritage.

It is some particular aspects of Ivan Franko's researches into local history, ethnography and folklore, which concern the town of Boryslaw as well as Drohobych land on the whole, that are examined in this article. On the basis of Franko's investigatory inheritance the author elucidates the historical, territorial and administrative processes that took place in Boryslaw and Drohobych land, as also the peculiarities of religious and spiritual life, social, economic and legislative-procedural relations in this region.

З ІСТОРІЇ ПАСІЧНИЦЬКОЇ СЕКЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО КРАЙОВОГО ТОВАРИСТВА “СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР” У ЛЬВОВІ (ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ о. Ю.ДУТКЕВИЧА)

2007 року виповнилося 150 років від дня народження о. Юліана Дуткевича (1857-1925) – греко-католицького священика, багаторічного пароха с. Дуб'я, що на Бродівщині, діяльного пасічника (власника 120 вуликів станом на 1914 р.), ініціатора та засновника першого українського господарського товариства “Сільський Господар” (1899), одного з фундаторів “Руського пасічного товариства (торговельного) у Львові” (1909), активного діяча “Просвіти”, автора популярних статей і розвідок з царини сільського господарства, зокрема й пасічництва.

У цьому контексті цікаво й повчально простежити основні віхи історії пасічницької самоорганізації, заакцентувавши на ролі товариства “Сільський Господар” у згуртуванні пасічників-одинаків в єдине ціле. Метою створення українського господарського товариства була усвідомлена необхідність поліпшення матеріального становища селянства (“піднести видайність і дохід нашої землі, сего одинокого майже жерела екзистенції нашого народу”) шляхом впровадження передових методів господарювання, піднесення хліборобства й годівлі домашніх тварин, залучення надлишку робочих рук до прибуткових галузей сільського господарства – садівництва, городництва, пасічництва, створення альтернативи трудовій еміграції до США та Канади, захист економічних інтересів українських селян.

Промотором такого об'єднання, власне, і став о. Ю.Дуткевич, за ініціативою якого 23 березня 1899 р. було скликане віче господарів в Олеську, на яке зібралось майже 200 селян з Олеська, Білого Каменя, Підгірців, Сасова та навколишніх сіл. На ньому о. Юліан виголосив реферат про шляхи розвитку пасічництва, а його брат о. Тома Дуткевич, парох с. Цішки (повіт Броди) наголосив на ролі садівництва та городництва в утвердженні матеріальної незалежності селянського загалу. Отці-засновники прекрасно усвідомлювали потребу закладення перших паростків економічної самоорганізації українського селянства, які згодом мали принести плоди у вигляді росту його матеріальних статків, реформування сільського господарства, соціальних відносин на селі, сприяти процесу національного самоусвідомлення.

Цього ж дня товариство отримало організаційне оформлення – його членами стали 55 осіб, здебільшого представники сільської інтелігенції та селянства, й обрано керівний орган – Виділ (голова – о. Т.Дуткевич (до 1908 р.), заступник – Д.Максимович, секретар – І.Петрушевич, касир – О.Левицький, виділові: Ю.Дуткевич, В.Щебровський, І.Покутицький та О.Домбровський). Статут товариства зафіксував основні сфери його праці: піднесення рільництва, городництва, садівництва і пасічництва шляхом

проведення лекцій, викладів, господарських віч, видання агрономічної літератури, організації взірцевих господарств, хліборобських шкіл, виставок, посередництва у торгівлі¹. Осередком товариства стало містечко Олесько, а його діяльність поширювалась лише на Золочівський повіт.

1903 р. осідок товариства було перенесено до Львова, а наступного року реорганізовано у Крайове господарське товариство “Сільський Господар” у Львові з правом творити мережу філій по всій Галичині. Проте до 1909 р. його діяльність мала локальний характер, що засвідчують статистичні дані, – функціонувало лише 6 філій із загальною чисельністю 700 членів².

Витоки пасічницької самоорганізації в межах товариства “Сільський Господар” сягають 1909 р., коли на зборах пасічників 8 грудня було створено Головну Пасічницьку Секцію (ГПС). Тоді ж на пропозицію новообраного голови “Сільського Господаря” Є.Олесницького було проведено чергову реорганізацію товариства, яка передбачала створення трьох організаційних ступенів: Централя у Львові, філії в повітах і гуртки (кружки) у селах. Пасічницька Секція уконституїювалась з тим розрахунком, що при філіях будуть засновані філійні пасічницькі секції, а ГПС зможе перетворитись на пасічницьке товариство. Членами Секції стало 20 пасічників під головуванням Івана Марцинківа (він залишався її головою до початку Першої світової війни та після її завершення, виступивши з проектом загального начерку відбудови українського пасічництва у Східній Галичині, прийнятого Централєю “Сільського Господаря” та Центральним інспекторатом при ній у 1917 р.)³, а референтом пасічницьких справ при Головній Раді “Сільського Господаря” призначено о. Т.Дуткевича. Паралельно було засновано двосторінковий додаток до “Господарської Часописі” – “Наше пасічництво” (редактор І.Марцинків), який став друкованим органом ГПС. Того ж дня пасічники створили торгове підприємство на паях (“на уділах”) – “Руське пасічничє товариство у Львові”. До його управи увійшли: справник о. Ю.Дуткевич, касир о. Є.Герасимович (парох с. Присівці повіт Зборів), бухгалтер о. М.Гошовський (парох с. Фалиш повіт Стрий), а головою Надзірної Ради став І.Марцинків (с. Мізунь повіт Долина)⁴. Проте діяльність Головної Пасічницької Секції, хоча й було засновано кільканадцять секцій при філіях, мала формальний характер. Відчувався брак активних вишколених кадрів саме на місці, у Львові, тому через деякий час (1912 р.) справа організації зайшла у глухий кут.

Наступний етап пасічницької самоорганізації, пов’язаний з діяльністю ГПС товариства “Сільський Господар”, яке відновило свою роботу після Першої світової війни на нових самовистачальних засадах і з новими фаховими силами, що прибули до краю по закінченні закордонних студій, розпочався 1928 р. Він був продиктований потребою підняти низький рівень пасічницької культури та долати розрізненість пасічників, організаційно та культурно пожвавити західноукраїнське пасічництво. На нараді пасічників у квітні було затверджено новий Правильник Секції та обрано управу, до якої увійшли: о. П.Івахів (парох с. Заруддя) – голова, д-р В.Ревюк зі Львова – заступник, М.Боровський – секретар та референт Секції та Л.Герасимович – член⁵. Управа ухвалила план роботи Секції і вирішила видавати місячник “Український пасічник” як додаток до двотижневика “Сільський Господар”. Часопис став спільним пресовим органом Пасічницької Секції та утвореного 1926 р. крайового пасічницького кооперативу “Рій”. Остаточне рішення про схвалення функціонування Головної Пасічницької Секції (разом з іншими) було прийнято на засіданні Головної Ради товариства “Сільський господар” 22 листопада 1928 р.⁶ Пасічницька Секція розпочала процес творення

секцій при філіях, організувала пасічницькі курси. Управа щомісяця збиралася на свої засідання, а щороку скликала з'їзд пасічників краю.

Головна Пасічницька Секція активно взялася до праці на ниві організації пасічницького життя. Уже через рік, на I з'їзді пасічників ГПС, що відбувся 1 березня 1929 р., було відзначено перші успіхи. Секція виготовила 1000 кг вошини, розіслала до 50 зразкових вуликів та пасічницького приладдя на суму 600 злотих, організувала інструкторський курс для агрономів, студентів та селян, створила 7 нових філій, провела кільканадцять лекційних викладів. У Львові, на Ялівці (в маєтку Українського товариства опіки над інвалідами) Секція відкрила показову пасіку з вуликами різних систем. Делегати від Секції (В.Ревюк, І.Марцинків, М.Боровський) взяли участь у Всеслов'янському з'їзді пасічників у Познані, а І.Драбатий – у Міжнародному з'їзді пасічників у Берліні. З'їзд констатував, що організація пасічників при філіях і кружках “Сільського Господаря” має вестись у двох ділянках – культурно-освітній та кооперативній⁷, тому Централь товариства і ГПС зацікавилися кооперативом “Рій”. На спільній нараді Надзірної Ради і Управи “Роя” та представників ГПС дирекція кооперативу була посилена М.Боровським (референтом Пасічницької Секції) та Б.Гнатевичем (заступником директора Централі товариства “Сільський Господар”). Лише співпраця з господарським товариством могла гарантувати розвиток та фінансове зміцнення кооперативу, подбати про масовий вступ пасічників до “Роя”. Ось як характеризував перспективи розвитку ГПС у 1929 р. відомий галицький пасічник о. В.Пилипчук: “Нині товариство “Сільський Господар” згуртувало поважне число українських агрономів, фахово вишколених молодих людей, які не тільки вносять нове життя до “Сільського Господаря”, але і Пасічничу Секцію в силі поставити на висоті її задачі, бо ж між ними є і фахові пасічницькі сили. Нині є можливість зорганізувати Пасічницьку Секцію так, щоби вона і літературно-видавничою діяльністю і веденням дослідної пасічничої станції і удержуванням показової і промислової пасіки розвинула всесторонню діяльність. Секція, підперта кооперативою “Рій”, яка має вести промислові і торговельні пасічницькі інтереси, йдучи рука в руку з кооперативою “Рій”, стане тим магнетом, який притягне всіх пасічників до своєї організації”⁸.

Слова сеньйора галицьких пасічників виявилися пророчими. З кожним роком ГПС нарощувала свої зусилля щодо активізації пасічницького життя. Активно сприяла цьому і діяльність показової пасіки. Так, 18-28 червня 1930 р. тут відбувся пасічницький курс для агрономів “Сільського Господаря” та студентів агрономії Львівської політехніки. Наступного року проводилися лекції для учнів українських шкіл Львова з демонстрацією житла і життя бджіл. У 1934 р. на базі пасіки відбувся пасічницький курс з підготовки інструкторів бджільництва (28 осіб). Цього ж року референт ГПС М.Боровський прочитав курс пасічництва для учнів садівничо-городничої школи товариства “Просвіта” у Милованні, виступив з циклом лекцій по львівському радіо, а восени розпочав викладати пасічництво у Львівській духовній семінарії⁹.

За активної участі референта М.Боровського було налагоджено співпрацю ГПС з кооперативною організацією “Подільська Пасічничка Спілка”, утвореною 1932 р. у Тернополі. Її метою було зорганізувати подільських пасічників і закласти фахове товариство, яке б провадило збут меду та його переробку. Оформлення кооперативу з відповідальними уділами відбулося 23 листопада на нараді пасічників Поділля. Боровський виступив на нараді з рефератом “Гаразди подільського пасічництва”, в якому висунув програму ліквідації основних недоліків дотеперішнього господарювання. Він запропонував поширювати українські вулики, проводити селекцію породних маток,

продовжити період медозбору, застосовувати мандрівну пасічницьку господарку, усталити стандартний посуд на мед, вчитися раціонального пасічництва.

Звіт з праці “Сільського Господаря” за 1932 р. наочно продемонстрував активну діяльність ГПС – вона провела черговий крайовий пасічницький з’їзд, дводенні пасічницькі курси для учнів гімназії “Рідної Школи”, учениць педагогічного семінару сс. Василянок, пасічницькі курси у Стрию та Сколе, три курси для молоді. Засновано філійні пасічницькі секції в Рогатині, Луцьку, Дрогобичі, Турці, Сокалі, а філії при гуртках – у Мостиськах, Первятичах, Воротні¹⁰.

Значний поступ ГПС товариства “Сільський Господар” у провадженні довгострокової та продуманої пасічницької політики засвідчив черговий V крайовий з’їзд пасічників, що відбувся 8 грудня 1934 р. З’їзд відкрив Голова Секції д-р В.Ревюк, який слово для звітної доповіді за 5 останніх років надав секретареві М.Боровському. За цей період в активі Секції – видання 5 річників часопису “Український пасічник” та 6 книжок пасічницької тематики, 16 пасічницьких курсів, зокрема у Стрию, Долині, Бучачі, Зборові, 10 лекцій, прочитаних у львівських школах. Референт виголосив низку доповідей в сільськогосподарських школах Янчина та Шибалина. Представники Секції взяли участь у редагуванні пасічницьких курсів Українського Технічно-Господарського інституту позаочного навчання при Українській Господарській академії у Подєбрадах (Чехія) та підшукували для них курсантів. У 174 секціях плідно працювало 4.000 пасічників¹¹. Секція підтримувала тісні зв’язки з пасічницькими інститутами Праги, Берліна та Вашингтона, де асистентами працювали українські пасічники. Був започаткований проект відкриття пасічницького музею НТШ, почато збір експонатів та пасічницької бібліотеки, а також коштів на відкриття пам’ятника П.Прокоповичу. На майбутнє планувалося пожвавити роботу у філійних та кружкових секціях, утворювати нові філії у повітах, ще не охоплених діяльністю Секції, влаштовувати курси плекання маток для інструкторів пасічництва, видавати пасічницьку літературу, взяти участь у Всеслов’янському пасічницькому з’їзді у Болгарії (1935), активніше пропагувати часопис “Український пасічників” серед пасічників.

У наступні роки ГПС нарощувала свою активність, що засвідчили оприлюднені на черговому VII пасічницькому з’їзді 1936 року, який провів голова Пасічницької Секції І.Марцинків, підсумки роботи. Упродовж звітного року у 235 філійних та гурткових секціях активно працювало 5.500 пасічників, у господарствах яких налічувалося 60.500 вуликів бджіл. Впроваджувалась у життя співпраця ГПС з пасічницьким кооперативом “Рій” та Подільською Пасічницькою Спілкою, було проведено 3-денний організаційно-пасічницький курс у Турці, 2 садівничо-городничо-пасічницькі виставки у Перемишлі та Самборі, 7 пасічницько-садівничих курсів (Тернопіль, Шкло, Перемишль, Рава Руська, Стрий, Турка, Лагодів), 2 конференції у Львівській Хліборобській палаті у справі збуту меду, захисту його від підробок, стандартизації меду та організації пасічництва¹².

Під час проведення з’їзду, який відбувався в ювілейний рік 160-ліття від дня народження П.Прокоповича, його учасники на честь цієї події посадили на території Національного музею Пропам’ятну липу, а ГПС видала портрет ювіляра та бронзовий барельєф його погруддя роботи скульптора В.Масютини. Також було зібрано бібліографію творів вченого (133 позиції), вміщену до загальної бібліографії української пасічницької літератури і опубліковану на сторінках часопису “Український пасічник”¹³.

Дуже успішною виявилася ініціатива ГПС у 1936 р. відкрити прибуткову пасіку в горах. Так, у с. Підлютому (маєтку митрополита А.Шептицького) була закладена

пасіка Пасічницької секції філії “Сільського Господаря” у Калуші на 100 вуликів, яка стала добрим прикладом для пасічників розміщувати пасіки в Карпатах. Наступного року в Тухлі була заснована дослідна пасічницька станція на пасіці голови ГПС проф. О.Гусаківського, яка вела метеорологічні записи та фенологічні спостереження за медодайними рослинами. Натомість спроби творення в краї мережі пасічницьких кооперативів (Бучач, Кременець, Ковель, Калуш, Делятин) унаслідок браку фінансових можливостей та фахових кадрів, виявилися безрезультатними.

24 листопада 1937 р. відбувся черговий VIII крайовий пасічницький з'їзд, на якому звіт з діяльності Пасічницької Секції склав її референт М.Боровський. Статистичні дані вказували, що, станом на 1937 р., ГПС об'єднувала 7.815 пасічників, які утримували 116.567 вуликів бджіл. Членами Пасічницької Секції було проведено 4 пасічницькі курси (Тернопіль, Скалат, Гаї, Бартатів), 2 садівничо-городничо-пасічницькі виставки у Перемишлі та Сокалі. На з'їзді референт виступив з рефератом “Заготівля і збут меду”, в якому порушив проблему вдосконалення продукції подільських медів, звернув увагу на методи вдосконалення вулика, способи пасічницького господарювання, збільшення площ медодайних рослин, стандартизацію посуду для продажу меду. На з'їзді було обрано новий склад керівництва Секції – О.Гусаківський (голова), В.Ревюк (заступник), М.Боровський (секретар), Ф. Савчук, М.Бурий, А.Добрянський, І.Тарапан (члени)¹⁴. Пасічники, згуртовані ГПС, в рамках проведення з'їзду організували Свято відкриття пам'ятника П.Прокоповичу в садибі Національного Музею, поставленого на кошти пасічницької громадськості. Відкрив свято д-р Є.Храпливий, вказавши на заслуги Прокоповича перед українською та світовою пасічницькою спільнотою як винахідника першого рамкового вулика і засновника пасічницької школи та підкресливши його українське суспільне та національне обличчя.

У цьому ж році представники ГПС М.Боровський, Ф. Савчук та О.Федорук взяли участь у нарадах Пасічницького відділу Львівської Хліборобської палати, де широко дебатовалися питання організації допомоги пасічникам в несприятливі роки та можливості забезпечення їх чистим цукром для підгодівлі бджіл. Було вирішено організувати контрольні пасічні гнізда з вуликами на вазі, щоб встановити продуктивність бджолосімей і на підставі цих даних розподіляти цукор, а також сітку кореспондентів-контролерів¹⁵. Пасічницька секція стала посередником через Міністерство сільського господарства і аграрних реформ у придбанні пасічниками денатурованого цукру для підгодівлі бджіл у кількості 212.250 кг.

Для поживлення організаційної роботи у пасічницьких секціях при філіях та гуртках “Сільського Господаря” 1938 р. був прийнятий новий Правильник Пасічницької Секції при філії “С. Г.”, що регламентував правила її внутрішнього розпорядку, які передбачали дбати про інтереси пасічників, допомагати в їх організації шляхом створення пасічницьких секцій при гуртках товариства, сприяти накопиченню матеріальних засобів у веденні пасічницької праці, стежити за розвитком пасічництва та скеровувати його у правильне річище, пропагувати пасічницькі видання, зокрема часопис “Український пасічник”, співпрацювати з пасічницькою кооперацією, допомагати у збуті продуктів пасічництва, влаштовувати виставки, конкурси, покази, пасічницькі курси, реферати, поширювати культуру медодайних рослин¹⁶.

1938 р. референт Пасічницької Секції М.Боровський підготував до друку програмну статтю “Наші завдання в ділянці пасічництва”, у якій окреслив майбутнє поле діяльності ГПС. Основним завданням і надалі залишалася організація збуту продуктів пасічництва її членів, здійснювана у співпраці з пасічницькими кооперативними

установами – кооперативом “Рій” у Львові та Подільською Пасічницькою спілкою у Тернополі. Формулювалися завдання філійних секцій, що полягали у контролі за станом медозбору свого району, зборі даних про кількість та якість медів, придбанні для своїх членів стандартного посуду на мед, описувався механізм виплати у комісійній торгівлі медом та збору коштів на Медовий фонд. Для пропаганди споживання і, відповідно, збуту меду пасічницькі секції мали завданням забезпечити видання рекламної продукції (плакатів, брошур), а також влаштування курсів по переробці меду на питні меди, вино і печиво, покази (виставки-продажі) меду у більших містах¹⁷.

Фінальним передвоєнним акордом та тріумфом діяльності ГПС став останній, IX з'їзд пасічників краю, присвячений її 30-річному ювілею, який збігся зі святом відкриття Пасічницького музею як частини природничого відділу музею НТШ, що відбувся 27 лютого 1939 р. й зібрав понад 150 делегатів. Звіт з діяльності секції склав її секретар та референт М.Боровський, який відзначив тенденцію росту організованості пасічників Західної України. Цього року була зафіксована рекордна кількість філійних пасічницьких секцій (327), у яких плідно працювали 10.550 організованих членів, що посідали 160 тисяч вуликів бджіл. У Львові представники Секції О.Гусаківський, М.Боровський, В.Ревюк та С.Яцура провели теоретичні лекції та практичні заняття під час садівничо-пасічницького інструкторського курсу 7-19 березня, який закінчили 20 осіб, що поповнили лави кваліфікованих пасічників-інструкторів¹⁸. А всього за звітний період ГПС провела 11 пасічницьких курсів (Щирець, Нове Село, Нижнів, Тлумач, Станиславів, Угнів, Кам'янка, Оглядів, Коломия та 3 у селах Тернопільщини). Засновано 5 нових філійних секцій у Перемишлянах, Рудках, Радехові, Щирці та Станиславові. При філійних секціях працювали 3 інструктори – в Кам'янці Струмиловій, Рогатині та Калущі. Успішно працювали 2 станції контролю за медозбором – у Тухлі та Білій¹⁹.

Учасники з'їзду взяли участь в церемонії відкриття Пасічницького музею ім. П.Прокоповича, експонати для якого збирала ГПС упродовж кількох років за допомогою часопису “Український пасічник”. Відкрив свято д-р Є.Храпливий, який підкреслив вагу музею для вивчення і збереження історії українського пасічництва. М.Боровський розповів про найцінніші експонати, на яких значилися імена жертводавців. Серед експонатів – колоди-лежаки і стояки з Полісся, Карпат, подільські безденки, солом'яні коші з Закарпаття та рамкові модифіковані вулики. Експонувалася і модель першого розбірного вулика Прокоповича. Виставлялося саморобне пасічницьке знаряддя, зокрема машина-вальці для виробництва штучної вошини з Полісся. Крім того, була виставлена пасічницька література та преса і картини пасічницької тематики²⁰.

Навіть цей далекий від вичерпності начерк основних віх діяльності Головної Пасічницької Секції українського крайового товариства “Сільський Господар” у Львові дозволяє резюмувати, що магістральний курс на господарське відродження українського села, взятий о. Ю.Дуткевичем в Олеську 1899 р., виявився правильним й естафету змагань старшого покоління пасічників за своє краще майбутнє підхопила молодша генерація української пасічницької еліти, яка загалом упоралася з викликами модерної доби. Українське селянство впевнено простувало шляхом розвою до економічного та культурного піднесення. Проте Друга світова війна з її трагічними реаліями та наслідками безжалюбно перервала цей, за висловом М.Боровського, “благородний і спасенний марш нашого села до поступу та добробуту”.

¹ Рева-Родіонова Л. Українське товариство “Сільський Господар” (1899-1944 рр.). Історія. Досвід. – Тернопіль, 2000. – С. 62-63.

² Зелений П. “Сільський Господар” // Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000. – Т. 8. – С. 2830-2831.

³ Мовна У. Пасічник та громадський діяч Іван Марцинків // Український пасічник. – 2006. – № 6. – С. 42.

⁴ о. Пилипчук В. Передвоєнна пасічницька організація українських пасічників в Галичині і поява “Українського пасічника” (Спомин з пережитого) // Український пасічник. – 1937. – С. 238; Боровський М. Пасічницька кооперація та її співпраця з т-вом “Сільський Господар” // Крайове господарське товариство “Сільський Господар” у Львові. 1899-1944. – Нью-Йорк, 1970. – С. 552-553.

⁵ Боровський М. Головна Пасічницька Секція т-ва “Сільський Господар” // Крайове господарське товариство “Сільський Господар” у Львові. 1899-1944. – Нью-Йорк, 1970. – С. 175.

⁶ Звідомлення з праці краювого товариства господарського “Сільський Господар” у Львові за рік 1928. – Львів, 1929. – С. 9-10.

⁷ Мовна У. Михайло Боровський (1891-1989) // Українські кооператори. Т. 3. – Львів (у друці).

⁸ о. Пилипчук В. Якою була і має бути організація наших пасічників // Український пасічник. – 1929. – С. 6.

⁹ Мовна У. Михайло Боровський (1891-1989) (у друці).

¹⁰ Звідомлення з праці... за рік 1932. – Львів, 1933. – С. 29-30.

¹¹ Український пасічник. – 1934. – С. 40; Звідомлення з праці... за рік 1934. – Львів, 1935. – С. 40-41.

¹² Український пасічник. – 1936. – С. 79; Звідомлення з праці... за рік 1936. – Львів, 1937. – С. 23, 41.

¹³ Боровський М. Головна Пасічницька Секція... – С. 178.

¹⁴ Український пасічник. – 1937. – С. 242; Звідомлення з праці... за рік 1937. – Львів, 1938. – С. 49.

¹⁵ Боровський М. Головна Пасічницька Секція... – С. 180.

¹⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 2.

¹⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 13-14.

¹⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 305. – Арк. 1.

¹⁹ Звідомлення з праці... за рік 1938. – Львів, 1939. – С. 54.

²⁰ Український пасічник. – 1939. – С. 72; Боровський М. Головна Пасічницька Секція... – С. 184.

Уляна Мовна.

З історії пасічницької секції українського краювого товариства “Сільський господар” у Львові (до 150-річчя з дня народження о. Ю.Дуткевича).

У статті висвітлюється одна з маловідомих сторінок історії українського краювого господарського товариства “Сільський Господар”, започаткованого 1899 р. в Олеську за ініціативою о. Ю.Дуткевича, пов’язана з діяльністю його Головної Пасічницької секції. В центрі уваги перебувають вузлові моменти розвитку, а також основні історичні етапи (1909-1912, 1928-1939) її існування. Простежуються витoki та подальший поступ пасічницької самоорганізації в рамках товариства “Сільський Господар”, яке зусиллями своїх чільних діячів згуртувало пасічників-одинаків у потужну та масову

господарську спілку. Пасічницька секція не лише виконувала функції професійного об'єднання, що сприяло підвищенню добробуту пасічницького загалу, а й виступала осередком національної самосвідомості українців.

Uliana Movna.

From the history of beekeeping section ukrainian regional society “Silsky gospodar” in Lviv (to the 150- anniversary of pastor’s J. Dutkevych birthday).

One of the little known pages of the history of Ukrainian regional economic society “Silsky Gospodar”, which was founded in Olesko with the initiative of pastor J. Dutkevych, connected with the activity of its Main Beekeeper’s section is lighted in this article. Main events of its development and also main historical stages (1909-1912, 1928-1939) of its existence are in the center of attention. Retracing the sources and following development of beekeeping self organization in limits of “Silsky Gospodar” society, which gathered alone beekeepers in powerful and mass economic society with the efforts of its leaders. Beekeeping section didn’t only fulfill the functions of professional society, which helped the rising of prosperity of beekeeping masses, but also was the center of national self-awareness of Ukrainians.

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ТА НАЦІЇ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ПОЛЬСЬКИХ КОНСЕРВАТОРІВ (1918–1939)

Функціонування нації ґрунтується на свідомому прагненні народу реалізуватися у власній державі¹. Після тривалого бездержавного існування українці перетривали як народ та відродили державність². На тлі складних геополітичних реалій повоєнної Європи державотворчі прагнення українського народу були зруйновані імперськими планами сусідніх держав.

Унаслідок польсько-української війни 1918–1919 рр. західноукраїнські землі опинилися під польською окупацією. Головні зусилля Польської держави спрямовувалися на побудову мономовної польської політичної спільноти. З метою нейтралізації впливів національно свідомого українства окупаційна влада відродила негативні стереотипи минулого. Лише маловпливові польські політичні сили, зокрема консерватори, декларували принципи національної толерантності на тлі державної політики стирання непольських барв у палітрі міжвоєнної Польщі.

Українське питання у польській консервативній думці міжвоєнного періоду найбільш повно висвітлено у дослідженнях В.Міха³; окремі аспекти проблеми розглянуто у монографіях К.Вжезінської та А.Косіцької-Паєвської⁴. В українській історіографії зазначена проблематика довгий час залишалася поза увагою науковців, хоча за останні роки з'явилася низка спеціальних досліджень з окресленої тематики⁵.

У даній статті зроблено спробу проаналізувати етапи та особливості функціонування проблеми українського народу та нації у польському консерватизмі 1920–1930-х рр., подати консервативне бачення української національної ідентичності, з'ясувати впливи мітів та стереотипів на формування консервативної візії українського націотворення в історичній ретроспективі.

Від самих початків польського державотворення українська проблема була однією з ключових. Питання побудови польської національної держави не лише на етнічних польських, а й окупованих українських чи білоруських територіях ґрунтувалося на конфлікті історичних прав українсько-білоруського елемента та польських великодержавних амбіцій. Українці (близько 5 млн.) залишалися найпотужнішим непольським чинникам у II Речі Посполитій: вони переважали у Станіславівському, Тернопільському та Волинському та становили значний відсоток у Львівському (без західних повітів), Люблінському, Білостоцькому та Поліському воєводствах⁶. Сумарно українці мали найбільший серед національних меншин міжвоєнної Польщі демографічно-господарський потенціал⁷. Українське питання, окрім об'єктивних чинників (кількісного фактора, компактності поселень, етнічної відрубності, традицій національно-визвольної боротьби), які Польська держава формально зобов'язалася

враховувати у національній політиці, включало зовнішньополітичний аспект, який ігнорувався польською окупаційною владою.

Демонстрація декларативної поваги Польської держави до національних меншин упродовж 1919–1923 рр. на міжнародній арені насправді була вдалим тактичним кроком, спрямованим на максимальне задоволення польських претензій на західноукраїнські території⁸. Приєднання до Польщі т.зв. забраних земель (унаслідок трьох поділів Польщі 1772, 1793, 1795 рр. – О.Ю.) та Східної Галичини сприяло розширенню т.зв. католицького цивілізаційного простору в межах стереотипу про Польщу як католицьке передмур'я на сході Європи⁹. Політика стирання національних відмінностей між поляками та українцями нібито сприяла “поверненню” етнічного відгалуження польської нації – українців – у “материнське лоно” (до Польщі – О.Ю.)¹⁰.

У суспільній свідомості тогочасних поляків Річ Посполита Ягеллонів ототожнювалася з польською нацією. У межах цього свідомісного стереотипу статус русинів-українців визначався за формулою “Gente Ruthenus, Nazione Polonus”, реалізація якої передбачала колонізацію українського мовно-культурного простору¹¹. Відтоді уявлення польської політичної еліти про взаємини між представниками титульної нації та слов'янськими меншинами не виходили за межі асиміляційних теорій¹².

Перспективу подальшого співіснування обох народів консерватори пов'язували з традицією мультикультуралізму часів правління Ягеллонської династії¹³. Таке трактування власної минувшини сприяло появі мітологом про виняткову демократичність та природну толерантність поляків, на тлі якої польсько-українські конфлікти ХХ ст. виглядали як спровокована іноземними впливами тимчасова конфронтація¹⁴. Натомість дослідження соціокультурних стосунків у державі Ягеллонів заперечують сам факт мультикультуралізму, а тим більше його використання як своєрідного прикладу для досягнення міжнаціональної гармонії у міжвоєнній Польщі¹⁵. Та, все ж, вплив Ягеллонського міту на польську ментальність є безперечним, адже у ХХ ст. він набув обрисів великодержавної ідеології¹⁶.

Відверто про безперечну підтримку колонізаційних процесів серед українства заявляли лише крайні праві консервативні партії – такі, як СЗ (Stronnictwo Zachowawcze – Консервативна партія) та ХНСР (Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Rolnicze – Національно-християнська аграрна партія)¹⁷. Після виборів до Законодавчого сейму 26 січня 1919 р. провладні праві партії утвердилися у прагненні створити польську національну державу на засадах великодержавної ідеології з уніфікованою національною свідомістю¹⁸. Згідно з указом Міністерства віровизнань і публічної освіти (МВ і ПО) від 5 жовтня 1923 р., зі справочинства вилучалися термін “українець” та похідні від нього, натомість впроваджувалася назва – “русин”¹⁹. З особливою завзятістю згаданий указ виконувався на території Львівського шкільного округу куратором С.Собінським²⁰. В одному зі звітів наукової ради польських істориків Східної Галичини обґрунтовано недоцільність використання терміну “українець” з огляду на його нібито “штучне” походження та невідповідність історичній традиції²¹.

Апробація оновленої польської консервативної доктрини відбувалася в умовах перманентного конфлікту між інтересами титульної нації та національних меншин²². Польська політична еліта й надалі розглядала український чинник через призму негативного стереотипу “українця-гайдамаки” з його нібито руйнівним впливом на геополітичні реалії Центрально-Східної Європи²³. На часі ж було вирішення проблеми польсько-українських антагонізмів на західноукраїнських теренах, де міжна-

ціональний конфлікт набув форми протистояння ментальних світів – польського та українського²⁴.

З метою захисту власної ідентичності українці здавна прагнули обмежити впливи польської культури²⁵. Особливо гострим було мовне питання. Сучасники у своїх спогадах наголошували, що пересічний поляк сприймав українську мову як діалект польської, прирівнюючи її, наприклад, до мазурської говірки²⁶. В умовах новообраного курсу на формування мономовного польського суспільства процес боротьби за “чистоту” польської мови передбачав колонізацію українців²⁷. Проблема “навернення” українців до польської культури викликала особливий інтерес у потенційних колонізаторів східногалицьких земель – великопольських землевласників – переважно прихильників консервативної доктрини та поміркованих методів політичної боротьби²⁸. Адже, як зауважив польський історик Є.Томашевський, кристалізація польської нації вимагала нівелювання та руйнації будь-яких проявів окремішнього національного життя непольського, а насамперед українського населення²⁹.

Одним із засобів підготовки підґрунтя для успішної колонізації стало навмисне подрібнення української спільноти в Польщі за принципом виокремлення мовних діалектів на базі лемківської, бойківської, гуцульської, русинської “національних груп” з метою подальшого закріплення за ними статусу окремих народів³⁰. Масштабна програма регіоналізації, розпочата у 1923 р. прем'єром В.Сікорським, була спрямована на окреслення та консервацію релігійних, культурних та суспільних відмінностей у середині української спільноти³¹. З 1928 р. програму державної асиміляції волинських українців здійснював ідейний натхненник політики регіоналізації, поборювач галицьких впливів на західноукраїнських землях (ідея т.зв. сокальського кордону) волинський воєвода Генрик Юзевський³². Низький рівень самоусвідомлення місцевого українського населення, на переконання Г.Юзевського, становив необхідне тло для нав'язування бікультуралізму на попередньо штучно зрусифікованому мовно-культурному просторі Волині³³. У 1933 р. представник СХН (Stronnictwo Chrześcijańsko-Narodowe – Християнсько-національна партія) А.Нехай, розглядаючи проблему утвердження польського суверенітету над т.зв. східними кресами, наголошував на ключовому значенні “сокальського кордону” у справі державної асиміляції Волині³⁴.

Позитивне ставлення до політики регіоналізації висловлювали як представники Християнсько-національного клубу в польському сеймі, так і знані консервативні публіцисти на кшталт Я.С.Лося³⁵. У виступі секретаря СПН (Stronnictwo Prawicy Narodowej – Партія національних правих) К.Гжибовського на засіданні партії у 1929 р. йшлося про посилення обмежувальних заходів щодо українців на теренах з польською перевагою (наприклад, у Львівському воєводстві) та інших українських етнічних землях, що характеризувалися низьким рівнем самоусвідомлення місцевого елемента (Лемківщина, Холмщина та Підляшшя)³⁶. З вуст деяких консерваторів, зокрема Я.Бобжинського, лунали пропозиції про необхідність сприяти формуванню на основі регіональних груп з низьким рівнем самоусвідомлення нового типу українця – “історичного русина”³⁷. Новий українець мав відзначатися такими характерними ментальними особливостями, як самоідентифікація з польською політичною нацією та повне неприйняття української національної ідеї³⁸. Таке розуміння термінології позбавляло “історичного русина” права вийти за межі стереотипу меншовартості, що цілком відповідало імперській моделі польської історії³⁹.

У трактуванні консерваторами проблеми української національної ідентичності слід виокремити кілька основних підходів, пропагованих східногалицькою філією

СПН, великопольською СХН та віленською ОЗПП (Organizacja Zachowawcza Pracy Państwowej – Консервативна організація державної праці). Близьке до націоналістичного трактування українського питання репрезентувала СХН, узалежнюючи права національних меншин від рівня їх лояльності до Польської держави⁴⁰. У програмі СХН 1928 р. зазначалося, що партія протидіятиме т.зв. штучному прищепленню відрубної національної свідомості етнічним групам, які “нею не володіють”⁴¹. Українці ж, на переконання представників правого крила консервативного руху, становили етнографічну масу (на рівні племені) – невід’ємну складову польської політичної нації⁴². Таке поверхнєве бачення українського питання відповідало як позиції офіційної Варшави, так і настроям охопленого великодержавною ідеологією польського суспільства⁴³. Поза тим, принципова суперечність між процесом українського самоусвідомлення та спробою реанімації Ягеллонського міту набрала обрисів перманентної боротьби між польським та українським націоналізмами в умовах польської окупації.

Безпосередня територіальна близькість краківського консервативного осередку СПН до Східної Галичини вплинула на формування поміркованішого погляду на проблему польсько-українських культурно-історичних взаємин. Так, Я.Бобжинський переконував, що невдовзі русини нібито самі визнають культурну перевагу поляків на теренах Західної України, що пришвидшить колонізацію⁴⁴. Натомість консервативна преса рясніла публікаціями, в яких образ відданого історичній батьківщині “поляка-шляхтича” протиставлявся негативному стереотипу “українця-гайдамаки”⁴⁵. Більшість варшавських та віленських консерваторів, чії роздуми над українською проблемою не обмежувалися приватними інтересами на “східних кресах”, розглядала державну асиміляцію українців як єдиний реальний засіб нейтралізації польсько-українського протистояння на східному прикордонні Польської держави⁴⁶.

Ідея польсько-українсько-білорусько-литовської політичної єдності, що сягала корінням XVI–XVII ст., поступово набула обрисів стереотипу, в межах якого непольське населення середньовічної Речі Посполитої розглядалося як несамостійний, позбавлений державотворчих ідей небезпечний чинник⁴⁷. Подібна “об’єднавча” ідеологія пропагувалася й у XX ст. У програмі великопольської партії СХН (середина 1920-х рр.) зазначено: “Метою польської політики стосовно національних меншин повинно бути відродження в них того самого відчуття національної солідарності з польським народом і приналежності до Речі Посполитої, яке виявляли колись громадяни об’єднаної Польщі і Литви”⁴⁸.

Консервативна доктрина, заснована на традиціоналізмі, вимагала збереження довготривалого status quo у взаєминах між польським та непольським населенням. У своєму прагненні зберегти політичні позиції на територіях з перевагою непольського населення консерватори декларували принципи толерантності щодо інших націй. У цьому контексті інтерес викликає запропонований редакцією редактованого Я.Бобжинським часопису “Наша будуччина” (“Nasza Przyszłość”) проєкт Конституції Польщі (1932), в якому наголошувалося: “Підґрунтям державного устрою Польської Речі Посполитої є суспільний солідаризм”⁴⁹. Ішлося не лише про об’єднавчі процеси всередині нововідродженої у власній державі польської нації. У статті 33 проєкту утверджувалося право кожного громадянина “зберігати свою національність і дбати про мову чи інші національні властивості” за умови “лояльного ставлення до влади і співгромадян”⁵⁰. При цьому першою ознакою “лояльності”, як і у 1920-х рр., частина консерваторів, зокрема Я.Бобжинський, вважали використання назви “русин”

(у контексті польської політичної нації), натомість термін “українець” асоціювали з сепаратизмом на східному пограниччі Польської держави⁵¹.

На межі 1920–1930-х рр. ХХ ст. окремі консервативні сили переглянули власний підхід до проблеми етногенезу українців. У грудні 1928 р. новостворена у складі СПН Комісія з питань національних меншин дійшла висновку, що слід законодавчо закріпити право українців на використання у справочинстві західноукраїнських земель обох термінів – “русин” та “українець”⁵². Подібний підхід віддзеркалено у рефераті представника СПН А.Моравського (1929), який писав, що доцільно говорити про “русинів зі Східної Малопольщі, які називають себе українським народом”⁵³. При цьому високий рівень національного самоусвідомлення галичан протиставлявся незначним темпам її зростання серед населення Волині та Полісся⁵⁴. Але, за словами українського історика С.Томашівського, польське суспільство відмовлялося приймати не стільки самоназву “українець”, як узагалі визнавати національну відрубність українства у Польщі⁵⁵. Характеризуючи польську політику в українському питанні, волинський воевода Г.Юзевський у 1928 р. визнав, що поляки завжди керувалися комплексом окупанта в ставленні до українців⁵⁶. Варшавський неоконсерватор А.Бохенський у своєму листі до Я.С.Лося від 10 січня 1933 р. писав, що негативний образ українця не можна розцінювати інакше, ніж прояв польської шовіністичної гри проти українства як етнокультурного явища⁵⁷. Адже відомо, що прагнення української, білоруської та литовської еліт позбутися патронату польської культури поляки розглядали як вияв ворожості до всього польського⁵⁸.

На підтвердження своїх припущень з приводу існування нібито перманентної загрози польській культурі з боку “українців-гайдамаків” консерватори наводили як приклад явище “візантизму”. Історичну приналежність українства до “візантизму” – східного культурно-цивілізаційного вектора – у польській історичній традиції ототожнювалася з варварством⁵⁹. Насправді ж, подібний підхід лише поглиблював світоглядну прірву між поляками та українцями. В українській уяві “візантизм” віддзеркалював географічну, етнічну та церковно-культурну приналежність українства до східного культурно-цивілізаційного простору, при цьому утвердження оригінальності та окремішності української культури відбувалося з одночасним її залученням до західноєвропейської традиції⁶⁰. У польській консервативній ідеології “візантизм” розглядався як прояв “схизми” – неістинної віри, на тлі якого вирізнявся “істинний”, тобто католицький, характер польської національної культури та світогляду⁶¹. У межах католицької консервативної доктрини українство, як прояв східного варварства, розглядалося як протилежне західній (латинській) цивілізації явище. Під гаслом боротьби зі схизматиками польський політикум стимулював асиміляційні процеси на західноукраїнських теренах, прагнучи створити ілюзію близькості принципово відмінних націокультурних світів – польського та українського⁶².

Польські консерватори надавали неабиякого значення боротьбі з “візантизмом”. Насамперед – через культивування ідеологізованого у ХХ ст. міту “сарматизму”, що передбачав утвердження культурної вишості та обраності польського народу як носія західних цивілізаційних цінностей на сході Європи. Від зневажливого ставлення до української культурної традиції на початку ХХ ст. консерватори міжвоєнного періоду дещо відійшли та оцінювали тогочасну українську культуру не лише через призму здобутків, а й потенціалу. З середини 1930-х рр. більшість консерваторів визнала право українців на рівноцінний з титульною нацією розвиток власної культури, навіть усупереч загальнодержавній політиці утвердження “польського характеру”

західноукраїнських територій. Так, у відомій лише вузькому колу інтелектуалів програмі великодержавного руху (1938) зазначалося, що вагомим підґрунтям для забезпечення національно-культурних прав українського населення у Польщі має стати чинник зростання його національного самоусвідомлення (“дорослішання”)⁶³. Адже, як писав Я.С.Лось у листі до українського суспільно-політичного діяча О.Назарука в грудні 1938 р., “галицькі українці прагнуть і надалі зберігати свою національну окремішність відносно польського народу, окремішність, що охоплює не лише мовну сферу, а й зберігати свою культурно-релігійну окремішність в межах усього українського народу”⁶⁴. Інші консерватори, як, наприклад, В.Студницький, не лише ставили під сумнів оригінальність української культури, а й вимагали шанобливого ставлення до поляків за нібито виняткову можливість розвиватися під впливом кращих зразків європейської, насамперед польської, культури⁶⁵.

З середини 1930-х рр. у консервативному середовищі лунали негативні оцінки процесу колонізації українського населення. Варшавські неоконсерватори, зокрема, переконливо доводили, що колонізація не лише суперечить католицькому світогляду, а й сприяє зростанню антипольських настроїв серед національних меншин⁶⁶. Досліджуючи проблему колонізації руської еліти в ягеллонський період, А.М.Бохенський з песимізмом розглядав можливість її успішного втілення в умовах міжвоєнної Польщі – на тлі зростання національного самоусвідомлення як українців, так і білорусів⁶⁷.

Перетворення українського національного руху на реальну антидержавну силу в Західній Україні на початку 1930-х рр. надало українському питанню нового звучання, для вирішення якого польська еліта мала створити досить ґрунтовну теоретичну базу. Як зауважив А.Бохенський, тимчасовий відхід офіційної Варшави від програми національної асиміляції українців став своєрідним сигналом для зближення польської та української еліт⁶⁸.

Запропоновані консерваторами концепції розв’язання польсько-українського протистояння – не що інше, як спроба узгодити польську історичну традицію з вимогами українського автономізму⁶⁹. Частина консервативних теорій являла собою довільні роздуми над історичними подіями та перспективами їх втілення в тогочасних умовах. Характерним для консервативної полеміки навколо українського питання був поділ українського населення на політично неблагонадійну національно свідому інтелігенцію, тобто українців, та русинів – решту українського народу на західноукраїнських землях⁷⁰. Автори подібних псевдотеорій, зокрема Я.Бобжинський, заперечували зв’язок населення Київської Русі з українським населенням на т.зв. східних кресах (прикордонні – О.Ю.)⁷¹. Я.Бобжинський взагалі нівелював факт українських впливів у Східній Галичині – на його думку, виключно польській за характером і ментальністю Червоної Русі⁷². Інші консерватори, розглядаючи галичан як складову українського народу, ігнорували проблему їх спільної історичної долі з рештою українства⁷³. У формуванні галицької ментальності та ідентичності граф Я.С.Лось, зокрема, вважав визначальним чинником західноєвропейські цивілізаційні впливи – переважаючий, на його думку, чинник для національного самовизначення нібито близьких до поляків, з т.зв. тверезим (пропольським – О.Ю.) баченням власних національних інтересів, галичан⁷⁴.

Певне віддзеркалення у консервативній пресі отримала проблема українського народу. Насамперед на увагу заслуговує лінія провідного віленського публіциста С.Мацкевича, який у своїй “Історії Польщі” розглядав українців як представників національно свідомого народу з власною інтелігенцією та традиціями, здатного протидіяти малоефективній колонізаційній політиці⁷⁵. Натомість державну асиміляцію, як спрямовану на утвердження польської політичної присутності на західноукраїнських

землях, С.Мацкевич уважав засобом для формування в українській свідомості відчуття відповідальності за розбудову Польської держави⁷⁶. Однак зафіксовані у ситуативних звітах польських властей реалії свідчили про посилення політики обмежень українців у всіх сферах суспільного життя західноукраїнських земель⁷⁷.

Найбільш докладно та ґрунтовно українське питання досліджено представниками варшавського неоконсервативного осередку “Бунт Молодих” (з 1937 р. – “Політика”). Визнання права українців на саморозвиток – вихідний пункт запропонованої неоконсерваторами програми державної асиміляції українського населення, розширений варіант якої викладено Александром Бохенським у роботі “Політична проблема Червенської землі” (1938)⁷⁸. Кілька років перед тим, у статті “Політичне обличчя національної асиміляції” (1935) його брат Адольф М.Бохенський писав, що українське питання – об’єктивний чинник розвитку Центрально-Східної Європи, а національно-визвольні змагання українців у ХХ ст. – безперечний доказ відродження оновленої української нації⁷⁹. При цьому польський неоконсерватор наголошував, що подальша полонізація українців не лише не зупинить їх національний розвиток, а й загострить локальний польсько-український конфлікт на західноукраїнських теренах. На глибоке переконання А.М.Бохенського, лише формування системи позитивного взаємсприйняття призведе до подолання національної нетолерантності між поляками та українцями на східному пограниччі Польської держави⁸⁰.

Таким чином, трактування проблеми українського народу та нації у консервативній публіцистиці та партійних документах обумовлювалося загальнодержавними тенденціями вирішення національного питання в міжвоєнній Польщі. Характерну для 1920-х рр. риторичку консерваторів, в межах якої українці розглядалися на рівні відгалуження польської нації, змінила толерантніша полеміка періоду нормалізації польсько-українських взаємин (перша половина 1930-х рр.), що базувалася на принципах визнання етнічної відрубності та права українців на саморозвиток в межах Польської держави. Натомість проблему української нації та державності консервативна публіцистика розглядала через призму міту про “історичну Польщу”, під впливом якого українські націотворчі та державотворчі процеси виглядали як дестабілізуючий чинник у Центрально-Східній Європі. І хоч у трактуванні проблеми української нації консерватори так і не вийшли за межі традиціоналізму, проте залишили вагомий теоретичний доробок для налагодження позитивної польсько-української співпраці у майбутньому.

¹ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. – Т. І. – К., 1994. – С. 12-13.

² Там само. – С. 13.

³ Mich W. Konserwatyści wobec mniejszości wyznaniowych w II Rzeczypospolitej // Studia Historyczne. – 1996. – Z. 4. – S. 507-519; Ejusd. Mniejszość ukraińska w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939) // Res Historica. – Lublin, 1997. – Z. I. – S. 271-285; Ejusd. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939). – Lublin: UMCS, 1992; Ejusd. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939). – Lublin: UMCS, 1992.

⁴ Wrzesińska K. Obraz mniejszości narodowych w poznańskiej prasie konserwatywnej w latach 1918–1939. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe, 2000; Kosicka-Pajewska A. Polska między Rosją a Niemcami. Koncepcje polityczne Adolfa Bocheńskiego. – Poznań: BOOk Service, 1992.

⁵ Зашкільняк Л. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (за матеріалами архіву Я.С.Лося) // Проблеми слов’янознавства. Міжвідомчий науковий збірник. – Львів, 1996. – Вип. 18. – С. 48-

62; Юрчук О. Українське питання у політичній публіцистиці та діяльності польського консерватора Яна Станіслава Лося (1918–1939) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. VII. – С. 379-388; Її ж. Українське питання в Польщі та часопис “Бунт Млодих” // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки та знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2004. – Випуск 13. – С. 95-109; Її ж. Українське питання у політичних поглядах польського консерватора Яна Бобжинського (1882–1951) // Буковинський журнал. Громадсько-політичний, літературно-мистецький і науково-освітній часопис. – Чернівці, 2004. – № 1. – С. 200-214; Юрчук О. Образ України та українця в політичній публіцистиці польських консерваторів (1921–1929) // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі. Зб. матеріалів наук. конф., Дрогобич, 8-9 жовтня 2004 р. / Упоряд. В.Футала. – Дрогобич, 2005. – С. 121-133; Її ж. Українське питання у політичній публіцистиці братів Бохенських (1930-1939) // Проблеми слов’янознавства. Міжвідомчий науковий збірник. – Львів, 2007. – Вип. 56-57. – С. 73-83.

⁶ Piotrkievicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach pilsudczyzny 1926–1930. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1981. – S. 6; Wasilewski L. Istotna liczba Ukraińców w Polsce // Sprawy Narodowościowe. – 1927. – Nr 3. – S. 235.

⁷ Piotrkievicz T. Ukraińcy w Polsce na łamach “Pustrowanego Kuriera Codziennego” // Historia XIX i XX wieku. Studia i szkice. Prace ofiarowane Henrykowi Jabłońskiemu w siedemdziesiąt rocznicę urodzin. – Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. – S. 169-171.

⁸ Міжнародний договір з дня 28 червня 1919 р. про національні меншості у Польщі // Нова Зоря. – Ч. 89. – 24 листопада 1931. – С. 6.

⁹ May E. Mniejszości narodowe w myśli politycznej Narodowej Demokracji (1918–1939) // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku / Pod red. J. Jachymka. – Lublin: UMCS, 1992. – S. 39, 41.

¹⁰ Bartoszewicz J. Znaczenie polityczne Kresów Wschodnich dla Polski. – Warszawa: Drukarnia A. Michalski, 1924. – S. 6.

¹¹ Wapiński R. Kształtowanie się wyobrażeń polskich środowisk politycznych o narodach Rzeczypospolitej przedrozbiorowej // Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach / Pod red. T. Stengera. – Gdańsk: Granit, 1993. – S. 105, 108-109.

¹² Wapiński R. Mit Dawnej Rzeczypospolitej w epoce porozbiorowej // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. – T. IX. – Wrocław, 1994. – S. 81.

¹³ Мультикультуралізм – явище, при якому домінуюча культура не підпорядковує, а співіснує з іншими на етнографічному рівні. Див.: Wapiński R. Polska na styku narodów i kultur. W kręgu przeobrażeń narodowościowych i cywilizacyjnych w XIX i XX wieku. – Gdańsk: Stefan Design, 2002. – S. 17-19.

¹⁴ Biblioteka Narodowa w Warszawie (далі – BNW). – Oddział rękopisów. – Rkps. III. 8000. Giza S. Wspomnienia. – 1970. – K. 90.

¹⁵ Beauvois D. Mit “Kresów Wschodnich” czyli jak mu położyć kres // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. – T. IX. – Wrocław: Ossolineum, 1994. – S. 94.

¹⁶ Wapiński R. Mit Dawnej Rzeczypospolitej w epoce porozbiorowej // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. – T. IX. – Wrocław, 1994. – S. 81.

¹⁷ Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa. – T. 2. – Warszawa: Pax, 1989. – S. 180, 302; Deklaracja Stronnictwa Zachowawczego // Dziennik Poznański. – Nr 238. – 18 października 1922. – S. 1.

¹⁸ Rudnicki S. Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926. – Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981. – S. 59-61; Mich W. Obcy w polskim domu (Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939). – Lublin: UMCS, 1994. – S. 12.

¹⁹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Фонд 1 (Львівське воєводське управління). – Оп.52. – Спр.185 (Переписка з краєвою шкільною прокуратурою і МВС з приводу заборони вживання слів “український”, “українець”, 1924). – С. 2.

²⁰ Там само. – С. 2-4.

²¹ Там само. – С. 2-4, 5-10.

²² Rudnicki S. Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926. – Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981. – S. 42-44, 52.

²³ Mackiewicz (Cat) S. Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r. – Warszawa: Głos, 1990. – S. 129-130; Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa. – T. 2. – Warszawa: Pax, 1989. – S. 180, 302.

²⁴ Łukomski G., Partacz C., Polak B. Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium. – Koszalin-Warszawa: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Koszalinie, 1994. – S. 24-25.

²⁵ Kęsik J. Ukraińska mniejszość narodowa a II Rzeczpospolita 1918–1939 // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. – T. XI. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001. – S. 270-271.

²⁶ BNW. – Rkps. 10118. Tutaj S. Pamiętniki. – T. II (1919–1921). – 1956 – K. 287, 288.

²⁷ Studnicki W. Asymilacja a moralność // Słowo. – Nr 59. – 14 marca 1923. – S. 1; Szyzsko H. Polska i Ukraina // Bunt Młodych. – Nr 16. – 1 października 1931. – S. 5.

²⁸ Wrzezińska K. Obraz mniejszości narodowych... – S. 160-162.

²⁹ Tomaszewski J. Kresy Wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku / Pod red. W. Wrzezińskiego. – T. VI. – Wrocław i in.: PAN, 1988. – S. 108.

³⁰ Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. – Warszawa: Czytelnik, 1985. – S. 95.

³¹ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław i in.: Wydawnictwo PAN, 1979. – S. 100.

³² Ibid. – S. 91-95, 99-100; Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. – Oddział rękopisów. – Rkps. 1549. Materiały dotyczące województwa wołyńskiego w latach 1926–1938. – K. 35.

³³ Bocheński A.M. Samoista Ukraina p. Gluzińskiego // Polityka. – Nr 4. – 10 lipca 1937. – S. 5.

³⁴ Nechay A. Na bezdrożach // Dziennik Poznański. – Nr 267. – 19 listopada 1933. – S. 1.

³⁵ Łoś S. O konstruktywną politykę ukraińską w Polsce // Nasza Przyszłość. – T. XXI. – 1932. – S. 101.

³⁶ Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Dzikowski Tarnowskich (Oddział na Wawelu) (dalej – APKr, AdzT). – Sygn. 673 (SPN, Posiedzenia, 1922–1931). – K. 290.

³⁷ Bobrzyński J. Problem ukraiński na tle rzeczywistości. Odbitka artykułu z tomu XXXIX wrzesień-październik 1934 r. miesięcznika “Nasza Przyszłość”. – Warszawa, 1934. – S. 15.

³⁸ Ibid.

³⁹ Wapiński R. Polska na styku narodów i kultur. W kręgu przeobrażeń narodowościowych i cywilizacyjnych w XIX i XX wieku. – Gdańsk: Stefan Design, 2002. – S. 158.

⁴⁰ Mich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939). – Lublin: UMCS, 1992. – S. 18-19.

⁴¹ APKr, AdzT. – Sygn. 697 (Stosunki z prowincyjowymi ugrupowaniami politycznymi, 1924–1925). – K. 183.

⁴² BNW. – Rkps. 10118. Tutaj S. Pamiętniki. – T. II (1919–1921). – 1956 – K. 2-3; B.J.W. Ukraińcy // Dziennik Poznański. – Nr 64. – 20 marca 1923. – S. 6.

⁴³ Bocheński A., Łoś S., Bączkowski W. Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej. – Warszawa: Polityka, 1938. – S. 108-110.

⁴⁴ APKr, AdzT. – Sygn. 673 (SPN, Posiedzenia, 1922–1931). – K. 56.

⁴⁵ Prażymirski W. Perspektywy terroru ukraińskiego // Bunt Młodych. – Nr 5-6. – 5 marca 1935. – S. 6.

- ⁴⁶ Bocheński A.M. Teoria państwa narodowego // Bocheński A.M. Historia i polityka. Wybór publicystyki / Wybrał, opracował i przedmową poprzedził Marcin Król. – Warszawa: PIW, 1989. – S. 225; Cat. Młodzież i nacjonalizm // Słowo. – Nr 42. – 22 luty 1923. – S. 1.
- ⁴⁷ Wapiński R. Mit Dawnej Rzeczypospolitej w epoce porobiorowej // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. – T. IX. – Wrocław, 1994. – S. 81.
- ⁴⁸ APKr, AdzT. – Sygn. 697 (Stosunki z prowincyjowymi ugrupowaniami politycznymi, 1924–1925). – K. 183.
- ⁴⁹ Projekt Konstytucji // Nasza Przyszłość. – T. XXIV. – 1932. – S. 8.
- ⁵⁰ Ibid. – S. 19.
- ⁵¹ Bobrzyński J. List otwarty do ukraińskiego konserwatysty. Odbitka artykułu z XV-go (listopad 1921) tomu miesięcznika „Nasza Przyszłość”. – Warszawa, 1932. – S. 10.
- ⁵² APKr, AdzT. – Sygn. 673 (SPN, Posiedzenia, 1922–1931). – K. 79.
- ⁵³ Ibid. – K. 173.
- ⁵⁴ Krysiński A. Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na Kresach Wschodnich // Sprawy Narodowościowe. – 1928. – Nr 6. – S. 683-684.
- ⁵⁵ Tomaszewski S. Dziesięć lat kwestji ukraińskiej w Polsce // Sprawy Narodowościowe. – 1929. – Nr 3-4. – S. 564.
- ⁵⁶ Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach pilsudczyzny 1926–1930. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1981. – S. 58.
- ⁵⁷ Archiwum Państwowe m. Lublina. – Zespół Archiwum Łosiów V-1-1. Artykuły i listy Jana Stanisława Łosia dotyczące sprawy ukraińskiej. – K. 139.
- ⁵⁸ Deklaracja Stronnictwa Zachowawczego // Dziennik Poznański. – Nr 238. – 18 października 1922. – S. 1; Kęsik J. Ukraińska mniejszość narodowa a II Rzeczpospolita 1918–1939 // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. – T. XI. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001. – S. 271.
- ⁵⁹ Bobrzyński J. Notatki do „List pasterski J. E. Ks. Stanisławowskiemu Czregosza Chomyszyna” // Nasza Przyszłość. – T. XIX. – 1932. – S. 52-53; Biblioteka Jagiellońska. – Oddział rękopisów. – Rkps 37-38/69. Bobrzyński J. Zwierciadło gasnącego światła. Pamiętnik z ćwierćwiecza na służbie Ojczyzny. – K. 172-174.
- ⁶⁰ Kedryn I. Lęk przed powtórzeniem historii // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – Nr 14. – 6 sierpnia 1933. – S. 5.
- ⁶¹ Polska idea imperialna. – Warszawa: Polityka, 1938. – S. 11.
- ⁶² Kedryn I. Lęk przed powtórzeniem historii // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – Nr 14. – 6 sierpnia 1933. – S. 6.
- ⁶³ Polska idea imperialna... – S. 39.
- ⁶⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДА України у Львові). – Ф. 359 (Осип Назарук). – О.1. – Спр.279 (Листи Лося Станіслава, 1932–1940). – С. 117-118.
- ⁶⁵ Studnicki W. Asymilacja a moralność // Słowo. – Nr 59. – 14 marca 1923. – S. 1.
- ⁶⁶ Polska idea imperialna... – S. 34, 38-39.
- ⁶⁷ Bocheński A. M. Historia i polityka. Wybór publicystyki / Wybrał, opracował i przedmową poprzedził Marcin Król. – Warszawa: PIW, 1989. – S. 65,171.
- ⁶⁸ Bocheński A., Łoś S., Bączkowski W. Problem polsko-ukraiński... – S. 18,19.
- ⁶⁹ Kierski K. Problemat ruski // Dziennik Poznański. – Nr 244. – 22 października 1933. – S. 1.
- ⁷⁰ Obiad „Przyjaciół Czasu” // Czas. – Nr 13. – 17 stycznia 1931. – S. 2; Ruch przedwyborczy // Dziennik Poznański. – Nr 195. – 29 sierpnia 1922. – S. 2.
- ⁷¹ Bobrzyński J. Problem Ukrainy // Nasza Przyszłość. – T. I. – 1930. – S. 102-103.
- ⁷² Ibid.

⁷³ Łoś S. O konstruktywną politykę ukraińską... – S. 101.

⁷⁴ ЦДІА України у Львові. – Фонд 359 (Осип Назарук). – Оп.1. – Спр.279 (Листи Лося Станіслава, 1932-1940). – С. 117.

⁷⁵ Mackiewicz (Cat) S. Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r. – Warszawa: Głos, 1990. – S. 131.

⁷⁶ Ibid. S. 129-130.

⁷⁷ ДАЛО. – Оп.52. – Спр.185 (Переписка з краєвою шкільною прокуратурою і МВС з приводу заборони вживання слів “український”, “українець”, 1924). – С. 4.

⁷⁸ Bocheński Al. Problem polityczny Ziemi Czerwieńskiej // Bocheński A., Łoś S., Bączkowski W. Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej. – Warszawa, 1938. – S. 13-14, 30.

⁷⁹ Bocheński A.M. Polityczne oblicze asymilacji narodowej // Historia i polityka. Wybór publicystyki / Wybrał, opracował i przedmową poprzedził Marcin Król. – Warszawa: PIW, 1989. – S. 237.

⁸⁰ Bocheński A.M. Aktualność idei jagiellońskiej // Bocheński A.M. Historia i polityka... – S. 68.

Оксана Юрчук.

Проблема українського народу та нації у суспільно-політичній думці польських консерваторів (1918-1939).

Проблема українського народу та нації посідала важливе місце у суспільно-політичній думці польських консерваторів міжвоєнного періоду. Перед польськими консерваторами постало питання узгодження консервативних цінностей з реаліями польського державного розвитку у ХХ ст. Консерватори як представники правого крила польського політикуму в програмних документах та публіцистиці обґрунтували польську присутність на західноукраїнських землях. У консервативній суспільно-політичній думці проблема українського народу та нації розглядалася через призму польської історичної традиції та геополітики. Під час польсько-українського порозуміння 1931-1935 рр. помірковане крило консервативного руху обстоювало засади української автономії в складі Польщі на тлі цілковитого заперечення права українців на самовизначення.

Oksana Yurchuk.

The problem of the Ukrainian people and nation in Polish conservative social-political opinion (1918–1939).

The problem of the Ukrainian people and nation took an important place in the Polish conservative social-political opinion of the interwar period. The problem of conservative principles coordinating with real Polish state-building development in XX century appeared in front of conservatives. The conservatives as representative of Polish political right-side had ideological and publicistic ground of Polish presence in West-Ukrainian territory. The problem of the Ukrainian people and nation in Polish conservative social-political opinion were considered through the prism of Polish historical tradition and geopolitics. During the mutual understanding 1931-1935 moderate part of conservative movement supported the principles of the Ukrainian autonomy in Poland had denial of Ukrainians self-determination rights.

УКРАЇНСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ “WSHÓD”

У міжвоєнний період однією з найгостріших проблем політичного життя польської держави стало питання врегулювання стосунків з сусідніми народами і з національними меншинами всередині країни. Однією з найважливіших і найскладніших була проблема стосунків з українцями, з якими поляків пов'язувало не лише близьке сусідство, але й спільність історичної долі. Історичний досвід підказував польським елітам необхідність переосмислення моделей стосунків з українським народом відповідно до нових історичних реалій.

Ще одним, не менш гострим питанням була проблема вироблення концепції стосунків з іншими державами у нових реаліях життя після I Світової війни. Особливе місце посіла проблема відносин з недавнім поневолювачем Польщі – Росією. Складність питання полягала в становленні у Росії нової політичної, економічної та суспільної системи, що була новим явищем у світовій історії. Весь комплекс характерних рис СРСР вимагав прискіпливого вивчення, що дало б змогу виробити схему стосунків з новою тоталітарною державою та протидії її експансивним устремлінням. Вирішенням цих завдань зайнявся цілий ряд потужних центрів соціологічних досліджень, одним з яких був Східний Інститут (Instytut Wschodni) у Варшаві, що стояв в одному шереху з такими значними осередками студій у цій проблематиці, як Інститут суспільного господарства у Варшаві, Науково-дослідницький інститут Східної Європи у Вільно, Інститут вивчення національних проблем у Варшаві, Інститут наукового вивчення комунізму в Варшаві. Його поява була зумовлена розвитком “прометеївського руху”, що ставив собі за мету роботу задля звільнення поневолених Радянською державою неросійських народів. У значній мірі діяльність руху була пов'язана з колами, прихильними до Юзефа Пілсудського і його політичного оточення. Ідеологічні підстави “прометеїзму” можна виводити з концепції “міжмор'я” (“międzymorza”), розробленої в середовищі Керівника Держави (Naczelnika Państwa), що передбачала оформлення тісного союзу між країнами, розташованими від Балтійського до Чорного морів – Польщі, України та країн Прибалтики.¹ Тому в діяльності заснованого напередодні (в 1925 р.) травневого перевороту 1926 року Східного Інституту значну роль відіграло багато політиків з Бельведерського табору. Серед них варто відзначити таких організаторів прометеївського руху, як Тадеуш Голувко, Януш Єнджеєвіч, Броніслав Перацький, Александр Пристор, Адам Коц, Валери Славек. З Інститутом активно співпрацювало багато визначних представників варшавського історичного середовища². В період діяльності Східного Інституту і поглиблення його зв'язків з провладними політичними колами Польщі періоду санації, він поступово відходив від науково-дослідницької діяльності і зосереджувався на формуванні політичної думки та координації діяльності емігрантських груп неросійських народів СРСР³. Також Інститут більше уваги

приділяв “сходознавчим дослідженням”⁴, відклавши теоретичні проблеми советології на другий план. Друкованим органом сходознавчого кола Східного Інституту став щоквартальний журнал “Wschód/Orient”, який також неформально об’єднував діячів прометеївського руху.

Значну увагу Східний Інститут і, зокрема, часопис “Wschód” приділяли українській проблематиці, яка посідала чільне місце у колі зацікавлень діячів прометеївського руху і співпрацюючих з ними політиків Бельведерського табору. Дослідження української проблематики на сторінках журналу “Wschód” дозволяє простежити розвиток у польській політичній думці періоду санації бачення різноманітних проблем України. Серед таких проблем особливе значення мають погляди польських політиків та громадських діячів на становище і роль незалежної України в системі міжнародних відносин міжвоєнного періоду та розробку Бельведерським політичним табором польсько-українського союзу, що мав протистояти експансії більшовицької Росії. В свою чергу, це дозволяє простежити впливи “Ягеллонської ідеї”, “Польщі, як передмур’я Європи” та концепції “міжмор’я” на еволюцію української проблематики в ідеях прометеїзму, а також встановити взаємозв’язок між польською політичною думкою міжвоєнного періоду та ідеями української еміграції, виявити різноманітні проекти врегулювання польсько-українських відносин, що побутували в польському політикумі.

Зникнення Радянського Союзу на початку 90-х рр. з політичної карти світу, а також глибокий занепад комуністичної ідеології, не призвели до припинення советологічних досліджень. Особливо активно сьогодні розвивається польська советологія. Значну увагу сучасні польські дослідники приділяють історії розвитку советології. Розглядаються дослідження внутрішнього устрою СРСР, аналізи проблем міжнародних відносин, а особливу увагу приділяється формуванню та діяльності самих осередків та видавництва у сфері советологічних досліджень. З іншого боку, проводяться дослідження розвитку різноманітних політичних ідей та рухів, що впливали на формування концептуальних засад міжнаціональних, зокрема польсько-українських, відносин в міжвоєнній Польщі. Зпосеред таких рухів чільне місце відводиться прометеїзму. Але, попри наявність багатьох праць, присвячених діяльності советологічних осередків і видавництва, а також пов’язаних з ними політичних угруповань, українською проблематикою в їх зацікавленнях ніхто спеціально не займався. Це, зокрема, стосується і її члнвсвітлення на сторінках часопису “Wschód”.

Журнал “Wschód” почав виходити в 1930 р., його видання було припинене початком II Світової війни. Перші два роки він виходив раз на пів року, в наступні – що кварталу. Найважливіші статті в часописі друкувалися паралельно англійською мовою. Загальну концепцію журналу випрацював Єжи Гедройц, а його офіційним редактором був Владзімеж Бончковський. Як часопис, близький до прометеїзму, “Wschód” зосередився на проблематиці неросійських народів СРСР. Серед них пріоритетне місце, поруч з кавказькою проблематикою, займали дослідження, присвячені Україні. Тематику статей, що зосереджувались на проблемах України, умовно можна розділити на такі групи: проблема ролі України в міжнародних відносинах та боротьби українського народу за незалежність; життя радянської України (проблеми національної політики та економічного розвитку в УРСР); культура українського народу; проблематика історії України.

Питання незалежності України посідало чільне місце серед проблем, що входили в коло зацікавлень прометеївського руху. Тому тема України постійно впливала в статтях, присвячених завданням та розвитку “прометеївського руху” на сторінках

“Wschodu”. В статті редактора Влодзімежа Бончковського “Польський прометеїзм і слов’янська ідея”, при розгляді місії Польщі, як нового “передмур’я Європи” проти наступу азіатської більшовицької Росії, наступниці держави Чингісхана, український народ включається в перелік європейських народів, що протистоїть російській культурі. Автор зарахував його до ряду народів з “інтенсивною духовною культурою”, що потребує визволення від експансії московської “екстенсивної культури”.⁵ В даній статті Україна вплетена в контекст ідеї протиставлення Європи і Азії, виразом якої в польській політичній думці стала концепція Польщі, як нового “передмур’я Європи”. Ця ідея вкоренилася у польській політичній свідомості з часів боротьби І Речі Посполитої з експансією Османської імперії, що втілювала в тогочасній політичній думці образ варварської азіатської культури. В нових реаліях ХХ століття Польща бачила “варварську азіатчину” вже не в ідеології ісламу, а в більшовизмі, а образом експансивної азіатської імперії стала Радянська Росія.

Основною темою з кола української проблематики на сторінках “Wschodu” була боротьба українського народу за незалежність і питання ролі України в міжнародних відносинах. Ця проблематика посідала найважливіше місце в дослідженнях мислителів “прометеївського руху”, оскільки служила головній його цілі – ідеї допомоги поневоленим неросійським народам в їх боротьбі з СРСР. В статті Влодзімежа Бончковського “Становище Польщі щодо проблем Сходу. Спроба синтезу” відзначається “пов’язання долі Польщі з долею поневолених народів”⁶, зокрема їх спільної участі в боротьбі за незалежність в період 1917-1921 років. В.Бончковський окреслює пункти зближення української і польської сторін в їх сучасному політичному світогляді. Головним таким пунктом він називає спільне неприйняття ними (як і іншими поневоленими народами) “войовничо-загарбницької ідеї” і протиставлення себе проти “германсько-російського імперіалізму”. З іншого боку, він зазначає потребу допомоги для поневолених народів в їх боротьбі за незалежність і в становленні їх національних державних утворень, що забезпечило б Польщу від імперських зазіхань СРСР. Також автор відзначає провідну роль Польщі в згуртуванні антиімперського союзу, як найбільшої з ряду нових держав, що спромоглися звільнитися з імперського панування.⁷

В іншій своїй статті, “З проблематики Незалежної України”, Влодзімеж Бончковський на перший план висунув проблему політичного розвитку України і дражливе питання життя українців на теренах західних сусідів УРСР. Автор відзначив початки творення державницької думки на українських землях з часів Володимира Великого і їх продовження в часи Хмельницького і Мазепи. Але на противагу цьому “організаційно-творчому” “плановому прямуванню свідомих своєї мети вождів народу” він наводить як негатив “разючий демократизм, нещадно переоцінюючий все демократизм” та “гайдамацько-руйнівну” стихію. На підтвердження своєї тези Бончковський посилається на статті міністра іноземних справ УНР Олександра Шульгіна “Державність чи гайдамаччина?” Тези цієї праці і стали основою викладеної Бончковським у його статті концепції. Конструктивізм політичної діяльності українських еліт він, разом з поглядами О.Шульгіна, бачить у відмові від “максималістських гасел” – ідей відірвання українських земель, що знаходилися під владою західних її сусідів. “Можемо дійти висновку, що намагання об’єднання цілого народу, цілої нації в одній державі не є бажанням абсолютним, так як буває, що це бажання просто зникає в певного народу”⁸, а існування численної своєї національної громади в сусідній країні є навіть позитивним, бо налаштовує цю державу більш прихильно до свого сусіда. В.Бончковський також пише про позицію О.Шульгіна, що досягнути гармонійного співжиття

і співпраці українців і поляків у Речі Посполитій можна лише тоді, коли владою буде припинена політика пацифікації, яка провокує “найупертіший заколот”⁹. В даній статті простежується збереження в політичній думці Польщі політологічної традиції, яка виводиться ще з XVII ст. Вона поділяла українські політичні нурти на угруповання еліти, готової прямувати в фарватері політикуму “Речі Посполитої багатьох народів”, і на непримиренну стихію мас, що, в їх баченні, мала виключно руйнівні інтенції, не була здатна до найменшого конструктивізму і творчого спрямування, яку можна погамувати лише брутальною силою. Ці погляди стали основою формування стереотипу про українців як нездатну до органічного творення, керовану інстинктом і піддатливу під руйнівні впливи масу, народ “спраглих крові гайдамаків”.

У наступній своїй рецензії, затитулованій “З української проблематики”, В.Бончковський аналізує погляди видатних польських політичних діячів і мислителів Романа Дмовського, Константи Єзьоранського і Станіслава Лося на проблему врегулювання українського питання в Польській державі¹⁰. Дана стаття відображає різноманітні напрямки розвитку польської політичної думки щодо вирішення національного, передусім українського, питання в II Речі Посполитій. Особливо критично автор ставиться до поглядів засновника політичного напрямку національної демократії Романа Дмовського. Національно-демократичний напрямок був одним із найвпливовіших у польському політичному житті першої половини XX ст., діячі якого значною мірою витворили підстави польської національної ідеології новітнього періоду історії Польщі. Як прихильник протилежного “ендеції” політичного (Бельведерського) табору, В.Бончковський звинувачує р.Дмовського в “наперед визначеному негативному, щодо українських постулатів, ставленні” і незнанні актуального стану справ. Особливо гостро автор сприймає твердження Дмовського, що “говорити про існування українського народу можна лише з великим припущенням”¹¹. Він вступає в дискусію з поглядами р. Дмовського про небезпеку можливої появи незалежної української держави, яку Дмовський називає “міжнародним публічним домом”, де “запанують банди всесвітніх пройдисвітів”, що виступатимуть з позицій “українського шовінізму” і можуть зазіхати на частину теренів II Речі Посполитої¹². На противагу поглядам р.Дмовського, що краще Польщі мати сусідом потужну державу (Росію чи СРСР), він підтримує ідею існування української держави як буфера від Радянської Росії і знаряддя її ослаблення. Позицію р.Дмовського В.Бончковський мотивує його бажанням применшити значення українського питання в міжнародній політиці Польщі.

Відмінною є позиція В.Бончковського і щодо ідей К.Єзьоранського, котрий спостерігав тенденцію активного розвитку українського національного руху і бачив можливу ворожу спробу його використання (зокрема Німеччиною) проти Польщі. Пише про його позицію щодо “залучення українців до повної участі в самоуправлінні, але відкидає думку територіальної автономії, заради уніфікованості внутрішнього устрою Речі Посполитої.”¹³ Такі заходи повинні бути скеровані на пошук союзників серед народів, що так само, як Польща, повинні вживати заходів по обороні від загрози з боку російського і німецького імперіалізму. Одним із таких “природних союзників”, як уважає автор, має стати Україна.¹⁴

З особливим зацікавленням поставився В.Бончковський до статті С.Лося. Він відзначає бачення останнім “більшої ініціативи в польсько-українських стосунках з боку українців, більшовиків і Німеччини”, натомість Польща, як більш пасивна сторона, лише діє у відповідь. Замість відчайдушних поспішних пацифікаційних дій і політики полонізації пропонує забезпечення рівноправності і взаємного суверенітету

обох народів на теренах Галичини і Волині. Також пише про шкідливість для української справи розпалювання польсько-українського конфлікту і потребу орієнтації на Захід, що забезпечить її від загрози “харківської республіки, з її антинаціональною комуністичною доктриною”¹⁵

Проблематика взаємовідносин польського і українського народів в політичній думці II Речі Посполитої в часи панування Бельведерського політичного табору ґрунтувалась на ідеї побудови держави з гармонійним співіснуванням різноманітних національних громад. Таке їх безконфліктне існування повинно було зумовлюватись політикою гарантування прав особи і громадянина, загальними демократичними свободами і недоторканістю майна. Політика рівноправності громадян в особистих правах повинна була загладити національні конфлікти, оскільки передбачалося, що життя у вільному економічно конкурентному суспільстві повинно відсунути національне питання на другий план. На його місце повинна була повстати громадянська свідомість з патріотизмом не до своєї національної громади, а до держави Речі Посполитої¹⁶. Втім, щоб не викликати супротиву відвертим порушенням національних традицій, забезпечувався в рамках демократичних свобод простір для існування основ національної культури. Таке вирішення національного питання було протилежне до концепції “ендеції” щодо якнайшвидшої асиміляції національних громад. Традиції співіснування національних груп в одній державі, через першочерговість забезпечення індивідуальних прав особи і громадянина як засобу залагодження суперечностей, польська політична думка, а особливо прихильники табору Юзефа Пілсудського, виводила з традиції “Ягеллонської ідеї”. Вона апелювали до традиції Речі Посполитої часів панування династії Ягеллонів як періоду загальної толерантності і гармонійного співжиття народів, що входили до її складу, під егідою єдності в вірності громадянським ідеалам і правлячій династії.

Важливою у висвітленні проблеми існування незалежної української держави для збереження миру в Європі була стаття представника української еміграції в Польщі, професора Варшавського університету і колишнього посла УНР у Берліні Романа Смаль-Стоцького “Україна і мир в Європі”. Автор статті визначає головним вогнищем конфлікту в Європі її східну частину. Причиною появи цього зародку небезпеки для мирних країн Європи є становлення на Сході “кривавої рани на організмі Європи, з якої випливає комуністично-московська течія, що загрожує заразити не лише сусідів, але й цілу Європу”¹⁷. Першопочаток цієї загрози р.Смаль-Стоцький бачив в існуванні гігантської загарбницької імперії – “тюрми народів” – Росії, що на своїх кордонах ініціювала різноманітні конфлікти з метою майбутнього втручання в них. Першопричина російського експансіонізму, що існував у період царської Росії і продовжує розвиватися в більшовицькій Росії, кприхована в російській месіанській ідеї. Сама загарбницька месіанська ідея в Російській імперії еволюціонувала і модернізувалася: від гасел звільнення і єднання слов’ян і православних, – до “звільнення світового пролетаріату”¹⁸. Одностайними з поглядами р.Смаль-Стоцького щодо ролі російського месіанізму в творенні експансивної ідеології були і польські советологи, які досліджували зв’язки ідеології російського більшовизму з ідеологією царизму в аспекті “східного питання”, концепції Москви як “Третього Риму” і протистояння “західноєвропейському колоніалізму”¹⁹.

Початок загрози для європейських держав з боку Росії р.Смаль-Стоцький виводить з загарбання нею України, звідки вона почала черпати свої сили і яка “змінити Москву з напівазіатської держави в європейську”. Саме Україна є плацдармом вікової російської

експансії в напрямку Польщі, Балтійського моря, Балкан і Кавказу. Але найважливішим є економічний потенціал України, який став основою її могутності, – “житницею, зброярнею і опорою валюти”²⁰. Саме з України СРСР бере ресурси для підтримки антианглійських виступів в Індії і Китаї, вугільного страйку в Британії. Тому європейські країни, і Британія зокрема, повинні зрозуміти, що єдиним способом ослаблення могутності більшовицької Росії і припинення її світової експансії є підтримка українського визвольного руху і становлення незалежної могутньої української держави, як це в часи війни зрозуміла Німеччина²¹.

Продовженням обговорення на сторінках “Wschodu” проблеми становища України на міжнародній арені була праця “Україна, Кавказ і мир”, автор якої сховався за криптонімом “J.Rn.”. Дана стаття була рецензією на працю Романа Смаль-Стоцького “Україна і мир”, котра вийшла окремою брошурою в Парижі в 1931 р У ній автор наголошує на тезі р.Смаль-Стоцького про неминучість розпаду Росії як будь-якого іншого штучного утворення, будь-якої “тюрми-народів”. Лише визволення України та Кавказу може бути гарантією миру для Європи.²² Такі статті, що звертались до поглядів українських еміграційних діячів, були важливими для польських політологів та членів прометеївського руху тому, що торували напрямки політичної думки в середовищі українського політикуму. Також вони повинні були продемонструвати широкому колу читачів одностайність політичної лінії польських і українських політиків.

Наступною статтею з проблематики становища України на міжнародній арені висвітлюваної на сторінках “Wschodu”, була “Проблема незалежності України і Франція”, автор якої виступав під криптонімом “S.P.”. Він аналізує видану в Парижі книгу депутата парламенту і члена парламентської комісії закордонної палати Емануеля Евайна “Проблема незалежності України і Франція”. Автор відзначає позицію Евайна щодо необхідності становлення незалежної української держави, що є умовою рівноваги в Центральній Європі. Також підкреслює значення України для системи економічних взаємозв’язків. З польської позиції автор підходить до вміщеного в книзі історичного матеріалу – вважає “негативною стороною праці” проведення автором “чіткої лінії” поділу між історією Польщі і України, що зі зрозумілих позицій спільного історичного минулого, а тому постійної єдності і взаємної залежності, не є можливою”²³.

Особливо важливою для Бельведерського політичного табору, що гуртувався навколо Пілсудського, була проблема союзу Польщі і УНР, який повинен був стати знаряддям стримування наступу Росії і основою побудови політичного простору союзу країн “міжмор’я” як нового поєднання народів, що в минулому входили до І Речі Посполитої. Протягом усього існування ІІ Речі Посполитої символом єдності двох “братніх народів” був союз Пілсудського і Петлюри. Наступна стаття – написана Павлом Шандруком “Тенеза польсько-українського договору з дня 21.IV.1920” – була присвяченій проблемі ролі України у міжнародних відносинах. Попри висвітлення основних подій української національної революції 1917-1920 років, автор звертається також до проблеми початків польсько-більшовицького конфлікту. Він проводить аналіз джерельної літератури – як більшовицьких, так і польських публікацій – задля виявлення мотивації більшовиків у розгортанні війни проти Польщі, що прямо суперечило офіційним заявам Кремля “про право народів на самовизначення”, та знаходить заяви про “протидію імперіальним намірам Польщі” і “звільнення” від польської експансії, а насправді – ліквідації перешкоди для наступу “світової революції” та червоного імперіалізму в Європі. П.Шандрук зазначає, що питання війни Польщі проти більшовицької Росії було вирішено до початку польсько-українських перетрактацій і мало за мету завдати

превентивного удару по Червоній Армії. Сприяли в визначенні операційного напрямку удару на Україну обставини “обізнаності в головній концентрації червоних військ на Україні, легкість прокормлення війська”.²⁴ Розв’язання цих стратегічних військових проблем остаточно вирішило справу укладення польсько-українського політичного і військового союзу. Основною причиною “природного союзу” і проблеми його підтримання з емігрантськими колами в пізнішому часі автор називає спільну небезпеку з боку Москви. Підсумовуючи свою працю, П.Шандрук висуває питання сучасного йому (1935 р.) стану польсько-українських стосунків і проблему спроб у польському суспільстві не звертати уваги на існування самої української проблематики. В його баченні, для майбутнього формування стосунків з українським народом вихідним пунктом в польській політичній свідомості має бути розуміння, що першочерговою в устремліннях українців є проблема становлення незалежної України.²⁵ Проблема польсько-українського союзу була складовою частиною сформованої з часів радянсько-польської війни 1920 р. концепції “Польщі, як нового передмур’я Європи”, де на неї покладалася місія стримування азіатського російського більшовизму. Україна, в даному випадку, мала стати символом продовження традиції історичного союзу польського і українського (“руського”) народів в образі козацтва з часів І Речі Посполитої в його боротьбі проти турецько-ісламської загрози.

Під впливом подій, пов’язаних з українсько-польським союзом, у польській політичній думці сформувався особливо позитивний образ Симона Петлюри. Під його впливом у світі, і особливо в Польщі, було написано багато досліджень, що склали цілу “Петлюріану”.²⁶ Відгомоном цього ставлення стала стаття на сторінках “Wschodu” “Симон Петлюра (в п’яту річницю трагічної смерті)” авторства Яна Ліповецького. Для автора Петлюра виступає символом бурхливих подій періоду Визвольних змагань: “З цим іменем сьогодні пов’язана ціла епоха в діяннях Східної Європи. Це ім’я сьогодні носить ідея, котра запалила багатомільйонний український народ, ідея державної незалежності України”²⁷. Автор вказує на неоціненну роль Петлюри в будівництві української держави і його особистісні риси видатного, виростаючого понад загал української політичної еліти лідера. З політологічної точки зору Я.Ліповецький зазначає, що “Симон Петлюра не відрізняє білу Росію і червону Росію, що є тільки різними формами деспотії і московського імперіалізму”²⁸, на чому, чи не єдині в тогочасному світі, наголошували польські советологи. Імпонувала польським політичним колам позиція Петлюри щодо заперечення можливості покладатись в боротьбі виключно на власні сили і його орієнтація на країни Антанти і Польщу. В дусі польського прометеїзму звучали і погляди Петлюри на укладення союзу між Україною та воюючими за незалежність Доном, Кубанню, Федерацією Кавказських Держав.²⁹

Часопис “Wschód” покладав на себе й важливе завдання інформування про життя і діяльність еміграційних кіл неросійських народів СРСР. Одним із таких на сторінках “Wschodu” було повідомлення “Українська еміграція в Польщі”, автор якого залишився анонімним. Тут були перелічені різноманітні українські організації та видавництва, відзначено проведення українськими громадами національних урочистостей³⁰. Важливою публікацією з життя української еміграції була стаття про діяльність українського еміграційного часопису в Парижі “Тризуб”, автор якої сховався за криптонімом “J.L.”. В статті наголошувалось на провідній ролі тижневика серед українських політичних видань як офіційного інформаційного і пропагандивного органу уряду УНР в екзилі на чолі з Симоном Петлюрою. Відзначено цінність часопису не лише як засобу відображення державотворчих програм і дій українських політичних еліт, але

й як вісника життя української еміграції і українського населення під московською окупацією.³¹ Інше повідомлення на сторінках “Wschodu” інформувало про діяльність часопису “Przymierze”, яке ставило собі за мету взаємне зближення і порозуміння молодих народів. З його видавництвом активно співпрацювали такі українські діячі, як Шелухін та Вороний.³²

Також на сторінках журналу знайшла висвітлення діяльність Українського Наукового Інституту у Варшаві, з яким активно співпрацював Східний Інститут і часопис “Wschód”. Багато діячів Українського Наукового Інституту, серед них директор Інституту Олександр Лотоцький та секретар Інституту Роман Смаль-Стоцький, друкували на сторінках “Wschodu” свої статті. В січневому номері за 1932 р. було вміщене повідомлення про утворення і завдання Інституту, його організацію, порядок діяльності та видання періодики і літератури, що виходили за його сприяння.³³ В повідомленні в номері за жовтень 1932 – травень 1933 ідеться про підсумки діяльності Інституту за попередні два роки – його видавничу діяльність, організацію бібліотеки, трансляції присвячених українській проблематиці радіопередач на Польському Радіо і проведення наукових семінарів.³⁴ Також висвітлювалась проблема діяльності української еміграції за кордоном. На сторінках часопису відобразилась діяльність Бібліотеки ім. С.Петлюри в Парижі. В повідомленні, присвяченому її діяльності, ідеться про бібліотечні фонди та працю музею Симона Петлюри³⁵.

Наступним великим комплексом зацікавлень видавництва “Wschodu” була проблема розвитку самої Радянської держави, складовою частиною якої була Україна. Дослідження процесів, що проходили в СРСР, було особливо важливим для тогочасної советології, тому що дозволяло виробити оптимальну стратегію протидії експансивним устремлінням Радянського Союзу. Дослідження ж ситуації в УРСР дозволяло не лише побачити процеси, що проходять у найбільш стратегічно важливому регіоні СРСР, але й розробляти стратегію можливої підтримки внутрішньої опозиції радянської влади на Україні, засвідчити існування опору українського народу русифікації і насадженню більшовицьких форм життя.

Для обговорення даної проблематики на сторінках “Wschódu” була вміщена стаття Юрія Науменка “Радянська Україна”, присвячена процесу планомірного приєднання України до Росії через колоніальну економічну політику, проведення чисток у партії і заміни українців в її шерегах росіянами, політику переселення росіян на терени України і депортації українців, репресії виявлених в ході українізації національних діячів. Також Ю.Науменко звертається до питання супротиву української інтелігенції і українських партійних діячів, зокрема Миколи Скрипника, політиці русифікації, розвитку національної свідомості та ворожого ставлення народних мас до репресивних і русифікаторських дій радянської влади³⁶. Підсумовуючи, автор робить прогноз щодо можливості майбутньої національно-визвольної боротьби: “Негативні настрої щодо Москви невтримно зростають і раніше чи пізніше знайдуть для себе сприятливі умови – все одно, чи це буде внутрішній розкол “правлячої партії”, чи міжнародні ускладнення, чи, зрештою, революція і національні повстання поневолених Московію народів”³⁷.

Питання політики коренізації та, зокрема, українізації, посідали значне місце в осмисленні польськими советологами суті більшовизму в СРСР. Однією з таких статей була розвідка Романа Юноші “Проблеми радянської українізації в 1925-1931 роках”. В своєму дослідженні автор розглядає весь процес втілення в життя заходів з українізації в різних сферах суспільного життя. Також він відзначає певні негативні сторони

цієї політики. Серед них перераховує “зростання російсько-українського антагонізму, особливо серед міського населення, що в своїй більшості було російське або єврейське”. Також, як уважає автор, негативним є “пробудження скрайнього націоналізму серед української інтелігенції”, що призвів до висування нею щораз радикальніших вимог у сфері українізації та автономії. Коли перший чинник призвів до саботажу українізації з боку неукраїнського населення УРСР, то останній став причиною до розгортання репресій проти “зрадників комунізму, союзної єдності і національної політики Леніна”.³⁸ Це, в кінцевому ефекті, призвело до згортання політики українізації. Підсумовуючи, р.Юноша зазначає, що “факти свідчать про суттєвий занепад українізації в кожній сфері суспільного життя, викликаний свідомою асиміляцією країни”³⁹. В статті Міхала Ковалевського “Гігантська боротьба новітнього Прометея”, присвяченій проблемі національно-культурної політики в СРСР і політиці коренізації, висвітлено процес творення в ході українізації національної опозиції в середині інтелігенції УРСР, а також протидію їй з сторони центральної влади (зокрема, процесу СБУ) і проведення прихованої русифікації під маскою інтернаціоналізму та єдиної радянської культури.⁴⁰ Цікаві факти про чисельність українського етносу наводяться в статті Миколая Ковалевського “Національна мозаїка Радянського Союзу”. Автор відзначає проживання близько 25% українців (8 млн.) за межами України в інших республіках СРСР, а також пише про тенденції в демографічному розвитку українців, число котрих з 1897 р. зросло на 54%)⁴¹, що швидко може стати загрозою чисельній домінації російської групи населення СРСР.

Особливо варто відзначити статтю “Замість хроніки СРСР”, автор якої виступає під криптонімом “М.”, що вирізняється випереджуючим свій час теоретичним аналізом процесів побудови комунізму в СРСР і висновками, актуальними навіть для сучасної України. Досліджуючи процес колективізації і створення соціалістичної економіки, автор робить висновки про цілеспрямовану побудову в СРСР феодално-кріпосницької системи: “Отже в кінці цього року (1934 – Т. Г.) СРСР стабілізується як держава з феодално-військовим устроєм з прикріпленням селянського населення до колгоспів і радгоспів, міського населення – до заводів, шахт і інших виробництв. А отже повертається до панщини, менш-більш в стилі царя Бориса Годунова”⁴². Свої висновки він робить досліджуючи зміни, які відбуваються в першу чергу на Україні, де радянська влада, борючись з приватною власністю, провела суцільну колективізацію і організувала голодомор як засіб боротьби зі спротивом. До цього автор додає висновки про цілеспрямовану боротьбу голодом саме з проявами українськості: “Голод на теренах СРСР повністю збігається з українською етнічною територією”⁴³. В СРСР фактично будується нова “Свята Русь”, лише “червона”: “За царських часів всюди світилися церковні куполи – тепер бачимо таке ж, якщо й не більше – “червоні кутки”, “робітничі клуби”, організації і інституції, в котрих щоденно підносяться моління до неба”⁴⁴. А за гаслами інтернаціоналізму приховується фактичний російський націоналізм, що здійснює цілеспрямоване винищення всього українського і проводить тотальне насадження російської культури.⁴⁵ Наступним важливим дослідженням політики більшовицької влади у справі побудови “соціалістичної економіки” та “ліквідації проявів українського націоналізму” була стаття “Наперекір законам історії”. В ній розлого висвітлюються методи і цілі політики колективізації, репресій проти української інтелігенції і членів партії, цілеспрямованої політики русифікації.⁴⁶

Окремою групою серед советологічних досліджень були праці, що розглядали особливості економічного розвитку СРСР. Дослідників особливо цікавили експерименти та

нововведення, що проводилися в різних сферах економіки. Така тематика була цікавою з причин цілковитої новизни економічних відносин, що склалися в СРСР. Новий підхід до аналізу розвитку економічних та цивілізаційних процесів загалом подав Густав Сіпко в статті “Український економічний організм та його сусіди. Російський економічний імперіалізм.” У ній автор аналізує чинники економічної незалежності та розвитку різних країн, зокрема Росії та України. Розглядаючи наявність різноманітних економічних ресурсів, він доходить висновку, що “московська область чи великоросійська, тобто суто російська, має дуже слабе підґрунтя до творення самостійного продукційно-споживчого організму”⁴⁷ через відсутність на її теренах покладів стратегічних ресурсів. Натомість Україна якісно відрізняється від Росії: “Маючи три перелічені джерела – вугілля, залізо і марганець – український економічний організм отримує дуже високий рівень самодостатності в галузі гірничо-ливарної промисловості”⁴⁸. Тому Росія змушена до територіальної експансії щоб оволодіти джерелами ресурсів, серед них і українських. Сучасні спроби Росії освоїти родовища на Уралі призводять до перенесення її центрів на схід, тоді як Україна, через своє розташування на березі Чорного моря, тяжіє до Заходу. Аналізу особливостей економічного розвитку СРСР були присвячені й інші публікації на сторінках “Wschodu”. Стаття Станіслава Гласса “З проблематики географічного розташування промисловості СРСР. (Причинки до індустріалізації Радянської України)”, зосереджувалася на процесі проведення Державного Плану Електрифікації Росії (ГОЕРЛО) на територіях УРСР.⁴⁹ Також на сторінках “Wschódu” була надрукована довідка “Стан Дніпрострою”, що висвітлювала будівництво гідроелектростанцій.⁵⁰

У висвітленні української проблематики авторів “Wschodu” цікавило також культурне життя українців. Зокрема, на сторінках часопису була вміщена інформація про проведення в 1932 р. II Українського наукового з’їзду в Празі за участі Українського університету і Слов’янського інституту.⁵¹ Проблему розвитку української літератури висвітлює стаття “З молоді української поезії”, що була присвячена літературній творчості Євгена Маланюка. Його поезія цікавила польських публіцистів з огляду на прихильність автора до поєднання Сходу і Заходу: “Щоб владний Рим границею огородився і поруч Лаври Капітолій став”⁵². На сторінках “Wschódu” друкувалися й розвідки самого Є.Маланюка. Так, в номері за січень 1932 р. була вміщена його стаття “Українська література в світлі сучасності”. В ній автор проводить аналіз взаємозалежності процесу розвитку української літератури від історичних подій і зміни політичних форм. Є.Маланюк висвітлює процес всього розвитку української літератури від періоду Київської Русі до початку XX століття. Особливу увагу він приділяє періоду XX століття, коли “народ став організмом [...] психологічно з’єднаним, однорідним, і література народу також стала органічною функцією життя народу”⁵³. Аналізує особливості творчості Тичини та Хвильового і їх виступ проти наступу русифікації і більшовицької “пролетарської інтернаціональної культури”, боротьбу за збереження українських національних рис і волі особистості в культурі. Іншим цікавим дослідженням Є.Маланюка на сторінках “Wschódu” була стаття “Таємниця Гоголя”, що ставила собі за мету з’ясувати корені творчості Миколи Гоголя і її національну основу. Автор доходить висновку про глибокий український характер творчості М.Гоголя, першочергове зацікавлення українською проблематикою і поверховне знання справжньої живої російської мови. Слідом за Мандельштамом, він твердить про “перекладний” характер гоголівських російськомовних творів. Є.Маланюк визначає особливості пов’язання його творчості з українською культурою. “В Гоголю жила мертва “малоруська ідилія”,

жила ідея Росії-Царства – понаднаціонального феномена, котрий перед ним відкривав великі перспективи”⁵⁴, автор твердить, що, в кінцевому рахунку, вона розпочала процес втрати ним національних рис у творчості і занепаду самої індивідуальності в його пізніших творах. Втім, наприкінці свого життя Гоголь зрозумів трагізм власної творчості і кризи його індивідуальності через втрату національних рис, що відобразилося в його заповіті. Для Маланюка М. Гоголь виступає символом боротьби української культури за збереження своєї ідентичності проти облудливих спокус “всеслов’янських” і “всеруських” ідей.

Цікавою є розвідка Х. Бончковського “Тарас Шевченко і польський народ”, що аналізує ставлення Шевченка до Польщі. Автор робить висновок про спекулятивне приписування російськими ідеологами ненависті Шевченка до польського народу і вибіркоче цитування ними його творів на підтвердження цієї тези. Шевченка єднала з поляками спільна історична доля обох народів та спільна загроза з боку Москви. У цьому аспекті автор навіть порівнює його з А. Міцкевичем. Для Х. Бончковського Т. Шевченко виступає одним з прикладів сучасних йому символів переосмислення спільних сторінок історії і точок зближення обох народів.⁵⁵

Знайшла відображення на сторінках “Wschodu” і суто історична тематика. Для видавництва такі проблеми були цікавими з огляду на можливість більш широкої ілюстрації процесів історичного розвитку того чи іншого явища, а також для показу фактів зближення і співпраці народів, котрі входили в сферу зацікавлень прометеїстів. Так, на сторінках “Wschodu” вийшла стаття Олександра Лотоцького “Українська політична думка”. В ній він простежує розвиток української політичної думки від часів Київської Русі, відображеної в “Слові про Закон і Благодать” та “Слові о полку Ігоровім”, через період козаччини, діяльність Хмельницького та “мазепинців” та появи “Історії Русів”, до початку ХХ ст. Лотоцький пише, що розвиток процесу консолідації українського народу протягом ХІХ ст. відбувався вже не на підставі релігії, а навколо національної ідеї, що творилася на основі боротьби за власну мову, літературу та історію.⁵⁶ Автор розглядає діяльність “Кирило-Мефодіївського братства”, “Громади”, ТУПу і різноманітних українських партій. Стаття була покликана показати тяглість української політичної та державницької думки, а також продемонструвати готовність українського народу до самостійного державного існування.

Про історію українського козацтва йдеться в статті Ігнація Білого “Козаки і козацька проблематика”. Автор називає “Козацтво, яке четверту гілку старослов’янських племен, що мешкали колись на південних і східних рубежах Європи, коло великоросів, білорусів та українців займає своє окреме місце.”⁵⁷ Також козацької проблематики торкається Шамба Балінов у статті “Про козаків і козакії”, що зосереджувалась на історії різних груп козацтва і їх долі в часи громадянської війни та під радянським пануванням. Балінов у своїй статті, хоча і виводить кубанських козаків від запорожців, вважає їх, як і представників всі інших груп козацтва, окремим східнослов’янським народом.⁵⁸

Особливо цікавою була вміщена на сторінках “Wschodu” розвідка Бориса Ольхівського про маловідомі сторінки історії українсько-польських культурних впливів на Московську державу ХVІІст., зокрема, діяльності польсько-української книгарні в Москві в 1672 р. Автор відзначає її впливи, як і взагалі вплив польської і української книжки, на російську культуру. За допомогою українських учителів у Московській державі розвивалося вивчення польської мови, знання якої, в свою чергу, давало

доступ до європейської літератури. Також і через україномовну літературу в Росію проникали тенденції європейського культурного розвитку.⁵⁹

На сторінках часопису “Wschód” знайшло своє місце й історичне джерелознавство – інформувалося про публікацію кількох нових, досі не виданих джерел, що своїм змістом відображали історію народів, котрі входили до кола зацікавлень прометеїстів. Однією з таких розвідок була стаття Абдуллаха Зіхні “Невідома турецька історія Криму, Кавказу і України з XVIII ст.”, що стосувалася публікації рукопису книги Фет-Гірей Хана “Історія Татарського ханства, а також Дагестанської, Московської і Кипчацької країн” (1736)⁶⁰, і була описом минулого і сучасного їм становища різних сторін суспільного життя на теренах Північного Причорномор’я. Не менш цінною була публікація в часописі “Вступу до історії народів Кавказу, Причорномор’я, Криму, Москви і Польщі” Ібрагіма бен Алі з Каффи, написаного в 1730-1740 рр., що розлого описувала історію козацтва, татарських орд і Московської держави.⁶¹

Розробка української проблематики на сторінках часопису “Wschód” вказує на активізацію зацікавлень польських дослідників міжвоєнного періоду українськими питаннями. Особливості розгляду даної тематики свідчать про тенденції переосмислення усталених концепцій стосунків обох народів. Розуміння глибокого взаємозв’язку долі польського та українського народів породило пошук концепцій відносин, побудованих на нових системах цінностей і світоглядних орієнтирів. Перегляд причин проблем минулих взаємовідносин і їх ролі в трагічній долі попередньої Речі Посполитої змусило відмовитись від принципів ставлення до українського народу, виробленого традиціями сарматизму XVII-XVIII століть. Звертаючись як до історичної тематики, так і до реалій сучасного їм життя, польські дослідники намагалися різнобічно охопити українську проблематику. Великий комплекс статей, присвячених боротьбі українського народу за незалежність в часи Визвольних змагань 1917-1921 років, союзу УНР і Польщі та місця України на міжнародній арені дозволяють простежити становлення пріоритетних напрямків в зацікавленнях діячів прометеївського руху. Нові ідеї, висловлені на сторінках “Wschodu”, вказують на вироблення польськими елітами нових пріоритетів у стосунку до України, розуміння глибини процесу українського націотворення та становлення українського народу як незалежного потужного суб’єкта міжнародних відносин. Як головна трибуна прометеїзму, журнал “Wschód” ставив собі за мету координацію зв’язків польських політиків з колами емігрантських діячів. Так, попри значну увагу до життя української еміграції, друкувались і статті багатьох її представників, що мало продемонструвати громадськості однотайність політичних ліній польського і українського політикуму. Активне зацікавлення станом політичного, економічного та культурного життя Радянської України советологів з кола часопису “Wschód” показує намагання проаналізувати сутність процесів, що проходили на теренах СРСР, та побачити їх слабкі місця, можливості використання української опозиції проти більшовицького режиму. Особливості висвітлення проблематики історії України, а зокрема історії козацтва, ілюструють збереження польськими дослідниками зацікавлень до героїчної епохи XVI-XVII ст. Автори намагалися визначити, на підставі фактів попереднього вдалого досвіду співпраці польського і українського народів, можливість налагодження нових стосунків. Вони ставили собі за мету допомогти українському народу в боротьбі за становлення незалежної держави, яка стала б союзником Польщі проти наступу більшовицької Росії. Іншим завданням було поалагодження польсько-українських стосунків в II Речі Посполитій. Часопис “Wschód” у складні часи панування політичного курсу санації став символом

збереження політичним табором Ю.Пілсудського і його прихильниками курсу на союз народів балтійсько-чорноморського регіону, що втілювався у концепції “міжмор’я”. Також на сторінках журналу відбилася тенденція до переосмислення в міжвоєнний період “Ягеллонської ідеї”, яка мала втілитись у гармонійному співіснуванні різноманітних національних громад на теренах II Речі Посполитої.

¹ Okulewicz P. Koncepcja “międzymorza” w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918-1926. – Poznań, 2001. – S. 110-111.

² Maternicki J. Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej. – Rzeszów, 1999.

³ Корнат М.У истоков советологических и востоковедческих исследований в Польше (1919-1939). Основные исследовательские центры. // *Еуропа*. – 2002. – № 4 (5). – Т. 2. – С. 38.

⁴ Необхідно відзначити, що в польській науці розділяється орієнталістичні і сходознавчі дослідження, коли перші розуміються, як дослідження пов’язані з країнами Близького Сходу, Південної і Східної Азії, Африки, то під другими розуміють дослідження країн, розташованих на сході від Польщі, зокрема Східної Європи, Сибіру, Кавказу і Центральної Азії.

⁵ Bączkowski W. Prometeizm polski a idea słowiańska. // *Wschód/Orient*. – 1935-1936. – № 4-1. – S. 4-5.

⁶ Bączkowski W. Stanowisko Polski wobec zagadnień Wschodu // *Wschód/Orient*. – 1931. – № 1 (3). – С. 9.

⁷ Там само. – С. 10.

⁸ Там само. – С. 75.

⁹ Там само. – С. 76.

¹⁰ Стаття була відгуком на події пов’язані з пацифікацією теренів заселених українцями в 1930 р.

¹¹ Бончковський зсилається на працю “Dmowski R. Świat Powojenny i Polska. Warszawa, 1932. – S. 238.” (Bączkowski W. Z zagadnień niepodległej Ukrainy // *Wschód/Orient*. – 1931. – № 2 (4). – С.113.

¹² Там само. – С.114.

¹³ Там само. – С.115.

¹⁴ Там само. – С.115.

¹⁵ Там само. – С.116.

¹⁶ Brzoza C., Sowa A. Historia Polski 1918-1945. – Kraków, 2006. – S. 164.

¹⁷ Smal-Stocki R. Ukraina a pokój Europy // *Wschód/Orient*. – 1931. – № 2 (4). – S. 9.

¹⁸ Там само. – С.10-11.

¹⁹ Massaka I. Eurazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu. – Wrocław, 2001. – S. 27-28.

²⁰ Smal-Stocki R. Ukraina a pokój Europy // *Wschód/Orient*. – 1931. – № 2(4). – S. 12-13.

²¹ Там само. – С.13-14.

²² Ukraina, Kaukaz i pokój // *Wschód/Orient*. – 1931. – № 1 (3). – S. 32-33.

²³ Problem niepodległości Ukrainy a Francja // *Wschód/Orient*. – 1932. – № 1-2 (5-6). – S. 76.

²⁴ Szandruk P. Geneza umowy polsko-ukraińskiej z dnia 21.IV.1920 // *Wschód/Orient*. – 1935. – № 1-2 (17-18). – S. 48.

²⁵ Там само. – С.50-51.

²⁶ Lipowiecki J. Symon Petlura. // *Wschód/Orient*. – 1931. – № 2 (4). – S. 16.

²⁷ Там само. – С.16.

²⁸ Там само. – С.18.

- ²⁹ Там само. – С.19.
- ³⁰ Ukraińska emigracja w Polsce // *Wschód/Orient.* – 1931. – № 1 (3). – S. 40.
- ³¹ Tygodnik ukraińskiej emigracji // *Wschód/Orient.* – 1932. – № 1-2 (5-6). – S. 77.
- ³² “Przymierze” // *Wschód/Orient.* – 1931. – № 2 (4). – S. 74.
- ³³ Z działalności Ukraińskiego Instytutu Naukowego // *Wschód/Orient.* – 1932. – № 1-2 (5-6). – S. 89.
- ³⁴ Z Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie // *Wschód/Orient.* – 1932-1933. – № 1-2 (9-10). – S. 99.
- ³⁵ Biblioteka im. S.Petlury w Paryżu // *Wschód/Orient.* – 1932. – № 3-4 (7-8). – S. 105-106.
- ³⁶ Naumenko J. Ukraina Sowiecka // *Wschód/Orient.* – 1935. – № 3 (19). – S. 2-9.
- ³⁷ Там само. – С. 9.
- ³⁸ Junosza R. Zagadnienia sowieckiej ukrainizacji w latach 1925-1931 // *Wschód/Orient.* – 1932. – № 3-4 (7-8). – S. 65.
- ³⁹ Там само. – С.67.
- ⁴⁰ Kowalewski M. Gigantyczna walka nowoczesnego Prometeusza // *Wschód/Orient.* – 1931. – № 1 (3). – S. 3-8.
- ⁴¹ Kowalewski M. Mozaika narodowościowa Związku Sowieckiego. // *Wschód/Orient.* – 1932. – № 1-2 (5-6). – S. 31-33.
- ⁴² Zamiast kroniki Z.S.S.R. // *Wschód/Orient.* – 1934. – № 2-3-4 (14-15-16). – S. 178.
- ⁴³ Там само. – С. 176.
- ⁴⁴ Цитата з інтерв’ю Генрі де Керіліса для газети “Echo de Paris”. Там само. – С. 174.
- ⁴⁵ Там само. – С. 177-178.
- ⁴⁶ Naprzekór prawom historii. // *Wschód/Orient.* – 1934. – № 1 (15). – S. 27-33.
- ⁴⁷ Sippko G. Ukraiński organizm gospodarczy i jego sąsiedzi. Rosyjski Imperializm gospodarczy // *Wschód/Orient.* – 1932. – № 3-4 (7-8). – S. 81.
- ⁴⁸ Там само. – С.82.
- ⁴⁹ Glass S. Z zagadnień geograficznego rozmieszczenia przemysłu Z.S.S.R. (Przyczynki do dziejów uprzemysłowienia Ukrainy sowieckiej) // *Wschód/Orient.* – 1932. – № 3-4 (7-8). – S. 82-86.
- ⁵⁰ Stan Dnieprostroju. // *Wschód/Orient.* – 1932. – № 3-4 (7-8). – S. 86-88.
- ⁵¹ II Ukraiński zjazd naukowy w Pradze // *Wschód/Orient.* – 1932. – № 3-4 (7-8). – S. 135.
- ⁵² Gutorewicz E. Z młodej poezji ukraińskiej // *Wschód/Orient.* – 1932. – № 3-4(7-8). – S. 121.
- ⁵³ Małaniuk E. Literatura Ukraińska w świetle współczesności // *Wschód/Orient.* – 1932. – № 1-2 (5-6). – S. 38.
- ⁵⁴ Małaniuk E. Tajemnica Hohola // *Wschód/Orient.* – 1934. – № 2-3-4 (14-15-16). – S. 59.
- ⁵⁵ Bączkowski H. Taras Szewczenko a Naród Polski // *Wschód/Orient.* – 1931. – № 2 (4). – S. 72-73.
- ⁵⁶ Łotocki A. Ukraińska myśl polityczna // *Wschód/Orient.* – 1932-1933. – № 1-2 (9-10). – S. 11-12.
- ⁵⁷ Biłyj I. Kozacy i zagadnienia kozackie // *Wschód/Orient.* – 1932-1933. – № 1-2 (9-10). – S. 23.
- ⁵⁸ Balinow S. O Kozakach i Kozakji // *Wschód/Orient.* – 1932. – № 3-4 (7-8). – С. 60.
- ⁵⁹ Borys O. Polsko-ukraińska księgarnia w Moskwie // *Wschód/Orient.* – 1934. – № 2-3-4 (14-15-16). – S. 155-158.
- ⁶⁰ Zihni A. Nieznana turecka historia Krymu, Kaukazu i Ukrainy z XVIII w. // *Wschód/Orient.* – 1934. – № 1 (15). – S. 85.
- ⁶¹ Woronowicz A. Przyczynek do historii narodów Kaukazu, Nadczarnomorza, Krymu i Polski // *Wschód/Orient.* – 1934. – № 2-3-4 (14-15-16). – S. 68-111.

Тарас Гриневич.

Українська проблематика на сторінках часопису “Wschód”.

У статті аналізується висвітлення української проблематики на сторінках польського часопису “Wschód”, що виходив в 1930-1939 рр у Варшаві. Часопис був друкованим органом Східного Інституту і неформально гуртував діячів прометеївського руху. На сторінках журналу висвітлювалась проблематика становища України на міжнародній арені, діяльності української еміграції, внутрішнє життя УРСР, проблеми історії та культури України. Статті відображали прагнення польських політичних еліт до укладення польсько-українського союзу задля протидії наступу Радянської Росії.

Taras Hrynewych.

Ukrainian Problematics On the Pages of the Magazine “Wschód”.

Elucidation of Ukrainian problems on the pages of Polish magazine “Wschód”, which was issued in 1930-1939 in Warsaw in this article is analysed. On the magazine publishing articles of scientists of the Eastern Institute. The magazine united figures of prometeian movement. The problems of Ukrainian conolition in the international arena, the activities of Ukrainian emigration, the internal life USSR, the problems of Ukrainian history and its culture elucidated on the peges of this magazine. The problems of the articles represented the aspiration of Polish-Ukrainian union in porpose against caenteractionong of Soviet Russia.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ПРОФЕСІЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ІСТОРИКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ПІСЛЯСТАЛІНСЬКЕ ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ)

При вивченні історії української материкової історіографії доби хрущовської “відлиги” та перебування біля керма влади в УРСР П.Шелеста, позначеної загальним зростанням рівня історичних досліджень в республіці, неминуче постають два принципові питання, які стосуються ролі кадрового чинника в тогочасній історичній науці України: а) чому, попри відмову влади після 1953 р. від прямих фізичних репресій як засобу упокорення істориків, абсолютна їх більшість і далі ревно втілювала офіційне бачення минулого; б) чому, незважаючи на домінування офіційного образу історії, у тодішній Україні сформувався напрямок в історичній науці, знаний як “реставраційний” (“ревізійністський”, “неофіційний”)¹, що ідейно вийшов поза межі партійного історіописання. Очевидно, що відповідь на перше питання не вичерпують висновки сучасних дослідників, які наголошують наступне: в окреслений період політичні та соціокультурні умови значною мірою сформували переважальний конформістський тип “радянського вченого”, що залюбки пристосовувався до мінливих політичних обставин, мав еkleктичні цінності та ідеали, намагався заручитися підтримкою високопоставлених керівників компартії і наукових установ² (адже апріорі важко повірити, що всі історики – адепти режиму – були “людьми зі Страху”, заклопотаними лише самозбереженням). Шукаючи розгадку другого феномена, так само не можемо вповні задовольнитись простою відповіддю – фактом відомого пом’якшення ставлення режиму до гуманітарної інтелігенції в Україні порівняно зі сталінськими часами; аналогічно, при розв’язанні цієї проблеми не ставлять “усіх крапок над “і” концептуальні результати спільного дослідження російських і американських істориків, авторів компаративістського глобального дослідження, присвяченого аналізу взаємин між владою, суспільством та наукою в періоди великих суспільно-політичних потрясінь – від Англійської революції XVII ст. до “культурної революції” в Китаї, які, серед іншого, твердять, що навіть “найбільш жорстокі режими терпіли ідеологічне інакодумство та йшли на поступки тим ученим, котрих вважали корисними для себе”³ (адже сама готовність влади до надання можливостей для обмеженої автономії творчості ще не породжувала самостійно мислячих істориків).

Так автор цієї розвідки дійшов усвідомлення того, що адекватного розуміння історіографічного процесу в постсталінській Україні можна досягнути, відмовившись від традиційної політичної парадигми, на яку традиційно ж спираються при вивченні підрадянської історіографії і при якій історики виглядають автоматами, запрограмованими соціокультурними обставинами. Слід віддати належне й їх особистісному вибору, самовизначенню в рамках тих “правил гри”, які існували в історичній науці.

Відтак, необхідним уявляється зосередження на ідейному світі істориків в УРСР. Наша гіпотеза полягає в тому, що професійна позиція (підтримка або заперечення, відчуження від офіційного образу історії та політико-ідеологічних і науково-організаційних механізмів його функціонування) представників “історичного цеху” корелювала насамперед з їхніми суспільно-політичними настроями, політичною та національною ідентичністю. В доведенні цього припущення аналізуватимемо лише добре опрацьовані на сьогодні (або нами самостійно, або іншими дослідниками) творчі біографії українських підрадянських істориків (близько 25 осіб); беремо до уваги як оприлюднені вияви їх діяльності – опубліковані наукові тексти, факти їх науково-організаційної і громадсько-політичної роботи, так і те, що залишилось “поза кадром” – погляди, зафіксовані в неопублікованих працях, джерелах особистого походження.

Другий здогад, який аргументуватимемо, “підказала” фактична база, осмислена під час “збирання доказів” для першого передбачення. Ідеться про можливість типологізації істориків у тодішній Україні за їхніми суспільно-політичними та інтелектуальними спрямуваннями. Виходячи зі знаменитого методологічного кредо прихильників “мікроісторії”, проголошеного свого часу їхнім “гуру” Джованні Леві, – “не розглядати мале, а бачити в малому” – вважаємо за можливе на основі ретельного студіювання інтелектуальних біографій “українських радянських істориків” виявити “загальні тенденції”, “тренди” в сенсі світоглядних пріоритетів згаданого середовища.

На 1960 р. в Україні працювало 2185 професійних істориків, що становило 4, 68 % загальної кількості наукових працівників в республіці (46657 осіб), на 1971 р. – 3480 професійних істориків (2, 53 %, 137507 осіб)⁴. Зростала кількість науковців, які мали науковий (у той час він називався “вченим”) ступінь. Якщо 1956 р. в УРСР було 10 докторів історичних наук⁵, то у 1971 р. їх стало вже 154⁶. В 1964 р. у вузах та наукових установах республіки працювало 1040 кандидатів історичних наук, в 1971 р. – 1265 працівників з аналогічним ступенем⁷.

З часу різкого повороту в історичній науці СРСР у бік вивчення “актуальних питань сучасності”, що відбувся у кінці 1950-х – на початку 1960-х рр., встановився перекис у проблематиці досліджень і співвідношенні наукових кадрів: дві третини вчених займалися історією КПРС та історією “радянського суспільства”⁸, які в Україні розглядалися переважно через призму КПУ та минулого “радянської республіки”; решта опрацьовувала питання історії України періодів “феодалізму” і “капіталізму”. Дослідження ж всесвітньої історії були найбільш маргінальним дискурсом в “українській радянській історіографії” – чисельно невеликі кола таких науковців працювали над проблемами східноєвропейських країн “народної демократії” (Інститут історії АН УРСР, Львівський, Київський, Чернівецький, Ужгородський університети), окремих розвинутих “капіталістичних” країн (Інститут історії АН УРСР), суспільств Сходу (Харківський університет). Найбільшу проблемно одноманітну групу (яка, крім того, була організаційно відокремленою) складали представники т. зв. “історико-партійної науки”. В 1971 р. у республіці налічувалось 1200 істориків компартії, в. т. числі 50 докторів і понад 600 кандидатів наук⁹.

У суспільно-політичному сенсі переважальним в історичній науці постсталінської України був тип істориків, суцільно (за світоглядом, внутрішніми переконаннями і уподобаннями) інтегрованих в радянську систему. Для них, словами авторів некролога відомому історикові і партійному діячу, директорові Інституту історії АН УРСР в 1978-1993 рр. Юрію Кондуфору, “радянська влада була не “деформацією”, а природною “формацією””¹⁰. Це були представники покоління 1900-х – 1920-х років народження,

які отримали освіту і виховання вже у радянські часи і не мали (за поодинокими винятками) ідейних та людських зв'язків з попередньою українською історіографічною традицією і плеядою істориків 1920-х рр., майже повністю винищеною в роки репресій 1930 – початку 1940-х рр. Окрім зазначеного, слід вести мову й про певний ірраціональний магнетизм режиму, котрий в умовах відсутності серйозного спротиву через знищення опозиційно налаштованої до нього української інтелігенції доволі успішно культивував радянські суспільно-політичні і моральні цінності¹¹. (Принагідно згадаємо також відому максиму соціології та соціальної історії, яка полягає в наступному: люди в своїх діях і поведінці керуються не реалістичним аналізом суспільно-політичної ситуації, у якій знаходяться, а своїми суб'єктивними уявленнями про цю реальність¹²; ця формула тим паче справедлива для закритого “радянського суспільства” і герметичної підрадянської історіографії (особливо її складових у неросійських республіках СРСР), яка завжди була, за великим рахунком, ізольованою від світового історіографічного форуму)¹³.

Відданість системі пояснювалась і суто раціональними спонуканнями. Держава була, фактично, єдиним працедавцем в Радянському Союзі. Тому вчений міг працювати і отримувати платню тільки в державних установах; одержання авторських гонорарів теж, фактично, залежало від державних контролюючих органів та видавництва, які забезпечували публікацію наукових досліджень. Відтак науковці, в т.ч. історики, були цілковито матеріально залежними від влади. У разі отримання посади в науково-дослідному інституті чи вищій школі людина здобувала престижну і порівняно високо оплачувану роботу. До початку 1960-х рр. наука перебувала на першому місці в Радянському Союзі за рівнем заробітної платні працівників, випереджаючи будівництво, промисловість, транспорт, не кажучи вже про сільське господарство; на 1970 р. наука перемістилась за цим показником на друге місце (після будівництва). У цілому, рівень заробітної платні науковців у СРСР і УРСР до початку 1970-х рр. був вищим за зарплатню робітників і службовців на 20-25 %¹⁴. В академічних інститутах та вузах у 1950-і – 1960-і рр. заробітна платня кандидатів і докторів наук була зіставною з платнею партійних функціонерів середнього та вищого щаблів, а керівник науково-дослідної установи міг отримувати більше, ніж міністр. Особливо плідним у науковому сенсі, а також фаворизованим особам, особам, які посідали високі посади в наукових інституціях, надавалися й інші матеріальні блага – квартира, можливість поїздок за кордон тощо. Перед істориками відкривалися перспективи й певної реалізації їхніх творчих здібностей: можливість очолити яку-небудь кафедру чи відділ, мати аспірантів, активно друкуватись¹⁵.

Важливим моментом було й те, що з випускників історичних факультетів комплектувався значний відсоток апаратників партійних органів, органів безпеки (зокрема тих ланок, що займалися ідеологічним наглядом)¹⁶, а наукова кар'єра історика нерідко ставала трампліном для стрибка у вищі ешелони влади і, одночасно, – запасним майданчиком після звільнення з роботи в державному чи партійному апараті (про це яскраво свідчить біографія Валентина Маланчука – не тільки впливового в 1950-і – 1970-і рр. партійного діяча, а й порівняно ерудованого і амбіційного історика, який захистив докторську дисертацію у 35 років¹⁷, майже усіх директорів Інституту історії АН УРСР післявоєнного часу¹⁸.

У професійному сенсі істориків цього типу об'єднувало те, що вони органічно, подекуди навіть ревно і беззастережно приймали партійний диктат і були далекими від такої чужої “радянській” людині категорії, як індивідуальна свобода, в т.ч. свобода творчості,

писали ідеологічно “стерильні” тексти, дотримувалися зовнішніх норм життя і ритуалів “радянського вченого” (були членами КПРС, займалися (активно чи формально) громадською, пропагандистською діяльністю). Вони цілком відповідали офіційному образу “радянського історика” як “бійця ідеологічного фронту”, були, за висловом Наталі В. Гір, одночасно “вченими, проповідниками і державними службовцями”¹⁹.

За всієї спільності низки імперативів наукової праці та суспільної поведінки конкретні вияви такого типу були різноманітними: фанатичні сталіністи, позиції яких після 1953 р. дещо послабились, безпринципні і малограмотні кар’єристи, які знаходили собі застосування за всіх змін ідеологічного клімату, історики-функціонери – керівники наукових історичних установ, на яких покладалася роль “сторожових псів” (Я.Грицак²⁰) історичної науки тощо.

Взірцевим істориком сталіністського типу був Андрій Лихолат (1914-1993). Виходець з багатодітної селянської родини, що мешкала на Черкащині, він у 1940-і – у середині 1950-х рр. зробив блискучу кар’єру. Був абсолютним відмінником, навчаючись на історичному факультеті Київського університету у 1935-1940 рр., в студентські роки вступив “до лав” КПРС. Після здобуття “партійної освіти” у Вищій партійній школі при ЦК ВКП(б) (1940-1942 рр.) протягом 1942-1945 рр. працював на відповідальних посадах в апараті ЦК ВКП(б) – в роки німецько-радянської війни був членом, з 1944 р. – керівником пропагандистської групи ЦК ВКП(б), яка проводила “політичну роботу” у військових частинах Південно-Кавказького і Першого українського фронтів, серед населення прифронтових районів, після того до 1957 р. – інструктором (у 1954-1955 рр. – завідувачем) сектора суспільних наук відділу науки, вузів і шкіл ЦК ВКП(б) (з 1952 р. – КПРС)²¹. Як згадують українські і російські історики, політичні діячі, у кінці 1940-х – середині 1950-х рр. А.Лихолат уважався провідним експертом з “ідеологічної роботи” в апараті вищого політичного органу в СРСР, зокрема, чинив значний вплив на становище історичної науки²². Був одним з ідеологічних наглядців під час підготовки істориками України першого видання курсу “Історія Української РСР” у кінці 1940-х – на початку 1950-х рр., співавторів доленосних для підрадянської історіографії постсталінської доби партійних директив – “Тез про возз’єднання України з Росією” 1954 р. та рішення ЦК КПРС про журнал “Вопросы истории”, прийнятого в 1957 р.²³. Після критики А.Мікояном на XX з’їзді КПРС написаної з ортодоксально-сталіністських позицій монографії А.Лихолата “Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922 гг.)” (М., 1954) (один з партійних лідерів ганив історика за перекладання провини за недоліки в проведенні політики “венного комунізму” в Україні на “неправильно оголошених ворогами народу” українських партійних керівників²⁴) його акції трохи знизились. “На прохання ЦК КПУ”, в 1957 р. він поїхав “зміцнювати” історичну науку в Україну. Впродовж 1957-1961 рр. працював завідувачем одного із секторів Інституту історії партії ЦК КПУ, з 1961 р. і аж до початку 1990-х рр. був співробітником Інституту історії АН УРСР (з 1990 р. – Інституту історії України АН УРСР). В період хрущовської десталінізації змушений був неодноразово публічно визнавати свої помилки, допущені в роки “культу особи”, зазнавав певних перешкод в науковій діяльності²⁵. Будучи, по-своєму, досить кваліфікованим дослідником, доктором наук (1963), понад 200 праць присвятив апологетиці, показу переваг “дружби народів” і більшовицької національної політики, переважно на матеріалі історії України 1917-1930-х рр.

Показовою з погляду прикметних рис численної категорії малокомпетентних, але наполегливих і в’юнких у досягненні посад і звань (а відповідно – й певного життєвого

комфорту) істориків є біографія викладача Львівського університету Василя Осечинського (1904-1981). Син сільського столяра з Вінничини, у 1926 р. вступив до партії (пропрацювавши перед тим три роки на керівній комсомольській роботі в Подільській губернії), у 1928-1932 рр. навчався на історичному факультеті Педагогічного інституту професійної освіти у Києві (хоча мав тільки початкову і не мав середньої освіти), у 1932-1938 рр. був аспірантом Київського університету та одночасно завідувачем кафедри історії у Вищій комуністичній сільськогосподарській школі. У 1938-1940 рр. В.Осечинський обіймав посаду доцента кафедри історії СРСР Київського університету. В 1940 р. його було скеровано до Львівського університету, де одразу, як припускає Я.Шашкевич, за допомогою сильних покровителів (адже не мав не те що наукового ступеня – для того часу це ще було нормальним, а жодної опублікованої праці) став завідувачем кафедри історії СРСР і секретарем парторганізації університету²⁶. На стільці завідувача кафедри історії СРСР просидів (за винятком періоду 1946-1950 рр.) до 1969 р., що було рідкісним явищем. Хоча захистив у 1949 р. кандидатську дисертацію, опублікував в 1954 р. єдину окремо видану працю, писав (?) (як подавав у своїх викладацьких звітах) докторську дисертацію з тематики “колоніального гніту і революційно-визвольного руху в Галичині у період імперіалізму”, “наукове ім’я” створив собі “активним викриттям” “українського буржуазного націоналізму”, “рецидивів т. зв. школи М.Грушевського” в історичній науці. Зокрема, був одним із організаторів цькування І.Крип’якевича у перші післявоєнні роки, у 1960-і завзято критикував викладача Львівського університету С.Злупка за “прагнення реабілітувати буржуазно-націоналістичні організації Західної України”, намагався перешкодити виходу у світ колективної монографії співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР “Торжество історичної справедливості. Закономірність возз’єднання західноукраїнських земель в єдиній українській радянській державі” (Львів, 1968) через її нібито ідеологічні вади²⁷.

“На передньому краю” “української радянської історіографії” перебувала група вчених, які, будучи вихованими в повазі до цінностей, що випливали з комуністичної ідеї, все ж мали відносну інтелектуальну незалежність (і тому не запопадливо, а з тверезою симпатією чи нейтрально ставились до режиму, який після 1953 р. демонстрував певну здатність до оновлення) і були фахівцями далеко не “пігмейного” формату. Домінантою їх професійної поведінки була потреба професійної самореалізації, тому не робили партійної кар’єри. Відтак у науковій роботі відзначалися прагненням поєднати наукові критерії та “партійність”. Попри загальну орієнтацію студій цих істориків на офіційні еталони і “символи віри”, їхня творчість не була ідеологічно сфокусованою. Як зразок такого світогляду, наведемо висловлювання одного з провідних істориків УРСР 1950-х – 1980-х рр. Віталія Сарбея: “Все, що мною писалось (в радянський період – авт.), писалось широко, в основному відбивало мої світоглядні переконання, що базувалися на вірі в соціалізм з людським обличчям як ідеал співжиття всього людства”²⁸.

Саме представники цієї “білої кістки” (не вкладаємо у цю метафору жодного негативного змісту) історичної науки в УРСР відігравали головну роль у виробленні і донесенні до читача владного бачення історії України. Передусім вони становили ядро авторських колективів синтетичних праць, які, на думку сучасних дослідників, найповніше відображали владну візію історії²⁹. Саме їх можна вважати “офіційними істориками” УРСР.

Одним із реномованих істориків України офіційного рангу був Вадим Дядиченко (1903-1971). Майбутній учений народився в Чернігові у родині службовця і вищу освіту

здобув на факультеті соціального виховання в Чернігівському інституті народної освіти (1925-1929 рр.). Після періоду викладацької діяльності в Миколаївському педінституті (1929-1935 рр.) 1935 р. почалася робота в тоді ще Інституті історії ВУАМЛІН, на базі якого в 1936 р. було створено Інститут історії України АН УРСР, де дослідник пройшов усі шаблі професійного зростання – від аспіранта до старшого наукового співробітника, доктора наук (дисертація захищена у 1960 р.), провідного фахівця з українського “феодалізму” за посадою (в. о. заввідділу “історії феодалізму” у 1948-1955 рр., завідувача цього ж відділу у 1961-1973 рр. (в т.ч. у 1963-1966 рр. – заввідділу “історії досоціалістичних формацій”). Одночасно за сумісництвом викладав у Київському університеті. Хоча серед наставників В.Дядиченка були знані творці “золотої доби” в українській історіографії 1920-х рр. Олександр Оглоблин, Василь Дубровський, Павло Федоренко, все наукове життя вченого проходило в рамках свідомого і, радше, щирого служіння саме владному баченню історії. Свої основні праці присвятив політичній системі Гетьманщини (“Лівобережної України”) доби Івана Мазепи і показу “зрадницької діяльності” гетьмана, спеціальним історичним дисциплінам, історії історичної науки в Україні. Був автором чи співавтором більшості узагальнювальних студій із зазначених проблем чи напрямків, виданих в 1940-х – 1960-х рр., в т.ч. брав участь у складанні “Тез” 1954 р., написав сорок чотири гасла з питань історії України XVII – XVIII ст. для “Української Радянської Енциклопедії” (К., 1959-1965), був співавтором шкільного підручника з “історії УРСР”, за яким навчались учні України впродовж 1960-х – середини 1980-х рр. З середини 1950-х рр. долучився до громадського руху за увічнення історії запорізького козацтва³⁰.

Відомим офіційним істориком УРСР “післяжовтневої” доби був Микола Супруненко (1900-1984). Народився в сім’ї робітника-муляра в Полтаві. В 1919 р. став партійцем, в 1919-1920 рр. брав участь у бойових діях в Україні, був серйозно поранений. Роки бурхливої юності М.Супруненка, т. зв. “громадянської війни на Україні”, надалі стали головним об’єктом його наукових зацікавлень як історика. Після активної громадської діяльності у 1920-і рр. 1931 р. за путівкою Дніпропетровського міськкому партії вступив спочатку на підготовчі курси, згодом – на історичне відділення Інституту червоної професури в Харкові (переведений в 1934 р. до Києва), який закінчив у 1936 р. З 1937 р. до кінця життя працював в Інституті історії України (з 1953 р. – Інститут історії) АН УРСР. В 1955-1960 рр. очолював відділ “історії радянського суспільства”, в 1960-1984 рр. – відділ “історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни” в Інституті. Був співавтором усіх колективних синтезів з історії України, виданих в 1950-х – сер. 1980-х рр. Зокрема, керував роботою авторських колективів “радянських” томів “Історії Української РСР” 1956, 1957 і 1967 рр., третього тому праці “Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920” (К., 1967-1970, 3 тт.). Авторитет науковця було визнано і на загальносоюзному рівні – він довгий час був членом Наукової ради АН СРСР з комплексної проблеми “Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції”, Головної редколегії дванадцятитомної “Истории СССР” (М., 1967-1969) і співавтором її VII тому, членом історичної секції Комітету з присудження Ленінських та Державних премій СРСР, входив до складу експертної ради ВАК СРСР тощо. В період після XX з’їзду КПРС обстоював необхідність подолання “культу особи” Й.Сталіна в історичних дослідженнях (щодо цього особливо показовою була його монографія “Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920)”, опублікована у Москві у 1966 р.³¹, яка була позитивно оцінена навіть західною критикою). Заслуги М.Супруненка в історичній

науці були належно оцінені – в 1958 р. його було обрано членом-кореспондентом, а у 1972 р. – академіком АН УРСР³².

“Проміжну” категорію істориків в УРСР становили люди, які органічне прийняття існуючого суспільно-політичного ладу поєднували з любов’ю, сентиментами до України, її історичного минулого, світоглядно балансували між лояльністю до режиму, комуністичної ідеології та прив’язаністю до своєї рідної землі та традиції. Таке роздвоєння, ідейна еkleктика, прагнення вдосконалення і змін в рамках системи були своєрідним аналогом ідейних нуртів руху українських “шістдесятників” на його початковій стадії, хоча історики УРСР згаданого типу, як видається, не мали безпосередніх зв’язків із “шістдесятництвом”. З аналізу їхніх доль бачимо, що природа Сумніву в даному разі крилася в елементарній чесності і критичності мислення, глибокою вкоріненістю в українській селянській стихії, народній культурі, і передусім у непростому особистому досвіді переживання сталінського тоталітаризму, який отримав додаткові підтвердження з початком часткового розкриття правди про попередній період радянської історії після ХХ з’їзду КПРС.

Важливою ідентифікаційною ознакою істориків такого типу було поглиблене опрацювання “дожовтневої” історії України та пов’язаних із нею спеціальних історичних дисциплін, а також те, що в щоденному спілкуванні і наукових працях вони послуговувалися тільки українською мовою. Не виступаючи проти основних принципів і засад владної історичної політики, в умовах середини 1950-х – початку 1970-х рр. вони намагалися розширити інтелектуальні обрії історичної науки в УРСР, побоювали примітивізм, захищали питоми українські компоненти в офіційному образі історії України.

Більший чи менший компонент інакомислення змушував їх вдаватися до тактики мімікрії, приховування поглядів, в т.ч. історичних. З іншого боку, ідеї прихильників паліативної українізації історичного дискурсу знаходили в даний період розуміння (чи, принаймні, не відштовхувалися) в окремих владних кабінетах³³. Тому істориків з подвійною суспільно-політичною орієнтацією, які були на той час провідними дослідниками проблем, якими займалися, бачимо навіть на високих (проте не найвищих, визначальних) посадах в академічній ієрархії УРСР середини 1950-х – початку 1970-х рр. і серед творців офіційного історичного нарративу. На нашу думку, найбільш опукло такий спосіб позиціонування виявився в діяльності Костя Гуслистого (1902-1973), Івана Гуржія (1915-1971), Володимира Голобуцького (1903-1993), Федора Шевченка (1914-1995).

К.Гуслистий народився в Олександрівську (нині Запоріжжя) в робітничій родині. Навчався в Дніпропетровському ІНО, на зламі 1920-1930 рр. отримав добрий аспірантський вишкіл під керівництвом видатних істориків Дмитра Яворницького і Дмитра Багалія. Впродовж 1930-х – початку 1970-х рр. працював у різних наукових установах і вищих школах України, але найбільш плідною була його праця в Інституті історії України АН УРСР (1936-1954) та Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (1954-1973), де посідав посаду заступника директора з наукової роботи. Був автором або співавтором перших в історичній науці УРСР після “Історії України-Руси” М.Грушевського узагальнювальних праць з історії України, написаних на основі формул, “перехідних” від національної до радянської, виявленої в “Тезах” 1954 р., схеми української історії (кінець 1930-х – перша половина 1940-х рр.). Після розгромної критики цих синтезів та власної наукової діяльності в “ідеологічній” постанові 1947 р. про Інститут історії України АН УРСР став значно обережнішим.

Вступив 1952 р. до КПРС. Брав участь в розробці “Тез” 1954 р.³⁴. З середини 1950-х рр. зосередився на виробленні не напрацьованої на той час в історичній науці СРСР концепції етногенезу українського народу, в якій проводилася думка (яка офіційно не заборонялася, але й не заохочувалася) про суголосність динаміки етнічного розвитку українців та росіян і яка набула статусу офіційної. За цією проблемою захистив в 1962 р. докторську дисертацію (за сукупністю наукових праць). Відзначений обранням 1969 р. членом-кореспондентом АН УРСР. Був активним учасником пам’яткоохоронного і краєзнавчого руху, конкретними кроками прислужився реабілітації імені і творчої спадщини напівзабороненого до середини 1950-х рр. Д.Яворницького³⁵. За непідтвердженими джерельно відомостями, смерть історика прискорила заборона на публікацію монографії “Історичний розвиток української нації”³⁶, яка була своєрідним підсумком його попередніх студій і верстка якої “пішла під ніж” з початком ідеологічної реакції в Україні в 1972 р.³⁷.

Непересічною постаттю на тлі історичної науки в УРСР післявоєнного періоду був І.Гуржій. Народжений у багатодітній селянській сім’ї в с. Худяки на Черкащині, історик прийшов у науку в тридцятирічному віці, маючи за плечима важкий, навіть як на ті часи, життєвий шлях (зокрема, зазнав контузії під час війни у 1945 р.) і диплом випускника історичного факультету Одеського університету (1936-1941). Трохи більше як за десять років завдяки натхненній праці і раціональній організації наукової роботи зробив безпрецедентну наукову кар’єру – пройшов шлях від аспіранта до кандидата (1948), доктора наук (1953) і члена-кореспондента АН УРСР (1958). Вступив до КПРС у 1954 р. Залучався до підготовки більшості синтезів з української історії та енциклопедичних видань 1950-х – початку 1970-х рр., зокрема, був співавтором статті “Украинская ССР. Исторический очерк” в “Большой Советской Энциклопедии” (М., 1956, т. 44), членом Головної редколегії 12-томної “Истории СССР” (М., 1967-1969), займав доволі високі науково-адміністративні посади (1958-1971 рр. – заступник директора Інституту історії АН УРСР з наукової роботи, протягом ряду років входив до складу керівних органів АН УРСР, Експертної комісії ВАК СРСР тощо). Високе реноме І.Гуржію принесла насамперед ґрунтовна розробка, фактично, більшості питань соціально-економічної історії України кінця XVIII ст. – XIX ст., яку він вивчав у річищі проблематики та підходів офіційної історичної науки³⁸. Разом із тим, був “інтелектуалом з українською вдачею” (Я.Дзира³⁹), стримував натиск українофобів і підтримував національно орієнтованих істориків в Інституті історії АН УРСР, опікувався низкою проектів, спрямованих на об’єктивніше вивчення українського минулого (зокрема, започаткування на початку 1970-х рр. археографічної серії “Джерела з історії України”)⁴⁰.

Між Сциллою політичної кон’юнктури, власних історичних поглядів, сформованих у часи інтенсивного переведення історичної науки в СРСР на державно-ідеологічні рейки у 1930-і – 1940-і рр., і Харибдою глибоко захованого українського патріотизму та українознавчих наукових зацікавлень довелося прожити творче життя В.Голобуцькому. Народився на Чернігівщині в родині сільського священика, вчителя і громадського діяча, певний час навчався в Новгород-Сіверській духовній семінарії, але змушений був приховувати своє соціальне походження, вказуючи вже з 1920-х рр. на те, що він нібито “із сільської бідноти”. З середини 1920-х до середини 1940-х рр. навчався і працював у середніх і вищих школах Росії, тут же захистив під керівництвом провідного офіційного історика СРСР Бориса Грекова кандидатську дисертацію (1938), згодом і докторську дисертацію (1947). В 1947-1949 рр. був деканом історичного факультету

Чернівецького університету, з того ж часу працював (до 1961 р.) в Інституті історії АН УРСР, а згодом викладав у київських вузах і був науковим співробітником Інституту економіки АН УРСР⁴¹. В 1950 р. став “партійцем”. За обставин визнання державою після прийняття “Тез” 1954 р. “прогресивної історичної ролі запорізького козацтва” опублікував цикл ґрунтовних праць з історії козащини і став її офіційним літописцем, розглядаючи степове лицарство, швидше, під “класовим”, а не російськоцентричним, кутом зору⁴²; був одним з ініціаторів громадського руху за увічнення пам’яті запорізького козацтва⁴³. Крім того, досліджував, у т.ч. на монографічному рівні, історію економіки України в ранньомодерний час, дипломатичну історію “Визвольної війни 1648-1654 рр.”. Разом з іншим українським істориком Іваном Бойком (1899-1971) в кінці 1952 р. написав листа до Й.Сталіна, в якому містилось історичне обґрунтування неправомірності використання терміну “возз’єднання” для трактування українсько-російських взаємин у середині XVII ст. і уникнув серйозного покарання лише завдяки пом’якшенню політичної ситуації в Україні після смерті радянського диктатора⁴⁴.

Чи не найяскравішою постаттю з категорії тих істориків, хто мав партійний квиток і українську душу, був Ф. Шевченко. Народився в с. Дунаївці на Поділлі (нині місто в Хмельницькій області). Проїшов шлях від колгоспника, робітника на взуттєвій фабриці до студента і аспіранта Московського історико-архівного інституту (студії в цій установі закінчив 1940 р.), кандидата (1943) і доктора (1963) історичних наук, члена-кореспондента АН УРСР (1969). У 1940-і рр. працював на керівних посадах в архівних установах України, Росії, Узбекистану, викладав у Київському університеті. З 1949 р. до кінця життя був співробітником Інституту історії АН УРСР (з перервою у 1968-1972 рр., коли очолював Інститут археології АН УРСР). Ф. Шевченко – один з ініціаторів видання “Українського історичного журналу” і перший його головний редактор. Він увійшов до української історичної науки як дослідник з небуденною (в сенсі підрадянської історіографії) широтою історичного світогляду та творчого діапазону. Опрацьовував питання української історії доби Хмельниччини і Гетьманщини, соціальної боротьби в західноукраїнських землях в 1840-х рр., спеціальних історичних дисциплін, історії української історіографії, теорії історії (загалом з-під пера вченого вийшло понад 600 праць). У низці досліджень нетрадиційно розв’язував проблеми, на той час, фактично, табуйовані або “остаточно вирішені” в офіційній історіографії (про справжні наміри московського уряду та керівників повстанців на початковому етапі “Визвольної війни” середини XVII ст., місце козацької старшини у подіях війни, значення діяльності М.Грушевського, роль дискусій та критерій істини в історичній науці тощо). Будучи ідеологічно не зацикленим вченим і одним з небагатьох, за словами І.Крип’якевича, “справжніх українських комуністів”⁴⁵, Ф.Шевченко відверто співпрацював з “неблагонадійними” українськими науковцями, і, таким чином, виконував роль своєрідної сполучної ланки між офіційною та неофіційною, ревізійністською історіографією в УРСР. За деякі свої неортодоксальні тексти та вчинки неодноразово зазнавав ідеологічних нагінок⁴⁶.

Протягом усього зазначеного часу значну активність на полі історичної науки в УРСР демонстрували вчені з альтернативним до офіційного історичним світоглядом загалом і таким же баченням національної історії зокрема. Якщо, за підрахунками Богдана Кравченка, тоді в Україні серед 35-40 мільйонів її жителів було лише близько 950 людей, які в той чи інший спосіб виявили свою незгоду з практикою комуністичного урядування⁴⁷, то серед двох – трьох з половиною тисяч науковців-істориків кількість тих, які притаманними історичній науці методами заперечували адекватність виплеканого режимом образу минулого їхньої Вітчизни, не перевищувала 15-20 осіб.

Таке настановлення впливало насамперед зі скептичного чи відверто негативного ставлення до існуючої комуністичної системи. Нерадянські погляди віддзеркалювали як неповторний індивідуальний життєвий шлях, пройдений окремими вченими, так і деякі спільні “поколінські” чинники, які впливали на формування переконань та уявлень певних груп істориків.

Якщо в суспільно-політичній та етнопсихологічній площинах для істориків цього типу була властивою чітка ідентифікація з українством, то в інтелектуально-професійному сенсі – ототожнення себе з нерадянською українською історіографічною традицією і професійною культурою. Особливим ореолом (а на думку Я.Дзири – справжнім культом⁴⁸) у колах національно орієнтованих дослідників була оточена постать напівзабороненого до середини 1960-х рр. найвидатнішого представника національної парадигми в українській історіографії – М.Грушевського.

Окрім названих ознак, виявлених опосередковано, можна назвати низку видимих атрибутів, притаманних опонентам офіційної історіографії в УРСР середини 1950-х – початку 1970-х рр. Їх об’єднувала неучасть у розробці партійної і радянської проблематики та перебування поза КППС (окрім Михайла Марченка, партійця з 1927 р.⁴⁹ і Миколи Ткаченка – члена партії з 1956 р.⁵⁰, що для першого було, як покажемо далі, наслідком ілюзій несвідомої молодості, а для шістдесятичотирирічного М.Ткаченка – очевидно, “свідомою” спробою засвідчення політичної “зрілості”), натомість вони наполегливо актуалізували питання “дожовтневої” української історії, перебували в епіцентрі пам’яткоохоронного і краєзнавчого руху (захищали від знищення пам’ятки української культури, виступали з ініціативами, спрямованими на відновлення історичної пам’яті українського народу). Жоден із них не посідав у 1950-і – 1980-і рр. науково-адміністративних посад навіть найнижчого рангу (за винятком Івана Крип’якевича).

Попри виразне відчуження від офіційної історіографії, історики такого типу були приневолені до виконання певного мінімуму правил, які засвідчували їхню політичну лояльність, – в публікаціях заперечували лише окремі тези і концепції офіційної візії історії, не відкидаючи її загалом, удавались до стилістичного ідеологічного камуфляжу (вставляли у свої тексти обов’язкові набори цитат з “класиків марксизму-ленінізму”, використовували елементи типової для наукових праць в СРСР лексики і термінології).

Генеалогічний зв’язок з українською історичною наукою дототалітарної доби зберігали “недостріляні” під час сталінських репресивних хуртовин представники генерації “двадцятників”. Всі вони пройшли через переслідування, цькування, приниження в 1930-і – 1940-і – на початку 1950-х рр. Будучи надломлені фізично і духовно, полишили активні наукові студії, втім скористались покращенням свого становища для захисту підготовлених ще у 1920-і рр. дисертацій і видання (в пристосованому до нових умов вигляді) написаних тоді ж книг. Знаний історик господарства Гетьманщини і архівіст Павло Федоренко (1880-1962), якого трічі в 1930-х – на початку 1940-х рр. заарештовували і один раз ув’язнили за “контрреволюційну діяльність”, з другої половини 1940-х рр. “перекваліфікувався” в музейного працівника (в 1946-1948 рр. працював в історико-культурному заповіднику “Києво-Печерська Лавра”, в 1948-1954 рр. – в Музеї історії Корсунь-Шевченківської битви у Корсуні) і зумів видати в 1960 р. у Москві монографію “Рудни Левобережної України в XVII – XVIII вв.”⁵¹. Історик українських міст, краєзнавець, поліглот (знав 17 мов), керівник “Братства самостійників” у часи Центральної Ради і учасник бою під Крутами Валентин Отамановський (1893-1964) був двічі засуджений у 1930-і рр., з 1936 по 1958 р. поневірявся поза межами України, заробляючи на життя викладанням і перекладами з іноземних мов; водночас домігся

захисту кандидатської (1946, Московський університет), докторської (1956, Ленінградський університет) дисертацій з урбаністичної проблематики, публікації докторської монографії “Города Правобережної України под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в.” (Саратов, 1955), повернення в 1958 р. в Україну, де до кінця життя очолював кафедру латинської мови в Харківському медінституті і опублікував низку розвідок з історії української медицини⁵². Представник “київської” історичної школи М.Грушевського дослідник селянства Гетьманщини Микола Ткаченко (1892-1965) після звільнення з ВУАН у 1933 р. (з клеймом “класовий ворог”) не піддавався прямим репресіям, але довго в наукових інституціях в Україні, куди вдавалося влаштуватися, не затримувався; під час перебування на своїй останній науковій посаді старшого наукового співробітника Інституту літератури АН УРСР (1952-1963) переорієнтувався на вивчення життя і творчості Тараса Шевченка⁵³. Разом з істориком Оленою Компан та мистецтвознавцем, істориком української архітектури Григорієм Логвином опублікував на сторінках “УІЖу” (1964, № 2) лист-заклик до створення істориками УРСР “фундаментальної праці про культуру українського народу”⁵⁴ (яка в період “українській радянській історіографії” так і не була написана), незадовго до смерті (у 1964 р.), захистив докторську дисертацію зі своєї “старої” теми⁵⁵.

Назовні (а до певної міри – і насправді) значно благополучніше в останні роки життя складалась наукова біографія чи не найвидатнішого учня М.Грушевського, автора близько 900 праць (з яких у 1950-і – 1960-і роки в УРСР видано не більше 60-и) Івана Крип’якевича (1886-1967). До початку 1950-х рр. ветеран української науки, людина з давно сформованими твердими українськими переконаннями пережила і піднесення до рангу радянського доктора наук, декана історичного факультету Львівського університету, керівника Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР на зламі 1930-х – 1940-х і в середині 1940-х рр., і brutальне цькування в післявоєнний час за приналежність до школи М.Грушевського. На початку 1950-х рр. у зв’язку з підготовкою до ювілею “возз’єднання України з Росією” влада знову потребувала І.Крип’якевича як провідного в Україні знавця Хмельниччини, який міг сказати вагоме слово у цій пропагандистській акції. В тактиці загравання з І.Крип’якевичем важливим був також і такий аспект, як політична недоцільність ігнорування надто високого громадського і наукового авторитету вченого в умовах нового курсу Кремля щодо України і змін в історичній науці після смерті Й.Сталіна. І знову кар’єра науковця пішла вгору – в 1953 р. його призначили директором Інституту суспільних наук АН УРСР (на цій посаді він перебував до виходу на пенсію у 1962 р.), в 1958 р. Івана Петровича було обрано академіком АН УРСР, в 1961 р. надано звання заслуженого діяча науки УРСР. Змушений був вдаватися до реверансів у бік режиму і сам учений – писати в низці праць про “віковічні зв’язки українського і російського народів”, про те, що Б.Хмельницький був “поборником возз’єднання” і т. п., номінально засудити свої “немарксистські” праці дорадянського періоду наукової творчості⁵⁶. Проте навіть у написаних під приводом “перяславської” кампанії дослідженнях (“Зв’язки Західної України з Росією до середини XVII ст.” (К., 1953), “Богдан Хмельницький” (К., 1954), як мінімум, на фактологічному рівні не хибив проти історичної істини. У сер. 1950-х – сер. 1960-х рр. розгорнув активну роботу в царині спеціальних історичних дисциплін, найвищим досягненням якої було упорядкування разом з Іваном Бутичем археографічної збірки “Документи Богдана Хмельницького (1648-1657)” (К., 1961). У студіях і виступах на наукових форумах І.Крип’якевич принципово і, за тих обставин, філігранно обстоював принципи науковості в історичних дослідженнях. Як керівникові Інституту суспільних

наук АН УРСР, І.Крип'якевичу вдалося сформувати із співробітників цієї установи науково продуктивний колектив українських учених-гуманітаріїв і протистояти спробам наповнити Інститут “ідеологічно підкутими” кадрами. Всупереч витвореному в СРСР у сер. 1950-х – 1960-і рр. образу І.Крип'якевича – “українського радянського історика”, який позбувся своїх “помилок буржуазно-націоналістичного характеру”⁵⁷, насправді він залишався людиною, глибоко чужою радянській системі; це знали і самі уповноважені до ідеологічної роботи в УРСР органи (показово зазначене ілюструє факт постійного нагляду за істориком з боку КДБ)⁵⁸.

Зовсім іншою, ніж у галичанина І.Крип'якевича, була генеза світогляду радянського українця, дослідника української історіографії, культури, політичної історії Михайла Марченка (1902-1983). До кінця 1930-х рр. він був вірним неофітом комуністичної ідеї: в рідному селі Гатне біля Києва очолював ревком і комбід (1919), брав участь у партизанському русі проти армії А.Денікіна, обіймав керівні громадські та партійні посади в селах на Київщині, був тут одним із організаторів колгоспів. Навчався в Інституті червоної професури (1932-1937), після закінчення якого в 1937 р. був скерований ЦК КП(б)У до Інституту історії України АН УРСР, де його обрали секретарем партійної організації і призначили завідувачем сектора “феодалної доби” (причому, захистив кандидатську дисертацію в 1940 р.). Людина пряма і незалежна, тоді ще щирий комуніст-інтернаціоналіст, на відміну від багатьох своїх колег по Інституту, не сприйняв переорієнтації історичної науки СРСР з “класових” на шовіністично-російські позиції, про що відверто висловлювався в приватних бесідах і на наукових зібраннях⁵⁹. На світосприйняття М.Марченка вплинули і приятельські взаємини, які зав'язалися в стінах академічної установи, з чільним діячем української історичної науки, що пережив на той час ідеологічні нагінки, Олександром Оглоблиним⁶⁰. Особливо важливим чинником, який сприяв еволюції вченого в бік нелояльності до влади, було перебування на посаді ректора Львівського університету після приєднання Західної України до УРСР (жовтень 1939 р. – серпень 1940 р.). Тоді М.Марченко побачив справжні реалії життя в нерадянському світі, мав можливість спілкування з вільною від комуністичної “зашореності” львівською інтелігенцією, а головне – отримав необмежений доступ до забороненої в Радянській Україні літератури⁶¹. Зерна зневіри в системі, якій віддано служив, рясно проросли під час ув'язнення в сталінських таборах в 1941-1944 рр., куди потрапив за доносом одного свого інститутського “колеги”. У післявоєнний час викладав у Київському педінституті, а з 1956 р. до виходу на пенсію у 1974 р. – у Київському університеті. З понад 80-и його наукових і науково-популярних праць найзначнішими були єдина синтетична студія з історії української культури в історичній науці УРСР 1930-х – 1980-х рр. “Історія української культури: З найдавніших часів до середини XVII ст.” (К., 1961) і написана у значній мірі з неортодоксальних позицій “Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)” (К., 1959). В рецензійній полеміці з приводу останнього дослідження захищав від “обпльовування” наукову спадщину М. Грушевського⁶². На партійних зборах у педінституті у березні 1956 р. гостро критикував сталінізм, зокрема національну політику партії (наприклад, висловив думку, що “українська культура за роки радянської влади розвивалася менше, ніж у дореволюційні роки, що зараз немає майже українських шкіл і ми маємо факти, коли в школах діти не можуть навчатися українською мовою, [...] що наша цензура у видавництвах більш сувора, ніж це було при царській владі”), за що отримав “догану з занесенням до особової справи”⁶³. Погляди М.Марченка-громадянина засвідчують його антирадянські висловлювання в колі рідних і близьких (наприклад, своєму

онукові, одному з провідних діячів дисидентського руху 1970-х – 1980-х рр. в Україні Валерію Марченку він говорив, що, “будуючи нове суспільство, мені і не ввижалося, що воно обернеться в такий кошмар”⁶⁴, а сусідці і приятельці О.Компан якось кинув репліку: “Проср...ли ми Україну в 1918 році”⁶⁵).

У 1950-і – 1960-і рр. в українську історіографію увійшли ряд істориків дещо молодшого від названих учених покоління, які мали (чи здобули) нерадянське, національно-патріотичне світосприйняття і наважились на спротив панівному способу писання історії України. Мова йде про дві нечисленні групи істориків, що жили і працювали відповідно у “галицькій” та “загальноукраїнській” столицях – Львові і Києві. При цьому певні відмінності між ними простежувалися не лише у такому формальному показнику, як місце фізичного перебування, а й способі набуття та характері “інакшості”.

Ніколи не був носієм радянської ідентичності відомий історик соціально-економічних процесів в Україні пізньосередньовічного та ранньомодерного періодів, фахівець зі спеціальних історичних дисциплін Ярослав Кіс (1918-1986). Народився в с. Підмихайлівці на Станіславщині (нині – Івано-Франківська область) в родині національно свідомих українців. На формування історичних поглядів майбутнього вченого важливий вплив мало навчання на філософському відділенні Греко-католицької богословської академії у Львові (1937-1939), де слухав курси, які читались учнями М.Грушевського Іваном Крип’якевичем, Миколою Чубатим, знаним українським археологом Ярославом Пастернаком. В роки навчання на історичному факультеті Львівського університету (1939-1948 рр., з перервою у 1940-1945 рр., коли проходив службу у лавах Червоної армії, хоча не брав участі у військових діях) захоплювався викладами іншого “грушев’янца” Мирона Кордуби. Все професійне життя Я.Кіса було пов’язане з його Альма Матер, де викладав з 1948 до 1986 рр., захистив тут кандидатську (1953) і докторську (1969) дисертації. Хоча зберігав зовнішні вияви лояльності до режиму, у своїй дидактичній і науковій діяльності ніколи не зраджував своїх переконань і не піддавався партійному диктату, що було в перетвореному на bastion боротьби з “українським буржуазним націоналізмом” університеті справжньою рідкістю. Зокрема, його наукові праці не містили жодного кон’юнктурно-ідеологічного компонента, в навчальних аудиторіях і неопублікованих текстах опонував радянській історіографічній ортодоксії (наприклад, на засіданнях гуртка з вивчення “феодальної” історії України, яким керував упродовж 1957-1973 рр., в розмовах із своїми дипломниками закликав опрацьовувати українську історію за творами М.Грушевського, дорадянськими студіями І.Крип’якевича, працями польських істориків першої пол. ХХ ст., у яких можна було знайти посилання на заборонених в ті роки українських і західних авторів, а в одній з неопублікованих рецензій назвав М.Грушевського “видатним ученим”). Промовисто про репутацію науковця свідчить такий факт: незадовго до смерті І.Крип’якевич заповідав своєму синові Роману Крип’якевичу передати домашній архів родини комусь із трьох осіб, – Іванові Бутичу, Ярославові Ісаєвичу або Ярославові Кісю. Після “викриття” органами КДБ в 1973 р. “антирадянської групи” з числа чотирнадцяти студентів франкової вищої школи, семеро з яких входили до складу наукового гуртка, керованого Я.Кісем, професор зазнав жорсткого цькування за “безвідповідальне ставлення, формалізм і серйозні зриви в ідейно-політичному вихованні студентів”⁶⁶.

Чи не найбільше відчуження від офіційної історіографії в УРСР було притаманним професійній і громадянській поведінці сходознавця, дослідника окремих проблем історії України та спеціальних історичних дисциплін Ярослава Дашкевича (нар. у 1926 р. у Львові). Батьками вченого були відомі галицькі військові та громадські діячі доби Української революції і міжвоєнного часу Роман Дашкевич та Олена

Степанів; він, за словами його біографа І.Гирича, “тисячами ниток був пов’язаний з різними середовищами політичного і культурного галицького життя 20-30-х рр. ХХ ст.”⁶⁷. Отримане в юнацькі роки патріотичне виховання, добрий науковий вишкіл (закінчив Академічну гімназію у Львові (1944) і філологічний факультет Львівського університету (1949)), схильність до самоосвіти і широке коло наукових зацікавлень “спроєктували” подальшу наукову біографію Я.Дашкевича, а демонстративна закоріненість у національну традицію у значній мірі визначили ставлення режиму до діяльності дослідника, як і самого Ярослава Романовича – до влади та одержавленої “української радянської науки”. В радянські роки зазнавав постійних переслідувань, обмежень у науковій діяльності (“репресивна” глава біографії Я.Дашкевича почалася в сталінських в’язницях та таборах, згодом його не допускали до відповідних навіть формальним досягненням вченого наукових посад, забороняли публікуватися, примушували до довгих років безробіття). В центрі його наукових зацікавлень у радянський період були проблеми вірменістики, передусім українсько-вірменські історичні зв’язки (за монографією “Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV – XIX веков (Историографический очерк)” (Ереван, 1962) захистив в Інституті історії АН Вірменської РСР в 1963 р. кандидатську дисертацію); був укладачем низки археографічних видань; мав плідні наукові контакти з зарубіжними вченими і активно публікувався за кордоном⁶⁸.

Виразно еретичну позицію в контексті підрадянської історіографії займав гурт з чотирьох дослідників, який працював у відділі “історії феодалізму” Інституту історії АН УРСР в 1960-і – на початку 1970-х рр. До нього входив історик східного слов’янства і археолог Михайло Брайчевський (1924-2001), дослідниця історії міст України ранньомодерної доби та історіософських питань Олена Компан (1916-1986), історик запорізького козацтва, української рукописної книги XVI – XVIII ст., життя і творчості Володимира Вернадського Олена Апанович (1919-2000), історик-джерелознавець, літературознавець, мовознавець Ярослав Дзира (нар. у 1931 р.).

У кожного з них був свій особливий шлях визрівання критичного ставлення до радянської дійсності, зокрема – і до постулатів офіційної історичної науки. Цікаво, що майже всі вони (окрім Я.Дзирі) не були етнічними українцями і не виховувались в юнацькі і молоді роки в українському культурному середовищі, проте вже в 1960-і рр. перетворились на завзятих волонтерів національної історичної спадщини. На те, що виходець з етнічно польсько-російської і російськокультурної київської родини М. Брайчевський став українцем, мали вплив не тільки довготривалі чинники (як, прикладом, сталий професійний інтерес до раннього періоду української історії, пам’яток київської старовини), але й такий, здавалось би, малозначущий фактор, як роки навчання в російській (!) середній школі – саме там, як згадував сам М.Брайчевський, від учительки української мови і літератури Марії Полікарпівни Юркової він почув і засвоїв “елементарну істину: кожен народ має право на свою мову, на свою культуру і на свій особливий імідж” і саме вона прищепила юнакові “глибокий пієтет до української проблематики”⁶⁹. О.Компан, в якій, за її ж словами, “не було не краплини української крові”⁷⁰, увійшла в коло української підрадянської інтелігенції доби хрущовської “відлиги” та її ідейних шукань у значній мірі завдяки шлюбному союзу з відомим, не дуже шанованим владою українським письменником Іваном Сенченком (1901-1975), а арешт в 1937 р. батька і смерть у ніч арешту матері, нужденні передвоєнні і воєнні роки (на утриманні О.Компан залишилось два молодші брати і сестра) не могли не викликати прохолодного ставлення до режиму⁷¹. Білоруска О.Апанович прийшла до

українського берега, занурюючись у світ степового лицарства і ставши, як жартував Ф. Шевченко, “першою жінкою, яка проникла в Запорізьку Січ”⁷²; а під впливом розповідей колег-істориків, які пережили голодомор 1932-1933 рр., що воскресили спогади про трупи померлих від голоду селян, котрі бачила на власні очі в Харкові 1933 р., поступово зароджувались сумніви в справедливості суспільного ладу у “першій у світі країні трудящих”⁷³. Єдиним із “четвірки” “відступників” з академічного інституту, кому не потрібно було проходити складну ідейну еволюцію, був Я.Дзира – виходець з галицької селянської сім’ї, в якій виховувався в національно-християнському дусі. Уже в юнацькі роки двічі потерпав від своєї “ідейної незрілості” – в 1947 р. був виключений з середньої школи за використання у відповідях на уроках історії знань, узятих із забороненої літератури – “Великої історії України” Миколи Голубця та Івана Крип’якевича, праць Дмитра Дорошенка, Володимира Кубійовича, Богдана Лепкого, а в 1949 р. його звільнили з роботи в школі, де вчителював у початкових класах, за те, що не спромігся вступити до комсомолу⁷⁴.

Аналіз життєвого і творчого шляху М.Брайчевського, О.Компан, О.Апанович та Я.Дзири дозволяє зробити висновки і про деякі загальні обставини, які привели усіх їх до, так би мовити, “спільного знаменника”. Це, передусім, їх близькість до середовища українських інтелектуалів, які склали ядро руху “шістдесятників”, – усі вони (у більшій чи меншій мірі) мали добрі людські стосунки та знаходились у колі ідей Ліни Костенко, Алли Горської, Івана Дзюби, Зеновії Франко, Євгена Сверстюка, Івана Світличного⁷⁵. Усі мали в домашніх бібліотеках або давали читати, дарували один одному “всюдисущого”, як його називали у “феодальному” відділі, М.Грушевського, інших класиків української історіографії, праці яких перебували в спецфондах⁷⁶. Більшість із них (окрім перекonanого антикомуніста Я.Дзири) захоплювалися злободенним тоді “новим прочитанням” класиків “марксизму-ленінізму”, також до їхнього читацького репертуару входили актуальні для того часу твори ревізіоністів марксизму П.Тольятті, М.Джіласа⁷⁷. Інформацію про справжній стан речей у країні і світі отримували також із повідомлень західних радіостанцій.

Звичайно ж, на погляди кожного з них мало неабиякий вплив тісне взаємне спілкування. Їх зближувала не тільки професійна (дослідження історії України з неофіційних позицій), громадсько-просвітницька діяльність (зокрема, читали лекції з історії України, козацтва на громадських засадах в 1967-1968 рр., які були заборонені владою в 1968 р; виступили ініціаторами організації в 1966 р. і активістами Українського товариства охорони пам’яток історії та культури тощо)⁷⁸, але й репресії з боку режиму – всі вони, починаючи з 1972 р., аж до кінця 1980-х рр. перебували на становищі проскрибованих науковців.

Найбільш плідною в науковому сенсі і виразною в розумінні громадської позиції в середовищі згаданої неформальної групи істориків була постать М.Брайчевського. Був людиною харизматичною, наділеною багатьма винятковими моральними та інтелектуальними якостями. Як учений вирізнявся широтою зацікавлень і неабиякою ерудованістю, оригінальним власним баченням історичних подій і явищ, яке принципово обстоював у суперечках навіть з визнаними авторитетами історичної науки. Є автором близько 500 опублікованих і кількох десятків неопублікованих праць, переважна частина яких присвячена різним питанням історії східних слов’ян в I тис. н. е. Історичні погляди М.Брайчевського формувалися під впливом глибокого опрацювання і вдумливого аналізу праць К.Маркса (вважав його “великим ученим, який до “марксизму” в його радянському трактуванні не має ніякого відношення”⁷⁹),

Ф. Енгельса і В. Леніна, творів М. Грушевського, до якого ставився з великою пошаною⁸⁰, класичної та сучасної йому російської і європейської літератури з ділянки археології та ранньосередньовічної історії Європи (зокрема, високо цінував концепцію визнаного фахівця слов'яно-руської археології Бориса Рибаківа про найдавніше середньодніпровське, а не північне, ядро Київської Русі⁸¹). Попри те, що деякі ортодокси в Інституті археології АН УРСР (де вчений працював у 1948-1960 рр.) вже в 1950-і рр. вважали М. Браїчевського “українським буржуазним націоналістом”⁸², як гадаємо, до початку – середини 1960-х рр. він не сприймався офіціозом і не був опозиційно налаштованою до влади особою (наприклад, залучався до написання колективних синтезів, серед них “Нариси стародавньої історії Української РСР” (К., 1959), “Історія Української РСР” (К., 1967, 2 тт.), “Історія селянства Української РСР” (К., 1967, 2 тт.), “Історія українського мистецтва” (К., 1966-1968, 6 тт.); підготував за власною ініціативою 1960 р. до друку в одному з центральних московських видавництв цілком “правовірний” підручник з “основ марксистської філософії” (приміром, у ньому міститься таке “одкровення” науковця: “багатонаціональний СРСР – приклад блискучого вирішення національної проблеми в соціалістичній державі”⁸³). Тільки активна участь у русі “шістдесятників”, який з середини 1960-х рр. все більше перетворювався в політичну опозицію режиму (а спрямована проти радянської інтерпретації українсько-московського договору 1654 р. стаття М. Браїчевського “Приєднання чи возз’єднання?” (1966) набула значної популярності у самвидаві, стала одним з маніфестів українських дисидентів⁸⁴), також репресії проти історика за його принципову наукову і громадську позицію, до яких вдавалася влада в кінці 1960-х – на початку 1970-х рр., остаточно підштовхнули історика у табір переконаних “антирадянщиків”. Надалі, аж до кінця 1980-х рр., М. Браїчевський залишався “персоною нон-грата” (за висловом Г. Касьянова⁸⁵) в “українській радянській історіографії”. М. Браїчевський закарбував своє ім’я в анналах української історичної науки як самотній вчений Радянської України 40-х – 80-х рр., який уже в працях 1960-х рр. заманіфестував не лише незгоду з окремими положеннями офіційної схеми історії України, а й фактично обґрунтував її загальну неспроможність⁸⁶.

Велика частина істориків зазначеної доби – принаймні ті, хто належав до вчених “першого плану”, – не були фанатичними трубадурами режиму, хоча більшість, усе ж, позиціонувалась як лояльні громадяни “країни Рад”. Ця ж більшість, яка формувала кадрову основу історичної науки УРСР в 50-і – 60-і рр., мала радянський фаховий вишкіл і не мала пошани, ба, навіть достатньої інформації, про надбання своїх попередників та сучасників у небільшовицькому світі. Її представники ідентифікували себе з офіційною “радянською історіографією” та її дослідницькою культурою (зі звичкою йти у фарватері партійних приписів, домінуванням у творчості “актуальної” проблематики та “марксистсько-ленінських” поглядів на хід історичного розвитку тощо). Хоча не можна відкидати використання в науковій діяльності “рафінованих” “радянських істориків” в УРСР конформістських стратегій, все ж, вони не стільки пристосовувалися до існуючих вимог, скільки органічно їх приймали, служили системі, яка розглядала історичну науку як свою ідеологічну підпору, “не за страх, а за совість”.

При тому ототожненні з “радянською історичною наукою”, яке було властиве питомій частині істориків в УРСР, починаючи з середини 1950-х рр. виокремилась нечисленна група національно орієнтованих інакодумців, які в різний спосіб атакували рудименти і переглядали догми “радянської історіографії”, насамперед ті, що стосувалися насадженого нею образу історії України. Вони поставили на порядок денний

момент автономії творчого процесу та поступового розкріпачення наукової історичної думки. Не випадковим видається те, що серед тих, хто чинив опір нав'язуванню гранднарративу, бачимо винятково й опонентів більшовицького ладу в політичному сенсі. До них належали ті українські історики, які вціліли від сталінських чисток, або ж були виховані вчителями із генерації адептів української Кліо, яка творила в міжвоєнний період, або ж були представниками тієї частини українського суспільства, яку називають “дітьми відлиги”.

Між цими відмінними суспільно-політичними та професійно-інтелектуальними орієнтаціями мігрувала група вчених, до розуміння змісту світогляду якої можна наблизитись у межах такої формули: “політично – радянці, етнічно – українці”. В фаховому ж плані їх об'єднувало прагнення вивести історичну науку в УРСР на той рівень, який відповідав кращим зразкам історичної науки в СРСР, та примирити елементи українськоцентричного бачення історії з забарвленим великоросійським шовінізмом метатекстом офіційної історіографії.

¹ Див.: Винар Л. Думки про “Українського історика” і сучасний стан української історичної науки// Український історик. – 1978. – № 1-3. – С. 7-9; Яремчук В. Трактатування діяльності М. Грушевського в радянській історіографії післясталінського часу (середини 1950 – початку 1970-х рр.)// III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. – Луцьк, 2007. – Т. 1. – С. 376-383; Він же. Образи історії запорізького козацтва в історичній науці УРСР середини 1950-х – середини 1980-х рр.// Наукові записки [Національного університету “Острозька академія”]. Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип. 8. – С. 161-173.

² Советская историография. – М., 1996. – С. 9-10, 23-24; Балакин В.С. Отечественная наука в 50-е – сер. 70-х гг. XX в. (Опыт изучения социокультурных проблем). – Челябинск, 1997. – С. 198-202.

³ Наука и кризисы: историко-сравнительные очерки. – СПб, 2003. – С. 9.

⁴ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: Статистичний збірник. – К., 1973. – С. 206.

⁵ Шевченко Ф. Історія і сучасність. – К., 1965. – С. 19.

⁶ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР ... – С. 206.

⁷ Там само; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. – К., 1973. – С. 69.

⁸ Советская историография ... – С. 183.

⁹ Калакура Я.С. Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму: Історіографічний нарис. – К., 1976. – С. 33.

¹⁰ Б. а. Кондуфор Юрій Іванович [некролог]// Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1997. – № 2. – С. 157.

¹¹ Див.: Нагорна Л. Десталінізація на рівні суспільної свідомості: парадокси “повернення”// Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М.Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали “круглого столу”. – К., 1997. – С. 74-82.

¹² Стоун Л. Будущее истории// Thesis. – 1994. – № 4. – С. 161.

¹³ Див.: Дудзинская Е.А. Международные научные связи советских историков. – М., 1978. – С. 174-197; Советская историография ... – С. 78-102.

¹⁴ Лахтин Г.А. Организация советской науки: история и современность. – М., 1990. – С. 190; Ковпак Л.С. Соціально-побутові умови життя населення України. – К., 2003. – С. 85.

¹⁵ Некрич А. Отрекшись от страха. Воспоминания историка. – Лондон, 1979. – С. 162; Ісаєвич Я. Зі спогадів про Івана Крип'якевича та його синів Петра Богдана й Романа// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 663; Мицик Ю. Вічна пам'ять (замість некролога проф. М.Ю.Брайчевському)// Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. – К., 2002. – Т. 20: Історичні науки. – Ч. 1. – С. 7.

¹⁶ Дашкевич Я. Дорогами української Кліо. Про становище історичної науки в Україні// Україна в минулому. – К; Львів, 1996. – Вип. VIII. – С. 55.

¹⁷ Див.: Бажан О. “Мене називають сучасним Кочубеем...” (нотатки на полях політичної біографії В.Ю.Маланчука)// Літературна Україна. – 1993. – 2 грудня. – С. 2.

¹⁸ Див.: Інститут історії України НАН України. 1936-2006. – К., 2006. – С. 325-352.

¹⁹ Heer N. W. Politics and History in the Soviet Union. – Cambridge (Mass.); London, 1971. – p. 3.

²⁰ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996. – С. 289.

²¹ Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3-ос. – Спр. 2022. – Арк. 5, 10.

²² Некрич А. Указ. соч. – С. 145-146; Советская историография ... – С. 23-24; Овчаренко Ф. Д. Спогади. – К., 2000. – С. 161-162; Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина: Спогади та історіографічний аналіз. – К., 2000. – С. 43-44.

²³ Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3-ос. – Спр. 2022. – Арк. 236.

²⁴ Речь товарища А.И.Микояна// Правда (М.). – 1956. – 18 февр. – С. 6.

²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1950. – Арк. 98-99, 106-107.

²⁶ Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів // Український історик. – 1996. – № 1-4. – С. 136.

²⁷ Там само. – С. 136-140; Культурне життя в Україні. Західні землі: Док. і мат. – Львів, 1996. – Т. 2. – С. 621-622; Там само. – Львів, 2006. – Т. 3. – С. 172-190.

²⁸ Заремба С.З. Грані діяльності В.Г. Сарбея// Сарбеївські читання: Тези виступів Всеукраїнського “круглого столу” 30 січня 2003 року. – К., 2003. – С. 32.

²⁹ Див.: Грабович Г. Літературне історіописання та його контексти// Критика. – 2001. – Ч.12. – С. 11-15; Калакура Я. Українська історіографія. – К., 2004. – С. 359-360.

³⁰ Див.: Близняк М.Б. Вадим Архипович Дядиченко (1909-1973) – історик України. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 2006; Дзира Я. Інтелектуал з національною вдачею// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам'яті видатного вченого-історика, чл.-кор. НАН України І.О.Гуржія). – К., 1998. – С. 466-467; Він же. Чверть століття поруч// Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч. 1. – С. 56; Дмитрієнко М., Дзира Я. Історик українського відродження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (в пам'ять М.Брайчевського). – К., 2003. – Число 10. – Ч.1. – С. 17; Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих// Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 399, 405.

³¹ Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). – М., 1966. – С. 34-35, 227, 332, 402, 415-416.

³² Див.: Б. а. Жизненный и творческий путь Н.И.Супруненко// Супруненко Николай Иванович: биобиблиографический указатель. – К., 1980. – С. 3-29; Інститут історії України НАН

України. 1936-2006. ... – С. 380-385; Терещенко Ю. Пам'яті М.А.Рубача// Михайло Рубач: архівіст, історик, педагог. – К., 2000. – С. 62-64.

³³ Див. докл.: Яремчук В.П. Дискусія з питань ранньої історії компартії України в історичній науці УРСР середини 50-х – початку 70-х років// Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2007. – Вип. 12. – С. 155-164.

³⁴ Юсова Н.М. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття “давньоруська народність”// УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 119-120.

³⁵ Див.: Удод О.К. Г.Гуслистий – учень і послідовник академіка Д.І.Яворницького// Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва: Мат. наук. читань Д.І.Яворницького. Зб. статей. – Запоріжжя, 1993. – С. 33-42; Він же. Історія одного листування (про участь К.Г.Гуслистого у виданні книги І.М.Шаповала “В пошуках скарбів”)// Борисфен. – № 12. – 1993. – С. 27-28.

³⁶ Див.: Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 95; Там само. – Спр. 96.

³⁷ Портнов А. Українська радянська історіографія: до постановки проблеми// Сучасність. – 2000. – № 6. – С. 116.

³⁸ Санцевич А. В. І.О.Гуржій. Життя і творчість// Історія та історіографія України: Зб. наук. праць: Присвячується пам'яті чл.-кор. АН УРСР Івана Олександровича Гуржія. – К., 1985. – С. 3-19; Інститут історії України НАН України. 1936-2006 ... – С. 405-411.

³⁹ Дзира Я. Інтелектуал з національною вдачею ... – С. 462.

⁴⁰ Пінчук Ю. Спомин про І.О.Гуржія// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам'яті видатного вченого-історика, чл.-кор. НАН України І.О.Гуржія) ... – С. 416-426; Дзира Я. Інтелектуал з національною вдачею ... – С. 462-474; Коваль М. Зустріч на все життя// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам'яті видатного вченого-історика, чл.-кор. НАН України І.О.Гуржія) ... – С. 436-437.

⁴¹ Див.: Голобуцький І. “Пишаюся долею батька”// <http://www.slovoproswity.com.ua/modules/php?name=News&file=print&sid=3829>; Інститут історії України НАН України. 1936-2006 ... – С. 514-515; Володимир Олексійович Голобуцький (1903-1993 рр.): Біобібліографія. – К., 2006; Юсов С. Ранній період наукової творчості В.Голобуцького: 1934-1941 рр.// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 339-349; Він же. Наукова й педагогічна діяльність В.Голобуцького в роки Великої вітчизняної війни та повоєнний період// УІЖ. – 2006. – № 2. – С. 89-105; Він же. Вплив українських радянських істориків на формування ідеологічних концептів (на прикладі діяльності В.Голобуцького)// Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Зб. – К., 2006. – Т. 1. – С. 475-485.

⁴² Див.: Яремчук В. Образи історії запорізького козацтва ... – С. 162-166.

⁴³ “Збережемо тую славу”. Громадський рух за увічнення українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст.: Зб. док. і мат. – К., 1997. – С. 8, 27-32.

⁴⁴ Апанович О. Федір Павлович Шевченко ... – С. 40; Голобуцький І. Вказ. праця.

⁴⁵ Сливка Ю. Академік Іван Петрович Крип'якевич: учитель, вчений, керівник наукового колективу// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 597.

⁴⁶ Див.: “Істину встановлює суд історії”: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 1; Колесник І.І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика// УІЖ. – 2005. – № 2. – С. 178-192; Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів,

2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 500-547; Інститут історії України НАН України. 1936-2006 ... – С. 469-471.

⁴⁷ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К., 1995. – С. 191.

⁴⁸ Українські історики ХХ століття: біобібліографічний довідник. – К; Львів, 2003. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 99.

⁴⁹ Рубльов О.С. Маловідомі сторінки біографії українського історика// УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 107.

⁵⁰ Білокінь С.І. Київська школа акад. М.С. Грушевського// УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 127.

⁵¹ Див.: Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Три справи і одне життя (П.К.Федоренко) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 228-233; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Доля історика // Репресоване “відродження”. – К., 1993. – С. 198–211.

⁵² Кароєва Л.Р., Шпильова Л.М. Валентин Дмитрович Отамановський // http://www.museum.vn.ua/lindex.php?option=com_content&task=view&id=49&Itemid=9; Воловик В.П. В.Д. Отамановський у спогадах // http://www.museum.vn.ua/lindex.php?option=com_content&task=view&id=51&Itemid=9; Савчук З.С. В.Д.Отамановський (1893-1964) – вчений, педагог, організатор науки. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2006.

⁵³ Білокінь С.І.Вказ. праця. – С. 116-131; Юркова О. Київська історична школа М.С. Грушевського: долі науковців// <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=43073>.

⁵⁴ Компан О.С., Логвин Г. Н., Ткаченко М.М. Створити “Історію української культури”// УІЖ. – 1964. – № 2. – С. 158.

⁵⁵ Юркова О., Федірко О. Причинок до листування двох учнів Михайла Грушевського. Листи І.П.Крип'якевича до М.М.Ткаченка (1955-1964 рр.)// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 551.

⁵⁶ Крип'якевич І.П. З приводу однієї замітки// УІЖ. – 1959. – № 3. С. 153.

⁵⁷ Гуржій І.О., Петренко В.С. Видатні радянські історики. – К., 1969. – С. 114-116; Заболотна І.М. Археографічна діяльність та джерелознавчі студії І.П.Крип'якевича. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2005. – С. 4.

⁵⁸ Див.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві; Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів // Український історик. – 1996. – № 1-4. – С. 88-141; Ісаєвич Я. Передмова// Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 5-9.

⁵⁹ Михайло Марченко / Підготовка тексту док. до друку та примітки О.С. Рубльова// УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 68-73.

⁶⁰ Рубльов О.С. Вказ. праця. – С. 109, 117.

⁶¹ Там само. – С. 115; Михайло Марченко ... – УІЖ. – 1996. – № 2. – С. 108-109.

⁶² Михайло Марченко (1902-1983) Патріот, репресований історик // Зона. – 1993. – № 4. – С. 197.

⁶³ Архів Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – Ф. р. 1246. – Оп. 4л. – Спр. 50/74. – Арк. 14; Рубльов О.С. Вказ. праця. – С. 117.

⁶⁴ Марченко В. Творчість і життя. – К., 2001. – С. 497.

⁶⁵ Дзира Я. Четверть століття поруч ... – С. 60.

⁶⁶ Див.: Яремчук В. Призабуті постаті української історіографії ХХ століття: Біоісторіографічні нариси. – Острог, 2002. – С. 98-161.

⁶⁷ Гирич І. Від Данила Галицького до Омеляна Пріцака: штрихи до історіографічних студій ювіляра// Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 8.

⁶⁸ Див.: Ярослав Романович Дашкевич: біобібліографічний довідник. – К., 1993; Українські історики ХХ століття: біобібліографічний довідник ... – С. 92-94; Богачевська-Хом'як М. Наука – невід'ємна частина його життя// *Marra mundi*: Зб. наук. праць на пошану Ярославу Дашкевичу з нагоди його 70-річчя. – Львів; Нью-Йорк, 1996. – С. 33-39; Білокінь С. До питання про авторство “Словника українських псевдонімів”. Документи і матеріали// Там само. – С. 830-874.

⁶⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. – Ф. 320. – Спр. 13. – Арк. 23-24.

⁷⁰ Дзира Я. Чверть століття поруч ... – С. 58.

⁷¹ Див.: Апанович О. Спогади про видатну вчену і незвичайну особистість// Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч. 1. – С. 13-21; Шудря М. Суцвіття, бите холодами// Там само. – С. 70-79; Дзира Я. Чверть століття поруч ... – С. 49-63; Ясь О.В. Історичні погляди Олени Компан (До 90-річчя від дня народження)// УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 140-156.

⁷² Дмитрієнко М.Ф. 80-річчя від дня народження О.М.Апанович// УІЖ. – 1999. – № 5. – С. 73-74.

⁷³ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович// // <http://archive.khpg.org.ua/en/index.php?id=4121119522>.

⁷⁴ Українські історики ХХ століття: біобібліографічний довідник ... – С. 98-99; Дмитрієнко М. Портрет історика очима його колег// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць на пошану відомого вченого, історика-українознавця, академіка Української Могилансько-Мазепинської Академії наук (м. Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзири. – К., 2002. – Ч. 8-9. – Ч. 1. – С. 12-13.

⁷⁵ Дзира Я. Чверть століття поруч. ... – С. 53-54; Шудря М. Вказ. праця. – С. 78-79; Дмитрієнко М., Дзира Я. Історик українського відродження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (в пам'ять М.Брайчевського). – К., 2003. – Число 10. – Ч.1. – С. 24-25.

⁷⁶ Дмитрієнко М., Дзира Я. Історик українського відродження. ... – С. 14; Мельник І.М. Книжок не може бути багато// *Лаврський альманах*. – К., 2002. – Вип. 8 (Спецвипуск 3): Пам'яті М.Ю.Брайчевського присвячується. – С. 60.

⁷⁷ Мельник І.М. Вказ. праця. – С. 61; Дзира Я. Чверть століття поруч. ... – С. 53, 56-57; Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. ....

⁷⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. – Ф. 320. – Спр. 1028. – Арк. 40, 47; Дмитрієнко М., Дзира Я. Історик українського відродження. ... – С. 30-32; Брайчевський М. Пам'яті Олени Компан// Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч. 1. – С. 30-32; Заремба С.З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: Історичний нарис. – К., 1998. – С. 42, 97; Тронько П.Т. Краєзнавство України: здобутки і проблеми: До III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців. – К., 2003. – С. 72.

⁷⁹ Мельник І.М. Вказ. праця. – С. 61.

⁸⁰ Брайчевський М. Як ми вшанували Михайла Грушевського в день його століття // *Український історик*. – 1996. – № 1-4. – С. 319-321.

⁸¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. – Ф. 320. – Спр. 1522. – Арк. 1.

⁸² Там само; Там само. – Спр. 13. – Арк. 160.

⁸³ Там само. – Спр. 65. – Арк. 320, 322, див. також 357, 508.

⁸⁴ Дмитрієнко М., Дзира Я. Історик українського відродження. ... – С. 20-21; Українські історики ХХ століття: біобібліографічний довідник ... – С. 36; Касьянов Г. Вказ. праця. – С. 115-116.

⁸⁵ Касьянов Г. Вказ. праця. – С. 116.

⁸⁶ Див.: Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К., 1968. – С. 145-148, 163-165, 182-192; Ісаєвич Я.Д. “Приєднання чи возз’єднання?” М.Брайчевського – переломна подія в українській історіографії// Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 242-249; Івакін Г. Слово про історика// Брайчевський М. Вибрані твори: Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К., 1999. – С. 22-23.

Віталій Яремчук.

Суспільно-політичні та професійні орієнтації істориків Радянської України (післясталінське двадцятиріччя).

У статті зроблено спробу обґрунтувати зв’язок між суспільно-політичними настроями та професійними позиціями істориків у Радянській Україні у післясталінський період (до початку 1970-х років). Зроблено висновок про існування трьох відмінних за цими показниками типів представників тогочасної історичної науки.

Vitaliy Yaremchuk.

Political and social opinion and professional orientation of historians in the Soviet Ukraine (post – Stalin twenty-year period).

The article deals with the connection established between political and social opinion and professional attitude of historians in the Soviet Ukraine in post-Stalin period (till the beginning of 1970s). The conclusion is drawn that there are three types of historical science representatives of that period who differ in this respect.

ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ДРОГОБИЧА (30-60-ті рр. ХХ ст.)

Об'єктивне і всебічне дослідження історії західноукраїнських земель можливе лише за умов детального вивчення етносоціальних процесів у краї. Динаміка змін кількості населення, національний склад і соціальна структура є важливими показниками інтенсивності економічного і політичного життя міст регіону, в тому числі й Дрогобича.

У радянський період складна та суперечлива етносоціальна історія західноукраїнських земель розглядалася тенденційно, увага сконцентровувалася лише на позитивних перетвореннях у цій сфері. Серед сучасних науковців, які подають нову оцінку етносоціальним трансформаціям минулого, хочемо виділити публікації С.Макарчука, В.Сергійчука, О.Луцького, І.Терлюка, В.Гулая¹. Метою даної статті є спроба проаналізувати динаміку чисельності населення міста протягом 30–60-х років ХХ століття, розкрити причини, які призводили до змін етнонаціональної і соціально-професійної структури мешканців Дрогобича в зазначений період.

У результаті складної військово-політичної та дипломатичної боротьби і всупереч волі більшості населення, землі Східної Галичини були включені до складу відновленої після I Світової війни Польської держави. Влада обіцяла місцевій людині громадянську рівність, що включала й забезпечення національних та соціальних прав. На практиці ж політика польського уряду була спрямована на посилення польських позицій у всіх сферах суспільного життя на українських землях. Саме основні напрямки офіційної політики влади, соціально-економічний розвиток регіону зумовлювали формування етносоціальної структури населення Галичини.

На початку 1930-х років у містах Східної Галичини проживало 22,61% населення краю. Великими містами були Львів, Станіслав, Перемишль, Тернопіль, Коломия, Борислав, Стрий, Самбір, а також Дрогобич. Населення Дрогобича складало 32 261 особи². За десять років між переписами 1921 і 1931 рр. Відбувся приріст на 20,67%, що свідчило про його розвиток і зростаючу роль в регіоні³. Вже в 1939 році число мешканців у місті досягло 37 тис. осіб⁴.

Будучи більшістю сільського населення, українці перебували у меншості серед мешканців міст Галичини. У великих і середніх містах переважали поляки та євреї⁵. Така ж ситуація була в 30-х роках і в Дрогобичі. Зауважимо, що перепис 1931 р., на противагу перепису 1921 р., фіксував не національність і належність до релігії, а враховував рідну мову і релігію⁶. У Дрогобичі українську мову вважали рідною 5243 особи (16,2%), польською розмовляли 18 840 (58,4%), єврейською – 7 987 (24,8%), іншими мовами – 175 осіб (0,5%)⁷.

Наближену картину щодо національного складу населення міста демонструють і дані про віровизнання мешканців Дрогобича. Адже для східногалицьких земель був характерний зв'язок національності з конфесійною належністю. Як правило (хоча й були винятки) поляк був римо-католиком, українець – греко-католиком, єврей – юдеєм,

представниками протестантських конфесій переважно були поляки⁸. В цей період у Дрогобичі 8 104 мешканці були греко-католиками (24,96%), 10 629 – римо-католиками (32,73), 12 931 – юдеями (39,82%), 425 – православними, 383 особи – іншої віри (1,18%)⁹.

На початку 30-х років (за даними того ж перепису 1931 р.) більшість населення Дрогобича була зайнята у виробництві – 41%. З торгівлею було пов'язано 17,2% осіб, з комунікацією і транспортом – 6,5%, урядовці, лікарі, адвокати, інженери, вчителі склали 2,4%¹⁰. Національні відмінності накладалися на соціальний статус мешканців Дрогобича. Серед інтелігенції та службовців переважали поляки¹¹. Це було пов'язано насамперед з дискримінаційною освітньою політикою польської влади щодо українців, а також і значними матеріальними труднощами, які не давали можливості здобути освіту за кордоном¹².

Важливою складовою програми польського уряду щодо національної асиміляції був принцип посилення польських позицій у всіх сферах суспільного життя. Ним керувались у кадровій політиці. Для українців знайти роботу було нелегко. У поданні дрогобицького прокурора зазначалося, що на кінець 1938/1939 н.р. в Дрогобицькому повіті працювало 436 вчителів польської національності, 164 – української, 19 – єврейської і 8 – німецької. На посади директорів, інспекторів та вчителів шкіл призначалися лише ті, які отримували попередній дозвіл воєвод і органів безпеки¹³.

Кількість промислових робітників-українців теж була дуже незначною. Українці переважали поляків та інші національності лише в одній ділянці найманої праці – хатній прислужі¹⁴. Наприкінці 1930-х з'явилося українське купецтво. У місті нараховувалося 40 українських приватних та кооперативних крамниць. Загалом, у Дрогобицькому повіті діяло 200 українських підприємств¹⁵.

Соціальна структура єврейського населення була дуже специфічною і дуже різко виділялася на тлі як загальної структури всього населення, так і, особливо, на тлі структури українців та поляків. У Дрогобичі, як і у всій Галичині, основними сферами зайнятості євреїв були торгівля, дрібні промисли і промисловість¹⁶.

24 вересня 1939 р. до Дрогобича вступила Червона армія. Невдовзі тут було створене більшовицьке тимчасове управління, а в грудні 1939 р. Дрогобич став обласним центром¹⁷. Становлення нового більшовицького режиму у Західній Україні супроводжувалося докорінною зміною етносоціальної структури населення краю.

Усі зміни проходили під гаслами українізації, соціальної рівності, ліквідації безробіття. За офіційною радянською статистикою, до жовтня 1939 р. понад 3 тис. безробітних дрогобичан одержали роботу, а до кінця року партійне керівництво міста рапортувало про повну ліквідацію безробіття¹⁸. До кінця 1939 р. у місті діяло вже 10 українських, одна єврейська і одна російська школи¹⁹. Серед учителів теж переважали українці: 142 особи – українці, 111 – поляки, 13 росіян, 77 євреїв²⁰.

У надзвичайно короткі терміни більшовицький режим намагався впровадити у краї модель радянського суспільства, що зводилася до формули “2+1” (двох основних класів – робітників та селян, і соціального прошарку – трудової інтелігенції). Соціальні групи та прошарки, що не вписувалися у запропоновану схему (торгівці, банкіри, промисловці, духовенство, адвокати та інші), ставали об'єктом жорстоко детермінованої ідеологічними постулатами соціальної політики влади, спрямованої на позбавлення їх економічної незалежності, суспільного впливу чи навіть фізичне знищення.

Докорінна зміна господарської системи спричинилася до того, що швидко збільшувалася чисельність робітників. Саме робітництво, “найбільш класово свідоме

і революційне”, мало підтримувати владу. Промисловість міста 1939 р. складалася з семи нафтопереробних, соляного, чавунно-ливарного і керамічного заводів, а також різних кустарних артілей²¹. Робітництво лише у нафтовій галузі збільшилося у три рази і загалом нараховувало 3 150 осіб²².

Політичною і соціальною опорою більшовицького режиму була партійно-державна адміністрація, номенклатура, що, як правило, складалася з присланих кадрів зі східних областей УРСР і РРФСР, які посилалися до регіону за скеруванням центральних партійних органів, республіканських наркоматів. Ці працівники були ідеологічно загартованими і обіймали керівні посади усіх ланок. Восени 1939 р, у Дрогобич було прислано 597 осіб, з них на партійну роботу було скеровано 134, комсомольську – 34, радянську – 86, профспілкову – 101, кооперативну – 37, адміністративну – 190. Серед присланих було чимало малокомпетентних осіб, загальна освіта яких часто не перевищувала рівень середньої школи. Серед 199 делегатів першої Дрогобицької обласної партконференції лише 12 осіб мали закінчену вищу освіту. Міська партійна організація наприкінці 1939 р. нараховувала 559 осіб, з яких закінчену вищу освіту мали 58 партійців, а нижчу – 212²³.

Для свого функціонування більшовицький режим потребував значної кількості спеціалістів різних галузей. І дійсно, за досить малий термін їх чисельність помітно збільшилася. У цей період в місті працювало 253 учителі. Освітнянські кадри готувалися і в педагогічному інституті, який було створено у Дрогобичі за постановою Ради народних комісарів УРСР 11 квітня 1940 р. Створювалися кількомісячні курси для підготовки вчителів²⁴.

Відомостей про інші групи інтелігенції Дрогобича не вдалося відшукати, тому наведемо офіційну тодішню статистику по Дрогобицькій області. Так, станом на 17 вересня 1939 р. лікарів було 365, на 1 січня 1940 р. – 459, побільшало середнього медперсоналу: акушерок було 18, стало 103; медсестер було 300, на початку 1940 р. працювало вже 765. З інших регіонів СРСР було скеровано 665 медичних працівників. Для підготовки середнього і молодшого медперсоналу в Дрогобичі була організована 4-місячна школа на 50 осіб²⁵. Загалом в області нараховувалося 220 інженерів. Більшість із них були приїжджими, про що свідчить їх національний склад: росіян – 45, українців – 27, євреїв – 16, поляків – 43²⁶.

Малочисельним місцевим спеціалістам не довіряли, насамперед з політичних причин. Партійне керівництво міста доповідало обласному, що “освіта та теоретичний рівень місцевих учителів не відповідає вимогам радянських шкіл”²⁷. Оскільки інтелігенція була об’єктом класового підходу, простої її участі у господарсько-культурному житті було не досить. Вона повинна була змінити своє соціально-політичне обличчя, стати ідеологічно загартованою, радянською за своїми поглядами, стилем життя.

Формування нової, радянської моделі радянського суспільства супроводжувалося арештами, розстрілами, висланнями не тільки активних членів колишніх політичних організацій, громадських об’єднань, держслужбовців, а й “неблагонадійних” учителів, викладачів, діячів культури, всіх тих, хто міг стати потенційними ворогами режиму. У наказі наркома Л.Берії органам НКВС наприкінці 1939 р. наголошувалося “Очистити міста і села від ворожих елементів, осадників, апарату місцевого самоврядування, від неблагонадійних служителів культури, представників демократичної частини місцевої інтелігенції всіх національностей за класово-політичною ознакою”²⁸. У квітні 1940 р. з Дрогобича було вислано у віддалені райони Союзу близько 5 тис. осіб (переважно польської і єврейської національностей), що були військовими чиновниками, поліцейськими,

купцями, священиками. Усім їм інкримінувалася “контрреволюційна діяльність, вислугування перед капіталістичним устроєм, зрада інтересів пролетаріату”²⁹. У постанові Дрогобицького обкому партії, ухваленій тоді ж, зазначалося: в області є ще “понад 3 тисячі ворожих елементів, що пробралися на відповідальні посади, на промислові підприємства, кооперативні, торгівельні та інші організації”³⁰.

Репресії, які розпочалися в Дрогобичі у вересні 1939 р., продовжувались до початку радянсько-німецької війни. На 10 червня 1941 р. у дрогобицькій в’язниці було 856 арештованих. Поспішний відступ Червоної армії мав трагічні наслідки для ув’язнених дрогобичан. Не маючи змоги вчасно евакуювати їх, НКВС провів масові розстріли. Розкопки, які проводились у Дрогобичі з 24 серпня до 30 жовтня 1990 р., виявили 486 кісткових останків людей. Прізвища жертв удалося встановити лише у 22-х випадках, на основі знайдених документів та особистих речей з підписами. Проте це далеко не повні відомості³¹.

Роки німецької окупації суттєво вплинули на етносоціальну структуру населення Дрогобича. В кінці 1941 р., за даними місцевої газети “Вільне слово”, у Дрогобичі мешкало 34 112 осіб, за національною належністю – 10 500 українців, 10 088 поляків, 120 німців, 13 339 євреїв і 65 представників інших національностей³². В 1943 р. німецька окупаційна влада провела перепис населення на окупованих українських територіях. Хоча дані цього перепису не зовсім точні та містять втрати місцевого населення, спричинені радянською евакуацією та мобілізацією до Червоної армії, він дає можливість скласти уявлення про репресивний характер німецького окупаційного режиму. Насильство щодо цивільного населення, голод і хвороби призвели до чисельних утрат мешканців Дрогобича. Водночас, слід зауважити, що режим, установлений у Генерал-Губернаторстві (а відповідно і в Дрогобичі), був ліберальнішим, ніж на окупованих німцями інших українських територіях. Це було пов’язано з тим, що німецьке керівництво робило ставку на те, що українці краю, які натерпілися в короткому часі від комуністичного режиму, добре зустрінуть німецькі війська. Галичина була колись і частиною Австрійської держави, що відіграло корисну роль у трактуванні німцями місцевого населення. Окрім того, дистрикт Галичина, до якого ввійшов Дрогобич, як і все Генерал-Губернаторство, розглядався окупаційною владою, як складова частина великого німецького Рейху³³.

За підрахунками Володимира Кубійовича, у порівнянні з 1939 р., Галичина втратила 22 % населення³⁴. Стосовно Дрогобича, картина була такою: на 1 березня 1943 р. у місті було близько 20 тисяч мешканців, в тому числі 8 600 українців, 7 900 поляків, 2 300 євреїв і 600 представників інших національностей³⁵.

До німецької окупації населення Дрогобича, за радянськими джерелами, становило 40 тис. осіб. Після завершення окупації залишилося 26 тис³⁶. Правда, наведені дані відображають не тільки прямі втрати населення міста під час німецької окупації. Потрібно враховувати і значні переміщення населення, що супроводжували воєнні дії (евакуація радянських громадян разом із відступаючими частинами радянської армії на початку війни, переселення багатьох міських мешканців у сільську місцевість, виїзд значної частини українського населення на захід під загрозою знову опинитися на радянській території). Місцеве населення зменшилося внаслідок мобілізації у 1944–1945 рр. до лав Червоної армії та участі в бойових діях. Вірогідних даних, скільки уродженців Дрогобича полягло на фронтах немає.

Після війни місто недорахувалося і тих колишніх мешканців, які не побажали повертатися до Радянського Союзу. За роки окупації біля 2 тис. дрогобичан було

вивезено на примусові роботи до Німеччини³⁷. Їх повернення до міста відбувалося досить повільно. Основною причиною був страх перед можливими репресіями. На повільні темпи виїзду західних українців впливало і загалом нейтральне ставлення урядів західних країн, які під впливом громадської думки не вдавалися до форсування репатріації.

За роки війни змінилося й етнічне обличчя міста. Депортаційні акції та фізичне винищення переважної більшості єврейського населення Дрогобича в роки німецької окупації (за свідченнями очевидців, відразу після вступу до Дрогобича радянських військ зі схованок вийшли 500 євреїв, які були врятовані українцями і поляками), зумовили те, що на час відновлення радянського режиму помітно зросла частка польського населення³⁸. Загалом в 1944 р. в Дрогобицькій області поляків було 20,3% від усього населення³⁹. У 1945 р. поляки становили близько 65% усіх працівників нафтопромислів Дрогобиччини⁴⁰. Проте згодом, як наслідок реалізацій сталінської кадрової політики та переселення польських громадян до Польщі, Дрогобич стає українським за більшістю свого населення.

Щоб пришвидшити переселення поляків, сталінський режим удався до репресій. Радянські спецслужби рапортували у січні 1945 р.: «якщо на 20 грудня 1944 р. записалося на виїзд до Польщі 3 219 осіб, то після арештів на 18 січня 1945 року зареєстровано вже було 12 109 осіб»⁴¹. Переселення поляків з території західних областей України, в основному, було завершено восени 1946 р. З Дрогобицької області переселено 115 288 осіб⁴². Точних даних про кількість польських сімей, які виїхали з Дрогобича до Польщі в період репатріації поляків з СРСР, не вдалося відшукати. Відомо, що внаслідок переселення польських родин у Дрогобичі 1945 р. було закрито повністю одну школу. Чисельність учнів скоротилася з 2 725 до 1 967 осіб. Плинність працюючих на підприємствах, установах, культосвітніх закладах, у зв'язку з виїздом спеціалістів польської національності, складала 60%⁴³. Це ще раз доводить, що поляки становили левову частку всіх робітників і службовців, зайнятих у промисловості, зв'язку, освіті й медицині міста.

Паралельно з виїздом поляків розпочалося переселення українців з південно-східних регіонів Польщі. За радянськими планами, передбачалося прийняти більше 460 тисяч українців, з яких у Дрогобицькій області мало розселитися 14 тисяч⁴⁴.

У перші повоєнні роки у місті швидкими темпами збільшувалася чисельність росіян, представників інших національностей усього Радянського Союзу. Саме на прислані кадри, як і в довоєнні роки, режим спирався при здійсненні своїх геополітичних планів у регіоні. За кілька місяців після завершення боїв до Дрогобича прибуло 330 осіб. Саме з них було повністю сформовано партійно-адміністративний апарат міста⁴⁵. На збільшення російського населення помітно впливав і переїзд на постійне проживання військовослужбовців Червоної армії. До грудня 1945 р. в Дрогобицьку область приїхало 10,6 тисяч демобілізованих з армії, значна частина їх розселилася у Дрогобичі⁴⁶.

Разом із тим, для прискореного інтегрування регіону в радянську політичну і соціально-економічну систему, режим масово скеровував у західні області, в тому числі і Дрогобич, учителів, лікарів, наукових працівників. На початковому етапі потреба в цих кадрах була досить відчутною. В кінці 1944 р. в медичних установах Дрогобича повинно було працювати 459 лікарів і середнього медичного персоналу, а було лише 264. Школи міста потребували більше 30 вчителів⁴⁷. Основними ж мотивами керованої тоталітарним режимом міграції були саме політичні міркування. Недовіра до місцевого населення, особливо інтелігенції, стала визначальною рисою сталінської

кадрової політики на західноукраїнських землях у повоєнний період. У кінці 1948 р. із 953 представників інтелігенції міста лише 216 були місцевими⁴⁸. Із 40 викладачів учительського інституту влітку 1952 р. лише двоє були із західних областей України⁴⁹. І навіть, незважаючи вже на випуски педучилищ і учительського інституту, у 1953 р. з 228 учителів Дрогобича місцевих було лише 34 педагоги⁵⁰.

І хоча з високих партійних трибун постійно декларувалося забезпечення в західних областях широкого висування на керівну роботу місцевих вихідців, відданих радянській владі, насправді місцеві призначалися на другорядні пости. В червні 1953 р. з 268 працівників, які входили в номенклатуру міському партії, з місцевого населення було лише 29 осіб. Із 52 керівників промислових підприємств, транспортних і будівельних організацій лише 5 були вихідцями із західних областей України. Із 12 директорів шкіл – двоє. Навіть директори лазні і саночистки міста виявилися незамінними спеціалістами в розумінні призначення на цю роботу місцевих⁵¹.

Саме на місцевих покладалися невдачі боротьби режиму з українським національно-визвольним рухом. Органи держбезпеки Дрогобича проводили ретельні перевірки місцевого населення, виявляючи так званих ворогів народу, які підлягали виселенню і арештам. В грудні 1946 р. до “чорного списку” потрапило 86 дрогобичан⁵². В жовтні 1947 р. органи державної безпеки за допомогою обласної партійної організації виселили з Дрогобицької області 4 559 сімей “оунівських бандпосібників”. Радянські спецслужби ретельно збирали інформацію про реагування населення Дрогобича на такі акції і як бачимо з доповідної записки обласного партійного керівництва на ім'я Л.М.Кагановича вона була негативною. Зокрема, в цьому документі зазначалося, що енергетик дрогобицької електростанції Волярський обурювався: “Скільки я прожив на світі, але такої влади ще не бачив. Це не люди, а варвари. Хапають дітей, жінок, старих і незважаючи на зиму вивозять в Сибір”, а жителька Дрогобича Ксенія Фецяк взагалі заявила: “Нехай не тішаться росіяни і всі східняки. Сьогодні виселяють нас а завтра будуть їх”⁵³. Дрогобичанка Гнатів-Дашко згадує: “Найбільший вивіз був у 1949 р. З Дрогобича вивезли перед тяжкою зимою 200 родин засуджених”⁵⁴. Третина виселених так і не повернулася додому.

За таких обставин зусилля більшості населення міста були спрямовані на адаптацію до нової соціальної реальності й часто на пошук шляхів виживання. Боячись репресій, багато хто змінював свою професійну діяльність, працював у сферах, які не мали нічого спільного з колишньою зайнятістю. Великі професійні групи, вибиті в результаті деструктуризації і реконструкції суспільства зі своєї звичної соціальної ніші, намагалися вести боротьбу за існування будь-якими методами.

Упродовж 50-х рр. ХХ ст. населення Дрогобича відтворювало свої втрати. З середини 50-х років у період хрущовської “відлиги” починається повернення з таборів ГУЛАГу багатьох незаконно репресованих у сталінські часи дрогобичан. У 1961 р. до міста повернулося 335 осіб, з них 48 були звільнені з спецпоселення без права проживання на території західних областей України. Всім їм було відмовлено в прописці у місті і вивезено з Дрогобича. Заступник начальника міського відділу міліції Трофімов був виключений із КПРС і засуджений за те, що, незважаючи на заборону, дав дозвіл на прописку семи осіб, які повернулися із заслання⁵⁵. Для тих, хто залишився жити в місті, виникали проблеми з житлом, адже все майно репресованих було конфісковане, чинилися перешкоди і в працевлаштуванні. В одному з партійних звітів наголошувалося, що “особи, які повертаються, домагаються повернення їм конфіскованого майна, на керівних і матеріально-відповідальних посадах не працюють”⁵⁶.

У 1959 р. в місті проживали 42 145 осіб, в тому числі 29,5 тис. українців, 9,5 тис. росіян, 1,2 тис. поляків, 400 білорусів⁵⁷. Одним із джерел зростання населення міста була зміна його адміністративних меж. В 1961 р. Дрогобич було розширено за рахунок приєднання частини с. Лішня “Задвірне” (тепер кінець вулиці Самбірської), а також присілка “Млинки”. 1969 році територія міста становила вже 3 177 гектарів⁵⁸.

У Дрогобичі на початку 60-х років були більші можливості для працевлаштування, кращі умови культурного життя, що зумовило притік до міста сільського населення. За період з 1959 до 1965 року чистий приріст населення міста становив 12 724 особи. Дрогобич з приміськими населеними пунктами на початку 1967 р. нараховував 68 600 осіб⁵⁹.

Наприкінці 1963 р. на базі нафтопереробних заводів № 1 і № 2 створено виробниче об'єднання “Дрогобичнафтопереробка”, яке вперше об'єднало два заводи. Тоді в Дрогобичі працював єдиний в республіці долотний завод. У 1961 р. невеликі промислові артілі були об'єднані в ливарно-механічний завод, перетворений невдовзі у завод газової апаратури. З 1966 р. підприємство стало називатися Дрогобицьким експериментально-механічним заводом газової апаратури і спецобладнання. В кінці 50-х років у Дрогобичі був заснований завод залізобетонних виробів, побудовано плодоконсервний завод, швейну фабрику. У 1962 р. було створено Дрогобицьке виробниче швейне об'єднання фірми Зоря”. В жовтні 1965 р. почав працювати завод побутової хімії, а в 1967 році дослідний завод. Промисловий розвиток міста сприяв збільшенню чисельності робітничого класу⁶⁰.

Швидке кількісне зростання інтелігенції було пов'язане з розширенням мережі культурно-освітніх і медичних закладів Дрогобича. У кінці 1953 року у місті нараховувалося 161 лікар, 263 особи середнього медперсоналу⁶¹. У 1968 році дрогобичан вже обслуговували 221 лікар і 588 осіб середнього медичного персоналу⁶². З 1950 по 1968 рр. викладацький склад педінституту збільшився з 42 до 230 викладачів⁶³.

Важливу роль у формуванні нової радянської інтелігенції міста відіграли Дрогобицький педагогічний інститут, Дрогобицький загально технічний факультет Львівського політехнічного інституту, технікуми міста.

Так, у повоєнні роки, попри певні особливості набору, зберігається стала тенденція щодо збільшення кількості студентів та випускників педагогічного інституту. У 1955/56 навчальному році було 856 студентів стаціонару і 1 753 студенти заочного відділення. Станом на початок січня 1968 року у педагогічному інституті навчалось: на стаціонарному відділенні 1855 осіб, на заочному – 3 400⁶⁴. Учительський і педагогічний інституту протягом 1945–1960 років підготували 5 029 спеціалістів, лівова частка яких залишалася працювати у Дрогобичі⁶⁵.

Високі темпи зростання кількості інтелігенції були викликані потребами соціально-економічного розвитку міста й, одночасно, відповідали їм, сприяли поповненню різних галузей господарства, освіти й культури фахівцями з вищою й середньою спеціальною освітою, засвідчували певне зростання інтелектуального потенціалу суспільства. Разом із тим, відбувалося зниження суспільного престижу розумової праці, знань. Процвітали некомпетентність, адміністрування, що міцно ввійшли в тогочасне життя, невисокий рівень оплати дипломованих фахівців.

Результатом жорсткої, детермінованої ідеологічними принципами соціальної політики тоталітарної держави стало зведення інтелігенції до рівня широкої суспільної групи службовців, кількість яких постійно зростала. Особливе місце посідала привілейована група партійно-державної бюрократії. Її окремий соціальний статус

визначався належністю до певних керівних посад (номенклатури), персональний склад якої затверджувався партійними комітетами різних рівнів – від ЦК ВКП(б) до міських і районних партійних комітетів.

Серед суттєвих позитивів ліквідації Дрогобицької області у травні 1959 р. республіканське керівництво виділяє і зменшення номенклатурних працівників. У цілому було звільнено 3700 працівників обласних організацій, значна частина з них пішла працювати безпосередньо на виробництво, що зекономило значну суму державних коштів⁶⁶. “Номенклатура” вирізнялася не тільки вищим соціальним статусом, але й рівнем життя, багатьма пільгами.

Таким чином, у міжвоєнний період основними етнічними групами Дрогобича були поляки, євреї, українці. Малочисельність інтелігенції, робітництва серед українського населення була пов'язана з асиміляційною політикою польського уряду. Трансформація етносоціального складу населення Дрогобича, яка розпочалася в краї з приходом радянської влади у вересні 1939 року, продовжувалася і в повоєнні роки. Втративши колишні домінуючі, і не тільки чисельно, національні групи, місто в його етнічній структурі збільшило частку українського населення. Разом із тим, збільшувалася чисельність росіян, що було викликано як об'єктивними причинами, так і геополітичними планами режиму.

Збільшення українців серед мешканців Дрогобича не означало підвищення їхнього соціального статусу, відверта зневага і недовіра до місцевих українців були визначальною рисою кадрової політики сталінського режиму. Усі більш-менш відповідальні посади обіймали немісцеві. Диференціацію в соціальному становищі між російським та українським населенням у регіоні в 40–50-ті роки посилювали і репресії чималих масштабів. Кінець 50-х – 60-ті роки ХХ ст. позначувалися відновленням і зростанням населення міста. Однак збільшення загальної кількості населення Дрогобича не було якісним відтворенням його етнонаціонального організму.

¹ Макарчук С. Міжнаціональні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 року // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 23–24 вересня 1999 р. – Львів, 2001. – С. 6–21; його ж. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 35–36. – Львів, 2000 с. 321–343; Терлюк І.Я. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). (Етносоціальне дослідження). – Львів, 1997. – 176 с; його ж. Соціальне становище росіян західних областей України за радянського часу. – 1996. – № 1. – С. 40–44; Гулай В. Польське населення Львівської області (1944–1946 рр.) // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. – Вип. 4. – Львів, 2002. – С. 147–155; його ж. Формування соціально-професійної структури населення Львівської області (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка. Збірник наукових праць – Вип. 4. – Львів, 2002. – С. 384–393; Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. – К., 1999. – 192 с; його ж. Депортація поляків з Галичини в Польщу в 1944–1946 роках // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Івано-Франківськ, 21-22 листопада 1996 р. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 274–277.

² Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983. – С. 149.

³ Там само.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – К., 1968. – Львівська область. – С. 271.

⁵ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996. – С. 188.

⁶ Макарчук С.А. Етносоціальне розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму. – Львів, 1983. – С. 144.

⁷ Верган В.М. Дрогобич і Дрогобиччина на тлі історичних подій // Дрогобиччина – земля Івана Франка; 36. географ., іст. і етнограф матеріалів. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1973. – Т. 1. – С. 45.

⁸ Дудяк О. Динаміка національного складу службовців адміністративних органів Східної Галичини у міжвоєнний період // Наук. зошити істор. фак-ту Львівського нац. ун-ту ім. І.Франка. 36. наук. праць. – Львів, 2001. – Вип. 4. – С. 364.

⁹ Макарчук С.А. Етносоціальне розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму. – С. 32.

¹⁰ Верган В.М. Дрогобич і Дрогобиччина на тлі історичних подій // Дрогобиччина – земля Івана Франка; 36. географ., іст. і етнограф матеріалів. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1973. – Т. 1. – С. 45.

¹¹ Там само. – С. 49.

¹² Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996. – С. 188.

¹³ Мірчук В.П. Стан освіти в Дрогобицькому повіті на кінець 1938–1939 навчального року // 900 років, Дрогобич: історія і сучасність. Тези доп. міжвуз. наук.-практ. конф. Дрогобич, 18–19 грудня 1991 р. – Дрогобич, 1991. – С. 31.

¹⁴ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996. – С. 188.

¹⁵ Пастух Р.І. Дрогобич давній і сучасний у датах, подіях і фактах. – Дрогобич, 2002. – С. 49–50.

¹⁶ Макарчук С. Міжнаціональні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 року. – С. 16.

¹⁷ Історія міст і сіл Української РСР: Львівська область. – С. 274.

¹⁸ Там само. – С. 565.

¹⁹ Державний архів Львівської області (далі ДАЛО). – Ф. 5002. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 19.

²⁰ Там само. – Арк. 21.

²¹ Там само. – Арк. 20.

²² Там само. – Арк. 22.

²³ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 124.

²⁴ Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка. – Дрогобич; Львів, 2001. – С. 20.

²⁵ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 11.

²⁶ Там само. – Арк. 13.

²⁷ Там само. – Ф. 5002. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 21.

²⁸ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – 1994 – Кн.1. – С. 136.

²⁹ Пастух Р.І. Дрогобич давній і сучасний у датах, подіях і фактах. – Дрогобич, 2002. – С. 52.

³⁰ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях, 30–50-ті роки ХХ ст. – Луцьк, 1995. – С. 59.

³¹ Лучаківська І.Л. Формування і діяльність репресивно-каральних структур на Дрогобиччині (1939–1941 рр.). // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. Х. – Дрогобич, 2006. – С. 486.

- ³² Наша хроніка. Населення Дрогобича // Вільне слово. – 1942. – № 6 (80). – 15 січня. – С. 4.
- ³³ Трохимович В. Етнодемографічні зміни у Східній Галичині та Волині в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. – Т. 10. – Варшава, 2006. – С. 245–269.
- ³⁴ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С. 235.
- ³⁵ Budzyński Wiesław. Miasto Schulza. – Kraków, 2005. – S. 452.
- ³⁶ ДАЛО. – Ф. 5002. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Chemiczewski Edward. Ucieczka doktora Woldmana // Ziemia drohobycka. – № 12. – 1999. – S. 41.
- ³⁹ Терлюк І.Я. Етнодемографічна ситуація у західних областях України в 1944 р. // Вісник Львівського ун-ту. Сер. Історія. – Вип. 29. – Львів, 1993. – С. 85.
- ⁴⁰ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 216. – Арк. 24.
- ⁴¹ Budzyński Wiesław. Miasto Schulza. – Kraków, 2005. – S. 294.
- ⁴² Депортації. Західні землі України. Кін. 30-х – поч. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. – Том 1. – 1939–1953. – Львів, 1996. – С. 60.
- ⁴³ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 12.
- ⁴⁴ Кіцак В. Розселення українців Польщі в УРСР (1944–1947) // Альманах “Молода нація”. – К., 2000. – № 1. – С. 98.
- ⁴⁵ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 1.
- ⁴⁶ Там само. – Оп. 6. – Спр. 89. – Арк. 165.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 18. – Арк. 2.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 176. – Арк. 36.
- ⁴⁹ Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка. – Дрогобич; Львів, 2001. – С. 35.
- ⁵⁰ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Т. I. 1939–1953. – К., 1995. – С. 687.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 103. – Арк. 9.
- ⁵³ Чорна книга України: 36. Документів, архівів, матеріалів, доп., ст., досліджень, есе. – К., 1998. – С. 383.
- ⁵⁴ Дашко Ю. Дрогобич після Другої світової // Дрогобиччина – Земля Івана Франка. – Дрогобич, 1997. – Т. 4. – С. 390.
- ⁵⁵ ДАЛО. – Ф. 5002. – Оп. 1. – Спр. 593. – Арк. 40.
- ⁵⁶ Там само. – Арк. 43.
- ⁵⁷ Пастух Р.І. Дрогобич давній і сучасний у датах, подіях і фактах. – Дрогобич, 2002. – С. 83.
- ⁵⁸ Там само. – С. 84.
- ⁵⁹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – К., 1968. – Львівська область. – С. 280.
- ⁶⁰ Шалата М.Й. Дрогобич: Нарис-путівник. – Львів, 1986. – С. 49.
- ⁶¹ ДАЛО. – Ф. 5002. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 38.
- ⁶² Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – К., 1968. – Львівська область. – С. 280.
- ⁶³ Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка. – С. 27.
- ⁶⁴ Там само. – С. 34–35.
- ⁶⁵ Там само. – С. 30–31.
- ⁶⁶ ДАЛО. – Ф. 5002. – Оп. 1. – Спр. 531. – Арк. 18.

Руслана Попп.

Етносоціальний склад населення Дрогобича (30-60-ті рр. XX ст.).

У статті простежуються зміни чисельності населення Дрогобича протягом 30-60-х рр. XX ст., показано етнонаціональну і соціально-професійну структуру мешканців міста в зазначений період. Доведено, що трансформації етносоціальної складу Дрогобича, були пов'язані з тими суспільно-політичними процесами, які розгорталися в краї.

Ruslana Popp.

Ethnosocial contents of the Drohobych inhabitation in 30–60 years of XX century.

In this article the author investigates the changes in quantity of Drohobych inhabitants during 30–60 years of XX century and shows ethnonational and social professional structure of the inhabitants of the town in the mentioned period. It is proved that the transformation of ethnosocial contents of Drohobych was connected with those social political processes which took place in the region.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВОЛОДИМИРА КОСИКА

Одним із періодів вітчизняної історії, який чи не найбільше зазнав у різний час фальсифікацій та міфотворення, є Друга світова війна. Сповненою трагізму і героїзму, страждань і суперечностей залишається ще одна сторінка воєнної доби, пов'язана з діяльністю ОУН і УПА.

Довкола цих історичних подій і сьогодні не вщухають пристрасні, наукова полеміка, а то й політичні спекуляції, що збуджують та поляризують суспільство. Проте, інформаційний вакуум стосовно участі українців у Другій світовій війні певною мірою заповнювався публікаціями зарубіжних істориків українського походження, українськими емігрантами. А видання монографій, збірок документів, статей, автором, збирачем та упорядником яких є один із найвідоміших українських спеціалістів з історії останньої світової війни, професор Сорбонського та Вільного українського університетів, засновник та редактор франкомовного журналу “Європейський Схід” Володимир Косик, можна вважати знаковою подією у вітчизняній історіографії та джерелознавстві.

Фундаментальних праць про Володимира Косика натепер в Україні, на жаль, не існує. Привертає увагу рецензія О.Є.Лисенка і І.К.Патриляка¹ на праці автора. У вступі до рецензії автори вважають видання збірок документів Володимира Косика досить помітним явищем у вітчизняній історіографії. Наголошено також, що цінність історичних праць Володимира Косика періоду Другої світової війни полягає у широкому використанні ним документальних матеріалів, які зберігаються у західноєвропейських архівах, а тому є малодоступними для вітчизняних науковців. Автори рецензії доходять висновку, що вони є поки що найкращими виданнями німецьких архівних документів в Україні і будуть корисними не лише науковцям, але й широкому колу читачів.

Багато інформації, яку можна отримати про автора, як правило, знаходиться у газетних статтях². Так, Ольга Кривенко присвятила виходу збірника Володимира Косика газетну статтю “Суворою мовою документів”. Короткий біографічний огляд, а також цікаве інтерв'ю з істориком містить стаття “Володимир Косик: Політичні події відбуваються не в замкненому колі якогось народу, а в певному внутрішньому і зовнішньому політичному контексті” Зірки Вітошинської. Діяльність “Об'єднання українців у Франції”, головою якого з 1961 року був Володимир Косик, описує Ніна Бай у публікації “Наші традиції вивчають у Франції”. Тарас Марусик у розвідці “Невикористані історичні шанси України” висвітлив суть і значення для історичної науки відомої праці “Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918)”³. Цю ж тему розвинула Юлія Кацун у публікації “Французький погляд на Україну”⁴. Олег Романів у вступі до праці Володимира Косика “Україна і Німеччина у Другій Світовій Війні”⁵, висвітлив передумови написання праці та її

основні теми. Найбільш докладно життєвий та творчий шлях історика розглянуто нами у статті “Український історик з Дрогобиччини Володимир Косик (матеріали до бібліографії)”⁶.

Протягом усього творчого шляху Володимир Косик займався різними проблемами історії. Він почав друкуватися ще в 60-х рр. ХХ ст. Далекого 1962 р. у Лондоні вийшла його перша книга “Концентраційні табори в Радянському Союзі”⁷. І надалі дослідник часто звертався до різноманітних аспектів історії тоталітарного режиму в СРСР, викриваючи ненависну для свідомості українського патріота владу.

Основною науковою проблемою, яка цікавила (і продовжує цікавити) Володимира Косика, стала історія Другої світової війни, а також декілька її “українських” контекстів: історія визвольного національного руху напередодні та в часі війни; становище України в період війни; стосунки визвольних сил України з Третім Райхом. Дана проблематика і є темою даної статті.

На жаль, в історичній літературі з історіографії історії України ХХ ст. на внесок В.Косика у дослідження даної проблеми не звернено належної уваги. Так, автори історіографічного дослідження “Мюнхенська школа історії України”⁸, Іван Монолатій та Олексій Вишиванок вважають дослідження Володимира Косика лише “характерним штрихом” до історії України періоду війни. У посібнику коротко перераховані основні дослідницькі теми, над якими працював історик.

У 1997 р. під керівництвом С.Кульчицького була створена робоча група істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. До складу групи входили такі відомі історики як О.Лисенко, А.Кентій, І.Гльюшин, О.Маруценко та інші. У праці “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА”⁹ міститься загальний аналіз чотири томника Володимира Косика. Так, автори констатують, що в історика майже нема випадкових документів. Усі вони у сукупності дають картину Опору на тимчасово окупованій території України в 1941-1944 рр., яка впливає з німецьких документів. Водночас, вказано і на певні недоліки: відсутність джерелознавчого аналізу, відсутність у першому томі архівних посилань, грубі помилки перекладачів. Однак перелічені недоліки не заважають користуватися документами. Навіть помилки перекладачів вдається відкоригувати, тому що німецький текст документів цілком читабельний. У зв’язку з тим, що майже всі документи опубліковані у фрагментах, наразі неможливо встановити, чи не зняв упорядник ту частину тексту, яка не влаштувала його за змістом. Тому робоча група істориків при Урядовій комісії відрядила в Німеччину для перевірки документів з чотири томника професора В.Косика старшого наукового співробітника відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України кандидата історичних наук М.Дубик. Вона мала великий досвід роботи в німецьких архівах, унаслідок чого їй вдалося ідентифікувати навіть ті документи, на які В.Косик не дав конкретних посилань.

М.Дубик перевірила 181 з 238 документів чотири томника. 123 документи зберігаються у Федеральному архіві в Берліні, 58 – у Федеральному військовому архіві у Фрайбурзі. Переважна більшість опублікованих документів з Федерального архіву в Берліні (у проф. В.Косика йдуть посилання на Кобленц, але з 1997 р. вони зберігаються в Берліні) походить з фондів Рейхсміністерства окупованих східних областей (38 документів) та Головної служби безпеки Рейху (55 документів). Вони не є оригінальними, а зберігаються у вигляді мікрофішів, зроблених з матеріалів Документального центру у Вашингтоні. Переважна більшість опублікованих документів з Федерального

військового архіву у Фрайбурзі походить з фонду “Командування збройними силами”. Вони також зберігаються в архіві у вигляді мікрофішів. Після проведеної роботи був зроблений важливий висновок про те, що у переважній більшості випадків фрагментація документів пояснюється переходом оповіді від України до інших територій, в інших випадках вилучений текст дійсно не мав істотного значення. Отже, документам упорядкованого професором В.Косиком чотиритомника можна довіряти. На думку робочої групи, ще одним недоліком праці історика є те, що відбір документів про діяльність УПА у 1943-1944 рр. здійснювався ним під певним кутом зору. Зокрема, професор В.Косик не включав до своїх збірників інформації про нищення військовиками УПА жителів польських сіл. Тому група вважає, що для висвітлення теми українсько-польського протистояння на окупованій німцями території України збірник документів професора В.Косика не цілком підходить.

Теорію створення УПА Володимира Косика аналізує Олександр Марущенко.¹⁰ Багато істориків використовують матеріали праць В.Косика у свої дослідженнях. Серед них М.Марунчак¹¹, О.Лисенко¹², О.Потильчак¹³ та ін.

Володимир Косик провів тривалу роботу в архівах Німеччини, яка завершилася публікаціями надзвичайно важливих джерельних збірок. У численних дослідженнях і наукових розвідках він завжди прагне прискіпливо розібратись у найскладніших проблемах української історії 30-40-х років ХХ ст. Критичний підхід до досліджуваних питань, широка джерельна база, поглиблений аналіз подій завжди були характерними рисами його праць. Неабияку цінність для української історичної науки становить широке використання ним документальних матеріалів, які зберігаються в західноєвропейських архівних установах. Історик розпочав тривалу роботу над архівами Німеччини*, особистим архівом та архівом імені С.Бандери (Лондон), яка завершилася публікаціями надзвичайно важливих джерельних збірок. Перша з них вийшла 1985 р. в Мюнхені (видання Вільного університету) німецькою мовою: Косик В. “Третій Райх і українське питання. Документи 1934-1944”¹⁴. 1986 р. у Парижі вийшло велике франкомовне монографічне дослідження В.Косика “Німецький націонал-соціалізм і Україна”¹⁵ (воно було перекладене українською мовою і видане 1992 р. окремою книгою в США старанням кількох фондаций, передовсім – “Ради оборони і допомоги Україні Українського конгресового комітету Америки”). Якщо перед тим з основоположними висновками українського історика щодо участі України у Другій світовій війні познайомила іншомовна громадськість світу, то тепер з них могла скористатися й україномовна громада.

У 1992 році вийшла друком “Україна під час Другої Світової Війни (1938-1945)”¹⁶ – перша монографія Володимира Косика, присвячена подіям чи не найбільш дискусійного періоду історії України. У ній висвітлений оригінальний погляд на нашу історію крізь призму архівів Третього райху. Протягом багатьох років автор досліджував відображення українського життя у німецькій, як правило, секретній документації, де з характерною німецькою педантичністю та скрупульозністю зафіксовані судження багатьох гітлерівських діячів про події та громадсько-політичні сили України, українсько-німецькі взаємини та протистояння протягом 30–40 років ХХ століття. Книга складається зі вступу, шести глав, кожна з яких має свої підрозділи; висновок; додатків (194 документи); основних скорочень, бібліографії, покажчиків імен та географічних назв.

* Архіви: Bundesarchiv, Koblenz, Німеччина. Bundesarchiv-Militararchiv, Freiburg, Німеччина. Institut fur Zeitgeschichte, Munchen, Німеччина. Politisches Archiv des Auswartigen Amtes, Bonn, Німеччина. International Military Tribunal, Nurnberg, Німеччина.

У вступі до книги зроблено глибокий аналіз передвоєнної політичної ситуації в Європі у взаємозв'язку з проблемами України, що була одним із головних стимулів імперського протистояння в Європі. Особлива увага приділена суспільно-політичним процесам у Західній Україні – тодішньому форпості національно-визвольної боротьби в міжвоєнний період. Автор переконливо показує, що в умовах повного ігнорування міжнародних угод про права національних меншин та ескалації польських репресій, незважаючи на діяльність легальних політичних партій, домінуючою силою національно-визвольного руху стали структури УВО й ОУН. Логіка політичної боротьби проти двох смертельних ворогів українського народу та його державності – Росії та Польщі – мимоволі вказувала на доцільність зближення з німцями в їх намаганнях до перегляду кордонів у Європі. Водночас наведені у книжці матеріали однозначно підтверджують, що УВО й ОУН у передвоєнний час провадили незалежну, часто антинімецьку політику, зумовлену засадами української державності, а також ігноруванням німцями українських інтересів.

Переконливими також є міркування автора, що головним імпульсом до радянсько-німецького зближення у 1939 р. стала санкція гітлерівських правителів на ліквідацію 1938 р. Карпатської України – небезпечного для них зародка української державності. Сталін із задоволенням сприйняв остаточну німецьку позицію щодо цього питання і вже на початку 1939 р. почав змагати до союзу з Гітлером, побудованого на партнерстві двох світових хижаків. Саме це відкрило шлях до Другої світової війни на підставі пакту Молотова-Ріббентропа в серпні 1939 р.

У праці В.Косика добре розкриті перший етап війни, спроба відновлення у Львові української державності та конфлікт із гітлерівцями з цього приводу, поданий на основі німецьких свідчень того часу. Зокрема, наявні документи підтверджують відсутність будь-яких підстав пов'язувати розстріл польських учених у Львові з участю українських націоналістів, зокрема батальйону "Нахтігаль".

Учений, оперуючи документами, переконливо доводить, що ОУН-Б взаємодію з німцями розглядала лише як чинник розбудови державності. А оскільки вже на початку воєнних дій на українських землях така співпраця виявилася неможливою (внаслідок однозначно негативної позиції німецьких керівних кіл), початкова взаємодія перейшла у велике протистояння аж до широкої збройної боротьби. Це засвідчують численні німецькі документи, збережені в архівах колишнього Третього райху.

В аналізованій праці В.Косика на основі джерельних матеріалів уперше розкриті анатомія та механізми дії німецької окупаційної системи в Україні протягом 1941-44 рр. Це особливо стосується основної частини національної території, на базі якої було створено Райхскомісаріат Україна. На підставі документів, розмов, доповідних матеріалів показано систему окупаційного управління, починаючи від міністра східних територій А.Розенберга, райхскомісара Е.Коха та його заступника П.Даргеля. Окрім усієї специфіки у райхскомісаріаті, вражає схожість окупаційних методів щодо України з методами їх сталінських попередників.

Дослідник порівнює методи окупаційної політики III Райху щодо української церкви з атеїстично-безбожницькою діяльністю більшовиків. Німецька адміністрація свідомо стимулювала розкол Української Православної Церкви на автокефальну та автономну (підпорядковану Московському патріархату). Тому, коли на соборі було прийнято рішення про об'єднання обох згаданих церков, воно викликало категоричний спротив заступника райхскомісара П.Даргеля. Ставилася вимога про беззастережний

контроль кандидатур на єпископів, що нагадує розвинену дещо пізніше в СРСР систему контролю і навіть призначення кандидатів на вищий духовний сан по лінії КДБ.

Після заборони та репресивної протидії німецької влади самочинній організації у Галичині українського державного правління і власної адміністрації на місцях націоналістичний рух перейшов до підпільних дій. Документальний показ цього руху на підставі німецьких повідомлень становить чи не основне ядро наукової праці В.Косика. Тут чітко простежено співвідношення впливів обох суперницьких відламів ОУН. Справжнім відкриттям для десятиріччями дезінформованого читача можна вважати широку мережу організацій націоналістів у Східній Україні, зокрема в Києві, Дніпропетровську, Харкові, Миколаєві, Житомирі, Вінниці та інших містах. З документів бачимо, що тут йдеться не про якусь “галицьку інтригу” на Сході України, а про діяльність багатьох місцевих осередків національно-визвольного руху, що виникли у складних умовах нової окупації України.

За дослідницькою логікою В.Косика, особливу цінність становить німецька хронографія збройних сутичок та боїв із частинами національного збройного опору, що оформилися в Українську Повстанську Армію (УПА). Німецькі документи та відповідний авторський аналіз вносять ясність в історію початків формування УПА, а також розкривають, зокрема, місце в контексті формування сил збройного опору Поліської Січі під проводом Тараса Бульби-Боровця. Важливими є німецькі оцінки масштабів національно-визвольних сил на Заході України, які підтверджують грандіозність цього народного феномена. За німецькими підрахунками, формації УПА в 1944 р. налічували до 80 тис. вояків. Аналіз, проведений автором, а також перегляд німецьких документів, наведених в обширних додатках, засвідчує наслідки численних страт українських патріотів. Німецькі документи також дають реалістичні оцінки протистояння сил УПА та радянських партизанів. З них випливає, що радянські джерела перебільшують питому вагу діяльності червоних партизанів, а також що підрозділи УПА мали до 1944 р. значний вплив на східних територіях України. Це документують німецькі повідомлення, в яких розмежовується сфера дій “національних та російських комуністичних банд”.

Особливо промовисті ті сторінки книги, в яких розкрито мотиви дій керівників гітлерівської Німеччини щодо України, передані на основі їхніх висловлювань і бесід у протокольних та щоденникових записах різних посадових осіб. Тут знаходимо насамперед висловлювання Гітлера, Гімmlера, Коха, Розенберга та інших верховних фашистських діячів. Ці записи додають невідомі штрихи до характеристики їхньої сатанинської доктрини панівної германської раси, стратегічних та тактичних заходів в українському питанні, їхнє розуміння проблем Сходу Європи. Власне, виходячи з початкових задумів Гітлера, війна з СРСР – це й була війна за Україну.

Як видно з наведених у книжці матеріалів, у керівництві гітлерівської Німеччини найбільш повне розуміння української проблеми було в міністра східних територій А.Розенберга. Проте його спроби певної національної лібералізації щодо українців наштовхувалися на протидію керівника Райхскомісаріату України Коха.

Книга В.Косика завершується з'ясуванням балансу національних втрат України внаслідок зіткнення двох найбільших тоталітарних систем світу. Незважаючи на об'ємисті праці радянських істориків, у праці вперше зроблена порівняльна оцінка жертв України у Другій світовій війні на тлі втрат інших європейських країн.

Поданий у праці фактологічний матеріал – це безсумнівний доказ існування українського національно-визвольного руху в період Другої світової війни, який базується

не лише на німецьких матеріалах, а й на численних програмних документах ОУН, насамперед його бандерівського крила. Як засвідчують наведені джерела, воно було найбільш потужним у національно-визвольному русі того часу й обумовлювало активні дії збройного підпілля та його головного чинника – Української Повстанської Армії.

Не менш значущими для української історичної науки є 4-томний збірник документів “Україна в Другій Світовій війні у документах”¹⁷. Поява збірників документів, упорядкованих Володимиром Косиком, стала логічним продовженням публікації маловідомих архівних матеріалів, уміщених у додатках до монографії “Україна і Німеччина у Другій світовій війні”.

З відомих причин, в жодному з виданих в УРСР збірників документів немає й натяку на антинімецьку боротьбу ОУН у роки війни. Щойно в документальних працях, які побачили світ за роки незалежності, почали публікувати трофейні документи німецьких спецслужб, російські переклади яких зберігаються в київському Центральному державному архіві громадських об’єднань України. Першим їх увів до наукового обігу в 1996 р. професор В.Сергійчук у своїй книзі “ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали”. Деякі з цих трофейних документів збігаються з матеріалом, опублікованим професором В.Косиком, але далеко не всі.

У 1997 році у Львові видано перший том документального збірника В.Косика “Україна в Другій світовій війні у документах”. Це, по суті, єдиний в Україні збірник матеріалів, складений без використання документів вітчизняних архівних установ. Натомість, до книг увійшли матеріали п’яти німецьких архівів, приватного архіву дослідника й архіву ім. С.Бандери (Лондон).

Хронологічно перший том збірника охоплює документи періоду від 14 квітня до 29 грудня 1941 р. Структура даного тому загалом є однаковою зі структурами трьох наступних томів збірників документів. Вона включає вступне слово, шістьдесят документів, поданих у хронологічній послідовності, основні скорочення, список джерел, покажчики імен та географічних назв. Публікація кожного документа в перекладі українською мовою супроводжується фотокопією його німецького оригіналу. Це дає змогу будь-якому дослідникові прочитати автентичний текст, а не лише авторський переклад.

У вступі до першого тому автор-упорядник наголошує, що головним завданням праці є розвінчання численних історичних міфів, які набули широкого розповсюдження серед українського загалу як в Україні, так і в діаспорі. Інша важлива мета праці полягає, на думку професора, у відтворенні реальності, комплексності історичних фактів і подій та історичного процесу. Дослідник подає стислий аналіз головних груп документів, уміщених у першій книзі, підкреслюючи важливість і цінність того чи іншого матеріалу для дослідників. Основна увага зосереджується навколо двох моментів: по-перше, висвітлення стану української політичної думки напередодні німецько-радянської війни та в перші дні окупації (док. № № 1–5, 13, 23, 33–35, 55, 56), по-друге, проголошення Акта про державну незалежність у Львові та, відповідно, репресії, що були застосовані німцями щодо “групи Бандери”, яка “наважилася” піти на вищезазначений крок (док. № № 8-12, 14-20, 25, 27, 29, 36, 42, 46-48, 59). Дані джерела допоможуть дослідити стан української політичної думки напередодні німецько-радянської війни і в перші місяці окупації. Вони дають можливість порівняти візію майбутнього тодішніх українських політичних груп і бачити їхнє ставлення до Німеччини.

Потрібно підкреслити: Володимир Косик не наслідував традиції радянської історичної науки, яка прославилася “вирізуванням” невігідних частин документів, і не випускав з публікацій тих місць, де йшлося, наприклад, про комуністичний диверсійно-партизанський рух. Такий підхід дає, зокрема, можливість кожному читачеві робити власні висновки щодо того, коли і в якому регіоні був сильніший націоналістичний, а в якому – комуністичний рух Опору, дозволяє порівнювати методи й форми боротьби комуністичних і націоналістичних підпільників, процеси становлення обох рухів, їх потенціал тощо.

До другого тому праці увійшли документи (52 екз.), які охоплюють період від 5 липня 1941 р. до 23 грудня 1942 р. і висвітлюють характер німецького окупаційного режиму в Україні, процес зародження націоналістичного та комуністичного рухів Опору, масових страт єврейського цивільного населення, соціально-економічного й культурного становища на окупованих Німеччиною та її союзниками українських землях.

У передмові до другого тому своєї праці В.Косик також аналізує різні групи документів згідно з їх належністю до тих чи інших проблемних блоків, наприклад, матеріали, пов'язані з питанням убивства О.Сеника і М.Сціборського; матеріали, які інформують про становище єврейського населення України і т. п. Наприкінці “Вступного слова” упорядник підкреслює, що до збірника не включені документи, датовані жовтнем 1942 р., які стосуються виникнення Української повстанської армії.

Матеріали, вміщені до другого тому книги, акцентують увагу на українському націоналістичному рухові Опору. Документів зі згадками про одну з двох ОУН налічується аж тридцять дев'ять з п'ятдесяти двох, наявних у збірнику. Та й упорядник зазначив, що свідомо підбирав документи, які розповідають про “розвиток національного руху Опору”. Автор підкреслює, що вже у березні 1942 р. німецькі спеціальні служби ввели у свої повідомлення з окупованих територій нову рубрику під назвою “Український рух Опору”.

У 3-ому збірнику професора, який вийшов у 1999 р., висвітлюються німецькі архівні джерела до 1943 р. (55 док.), які документально відображають період окупації України Німеччиною та розвиток національного руху опору. Проте автор вирішив додати до них ще 5 документів з кінця 1942 р., які творять певну органічну цілісність з 1943 р.

Велику увагу у даному збірнику автор приділив питанню створення УПА. Володимир Косик вважає, що УПА було створено під егідою ОУН-Б, що і намагається довести мовою документів (док. № № 2, 27, 41, 45, а особливо № № 50, 54, 55).

Цінність даної праці також і в тому, що вона дає змогу по-новому підійти до застарілих історіографічних міфів та стереотипів. Зокрема, обговорюється важливе питання про те, чи був український національно-визвольний рух 1941 – 1945 рр. наравду спрямований на боротьбу з німецько-фашистськими окупантами. Книга В.Косика містить велику кількість документів, де конкретно вказано дати, місця подій, пов'язаних зі збройним опором окупаційній німецькій владі з боку ОУН-УПА (починаючи ще з жовтня 1942 р.). При цьому наводяться конкретні цифри втрат німецьких військ та послідовно висвітлюються етапи посилення повстанської боротьби. У даному випадку, свідчення ворога має особливе значення для відтворення історичної правди, тому що ця боротьба або маловідома, або перекичена, зокрема в Росії і на Заході (док. № № 4, 9, 18, 22, 23, 26.).

Знайшли своє відбиття в книзі В.Косика й такі злободенні проблеми історії війни, як терористична політика німецького окупаційного режиму щодо України (док. № № 6, 7, 10, 37, 44), а також стосунки ОУН-УПА з радянським партизанським рухом (док.

№ № 3, 7, 24). Деякі документи говорять про початки формування дивізії “Галичина” (док. № 30, 32, 39). Не менш цікавим є зіставлення сил у війні на Сході станом на 14 жовтня 1943 року (док. № 46). На східному фронті зішлись дві великі армії: біля двох з половиною мільйонів солдатів з німецького боку проти п’яťох з половиною на радянському боці. Та сама перевага зберігалася в танках і артилерії. Радянське командування не рахувалося з життям своїх солдатів, тому втрати були величезними. Нерівні сили на фронті, помилки німецької політики в окупованих країнах, українські та інші рухи Опору – це основні причини поразки Гітлера в цій війні.

До четвертого тому праці увійшли документи, які охоплюють період від січня 1944 р. до квітня 1945 р. (71 док.). У березні 1944 року радянська армія зайняла Умань, Вінницю, Проскурів, Кам’янець-Подільський, Коломию, Чернівці. Таким чином у даній праці вміщено багато документів, які інформують про бої УПА на території, зайнятій ворогом (док. № № 2,3,6,8,9, 25,29,32,34,35,36,37,42).

У збірнику наявні і документи, які констатують кілька локальних угод УПА з вермахтом (док. № № 4, 8, 13, 30, 41). Проте автор у вступі відразу спростував їх спрямованість, мотивуючи укладання цих угод тиском важких обставин у січні 1944р (боротьба з радянськими та польськими силами), нестачею боєприпасів у багатьох підрозділах УПА. Самі німці підкреслювали, що з боку УПА це був тактичний крок, а про якусь політичну співпрацю навіть не йшлося. Бої між підрозділами УПА і німцями велися і в 1944 р. (док. № 19, 23, 27).

Викликає зацікавлення повідомлення про евакуацію населення (док. № 18) та зокрема Львова (док. № 24). Деякі звіти говорять про боротьбу між поляками й українцями (документ № 24), що є трагедією у взаєминах двох сусідніх народів. Документи № 17, 20, 21, 22 цікаві тим, що накреслюють обриси нової стратегії деяких німецьких кіл щодо України. Ця стратегія полягає в тому, щоб залучити сотні тисяч українців, які опинилися на території Райху, до боротьби за відвоювання України, яку німці вже втратили.

Багато документів даного збірника відображають суперечності серед політичних кіл Німеччини з приводу двох концепцій нової стратегії щодо України. Перша полягала в тому, щоб мобілізувати всі сили народів Росії навколо російського генерала Власова. Друга концепція пропонувала створити на рівній основі національні комітети народів Східної Європи. Кожен народ мав би свій національний комітет та армію (док. № № 45,46,51,52,55,56,57,59,62,63,64).

Цінність чотири томного збірника полягає, на нашу думку, в тому, що він проливає світло на внутрішню боротьбу різних частин ОУН в 1941–1942 рр., зокрема через пряме і опосередковане втручання у цю боротьбу німецьких і радянських спеціальних служб (1т. – док. № № 43,47; 2 т. – док. № 46; 3т – док. № 27).

Надзвичайно цікавими є документи, що стосуються соціально-економічного становища України в період німецької окупації та культурно-релігійного життя українського суспільства (1 т. – док. № № 21, 22, 26, 30, 37,40,54, 57, 58, 60; 2 т. – док. № № 10,13,20, 38,39 40; 3т – док. № № 1, 11, 12, 19, 53).

Ще одним надзвичайно важливим документальним блоком книг професора В.Косика є матеріал, який стосується вирішення німцями т. зв. “єврейського питання” (1 т. – док. № № 44,53; 2т. – док. № № 6,7,8,9, 12; 3т. – док. № 37). Уважно читаючи документи, легко помітити, що в жодному з них не йдеться про участь українців у розстрілах євреїв. Автор вважає, що активні дії проти євреїв були не спонтанні, а спонукувані німцями. Щоб змінити ставлення населення, німці надавали значення присутності української

допоміжної поліції при розстрілах євреїв. Хоч дана поліція розстрілом не займалася, німці знали що їх присутність буде викликати саме таку думку.

Володимир Косик у своїх збірниках документів ставить за мету не лише допомогти боротися проти політичних міфів, які знаходимо сьогодні навіть у підручниках історії, але передусім допомогти відтворити реальність і комплексність історичних фактів і подій та історичного процесу.

Крім вищезгаданих праць, Володимир Косик є автором багатьох цікавих статей, присвячених українському національно-визвольному руху під час Другої світової війни та іншим не менш важливим темам історії України даного періоду.

Дискусійною темою в працях історика є історія зародження і становлення Української Повстанської Армії. Намагання українських зарубіжних авторів подати власну концепцію створення УПА призвело до утворення мельниківської і бандерівської теорій, які є протилежними.

Прихильники першої концепції (О.Субтельний¹⁸, А.Жуковський¹⁹, О.Штуль-Жданович²⁰ та ін.) перебільшували роль ОУН-м, звинувачували членів ОУН-б у братовбивстві та політичному авантюризмі. Таку саму позицію займали до своїх опонентів і прихильники ОУН-б, до яких слід віднести В.Косика, П.Мірчука²¹, А.Бедрій²² та інших.

Згідно з засадами радянської історіографії, виникнення УПА є продуктом німецьких спецслужб. Цілий ряд нових праць трактують УПА такою, що ніколи не була українським військовим формуванням і керувалась гітлерівськими найманцями²³. Такі висновки не були результатом серйозних наукових досліджень, а випливали з політичної кон'юктури. Перед науковцями ставилось завдання будь-що виставити німців у ролі творців УПА.

Сучасний етап дослідження історії УПА характеризується збільшенням археографічної та історіографічної джерельної бази, створює реальні можливості для визрівання об'єктивного і неупередженого погляду на проблему генези УПА. Такий новий погляд міститься в монографіях і статтях Ю.Киричука²⁴, П.Брицького²⁵, О.Вовка²⁶, А.Кентія²⁷, О.Полянського²⁸, Г.Стародубець²⁹. У цих працях ідеться про те, що учасником національно-визвольного руху першої половини 40-х рр. не виступала виключно ОУН-б, яка була лише однією з складових цього цілісного організму. Згадані історики вважають, що процес творення УПА відбувався не восени 1942 р., а в першій половині 1943 р., і біля його витоків стояли три основні внутрішньополітичні сили українського національно-визвольного руху: ОУН-б, ОУН-м і Поліська Січ Т.Бульби-Боровця.

Зазначимо, що ще у 1985 р. Володимир Косик доводив, що національний рух опору, метою якого була оборона національних інтересів України, постав у специфічних обставинах. З приходом Червоної армії на західні землі України, легальні партії припинили існування. Проте на ОУН згадана територіальна зміна не мала жодного впливу. Після розколу утворились дві різні організації: ОУН-Б і ОУН-М, обидві вони розгорнули діяльність проти окупаційного режиму. Проте Володимир Косик вважає, що роль ОУН-Б у цьому протистоянні була більш вагомюю. Це твердження історик обґрунтовує такими фактами: саме ОУН-Б проголосила 30-ого червня 1941 року у Львові відновлення української самостійної держави (даній проблемі Автор присвятив окрему статтю); вона організувала всюди місцеву адміністрацію і міліцію; Бандеру і Стецька вже п'ятого липня було заарештовано, що свідчить про нелояльність до німецького окупанта; масові арешти її членів. Дані події історик завжди намагається підтвердити

німецькими архівними документами. Далі у статті відображається боротьба УПА, її методи та наслідки. Цим проблемам автор приділив увагу також і в інших статтях.

У 1992 р. вийшла стаття В.Косика про роль ОУН-УПА в боротьбі за українську державу³⁰. На думку дослідника, історична роль даної організації полягає в тому, що завдяки їм справа визволення українського народу не була пов'язана з жодною чужою силою. Автор часто використовує термін ОУН-УПА, пояснюючи, що він є самозрозумілим, бо ці два формування діяли разом (ОУН-Б). Володимир Косик вважає, що жодна політична сила, крім ОУН-Б, не наважилася б готувати збройний опір окупантам. Була проведена праця у двох напрямках: поширення мережі членів на всю Україну і загальна психологічна, політична і військова підготовка молоді. Отже, на думку Володимира Косика, у жовтні 1942 року малі озброєні відділи ОУН-Б почали зливатися у великі військові з'єднання. Саме ці з'єднання прийняли назву "Українська повстанська армія"³¹.

Проблематика створення УПА обговорюється у статті В.Косика "Про уряд УНР у Варшаві й Тараса Бульбу-Боровця (Деякі аспекти історії 1939-1945 років)"³². Річ у тім, що В.Косик не поділяє точку зору О.Субтельного, Я.Грицака³³ та ін., які вважають "Поліську Січ" Т.Бульби-Боровця початком Української повстанської армії. Зокрема, на думку О.Субтельного, перші партизанські загони українських націоналістів виникли на Поліссі та Волині й спочатку, як не дивно, не були пов'язані з ОУН. Як тільки вибухла нацистсько-радянська війна, місцевий український діяч Тарас Бульба-Боровець, близький до петлюрівського уряду УНР, що перебував на вигнанні у Варшаві, сформував нерегулярну частину під назвою "Поліська Січ" (пізніше перейменовану на Українську Повстанську Армію) з метою очищення свого регіону від залишків Червоної армії³⁴. Тому Володимир Косик подає власну версію щодо створення УПА Тарасом Бульбою. На його думку, Тарас Бульба-Боровець створив загін міліції, думаючи, що проголошення відновлення незалежності у Львові стане ефективним. Коли ж німці повели іншу політику, він "залегалізував" свій загін, отримав від німецького Вермахту спорядження і доручення прочистити ліси Полісся й північної Волині. Коли "Поліська Січ" успішно виконала завдання, Т.Бульба-Боровець запропонував Вермахту зробити те саме у північній Чернігівщині. Німці відмовилися і наказали його загін розпустити, що Бульба й виконав³⁵.

Також Володимир Косик категорично не згодний із твердженням Анатолія Жуківського, що Провід Українських Націоналістів (ОУН-М) відкинув пропозицію німців на співпрацю без політичних гарантій щодо державного статусу України. На таку співпрацю погодилась фракція Бандери³⁶. У відповідь Косик наводить лист Мельника до Гітлера, у якому він просить згоди взяти участь "у хрестовому поході проти більшовицького варварства" і щоб боротися "пліч-о-пліч з нашим визволителем вермахтом"³⁷. Дані дискусії виникли як наслідок конкурентної боротьби між двома ОУН. Володимир Косик вважає, що з метою применшення внеску ОУН-Бандери в розбудову протинімецького опору та українського визвольного руху було створено міф про те, що УПА створив Тарас Бульба-Боровець на доручення "уряду УНР у Варшаві" і з активною участю ОУН-М.

В іншій статті³⁸ Володимир Косик вкотре акцентує увагу на тому, що творцем УПА була ОУН –Б. Офіційною датою створення УПА він вважає 14 жовтня 1942 р. Вже на початку лютого 1943 р. УПА розпочинає великі військові операції як проти німців, так і проти радянських партизан, які ставились вороже до самостійницьких змагань українців. Автор перелічує і описує усі великі військові операції УПА. Як і в інших

статтях, В.Косик цитує багато німецьких документів, що яскраво ілюструє викладений матеріал. У червні 1943 р. УПА налічувала біля 22 тисяч вояків. Крім УПА, в цей час існувало ще два інші партизанські відділи. Тарас Бульба, командувач “Поліської Січі”, уклав з радянськими партизанами нейтралітет на 6 місяців. Друга сила – це з’єднання ОУН-М, яка було менш чисельним, ніж “Поліська Січ”. На думку Володимира Косика, у липні-серпні, під час об’єднуючої акції УПА, обидва формування були вимушені влитися у її з’єднання. Бульба залишив при собі малий відділ, який назвав “Українська Народна Революційна Армія”. За даними Косика у боях з УПА німці зазнавали більших втрат. УПА була побудована за принципом регулярної армії, у відділах панувала військова дисципліна. Її сили були поділені на чотири територіальні одиниці: УПА-Північ, УПА-Південь, УПА-Захід, УПА-Схід. Із зайняттям Києва радянською армією почався новий період боротьби з загарбниками.

Володимир Косик подає чисельність УПА за німецькими даними станом на 1944 р. – від сорока до вісімдесяти тисяч озброєних вояків.³⁹ Радянська влада застосовувала неймовірний терор. Усіх чоловіків до 60-ти років, навіть нездатних, мобілізували до армії, де вони масово гинули. Тому, веде він далі, ховаючись від мобілізації, українці десятками тисяч утікали до лісу, де багато з них вступали до лав УПА. Головна команда УПА і Провід ОУН-Б вважали, якщо після війни не буде конфлікту між Радянською Росією і західними союзниками, то Москва кине проти УПА великі сили. Тому було передбачено створити політичний загальноукраїнський центр, який перебрав би на себе керівництво цією боротьбою. Так, на нарадах під Самбором, які тривали від 11 до 15 червня 1944 р., був утворений всеукраїнський провідний центр під назвою Українська Головна Визвольна Рада.

Володимир Косик підкреслив, що під час збройної боротьби за волю та самостійність українського народу загинуло близько 20.000 вояків УПА і членів збройного підпілля.

Окрему увагу Володимир Косик приділив темі проголошення 30 червня 1941 р. незалежності України⁴⁰. В статті, яка вийшла у 1991 р., автор не погоджується з думкою про те що Акт відновлення незалежності Української держави 30 червня 1941 р. був погоджений з німцями і є доказом колаборантства ОУН-Бандери з німцями. Для політичних противників ОУН-Бандери, зокрема для мельниківців, цей акт був виявом співпраці ОУН-Бандери з німцями, і не мав нічого спільного з волею українського народу. Проголошення акту відновлення Української незалежної держави керівниками ОУН-Бандери у Львові 30 червня 1941 року німці назвали “спробою поставити німецькі власті перед доконаним фактом”⁴¹. На прослуханні перед німецькою слідчою комісією Степан Бандера, як про це говорить німецький протокол слухання, заявив: “Я ще раз хочу відзначити і пояснити, що із всіх наказів, які я видавав, я в жодному не покликався на погодження із будь-якою німецькою службовою інстанцією”⁴². У доповідній записці повідомлено Гітлера про цю справу так: “Всупереч німецьким намірам, у Львові було створено Західноукраїнський крайовий уряд. Українців, які взяли участь у цьому заході, треба було відтягнути і заарештувати у Берліні”⁴³. На таємній нараді 16 липня Гітлер зазначив, що треба в таємниці приготувати дефінітивну окупацію зайнятих територій і завести надзвичайно жорстоку окупацію з метою: панувати, керувати і експлуатувати⁴⁴.

С. Бандеру заарештували у Кракові 5 липня, а Я.Стецька у Львові 9 липня 1941 р. Обоє вивезли до Берліна, де в них вимагали відкликання Акту проголошення відновлення Української держави у Львові. Обидва керівники ОУН-Бандери відмовилися.

А в німецькому комунікаті з 21.7.1941 року ця організація, між іншим, заявила, що “Проголошення відновлення української державності 30 червня 1941 р. у Львові стало уже історичним фактом, який стане одною із славних традицій українського народу. Так само, як державні акти від 22 січня 1918 року в Києві і від 1 листопада 1918 у Львові стали символом української визвольної війни 1917-1921 рр., так і Акт від 30.6.1941 стане символом сучасної визвольної боротьби українського нації”⁴⁵. Після скасування гітлерівською Німеччиною Акту 30 червня розпочався новий період визвольної боротьби українського народу.

Цікавою є стаття Володимира Косика щодо німецької шкільної політики в Україні під час окупації⁴⁶. У ній автор не погоджується з багатьма твердженнями доктора Бланки Єржабкової⁴⁷. Володимир Косик стверджує що вона дійсно користувалась архівними матеріалами, але також у великій мірі і декількома опублікованими працями (дані праці автор не вказує). Із цих праць, на його переконання, вона перебрала багато помилок. Так, авторка пише, що “Гітлер недооцінював гострого спротиву росіян, розраховуючи на великі симпатії до Німеччини з боку поневолених Москвою неросійських народів Совстського Союзу”. Друга частина речення, на думку В.Косика, не зовсім відповідає правді. Гітлер у малій мірі брав до уваги симпатії поневолених народів; він вірив лише в силу німецької переваги і зброї⁴⁸. Також авторка критикованої статті пише, що Розенберг (райхсміністр зайнятих територій сходу) базував свої плани на підтримці не російських народів у боротьбі проти Москви, а для України і Білорусії готував самовизначення під німецькою владою. Володимир Косик відзначає, що пані Бланка не звернула уваги на те, що політичні погляди і плани Розенберга зазнавали змін. Він зовсім закинув раніші погляди про підтримку українського національного руху чи про можливість створення Української держави під німецьким протекторатом. В інструкції для райхскомісара Коха з 18 листопада 1941 р. Розенберг виразно підкреслив, що з причин нової німецької політики “прийнята перед війною 1941 року ідея розбудови українства як політичної сили проти Москви мусіла бути закинута”⁴⁹.

Як доказ, Володимир Косик відображає загальний стан освіти на окупованій території. В Україні діяли лише початкові школи, які були чотирикласні, а також окремі професійні навчальні заклади. В загальному, всюди були великі труднощі, тому що не було потрібних підручників, вчителів і приміщень.

Досить аргументованою є стаття Володимира Косика “Втрати України під час Другої світової війни”⁵⁰. Автор вважає що основні дані про багатомільйонні втрати України є маловідомими, зокрема у Західній Європі. Здебільшого, на Заході, коли ведеться мова про втрати населення Східної Європи, мають на увазі втрати російського народу⁵¹. З таким твердженням Володимир Косик не згідний, наводячи такі факти: на початок війни (1941-1942рр.) німецька армія зайняла біля 660000 квадратних кілометрів, а це 17 відсотків території Російської Республіки (РСФСР), на якій у 1941 році проживало біля 27 мільйонів осіб (24.5 відсотка населення ССРСР). Натомість, уся Україна була повністю окупована гітлерівськими військами (41.9 мільйонів мешканців в межах УСССР у 1941 році). Втрати України були зумовлені війною і неймовірною жорстокістю німецького окупаційного режиму. Окупанти застосували в Україні масове знищення цивільного населення і військовополонених.

У світі добре відома доля чеського села Лідіце та французького Орадур-сюр-Глян. Їх німці спалили разом з мешканцями. Володимир Косик стурбований тим, що світ не знає того, що Україна зазнала 250 Лідіце і Орадур (97 на Волині, 32 на Житомирщині, 21 на Чернігівщині, 17 на Київщині).

Цивільні втрати на території СРСР (разом з військовополоненими) становили біля 10 мільйонів. Із цих 10-ти мільйонів, згідно з офіційними даними, на території УССР загинуло 5515204 особи. Отже, більша частина всіх втрат цивільного населення припадала на Україну. Автор припускає, що військові втрати України становили приблизно 2-2,5 мільйони вояків. Разом із цивільними, ця кількість сягає близько семи мільйонів, тобто біля 40 відсотків усіх втрат Радянського Союзу. Проте загальні демографічні втрати України набагато більші. Згідно з радянськими джерелами у січні 1941 року УССР мала 41,9 мільйона мешканців, а вже у 1945 році вона мала лише 27,4 мільйона. Отже, за чотири роки війни населення України зменшилось на 14,5 мільйонів осіб (вбиті, евакуйовані, вивезені, мобілізовані, еміграція, втрати приросту)⁵². У статті також наведена таблиця втрат у людях під час Другої світової війни.

Володимир Косик входить до редакційної колегії збірника “Український визвольний рух”, який уміщує найновіші дослідження, що розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху, його структур та окремих особистостей. Історик також є автором кількох статей які ввійшли в даний збірник. У статті “Німецькі документи про УПА”⁵³ учений подає опрацьовані ним збірки (бюлетені) німецьких документів, які створювало управління безпеки Райху з так званих звідомлень, що надходили із окупованих територій. Володимир Косик вважає ці документи найбільш об’єктивним історичним джерелом, адже вони разом з іншими служили доказовим матеріалом під час процесу в Нюрнберзі і реєстрували вияв справжнього, дійсного протипу будь-якої організації чи особи.

У іншій статті⁵⁴ Володимир Косик апелює до англomовної публікації Карела Беркгофа і Марка Царинника “Організація Українських Націоналістів і її становище щодо німців та євреїв: Життєпис Ярослава Стецька 1941 р.”⁵⁵. Він вважає що основною метою даної статті є звинувачення ОУН-Б у співпраці з німцями. Карель Беркгоф і Марк Царинник запевняють, що ОУН-Б прагнула до утворення Української держави за зразком Словаччини і Хорватії воєнного часу. Автори також закидають ОУН-Б винищення євреїв. Володимир Косик за допомогою вірогідних документів легко спростовує і заперечує ці звинувачення. Також історик стверджує, що для підкріплення своїх звинувачень вони в посиланнях подаються на відомих радянських памфлетистів, які працювали на замовлення російсько-радянських спецслужб⁵⁶. Автор доходить висновку, що стаття була написана на замовлення.

Володимир Косик звернувся до теми польсько-українського конфлікту у роки Другої світової війни⁵⁷. Історик наголошує на тому, що на Західноукраїнських землях у цей час проживали українці – корінне населення і поляки – національна меншина. Боротьба українців – це була боротьба за свої власні етнічні території. Психологія польського суспільства була зосереджена на думці що український народ неспроможний жити як незалежна політична спільнота (Польща повинна опікуватись ним) і українська проблема є внутрішньою справою поляків. Тому мирне вирішення даної проблеми, на думку історика, було неможливим. Також Володимир Косик звертає увагу на той факт, що боротьбу між українцями і поляками комуністична влада використовувала впродовж довгих років для гострої і несправедливої пропаганди проти українців. Статті і книжки на цю тему публіковано Міністерством оборони у Варшаві, показуючи УПА як злочинців і есесівців⁵⁸. Ця агітація поширювалась і на інші країни. Тому не дивно, що у світовій громадськості склалася не найкраща думка про українців.

Підсумовуючи, зазначимо, що праці Володимира Косика є поважним внеском у розробку теми Другої світової війни. Надзвичайно важлива також археографічна

діяльність історика. Його праці є аргументовані і базуються на архівному джерельному матеріалі. Вони мають аналітичний характер, їм властивий полемічний стиль. Помітними є його симпатії до ООН-Б, і це є зрозумілим, бо автор був членом цієї організації. На нашу думку, праці історика мають ширше використовуватися в історіографії.

¹ Лисенко О.Є., Патриляк І.К. [Рецензія] Розкол ООН (1939-1940). Україна в Другій Світовій Війні у документах. Т-1. Україна в Другій Світовій Війні у документах. Т-2. // Український історичний журнал, 2000. – № 5. – С. 128-133.

² Кривенко О. Суворою мовою документів // День. – 2000. – № . 112, 23 червня; Бай Н. Наші традиції вивчають у Франції // Україна і світ сьогодні. – 2006. – № 4 (391), 23 жовтня; Тарас Марусик Невикористані історичні шанси України // Україна молода. – 2005. – № 198, 25 жовтня.

³ Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917-лютий 1918 р.). – Львів, 2004.

⁴ Кацун Ю. Французький погляд на Україну // День. – 2005. – № 188, 14 жовтня.

⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій Світовій Війні. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. – С. 5-16.

⁶ Кузьмін Ю. Український історик з Дрогобиччини Володимир Косик (матеріали до бібліографії) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. X. – Дрогобич, 2006. – С. 771-778.

⁷ Косик В. Концентраційні табори в Радянському Союзі. – Лондон, 1962.

⁸ Монолатій І., Вишиванок О. Мюнхенська школа історії України (1946-1991рр.): Історіографічне дослідження. – Коломия: Інститут управління природними ресурсами; Музей історії міста Коломиї, 2001.

⁹ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ООН і УПА. – К., 2005.

¹⁰ Маруценко О. Виникнення і становлення української повстанської армії: деякі аспекти сучасної вітчизняної історіографії // Галиччина. – Вип. 8. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 116-125.

¹¹ Марунчак М. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. – Вінніпег, 1996.

¹² Лисенко О., Несторенко В. Окупаційний режим на Україні у 1941-1943рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації: 1941-1944. – К., 2006. – С. 851-853.

¹³ Потильчак О. Нацистка політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні // Архіви окупації: 1941-1944. – К., 2006. – С. 787-789.

¹⁴ Kosyk W. Das Dritte Reich und die ukrainische Frage: Dokumente 1934-1944. – Munchen, 1985.

¹⁵ Kosyk W. L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine. – Paris, 1986.

¹⁶ Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938-1945/ З французької переклав Роман Осадчук. – Київ-Париж- Нью-Йорк-Торонто, 1992.

¹⁷ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Том 1 / Упорядкування і передмова Володимира Косика. – Львів, 1997; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Том 2 / Упорядкування і передмова Володимира Косика. – Львів, 1998; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Том 3 / Упорядкування і передмова Володимира Косика. – Львів, 1999; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Том 4 / Упорядкування і передмова Володимира Косика. – Львів, 2000.

¹⁸ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991.

- ¹⁹ Жуковський А. Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1991.
- ²⁰ Штуль-Жданович О. Ціною крові. – Нью-Йорк – Торонто – К., 1997.
- ²¹ Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942-1952. – Мюнхен, 1953; Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942-1952. Коротка історія. – Тернопіль, 1993.
- ²² Бедрій А. Українська Держава відновлена Актом 30 червня 1941 року. – Нью-Йорк – Лондон – Мюнхен – Торонто, 1981. Бедрій А. ОУН і УПА. – Нью-Йорк, 1983.
- ²³ Масловський В. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. – М., 1999. Ткаченко Г., Войцеховський А., Ткачук А. Документи ізобличають. Сборник документов о сотрудничестве украинских националистов со спецслужбами фашистской Германии. – К., 2004.
- ²⁴ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. – Львів, 2000.
- ²⁵ Брицький П. Україна у Другій світовій війні (1939-1945рр.). – Чернівці, 1995.
- ²⁶ Вовк О. До питання постанови УПА під проводом ОУН СД // Український історик. – 1995. – Т. 32. – Число 1-4. – С. 137-143.
- ²⁷ Кентій А. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. – К., 1999.
- ²⁸ Полянський О. Армія нескорених: До 60-річчя УПА. – Тернопіль, 2002.
- ²⁹ Стародубець Г. ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941-1943рр.). – Тернопіль, 2002.
- ³⁰ Косик В. Історична роль ОУН-УПА в боротьбі за українську державу // Визвольний шлях. – 1992. – Кн. 5. – С. 557-567.
- ³¹ Там же. – С. 559.
- ³² Косик В. Про “уряд УНР у Варшаві” й Тараса Бульбу-Боровця (Деякі аспекти історії 1939-1945 років) // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 2. – С. 44-55.
- ³³ Грицак Ярослав. Нарис Історії України, Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття. К., 1996.
- ³⁴ Субтельний Орест. Україна. Історія. – С. 410.
- ³⁵ Косик В. Про “уряд УНР у Варшаві” й Тараса Бульбу-Боровця (Деякі аспекти історії 1939-1945 років) // Визвольний шлях. – С. 52.
- ³⁶ Жуківський А. Як творилася Українська Повстанська Армія // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940-1950 рр. – К., 1992. – С. 54.
- ³⁷ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Том 1. – С. 132.
- ³⁸ Косик В. Українська повстанська армія // Визвольний шлях. – 1992. – Кн. 10. – С. 1155-1167.
- ³⁹ Косик В. Українська повстанська армія. Короткий історичний огляд (Закінчення, 2) // Визвольний шлях. – 1992. – Кн. 11. – С. 1283-1297.
- ⁴⁰ Косик В. Німеччина і акт 30 червня 1941 року // Визвольний шлях. – 1991. – Кн. 11. – С. 1331-1345.
- ⁴¹ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Том 1. – С. 100.
- ⁴² Там само – С. 113.
- ⁴³ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Том 2. – С. 7.
- ⁴⁴ Косик В. Німеччина і акт 30 червня 1941 року // Визвольний шлях. – С. 1341.
- ⁴⁵ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Том 1. – С. 213.

⁴⁶ Косик В. Німецька шкільна політика в Рейхскомісаріаті Україна // Визвольний шлях. – 1994. – Кн. 3. – С. 351-360.

⁴⁷ Бланка Є. Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна // Визвольний шлях. – 1986. – Кн. 11-12.

⁴⁸ Там же. – С. 351-352.

⁴⁹ Там же. – С. 352.

⁵⁰ Косик В. Втрати України під час Другої Світової Війни // Визвольний шлях. – 1985. – Кн. 5. – С. 585-596.

⁵¹ Там же. – С. 585.

⁵² Там же. – С. 591.

⁵³ Косик В. Німецькі документи про УПА // Український визвольний рух. – 2003. – Збірник 1. – С. 57-86.

⁵⁴ Косик В. Гарвард патронує ненаукові методи історичного дослідження // Український визвольний рух. – 2003. – Збірник 1. – С. 176-190.

⁵⁵ Karel C. Berkhoff, Marco Carynnyk, The Organisation of Ukrainian Nationalists and its Attitude Towards Germans and Jews: Iaroslav Stetsko's 1941 Zhyttieyps. – Harvard Ukrainian Studies, – 1999. – XXIII (3/4). – С.149-184.

⁵⁶ Косик В. Гарвард патронує ненаукові методи історичного дослідження // Український визвольний рух. – 2003. – Збірник 1. – С. 187.

⁵⁷ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942-1944) // Український визвольний рух. – 2003. – Збірник 2. – С. 94-107.

⁵⁸ Там же. – С. 107.

Юрій Кузьмин.

Історія України періоду Другої світової війни у дослідженнях Володимира Косика.

Стаття присвячена аналізу наукової спадщини Володимира Косика про Другу світову війну. З огляду на те, що автор опублікував чотиритомну збірку документів з німецьких архівів, а також зробив значний внесок у дослідження історії ОУН-УПА, робиться висновок про виняткову важливість доробку сучасного українського вченого.

Kuzmyn Yuriy.

The history of Ukraine during the Second World War in investigations of Volodymyr Kosak's.

The article is dedicated to analysis of Volodymyr Kosak's scientific heritage about the Second World War. Taking into account that the author has published four volume collection of documents from German archives as well as made considerable contribution into history investigation of OUN-UIA (Organization of Ukrainian Nationalists – Ukrainian Insurgent Army) a conclusion is drawn about an exclusive importance of modern Ukrainian scientist's creation.

ГАЗЕТА “ГОЛОС ПІДКАРПАТТЯ” (1942-1944) ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ДРОГОБИЧА

Дослідження новітньої історії Дрогобича спираються на доволі значне коло джерел, серед яких одне з чільних місць посідає преса. В 1884 р. у місті почав виходити польсько-мовний часопис “Газета Наддністрянська”, а у 1896 р. – єврейський “Тугблят”, які стали першими і, звісно ж, не останніми місцевими пресовими виданнями (безумовно, інформаційні матеріали про події в Дрогобичі друкувалися і у віденських, варшавських, краківських, львівських, станіславських, самбірських та інших виданнях). Пресові публікації дають змогу, з’ясувати, можливо, не завжди повністю, різноманітні аспекти політичного, адміністративного, господарського, комунального, релігійного, культурно-освітнього життя міста та діяльності його мешканців. Не винятком, попри тотальну цензуру, є і матеріали в газетах періоду німецької окупації, серед них і статті часопису “Голос Підкарпаття: Український популярний тижневик для Дрогобиччини, Самбірщини і Стрийщини” (1942-1944 рр.).

Ми змушені констатувати, що на сьогодні не здійснено детального дослідження усіх пресових видань, що виходили в Дрогобичі або в інших містах для Дрогобича. Позитивним винятком, щоправда, є праці В.Вергуна¹, А.Гладиловича², В.Тельвак³ та поки не опублікована магістерська робота В.Жирика⁴. Власне об’єктові нашого дослідження – газеті “Голос Підкарпаття” – присвячували увагу В.Вергун⁵, Н.Антонюк⁶, В.Офіцинський⁷ та ряд інших учених. Найбільш повний бібліографічний аналіз часопису “Голос Підкарпаття” здійснив львівський історик К.Курилишин⁸, використавши розроблену М.Галушко та М.Романюком “Схему повного бібліографічного опису періодичного видання”. Попри це, на сьогодні немає жодного дослідження, в якому газета “Голос Підкарпаття” аналізувалася б як історико-краєзнавче джерело, зокрема і як джерело з історії Дрогобича. Ця обставина й зумовила мету нашої статті – проаналізувати усі матеріали згаданого часопису, які тією чи іншою мірою стосуються становища Дрогобича в 1942-1944 рр.

Перше число тижневика “Голос Підкарпаття” (відп. редактор О.Боднарівич) побачило світ у Львові 30 серпня 1942 р., останнє – наприкінці травня 1944 р. Газета перебувала під цілковитим контролем німецької цензури і була покликана компенсувати мешканцям Підкарпаття закриття навесні 1942 р. провінційних часописів, зокрема “Вільного слова” (у березні – травні 1942 р. виходив під назвою “Дрогобицьке слово”) та “Стрийських вістей”. Офіційно пояснювалося, що населення може отримувати львівські видання поштою, а насправді ліквідація окружних газет і видання у Львові тижневиків для різних округ дистрикту “Галіція” давало можливість німецькій владі значно посилити цензуру. У результаті, як зазначає К.Курилишин, матеріали львівського восьмисторінкового тижневика “Рідна земля” повністю дублювалися (крім шостої сторінки) низкою видань для округ, зокрема і “Голосом Підкарпаття”⁹. У цій газеті, крім відповідного пропаган-

дивного опису воєнних дій, зовнішньої політики Німеччини та її союзників, наказів і повідомлень центральної та місцевої окупаційної влади, розкриття негативної суті радянської суспільно-політичної системи, публікувалися матеріали з історії України, педагогіки, нових методів ведення сільського господарства, діяльності Українського центрального комітету (далі – УЦК) і його структур, економічного і культурного життя українців в Генеральній губернії та інших підвладних німцям політично-адміністративних новотворах. У першому числі “Голосу Підкарпаття” окреслювалася тематика питань, що висвітлюватимуться часописом: “На його сторінках буде поміщуватись крім тижневого огляду воєнно-політичних дій та статей про загальні справи також статті, замітки та дописи про культурно-освітнє та економічно-господарське життя тих округ Галицької землі”¹⁰. Становищу Дрогобиччини, Самбірщини та Стрийщини присвячувалася шоста сторінка газети, де, власне, час від часу з’являлися матеріали (майже усі вони невідомі), пов’язані безпосередньо з містом Дрогобич.

Тижневик “Голос Підкарпаття” на подавав інформації про діяльність органів влади в Дрогобичі: крайсгауптманшафту, управи міста, органів Сіпо та СД тощо. Зрідка у тих чи інших статтях трапляються прізвища очільника Дрогобичської округи крайсгауптмана (старости) д-ра Гаргенса, керівника господарського уряду округи гебітсландвірта Еберхарта Гельмріха¹¹, а найчастіше бурмістра Дрогобича – д-ра Осипа Костшемського. Так, в одному з березневих (1943 р.) чисел тижневіка зазначається: “Треба визнати, що завдяки заходам голови міста д-ра Костшемського, праці Харчового Відділу і “Народної Торгівлі”, населення Дрогобича як на воєнний час все ж забезпечується продуктами. Видача харчів відбувається правильно та упорядковано, перед крамницями немає черг”¹². У цій же статті виокремлюється одна з найважливіших ланок роботи управи міста – розподіл харчів серед населення. Цією сферою опікувався харчовий відділ міської управи, яким у 1941-1944 рр. керував мгр. Адольф Гладилевич¹³ (у липні-вересні 1941 р. він був членом Дрогобичського обласного Проводу ОУН¹⁴). Водночас зауважимо, що з’ясувати питання, пов’язані з розподілом харчів серед мешканців Дрогобича, істориків-краєзнавців більше допоможуть матеріали газети “Вільне слово”¹⁵.

Значну увагу на шпальтах “Голосу Підкарпаття” присвячено діяльності Українського комітету Дрогобичської округи (далі – УОК) – громадської організації, що почала формуватися у липні та інституціоналізувалася у вересні 1941 р. як представницька установа Українського крайового комітету у Львові (голова – Кость Паньківський), а з березня 1942 р. – УЦК в Кракові (голова – Володимир Кубійович). Як свідчать публікації “Вільного слова”, Дрогобичський УОК спочатку очолював д-р П[етро] Гнатів¹⁶. Однак, у першому числі “Голосу Підкарпаття” згадується інший голова УОК – д-р [Іван] Мартинюк¹⁷. Звідси дізнаємося й про певні кадрові призначення в Комітеті. Так, на звільнене становище секретаря покликано д-ра [Володимира] Кобільника, на посаду керівника шкільного реферерату – директора школи (мабуть, однієї з народних шкіл Дрогобича. – Авт.) М[ихайла] Дворяна, а ведення особливо важливого реферату суспільної опіки доручено ігумену [василіянського монастиря у Дрогобичі] о. Личинському¹⁸ (правильно – Лучинському. – Авт.). До слова, згадка про новопризначеного секретаря УОК ставить під сумнів твердження А.Гладилевича, який зазначав, що член ОУН В.Кобільник, після здійснених гестапо арештів українських націоналістів 15 вересня 1941 р., змушений був часто змінювати місце перебування¹⁹. Постійне переховування не дало б йому можливості працювати в УОК.

Як відомо, до складу Українських допомогівих (в Галичині – окружних) комітетів входили референтури: фінансова, опіки над молоддю і сім’єю, праці та господарства,

суспільної опіки, організаційних справ і кадрів, культурно-просвітницької роботи²⁰. Однак у статтях “Голосу Підкарпаття” увага присвячується здебільшого праці шкільного реферату та реферату суспільної опіки. Щоправда, в публікації “Діяльність УОК в Дрогобичі” коротко характеризується зміст діяльності чотирьох рефератів: опіки над полоненими, допомоги студентам (опіки над молоддю), господарського та шкільного. З-поміж іншого, вказується, що до завдань реферату опіки над полоненими²¹ зокрема належать допомога у наладнанні зв’язків з ріднею та моральна підтримка, реферату допомоги студентам (очолював п.Шалевич), який “не налагодив ще як слід своєї праці”, – надання прохань студентів про допомогу в УЦК, збирання коштів на допомогову акцію студентам²². Натомість, характеристика господарського та шкільного рефератів містить не окреслення завдань, а перелік деяких результатів. Так, невідомий автор статті підкреслює, що господарський реферат УОК організував господарську комісію з 15 осіб, до складу якої увійшли представники українських економічних установ, проте не вказує, чим саме займається ця комісія. Здобутки шкільного реферату названо так само коротко і неповно: організація у серпні 1942 р. Українського вчительського об’єднання праці в Дрогобичі і Бориславі, здійснення заходів щодо створення учительської крамниці (мається на увазі харчова крамниця, в якій учителі округи могли б отримувати за картками певний “харчовий приділ”. – Авт.), збір відомостей про середні, фахові, сільськогосподарські школи та дитячі садки і захоронки Дрогобицької округи²³.

Діяльності ж реферату суспільної опіки Дрогобицького УОК присвячена окрема стаття в одному з червневих чисел “Голосу Підкарпаття” за 1943 р. Відповідно до поданої там інформації статистичного характеру, організаційними допомоговими заходами реферату суспільної опіки (народні кухні, чайні, кухні для працівників установ) охоплено бл. 7 тис. осіб в окрузі. У Дрогобичі діють три харчівні (для працюючої інтелігенції, артистів театру і учнів), які обслуговують 400 осіб щодня. Крім того, у трьох бурсах працюють кухні УОК для 150 молодих людей, а також шкільна кухня при “Господинській школі (школі домашніх господинь. – Авт.)” на 50 осіб та 44 шкільні чайні для 650 дітей. Завдяки заходам реферату суспільної опіки Дрогобицького окружного Українського комітету у 4-х постійних дитячих садках (в Дрогобичі і Бориславі) належний догляд, передусім харчування, отримують 200, а в сезонних (переважно сільських) садках – понад 1200 дітей²⁴. Задля формування більш чіткого уявлення про розвиток допомогової діяльності УОК наведемо низку даних за березень 1942 р. В тогочасній дрогобицькій пресі повідомлялося, що Український комітет Дрогобицької округи щоденно видає бл. 400 безплатних обідів для бідних (на той час діяла лише одна харчівня. – Авт.), утримує дві дитячі захоронки (в Дрогобичі і Бориславі. – Авт.), забезпечує сніданками приблизно 400 школярів та безплатно утримує в бурсі (тоді діяла теж лише одна бурса. – Авт.) 30 здібних учнів шкіл²⁵. Звичайне порівняння наведених цифр дає можливість простежити розширення праці УОК в сфері суспільної опіки за 1,5 року.

Матеріали видання, що аналізується, вказують на проведення періодичного контролю з боку УЦК над діяльністю Українського комітету в Дрогобичі. Так, від 17 листопада до 8 грудня 1942 р. в Дрогобичі перебував відпоручник УЦК п. Вахнянин. Він перевіряв усі ділянки праці комітету, відділи-реферати та їх підустанови, і на спеціальному засіданні 8 грудня ознайомив дрогобицьких комітетників зі своїм звітом. На жаль, у газетній публікації, присвяченій цьому факту, зміст звіту подається вкрай поверхово, а характеристика його аналітичної конструкції обмежена одним банальним реченням:

“...Підкреслив добрі сторінки праці та подав вказівки, як справити дрібні недогляди”²⁶. Власне, згадані у звіті недоліки зовсім не висвітлено у газетній публікації. Натомість, позитиви все ж окреслено, хоч і доволі стисло. В статті констатується, що п. Вахнянин особливу увагу звернув на реферат суспільної опіки, який “підкується бурсами, захоронками, домом для немовлят, харчівнею та помагає грішми і харчами найбільш потребуєчим тієї допомоги”²⁷.

Наступну ревізію праці УОК в Дрогобичі 7-9 серпня 1943 р. провело ще більш поважне представництво – заступник голови УЦК д-р К.Паньківський та член проводу УЦК д-р М.Коновалець. Вони, згідно з пресовою публікацією, “переглянули роботу важливіших рефератів УОК, відбули наради з окружним проводом”²⁸. Проте, скупий матеріал статті не розкриває навіть кола питань, обговорених під час нарад. Правда, зі спогадів К.Паньківського відомо, що він перебував у Дрогобичі у справах Української служби Батьківщині – “Баудінсту”²⁹, а також з приводу кадрової проблеми, пов’язаної з бажанням централі УЦК в Кракові усунути з посади голову УОК в Дрогобичі (К. Паньківський не вказує його прізвища, однак з преси знаємо: цю посаду тоді обіймав І. Мартинюк). Керівництво УЦК особливо дбало про забезпечення своїх регіональних представництв відповідними кадрами. На думку В.Кубійовича, голова УОК повинен призначатися Українським центральним комітетом (саме таку політику і проводили на Закарпатті, де УЦК призначав голів допоміжних комітетів). Натомість, К.Паньківський наполягав на доцільності окружним комітетам самим обирати собі голів, вважаючи, що в Галичині місцеві проблеми краще розв’язують люди, які усе своє життя прожили в регіоні. Попри це, і у Львові, і в Дрогобичі траплялися намагання усунути голів Українських комітетів (під приводом незначного стажу громадської роботи чи недостатньо енергійної діяльності) та затвердити кандидата, надісланого з централі УЦК в Кракові. Проти цього різко виступив К.Паньківський, який уважав, що усунути людину з посади можна лише за надуживання владою. Саме тому він відвідав Дрогобич, де зустрівся зі старостою д-ром Гаргенсом, переконавши його, що зміна голови УОК непотрібна і немає сенсу³⁰.

Під егідою Українського комітету Дрогобиччини утворювалися і діяли різноманітні профспілкові організації, що знайшло відображення на шпальтах “Голосу Підкарпаття”. Так, шкільний реферат УОК провів організацію Українського учительського об’єднання праці (далі – УУОП), яке складалося з дрогобицького і бориславського відділень. Головою Дрогобицького об’єднання був призначений Гнат Зубрицький – управитель школи (ймовірно, однієї з народних. – Авт.) в Дрогобичі, а до проводу місцевого УУОП увійшли д-р Михайло Рабій (викладач гімназії. – Авт.), Дмитро Геч, Михайло Дворян (керівник шкільного реферату УОК. – Авт.) та Теодор Жагальк, який відповідав за зв’язки з німецькою владою³¹. Зауважимо, що М.Дворян рішенням провідника УЦК від 19 жовтня 1942 р. було призначено “мужем довір’я” в Дрогобицькій окрузі³². Уже на вересень 1942 р., як свідчить одна з газетних публікацій, УОК та УУОП розробили проект створення крамниці “Народної Торгівлі” винятково для вчителів³³. Однак, відділи УУОП, по суті, розпочали свою діяльність лише 1 листопада 1942 р. На чергових сходинах об’єднання праці учителів Дрогобиччини, які відбулися в неділю 3 жовтня 1943 р. вказувалося, що окружний УУОП об’єднує 328 членів – 99% усіх українських учителів округи (на листопад 1942 р. – 172 особи³⁴) і дбає, крім організації навчально-методичної роботи та підвищення кваліфікації учителів, про матеріальну допомогу потребуєчим педагогам: за останні 9 місяців їм було виплачено 12630 зл.³⁵ Уже тоді при Дрогобицькому відділі УУОП діяла педагогічна комісія, яка в листопаді 1943 р. розпочала організацію в Дрогобичі окружної педагогічної бібліотеки³⁶.

Значно менше інформації в “Голосі Підкарпаття” є про об’єднання праці робітників нафтової промисловості. У невеликій замітці, яка датується 6 вересня 1942 р., зазначається, що громадська професійна організація робітників-українців згуртувала бл. 500 осіб, які працюють на місцевих фабриках. Завданням же об’єднання є допомога своїм членам у прохарчуванні³⁷. Зауважимо, що спогадами про цю організацію поділився активний громадський діяч того часу Володимир Дуб, який писав: “...По приході німецького війська Робітнича Громада частинно відживає та включається в допомогову акцію в користь робітництва при Українському Допомоговому Комітеті (УДК) в Дрогобичі, що був під управою д-ра Н.Мартинюка (Івана Мартинюка. – Авт.)”³⁸. Звідси ж дізнаємося і про один з найбільших успіхів у діяльності “Робітничої Громади” (голова – д-р Іван Кобилицький) – створення робітничої бурси³⁹. А з мемуарів К.Паньківського відомо, що під час перебування в Дрогобичі він узяв участь у розширених сходах УОПраці робітників “Робітнича громада”, зауваживши: “В обговоренні наших проблем і завдань я спостерігав велике зацікавлення членів громади”⁴⁰.

Діяльність Українського об’єднання праці інженерів і техніків (далі – УОПІТ) у Дрогобичі в “Голосі Підкарпаття” присвячена лише одна, але доволі інформативна публікація. З неї випливає, що утворене наприкінці листопада 1942 р. УОПІТ (голова – інж. Ярослав Булка) активно займається організацією та проведенням різних курсів, зокрема шевського крою та шоферських. Крім того, це об’єднання влаштувало декілька “фахових рефератів (прилюдних виступів. – Авт.)”, які провели Ярослав Булка, Осип Клісяк, Григор Мицишин, Іван Валігура, Максиміліан Вельопольський. Цікавим повідомленням виявилася заувага невідомого автора, який зазначив, що силами об’єднання праці українських інженерів і техніків готується наукова праця “Огляд промисловости Дрогобицької округи”⁴¹ (наразі невідомо, чи це починання доведено до завершення).

На жаль, у тижневику не описуються інші професійні організації, які діяли в Дрогобичі під час німецької окупації. Щоправда, у 43-у числі (1943 р.) йдеться про нараду проводів об’єднань праці ремісників, купців, залізничників, учителів, інженерів і робітників нафтової промисловості, яка відбулася 10 жовтня 1943 р. На нараді виступив представник Українського центрального комітету д-р Глинка, який повідомив присутніх про створення в структурі УЦК підвідділу об’єднань праці, до завдань якого, зокрема, належить: формувати нові об’єднання, допомагати існуючим, спрямовувати, координувати та перевіряти їх роботу⁴².

Дописувачі газети “Голос Підкарпаття” не оминули увагою й громадську активність українського жіноцтва Дрогобича. У статті “Жіноцтво Дрогобиччини при праці” описується зібрання жінок міста, яке відбулося 21 серпня 1942 р. Перед присутніми (бл.100) жінками з рефератами виступили д-р [Володимир] Кобільник і [Стефанія] Левицька. На цих сходах було вирішено “для пожвавлення праці” організувати Жіночу секцію при УОК, головою якої попередньо визначено Анастасію Огородник. До завдань секції належало передовсім утворення своїх гуртків і делегатур на терені округи. Передбачалося, що новостворена структурна ланка Українського комітету в Дрогобичі займатиметься організацією “анкет, відчитів, допомогою полоненим і в’язням, допомогою молоді, влаштуванням курсів для жіноцтва та веденням кухонь”⁴³. Проте, як випливає з наступної публікації, організаційні заходи формування Жіночої секції дещо затягнулися, адже в суботу 28 листопада 1942 р. голова Дрогобицького УОК “скликав жіноцтво м.Дрогобича на нараду”, метою якої було обрання проводу секції та започаткування організації жіночих кадрів. Під час цього засідання керів-

ником Жіночої секції УОК було обрано Адріяну Попель – громадську діячку, відому зі своєї роботи в різних товариствах довоєнного часу. Сферою праці українських жінок – членів секції була визнана суспільна опіка, опіка над матір’ю і дитиною, опіка над полоненими, а також діяльність в освітніх товариствах⁴⁴.

Редакція “Голосу Підкарпаття”, як і інших українських видань того часу, особливу увагу приділяла участі УЦК (а отже, й окружних комітетів) у заходах, пов’язаних з утворенням дивізії СС “Галичина” (формування якої почалося 28 квітня 1943 р.). Перший пов’язаний з Дрогобичем і формуванням дивізії матеріал під пафосною назвою “Нафтовий басейн маніфестує” було надруковано 9 травня 1943 р. У ньому повідомлялося, що 3 травня в залі Українського театру в Дрогобичі відбулася окружна нарада за участю керівників волостей і громад, священників, учителів, діячів Українського комітету, де виступали голова Дрогобицького УОК д-р [Іван] Мартинюк, представник Військової управи (далі – ВУ) М[ихайло] Хронов’ят, уповноважений ВУ в Дрогобицькій окрузі д-р [Петро] Гнатів, крайсгауптман д-р Гаргенс. Зібрання було сповнене патетичними промовами й патріотичним піднесенням – присутні навіть спонтанно заспівали національний гімн “Ще не вмерла Україна”⁴⁵. Загалом, представники українських організацій та німецької влади на цьому зібранні намагалися довести дрогобичанам необхідність створення дивізії для боротьби з більшовизмом. Схожі збори і з такою ж метою відбулися 5 травня. Перед присутніми знову виступив І. Мартинюк, а також голова управи міста д-р [Осип] Костшемський, який прочитав прокламацію губернатора дистрикту д-ра О.Вехтера та зазначив, що “український народ з радістю бере зброю в руки, щоб боротися з відвічним своїм ворогом і здобути вилеліану волю”⁴⁶. Опісля виступив “представник від молоді” Осип Шкільник, зміст промови якого відповідав контексту подій. Того ж дня в театрі відбулися чергові збори за участю українських молодиків з “Будінсту”, які прийшли на чолі з капітаном Шольцем⁴⁷. До речі, в опублікованих у книзі В.Будзінського рапортах польського підпілля (інспекторат АК-Дрогобич) описано друге зібрання, яке відбулося 5 травня о 18.00 у залі Українського театру. Жовнір АК Казимир Ясевич – “Листок”, зокрема, коротко описав виступ бурмистра О.Костшемського, який звернув увагу на небезпеку більшовизму для Європи та українців, відзначивши, що війна наближається до кінця, а “піснею ворога не розіб’єш”. Наступні ж промовці, оцінюючи формування української дивізії СС, зазначали, що “не є то така армія, яку ми собі уявляли”, однак наголосили на потребі її створення⁴⁸.

Як відомо, з перших днів набору добровольців у Галичині діяли чотири головні пункти вербувальних комісій – у Львові, Коломиї, Тернополі і Дрогобичі⁴⁹. З наступних публікацій в “Голосі Підкарпаття” дізнаємося, що в Дрогобичі працювало Бюро уповноваженого Військової управи, а набірна комісія (площа Театральна, 3) приймала зголошення добровольців з 8 до 18-ї год. щодня, крім неділь, до 10 травня 1943 р. Однак, через великий наплив добровольців набір було продовжено на невизначений час⁵⁰. Уже 11 травня в Дрогобичі почався медичний огляд добровольців у дивізію. “Праця Військової Набірної Комісії заповідає добрі висліді”⁵¹, – зазначалося з цього приводу в газеті, підкреслюючи таким чином факт високої кількості зголошених і придатних до військової служби добровольців.

У статті “Відправа добровольців” коротко описуються два збори (відправи) добровольців-дивізійників, скликані за наказом уповноваженого ВУ. Перший, в якому взяли участь добровольці з Дрогобича, відбувся 13 червня 1943 р. на майдані біля української гімназії (вул. Сніжна, 11), другий, що охопив добровольців округи, – на тому ж місці

тижнем пізніше (20 червня). У програму відправ входили “військові вправи, видача чергового наказу, дефіляда”⁵². Більш детально про відправу добровольців 20 червня розповідає публікація “Вручення прапора добровольцям СС Стрілецької Дивізії Галичина”. Власне, уже з назви статті випливає, що добровольців з Дрогобицької округи очікувала врочиста подія – вручення штандарту дивізії, що формувалася. Для цього поручник Осип Паньків на площі біля гімназії вишикував майбутніх дивізійників (кількість не вказано) у 4 колони, сформувавши великий чотирикутник. О 15.30 год. голова УОК Іван Мартинюк, директор гімназії М[ихайло] Бараник да директор [Українбанку] Бойко вручили уповноваженому ВУ [Петрові] Гнатіву прапор, який, у свою чергу, передав його під звуки національного гімну (виконувався самбірським духовим оркестром) добровольцеві Тарасові Чмолі. Згодом волонтери відмаршували на площу Ринок, щоб привітати генерал-губернатора⁵³.

У тижневику “Голос Підкарпаття”, на жаль, немає жодної публікації, присвяченої приїздові генерал-губернатора д-ра Ганса Франка до Дрогобича. Щоправда, в уже згадуваних рапортах інспекторату АК-Дрогобич є детальна інформація про цю подію. Звідси ж дізнаємося про те, що кількість добровольців-дивізійників, зібраних 20 червня 1943 р. для вручення прапора, становила приблизно 1000 осіб. Вишикувані на Ринку майбутні дивізійники привітали Г.Франка, який приїхав до міста о 16.50 год., вигуками “Слава!” Генерал-губернатор зайшов до ратуші на 5 хвилин, а в Дрогобичі пробув всього лише 20 хвилин, після чого поїхав до Трускавця⁵⁴.

Перший потяг, заповнений добровольцями з Дрогобиччини, як зазначається в одній зі статей, відійшов з Дрогобича 17 липня 1943 р. За описом врочистого прощання, яке відбулося при участі представників влади і українських громадських діячів (староста Гаргенс, голова УОК І. Мартинюк, уповноважений ВУ П.Гнатів) в залі Українського театру, а потім на вокзалі⁵⁵, не вказуються дві важливі речі: 1) кількість відправлених з міста та округи добровольців; 2) місце їх призначення. Цікаво, що в одній з публікацій, присвяченій мистецькому життю Дрогобича, попри інше зазначається, що дрогобичани проваджали своїх добровольців 17, 18 і 19 липня⁵⁶. Проте в газеті не змальовано цих подій і, що прикро, не підбито підсумки діяльності набірної комісії в Дрогобичі, не вказано чисельності призовників. Деяку інформацію щодо цього знаходимо в Р. Колісника, який навів “Звіт зголошень до 2 червня 1943 р. включно”. У ньому зазначається, що з Дрогобицької округи зголосилися до служби в дивізії 2195 осіб, з них 95% (1885 осіб) визнано придатними до війська⁵⁷. Інший дослідник історії дивізії “Галичина” А.Боляновський, спираючись на архівні матеріали, зазначає, що на 30 жовтня 1943 р. набірною комісією Дрогобицької округи було оглянуто 1530 осіб, з них викликали на вишкіл 758, а підлягали призову ще 730⁵⁸. Мабуть, цих 730 мешканців Дрогобича та округи було викликано на вишкіл у листопаді 1943 р., коли відбувся додатковий призов. 12 листопада, йдеться в досліджуваному тижневику, з Дрогобича відійшов ще один потяг з добровольцями⁵⁹. Згідно з даними р.Колісника, 11 січня 1944 р. на вишколі перебувало лише 1100 дивізійників з Дрогобицької округи⁶⁰.

Як відомо, у вересні 1943 р. у Львові за ініціативою УЦК було організовано концерт побажань, зібрані кошти від якого мали піти на потреби українських дивізійників. Редакція газети “Голос Підкарпаття” не оминула увагою цю подію й у двох публікаціях розкрила підготовку української громадськості Дрогобича до його проведення. В одній із них зазначається, що 1 вересня 1943 р. в приміщенні УОК у Дрогобичі відбулася нарада представників українських установ (не вказано, яких) у справі організації концерту побажань. Про хід підготовки до цієї акції в дистрикті присутнім

розповів представник УЦК Володимир Городиський, а про розроблені в Дрогобичі заходи – референт культурного відділу УОК п. Гладилевич (можливо, Адольф Гладилевич. – Авт). Цікаво, що українські громадські діячі від імені усього Дрогобича замовили пісню “Гуляли...”. Її, як і весь концерт, дрогобичани могли слухати через гучномовці в громадських установах міста⁶¹. Власне про події в місті під час цієї акції розповідає стаття “Концерт Бажань у Дрогобичі”. Задля створення мешканцям міста оптимальних умов для прослухування концерту, Дрогобицький УОК замовив у місті всі зали. У день концерту (в статті не вказано дати, однак знаємо, що він відбувся 15 вересня, а львівське радіо транслювало його 21 вересня⁶²) в залі Українського театру зібралися запрошені гості, перед якими виступив голова УОК І. Мартинюк. Дрогобичани слухали концерт в кінотеатрах “Роксі” і “Вікторія”, залі засідань управи міста, товариських клубах, домівках об’єднань праці⁶³.

Уже 27-28 листопада 1943 р. Дрогобич відвідали “звітодавці СС Стрілецької Дивізії Галичина”: Кравчук, Михайлевич і Заворотюк. Вони приїхали в товаристві представника ВУ С.Волинця і в неділю 28 листопада в кіні “Роксі” влаштували показ фільму про вишкіл дивізійників, на якому були присутні учасники Української служби Батьківщини, які ще навесні 1943 р. зголосилися в ряди дивізії⁶⁴. У статті, де описується приїзд звітодавців, вказується ще один суттєвий момент: після демонстрації фільму відбувся перегляд добровольців, “при якому вибрано тих, що ростом відповідали вимогам Дивізії (не нижче 165 см. – Авт.)”. Тож, ще наприкінці листопада 1943 р. в Дрогобичі проводився відбір добровольців, однак їх призов до дивізії “Галичина” сумнівний (по-перше, слово “вибрано” тут ні про що не свідчить, а по-друге, чого б це звітодавці виконували функції набірної комісії).

Однозначно недостатньо уваги редакція і дописувачі газети “Голос Підкарпаття” присвячували економічному становищу Дрогобича в 1942-1944 рр. Особливо це стосується промислового комплексу міста (нафтопереробних, цегельного, чавуноливарного та інших заводів), про роботу якого немає жодної статті чи хоча б замітки. Щоправда, 27 грудня 1942 р. з’явилася стаття Г.Хробака “Промисловість Дрогобича”, однак вона мала узагальнений характер і присвячувалася розвитку промисловості усєї Дрогобиччини до війни. Читач не знайде там жодної статистичної інформації про рівень промислового виробництва в Дрогобичі періоду окупації.

Проте на сторінках тижневика знайшлося місце для декількох статей, присвячених організації ремісництва в Дрогобицькій окрузі. У статті “Ремісництво Дрогобиччини” (27 вересня 1942 р.) наведено кількість ремісників які працюють в окрузі (окрім сільських кустарів): 274 особи, з них 140 українців, 128 поляків, 9 німців. На той час ремісники були поділені за певними профільними групами. У Дрогобичі I реміснична група включала 9 українців і 9 поляків, II група – 2 українці і 10 поляків, III група – 16 українців і 11 поляків; IV група – 21 українця, 14 поляків, 1 німця; V група – 14 українців, 12 поляків, 3 німців; VI група – 16 українців, 16 поляків, 1 німця, VII група – 9 українців і 9 поляків⁶⁵. За допомогою нехитрих підрахунків можна вивести кількісний етнічний склад ремісників Дрогобича на вересень 1942 р.: зі 177 ремісників – 87 українців, 85 поляків, 5 німців. Згодом у публікації “Організація ремесла в Дрогобиччині” розповідалося про діяльність фірми, яка виробляє окуття, тачки, шевські верстати, верстати “направи самоходів” і залізничні верстати (sic!), однак, навіть не вказувалося, де саме працює ця господарська організація. Водночас повідомлялося, що ремісники, які “посідають власні верстати”, зобов’язані реєструватися в окружній “Групі Ремесло”, яка нещодавно почала формуватися⁶⁶. Зауважимо,

що “Група Ремесло” була спеціальною державною організацією, призначеною для упорядкування та контролювання ремісничого виробництва на окупованих землях (у Львові знаходився дистриктний осередок цієї установи). На той час (січень 1943 р.), як зазначалося у згаданій статті, в місцевій “Групі Ремесло” зареєструвалося півтисячі ремісників Дрогобича та округи. При цьому констатувався факт швидкої організації ремісників у системі “Групи Ремесло”, адже це давало їм змогу отримати приділ харчів і сировини⁶⁷.

У низці публікацій на сторінках “Голосу Підкарпаття” розкрито діяльність відроджених у 1941 р. товариств “Народна Торгівля” та “Сільський Господар”. Характеризуючи діяльність “Народної Торгівлі”, невідомий дописувач підкреслив, що до війни філія цієї організації, яка об’єднувала українську міську споживчу кооперацію, під керівництвом Осипа Нестора була однією з найкращих. Уже в липні 1941 р. вона відродилася і до кінця 1942 р. діяла під керівництвом мгр. Антона Левицького. З 1 січня 1943 р. там працювало 26 осіб у 10 крамницях, які обслуговували 55 % населення міста⁶⁸. На свято свого покровителя св.Миколая (19 грудня 1943 р.) “Народна Торгівля” гучно відствяткувала 60-річчя. Зокрема, у Дрогобичі після святкового Богослужіння в церкві св.Трійці, відбулося врочисте зібрання, під час якого “народноторгівців” привітали старійшина української кооперації Володимир Чубатий, голова управи міста [Осип] Костшемський, голова УОК [Іван] Мартинюк, голова українського окружного Союзу кооператив Дмитро Німилович, директор Українбанку Бойко та керівник Дрогобицького міського суду Смольницький⁶⁹. На жаль, і на шпальтах “Вільного (Дрогобицького) слова” діяльність “Народної Торгівлі” не знайшла широкого опису. Лише у замітці “Цукор для Дрогобича” (9 березня 1942 р.) зазначається, що “Народна Торгівля”, “яка займається прохарчуванням цілого Дрогобича”, одержала дозвіл на закупівлю кільканадцяти вагонів цукру, при цьому три вагони відступила для польського кооперативу “Єдність”⁷⁰.

Деяко більше інформації “Голос Підкарпаття” (як і “Вільне слово”) містить про філію товариства “Сільський Господар”. Уже 31 серпня 1941 р. у “Вільному слові” з’явилося коротке повідомлення про діяльність філії в Дрогобичі на вул. 11 листопада в колишньому будинку облзаготзерна⁷¹, а в одному з листопадових (1941 р.) номерів з’явилася стаття “Перший господарський курс Дрогобиччини”, де повідомлялося, що з 3 до 15 листопада в Дрогобичі за ініціативою місцевої Хліборобської палати (керівник – С. Симко) та філії “Сільського Господаря” проведено курс провідниць яриних городців⁷². У статті, опублікованій в 28-у номері (1942 р.) дрогобицької газети вказується, що філія “Сільського Господаря” відновила свою діяльність у Дрогобичі 17 листопада 1941 р. з дозволу німецької влади дистрикту (зокрема, д-ра Людвика Льозакера). Уже на березень 1942 р. в окрузі було відновлено 74 “кружки” товариства, у тому числі 2 в Дрогобичі. Головою і репрезентантом філії став о. Григорій Канда (парох с.Лішня), а директором – Мирослав Куйдич⁷³. Логічним продовженням цих матеріалів стала публікація в “Голосі Підкарпаття”, в якій підкреслювалося зростання кількості членів Товариства “Сільський Господар” в окрузі: в 1942 р. на Дрогобиччині до його складу входило 15162 господарі, а на травень 1943 р. – 22 тис. (приблизно 70 % усіх господарів округи). Попри це, з’ясовувалася й організаційна система апарату філії, який складався з рефератів домашнього господарства, хліборобського вишколу молоді, організаційно-люстраторського⁷⁴.

Слід зауважити, що німецька влада часто використовувала Товариство “Сільський Господар” як організаційно-пропагандивний механізм унефективлення здачі селянами

контингенту. Задля цього в Дрогобичі, як впливає з матеріалів “Голосу Підкарпаття”, нерідко проводилися різноманітні наради та зібрання. Так, 16 лютого 1943 р. окружний господарський референт Е.Гельмріх скликав сільськогосподарський з’їзд у Дрогобичі, де, крім представника місцевої Хліборобської палати інж. Леха, був і директор філії “Сільського Господаря” М.Куйдич, а також приблизно 300 агрономів та “мужів довір’я” УОК⁷⁵. На з’їзді обговорювали питання збільшення сільськогосподарського виробництва та своєчасної і цілковитої здачі контингенту. Менш ніж через місяць у залі Українського театру відбулися чергові збори з приводу підвищення врожайності, на які приїхали волосні старшини, голови громад, учителі, священики, агрономи. Перед присутніми виступив член уряду дистрикту д-р Гарайс, представник централі Товариства “Сільський господар” інж. Е.Храпливий, а також крайсгауптман Гаргенс, гебітсляндвірт Гельмріх та президент міста Костшемський. Цікаво, що Гарайс від імені губернатора О.Вехтера подякував присутнім за те, що Дрогобиччина (мабуть, у 1942 р.) здала 102 % контингенту⁷⁶. 18 серпня 1943 р. господарський референт УОК разом з управою філії “Сільського Господаря” та окружним Союзом кооператив скликали нараду з питань виконання контингенту. Перед присутніми (500 осіб) у залі Українського театру, крім директора ОСК Дмитра Німилевича, директора Ревізійного союзу кооператив Іллі Михаця, виступив і директор філії Товариства “Сільський Господар” в Дрогобичі Мирослав Куйдич⁷⁷.

Діяльність відновленої у липні 1941 р. філії “Маслосоюзу” в Дрогобичі у тижневику “Голос Підкарпаття”, на жаль, не розкривається. Лише в одному з останніх чисел газети розміщено невеличку замітку про вислови співчуття, складені працівниками “Маслосоюзу” у Дрогобичі з приводу загибелі в січні 1944 р. заступника губернатора дистрикту “Галіція” д-ра Отто Бауера⁷⁸. Зауважимо, що замах на німецького високопосадовця у Львові здійснив радянський агент М.І.Кузнецов, залишивши при цьому “докази”, які кидали тінь на українських націоналістів. Це убивство викликало страшні репресії з боку німців: дві тисячі заручників було розстріляно, а кілька сотень українських політ’в’язнів повішено⁷⁹. Припускаємо, що висловлене представниками Дрогобицького “Маслосоюзу” співчуття з приводу загибелі О.Бауера (подібне робили багато українських установ та організацій) було виявом бажання засвідчити “вірнопідданську” позицію і уникнути масових репресій, адже працівники цього кооперативу в Дрогобичі співпрацювали з ОУН.

Найбільш різнобічно висвітленою сферою життя окупованого Дрогобича стала, безумовно, культура, передусім освіта і театр. Становищу освіти присвячено чимало уваги, але в “Голосі Підкарпаття” нічого не згадується про початкове шкільництво. Щоправда, цей недолік властивий для усіх українських часописів того часу. Навіть власне дрогобицька преса 1941-1942 рр. не вмістила жодної статті про народні школи в місті. Проте більш суттєвим недоліком для “Голосу Підкарпаття” є майже повна відсутність інформації про навчально-виховну діяльність єдиної середньої школи в Дрогобичі – Державної гімназії з українською мовою навчання. Лише у першому числі газети зазначається, що в “Дрогобицьких середніх школах (крім гімназії, малися на увазі, мабуть, і професійні школи. – Авт.)” наприкінці серпня 1942 р. закінчився навчальний рік⁸⁰. Тут закралася невеличка помилка – навчальний рік закінчився наприкінці липня 1942 р. А.Д. Сольчаник зазначає, що 11 липня в гімназії відбувся перший усний іспит зрілості за німецької окупації⁸¹. Зрештою, у вищезгаданій газетній статті вказується, що українська гімназія роздала своїм учням свідоцтва і зараз же у перших днях серпня провела вписи на новий навчальний рік⁸². Зауважимо, що

набагато частіше різні аспекти діяльності української гімназії в Дрогобичі знаходили відображення на сторінках “Вільного (Дрогобицького) слова”⁸³.

Значно більше інформації в аналізованому нами часописі міститься про професійні навчальні заклади. Як впливає з уже цитованої статті “Кінець шкільного року”, в Дрогобичі на серпень 1942 р. діяло три фахові школи – торговельна, реміснична, господарська. Під господарською школою, ймовірно, малася на увазі дівоча школа господинь (120 учениць на жовтень 1942 р.) під керівництвом пані Валігури⁸⁴. Варто відзначити, що у “Вільному слові” є лише одна стаття, присвячена професійній ремісничій школі, відкритій у Дрогобичі 2 лютого 1942 р., а також замітка про відкриття школи домашнього господарства⁸⁵. Найбільш повно систему профосвіти в місті розкриває стаття “Вписи до фахових шкіл в Дрогобичі”, відповідно до якої на липень 1943 р. діяли такі заклади: 1) державна торгівельна школа (вул. Регіментштрассе – Я.Собеського), до якої приймали хлопців і дівчат, що закінчили 4-й клас народної школи, склали вступний іспит з української мови та рахунків; 2) дівоча кравецька та дівоча господинська школи (вул. Т.Шевченка, 3), які приймали дівчат з 6-класною освітою народної школи; 3) хлоп’яча реміснична школа (вул. Раневицька біля “головного двірця”-вокзалу), що приймала хлопців не молодших 14 років із закінченою народною школою (річна вартість навчання – 100 зл.). Для вступу до цих шкіл потрібен був дозвіл уряду праці⁸⁶. З тижневика також відомо, що директором ремісничої школи був інж. Дмитро Гижий. Звідси ж дізнаємося, що Дрогобицький УОК зайнявся організацією гарбарської школи, оскільки у місті були дві гарбарні⁸⁷. Ймовірно, відкриття гарбарської школи в Дрогобичі так і не відбулося, адже про її існування не згадується в жодній газетній публікації чи опублікованих спогадах дрогобичан.

На нашу думку, ці професійно-освітні заклади належали до так званих званевих (державних) шкіл (нижчий тип середньої профшколи), після закінчення яких випускники могли продовжити навчання у 2-3 річних фахових школах (вищий рівень професійного шкільництва) у Львові. Відомо, що термін навчання у торговельних званевих школах становив 2 роки, а в господарських – 1 рік. Особливим ступенем професійного шкільництва в дистрикті “Галіція” були званево-обов’язкові школи, призначені витяково для підвищення професійної кваліфікації й рівня фахової освіти молоді, яка працювала на промислових, ремісничих, торгівельних підприємствах та у сільському господарстві. Зауважимо, що при хлоп’ячій ремісничій школі (її інколи називали технічною) в Дрогобичі було відкрито трирічну званево-обов’язкову школу, в якій навчалися учні ремісників та фабричні практиканти⁸⁸. На жаль, “Голос Підкарпаття” оминув своєю увагою діяльність цього закладу.

Як відомо, для гімназійної та професійно-шкільної молоді в Дрогобичі, передусім завдяки Українському комітетові, було відкрито три бурси. Так, у листопаді 1941 р. розпочато організацію бурси для гімназистів, в якій незабаром мешкало 83 учні 1-8 класів⁸⁹, згодом відкрито бурсу на вул. Церковній, якою опікувалися сестри-жалібниці⁹⁰, а в квітні 1943 р. – бурсу для учнів ремісничої школи. “Голос Підкарпаття” приділив увагу лише останній бурсі, відкриття і діяльність якої описано в двох публікаціях. У першій повідомлялося, що для відкриття ремісничої бурси Дрогобицький УОК отримав 9-кімнатний будинок на вул. М.Шашкевича. 7 квітня 1943 р. відбуло врочисте відкриття бурси, яку посвятив о.парох Нищий. При цьому присутні склали пожертву у розмірі 2620 зл. на потреби закладу⁹¹. Значно більше інформації подає публікація “Реміснична бурса в Дрогобичі”. Згідно з нею, на жовтень 1943 р. тут мешкало 26 учнів ремісничої школи та учнів майстрів-ремісників. Велика частина статті присвячена

організованій управителем бурси Володимиром Дубом системі громадської фінансової підтримки закладу. Йому вдалося зібрати заявки 272 громадян, які зобов'язалися щомісячно вносити певну суму грошей на утримання бурси. Так, 180 робітників сплачували 495 зл., 30 службовців й інженерів – 141 зл., 25 ремісничих майстрів – 192 зл., 23 купці – 365 зл., 14 осіб вільних професій – 86 зл. Таким чином, бурса щомісяця отримувала 1279 зол.⁹² В. Дуб у своїх спогадах зазначає, що, крім коштів від “спомогаючих членів”, основну підтримку бурсі (в якій, за його словами мешкало 45 учнів) надавав Український допомоговий комітет⁹³. З вищезгаданої газетної статті випливає, що реміснича бурса була зразковим закладом подібного типу, де учні отримували не лише житло, добре харчування, медичний огляд, але й певне виховання та освіту. Зокрема, бурсаки мали змогу слухати лекції з історії, географії, а також займатися самоосвітою (дирекція бурси передплачувала часописи “Краківські вісті”, “Львівські вісті”, “Голос Підкарпаття” і молодіжний журнал “Дорога”)⁹⁴.

Безумовно, українська громадськість Дрогобича на чолі з окружним Українським комітетом дбала про утворення й дошкільних установ. “Голос Підкарпаття” за 20 вересня 1942 р. повідомляв, що “цими днями” реферат суспільної опіки УОК у скромній хатині на вул. Церковній в Дрогобичі відкрив дитячі ясла для “опущених (покинутих. – Авт.) дітей”⁹⁵. З газети “Вільне слово” знаємо, що в січні 1942 р. на вул. св.Івана діяла дівоча захоронка, в якій на кошти УОК мешкали і виховувалися 14 дітей-сиріт. У цьому ж будинку працював дитячий садок, який щоденно відвідувала 21 дитина (за іншими даними – 36 дітей). Захоронкою опікувалася Стефанія Левицька, а вихователькою працювала Ліда Кикавець⁹⁶. З “Голосу Підкарпаття” довідуємося про спроби відкрити другий дитячий садок. Уперше інформація про його організацію з’явилася 27 вересня 1942 р.: повідомлялося, що на вул. Стрийській, 108 діятиме зразковий дитячий садок, в якому проходять практичний вишкіл учасниці курсу провідниць⁹⁷. Однак справа організації другого дитсадка дещо загальмувалася. 8 листопада 1942 р. в “Голосі Підкарпаття” повідомлялося, що в Дрогобичі буде другий дитячий садок, але його досі не створено через брак кваліфікованої провідниці⁹⁸. На початку 1943 р. цей проект, мабуть, зрушив з місця. Принаймні, у статті про відкриття 31 січня курсу провідниць дитячих садків вказується, що крім “теоретичних викладів відбуватимуть курсантки практику у місцевому дит. садку”⁹⁹. 5 грудня 1943 р. в “Голосі Підкарпаття” з’явилася невелика публікація, з якої дізнаємося про існування в Дрогобичі у приватному будинку на вул. Скитницький сирітського притулку на чолі з виховницею Шперхів. “З приємністю доводиться нам ствердити, – зазначає невідомий автор, – що теперішня управа приюту зовсім добре виконує своє виховне завдання. Заступає вона 60тьом безрідним діточкам втрачену рідню, прояснює їхнє невеселе дитинство, виховує їх на гарних, свідомих громадян, словом усупільнює їх”¹⁰⁰. Слід зазначити, що діяльність дошкільних та позашкільних установ (садків, притулків, захоронок) час від часу перевірялася УЦК. У “Голосі Підкарпаття” від 8 листопада 1942 р., зокрема, згадується, що “цими днями” Дрогобич відвідала інспектор УЦК у справах дошкільного виховання А.Терлецька, яка оглянула “місцеві і околичні дитячі садки” та відзначила хорошу якість ведення дитячих садків у Дрогобичі та Бориславі¹⁰¹.

Доволі широко в часописі “Голос Підкарпаття” висвітлено появу та функціонування курсової системи освіти. Відповідно до низки газетних публікацій, створюється враження, що більшість курсів почали діяти восени 1942 – навесні 1943 р. Так, у жовтні 1942 р. з’явилося повідомлення про відкриття при “дівочій фаховій школі” однорічного курсу для “опікунок над малими дітьми” (передбачалося, що згодом він перетвориться

на самостійну школу)¹⁰². У цьому ж числі газети розповідалося про відкриття шкільним рефератом УОК курсу для провідниць дитячих садків, на який прийматимуться дівчата, не молодші 16 років із закінченими 7 класами народної школи¹⁰³. Вважаємо, що у цих двох статтях йдеться про один і той самий курс (редакція “Голосу Підкарпаття” у Львові, мабуть, отримала два дописи про цей проект і опублікувала їх, не з’ясувавши усе, як слід). Як випливає з публікації від 8 листопада 1942 р., “...справа курсу для провідниць (дитячих садків. – Авт.) спинилася на деякий час”¹⁰⁴. Лише на початку 1943 р. шкільна влада (мабуть, культуррат) надала дозвіл дирекції дівочої школи господинь на відкриття курсу для провідниць дитячих садків. Виклади на цьому курсі, як повідомлялося в пресі, мали розпочатися 31 січня 1943 р.¹⁰⁵ У березневому (1943 р.) 12-у числі тижневика вказувалося, що при “дівочій фаховій школі” ведеться тримісячний курс провідниць дитячих садків, однак, попри це, школа за допомогою УОК влаштувала уже другий одномісячний курс для провідниць (оплата – 20 зол.), що почнеться 15 березня¹⁰⁶. З огляду на відкриття в другій половині червня 1943 р. у селах округи сезонних дитячих садків, шкільний реферат УОК відкрив ще один курс для провідниць (на 6 червня 1943 р. заняття уже тривали)¹⁰⁷.

У газеті “Голос Підкарпаття” часто з’являлися (22 листопада 1942 р., 17 січня і 21 березня 1943 р.) статті про бухгалтерські курси, які проводила торгівельна школа. Курси склалися з двох етапів: підготовчого (вивчення арифметики, основ німецької мови та поглиблення знань з української) та для слухачів, які здатні одразу студіювати бухгалтерію (приймали кандидатів, які закінчили принаймні декілька гімназійних класів, або ж повністю народну школу, опанували українську мову та основи арифметики). Вони тривали два місяці (плата за місяць – 15 зол.). Перший бухгалтерський курс закінчився в листопаді 1942 р., другий розпочався 15 січня (загалом 70 осіб з округи), третій – 15 березня 1943 р.¹⁰⁸ Крім цього, восени 1942 р. УОК для підготовки адміністративних працівників нижчої ланки організував три курси: машинопису, німецької та української стенографії, німецької мови. На курсах машинопису і стенографії кількість слухачів обмежувалася 20 місцями, а на курсі німецької мови – довільна. Перші два курси розпочали діяльність 19 жовтня, а третій – 27 жовтня¹⁰⁹. Проте, в “Голосі Підкарпаття” не зазначалася тривалість і вартість цих курсів, як і не пояснювалися причини обмеження кількості слухачів курсів машинопису та стенографії. Зауважимо, що курси німецької мови та машинопису в Дрогобичі проводилися Студентським товариством ще у липні 1941 р.¹¹⁰

Попри освітні та адміністративні курси, певного розмаху набрали і ремісничі. У жовтні 1942 р. Дрогобицький УОК організував курси склярства, палітурництва і бляхарства. У статті, яка повідомила про це, зазначалося, що курси “відбудуться в приміщеннях ремісничої і фахової школи, силами фахової школи”¹¹¹. Вважаємо це черговою журналістською помилкою, адже йдеться про одну і ту ж школу під керівництвом Д.Гижого, що знаходилася на вул. Раневицькій. Приблизно тоді ж у ремісничій школі розпочалися курси підвищення кваліфікації працівників [ремісничих підприємств, фабрик та заводів], зокрема шевців, гарбарів, токарів, слюсарів і електромонтерів. Успішні іспити та отримання диплому давали змогу курсантам “відкрити і самостійно вести фахове підприємство”¹¹². 1 лютого 1943 р. за ініціативою Українського об’єднання праці інженерів і техніків розпочався курс шевського крою, який проводив інж. Ярослав Булка – автор підручника “Новий курс шевського крою”. Навчання відвідувало 14 майстрів і “шевських челядників”, а також 6 майстрів з фабрики “Галіція”¹¹³. Це ж об’єднання у березні 1943 р. відкрило курс шоферства (15 учасників), який проводився інж. Олек-

сандром Татарським щовечора у приміщенні дівочої школи господинь¹¹⁴. Крім того, як повідомляв тижневик “Голос Підкарпаття”, 25 жовтня 1942 р. у Дрогобичі закінчився однотижневий вишкільний курс Добровільної протипожежної охорони місцевого окружного староства¹¹⁵. Слід зазначити, що від початку червня 1943 р. у жодному числі “Голосу Підкарпаття” не йшлося про проведення тих чи інших курсів.

Відомо, що на початку німецько-радянської війни відновило свою діяльність Товариство “Просвіта”, яке, однак, було заборонене нацистською владою. Читальні “Просвіти” у травні 1942 р. було перетворено на Українські освітні товариства (далі – УОТ), які перебували під опікою УЦК. Нажаль, ні “Вільне слово”, ні “Голос Підкарпаття” майже не присвячують уваги діяльності освітніх товариств у Дрогобичі. Лише у березні 1943 р. в “Голосі Підкарпаття” описувалося відкриття д-ром Гурком за дорученням УОК читальні для інтелігенції Дрогобича. 20 лютого 1943 р. відбулися перші сходи членів (150 осіб) читальні, під час яких д-р Гурко виголосив “інавгураційний реферат” на тему “Характер українця – хребетний стовп нації”¹¹⁶. Оскільки стаття, в якій повідомлялося про відкриття читальні, називалася “Нова клітина УОТ в Дрогобичі”, можемо стверджувати про наявність інших читалень у місті. Однак про їх роботу наразі нічого не відомо.

Не оминули дописувачі газети “Голос Підкарпаття” й такого виду підвищення кваліфікації, як учительські конференції. Так, окружний шкільний радник Біляв скликав на 19 листопада 1942 р. конференцію учителів Дрогобицької округи задля ознайомлення їх із новими методами навчання німецької мови. Для 150 учителів у “дрогобицькій 1-й класі” (не вказано, якої школи, – можливо, гімназії) проведено три показові лекції німецької мови, після яких виголошено два реферати з методичної тематики¹¹⁷. Варто зауважити, що проведення цієї конференції відбулося у так званий “дикий четвер”, коли гестапо, жандармерія, та шуцполіція застрелили на вулицях Дрогобича бл. 100 євреїв, у тому числі й відомого письменника та маляра Бруно Шульца. Звісно ж, жодного слова про цю акцію в українській легальній пресі не прозвучало. Наступну конференцію вчителів Дрогобиччини шкільний радник Біляв скликав на 22 вересня 1943 р. Цього разу показові лекції провели вчителі “української школи Ч. 1” (мабуть, йдеться про гімназію) Магдаліна Созанська та Єфрозина Кузьова (Кузів). “Обі лекції були зразком педагогічного мистецтва”, – резюмував невідомий автор, принагідно згадавши виступи “фахового учителя” (невідомо, що мається на увазі: професійність чи приналежність до якоїсь фахової школи) Лева Городиського та шкільного інспектора [Теодора] Жагаляка¹¹⁸.

У досліджуваному тижневику різнобічно висвітлено й театральне життя окупованого Дрогобича. Як відомо з пресових матеріалів, уже у вересні 1941 р. в Дрогобичі виник Український аматорський театр, який ставив п’єси “Хмари”, “Запорозький клад”, “Різдвяна ніч”, “Сорочинський ярмарок”¹¹⁹. Проте діяльність цього театру була нетривалою – на його утримання УОКомітету бракувало коштів. Тож, у вересні 1942 р. “Голос Підкарпаття” повідомив, що в Дрогобичі УОК розпочав створення постійного театру. Планувалося, що театр обслуговуватиме й інші міста: Борислав, Самбір, Стрий¹²⁰. У газетній статті, яка розкривала ці заходи УОК, залишився один неказаний момент: театр для Підкарпаття створювався на основі театрів Дрогобича, Самбора і Стрия з осідком власне у Дрогобичі. Головною причиною такого об’єднання була нестача коштів на утримання трьох театрів¹²¹. “Підкарпатський Театр” розпочав свою сценічну діяльність 7 жовтня 1942 р. п’єсою М.Старицького “Сорочинський ярмарок”. На виставі, відповідно до газетної інформації, були присутні полковник

А.Бізанц (колишній старшина УГА, згодом – голова Військової управи дивізії “Таличина”. – Авт.), крайстауптман Дрогобицької округи Гаргенс. Директором театру став Ю.А.Шерегій, мистецьким керівником – Б.Проскурницький, режисером р. Тимчук, головним адміністратором – Я.Климовський¹²². Доповнюючи цю інформацію, зазначаємо, що Ю.Шерегій до того був директором “Нової сцени” в Карпатській Україні та режисером театру “Студія” у Львові. Однак 1943 р. постановки в Дрогобицькому театрі здійснював Й.Стадник. Цю культурну установу фінансували УЦК, окружні комітети Дрогобича, Стрия і Самбора. Управа міста надала їй необхідне приміщення (зал “Народного Дому”). Театр швидко розрісся, маючи в своєму складі майже 200 осіб персоналу¹²³.

Протягом перших двох місяців існування “Підкарпатський Театр” дав декілька вдалих вистав, повідомлялося в статті “Вистави Дрогобицького театру”. Особливо високо оцінив невідомий автор цієї публікації оперетку Чирського-Аркаса “Місяць і Зоря”, яку театр відіграв 20 листопада 1942 р.¹²⁴ На початку липня наступного 1943 р. “Підкарпатський Театр” дав уже 153 вистави¹²⁵, а вже 20 липня відбулося святкове закінчення весняного сезону театру, під час якого глядачі мали змогу побачити виставу “Запорожець за Дунаєм” та “Ноктюрн”. На закінченні сезону театр приймав іменитих гостей зі Львова: д-ра Василя Барвінського, д-ра Станіслава Людкевича, о. Северина Сапруна, дир. Йосипа Стадника, письменника Юрія Косана, а також представника Стрийського УОК Городенського¹²⁶. В одному з останніх чисел “Голосу Підкарпаття” повідомлялося, що наприкінці січня 1944 р. Дрогобицький театр поставив оперетку “Жайворонок”¹²⁷.

Водночас тижневик неодноразово висвітлював і гастролі “Підкарпатського Театру” протягом 1942-1943 рр. В одній зі статей, щоправда, зауважувалося: для обслуговування Самбірської і Стрийської округ театрові не вистачає грошей¹²⁸. Однак незабаром після своєї першої вистави театр “Підкарпаття” гостював у Бориславі: 24-25 жовтня 1942 р. в залі “Сокола” дрогобичани відіграли оперетку В.Кольо “Тільки ти” та п’єсу “Сорочинський ярмарок”¹²⁹. Через місяць (29 листопада) театр побував у Самборі, де при переповненому залі дав оперетку “Місяць і Зоря” та знову ж свій “коронний” “Сорочинський ярмарок”¹³⁰. Як впливає з подальших дописів, “Підкарпатський Театр” відвідав Стрий, 22-27 січня 1943 р. – Синевідсько Вижне, 28-31 січня – Сколе. На той час в його репертуарі були п’єси “Сорочинський ярмарок”, “Ой не ходи, Грицю”, “Наталка Полтавка”, “Пані та її хресник”, “Місяць і Зоря”, концерт українських народних пісень¹³¹. А 1-3 липня 1943 р. Дрогобицький театр знову побував у Стрию, де запропонував місцевим театрам три прем’єри: “Скомпольо”, “Запорожець за Дунаєм” і “Діти чорної землі” (останню п’єсу написав працівник театру Кузів)¹³².

Розкриваючи театральне життя дистрикту “Галіція”, дописувачі тогочасних газет не оминули своєю увагою й організований Інститутом народної творчості (керівник – о.С.Сапрус) Краєвий конкурс драматичних гуртків у Львові (січень 1943 р.). На сторінках “Голосу Підкарпаття” з’явилася стаття про організацію культурним рефератом Українського комітету в Дрогобичі дводенного (10-11 грудня 1942 р.) семінару для режисерів драмгуртків з сіл і міст округи. Перед слухачами семінару з лекціями виступили В.Пашко, який розповів про значення драмгуртків, М.Бараник – історію українського театру і драми, Р.Тимчук – режисуру, жести і психологію в сценічному застосуванні, Шуль і Міцовський (sic!) – практичну характеристику, Б.Пюрко – музику і спів у п’єсах, Кравцівка (sic!) – танок у п’єсах¹³³. На жаль, у тижневику не з’явилося

жодної статті чи хоча б замітки про Конкурс драмгуртків загалом та успіхи дрогобицьких театралів-аматорів зокрема (мабуть, успіхів якраз і не було).

Доволі бідно на шпальгах “Голосу Підкарпаття” представлено хорове життя Дрогобича в період німецької окупації. Зокрема, майже не згадуються виступи відродженого в 1941 р. хору “Боян Дрогобицький”, який, між іншим, 31 липня 1942 р. посів перше місце серед хорових колективів Галичини на конкурсі імені М.Лисенка у Львові, а наступного року виступав на відкритті пам’ятника українському композиторові Д.Січинському в Станіславі¹³⁴. Проте в одному з червневих (1943 р.) чисел тижневика з’явилася публікація, присвячена створенню об’єднанням праці українських робітників нафтової промисловості Дрогобича хору під керівництвом Володимира Дуба. У ній зазначається, що хор уперше виступив 30 травня 1943 р. під час академії на честь Івана Франка, влаштованій згаданим об’єднанням праці¹³⁵. Цей же ж мистецький колектив 10 грудня 1943 р. дав концерт для членів Української служби Батьківщині¹³⁶.

Водночас, редакція “Голосу Підкарпаття”, намагаючись підкреслити розмаїття культурного життя українства в умовах окупації, охоче друкувала матеріали про відвідати Дрогобича мистецькими колективами з інших міст. Зауважимо, що газета “Вільне (Дрогобицьке) слово” публікувала матеріали про гастролі Стрийського і Станіславського театру в Дрогобичі, виступи львівського співака Лева Рейнарівича, актриси Лесі Кривіцької та джазового оркестру під керівництвом Пауля Войкоха¹³⁷. Доповнюючи цю хроніку, “Голос Підкарпаття” сповіщав про приїзд до Дрогобича на запрошення УОК львівських артистів – квартету Осипа Курочки для виступу перед працівниками дрогобицьких заводів. У суботу 10 липня 1943 р. квартет дав концерт для працівників “Польміну”, а в неділю 11 липня – “Галіції” і “Нафти”¹³⁸. Через декілька днів (13-14 липня) в Дрогобичі гостював Львівський оперний театр, який дав дві вистави: драму “Ріка” і комедію “Викрадення сабіянок”¹³⁹. 3-4 лютого 1944 р. у Дрогобичі виступив хор ім. М.Леонтовича у складі 43 осіб під керівництвом Нестора Городовенка¹⁴⁰ (у статті, що повідомляє про виступ хору, не вказано, з якого міста він приїхав). Востаннє коротке повідомлення про гастролі мистецького колективу в Дрогобичі з’явилося 26 березня 1944 р. У ньому йшлося про виступ у місті 8-9 березня Київської капели бандуристів під керівництвом [Григорія] Китастого, яка відіграла два концерти¹⁴¹.

Релігійне життя української громади Дрогобича знайшло відображення у двох числах “Голосу Підкарпаття”. Так, у статті “Поминальне Богослужіння за жертви большевицького терору” розповідається про панахиду на спомин жертв НКВД, закатованих “на усіх просторах України”, яка відбулася в церкві св.Трійці 30 червня 1943 р., у другу річницю втечі більшовиків з Дрогобича. У ній взяли участь 9 священників на чолі з о.ігуменом [василіянського монастиря] Лучинським. Наступного дня у тому ж храмі відслужено святкову літургію “на інтенцію українського народу, німецької армії і фірера”, під час якої співав “Боян”, а о. [Віталій] Байрак виголосив проповідь¹⁴². Інша публікація “Богоявленська свято в Дрогобичі” не лише розповідає про водосвяття, а й дає точну цифру діючих на той час (січень 1944 р.) в Дрогобичі греко-католицьких церков – 7¹⁴³.

Небагато статей у “Голосі Підкарпаття” присвячено й спортивному життю міста. Зауважимо, що від початку окупації в Дрогобичі відновили свою діяльність українській спортивні товариства “Підгір’я” та “Ватра”, які проводили різноманітні змагання¹⁴⁴. Улітку 1942 р. при УОК в Дрогобичі було утворено тіловиховну секцію на чолі з Ярославом Сушківим. Нею було організовано три “ланки копаного м’яча”, які

провели 4 змагання (на жаль, не вказується точне датування утворення секції та місце проведення змагань)¹⁴⁵. Доволі цікавою є стаття про футбольний турнір у Старому Самборі (18 жовтня 1942 р.), в якому взяли участь ланки копаного м'яча “Підгір'я” (Дрогобич), “Лемко” (Сянок) та місцева “Верховина”. У першому матчі дрогобичани поступилися дружині з Сянока з рахунком 2:3, а в другому зіграли у нічию зі старо-самбірчанами (0:0). З допису випливає, що гравці “Підгір'я” Колодрубєць, Татарський і Геврик забили у ворота “Лемка” три м'ячі, однак суддя не зарахував гол Геврика. Тож ображений автор-дрогобичанин у невдалому виступі дрогобицької команди звинуватив незадовільне, на його погляд, суддівство, зауваживши: “Суддя дуже слабкий, який кривдив “Підгір'ю”¹⁴⁶. Як бачимо, невдале суддівство і тоді було болючою проблемою. На жаль, це був останній репортаж про спортивні змагання дрогобичан в аналізованому тижневику.

“Голос Підкарпаття” висвітлював й акції збору коштів на різноманітні допомогіві проекти. Зокрема, в останні дні вересня 1942 р. учителі Дрогобицької гімназії провели збірку грошей у фонд допомоги студіюючій молоді. Протягом двох днів було зібрано 3200 зл., які скерували до централі “Студентського Фонду” у Львові¹⁴⁷. У листопаді 1942 р. учні 7 класу гімназії, вшановуючи свого класного опікуна д-ра Михайла Рабія в день його іменин, передали до його рук (він був членом УОК) зібрані поміж гімназистами 70 зл. на допомогу полоненим¹⁴⁸. Під час вище згадуваного концерту побажань (15 вересня 1943 р.) для вояків дивізії “Галичина” з Дрогобицької округи було зібрано 225 тис. зл.¹⁴⁹. Наприкінці 1943 р. українські школи Дрогобиччини склали 72810,75 зл. для поранених вояків¹⁵⁰. Національність цих вояків не вказана, однак припускаємо, що йдеться не про українських дивізійників, які на той час ще не брали участі в боях і не були пораненими.

Як зазначалося вище, українські легальні пресові видання періоду німецької окупації не висвітлювали усіх аспектів “нового порядку” в Галичині, особливо розгортання кривавого (за словами митрополита А.Шептицького, “диявольського”) терору, що призводив до значних втрат мирного, передусім єврейського населення. Проте в дрогобицькому “Вільному слові” та львівському “Голосі Підкарпаття” подаються статистичні дані перепису населення, на основі яких можна побачити жахливу картину винищення або вивезення населення Дрогобича протягом 1941-1943 рр. Так, станом на 31 грудня 1941 р. в Дрогобичі мешкало 34112 осіб, з них 10500 українців, 10088 поляків, 13339 євреїв, 120 німців і 65 представників інших національних груп¹⁵¹. 1 березня 1943 р. у місті відбувся перепис населення, попередні, не зовсім точні дані якого навела газета “Голос Підкарпаття”: у Дрогобичі проживало 20 тис. осіб, з них 8600 українців, 7900 поляків, 2300 євреїв і 600 представників інших національностей. При цьому редакція газети або ж невідомий дописувач зробив сміливий підсумок: “До війни в Дрогобичі було 35.000 мешканців, а тепер, у воєнному часі, як виходить з обчислень – стратило місто 15.000 мешканців”¹⁵². Як бачимо за 14 місяців Дрогобич втратив приблизно 1900 українців, 2288 поляків, 11039 євреїв тощо. Проте, мусимо зазначити, що цифри, наведені “Голосом Підкарпаття”, дещо перебільшені (або заокруглені в позитивну сторону). До такого висновку підштовхують дані про кількість населення Дрогобича, здобуті польським підпіллям у місцевої поліції (ймовірно, Сіпо). Відповідно до них, на терені Дрогобича у червні 1943 р. знаходилося 6612 українців, 5931 поляк, 180 німців¹⁵³ (усього 12723 особи). Єврейське населення на той час уже ніхто не рахував, адже протягом травня-червня 1943 р. внаслідок ліквідації гетто в Дрогобичі відбулося тотальне винищення решток єврейської громади.

Попри вкрай вороже ставлення галичан, як українців, так і поляків, до нацистів, представники окупаційної влади, з огляду на наближення фронту в 1944 р., намагалися привернути місцеве населення на свій бік за допомогою різних консолідаційних німецько-українських заходів. Про один із них, що відбувся в Дрогобичі, написав часопис “Голос Підкарпаття”. 12 березня 1944 р. представники влади, нацистської партії, вермахту та українського громадянства відзначили День Героїв, поклавши вінки на могили полеглих українських та німецьких вояків, похованих на “обидвох міських цвинтарях” та військовому кладовищі на Гірці. Опісля відбулося врочисте зібрання в залі Українського театру, де перед присутніми виступив місцевий ортскомандант Віннекен. У його промові йшлося про необхідність німецькому і українському народам спільно боротися з більшовизмом¹⁵⁴. Проте, для подібних промов було уже запізно.

Звісно ж, специфіка пресових матеріалів полягає, зокрема, в тому, що вони дають лише часткову картину життя суспільства і людини в певний період історії. Газетні публікації доволі часто виопуклюють певні, інколи й доволі незначні, аспекти, оминаючи подекуди вкрай важливі питання (особливо в умовах існування жорсткої цензури). Це яскраво проявилось і на шпальтах “Голосу Підкарпаття”, де читач і насамперед дослідник історії не знайде детальної інформації про діяльність німецьких органів влади, роботу стратегічних підприємств, різні сторони релігійного життя тощо. Зрештою, це “недопрацювання” є зрозумілим і навіть закономірним.

Однак, на нашу думку, публікації “Голосу Підкарпаття” містять низку суттєвих з інформативного боку недоліків. По-перше, подекуди наявна неточність у датах (у статті про закінчення навчального року в українській гімназії Дрогобича) або ж відсутність датувань узагалі чи заміна їх хронологічним “сурогатом” (для прикладу, висловом “цими днями”). По-друге, часто поряд з прізвищами не вказуються імена чи хоча б ініціали (наприклад, ігумен Лучинський, директор Бойко, д-р Гаргенс тощо). По-третє, подається чимало паліативної інформації (зокрема, йдеться про курси, але не вказується хто їх проводив). По-четверте, неточно або неповністю подаються назви установ та організацій (наприклад, об’єднання праці робітників замість об’єднання праці робітників нафтової промисловості). Проте, ці недоліки не применшують ваги опублікованих газетних матеріалів як історичного джерела. Власне тижневик “Голос Підкарпаття” на сьогодні є одним із найбільш інформативних джерел з історії Дрогобича в 1942-1944 рр.

¹ Вергун В.М. Українська преса в Дрогобичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка: Збірник географічних, історичних, етнографічно-побутових матеріалів та мемуарів. – Т. 1. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1973. – С. 767-772.

² Гладилевич А. “Гомін Басейну” – газета Дрогобиччини // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 1. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1973. – С. 773-776.

³ Тельвак В. “Gazeta Naddniestrzańska” як історичне джерело // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л.В.Тимошенко та ін. – Вип. X. – Дрогобич: Коло, 2006. – С. 734-744.

⁴ Жирик В. Газета “Вільне (Дрогобицьке) слово” як історичне джерело: Магістерська робота. – Дрогобич, 2008. – Рукопис.

⁵ Вергун В.М. Українська преса в Дрогобичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 1. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1973. – С. 772.

⁶ Антонюк Н.В. Українське культурне життя в “Генеральній Губернії” (1939-1944 рр.). За матеріалами періодичної преси. – Львів, 1997. – С. 137, 213; Антонюк Н.В. Осип Боднарович // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1997. – Вип. 4. – С. 23, 24.

⁷ Офіцинський В.А. Дистрикт Галичина (1941-1944): Іст.-політ. нарис. – Ужгород: Гражда, 2001. – 143 с.

⁸ Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939-1944 рр.): Іст.-бібліогр. дослідження. У 2 т. – Львів, 2007. – Т. 1: А-М. – С. 221-226.

⁹ Там само. – С. 16.

¹⁰ “Голос Підкарпаття” [редакційна] // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 1. – 30 серпня. – С. 6.

¹¹ Е.Гельмріх ніколи не був членом НСДАП і, очолюючи господарське відомство в уряді Дрогобицької округи, врятував життя приблизно 800 євреям, за що інститутом “Яд Вашем” нагороджений званням “Праведник світу”.

¹² “Народна Торгівля” в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 13. – 28 березня. – С. 6.

¹³ Там само; Шалата М. На вістрі серця і пера Адольфа Гладилевича // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 4. – Дрогобич: Відродження, 1997. – С. 638.

¹⁴ Гладилевич А. “Кличе Україна, наша Батьківщина” // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 4. – Дрогобич: Відродження, 1997. – С. 364.

¹⁵ Див.: Гладилевич А. Нова карткова система харчування // Вільне слово. – 1941. – № 63. – 1 грудня. – С. 4; Прохарчування населення Дрогобича в місяці грудні 1941 р. // Вільне слово. – 1942. – № 2-3. – 6 січня. – С. 2; Приділ харчів на м.Дрогобич в місяці грудні // Вільне слово. – 1942. – № 13. – 31 січня. – С. 4; Видача харчів на березень // Дрогобицьке слово. – 1942. – № 33. – 18 березня. – С. 4.

¹⁶ В справі Українського Допомогового Комітету в Дрогобичі // Вільне слово. – 1941. – № 37. – 1 жовтня. – С. 1.

¹⁷ Наладнання праці в Дрогобицькім УОК // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 1. – 30 серпня. – С. 6.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Гладилевич А. Володимир Кобільник (1904-1905) // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 1. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1973. – С. 739.

²⁰ Боляновський А. Український центральний комітет // Довідник з історії України. А-Я / За ред. І.Підкови і р.Шуста. – К.: Генеза, 2001. – С. 974; Кубійович В. Український Центральний Комітет // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 9. – Париж – Нью-Йорк: Вид-во “Молоде життя”, 1980. – С. 3441-3446.

²¹ У Дрогобичі в 1941-1944 р. біля в'язниці на Гірці діяв табір для військовополонених, в якому спочатку перебувало біля 10 тис., а в середині 1943 р. – приблизно 2200 осіб. Див.: Budzyński W. Miasto Schulza. – Warszawa, 2005. – S. 268.

²² Діяльність УОК в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 3. – 13 вересня. – С. 6.

²³ Там само.

²⁴ Праця Реферату Суспільної Опіки в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 24. – 13 червня. – С. 6.

²⁵ Праця УОК в Дрогобичі // Дрогобицьке слово. – 1942. – № 30. – 11 березня. – С. 1.

²⁶ Перевірка діяльності УОК в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 18. – 27 грудня. – С. 6.

²⁷ Там само.

²⁸ Громадянська нарада в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 34. – 22 серпня. – С. 6.

²⁹ Паньківський К. Роки німецької окупації. – Нью-Йорк – Торонто: Життя і мислі, 1965. – С. 322.

³⁰ Там само. – С. 308.

³¹ Вчительське Об'єднання Праці в Дрогобицькій окрузі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 3. – 13 вересня. – С. 6.

³² Учительське Об'єднання Праці в Дрогобицькій окрузі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 11. – 8 листопада. – С. 6.

³³ Вчительське Об'єднання Праці в Дрогобицькій окрузі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 3. – 13 вересня. – С. 6.

³⁴ Учительське Об'єднання Праці в Дрогобицькій окрузі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 11. – 8 листопада. – С. 6.

³⁵ Сходини УУОП в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 42. – 17 жовтня. – С. 6.

³⁶ Окружна педагогічна бібліотека в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 48. – 28 листопада. – С. 6.

³⁷ Об'єднання праці робітників у Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 2. – 6 вересня. – С. 6.

³⁸ Дуб В. Робітнича Громада ім. Івана Франка в Дрогобичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 1. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1973. – С. 600.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Паньківський К. Роки німецької окупації. – Нью-Йорк – Торонто: Життя і мислі, 1965. – С. 322.

⁴¹ Зразкове Об'єднання Праці. Діяльність українських інженерів і техніків у Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 26. – 27 червня. – С. 6.

⁴² Нарada провів об'єднань праці // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 43. – 24 жовтня. – С. 6.

⁴³ Жіноцтво Дрогобиччини при праці // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 2. – 6 вересня. – С. 6.

⁴⁴ Жіноче зібрання в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 16. – 13 грудня. – С. 6; Про А.Попель див.: Яцків Н. Адріяна Попель (1912-1993) // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 4. – Дрогобич: Відродження, 1997. – С. 692-693.

⁴⁵ Нафтовий басейна маніфестує. Акція за набором до СС Стрілецької Дивізії Галичина в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 19. – 9 травня. – С. 6.

⁴⁶ Набірна акція в Дрогобиччині // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 20. – 16 травня. – С. 6.

⁴⁷ Там само; У Дрогобичі існувало три табори "Баудінсту" для української і окремо для полької молоді (див.: Івасів М. "Бавдінст" в Дрогобичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 4. – Дрогобич: Відродження, 1997. – С. 377-379.). Молодь, яка перебувала в Українській службі Батьківщині, масово записувалася до дивізії. Згодом О.Вехтер заборонив приймати в дивізію членів УСБ-"Баудінсту".

⁴⁸ Budzyński W. Miasto Schulza. – Warszawa, 2005. – S. 266.

⁴⁹ Боляновський А. Дивізія "Галичина": Історія. – Львів: Б.в., 2000. – С. 88.

⁵⁰ Набір до СС Стрілецької Дивізії Галичина в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 20. – 16 травня. – С. 6; Дальший вплив добровольців у Дрогобиччині // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 25. – 20 червня. – С. 6.

⁵¹ Військово-лікарський перегляд добровольців // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 21. – 23 травня. – С. 6.

⁵² Відправа добровольців // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 26. – 27 червня. – С. 6.

⁵³ Вручення прапору добровольцям СС Стрілецької Дивізії Галичина // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 27. – 4 липня. – С. 6. – у цій статті вперше згадується ім'я голови УОК в Дрогобичі д-ра Мартинюка – Іван.

- ⁵⁴ Budzyński W. Miasto Schulza. – Warszawa, 2005. – S. 270.
- ⁵⁵ Для рідного краю. Прощання добровольців у Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 31. – 1 серпня. – С. 6.
- ⁵⁶ З мистецького життя Дрогобича // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 33. – 15 серпня. – С. 6.
- ⁵⁷ Колісник Р. Військова Управа та Українська Дивізія Галичина / НТШ в Канаді, Бібліотека Українознавства. Т. 30. – Торонто: Накл. Братства кол. вояків 1-ї УД УНА, 1990. – С. 70.
- ⁵⁸ Боляновський А. Дивізія “Галичина”: Історія. – Львів: Б.в., 2000. – С. 98.
- ⁵⁹ Від’їзд Добровольців з Дрогобича // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 47. – 21 листопада. – С. 6.
- ⁶⁰ Колісник Р. Військова Управа та Українська Дивізія Галичина. – Торонто, 1990. – С. 73.
- ⁶¹ Народа в справі концерту побажань // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 37. – 12 вересня. – С. 6.
- ⁶² Колісник Р. Військова Управа та Українська Дивізія Галичина. – Торонто, 1990. – С. 96.
- ⁶³ Концерт Бажань у Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 41. – 10 жовтня. – С. 6.
- ⁶⁴ Відвідини звітодавців СС Стрілецької Дивізії Галичина в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 50. – 12 грудня. – С. 6.
- ⁶⁵ Ремесло Дрогобиччини // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 5. – 27 вересня. – С. 6.
- ⁶⁶ Організація ремесла в Дрогобиччині // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 5. – 31 січня. – С. 6.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ “Народна Торгівля” в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 8. – 18 жовтня. – С. 6.
- ⁶⁹ Ювілейне свято “Народної Торгівлі” в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1944. – Ч. 1. – 2 січня. – С. 6.
- ⁷⁰ Цукор для Дрогобича // Вільне слово. – 1942. – № 29. – 9 березня. – С. 4.
- ⁷¹ Оголошення // Вільне слово. – 1941. – № 24. – 31 серпня. – С. 4.
- ⁷² Перший господарський курс Дрогобиччини // Вільне слово. – 1941. – № 59. – 22 листопада. – С. 4.
- ⁷³ З діяльності філії Т-ва “Сільський Господар” у Дрогобичі // Вільне слово. – 1942. – № 28. – 6 березня. – С. 4; Інформація з цієї публікації, судячи зі змісту, увійшла до: М.Каплистий. Праця філії Т-ва “Сільський Господар” у Дрогобиччині 1934-1939 роках // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 1. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1973. – С. 535.
- ⁷⁴ Філія Т-ва “Сільський Господар” у Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 18. – 2 травня. – С. 6.
- ⁷⁵ Дрогобиччина за збільшення продукції // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 9. – 28 лютого. – С. 6.
- ⁷⁶ Дрогобиччина на фронті боротьби за збільшення врожаю // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 12. – 21 березня. – С. 6.
- ⁷⁷ Контингентова нарада // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 36. – 5 вересня. – С. 6.
- ⁷⁸ Працівники “Маслосоюзу” складають вислови співчуття з приводу смерті Д-ра Бауера // Голос Підкарпаття. – 1944. – Ч. 8. – 20 лютого. – С. 6; Більш детально про діяльність філії “Маслосоюзу” в Дрогобичі подано у: Відбудова Маслосоюзу // Вільне слово. – 1941. – № 38. – 3 жовтня. – С. 4; Про співпрацю деяких членів (С.Рожко) Дрогобицької філії “Маслосоюзу” з ОУН див.: Кульчицький Ю. Дрогобиччина і українська карта у світовій політиці (1918-1959). – Дрогобич, 2007. – С. 52.

⁷⁹ Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 424.

⁸⁰ Кінець шкільного року // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 1. – 30 серпня. – С. 6.

⁸¹ Сольчаник А.Д. Українська гімназія ім. Івана Франка в Дрогобичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 1. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1973. – С. 464.

⁸² Кінець шкільного року // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 1. – 30 серпня. – С. 6.

⁸³ Оголошення (вписи до гімназі) // Вільне слово. – 1941. – № 56. – 15 листопада. – С. 4; Молодь – до шкіл! // Вільне слово. – 1941. – № 63. – 1 грудня. – С. 1; Оголошення (тримісячний матуральний курс в гімназії) // Вільне слово. – 1942. – № 7. – 17 січня. – С. 4; Матура в українській гімназії в Дрогобичі // Дрогобицьке слово. – 1942. – № 48. – 24 квітня. – С. 3.

⁸⁴ Школа дитячих піклувальниць у Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 6. – 4 жовтня. – С. 6.

⁸⁵ Ремісничі школи в Дрогобичі // Вільне слово. – 1942. – № 12. – 29 січня. – С. 4; Наша Хроніка // Дрогобицьке слово. – 1942. – № 30. – 11 березня. – С. 4; Про структуру професійного шкільництва в окупованій німцями Галичині див.: Галів М. Українське шкільництво в дистрикті "Галіція" (1941-1944 рр.) // Людинознавчі студії: Збірник наукових праць ДДПУ. Випуск 9-й. Педагогіка. – Дрогобич: Вимір, 2004, – С. 135-147.

⁸⁶ Вписи до фахових шкіл в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 27. – 4 липня. – С. 6.

⁸⁷ Нові школи і курси в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 7. – 11 жовтня. – С. 6.

⁸⁸ Ремісничі школи в Дрогобичі // Вільне слово. – 1942. – № 12. – 29 січня. – С. 4.

⁸⁹ Оголошення (конкурс на посаду управителя хлоп'ячої бурси) // Вільне слово. – 1941. – № 60. – 24 листопада. – С. 4; "Поможи собі сам". Робота Українського Окружного Комітету Дрогобиччини // Вільне слово. – 1942. – № 10. – 24 січня. – С. 2.

⁹⁰ Хоркавців Д. За Україну! За Державу! // "Здобудеш...або загинеш". Кн. 2. – Дрогобич: ДДПУ, 2007. – С. 57-58.

⁹¹ Ще одна бурса в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 16. – 18 квітня. – С. 6.

⁹² Реміснича бурса в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 42. – 17 жовтня. – С. 6.

⁹³ Дуб В. Робітнича Громада ім. Івана Франка в Дрогобичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 1. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1973. – С. 600.

⁹⁴ Реміснича бурса в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 42. – 17 жовтня. – С. 6.

⁹⁵ Дитячі ясла в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 4. – 20 вересня. – С. 6.

⁹⁶ "Поможи собі сам". Робота Українського Окружного Комітету Дрогобиччини // Вільне слово. – 1942. – № 10. – 24 січня. – С. 2; Юг. Дівоча захоронка і дитячий садок в Дрогобичі // Вільне слово. – 1942. – № 11. – 26 січня. – С. 2.

⁹⁷ Другий постійний дитячий садок в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 5. – 27 вересня. – С. 6.

⁹⁸ Відвідини дитячих садків у Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 11. – 8 листопада. – С. 6.

⁹⁹ До кандидаток на провідниць дитячих садків // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 3. – 17 січня. – С. 6.

¹⁰⁰ Концерт у Дрогобицькому приюті // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 49. – 5 грудня. – С. 6.

¹⁰¹ Відвідини дитячих садків у Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 11. – 8 листопада. – С. 6.

¹⁰² Школа дитячих піклувальниць у Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 6. – 4 жовтня. – С. 6.

- ¹⁰³ Курс для провідниць дитячих садків у Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 6. – 4 жовтня. – С. 6.
- ¹⁰⁴ Відвідини дитячих садків у Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 11. – 8 листопада. – С. 6.
- ¹⁰⁵ До кандидаток на провідниць дитячих садків // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 3. – 17 січня. – С. 6.
- ¹⁰⁶ Дрогобицька хроніка // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 12. – 21 березня. – С. 6.
- ¹⁰⁷ Сезонні дитячі садки в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 23. – 6 червня. – С. 6.
- ¹⁰⁸ Курси книговодства в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 13. – 22 листопада. – С. 6; Бухгалтерійні курси в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 3. – 17 січня. – С. 6; Дрогобицька хроніка // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 12. – 21 березня. – С. 6.
- ¹⁰⁹ Практичні курси в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 11. – 8 листопада. – С. 6.
- ¹¹⁰ З студентського життя // Вільне слово. – 1941. – № 4. – 16 липня. – С. 2.
- ¹¹¹ Нові школи і курси в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 7. – 11 жовтня. – С. 6.
- ¹¹² Фахові курси в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 9. – 25 жовтня. – С. 6.
- ¹¹³ Курс шевського крою в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 11. – 14 березня. – С. 6.
- ¹¹⁴ Вишкільний курс шоферства в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 21. – 23 травня. – С. 6.
- ¹¹⁵ Курс протипожежної охорони в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 12. – 15 листопада. – С. 6.
- ¹¹⁶ Нова клітина УОТ в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 11. – 14 березня. – С. 6.
- ¹¹⁷ Учительська конференція в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 14. – 29 листопада. – С. 6.
- ¹¹⁸ Учительська конференція в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 41. – 10 жовтня. – С. 6.
- ¹¹⁹ Віднова Дрогобицького театру // Вільне слово. – 1941. – № 31. – 17 вересня. – С. 3; Л.Р. В театрі // Вільне слово. – 1942. – № 1. – 1 січня. – С. 4; З тетатру // Вільне слово. – 1942. – № 6. – 15 січня. – С. 4; Дрогобицький Аматорський гурток // Вільне слово. – 1942. – № 7. – 17 січня. – С. 4; Третя вистава “Хмари” в Дрогобичі // Вільне слово. – 1942. – № 9. – 21 січня. – С. 4; Шевченківський концерт в Дрогобичі // Вільне слово. – 1942. – № 35. – 23 березня. – С. 4.
- ¹²⁰ Театр для Підкарпаття // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 4. – 20 вересня. – С. 6.
- ¹²¹ Антонюк Н.В. Українське культурне життя в “Генеральній Губернії” (1939-1944 рр.). За матеріалами періодичної преси. – Львів, 1997. – С. 110.
- ¹²² Дрогобицький театр. Перша вистава // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 8. – 18 жовтня. – С. 6.
- ¹²³ Антонюк Н.В. Вказ. праця... – С. 110.
- ¹²⁴ Вистави Дрогобицького театру // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 15. – 6 грудня. – С. 6.
- ¹²⁵ 153 вистава Дрогобицького театру в Стрию // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 29. – 18 липня. – С. 6.
- ¹²⁶ З мистецького життя Дрогобича // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 33. – 15 серпня. – С. 6.
- ¹²⁷ Театральні вистави // Голос Підкарпаття. – 1944. – Ч. 8. – 20 лютого. – С. 6.

- ¹²⁸ Вистави Дрогобицького театру // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 16. – 13 грудня. – С. 6.
- ¹²⁹ В.М. Театр "Підкарпаття" в Бориславі // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 11. – 8 листопада. – С. 6.
- ¹³⁰ Дрогобицький театр // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 15. – 6 грудня. – С. 6.
- ¹³¹ Гостина Дрогобицького театру в Скільщині // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 6. – 7 лютого. – С. 6.
- ¹³² 153 вистава Дрогобицького театру в Стрию // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 29. – 18 липня. – С. 6.
- ¹³³ Дрогобицька округа готується до конкурсу драматичних гуртків // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 18. – 27 грудня. – С. 6.
- ¹³⁴ Антонюк Н.В. Вказ. праця... – С. 116; Пастух Р. Дрогобич у прізвищах, датах, подіях і фактах. – Дрогобич, 2002. – С. 74, 75.
- ¹³⁵ Робітничий хор в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 26. – 27 червня. – С. 6.
- ¹³⁶ Концерт для членів Української Служби Батьківщині // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 52. – 26 грудня. – С. 6.
- ¹³⁷ Гостини Стрийського театру // Вільне слово. – 1942. – № 19. – 13 лютого. – С. 4; Наша хроніка // Дрогобицьке слово. – 1942. – № 30. – 11 березня. – С. 4; Наша хроніка // Дрогобицьке слово. – 1942. – № 32. – 16 березня. – С. 4; Шевченківський концерт у Дрогобичі // Дрогобицьке слово. – 1942. – № 36. – 23 березня. – С. 4; Оголошення (20 квітня в Дрогобичі буде театр зі Станіслава) // Дрогобицьке слово. – 1942. – № 40-41. – 3-6 квітня. – С. 4.
- Наша хроніка // Дрогобицьке слово. – 1942. – № 47. – 22 квітня. – С. 4.
- ¹³⁸ Небуденна імпреза в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 30. – 25 липня. – С. 6.
- ¹³⁹ З мистецького життя Дрогобича // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 33. – 15 серпня. – С. 6.
- ¹⁴⁰ Театральні вистави // Голос Підкарпаття. – 1944. – Ч. 8. – 20 лютого. – С. 6.
- ¹⁴¹ Капела київських бандуристів у Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1944. – Ч. 13. – 26 березня. – С. 6.
- ¹⁴² Богослужіння за жертви большевицького терору // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 29. – 18 липня. – С. 6.
- ¹⁴³ Богоявленське свято в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1944. – Ч. 5. – 30 січня. – С. 6.
- ¹⁴⁴ Оголошення (про відновл. діяльності спорт тов-ва "Підгір'я") // Вільне слово. – 1941. – № 10. – 30 липня. – С. 4; Оголошення (про відновл. діяльності спорт тов-ва "Ватра") // Вільне слово. – 1941. – № 24. – 31 серпня. – С. 4; Змагання копаного м'яча // Вільне слово. – 1941. – № 39. – 5 жовтня. – С. 4; Спортові вісті // Вільне слово. – 1941. – № 40. – 20 жовтня. – С. 4; Шаховий турнір у Дрогобичі // Вільне слово. – 1942. – № 25. – 27 лютого. – С. 2; Яців В. Дрогобич – місто нафтового басейну у воєнних роках 1939-44 // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 3. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1983. – С. 97-98.
- ¹⁴⁵ Спортове життя Дрогобиччини // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 1. – 30 серпня. – С. 6.
- ¹⁴⁶ Зі спорту // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 9. – 25 жовтня. – С. 6.
- ¹⁴⁷ Збірка на допомогу студентам в Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 13. – 28 березня. – С. 6.
- ¹⁴⁸ Гарний вчинок гімназійної молоді // Голос Підкарпаття. – 1942. – Ч. 8. – 18 жовтня. – С. 6.
- ¹⁴⁹ Концерт Бажань у Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 41. – 10 жовтня. – С. 6.
- ¹⁵⁰ Шкільна дітвора раненим воякам // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 51. – 19 грудня. – С. 6.
- ¹⁵¹ Населення Дрогобича // Вільне слово. – 1942. – № 6. – 15 січня. – С. 4.
- ¹⁵² Спис населення у Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 16. – 18 квітня. – С. 6.
- ¹⁵³ Budzyński W. Miasto Schulza. – Warszawa, 2005. – S. 267.
- ¹⁵⁴ День Героїв у Дрогобичі // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 13. – 23 березня. – С. 6.

Микола Галів.

Газета “Голос Підкарпаття” (1942-1944) як джерело з історії Дрогобича.

У статті автор аналізує львівський тижневик для Дрогобиччини, Самбірщини і Стрийщини “Голос Підкарпаття” (1942-1944 рр.) як джерело з історії Дрогобича, передусім політично-адміністративного, громадського, економічного, культурного (освітнього, мистецького), релігійного життя Дрогобича в цілому та української спільноти міста зокрема.

Mykola Haliv.

The newspaper “Holos Pidkarpattya” (1942-1944) as source from history of Drohobych.

In the article an author analyses Lviv weeklypaper “Holos Pidkarpattya” (1942-1944) that was published for Drohobych, Sambir and Stryj neighbourhood as source from history of Drohobych, firstly political-administrative, public, economic, cultural (educational, art), religion life of Drohobych on the whole, and town’s Ukrainian community specifically.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ СЕЛО: ДЕЯКІ АСПЕКТИ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1944-1953 рр.)

У післявоєнний період за допомогою репресивних дій сталінський режим насадив радянську систему у досліджуваному регіоні. За роки незалежності України вийшли у світ монографії Б.Яроша, Ю.Киричука, О.Ленартовича, А.Русначенка, В.Барана, колективна праця “Історія українського селянства” та інші, які висвітлюють соціально-політичні та духовні процеси 40 – середини 50-х рр. XX ст. у західних областях¹. Однак кадрова політика тоталітарного режиму на селі в них розкрита побіжно. Автор робить спробу заповнити цю прогалину.

Відомий вислів Сталіна “кадри вирішують все” був особливо актуальним для радянської влади в західних областях України. Адже абсолютна більшість місцевого населення вороже ставилася до комуністичного режиму. Тому сталінське керівництво відряджало на західноукраїнські землі вихідців із східних теренів України та Росії для встановлення більшовицької влади. До початку 1945 р. було послано 49 тис. партійно-радянських функціонерів, у т.ч. 22400 членів і кандидатів ВКП(б)². На 1 січня 1946 р. їхня кількість зросла майже до 80 тис. осіб³.

Серед прибулих “уповноважених” переважали малокомпетентні особи, загальна освіта яких не перевищувала рівень середньої школи. Незабаром з’ясувалось, що партійні органи на сході України намагалися скерувати в нові області кадри, які не відповідали своєму призначенню та яких прагнули позбутися. Тому серед “варягів” було чимало морально скалічених. Але ключові позиції в державних, партійних та господарських органах займали саме вихідці зі східних регіонів України та Росії. У 1946 р. в західному регіоні із загальної кількості 16129 так званої номенклатури обкомів, з місцевих було всього 13,9 відсотка. Зокрема, у Чернівецькій області – 3, в Станіславській – 7,6 відсотка⁴.

У 1949 році в апаратах міськкомів, окружкомів і райкомів КП(б)У західного регіону налічувалося лише 249 осіб з місцевого населення (7,0 відсотка). В окремих областях ці показники були зовсім мізерними: в партійних органах Чернівецької області працювало тільки 4 місцеві комуністи, Дрогобицької – 10, Тернопільської – 15, Станіславської – 16, Рівненської – 18. У Львівській області з 1238 секретарів первинних партійних організацій налічувалося 27 осіб з місцевого населення, в Тернопільській – відповідно 618 і 20, Дрогобицькій – 655 і 9⁵.

Дуже мало вихідців з місцевого населення працювало на керівних посадах у радянських, господарських, земельних і заготівельних органах. Наприклад, в апаратах райвиконкомів Тернопільської області керівні посади займали 258 осіб, з них лише 40 – “місцеві”. Серед керівників промисловості, транспорту, зв’язку західних областей

України місцеві кадри становили 9,1 відсотка, серед керівників земельних і заготівельних органів – 9,6 відсотка⁶. Така ж картина була в сфері сільського господарства. У Закарпатській області в 1951 р. із 820 спеціалістів сільського господарства місцевих було 203 особи. Серед директорів МТС не було жодного⁷.

Подібна тенденція зберігалася і в наступні роки. Так, у червні 1953 року із 742 секретарів обкомів, міськвиконкомів, райкомів лише 62 особи – місцеві, із 599 відповідальних працівників апарату обкомів партії – 22, із 2776 працівників міськвиконкомів та райвиконкомів – 285⁸. Навіть серед голів виконкомів міських і районних рад тільки 31 відсоток були місцевими, за національним складом серед голів, заступників голів і секретарів виконкомів міських і районних рад депутатів українці становили 44 відсотки, серед міських і районних прокурорів – 12, народних суддів – 40, завідувачів районними відділами сільського господарства – 16⁹.

Місцеві уродженці призначалися переважно на посади завідувачів сільськими клубами та хатами-читальнями, де вони становили 85-90 відсотків усіх працівників¹⁰. Це була відверта дискримінація місцевого населення.

У той же час компартія постійно декларувала потребу висувати на керівні посади місцевих. З цього приводу неодноразово приймалися постанови пленумів ЦК і з'їздів КП(б)У. Так, 10 липня 1945 р. пленум ЦК КП(б)У розглянув питання “Про підбір і висунення кадрів з активу місцевого населення західних областей УРСР”¹¹. “Тутешні” краще знали специфіку регіону, звичаї і традиції краю, а тому, здавалося б, могли ефективніше впливати на населення, втілювати в життя політику партії.

Але такі заклики до “залучення місцевих кадрів” мали формальний характер. Влада й надалі ставилася до населення західних областей з очевидною політичною недовірою. У постанові ЦК КП(б)У від 12 серпня 1949 року, що стосувалася цього ж регіону, підкреслено: “В ряді областей за останній час кількість керівних працівників з місцевого населення не тільки не виросла, але й скоротилась”¹².

Ситуація настільки загострилася, що питання про кадрову проблему довелося винести на розгляд пленуму ЦК КПУ в 1953 році. На ньому зазначалось, що майже всі керівні посади в партійних та радянських органах західних областей України посідали працівники зі східних областей, а також з інших республік Радянського Союзу¹³.

УПА рішуче виступила проти засилля росіян у репресивно-партійному апараті, вважала їх головним інструментом режиму для радянізації й русифікації краю. У “Пересторозі” УПА стверджувалося: “Український визвольо-революційний рух, як і цілий український народ, прихильно ставляться до російських працюючих мас. Напр., в 1946-1947 рр. українці допомагали голодуючим росіянам так само, як і своїм голодуючим братам. З російськими працюючими ми прагнемо сьогодні спільно боротися проти большевицьких вельмож, цієї нової кляси експлуататорів, що прийшла на зміну колишнім поміщикам і капіталістам. Ця кляса визискує російські працюючі маси так само, як і українські, вона позбавила їх усіх демократичних прав і свобод. З російським народом ми прагнемо також жити в тісній дружбі і в майбутньому: між вільною Українською Самостійною Державою і вільною, незагарбницькою Російською Державою, побудованою на російських етнографічних землях.

Хоч російські працюючі не зацікавлені в загарбницькій експлуататорській політиці большевицьких вельмож, хоч ця політика ворожа їх інтересам, є багато росіян, які не за страх, а за совість вислугуються большевицьким експлуататорам, допомагають їм як у гнобленні власного, так і всіх неросійських народів.

Багато росіян, які живуть на Україні або приїжджають зараз в Україну, активно борються проти українського народу, стріляють його найкращих синів і дочок, арештують, б'ють, мордують, вивозять чи допомагають вивозити у Сибір українське населення, організовують сексотів, заганяють українських селян в колгоспне ярмо, деруть з нього поставки, податки, позики... Багато росіян приїжджає в Україну, щоб колонізувати її. Віддаючи їм кращі посади, большевицькі гнобителі купують тих росіян і спираються на них в своїй політиці гноблення українського народу"¹⁴. "Пересторога" завершувалася вимогою, щоб росіяни на західноукраїнських землях припинили підтримувати більшовицький режим.

Протегування імпортованим кадрам, зокрема з Росії, загострювало не тільки соціально-політичні, але й національні суперечності в західному регіоні. Поділ на "східняків" – радянських патріотів та "місцевих" – буржуазних націоналістів-бандерівців на багато років був чи не головним критерієм у кадровій політиці партійно-державних органів. Власне тому упівське підпілля намагалося витіснити східняків, застосовуючи для цього залякування та фізичне знищення. У Волинську область від лютого 1944 р. до жовтня 1945 р. прибуло 5000 партійних, комсомольських та радянських працівників, загинуло від рук повстанців 52, втекли 26, відпущено бюро обкому 29, скомпрометували себе 46¹⁵.

Посланці зі Сходу України та Росії, як правило, не розуміли специфіки політичної ситуації, що склалася в краю, багато із них не знало української мови, звичаїв й традицій місцевого населення. Вони зловживали службовим становищем, чинили самоуправство, займалися мародерством і грабунком селян. 21 серпня 1944 року секретар Морочнівського райкому КП(б)У Рівненської області Костиков у с.Залізниця вчинив публічний самосуд над селянами – кількох було повішено¹⁶. Будучи п'яним, секретар Колківського РК КП(б)У Волинської області Ульянов побив голову сільської ради, 60-річного селянина Войтовича, малолітнього хлопця, стріляв у 70-річного Ф. Шумлянського¹⁷.

Дільничний уповноважений міліціонер Воротніков у с.Ляхово Порицького району Волинської області в оселі Парфенюка, який перебував у Червоній армії, застрелив його дружину, чотирьох дітей, у т.ч. тримісячне немовля, а також підпалив хату і сарай. У с.Смордва Млинівського району Рівненської області енкаведисти важко побили священика Прибитівського, потрошили в хаті меблі, забрали всі цінності та одяг¹⁸.

1945 р. у с.Моринці-Чеські Дубровицького району Рівненської області оперуповноважений РВ НКДБ І.Мелешин насильно забрав для своїх потреб у селян зерно, одяг, худобу, згвалтував у кабінеті арештовану Н.Павлюк¹⁹. У с.Підгірці Олеського району Львівської області радянські активісти пограбували житло В.Муляви²⁰. На хуторі Маринка Журавнівського району Дрогобицької області опергрупа НКВС на чолі з оперуповноваженим Свердловим незаконно вилучили у громадянина Олексієва 80 кг борошна і 80 кг зерна, у Козака – чотири велопокришки, черевики, у Ленцуха – 150 кг борошна та куртку²¹.

Голова сільради с.Джари Порицького району Волинської області забрав у селянки Я.Соломейчук швейну машину, перину, подушку, хустку тощо²². У с.Ганьківці Заболотцівського району Станіславської області заступник голови райвиконкому Голубцов і другий секретар райкому КП(б)У Наріжний цинічно розстріляли двох молодих дівчат – Н.Ворощук і А.Губшит²³.

10 січня 1945 р. у с.Чайковичі Рудківського району Дрогобицької області працівники РВ НКВС під керівництвом начальника міліції Подувальцева спалили 9 дворів,

вбили селянина Тимковича²⁴. У Печеніжинському районі Станіславської області комісар райвійськкомату Уваров, під виглядом надання допомоги Червоній армії, забрав продукти в населення і привласнив їх²⁵. Старший землевпорядник Кам'яно-Бузького району Львівської області Добровольський у с.Сілець-Бельський 1946 р. згвалтував 16-річну дівчину²⁶. Працівники Чернівецького райвідділу МВС Насонов і Майоров самочинно розстріляли п'ятьох осіб²⁷.

Представники влади чинили наругу над свободою совісті селян. На Великдень 1946 р. у с.Корчин Сколівського району Дрогобицької області дільничний МВС Рудаков під час Богослужіння в'їхав на коні до церкви²⁸. Начальник Добромильського РВ МДБ Ткаченко незаконно забрав із монастиря килими, меблі, кухонний посуд, годинник та інше майно. Капітан Греков привласнив три картини із Підгірцівського замку Львівської області²⁹. Партійні, радянські працівники грабували та закривали церкви, монастирі, духовні заклади.

Протягом першого півріччя 1946 р. у Станіславській області зафіксовано 3145 випадків “зловживань”, у т.ч. 8 самочинних розстрілів, 9 грабежів, 5 підпалів, 34 незаконних обшуки, 76 випадків побиття громадян під час слідства³⁰. Указаний період у західному регіоні лише офіційно зареєстровано 965 тяжких злочинів, учинених представниками влади, однак насправді їх було значно більше³¹.

Починаючи з 1944 р., до порядку денного пленумів ЦК КП(б)У постійно вносилися питання про факти свавілля та порушення соціалістичної законності представниками влади. “Мають місце абсолютно недопустимі випадки, коли окремі бійці й офіцери органів НКВС і НКДБ, не розібравшись, приміняють репресії – палять хати і вбивають без суду окремих громадян, які абсолютно не причетні до бандитів...”, – вказувалося на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 10 січня 1945 року³². У постанові політбюро ЦК КП(б)У “Про факти брутальних порушень радянської законності в західних областях УРСР” від 21 березня 1945 року підкреслювалось, що “у багатьох випадках це свавілля прикривається нібито боротьбою з українсько-німецькими націоналістами”³³. Це твердження можна прийняти, але з одним застереженням – не у багатьох, а, фактично, у всіх випадках.

У черговий раз імітувалася боротьба зі свавіллям, а реально нічого не робилося, щоб виправити становище. Навпаки, багато таких свавільників робили швидко кар'єру. Подібна безкарність породжувала нові злочини. У відповідній записці на ім'я Л.Мельникова (грудень 1949 р.) інспектор ЦК КП(б)У Бережний писав, що побиття, грабунки і знущання над місцевим населенням з боку представників влади є масовими³⁴.

За 1944-1950 рр. у західні області було прислано 19 тис. агрономів, зоотехніків, інженерів, землевпорядників та інших працівників сільськогосподарського виробництва³⁵. За цих складних умов УПА наполегливо закликала: “Українці Західної України! Серед вас живе багато братів ваших зі Східної України. Це робітники, трудова інтелігенція, студенти, червоноармійці. Лише частина з них стоїть на послугах російсько-большевицьких загарбників. Більшість з них ненавидить сталінських гнобителів так само, як і ви. Тому не відокремлюйтеся і не замикайтесь від них. Не називайте їх “советами” і “москалями”. Ставтеся до них приязно, приймайте гостинно як братів своїх. Шукайте зв'язків з ними. Чи то в селі, чи на підприємстві, чи в школі жийте з українцями зі східних областей дружно і близько. Допомагайте собі взаємно, по-братньому.

Не закривайте перед ними свої душі, а вони відкриють вам свої. Розкажіть їм про своє життя і свою боротьбу проти всіх загарбників, а зокрема проти німецьких, а зараз

російсько-більшевицьких. Розповідайте їм про УГВР, ОУН, УПА. Загрівайте їх до боротьби за вільну незалежну, справді демократичну українську державу. Роз'яснюйте їм, що єдино власна держава може забезпечити всебічний розвиток і повний добробут українському народові”³⁶.

Саме ці обставини, а також об'єктивні потреби розвитку аграрного сектора змушували партійно-державні органи звертати увагу на підготовку місцевих сільськогосподарських кадрів. Тому відкривалися сільськогосподарські школи, технікуми, вузи. При райсільгоспвідділах, МТС, навчальних закладах організовувалися курси і семінари з терміном навчання від 5-10 днів до 2-3 місяців.

У західноукраїнському селі був великий потяг до знань. Селяни з охотою йшли здобувати сільськогосподарські професії. Формування ОУН-УПА не чинили цьому перешкод. Про це красномовно свідчать слова одного із повстанців с.Дорожів Дублянського району Дрогобицької області, який своєму колезі сказав: “Я, напевно, загину, мені вороття назад немає, а ти вчися, бо вчених людей нам треба”³⁷. У підпільній брошурі Української повстанської армії, адресованій батькам, вказувалося: “Не маючи своєї рідної школи і, будучи змушені ходити до ворожої, діти мусять навчитися використовувати большевицьку школу. Навчання у большевицькій школі треба засвоювати, большевицьку пропаганду і виховання відкидати”³⁸.

Поступово налагоджувалася підготовка механізаторських кадрів. Навчання трактористів, помічників комбайнерів, обліковців-заправників, причіплювачів, сівальників здійснювалося на курсах при МТС, а бригадирів тракторних бригад, механіків-комбайнерів, ремонтних працівників, шоферів і частково трактористів – у школах механізації. 1946 р. у кожній західній області України функціонувала одна школа механізації: Вилкокска, Володимир-Волинська, Городенківська, Кременецька, Оброшинська, Погірчанська, Сарненська, Ставчанська. Термін навчання для механіків МТС становив 18 місяців, бригадирів тракторних бригад – 10, комбайнерів – 5 місяців.

На початку 50-х років у західних областях було відкрито ще 9 шкіл механізації (Кам'янка-Бузька, Жидачівська, Мукачівська, Бучацька, Хоростківська, Калуська, Проскурянська, Луцька, Клеванська).

Протягом 1944-1950 рр. за допомогою різних форм навчання було підготовлено майже 50 тис. механізаторів та допоміжних працівників. Хоча випуск механізаторів значно перевищував парк машинно-тракторних станцій, однак відчувалася їх нестача. Наявний склад механізаторів не міг забезпечити двозмінну роботу всіх тракторів. На 1 квітня 1951 р. у Дрогобицькій області не вистачало 520 трактористів, Станіславській – 268, Волинській – 163, Тернопільській – 158, Закарпатській – 132, Рівненській – 15, Чернівецькій – 4³⁹.

Нестача механізаторів була результатом кадрової плінності, яка, наприклад, у зимовий період 1950-1951 рр. серед трактористів становила 32 відсотки. Це було зумовлено багатьма причинами, виділимо найбільш суттєві. В умовах відсутності ринкової економіки, нееквівалентного обміну між промисловістю і сільським господарством, що було характерною рисою тоталітарного суспільства, матеріально-побутові умови механізаторів на селі були значно гіршими, ніж у місті. Водночас, “індустріалізація” краю висувала підвищений попит на кваліфіковані кадри. Сільські механізатори за рівнем своєї професійної підготовки наближалися до індустріальних працівників, тому частина їх переходила працювати на промислові підприємства.

Плінність механізаторських кадрів посилювалася і тим, що МТС у той час не мали постійного контингенту працівників: трактористи і комбайнери набиралися

із колгоспників, які не зараховувалися до штату машинно-тракторних станцій, а залишалися членами колгоспів. Їх праця в МТС мала сезонний характер. Після закінчення основних сільськогосподарських робіт механізатори йшли в колгоспи, а в МТС залишалися лише ремонтні працівники. Часто було так, що, відпрацювавши один-два сезони, трактористи і комбайнери не поверталися до МТС, а використовувалися в колгоспах на інших роботах. Нерідко колгоспи відкликали трактористів і комбайнерів із МТС на другорядні роботи, а машини залишалися простоювати.

Найбільш поширеною формою забезпечення колгоспів керівними кадрами було висунення на ці посади самих селян – переважно бідняцького походження. Часто-густо радянська влада висувала на керівні посади випадкових, некомпетентних людей, демагогів. Їх робили головами сільрад і колгоспів, бригадирами, рахівниками, завідувачами ферм, керуючись не професійними, а політичними мотивами чи за соціальним походженням.

Частина голів колгоспів підбиралася із комуністів, які до цього працювали на керівній роботі в державних установах, громадських і партійних організаціях. Львівський обком партії в 1946-1947 рр. відіслав на село майже 500 комуністів. Але тільки 58 із них були спеціалістами сільського господарства. У 1949 р. Дрогобицький обком КП(б)У скерував із міст на постійну роботу в колгоспи 662 комуністи, а Львівський – 450⁴⁰.

Життя вимагало на кожному місці висококваліфікованих спеціалістів. Однак безрезневий (1947 р.) пленум ЦК КП(б)У, посилаючись на слова Й.Сталіна, стверджував: “Колгоспи, як соціалістична форма організації господарства, можуть творити чудеса господарського будівництва, якщо на чолі їх стоять дійсні революціонери, більшовики, комуністи”⁴¹. Отож верх брав спрощений підхід, суть якого полягала у тому, що якщо ти член партії – маєш право на керівництво. Серед цих посланців були й такі, які не могли відрізнити жита від пшениці.

Загін керівних колгоспних кадрів західних областей України, особливо верхньої ланки, формувався і завдяки працівникам, присланих із східних районів республіки і Росії. У 1950 р. у Волинській області на посадах голів колгоспів було 100 таких осіб, у Львівській – 50, у Чернівецькій – 42, у Тернопільській – 32⁴².

За умов наростання темпів примусової колективізації проблема колгоспних кадрів загострилася, зокрема керівної ланки. У грудні 1949 р. ЦК КП(б)У прийняв постанови “Про заходи по підготовці механізаторських кадрів для західних Ізмаїльської і Закарпатської областей” та “Про організацію агротехнічного зоотехнічного навчання бригадирів, ланкових, колгоспників і колгоспниць в 1949-1950 рр.” Передбачалося у найближчий час підготувати і перепідготувати 29,4 тис. механізаторів, 10,9 тис. керівних колгоспних кадрів⁴³.

Підготовка кадрів набрала ознак штурмування. Значно розширилася курсова система навчання. У 1949-1950 рр. у західних областях України короткотермінові курси-семінари закінчило 164,4 тис. осіб, у т.ч. 25 тис. механізаторів, 2248 голів колгоспів. У Станіславській області короткотерміновими курсами-семінарами було охоплено 396 бригадирів виробничих бригад, 201 рахівник, 72 завідувачі тваринницьких ферм, 396 ланкових; у Волинській – відповідно: 1301, 583, 566, 6271, у Львівській – 358, 235, 813, 2853⁴⁴.

Підготовку керівних колгоспних кадрів здійснювали Львівська і Чернівецька дворічні школи. У першій готували кадри для Волинської, Дрогобицької, Закарпатської, Рівненської і Львівської областей, у другій – для Станіславської, Тернопільської і Чернівецької. У 1951 р. дворічні школи були реорганізовані у середні сільськогосподар-

ські школи з трирічним терміном навчання, а шестимісячні курси при них – у річні. У Дрогобицькій, Волинській, Закарпатській, Рівненській, Станіславській і Тернопільській областях такі школи створювались заново. Випускники цих шкіл отримували диплом молодшого агронома.

Водночас, у західних областях у 1950 р. функціонувало 23 однорічні сільськогосподарські школи. Серед них – 8 зооветшкіл (Бенівська, Львівська, Маріанопільська, Острозька, Павурська, Садгорська, Судово-Вишнянська, Чортківська), 8 рільничо-садівничих шкіл (Борщівська, Вилокська, Городоцька, Дрогобицька, Кутська, Межирічівська, Петрівчанська, Рожищанська), 5 шкіл рахівників (Богородчанська, Бучацька, Добромільська, Володимир-Волинська, Львівська). Підготовка масових колгоспних кадрів у них велася, головним чином, через виробниче навчання, якому відводилося половину навчального часу⁴⁵.

З 1952-1953 навчального року сільськогосподарські школи рільників, овочівників, тваринників та інших масових спеціальностей перетворювались в однорічні школи для підготовки бригадирів виробничих бригад, колгоспних лісників, завідувачів тваринницьких ферм, пасік. У західному регіоні було створено 26 однорічних сільськогосподарських шкіл. У кожній західній області, за винятком Закарпатської, функціонували три однорічні сільськогосподарські школи. Одна із них готувала бригадирів виробничих бригад, завідувачів пасік і колгоспних лісників; друга – завідувачів тваринницьких ферм і молодших ветфельдшерів; третя – рахівників і бухгалтерів.

У другій половині 40-х років було відкрито 14 сільськогосподарських технікумів, у т.ч. Дрогобицькій області – 4 (Бережницький, Судово-Вишнянський, Стрийський, Черницький), Тернопільській – 3 (Заліщицький, Кременецький, Чортківський), Львівській – 2 (обидва зосереджувались у Львові), Волинській – 1 (Володимир-Волинський), Рівненській – 1 (Дубнівський), Закарпатській – 1 (Мукачівський), Чернівецькій – 1 (Кіцманський). Підготовка кадрів вищої кваліфікації проходила у двох Львівських інститутах – сільськогосподарському і зооветеринарному⁴⁶.

Протягом 1946-1950 рр. однорічні сільськогосподарські школи закінчило 6649 осіб, дворічні – 1443, технікуми і вузи – понад 2 тис. осіб. Чимало спеціалістів з вищою освітою влада скеровувала у східні райони республіки, Росію, Казахстан, Узбекистан і т.д. У той же час західноукраїнське село відчувало гостру потребу в спеціалістах. Це був один із напрямів багатогранної політики більшовицького режиму щодо денационалізації українського села⁴⁷.

Наприкінці 1949-на початку 1950 рр. у західних областях були створені політвідділи – надзвичайні органи, які акумулювали в собі партійну й адміністративну владу, а також слідчі функції. Політвідділи мали необмежену владу, її використовували, передусім, для репресій.

Становище на селі загострилося. Багато голів сільрад та колгоспів, керівників МТС, механіків, бригадирів виробничих бригад, завідувачів ферм, рядових механізаторів були безпідставно звинувачені в підривній діяльності, українському буржуазному націоналізмі, заарештовані, а згодом депортовані до Сибіру. У 1950 р. у Львівській області було усунуто 287 голів колгоспів (30 відсотків), у тому числі понад 100 – за “політичними мотивами”. У колгоспі ім. Сталіна Нижанковицького району Дрогобицької області звільнили з роботи голову разом із усім правлінням. У с.Буштино Тячівського округу Закарпатської області за півроку було замінено 5 осіб на посаді голови сільради⁴⁸.

На 1 січня 1951 р. у системі Міністерства сільського господарства в західних областях України працювало 12,9 тис. спеціалістів, у т.ч. 9,4 тис. з вищою і середньою

спеціальною освітою, 3,5 тис. практиків, які закінчили сільськогосподарські школи і курси. Однак абсолютна більшість їх зосереджувалася не на виробництві, а в конторах. Улітку 1953 року в Дрогобицькій області з 1129 спеціалістів сільського господарства безпосередньо в колгоспах працювало лише 143⁴⁹.

Плачевний стан із колгоспними кадрами змусив Раду Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) 1950 р. прийняти постанову “Про завдання партійних і радянських організацій по дальшому зміцненню складу голів та інших керівних працівників колгоспів”. У постанові ставилося завдання зміцнити склад “голів колгоспів, насамперед шляхом добору і висування на цю роботу перевірених у політичному й діловому відношенні спеціалістів з середньою і вищою сільськогосподарською освітою, а також інших спеціалістів і практиків, які мають великий досвід керівної та організаційної роботи і здатні забезпечити керівництво великим колгоспним господарством”⁵⁰.

Але це в черговий раз не дало бажаного результату. Колгоспи й МТС надалі були погано укомплектовані спеціалістами. У 1952 р. на одного дільничного агронома припадало 9 і більше господарств. Не краще було з ветлікарями і зоотехніками. Із 4234 голів колгоспів західних та Ізмаїльської областей лише три мали вищу освіту, 183 – середню, решта – початкову або були малописьменними. Ще гіршим був стан з керівниками середньої ланки. На Львівщині в 1950 р. необхідно було перепідготувати 254 рахівників, а в 262 колгоспах – замінити іншими. Серед бригадирів виробничих бригад Дрогобицької області до кінця 1951 р. тільки один мав середню освіту, решта – 1849 були малоосвіченими⁵¹. Подібна картина спостерігалася і в інших західних областях України.

Для західних областей України гостро стояло питання якості підготовки спеціалістів. Матеріальне забезпечення сільськогосподарської освіти було незадовільним. Коштів, які виділялися на утримання шкіл механізації, одно- і дворічних сільськогосподарських шкіл, технікумів і вузів, не вистачало. Часто ці заклади знаходилися у непристосованих приміщеннях, не мали необхідних навчальних приладь і посібників. Бракувало висококваліфікованих викладачів. На навчання приймалися особи без відповідної загальноосвітньої підготовки.

Русифікація навчальних закладів, денаціоналізація та комуністична ідеологізація навчальних програм, підручників і посібників, неухильне зменшення навчального часу на вивчення спеціальних дисциплін і одночасне збільшення його на вивчення російської мови та літератури і марксистсько-ленінських “наук” було магістральним напрямком радянської школи.

У процесі навчання інтенсивно нав’язувалися догми, що відповідали принципам тоталітарної держави з її нетерпимістю до плюралізму. Велася широкомасштабна атеїстична робота, яка ігнорувала християнську мораль, народні традиції.

Незважаючи на всі недоліки, одно- і дворічні школи, порівняно з короткотерміновими курсами і семінарами, стали певним поступом у системі підготовки керівників колгоспів. Штатний склад викладачів, наявна матеріально-технічна база, спеціалізація, більш тривалі терміни навчання – усе це дозволило деякою мірою поліпшити підготовку кадрів для сільського господарства.

Однак основною формою підготовки сільськогосподарських кадрів була курсова система, яка мала серйозні вади. Великої шкоди підготовці рільників, тваринників, садівників, механізаторів, організаторів виробництва завдавало те, що курси при МТС, райсільгоспвідділах не мали спеціальної навчальної бази, приміщень, устаткування, а викладачі, їх працівники недостатньо володіли методикою викладання.

Плани набору курсантів не завжди виконувалися. Комплектування навчальних груп розтягувалося на тривалий час. Відповідно зменшувалися і без того короткі терміни навчання. Наприклад, підготовка тракториста практично тривала півтора-два місяці, що було недостатньо для освоєння складної техніки. Багато трактористів, закінчивши навчання, могли лише крутити кермо. Найменшу несправність у машині тракторист не міг усунути. Доводилося чекати на техніка, якого викликали з МТС. Трактор простоював⁵².

Короткі терміни навчання на курсах, у школах механізації не давали можливості розгорнути ґрунтовну підготовку спеціалістів. Механізатори отримували вузьку спеціалізацію, що породжувало сезонність їх використання і не сприяло систематичному підвищенню їх кваліфікації. Плинність кадрів також гальмувала ріст професійних знань механізаторів.

Отже, політика більшовицької влади підпорядковувалася спеціальній підготовці кадрів для утвердження радянської системи. Це були надіслані з Росії та Наддніпрянської України кадри з партійно-репресивних, радянських, господарських органів. “Східняки” покликані були стати тим ферментом, який, пронизуючи всі сфери життя, сприяв би утвердженню в краї нового ладу, зокрема колгоспного. І, задля історичної справедливості, треба зазначити, що самопожертва і почуття відповідальності у більшості з них базувалось на глибокій вірі в правильності політичного курсу, здійснюваного в той час і за їхньою участю.

Ця віра, джерелом якої для більшості з них була ідеологічна концепція, найбільш закінчений і цілісний вигляд якої представляв “Короткий курс історії ВКП(б)”, живилася піднесенням унаслідок переможного завершення війни моральним духом народу. Все це зумовлювало відданість ідеї значної частини населення, а з другого – готовність до самопожертви заради відбудови економіки і культури країни, модернізації західноукраїнського регіону, а відтак – до ліквідації, або ж, принаймні, нейтралізації тих сил в краї, які не сприймали ленінської тріади: індустріалізації, колективізації та культурної революції.

Водночас, потреби розвитку аграрного сектора зумовлювали необхідність підготовки із місцевого населення масових сільськогосподарських кадрів. Тому на західноукраїнських землях була створена розгалужена мережа сільськогосподарської освіти: курси, школи, технікуми, вузи. У ній виявлялися також рецидиви адміністративно-командної системи. Однак, попри все, в західному регіоні України була проведена значна робота зі зростання агротехнічного рівня селянства.

¹ Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991). – Львів, 2003; Історія українського селянства. У 2-х т. Т. 2. – К., 2005; Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ ст. – Львів, 2000; Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. – Луцьк, 1998; Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К., 2002; Ярош Б. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель 30-50-х років ХХ століття. – Луцьк, 1999.

² Возз’єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939-1989 рр.). Збірник документів і матеріалів. – К., 1989. – С. 405.

³ Першина Т. С. Про забезпечення кадрами народного господарства України. 1943-1945 рр. // Український історичний журнал. – К., 1995. – № 3. – С. 31.

- ⁴ Сеньків М.В. Колективізація західноукраїнського села 40 – поч. 50-х рр. XX ст. – Львів, 2002. – С. 161.
- ⁵ Баран В. Вказана праця. – С. 500.
- ⁶ Там само. – С. 599.
- ⁷ Культурне життя в Україні. Західні землі. 1939-1953 рр. Документи і матеріали. Т. 1. – К., 1995. – С. 690.
- ⁸ Ленартович О. Вказана праця. – С. 31.
- ⁹ Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів / За ред. І.Кураса. – К., 1994. – С. 319.
- ¹⁰ Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX – XX ст.). – Львів, 2001. – С. 178.
- ¹¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 3. – Київ-Торонто, 2001. – С. 232.
- ¹² Баран В. Вказана праця. – С. 499.
- ¹³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 3. – С. 512.
- ¹⁴ Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944-1953 роках. Нові документи і матеріали. – К., 1998. – С. 785-786.
- ¹⁵ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. П.1. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 73-75.
- ¹⁶ Документи та матеріали. ОУН і УПА у Другій світовій війні // Український історичний журнал. – К., 1995. – № 2. – С. 114; Андреева В. Червона чума // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 6 лип.
- ¹⁷ ДАВО – Ф. П.1. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 80.
- ¹⁸ Сергійчук В. Вказана праця. – С. 167, 178, 190.
- ¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 829. – Арк. 40.
- ²⁰ Сергійчук В. Вказана праця. – С. 473.
- ²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.23. – Спр. 1675. – Арк. 3.
- ²² ДАВО – Ф. П.1. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 4.
- ²³ Сергійчук В. Вказана праця. – С. 237.
- ²⁴ Там само. – С. 236; Літопис УПА. Нова серія. Т. 3. – С. 134.
- ²⁵ Літопис УПА. Нова серія. Т. 3. – С. 116.
- ²⁶ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П.3. – Оп. 1. – Спр. 408. – Арк. 60.
- ²⁷ Сергійчук В. Вказана праця. – С. 506.
- ²⁸ Ленартович О. Вказана праця. – С. 41.
- ²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.75. – Спр. 126. – Арк. 112.
- ³⁰ Сергійчук В. Вказана праця. – С. 505.
- ³¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.16. – Спр. 50. – Арк. 92.
- ³² Ленартович О. Вказана праця. – С. 33.
- ³³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 3. – С. 147.
- ³⁴ Кентій А. Нариси боротьби ОУН-УПА в 1946-1956 рр. – К., 1999. – С. 73.
- ³⁵ Івасюта М.К. Соціалістична перебудова сільського господарства західних областей Української РСР // Український історичний журнал. – К., 1959. – № 1. – С. 8.
- ³⁶ Сергійчук В. Вказана праця. – С. 761-762.
- ³⁷ Злупко С.М. Дорожів – станиця української гідності // Галицька зоря. – Дрогобич, 1998. – 4 серп.
- ³⁸ Культурне життя в Україні. Західні землі. 1939-1953 рр. Документи і матеріали. Т. 1. – С. 649.

³⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 4249. – Арк. 54.

⁴⁰ Богодист І. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945-1950 рр.). – К., 1961. – С. 77, 162.

⁴¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. – К., 1977. – С. 220; Сталин И.В. О работе в деревне // Вопросы ленинизма. Издание одиннадцатое. – М., 1947. – С. 405.

⁴² ЦДВО України. – Ф. 27. – Оп.19. – Спр. 4194. – Арк. 12, 29; Спр. 4198. – Арк. 40; Спр. 4202. – Арк. 25.

⁴³ Черниш Й.Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР. 1939-1958 рр. – Львів, 1963. – С. 121.

⁴⁴ ЦДВО України. – Ф. 27. – Оп.19. – Спр. 111. – Арк. 9; Спр. 118. – Арк. 4; Спр. 4192. – Арк. 17; ДАВО. – Ф. Р.32. – Оп. 8. – Спр. 208. – Арк. 2,3; ДАЛО. – Ф. Р.165. – Оп. 2. – Спр. 51. – Арк. 85.

⁴⁵ Сеньків М.В. Вказана праця. – С. 183.

⁴⁶ Там само. – С. 185.

⁴⁷ Там само. – С. 187.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ ЦДВО України. – Ф. 27. – Оп.19. – Спр. 4249. – Арк. 57, 87; Кошарний І.Я., Підпригорщук М. В., Гащенко І.І., Скрипник К.І. Радянська Дрогобиччина. – Дрогобич, 1957. – С. 129.

⁵⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Видання восьме. Т. 6. – К., 1980. – С. 325.

⁵¹ ЦДВО України. – Ф. 27. – Оп.19. – Спр. 186. – Арк.119; Сеньків М.В. Вказана праця. С. 188.

⁵² Там само. – С. 190.

Михайло Сеньків.

Західноукраїнське село: деякі аспекти кадрової політики тоталітарного режиму (1944-1952 рр.).

У статті проаналізовано кадрову політику тоталітарного режиму у перші повоєнні роки в західноукраїнському селі, спрямовану на утвердження радянської системи, зокрема колгоспного ладу. Показано шляхи та методи формування кадрового потенціалу для колгоспного виробництва.

Michailo Senkiv.

The West-Ukrainian village: some aspects of the staff policy of the totalitarian regime (1944-1952).

In this article it has been analysed the staff policy of the totalitarian regime during the first post-war years in the West-Ukrainian village, which was directed at the strengthening of the Soviet system, especially of the collective farm order. The ways and methods of the formation of the staff potential for the collective farm production have been shown.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (др. пол. 80-х – початок 90-х рр.)

Населення західноукраїнських земель з відновленням радянської влади у 40-х роках силою волі влилося у загальнореспубліканський, а разом із тим у загальносоюзний виробничий процес. Радянське керівництво сповна використовувало економічний потенціал регіону, який базувався на місцевих сировинних ресурсах, що зосереджувалися вкрай нерівномірно. Наприклад, Львівська область багата на нафту та газ і в період 40-х – 50-х років, по-суті, забезпечувала половину Радянського Союзу цими видами палива. Нині тут доволі потужно працює Львівсько-Волинський вугільний басейн. На території Рівненської і Волинської областей є поклади нерудних корисних копалин (вапняки, глина, пісок). Значні запаси мінеральної сировини знаходяться у Тернопільській області.

Більшість дослідників, розглядаючи події на західній Україні періоду перебудови в кінці 80-х років ХХ ст., зосередила свою увагу на політичних питаннях, оминувши або лише побічно торкаючись, економічного чинника. Серед таких робіт слід виділити наукові дослідження А.Русначенка, О.Гараня, О.Бойка. Окремі аспекти, що стосуються економічного розвитку регіону, наявні у працях С.Кульчицького, М.Швайки, П.Панченка, О.Савченка, А.Малієнка, Г.Сургая та інших дослідників. Відсутність спеціальних наукових досліджень, присвячених цій проблематиці, зумовлює необхідність більш детально розглянути проблему соціально-економічного становища населення західноукраїнських земель на зламі 80-90-х років.

Українська РСР складала 2,7% території СРСР, де зосереджувалося 25% промислового та аграрного потенціалу країни. Економічна криза 80-х років ХХ ст. в СРСР – закономірне явище, спричинене безгосподарністю керівництва та зниженням рівня рентабельності підприємств. Її ознаки стали помітними вже з кінця 70-х років, коли темпи середньорічного приросту національного доходу в УРСР знизилися із 6,7 відсотка у 1966-1970 рр. до 2,8% відсотка у 1981-1985 рр.¹ Радянський Союз у 1985 році посідав лише 15 місце в списку країн-експортерів промислових товарів та машинобудування².

Західна Україна, як і в цілому УРСР, повною мірою відчула всі недоліки командно-адміністративної системи з її вертикальним управлінням, а заходи з подолання кризових явищ в економіці виявилися запізними та неефективними, оскільки вже з 1982 року в республіці не було реального приросту доходу на душу населення³.

На середину 60-х років, завдяки державній підтримці, трудовій дисципліні, новітнім технологіям, припав період найбільших досягнень в економіці як УРСР в цілому, так і Західного регіону зокрема. Так, згідно з указом Верховної Ради Української РСР,

на території республіки у грудні 1962 року було утворено сім економічних районів. Західні області входили до Львівського економічного регіону, основу якого склали 347 великих промислових підприємств⁴, що значною мірою розвивало міф про Західну Україну як аграрний край.

Розвитку промисловості Західного регіону сприяла демографічна ситуація – за період із 1959 до 1989 року населення Тернополя зросло в 4 рази, Рівного – на 13%, Луцька – 11,6%, Івано-Франківська – 10,8%, Львова – 6,4%, Чернівців – 5,6%, Ужгорода – 8,3%⁵.

Проте поступово економічні здобутки 60-70-х років змінилися затяжною кризою, що охопила всі галузі народного господарства СРСР. Якщо приріст ВВП в середньому за рік у 1970-1975 рр. складав 5,7 відсотка, то в 1980-1985 рр. – 3,4 відсотка. За період з 1961 до 1985 року вдвічі знизилась рентабельність підприємств, зросла кількість збиткових. Зношеність основних виробничих фондів у промисловості виросла з 28 в 1970 році до 43 відсотків у 1985 р. За 10 років (1960-1970 рр.) приріст складав у промисловості – 4,9%, будівництві – 4,3, сільському господарстві – 4,5, а в 1980-1985 рр. ці показники склали – 2,8, 2,9 і 3,9 відсотка відповідно⁶.

Така ситуація склалася внаслідок того, що “економіка стала несприйнятливою до нововведень. Частка розробок, у яких використовувалися винаходи, на республіканських підприємствах багатьох машинобудівних міністерств не перевищувала 15-20 відсотків. Якість продукції перестала відповідати сучасним вимогам. Щорічно тільки втрати від браку в УРСР досягли 200 млн. рублів”⁷.

Пік кризи народного господарства УРСР припадає на другу половину 80-х років, а її наслідки вже незалежна Україна відчувала до кінця 90-х років. Причини кризи у промисловості:

- Неєфективність командно-адміністративної системи.
- Мілітаризація економіки (в УРСР кожен другий робітник працював у військово-промисловому комплексі).
- Зниження рівня рентабельності та технічного рівня виробництва (за підрахунками Інституту світової економіки і міжнародних відносин, в СРСР на одиницю національного доходу витрачалось в 1,6 рази більше матеріалів, в 2,1 рази більше електроенергії і в 2,4 рази більше металу ніж у США)⁸.
- Зношеність обладнання та застарілі технології (для прикладу, у 1985 році із 303 технічних одиниць шахтного фонду України 41 шахта була введена в експлуатацію понад 50 років тому, а 184 не модернізувались понад 20 років)⁹.

Причини кризи у сільському господарстві:

- Занепад колгоспно-радгоспної системи.
- Низький соціальний розвиток села.
- Невідповідність цін на сільськогосподарську та промислову продукцію.
- Складна екологічна ситуація (висока ступінь розореності земель, хімізація).

Для покращення економічних показників на вищому рівні приймається ряд деректив, які, однак, не дали суттєвих зрушень в агропромисловому комплексі. У 1986 році ЦК КПРС та Союзна Рада Міністрів видає ухвалу “Про докорінне покращення використання сировинних, паливно-енергетичних та інших мінеральних ресурсів у 1986-1990 роках і на період до 2000 року”, завдяки чому передбачалося знизити енергоємність та збільшити використання вторинних ресурсів.

Рішенням Ради Міністрів СРСР від 23 жовтня 1984 року “Про довготривалу програму меліорації і підвищення ефективності використання меліоративних земель” та

постановою пленуму ЦК КПРС від травня 1982 року ставилось завдання збільшити кількість використання міндобрив у сільському господарстві із 26,5 млн. т. у 1985 році, до 30-32 млн. т. у 1990 р., чим завдавалось непоправної шкоди навколишньому середовищу.

Нерівноправний характер відносин між центром і республікою, відсутність власної економічної політики Комуністичної партії України (КПУ) ще більше ускладнювали ситуацію. У 1986 році ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР і Рада Міністрів СРСР прийняли ухвалу “Про заходи, щодо дальшого підвищення ролі і посилення відповідальності Рад народних депутатів за прискорення соціально-економічного розвитку у світлі рішень XXVII з’їзду КПРС”.

Перехід до політики “гласності”, “перебудови”, “демократизації” спричинив послаблення карально-репресивної системи, через що соціально-економічні негаразди стали предметом обговорення громадськістю, сприяли політизації населення. Враховуючи це, радянська пропаганда спекулювала економічними показниками, вказувала на здобутки радянської економіки. “Здійснюється спроба принизити успіхи цих регіонів (західних областей УРСР – авт.) в розвитку економіки за роки радянської влади. Насправді на розвиток продовольчої і соціально-культурної інфраструктури за цей час було використано більше 47 млрд. руб. капітальних вкладень, а їх темпи росту за останні 30 років були в 1,5 рази більші, ніж у цілому по інших областях” – ішлося в заявах КПУ.

За їхніми даними обсяг промислового виробництва проти 1940 року у Львівській області збільшився у 90, Івано-Франківській та Тернопільській областях – у 45 разів, що, відповідно, у 4,5 і 2,2 рази більше, ніж по республіці, значно зросло виробництво предметів споживання. Зазначалося, що у Львівській області їх випускається тепер на душу населення на 1300 крб. (по республіці в цілому на 900 крб.).

Вважалося, що відбулося зрушення в сільському господарстві західних областей. Парк тракторів проти 1940 року збільшився в 26-32 рази (по республіці в 4,6 рази), а комбайнів – в Івано-Франківській області в 100 разів, Львівській – 190, Тернопільській – 300 разів¹⁰.

Звичайно можна погодитися із наведеними показниками. Однак слід зауважити, що “початково на одному щаблі з Україною стояли й інші країни Європи, які також пройшли післявоєнне становлення, кризу, Другу світову. Та всі вони значно просунулися у своєму розвитку і створили збалансовану економіку та продуктивне сільське господарство”¹¹.

Економічний розвиток Західного регіону в цілому відзеркалювала її найпотужніша в промисловому відношенні область – Львівська, де в 1990 році обсяг промислового виробництва знизився на 0,6 відсотка, проти 0,4 у республіці, а за два місяці 1991 року – на 6 проти 3,9 відсотка. Тут найвища серед областей питома вага підприємств, які не виконали власних річних планів промислового виробництва (52%) і де знизилась продуктивність праці (41,9%).

Темпи приросту випуску непродовольчих товарів по Львівській області за 1990 рік, у порівнянні з середньорічними за 1986-1989 рр., знизилися у 1,2 рази. Підприємствами легкої промисловості виробництво споживчих товарів у грошовому виразі збільшено на 38 млн. крб. По продовольчих товарах обсяг промислового виробництва зменшився на 47 млн.крб. (або на 2,9 відсотка), з яких на випуск м’яса та м’ясопродуктів припало 10 млн.крб.

Різко скоротилося виробництво всіх продуктів тваринництва. За 1990 р., порівняно з попереднім, менше надійшло в держрезерв м'яса на 13 тис.т., молока – на 20 тис.т., яєць – на 38 млн. штук.

Державні кошти на будівництво житла освоєно лише на 80 відсотків, і це незважаючи на те, що в області кожна третя сім'я потребувала покращення житлових умов. Кошти на будівництво загальноосвітніх шкіл використано на 67 відсотків, хоча кожна п'ята діюча школа працювала у дві і три зміни. Ліміт державних вкладень на розвиток мережі дошкільних закладів освоєно на 71, а клубів і будинків культури – на 35 відсотків. Всі перелічені показники були набагато нижчими, ніж по республіці¹².

Населення регіону потерпало від дефіциту товарів першої необхідності, знижувався рівень добробуту громадян, великою мірою через зриви вчасної виплати заробітної плати та знецінення рубля як грошової одиниці. Окремо слід виділити стабільні потоки в західні області УРСР громадян Польської Народної Республіки (як і українців у ПНР), які скуповували у великій кількості продовольчі та більшість промислових товарів широкого вжитку, що поширювало соціальне невдоволення, викликало занепокоєння населення краю¹³.

З цього приводу у доповідній записці Волинського обласного комітету КПУ “Про деякі тенденції політичної обстановки в республіці” зазначалося: “Люди стурбовані... проблемами у виробництві багатьох видів товарів народного споживання, зокрема миючих засобів, повільним розв'язанням житлової проблеми, низькими темпами будівництва об'єктів соціально-культурного призначення. Багато нарікань на відставання з газифікацією населених пунктів, зволікання з виплатою заробітної плати”¹⁴.

Більшість неформальних новостворених громадсько-політичних організацій на зламі 80-х – 90-х років вказували на прорахунки в економіці, на нерівноправні відносини центру та УРСР, на переваги ринкової економіки, що загалом відповідало дійсності. Для прикладу, ст.11 Союзного бюджету на 1990 рік передбачала нормативи відрахувань з обороту у державні бюджети Туркменській, Вірменській, Таджикиській, Киргизській, Грузинській, Казахській, Узбекиській, Білоруській РСР – по 100, Азербайжанській РСР – 80,7, Російській РФСР – 71,1, Молдовській РСР – 68,9%, Українській РСР – тільки 61,4 відсотка. Це означало, що з податку з обороту, який мав складати в Україні у 1990 році 20,2 млрд. крб., 7,8 млрд. “дарувалося” союзному бюджету. Практично, 95 відсотків підприємств України, загальний прибуток яких складав більше 50 млрд. крб., були власністю загальносоюзних монополій. Частка відрахувань, що надходили в бюджет УРСР, складала лише 12 відсотків, тоді як, для прикладу, в Естонії – 84,1¹⁵.

На внутрішньому ринку СРСР ціна на продукцію з України в 1,5-5,4 раза менша, ніж на аналогічну з інших республік, на чому республіка втрачала 15 млрд. крб., а на зовнішньому ринку – часом у десятки разів нижче собівартості, що приводило до величезних валютних втрат. УРСР відраховувала щорічно більше 100 млрд. крб. у союзний бюджет, що становило 1/5 частину його доходів¹⁶.

У зв'язку з важким соціально-економічним становищем, звичним явищем для Західних областей УРСР другої половини 80-х років ставали страйки робітників, що поєднувалися з політичними заходами. Цілком зрозуміло, що це завдавало значних збитків промисловості регіону.

Серед найбільш резонансних страйків був виступ 24 серпня 1989 року в Луцьку на заводі “Волиньбудматеріали” з масовою відмовою виконання роботи на всіх трьох цегельних заводах. Створений страйковий комітет висунув ряд вимог, серед яких

збільшення на 60 відсотків заробітної платні та забезпечення протягом року житлом (на черзі 98 осіб.)¹⁷.

У Львові в жовтні 1989 року страйкували робітники підприємств “Автовантажувач”, “Конвеєр”, “Орбіта” вимагаючи прискорити розслідування подій у зв’язку з масовим побиттям силовими структурами людей під час демонстрації 1 жовтня 1989 року¹⁸.

Проте в регіоні не було потужних страйкових комітетів, а демократичні організації до останнього моменту не могли виизначитись у своєму ставленні до такої форми боротьби з існуючим режимом, як страйки робітників. Одні вважали, що це завдає шкоди економіці краю, тому не вдавались до подібних заходів, інші виступали за широке залучення робітництва до національно-демократичного руху. Тому більшість страйків проходили непоміченими владою і тільки ускладнювали і без того складну соціально-економічну ситуацію в регіоні. Прикладом може бути одноденний попереджувальний страйк 17 квітня 1991 року. У Львові у ньому взяли участь 17 підприємств. Два провели двогодинні страйки. На декількох були лише тимчасові мітинги. На підприємствах-гігантах всесоюзного масштабу, таких як “Полярон”, “Електрон”, Танковий завод, ніяких акцій не було¹⁹. У інших регіонах, за винятком Луцька, де страйкувало декілька підприємств, акція провалилася. Подібна ситуація склалася ще й тому, що більшість підприємств регіону очолювали комуністи, що всіляко протидіяли національно-демократичним силам²⁰. Більшість підприємств були готовими вийти з-під юрисдикції Центру, однак на заводі стояла відсутність налагоджених ринків збуту продукції²¹. Тоді ж продовжувався розвал економіки в СРСР в цілому, в т.ч. і в Україні, розривалися господарські зв’язки, різко знижувався життєвий рівень населення, на виробництві катастрофічно падала трудова дисципліна.

Кінець 80-х років став періодом неконтрольованого розвитку кооперативів, що, з одного боку, паралізувало економіку, а з іншого – давало населенню певну можливість для прожиття. В цей процес активно включилась і сама КПУ. Так, для прикладу, Чернівецький обком партії був співзасновником соціально-виробничої асоціації “Прометей”, ВО “Сирет”, радянсько-італійського підприємства “Буковинський сад”. Обком партії надавав в оренду приміщення, майно і автотранспорт. В 1991 році доходи від зазначеної діяльності повинні були скласти 200-250 тис. руб., а в 1992 році – 750-800 тис. руб. Івано-Франківський обком партії на початку січня 1991 року створив мале підприємство на автобазі з надання оренди легкових та вантажних автомобілів. Обком подав на реєстрацію Статут малого підприємства з такими основними напрямками діяльності: проведення економічного навчання, оренда вільних приміщень, організація виставкової та концертно-гастрольної діяльності²².

Такий стан справ викликав занепокоєння у політичних партій та громадських організацій демократичного спрямування, які запідозрили КПУ у спробі “приватизувати” державне майно. В доповідній записці Івано-Франківської обласної організації УРП до Центрального проводу йдеться: “Нашій партії необхідно мати вплив на розвиток приватної економіки... Після деякого шоку, КПУ готує себе до серйозного змагання за економіку. Вона готова скупити найважливіші економічні підприємства, транспорт тощо... Ось чому найважливішим завданням УРП є не тільки пропагувати, але й творити незалежну економіку”²³.

Проте у національно-демократичних сил, навіть у період кризи КПУ, не було ні сил, ні можливості усунути від ключових позицій в агро-промисловому комплексі компартійних чиновників, які навіть після здобуття Україною незалежності залишилися на чолі виробництва. Крім того, КПУ надавала всіляку підтримку керівникам-

комуністам у західних областях, зокрема налагоджувалися ефективні економічні зв'язки з підприємствами регіону, де на чолі стояли члени КПУ; партійні працівники Львова, Івано-Франківська, Тернополя відряджались в партійні комітети східних областей для обміну досвідом роботи²⁴.

Таким чином, навіть після проголошення політики гласності та демократизації КПУ була не в силі здійснити масштабні перетворення в економічній сфері для покращення життєвого рівня населення та збереження від розвалу аграрно-промислового потенціалу країни.

¹ Народное хозяйство УРСР в 1987 году: Статистический ежегодник / Госкомстат УССР. – К., 1988.

² Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998. – С. 258.

³ Там само.

⁴ Івонін І. Львівський економічний адміністративний район // УРЕ. – К.: видавництво УРЕ, 1962. т.8. – С. 345.

⁵ Бармак М., Бармак О. Наш край – Тернопільщина. – Тернопіль, 1997. – С. 134.

⁶ О некоторых проявлениях действия механизма торможения на Украине на рубеже 70-80-г. // Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп.11. – Спр.1959. – С. 150-151.

⁷ Там само. – арк. 152.

⁸ Шмелев Н., Попов В. На переломе перестройки экономики в СССР. – М., 1989. – С. 169.

⁹ Розлутенко І. Багаті теж бувають бідняками // Сучасність. – 1992. – № 10. – С. 187.

¹⁰ Некоторые соображения об экономической целесообразности заключения союзного договора // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп.32. – Спр.2899. – С. 46-47.

¹¹ Стецишин О. Що робити? // Віче. – 1990. – № 19. – С. 1.

¹² Про деякі питання економічного становища у Львівській області // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп.32. – Спр.2727. – С. 148-150.

¹³ Про деякі тенденції розвитку політичної обстановки в області // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп.11. – Спр.2051. – С. 66.

¹⁴ Інформація про хід виконання постанови Політбюро ЦК КПУ “Про деякі тенденції політичної обстановки в республіці” // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп.11. – Спр.2051. – С. 9.

¹⁵ Голос Відродження. – Ч. 9. – січень 1990. – С. 139.

¹⁶ Листівка НРУ // Економічні перспективи незалежної України (архів автора).

¹⁷ Інформація об оперативній обстановці в республіці // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп.32. – Спр.2676. – С. 39.

¹⁸ Там само. – С. 139.

¹⁹ З життя організації // ЦДАГОУ. – Ф. 271. – Оп.2. – Спр.22. – С. 72.

²⁰ Панорама України // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп.32. – Спр.22. – С. 76.

²¹ З життя організації // ЦДАГОУ. – Ф. 271. – Оп.2. – Спр.22. – С. 74.

²² Інформація о ходе выполнения постановления “О повышении финансово-хозяйственной деятельности партийных комитетов // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп.11. – Спр.2303. – С. 3-4.

²³ Звіт про діяльність Івано-Франківської обласної організації Української Республіканської партії // ЦДАГОУ. – Ф. 271. – Оп.1. – Спр.15. – С. 18.

²⁴ Політична заява Пленуму Тернопільського обкому Компартії України // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп.32. – Спр.2907. – С. 146.

Олег Муравський.

**Соціально-економічний розвиток західних областей УРСР
(др. пл. 80-х – початок 90-х рр.).**

Проаналізовано економічний розвиток та соціальне становище населення західноукраїнських земель в останні роки існування СРСР, чинники, що призвели до зубожіння населення та порушення господарських зв'язків, що існували між союзними республіками, заходи органів державної влади по ліквідації негативних тенденцій в економічній сфері.

Oleh Muravskiy.

**Social economic development of the western regions of urssr
(the second part of the 80s – the begining of the 90s of the twenty century).**

The economic development and social situation of population of the western Ukrainian land in the last years of existence of URSR, factors, that drove to the poverty of population and to the breach of economic relations, that existed between allied republics, that measures of government authority in liquidation of negative tendencies in economic sphere were analyzed.

МЕНШОВАРТІСТЬ ТА МЕНТАЛІТЕТ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)

Актуальність проблеми українського менталітету як унікальної субстанціальності народного світовідношення, що забезпечує ідентичність нації на різних відрізках історії, не викликає сумнівів, адже ця проблематика посідає особливе місце в українській етнофілософії, політології, праві та інших суспільних науках. По-перше, події останніх років свідчать про колосальне значення, яке мають у житті людини й суспільства соціально-психологічні настанови, стереотипи, настрої. Практичний досвід сьогодення свідчить про те, що без уваги до етнічної психології, психології релігійної, професійної, до традицій та успадкованих засобів інтелектуального та емоційного освоювання дійсності неможливо розібратися у сучасному житті. І як слушно зауважувалося у вступі до книги М.Шлемкевича “Загублена українська людина”, “сьогоденна актуалізація проблеми української ментальності пов’язана з тим, що необхідно знати, хто ми є, аби будувати державу, адекватну нашій вдачі. Справді, тільки державна реалізація потенцій останньої, втілюючи національні цінності, здатна ушляхетнити життєдіяльність народу та повернути втрачені честь і гідність самоцінній особистості”¹.

На межі ХХ–ХХІ століть духовне життя людства набуває все більшої строкатості. Його семантичний обсяг наповнюється найрізноманітнішими значеннями – від етносоціальних, групових і колективних світоглядних орієнтацій до особливостей особистісного світосприйняття, зумовлених психічним складом членів певної соціальної верстви, від раціональних способів мислення людей до емоційного переживання ними буття, від стереотипних норм поведінки до найвищих рівнів прояву духовної свободи людини. Це потребує застосування чітко визначеного терміну, який зміг би охопити належним логіко-понятійним чином, а також показати онтологічну підставу для поєднання автономних царин духовної діяльності. Таким поняттям може стати “ментальність”. Породжене суспільними реаліями ХХ ст., воно актуалізує соціально-філософське дослідження тим, що відображає зміни, які відбулися в сутності людини, та способи її відтворення в досвіді людської свідомості.

Серед досліджень з даної проблеми слід відзначити праці А.Білоуса², Й.Васьковича³, І.Гончаренка⁴, О.Донченка⁵, Ю.Римаренка⁶, І.Мірчук⁷, І.Онищенка⁸, Л.Шкляра⁹, М.Юрія¹⁰, В.Яніва¹¹ та ін.

Мета дослідження полягає у розкритті соціально-філософського аспекту української ментальності і однієї з негативних рис – меншовартості у контексті духовної спадщини українських митців, філософів, правників, з урахуванням найновіших досягнень сучасних наук.

“Ментальність” – соціально-філософська категорія, здатна стати основою окремої методології дослідження різних соціальних груп. А в ситуації надзвичайно високої

соціальної мобільності її світоглядно-методологічний потенціал дозволяє простежувати механізми самозбереження національно-етнічних надбань навіть за умов кардинальних змін, які супроводжують сучасне українське суспільство. Тому національну ідею, яка зможе об'єднати його, слід шукати в глибинних змістах (шарах) етнокультурної соціально-духовної спадщини українського народу¹².

Термін “ментальність” в українській філософській лексикон увійшов у останнє десятиріччя минулого століття, ним оперують у засобах масової інформації, наукових повідомленнях, політичних та ідеологічних програмах тощо. Нове поняття легко вбирало у себе всю повноту оновлюваного буття, доки не опинилось перед загрозою самознищення – втратою своєї конкретної визначеності.

У європейській науці теорія ментальності почала розроблятися у 20-і рр. ХХ ст. французькими ученими Л.Февром¹³ та М.Блоком¹⁴. Саме вони здійснили перші два наукові визначення терміну “ментальність”. Л.Февр вивчав даний феномен з методологічних засад, розглядаючи його як “ментальний інструментарій”, що дозволяє усвідомити інтегровану духовність певної епохи чи соціальної групи, крізь призму якої можна пояснити і зрозуміти всю повноту зумовленого буття. М.Блок погоджувався з Л.Февром щодо універсальності ментальності, але сумнівався щодо можливості її усвідомлення, вважаючи ментальність суто психічно-духовним феноменом.

Проблематичність визначення ментальності зацікавила деяких німецьких учених. Але, маючи на меті дати змістовну однозначність терміну, вони, натомість, семантично урізноманітнили дане поняття. Врешті, зійшлися на тому, що ментальність відкриває окремі сфери невідомого, тому розробляти її теорію потрібно, але – не абсолютизувати. У повоєнні роки теорією ментальності почали цікавитись в Італії, Англії, США та ін. Те, що поняття “ментальність” з'явилося на початку ХХ ст., засвідчує зіткнення людства з проблемою визначення міри цінності індивідуального людського досвіду у випадках, якщо цей досвід має руйнівні результати. Загроза світової війни поставила завдання відшукати такі важелі колективного світопанування, які працювали б на самозбереження людства. І одним із таких чинників стала ментальність. В СРСР офіційно відомою теорія ментальності стала лише у 80-і рр. ХХ ст. Проте ще у 60-і рр. у цій традиції працювало немало радянських учених (зокрема М.Бахтін¹⁵, Ю.Лотман¹⁶), а також з даної проблематики видавались окремі праці зарубіжних авторів (зокрема М.Блока¹⁷). У 80-і рр. теорією ментальності займався А.Я.Гуревич¹⁸. 90-і рр. породжують велику когорту російських дослідників цього феномену, найоригінальнішим з-поміж них нам бачаться Г.Гачев¹⁹ і Л.Гумільов²⁰.

У вітчизняній науковій думці ситуація навколо теорії і методології ментальності доволі парадоксальна. Дана проблематика була у полі зору наукових зацікавлень М.Драгоманова²¹, тобто, на півстоліття раніше від французьких дослідників. Але М.Драгоманов не оперував терміном “ментальність”, вживаючи замість нього словосполучення-замінники “народний світогляд”, “риси національного характеру” і т. п., вироблені попередньою фундацією українських учених (М.Костомаров²², П.Куліш²³, М.Максимович²⁴ тощо). Крім того, багато своїх наукових ідей М.Драгоманов не зміг довести до логічного завершення.

Нова хвиля науково-популярної зацікавленості вже з інтегрованим терміном “ментальність” прокотилась в українській еміграції ще у довоєнні часи. Його бачимо в панорамному романі І.Вільде “Сестри Річинські”²⁵. З наукових засад над цим феноменом досить потужно працює О.Кульчицький²⁶, розробляючи шановану багатьма

критиками п'ятифакторну структуру ментальності. Серед інших учених – Ю.Липа²⁷, В.Липинський²⁸, Д.Донцов²⁹, Д.Чижевський³⁰, І.Лисяк-Рудницький³¹ тощо.

У повоєнні роки в діаспорному лексиконі починають паралельно функціонувати два терміни – “ментальність” та “менталітет”. Проблема двотермінологічності переноситься і на пострадянський ґрунт. В сучасних наукових школах розрізняють поняття “менталітет” і “ментальність”. Менталітет – інтегральна ціннісномотивована характеристика соціальної спільності; сформована система елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних груп і індивідів; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне несвідоме, що існують на рівні несвідомих психічних процесів³².

На відміну від менталітету, під ментальністю слід розуміти частковий аспектичний прояв менталітету не тільки в умонастрої суб'єкта, а й у його діяльності. Ментальність як явище розумового порядку зовсім не тотожна суспільній свідомості. Ментальність – це категорія, яка визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності) чи соціальної страти. Ментальність належить до найбільш ґрунтовних основоутворюючих та фундаментальних культурних традицій. Спільним у поглядах учених на це явище є акцентування зв'язків даного поняття з поняттям душі народу та її складовими: психічними характеристиками, волею, розумом. Ментальність має здатність виявлятися безпосередньо у матеріалізованих формах, характерних для певної людності: актах, учинках, формах діяльності, реакціях і т.ін. Етнічна ментальність виявляється в домінуючих життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, світосприймання, у системі моральних вимог, норм, цінностей та принципів виховання, у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо. У структурі ментальності розрізняють готовності, настанови, налаштування індивіда чи групи людей діяти, мислити, відчувати, сприймати й розуміти навколишній світ певним чином³³.

Узагалі, під ментальністю розуміють духовнооречевлений, культурно-психологічний феномен; глибинно-вершинний психокультурний образ нації, що відображає життєствердний, безпосередньо процесуальний пласт національної культури; психологічну спадковість, яка визначає поведінку та досвід (О.Донченко)³⁴; колективне несвідоме; соціальний характер і індивідуальність етносу (нації); соціально-психологічну самоорганізацію представників певної культурної традиції. Вона визначає той рівень суспільної свідомості, на якому думки не відділені від емоцій, почуття – від вольових дій, учинки – від загального поступу життєактивності, а тому люди користуються латентними звичками і прийомами усвідомлення, не помічаючи цього, не входячи в їх суть, незважаючи на ступінь їх логічної обґрунтованості. Саме вона глибинно зумовлює вироблення, трансляцію і відтворення біопсихічних програм поведінки, прийнятих проєктів діяльності, ситуативних моделей спілкування, канонічних взірців учинення, а відтак – стимулює або гальмує своєчасну з'яву нових смислів, значень, соціальних кодів та вігальних цінностей, за допомогою яких передається від покоління до покоління зростаюча лавина соціального досвіду (А.Фурман)³⁵; Л.Шкляр бачить у слові “ментальність” багато неясного і неоднозначного, але відчуває за ним потужний евристичний зміст, не погоджуючись із заміною його поняттям, “національний характер”.

Хоча вони й дуже близькі, проте, на думку науковця, національний характер – це те, що пов'язане здебільшого з етнографією, рівнем побутової народної свідомості. Ментальність, у розумінні Л.Шкляра, – це духовна домінанта в житті нації, яка безпосередньо реалізується в її культурі. Підтримує визначення ментальності як способу мислення і стиль інтелектуальної діяльності, що останнім десятиріччям стало дуже поширеним у сфері гносеології, логіки, методологічних студій³⁶.

Отже, ментальність – це чуттєво-мисленневий інструментарій освоєння довкілля, що визначає поведінку людини.

Ментальність будь-якого етносу не є чимось сталим, закам'янілим, нерухомим. Навпаки, вона є діяльним феноменом. Проте є дещо константне у цьому діяльнішому вияві – це програма, комплекс діяльності, дій та вчинків певної групи духовно споріднених індивідів, які, неусвідомлено реалізуючи цю програму, відтворюють те специфічне, що є етнічною ментальністю. Змістовно етнічна ментальність втілюється у характерні особливості, світосприйняття; моральні вимоги, норми і цінності; переважаючі життєві настрої; типи характеру; форми взаємин; у становленні до праці та організації побуту тощо. Важливість збереження ментальності кожного етносу полягає у тому, що вона, ця ментальність, є неповторно цінною для перетворення етногенезу на процес, що дає можливість кожному окремому представникові людства збагачуватись наслідками творення соціуму, яке відбувалося протягом багатьох тисячоліть.

Етнічна ментальність постає як дух етносу, що є несвідомим і зовнішнім виявом виробничих зв'язків, які втілені у звичаєво-традиційній сфері і зазнають змін своїх форм під тиском цивілізації. Д.Чижевський у своїй спробі охарактеризувати українську ментальність вказував на такі її найважливіші ознаки: “По-перше, безумовною рисою психічного складу українця є емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм, найяскравіше виявляються ці риси в естетиці українського життя і обрядовості... Поруч з цими рисами стоять і індивідуалізм та стремління до свободи в різних розуміннях цього слова... Поруч з цими двома основними рисами стоїть третя – неспокій і рухливість, більш психічні, ніж зовнішні”³⁷.

У праці “Призначення України” Ю.Липа відзначив особливість кожної людини, яка стосується і українців, – можливість людини формулювати уявлення про зовнішній світ, освоювати його згідно з культурними цінностями власної нації, які є специфічним втіленням цінностей загальнолюдських. Українській нації, на думку мислителя, притаманні передусім любов до землі, рівноправність чоловіка і жінки, ввічливість, потяг до краси, поезії, повага добровільно створеної громади, “цінування понад усе свободи”. Саме цей характер українців став причиною того, що Україна давала довгий час стільки паростків культури на захід і на схід від себе³⁸.

У полі зору фахівців знаходиться і така ментальна риса українства, як гуманність³⁹. Гуманність в українстві має різні форми вияву: милосердність (благодійність, немстивість), щирість (душевність, сердечність, гостинність), невойовничість (миролюбність, лагідність).

Силою історичних обставин український народ був позбавлений державності, тому він постійно знаходився в обороні, мусив чинити опір зовнішнім згубним натискам, вів постійну боротьбу за своє етнічне виживання, нерідко відповідав жорстокістю на жорстокість. Однак він ніколи не виявляв себе як загарбник, навіть у часи своїх великих перемог. Відповідні приклади не поодинокі. Звернемося хоча б до часів Хмельниччини, тобто середини XVII ст. Тоді “козацька політика” керувалася принципом *sum suige* (“кожному своє”). І, може, тому Б.Хмельницький не використав такої

вигідної ситуації, яка склалася після перших блискучих успіхів великого повстання. Він зупинився на межі української етнографічної території. Як у реальній політиці, так і в теорії український дух ніколи не виявляв потягу до насилля. Безліч страждань, що їх зазнав український народ, прищепили йому чуйність і милосердя. До речі, церков і монастирів, які переважно займалися благодійністю, в Україні було більше, ніж у Росії; майже до середини XVIII ст. проіснували тут шпиталі, які поступово занепали через несприятливу політику царського уряду.

Загалом, як підкреслює В.Янів, якщо, наприклад, у германців у центрі родинних та суспільних турбот завжди була турбота про дитину, то в Україні – допомога старим, німеччинею та хворим. А це зовсім не властиве малорозвиненим у культурному розумінні народам⁴⁰.

Сучасні українські дослідники вважають, що на формування менталітету впливають такі чинники, як геополітичне положення українських земель, тривала бездержавність української нації, а також тривале роз'єднання українських земель⁴¹.

О.В.Киричук виділив чотири системоутворюючі ознаки української ментальності:

1) інтровертивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу.

2) кордоцентричність, що виявляється в сентименталізмі, чутливості, симпатії, любові до природи, в пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетизмі народного життя, культуротворчості.

3) анархічний індивідуалізм виявляється в інших формах відцентрового, партикулярного прагнення до особистої свободи, без належного потягу до державності, коли бракує якісних цілей, достатньої стійкості, дисципліни й організованості.

4) перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом, перевага морального буття над інтелектуальним у екзистенційному значенні⁴².

Рівною мірою українському менталітету властиві як прогресистська, так і консервативна традиції. Дослідники звертають увагу і на те, що ідея рівності, притаманна українцям, разом із індивідуалізмом досить часто відіграла вкрай негативну роль в історичній долі України, оскільки логічним наслідком такого симбіозу виступає анархізм, отаманщина, негативізм щодо органів влади, несприйняття її, низький рівень державотворчих потенцій. Торкаючись цієї сторони проблеми української ментальності, доцільно погодитись з міркуванням

В.Храмової про те, що, вивчаючи українську ментальність, не досить обмежитися, панегіриком на честь українця (хоча б він того й заслуговував) та пошуком зовнішнього ворога, що понівечив, занапастив наші Правду, Волю, Долю⁴³. Адже тільки такий підхід здатний дати відповідь на запитання, чому українство впродовж своєї історії неодноразово втрачало свій шанс здобути власну державність, стати єдиним господарем своєї долі. Відповідь на це питання полягає в тому, що "українська душа" сама безпосередньо причетна до "вибору" народом своєї історичної долі, а це не дає підстав плекати хибне почуття власної чистоти.

Не десь там, а якраз в українській ментальності варто шукати одну з головних (якщо не головну) причину бездержавного існування нації впродовж тривалого історичного періоду, позаяк прагнення до встановлення своєї влади, а головне – утримання її, не ставало справою життя для широкого загалу у вирішальний для долі нації момент.

Українській ментальності властивий ще цілий ряд рис, які досить часто відігравали вкрай негативну роль у долі народу. Заради справедливості, необхідно констатувати

той факт, що витоки соціальної пасивності, правового нігілізму, комплексу меншовартості, необов'язковості, споглядальне відношення до дійсності, які й сьогодні продовжують залишатись характерними ознаками української ментальності, коріняться в глибинних шарах сформованого впродовж багатьох віків українського національного характеру.

Історія свідчить, що становлення української нації відбувалося в екстремальних умовах, коли українцям доводилося постійно утверджувати право на своє існування в якості цілісного етнічного організму.

На думку С.В.Дячук, сучасний державотворчий процес в Україні гальмується через притаманний більшості наших співгромад так званий “комплекс меншовартості”. Тривале перебування під владою Росії у складі спочатку царської, а згодом радянської імперії призвело до виникнення в українців відчуття власної вторинності відносно “старшого брата”. Цей комплекс настільки міцно вкоренився у свідомості українського народу, що й тепер, після здобуття країною незалежності значна частина її населення сповнена зневіри у власних силах та переконана у неспроможності діяти самостійно, без сторонньої підтримки і вказівок. Активні пошуки різних орієнтацій спричинені невпевненістю в собі, в тому що український народ не гірший від інших європейських народів, здатний самостійно вирішувати долю своєї держави⁴⁴.

Романтична концепція української нації бере свій початок з першої половини 19 ст.: по-перше, віра “у велике майбутнє” українського народу, на тій лише підставі, що він уже вдосталь вистраждав, і тепер заслуговує на свою винагороду “від Бога” чи від “історії”. Українська мрія подолання світу – це ідея, що передбачає досягнення всього не поступовою багатолітньою працею, багатовіковим розвитком, а одразу – перескочивши через століття. Тільки такою мрією про майбутнє щасливе життя можна втілити рабів, які, до того ж, не відають іншого стану, крім примусової праці і зрівнялівки; по-друге, всебічна ідеалізація власної історії; і по-третє, це ідеалізація національних рис українського народу на противагу сусідам: “ми працюючі, а вони всі ледачі”, “ми ніколи ні на кого не нападали, а вони весь час нас загарбували”⁴⁵.

Усі ці стереотипи своєю гіпертрофованою позитивністю покликані нейтралізувати відповідні негативні стереотипи. Насправді ж, саме своєю гіперболічністю, квазінауковістю, як правило справляють протилежний ефект.

Б.Цимбалістий вважає, що вдача і ментальність народу змінюються в дуже повільному ритмі. Але спостереження показують, що, крім порівняно сталих рис, у вдачі є такі, що виступають лише в певний історичний період. “Можна подумати, що в ментальності українців настав також своєрідний перелом на поч. 20 ст.... Порівняти, н-д, консервативно наставлені галицькі покоління кінця 19 ст., з їх глибоко вкоріненим почуттям громадського порядку, дисципліни, лояльності, з їх розумінням вартості повільних змін і еволюцій – з їхніми революційно-новоявленими онуками 30-х і 40-х років 20 ст. ... своєрідний комплекс меншовартості, що втілювався в 20-40-і роки, зокрема на терені Галичини. Національна меншовартість виникає саме тоді, коли народ перетворюється на аморфну етнографічну масу, коли етнічна індивідуальність почуває себе на становищі представника “чужої” неповноцінної нації”⁴⁶.

Комплекс меншовартості – це “замкненість” у наших спільних бідах, вічна потреба постійної боротьби “проти”, а не “за”, потяг до роздряпування національних відраз⁴⁷.

Комплекс меншовартості взагалі властивий поневоленім народам. Сама назва “малороси” вже мала означати щось малоцінне. Протягом усього часу нашого поневолення Москвою наша культура, мова, наші традиції, звичаї, упорядкування – все

знецінювалося і висміювалося. Це переживалося як національна образа й пониження, але не могло розрядитись назовні проти напасників через нерівномірність сил⁴⁸. Д-р Кульчицький додає, що в нас чуття меншовартості має забарвлення “комплексу кривди”, особливо коли українець, здебільшого, цілком виправдано, оцінював перевагу свого внутрішнього світу, багатство своїх душевних переживань з такими ж своїх поневолювачів⁴⁹.

Арсен Паламар вважає, що у меншовартості українців панує такий мотив: рівність синів однієї матері не можна порушувати. Українці вважають, що всі вони рівні, незалежно, чи академіки чи сторожі, всі з одного стада і ніхто не має права вивишуватися над “рідними братами”. Коли при нас висміюють нашу мову, ганьблять наших визначних людей чи наші звичаї, а ми на це не реагуємо, то це вияв нашої меншовартості. Коли хтось соромиться говорити рідною мовою, вважає все чуже кращим за своє, рідне, то це теж прояви комплексу меншовартості⁵⁰.

Характер – не проста сукупність психологічних рис. Це та композиція психологічних властивостей особи, яка з’являється з вольових зусиль, що їх особистість прикладає до себе. Мабуть, виходячи саме з такого розуміння, дослідники інколи визначають менталітет (а він виявляється саме в національному характері) як “характерний спосіб прийняття людиною рішень відносно самої себе”. Образно кажучи, у характері втілюється те, чого людина досягла відносно самої себе. Власний характер існує настільки, наскільки суб’єктом виражена воля до самоствердження⁵¹.

З огляду на це, в українському національному характері відчутна недостатність волі до самоствердження. Імператив “чим я маю бути” у національному житті та самоусвідомленні, повинен переважати плекання етнічної особовості, що, на жаль, не простежується в українському духовному житті. Про це свідчить перевага культурозасадничої форми національного самопокладання українства над історично-проективною.

Формування менталітету завжди відбувається в певному соціокультурному середовищі, тому формування нового соціокультурного середовища – це передумова і, водночас, основа появи якісно нового менталітету. Це вимагає вирішення цілого ряду важливих методологічних проблем, головною з яких виступає проблема забезпечення наступності, збереження традицій. Існує й інший шлях – шлях відторгнення ідей, на якому незмінно виникає певна протидія проти неї, гальмуються можливості її реалізації. Адже менталітет нації може бути просто не готовим до певних змін, якщо вони йдуть усупереч національній традиції. Це однаково стосується і політичних, і правових, і економічних, і культурологічних аспектів проблеми.

Кожен з етапів історичного розвитку України відіграв свою неповторну роль у формуванні найбільш оптимальної для української вдачі державницької моделі, знайшов відображення в політично-правовій думці, ментальності народу, що обов’язково повинно бути врахованим при виробленні справжнього консенсусу і в справі розбудови незалежної демократичної Української держави. На порядок денний виходить нагальна необхідність заміни старих та формування нових ціннісних орієнтацій суспільства, концептуальним ядром яких має бути власна держава, національна ідея, яка б охоплювала всі сфери суспільного життя. І як зазначав М. Жулинський, “іде мова про відповідну ідеологію, за допомогою якої можна було б формувати нові структури свідомості, нову ментальність нації в її національно-культурній єдності та духовній суверенності. Головна опора в цьому процесі формування нової державницької, україно-центристської свідомості нації лягає на мову, культуру, на історичну пам’ять, на національні базові цінності, які й виробили традиційні системи світосприймання, сформували український суспільний менталітет”⁵².

Українська ментальність повинна бути очищена від нашарувань комплексу вторинності і меншовартості, зумовлених передусім станом багатотомового бездержавного існування. Ці комплекси виступають головними перепонами на шляху державотворення, національного відродження, становлення і утвердження національної ідеї, і від їх вирішення залежить сама можливість становлення сучасної української нації, здатної зайняти гідне місце в ряду інших цивілізованих націй. Українське суспільство, зберігаючи своє національне обличчя, кращі надбані традиції, має бути відкритим для всіх проявів поступу, послідовно рухатись уперед до якісно нового стану – демократичного, цивілізованого громадянського суспільства.

¹ Храмова В. Вступ // Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К., 1992 – С. 4.

² Білоус А. Розвиток української національної ментальності в умовах розбудови громадянського суспільства // Держава і право. Зб. науков. праць. Юридичні і політичні думки. – Вип. 19. – К., 2003 – С. 142-147.

³ Васькович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу // Право України. – 1998. – № 6. – С. 110-116.

⁴ Гончаренко І. Уваги до українського національного характеру // Новий Ульям: Укр. Вісті. – 1961. – 29 с.

⁵ Донченко О., Риманенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К., 2001. – 334 с.

⁶ Риманенко Ю. Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К., 1995. – 272 с.

⁷ Мірчук І. Світогляд українського народу // Наукова збірка Українського вільного університету. – Прага, 1942. – 38 с.

⁸ Онищенко І. Етно- та націогенез в Україні: Етнополітологічний аналіз. – К., 1997. – 315 с.

⁹ Шкляр Л. Етнонаціональні чинники державотворення: Політологічний аналіз. – К., 1996. – 254 с.

¹⁰ Юрій М. Етнологенез та менталітет українського народу. – К., 1991. – С. 235.

¹¹ Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – К., 2006. – 109 с.

¹² Яцук Н. Українська ментальність як феномен етнологенетичного та соціокультурного буття народу. – Запоріжжя, 2003.

¹³ Февр Л. Бои за историю // Стаття А.Гуревича. – М., 1991. – 629 с.

¹⁴ Блок М. Характерные черты французской аграрной истории. – М., 1957. – 314 с.

¹⁵ Див. докладніше: Бахтин М. Литературно-критические статьи. – М., 1986. – 541 с.

¹⁶ Див. докладніше: Лотман Ю. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства. – СПб., 1999. – 415 с.

¹⁷ Блок М. Характерные черты французской аграрной истории. – М., 1957. – 314 с.

¹⁸ Гуревич А. Категория средневековой культуры. – М., 1984-350 с; Гуревич А. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М., 1990. – 400 с.

¹⁹ Гачев Г. Национальные образы мира. – М., 1986. – 448 с.

²⁰ Гумилев Л. Древние тюрки. – СПб., 2003. – 576 с.

²¹ Драгоманов М. Вибрані твори. – К., 1998. – 432 с.

²² Костомаров М. Дві руські народності. – Київ-Ляйпциг-Вінніпег, 2002. – 111 с.

²³ Куліш П. Записки о южной руси: В 2-х т. – Т. 1-2. – К., 1994. – 719 с.

²⁴ Максимович М. Дні та місяці українського селянина. – К., 2002. – 189 с.

²⁵ Вільде І. Сестри Річинські: Роман: У 2-х кн. – Кн.2. – К., 2005. – 912 с.

- ²⁶ Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. – Т. 2. – К., 1995. – С. 717.
- ²⁷ Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992. – 270 с.
- ²⁸ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Писані 1919-1926 рр. – Відень, б\р. – 578 с.
- ²⁹ Донцов Д. Дух нашої давнини. 2-е вид. – Мюнхен-Монреаль, 1951. – 337 с; Донцов Д. Націоналізм. – Львів, 1926. – 308 с.
- ³⁰ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – Прага, 1931. – 178 с.
- ³¹ Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – Мюнхен, 1973. – 441 с.
- ³² Фурман А. Психокультура української ментальності. – Тернопіль, 2002. – С. 13.
- ³³ Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу. – К., 1991. – С. 35.
- ³⁴ Донченко О., Риманенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К., 2001. – С. 26.
- ³⁵ Фурман А. Психокультура української ментальності. – Тернопіль, 2002. – С. 23.
- ³⁶ Шкляр Л. Етнонаціональні чинники державотворення: Політологічний аналіз. – К., 1996. – С. 41.
- ³⁷ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – Прага, 1931. – С. 17.
- ³⁸ Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992. – С. 106.
- ³⁹ Білоус А. Розвиток української національної ментальності в умовах розбудови громадянського суспільства // Держава і право. – Вип. 19. – К., 2003. – С. 144.
- ⁴⁰ Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – К., 2006. – С. 48.
- ⁴¹ Див. докладніше: Васюкович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу // Право України. – К., 1998. – № 6. – С. 110-116; Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу. – К., 1991. – С. 235.
- ⁴² Цит. за: Лобань Т. Особливості українського менталітету та його вплив на процес державного будівництва в Україні // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 106-112.
- ⁴³ Храмова В. Вступ // Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К., 1992. – С. 2-10.
- ⁴⁴ Дячук С. Сучасне державотворення з огляду на специфіку українського менталітету // Збірник наукових праць з гуманітарних наук ЗДІА. – 1998. – № 1-2. – С. 89.
- ⁴⁵ Донченко О., Риманенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К., 2001. – С. 190.
- ⁴⁶ Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – К., 1992. – С. 74.
- ⁴⁷ Там само. – С. 97.
- ⁴⁸ Гончаренко І. Уваги до українського національного характеру // Українські вісті. – Новий Ульм, 1961. – С. 17.
- ⁴⁹ Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. – Т. 2. – К., 1995. – С. 717.
- ⁵⁰ Паламар А. Третя руїна. Роздуми над долею. – Київ-Харків-Тернопіль-Нью-Йорк, 1998. – С. 58.
- ⁵¹ Білоус А. Розвиток української національної ментальності в умовах розбудови громадянського суспільства // Держава і право. – Вип. 19. – К., 2003. – С. 146.
- ⁵² Жулинський М. Україна: формування духовної незалежності // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 29.

Галина Копельців-Левицька.

Меншовартість в менталітеті українського народу (до постановки проблеми).

Стаття присвячена менталітету українського народу, зосереджено увагу на комплексі меншовартості як негативній рисі характеру народу. Проаналізовані праці українських, російських та зарубіжних науковців, які досліджували менталітет народу. Автор надає перевагу дослідженням діаспорної літератури з цієї проблематики. Показано основні здобутки і тенденції в аналізі теми, з'ясовано ступінь вивченості окремих аспектів проблеми.

Haluna Kopeltsiv-levitska.

Underestimation in mentality of the Ukrainian people (to resolutions problem).

The given article is devoted to the problem of the Ukrainian people's mentality. Attention is focused on the complex of underestimation as a negative trait of the people's character. There have been analysed the works by Ukrainian as well as Russian authors in addition to foreign ones, who have been investigating the problem under discussion.

The author shows her preference to the investigation of the problem made in the diaspora literature. There have been illustrated the results and tendencies in the analysis of the theme. There has also been defined the knowledge degree of some aspects of the problem.

**Документи та
матеріали**

ПАЛЕОГРАФІЧНІ ТАБЛИЦІ У ФОНДОВІЙ ЗБІРЦІ КНЯЗІВ ЛЮБОМИРСЬКИХ (ЦДІА УКРАЇНИ У ЛЬВОВІ)

У родинному фонді князів Любомирських зберігається XIII таблиць, які містять 42 нумерованих екстракти із дипломів польських князівських і королівських канцелярій¹. Жодних супровідних коментарів до екстрактів немає. Фондатором родинного фонду є представник роду князь Генрік Любомирський (1777–1850), культурний діяч, куратор Національного інституту імені Оссолінських у Львові, відомий як меценат мистецтва². Гіпотетично, він найбільш імовірний укладач цих екстрактів, зважаючи на його серйозну заангажованість в освіті, мистецтві, взагалі в культурній сфері. XIX ст. – епоха Романтизму, епоха зацікавлень національною історичною спадщиною, зокрема письмом, як феноменом культури, атрибутом еліти суспільства. Такою є робота К.Яблоньського 1840 р., де наведено зрізки письма і підписи славетних осіб польської історії³. Роком раніше вийшла підбірка факсиміле К.Стрончинського (відтворених за допомогою світлодруку) князівських і королівських дипломів з 1228 по 1536 р.⁴ (у XX ст. видання цієї збірки піддав критиці С. Кентжинський)⁵. Варто додати, що у другій половині XIX ст. розпочався бурхливий процес видання джерел середньовіччя⁶. На цьому тлі зацікавлення Г.Любомирського є зрозумілими. Можливо ці екстракти мали виконувати роль своєрідного палеографічного альбому (чи приватного копіарію), де наводилися зразки письма починаючи з 1185 р. і завершуючи 1786 р.,⁷ які зведені у 13 таблиць. Принцип, за яким автор формував ці витяги з князівських і королівських дипломів доволі простий: в документі брався до уваги вступний протокол (інвокація, інтитуляція), зміст документа (формула промудрації, яка в дипломах дуже часто виступала після інвокації), есхатокол (датація)⁸. Для прикладу наведемо текстуальні розчитки двох екстрактів:

1) “In nomine s(an)c(t)e et indiuidue trinitati(s). ego Lesceo dux no(st)ru(m) facio omnib(us). Anno d(o)mi(n)i incamat(ionis).m. c. lxxx. v. epacta xvii.”(1185 р.).

2) “In nomine domini amen. Quoniam acta hominu(m) de facili m obliuionis [...] dilabu(n)tur [...] scripti aut testium subnotac(io)ne no(n) fuerint noticie declarata posteris. Nos ergo Mesico d(e)i gra(tia) Dux polonie. uniuersis chri(sti) fidelib(us). Dat(um) in Gnezsene an(no) d(omi)ni Millesimo Centesimo octogesimo octauo m octaua sancti adalberti.”(1188 р.).

Аналізуючи наведені екстракти князівських і королівських дипломів, ми прагнемо вирішити кілька завдань:

1) Типологізувати і класифікувати наведені зразки письма у екстрактах, детально зупиняючись на VII таблицях (28 екстрактів), у яких відображено середньовіччя і ранньомодерну епоху латинського письма у князівській і королівській канцеляріях, відповідно зародження і розвиток готичного письма, перехід до гуманістичного типу письма у королівській канцелярії.

2) Встановити можливий вплив письма королівської канцелярії на письмо міської канцелярії Львова розвинутого середньовіччя та ранньомодерного часу.

3) Ідентифікувати екстракти дипломів з конкретними правлячими особами. Період появи і панування готичного письма, гуманістичної реформи у князівській і королівській канцеляріях важливий для нас з огляду тематики нашого дисертаційного дослідження: “Готичне письмо у канцелярії львівського магістрату кінця XIV – першої половини XVI ст. (на матеріалах ЦДІА України у Львові)”. Даний матеріал виступатиме як порівняльний у тексті нашої статті.

Таблиця І.

№ 1. Екстракт диплому князя Лешка Білого (текст наведений вище) 1185 р.⁹ Дукт письма відповідає каролінзькому мінускулу, але під впливом канцелярського письма, зокрема у формі літер: d, l, n¹⁰. Форми літер d, u співпадають з книжковими варіантами письма краківського кафедрального скрипторію XI–XII ст., публікованими в “Specimina Palaeographica” (далі SP)¹¹. Характерною рисою документів XII і першої чверті XIII ст. було e з каудою¹². У відомому дипломі (надання кафедрі влоцлавській) Лешка 1185 р. цього елемента бракує, можливо, наш екстракт взятий з цього документу¹³ Форма літери g – дещо редукований і спрощений варіант форми, яка властива для льєжського дукту¹⁴. Схожий дукт письма прослідковується в угорській канцелярії Бели III¹⁵. Інші документи Лешка публіковані в “Monumenta Poloniae Palaeographica” (далі MPP)¹⁶.

№ 2. Екстракт диплому князя Мешка Старого (текст наведений вище) 1188 р. Дукт канцелярського письма з прикрасами¹⁷. Вплив даного дукту помітний у книжковому письмі польських скрипторіїв XII–першої половини XIII ст., зокрема у формі літер M, N, d, f, g, p, s (SP)¹⁸. Схожі елементи літер містить дукт диплому князя Владислава 1216 р.¹⁹ В науці відомі фальсифікати Мешка: 2(1145 р.), 1166–1167 рр., 1173 р. (письмо XIII–XIV ст.), 1174 р, 1181 р., 1186 р., 1188 р.²⁰ 3. Козловська-Будкова вважала, що письмо диплому Мешка 1177 р. виказує вплив, так званого “портійського дукту” (“ductus Portensis”)²¹. Подібну тезу озвучив В.Семкович, вказавши, що у документах Мешка Старого наявні чіткі риси дукту саксонської Порти²². У XII ст., і навіть XIII ст., дипломатичне письмо Європи формувалося під впливом двох дуктів: папського куріального і льєжського²³. К.Малечинський на прикладі лекненських документів 1153 р. показав вплив єпископського скрипторію Льєжа на письмо монастирського скрипторію в Лекно²⁴. № 3, 4. Екстракти дипломів князя Конрада I (1202–1247) 1242 і 1243 рр. (інші документи див. MPP). Біжучий канцелярський курсив²⁵. Дукт літери C ускладнився додатковими елементами, специфічні графемами літер M, I, d, що характерно також для письма краківського кафедрального скрипторію (SP). Наприклад, К.Малечинський виявив, 5 документів Одоніца (1202–1239) із характерними рисами книжкового письма²⁶. Оскільки канцелярія Конрада є синхронна канцелярії Одоніца і Ласкононого, то для порівняння буде цікаво які писарські школи домінують у дипломах останньої. Вже згадуваний вчений К.Малечинський виділяє такі школи: письмо тжебницьке, писарська школа хрестоносців, портійський дукт, цистерське оздобне письмо²⁷. Аналізовані нами екстракти дипломів Лешка Білого, Мешка Старого, Конрада I споряджені під очевидним впливом льєжської писарської школи (дукту), що проявилось у видовженні і розщепленні виносних літер b, l, d, а також петлистості нижніх виносних і надрядкових знаків скорочень. Ці останні характеристики свідчать про локальну модифікацію льєжського дукту, і виділене К.Малечинським цистерське оздобне письмо, тжебницьке – це лишень локальні відміни льєжського дукту. № 5. Екстракт ідентифіковано нами з дипломами князя куявського і ленчицького Кази-

мира (“Album Palaeographicum”, SP)²⁸, 1252 р. Каліграфічний канцелярський курсив під впливом книжкового дукту²⁹. В екстракті диплому цього князя найбільш чітко виражена так звана готизація канцелярського письма, контрастне поєднання волосних і жирних елементів, яка виказує своєрідне подолання готичною традицією канцелярської (XII—XIII ст.), котра уповільнювала розвиток готичних елементів у письмі³⁰. Порівняльний палеографічний аналіз зразків письма Казимира і Лешка Чорного дозволяє ствердити наявність спільних рис у дукті письма³¹.

Таблиця II.

№ 6, 7. Екстракти дипломів Болеслава Сором’язливого і Болеслава Побожного (1247—1278), 1255 і 1276 р. (інші документи див. AP). Регуляризований канцелярський курсив. Графіка письма Болеслава Сором’язливого під потужним впливом льєжського дукту, зокрема у декоруванні літер іншими елементами, старанність письма його дипломів відмітив ще С. Кжижановський³². Інвокація Болеслава Побожного виписана оздобним, урочистим маюскулом, що є взагалі характерною рисою дипломів цього князя, оскільки саме в його канцелярії працювали два нотарії-диктатори Міхал і Конрад, які працювали над удосконаленням форми документу³³. З Болеславом Сором’язливим кодикологи пов’язують створення “Польсько-шльонської хроніки”³⁴.

№ 8, 9. Екстракти дипломів Пшемислава II (1257—1296, король Польщі 1295—1296) і Владислава Локетка 1291 і 1295 р. (інші документи див.: AP)³⁵. Каліграфічне канцелярське письмо. Цікаво, що станом на 1890 р. один з оригінальних документів Пшемислава II зберігався у бібліотеці графів Дідушицьких у Львові³⁶. Дукт письма обох екстрактів має чимало спільних рис з дуктом дипломів Генрика V Грубого (1278—1296)³⁷ Польська дослідниця М.Белінська провела практично повну ідентифікацію диктату і почерків писарів. Диплом Владислава Локетка під № 9 писаний Павлом (диктат Петра), який наслідував Станіслава (диктат Яна)³⁸. Варто також погодитися з дослідницею, що у 1280—1290-х роках здобула популярність нова писарська манера,³⁹ яка знайшла відображення в аналізованих дипломах: стрілчасті виносні з петлястими зачинами, нерідко гачкуватими, видовженими прямими або з легким викривленням⁴⁰.

№ 10. Екстракт диплому короля Владислава Локетка (король 1320—1333), 1320 р. (інші документи див. AP). Біжучий канцелярський курсив.

Таблиця 3.

№ 11. Екстракт диплому чеського короля Вацлава II (внаслідок польсько-чеської персональної унії король польський 1300—1305),⁴¹ 1305 р. Каліграфічний канцелярський курсив. № 12. Екстракт диплому князя глоговського і “дідича королівства Польського” 1309 р.⁴² Каліграфічний канцелярський курсив. № 13, 14. Екстракти дипломів короля Казимира (1333—1370), 1343 р.⁴³ Письмо № 13 з тенденцією до курсиву, № 14 писаний регуляризованим канцелярським курсивом. І. Сулковська-Курасьова небезпідставно вважала, що письмо документів Казимира Великого являє собою елегантний канцелярський мінускул, хоча така типологізація методологічно не зовсім адекватна типу письма⁴⁴.

№ 15. Екстракт диплому угорського і польського короля Людовіка 1381 р. Диплом писаний каліграфічним канцелярським курсивом⁴⁵. Ініціал літери І оздоблений у формі віньетки⁴⁶. Я.Грабовський, який досліджував канцелярію і документацію мазовецьких князів у 1341—1381 рр. зазначив, що у їхній канцелярії домінують: дипломатичне, злегка курсивне письмо, “каліграфічний мінускул” і книжкове письмо (вплив монастирських скрипторіїв). Але вцілому дукт письма йде в руслі графічних тенденцій канцелярії Казимира Великого⁴⁷Таблиця 4. № 16. Екстракт диплому польської королеви Ядвіги

1385 р. Тип письма – курента, інвокація виписана збільшеною маюскульною курентою, але інші відомі дипломи Ядвіги писані звичайним канцелярським курсивом⁴⁸. № 17, 18. Екстракти дипломів польського короля Владислава II Ягайла 1404 і 1416 р. № 17 писаний регуляризованим канцелярським курсивом, а письмо диплому № 18 являє собою вишукану куренту, оскільки в його канцелярії це домінуючий вид готичного канцелярського письма⁴⁹.

№ 19. Екстракт диплому короля Олександра німецькою мовою. Вид готичного письма – курента.

Таблиця 5, 6. № 20. Екстракт диплому короля Владислава III Варненчика 1444 р. Регуляризований канцелярський курсив з тенденцією до куренти, яка переважає в документації цього короля⁵⁰

№ 21. Екстракт диплому короля Казимира IV Ягеллончика (1447–1492), 1455 р. Вид готичного письма – курента. В його канцелярії з'являється ще один вид готичного письма – бастарда⁵¹. С. Кентжинський ще в 1912 р. у рецензії на роботу Е.Новицького писав про потребу дослідження впливу ренесансного письма на письмо писарів-канцеляристів канцелярії Казимира IV⁵².

№ 22. Екстракт диплома короля Яна Альберта (Ольбрахта) 1496 р. Регуляризований канцелярський курсив. Наприкінці XV ст. у канцелярії Яна Альберта готичне письмо ще утримувало міцні позиції⁵³.

Таблиця 6.

№ 23. Екстракт диплома короля Олександра 1505 р. Біжучий канцелярський курсив.

№ 24, 25, 26. Екстракти дипломів короля Сигізмунда I 1508 р., 1528 р., 1534 р. Письмо дипломів № 24, 25 – каліграфічний канцелярський курсив, з помітною, але слабо вираженою тенденцією до пом'якшення зламів, збільшення плавних заокруглених переходів. Для дипломів Сигізмунда I характерне надзвичайно естетичне оздоблення ініціальної літери S. Письмо диплому № 26 демонструє співвідношення рис готичного і гуманістичного письма (каліграфічний готико-гуманістичний курсив)⁵⁴. № 27, 28. Екстракти дипломів Сигізмунда Августа і Генріха 1565 р., 1574 р. Гуманістичний курсив, відмінний від каліграфічних взірців італіки. Це власне канцеляреска але з тою особливістю, що в окремих літерах ще зберігається готичний дукт: e, t, d.

Є очевидним, що вести мову про можливий вплив письма королівської канцелярії на письмо міської канцелярії ми можемо тільки тоді, коли буде точно встановлено слідує: 1) який відсоток належить стороні, яка надає документ; 2) який відсоток належить стороні, яка отримує документ.

Сучасна дипломатика ще не дала відповіді на ці питання, тому наші міркування стосовно впливу письма однієї канцелярії на іншу мають гіпотетичний характер і ґрунтуються на палеографічних даних. У поширенні нових віянь у сфері письма, його оздоблення (ініціали), важливу роль відіграла польська королівська канцелярія. Зразки письма з Кракова ширилися до Львова завдяки королівським привілеям, які надавалися місту (близько 57 привілеїв надано місту від 1356 до 1500 р.)⁵⁵. Підтвердження цій тезі знаходимо в актових книгах міської канцелярії. Писарі, копіюючи грамоти короля Казимира Ягеллончика відтворювали відповідно до оригіналів письмо документів і його оздобні елементи – ініціали. Ще одним аргументом може слугувати той факт, що у 1406 р. королівський нотарій Флоріан копіював для Львова королівські й папські документи⁵⁶. На нашу думку перший етап розпочався з Казимира III (привілеї 1356, 1360, 1368 рр.) і Владислава Опольського, який володів Галицькою

Руссю на ленному праві у 1372-1378 рр., зокрема ним у 1372 р. був виданий привілей, який підтверджував привілей Казимира III 1368 р. (ще два привілеї 1377 і 1378 р.)⁵⁷. Завершився цей етап на Людовіку Угорському (два привілеї 1379 і 1380 р.)⁵⁸. Другий етап – це великий наплив королівських привілеїв (пов'язано з активною позицією отримувача документів – громади міста) Владислава II Ягайла (16 привілеїв), Владислава III (10 привілеїв), Казимира IV (12 привілеїв), Яна Ольбрахта (12 привілеїв). Третій етап – надання привілеїв Олександром (9 привілеїв), Сигізмунда I (62 привілеї). Четвертий етап становить документальний масив Сигізмунда Августа (29 привілеїв). Гіпотетично саме такими етапами королівська документація, а отже, й письмо могли впливати на писарську школу канцелярії магістрату м. Львова: на готичне, пізньоготичне, готико-гуманістичне і гуманістичне письмо.

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 835. – Оп.1. – Спр.1804.

² Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник. – Львів-Київ, 2001. – С. 248.

³ Jabłoński K. Podpisy i wzory pism sławnych w Polsce osób, począwszy od końca XV wieku, aż do nowszych czasów, w naśladowaniach (fak-symilach). Z dołączeniem krótkich biografij. – Lwów, 1840. – 12 s. + tabl. IV.

⁴ Wzory pism dawnych w przerysach wystawione i objaśnione drukiem ich wyczytaniem. Cz.I. Obejmująca pismo dyplomatów od roku 1228 do 1536. – Warszawa, 1839. – 94 tabl.

⁵ Kętrzyński S. Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich. – Warszawa, 1934. – T.1. – 480 s.

⁶ Kętrzyński S. Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich. – S. I.

⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 835. – Оп.1. – Спр.1804. – Таб.13.

⁸ Дані критерії подані на основі середньовічного формуляра у публікації: Купчинський О.А. До питання про характеристику формуляра рукописних документів середньовіччя // Архіви України. – 1974. – № 6. – С. 12-20.

⁹ К. Малечинський у своєму нарисі з дипломатики 1951 року видання констатував: якщо йдеться про документ XII ст., то до даного часу не зроблено вичерпаного дослідження ні по дипломатичі, ні по палеографії, див.: Małczyński K. Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich. – Wrocław, 1951. – Część I. – S. 80.

¹⁰ Киселева Л. Готический курсив. – Ленинград, 1971. – Таб.1.

¹¹ Specimina Palaeographica. / Edidit S. Krzyżanowski. Tabularum I – XXV argumenta. – Cracoviae, MCMXIII. – S.5. – Tabl. III, IV.

¹² Jażdżewski K. Litera e caudata w dokumentach. Przyczynek do dziejów ortografii i paleografii // Studia Źródłoznawcze. Commentationes. – Warszawa–Poznań, 1978. – S. 39-52.

¹³ Kozłowska-Budkowa Z. Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej. Zeszyt I. Do końca wieku XII. – Kraków, 1937. – S. 107.

¹⁴ Semkowicz W. Paleografia łacińska. Kraków, 2002. – S. 310.

¹⁵ Hajnal S. Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12. – 13. Jahrhundert. – Budapest–Leipzig–Milano, 1943. – Taf.3d.

¹⁶ Monumenta Poloniae Palaeographica. // Edidit S. Krzyżanowski. Fasc. II. Tabularum argumenta XXVIII – LXVIII. – Cracoviae, MCMX. – S. 6. – Tabl. XXXVIII.

¹⁷ Киселева Л. Готический курсив. – Таб.13.

¹⁸ Specimina Palaeographica. – Табл. IV, V.

¹⁹ Петровъ А. Древнѣйшія грамоты по исторіи карпаторусской церкви и іерархіи 1391–1498 г. Репродукції фотографическихъ факсимиле. – V Praze, 1930. – № 11.

²⁰ Kozłowska-Budkowa Z. Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej. – S. 43, 47, 70, 76, 78, 100, 109, 113.

²¹ Op. Cit. – S. 90.

²² Semkowicz W. Paleografia łacińska. – S. 308.

²³ Bielińska M. Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII w. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1967. – S. 26-27.

²⁴ Małczyński K. O wpływie szkoły pisarskiej leodyjskiej na dukt dokumentów lekneńskich z r. 1153. – Lwów, 1930. – S. 14. Бельгійський палеограф Ж.Стієнон опублікував у 1960 р. дослідження “Дипломатичне письмо у Льежській діоцезії з XI до середини XIII ст.”, див. критику: Киселева Л.И. Готический курсив. – С. 30-35. Також див.: Stiennon J. Paleographie du Moyen Age / 2 ed. Paris, 1991. – 368 s.

²⁵ Киселева Л.И. Готический курсив. – Таб.28.

²⁶ Małczyński K. Studya nad dyplomami i kancelaryą Odonica i Laskonogiego 1202–1239 (z 22 tabl.). – Lwów, 1928. – S. 117.

²⁷ Małczyński K. Studya nad dyplomami i kancelaryą Odonica i Laskonogiego. – S. 150. Див. також: Jażdżewski K. Dzieła kaligraficzne mnicha Jacuba, kopisty skryptorium cysterskiego w Lubiążu z pierwszej czwartej XIII wieku // Studia Źródłoznawcze. Commentationes. – Warszawa-Poznań, 1976. – T.21. – S. 19-44.

²⁸ Album Palaeographicum. / Edidit S. Krzyżanowski. Tabularum I – XXXI textus, ediderunt W. Semkowicz et S. Budkowa. – Cracoviae, MCMXXXV. – S. 18-24.

²⁹ Киселева Л. Готический курсив. – Таб. 22.

³⁰ Heinemeyar W. Studien zur Geschichte der gotischen Urkundenschrift. Teil.I. Die Schrift von 1140 bis 1220 in mittelalterlichen Privaturkunden, Archiv fur Diplomatik, Munster-Köln, 1(1955), S.330-381 // Studia Źródłoznawcze. Commentationes. – Warszawa-Poznań, 1960. – T. 5. – S. 192.

³¹ Mazur Z. Studia nad kancelarią księcia Leszka Czarnego. – Wrocław, 1975. – Wzory 3 i 8.

³² Петровъ А. Древнѣйшія грамоты по исторіи карпаторусской церкви. –№ 11. Krzyżanowski S. Dyplomy Bolesława Wstydlivego dla katedry Krakowskiej. Przyczynek do dyplomatyki polskiej XIII wieku // Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydziały: filologiczny i historyczno-filozoficzny. – Kraków, 1890. – T.8. – S. 110-121.

³³ Bielińska M. Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII wieku. –S.98, 132. Kętrzyński S. Michał i Konrad, dwaj dyktatorzy kancelaryi wielkopolskiej w połowie XIII w. [odb.] – S. 1, 4.

³⁴ Potkowski E. Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej. – Warszawa, 1984. – S. 38.

³⁵ Див. також публікацію дипломів: Dzieje Polski w dokumencie archiwalnym. Katalog wystawy, Kijów, listopad 2004г./ Опраć. J. Krochmal. – Warszawa-Kijów, 2004. –S.16, 24-27.

³⁶ Krzyżanowski S. Dyplomy i kancelaria Przemysława II. Studium z dyplomatyki polskiej XIII wieku // Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydziały: filologiczny i historyczno-filozoficzny. – Kraków, 1890. – T.8. – S. 122-192.

³⁷ Walkowski A. Dokumenty i kancelaria księcia legnickiego Henryka V Grubego. – Wrocław, 1991. –147 s. + fot.14.

³⁸ Bielińska M. Kancelaria Władysława Łokietka w latach 1296–1299. Ze studiów nad kancelarią wielkopolską // Studia Źródłoznawcze. Commentationes. – Warszawa-Poznań, 1961. –T.6. –S.21-80. Її ж : Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII wieku. – S. 8, 11, 159.

³⁹ Op. cit. – S. 214.

⁴⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф. 835. – Оп.1. – Спр.1804. – Таб.2.

⁴¹ Dzieje Polski w dokumencie archiwalnym. – S. 16.

⁴² Див. диплом 1298 р. Генрика “князя королівства Польського, Помор’я, Шльонська і пана Глогова”: *Album Palaeographicum*. – S. 43-45.

⁴³ Див. для порівняння документи Казимира 1336 і 1339 р.: *Wzory pism dawnych w przerysach wystawione i objaśnione*. – Tab.31.

⁴⁴ Sulowska-Kurasiowa I. *Renesansowe pismo w kancelarii Władysława Jagiełły / Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*. – Warszawa, 1976. – S. 547.

⁴⁵ Див. інший диплом писаний парадним письмом: *Wzory pism dawnych w przerysach wystawione i objaśnione*. – Tab.38.

⁴⁶ Див. докладніше про ініціали королівських дипломів: Sulowska-Kurasiowa I. *Inicjały na średniowiecznych dokumentach monarszych w Polsce (do 1444r.) / Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. – Warszawa, 1991. – S. 171-179.

⁴⁷ Grabowski J. *Kancelarie i dokumenty książąt mazowieckich w latach 1341–1381. Ośrodki zarządzania i kultury*. – Warszawa, 1999. – S. 333.

⁴⁸ Sulowska-Kurasiowa I. *Renesansowe pismo w kancelarii Władysława Jagiełły*. – S. 547.

⁴⁹ *Op. cit.* – S. 547.

⁵⁰ *Op. cit.* – S. 547.

⁵¹ *Op. cit.* – S. 547.

⁵² Kętrzyński S. *Uwagi i przyczynki do studyów nad kancelaryą koronną Kazimierza Jagiellończyka*. – Warszawa, 1912. – S. 8.

⁵³ Sulowska-Kurasiowa I. *Renesansowe pismo w kancelarii Władysława Jagiełły*. – S. 548.

⁵⁴ Semkowicz W. *Paleografia łacińska*. – S. 383.

⁵⁵ Капраль М. Привілей 1356 року як повторне надання магдебурзького права для міста Львова // Львів: місто, суспільство, культура. Спеціальний випуск Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Т.3. – С. 620-624.

⁵⁶ Potkowski E. *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski*. – Warszawa, 1984. – S. 99.

⁵⁷ Привілей міста Львова (XIV – XVIII ст.). Львівські історичні пам’ятки / Упорядкував М. Капраль. – Львів, 1998. – Т.I. – С. 9, 16, 620.

⁵⁸ Там само. – С. 620.

Микола Ільків-Свидницький.

Палеографічні таблиці у фондівій збірці князів Любомирських (ЦДІА України у Львові).

У статті проаналізовано палеографічні таблиці (це витяги із князівських і королівських привілеїв XII–XVI ст.), які відклалися у фондівій збірці князів Любомирських.

Mykola Ilkiv-Svydnytsky.

A paleographical lists in the fund collection of princes Lubomyrski.

In the article we analysed the paleographical lists (its) extracts from a polisch prince and royal privileges XII–XVI centuries) which were suspended in a fund collection of princes Lubomyrski.

РУКОПИСНА “ХРОНІКА” ДЕРМАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ (1511-1673 рр.)

Вивчення монастирських літописів та хронік ранньомодерної доби є досить актуальним завданням сучасної гуманітаристики¹. Щоправда, про якийсь відчутний поступ у справі нового прочитання відомих чи віднайдення нових наративних джерел говорити не доводиться. Особливо це стосується знаменитого Дерманського монастиря на Волині, історії якого майже не торкалася рука прискіпливого дослідника². Назвемо також декілька публікацій новітнього часу³. Ситуацію виправила нещодавно захищена кандидатська дисертація Наталії Лопачької⁴, яка опублікувала також декілька статей з теми⁵.

Цікаво, що набагато краще вивчена історія Жидичинської архимандрії біля Луцька⁶, хоча згаданий монастир нічим особливим, за винятком маєткового багатства, від Дерманського монастиря не вирізнявся. Маємо на увазі передовсім ту обставину, що саме в Дерманському монастирі сформувався в другій половині XVI ст. один із осередків Острозького відродження, а в 20-х рр. XVII ст. він став резиденцією архієпископа і письменника Мелетія Смотрицького, який тут помер і був похований⁷.

Джерельні матеріали про Дерманський монастир досліджуваного періоду публікувалися в різний час у різноманітних виданнях. Так, наприклад, ще 1876 р. був оприлюднений невеликий інвентар монастиря 1571 р., який зберігся в Бібліотеці ординації Красінських (ідеться про фрагмент опису церковних маєтків Острожчини)⁸. Нещодавно Т.Гуцеленко опублікувала, разом із фрагментом згаданого джерела, два нових, значно більших і інформативніших інвентарі монастиря – 1627 і 1689 рр., які збереглися в фондах львівської наукової бібліотеки⁹. В.Атаманенко передрукував інвентар 1571 р. повністю¹⁰. Крім опису монастирської церкви Св.Димитрія, джерело уміщує перелік сіл з підданими: Дермань, Білашів, Кунин, Коршево, Глинськ. І.Ворончук актуалізувала давніше опубліковану джерельну інформацію про те, що Дерманський маєток був наданий ще 1497 р. князеві Костянтину Івановичу Острозькому “за службу”¹¹. В.Атаманенко здійснив публікацію поборового реєстру Острозької волості 1604 р., яка уміщує списки підданих сіл Дерманського монастиря (Дермань, Білашів, Коршів та Кунин)¹², а також повний варіант інвентаря 1627 р.¹³ Цікаво, що згаданий інвентар був представлений Полоцькому архієпископові Мелетію Смотрицькому, який, вочевидь, ще не був архимандритом в Дермані. Назагал, архівні джерела, зокрема, в фонді Дерманського монастиря в ЦДІАУК, досі не вивчалися фронтально.

Щодо постатей настоятелів Дерманського монастиря XVI-XVII ст., то відомості про них, здебільшого, фрагментарні. Так, відомо, що наприкінці XVI ст. – на початку XVII ст. архимандритом монастиря був отець Генадій, учасник православного Берестейського собору 1596 р.¹⁴ Найпізніші документальні свідчення про о.Генадія датуються 1620 р., але вже на початку XVII ст. він утратив уряд настоятеля: 1602 р. князь В.-К.Острозький

іменував ігуменом Дерманського монастиря Ісакія Борисковича. У середині 20-х рр. монастир перейшов до Мелетія Смотрицького¹⁵, а після його смерті у 1634 р. – до відомого василіанського діяча і письменника Івана/Яна Дубовича¹⁶.

Рукописний текст, який є предметом цієї публікації (його назва “Хроніка Дерманського монастиря” є досить умовною), зберігається серед сумаріїв документів цієї обителі, що стосувалися переважно майнових справ. Цілком можливо, що з цієї причини численні дослідники, які працювали зі справою № 67 фонду 2072 “Дерманський монастир” (місце зберігання – Центральний державний історичний архів України у Києві), не звернули уваги на один із сумаріїв, у якому зміст документів подавався незвично для такого роду джерел. Як правило, сумарії являє собою реєстр документів монастирського архіву, які стосувалися права власності на один або кілька маєтків. Зміст згаданих документів подавався надзвичайно коротко, в більшості випадків він укладався в одне речення.

Сумарії для дослідників історії церкви важливі передусім як джерела з історії економічної діяльності монастирів. Саме тут зібрана компактна інформація про економічні (передусім земельні) стосунки з сусідами протягом тривалого часу – від кількох десятків років до одного, іноді двох століть. За їх допомогою можна також встановити додаткові документи до історії економічної діяльності монастиря, які згодом були втрачені, уточнити час керівництва обителлю тим чи іншим настоятелем, тощо.

Отже, працюючи з справою № 67 фонду 2072, ми звернули увагу на один із сумаріїв, який значно відрізнявся від інших. На відміну від подібних реєстрів, він мав не скорочені, а розширені анотації документів про право власності Дерманського монастиря на маєтності, які були фундовані на його користь князями Острозькими, починаючи з 1511 року. Власне, саме ця тема (а не складання літопису чи хроніки) передусім цікавила укладача сумарія. Проте його невідомий автор (вочевидь, один із ченців Дерманського монастиря), який склав згадану хроніку 1755 року, виявився людиною не тільки прискіпливою, але й емоційною, до тогож, небайдужою до історії краю.

Здебільшого, хроніка відтворює події XVII ст. Записів XVI ст. є всього шість, всі вони без винятку маєткового характеру і стосуються прав монастиря на село Білошів. Запис під 24.05.1597 р. є досить інформативним: князь Василь-Костянтин Острозький підтвердив надання монастиреві “давніх” маєтків (Дермань, Кунин, Коршів, Білашів і половина Малого Мізоча). Підтвердження продовжувались і на початку XVII ст., причому, князі Острозькі назавжди відмовились від них, як від спадкових маєтків роду. У 1622 р. вони вже не підлягали розподілу за ординацією Острозьких. Починаючи з 1628 р., у записах згадується архімандрит монастиря Мелетій Смотрицький, який добивався у князів Заславських, спадкоємців маєтків Острозьких, підтвердження на непорушність надань Дерманському монастиреві.

Хроніст часом плутає події і змішує свої уявлення про тих чи інших діячів: так, наприклад, він приписує князеві Василеві-Костянтину Острозькому уряд волинського воеводи, який належав його синові, а Мелетія Смотрицького називає волинським єпископом. Незважаючи на це, хроністові все ж вдалося відзначити чимало цікавих подій і деталей тогочасної дійсності. Так, він фіксує напади та посягання на монастирські маєтки, що було характерною ознакою тієї неспокоїної доби.

У записах 1641-1643 рр. з'являється постать архімандрита Яна Дубовича, якому протягом кількох років довелося відстоювати в судах різної інстанції монастирські маєтки Кунин, Коршів і Білашів.

У хронологічних межах 1643-1673 рр. хроніка оглядає факти боротьби монастиря за свої маєтки на тлі загальних історичних подій, що відбувалися в Речі Посполитій та Україні. Причому, автор наповнив їх власними коментарями та оцінками. Згадана контекстуалізація заповнює переважну частину рукопису цього періоду. Татарські напади на Україну, події часів Визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, драматичні роки Руїни та становище в ці часи Дерманського монастиря окреслюються автором хроніки яскраво та емоційно, надаючи їй особливого колориту. Він не прагне приховати свої пропольські симпатії, зображуючи Хмельницького і повсталих як “ребелізантив”, що є закономірним, адже гнів повсталих був спрямований, передовсім, проти католиків та уніатів.

Публікуємо текст рукопису згідно з оригіналом, тогочасною польською мовою, яка містить вкраплення латини. Збережено тогочасні та авторські форми історіописання, включаючи й різноманітні помилки.

Summariusz

Z oryginalnych dokumentow do dobr monastera Dermanskiego służących ad enucleationem w sprawie teraznieyszey krotko zebrany d 26 Xbris anno 1755 go.

Roku 7019 od stworzenia swiata, a od narodzenia panskiego 1511 d. 26 juny w jndukcey 14, Juryi Waseliwicz Zasławski z Ostrogskich kniaz, Semionowi Olizarowiczowi zonie jego y tego sukcesorom, dobra Białoszow nazwane w Wołyńskim sytuowane xtwie wyzuwaięc się z całego generaliter do nich dziedzictwa cum attinemp et pertinere za trzydziescie kop groszy szerokich przedaie.

Notandum.

Tego Semena Olizarowicza corka Nastazia jminiem, poszedszy za Janusza Michajłowicza Sanguszkowicza kniazia, wniosła posaznie w dom jego wies Białaszow. Ktory pomieniony kniaz Jwan Michajłowicz Sanguszkowicz z przyzwoleniem Nasti kniahini Semieniowny Olizarowiczowny zony swoiey do monastera Dermanskiego (lęząc się do dawnego zapisu testia swego) cum rac zapisuię condytionie, ze iesliby miału byz kolwiek ta wies Białaszow wykupna, czy od samego kniazia Juria Wasilewicza, czy tez następnych jego sukcesorow, tedy to trzydziescie kop groszy szerokich maia bydz monasterowi Dermanskiemu wypłacone, a za dusze jego, to iest Semiona Olizarowicza, in recompensam dobrodzieystwa, a zedy pamięę wiecznemi czasy w modłach czyniona była.

Roku 7020 od stworzenia swiata, a od narodzenia panskiego 1512 d. 24 Xbris w yndykcii 15, Janusz Michajłowicz Sanguszkowicz kniaz wies Białaszow cum attinere et pertinere przy assystencyi Nasti Semienowny Olizarowiczowny kniahini zony swoiey monasterowi Dermanskiemu z wyzey wyrazonę kądycią zapisuię.

Roku 1542 d 4-ta january ..... Biata de domo Koscielecka Ostrogska kniahynia, brachł y winnickę staroscina, po Ill Konstantynowiczu Ostrogskim kniazium wdowa, zegwzbieta¹⁷. Iliaszewiczownę corkę swoię dziedzicznych maiętnosci dział // czyni, gdzie dobra monastera Dermanskiey, to iest wies Białaszow cum attiere iako juz do funduszu, przez Janusza Michajłowicza kniazia przyłączonę, z innemi dawnych funduszow lęząc dobrami, od dobr podległych swieza uczynionemu działowi (prawdziwie za manasterskie uznaięc) excynuię. Ktory dział Zygmunt krol approbuię.

Roku 1544 d 27 7bris w indykcie trzeciej w Brzesciu Zygmunt Pirwszy krol polski, wielki xze Littw., Ruski, Pruski etc. Beacie de domo Koscieleckiej Ostrogskiej kniahyni, brachłwę y winnę starosciney, po Illi kniaziu pozostały wdowie, przy innych na dobra dziedzictwu podlegające poddanych do potwierdzenia tranzakcyach, etiam¹⁸ prawo miedzy Jurjem Wasylewiczem Zasławskim kniazem, na przedaz wsi Bielaszowa a Semenem Olizarowiczem kupno tych ze dobr zasze (za wazne uznaiąc) konfinmuie.

Roku 1544 d 29 7bris w jndykcyi 3 ciey, w Brzesciu Zygmunt 3ci krol polski, wielki xze litewę, ectt. na usilnie zędanie Beaty z Koscielca Ostrogskiej kniahini, brachł y Winnę starosciney, prawa monasterowi Dermanskiemu zapisem Janusza Michayłowicza Sanguszkowicza kniazia na wies Bielaszow do fundacyi służące, razem z obligacyię ułożonych trzydziestu kop szerokich groszy za wazne uznaiąc konfirmuie.

1597 d 24 may w Dubnie Konstantyn Kostantynowicz Ostrogski, kniaz kyiowski, wieda wołynskiej ziemi, marszałek włodziemski stta, dobra ad antiquo do monastyra Dermans fundacyię nadane to iest Derman, Kunin, Korszow, Bielaszow, wsi z osiadłosciami, całe y puł Małego Mizocyka chęćę, aby w swoiey konserwowane były jako ex jure collationis fundator, wydanym listem iaką sąprawdziwę manastyrskie przyznawa.

1602 d 12 8bris Janusz krakowski kasztelan y Alexander wołyński wwda Konstantyno Konstantynowiczowie Ostrogskie xiężęta bracia rodzeni, oyczystey czyniąc dział substancie dobra do manastyra Dermanskiego fundacyię zdawna należąca, od korolow polskich wydanemi konfirmowane przywilejami, to iest wies Derman, wies Kunin, wies Korszow, wies Bielaszow cum attnere et pertinere całe y połowe Małego Mizocyka jako nienależące do jch susiedzkiego dziedzictwa tym ze dystynawię działem.

Roku 1602 d 5 ta julii. W Ostrogu jtem Konstantyn Konstantynowicz Ostrodski kniaz, kyiowski wwda, wołynskiej ziemi marszałek, włodziem stta, dobr wyrazonych do monastera Derman fundacyię należących powtorne na wieczne czasy listem wydanym // czyni przyznanie.

Roku 1604 inwentarz oryginalny caley Ostrogskiej włosci z podpisem własney ręki jnci pana Nowickiego ostrogskiego stt, w ktorzym dobra do monastyra Dermanskiego antiquitas fundacyię należące z jch poddanstwem superius wyrazone (zwyłkaiącym¹⁹ expresse wsi Bielaszowa caley) od dobr dziedzicznych ostrogskich xiężąt powago,²⁰ na ten czas zwierzchnosci staroscinskiej z racij poborow seymu ..... wybieranych uniwersalnie dyslyngwuie wszystkie.

Roku 1609 d 27 7bris. W Ostrogu Janusz Konstantyno Konstantynowicz Ostrogski kniaz, krakowski kasztelan dobra do monastera Dermanskiego fundacyię zdawna od xiężąt przodkow swoich nadane, to iest wies Derman, wies Kunin, wies Korszow, wies Bielaszow całe cum attinere y połowe Małego Mizoczka itidem na wieczne czasy wydanym listem jure collationis tanquam fundator utwierdza przyznawa y approbuie.

Roku 1622 d 28 junij. W grodzie Łuckim excerpt z inwentarza Ostrogskiej ordynacji dobr ziemę duchownych kturym probuie się, ze dobra monastyra Dermanskiego fundacyjne wszystkie in genere, tak jako ab antiquo duchowne ostrogskiej nie podlegaią prawa ordynacyi.

Roku 1628 d 20 january Alexandra Iwanowicz Kyiowskiego wwdy z Zasławskich xiężąt Ostrogskiego, pirwszego ordynata, przy wyrazoney pieczęci originalney mandat kturym buntuie się przeciw zwierzchnosci monastyrskiej poddanstwo tanqm ex jure collatio fundator samo przymuszony religiey zelozią, na prozbe w.o archymandryty dermanskiego surową growzi,²¹ przykazuiąc w tym ze mandacie serio to iest na nieposłusznych pod wino stu kop litt. do monastyra, a oprócz tego pod karę szubienicy lub turmy w Dubnie tatarskiej. A zeby dawnym ultronce²² podlegali byli powinnościom co w oruginale obaczyc mozna.

Notandum.

Patet tedy oczewiscie z tego mandatu, ze poddani dobr dermanskich bardziej pretaruię more rustico własne pozytki przy protekcyi swiedzkiej władzy, aniz panszczane duchownych powinności, kturymi ..... musieli by obserwowac zwykłe posłuszenstwa. // A tym samym y przeciwko świętey nie brykac unij starali się o to usilnie, a zeby przeniosły pod inną zwierzchność jarzmą swego poddanstwa dalsze exercere mogli zuchwalstwo ҃loc,²³ to iest jak z tego mandatu poznac mozna przy początkach buntow, ze ta uzurpowana od nich protekcyą sprawiedliwą od tylu lat dobr monastyrskich fundacyą w tak wielkie udała przez szczerą jch złość za następującym czasem kłotnie y niebezpieczeństwa.

Roku 1630 20 febrarij. W Dubnie list Władysława Dominika Alexandrowicza z Zasławskich Ostrogskiego kniazia po funduszu ordinationis ostrogiane, drugiego ordynata hrabi na Tarnowie, kturym na prozbę w.o Melecusza Smotrzyckiego archimandryty, approbiuję dobra do monastyra Dermanskiego dawną przodkow swoich nadaną fundacyę z ich poddanemi, onym spokojnosc y od żołnierskich stacyi całość tanqm ex vi collationis fundator deklaruię.

Roku 1630 20 febr. W Dubnie mandat Władysława Dominika Alexandrowicza na Ostrogu Zasławskiego kniazia, ordynata, hrabi na Tarnowie, kturym ..... na prozbę w.o Melecusza Smotrzyckiego archimandryty ludzi w czasie potrzeby woienney naraz do zamku Dermanskiego oderwanych nazad przywraca z surowym posłuszenstwa, w czym jezeli by się renitentis pokazali karę na kazdego winy kop dziesięć kładzie y panczynne robic do manastyra nakazuię.

Roku 1630 28 february. W Dubnie Władysław Dominik Alexandrowicz na Ostrogu Zasławski kniaz, hrabia na Tarnowie, za ustnym rozkazem y listowną decyzję a za wiadomościę jegomosci xiędza Bogusława Rudoszewskiego kyiowskiego biskupa swego pro tunc opiekuna na usilno prozbę w.o. Melecusza Smotrzyckiego archimandryty z syła komissię na kturę wysadzony jm pan Trzeciecki ludu słuźalego pułkownik uczyniwszy w siolach do Dormania fundacyę nadanych to iest w Dermaniu, Kuninie, Korszowie, Bielaszowie całych y w połowie Mizoczyka Małego pilną w gromadach indagacyę²⁴ i miedzy niemi jedynastu strzelcow y dwuch wynalaczy haydukow onym tak iako za świętey pamięcie xza jmmci kasztelana krakows w czasie walney potrzeby byli wzięci tez same aby odprawowali powinności serio dekretem swoiey kommissyi // nakazuię jnych zas swowolnie w ten się łączących komput annihilowawszy jako poddanych do robot ciągłych manastyrskiej nazad przywraca zwierzchnosci pod wino in casu nieposłuszenstwa superius w mandacie xiężęcym wyrazoną

Roku 1633 24 7bris w Opatowie mandat ..... Władysława Dominika Alexandrowicza z Zasławskich Ostrogskiego kniazia ordynata hrabi na Tarnowie kturym na usilną prozbę w.o. Melecusza Smotrzyckiego juz na ten czas Łuckiego eppa y exarchia dermanskiego archimandryty dysponuię dworzan swoich aby ziechawszy ad fundum Derman poddanych przeciwnych zwierzchnosci manastyrskiej do dawnego przyprowadzili posłuszeństwa co tez subsecutum.

Roku 1635 13 may w Dermaniu jch m pp. Woyciech Miastowski podoł stolnik Ramuld Dubiński stta y Olbrycht Ablinski od jo Władysława Dominika Alexandrowicza na Ostrogu y Zasławiu kniazia hrabi na Tarnowie w sprawie strony strzelcow y haydukowej sadzeni ad fundum Derman ziechawszy decyduią przez dekret komissyi zeby na usługę woienną Rczypttey z dobr monastera Dermanskiey podległych fundacę ..... iak jedynastu strzelcow y dwuch haydukow w.o. archimandryta dermanski nie dawał gdzie innych chłopow domagających się byc w kompucie strzeleckim y hayduckim robić panszczynie y jne powinności mocą daney sobie władzy. Taz serio nakazuię komissia.

Roku 1636 22 febr. w Dubnie item z dyspozycy jo Władysława Dominika Alexandrowicza na Ostrogu y Zaslawiu kniazia hrabi na Tarnowie powturnie wydana komissya na kturę wysadzeni będąc ww jch mc pp to iest: jmo xiędz Hercyusz Opatowski kustosz, Stanisław Skorowski ziemski stenczynski sędzia Woyciech Miastowski podolski stolnik y Andrzej z Rysin Rysinski przeyrzawszy supliki od poddanych włosci Dermanskiey przyniesione y tą jako niesłuszne wzgardziwszy sprzeciwiącym się władzy swoiey zwierchnosci powturnie nakazuię tym ze podanym posłuszenstwo jako panu swemu dziedzicznemu monasterowi powinne y tych ze samych tylko iedynastu strzelcow y dwuch haydukow herum semel pro semper ..... uznaię a sam jo xze jmm własnym podpisem ręki swoiey y przeyleczoną pieczęcią za wazną uznawszy konfirmuię.

Roku 1641 d. 9 na aprilis w Krzemieću w.o. Serafina Bielskiego namiesnika // w Dermanskim monasterze jmieniem przewielebnego w Bogu oycy Jana Dubowicza archymandryty y całego oycow zgromadzenia uczyniony manifest: na to przeciwko j.o. xciu jmmci Władysławowi Dominikowi kniaziu koniuszemu ktury przed lat pięćią przez wydanę swoią komissyą y podpisane oną własną ręką approbowawszy dobra monastera Dermanskiego funduszem zdawna należące potym ydęc przeciwko tym ze swoym dyspozycyom przez nasłanych umyślnie ludzi nie tylko wielkie w tych ze dobrach poczynił wiołęcyą ale tez y na siebie po części one odebrał. Tu juz tedy o niesłuszną dobr monasterskich uzurpacyą zaczyna się z xciem jmmcia process.

Roku 1641 d 1 ma junij oblata ekstraktu z xiąg skarbowych litewskich wyiętego kopia opisane dobr duchownych to iest kleru utriusq ritus swiedzkiego y monasterow zakonnych znajduięcych się w całej Ostrogskiey włosci w roku 1571 w sobie zamykaiąca gdzie wsie do monastera Dermanskiego z dawnych nadania fundacyi jako duchowne excypowaną.

Roku 1641 d 16 8bris w Krzemieću strony Dermanskiego monastera przewielebnego oycy archymandryty Dubowicza y całego oycow zgromadzenia zakonnych przeciwko jo xciu jmmci Władysławowi Dominikowi na Ostrogu Zaslawskiemu na reindukcyą w dobra wyszwyrzone gwałtownie monasterowi obiętę urzędowna w grodzie Krzemienieckim relacya.

Roku 1641 d 29 8bris w Krzemieću między przewielebnym w Bogu oycem Janem Dubowiczem dermanskim archymandrytem y jego monasterem z jedney a jo xciem jmmi Władysławem Dominikom z drugiey strony wypadły dekret za ktorym post injunctum experimentum y uznaniem forum et competentiam actoris ac actionis dla zanesioney przez xcia jmm do rozsędzenia się w Trybunale koronnym Lubelskim mocy²⁵ następona remissa.

Roku 1643 d 4ta may w Trybunale koronnym Lubelskim z remissy grodz Kremienieckiey w sprawie dermanskiey zanesioney otrzymany dekret kturym nakazano ad fundum Derman, Kunin, Korszow y Bielaszow na inkwizycyą stronom komissia to iest a zeby jnspatio niedziel szesciu od wyrazonego wyzey termina na uznanie krzywd między storonami indagacya była expediowana.

Enucleacya krotka z racyi prze...ania dalszego processu dla ustawicznych // w Rusi woien.

Tu juz tedy strony zywo obiedwie zybierały się do wypełnienia tey dekretu sentencyi az w ten sam prawie czas następona przez karę Boga uniwerzelną o świętym Janie straszna tatarska inkursya szyki tak potrzebnym nie bez umartwienia pomieszała zamysłom poniewarz poganie nagle w kilku dziesiąt tysięcy wpadłszy na Wołyn y całą ta prowincyą wszierz y wzdłuż horendissime pędrując y ogniem wszędy znosząc nie tylko pobliskie wsie y miasta tym okrucienstwem z ludzi po większey części ogołocili ale y monaster Dermanski tegoz doznał przez nich nieszczęsią poniewarz pustkami prawie był uczyniony dla rozproszonych

od tak wielkiej poganstwa surowosci oycow zakonnych kturę inkursyą od końca prawie tego tatarska kontynuowała potencya.

Roku 1644 dalsza poganska woyna na Ukrainie jch tyrany ..... y Ukrainie rozposcieraających się od woysk koronnych była prozekwowana pod który czas z obodwoch prawie stron przez nieustanne exkouzyę exercebantur w spustoszonym Wołynia kraiu hostilitates. Az tandem na ukłoniony przecierz do miłosierdziu Pan Bog dał otrzytać woyskom koronnym tryumf y zuyięzyc nieprzyaciela z którym potkawszy się w Ochmatowie przedzielność na ten czas wielkiego hrtmana Koniecpolskiego na trzydziestie tysięcy porażoną zaczym do krotkiego czasu przywrocony był pokoy co wszystko Godfrid Lengnit author obseruit w swoiey wyraza hystoryi sub folę 176 parag. 9 y naszą klasztoru Dermanskiego od zyięcych na ten czas oycow utwierdzaią tradycye.

Lubo zas ustały trwogi woienne y boiazni, ale tym czasem powroceni z rozsypki oycowie tanquam od desertam arabiam do Dermania y same prawie zasławszy rudera barzief o swoym myslili nieszczęściu y reparacyi pustek, aniz zaczęty o krzywdy tak wielkie ale z potężnym uzurpatorem prawny prozequowac process który pod ten czas maiąc tatarską jako za kortyne jnkursyą a spustoszenie za sposobność juz niemało iak pretendował częsc sobie funduszowych dobr dermanskich przywłaszczac poczoł partem.

Ta zas była rzecz dla całego nayosobliwsza zgromadzenia ze dobroc boska z skrytych swoich wyrokow chcąc oycow w tym ze samym umartwic czasie przewielebnego Jana Dubowicza archimandryą filar całosci dobr funduszowych y zarliwego // praw obroncie jako by na iednym nie dosic było za nasze dekreta umartwieniu przez smierc odebrała y tak w tym zamieszaniu lat kылka zeszło bez processu poparcia y oo.ermanscy nic nie mogli do tey przysć łatwosci tak ciężkief dopomnienia się krywdy.

Roku 1648. Nastąpiła potym straszna z uniwersalną całej oyczyany ruiną herszta Chmielnickiego rebelia pod krory czas od zuchwałego kozactwa zuchwałosci, Dermanski monaster zdawna w unij świętey zostaiący pofturnie został spustoszony, ludzie od tatarow wybrani, zakonnicy wszyscy rozproszeni po lasach y paryach tułac się musieli nie tylko cerkiewne arygentarye y ornamente ale nawet y dokumenta gdzie mozna chowaiąc monasterne ktore przez lat siedm rok po rok trwaiąc nieustannie hostilittes niesłusznie uzurpowanych dobr sobie monasterynych in spatio tego czasu ułuzerdżyły²⁶ possessią poniewarz pod ten czas dla tey poniewierki y dokumenta w dalekie pouwozone strony częścią pochowane tajemnie ze o nich tak prędko nie mozna było uziedziec y akta po grodach oraz kancelariach y sama w Trybunale sprawiedliwosc milczec musiału jeszcze się y na to nieskączyło gdy z miłowania Boga wrędy głodziec y mizeryi biedni czekaiąc zaqkannicy: az nowa z pułnoicy niespodziane takze.

Roku 1655 od szwiedzkiej potencyi nastąpiła burza pod ktury czas trzecie znowu nastalo Dermanskiego monastera spustoszenie y w czym kozacka przepuscila zlosc w tym szwedzkie dopełnilo lepiej okruciestwo ozdoby cerkiewne zabrane utracilismy do reszty mizerni rozproszeni zakonnicy. Dobra ciężkiefi obciężone kontrybuciami ktorym niepodobną było wystarczyc dla zruynowania, dobr przez kozaki y tatarzy niesłuchanego, ktore do takich juz przyszli byli angustyc przez te trzy lata woyny szwedzkich ze się w nich leswie kылka osob dusz zyięcych znaydowało w takowey tedy pałaiącego marca zawierusie nie mozna się było zadnym sposobem o niesłuszne w dobra wdarcie y sprawiedliwief upomniec krzywdzie.

A tym czasem to za tym nastąpiło częły process to iest jo xze jm Władysław Dominik Zasławski krakowski na ten czas wwda dług smiertelnosci płacąc wszystkim uniwersalny roku 1655 umarł, zaczym do tego przyszło ze następca jego w oyczystey substancyi młody kniaz Alexander Janusz // Władysławowicz w dobr nigdy dziedzictwa swemu niepodległych

niesprawdliwę po oycu swoim urzędł sukcessia ktore jako niesłusznie dawniejszym trochę przywłaszczone były czasem tak przy tey choc niesprawdliwey okazji tego młodego pana utwierdziła się w nich tym barzies possessya. Do czego pomogły wiele dalsze następującey woyny zawierzuchy a oo. Dermanskich juz mocną uznaczonych słabosc y jnne przy tym okolicznosci.

Ktorzy potężnych młodego xcia na ten czas opiekunow mając u siebie apprehensya²⁷ (a oso bliwie jm pana Bieniewskiego czernihowskiego wde pareat ipsi Deus, ktury nayprzeciwniejszy był zawsze dobr zakonnych restytucyi) przy nayskretniejszym uzercu zalu y naygłębszy do Boga westchnieniach umartwieni w tak ciężkiey do sposobniejszego jnteres ten wolili odłożyć czasu czekając cierpliwie az się nad niemi łaskawy kiedyz kolwiek Bog zmiłuię aniz rownie jak komasy²⁸ słucemi²⁹ tak nieskączona z naymocniejszemi woynie zaczynac s wami.

A tym czasem roku 1657 węgierska nastąpiła subtuosissima Rakocego jnkursya ktora przyłączywszy się do nadwerezoney od szabli polskiej szwedzkiej Gustawa potencji y wpadszy ię swemi siłami ciężką go krutnie zdezolowanemu dokazało Wołyniowi ktory dla wypalonych przez srogosc węgrow takze wołoszy wsi y miast to dla wybranych od pogan w niewolę poddanych zostawał popiołach.

J choc to zdarzył Bog łaskawy ze ta okrutnego węgryna tegoz zaraz roku pod Miedzybozem uskromiona była zuchwałosc przez Waleznego szable Potockiego przecierz w tey jeszcze nib była zupełnie oyczyzna subtuacyi a zeby zostaięc quasi in umbra mortis miłym doskonale cieszyła się pokoiem poniewarz od czterech przeszło tat Główny Koronny wakuię Trybunał dla nieustannych woyny, tumultow y ustawicznych jnkursyi ieszcze y dotąd do pirwszey swoiey nie był przywrocony ozdoby.

Roku 1658. Po lat czterech Trybunału Koronnego wakowaniu następiła tandem w Piotrkowie reasumpcyia, a poniewaz dla zagęszczonych przez opryszky po goscincach rozbojow a częście grassuięcy miejscami zarazy nie tylko dokumentow, ale y zycia nawet trudno dowiedz do sądu zaczym w ruskich prowincyi a osobliwie Wołyńskiej // z wielkim umartwieniem pacientow nie moga byc liczna przez lat prawnie dwie w Trybunale Koronnym trefkwencya w takim nieszczęściu gdy się nigdzie wychylic nie mozna było jnne nowa a gorsze (ze kozdy o własney zdrowia ochronie myslie musiał) następowaly nieszczęścia to iest z takowych okazji.

Roku 1659 smierc Chmielnickiego rebelizanta ktory nacij naszey monstrum, szczęśliwych ruina panstw, dezolacya religij, niechcąc byc y po smierci nawet spokoyc nowę znowu w prowincjach panstw ruskich przez pozostałych assedos wszczowszy rebelizuięcych rewolucyię kozakow ciężką y straszliwą pocięgnęła za sobą od moskiewskiej potencji woynie ktora z ciężkimi trwaięc przez czas niemaly excursyami w tych trzech prowincjach Podolu, Wołyniu y Ukrainie niezmierne przyniosła szkody a lubo w kilkunastu na placu ległych tysięcach y utraconym wodzu Trubieckim szabłą poskromiona Wygowskiego sprawdliwą, w tym ze roku odniosła kleskę. Przeciez to co jey wykonała z granic nigdy niepowelowana poniewarz pod ten czas miedzy jnnemi wiele zdezolowanych utrusq ritus domow bozych y Dermanski z cerkwią monaster w świętey zdawna zostaięcy unii juz to raz czwarty padł kozackiey na łup zajadłosci. Tak jz oo.zakonni niewiedząc dla siebie bezpieczęstwa przymuszeni byli ubogie swoje porzucic mieszkania, y podac się na dyskrecyię szczegulney Boga klemencyi.

Roku 1660. Rebelia kozacka y moskiewska w Ukrainie woyna kturzy uzurpiuąc sobie nad buntowniczymi kozaki protekcyę w tym samym chcąc cało opanować Ukrajne straszliwe czynięc na blizki Wołyn y na Podole exkursye miasta, wsi, dwory szlacheckie, cerkwie boze y manastery z ostatnią prawie dezolowowali ruyną ztęd następiła ze znazono do reszty gmin poporucawszy domy y mieszkania po lasach, trzeinach y niedostępnym

bagnach życie y ostatek ukrywając swoiey chudoby był przymuszony szukać dla siebie bezpieczeństwa. Który przez cały rok z niesłychanym trwałym uciemieniem oppressywie poki aż z zmiłowawszy się Bogiem miłosiernym to nakoniec wojskom koronnym zdarzył fortunę ze wódz moskiewski Szeremet znaczną wojska swego pod Czudnowem partyzją, a młody Chmielnicki pod Słobodyszczami wielką odniósł klęskę w dwóch zwyciężeniach byli bataliach. // Ale to jeszcze nie ten był koniec kary Boga, nastąpiła wkrótce daleką gorszą utrapienie.

Roku 1661. Wojsk koronnych konfederacja która odstąpiwszy wodzów swoich a obrawszy sobie marszałkiem związku Swiderskiego trudno wyrazić z jaką extorsyją y zniszczeniem prawie ostatnim tych prowincji w rekompensę zatrzymanego od Rzeczy Pospolitej żołdu surowe swoje exercebantur licencye tak dalece, że co tatarska, kozacka, moskiewska, więgierska, wołoska y naostatek szwedzka przepuszciała ubogim oo. czy przepomniała dokuczyć pod przeszłe czasy hostylitas to ich dopełniła choleryzująca furja, kiedy nawet w poświęconych Bogu domach na świętych obrazach (co mówić!) w nocy okropni cyszycko³⁰ zachowanego mogła być grobach nie nałożyła swoiey konserwacji dobra duchowne a osobliwie nasze (do reszty nam nie wydarte) Dermanskie te były swoiey nieszczęśliwości demonstrować w których dla wykonanych milion exorbitancji już nam przychodziło do tej zakonnikom desperacji że albo zapomniało o nas sprawiedliwość albo natura cierpiała w samej sobie waryacją.

Co mówić o następujących potem latach tatarskich, kozackich y strasznych moskiewskich rok po rok ekkursjach; domowych w oyczyźnie zamieszanych którą wszystkie wyliczać wiele by zabrakło. Dostatecznie wyrazić że nasi antecessorowie do takowej przyprowadzeni nieraz anqusty³¹ do takowego niedostatku że przez trzydziście zupełnych lat w ustawicznych zostając włoścogach, głobach y mizeryach zebrzą pod czas chleba kawałka nie mogli mieć w tak nieszczęśliwej monasteru Dermanskiego sytuacji tych sposobności żeby w krzywdzie wielkiej (kiedy y srożąc krwawe wojny y ciężka około nich penurya tedy świętey broniły im zelozyc) szukali sprawiedliwości.

Po skączonych tumultach zaiasniał tandem szczęśliwie złoty oyczyźnie pokoy pod który czas supponowali zakonu oycowie że wyłchnawszy co kolwiek z kłopotów do dawnej swoiey przydaty kiedykolwiek perfekcyi coż y tu s krytych sądów swoich umartwić ich chciały boska dyspozycya że własni jch poddani przez tyli przeciąg woiennych zkozaczeni czasow haydamackie wziawszy na siebie maskary czy od antecessorów swoich zgorszeni; czy od uzurpujących sobie dobrukonne przeciwnym złomentowanu nad słusność prawa wypowiedzieli jmu // posłuszeństwo y cudzych zuchwale udali się szukać protekcyje ..... to jest co ym do reszty zgubiło dobra funduszową że oni dwaistym dotknięci nieszczęściem tyle nie mogli sobie dać w tym rozerwaniu rady jle zuchwałość chłopska swoiey hardosci znaleźć potrafiła protektorów. Do czego z woiennych na owczas łupów wiele im pomagały złota sposobność w tak ciężkich terminach nie odstępowała przecież tych nieszczęśliwych oyców boska providencya która nakłoniwszy ku nim przeciwnych serca subiektów zdesperowany już prawie interest do szczęśliwego nakierował skutku albowiem z Alexander Janusz Władysławicz wojewodzie krakowski sam o sprawie dermanskiej na usilną prozbę jwmcia xiędza Cypryana Zuchowskiego Wytebskiego y Mscisławskiego biskupa a dermanskiego y dubińskiego opata jako też y całego zakonników zgromadzenia będąc dostatecznie informowany nie tylko wszelką z siebie pokazał łatwość ale też godną z charakteru urodzenia osoby y czystym rekomendowaną sumnieniem to jest Władysława Stoynskiego mielnickiego wojskiego, Samuela Hładowickiego grodzinskiego podstolego, Andrzeja Grochoskiego y Mikołaja Patrykowskiego, dawszy jmu za pełną w tej sprawie decydowania moc wysadził

na komisię naznaczywszy jey czas y miejsce w Dubnie w swoiey ordynackiey rezydencyi ut edocet następująca tranzakcyja.

Roku 1671 d 21 juliy w Dubnie w sprawie miedzy oycami zakonu swgo Bazylego Wielkiego a poddanymi jch dermanskimi naznaczona komissya ktora przy prezencyi na ten czas jwnci xiędza Gabryela Kołedy Kyiowskiego metropolity diligentissime wiodąc do skutka swoię funkcję po roztrzęsieniu przy gromadach przytomnych suplik podanych y praw tandem jak sama chciała sprawiedliwosc y czyste remonstrowało summienie buntownicze naprzod uskrania chłopstwa oycom zakonnym iako naturalnym panom swoym winne nakazuię posłuszeństwo niesłuszne prokurowane kasuię skrypta dobr zaś to iest: Białaszowa całego a Dermania, Kunina y Korszowa mediałem części oderwanych za funduszowe dawnymi czasy od przesławnych Ostrogskich xięząt realissime wyrozumiwszy sprawiedliwą uznanię restytucję kturą zakączona szczęśliwie komissyia sam przytomny na ten czas w Dubnie xięże ręka swoią własną przy wyrazoney pieczęci podpisawszy we wszystkich approbiuę punctach.

Notandum //

A poniewarz xze jmc Alexander Zasławski czyli to nasladuiąc s.p. Władysława Dominika oycy swego ktory naypierwszy z xięząt Zasławskich targnoł się na dobra duchowne czyli tez z jnszych iakowych Bogu wiadomych przyczyn wziowszy do oycow dermanskich awersyię tey recusavit komissyia y sam prędko potym dla następujących w tym ze roku tureckich y tatarskich jnkursy z Wołhynia do Polskiey w kray bezpieczniejszy odiechał. Oycowie zakonni dziwnie takową xcia umartwieni rezolucyię jdąc świętey cierpliwosci torem do konca roku tego czekali. Tey w siebie będąc suppozycyia ze iako łaskawy pan poruciwszy fomętuiące duchy częścią następioney kary Boga przez attamanską potencyię tknięły zamachow w czym naywięcey modły kapłanow bozych pomagaię jch sprawiedliwey własności uczynic zechcę restytucyę.

Tym czasem brała gorę większą poganska w Rusi potencyia y turcy straszliwe czyniąc excursyę w tych trzech prowincyach Podolu, Wołhyniu y Ukrainie przez wybierany liczny jassir ostatnią grozili dezolacyę zaczym jmm xiędz opat y kapitulni jego oycowie nie maiąc czego dłuzye czekac w Dermaniu procz chyba kaydan tatarskich monaster poruciwszy pustynię po roznych mieyscach rozpierzchnąc się musieli y tak o przywrocenie dobr zakonnych pofturnie zaczęty zpełz jnteres ktorem kiedy by nie ta calamitas dosyć zapewne by musiało.

Roku 1672 sołtan turecki wziol Kamieniec gdzie po świętych wiezdzaiąc obrazach do tey fortecy poganski odprawił tryumf a Kapłan basza w głębszą dysponowany z znaczną woyska partyię prowincyę tak Ruskiego Lwa ustraszył, ze o swoje z nim dyspictuięc całość bez ceremonii musiał kapitułowac lewkami³² ztęd następiły znowu przez miecz y ogien straszliwe ruiny pod ktury czas jw jm xiędz Zuchowski Witebski biskup dermanski archymandryta funduszowy praw zelant wodley tym na tedy zayduięc się Supraslu widząc ze cierpliwość jego nie ma kęca a xcza jmci Alexandra Janusza deklarowana skutku obligacia.

Roku 1672 feria 4 ta post dcam conductus pasilae sollenny przeciwko // xciu jmci personalnie stanowszy czyni w grodzie Branskim manifest ktorego w oryginalnym kontenta extrackie obszernie się wyrazonę y kturę przeswietney ad trutianam³³ wzięć wolnę komissyia.

Notandum.

Tak się agitowała przez lat kilkadziesiąt o dobra zakonnę sprawa dermanska papirami tylko y z nikomych nadziei dymami (ach, z iakową zakonnyx oycow krzywdą Bog to sam wie!) zbywana. Kiedy nakoniec xze Alexander Janusz zachorowawszy w Polsce jn januario 1673 krotko choruięc w dwudziestym trzecim zycia wieku w samey zywey młodosci przeostatni s xięząt Zasławskich zanosił do grobu wszystkie jch w osobie swoią ozdobę.

Przecież w tym razie nie opuszczając umartwienia oycowie okazyc starali się jle moznosci u jo xiężęt Wiszniewieckich jako (post extinentam ex vigili sexudineam Zasławianam) jure collationis protektorom swoych y fundatorow a zeby świętym przesławnych swoych antecessorow nie działo się krzywda jntencyom kołatali przez wszelkie sposoby prob łez usiłowania y modestyi ktorzy tandem wyrozumiawszy służne y sprawiedliwą jch desideria divine potentiae motu byli nakłoneni ze jch y za exoratorow swoych przed Bogiem przyznaną y ut patit w nizey wyrazonych dokumentach do dobr przywroconą odiętych.

Roku 1673 d 25 8 bris z mandatu jo xcia jmci Dymitra Korybuta Wiszniewieckiego belżkiego wwdy tak ze wjmci pana Stanisława na Koniecpolu Koniecpolskiego dolinskiego stty do dobr niesłusznie przez xsię Zasławskie odebranych jntromissia na kturę ex brachio xcia jmci beł wwdy zesłany ad fundum urodzony Dębrowski zbarski gubernator jego jmmci xsiędzu Cypryanowi Zuchowskiemu Witebskiemu biskupowi a opatowi dermanskiemu dobra zdawna do fudacyi należące to iest Biełasow cały a Kunina polowa y Korszowa połowę w moc dzierzanie y uzywanie spokojne na wieczne podaię czasy. Za tym była x. xiężniczka Teofila siostra rodzona Alexandra Janusza ostatniego xcia Ostrogo K.

Roku 1673 4 ta 9 bris w grodzie Łuckim per nobilem Konon Hreczka generałem prowidum zeznana possessia tu dopiro // (niech Panu Bogu będzie chwała) papirowę naszą nadzieie cum ..... tak długi czas martwione wzięły skutek j my przywroceni będąc do sprawiedliwej swoiey własności spokojnie czas niemały bez naymnieyszey prepedąc tych ze dobr zazywali. Od tęd czas nastąpił prawny process za expulsą wprzod z jo xsiężęty Lubomirskiem i a potym Sanguszkami.

*Центральний державний історичний архів України
у Києві. – Ф. 2072. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.52-59.*

¹ Див.узагальнююче дослідження з теми: Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля (українське монастирсько-церковне, світське, крайове літописання XVI-XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище). – К., 2005. Незважаючи на своєрідну авторську методу, книга є, все ж, єдиним поки що прикладом дослідження даної проблематики.

² Виняток становить лише декілька досить давніх публікацій: Иерофей, арх. Историческая записка о Дерманском монастыре // Волинские епархиальные ведомости. Часть неоф. – 1873. – № 8. – С. 181-325; Голубев С. Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся в некоторых монастырях Волынской епархии. Дерманский монастырь // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – Т. 1. – С. 612-619; Фотинский О. Материалы для истории Дерманского монастыря // Волинский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Кн.2. – С. 243-267; його ж. Очерк из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVI – XVIII вв. – Житомир, 1910.

³ Годованюк О.М. З досліджень Дерманського архітектурного комплексу // Українське мистецтвознавство. – К., 1974. – Вип. 6. – С. 190-200; Мыцко И.З. Дерманский культурно-просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине (70-е годы XVI – 30-е годы XVII в.) // Федоровские чтения, 1978. – М., 1981. – С. 47-56; Вуйцик В. Дерманський монастир-фортеця (до питання про час створення) // Лавра. – Львів, 2000. – № 2. – С. 42-48, передрук: Володимир Вуйцик. Вибрані праці: До 70-річчя від дня народження. – Львів, 2004. – С. 292-299; Гуцаленко Т. Три найдавніші інвентарі Дерманського монастиря // Там само. – С. 49-52; Луц В. Інвентарні описи Дерманського монастиря XVI – XVII століття в науковому доробку Володимира Вуйцика // Волинська ікона: Дослідження та реставрація. – Луцьк,

2003. – Вип. 10. – С. 165-166; Бухало Г.В. Дерманський Святотроїцький монастир. – Дубно, 1990; Єфімчук Ф. О. Нариси історії дерманських шкіл (До 400-ліття Дерманської школи та друкарні). – Дермань, 2002; Гнатюк Л. Монастирі і храми в системі оборонних споруд середньовічної і ранньомодерної Волині // Релігія і церква в історії Волині. Збірник наук. праць / Під ред. В.Собчука. – Кременець, 2007. – С. 240-241.

⁴ Лопачька Н.М. Дерманський монастир та міжконфесійна боротьба на Волині в кінці XVI – першій половині XVII століття. – Автореф. дис. канд. іст. наук: 09.00.11 / Національний ун-т "Острозька академія". – Острог, 2007.

⁵ Лопачька Н.М. Культурно-просвітницька та видавнича діяльність Дерманського монастиря в другій половині XVI – першій третині XVII століття // Наукові записки Національного університету "Острозька Академія": Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4. – С. 230-236; Її ж. Дерманський монастир та міжконфесійна боротьба на Волині (друга половина XVI – перша половина XVII століття) // Там само. – Острог, 2006. – Вип. 6. – С. 101-112; Її ж. Проблеми становлення та організації Дерманського Сято-Троїцького монастиря на Волині (друга половина XVI – перша половина XVII століття) // Література та культура Полісся: Сторінки історії і культури Полісся та України в сучасному висвітленні. – Ніжин, 2005. – Вип. 28. – С. 195-201; Її ж. Особливості управління та господарсько-адміністративного влаштування Дерманського Святотроїцького монастиря на Волині в XVI – XVII ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського. Серія: Історія. Зб. наук. праць. – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 23-26.

⁶ Відомою є давня праця про монастир Малевича, яка друкувалася на сторінках "Волинських єпархиальних ведомостей". Див також сучасні дослідження С.Горіна. – Горін С. Жидичинські архимандрити Балабани // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Т. 251. – Львів, 2006. – С. 112-161; його ж. Архимандрити Жидичинського Миколаївського монастиря в 40-х рр. XVII сторіччя // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. X. – Дрогобич, 2006. – С. 675-581; його ж. Архимандрит Жидичинського Миколаївського монастиря Йосиф Баковецький (1626-1632) // Релігія і церква в історії Волині. Збірник наук. праць / Під ред. В.Собчука. – Кременець, 2007. – С. 86-96.

⁷ Наукова література про діяльність Мелетія Смотрицького на Волині є досить відомою. Вкажемо лише, що найновіші матеріали в дослідженні проблеми опублікував М.Довбищенко. – Див.: Пам'ятки. Архів Української церкви: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М.В.Довбищенко. – Вип. 1. – К., 2001. Варто пам'ятати також і про забуту, але дуже цінну статтю М.Трипольського: Трипольский Н. Дерманский архимандрит Мелетий Смотрицкий, его сочинения и надгробная надпись на его могиле в Дермани // Волинский Историко-Археологический Сборник. – Вип. 1. – Почаев-Житомир, 1896. – С. 1-7. Цікавими в останньому контексті є листи митрополита Йосифа Рутського у Рим 2.08.1634 р., а також папського нунція в Речі Посполитій Віцекомеса до кардинала Барберіно 28.03.1635 р., в яких засвідчене чудо в Дермані, що сталося після смерті Мелетія Смотрицького. – Monumenta Ucrainae Historyka. – Vol.XI. – Romae, 1974. – P.91-94, 133-136.

⁸ Biblioteka ordynacyi Krasieńskich. Muzeum Konstantego Swidzińskiego. – Warszawa, 1876. – T.2. – S. 201-202.

⁹ Гуцаленко Т. Три найдавніші інвентарі Дерманського монастиря // Лавра. – Львів, 2000. – № 2. – С. 49-52.

¹⁰ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В.Атаманенко; Ред. Л.Винар. – Острог, 2004. – С. 43-46.

¹¹ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук. – Київ-Старокостянтинів, 2001. – С. 117.

¹² Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В.Атаманенко; Ред. Л.Винар. – С. 155-163. Оригінал джерела зберігається в фонді “Архів Сангушків” Краківського державного архіву.

¹³ Там само. – С. 329-333.

¹⁴ Див.: Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990. – С. 87; Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р. – Дрогобич, 2004. – С. 183.

¹⁵ У листі князя Владислава Заславського від 20.02.1630 р. на підтвердження прав Мелетія Смотрицького на Дерманський монастир сказано, що ці права надав йому померлий київський воєвода Олександр Заславський. – Див.: Пам'ятки. Архів Української церкви: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М.В.Довбищенко. – № 217. – С. 184.

¹⁶ Див. про його номінацію лист митрополита Йосифа Рутського 1634 р., який уміщує розпорядок і правила життя монастирської братії: Пам'ятки. Архів Української церкви: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М.В.Довбищенко. – № 270. – С. 223-224. Про Яна Дубовича див.: Скрутень Й. Життєписи Василян (Виймок з рукописного збірника митр. Льва Кишки) // Записки Чина Св.Василія Великого. – Жовква, 1925. – Т. I. – Вип. 2-3. – С. 285-286; Słownik polskich teologów katolickich. – Т.1. – Warszawa, 1981. – S. 432; Wagilewicz D.J. Pisarze polscy Rusini / Do druku przygotował i przedmową poprzedził R.Radyszewskij. – Przemyśl, 1996. – S. 54-60; Stradomski J. Spory o “wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej. – Kraków, 2003. – S. 53, 85, 92, 101, 104, 117, 129, 132, 133, 212, 222, 224, 228, 229, 249, 250, 253, 255, 256, 267. Відомо також про його конверсію в римо-католицизм. Проте існують документальні свідчення про те, що він залишився уніатом. – Пам'ятки. Архів Української церкви: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М.В.Довбищенко. – № 353. – С. 279; Лопачька Н.М. Дерманський монастир та міжконфесійна боротьба на Волині в кінці XVI – першій половині XVII століття. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – С. 15.

¹⁷ Так у тексті.

¹⁸ У тексті eitam.

¹⁹ Так у тексті.

²⁰ Так у тексті.

²¹ Так у тексті.

²² Так у тексті.

²³ Так у тексті.

²⁴ Так у тексті.

²⁵ Так у тексті.

²⁶ Так у тексті.

²⁷ Так у тексті.

²⁸ Так у тексті.

²⁹ Так у тексті.

³⁰ Так у тексті.

³¹ Так у тексті.

³² Так у тексті.

³³ Так у тексті.

Михайло Довбищенко.

Рукописна “Хроніка Дерманського монастиря” (1511-1673 pp.).

У статті публікується рукописне джерело, віднайдене в маєткових документах монастирського архіву, який зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Києві. У вступній частині публікації подано коротку історіографію історії монастиря, огляд публікації джерел та охарактеризовано інформативний потенціал рукопису. Його текст подається мовою оригіналу (старопольська мова з вкрапленнями латинської).

Mykhailo Dovbyshchenko.

The Manuscript “Chronicle of Derman Monastery” (1511-1673 A.D.).

The article consists of the publication of a hand-written source, discovered in the patrimonial documents of the monastery’s archives kept in Ukraine’s State Central Historical Archive in Kiev, and the introductory note. In the latter the author presents a short historiography of the monastery’s past, a review of the published sources, and characterizes the informative potential of the manuscript, which text has been published in the original (its language being Old Polish with insertions in Latin).

ЛЮСТРАЦІЯ ДРОГОБИЦЬКОГО СТАРОСТВА 1621 р.

Корпус писемних джерел до історії Дрогобича та його околиць першої половини XVII ст. досить добре відомий, хоча, радше йдеться про його загальну обмеженість та навіть фрагментарність. Тут нагадаємо про опублікований Ф. Гонткевичем дипломатарій Дрогобича¹, а також стосторінковий нарис історії міста від його заснування до середини XVII ст. Г.Полячкувни². Якщо XVI ст. залишило нам у спадок значний джерельний масив (інвентар 1537-1538 рр., фрагмент раєцької книги 1542-1563 рр., 47 локаційних грамот та декретів, ревізія 1568 р., дві люстрації та ін.³), то цього не скажеш про XVII ст. (з досліджуваної тут першої половини століття збереглося лише якихось два десятки підтверджувальних привілеїв та розмежувальних декретів⁴, а також один поборовий реєстр⁵)⁶.

Адміністративно-правові та статистично-господарські джерела (інвентарі, люстрації та ревізії) є однотипними за формою та характером уміщеної інформації, хоч і були покликані до життя різними причинами. Це були добре знані і апробовані роками форми контрольної документації королівщин. Вони дуже інформативні: містять відомості про соціальну структуру населення, форми і види господарства та ремесла, економічне та громадське життя міста, нарешті, є добрим джерелом статистичної інформації. На нашу думку, студійовані джерела не використані повністю дослідниками історії міста.

У сучасній українській історіографії про люстрацію Дрогобицького староства 1621 р. існує згадка в узагальнюючій праці Р.Майбороди, яка вказала на місце зберігання оригіналу рукопису⁷. Здебільшого, історики не звертали увагу на джерело з причини його малоінформативності. Єдиним, хто широко послуговувався люстрацією був, очевидно, Маврицій Горн, автор численних праць з історії Червоної Русі кінця XVI – першої половини XVII ст.⁸ Так, найбільше джерело прислужилося дослідникові у згаданій монографії про економічні наслідки татарських нападів на Русь, у якій з'ясовано обставини проведення люстрації 1621 р., через рік після ординського нападу⁹.

Дрогобицьке староство у 1594-1624 рр. обіймав Миколай Данилович, який наприкінці своєї кар'єри здобув уряд коронного підскарбія¹⁰. Посідаючи ряд інших державних урядів, староста, зрозуміло, в Дрогобичі не резидував. Проте цікавим є те, що він успадкував староство від дружини, Гелени Уханської (дочки Павла і Анни Гербуртівни), а разом – і маєток у Рихтичах під Дрогобичем. Причому, разом із сусідніми Михайлевичами та Далявою, Рихтичі творили Рихтицьку маєтність, яка півколом оточувала Дрогобич з північного заходу. Саме Даниловичі (у 1632-1650 рр. старостою був Ян Миколай Данилович¹¹, син Миколая) в XVII ст. збудували в Рихтичах новий замок чи, імовірно, бароковий палац, який згорів 1702 р. Нечисленні маєтки магнатів та багатой шляхти на Дрогобиччині сусідували з коронними маєтками і, до певної міри, створювали конкуренцію державному господарству в селах староства.

Наведемо факти з історії Дрогобицького староства першої третини XVII ст., які дозволяють глибше зрозуміти контексти досліджуваного періоду. Найцікавіші з них стосуються історії місцевих католицьких і православних святинь, братств, міжконфесійних і міжстанових стосунків та книжної культури міста. Так, наприклад, священник церкви Св.Юрія Павло Терлецький 2.05.1612 р. протестував проти уніатського перемишльського єпископа Атанасія Крупецького¹². 20.05.1619 р. отець Терлецький з сином Симеоном передав церкву в опіку (фактично – у власність) братству¹³. 1627 р. дрогобицькі братчики надіслали листа до перемиського братства Св.Трійці, який був переданий також і стрийському братству¹⁴.

У першій половині XVII ст. дрогобицькі міщани продовжували активно чинити опір місцевій шляхті, яка постійно втручалася у міське життя і кривдила міщан. Добре відомі неодноразові збройні сутички міщан зі шляхтою, розгул якої на терені Дрогобиччини наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. набрав великих масштабів. Як показав В.Лозинський, дуже неприємним сусідом дрогобичан була численна родина Рамултів¹⁵, що здійснювала набіги на місто і творила відверті насильства. 1603 р. Рамулти напали в Дрогобичі на руських священників, поранивши двох, а третього – раневицького попа Федора – вбили. При найпершій оказії дрогобичани помстилися, напавши на двох Рамултів, і жорстоко їх побили. Шляхтичі дивом урятувалися від смерті, сховавшись у костьолі¹⁶. 1604 р. Якуб і Мацей Рамулти вчинили збройний напад на бургомистра Якіма Кравця і на простолюду. Міщани знову дали їм відсіч і обстріляли з рушниць при спробі останніх схватитися у костьолі¹⁷. 1617 р. близько 50-ти озброєних міщан напали на маєток шляхтича Станіслава Унятицького в с.Унятичах. Подібні збройні сутички відбувалися між дрогобичанами та іншими шляхтичами, що жили в місті і навколишніх селах¹⁸.

Про свавілля шляхти на території Дрогобицького і сусіднього Самбірського староств свідчать факти, наведені А.Кучерою. Так, 1610 р. Самбірський повіт став тереном боротьби між Станіславом Стадницьким (“Чортом”) і його противниками. У боротьбу, в результаті котрої “Чорт” загинув 20.08.1610 р. у Тарнаві між Добромилем і Хировом, на боці Стадницького втрутилася угорська шляхта, яка перейшла Бескиди і встигла знищити кілька сіл в околицях Самбора і Дрогобича, грабуючи і палячи все на своєму шляху¹⁹. Розбої продовжувалися і в наступні роки.

Незважаючи на доволі несприятливі умови, розвиток міста і староства не припинявся. Досить вагомим був і розвиток культури та книжності. Так, з кінця XVI – початку XVII ст. походять дві рукописні книги з Дрогобича – апостол і євангеліє, – які переписав Василь Богоносик, стрийський дяк²⁰. 1606 р. священник Василь переписав у дрогобицькій церкві Св.Трійці “Бесіди Євангельські” Йоана Золотоустого²¹. У київських архівосховищах віднайшлася ще одна рукописна книга отця Василя – “Сборник цвітоносний” 1610 р.²² До початку XVII ст. відноситься ще один рукописний кодекс – типікон (устав), куплений 1612 р. невідомим Лаврентієм у Василя в Дрогобичі (тепер зберігається в науковій бібліотеці румунської Академії наук). На думку Я.Ісаєвича, Василя з Дрогобича, автора рукописних книг, можна ідентифікувати з Василем Олексієвичем Дрогобичем, членом Львівського Успенського братства, а також зі згаданим Василем Богоносилом²³. До цієї інформації варто додати, що за протокольним записом львівського братства 1601 р. на Василя Дрогобицького надходили скарги, у зв’язку з перенесенням ним внутрішніх справ братства до світського уряду, а також на те, що він “зрадливе” ходив до архімандрита Матфея²⁴.

З джерел про діяльність місцевих братств згадаємо, що під 1611 р. ретроспективно згадується суперечка між братством церкви Воздвиження Чесного Хреста і міщанами²⁵.

Історія фарного костьолу в Дрогобичі знайшла відображення у першій візитації Перемишльської дієцезії, яку провів 1637 р. перемишльський канонік Фридерик Аламбек²⁶.

Цікаво, що поблизу мурованого костюлу 2 грудня 1540 р. був посвячений відбудований дерев'яний “костюлик”, який отримав титул Непорочного Зачаття Найсвятішої Діви Марії, Св.Св.Варвари, Отилії і Всіх Святих Дівичь. Храм мав три вівтарі, цвинтар, сад із садибою²⁷. Отже, у першій половині XVII ст. місто мало дві римо-католицьких святині. Відомо також про п'ять руських православних церков.

У 20-30-х рр. продовжувався процес інституційного становлення дрогобицьких цехів. Так, 16.10.1634 рр. був затверджений статут слюсарського цеху²⁸.

Дрогобицьке староство востаннє перед 1621 р. люструвалося 1570 р.²⁹ Відома в літературі люстрація Руського воеводства 1616 р., вочевидь, староства не торкнулася (можливо, акт не зберігся). Люстрація Руського воеводства 1628 р. також обійшла Дрогобицьке староство. На окресленому тлі публікована люстрація староства 1621 р. має виняткове значення.

Назагал, перша третина XVI ст. була для краю часом великих потрясінь і випробувань: 1600-1602, 1621-1622, 1624 і 1630 рр. характеризуються в історії Речі Посполитої як час неврожаїв, голоду, дорожнечі, заразних хвороб та ін. Так, наприклад, 1622 р. у сусідньому Стебнику одразу після татарського наїзду розпочалася інфекційна хвороба, яка в того-часному джерелі названа як “морове повітря”. Унаслідок епідемії в селі вимерло 9 родин селян. Про фатальні наслідки епідемії говорилося на вишенському шляхетському сеймику 22.12.1622 р.³⁰

Як уже мовилося, люстрація 1621 р. була проведена після ординського нападу 1620 р. Про сам напад у літературі не збереглося якихось докладних свідчень. Зате про його наслідки інформації більше. Як свідчить сама люстрація, він був дошкульним, але порівняно не важким. Властиво, про Дрогобич сказано лише, що річна сума провенту з нього є незмінною з 1569 р. і становить 229 злотих. В описах сіл найціннішою є вказівка на те, що облікуються маєстності, зафіксовані “по татарському спустошенню”. Такої вказівки не подано щодо міста, тож припускаємо, що напад ординців його не торкнувся. Це стверджує також і М.Горн, який спеціально досліджував питання³¹. Проте, за свідченням дрогобицьких райців 10.02.1621 р., місто таки зазнало певних шкод³². Припускаємо, що нападники пограбували дрогобицькі передмістя, не ризикнувши штурмувати міські укріплення. Особливо грізним для них були укріплення довкола костюлу, а також сам костюл і вежа біля нього – чи не єдині на той час муровані оборонні споруди середмістя. Вважаємо, що й інші напади 20-х років не були загрозливими для згаданих оборонних укріплень. Так, у візитаційному протоколі місцевого костюлу 1636 р. красномовно сказано: “Valla ac fossa sufficient contra vim Tartarorum”³³.

Люстрація 1621 р. містить багатий матеріал до історії населених пунктів староства. Передовсім, відзначимо інформацію про спалення сіл довкола Дрогобича. Так, люстрація фіксує напади на 11 з 12-ти сіл староства: повністю вціліло тільки село Тинів (село “ціле і неспустошене від неприятеля”). Як правило, напад на те чи інше село характеризується загальним “по спустошенню...”, далі перелічується те, що залишилось. Здебільшого, нападники “вибирали” (термін джерела) осілих підлеглих державних селян, а також загородників (якщо такі були). Об'єктом грабунку були корчми (зафіксовано пограбування корчм у Сільці, Трускавці, Раневичах, Болехівцях; корчма у Модричах у якийсь спосіб вціліла), а також церкви (пограбування церков названо нищенням місцевих попів: у Трускавці, Модричах, Уличному). Також у Трускавці та Стебнику знищено жупи. Щодо загальних характеристик, якими позначено ситуацію в селах староства, то переважає інформація про зменшення числа осілих та їх податків. У деяких випадках конкретна інформація взагалі відсутня: наприклад, у Губичах спустошення як факт лише згадується. Вочевидь, найбільше постраждав Стебник: люстратор двічі повторив, що село знесено внаслідок

“incursia tatarska”. Досить красномовною є інформація про спалення Трускавця: з 15,5 лану спустошеними було 9, зі 6 загородників “одні забрані, а інші спустошені”, була спалена корчма, пограбоване попівство, жупа. Про нищення фільварку у Стебнику інформацію прокоментовано у такий спосіб: “Стебницький фільварок знесений татарами, через спустошення села і забрання людей його не засіяно”.

Відзначимо також, що Дрогобич зазнав спустошення між 1622 і 1624 рр.³⁴, а напади 1624-1626 рр. вважаються найбільш руйнівними: у Перемишльській землі було спалено 60 населених пунктів, у тому числі й Дрогобич і навколишні села³⁵. Наслідки спустошень 20-х рр. знайшли відображення і в сумах поборового реєстру 1628 р.

Інформація про села староства здебільшого є бідною. Крім згаданого, вкажемо на важливість фіксації суспільного устрою кількох сіл. Так, у Губичах приблизно півсела перебувало на німецькому праві, а пів – на волоському. З докладних фактологічних свідчень про податки та їх зменшення внаслідок набігу відзначимо те, що люстратор постійно порівнює ситуацію з люстрацією 1569 р., хоча саме під цим роком староство не люструвалося: люстрації датуються 1564-1565 і 1570 рр., а в 1568 р. була проведена ревізія староства³⁶. Описи деяких сіл є докладнішими, інші – малоінформативні, що не знаходить поки що жодного пояснення.

У структурному плані, можна виділити опис Дрогобича (чи майже повну його відсутність), описи сіл, а також окремі сюжети про млини, ставки і фільварки староства. Млини фіксуються у Дрогобичі (їх було кілька, але не розтлумачено, скільки саме), Сільці, Губичах, Раневичах, Дерезичах і Станілі; всі вони, крім дрогобицьких, постраждали від нападу. Про ставки сказано лише, що вони облікуються згідно з давнішою люстрацією, причому один ставок з саджавкою належить старості. Фільварки функціонували в Дрогобичі, Сільці, Стебнику, причому, стебницький фільварок надзвичайно постраждав від нападу. Джерело фіксує вирощування в фільваркових господарствах озимого жита, пшениці, ячменю, вівса, татарки, гороху.

Люстрація має певне значення для уточнення розмірів староства. Отже, до його складу входило 12 сіл (подаємо їх перелік у послідовності, застосованій у джерелі): Солець, Трускавець, Губичі, Станіля, Модричі, Раневичі, Уличне, Тинів, Добрівляни, Дерезичі, Стебник, Болехівці. Ту ж саму кількість подає і найближчий до люстрації поборовий реєстр 1628 р., проте дещо в іншій послідовності³⁷. Тут зазначимо, що розміри староства в XVI ст. були більшими (так, до його складу входив Меденицький ключ, незаконно відторгнутий старостою Стажеховським). Назагал, Дрогобицьке староство вважається одним із найменших у Перемишльській землі Руського воеводства. За джерелами першої половини XVII ст., межі староства окреслюються так. У районі Волощі воно межувало з Самбірським староством, від Волощі і берега наддністрянських боліт границя впиралася в Дністер до села Мости, включаючи частину правого берега (так зв. Дністрик). Далі староство межувало з Перемишльським староством по долині Дністра до вододілу між Колодницею (в Дрогобицькому повіті) і Вівнею (в Стрийському повіті). На заході від П'ятничан границя повергала на південний захід через так зв. Білецький Ліс поблизу села Більче. На схід від Кавська і північ від Нежухова і Голобутова границя перетинала річку Колодницю і йшла в напрямі до села Уличне, яке обходила широким колом. Далі йшла лісистою ділянкою між річкою Стинівкою (притока Стрия) і джерелами приток Тисьмениці, Летнянки і Колодниці. З півночі границя оточувала Орів і платформою заввишки 817 м. входила на гору Цюх (939 м.), доходячи біля Мражниць до Бухового Долу. Як уважають видавці поборового реєстру 1628 р., на території Дрогобицького староства залишалися місцевості: Волоща і Мости, Монастирець, Тершаків, Горуцьке, Раделичі, Криниця, Більче, Волиця,

Кавське, Гаї Вижні, Уличне, Доброгостів, Трускавець, Тустановичі і Мражниця³⁸. Частина з них, як буде показано далі, до королівщин не належали.

До цієї інформації варто додати, що досить близько до Дрогобича підступали маєтки Самбірської економії: наприклад, село Лішня в цей час належало до Підбузької країни економії³⁹, а також Нагуєвичі⁴⁰ і Грушів. Поблизу знаходилися також маєтки багатой шляхти: село Унятичі належало Унятицьким; Гаї Вижні і Гаї Нижні, Почаєвичі і Волоща – Янові Коритку; Янові Казимиру Стадницькому належали Снятинка, частина Тустанович, Вацевичі; Янові Миколаю Даниловичу – Рихтичі⁴¹ та ін. Причому, маєтки Даниловичів і Стадницьких відносяться до групи великої шляхетської власності. Назагал, на території Перемишльської землі в XVII ст. цілковито домінувала саме велика шляхетська власність, а не дрібна середньої і дрібної шляхти. Цікаво, що королівщини на території землі становили лише 25,87% (сюди відносяться також і маєтки Самбірської економії)⁴².

Публікована люстрація є рукописом, який зберігається в фонді “Архів коронного скарбу” Архіву давніх актів у Варшаві. Джерело писане однією рукою старопольською мовою з незначними вкрапленнями пізньосередньовічної латини.

Відзначимо також велику наукову та інформативну цінність публікованої люстрації, досить відмінної за змістом від люстрацій Дрогобицького староства XVI-XVII ст. Передовсім джерело цінне з точки зору реконструкції адміністративного поділу краю, а також вивчення соціально-економічних відносин. Разом з іншими джерелами люстрація дозволяє здійснити глибшу реконструкцію історії регіону першої третини XVII ст., дійти до глибинних засад тогочасного життя, зрозуміти мотивацію подій і діяльності тогочасного суспільства.

¹ Gątkiewicz F. Z archiwum Drohobycza. Zbiór przywilejów, aktów granicznych, lustracji, memoriałów ipt. – Drohobycz, 1906.

² Księga radziecka miasta Drohobycza 1542-1563. Z papierów pośmiertnych ś.p.Stefana Sochaniewicza, wydała Helena Polackówna. Zabytki Dziejowe. – Wydanie Tow. Nauk. we Lwowie. – T.IV. – Z.1. – Lwów, 1936.

³ Див. про це докл.: Тимошенко Л. Дрогобич в адміністративно-правових та статистичних джерелах XVI-XVII ст. // Drohobycz miasto wielu kultur / Pod. red. W.Bonusiaka. – Rzeszów, 2005. – S. 60-76.

⁴ Підраховано за: Gątkiewicz F. Z archiwum Drohobycza. Zbiór przywilejów, aktów granicznych, lustracji, memoriałów ipt. – S. 189-206.

⁵ Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku. Wyd. Zdizslaw Budzynski i Kazimierz Przybos. – T.I. – Cz.I. – Rzeszow, 1997.

⁶ Див. докл.: Тимошенко Л. Дрогобич в адміністративно-правових та статистичних джерелах XVI-XVII ст. – S. 60-76.

⁷ Люстрації королівщин українських земель XVI-XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Уклала Раїса Майборода. – К., 1999. – С. 208.

⁸ Див. основні монографічні праці: Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964; ten że. Ruch budowlany w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550-1650 na tle przesłanek urbanizacyjnych. – Opole, 1968; ten że. Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600-1647 na tle stosunków gospodarczych. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972; ten że. Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskiem feudalnym w latach 1600-1648. – Cz.I: Zbiegostwo i zbójnictwo karpackie. – Opole, 1974; Cz.II: Chłopi dóbr koronnych w walce przeciw zwiększaniu robocizn i danin. – Opole, 1976; Cz.III: Opór chłopski w dobrach szlacheckich wystąpienia włościan przeciw obcym panom. – Warszawa-Wrocław, 1982; ten że. Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.: Działalność gospodarcza na

tle rozwoju demograficznego. – Warszawa, 1975. На нашу думку, внесок історика в дослідження суспільних відносин Руського воєводства (незважаючи на помітний ухил в бік класової історії) досі не оцінений належним чином. Див. про нього: Horn Маугусу // Współczesni uczeni polscy. Słownik biograficzny. – Т.ІІ. – Warszawa, 1989. – S. 78 (у довідці згадано 278 праць ученого).

⁹ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną. – S. 138-139. Див. також близьку до теми статтю: Horn M. Epidemie chorób zakaźnych na Rusi Czerwonej w latach 1600-1647 // Studia Historyczne. – Kraków, 1968. – Rok XI. – Z.1(40). – S. 13-31.

¹⁰ Див. про нього: Księga radziecka miasta Drohobycza 1542-1563. Z papierów pośmiertnych ś.p.Stefana Sochaniewicza, wydała Helena Polaczkówna. – S. 44; Tyszkowski K. Daniłowicz Mikołaj // Polski słownik biograficzny. – Kraków, 1938. – Т. IV. – S. 416-417; Urzędnicy województwa ruskiego XIV-XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / Oprac. K.Przyboś. – S. 118, 323; Целуйко О. Землеволодіння родини Даниловичів: формування та розвиток // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Зб-к наук. праць. – Львів, 2003. – С. 54-76; його ж. Коронний підскарбій Миколай Данилович // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Зб-к наук. праць. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 32-40. Про подальшу долю Даниловичів див.: Gmiterek H. Podział dóbr Daniłowiczów w 1675 roku // Res Historica / Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej. – Т.23. – Lublin, 2006. – S. 29-34.

¹¹ У період 1624-1632 рр. староство знаходилося в урядуванні Ермолая Лігензи, найменш знаного серед урядників староства у XVII ст. До слова, у відомих реєстрах дрогобицьких старост (Г.Полячкувни та ін.) він не числиться.

¹² Боротьба Південно-Західної Русі і України проти Ватикану і унії (X – початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів. – К., 1988. – № 152. – С. 203.

¹³ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 14. – Оп.1. – Спр.101. – С. 777-778. Акт був облятований в перемишльських земських актах міщанином, старшим братства Максимчаком 1631 р.

¹⁴ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К, 1883. –Т.1, приложение. – С. 295; Isajewicz J. Bractwa cerkiewne w diecezjach przemjskich obrzadku wshodniego w XVI-XVIII wieku //Polska – Ukraina: 1000 lat sasiedztwa. – Т.3. – Przemysl, 1996. – S. 67.

¹⁵ Шляхтич Ян Рамулт володів маєтком Дмитровичі біля Радимна у Пшеворському повіті. Каспер і Мацей Рамулти володіли поблизу Дрогобича маєтком Старе Село (пізніше – Вацовичі, тепер – Залужани), 1614 р. їх маєтки викупив Адам Стадницький. Див.: Rejestr pobogowy ziemi przemyskiej z 1628 roku. Wyd. Zdzislaw Budzynski i Kazimierz Przybos. – Т.І. – Cz.I. – S. 162. Рамулти залишили помітний слід в культурі краю: 1572 р. в дрогобицькому костьолі був споруджений надгробок Катерини Рамултової, робота майстра Себастьяна Чешка. Див.: Петрушак Н. Скульптурний декор надгробка Катерини Рамултової з Дрогобицького костьолу Св.Бартоломея // Drohobycz wielokulturowy / Red. M.Dąbrowski, W.Meniok. – Warszawa, 2005. – S. 251-260.

¹⁶ Lozinski W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej polowie XVII wieku. – Т.1. Czasy i ludzie / Wyd.3. – Lwow, 1913. – S. 94.

¹⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.320. – С. 527-529.

¹⁸ Ісаєвич Я.Д. З історії суспільно-політичної боротьби у місті Дрогобичі в XVI ст. //З історії західно-українських земель. – Вип. 5. – К., 1960. – С. 28.

¹⁹ Kuczera A. Samborszczyzna. – Т.1. – Sambor, 1935. – S. 304.

²⁰ Кодекси зберігалися в колекції, зібраній А.Петрушевичем (тепер відділ рукописів ЛНБ ім. В.Стефаніка). – Свенціцький І. Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича // Українсько-руський архів. Т. 7. – Львів, 1911. – С. 139, 144.

²¹ Петров Н.И. Описание рукописных изданий, находящихся в городе Киеве. – Вып. 2. – М., 1904. – С. 69-70. Як свідчить передмова, текст було перекладено з грецької церковнослов'янською Максимом Греком 1524 р. За вкладним записом 1653 р., книга була продана у Львові російському послові, вивезена ним до Московії, зати́м подарована ржевським намісником Богданом Хитрово Троїцькому монастирю в Моти́ково на Рязанщині. – Петрушевич А.С. Сводная Галичско-русская летопись. – Ч.1. – Львов, 1887. – С. 30-32.

²² Дата і авторство встановлені за прикінцевою припискою. – Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в гор. Киеве. – Вып. 2. – М., 1891-1904. – С. 69-70. Ідеться про збірку візантійських проповідей, перекладених старослов'янською мовою в Афонському монастирі. До тексту проповідей додано “Слова преложения” відомого давньоруського письменника Кирила Турівського. Книга з Дрогобича зберігається тепер у ЦНБ ім.В.Вернадського в Києві.

²³ Ісаєвич Я. Дрогобич у XVII – XVIII ст.: з джерел про побут і культуру міського населення // ДКЗ. – Вип. VIII. – Дрогобич, 2004. – С. 204.

²⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч.1. – Т. XI. – К., 1904. – С. 65.

²⁵ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. – Dyplomaty. – N 262. – К.1-2. Див. також: Dziwik K. Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. – Cz.II. Dokumenty z lat 1573-1787. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968. – № 410. – S. 72.

²⁶ Джерело вперше використав Т. Трайдос. – Див.: Trajdos T.M. Uposażenie fary w Drohobyczu // Пłaj. – 1996. – N 13. – S. 86-113; ten że. Ołtarze fary drohobyckiej w świetle dawnych wizytacji // Пłaj. – Т.13. – 1996. – S. 114-130; ten же. Fara drohobycka – dwa uzupełnienia // Пłaj. – Т.15. – 1997. – S. 188-190.

²⁷ Trajdos T.M. Uposażenie fary w Drohobyczu. – S. 112. Джерело інформації: Archiwum Diecezjalne w Przemyślu. – Sygn.157. Status antiquus Ecclesiae Parochialis Drohob. – S. 1335-1336.

²⁸ Статут не зберігся, проте свідчення про нього знайшло відображення в люстрації Дрогобича 1661-1665 рр. – Lustracja wojewódstwa Ruskiego. 1661-1665. – Cz.I. Ziemia Przemyska i Sanocka / Wyd. K.Ałamowski i W.Kaput. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. – S. 165-169.

²⁹ Джерело опубліковане: Жерела до історії України-Руси, видає археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. – Т. VII: Люстрація королівщин в руських землях корони з р.1570 / Описи королівщин в руських землях XVI віку, видані під редакцією Михайла Грушевського. – Т. IV: Люстрація 1570 р. – Львів, 1903. – С. 240-256.

³⁰ Horn M. Epidemie chorób zakaźnych na Rusi Czerwonej w latach 1600-1647 // Studia Historyczne. – S. 19-20, 27, 29. Незважаючи на те, що матеріали шляхетських сеймиків Руського воеводства першої третини XVII ст. збереглися погано, їх свідчення є дуже важливими. Тим більше, що тематика питань, які розглядалися на сеймиках, є досить різноманітною. Так, наприклад, інструкція Холмського сеймику від 22.08.1611 р. згадує пограбування шляхти Самбірського і Дрогобицького повітів. – Див.: Винниченко О. Матеріали сеймику Холмської землі останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. // Записки НТШ. – Т. 238. – Львів, 1999. – С. 420.

³¹ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną. – S. 25.

³² Ibid. – S. 46.

³³ Цит. за: Zaucha T. Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii, Sw.Krzyża i Sw.Bartłomeja w Drohobyczu // Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. – Т.6. – Cz.1. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Kraków, 1998. – S. 41.

³⁴ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną. – S. 42; Horn M. Epidemie chorób zakaźnych na Rusi Czerwonej w latach 1600-1647. – S. 19.

³⁵ Див. детальніше: Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwona. – S. 25, 42, 46, 47, 72-73, 137-139, 141.

³⁶ Див. докл.: Смуток І., Тимошенко Л. Інвентар Дрогобицького староства 1568 р. // ДКЗ. – Вип. X. – Дрогобич, 2006. – С. 519-524.

³⁷ Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku. Wyd. Zdisław Budzynski i Kazimierz Przybos. – Т.І. – Cz.I. – S. 189-190. Видавці джерела у вступі видання помилково написали, що староство складалося з 1-го міста і 13-ти сіл. – Там само. – С. LIII.

³⁸ Там само. – S. XLVII.

³⁹ Див. про це докл.: Тимошенко Л. Село Лішня (з Монастирем Лішнянським). Исторична довідка // Бойківщина: Науковий збірник. – Дрогобич, 2007. – Т. 3. – С. 228-237.

⁴⁰ Див.: Стецик Ю. Історія Нагуєвич – родинного села Івана Франка (до кінця XVIII ст.) // ДКЗ. – Вип. IX. – Дрогобич, 2005. – С. 18-30.

⁴¹ Див. докл.: Тимошенко Л. Село Рихтичі. Исторична довідка // Бойківщина: Науковий збірник. – Дрогобич, 2007. – Т. 3. – С. 238-242.

⁴² Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku. Wyd. Zdisław Budzynski i Kazimierz Przybos. – Т.І. – Cz.I. – S. L, LI, LXVII.

STAROSTWO DROHOBYCKIE

Ktorego ante Constitutionem Anni Milles[si]mi sexcentes[si]mi primi po[sze]szorem iest Jasnie Wielmożny pan Mikołaj z Zurowa Daniłowicz Podskarbi Corony

MIASTO DROHOBYCZ

Z miasta wedle Lustrathey An[no] 1569 przychodziło Prowentu rocznego fl. 229/7/9
Summa Prowentu z Miasta fl. 229/7/9

WSI DO STAROSTWA NALEŻĄCE

WIES SOLEC

W tey wsi było ludzi osiadłych na Ła

//64//

nach N[umero] 11. Przychodziło Prowentu rocznego z niey

podług dawney Lustrathey

fl. 91/16/9

teraz po spustoszeniu tatarskim

Zostało poddanych osiadłych na Łanach N[umero]

3 ½

Płacą Czynszu z Łanu p[er] Marc[am] 1. Kur z Łanu po 2

Kur p[er] denar 9

fl. 5   21   9

Zagrodnikow było N[umero] 9 ktorych Tatarowie wybrali

Statiey Gromada daie

fl. 0   15

Koledy

fl. 0   12

Karczma Czyniła fl. 12. Teraz spustoszona iest

Za Sianożęci

fl. 2   10

Zuppa przy tey wsi czyni

fl. 20

Tam ze druga sol rzeczona Koszowa Czyniła
 fl. 22/6. Teraż za spustoszeniem nie uczyni tylko fl. 10
 Surowice Czyni fl. 10
 Pomierne od wozow z pułmiarkow fl. 4 6
 Summa z tey Wsi wedle Revisiey
 terazniejszey fl. 53/4/9

Wies Truskawiec

Zasiadła ta wieś na Łanach N[umero] 15 ½. Przychodzi
 //64v//
 ło zniey Prowentu rocznego według Lustratyei da
 wney fl. 141/1
 Teraż po spustoszeniu
 Zostało wolnych Łanow N[umero] 9. Płacą Czynszu z Ła
 nu po fl. 4
 Tywon ktory siedzi na pułanku nie daie nic tyl
 ko posługi Dworskie odprawuie
 Zagrodnikow było N[umero] 6 ktorzy płacili Czynszu po
 gr 15. Z ktorych iedni zabrani są drudzy spustoszeni
 Statiey Gromada wszytka składała fl. 6/28
 Teraż dla spustoszenia ý wybrania ludzi nie
 może wiecý składać nad fl. 2 14
 Z Karczmy dawano fl. 20. Ktora teraż spalona
 iest
 pop dawał gr 25. Ten spustoszony iest
 Od Oczeredy za surowice dawali fl. 10. Teraż
 pzeż spustoszenie daie tylko fl. 5 16 9
 lazowego dawano fl. 6/4 Teraz tylko daie fl. 3 2
 Koszowe Czyniło fl. 30 Teraż nie uczy
 ni dla desolatyei tylko fl. 15
 sum[m]a t tey wsi wedle Revisiey
 fl. 62/2/9
 //65//

Wies Hubicze

Zasiadła ta wieś wedle dawney Lustratyei to
 iest prawem Niemieckiem na Łaniech N[umero] 10 ½
 Zosobna prawem Wołoskiem na Łanach N[umero] 12
 Czyniła ta wies prowentu rocznego wedle da
 wney Lustratyei fl. 62/11
 A po spustoszeniu
 Zostało Łanow Niemieckiem prawem osadzonych
 N[umero] 8 ½ Płacą Czynszu z kazdego łanu po gr 36
 Kur po 2. Kura p[er] d 9. Jaiec po 24. p[er] gr 3 fl. 10 24
 A prawem Wołoskiem zostało chłopow osia
 dłych na Łaniech N[umero] 10 ½. Z ktorych płacą Czyn

szu po gr 54 denar 12. Kur po 2 p[er] d 9. Jaiec po			
16. Kopa po gr 3	fl. 19	23	
zagrodnikow było N[umero] 9. Teraz zostało ich N[umero] 4			
placą Czynszu po gr 6	fl. 0	24	
Stacicy roczney wszytka gromada dawała			
fl. 5. Teraz przez spustoszenie daią tylko	fl. 4		
Koledy składaią	fl. 1	13	
Karcma cała Czyni	fl. 16		
Pop Ruski daie	fl. 0	23	
//65V.//			
Za Trawę na miejscu rzeczonym Łopuszna skła			
da Gromada	fl. 2		
Summa z tey Wsi fl. 55/17/9			

Wieś Stanila

Wtey Wsi było osiadłych na Łaniech N[umero] 11			
Czyniła Prowentu rocznego wedle Lustrathey			
Dawney fl. 131/23/6			
Teraz po spustoszeniu			
Zostało poddanych osiadłych na Łanie N[umero] 1 z kto			
rego placą po gr 37	fl. 1	2	
Zagrodnikow było N[umero] 6. Ci wszyszczy spaleni y			
Spustoszeni są			
Ostatek wszytko zniesiono y spustoszone iest od			
Tatar			
Summa z tey Wsi fl. 1/7			

Wieś Modrycz

Było w tey wsi ludzi osiadłych na Łaniech			
N[umero] 9 ½. Przychodziło Prowentu z tey Wsi we			
dle dawney Lustrathey fl. 61/25/9			
// 66//			
Teraz po spustoszeniu			
Zostało poddanych osiadłych na Łaniech N[umero] 5 ½			
Placą Czynszu z kazdego Łanu po gr 54. Kapło			
now po 2 p[er] gr 2. Jaiec po 12. Kopa po gr 3	fl. 10	11	6
Pop spustoszony ktory dawał Czynszu gr 15			
Składała Gromada Statiey fl. 5. Teraz dla spu			
stoszenia daią tylko	fl. 2	15	
Kolędy składali gr 24. Teraz tylko	fl. 0	12	
Karczma cała została Czyni	fl. 16		
Pomierne od wozow Solnych Czyni	fl. 5		
Summa ztey Wsi	fl. 50/19/6		

Wieś Raniowice

Zasiadła ta wieś na tей dawney fl. 41/18/9		
Teraz po spustoszeniu		
Zostało chłopow osiadłych na Łaniech N[umero] Płacą Czynszu po gr 33. Kapłonow po 2 p[er] gr 2	fl. 6	5
Karczma czyniła fl. 22 Teraz ysz spustoszona y ludzie wybrano nie uczyni tylko	fl. 10	
//66v//		
Koledy	fl. 0	18
Za Łaki płaciła Gromada fl. 2 Teraz nie daią nic bo ie Staw zabrał		
Za drugie Łaki rzeczone Ju[t]rynie	fl. 2	12
Summa z tей Wsi fl. 19 5		

Wieś Wlyczna

Ta Wieś zasiadła na Dworzyszczach N[umero] 7 ½ Czy niła Prowentu	fl. 171/5	
A po spustoszeniu		
Zostało poddanych osiadłych na Dworzyszczach N[umero] 5. Czynszu płacą z kazdego Dworzyszczca po fl. 4/12. Jaiec po 24 Kopa po gr 3	fl. 22	6
Powołoczyna Czyni	fl. 2	
Dwudziestego wieprza kiedy się zer zrodził dawałi. Co czyniło fl. 10. Teraz dla spustoszenia niedaią nic		
Barana dwudziestego dawali co czyniło fl. 2		
Teraz przez spustoszenie nie daią nic		
Zagrodnikow było N[umero] 4 ktorych zabrano Pop został ale spustoszony		
Arenda Żupna w tей Wsi także Karczma. Młyny Czyniły fl. 104. Teraz dla sustoszenia Wsi y wybrania ludzi kładzie sie tylko na	fl. 60	
Sum[m]a z tей Wsi fl. 84/6		
//67//		

Wies Tynow

Ta wieś cała y nie spustoszona od nieprzyiaciela w ktorej Łanow iest N[umero] 7 ¼ Czyni Prowentu rocznego wedle dawney Lustratyei	fl. 17	
sum[m]a z tей Wsi fl. 17		

Wieś Dobrohostow

W tей wsi było ludzi osiadłych na Łaniech N[umero] 14 ½

Czyniła prowentu wedle Lustratyej fl. 41/13/4 ½
 A po spustoszeniu
 Zostało poddanych osiadłych na Łaniech N[umero] 8 Czyn
 szu z kazdego Łanu płacą po gr 33. Wytrąciwszy szosty gr[osz]
 na Woyta fl. 8 24
 Składa wszytka Gromada z Lasow przy rzece By
 strey y za Łaki fl. 8 4 9
 Myto Wołowe czyniło fl. 20. Teraz ysz kupie dla
 Woyny Tureckiej ustały kładzie sie tylko na fl. 6
 Sum[m]ja z tey Wsi fl. 22/28/9

Wieś Derazyce

Ta wieś zasiadła na Łaniech N[umero] 3 ½. Czyniła
 Prowentu wedle Lustratyej fl. 13/17
 Teraz po spustoszeniu
 Zostało Łanow N[umero] 2. Z kazdego Łanu daią
 //67v.//
 Czynszu po fl. 2/12
 Statyej Składali wszyszczy fl. 2/6 teraz dla spusto
 szenia składaią tylko fl. 1 6
 Koledy fl. 0 8
 Z Karczmy fl. 1
 Summa z tey Wsi fl. 7/8

Wies Stebnik

Wtey Wsi było ludzi osiadłych na Łanach N[umero] 13.
 Ktora teraz za Incursia Tatarska funditus zniesio
 na iest
 Przy tey Wsi iest Okno Serowiczne, zktorego dawa:
 no Koszową [sol] przy temze Rzeznice. Piekarne. Kar
 czma y Młynek. Czyniło to wszytko Arendą na
 rok fl. 500. Teraz za zniesieniem wszytkey Wsi
 przeż incursia Tatarska tak że ý za spalieniem
 Wież, w ktorych Sol rabiano Tołpiastą, kładzie sie
 tak Koszowe. Piekarne. Karczma ý Młynik acci
 dentaliter na fl. 20
 Summa z tey wsi fl. 20

Wieś Bolochowce

Było w tey Wsi ludzi osiadłych na Łanach
 N[umero] 23 ½. Czyniła ta Wieś prowentu wedle
 dawney Lustratyej fl. 55/14/9
 //68//
 Teraz po spustoszeniu
 Zostało poddanych osiadłych na Łanach N[umero] 8. Płacą
 z kazdego Łanu Czynszu po gr 33. Po kapłonie 1
 p[er] gr 2. Jaiec po 12. Kopa po gr 3 fl. 9 14 9

Koledy daią	fl. 0	18
Z Łąk płacą	fl. 4	
Karczma Czynila fl 22. Teraz ysz ten Karczmarz spustoszony przez Tatory ý ludzie wtey Wsi wybra no kładzie sie na	fl. 10	
Summa ztey Wsi fl. 24/2/9		

MŁYNY STAROSTWA TEGO

Młyny przy Miescie Drohobyckiem. Czynią wedle dawney Lustrathey	fl. 230	
Młyn przy Solcu czynił fl. 24. Teraz dla spustoszenia tey Wsi kładzie sie tylko na	fl. 12	
Młyn w Hubiczach czynił fl. 32. Dla spustoszenia tey wsi kładzie sie tylko na	fl. 20	
Młyn w Raniowicach czynił fl. 32. Teraz prze[z] spustoszenie nie uczyni tylko fl.	fl. 20	
Młyn w Derazycach czynił fl. 24. Teraz dla spustoszenia kładzie sie tylko na	fl. 15	
Młyn przy Wsi Stanile. Czynił fl. 34/24 //68v.// ktory na ten czas pusty iest przez spustoszenie y za branie Młynarza		

Summa z Młynow Starostwa tego
fl. 297

STAWKI

Stawki wtym Starostwie wedle dawney Lustra tHEY, iedne na wychowanie ý z Sadzawkami Pa nu Staroscie, a drugie Czynią na rok	fl. 37	15
---	--------	----

FOLWARKI Starostwa tego Crescentia Folwar ku Drohobyckiego

Zyta Ozimiego	kop	N[umero]	150
Pszenice	kop	N[umero]	30
Jeczmenia	kop	N[umero]	209
Owsa	kop	N[umero]	278
Tatarki	kop	N[umero]	204
//69//			

Crescentia fol warku Soleckiego

Zyta Ozimiego	kop	N[umero]	80
Pszenice	kop	N[umero]	20
Jeczmenia	kop	N[umero]	20
Owsa	kop	N[umero]	90
Grochu	kop	N[umero]	8

Folwark Stebnicki przez Tatary zniesiony
iest, zaczym przeż spuszenie Wsi y wybra
nie ludzi nie zasiano go

Szacunek zboza

Zyta we wszystkich Folwarkach kop N[umero] 230			
Kładąc kop siedm na iedne kłode ktora iest za rowno z Przemyska Kłoda N[umero] 33 kłoda p[er] 2/20	fl. 66	20	
Pszenice kop N[umero] 50. Kładąc kop 7 na iedne Kłode. Kłod N[umero] 7. Kłoda p[er] fl. 2/20	fl. 18	20	
Jeczmenia kop N[umero] 229. Kładąc kop 8 na iedne kłode. Kłod N[umero] 28 ½ p[er] 1/18	fl. 45	18	
Owsa kop N[umero] 368. Kładąc kop 5 na kłode. Kłó de 73 ½ p[er] gr. 20	fl. 49		
Tatarki kop N[umero] 204. Kładą kop 8 na //69v.//			
kłode. Kłod N[umero] 25 ½ p[er] gr 48	fl. 40	24	
Grochu kop N[umero] 8. Kładąc kop 8 na kłode Kłó da N[umero] 1 p[er] fl. 2/20	fl. 2	20	
Summa za Crescentia Fol warkow Starostwa tego fl. 222 / 22			

Za Sianozeci	fl. 104	
Za Obore wedle Lustrathey Anni 1569	fl. 22	12

Summa za Sianożęczy Obore
fl. 126 / 12

Summa wszystkich
Dochodow Starostwa
tego wedle terazniey
szey Revisiey
fl. 1330 / 7 / 6

[Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa). –
ASK, od.46. – K.63-69v.]

Ігор Смуток, Леонід Тимошенко.

Люстрація Дрогобицького староства 1621 р.

Дослідження присвячене унікальному рукописному джерелу з історії краю – люстрації місцевого староства 1621 р., яка була проведена після татарського нападу 1620 р. Публікується текст люстрації за оригіналом, який зберігається в Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві. У передмові проаналізовано політичні умови появи джерела, його інформативний потенціал, схарактеризовано особливості періоду.

Igor Smutok, Leonid Tymoshenko.

Drohobych churchwarden inventory of 1621.

The research is devoted to the Drohobych churchwarden inventory of 1621, which took place after the Tatars invasion in 1620. It's a unique hand-written local history source, which is kept at the Main old acts archive in Warsaw and is published in precise accordance with the original. The political conditions of the source occurrence and its informative potential are analysed in the foreword, the peculiarities of the period are characterized.

ЗАПОВІТИ, СМЕРТЬ І ПОХОВАННЯ ЄПИСКОПА КИРИЛА ТЕРЛЕЦЬКОГО

2007 р. минуло 400 років з дня смерті видатного ієрарха Київської митрополії, луцького і острозького єпископа Кирила Терлецького (р.н.н. – 21.05.1607), біографія якого вже збирала певну кількість літератури. Проте, на мою думку, поступ у дослідженні постаті аж ніяк не відповідає ні сучасним вимогам, ні навіть опублікованій джерельній базі.

Родовід та діяльність Кирила Терлецького на уряді Турово-Пінської єпархії розглянуто мною в окремій статті¹, в якій подано також і огляд історіографії проблеми. З досліджень останніх років (яка з різних причин не потрапила до огляду в 2005 р.) варто згадати публікації київського історика Ігоря Тесленка, який висвітлив сферу складних майнових стосунків єпископа і князя В.-К.Острозького²; московського дослідника Леоніда Соболева (автор висвітлив стосунки князя з єпископом у 70-х рр. XVI ст., що не може не викликати зацікавлення)³; а також острозького історика Віктора Атаманенка, предметом зацікавленнь якого стало майнове становище Луцько-Острозької кафедри⁴. Єдиною узагальнюючою публікацією до згаданого ювілею була стаття волинського філософа Петра Кралюка⁵, в якій він повторив фактографічні помилки, допущені ним раніше⁶. Таким чином, дослідження життя та діяльності єпископа Кирила Терлецького залишається актуальним.

Діяльність Кирила Терлецького на Волині поділяється на два закономірні періоди, межею між якими є Берестейські собори 1596 р. Властиво, участь єпископа в унійній ініціативі в історіографії висвітлена найкраще. Цього не можна сказати про період після Берестейського собору 1596 р., схарактеризований дослідниками як час бездіяльності Кирила Терлецького (акцентовано також різноманітні судові справи, зініційовані проти нього). Крім того, в історіографії досі майже не зверталася увага на оточення Кирила Терлецького, його родинні зв'язки, обставини особистого життя і, зрозуміло, останні передсмертні роки.

Студіювання джерел до історії церкви доби Берестейської унії приводить до думки про дуже нерівномірну забезпеченість біографій ієрархів різнотиповими документами. Це стосується, наприклад, постаті митрополита Онисифора Дівочки⁷, меншою мірою – його наступника Михайла Рагози⁸ та єпископа і уніатського митрополита Іпатія Потія⁹. Зокрема, надзвичайно цікавими для історико-церковних досліджень є заповіді церковного кліру, які збереглися дуже погано¹⁰.

Цікаво й те, що заповіді ієрархів, заангажованих у справу Берестейської унії, також майже не збереглися. Виняток становить, передовсім, Іпатій Потій¹¹, але, особливо, Кирило Терлецький. Причому, останній залишив у спадок аж три заповіді, складені у різний час. Вони давно опубліковані, але досі не привернули спеціальної уваги до-

слідників¹². Чимало дискусійного матеріалу нагромадилося довкола смерті Кирила Терлецького, а історія його поховання (перепоховання?) являє собою суцільну лакуну.

* * *

Перший заповіт єпископа Кирила Терлецького був складений 19.09.1595 р.¹³, другий – 5.08.1598 р.¹⁴ і третій (останній) – 2.04.1607 р.¹⁵ Цікаво, що перші два заповіти були складені в досить-таки екстремальних умовах, пов'язаних з обставинами діяльності та особистого життя Кирила Терлецького. І лише третій заповіт з'явився на світ за звичайних у таких випадках умов, перед наближенням смерті ієрарха.

Завдячуючи видавцям усіх трьох заповітів, – членам Віленської археографічної комісії П.Гільдебранту, Ф. Єленському та А.Миротворцеву¹⁶, – які віднайшли їх тексти в документальній спадщині Терлецького (в час публікації вона зберігалася в “політичному відділенні архіву при канцелярії Віленського генерал-губернатора”¹⁷), звертаю увагу на те, що археографи кваліфікували два перші заповіти як “духовні”, зміст третього не викликав у них аналогічних рефлексій, і вони назвали його просто “заповітом”¹⁸. На мою думку, найпростішим (і найкоротшим) заповітом був саме другий, позаяк його складення було спричинене винятково сімейними обставинами єпископа. Відповідно, перший і третій заповіти були пов'язані більше з релігійною діяльністю єпископа, що наклало відбиток на їх зміст. Таким чином, запропоновані видавцями заголовки документів є не надто слушними.

Перш ніж проаналізувати обставини та інформативний потенціал заповітів, зауважу, що вони, на мою думку, є чудовими ілюстраціями життя та діяльності луцького і острозького єпископа Кирила Терлецького, багатого на події, переїзди та повороти долі.

Отже, перший заповіт Кирило Терлецький склав у Кракові 19 вересня 1595 р. перед від'їздом до Рима, куди єпископ вирушав у складі делегації руської церкви разом з Іпатієм Потієм. До слова, саме останній посвідчив заповіт своїм підписом (разом з Мацеєм Войною¹⁹ та Остафієм Воловичем²⁰). Документ містить ще дві дати: 22 вересня (вочевидь, ідеться про дату впису до актових книг) і 24 вересня (дата випису з тих же книг). Цікаво те, що, напевно, збори в дорогу були терміновими, позаяк заповіт довелося вписати до актових книг коронної канцелярії за дозволом і особистим підписом та печаткою короля Сигізмунда III. Причому, Кирило Терлецький з'явився для процедури впису особисто, а в тексті заповіту не забув вказати, що він є в даний час “на розумѣ и въ памяти моеї цѣльї и здоровїї”²¹. Тут же подано мотивацію дочасного складення заповіту: єпископ усвідомлював те, що дорога до Рима неблизька і навіть загрожує смертельною небезпекою.

Крім мотивації складення заповіту (перша частина формуляру документа²², з обов'язковим для такого типу джерел загальним розміркуванням про життя і смерть та грішність людського буття), виділяємо власне заповіт ієрарха (друга частина формуляру) з також обов'язковою вказівкою на місце поховання і розпорядженням щодо розподілу церковного і особистого майна. Цікавими є сюжети релігійно-богословського характеру, інформація про становище маєтностей кафедри та ін.

Не буду зупинятися на характеристиці екстремальності моменту, пов'язаного з терміновістю від'їзду делегації до Рима, з огляду на достатньо ґрунтовне наświetлення питання в літературі²³. До слова, про це яскраво сказано в заповіті: делегація вирушала для укладення богоугодної унії (“згоды”, “зъєдноченя”) східної грецької церкви з римським костьолом, причому, вона була уповноважена “всіма духовними” грецької церкви та волею короля. Якщо останнє твердження не викликає суттєвих заперечень,

то попереднє розходиться з дійсністю, адже унійний собор, який міг би надати згадані повноваження делегатам від усієї Київської митрополії, напередодні так і не відбувся. Проте такими, вочевидь, були уявлення лідерів унійної партії, коли бажане видавалося за дійсне. Тобто, вони пішли на величезний ризик, розраховуючи не на підтримку кліру (як відомо, велику підтримку лідери мали лише в середовищі ієрархії), а на підтримку державної влади з її майже абсолютним правом патронату.

Прикметно, що перша структурна частина заповіту, у порівнянні з двома наступними, найбільш розлога. Кирило Терлецький говорить тут про непевність тогочасного світу та життя в ньому людини, про неминучість смерті, яка трактується як плата за гріхи, а невідомість часу її приходу пов'язана лише з волею Бога. Так має мислити кожна людина, яка готується до християнської смерті. Відтак, ієрарх просить Господа Бога відпустити його "тяжкіє" гріхи і віддає свою грішну душу на його розсуд. Навіть смертельну небезпеку в далекій дорозі він пов'язує з волею Всевишнього. Згадується також, що передання грішного тіла землі належить до християнських звичаїв. Ще раз милість Божа, до якої єпископ віддавався перед від'їздом, акцентується наприкінці заповіту. Практично в кожному фрагменті заповіту єпископ звертається до авторитету Бога (наприклад, він позиває на страшний суд і декрет Божий "одного пана", який понищив маєтності єпископа²⁴).

За тогочасною нормою складання заповітів, єпископ згадав свої борги, яких у нього, з ласки Божої, не було, за винятком того, що він заборгував лише на якісь церковні потреби. Напередодні поїздки Кирило Терлецький з дозволу короля віддав в оренду деякі маєтки своєї кафедри²⁵, з тих орендних сум він оплатив свої борги, а решту грошей узяв собі на дорогу.

Цікаво, що єпископ скаржиться на убогість не тільки у зв'язку з пограбуванням його маєтків повстанцями Северина Наливайка. Свої борги він переписав в окремому реєстрі, який долучався до тестаменту²⁶. Також тестатор не забув окреслити жалюгідний стан маєтків кафедри, які він отримав 1585 р. при переході з Пінська до Луцька. Він так характеризує цей стан: обшарпання, "роздача" маєтків, особливо Забже, Котодере, Губин. Єпископові довелося повертати їх із "рук неприятельських". Цікавою є також вказівка, що він витрачав доходи з цих маєтків на поїздки на "елекції" та сейми, а також на відбудову та поправу луцької соборної церкви, церковних маєтків, будову нових церков та монастирів тощо²⁷. У такий досить скромний спосіб Кирило Терлецький відзначив свої земні заслуги, які пов'язувалися ним із піклуванням про маєтності та церкви єпархії. Навпаки, частіше він згадує у заповіті свої гріхи, які, вочевидь, були не випадковими. Принаймні, усвідомлення особистої грішності в заповіті явно перевищує власні позитивні оцінки діянь.

Одну частину "убогих" маєтностей (коні, худоба і "домовий спрят") в дворах Луцької кафедри Рожище, Будораж і Теремне єпископ заповів доньці Анні та її чоловікові Іванові Велятицькому та їх дітям, іншу (рівну) частину – своєму братові Ярошеві Терлецькому, його дружині та їх дітям. Наголошую, що йшлося про маєтки, які належали єпархії, а не про родинні села Кирила Терлецького (в заповіті 1595 р. він стверджував, що не мав "отчизных" маєтків²⁸), з живим і нерухомим майном "церковних дворів", тобто, резиденцій, в яких часто перебував єпископ. Причому, в майбутньому ніхто не мав права це майно відчужувати. Так само, спадкоємці по смерті єпископа не мали права позиватися щодо інших маєтків. Щоправда, братові Ярошу єпископ заповів лише збіжжя в маєтках Рожище, Теремне, Жабче, Фалимичі, в яких були фільварки.

У середині тексту тестатор ще раз згадує ймовірність того, що він загине на чужині. Відтак, після поховання його приятелі і слуги мають зберегти маєтність, яка була з ним

у дорозі: “возники, иноходники и иные кони мои ѿздные, такъ тежь грошы готовые сребро, золото, ланцуги золотые, шаты”. Згадане добро мало бути передане в руки доньки і брата єпископа, які мали розділити його між собою порівну. Церковні ж речі (срібло, книги, ризи, срібний посох та ін.) мали бути передані луцькому протопопові Івану Вацуті²⁹ з крилошанами. Не забув єпископ і про найближчих слуг.

Як уже згадувалося, Кирило Терлецький розглянув два варіанти своєї смерті: на чужині і в рідному краї. У першому випадку його мали поховати слуги, які супроводжували владику під час подорожі³⁰. У другому – донька і брат. Місце поховання також було визначене: соборна церква Іоанна Богослова в луцькому замку, “при гробѣхъ проковъ моихъ Епископовъ Луцкихъ”.

Другий заповіт Кирила Терлецького був складений 5 серпня 1598 р. у Пінську, на батьківщині єпископа. На відміну від попереднього, він не був внесений до актових книг. Заповіт засвідчили пінський єпископ Іона Гоголь³¹ і місцеві судді та земські урядники: стольник Федір Годабський³², підсудок Іоанн Гурін Фурс³³, підсудок князь Михайло Дольський³⁴, а також Влоцлавський декан (водночас – познанський канонік і кантор) Андрій Чацький³⁵. Цікаво, що під тестаментом відсутній підпис хоч би одного пінського священика, що пояснюється, вочевидь, тією обставиною, що майже все місцеве духовенство в 1596 р. було на православному соборі³⁶.

Другий заповіт був спричинений життєвими негараздами в родині єпископа, про які збереглися свідчення джерел. У заповіті про це сказано не зовсім прозоро. Так, донька Анна з чоловіком Іваном Велятицьким³⁷ образили єпископа: “яко на горло мое стояли, кровь мою розливалъ панъ зять мой, стрѣляючи самъ зъ ручницы на мене, побраньемъ не поеднокротъ маетности моеє надъ волю мою, пограбеньемъ збожья моего дванадцати комягъ и иныхъ тяжкихъ прикростей, которыхъ я не выпиую...”³⁸.

Щодо нападу на єпископа, то в цій справі зафіксовано два судові документи. Перший, датований 24.09.1597 р., є позовом від імені єпископа на зем'ян Володимирського повіту Костюшковичів-Хоболтовських і Яковицьких, які напали і пограбували єпископський маєток Фалимичі. При цьому був поранений у ногу сам єпископ³⁹. Найцікавіше те, що родичі Кирила Терлецького в позові 1597 р. не згадуються.

Згідно з судовою справою, зафіксованою в луцькому гродському суді 11 травня 1599 р., подія відбулася ще 23 вересня 1597 р. у церковному маєтку луцької кафедри Фалимичах. Єпископ їхав до свого фалимицького “замочка”, але на греблі зять Іван Велятицький учинив замах, пострілом поранив єпископа в ногу і вбив під ним коня. Замах був учинений “за сполною змогою и радою з жоною твоею, хотечи его милость о смерть потаємне, непристойне и умыслне приправити для посегнення маетности его преречоного отца єпископа Луцкого”. Причому, зять з дочкою перебували на місці події з “іншими многими помочниками, себе равными”, які засіли на греблі в Фалимичах⁴⁰.

Незрозуміло, чому Кирило Терлецький 1597 р. не звинувачував доньку і зятя. Вочевидь, можливості для замирення з ними були вичерпані саме 1599 р., а, можливо, діти в черговий раз допекли батькові. Логічною була б така лінія розвитку подій: позаяк обвинувачені на суд у травні 1599 р. не з'явилися і справа не мала очевидного продовження, після цього Кирило Терлецький мав змінити заповіт. Проте хронологічно все було якраз навпаки: новий заповіт був складений у 1598 р., а справа за звинуваченням у нападі родичів розглядалася у 1599 р., що не знаходить зрозумілого пояснення⁴¹.

Перед тим, як відмовити доньці та зятєві у спадщині, Кирило Терлецький не забув у заповіті пригадати все те добре, що він зробив для них, передовсім записавши їм у першому заповіті маєтки (села, грошові суми, віно, посаг, “виправи” в ланцюгах,

клеїнодах, коштовні шати, коні, стада, худоба та ін. речі). Проте і попри відмову в спадщині, єпископ постарався бути милосердним: він не засуджував злість своїх дітей, в розрахунок на те, що їм відплатить сам Бог.

За новим заповітом, все своє майно єпископ відписав братові Ярошеві Терлецькому і його нащадкам. Причиною цього була не тільки немилість батька до доньки та зятя. Цього разу заслуги брата схарактеризовано в більш компліментарних тонах. Так, він “зналь до себе милость, сталость и пильность вшелякую и слугованье въ потребахъ такъ церкви Божое, яко и моихъ власныхъ, которые чиниль и чинити не переставаль зъ нелитованьемъ здоровья и зъ ущирбкомъ, съ коштомъ не малымъ”⁴². З заповіту також добре видно, що єпископ обдаровував зятя та доньку і їх дітей не тільки попереднім спадковим записом. Принаймні, виглядає так, що всі його чималі матеріальні блага належали тільки їм. Відмовивши дітям у спадку, Кирило Терлецький ще раз підкреслив, що по його смерті майно переходить на вічні часи тільки до брата та його дітей і спадкоємців, а донька з зятем не мають права на них посягати.

Заповіт цікавий також своїми богословсько-моральними міркуваннями. На початку наголошено важливість запису речей, які не здатна зберегти людська пам'ять, а також розуміння тестатором недовговічності людського життя. Крім того, Кирило Терлецький переймався тим, щоб по його смерті не було жодної “розниці и ненависти” від тих, хто б спробував зазіхнути на його маєтності. Далі він акцентує увагу на своїй добрій волі та ненавмисності заповіту, складеного “статечнымъ розмысломъ моимъ”, а також на доброму здоров'ї.

Відаючи свою долю і своє грішне життя на Божий розсуд, єпископ повторив заповіт щодо поховання його в луцькій кафедральній церкві. Цього разу, обряд поховання доручався лише братові Ярошу, а також приятелям та “учтивим” слугам. Наприкінці тестатор застеріг, під страхом позову до Страшного суду, а також відмови в можливості Божого спасіння, від порушення заповіту.

Останній заповіт Кирило Терлецький склав майже через десять років, 2 квітня 1607 р. Це найбільший і найзмістовніший документ, у порівнянні з двома попередніми⁴³. До того ж, його поява була спричинена природними мотивами, пов'язаними з відчуттям близького кінця земного життя (єпископ відчував “неспособность” свого здоров'я і навіть “дочасну” смерть).

Заповіт був представлений до запису в луцькі гродські книги священиком Рожищенської церкви, членом луцької капітули, духівником єпископа отцем Мойсеєм Підгаєцьким⁴⁴ 29 травня 1607 р. Причому, заповіт подавався до запису вже після смерті єпископа. Документ являв собою звиток, “у паперь голый увиненый” і потричі запечатаний печаткою самого єпископа. За його розпорядженням, він мав бути оприлюднений лише після його смерті. Причину того, що заповіт не був облятований вчасно, обумовлено: деякий час земський уряд був нечинним.

Текст заповіту був складений у маєтку луцької кафедри Рожище і засвідчений волинським ротмістром Михайлом Янушевичем Гулевичем⁴⁵, шляхтичами Янушем Кошкою Жоравицьким⁴⁶ і Федором Костюшковичем Хобестовським⁴⁷, а також згаданим отцем Мойсеєм Підгаєцьким 2 квітня 1607 р.⁴⁸

Одним із важливих мотивів складення нового заповіту, на відміну від попередніх, було визначення “реестру” сумління тестатора, підсумування гріхів, якими він ображав Спасителя, тому просив у нього Божої милості, щоб гріхи не були враховані на страшному суді. Таким чином, Кирило Терлецький сподівався на милосердя щодо нього з надією на справедливе відпущення гріхів.

В основній частині заповіту, нарешті, зроблено розпорядження щодо кафедральних речей і документів. Отже, посуд кафедральної церкви, який супроводжував єпископа в дорозі (про що було відомо протопопові), а також привілеї і “справи” давні і теперішні кафедри та єпархії (все те належить не тільки єпископові, але й духовенству), через посередництво зятя і брата, після вписання до реєстру, мають бути передані наступному єпископові, або капітулі⁴⁹.

Нове єпископське вбрання з короною для служби, а також оправлений посох і хрест, євангеліє і половина церковних книг з церков в Перковичах і Річиці, мали перейти соборній церкві у Луцьку. Інші убори та друга половина книг мали залишитися в церкві в Перковичах, збудованій самим єпископом. Відповідно, те ж мало залишитися в церкві в Річиці, також збудованій єпископом. 150 золотих заповідалося луцькому нічному монастирю на побудову церкви Пречистої Діви.

Далі в тестаменті згадується попереднє розпорядження щодо доньки і зятя єпископа. З'ясовується, що єпископ у 1604 р. склав ще один заповіт, який був поданий до Коронного трибуналу у Любліні, а також вписаний до актових книг Київського воєводства⁵⁰. Згідно з цим заповітом, дітям єпископа відмовлялося ще в більшій мірі, а маєтки знову записувалися братові Ярошу. Йшлося про маєтки, які знаходилися на території ВКЛ в Берестейському і Пінському повітах: двір і село Дубуя, двір і село Корсуні, двір і село Гридковичі з присілками, село Річиця (у ньому єпископ збудував двір), село Тевковити, село Мотоли (яке єпископ купив і записав на ім'я брата). Як видається, причиною нового заповіту були незгоди між братом і дітьми єпископа.

За заповітом 1607 р., перелічені маєтки залишалися за братом Ярошем. Крім того, враховуючи заслуги брата, а також кількість його сімейства (у нього було п'ятеро дочок), йому залишалися доходи з сіл луцького владитства Жабче, Колодезь, Губин, про які так дбав владика.

Кирило Терлецький вибачив перед смертю доньку і зятя і зробив їм новий заповіт. Так, їм тепер мали належати: рухома маєтність, грошові суми готівкою, золото, срібло, клейноди, перли, шати і соболині та рисьові хутра, коверці, опони, цинк, мідь, візники і коні, стрільба – все, що мав єпископ. За попереднім заповітом воно відписувалося братові, тепер поверталося дітям. При цьому згадується родинний маєток Терлецьких – село Перковичі.

Цікавою є інформація про вибачення Кирила Терлецького перед дітьми Велятицькими. Так, батько простив їм від серця все те, чим вони його образили. Але це сталося лише після того, коли вони самі “покорилися” йому. Крім того, за них просили якісь “зацні” люди. Єпископ також пригадав, що від своєї дружини він успадкував чималу маєтність, яка мала б по-справедливості перейти до доньки. Єпископові слушно пригадалися скарги дітей на нього в пінському гродському суді 1599 р., які він уважав противними справедливості і “праву Божому”. Тепер, зрозуміло, вони перестали бути актуальними.

Вочевидь, єпископ перед смертю не був упевненим у тому, що його діти помиряться з братом Ярошем, тому слізно просив їх помиритися і виконати його волю.

Частина маєтностей Кирила Терлецького, яка була раніше позичена жомойтському каштелянові Нарушевичу (14 тис. поль. зол.), а потім передана з певних причин луцькому гродському судді Остафієві Єловичу Малинському (який став наступником Кирила Терлецького), також відписувалися доньці і зятеві. Проте, від цієї частини спадку мав добровільно відмовитися брат Ярош. Розписувалася ситуація на випадок того, якщо він, все-таки, не захоче виконати волю тестатора.

Єпископ чимало грошових сум роздав у борг. Вони заповідалися внукові єпископа Адамові Івановичу Велятицькому, який, отримавши частину спадщини діда, дістав цікаву характеристику (крім молодості, ще нічого доброго не встиг вчинити).

Надзвичайна цінність тестаментів Кирила Терлецького полягає в тому, що вони розкривають важливі моменти архієрейської діяльності єпископа, які досить слабо відображені в інших джерелах. Незважаючи на те, що єпископ говорить про них, як про свої особисті заслуги (тобто, тут бачиться певний наліт суб'єктивізму), їм слід довіряти, адже йдеться про складення публічних документів, якими тоді вважалися заповіти. Отже, в тестаменті 19.09.1595 р. чітко сказано про те, що владика своїм коштом “знову оправив” столичну кафедральну церкву в Луцьку, а також “церкву і вежу поставив”. За тим же заповітом, єпископ відбудував церкви в монастирі в Дутищах, у маєтках Жабче і Колодязі. Він відбудував також свою резиденцію в луцькому замку (двір біля церкви, який займає півзамку), яка, за тестаментом 1595 р., була збудована деревом і муром. У резиденції був білий будинок, з пекарнею і коморою, дерев'яна дзвіниця, дерев'яний будиночок і безверха мурована вежа (за тестаментом 1595 р., збудована Кирилом Терлецьким). За тестаментом 1595 р., Кирило Терлецький збудував єпископський двір в Острові. За тестаментом 1607 р. він збудував і фундував церкву в Перковичах, маєтку брата Яроша, а також у Річиці, а перед смертю на будову церкви в жіночому монастирі Св.Пречистої Богородиці в Луцьку, який належав до його кафедри, фундував 150 зол. За тестаментом 1607 р. – збудував двір у Перковичах.

* * *

За всіма трьома заповітами, Кирило Терлецький мав бути похований в луцькій кафедрі Св.Іоанна Богослова. В останньому заповіті про це сказано найбільш розлого: єпископа мали поховати за годішніми “грецькими” християнськими звичаями, з почестями, належними ієрархам церкви. Відтак, його тіло мало бути поховане “собою” в церкві “столичній”, за участю родини. Сам “погреб” мала відправляти луцька капітула, якій родичі єпископа мали дати сто зол. за відправу “сорокоуста”. Також, сто зол. мали роздати в луцькому шпиталі і вбогим.

Найцікавіше те, що точна дата смерті єпископа в літературі не обумовлена. Так, головний біограф Терлецького О.Левицький загально говорить, що смерть сталася в травні 1607 р., через півтора місяця після складання заповіту⁵¹. Цю досить неточну версію як правило, повторювали пізніші дослідники, і лише М.Довбищенко уточнив, що смерть прийшла 21 травня 1607 р. Дослідник також висловив припущення про те, що причини смерті, назагал, невідомі⁵².

Зберігся цілий ряд джерел, поява яких була спричинена смертю єпископа. По-перше, 21 травня до луцьких гродських був внесений останній заповіт єпископа. По-друге, вже 30 травня 1607 р. Остафій Єло-Малинський отримав у Варшаві від Сигізмунда III привілей на Луцьку кафедру⁵³. По-третє, опублікована єпископська присяга Єло-Малинського, датована 5 червня 1607 р.⁵⁴ По-четверте, 15 червня 1607 р. до луцького гродського суду була подана протестація від членів місцевої капітули на зятя і брата єпископа у справі привласнення ними церковного майна⁵⁵. По-п'яте, 5 липня 1607 р. був складений інвентар маєтків луцької кафедри при переданні їх новопоставленому єпископові⁵⁶. Зберігся також ряд пізніших документів, спричинених намаганнями перегляду заповіту Кирила Терлецького.

Єдиним джерелом, яке називає точну дату смерті єпископа, є згадана протестація капітули від 15.06.1607 р.: він “в року теперешнем тисеча шестсот сегомо мсца мая двадцат першого дня с того света смертю зъшол”⁵⁷. Отже, названа М.Довбищенком дата підтверджена (ним же) документально – 21 травня. Вона збігається з датою обляти заповіту після смерті ієрарха.

Протестація проливає світло і на обставини смерті: це сталося в момент, коли владика висвячував кількох дияконів на священників в головній луцькій церкві (красномовне свідчення виконання Терлецьким архієрейських обов’язків).

Вочевидь, Кирило Терлецький таки був похований у луцькій кафедрі, хоча джерела про це не подають потрібної інформації. Історія кафедрального собору досліджувалася в ряді праць, де враховано описи пам’ятки XVII ст. і результати пізніших ремонтів та обстежень храму. За інвентарем 1618 р., стан будівлі був “дуже поганим”⁵⁸. У 1621 р. єпископ Ієремія Почапівський віддав собор в шестирічну оренду ключникові Войцеху Станішевському, в 1625 р. – дворянину Янові Биковському. 1629 р. соборна церква перебувала в такому стані, що сам владика боявся у ній служити⁵⁹. У другій половині століття церква зазнала інших руйнувань, 1715 р. вона була відбудована, 1775 р. єпископ Сильвестр Рудницький розібрав храм і розпочав будову нового. За новітніми дослідженнями (розкопки М.Малевської у 1984-1986 рр.) відомо лише, що “в центрі нави на постаменті стояло крісло єпископа”⁶⁰. Жодні свідчення про якісь поховання в кафедрі не фіксуються.

З огляду на те, що після смерті уніатського єпископа Остафія Єло-Малинського у 1621 р. розпочалась відома боротьба за кафедру, прах єпископа Кирила Терлецького могли перевезти до маєтку Перковичі на Берестейщині.

Отже, маєток Перковичі згадується саме як родинний у заповітах єпископа. Крім того, про нього йдеться в згаданих актах перегляду спадщини ієрарха. Так, за заповітом 1607 р., Кирило Терлецький збудував в ім’я брата з дружиною в Перковичах церкву⁶¹, в іншому місці заповіту підкреслено, що Перковичі є діничним маєтком брата Яроша з дружиною, до цього села єпископ додав своїм коштом чимало “людей” і “грунтів”, а також двір і церкву⁶². У згаданій протестації луцької капітули від 15.06.1607 р. сказано, що Ярош Семенович Терлецький безправно вивіз до Перкович після смерті брата майно, документи і гроші луцької кафедри⁶³. 22.11.1628 р. Ярош Терлецький викликався на королівський суд до Варшави у тій же справі, причому, за цим документом виходить, що майно до Перкович вивіз сам Кирило Терлецький ще в 1605 р. Король дивувався, що він не знав мети цього вчинку, хоча й підкреслював, що вони передавалися братові Ярошу на зберігання⁶⁴.

Подальша історія Перкович нам невідома. Зокрема, безуспішними виявилися пошуки візитацій перковичької церкви XVIII ст., яка мала б належати до Дрогичинського деканату Володимиро-Берестейської єпархії⁶⁵. За даними В.Кольбука, церква Перкович в останній третині XVIII ст. знаходилася в Берестейсько-Литовському воеводстві і підпорядковувалася митрополічій єпархії⁶⁶.

Цікаво, що з 1756 г. власниками Перковичів стали Вислоухи. Так, у 1805 р. берестейський підкоморій Зенон Вислоух заклав в Перковичах садибу і збудував муровану церкву. До неї був перенесений зі старої дерев’яної каплиці прах Кирила Терлецького (існувала начебто гранітна надгробна плита з латинським написом)⁶⁷. Насправді, там зберігалася інша плита з кириличним написом, яка фіксується під 1902 р.⁶⁸ Саме у 80-х рр. XX ст. вона була вивезена до Мінська і зберігається тепер в Музеї старожитньої білоруської культури⁶⁹.

Повертаючись до факту смерті Кирила Терлецького, припускаю, що він помер, вочевидь, не дуже старим. Незважаючи на те, що досі не відома дата народження єпископа, можна відштовхнутися від відомої дати початку його духовної кар'єри в Пінську, коли 1576 р. протопіп Терлецький став єпископом. З того часу минув усього 31 рік.

Довкола відходу в інший світ ініціаторів унії народилося і побутувало чимало легенд. Прикладом цього може слугувати повідомлення автора “Перестороги” про те, що митрополит Михайло Рагоза помер з покаєнням, інших замордував злий дух, деяких попів біси повикладали з церкви⁷⁰.

Відомо також, що православні автори не щадили сил для очорнення перших уніатських єпископів, у тому числі й Кирила Терлецького, використовуючи будь-які методи. Найбільше постарався у згаданому річищі автор “Перестороги”, який змалював єпископа як двоєженця і навіть посібника диявола⁷¹. Чимало дошкульного сказав на адресу єпископа і Іван Вишенський⁷². Цілий сюжет єпископам-відступникам присвятив у “Треносі” Мелетій Смотрицький, який зобразив Кирила Терлецького “мужебойцею” і розпусником. Начебто весь луцький повіт знав про те, що єпископ позбувся носа від “двірської” (тобто, венеричної) хвороби, з чим швидко зійшов, услід за іншими відступниками, на той світ⁷³.

Пізніші автори були менш жовчними, проте згадана традиція не переривалася протягом майже всіх 400 років після укладення Берестейської унії. Достатньо згадати, що згадуючи смерть Кирила Терлецького, М.Грушевський не втримався від репліки, що, помер “старий грішник”⁷⁴. Як і інші автори, видатний історик занадто довіряв опінії сучасників, не вдаючись до докладнішого студіювання джерел.

Насамкінець зауважу, що не тільки православні полемісти та пізніші історики часто турбували пам'ять померлого єпископа. Насамперед декілька разів робилися спроби перегляду його заповітів. Як уже згадувалося, 15 червня 1607 р. до луцького гродського суду була подана протестація від членів місцевої капітули на зятя і брата єпископа у справі привласнення ними церковного майна⁷⁵. Виявляється, що одразу після смерті єпископа зять Велятицький вивіз його майно (вивезене оцінювалося в 10 тис. зол.). Крім того, були поставлені претензії братові Ярошу, який мав повернути вивезені єпископом до Перкович ще за життя старовинні ікони та єпископський архів (все майно оцінювалося в 100 тис. зол.). 5.07.1607 р. Сигізмунд III наказав обом повернути майно нареченому луцькому єпископові Остафію Малинському⁷⁶. Скоріше за все, позов та розпорядження не призвели до повернення майна.

Нарешті, 22.11.1628 р. було подано королівський позов на Яроша Терлецького за захоплені ним документи Луцької єпархії⁷⁷. При цьому згадувався і заповіт єпископа 1607 р., і попередні протестації. Прикметно, що в документі точно вказується рік, коли відбулося вивезення архіву: 1605 р., коли єпископ Кирило Терлецький передав братові на зберігання до Перкович і Річиці привілеї та інші документи луцької кафедри.

При підготовці до публікації тексту кириличного напису за фотоілюстрацією надгробної плити Кирила Терлецького⁷⁸ склалися певні завваги. Так, дата поховання і хронологічні рамки пінського уряду єпископа кириличні, а хронологічні рамки луцького уряду взагалі не числові, а писані словом. Припускаю, що наприкінці тексту різьбярєві вже не було потреби економити площу, тобто, писане “двадцять літ” вмістилося в одному рядку. Вочевидь, різьбяр був не досить вправним, позаяк не зміг визначити наперед, чи вміститься йому той чи інший рядок.

Сам напис обрамлений по периметру простим рослинним орнаментом. Внизу вирізьблено герб. Абревіатури довкола герба розшифровуються досить легко: “К” –

“Кирило”, “Т” – “Терлецький”, “ЕП” – “єпископ луцький”, “І W” – “і острозький”. Вказівка термінів урядів Кирила Терлецького майже відповідає реальності: пінський період становив 9 років (1576-1585), луцький – двадцять два роки (1585-1607). Вирізьблений гербовий символ являє собою стилізацію гербу Сас, яким печатувалася Терлецька шляхта⁷⁹.

Питання про відсутність на плиті точної дати смерті розв’язується в контексті версії про перенесення могили з Луцька до Перкович. Вочевидь, плиту вирізали в Перковичах. Це могло статися пізніше, коли вже не пам’ятали точної дати смерті ієрарха.

Додаток

Напис на надмогильній плиті Кирила Терлецького

ТУТ ЛЕЖИТ ТѢЛО ВЕ
 ЛЕБНОГО ЄПЪКПА
 ЛУЦКОГО И ОСТРОЗ
 СКОГО КИРИЛА ТЕРЛЕЦ
 КОГО А ПОЛОЖЕНО
 РОКУ ̑̑̑. М̑̑.
 КОТОРЫИ БЫА ПРЕЖДЕ
 ЄПЪКПОМ ПИНСКИМ ЛѢТ.Г. [10]
 ... [ЛУЦКОМ] ЄПЪКПА
 ЛѢТЬ [?] ДВАДЕСАТ.
 К Т
 ЄЛ І W

[Музей старожытнабеларускай культуры / Укл. А.А Ярашэвіч. – Мінськ, 2004. – С. 264]

¹ Див.: Тимошенко Л. Єпископ Кирило Терлецький: родовід і початок духовної кар’єри // ДКЗ. – Вип. ІХ. – 2005. – С. 202-213.

² Див.: Тесленко І.А. Острозька волость у 1565-1608 роках: формування території, структура землеволодіння та механізм управління. – Автореф. дисерт. ... канд. істор. наук / 07.00.01 – історія України. – К., 2006; його ж. Інкорпорація підострозьких володінь Луцької єпископії до Острозької волості в останній чверті XVI ст. // Релігія і церква в історії Волині. Зб-к наук. праць / Під ред. В.Собчука. – Кременець, 2007. – С. 46-56.

³ Соболев Л.В. Князь К.-В. Острожский как лидер “русского народа” Речи Посполитой. – Автореф. диссер. ... канд. истор. наук / 07.00.03 Всеобщая история. – М., 2002. Автор торкнувся в дисертації стосунків князя з єпископом у 70-х рр. XVI ст., що не може не викликати зацікавлення. На жаль, Л.Соболев у даний час відійшов від сфери наукових досліджень.

⁴ Див., напр.: Атаманенко В. Маєткове забезпечення Православної церкви Волині в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Свято-Троїцький собор в історії Луцька та Волині. Наук. зб-к. – Луцьк, 2005. – С. 57-68; його ж. Маєткове

забезпечення церкви на Волині в 2-й половині XVI – 1-й половині XVII ст. (за матеріалами описово-статистичних джерел) // Релігія і церква в історії Волині. Зб-к наук. праць / Під ред. В.Собчука. – С. 57-68.

⁵ Кралюк П.М. Непоцінований Кирило Терлецький // День. – 2007. – 3 серпня. – № 128.

⁶ Кралюк П. Луцько-Острозький єпископ Кирило Терлецький: питання оцінки діяльності // Історія релігій в Україні. Праці XIII-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 20-22 травня 2003 року). – Кн.І. – Львів, 2003. – С. 303-309. Ця невелика публікація може розглядатися як заклик до перегляду застарілих концепцій, проте автор не пішов далі фактографічної обмеженості статті О.Левицького, якою він скористався без жодних застережень.

⁷ Див.: Тимошенко Л. “Жаль намъ души и сумнѣнья вашей милости” (київський митрополит Онисифор Дівочка перед викликами часу) // ДКЗ. – Вип. X. – Дрогобич, 2006. – С. 149-165.

⁸ Див. найновіші публікації до характеристики постаті: Тимошенко Л. Михайло Рагоза і Берестейська унія // Київська старовина. – К., 2000. – № 5. – С. 96-105; Kempa T. Metropolita Michał Rahoza a unia brzeska // Klio: Czasopismo poświęcone dziejom polski i powszechnym. – Toruń, 2002. – N 2. – S. 48-100.

⁹ Див.: Тимошенко Л. Причинки до характеристики унійної діяльності І.Потія // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VI Міжнар. круглого столу. Львів, 3-8 травня 1995 року / Інститут релігієзнавства-філія Львівського музею історії релігії. – Львів, 1996. – С. 235-236; його ж. Невідомий життєпис Іпатія Потія (фрагмент “Генеалогії митрополитів Київських”) з віленського монастиря Святої Трійці // Український історичний журнал. – К., 2000. – № 6. – С. 102-115; Невідомі листи Іпатія Потія до Жигимонта III // Історія релігій в Україні. Праці XI Міжнар. наук. конференції / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. – Кн.І. – Львів, 2001. – С. 438-443; його ж. Два листи Іпатія Потія до Лева Сапєги // Київська старовина. – К., 2002. – № 1. – С. 103-113.

¹⁰ Найгірше збереглися заповіді нижчого духовенства, на що вже зверталось увагу в історіографії. – Див.: Замостяник І. Заповіт львівського протопопа Григорія Негребецького з 1624 року // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Ч.5. – Львів, 2007. – С. 324-330; Тимошенко Л. Документи до церковної історії Дрогобича (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // ДКЗ. – Вип. IX. – 2005. – С. 467-476.

¹¹ Його заповіт, датований 19.11.1609 р., отримав в унієзнавстві назву “апології унії”. – Арх. ЮЗР. – Ч.1. – Т. 6. – К., 1883. – № 153. – С. 391-396. 27.04.1613 р. було укладено доповнення до заповіту. – Там само. – № 162. – С. 413-415.

¹² Наприклад, автор чи не єдиної в минулому спеціальної статті про єпископа, О.Левицький аналізує лише останній заповіт (перший він згадує), написаний незадовго перед смертю. Водночас, він подає цінну заввагу про те, що в луцькій гродській книзі 1607 р. міститься “сучасний список”, тобто, облята джерела. – Левицький О. Кирилл Терлецький, єпископ Луцький і Острозький // Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые с высочайшего соизволения П.Н.Батюшковым. – Вып. 8. – Спб., 1885. – С. 337-338. Видатний історик церкви митр. Макарій згадує лише два заповіді Кирила Терлецького. – Макарий, митр. (Булгаков). История русской церкви. – Кн. VI. – М., 1996. – С. 601, прим.321. Насамкінець, сучасний історик унії М.Дмитрієв серед документів, написаних самим Кирилом Терлецьким, згадує лише два листи і заповіт 1607 р. – Дмитриев М.В. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – М., 2003. – С. 213.

¹³ Археологический сборник документов... – Т. 1. – Вильна, 1867. – № 64. – С. 196-200.

¹⁴ Там само. – № 70. – С. 217-219.

¹⁵ Там само. – № 76. – С. 230-236.

¹⁶ Про Віленську комісію див. найновішу публікацію: Płgiewicz H. Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku. – Toruń, 2005. – S. 147-188.

¹⁷ Там само. – С. 200. Місце теперішнього зберігання невідоме.

¹⁸ Там само. – С. 196, 217, 230.

¹⁹ Мацей Война – королівський секретар, великий писар, двірний підскарбій (1589-1607 pp.) – Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV – XVIII wieku. Spisy / Oprac. H.Lulewicz, A.Rachuba. – Kórnik, 1994. – S. 134, 161, 249.

²⁰ Очевидно, йдеться про віленського каноніка Остафія Воловича, який разом з Лукою Докторієм супроводжував делегацію руської церкви до Рима, брав участь у церемоніях проголошення унії в Римі 23 грудня 1595 р. – Dokumenta Unionis Berestensis eiusque auctororum (1590-1600) / Collegit, paravit, adnotavit edetionemque curavit P. Athanasius G. Welykuj OSBM. – Romae, 1970. – P.205, 206, 207. У 1616-1630 pp. – Віленський і Литовський римо-католицький єпископ.

²¹ Археологический сборник документов... – Т. 1. – № 64. – С. 197. Зазвичай, згадана фраза є типовою для заповітів тієї доби, але в даному випадку вона є особливою, адже єпископ живий-здоровий вирушав у далеку дорогу.

²² Про формуляр заповітів див. спеціальну публікацію в цьому числі ДКЗ: Вінниченко О. Формуляр шляхетського заповіту першої половини XVIII століття (спроба дипломатичного аналізу) // ДКЗ. – Вип. XI-XII. – Дрогобич, 2008. Йдеться, зрозуміло, про досить розвинені і розлогі формуляри заповітів, характерних для XVIII ст. Крім того, слід взяти до уваги, що заповіти духовних осіб мали свою специфіку (найяскравішим прикладом такого документу може вважатися згаданий заповіт митрополита Іпатія Потія).

²³ Див.: Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). – СПб, 1901. – С. 147-149; Дмитриев М.В. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – С. 193-198; Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р. – Дрогобич, 2004. – С. 15-18.

²⁴ Ідеться про так зв. антунійні акції на Волині Северина Наливайка, від яких постраждав Кирило Терлецький. За деякими даними, втрати К.Терлецького визначалися сумою в 100 тис. флоринів. У літературі дискутується питання про можливу причетність до цих акцій князя В.-К.Острозького. – Див.: Плохий С. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв. – К., 1989. – С. 53, 71; Леп'якво С. Козацькі війни XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996. – С. 177, 178, 184. Звертаю увагу на те, що ще К.Левіцький аргументовано довів, що князь не інспірував Наливайківщини (принаймні, антунійних акцій). – Див.: Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unja brzeska 1596 г. – Lwów, 1933.

²⁵ Оренда маєтків Луцької кафедри напередодні поїздки до Рима терміном на 20 років задокументована: Іванишев Н. Сведения о начале унии, извлеченные из актов Киевского Центрального архива. – М., 1858. – С. 41.

²⁶ Вочевидь, йдеться про реєстр “Опись грамотам, привилегиям и другим документам, а также движимого имущества, принадлежащего Луцкому епископу Кириллу Терлецькому”, складений 4.05.1596 р. Як мовиться в джерелі, реєстр був переданий братом єпископа Ярошом Терлецьким пінському міщанину Григорію Крупі на зберігання. Документ був вписаний до книг коронної канцелярії у Варшаві, випис з яких був засвідчений і виданий єпископові. – Акты ЮЗР. – Т. 1. 1361-1598. – Спб., 1863. – № 218. – С. 260-266 (публікація за Литовською метрикою).

²⁷ Про цей аспект діяльності Кирила Терлецького див. докл.: Тимошенко Л. Діяльність єпископа Кирила Терлецького на уряді Луцько-Острозької кафедри // Готується до друку.

²⁸ Археологический сборник документов... – Т. 1. – № 70. – С. 218.

²⁹ Іоанн Вацута – луцький протопіп/намісник, очевидно, священник кафедральної церкви Св. Іоанна Богослова. 1594 р. згадується, як протопіп у справах маєтностей луцької кафедри (Арх.

ЮЗР. – Ч.1. – Т. 1. – № 101). У доберестейський період о.Іоанн був довіреною особою луцького владики. Від імені Кирила Терлецького він вносив документи до луцьких гродських книг, наприклад, 23.11.1595 р. – лист короля з повідомленням про те, що луцький єпископ відїхав до Рима “в певних справах” (ЦДІАЛ. – Ф. 25. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.227). Учасник православного Берестейського собору у жовтні 1596 р. Екскомунікований уніїним Берестейським собором 10.10.1596 р. Після Берестейських соборів у джерелах не згадується.

³⁰ За даними, які опублікував М.Іванішев, до Рима з єпископом їздили його слуги швець Василь Коростель і півчий Павло. Крім того, при єпископові часто перебував проповідник отець Михайло. – Іванішев Н. Сведения о начале унии, извлеченные из актов Киевского Центрального архива. – С. 44, 45.

³¹ Стосунки між Кирилом Терлецьким і Іоною Гоголем не були, назагал, райдужними. Так, наприклад, вони сперечалися за Кобринський монастир, ігумена якого намагався змістити луцький владики (монастир знаходився на Турівщині, яка перейшла від луцького до пінського владицтва). Зокрема, про це йдеться в листі Іпатія Потія до Сигізмунда III 25.04.1604 р. – Див.: Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р. – Дрогобич, 2004. – С. 72.

³² Актові джерела Пінщини, які могли б пролити світло на постаті місцевих урядників, на жаль, збереглися спорадично.

³³ Шляхетський рід Фурсовичів, вихідців з Орди, мав київську і пінську гілки. У 70-80-х рр. фіксується пінський земський суддя Іван Фурс. – Див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 161. 1640 р. У документі 22.11.1628 р. Гурина Фурса названо пінським війтом. – Археологический сборник документов... – Т. 1. – № 93. – С. 268. Атанасій Фурс був висвячений з дияконів у священики у Володимирі. – Пам'ятки: Архів Української Церкви. – Т. 3. – Вип. 1. Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М.В.Довбищенко. – К., 2001. – № 332. – С. 261.

³⁴ Князь Михайло Костянтинович згадується як пінський князь у 1435- та 1443 рр. Можливо, саме від нього і походять князі Дольські. – Див.: Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 623. У другій чверті XVI ст. фіксується Ілля Дольський, який володів маєтками на Волині. – Див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С. 98. Про згадану особу конкретних даних віднайти не вдалося.

³⁵ Археологический сборник документов... – Т. 1. – № 70. – С. 217-219. Як і попередній, заповіт 1598 р. був віднайдений в паперах Кирила Терлецького. Сучасне місцезнаходження джерела невідоме.

³⁶ Див.: Головацкий Я. Протест Пинского православного духовенства 1595 года против введения унии (Важный документ доселе еще ненапечатанный) // Литовские епархиальные ведомости. – 1888. – № 9. – С. 67-68; Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р. – С. 181-182.

³⁷ Іван Федорович Велятицький обіймав уряд пінського земського писаря. – Див.: Тимошенко Л. Єпископ Кирило Терлецький: родовід і початок духовної кар'єри. – С. 206. Цікаво, що Велятицькі на Пінщині згадуються наприкінці XVI ст. у числі благодійників церкви Успіння Пресвятої Богородиці Лещинського монастиря. – Див.: Миловидов А.И. Архив упраздненного Пинского Лещинского монастыря. – М., 1900. – С. 7. Іван Велятицький фігурує у справі Лещинського монастиря 25.07.1611 р. за наїзд на монастирські ґрунти. – Там само. – С. 16.

³⁸ Археологический сборник документов... – Т. 1. – № 70. – С. 218.

³⁹ Арх.ЮЗР. – Ч.І. – Т. 6. – № 68. – С. 144-147.

⁴⁰ Арх.ЮЗР. – Ч.І. – Т. 6. – № 100. – С. 257-258.

⁴¹ До сказаного слід додати, що, назагал, період 1597-1599 рр. був надзвичайно важким для єпископа. Після Берестейських соборів 1596 р. він разом з Іпатієм Потієм зазнав тиску з боку православних, які вимагали усунення обох з їх кафедр. Крім того, у серпні-жовтні 1598 і в 1599 рр. у луцькому суді розглядалася справа за обвинуваченням Кирила Терлецького в утопленні чернчицького священика Стефана Добринського, який не перейшов до унії. – Див.: Арх. ЮЗР. – Ч.1. – Т. 6. – № XXXI, XCIV, XCV, CX; Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). – Спб., 1901. – С. 370-371, 385. Кирило Терлецький звинувачувався також в інших злочинах (наприклад, за “Пересторогою” та Іваном Вишенським, він позбавив життя члена львівського братства маляра і скарбника Філіпа), проте жоден із них у судовому порядку не був доведений.

⁴² Археологический сборник документов... – Т. 1. – № 70. – С. 217.

⁴³ Там само. – № 76. – С. 230-236.

⁴⁴ Отець Мойсей Підгаєцький був парохом церкви Св.Архистратига Михаїла в містечку луцької кафедри Рожиці. Як член луцької капітули, 27.07.1598 р. він скаржився разом з єпископом на князя В.К.Острозького за переслідування уніатів. – Арх.ЮЗР. – Ч.І. – Т. 6. – С. 223-225. 1598 р. “Мойсей пресвітер Михайлівський” поставив свій підпис під листом волинської шляхти за унію. – Арх.ЮЗР. – Ч.І. – Т. 10. – К., 1904. – С. 500-501. Зберігся тестамент священика, складений 15 квітня 1620 р. Документ опублікований: Пам’ятки: Архів Української Церкви. – Т. 3. – Вип. 1. Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М.В.Довбищенко. – № 166. – С. 161-162.

⁴⁵ На разі, важко з’ясувати, до якої з гілок шляхетського роду Гулевичів належить згадана особа. Вочевидь, не до Гулевичів-Воютинських (Михайло був у 1597-1616 рр. луцьким земським писарем). – Див.: Яковенко Н. Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного поділля (Остання третина XVI – середина XVII століть) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ-Львів, 2004. – С. 346. У 1618-1622 р. Михайло Гулевич-Воютинський обіймав уряд володимирського земського підсудка. – Див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С. 140. Братом луцького войського Василя Гулевича був Михайло Гулевич, вони належали до Гулевичів-Должських (згадка під 1587 р.). – Див.: Блануца А. Земельні володіння Волинської шляхти в другій половині ХІІІ ст. – К., 2007. – С. 167-168. Найточніша інформація про згадану особу уміщена в актах люблінського трибуналу: Михайло Янушевич Гулевич 5.05.1601 р. поставив свій підпис під заявою волинської шляхти на захист люблінського православного братства. – Арх.ЮЗР. – Ч.2. – Т. 1. – К., 1861. – № 4. – С. 39 (у реєстрі згадується і Михайло Гулевич-Воютинський).

⁴⁶ Жоравницькі на Волині були власниками маєтку Жоравники. Можливо, ідеться про Яна Марковича Жоравницького, який у джерелах під 1585 і 1589 рр. віднотується як луцький війський. – Див.: Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569-1673. – К., 2002. – С. 402, 457. За іншими джерелами, Ян Жоравницький був у 1613-1640 рр. волинським підкоморієм. – Див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С. 189. Відомо також, що Ян Жоравницький поставив свій підпис під заявою луцької шляхти за унію в Любліні 1603 р. – Див.: Пам’ятки: Архів Української Церкви. – Т. 3. – Вип. 1. Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М.В.Довбищенко. – № 88. – С. 118.

⁴⁷ Степанські зем’яни Костюшковичі були слугами князя К.І.Острозького (Степанський замок і волость були надані Острозькому 1511 р.). Надалі вони прагнули звільнення з-під юрисдикції князів Острозьких. Див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Во-

линь і Центральна Україна). – С. 68. Костюшковичі-Хобестовські були також сусідами Кирила Терлецького у Володимирському повіті. Так, Федір з братами Власним і Гневошом брали участь у нападі на єпископа у вересні 1597 р., коли він був поранений. – Див. прим. 35. Позаяк у судовій справі 1599 р. шляхтичі Костюшковичі вже не згадуються, припускаю, що вони знаходилися з цього часу в мирних стосунках з Кирилом Терлецьким.

⁴⁸Тестамент опублікований за витягом з луцьких гродських книг, який зберігався в паперах Терлецького. Публікатори документа не знали про наявність його обляти в луцьких актах, яку згадував О.Левицький. На жаль, у луцьких гродських книгах, які зберігаються в ЦДІАК, віднайти джерело не вдалося, тому сучасні дослідники подають його за публікацією. – Див.: Пам'ятки: Архів Української Церкви. – Т. 3. – Вип. 1. Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М.В.Довбищенко. – № 108. – С. 127.

⁴⁹Про капітули в Київській митрополії досліджуваної доби існує певна література. Звертаю увагу на маловідому джерельну публікацію М.Малиновського, фрагмент якої стосується джерел до історії луцької капітули: Малиновский М. Исторична ведомость о крылосах (капитулах) в восточной церкви загалом, и о крылосах русских в Галиче, потом во Львове и в Перемишлях особно // Рускій Сіонъ. Львовске архієпархіальное письмо. – 1876. – Ч.19. – С. 601-602.

⁵⁰Як відомо, актові книги Київського воєводства не збереглися, а архів Коронного трибуналу згорів під час Варшавського повстання 1944 р.

⁵¹Левицький О. Кирилл Терлецкий, епископ Луцкий и Острожский. – С. 337.

⁵²Див.: Бірюліна О., Довбищенко М. Забуті імена української історії: шляхетська родина Єло-Малинських // ДКЗ. – Вип. IX. – Дрогобич, 2005. – С. 488.

⁵³Арх.ЮЗР. – Ч. 1. – Т. VI. – К., 1883. – С. 368-370.

⁵⁴Пам'ятки: Архів Української Церкви. – Т. 3. – Вип. 1. Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М.В.Довбищенко. – № 111. – С. 128-129.

⁵⁵Там само. – № 113. – С. 129-130.

⁵⁶Каманин И. Состояние церквей г.Луцка и имений Луцкой епископии в 1607 году // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. – Вип. 2. – К.1916. – С. 24-66. Це досить розлоге польськомовне джерело не збігається ні за об'ємом, ні за змістом з кириличним текстом, облятованим 6 липня в луцьких гродських книгах. Текст опублікований: Пам'ятки: Архів Української Церкви. – Т. 3. – Вип. 1. Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М.В.Довбищенко. – № 114. – С. 130-132.

⁵⁷Пам'ятки: Архів Української Церкви. – Т. 3. – Вип. 1. Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М.В.Довбищенко. – № 113. – С. 129.

⁵⁸Кравченко В.М. Найдавніші інвентарі луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.) // Архіви України. – 1986. – № 5. – С. 24-26.

⁵⁹Див. про докл.: Колосок Б.В. Православні святині Луцька. – К., 2003. – С. 29.

⁶⁰Там само. – С. 38.

⁶¹Археологический сборник документов... – Т. 1. – № 76. – С. 231.

⁶²Там само. – С. 233.

⁶³Пам'ятки: Архів Української Церкви. – Т. 3. – Вип. 1. Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М.В.Довбищенко. – № 113. – С. 130.

⁶⁴Археологический сборник документов... – Т. 1. – № 93. – С. 269.

⁶⁵Протоколи візитацій Берестейської частини єпархії зберігаються в Люблінському державному архіві. – Див.: Chelmski Konsystorz Grekokatolicki [1525] 1596-1875[1905]. Inwentarz analityczny archiwum / Oprac. M.Trojanowska. – Warszawa, 2003.

⁶⁶ Kołbuk W. Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. – Lublin, 1998. – S. 340.

⁶⁷ Див.: Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992. – Т. 2. – S. 118; Федорук А.Т. Старинне усадьбы Берестейщини. – Минск, 2004. – С. 309-314; Несцячук Л.М. Замкі, палацы, паркі Берасцейшчыны Х–XX стагоддзяў (гісторыя, стан, перспектывы). – Мінск, 2002. – С. 113.

⁶⁸ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т.XV. – Cz.2. – Warszawa, 1902. – S. 440.

⁶⁹ Про перепоховання Кирила Терлецького відомо з місцевої усної традиції, яка передавалася з покоління в покоління Вислоухів. Зокрема, цю історію згадував останній власник Перкович (до 1939 р.), випускник Варшавського університету, польський дипломат, історик і колекціонер, бібліофіл Антоній Вислоух. Цю інформацію передав мені історик з Берестя Александр Вабишевич, за що йому сердечна подяка.

⁷⁰ Пересторога // Українська література XVII ст. – К., 1987. – С. 51. Схожі інвективи щодо смерті тих чи інших людей (як правило, конвертитів), а також випадки перепоховання тіл не були рідкістю в тогочасному суспільстві. Див. приклади: Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С. 29-30.

⁷¹ Ці явно гіперкритичні характеристики “Перестороги” ретельно перелічив П.Яременко. – Див.: Яременко П.К. “Пересторога” – український антиуніатський памфлет початку XVII ст. – К., 1963. – С. 79-80, 111-112.

⁷² Дослідник спадщини Івана Вишенського І.Єрємін писав навіть, що Кирило Терлецький в зображенні Вишенського справив “найбільш похмуре враження”. – Див.: Еремін І.П. Иван Вишенский и его общественно-литературная деятельность // Иван Вишенский. Сочинения / Подготовка текста, статья и комментарии И.П.Еремина. – М., 1955. – С. 246.

⁷³ Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by Dawid A.Frick / Harvard library of early Ukrainian literature. Text. – Vol.I. – Harvard, 1987. – P.92-93. На згадану характеристику “Треноса” (без належної критики) звернув увагу П.Яременко. – Див.: Яременко П.К. Мелетій Смотрицький: життя і творчість. – К., 1986. – С. 21.

⁷⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI. – К., 1995. – С. 581.

⁷⁵ Памятки: Архів Української Церкви. – Т. 3. – Вип. 1. Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М.В.Довбищенко. – № 113. – С. 129-130.

⁷⁶ Арх.ЮЗР. – Ч. 1. – Т. VI. – № 146. – С. 372-373.

⁷⁷ Археологический сборник документов... – Т. 1. – № 93. – С. 268-270.

⁷⁸ Музей старажытнай беларускай культуры / Укл. А.А.Ярашэвіч. – Мінськ, 2004. – С. 264.

⁷⁹ Щоправда, на печатці Кирила Терлецького на грамоті Берестейської унії зображено аж два шляхетських герби – Сас і Корчак. – Див.: Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233-1799. – К., 1972. – С. 375, 376.

Леонід Тимошенко.

Заповіти, смерть і поховання єпископа Кирила Терлецького.

У статті звернена увага на оточення Кирила Терлецького, його родинні зв'язки, обставини особистого життя і останні передсмертні роки. Об'єктом дослідження є три заповіти єпископа – 1595, 1598 і 1607 рр., які були опубліковані у Вільні ще 1867 р. Уточнено дату смерті ієрарха, який помер 21 травня 1607 р. Припускається, що його прах було перепоховано в родинному селі Терлецьких Перковичі біля Дорогочина на

Берестейщині, де зберігалася надгробна плита. Публікується текст напису на плиті, яка тепер зберігається в Музеї старожитнобілоруської культури в Мінську.

Leonid Tymoshenko.

Bishop Cyril Terlets'kyi's Last Wills, Death and Burial.

In the article the attention is drawn to the surroundings of Cyril Terlets'kyi, his sibling connections, circumstances of his private life and his dying day. The object of research is the bishop's three last wills – of 1595, 1598 and 1607. which were published in Wilno as early as in 1867. The date of the hierarch's death, who died on May, 21 1607, is accurately defined. The author supposes, that Terlets'kyi's remains were reburied in the Terlets'kis' family village of Perkovychi near Dorohychyn in Berestia land where the tombstone was preserved. The text of the inscription on the gravestone, which is now kept in the Museum of old Bielorussian culture in Minsk, is published.

З ІСТОРІЇ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ У МІСЬКІЙ КАНЦЕЛЯРІЇ ЛЬВОВА ЗА ПИСАРСТВА ВОЙЦЕХА ЗИМНИЦЬКОГО (20–30-ті рр. XVII ст.)

З часу існування документа як такого (тобто письмового свідчення, в якому у формі визначених юридичних норм зафіксовано економічні чи політичні угоди, договори між приватними особами, приватною особою та державою, приватною особою і церквою, церквою і державою, між державами тощо) виникла і проблема його автентичності, тобто відповідності конкретному факту, який мав місце в минулому. Оскільки середовищем, яке продукувало документ, була канцелярія, то місцем фальсифікації документа найчастіше виступала саме ця установа. Якщо розглядати це питання в контексті роботи середньовічних канцелярій, то разом зі збільшенням продуктивності канцелярії, зокрема, видачі витягів з документів, підтвердження певних трансакцій виникла загроза для перетворення підроблених документів на масове явище. Внаслідок фальсифікації зовсім нового змісту набували ті відносини, які створювались ним. Тому запроваджувалась система заходів щодо попередження фальсифікації та перевірки автентичності, а також покарань у випадку скоєння фальсифікації.

Перевірка документа стала завданням такої дисципліни, як дипломатика. Дипломатика ставить собі за мету критично перевірити вірогідність актів і за допомогою дипломатичного аналізу виявити підроблені або фальсифіковані акти, які непридатні для відтворення історичного процесу, усунути недостовірність фактів або подій, викладених у таких актах. З іншого боку, існує ряд питань, пов'язаних з фальсифікацією актів, які не виступають завданнями ні цієї, ні інших спеціальних історичних дисциплін. Ці питання стосуються, радше, не матеріальної (способи фальсифікації), а особистісної сторони проблеми – подивитись на процес створення фальсифікату з позицій особи, яка його створювала (чому вона цим займалась, чи їй було це вигідно, які санкції застосовувались до правопорушника тощо). Це дозволило б по-іншому трактувати на причини появи фальсифікатів.

У історіографії, як слушно зауважував польський історик Сильвіуш Мікуцький, про автентичність документа згадують тільки дослідження, присвячені давньому судовому процесу, а також загальні праці з дипломатики¹. Саме С. Мікуцький написав досі актуальну працю з аналізу автентичності документа в практиці польських канцелярій, в якій він розглянув випадки фальшування королівських, судових та приватних документів, критерії експертизи документа тощо. Українські дослідники розглядали цю проблему тільки в межах вивчення спеціальних історичних дисциплін², надаючи більше уваги, як зазначалось вище, суто матеріальним сторонам процесу фальсифікації документа (палеографічній експертизі, наявності всіх атрибутів документа тощо), однак поза сферою досліджень залишались питання, які стосувались безпосередньо авторів

підробленого документа, якими могли бути як приватні особи, так і урядовці, зокрема, писарі канцелярій. Якщо перші ще потрапляли в предмет розгляду³, то писарям як керівникам установ, де створювались документи і могли бути випадки фальсифікацій, приділялось набагато менше уваги. Наприклад, Ярослав Дашкевич у статті подавав великий судовий процес, що стосувався приватних осіб – 2 вірмен, де він зауважував важливість палеографічної експертизи для визначення фальсифікату, звірки формуляра документа та наявності печатки при ньому, а також інституту свідків (позивач майже довів фальшивість розписки, яку йому показали, і лише представлення протилежною стороною свідків звело його старання нанівець), однак майже не аналізував дії канцелярії чи писаря⁴. Документи-фальсифікати, пов'язані з вищими державними канцеляріями Галицько-Волинського князівства, описав Олег Купчинський⁵. Тетяна Гошко та Степан Білостоцький розглядали це питання лише в контексті обов'язків міських писарів ранньомодерного Львова і міри покарання за невиконання цих обов'язків⁶, Януш Лосовський – як приклади злочинів писарів канцелярій шляхетських містечок XV–XVIII ст.⁷ Окремих розвідок, присвячених фальсифікаторам-писарям, майже не виявлено⁸. Однією з причин, що утруднюють появу таких досліджень, за слушним зауваженням Я. Дашкевича, є відсутність джерельного матеріалу, тобто великих судових процесів з даної теми⁹.

Метою даного дослідження є аналіз прикладів фальсифікації документів у львівській міській канцелярії першої половини XVII ст. з погляду особи (писаря, підписка, міщанина), яка фальсифікувала справи. При цьому будуть розглянуті такі завдання, як з'ясування мотивів фальсифікації, можливості її здійснення, способи фальсифікації (зміни в тексті, підміна печатки), перебіг справи, порушеної проти установи в цілому чи писаря як приватної особи зокрема, методи доведення непричетності канцеляристів до фальшування, міра покарання за даний злочин тощо, що дозволило б з'ясувати роль писаря як керівника канцелярії у процесах фальшування документів.

Джерелом для даного дослідження стали документи двох судових процесів у канцелярії львівського міського писаря Войцеха Зимницького, які виявлено внаслідок опрацювання сукупності матеріалів до біографії писаря (Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 52 (Магістрат м. Львова). – Оп. 2. – Спр. 36-37, 51), а також матеріали одного процесу, виявлені Мироном Капралем і опубліковані в його монографії¹⁰. Ці документи являють собою записи в книгах ради міста Львова ряду судових засідань, на яких розглядалась проблема фальсифікації конкретних справ міщан з боку писаря чи канцелярії. Варто наголосити, що цільового виявлення документів до історії фальсифікацій не було проведено, отже, залишається можливість для доопрацювання цієї теми (очевидно, що подані матеріали становлять лише невелику частку джерел, які стосуються цієї проблеми).

Львівська міська канцелярія за весь період свого існування нечасто виступала об'єктом звинувачень у фальсифікації документів (з іншого боку, можна припустити, що такі процеси не піддавались розголосу). Подібні обвинувачення спричиняли серйозні наслідки. Так, за магдебурзьким правом, писар, який зробив помилку в документах, втрачав руку, а якщо він навмисне сфальшував документ, то оголошувався безчесним, порушником присяги і карався вогнем¹¹. Як видно, існувала різниця між помилкою (error), під якою розумілось механічне/ненавмисне фальшування і фальсифікацією (falsatio), проте покарання за ці види злочинів було однаково суворим. Пересторога перед фальшуванням актів закладалася ще при вступі на посаду писаря, коли той складав присягу про правильне писання актів¹², отже, він, окрім злочину, вчинив би

ще й гріх клятвopушництвa. Тому такі процеси були рідкісним явищем. Зокрема, відомий львівський писар, поет, письменник та історик XVII ст. Бартоломій Зіморевич, описуючи діяльність канцелярії від найдавніших часів і до XVII ст., з обуренням згадував про випадок, коли було обвинувачено міського писаря Миколая з Пільзна (...quia unus illorum filium ordinis tristi exitu interrupit. Is fuit Nicolaus a Pilzno...)¹³. Він був міським писарем упродовж 1517–20 років¹⁴ і прославився як ініціатор, напевно, найвідомішого скандалу, пов'язаного з підробкою львівських міських актових книг. Зіморевич стверджував, що писар спричинився до багатьох фальсифікацій документів, однак не наводив жодного прикладу. Війт і лавники звинуватили Миколая у знищенні документів, викраденні лавничої книги і внесенні запису до неї. На своє виправдання писар доводив, що фальшивий запис у книзі зроблений не його рукою. Але цікавим фактом є те, що у своїй канцелярській діяльності Миколай виступав проти магістрату і навіть нашкодив своїми діями кільком райцям. Тому не виключено, що писаря засудили не так за фальсифікації, як за небажання співпрацювати з міським патриціатом. По-перше, Миколай не був львів'янином, проте намагався через родинні зв'язки (за словами Зіморевича) досягти високого становища серед міської верхівки, що могло зустріти перешкоди з боку деяких райців. По-друге, писар, будучи лише бакалавром, міг не впоратися зі справами, які йому доручили для захисту або навпаки, перевищити свої повноваження. Миколай спробував апелювати до вищого суду, однак той не виправдав його сподівань, засудивши до смертної кари, як пише Зіморевич, для прикладу всім іншим писарям. Цей процес виглядає дивним з огляду на те, що не проводилось жодної палеографічної експертизи, не наводились назви документів, які нібито були сфальшовані, писаря одразу кинули до в'язниці без права взяття на поруки, тобто, найімовірнішою є версія про використання фальсифікації як приводу для засудження писаря, що давало повну моральну сатисфакцію його ворогам, адже це був не тільки смертний вирок, але й очорнення честі і гідності канцеляриста.

Перший судовий процес, що стосувався уже Войцеха Зимницького, міського писаря Львова (1616–39 рр.), відбувся у 1621 році, коли до раецького уряду надійшла скарга львівського міщанина, золотаря Яна Кудлича на міського писаря Войцеха Зимницького¹⁵. Цей процес є прикладом обвинувачення писаря як урядовця у неправомірному застосуванні своїх повноважень. Він і наступні процеси будуть розглянуті за такою схемою: мотиви фальсифікації, можливість такого вчинку, аналіз навмисності/ненавмисності підробки, наведення доказів, методи виправдання зі звинувачення тощо. Процес розпочався 28 липня 1621 р., проте Зимницький з'явився лише на третій термін (7 серпня)¹⁶, показуючи своїм ставленням те, що він несерйозно сприймає це звинувачення, яке полягало, до речі, нібито у фальсифікації поділу городу і виділення частки Кудличу. Суть справи полягала у тому, що теща Кудлича, Катерина Коломийська, вдова Гаспара Коломийського (теж львівського золотаря), подарувала Яну частку городу в двох місцях, за Струмиловою баштою і на Калічій горі. Ці два городи поділялись на 6 часток, і визначалась почерговість обрання собі частки. Кудлич обирав першим і другим, і писар пропустив його ім'я у другому випадку.

Які мотиви могли бути у писаря? Причинами фальсифікації могли стати як матеріальні, так і нематеріальні потреби. До матеріальних належали пропозиція грошової винагороди, нерухомих дібр тощо. Скажімо, міщанин міг запропонувати писареві певну частку з суми, яку нібито хтось йому заборгував, щоб той сфальшував відповідний акт, або писар міг сфальсифікувати такий акт повністю на свою користь (якщо б це не було помічено замовником). Нагадуємо, що ці припущення лише гіпотетичні,

поки що не знайдено джерел, які б підтверджували подібні випадки. Писарі, яких ми наводили як зразок, були достатньо забезпеченими людьми, щоб наражати себе на небезпеку задля сумнівних прибутків. Миколай з Пільзна, за свідченням Зіморовича, був хорошого роду, мав родинні зв'язки з патриціанськими сім'ями, тобто не відчував нестачі в матеріальних засобах до існування¹⁷. Войцех Зимницький був середнього за мірками першої половини XVII ст. достатку, крім писарської роботи, він займався торгівлею різними товарами, що приносило йому додатковий заробіток¹⁸. Прибуток від поділу городу виглядав сумнівним, і навряд чи писар ризикував би своїм місцем задля цього. Тут заохоченням до фальсифікації могли стати нематеріальні, особисті причини, наприклад, бажання помститися, нехай і дріб'язково, міщанину, який чимось не догодив писарю. На цю думку наштовхує факт, що Зимницький ще у 1619 р. нашкодив Кудличу у справі його швагра шотландця Томаша Роберсона, коли, видаючи витяг зі свідченнями, пропустив (навмисно чи ні?) найважливіше для нього свідчення і зробив помилки у трьох умовах¹⁹. Можливо, таке подвійне недбальство канцелярії і змусило золотаря судитися. Однак прямих вказівок на ворожнечу між писарем і Кудличем немає, тому такий мотив є, радше, гіпотетичним. Швидше за все, це була просто необережність, помилка, а не навмисне фальшування.

Варто подивитись детальніше і на можливість такої фальсифікації. Тут враховуються можливості 3-х осіб, які могли теоретично підробити документ – писаря, його заступника (заступників) і того, про кого йшлося в документі. Також потрібно розрізнити і причини навмисної та ненавмисної фальсифікації, на користь суб'єкта чи проти нього. Отож, писар мав, гіпотетично, найбільше можливостей для підробки – в його руках знаходилось керівництво канцелярією, всі необхідні канцелярські приладдя (чорнило, папір, печатки і т. д.), зразки кожного документа, чернетки записів тощо. Він володів можливістю вибрати зручний час для фальшування на робочому місці чи вдома (хоча зберігання актів поза службовим приміщенням не схвалювалось), цілком не залежав від зовнішніх факторів (наявність відвідувачів, підписків і т. п.), йому не потрібно було копіювати чужий почерк. Однак Зимницький вказував, що всі акти за 1620 р. написані рукою одного підписки, без жодних виправлень і дописів²⁰ (при розгляді оригіналу книги це свідчення підтверджується²¹), хоча чернетку цієї справи він писав особисто, з протоколу уряду присяжних, і саме в цей момент мав можливість змінити оригінал. Підписар, теоретично, мав не менше можливостей підробити акти. Всі індукти, як впливає зі слів Зимницького, писалися саме підписками, вони видавали витяги і копії, створювали документи нарівні з писарем, який, здебільшого, проводив координаторську роботу (слід зауважити, що це мало місце в канцелярії з усталеним штатом, багаторічним досвідом роботи тощо). Однак підписок не мав мотивів для здійснення фальсифікації, він міг лише механічно переписати навмисну/ненавмисну помилку у чернетці, яку йому подав Зимницький. Припущення, що це зробив сам Кудлич, не має логічного підґрунтя, адже це не приносило йому жодної вигоди, крім того, він не мав достатніх канцелярських навиків для підробки актів.

Ініціатором справи був, за середньовічним правом, той, кого ця справа стосувалася (судовий процес вважався особистою справою сторін з підпорядкуванням їх керівній ролі суду)²². Процес починався з оголошення про справу і збору доказів. Їх у Кудлича, на зразок витягу з документа тощо не було, окрім його заяви про те, що він заглядав до книг і не знайшов там правильного запису, за чим його застав писар і негайно вигнав з канцелярії²³.

Зимницький підготував до судового процесу хорошу систему захисту, що ґрунтувалась на знанні, по-перше, законів, по-друге, канцелярської роботи, по-третє, прецедентів подібних випадків (і серед них вище згаданого Пільзенського). Пропрацювавши у канцелярії вже 5 років, Зимницький був досвідченим у судових процесах і вмів користуватися своєю перевагою. Спочатку він запропонував суду речові докази (чого не зміг зробити його противник) – книгу записів за 1620 рік із зазначеними справами²⁴. Експертом Зимницький запросив бути колишнього лавничого писаря Станіслава Кучковського, а також кожного присутнього (це було, звичайно, риторичне прохання). Писар пояснював суду, що немає “жодної відмінності і найменшого підправлення чужою рукою”, тим самим пропонуючи провести палеографічну експертизу (отже, в даному випадку палеографічна експертиза ставала одним з головних доказів²⁵). Наступним кроком стало пояснення процедури створення такого запису. Як пояснював писар, поділи проводить війт разом з присяжними та лавничим писарем, складений протокол передають йому, а він вносить цю реляцію до актів “від слова до слова”, тому помилка, якщо вона і була, знаходилась у протоколі. Також Зимницький нагадав і про певний формуляр запису, якого слід було дотримуватись – “in debita forma”. Останнім кроком писаря стало обвинувачення самого позивача у наклепі та знеславленні його доброго імені. При цьому Войцех покликався на відповідний параграф закону – магдебурзького права “Про наклеп”, що передбачав відмову винуватця від своїх слів, повернення доброго імені й честі та вибачення²⁶. Як приклад подібного процесу Зимницький тут же подав суду копію декрету між Павлом Щербичем, колишнім львівським синдиком і писарем, відомим правником та королівським секретарем, та Сигізмундом Гендзцем, датовану 1585 роком у Кракові. Цікавим є сам факт потрапляння такого документа до рук Зимницького. Щербич помер 1609 року, виїхавши зі Львова ще у 1583, отже, особисто він не міг передати його Войцехові. Очевидно, це зробив знайомий Зимницького королівський секретар, що мав доступ до такого роду декретів. Другим документом, який підготував (хоча і не використав) Зимницький, був витяг зі справи вищезгаданого Миколая Пільзенського (щоправда, документ у варіанті Войцеха закінчувався взяттям на поруки – смертний вирок не задовольняв писаря)²⁷. З цього випливає, що писар дуже відповідально поставився до обвинувачення (незважаючи на початкове ігнорування). Можливо, у нього ці документи зберігались як зразки подібних процесів.

Після репротестації Зимницького з такими серйозними доказами судовий процес перейшов у наступну стадію – відповідь Кудлича. Вона виглядала уже дещо примирливою. Він зняв з писаря звинувачення у фальсифікації, натомість продовжував стверджувати, що мала місце помилка, і нагадав писареві про вже описаний прецедент з шотландцем Томашем Роберсоном. Зимницький подав апеляцію до короля, де перелічував всі пункти обвинувачення разом зі своїми відповідями на них. Маючи необхідні зв'язки в королівській канцелярії (це було зумовлено специфікою його канцелярської роботи), писар міг сподіватися на сприятливий вирок, крім того, його докази виглядали переконливішими, ніж у його опонента. Вирок виявився на користь Войцеха, і Кудлич у 1622 році попросив пробачення у писаря²⁸.

Наступним процесом, який відбувся у 1636 році, став процес Войцеха Бочковича проти Юлія Аттаванти, який можна навести як зразок обвинувачення канцелярії в цілому як установи. Суть справи полягала в наступному: Войцех Бочкович, львівський купець і міщанин²⁹, вирішив підробити мембрану (боргове зобов'язання) краківського купця Юлія Аттаванти на 10 тис. польських злотих, які останній нібито заборгував

Войцехові³⁰. Цю підробку він зробив з допомогою Войцеха Слончевського, свого судового захисника, просто в приміщенні канцелярії при виписці копії з судової справи через додавання кількох необхідних умов³¹. Бочкович, узявши чужу мембрану від Бернета Бернатовича, вкладену в конверт і запечатану, вийняв з неї печатку і написав свої умови³². Аттаванти подав позов і до раецького, і до лавничого суду Львова на канцелярію і на писаря, за підписом якого мембрана була видана купцеві, вимагаючи грошового штрафу й ув'язнення, а також випису нової мембрани³³.

Мотивом для подібного вчинку з боку Бочковича і Слончевського могла стати жадоба матеріальної наживи. Дана сума становила невеличкий масток для пересічного міщанина Львова початку XVII ст. і слугувала би значним внеском до фінансового капіталу купця. Чи варто брати до уваги ймовірність змови Зимницького з купцями? Думаємо, навряд, адже писар міг сфабрикувати подібну справу сам, не вдаючись до посередників. Зимницький, навпаки, був прихильним до Аттаванти, про що свідчить такий випадок у 1634 р.: Колегія 40-а мужів протестувала проти нього як писаря раецького уряду, що він вписав у привілей (очевидно, купцям) пана Аттаванти, хоча міг це зробити лише зі згоди Колегії, а вони про це не знали³⁴. Отже, як бачимо, Зимницький не міг теоретично діяти на шкоду Аттаванти.

Розглянемо можливість фальсифікації у канцелярії Зимницького. Чи могла, теоретично, чужа людина отримати доступ до актів і внести зміни до них? Як свідчили в цьому процесі підписки-свідки, Бочкович зайшов до канцелярії разом зі Слончевським і в присутності писаря почав говорити про переписування умов. Пізніше Зимницький вийшов, а Слончевський дописав інші умови, сівши “з іншого боку столу, де пан писар звик сидіти, біля пана Шимона Козловського”³⁵. Ці детальні описи Мартина Лукашевича, канцелярського підписки, дозволяють побачити, що подібне порушення правил роботи канцелярії, в принципі, було можливим. Щоправда, Лукашевич (це підтверджено іншими свідками) спробував зупинити дії Слончевського, проте той послався на королівський декрет, який давав йому такі права, що частково виправдовує підписаря.

Позивачі навели як речовий доказ мембрану, яка була сфальсифікована. Зимницький визнав свій підпис і, порівнявши почерки, виявив дописи іншою рукою (“приписано кілька умов внизу, і в попередніх умовах також перекреслено кілька слів, і зверху іншою рукою дописано”³⁶), але сам під присягою свідчив, що не знає, хто і з якою метою це зробив.

Отже, писар у своєму захисті знову використав палеографічну експертизу (однак, як і в першому випадку, він проводив її самостійно), а також покази свідків. Інститут свідків мав дуже важливе значення у тогочасному судочинстві. Як вже згадувалось, у процесі вірменина Копру-огли він зазнав поразки через численні покази свідків, спрямовані проти нього (при цьому вони могли свідчити неправдиво, хоча й робили це під присягою). Зимницький поставив 4 свідків (3-х підписків міських і одного консисторського), які запевняли, що самого писаря на момент фальсифікації у канцелярії не було. Шимон Козловський (пізніше економічний писар у 1637–59 рр.), Стефан Зардецький (Жардецький?) та Мартин Лукашевич визнали, що умови дописував Слончевський, виправдовуючись перед ними королівським декретом, який дозволяв йому вписувати ті умови, які він вважатиме за потрібне, з дозволу свого принципала³⁷. Якуб Підковецький, консисторський підписар, навіть засвідчив, що копію писав саме він, але умови не дописував і руки, яка це робила, не впізнає. У виборі свідків можна було помітити певну залежність їх від писаря, хоча останній наполягав

на їхній неупередженості. Втім, вони були єдиними свідками того, що відбувалось в стінах канцелярії, і жоден з них не був відкликаний позивачами. Всі свідки були приведені до присяги (до речі, цей обряд проводився за старовинним звичаєм: свідки підносили обидві руки до неба і клялись – “iuramento per erectionem duorum versus caelum manus”). Суд задовольнився подібним завершенням справи, і обвинувачення з канцелярії і Зимницького зняли, проте судова справа продовжувалась стосовно Бочковича зі Слончевським. Зимницький мав право, як він заявляв раніше, подати позов проти Аттаванти за несправедливе оскарження, але не став цього робити (як він писав, “досить того, що честь моя та канцелярії була врятована”³⁸).

Останнім процесом став процес в справі вірменського єпископа Миколая (Торосовича) 1636 року, який є прикладом обвинувачення писаря як приватної особи. Позивачами виступили два вірменські ченці-уніати Антоній Серебкович (Серепкович) та Ян Керемович. Вони висунули ряд обвинувачень, що стосувалися як фальсифікації, так й інших дій писаря. По-перше, йому інкримінували відкрите сприяння “вірменам-схизматикам”, що виявилось у підбурюванні громади до виступів проти Торосовича, даванні їм порад юридичного характеру, по-друге, неправильний запис до актів тих справ, які стосувалися єпископа³⁹. Суть обвинувачення у фальсифікації полягала в наступному: до раецького уряду надійшов мандат короля Владислава IV від 29 березня 1636 року про заборону Миколаю (Торосовичу) титулуватися архієпископом (цей мандат був виклопотаний у короля львівським римо-католицьким архієпископом), і він був переданий Зимницькому для облятування⁴⁰. Однак той зробив це неправильно, не зазначивши в актах осіб, які вимагали зробити цей впис. Крім цього, перед тим Зимницький неправильно записав справу про побиття згаданих двох ченців вірменською громадою (спочатку записав свідчення вірмен у цій справі, а потім – протестацію єпископа та ченців)⁴¹.

Насамперед варто з'ясувати історичні обставини, які на той час склалися у вірменській громаді, щоб зрозуміти підгрунття цих обвинувачень. Описані події відбувалися в період гострого релігійного протистояння після прийняття унії з Римо-католицькою церквою єпископом Миколаєм (Торосовичем) 24 жовтня 1630 року. Унія поділила вірменську громаду Львова на два табори. Зберігаючи спочатку нейтралітет, львівський магістрат невдовзі був змушений визначитися, яку з сторін йому підтримати⁴². У протистоянні вірменської громади, котру презентували старші, та нечисленних вірмен-уніатів, які згрупувалися навколо єпископа Миколая (Торосовича), міська рада та католицька громада виразно підтримували другу сторону⁴³. Однак серед польських патрициїв та урядовців знаходились люди, які співчували й іншій стороні. Таким був, наприклад, міський писар, який виявився союзником вірменської громади і був не проти допомогти їм у хитросплетіннях судових позовів. Мотивами такої поведінки могли стати матеріальні причини – вірменські старші були достатньо забезпеченими людьми, щоб просто найняти для свого судового захисту Зимницького, досвідченого лавника і канцеляриста⁴⁴. Львівські канцеляристи взагалі прихильно ставилися до вірмен як до потенційних клієнтів – Зимницькому і Зіморовичу не раз доводилось захищати їх права⁴⁵. Якихось особистих симпатій/антипатій у писаря, очевидно, не було, тому матеріальний мотив можна вважати основним. Щодо можливості здійснення такої фальсифікації, то тут у Зимницького не могло виникнути ніяких перешкод, адже всі акти, до яких апелювали сторони, знаходились у міській канцелярії. Очевидно, він не використовував праці підписків, бо в справі не згадуються помічники (на відміну від попередніх). Зимницький скористався своїми повноваженнями впису копій та

актів до судових книг, при цьому змінивши порядок написання та опустивши деякі деталі, що збоку могло видатися ненавмисним перекрученням справи (суті її це не змінювало, але змушувало подивитись на події з точки зору антиуніатів), а насправді було справжньою фальсифікацією.

Писемних доказів оскаржувачі не наводили, наголошуючи не на фальсифікації, а на протиправних діях (з їх точки зору) обвинуваченого щодо вірмен. Двоє головних свідків-ченців були особисто зацікавлені у виграші своєї справи, адже Керемович був пов'язаний кровними узами з Торосовичем, а Серепкович часто репрезентував єпископа в судах⁴⁶.

Система оборони писаря в цьому випадку була схожою на попередні: він заявив, що його не було в ратуші під час вписання у раєцькі книги протестів і скарг у справі насильства щодо вірменського архієпископа та монахів, що він переписував тільки ті копії, які йому подавали, тобто головними доказами було доведення відсутності Зимницького на місці злочину та наявність попередніх помилок у копіях. На закид про правове консультування вірменських старших Зимницький заявив, що давати поради може, кому схоче, "бо до кравця, шевця чи чинбаря" за консультаціями у таких випадках не ходять⁴⁷, отже, як приватна особа з відповідною освітою, він давав юридичні поради прохачам, і це не кваліфікувалось як злочинна справа (інша річ, на що могли спонукати ці поради). На жаль, репротестацією Зимницького цей процес і завершився, принаймні не було виявлено його продовження в актах, тому не з'ясовано, чи суд задовольнили подані докази, чи справа мала продовження. Можливо, тут правовим прецедентом виступив процес Бочковича і Аттаванти, де такі докази вирішили суперечку на користь писаря, окрім того, сам єпископ, мабуть, не був зацікавлений у гучному скандалі з міською канцелярією. Цікавим є той факт, що Ян Керемович, один з ініціаторів справи, у 1642 році перейшов на бік антиуніатів і, будучи тоді писарем архієпископської консисторії, викрав і передав документацію архієпископства громаді, вчинивши ще більший злочин, ніж той, в якому він звинувачував міського писаря⁴⁸. Оскільки ніяких санкцій стосовно писаря не було вжито, можна вважати, що третій процес також завершився перемогою Зимницького.

Отже, після розгляду даних процесів можна зробити певні висновки стосовно фальсифікації документів у міській канцелярії Львова. Такі публічні звинувачення писаря і канцелярії у підробці документів були рідкістю для XVI ст., покарання за цей злочин було дуже суворим, однак уже в першій половині XVII ст. зтрапляються три випадки фальсифікацій. Цей факт пов'язаний насамперед зі збільшенням обсягу документації, зростанням кількості справ, які розглядались канцелярією, що підвищувало ймовірність, по-перше, ненавмисної (суто механічної) помилки при переписуванні, особливо коли учасники судового процесу вимагали пришвидшення розгляду справи, по-друге, створювало умови для спроб фальсифікації документів допоміжним персоналом та самим писарем.

Мотивами для фальсифікації ставали як матеріальні, так і нематеріальні, особисті причини. У матеріальних засобах були зацікавлені більше помічники писаря та міщани, ніж керівник канцелярії, що пояснюється їхнім матеріальним становищем.

Львівська канцелярія, незважаючи на свою хорошу репутацію, давала можливості для фальсифікації документів як писарю, так і його помічникам, малоімовірною виглядає гіпотетична спроба фальсифікації з боку міщанина, оскільки вона потребувала певних канцелярських навичок (знання канцелярського письма, формуляру документа, підбір паперу, яким користувалася канцелярія, чорнила, печаток тощо). Найчастіше

підробки здійснювалися через неправильний впис документа до актових книг, заміну печатки, дописування додаткової інформації, якої не було в оригіналі.

Судові процеси починались з ініціативи, згідно з магдебурзьким правом, того, кому заподіяли шкоду. Якщо з певних причин фальсифікація залишалась непоміченою (експонент не виявляв цікавості до правильності запису своєї волі, не мав коштів для подання дорогого позову), то процес міг і не відбутися. Докази, за тим же правом, обвинувачений зобов'язаний був збирати сам.

Позивачі досить недбало ставилися до процедури збирання доказів (наступного етапу судової справи). Більшість обвинувачень не були підкріплені доказами, писемними чи усними свідченнями (що пояснювалось некомпетентністю позивачів у канцелярській справі), натомість Зимницький, використовуючи службове становище, завжди мав можливість підібрати такі докази на свою користь.

Львівська канцелярія була досить консервативною у виборі способів доведення своєї непричетності до фальсифікацій. Були використані тільки палеографічна експертиза (поверхова) та покази свідків, рідше – звірка формуляру документа. Як свідки, виступали підписки з міської канцелярії або консисторської, тобто, люди зацікавлені, однак з боку позивача ніяких заперечень не виникало.

Канцелярія виходила переможцем зі всіх процесів обвинувачення у фальсифікації, причиною цього кожен раз ставали чіткі, логічні, виважені дії її керівника – міського писаря Львова Войцеха Зимницького, який використовував для захисту честі і гідності канцелярії як виразника рішень всього міського поспільства всі засоби, що входили до його повноважень. Це доводить визначну роль цієї посади для нормального функціонування установи.

¹ Mikucki S. Badanie autentyczności dokumentu w praktyce kancelarii monarszej i sądów polskich w wiekach średnich // Rozprawy polskiej akademji umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. – Kraków, 1934. – S. II. – T. XLIV. – S. 257.

² Напр., див.: Білостоцький С. Учасники кримінального процесу і докази у справах львівського лавничого суду XVI-XVIII ст. // Наукові зошити історичного факультету. – Львів, 1997. – Вип. 1. – С. 37-40; Дашкевич Я. Р. Дослідження автентичності документа в судовій практиці другої половини XVII ст. (нарис з української дипломатики) // Архіви України. – К., 1968. – № 1. – С. 20-27; Купчинський О. А. О некоторых вопросах датировки средневековых документов на основе их содержания // Советские архивы. – К., 1976. – № 3. – С. 79-83; Проценко Л. А. Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 52-62.

³ У згаданих вище працях С. Мікуцького та Я. Дашкевича.

⁴ Дашкевич Я. Р. Цит. пр. – С. 22–25.

⁵ Купчинський О. Неавтентичні акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII–першої половини XIV ст. // Архіви України. – К., 2006. – № 5-6. – С. 12-23.

⁶ Білостоцький С. Посадові особи вийтівсько-лавничого суду Львова та їх процесуальний статус у XVI-XVIII ст. // Львів: місто-суспільство-культура: Зб. наук. пр. / За ред. М. Мудрого. – Львів, 1999. – С. 164; Гошко Т. З історії магдебурзького права у Львові (XIII – XVII ст.) // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 56.

⁷ Łosowski J. Kancelarie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku. – Lublin, 1997. – S. 223.

⁸ Наприклад, статті про Станіслава Моравського, краківського земського регента, автора фальшивих привілеїв церковним фундаціям другої половини XVIII ст. (Mogawski S. Przyczynek do historyi fałszerstw w Polsce. [S. l. et d.]. – S. 657-661) та про Кшиштофа Станіслава Яніковського, фальсифікатора XVII ст. (видана І. Пулковським в “Roczniku dla archeologów, numizmatyków i bibliografów polskich” за 1869 р., с. 28-47).

⁹ Дашкевич Я.Р. Цит. пр. – С. 21.

¹⁰ Капраль М. Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 185-186.

¹¹ Гошко Т. Цит. пр. – С. 56; ІІ ж. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI-початок XVII ст.). – Львів, 2002. – С. 174.

¹² ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 648. – С. 267; Спр. 650. – С. 7, 17; Спр. 651. – С. 5-6, 11-12, 21; у цих присягах варто звернути увагу на слова: “rzeczy...wiernie według mego najwyzszego rozumu chce pisacъ ѿ czъtać”.

¹³ Зіморович Б. Потрійний Львів: Leopoldis Triplex / Пер. з лат. Н.Царьової; ком. І. Мицька; ред. О.Шишка. – Львів, 2002. – С. 101-102; Zimorowicz J.-B. Viri illustres civitatis Leopoliensis, Metropolis Russiae, collecti per Bartholomaeum Zimorowicz, consulem Leopoliensem // Opera quibus res gestae urbis Leopoldis illustrantur / Ed. dr. Cor. Heck. – Leopoli, 1899. – P. 315-316.

¹⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 9. – С. 231, 241, 244, 246, 285, 292, 311, 370, 745.

¹⁵ Там само. – Спр. 36. – С. 814-815.

¹⁶ Там само. – С. 824.

¹⁷ Zimorowicz J.-B. Viri...P. 315.

¹⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 132 (Колекція листів державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та інших країн). – Оп. 1. – Спр. 858. – Арк. 1; ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 43. – С. 1589-1590.

¹⁹ Там само. – Спр. 36. – С. 833.

²⁰ Там само. – С. 825.

²¹ Там само. – Спр. 35. – С. 1289-2786.

²² Білостоцький С. Провадження в кримінальних справах у львівському лавничому суді XVI–XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 33. – Львів: ЛДУ ім. Франка, 1998. – С. 80.

²³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 36. – С. 832.

²⁴ Там само. – Спр. 35. – С. 1845-46, 1948.

²⁵ Сільвіуш Мікуцький наводить щодо судових документів 6 головних типів доведення фальсифікації (загальний формуляр, відсутність/суперечність документа книзі, видання без відома і волі автора чи зацікавлених сторін, палеографія, датація, печатка) (Mikucki S. Op. cit. – S. 280-284).

²⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 35. – С. 826.

²⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 1зв.

²⁸ Там само. – Оп. 2. – Спр. 37. – С. 726.

²⁹ Там само. – Спр. 263. – С. 1.

³⁰ Там само. – Спр. 264. – С. 1724-1725.

³¹ Там само. – Спр. 51 – С. 599-600.

³² Там само. – Спр. 264. – С. 1724-25.

³³ Там само. – Спр. 51. – С. 620.

³⁴ Там само. – Спр. 661. – С. 131зв.

³⁵ Там само. – Спр. 51. – С. 605.

- ³⁶ Там само. – С. 601.
³⁷ Там само. – С. 603-606.
³⁸ Там само. – С. 623.
³⁹ Капраль М. Цит. пр. – С. 186.
⁴⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 72.
⁴¹ Капраль М. Цит. пр. – С. 186.
⁴² Там само. – С. 178-179.
⁴³ Там само. – С. 184.
⁴⁴ Там само. – С. 185.
⁴⁵ Там само. – С. 179; ЦДІА України у Львові. – Ф. 132. – Оп. 1. – Спр. 1199. – 2 арк. та ін.
⁴⁶ Українсько-армянские связи в XVII веке. Сборник документов. / Сост., авт. пред. и ком. Я.Р. Дашкевич, отв. ред. Г.С. Сизоненко. – К., 1969. – С. 41, 91.
⁴⁷ Капраль М. Цит. пр. – С. 186.
⁴⁸ Українсько-армянские связи...- С. 91.

Богдана Петришак.

**З історії фальсифікації документів у міській канцелярії Львова за писарства
Войцеха Зимницького (20–30-ті рр. XVII ст.).**

В статті розглянуто один з аспектів дипломатичного аналізу діяльності міської канцелярії Львова першої половини XVII ст. – можливості фальсифікування документів міськими писарями. Наголошено на важливості особи писаря у процесі фальсифікації, його мотивів і способів підробки документів на основі судових процесів. Також визначено роль міської канцелярії та її керівника у ході захисту цієї установи при звинуваченні у підробці документів.

Bohdana Petryshak.

The falsifications in the Voiciech Zimnicky's.

In this article is one aspect of the diplomatic analysis of the city office in L'viv (the first half 17th c.) – the possibility of falsification in the documents by the city clerks. On the basis of the law processes there is drawn a emphasize about the importance of a person of clerk in the process of forgery, his reasons and methods of falsification. Besides this is shown a role of the city office and it's leader in the law process accusation of forgery documents.

“ЛУГІВСЬКА” ЛІНІЯ ПЕНЕКІВ НЕЗАБИТОВСЬКИХ (др. пол. XVII – поч. XX ст.) ТА ЇЇ МІСЦЕ СЕРЕД ІНШИХ ВИЯВЛЕНИХ ГЕНЕАЛОГІЙ НЕЗАБИТОВСЬКИХ З ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Дослідження роду

Стаття є продовженням серії генеалого-біографічних і аналітичних публікацій, у яких розглядаються проміжні результати дослідження генеалогії і соціальної історії Незабитовських гербу Любіч з Люблінщини¹, одного з-поміж десятків тисяч шляхетських родів польсько-українського історичного пограничного середовища XV – XX століть.

Очевидно, що найважливішим завданням дослідження історії Незабитовських стала необхідність показати, застосовуючи генеалогічний метод дослідження, як в історичному часі соціально і статистично розвивався типовий шляхетський рід в умовах історичного розвитку регіонів і макрорегіонів Центрально-Східної Європи впродовж XVI – XX ст.

Проведені, починаючи з 1995 р., масштабні генеалого-біографічні дослідження роду в архівах восьми країн Європи дали можливість відтворити кілька груп різних генеалогій Незабитовських (від трьох поколінь (генерацій) і більше). В більшості своїй досліджені генеалогії (гілки, лінії та підлінії тощо) пов’язані з українськими і польськими теренами². В даній публікації розглядається дрібношляхетська генеалогія представники якої лише у др. пол. XIX ст. переселилися в Правобережну Україну.

“Лугівська” генеалогія роду Незабитовських

Розглядувана генеалогічна лінія придомка Пенек є, згідно з геральдичними працями Северина Уруського, старшою генеалогічною лінією так званої “червоноруської гілки” Незабитовських, яка згадується під такою ж умовною назвою у праці геральдиста Теодора Жихлінського ще у 1903 р.³. Вперше деякі представники цієї старшої лінії опубліковані у праці Северина Уруського, що зафіксовано у виданому після його смерті у Варшаві в 1915 р. черговому томі його гербовника⁴. За Жихлінським, у Шимона Пенька Незабитовського та його дружини Софії Лугівської гербу Любіч (др. пол. XVII ст.), було двоє синів, Даніель і Александр-Людвік⁵, натомість за Уруським у Шимона і Софії було четверо синів: Олександр-Людвік, Даніель, Ян і Лукаш⁶. Але архівні дослідження автора показали, що Александр-Людвік є представником іншого

придомку і генеалогії роду⁷, а Даніель дійсно був сином Шимона і Софії з Луговських і згадується таким у 1698 р.⁸, а під 1719 р. Даніель згадується зі своєю дружиною Францішкою Нагаєвською⁹. На сучасному етапі дослідження шляхетського клану Незабитовських не вдалося підтвердити архівними джерелами, що Ян, засновник “лугівської” лінії, є сином Шимона Пенька, а тим більше братом Лукаша або Даніеля, тому в нашому дослідженні розглядувану генеалогію Незабитовських виділено в окрему генеалогічну лінію Незабитовських з умовною назвою – “Лугівська”¹⁰. За характером соціальних поведінок її представників лінія суттєво відрізняється від іншої частини так званої “червоноруської гілки”, тобто так званої “галицької” генеалогічної лінії, представники якої протягом XIX ст. стають потужним землянством (поміщиками) і відіграють помітну політичну і громадську роль в соціальних елітах Галичини др. пол. XIX – на поч. XX ст.¹¹. Своєрідність “лугівської” генеалогії полягає ще й у тому, що вона розвивається на етнічних польських землях до сер. XIX ст., а потім вони проживають на теренах західних і центральних губерній Російської імперії. Тому зарахувати її до суто польської групи генеалогій¹² чи української¹³, очевидно, неможливо, а виходячи з сучасних, проміжних результатів дослідження всього клану Незабитовських, “Лугівську” лінію слід розглядати або в контексті всіх досліджених натеper генеалогій Незабитовських, або, скоріше, певної групи польських генеалогій роду.

Джерела, які були використані для висвітлення розглядуваної лінії, знайдені у архівних зібраннях Вінниці, Києва, Любліна, Львова, Москви, Санкт-Петербурга. За характером вони різного походження: це документи від актового матеріалу судів Люблінського воєводства XVIII ст. до документів Червоної армії 20-тих років XX ст.

Перший відомий представник з цієї лінії жив у др. пол. XVII ст., це Ян, син Шимона Пенека Незабитовського, як указує Уруський, дідич Лугова у Люблінському воєводстві, тобто представник вищого порогу дрібної шляхти, якщо, безумовно, йому належав увесь Лугів.

Регіон розселення представників лінії – Люблінщина, макрорегіон – Мала Польща, у сер. XIX ст. – Литва, Росія, Білорусь та на др. пол. XIX ст. – Правобережна Україна.

Соціальна генеза цієї лінії відбувалася еволюційним шляхом від дрібного землянства (тобто, дрібних поміщиків і посесорів пер. пол. XIX ст.) через російське служиве дворянство до інтелігенції поч. XX ст. Всі вони римо-католики і за ментальністю їх можна віднести до тих, що на початок XX ст., проживаючи вже в непольській частині Російської імперії, зберігали свою польськість. Серед 21 вже відомого представника розглядуваної генеалогічної лінії двічі трапляється ім'я Ян, двічі – Маріанна. Великі сім'ї заклали з III покоління (генерації) – Антоні (мав 8 дітей), у IV поколінні – Леопольд-Анджей (мав 5 дітей). Шлюбними соціальними преорітетатами були представники однорідного соціального середовища і це завжди представники родин шляхетського походження: Луговські, Стемпковські, Іжицькі, Лаські, Сосновські, Висекерські, Вислоухи, Павловські, Верьовкіни-Шелюти та інші.

Мабуть, нетиповими для цієї лінії і мало типовими для всіх інших генеалогій Незабитовських є персоналії: Еразма-Францішка (1834-190...), царського офіцера, а по відставці – багаторічного нотаріуса м. Хмільник Подільської губернії; Едуарда-Фелікса (1888-19...), сина попереднього, який став, урешті, червоноармійським офіцером.

Стосовно Еразма-Францішка Незабитовського, хотілось би звернути увагу на факт його участі в складі російської армії в придушенні повстання 1863-1864 рр. Маємо кілька таких випадків серед представників генеалогії, що розвивалася не в етнічних

польських регіонах. Це два представники “Уманської” лінії роду – Адам, син Юзефа, Незабитовський (180.-1861) і Тимофій, син Матвія Незабитовський (181.-185.). Вони обидва були у царській армії і брали участь у придушенні польського повстання 1830-1831 рр. на території Царства Польського¹⁴. Натомість, представники двох “землянських” генеалогій Незабитовських – “Литовської” або “Чорноруської” гілки роду та “Галицької” лінії були активними учасниками цього повстання¹⁵, а двоє представників “Волинської гілки”, а точніше “Острозької” лінії були активними учасниками повстання 1863-1864 рр.¹⁶. Участь у згаданих повстаннях брали, між іншими, й інші Незабитовські, і всі, вони, вище згадані, змушені були емігрувати потім до Європи. Очевидно, що тема участі різних Незабитовських з обох боків у польських повстаннях XIX ст. має окрему наукову цінність і в наступних подібних дослідженнях дозволить ширше говорити як про ментальність окремих постатей роду, так і про індивідуальні мотивації людності українсько-польського історичного пограниччя в часі повстань 1830-1831 та 1863-1864 рр.

Місце “Лугівської” лінії серед інших досліджених генеалогій Незабитовських

Більш збережені і доступні для досліджень джерела генеалогічних і біографічних матеріалів з XVIII – XX ст. в архівах Центрально-Східної Європи дозволили реконструювати більш-менш подібну групу з 12 генеалогічних ліній Незабитовських з етнічних польських земель¹⁷.

№	Умовна назва відтвореної генеалогії	Початкова місцевість розселення (повіт і губернія за устроєм XIX ст.)	З’ясована історично-часова тяглість генеалогії	Кількість з’ясованих генерацій (поколінь)	Кількість представників генеалогії	Соціальна еволюція	Конфесійність
1	Вонвольницька старша	м. Вонвольниця (Пулавський, Люблінська)	Кін. XVIII – XX ст.	9	122	Др. шляхт. – селян., міщан., інтел.	Римо-Катол.
2	Вонвольницька молодша	м. Вонвольниця (Пулавський, Люблінська)	Кін. XVIII – XX ст.	6	31	Др. шляхт. – селян., міщ., ін тел.	Римо-Катол.

3.	Груецька	с. Тарчин (Груецький), м. Надажин і с. Пашкув (Блоньський), сс. Пражмув, Рембартув (Груецький), (Варшавська)	Кін. XVIII – XX ст.	9	76	Др. шляхт. – міщан., інтеліг.	Римо-Катол.
4.	Дзядків на Незабитові	с. Незабітув (Пулавський, Люблінська)	Др. пол. XVII – пер. пол. XIX ст.	6	33	Др. шляхт.	Римо-Катол.
5.	Копшевніцько-Піньчовська	Мм. Копшевніца (Сандомірський), Піньчув (Піньчовський) (Радомська)	Кін. XVIII – XX ст.	7	38	Др. шляхт. – інтеліг.	Римо-Катол.
6.	Лубковсько-Слотвинська	сс. Лубки, Слотвіни (Пулавський, Люблінська)	Др. пол. XVIII – XX ст.	8	143	Др. шляхт. – інтеліг.	Римо-Катол.
7.	Лугівська	сс. Лугув, Сеправкі (Люблінський, Люблінська)	Др. пол. XVII – поч. XX ст.	6	21	Др. земян. – служб., інтеліг.	Римо-Катол.
8.	Мінсько-Мазовецько-Варшавська	с. Янув (Мінський, Варшавська)	Пер. пол. XIX – XX ст.	6	30	Др. шл. – робіт., інтеліг.	Римо-Катол.
9.	Незнамировицька	сс. Незнаміровіце, Галки, Русув (Опочинський, Радомська)	Кін. XVIII – XX ст.	7	55	Др. шляхт. – селян., інтеліг.	Римо-Катол.
10.	Підляська	сс. Незабітув, (Пулавський, Люблінська), Остроменчин (Брестський, Гродненської)	Кін. XVII – др. пол. XX ст.	8	45	Др. земян. – служб., інтеліг.	Римо-Катол.
11.	Слотвинська	с. Слотвіни (Пулавський, Люблінська)	Кін. XVIII – XX ст.	8	56	Др. шляхт. – селян., інтеліг.	Римо-Катол.

12.	Троянів “на Неза- битові”	с. Незабітув (Пулавський, Люблінська)	Др. пол. XVII – пер. пол. XIX ст.	5	22	Др. шляхт.	Римо- Катол.
-----	---------------------------------	---	--	---	----	---------------	-----------------

Етапом великих змін в усіх сферах людського життя польських регіонів на зламі XVIII – XIX ст. стала зміна на цих теренах державних організмів. Так, зокрема, розглядувані генеалогії, окрім ліній “Дзявків на Незабитові” і “Троянів на Незабитові”, які обриваються в середині пер. пол. XIX ст., усі інші розвивалися у XIX і на поч. XX ст. у так званому Царстві Польському, яке було складовою частиною Російської імперії у 1815-1918 рр. Лише представники “Підляської” лінії після повстання 1863-1864 рр. переселились до Познанської провінції Пруського королівства, а деякі з них пізніше фіксуються мешканцями австрійської Галичини.

Вся група генеалогій Незабитовських з польських етнічних земель є, за походженням, з дрібної шляхи, якою клан Незабитовських був здавна. За соціальною еволюцією згадані польські генеалогії можна поділити на три групи, тобто сільські, міські і “земянські” генеалогічні лінії. Перші – це ті, що пройшли шлях від дрібної шляхти до заможного селянства залишаючись мешканцями сіл на поч. XX ст., другі – ті, що від дрібної шляхти стали міщанами як мешканці містечок і міст у XIX ст., треті – ті, що утрималися дрібними поміщиками (в польській традиції – землянами), змагались за дворянство, були чиновниками – “Лугівська” і “Підляшська” генеалогічні лінії. Сільськими ж лініями роду стали: “Лубковсько-Слотвинська”, “Незнамировицька”, “Слотвинська”, Дзявків “на Незабитові”, Троянів “на Незабитові”, а представники “Труецької” в останній третині XIX ст. стають мешканцями Варшави. До міських генеалогічних ліній відносяться “вонвольницькі” Незабитовські, які за класифікацією автора складають “Вонвольницьку старшу” і “Вонвольницьку молодшу” лінії. Сюди ж належить і “Копшевницько-Піньчовська” лінія, представники якої, окрім проживання у містах, уже в пол. XIX ст. стають творчою інтелігенцією, а представники “Мінсько-Мазовецько-Варшавської” лінії значаться у др. пол. XIX ст. варшавськими ремісниками і робітниками.

Представники згаданих 12-ти генеалогій, за винятком трьох: “Дзявків на Незабитові”, “Троянів на Незабитові” і “Лугівська”; фіксуються й упродовж усього XX ст. на теренах відродженої Польщі, а деякі з їх представників у др. пол. XX ст. проживають в Австралії, Великій Британії, Німеччині тощо.

За соціальним станом сучасні представники польських генеалогій належні до широкого спектру сучасних соціальних груп суспільства, в більшій мірі до інтелігенції та дрібного бізнесу.

Генеалого-біограмний розпис “Лугівської” генеалогії I генерація

I.1. ЯН

Син Шимона Пенека і Софії Лугівської. Дідич Лугова у 1680 р.¹⁸, що у Люблінському воєводстві. Записав у Актовій книзі Люблінського гродського суду 1708 р. запис про взаємне “доживотне” володіння майном з дружиною Йоанною Стемпковською¹⁹.

Дружина – Йоанна Стемпковська²⁰.

Діти: син Габріель.

II генерація

II. 2. ГАБРІЕЛЬ

Син Яна і Іоанни Стемпковської. Якийсь Габріель Незабитовський у 1735 р. подавав частину в Незабитові Коженьовському, притому з записом оцінки цієї частини перед Незабитовським. Про все це записано в актах Люблінського гродського суду²¹. Згадується в легітимаційних документах онуків як дідич Лугова у 1745 р.²². У 1745 р. в Люблінському гродському суді записаний “державний” контракт між Стемпковським Петром і Габріелем Незабитовським²³. Дідич Лугова у 1745 р., всховський скарбник у 1748 р. Дідич частини села Сеправки²⁴. В акти Люблінського гродського суду у 1747 р. внесено запис, що Габріель Незабитовський винен 110 злотих Катажині з Ощипальських Моравінській²⁵. Придбав у 1753 р. частини села Мошни Малі²⁶. Згадується як дідич частин у селах Сеправіце, Мошни і Мошенки у 1751 р.²⁷. У 1764 р. разом з дружиною Магдаленою з Іжицьких згадується в актах Люблінського гродського суду в справі з Францішком Радзмінським про 1000 злотих з провізією²⁸, а у 1765 р. Габріель “квітував” в справі з удовою Маріанною Кельчевською “з Заранек” про 900 злотих “з провізією і гривнами” та про 1000 злотих “з провізією і 3 гривен”²⁹. Того ж року і в тому ж суді Габріель разом з дружиною Магдаленою з Іжицьких “квітував” братові дружини Якубу Іжицькому 2743 злотих і гривен 28 і 1/3 “з провізією”, а потім записав цю суму дружині своїй на “добрах своїх” як свій борг, потім Якуб Іжицький “квітував” запис з подружжям Незабитовських про зречення всіх великих претензій про “державу” села Биховки³⁰.

У 1774 р. в актах Люблінського гродського суду Габріель Незабитовський записує передшлюбний контракт на 13 тисяч злотих з нареченим дочки своєї Войцехом Лаським; він підписується в справі з Яном Граєвським і Терезою з Вонсовичів Іжицькою про 25 дукатів 7 гривнів та з Єнджеєм Глуським в справі про 214 дукатів, 900 злотих монетою і 7 гривен з провізією; Габріель з дружиною Магдаленою Незабитовські записують чоловікові своєї дочки Маріанни, Войцехові Лаському 10 тисяч злотих “посагових”³¹.

Дружина – Магдалена Іжицька³².

Діти: дочка Маріанна і син Антоні.

III генерація

III. 3. МАРІАННА

Донька Яна і Іоанни Степковської³³. У 1774 р. в актах Люблінського гродського суду її батько Габріель з матір'ю Магдаленою Незабитовські записують чоловікові Маріанни, Войцехові Лаському 10 тисяч злотих “посагових”. Тоді ж Войцех Лаські дружині своїй Маріанні додає до “піднесеного посагу” свої 3 тисячі злотих і записує 13 тисяч злотих “на ребрах своїх” та своїй дружині Маріанні з Незабитовських “доживотне”³⁴.

Чоловік – Войцех Ласький.

III. 4. АНТОНІ

Син Габріеля і Магдалени Іжицької. Дідич на Лугові³⁵. Згадується як люблінський гродський viceregent³⁶. У 1784 р. в актах Люблінського гродського суду Антоні Незабитовський виступає разом з Юзефом, Єнджеєм, Станіславом і Владиславом Іжицькими в справі гарантій певних стягнутих сум з Міхалом-Ігнацим Радзімінським³⁷, а у 1785 р. в справі гривен з Бартоломієм Глуським³⁸. Виступає 18 листопада

1791 р. як люблінський земський комірник³⁹. Згадується 22 травня 1795 р. люблінським земським комірником і дідичем частини села Сєправки (Sierpawki) в справі про поля, а точніше “заміни ґрунтами” в Сєправках з Домініком Венжиком, підстолієм Володимирським. Докуметр “транзакції” цієї справи залагодженої в Сєправках було внесено в акти Люблінського земського суду 30 травня 1795 р. Антоні Незабитовський тут підписався і приклав сегнет з печаткою герба Любіч⁴⁰. На тій же посаді виступає в актових документах, 18 березня⁴¹, 24 серпня 1796 р.⁴². Легітимований на “австрійське шляхетство” у Західній Галичині у 1804 р.⁴³.

9 січня 1810 р. у Шляхетському суді Любліна був засвідчений орендний контракт йому ще на три роки, що був підписаний 30 грудня 1809 р. з Феліксом Роецьким опікуном дідичних володарів с. Якубовичі Кониські, малолітніми братами Каєтаном і Калістом Мрозовичами. За контрактом, Незабитовський зобов'язувався за оренду маєтку щорічно сплачувати Мрозовичам по 9 тис. злотих, тобто за наступні три роки 27 тис. злотих. Також мав сплачувати весь цей час десятину Диській парафії⁴⁴. У березні 1812 р. і березні 1815 р. згадується посесором маєтку в с. Якубовичі Конінські⁴⁵.

Помер у віці 58 років 11 жовтня у своєму фільварку, а похований 13 жовтня 1818 р. тут у дідичному селі Сєправки Малі. В метриці записано, що він коморій і радник⁴⁶.

Дружина – Клара Сосновська⁴⁷. Кларі з Сосновських у 1810 р. 24 роки⁴⁸.

Діти: Юзеф-Бенедикт, Леопольд-Анджей, Маріанна-Анастасія-Ева, Констанція-Францішка, Валенти-Ян, Антоніна, Фелікс-Юліан і Ян.

IV генерація

IV. 5. ЙОСИП (ЮЗЕФ-БЕНЕДИКТ)

Син Антоні і Клари з Сосновських. “Во время бывшего в 1831 году в Царстве Польском мятежа, проживая при своих родителях, никакого участия в оном не принимал”⁴⁹. По закінченню Люблінського воєводського училища був прийнятий на чиновницьку службу 26 лютого (10 березня) 1832 р. аплікантом до Люблінської воєводської комісії по фінансовому відділенню. В часі з 20 березня (1 квітня) до 19 вересня (1 жовтня) 1834 р. за розпорядженням начальства відряджений на допомогу “судному ассесору одного же отделения с диетным жалованьем по 90 коп. серебром в сутки”. З посади апліканта був звільнений за власним бажанням 8 (20) жовтня 1834 р. На роботу аплікатора повернувся 14 (26) червня 1837 р., виконуючи додатково ще й тимчасово обов'язки секретаря фінансового відділу з половиною “штатного жалованья” тобто 225 рублів сріблом на рік, обов'язки ці виконував до 27 червня (9 липня) 1837 р. Потім, 26 червня (8 липня) 1837 р. призначений аплікантом судового асесора того ж таки відділення з “диетным жалованьем” 150 руб на рік. З 20 січня (1 лютого) 1839 р. призначений асистентом в “Депо гербовой бумаги и печатных листов” Люблінського губернського правління, а 20 березня (1 квітня) призначений “к производству дел по части финансовой в Финансовом отделении онаго правления с прежним окладом”⁵⁰. З 3 (15 січня) 1840 р. він тимчасово виконує обов'язки “архивариуса-журналиста” Люблінського губернського казначейства з платнею 225 руб. сріб. річних, але 22 березня (3 квітня) повернутий на попередню роботу. 19 січня (1 лютого) 1841 р. командирований до Військово-поліцейського відділення, а 20 вересня (1 жовтня) знову асистент “Депо гербовой бумаги и печатных листов”. Через рік, 19 (31) серпня 1842 р. призначається рахмістром до фінансового відділення в секцію казенних маєтків і лісів з річною

платнею 375 руб. срібл. Від 3 (15) жовтня 1844 р. до 2 (14) січня 1845 р. він значиться як головний рахмістр цієї секції з річною зарплатою 450 руб. срібл. З 4 (16) січня 1847 р. він виконує обов'язки секретаря фінансового відділу з річними 450 руб. срібл. 23 березня 1855 р. отримав чин губернського секретаря⁵¹. Для поправлення здоров'я з 20 травня (3 червня) по 19 (31) липня 1856 р. був 2 місяці на лікуванні на Солецьких мінеральних водах⁵². Нагороджений за добру службу 5 (17) липня 1856 р. одноразовою сумою 150 руб. срібл., а на згадку про війну 1853-1856 рр. нагороджений 18 (30) жовтня 1857 р. бронзовою медаллю. 22 серпня 1858 р. “всемилодивейше пожалован знаком отличия безпорочної служби за 15 лет при грамоте за № 3358”. 23 березня 1858 р. отримав чин колезького секретаря. 20 грудня 1860 р. (1 січня 1861 р.) “получаемое жалованье увеличено до 540 руб. сер. в год”. 11 (23) жовтня 1862 р. призначений молодшим справочинцем того ж відділу губернського правління в Любліні з річною платнею 675 руб. срібл. На згадку про “усмерения польского метежа 1863-1864 годов получил Высочайше утвержденную темнобронзовую медаль” 8 (20) жовтня 1865 р. За “отличную усердную службу” 31 березня (12 квітня) 1866 р. “пожаловано ему одновременно выдачу 100 р. с.”, а 1 (13) січня 1867 р. після реформування губернського і повітового правління в Царстві Польському призначений “делопроизводителем” фінансового відділу губернського правління у Любліні⁵³. Значився “из дворян Люблинской губернии утвержденным Постановлением бывшего Государственного Совета Царства от 29 июля (10 серпня) 1839 г.”⁵⁴. Отримав підтвердження в російському дворянстві як шляхтич Царства Польського в 1851 р.⁵⁵.

Дружина – Емілія, донька губернського архітектора в Любліні Якова Гемпеля, римо-католичка. На 1855 рік йому 39 років, одружений, дітей не було⁵⁶.

IV. 6. МАРИАННА (МАРИАННА-АНАСТАЗІЯ-ЕВА)

Дочка Антоні і Клари з Сосновських. Померла немовлям у віці півтора року 30 липня 1811 р. у с. Якубовичі Конінські у домі батька, що був тут посесором⁵⁷.

IV. 7. ЛЕОПОЛЬД (ЛЕОПОЛЬД-АНДЖЕЙ)

Син Антоні і Клари з Сосновських. Народився 12 листопада 1810 р. у с. Якубовичі Конінські у домі батька, посесора тутешнього маєтку. Був хрещений 14 листопада у Диському парафіяльному костьолі під іменем “Леопольд-Єнджей”⁵⁸.

Послужний список його повідомляє, що народився в 1810 р. Отримав домашнє виховання в родині батьків у Якубовичах-Конінських, що у Люблінському повіті. В 1820 р. вступив до першого класу Люблінської воєводської школи, яку полишив у четвертому класі. Служив у військах Царства Польського у 2-му полку уланів. Після повстання, перебуваючи в Росії, підпав під амністію і 19 березня 1832 р. повернувся на батьківщину. У 1833 р. став війтом гміни Сеправки як співвласник тутешнього маєтку⁵⁹. Потім орендував маєток Острувек, а згодом Аннополь в Люблінській губернії. У березні-квітні 1853 р. згадується з дружиною як мешканці маєтку Лугів, очевидно, будучи тут на цей час частково орендарем⁶⁰. Згодом став заступником війта гміни Липа в Стопницькому повіті Радомської губернії, обов'язки якого він виконував 12 (24) червня 1856 р. до 10 червня 1858 р. Після цього виконував ці обов'язки в гміні Скаришува, а з 28 вересня (10 жовтня) 1861 р. в тій же якості в Білополі Грубешівського повіту. З 3 (15) липня 1863 р. ті ж обов'язки виконував в гміні Абромовіце. Одружився з Емілією з Висекерських. Подружжя мало п'ятеро дітей: Еразма, Наполеона, Владиславу, Ядвігу і Віктора⁶¹.

29 липня (10 серпня) 1839 р. “определением” Герольдії Царства Польського признаний дворянином з внесенням його роду Незабитовських-Пенеків герба Любіч до родовідної книги спадкових дворян Люблінської губернії⁶². Дійсно був легітимований на дворянство у 1839 р. як внук Габрієля Пенька Незабитовського дідича Лугова у 1745 р⁶³. Значиться у 1851 р. як син Антоні, серед тих хто, отримав підтвердження в російському дворянстві як шляхтич Царства Польського⁶⁴. Указом Герольдії № 3597 від 3 (15) січня 1853 р. затверджено дворянство Пенеків Незабитовських з гербом Любіч⁶⁵.

Дружина: Марціанна-Емілія-Елеонора з Висекерських⁶⁶. Діти: Еразм-Францішек, Щепан-Наполеон, Владислав, Ядвіга, Віктор-Юзеф-Генрик.

IV. 8. КОНСТАНЦІЯ (КОНСТАНЦІЯ-ФРАНЦІШКА)

Дочка Антоні і Клари з Сосновських. Народилася 12 березня 1812 р. у с. Якубовичі Конінські у домі батька, посесора тутешнього маєтку⁶⁷. Померла у віці трьох років 2 березня 1815 р. у с. Якубовичі Конінські у домі батька⁶⁸.

IV. 9. ВАЛЕНТИН (ВАЛЕНТИ-ЯН)

Син Антоні і Клари з Сосновських. Народився 9 лютого 1816 р. у с. Якубовичі Конінські у домі батька, посесора тутешнього маєтку⁶⁹. Легітимований на дворянство у 1839 р. як внук Габрієля Пенька Незабитовського, дідича Лугова, і син Антоні⁷⁰. Значиться на 1851 р. як син Антоні, серед тих хто отримав підтвердження в російському дворянстві в Царстві Польському⁷¹.

IV. 10. АНТОНІНА

Дочка Антоні і Клари з Сосновських. Померла у віці 6 років 14 квітня 1823 р. у селі Сеправки. В записі зазначено, що вона дочка дідичів села Сеправок, покійного батька і вдови матері⁷².

IV. 11. ФЕЛІКС (ФЕЛІКС-ЮЛІАН)

Син Антоні і Клари з Сосновських. Легітимований на дворянство у 1839 р. як внук Габрієля Пенька Незабитовського, дідича Лугова, і син Антоні⁷³. Значиться на 1851 р. як син Антоні Пенька Незабитовського серед тих хто отримав підтвердження в російському дворянстві в Царстві Польському⁷⁴.

IV. 12. ІВАН (ЯН)

Син Антоні і Клари з Сосновських. Легітимований на дворянство у 1839 р. як внук Габрієля Пенька Незабитовського⁷⁵. Значиться на 1851 р. як син Антоні серед тих, хто отримав підтвердження в російському дворянстві у Царстві Польському⁷⁶.

V генерація

V. 13. ЕРАЗМ (ЕРАЗМ-ФРАНЦІШЕК-ЛУКАШ)

Син Леопольда і Емілії з Висекерських. В документі 1852 р. народився 4 жовтня 1834 р. і є мешканцем села Домбя Стара гміни Рикі Луківського повіту, та сама дата внесена і до Генеалогічної книги дідичних дворян Люблінської губернії де він значиться під іменем “Еразм-Францішек-Лукаш”⁷⁷. У військовому послужному списку записано, що народився 19 вересня 1832 р.⁷⁸, а в іншому документі – 4 листопада 1834 р.

і проживав до служби у селі Домбня Стара Луковського повіту Царства Польського⁷⁹. Народився 19 вересня 1832 р. Римо-католик. З дворян Люблінської губернії. Отримав російське дворянство у Царстві Польському 15 (27) вересня 1839 р. за № 4441⁸⁰.

Разом з іншими 11 юнаками з Люблінської губернії добровільно зголосився на військову службу у кавалерії. Як зазначено в документі, Еразм, син орендаря “земского имения”, дворянин⁸¹ відправився на збір до Варшави 13 (25) травня 1852 р., де дійсно без екзамену був прийнятий до Уланського генерал-адютанта князя Чернишова полку унтер-офіцером, що базувався у місті Панівежі Ковенської губернії. В кінці липня у Любліні було видано йому білет-посвідчення на проїзд до Панівежа своїм коштом, а місцевій владі приписувалось “чинить ему дворянину Незабитовскому свободный и безпрепятственный пропуск проследования ему туда”⁸². Люблінський губернський маршалок граф Єгерський повідомляв 16 (28) грудня 1852 р. матір Еразма – Маріанну з Висекерських Незабитовську про те, що йому, згідно з військовим наказом від 13 жовтня 1852 р., треба було внести в полкову скарбницю 430 рублів на придбання коня і офіцерського обмундирування. В разі невнесення буде переведений до піхоти. Повторно лист того ж змісту писаний і до матері, і окремо до батька у Гарбів від 6 (18) квітня 1853 р. Це трапилось тому, що комендант полку з Панівежа написав до маршалка Єзерського 27 березня 1853 р. у Люблін лист, де, зокрема, йшлося “определенный в июне прошлого года в вверенный мне полк унтер-офицером, до сих пор не внес в казенный ящик узаконенных 430 руб. серебром на обеспечение обмундировки и покупки лошади, в случае производства его в офицеры; а потому покорнейше прошу Ваше Сиятельство, не оставит своим распоряжением о вытребовании означенных денег от отца его Леопольда Антона Незабитовского, проживающего в имени Лугов, о чем ему было писано прежде. Без взноса этой суммы унтер-офицер Эразм Незабитовский не может быть представлен к производству в офицеры в кавалерию, хотя по его усердию к службе, старанию и способности он того заслуживает”. Маршалок 17 (29) березня 1854 р. відписав до командира полку полковника Болдирева у Панівежі, що “дед и даже родители корнета Незабитовского состоящего на службе во вверенном Вам полку, не в состоянии как оказалось по произведенной с ними многократной переписке, внести в полковой ящик 430 руб. серебром”⁸³.

“Определением” Герольдії Царства Польського 4 (16) грудня 1852 р. Еразм внесений до роду дворян Незабитовських-Пенеків та до родовідної книги спадкових дворян Люблінської губернії⁸⁴, правда, в генеалогічній книзі дідизного дворянства Люблінської губернії зазначено, що його дворянство затверджено Герольдією за № 8931 від 13 (25) серпня 1860 р.⁸⁵.

На військову службу вступив 2 червня 1852 р., прибувши у військо 1 серпня. Став корнетом 18 лютого 1854 р., поручником 18 травня 1858 р., штабс-ротмістром 11 березня 1860 р., ротмістром 29 січня 1865 р. Призначений командиром 4-го ескадрону “который принял на законном основании” 13 квітня 1865 р., а “утвержден командиром оногo” 9 лютого 1866 р. На підставі наказу військового міністра від 31 травня 1867 р., 1 грудня 1868 р. отримав чин майора того ж 1-го уланського Санкт-Петербурзького його величності короля Баварського полку⁸⁶.

Був у відпустці три місяці з 1 січня 1857 р. але повернувся у військо з запізненням на місяць і 17 днів вже 18 травня 1857 р., з приводу чого записано у послужному списку “о просрочке этой представил законное доказательство и таковая начальством признана уважительною”⁸⁷.

У військових походах був: з 3 квітня по 13 листопада 1854 р., а вдруге з 11 квітня по 15 листопада 1855 р. в складі Балтійського корпусу охороняв узбережжя Ліфляндії

і Курляндії від вторгнення флотів Англії та Франції; з 7 лютого по 29 (27) жовтня 1863 р. в складі військ Віленського військового округу під час придушення польського повстання, так, між іншим, брав участь “в деле 21 апреля в отряде генерал майора Беклемишева у села Горнова при разбитии шайки Лотковского, пробиравшейся из Царства Польского в Беловежскую пущу”⁸⁸. Той самий “Полный послужной список” складений на 8 березня 1868 р., повідомляє, що він майор 1-го Уланського Санкт-Петербурзького його королівської величності короля Баварського полку, є командиром 4-го ескадрону, нагороджений бронзовими медалями “в память войны 1853-1856 годов и усмирения польского мятежа в 1863-1864 годы”, пораненим чи контуженим за роки військової служби не був, дружина і син знаходились “при нем”⁸⁹.

8 березня 1868 р. в місті Ржеві Тверської губернії написав “прошение” про відставку: “разстроенные семейные обстоятельства лишают меня возможности продолжать службу”. 12 березня 1868 р. він написав розписку проте, що, “если последует разрешение об увольнении меня по расстройству семейных обстоятельств от службы, то я не буду проживать в городе Одессе” очевидно, місця локалізації його полку⁹⁰. Височайшим наказом 25 березня 1868 р. звільний у запас за сімейними обставинами⁹¹.

У відставці був з 25 березня 1868 р. до дня призначення на посаду нотаріуса 31 жовтня 1870 р., та з 1 вересня 1879 р. до 25 листопада 1880 р.⁹². Постановою старшого голови Московської Судової палати від 31 жовтня 1870 р., згідно з проханням, призначений нотаріусом міста Вязьми. Наказом старшого голови Одеської Судової палати від 25 листопада 1880 р. призначений нотаріусом у місто Хмільник. Був у відпустці два місяці починаючи з 8 червня 1883 р., з 25 травня до 25 липня 1884 р., з 10 по 21 квітня 1886 р., на один місяць починаючи з 4 квітня 1889 р., на два місяці з 4 липня 1890 р., з 19 червня по 27 серпня 1891 р., з 25 червня по 1 вересня 1896 р. За 35 річну службу нагороджений 22 вересня 1895 р. орденом св. Володимира 4 ступеня⁹³.

На початку 1895 р. він, нотаріус міста Хмільника Літинського повіту Подільської губернії, звертається з письмовим проханням до Люблінського губернського правління про надання прав дворянства його синові Едуарду-Феліксу, згідно з Положенням про дворянство в Царстві Польському, затвердженому у 1836 р., та вписання його сина до родовідної книги дворян Люблінської губернії та видання свідоцтва про належність до стану дворян для останнього. Не отримавши відповіді він 16 червня 1896 р. пише до департаменту Герольдії, просячи дати “законний хід” його прохання, адже син підростав і незабаром його треба було віддавати на навчання. Справа закінчується тим, що Герольдія 2 вересня 1896 р. відмовляє у проханні, мотивуючи тим, що в різних документах, поданих нотаріусом Незабитовським фігурують різні прізвища, в метриках це Незабитовський, а в легітимаційних рішеннях – Пенек-Незабитовський⁹⁴. В наступному 1897 р. він звертається до герольдії з оновленими і уточненими документами на вписання сина до дворянства⁹⁵, але з архівної справи не видно, чи Герольдія затвердила сина в правах дворянства.

Очевидно, Еразм Леопольд працював хмільницьким нотаріусом ще у 1906 р., коли закінчується алфавітний показчик його нотаріальних справ, що охопив роки 1881-1906⁹⁶.

Одружений уперше з Марією, дочкою дворянина і поміщика Кобринського повіту Зенона Вислоуха. У сім’ї всі були римо-католиками. Їх діти: син Зенон, що народився 12 грудня 1866 р.⁹⁷, та дочка Марія.

Вдруге одружився 22 лютого 1881 р. з Анелею-Ядвігою з Павловських, 26 років, з Зибіновки. Вінчання відбулося у костьолі міста Кобрини⁹⁸ Гродненської губернії, від якої мав двох дітей: дочку Вікторію-Анелю і сина Едуарда-Фелікса⁹⁹.

V. 14. НАПОЛЕОН (ЩЕПАН-НАПОЛЕОН)

Син Леопольда і Емілії з Висекерських. Народився 26 грудня 1837 р. під іменем “Щепан-Наполеон” про, що записано в Генеалогічній книзі дідичних дворян Люблінської губернії¹⁰⁰. У формулярному списку батька від 1864 р. записано, що Наполеону 22 роки і він працевлаштований “в обов’язках приватних”¹⁰¹.

Згадується як хрещений батько в записі хрещення 13 жовтня 1888 р. свого племінника Едварда-Фелікса у метричній книзі парафіяльного костьолу міста Хмельника поміщик Наполеон Незабитовський і Марія Подаревська¹⁰².

V. 15. ВЛАДИСЛАВА

Дочка Леопольда і Емілії з Висекерських. У формулярному списку батька, складеному на 1864 р., записано, що Владиславі 19 років¹⁰³.

V. 16. ЯДВІГА

Донька Леопольда і Емілії з Висекерських. У формулярному списку батька, складеному на 1864 р., записано, що Ядвізі 16 років¹⁰⁴.

V. 17. ВІКТОР (ВІКТОР-ЮЗЕФ-ГЕНРИК)

Син Леопольда і Емілії з Висекерських. Народився 16 березня 1849 р. що записано в Генеалогічній книзі дідичних дворян Люблінської губернії, під іменем “Віктор-Юзеф-Хенрик”¹⁰⁵. У формулярному списку батька, складеному на 1864 р., записано, що Віктор має 14 років і знаходиться “в дому” батька¹⁰⁶.

VI генерація

VI. 18. ЗЕНОН

Син Еразма і Марії з Вислоухів. Народився 12 грудня 1866 р.¹⁰⁷. Згадується в формулярному списку батька на 8 березня 1868 р.¹⁰⁸

VI. 19. МАРІЯ

Донька Еразма і Анелії-Ядвіги з Павловських. Народилася 12 жовтня 1876 р.¹⁰⁹.

VI. 20. ВІКТОРІЯ (ВІКТОРІЯ-АНЕЛЯ)

Дочка Еразма і Анелії-Ядвіги з Павловських. Народилася 22 грудня 1884 р.¹¹⁰.

Чоловік – Аполлінари-Францішек Верьовкін-Шелюта (23 липня 1884 р., Санкт-Петербург – 21 серпня 1964 р., Ходзов під Познанню, Польща)¹¹¹.

VI. 21. ЕДУАРД (ЕДУАРД-ФЕЛІКС)

Син Еразма і Анелії-Ядвіги з Павловських. Народився 30 травня 1888 р. у м. Хмельник і хрещений тут у костьолі 13 жовтня ксьондзом Міхаловським, хрещеними батьками були поміщик Наполеон Незабитовський і Марія Подаревська¹¹².

З 27 січня 1919 р. він начальник продовольчого транспорту 10-ї стрілецької дивізії, згідно з наказом Реввійськради РСФРР № 289 від 13 червня 1920 р. А за наказом № 345 від 19 липня 1920 р. він затверджений на посаді начальника продовольчого

транспорту 3-ї стрілецької бригади 10-ї стрілецької дивізії з відліком з 27 квітня 1919 р.¹¹³.

ДЕЯКІ ВИСНОВКИ

“Лугівська” генеалогічна лінія роду Незабитовських не вписується в дві досить подібні між собою групи генеалогій з українських і польських земель XVIII – XX ст. яких, в більшості, об’єднує пройдений шлях соціальної еволюції від зубожілої дрібної шляхти до селянства та міщанства у XIX ст., в умовах спільного на той час державного організму, тобто Російської імперії.

Фактично стартувала “Лугівська” лінія з дрібних поміщиків (землян) і посесорів, тим самим вона ближча до дрібноземлянської “підляської” лінії та землянських “галицької” і “литовської”. До того ж, служба в адміністрації і війську імперії дозволила в більш жорстких умовах Царства Польського отримати права російського дворянств і утримувати його наступні три покоління.

Розглядаючи “Лугівську” генеалогію під біографічним кутом, так і хочеться її наректи “служивою”, адже три її представники: Юзеф-Бенедикт, Леопольд-Анджей і Еразм-Францішек вірно служили Російській імперії. Це особливий акцент цієї генеалогії і очевидно, що він ще й стосується теми польської ментальності XIX ст. Не такою простою і завжди патріотичною вона була, як інколи її хочуть бачити деякі давні і нові покоління істориків, адже довго можна пояснювати, чому одні та інші Незабитовські знаходились по різні боки у вирі польських повстань XIX ст.

¹ Niesiecki K. Herbarz polski./ Wyd. Jan Nep. Bobrowicz. – Lipsk, 1841. – Т. VI. – S. 565-567 ; Лисенко С. Початки та генеза роду Незабитовських в Люблінському воєводстві (XV – XVIII ст.): з студій над генеалогією дрібношляхетського роду // Вісник Київського інституту “Слов’янський Університет” – К., 2001. – Випуск № 11. – С. 225-231.

² На сучасному етапі вдалося дослідити і реконструювати майже три десятки генеалогій Незабитовських. Лише деякі, найменші з них, складаються щонайменше з трьох поколінь (генерацій). Майже всі генеалогії розвивались на етнічних польських і українських землях, за винятком деяких, які охопили білоруські, литовські, частково російські і французькі етнічні землі. Разом з поодинокими згадками про невідомих ще генеалогічно Незабитовських, дослідження об’єднує на сьогодні понад 1250 представників роду з XV по XX ст. Найбільшою дослідженою генеалогією є найвідоміша і найзаможніша, так звана “литовська” або “чорноруська” гілка, що складається з 14 генерацій і об’єднує 122 членів роду. Про них автор уперше писав у: Лисенко С. “Литовська (Чорноруська)” гілка роду Незабитовських (друга половина XVI – перша половина XX ст.) // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства – Біла Церква, 2000. – С. 86-102. В даній статті ця генеалогія Незабитовських не розглядається.

³ Zychliński T. Złota księga szlachty polskiej. – Rocznik XXV. – Poznań, 1903. – S. 75-81.

⁴ Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1915. – Т. XII. – S. 145-147.

⁵ Zychliński T. Złota księga szlachty polskiej. – Rocznik XXV. – Poznań, 1903. – S. 75-76.

⁶ Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1915. – Т. XII. – S. 145.

⁷ Лисенко С. Коморівсько-Ксенжостанська лінія роду Незабитовських (кінець XVI – початок XVIII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С. 455-472.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 90; Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Dział Rękopisów. – Sygn. 7281. – К. 640.

⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 510. – Арк. 889.

¹⁰ Умовну назву генеалогії автор сформулював у червні 1999 р. під час архівних досліджень у Любліні, і вона взята від назви діничного володіння Яна Пенька Незабитовського – села Лугів (Ługów), що на Люблінщині.

¹¹ Лисенко С. “Галицька” лінія шляхетського роду Незабитовських (друга половина XVII – середина XX ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: “Вимір”, 2000. – Випуск IV. – С. 429-447.

¹² Польськими генеалогіями роду Незабитовських автор уважає ті, що весь час розвиваються на теренах польських етнічних земель, натомість українські – це ті, які фіксуються в українських етнічних землях ще за часу Речі Посполитої і продовжуються тут хоча б упродовж XIX ст.

¹³ Про вже реконструйовану групу українських генеалогій роду Незабитовських розглядалося в: Лисенко С. “Уманська” лінії роду Незабитовських (кінець XVII – початок XX ст.) та її місце серед досліджених генеалогій роду з українських земель // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. X. – С. 605-627.

¹⁴ Лисенко С. “Уманська” лінія роду Незабитовських (кінець XVII – початок XX ст.) та її місце серед досліджених генеалогій роду з українських земель // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: “Коло”, 2006. – Випуск X. – С. 612-613, 615.

¹⁵ Див.: Лисенко С. Генеалогія “галицьких” Незабитовських // Матеріали VI міжнародної наукової конференції Українського геральдичного товариства. – Львів, 1997. – С. 125-128; Лисенко С. “Литовська (Чорноруська)” гілка роду Незабитовських (друга половина XVI – перша половина XX ст.) // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства – Біла Церква, 2000. – Річник № 1. – С. 86-102.

¹⁶ Див.: Лисенко С. Два “випадкових” учасники польського повстання 1863-64 рр. з роду Незабитовських // Науковий збірник “Національні меншини Правобережної України: історія та сучасність” // “Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині”. – Житомир, 1998. – Том 18. – С. 140-142.

¹⁷ Реконструйована група генеалогій є результатом архівних розвідок автора у 1996-2004 рр. проведених переважно у Польщі. Останні архівні дослідження автора у Польщі у грудні 2007 р. показують, що існують можливості для реконструкції ще кількох генеалогічних ліній Незабитовських польських земель. Так, Незабитовські фіксуються на протязі XIX ст. у Окшеї (Okrzeja) і Парчеві (Parczew), тепер – Люблінське воєводство, Лімановій і Слорніці (Limanowa, Słornice), тепер Малопольське воєводство тощо.

¹⁸ Uruski. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1915. – Т. XII. – S. 146.

¹⁹ Archiwum Państwowe w Lublinie (далі – APwL). – CL. Zapisy. – Sygn. 11 “Indeks. R. 1700-1725”; CL. Zapisy. – Sygn. 147 “R. 1707-1709”. – К. 222.

²⁰ Uruski. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1915. – Т. XII. – S. 146.

²¹ APwL. – CL. Zapisy. – Sygn. 12 “Indeks. R. 1724-1750”. – К. n/n; Sygn. 161 “R. 1735”. – К. 114/86, 115/86.

²² Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836-1861. / Oprac. E. Sęcysz. – Warszawa: DiG, 2000. – S. 476.

²³ APwL. – CL. Zapisy. – Sygn. 12 “Indeks. R. 1724-1750”. – К. n/n; Sygn. 167 “R. 1745-1747”. – К. 151/78.

²⁴ APwL. – TR. RMO. – Sygn. 9. – К. 193.

- ²⁵ APwL. – CL. Zapisy. – Sygn.12 “Indeks. R. 1724-1750”. – K. n/n; Sygn.167 “R.1745-1747”. – K. 23/333.
- ²⁶ Uruski. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1915. – T. XII. – S. 149.
- ²⁷ APwL. – CL. Zapisy. – Sygn. 169. – S. 166.
- ²⁸ APwL. – CL. Zapisy. – Sygn.13 “Indeks. R. 1751-1770”. – K. 252 ; Sygn.173 “R.1764”. – K. 330/88.
- ²⁹ APwL. – CL. Zapisy. – Sygn.13 “Indeks. R. 1751-1770”. – K. 367 v, 256 v ; Sygn.174 “R.1765-1766”. – K. 267/168, 286/172.
- ³⁰ APwL. – CL. Zapisy. – Sygn.13 “Indeks. R. 1751-1770”. – K. 260 v, 261; Sygn.174 “R.1765-1766”. – K. 424/205, 425/205, 427/206.
- ³¹ APwL. – CL. Zapisy. – Sygn.14 “Sumariusz. R. 1771-1786”. – K. 337 v., 341, 353, 353 v; Sygn.177 “R.1772-1774”. – K. 9/177, 101/205, 233/240, 258/248.
- ³² Uruski. – T. XII. – S. 146.
- ³³ Uruski. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1915. – T. XII. – S. 146.
- ³⁴ APwL. – CL. Zapisy. – Sygn.14 “Sumariusz. R. 1771-1786”. – K. 353 v; Sygn.177 “R.1772-1774”. – K. 258/248, 259/249, 260/249.
- ³⁵ Uruski. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1915. – T. XII. – S. 146.
- ³⁶ Uruski. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1915. – T. XII. – S. 149.
- ³⁷ APwL. – CL. Zapisy. – Sygn.14 “Sumariusz. R. 1771-1786”. – K. n/n; Sygn.187 “R.1784”. – K. 539/211.
- ³⁸ APwL. – CL. Zapisy. – Sygn.14 “Sumariusz. R. 1771-1786”. – K. n/n; Sygn.188 “R.1785”. – K. 147/50.
- ³⁹ APwL. – CL. – Sygn. CL. RMO. 516. – K. 600.
- ⁴⁰ APwL. – TL. – Sygn. TL. RMO. 9. – K. 193-194 v.
- ⁴¹ APwL. – TL. – Sygn. TL. Ingrossationes. 4. – K. 52, 162 v-163.
- ⁴² APwL. – TL. – Sygn. TL. RMO (aust). 3. – K. 412, 584 v.
- ⁴³ Uruski. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1915. – T. XII. – S. 149.
- ⁴⁴ APwL. – TL. – Sygn. TL. RMO (aust). 10. – K. 51-52.
- ⁴⁵ APwL. – Urząd stanu cywilnego, parafia Dys (далі – USC Dys). – Sygn. 5. – S. 14; Sygn. 8. – S. 111.
- ⁴⁶ APwL. – Urząd stanu cywilnego, parafia Garbów (далі – USC Garbow). – Sygn. 35. – S. 37.
- ⁴⁷ Uruski. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1915. – T. XII. – S. 146.
- ⁴⁸ APwL. – USC Dys. – Sygn. 1. – S. 15.
- ⁴⁹ Це текст дописки у формулярному списку (APwL. – Rząd guberni Lubelskiej (далі – RGL). – Sygn. 1316 “Формулярный список о службе секретаря финансов правления Люблинского – Иосифа Антоновича Незабитовского”. – S. 2.
- ⁵⁰ APwL. – RGL. – Sygn. 1316. – S. 1-3.
- ⁵¹ APwL. – RGL. – Sygn. 1316. – S. 3 v.-5.
- ⁵² APwL. – RGL. – Sygn. 1316. – S. 2.
- ⁵³ APwL. – RGL. – Sygn. 1316. – S. 5 v.-10.
- ⁵⁴ Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург (далі – РГИА). – Ф. 1349. – Оп. 3. – Д. 1537 “Формулярные списки чиновников на “Н””. – Л. 89 об.
- ⁵⁵ Spis szlachty Krolewstwa Polskiego, z dodaniem krotkiej informacyi o dowodach szlachectwa. – Warszawa, 1851. – S. 167.
- ⁵⁶ APwL. – RGL. – Sygn. 1316. – S. 2; РГИА. – Ф. 1349. – Оп. 3. – Д. 1537 “Формулярные списки чиновников с фамилиями на “Н””. – Л. 90.
- ⁵⁷ APwL. – USC Dys. – Sygn. 2. – S. 173.

- ⁵⁸ APwL. – USC Dys. – Sygn. 1. – S. 15.
- ⁵⁹ APwL. – RGL. – Sygn. 1315 “Akta osobistę Niezabitowskiego Leopolda p.o. burmistrza miasta Markuszowa”. – S. 3 v.
- ⁶⁰ APwL. – MSzGL. – Sygn. 180. – S. 243-245.
- ⁶¹ APwL. – RGL. – Sygn. 1315 “Akta osobistę Niezabitowskiego Leopolda p.o. burmistrza miasta Markuszowa”. – S. 1-2.
- ⁶² РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 2613 “Пенек-Незабитовский Эдуард-Феликс, Люблинская губерния, 25 января 1896 г.”. – Л. 3, 9.
- ⁶³ Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836-1861. / Oprac. E. Sęczys. – Warszawa: DiG, 2000. – S. 476.
- ⁶⁴ Spis szlachty Królestwa Polskiego, z dodaniem krotkiej informacji o dowodach szlachectwa. – Warszawa, 1851. – S. 167.
- ⁶⁵ APwL. – Deputacja Szlachecka Guberni lubelskiej (далі – DSzGL). – Sygn. 106 “Księga genealogiczna”. – S. 3v; РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 1651 “Пенек-Незабитовский Эдуард-Феликс, Люблинская губерния, 1897 г.”. – Л. 1 об.-2.
- ⁶⁶ APwL. – DSzGL. – Sygn. 106. – S. 3v; РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 2613 “Пенек-Незабитовский Эдуард-Феликс, Люблинская губерния, 25 января 1896 г.”. – Л. 2.
- ⁶⁷ APwL. – USC Dys. – Sygn. 5. – S. 14.
- ⁶⁸ APwL. – USC Dys. – Sygn. 8. – S. 111.
- ⁶⁹ APwL. – USC Dys. – Sygn. 9. – S. 4.
- ⁷⁰ Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836-1861. / Oprac. E. Sęczys. – Warszawa: DiG, 2000. – S. 476.
- ⁷¹ Spis szlachty Królestwa Polskiego, z dodaniem krotkiej informacji o dowodach szlachectwa. – Warszawa, 1851. – S. 167.
- ⁷² APwL. – USC Grabow. – Sygn. 41. – S. 29.
- ⁷³ Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836-1861. / Oprac. E. Sęczys. – Warszawa: DiG, 2000. – S. 476.
- ⁷⁴ Spis szlachty Królestwa Polskiego, z dodaniem krotkiej informacji o dowodach szlachectwa. – Warszawa, 1851. – S. 167.
- ⁷⁵ Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836-1861. / Oprac. E. Sęczys. – Warszawa: DiG, 2000. – S. 476.
- ⁷⁶ Spis szlachty Królestwa Polskiego, z dodaniem krotkiej informacji o dowodach szlachectwa. – Warszawa, 1851. – S. 167.
- ⁷⁷ APwL. – MSzGL. – Sygn. 180 “Szlachty wstępującej do wojska jako ochotnicy”. – S. 280; APwL. – DSzGL. – Sygn. 106. – S. 3v; Sygn. 128 “Księga szlachty dziedzicznej przed ogłoszeniem prawa. 1837-1867 rr.”. – S. 6; РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 2613 “Пенек-Незабитовский Эдуард-Феликс, Люблинская губерния, 25 января 1896 г.”. – Л. 4; Д. 1651. – Л. 1 об.
- ⁷⁸ Российский государственный военно-исторический архив, М. (далі – РГВИА). – Ф. 400. – Оп. 9. – Д. 3594. – Арк. 4 об.
- ⁷⁹ APwL. – MSzGL. – Sygn. 180 – S. 280.
- ⁸⁰ Uruski. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1915. – Т. XII. – S. 146; РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 2613 “Пенек-Незабитовский Эдуард-Феликс, Люблинская губерния, 25 января 1896 г.”. – Л. 2 об.
- ⁸¹ APwL. – MSzGL. – Sygn. 178 “Spis szlachty wstępującej do wojska jako ochotnicy”. – S. 179, 187, 245, 267.
- ⁸² APwL. – MSzGL. – Sygn. 179 “Spis szlachty wstępującej do wojska jako ochotnicy”. – S. 61, 141.

⁸³ APwL. – MSzGL. – Sygn. 180 “Szlachty wstępującej do wojska jako ochotnicy”. – S. 171, 243, 245, 101.

⁸⁴ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 2613 “Пенек-Незабитовский Эдуард-Феликс, Люблинская губерния, 25 января 1896 г.”. – Л. 3 об., 9; Д. 1651 “Пенек-Незабитовский Эдуард-Феликс, Люблинская губерния, 1897 г.”. – Л. 1.

⁸⁵ APwL. – DSzGL. – Sygn. 106. – S. 3v.

⁸⁶ РГВИА. – Ф. 400. – Оп. 9. – Д. 3594. – Л. 5-5 об.

⁸⁷ РГВИА. – Ф. 400. – Оп. 9. – Д. 3594. – Л. 6.

⁸⁸ РГВИА. – Ф. 400. – Оп. 9. – Д. 3594. – Л. 7; РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 1651 “Пенек-Незабитовский Эдуард-Феликс, Люблинская губерния, 1897 г.”. – Л. 7.

⁸⁹ РГВИА. – Ф. 400. – Оп. 9. – Д. 3594. – Л. 4 об., 7, 6 об.

⁹⁰ РГВИА. – Ф. 400. – Оп. 9. – Д. 3594. – Л. 5.

⁹¹ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 1651 “Пенек-Незабитовский Эдуард-Феликс, Люблинская губерния, 1897 г.”. – Л. 6 об.

⁹² РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 1651. – Л. 6.

⁹³ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 1651. – Л. 6, 6 об.

⁹⁴ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 2613 “Пенек-Незабитовский Эдуард-Феликс, Люблинская губерния, 25 января 1896 г.”. – Л. 1, 7, 9-9 об.

⁹⁵ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 1651 “Пенек-Незабитовский Эдуард-Феликс, Люблинская губерния, 1897 г.”. – Л. 10.

⁹⁶ Державний архів Вінницької області. – Ф. 71 “Нотариус міста Хмельника Незабитовський Еразм Леопольдович 1873-1907 рр.”. – Оп. 1. – Справи 1-26, Спр. 60 “Актовая книга Хмельницкого нотариуса Э.Л.Незабитовского для актов на недвижимые имущества. На 1887 год”. – Арк. 1.

⁹⁷ РГВИА. – Ф. 400. – Оп. 9. – Д. 3594. – Л. 6 об.

⁹⁸ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 2613 “Пенек-Незабитовский Эдуард-Феликс, Люблинская губерния, 25 января 1896 г.”. – Л. 4 об.

⁹⁹ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 1651 “Пенек-Незабитовский Эдуард-Феликс, Люблинская губерния, 1897 г.”. – Л. 6.

¹⁰⁰ APwL. – DSzGL. – Sygn. 106. – S. 3v.

¹⁰¹ APwL. – RGL. – Sygn. 1315. – S. 4.

¹⁰² РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 2613. – Л. 5 об; Д. 1651. – Л. 6, 11.

¹⁰³ APwL. – RGL. – Sygn. 1315. – S. 1, 4.

¹⁰⁴ APwL. – RGL. – Sygn. 1315. – S. 1, 4.

¹⁰⁵ APwL. – DSzGL. – Sygn. 106. – S. 3v.

¹⁰⁶ APwL. – RGL. – Sygn. 1315. – S. 4.

¹⁰⁷ РГВИА. – Ф. 400. – Оп. 9. – Д. 3594 “По отношению командующего войсками Киевского военного округа об увольнении от службы майора Незабитовского [Эразма Леопольдовича]. 17-25 марта 1868 г.”. – Л. 6 об.

¹⁰⁸ РГВИА. – Ф. 400. – Оп. 9. – Д. 3594. – Л. 4 об.

¹⁰⁹ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 1651. – Л. 6.

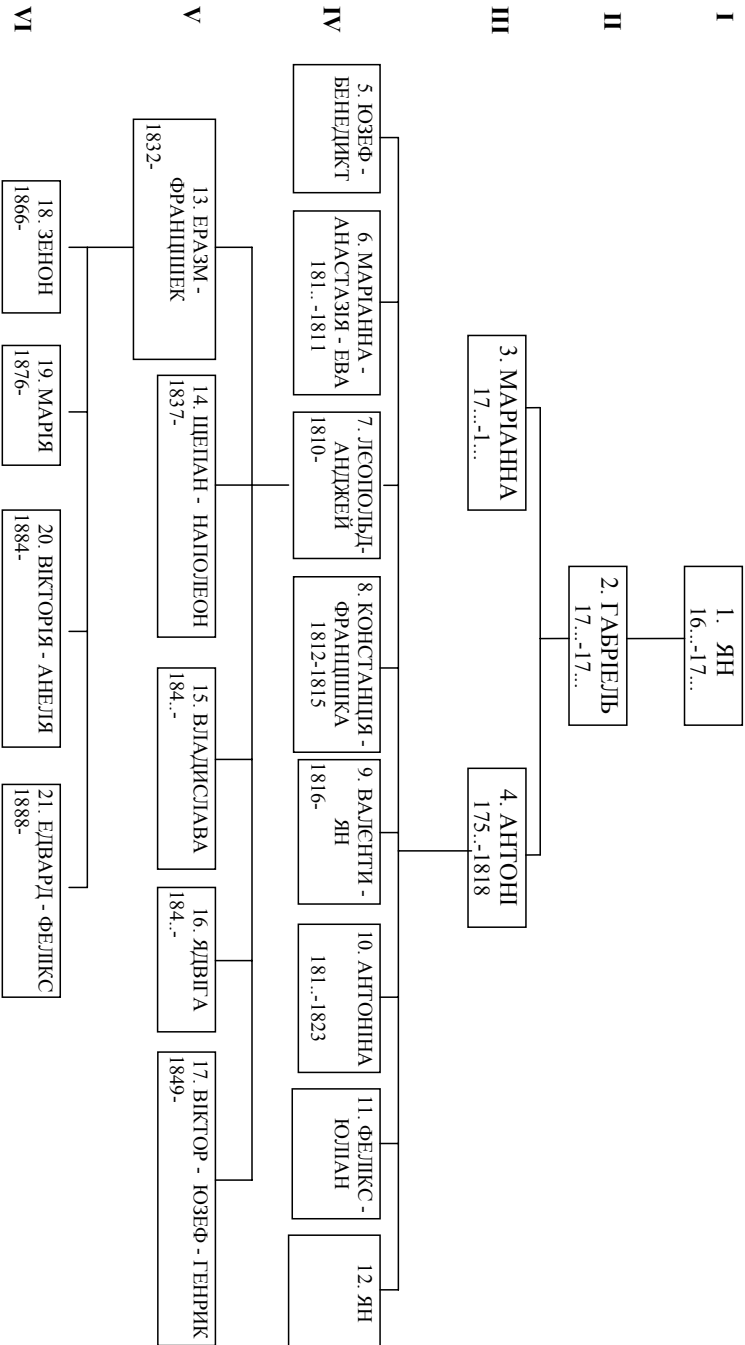
¹¹⁰ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 1651. – Л. 6.

¹¹¹ Інформація від генеалога Владислава Верьовкіна-Шелюти з Мінська (Білорусь).

¹¹² РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 38. – Д. 2613. – Л. 5 об; Д. 1651. – Л. 6, 11.

¹¹³ Российский государственный военный архив, М. (далі – РГВА). – Архівна довідка № 73 від 26.02.1999 р.

“ЛІВІВСЬКА” ЛІНІЯ РОДУ НЕЗАБИТОВСЬКИХ (др. пол. XVII – поч. XX ст.)
станом на 11.06.2007 р.

Сергій Лисенко.

“Лугівська” лінія Пенеків Незабитовських (др. пол. XVII – поч. XX ст.) та її місце серед інших виявлених генеалогій Незабитовських з польських земель.

У статті розглядається одна з генеалогічних ліній шляхетського роду Незабитовських герба Любіч, представники якої з “земянської” дрібної шляхти Люблінщини трансформувалися в служиве російське дворянство сер. XIX – поч. XX ст. Подані генеалого-біографічні відомості та генеалогічна таблиця допомагають авторові зробити ряд висновків, здійснюючи черговий етап дослідження генеалогії і соціальної генези розглядуваного шляхетського роду протягом XV – XX ст. В публікації автор спробував знайти місце “Лугівської” генеалогії Незабитовських серед усіх інших досліджуваних генеалогій роду в цілому і зокрема серед тих, що розвиваються на польських етнічних теренах.

Serhiy Lysenko.

The “Luhovs’ka” Line of the Pieneki-Niezabytows’ki (second half XVII – beginning XX cc.) and its Place Among the Other Discovered Niezabytows’ki’s Genealogies From the Polish Lands.

In the articles one of genealogical lines of the Arms of Lubicz noble kin of the Niezabytows’kis, which representatives from the land gentry of Lublin land become transformed into vassal Russian nobility in mid. XIX – beg. XX cc. The author submits some genealogical-biographical data and the family tree table availing him to make a series of conclusions, which are a new investigation phase of genealogy and social genesis of the noble kin under consideration during the XV – XX centuries. In the present publication the author attempts to find the place of the “Luhovs’ka” line of the Niezabytows’ki’s kin among the rest of its genealogies on the whole and, particularly, among those taking place on the Polish ethnic territories.

ДО ІСТОРІЇ СІЛЬСЬКОГО СУДОЧИНСТВА: “РУГОВЕ ПРАВО” В ГАЛИЦЬКОМУ СЕЛІ ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

У XIV–XVI ст. в країнах Центрально-Східної Європи під впливом низки демографічних, соціальних та економічних чинників відбувається інтенсивна німецька колонізація: вихідці з німецьких земель переселяються в міста і села Польського, Чеського й Угорського королівств, а згодом і далі – до Великого князівства Литовського, князівства Трансільванії тощо. Ці німецькі колоністи у місцях свого нового проживання творять власні автономні громади і приносять власні спосіб життя й системи взаємостосунків, до яких вони звикли на своїй батьківщині. У містах Центрально-Східної Європи, де оселяються німці, запроваджується міська система самоврядування і незалежного від місцевих урядників судочинства – за прикладом одного з німецьких міст і під назвою “магдебурзького права”, а в селах, уже під впливом і за спрощеним взірцем останнього, набуває поширення сільський варіант “німецького права”¹. Останнє, будучи зручним для землевласників інструментом освоєння й заселення пустих земель, з часом виходить поза середовище німецьких переселенців і набуває поширення серед місцевого населення. Рецепція в країнах Центрально-Східної Європи (у тому числі й в українських землях) “німецького права”, яке тут зазнало ґрунтовної й складної трансформації, окремі елементи якого були суттєво відозмінені під впливом місцевої практики, інші відкинуті, а їх місце зайняли місцеві традиції та звичаї, залишається дискусійним питанням соціальної історії цього регіону в часи пізнього середньовіччя й ранньонового часу.

Одним із таких елементів німецького сільського права є так звані “руги” або “ругове право”. Термін походить від німецького Rüge (ruoge) – оскарження; саме тому “ругове право” виводять із системи німецького права². Деякі дослідники не погоджуються з цим, вважаючи, що аналогічні інститути існували й у слов’янській звичаєвій практиці³. Зрештою, поняття “руги” використовували й в інших сферах тогочасного публічного життя⁴.

Ругове право являло собою одну із складових тогочасного судового розслідування і, водночас, судочинства на селі. Суть його зводилася до наступного: у випадку, коли під підозру в скоєнні того чи іншого карного злочину потрапляли мешканці якогось села, уся громада останнього могла “очиститися” від таких звинувачень, склавши на загальних зборах мешканців села присягу відповідного змісту. Заприсягалися усі члени громади (найчастіше господарі, іноді жінки та дорослі діти) у тому, що вони самі не здійснювали жодних злочинів і їм нічого не відомо про злочинні дії своїх сусідів. Руги могли проводитися регулярно (зазвичай, раз чи два на рік) або у випадку потреби, ініціатором їх могли бути як місцеві судово-адміністративні органи, так і потерпіла сторона чи сама громада, члени котрої потрапили під підозру. З часом такі загальні зібрання стали поєднувати із засіданнями сільського суду (як правило, стосовно тих

самих кримінальних злочинів, хоч могли розглядатися й цивільні справи), але поступово різниця між руговими і звичайними судами зникає⁵.

У літературі існує ряд суперечностей – як стосовно окремих аспектів функціонування судів “ругового права” на території Речі Посполитої, так і щодо часу їх існування⁶. Очевидно, що причиною таких неясностей є широка поліваріантність застосування “ругів” у сільській судовій практиці в різних регіонах країни⁷ та, водночас, розпорошеність та фрагментарність відомостей про них у джерелах (переважно, в актових книгах сільських судів або урядів, котрі збереглися також фрагментарно й у неповному обсязі). З огляду на сказане, особливу увагу привертає документ, що зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника⁸ і містить докладну регламентацію процедури ругів (“ругового права”)⁹ для громади села Дрогобичка на Сяноччині¹⁰.

Документ – під заголовком “Ругове право села Дрогобичка, написане, як має відбуватися згідно з магдебурзьким правом 15 березня 1720 року” – складається з двох частин. Вступній частині передують розміщені на звороті титульної сторінки оповідь про перського царя (“короля”) і суддю з азійського міста на ім’я Зозаннес. Цар наказав стратити його за хабарництво, здерти з тіла шкіру і розтягнути її на підлозі в приміщенні суду. Шкіра мала нагадувати новопризначеному судді, синові страченого, на ім’я Отхан, щоб він не вирішував судові справи за подарунки (“бо кожному судді подарунки засліплюють очі”) і щоб його не спіткала доля батька¹¹. Першоджерелом для цього оповідання став фрагмент п’ятої книги (“Терпсіхори”) “Історій” Геродота, де (V, 25) йдеться про Отана (воєначальника перського царя Дарія), батько якого, Сісамн, був одним із царських суддів. За те, що Сісамн, отримавши хабар, виніс несправедливий вирок, перський цар Камбіз наказав стратити його, здерти шкіру, обробити її, нарізати з неї пасків і обтягнути ними суддівське крісло страченого. Отан, призначений на посаду батька, мусив чинити суд, сидячи на цьому кріслі і пам’ятаючи, на чому він сидить¹². Цей сюжет з твору Геродота про покарання продажного судді добре відомий у європейській бароковій культурі XVII ст.¹³ Очевидно, оповідання (вже в спотвореному вигляді й із перекрученими іменами) було запозичене з якогось тогочасного твору, найімовірніше, з популярного тоді юридичного посібника Бартоломея Гроїцького. На користь останнього припущення свідчить порівняння відповідних фрагментів (курсивом виділяємо слова і частини речень, що збігаються повністю або з незначними відмінностями):

Б. Гроїцький “Порядок судів і справ...” ¹⁴ :	“Ругове право...” ¹⁵ :
<p>Iaki ma bydz sędzia. Sędzia powinien miec w sobie te cnoty: boiaźń Boża, prawdę, mądrość, rostopność, mierność, przeciw wszystkim rowną miłość, prawa umiejętność, możność. A ma sądzić bez kwapliwości, bez gniewu, nienawiści, miłości, przyjaźni, boiaźni, darów: abowiem dary zaślepiaią oczy mądrego człowieka u przewracaiają sprawiedliwość ludzką. Kczemu iest przykład o iednym krolu perskim, który, gdy sie dowiedział, iż ieden sędzia w Azyey Zizannes, dla przedarowania źle sądził, kazał go zabić, skóre z niego odrzeć u rozbić ią na mieyscu onego sędziego zabitego. Na które mieysce, abo stolec, wsadził potym syna iego Otchana tym sposobem: aby na one skóre oycy swego patrząc, wiarował sie pilnie tego, aby też na takowe karanie nie przyszedł.</p>	<p>Krol perski dowiedział sie o iednym sędzim, że za dary sądził, w miescie Azyi, ktoremu bylo imie Zozannes, tedy go krol kazał zabic, y skure iego z ciała zedrzyć, y rozbic na ziemi w tey izbie, gdzie sąd bywa. Na ktore miesce wsadził syna iego Otchana sędzią, aby sie patrzył na skure oycy swego Zozanna, aby za dary nie sądził, aby na takiesz karanie nie przyszedł, iak oyciec iego, bo kazdemu sędziem oczy dary zaslepiaia.</p>

Переказ було вписано в документ задля нагадування – у непрямий спосіб – про можливі покарання корумпованих суддів.

Вступна частина містить імена осіб¹⁶, обраних – за дозволом дідича, бельського стольника Єжи Стажеховського¹⁷ – усією громадою того ж 15 березня 1720 р. для здійснення судочинства “згідно з магдебурзьким правом”: судового вїта (“wuyt prawny”)¹⁸, підсудка (“podsędek”, заступник вїта-помічник судді¹⁹) і шести присяжних²⁰. На який термін їх було обрано, не вказано²¹, проте можна припускати й досить тривалий характер такого обрання: з документа видно, що замість одного з присяжних (Томаша Зьола або Єнджи Сопла), котрий помер, пізніше (запис про це зроблений іншим почерком) було вибрано іншу особу²².

Спеціально застерігалояся, що задля справедливого виконання обраними своїх суддівських обов’язків слід було звернутися до Святого Духа (“Як колись Святий Дух зійшов на апостолів у Єрусалимі і наповнив їх серця Святим Духом^{23*}, так того ж Святого Духа треба просити, щоб і [серця] лавників наповнив, аби справедливо судили”)²⁴.

Оскільки за вїта й присяжних голосувала вся громада, то не визнавати їх у майбутньому окремих мешканець села не міг (“коли б котрийсь із тих людей дрогобицької громади закинув тим присяжним, будь-кому [з них], що не гідний бути присяжним або вїтом”) – під загрозою штрафу (“winy”) у розмірі 35 гривень і півкаменя²⁵ воску. З них панові належало 30 гривень (причому зазначалося, що “панська кара” не може бути зменшена), “нашому урядові” (йшлося, очевидно, про громадський уряд села, тобто, про тих же вїта і лаву) – 5 гривень, а віск призначався костьолові²⁶.

В основній частині документа вміщено власне правила/порядок (“forma”) проведення/здійснення “ругового права”. Ймовірно, що цей порядок не був створений спеціально для села Дрогобичка і зразком для нього послужила процедура ругових судів, яка діяла в інших селах. Можливо, ця частина була просто переписана з аналогічних правил для інших сіл: недаремно у заголовку до неї сказано, що це “форма ругового права як [воно] має відбуватися в селах” (загалом, а не в конкретному селі, у данній ситуації – у Дрогобичці)²⁷. Зазначення “згідно з магдебурзьким правом” (у заголовку до усього документа) вказує на те, що основою для цих правил, найімовірніше, послужили положення німецького права. Можна припускати, що автор користувався посібниками Б.Гроїцького та Павла Щербича: їх коментарі (наприклад, щодо кількості лавників, відкриття суду чи присяги на хресті)²⁸ помітно корелюються з поданим в документі описом ругового суду.

Отже, згідно із цим порядком, для проведення ругів мав існувати суд (в документі його найчастіше називають “правом”). Складався він із восьми осіб – вїта й семи присяжних – і, по суті, являв собою лаву (“ławica”)²⁹, зокрема, присяжні в документі неодноразово фігурують і як “лавники” (“ławicze”). У складі лави мало бути саме вісім осіб³⁰, а у випадку, якби бракувало лавників, громада повинна дообрати необхідне їх число. Обирали мешканці села з-поміж себе, такий кандидат мусив бути “цнотливим” (тобто, добропорядного способу життя) і “ані в чому не підозрілий” (тобто, такий, що ніколи не змішаний у злочинах і не перебував під підозрою)³¹. Обраний ставав лавником (“засідав у лаві”) тільки після складення присяги Богу, Богородиці і усім святим у тому, що він, займаючи уряд судді, буде діяти справедливо, не звертаючи увагу на статус підсудного (“справедливо визнавати правду [...] так заможного, як і бідного, так рідного, як і чужого”) і не керуючись жодним перекупом. Сильна маледикція гарантувала виконання присяги: у випадку її нещирості, Божа кара мала спіткати не

тільки самого присяжника (його душу, тіло та майно), але і його нащадків до дев'ятого покоління. Натомість, особа, яка щиро складала присягу, могла розраховувати на Божу допомогу³².

Безпосередній роботі ругового суду передувала урочиста процедура його відкриття. Після того, як усі присяжні займали свої місця в суді, вони відряджали до громади (“до поспільства”) двох з-поміж себе. Відряджені мали уважно і наодинці розпитати кожного мешканця села про те, чи відомо йому про злочини – крадіжки, чари, магичні обряди (“gusły”) та інші “неналежні речі, що є противні Господу Богу”, – когось із сусідів або чи чув він від кого перед тим (“перед ругом”), щоб хтось на когось свідчив щодо цього. Якщо б серед мешканців села виявився такий “свідок” злочину, присяжні мали (разом зі “свідком”?) повернутися до приміщення, де відбувався суд (не вказано, де саме він збирався, лише зазначено, що інші мешканці села мали входити до “ізби”), і дати записати його свідчення писареві³³. Згодом, після відкриття засідання, суд мав розглядати такі оскарження, як і всі інші справи, котрі б виникали зі скарг мешканців села (“хто би мав що на кого”)³⁴.

Далі відбувалося безпосереднє відкриття суду. Усіх запрошували зайти до “ізби” і піднести догори два пальці, а війт і усі присяжні вставали. Війт від свого імені виголошував, що розпочинає суд (“gaie prawo”) “владою Бога, єдиного у Святій Трійці, Богородиці і Усіх Святих, владою Апостольської Столиці Римської Церкви і усього духовенства, владою нашого короля й усього сенату, владою пана і діди́ча, владою семи лавників і восьмого себе війта”. Тричі виголосивши цю формулу, війт мав із запитанням, чи добре розпочав суд, звернутися до присяжних, котрі на знак згоди “схилялися” (тобто схиляли голови)³⁵.

Лише тоді війт промовляв до громади (“до усього поспільства”), питаючи, чи вони готові присягати, та нагадуючи, щоб не губили своєї душі, коли б хтось із них бачив або чув про злочини. Після цього приносили накриту гарною хусткою “хлібну діжу” (очевидно, круглий посуд, у якому замішували тісто для випікання хліба), і війт знову звертався до присяжних, щоб ті знаком (також схилянням) підтвердили, що настав час принести розп'яття (“круцифікс”). Воно зберігалось в судовій скриньці (“w prawnej skrynicy”), в ній же його переносили “з вищого місця на нижче” (чи скринька постійно перебувала в цьому приміщенні?). Двоє присяжних ставали з боків, хрестилися, брали розп'яття зі скриньки і клали його на діжу. Кожен з громади (“pospulstwo”), ставши для складання присяги на коліна і поклавши два пальці на круцифікс, повторював текст присяги, який виголошував писар³⁶.

Зміст присяги (“юраменту”) був таким: кожен присягав від свого імені Господу Богу, Богородиці і усім святим у тому, що він не заподіяв жодної шкоди, не замішаний у жодній крадіжці чи шахрайстві стосовно свого пана чи когось із сусідів, не перебував у злочинній змові чи під чийсь керівництвом, не бачив жодного сусіда на крадіжці та не чув нічого про злочини від інших. Члени громади, що були головами окремих господарств, присягалися також за усіх мешканців свого будинку – челядь і домашніх, що вони поведуться належно (“ze sie poczciwie sprawują”). Присягу завершувала маледикція – така сама, як і у присязі війта й лавників³⁷.

Присягу слід було здійснювати натщесерце, тобто, не ївши і не пивши. До присяги не допускалися особи, проти яких були свідчення (“preswiadczony”), вони підлягали суду відповідно до своїх вчинків³⁸.

Аналогічну процедуру опитування про можливі злочини проходили (також поодиноці) жінки. Вони складала присягу такого ж змісту, відмінним у ній був лише перелік

можливих “жіночих” злочинів: чари, магичні обряди, дії, що спричиняли смерть дітей (“tracenia dzieci”)³⁹.

Після здійснення усіма членами громади, котрі мусіли її скласти, присяги, присяжні подавали війтові знак (знову ж таки схилинням), що настав час перенести розп’яття “з цього місця на інше”. Його клали на стіл перед судьями (“pred prawnymi”), і від цього моменту розпочиналося судове засідання: позивали (“припозивали”) і розпочинали до розгляд справ. Кожен, хто поставав перед судом, виголошував обвинувачення такий спосіб: “Мій ласкавий пане війт і пани присяжні, скаржуся на ...” і далі викладав зміст своєї заяви. Вислухавши по черзі аргументи (“sprawy”) обох сторін, судді приймали рішення (“schyłek wczyniwszy”) і виносили вирок обвинуваченому (“decretem nakrzywszy obwinionego”). Звинувачений не міг ухилитися від судового засідання до того моменту, поки не виконає рішення суду або не буде ухвалене рішення на його користь чи справа не буде вирішена в інший спосіб (“niepuszcic go s terminu poki zadosic decretowi niewczyni lubo będzie decret ferowany na jego strone, lub na insze”)⁴⁰.

Залежно від свого вчинку, звинувачений міг бути засудженим до сплати штрафів на користь пана (“grzywny panskie”) і суду (“grzywny prawne”)⁴¹. Усе це писар – згідно із рішенням суддів (“według schylenia prawnych”) – мав записати у вирок (декрет); такі декрети він повинен був писати “згідно з описаним руговим правом”⁴².

Справи, в яких обвинуваченому інкримінували такі важкі злочини, як пограбування (“kradzisz”), вбивство (“zabicie”), розбій (“rozbu”), дітовбивство (“stracenie dzieci”)⁴³, отруєння (“zadanie trucizny”), і за які йому міг бути винесений смертний вирок, слід було розглядати згідно з “крижовим правом”. Причому остаточний вирок мав бути затверджений дідичем села⁴⁴.

Обвинувачений (засуджений?) мав оплатити розгляд справи (“powinien zapłacić na samu grud”): судьям – 12 грошей, писареві – 6 грошей⁴⁵.

За неповагу до суду й суддів у документі встановлено обов’язкові покарання (“taki podpada winy niepuszczony”) – також у вигляді грошових штрафів, відповідно, на користь пана і суду: за образу війта або присяжного у будь-якому місці (в полі, в місті, в корчмі) – 10 та 5 гривень; за невідповідні висловлювання перед судом (“jezeliby słowa niepodobne muwil pred prawnymi”) – 3 гривні та 1 гривня 5 півгрошиків, за прихід до суду в п’яному стані, без шанобливого ставлення і з вигуканням ганебних слів – 3 гривні та 1 гривня 12 грошів; за звинувачення після проведення суду (“хто б на кого після ругового суду щось кричав, а під час ругу не визнав”)⁴⁶-5 гривень та 2 гривні 12 грошів⁴⁷.

Суд розглядав справи лише впродовж дня, перед заходом сонця судове засідання слід було завершити. Розп’яття ховали в скриньку, а війт тричі виголошував про припинення суду такими ж словами, якими на початку повідомляв про його відкриття. Після цього всі судові декрети писар мав – задля їх виконання – надати панові⁴⁸.

Підсумовуючи розгляд процедури “ругового права” в Дрогобичці, варто наголосити на моменті, який відрізняє її від судової практики інших сіл. Жодним словом в документі не згадується ще один член сільського суду – “руговник”, якого також обирали з-поміж господарів (або ним ставав один із присяжних). Його обов’язком під час засідання ругового суду було викриття будь-яких злочинів (таємних і явних), здійснених на території села, та різного роду порушень з боку його мешканців (невідвідування костьолу, невідзначання свят, подружня зрада, вживання алкоголю в корчмі іншого села, шкідництво в полі й лісі, продаж робочої худоби тощо)⁴⁹.

* * *

Публікуючи документ, зберігаємо оригінальне написання слів, натомість уніфікуємо застосування великої/малої літер та розділових знаків (переважно згідно з сучасними вимогами). У квадратних дужках подаємо пропущені літери та розшифруємо скорочення.

Документ

Prawo rugowe iako sie ma odprawowac spisane wsi Druhobyczki według prawa maldeburskiego, w roku 1720^{50*} dnia 15 marca

// (арк. 1 зв.)

Krol perski dowiedział sie o iednym sędzim, że za dary sądził, w miescie Azyi, ktoremu było imie Zozannes, tedy go krol kazał zabic, y skure iego z ciała zedrzyć, y rozbic na ziemi w tey izbie, gdzie sąd bywa. Na ktore miesce wsadził syna iego Otchana sędzią, aby sie patrzył na skure oycy swego Zozanna, aby za dary nie sądził, aby na takiesz karanie nie przyszedł, iak oyciec iego, bo kazdemu sędziem oczy dary zaslepieiają.

// (арк. 2)

Za pozwoleniem wielmoznego J[ego] M[iłoś]ci pana Irzego Starzechowskiego stolnika bilskiego pana y dobrodzieia naszego, w roku 1720 dnia 15 marca:

Wsi Druhobyczki od wszelkiew gromady obebrani zostali, aby sądzili według prawa maldeburskiego

1 Kazimirz Krawcow syn wuytem prawnym,

2 Stanisław Kucyłał podsędkiem,

3 Tomas Ziola przysięzny   Ten zmarł, Tomas syn Dura na to obebrany iest przysięznym^{51**}

4 Jendrzy Sopeł przysięzny

5 Marcin Krawcow syn przysięzny

6 Kasper Pieykowski przysięzny

7 Paweł Niedzwiedz przysięzny

8 Tomas Kuc przysięzny

Jako niegdys zeszed Duch Święty na Apostołów w Ieruzalimie y napełnił serca ych Duchem Święty[m], tak tegoż Ducha Świętego potrzeba prosic, aby y ławicznych napełnił, aby sądzili sprawiedliwie. // (арк. 2 зв.) Tych opisanych, iako wuyta, tak y przysięznych, cała gromada na nich wotowała, a gdy by ktury s tych ludzi gromady druhobyckiew zadał tym przysięznym ktoremu kolwiek, zes niegodzien byc przysięznym albo wuytem, na takowego zakładamy winy panskiew grzywien trzydziesci y wrzędowi naszemu grzywien pięć, y wosku do kosciola puł kamienia, y kara panska nieopustna.

// (арк. 3)

Forma prawa rugowego, iako sie ma we wsiach odprawowac.

Naprud powinno byc siedm przysięznych y wuyt osmy. Jezeliby ktorego niedostawało, tą z miedzy siebie powinni gromada wybrac człowieka cnotliwego y niwczym podeyżranego^{52***}, ktory, nim zasiędzie do ławicy, powinien rote podniec przysięgi. Ma byc w takowy sposob czyniąna, ymieniem swoim powinien sie mianowac.

Rota przysięznikom

Ja N: przysięgam Panu Bogu w Troycy Świętej iedynemu, y Naswie[t]szej Pannie Maryey, y Wszytkim Świętym, iako będący na ten vrząd wysadzony, sprawiedliwie prawde vznakawc będe powinien tak bogatemu, iako y vbogiemu, tak krewnemu, tak obcemu, za zadno sie korupcyą niewwodząc. Na co, iezelibym niespra// (арк. 3 зв.)wiedliwie przysięgał, skarż mie Panie Boże na duszy, na cieie y na wszytkiey chudobie, karż mie Panie Boże do dziewiątego pokolenia. A iezeli sprawiedliwie przysięgam, tak mi Panie Boże dopomoż y Męka iego przenaswie[t]sza. Amen.

Skoro już całe prawo zasiędzie, maia z miedzy siebie dwoch przysięznych posłać do pospulstwa, ktorzy powinni kazdego z osobna poiedynkiem s piłnoscia pytać maia, iezeli kogo kolwiek z sąsiadow niewidział na zadny kradzizy albo na iakich czarach, albo na gusłach y na ruznych nienależących rzeczach, cą są przeciwnie Panu Bogu, albo iezeli od kogo niesłyszał pred rugiem, żeby kto co na kogo swiadczył. A iezeliby kto cą na kogo powiedział, powinni wnisc do izby y dac pisarzowi napisac. Co prawo po zagaieniu sądzic powinni y wszytkie ynsze sprawy, ktoby miał cą na kogo. Ka// (арк. 4)zawszy tedy wszytkim wnisc do izby, powinni wszyscy podniec dwa palca do gury, a wuyt wstawszy na nogi y przysięzni wszyscy, powinni prawo gaic tymi słowami.

Gaienie prawa iakomu będzie imie

Ja N: gaie prawo mocą Boga w Troycy Świętej iedynego, Naswie[t]szej Panny Maryey Matki Bozey y Wszytkich Świętych, mocą Stolca Apostolski⁵³ Koscioła Rymskiego y wszytkiego duchowieństwa, mocą Krula naszego y wszytkiego Senatu, mocą J[ego] M[iłość]ci pana y dziedzica, mocą siedmi ławicznych [y] osmył sobą wuytem.

A tak powinien trzy razy muwic te gaienie, a wymuwiwszy powinien prosić ławicznych żeby sie schylili, iezeli prawo dobre zagaił. Dopira ma muwic do wszelkiego pospulstwa, iezeli gotowi są do przysięgi, napominac, aby żaden duszy sobie niezabiił, iezeliby cą na kogo słyszał albo widział. // (арк. 4 зв.) Dopiro ma byc dziża chlebna przyniesiona y chustko piękna nakryta.

Tu dopiro wuyt ma sie kazac schylic przysięzonym, iezeli czas y godzina krucifix prynieśc, ktorzy powinni miec w prawney skrynce, prynieśc z wyszego miey[s]ca na niysze^{54*}. Tu dopira wstawszy dwoch przysięznych, przezegnawszy sie, wziac krucifix [z] skrynki y polozyc go na dzizy, stanowszy ieden z iedney strony [z] drugiey strony drugiy. Pospulstwo ma klęknąc poiedynkiem do przysięgi, położywszy dwa palce na krucifixie, a pisarz ma rote juramentu przepowiadac. Ktora przysięga powinna byc natszczą, to iest nieiadzy ani piwszy. A ktoby był preswiadczony, tedy mu przysięga ni ma byc dopuszczona, ale ma byc sądzony według wczynku.

// (арк. 5)⁵⁵

Rota juramentu ma byc taka, kazdy swoim imieniem ma mowic

Ja przysięgam N: Panu Bogu w Troyce Świętej iedynemu, y Naswie[t]szej Maryey Matce Bozey y Wszytkim Świętym, żem nieiest żadnym szkodcą, w zadney kradzizy, ani w zadney zradzie, tak panu swemu, iako y sąsiadowi zadnemu, anim s kim nimiał zadny zmowy, ani przewodni, anim zadne[g]lo sąsiada niewidział na zadny kradzizy, tak y od drugiego nic niesłyszał, y za wszytkie czeladz y domowniki moie, ze sie poczciwie sprawuią. Jezelibym niesprawiedliwie przysięgał, kar mie Panie Boże na duszy y na cieie, y na wszytkiey chudobie, skarż mie Panie Boże do dziewiątego pokolenia.⁵⁶ A iezeli sprawiedliwie, tak mi Panie Boże dopomoż y Męka iego przenaswie[t]sza. Amen.

// (арк. 5 зв.)

Takoż białogłowy tymiż słowami powinni przysięgac, strony czarow, gusłow, tracenia dzieci, ktora kazda zosobna porządnie ma byc pytana y juramentem poprawic powinna.

Jako sie wszytka prysięga odprawi y skączyc, powinni sie prysiężni schylic iezeli czas krucifix przeniesc z stego miesca na ynsze. Wziąwszy go powinni położyc na stole, pred prawnymi, dopirą do spraw powinni przepozywac y przestempowac. Tedy pryszedszy, pred prawą stanowszy, powinien muwic tymi słowami. Moy łaskawy panie wuycie y panowie prysiężni, wskarżam sie N: N: Tedy wysłuchawszy sprawy iednego, po tym drugiego, schyłek wczyniwszy, decretem nakrzywszy obwiniąnego, niespuscic go s terminu poki zadosic decretowi niewczyni lubo będzie decret ferowany na iego strone, lub na insze. Powinien zapłacic, na samy prud prawu groszy // (арк. 6) dwanascie, pisarzowi groszy szesc, a obwiniąny ma byc sądzony na grzywny panskie, iako y prawne, według wczynku, cą pisarz wszytko powinien według schylenia prawnych wypisac. Według zas prawa rugowego opisanego takoz maіą byc decreta opisane.

Ktoby wuyta albo prysiężnego obrzwawі⁵⁷ lubo w polu, lubo w miescie, lubo w karszmie, taki podpada winy niepuszczony, panu grzywien dziesięc, prawu grzywien pięc. Jezeliby słowa niepodobne muwil pred prawnymi panu grzywien trzy y prawu grzywna iedna y pułgroszkow pięc. Ktoby przyszedł do prawa piany, a prawa nie wczcił, wyrwał sie szpetnym słowem, panski podpada winy grywien trzy, prawu grzywna iedna y groszy dwanascie. Ktoby na kogo po rugowy[m] prawie cą wołal a pry rugu niewyznal, podpada winy panskiey grzywien pięc, a prawu grzywien dwie y groszy dwanascie. Jezeliby sie sprawa garłowa znaydowała, lubo o kradzisz, lubo o zabicie, albo // (арк. 6 зв.) o rozbuу, albo o stracenie dzieci, albo o zadanie trucizny, takie sprawy kryżowem prawem maіą byc sądzone, a ostatni decret prez pana dziedzicznego ma byc potwierdzany.

A osondziwszy sprawy pred zachodem słońca, ma byc prawo zdane. Schowawszy crucifix do skrynki, tymiz słowy wuyt ma muwic, iako zagaił. Ja zdawam prawo mocą Boga w Truycy Świętey iedynego, Naswie[t]szey Panny Maryey y Wszytkich Świętych, mocą Stolicy Apostolskiey Kosciola Rymskiego y wszytkiego duchowieństwa, mocą Najasnieszego Krula y wszytkich senatorow, mocą J[ego] M[iłość]ci pana dziedzicznego, mocą siedmią przysiężnych y wuytem osmym. Takze ma po trzykroc powtarac. Po tym wszytkie decreta maіą byc prez pisarza do pana referowane, s ktorych ma executio czynic. Amen.

Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаніка, ф. 5 (Оссолінські), спр. 2403 I, арк. 1–6 зв.

Резюме

“Ругове право” було одним із елементів німецького сільського права, являло собою одну зі складових тогочасного судового розслідування і судочинства на селі в XVII–XVIII ст. У випадку, коли під підозру в скоєнні того чи іншого карного злочину потрапляли мешканці якогось села, вони складали на загальних зборах присягу в тому, що не чинили жодних злочинів.

¹ Estreicher S. Wykłady z historii ustroju państwa i prawa na zachodzie Europy / Do druku przygotowali Marcin Kwiecień i Marian Malecki. – Kraków, 2000. S. 175–177.

² L[ubomirski] T. Rolnicza ludność w Polsce od XVI do XVIII wieku // Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi. – Warszawa, 1862. – T. II. – S. 27–31; Rafacz J. Ustrój wsi samorządnej małopolskiej w XVIII wieku. – Lublin, 1922. – S. 229–230.

³ Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси / Упорядкування та наукова редакція Миколи Крикуна. – Львів, 2004 – С. 220.

⁴ Зокрема, “ругами” (rugi poselskie) називали процедуру (що характерно – теж судового характеру), яка мала місце на початку сеймів Речі Посполитої і під час якої зі складу Посольської

ізби усували незаконно (нелегально або неправомірно) обраних послів (Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka. – Wrocław, 2000 – S. 149–153).

⁵ Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття... – С. 220–221; Historia chłorów polskich. – Warszawa, 1970. – Т. I: Do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej / Pod redakcją Stefana Inglota. – S. 344–345; Rafacz J. Ustrój wsi samorządnej... – S. 339–342.

⁶ Наприклад, якщо Едвард Тжизна у фундаментальній “Історії польських селян” появу ругових судів як нового типу сільських “спеціальних судів” відносить до XVII ст. (Historia chłorów polskich. – Т. I. – S. 344), то Збігнєв Цьвек – щоправда розглядаючи судочинство в державних селах – твердить, що ругові суди занепадають у тому ж XVII ст. (Ćwiek Z. Z dziejów wsi koronnej XVII wieku. – Warszawa, 1966. – S. 107).

⁷ Свідченням неабиякого розмаїття в устрої сіл Речі Посполитої є сільські устави (wilkierze), які в XVI–XVIII ст. видавали власники/державці окремих волостей і сіл з метою унормування різних аспектів їх внутрішнього життя (у тому числі й судочинства); див.: Archiwum Komisji Prawniczej Polskiej Akademji Umiejętności. – Kraków, 1938. – Т. XI: Polskie Ustawy Wiejskie XV–XVIII w. // Wyd. S. Kutrzeba i A. Mańkowski.

⁸ Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника (далі – ЛНБ). – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінські). – Спр. 2403 I (далі – Право). – Арк. 1–6 зв. Рукопис являє собою невеликий зшиток трьох зігнутих навпіл аркушів. Філіграні проглядаються нечітко (розміщені на згині): на другому аркуші (що творить арк. 2–2 зв., 5–5 зв.) – мальгійський хрест в овалному щиті під короною, на третьому (арк. 3–4 зв.) – щось подібне до літери S і зубчиків (від корони?). Документ писаний одним почерком і чорнилом, за винятком кількох виправлень і дописів.

⁹ Відомі в літературі описи “ругів” та “ругових судів” XVII–XVIII ст. є менш докладними, див.: Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття... – С. 220; Rutkowski J. Studia nad położeniem włościan w Polsce XVIII wieku // Ejust. Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w. / Wyboru dokonał i wstępem opatrzył Witold Kula. – S. 166–167; Rafacz J. Ustrój wsi samorządnej... – S. 230.

¹⁰ Дрогобичка – село за 4 км на північний захід від містечка Дубецько, на межі Сяноцької й Перемишльської земель Руського воєводства. Відоме із середини XV ст.: вперше згадується в 1458 р. (під назвою “Добробич”; у 1484 р. – як “Дрогобич”). Шляхетська власність, певний час входило в склад Дубецького ключа (у 1580 р. в селі існував фільварок). У другій половині XV – першій чверті XVI ст. селом володіли Кміти, потім перейшло до Стадницьких і в їх руках перебувало, очевидно, до початку XVII ст. Згодом стало власністю Красіцьких: у 1640 р. селом володів долиньський староста Ежи (передав в посесію сяноцькому граничному коморнику Самуелеві Влостовському), у 1655 р. – його син Ежи Казімеж (Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). – Lwów, 1886. – Т. XI: Najdawniejsze zapiski sądów sanockich 1423–1462 / Wyd. O. Pietruski i X. Liske. – S. 434 (nr 3442); 1894. – Т. XVI: Najdawniejsze zapiski sądów sanockich 1463–1552 / Wyd. A. Prochaska. – S. 188 (nr 1647); Polska południowo-wschodnia w epoce nowożytnej. Źródła dziejowe. – Przemysł; Rzeszów, 1998. – Т. II. – Cz. 1: Rejestr poborowy ziemi sanockiej z 1640 roku / Wydali Zdzisław Budzyński i Kazimierz Przyboś. – S. XXXII, L, 5, 38; Т. II. – Cz. 2: Rejestr poborowy ziemi sanockiej z 1655 roku / Wydali Zdzisław Budzyński i Kazimierz Przyboś. – S. 8, 45; Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym / Opisana przez Aleksandra Jabłonowskiego. – Warszawa, 1902. – Т. VII. – Cz. 1: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona [Źródła dziejowe. – Т. XVIII. – Cz. 1]. – S. 48; Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Wydany z zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. – Dział II-gi: “Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej / Opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. – Warszawa; Wiedeń, 1899–1904. – Karta 4; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1881. – Т. II. – S. 157; Fastnacht A. Dzieła wybrane / Pod redakcją Jerzego F. Adamskiego. – Brzozów,

1991. – Т. II: Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu / Do druku przygotowali Anna Fastnacht i Antoni Gąsiorowski. – Cz. 1 (A–I). – S. 95; Fastnacht A. Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650. – Wrocław, 1962 – S. 25, 96, 102, 103).

¹¹ Prawo. – Арк. 1 зв.

¹² Геродот. Истории в девяти книгах / Перевод и комментарии Г.А. Стратановского; под общей редакцией С. Л. Утченко. – Ленинград, 1972. – С. 245.

¹³ Ariès P. Człowiek i śmierć / Przełożyła E. Bąkowska. – Warszawa, 1992. – S. 363.

¹⁴ Groicki B. Porządek sądów y spraw prawa mayderburskiego. – Kraków, 1616. – S. 8–9.

¹⁵ Prawo. – Арк. 1 зв.

¹⁶ Імена обраних вказують на їх польське походження, можна припустити село Дрогобичка на початку XVIII ст. було осаджене польськими колоністами. Проте сам документ рясніе українськими, чимало польських слів писані з виразним українським “акцентом”. Тож неможливо однозначно відповісти на питання, яким був тоді етнічний склад мешканців села, – враховуючи його розташування на польсько-українському пограниччі, його населення, очевидно, було мішаним. Принаймні, станом приблизно на 1785 рік село Дрогобичка замешкували 770 осіб, серед них 730 католиків, 30 греко-католиків і 10 іудеїв (Budzyński Z. Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna. – Przemyśl; Rzeszów, 1993. – Т. II – S. 128).

¹⁷ Єжи Стажеховський (помер в 1729 р.) належав до давнього шляхетського роду, осілого в Перемишльській землі, був сином летичівського підстоля Миколая Стажеховського і Елеонори Ваповської, доньки перемишльського каштеляна (і правнучки долиньського старости Є.Красіцького). Його братом (очевидно, молодшим) був Антоній, з яким спільно (а також зі своїм швагром сяноцьким хорунжим Юзефом Єльцем) Є.Стажеховський виступав у 1712 р. в справі щодо села Рудоловичі (ЛНБ. – Відділ рукописів. – Ф. 141 (Чоловський). – Оп. 3. – Спр. 478. – Арк. 57–58 зв.). Був одружений двічі: вперше (1700 р.) – з Елеонорою, донькою заторського хорунжого Самуеля Казімежа Коссовського і Зофіанни Дрогойовської, вдруге – з Маріанною (за Каспром Несецьким – із Зофією), донькою київського чашника Яна Вацлава Єльця і Терези Ставської (в другому шлюбі за коронним стольником Константи Ваповським). Від другого шлюбу мав єдину дитину, доньку Анну, яка вийшла заміж за холмського каштеляна Яна Красіцького (Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. – Lipsk, 1841. – Т. VIII. – S. 509 [тут помилково названий Анджеєм]; Herbarz Polski. – Cz. I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał A. Boniecki. – Warszawa, 1906. – Т. VIII. – S. 385; 1911. – Т. XI. – S. 338; 1909. – Т. XII. – S. 176). У джерелах виступав (щонайраніше з 1709 р.) як бельський стольник, проте в списках урядників Підляського воєводства не фігурує, очевидно, насправді не посідав цього уряду і в цьому воєводстві не перебував (Urzednicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz. – Kórnik, 1994. – S. 60). З 1720 р. – жидачівський стольник (Urzednicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / Oprac. K. Przyboś. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. – S. 187, 392). Натомість, брав активну участь у публічному житті Руського воєводства, на вишенському сеймику шляхта обирала його збирачем податків (адміністратором шелязного) у Перемишльській землі (1712 р.), суддею від Перемишльської землі до фіскального суду (1716 р.), ротмістром ланової піхоти воєводства (1716 р.), ревізором перемишльських земських і підкоморських книг (1719 р.), депутатом від Перемишльської землі до Коронного трибуналу (1723 р.). Свідченням популярності Є.Стажеховського в шляхетських колах є винагороди загалом у розмірі 7 тисяч злотих, призначені йому на березневому сеймику 1719 р. “за стражницьку функцію під час конфедерації”, та сума в 3 тисячі злотих, виплачена йому в 1724 р. за виконання ним обов’язків депутата до Коронного

трибуналу (AGZ. – 1914. – Т. XXII: *Lauda wiszeńskie 1673–1732 r.* / Oprac. A. Prochaska. – S. 508, 519, 637, 645, 658, 660, 662, 665, 688, 689). Був поручником панцерної хоругви Кароля Ваповського, 20 серпня 1709 р. отримав від нього у посесію терміном на один рік село Виковіце (у Перемишльській землі) – у рахунок поручниківської платні і за суму 3 600 злотих (ЛНБ. – Відділ рукописів. – Ф. 141. – Оп. 2. – Спр. 654. – Арк. 25–25 зв.). Згодом, у 1720-х роках судився (спочатку сам, пізніше у 1730–1750-х роках – його вдова Маріанна та його спадкоємці) із сестрою згаданого Кароля Ваповського, на той час уже покійного полковника коронних військ, Теофілою (була донькою коронного стольника К. Ваповського і Т. Ставської, дружиною послідовно генерал-майора литовських військ Григорія на Ополі Копця, перемишльського хорунжого Миколая Росновського, плоцького воєводи Францішка Залуського, плоцького воєводи Миколая Подоського) стосовно 10 тисяч злотих заборгованої жовнірської платні (Там само. – Арк. 3–6 зв., 9–16 зв.).

¹⁸ Таке окреслення (“судовий війт”) чітко вказує, що йдеться не про “спадкового війта” (солтиса села на німецькому праві), а про виборного “громадського війта”, який був одним із панщинних селян і громадські обов’язки виконував – незалежно від своїх повинностей – упродовж посідання уряду (Ćwiek Z. *Z dziejów wsi koronnej...* – S. 103). Докладніше про уряд сільського війта див.: Rafacz J. *Ustrój wsi samorządnej...* – S. 232–266.

¹⁹ Аналогічна посада існувала в складі лав і сусідніх сіл (Półewiartek J. *Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego w XVI–XVIII wieku.* – Warszawa; Kraków, 1972 – S. 127).

²⁰ Докладніше про сільських присяжних див.: Rafacz J. *Ustrój wsi samorządnej...* – S. 266–274.

²¹ В інших селах регіону вибори лави найчастіше відбувалися через кожні 1, 2 або 3 роки (Półewiartek J. *Położenie ludności wiejskiej...* – S. 127), а загалом у селах Польського королівства каденція громадського уряду могла тривати 1–3 роки, подекуди – 5–8 і більше, найчастіше ж – 2–3 роки (Historia chłopów polskich. – Т. I. – S. 333).

²² Prawo. – Арк. 2.

²³ Новий Завіт, друга глава Книги Діян Святих Апостолів.

²⁴ Prawo. – Арк. 2.

²⁵ Відповідно до сеймової постанови 1565 р. (“Ustawa na wagi y na miary”), один камінь нараховував 32 фунти (Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. – Petersburg, 1859. – Т. II. – S. 49), тобто, становив приблизно 13 кг (Szymański J. *Nauki pomocnicze historii.* – Warszawa, 2001. – S. 172).

²⁶ Prawo. – Арк. 2 зв.

²⁷ Prawo. – Арк. 3.

²⁸ Szczerbicz P. *Speculum Saxonum albo prawo saskie y maydeburskie, porządkiem obiecada z lacińskiego y niemieckich exemplarzow zebrane, a na polski język z pilnością y wiernie nowo przełożone.* – Lwów, 1581. – S. 203, 403–404; Ejusd. *Jus Municipale to iest prawo miejskie Magdeburskie, nowo z lacińskiego y z niemieckiego na polski język z pilnością y wiernie przełożone.* – Lwów, 1581. – S. 53, 177; Groicki B. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej / Red. Karola Koranyiego.* – Warszawa, 1953 – S. 38, 64–65.

²⁹ З війта і лавників складався не тільки сільський суд, але й громадський уряд – основний орган сільського самоврядування, який виконував різні адміністративні функції (Historia chłopów polskich. – Т. I. – S. 331; Ćwiek Z. *Z dziejów wsi koronnej...* – S. 97–98).

³⁰ В інших селах число регіону присяжних коливалося від 5 до 10 осіб (Półewiartek J. *Położenie ludności wiejskiej...* – S. 127), а загалом у селах Польського королівства лавників могло бути 2–9 і більше, найчастіше – 2–5 осіб (Historia chłopów polskich. – Т. I. – S. 331).

³¹ Для порівняння: в селах Сьлівча і Волиця (розташованих порівняно недалеко від Дрогобички, під Жешувом), згідно з уставою 1628 р., лавники мали бути також не підозрювані ані в чому, такі, що ведуть “цнотливий” спосіб життя, бояться Господа Бога, є недурними і “добре осілими”

(очевидно, йшлося про наявність у них власного господарства) (Pólcwiartek J. Położenie ludności wiejskiej... – S. 127).

³² Prawo. – Арк. 3–3 зв.

³³ Зазвичай судовим писарем ставав органіст місцевого костельоу (одночасно він був учителем парафіяльної школи). На думку Юзефа Пулцьвяртека, він мусив не тільки вміти писати, але й добре орієнтуватися в праві й юридичних нюансах, оскільки найчастіше саме писар виступав від імені сільської громади у випадку якихось суперечок зі світською чи церковною адміністрацією (Pólcwiartek J. Położenie ludności wiejskiej... – S. 128). Докладніше про уряд сільського писаря див.: Rafacz J. Ustrój wsi samorządnej... – S. 275–279.

³⁴ Prawo. – Арк. 3 зв.

³⁵ Prawo. – Арк. 4.

³⁶ Prawo. – Арк. 4–4 зв.

³⁷ Prawo. – Арк. 5.

³⁸ Prawo. – Арк. 4 зв.

³⁹ Prawo. – Арк. 5 зв.

⁴⁰ Prawo. – Арк. 5 зв.

⁴¹ Грошові покарання (штрафи), як і платня за здійснення вписів до судових книг, були традиційною винагородою для лавників за участь у судових засіданнях. Зазвичай, ці гроші збирав наймолодший за віком присяжний, пізніше їх ділили між усіма членами лави (Pólcwiartek J. Położenie ludności wiejskiej... – S. 128).

⁴² Prawo. – Арк. 6.

⁴³ Під окреслення “дітовбивство” в тогочасній юридичній практиці підпадало як убивство матір’ю дитини (йшлося про позашлюбних дітей) при народженні, так і штучний аборт у будь-якій формі (подекуди за допомогою чарівниці). Покарання за цей злочин могло бути дуже суворим: закопування живою, втоплення, відрубубання голови тощо. Така суворість, на думку Богдана Барановського, у випадку сільких мешканців додатково зумовлювалась зацікавлення власників сіл у збільшенні числа їх мешканців. Зазвичай справи про дітовбивство підлягали компетенції міських судів, проте в деяких випадках власник села міг не звертатися до них та обмежитися легшим покаранням і вигнанням злочинця. Докладніше див.: Baranowski B. Sprawy obyczajowe w sądownictwie wiejskim w Polsce wieku XVII i XVIII. – Łódź, 1955 – S. 74–81.

⁴⁴ Prawo. – Арк. 6–6 зв.

⁴⁵ Prawo. – Арк. 5 зв. –6. Третина судових штрафів було звичною винагородою для писаря (Pólcwiartek J. Położenie ludności wiejskiej... – S. 128).

⁴⁶ Тотожний фрагмент про покарання за безпідставні звинувачення поза руговим судом див.: Rafacz J. Ustrój wsi samorządnej... – S. 230.

⁴⁷ Prawo. – Арк. 6.

⁴⁸ Prawo. – Арк. 6 зв.

⁴⁹ Historia chłopów polskich. – Т. I. – S. 332; Rafacz J. Ustrój wsi samorządnej... – S. 282–283.

⁵⁰ Нижче, у стовпчик іншим чорнилом дописано: 1809 і 1770.

⁵¹ Дописано іншим чорнилом і почерком та обведено рамкою.

⁵² Має бути podeyrzanego.

⁵³ Має бути Stolicy Apostolskiej?.

⁵⁴ Має бути niższe.

⁵⁵ Внизу сторінки дописано іншим чорнилом і почерком: Panie Boze nasz.

⁵⁶ У цьому місці – частина речення, яке виправлене іншим чорнилом і почерком та випадає зі змісту тексту: A iezeli niesprawiedliwie kar mie Tak mi Panie Boze.

⁵⁷ Має бути obrazil?.

Олексій Вінниченко.

**До історії сільського судочинства: “ругове право”
в галицькому селі початку XVIII століття.**

У статті розглянуто документ 1720 р. для громади села Дрогобичка на Сянноччині, в якому подано докладну регламентацію процедури “ругового права”.

Olexiy Vynnychenko.

**Concerning the History of Rural Legal Procedure:
the Rügen Right in Halician Village of the Beginning of the XVIII century.**

In the article there is considered the document of 1720 for the community of Drohobychka village in the Sianok land, in which the detailed regulation of the procedure of the Rügen right is presented.

ФОРМУЛЯР ШЛЯХЕТСЬКОГО ЗАПОВІТУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ (СПРОБА ДИПЛОМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ)

Спосіб укладення тестаментів формувався впродовж багатьох століть і був чітко усталений у XVII ст. У першій половині XVIII ст. формуляр не зазнав особливих змін і залишався незмінним¹. Він являв собою певну схему укладення заповідального акта, в основі якої лежала мета тестаментування та істотні елементи останньої волі заповідача², що й складало правову сутність цього акта. До суттєвих елементів належали насамперед визначення спадкоємця, завірення підписом та печаткою, вказівка на місце і час здійснення заповідальної чинності.

З огляду на розміщену у тестаменті інформацію, його зміст (внутрішню сторону) можна поділити на дві змістові групи. Перша складається з розпоряджень, що безпосередньо стосуються заповідання, – це розпорядження щодо майна (переважно рухомого), поминання душі, поховання тіла, опікунства над дітьми, завірення, роборації, облятації, повернення боргів, виконання тестаменту тощо. Другу групу становлять судження релігійно-морального змісту, котрі надавали акту емоційного забарвлення. У тестаментах, які стали предметом нашого дослідження, ці дві групи інформації, фактично, переплетені між собою і складають цілісний формуляр релігійно-правового акта. Внутрішня сторона актового документа охоплює весь його текст, який, у свою чергу, ділиться на формули³.

Акти поділяються на такі, що написані в об'єктивній (коли описуються dokonані юридичні факти) або суб'єктивній формі. Останніми є ті акти, в котрих експонент промовляє від першої особи. Часова форма тут може бути як теперішньою, так і dokonаною минулою⁴. Саме у суб'єктивній формі укладалися заповіти.

Тестаменти, як і багато інших тогочасних актів, склалися з трьох основних частин: вступної⁵ (протоколу⁶, початкового протоколу⁷), основної (контексту⁸) і заключної (есхатоколу⁹, кінцевого протоколу¹⁰). Ці три частини акту, у свою чергу, поділялися на ряд дрібніших¹¹. Слід зазначити, що в досліджуваних нами шляхетських заповітах, які в першій половині XVIII ст. вписано в реляційні книги Львівського й Перемишльського гродських судів¹², декотрі із цих дрібніших частин були частково чи повністю відсутні.

Початковий протокол

Вступна частина тестаментів, текст яких був написаний за формулярним зразком, зазвичай розпочиналася інвокацією, яка була зверненням до Божого імені з метою забезпечити виконання чинностей, викладених в контексті документа¹³. В першій

половині XVIII ст. цей елемент формуляра належав до необов'язкових, оскільки не містив інформації, що безпосередньо стосувалася тестаментування. Історія побутування правового акта знає інвокації двох типів: монограмійні і вербальні (словесні)¹⁴. Перші були у формі хризмону (ім'я Христа або звичайний хрест), а іноді – грецьких літер Α і Ω¹⁵.

Інвокація – як важлива формула шляхетських заповітів першої половини XVIII ст. – є позазмістовим елементом. Традиція використання цієї клаузули у той період ще зберігалася, і вона надавала останній волі вигляду духовного акту, покликаного забезпечити спасіння душі заповідача після його смерті. З точки зору права, інвокація не була істотним елементом, оскільки не стосувалася безпосередньої причини укладення тестаменту (розподілу спадкового майна). Застосування цієї формули залежало, скоріше, від волі заповідача (або духовного наставника, який, імовірно, допомагав укласти цей акт) і виходило з християнської традиції звертатися до Бога перед початком здійснення чогось важливого. Це підтверджується поліваріантністю використовуваних формул, які базувалися на розумінні тогочасною людиною триєдиної сутності Бога та полягали у різному розставленні слів в межах інвокації. Її типові форми заповідачі використовували, починаючи ще з XVI століття, й у XVIII ст. найбільш вживані з них застосовували у незмінній формі. Проте, у досліджуваній період, очевидно, дещо послабилася традиція використання більш точних зразків інвокацій. Тестатори дедалі частіше вписують в заповіти ті закликання, до яких звикли у повсякденному житті, або ті, що відповідали стану душі на момент заповідання. Не виключено також, що інвокації могли надиктовувати заповідачам отці-сповідники, котрі допомагали при написанні акта останньої волі.

У досліджуваних нами заповітах наявні виключно словесні інвокації. За змістом їх можна поділити на такі, що містять закликання кожної Особи Святої Трійці (такі інвокації вживаються найчастіше), закликання лише Бога або Святої Трійці без вказівки на поосібний розподіл, а також закликання святих. У більшості заповітів переважають польськомовні інвокації. З-поміж них найбільш вживаною була формула: “W Imię Oycy u Syna u Duchy Świątego. Amen”¹⁶ (іноді в ній, як і у багатьох інших варіантах інвокацій, слово “Аміль” було відсутнім). Інші зразки, де вживається поосібне звання Святої Трійці, трапляються значно рідше. Деякі формули містять звернення до Святої Трійці, Ісуса, Марії, святого Йосипа тощо. Ці закликання містяться у тексті інвокацій з поіменним закликанням Осіб Святої Трійці у найрізноманітнішому порядку. Серед них є такі:

“Iezus, Maria, Iózf. W Imię Boga Oycy u Syna u Duchy Świątego”¹⁷;

“Iezus, Maria, Iozef. W Imię Trojcy Przenayświątszey Boga Oycy, u Syna, u Duchy Świątego. Amen”¹⁸;

“W Imię Boga Oycy u Syna Duchy Świątego. Amen. Iezus, Maria”¹⁹;

“W Imię Boga Oycy u Syna u Duchy Świątego. Amen. Iezus Maria Iózf”²⁰.

Іноді такі інвокації містять і латиномовні фрагменти, наприклад, такі:

“Laudetur Iesus Christus. Amen. W Imię Oycy u Syna u Duchy Świątego. Amen”²¹;

“Laudetur Iesus Christus. Amen. W Imię Oycy u Syna u Duchy Świątego. Amen. Niech będzie pochwalony Iezus Chrystus. Amen”²²;

“Laudetur Iesus Christus. W Imię Oycy u Syna u Duchy Świątego. Amen. Iezus”²³.

Трапляються приклади, коли закликанням Осіб Святої Трійці передує прославляння Ісуса Христа, як це ми спостерігали вище у латино-польському варіанті: “Niech będzie pochwalony Iezus Christus. W Imię Oycy u Syna u Duchy Świątego. Amen”²⁴. Поліваріантність поосібного звання Святої Трійці не вичерпується вище поданими прикладами,

що підтверджується іншими варіантами інвокацій. Розмаїття спричинене емоційністю тестаторів при укладенні заповіту і виявляється у вживанні ними всіляких епітетів щодо Осіб Святої Трійці, які репрезентують уявлення тогочасного шляхтича про нероздільність Святої Трійці та її божественну всемогутність. Таке ставлення добре ілюструють наступні приклади:

“W Imię Boga Oycy Wszchemogącego, Syna y Ducha Świętego”²⁵;

“W Imię Boga Oycy y Syna Świętego Ducha. Amen”²⁶;

“W Imię Boga Oycy y Syna y Ducha Świętego. Amen”²⁷;

“W Imię Boga Oycy y Syna y Ducha Świętego ku wieczney pamięci. Amen”²⁸;

“W Imię Boga Oycy y Syna y Ducha Świętego w Trójcy Świętey Boga Jedynego”²⁹;

“W Imię Boga Oycy, Boga Syna, Boga Ducha Świętego”³⁰;

“W Imię Boga w Trójcy Świętey Jedynego, Oycy Syna y Ducha Świętego. Amen”³¹;

“W Imię Boga Wszchemocnego Oycy, Syna y Ducha Świętego. Amen”³²;

“W Imię Boga, który mie stworzył, Boga Syna, który mie odkupił, Boga Ducha Świętego, który mie poświęcił. Amen”³³;

“W Imię Oycy y Syna y Ducha Świętego. Amen. Iezus”³⁴;

“W Imię Oycy y Syna y Ducha Świętego. Święty Boże, Święty Mocny, Święty a nieśmiertelny, zmiłuy się nade mną”³⁵;

“W Imię Oycy y Syna y Ducha Świętego. Amen. Na cześć y chwałę P(anu) Bogu w Troycy Świętey iedynemu zaczynam...”³⁶;

“W Imię Oycy Boga y Syna y Ducha S(więtego). Amen”³⁷;

“W Imię Oycy Stworcy y Syna Odkupiciela y Ducha Oświeciciela Boga w Troycy iedynego”³⁸;

“W Imię Oycy y Syna y Ducha Świętego (w) Troycy Przenayswiętszey Boga iedynego. Amen”³⁹;

“W Imię Oycy y Syna y Ducha Świętego Boga w Troycy Przenayswiętszey Iedynego, Nayswiętszey Panny Maryi y wszystkich świętych chorów niebieskich świętych patronów moich”⁴⁰;

“W Imię Oycy y Syna y Ducha Świętego Boga w Trójcy Świętey Jedynego”⁴¹;

“W Imię Oycy y Syna y Ducha Świętego Boga w Trójcy Świętey Jedynego. Amen. Iezus”⁴²;

“W Imię Oycy y Syna y Ducha Świętego niech będzie ku wieczney pamięci y chwale. Amen”⁴³;

“W Imię Oycy y Syna y Ducha Świętego Troistego w Personach Iedynego w Istocie Boga”⁴⁴;

“W Imię Pana Boga w Troycy Świętey Iedynego Oycy Syna y Ducha Świętego. Amen”⁴⁵;

“W Imię Pana Boga Wszchemogącego w Troycy Świętey Iedynego Oycy y Syna y Ducha Świętego. Amen”⁴⁶;

“W Imię Przenaswiętszey Trójcy Boga Oycy, Boga Syna y Ducha Świętego. Amen”⁴⁷;

“W Imię Przenaswiętszey Trójcy Oycy y Syna y Ducha Świętego stań się ku wieczney pamięci. Amen”⁴⁸;

“W Imię Przenaswiętszey y Nierozdzielney Trójcy, Oycy, Syna, y Ducha Świętego. Amen”⁴⁹;

“W Imię Przenayswiętszey Troycy Oycy y Syna y Ducha Świętego”⁵⁰;

“W Imię Troycy Przenayswiętszey Oycy Syna Ducha Świętego. Amen”⁵¹;

“W Imię Troycy Przenayswiętszey Oycy y Syna y Ducha Świętego iedynego w trzech osobach Boga”⁵²;

“W Imię Trócy Przenaświętszey Boga Oyca Boga Syna Boga Ducha Świątego. Amen”⁵³;

“W Imię Trócy Przenaświętszey Boga Oyca y Syna y Ducha Świątego. Amen”⁵⁴;

“W Imię Trócy Przenaświętszey Boga Oyca Boga Syna Iego Iedynorodnego y Ducha Świątego. Amen”⁵⁵;

“W Imię Trócy Przenaświętszey Oyca Syna y Ducha Przenaświętszego. Amen”⁵⁶;

“W Imię Trócy Przenaświętszey Oyca Syna y Ducha Świątego. Amen”⁵⁷;

“W Imię Oyca y Syna y Ducha Świątego Boga w Trócy Świątey Jedynego, Stworce Pana mego”⁵⁸.

Усі наведені нижче польськомовні інвокації не містять поосібного звернення до Осіб Трійці. У них тестатори – з уживанням численних епітетів – звертаються до Бога, іменуючи Його Святою Трійцею (Нероздільною, Святою, Пресвятою), а також до Ісуса, Диви Марії, святого Йосипа та інших святих:

“Iezus, Maria, Iozef. W Imię Boga w Trocy Świątey iedyneg(o). Amen”⁵⁹;

“Jesus, Maria, Józef. W Imię Pana Moiego Boga w Trócy Świątey Jedynego, Nayświętszey Maryi y wszystkich patronów moich”⁶⁰;

“Na większą sławę Pana Boga w Trocy swiętey iedynego Nayświętszey Panny y wszystkich świątych”⁶¹;

“W Imię Boga Oyca w Trócy Ś(więtey) Jedynego”⁶²;

“W Imię Boga w Trocy Świątey Iedynego”⁶³;

“W Imię Boga Wszchemogącego w Trocy Świątey Iedynego. Amen”⁶⁴;

“W Imię Nayswięczszey Trocy”⁶⁵;

“W Imię Pana Boga moiego w Trócy Świątey Jedynego”⁶⁶;

“W Imię Pana y Zbawiciela moiego Iezusa Chrystusa Boga w Trocy Świątey Iedynego Stworzyciela nieba y ziemi”⁶⁷;

“W Imię Pańskie. Amen”⁶⁸;

“W Imię Przenaświętszey y Neroździelney Trócy”⁶⁹;

“W Imię Trocy Przenaświętszey y Neroździelney. Amen”⁷⁰;

“W Imię Trocy Przenaświętszey. Amen”⁷¹;

“W Imię Trocy Przenaświętszey y Nerozdzielney Trocy. Amen”⁷²;

“W Imię Boga Iedynego Stworzyciela Nieba y Ziemi”⁷³.

Виявлено також інвокації, у яких наявне прославляння Ісуса Христа та Богородиці:

“Niech będzie na wieki pochwalony Iezus Chrystus y Imię Iego Pańskie. Amen”⁷⁴;

“Niech będzie pochwalony Iezus Chrystus y Nayświętsza Matka Boska Pani Protektorka moia. Amen”⁷⁵;

“Niech będzie pochwalony Iezus Chrystus. Amen”⁷⁶;

“W Imię Pana Naszego Jesusa Chrystusa, Nayświętszey Matki Jego y Wszystkich Świątych Bożych”⁷⁷;

“W Imię Ukrzyżowanego Boga. Amen”⁷⁸.

Прикладом виключного звернення до Ісуса Христа, Богородиці та святих Господніх є наступні інвокації:

“Iezus, Maria, Iózef y święty Antoni”⁷⁹;

“Jesus, Maria, Józef, wam oddaę duszę y ciało moje”⁸⁰.

Доволі часто при написанні заповітів використовувалися латиномовні відповідники польських часто вживаних інвокаційних формул:

“In Nomine Domini. Amen”⁸¹;

“In Nomine Domini Jesu Christi et Sanctissimae Trinitatis. Amen”⁸²;

“In Nomine Domini Nostri Jesu Christi”⁸³;

“In Nomine Jesu Christi Crucifixi”⁸⁴;

“In Nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen”⁸⁵;

“In Nomine Sanctissimae ac Individuae Trinitatis. Amen”⁸⁶;

“In Nomine Sanctissimae et Individuae Trinitatis nec non Beatissimae Parentis Virginis Mariae”⁸⁷;

“In Nomine Sanctissimae et Individuae Trinitatis Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen”⁸⁸;

“In Nomine Sanctissimae Trinitatis, Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen”⁸⁹;

“In Nomine Sanctissimae Trinitatis, Patris et Filii et Spiritus Sancti honorem que Beattis(simae) Virginis Marie Patronae meae Clementissimae omnium que sanctorum patronorum tutelarium meorum tam in cathedra leopoliensi quam in ecclesiae praeposituali Duhiecea existentium”⁹⁰;

“In Nomine Sanctissimae Trinitatis”⁹¹;

“L(audetur) I(esus) C(hristus) S. In Nomine Domini. Amen”⁹²;

“Laudetur Iesus Christus. Amen”⁹³;

“Iesus, Maria, Ioseph. In Nomine Sanctissimae et individuae Trinitatis”⁹⁴.

Інвокація шляхтича мусульманина Мугарема Улана Лостайського словесно не відрізняється від християнського закликання Божого Імені, проте очевидним є те, що тестатор звертається до одноособового Аллаха, а не до християнського Триєдиного Бога: “W Imię Boga iedynego Stworzyciela nieba y ziemie”⁹⁵.

Зивання Божого Імені відсутнє у значній кількості тестаментів⁹⁶. В одному випадку – в останній волі Стефана Гурського – інвокації передую назва документа, що укладається: “Testament duchowny albo ostatnia wola. W Imię...”⁹⁷.

В облятах заповітів в актові книги інвокацією – відразу після початкової канцелярської формули – розпочинався впис самого тексту документа. Проте відомий випадок, коли цій формулі передую інтитуляція сповідника. Зокрема, таке спостерігаємо у тестаменті брацлавської підчашини Магдалени з Тужанських Копистинської, котрий починається так: “Ia nizey podpisany Humen Manastera Derezyckiego y spowiednik wiel(mozney) Iey mosci pani Kopystynskiey”⁹⁸.

Значна частина заповітів, уписаних до львівських гродських реляційних книг, після інвокації містить інтитуляцію, тобто зазначення імені, суспільного становища⁹⁹ або коротких відомостей про походження тестатора/тестаторки. Відомі випадки, коли інтитуляції передувала вказівка про місце і час укладення акта¹⁰⁰. У більшості розглянутих тестаментів, котрі відклялися у львівських гродських книгах, інтитуляція відсутня¹⁰¹. Заповіти, що були вписані у реляційні книги Перемишльського гродського суду, також містять інтитуляції. В основному, вони за формою є подібними до інтитуляцій актів останньої волі із львівських гродських книг. Проте серед заповітів, внесених до перемишльських гродських актів, меншу частку складають ті, в яких даної формули немає¹⁰². Відсутність інтитуляцій у частині тестаментів частково пояснюється їх практичною непотрібністю: у кінці акта тестатор обов'язково ставив свій підпис. Тому деякі заповідачі опускали цю формулу або номінувалися як ті, що підписалися “нижче”.

У переважній більшості заповітів, які містять інтитуляцію, ця формула є простою, тобто являє собою ім'я і прізвище особи¹⁰³, як наприклад: “Ja na imię Dumitr Sielecki”¹⁰⁴ або “Ia Iacko Srokowski”¹⁰⁵. Тестатори, котрі мали кілька імен, у цій формулі могли перелічувати їх усі: “Terzy Bogusław Kazimierz z Pleszowicz Fredro”¹⁰⁶. Іноді заповідачі відрекомендовуються лише іменем¹⁰⁷. Інтитуляція подвійних заповітів мала такий зміст: “My Ian Niedubelski y Katarzyna z Przedwojowskich małzonkowie”¹⁰⁸.

Серед заповітів з Перемишльського гроду є такі, де шляхтичі вказують ім'я і прізвище батька чи матері, або обох батьків. Перший випадок представлений в інтитуляції тестаменту Василя Нановського: “Ja Bazyli Nanowski syn Tymka z Nanowy Nanowskiego”¹⁰⁹. Вказівка про обох батьків міститься в інтитуляції Марціна Вонсовича: “Ja Marcin Wąsowicz z оуса Krzysztofa Wąsowiscza a matki Krystyny Somanskiey”¹¹⁰. Заповідач Ян Александер Домбровський вказує не лише ім'я батька, але і його уряд та село, з якого походить їх рід: “Ja, Ian Alexander Dąbrowski, nieboszczyka imsci pana Ignacego Dąbrowskiego sędziego grodzkiego halickiego syn, ze wsi Dąbrowki alias z Strumian w woiewodztwie Łęczyckim leżącej”¹¹¹.

Подекуди тестатори в інтитуляції, поряд з іменем і прізвищем, могли подавати емоційне окреслення самого себе: “Ja Ian Czerwinski nayniegodnieysze Boga moiego stworzenie”¹¹² або “Ja niegodny grzesznik Iakub Woitynski”¹¹³.

Шляхтичі, які посідали земські уряди, вказували про це в інтитуляції¹¹⁴. Здебільшого, вона відповідала підпису особи в кінці тестаменту¹¹⁵. Інтитуляції урядників, зазвичай, мають таку форму: “Ja, Stefan na Chocimirzu Złoczewski, chorąży ziemi halickiey”¹¹⁶; “Ja, Grzegorz Stanisław z Łabiczyna Pakosławski, chorąży bydgoski”¹¹⁷; “Ja, Ierzy Sokolnicki, podczaszy lwowski”¹¹⁸; “Ja, Eustachi Stanisław Szeptycki, łowczy buski”¹¹⁹. Подібною формулою часто користувалися й заповідачі, які мали військові чини. Такою є інтитуляція Мугарема Улана Лостайського: “Ja Mucharem Ułan Łostayski rotmistrz iego krolewskiey mości”¹²⁰. Проте дана інтитуляція не розміщена відразу після інвокації: тут ім'я та чин уміщені після початку морально-релігійного розважання, що є непоодиноким випадком¹²¹.

Звісно, що у названих випадках формула є розширеною через посідання заповідачами урядів. Проте не усі тестатори вказували своє ім'я та високе суспільне становище. Так, у заповіті великого коронного гетьмана і белзького воєводи Станіслава Матеуша Жевуського немає інтитуляції, хоча в кінці тестатор підписується, перераховуючи усі займані ним уряди¹²².

Духовні особи також вказували свою стану належність. Зокрема, священник Ян Білінський формулює свою інтитуляцію в такий спосіб: “Ja X: Ian Bilinski Przebiter wsi Biliny Wielkiey”¹²³.

У тестаментах шляхтянок також зустрічаються прості інтитуляційні формули, що включали лише ім'я та прізвище по чоловікові (“Ja Anna Minocka”¹²⁴). Досить часто називався рід, з якого походила заповідачка. Так, Анна Лозінська зазначає, що є “шляхетно народженою” (“Szlachetnie urodzona na imie Anna Łozinska”)¹²⁵, Катажина Блешинська і Катажина Селецька вказують роди, з яких походять (відповідно, з Любовецьких і Білінських)¹²⁶. Йоанна Гумовська зазначає, що походить з дому Лесецьких і є закročимською чашниковою¹²⁷. Інша тестаторка назвалася як “Marianna z оуса Gurowska, z meża Romanowiczowa”¹²⁸. Проте розширені варіанти інтитуляційної формули в “жіночих” заповітах були відмінними від “чоловічих”, що було зумовлене неспроможністю жінок займати земські уряди: шляхтянки вказували уряди своїх чоловіків. Кристина Гулевичова представляється луцькою підкоморинею¹²⁹, Маріанна Лянцкоронська в інтитуляції сповіщає, що є вдовою по Миколаєві Ощепальському і подільському підчашому Станіславові Лянцкоронському¹³⁰, таким чином зазначаючи ще й свій сімейний стан. Іноді ім'я та прізвище подаються не від першої особи¹³¹, як це було у тестаменті теребовельської стольникової Катажини Вільчкової. Розширена “жіноча” інтитуляція переважно збігалася із субскрипцією в кінці акту¹³². Щоправда,

траплялись і винятки: поряд зі своїм підписом Катажина Рапацька повідомила, що вона є смоленською підстолиною¹³³, чого не зазначено в інтитуляції.

Контекст

Досі залишається відкритим питання про складові основної частини (контексту) заповіту. П.Домбковський поділяв її на розпорядження морального і правового змісту, які викладалися тестаторами у формі турботи про власну душу і нащадків. Розпорядження правового змісту, своєю чергою, поділялися на основні й другорядні. До перших дослідник зараховував, зокрема, записи на костьоли і милосердні вчинки, визначення виконавців акту, до других – застереження тестатора тощо¹³⁴.

Будучи повноцінним диспозитивним (правотворчим)¹³⁵ приватним актом¹³⁶ зі специфічним релігійно-моральним оформленням, шляхетський тестамент у своїй основній частині розпочинався аренгою¹³⁷ – частиною останньої волі, яка містила філософсько-релігійні розважання¹³⁸ навколо загальних мотивів її укладення. Ця клаузула набирала найрізноманітніших форм та варіацій, в залежності від освітнього рівня тестатора або того, хто був автором формулярних елементів документа. Основою цієї формули були розважання про швидкоплинність життя та невідворотність смерті. Аренга часто містила вказівку на вік заповідача та, іноді, розділялася на дві частини інтитуляцією (про це йшлося вище). Важливим елементом цієї формули було визнання віри, яке містило інформацію про конфесійну належність тестатора. Не менш істотною для аренги, з погляду права, була клаузула, що вказувала на хороший психічний стан заповідача і словесно виражалася так: “*będać na umysle/umyslach zdrowym/zdrową*”. Цей фрагмент був свідомим підкресленням цивільної дієздатності особи, що уклала акт останньої волі – у даному випадку зазначенням спроможності чинити заповіт¹³⁹. Почерговість розміщення вище наведених елементів не була чітко ustalеною і відзначалася розмаїттям.

Показовою щодо наявності поширених релігійно-філософських розважань є аренга тестаменту Францішка Яблонського (1726 р.): *Wiedząc to dobrze, że wszystkie rzeczy na świecie trwałości nie mają, nihil est stabile in mundo cui ab infirmo non sit periculum, kiedy to wszechmocność Boska admirabili sua providentia z wyniosłych podłe z podłych zas wyniosłe alternando vices obraca, zwłaszcza kiedy człowiek mizerny nihil aliud homo, quam humus a potym famus et umbra nihil aliud. Dla czego ja [...] zdrowym będąc na ciele y umysle co godzinie momentalnego w każdy dzień nad sobo w konsystorzu niebieskim ferowanego oczekuję Dekreta, że y mnie post omnes antecesserunt et subsequentur zostaie statutum mori, ktoremu statutowi Boskiemu ad haerendo takową czynię dyspozycją¹⁴⁰. У цій формулі відображене розуміння та бачення неминучості й невідворотності смерті тогочасною людиною. У клаузулі наявне розуміння мізерності людини, котра прирівнюється до землі. Натомість, відсутні вказівки на вік заповідача, психічне і фізичне його здоров'я.*

Усвідомлення безсилості перед смертю добре ілюструє початкова частина контексту заповіту серадзького ловчого Марціна Боніфація Країнського: “*Będać w skazitelnym ciele y znając się bydz nieuchronnym wyrokom Boskim podległym oraz pomniąc na owo roztropno uwaziącego ostatni termin zycia swego przestrogę, ponieważ cie Smierć wszędy czeka. Ty człowiecze wszędy ią czekay – Nie czekam cie. Tedy Smiertelna Rdza aż na oczy padać będziesz y smiertelne mi zawierać będą [...]*”¹⁴¹.

Заповіт Стефана Гурського розпочинається аренгою, яку повністю складає розважання над неминучістю смерті: “W tak rozlicznych niebezpieczeństwach ktorым zycie ludzkie podległe ia [...] niegodny grzesznik, uwaziając zem się człowiekiem urodził smiertelnym, nie wiedząc godziny, kiedy ten dług smiertelnosci mam wypłacic. Zaczym mi Bog z nieskączzonego Miłosierdzia Swego tyle czasu ieszcze pozwala, zaczym? Zatym sercem przed ukrzyzowanym Iezusem upadszy oswiadczam całemu swiatu ostatnią wolę moią”¹⁴².

Загалом інформація про конкретну причину тестаментування (хвороба, старість, небажання померти несподівано без останньої волі) трапляється в значній кількості заповітів¹⁴³. Показовим є фрагмент тестаменту дружини подільського скарбника Зофії Цебровської, яка розпочинає основну частину своєї останньої волі в такий спосіб: “Nic pewnieyszego nad to iako raz się rodziwszy umierac człekowi stworzonemu trzeba uwaziając y ia [...] nieodmienny nad sobą smiertelnosci termin ktory ludzką upornoscią uchylic nikomu niepodobna, a osobliwie iusz tesz nietylko z osłabiałego z podeszłych lat wieku ale tesz w naruszeniu zdrowia cielesnego acz rozum y zmysly z łaski Boskiej zdrowey, przed oczyma maiąc bliski kres, na smierc się nieuchronną tak dysponuję...”¹⁴⁴. Трапляються також тестаменти, в яких відразу після інтитуляції розпочинається виклад конкретних підстав укладення останньої волі. Так, буський ловчий “вельможний” Євстахій Станіслав Шептицький пише: “Dla uczynienia pokoju w oyczyźnie naszey a więcey dla obrony wiary y religiey świętey zeby w luterską nie dostała się manudukcyę. Idąc z całą Rze(cz)p(ospoli)tą według teyze dyspozycyi na zawołaną woynę szwedzką z tym się wprzod przed Wszechmogącym Bogiem moim swiadcze, ze wolę y chcę przy religiey świętey katolickiey [...] zginąć, nizeli widząc w naymnieyszym punkcie wiary katolickiey y religiey świętey zobopolnego ritu uszczyrbek. A tak przy nalezytey chrzescianskiey intencyi moiey w zyciu y zdrowiu moim na wolę Wszehmocnego Boga na tey woynie spuszczaiąc się, będąc przy dostatecznym zdrowiu y rozumie takową czynię [...] dyspozycyą”¹⁴⁵.

Аренга тестаменту (1728 р.) коронного гетьмана Станіслава Матеуша Жевуського містить вказівку на те, що акт укладений добровільно. Цей момент є важливим для визнання заповіту дійсним. “Zniając sie bydz człowiekiem, podległym dekretowi Pana nad pany, Krola nad Krolmi, Boga w Troycy Świętey Iedynego iako rodząc się na ten swiat trybem pospolitym wszystkich ludzi nascendo similem omnibus hominibus emisi vocem plorans, tak tez kącząc dni zycia iako człowiek smiertelny mam to na sercu y pamięci nie wymazanym charakterem wyrzută statutum est hominibus semel mori. Temu statutowi iako mizerne stworzenie ze wszelką rezygnacyą na wolę Boga mego zadosyć chcąc uczynić ieżeli taki iest teraz w tey chorobie moiey Stworcy moiego wyrok ostatniey woli moiey, będąc zdrowym na umysle, dobrowolnie, z wszelkim rozmysłem successorom moim takowy zostawuję testament”¹⁴⁶.

Цікавою, через вказівку на конфесійну належність, є аренга власноручного тестаменту православного шляхтича Петра Жураковського (1722 р.), в якій подано розгорнуте визнання віри: “Przed Stworcą moim nikczemność y proch szczegulny a naywiększy grzesznik przezywszy z woli odkupiciela mego lat w doczesnym wieku piędziesiąt i dwa reflexyą sobie czyniając, ze zycie ludzkie tysiącom przypadkow smierci iest podległe. Ze tedy nic pewnieyszego ziąćemu kozdemu nad smierc, tak nic wątpliwszego nad zycie nasze, zawsze smierci podległe, bo w statucie Boskim nie wygluzowanym iest wyrazono charakterem, ze ziąćemu człeku, ziąćemu stworzeniu Boga naywyzszego umierac potrzeba, wszyscy smierć z sobą nosiemy czasu y terminu iako punktualnego niewiemy. Więc tedy takową duszy ciała y substancyi czynię zdrowy na rozumie y umysle będąc przy dobrej reflexyi y rozsądku dyspozycyą. Naprzod upadam przed Bogiem moim Stworcą y Zbawicielem dziękuiąc za

niezliczone dobrodzieystwa, ktoremi od młodosci hoynie moiey opatrował y w nim samym umocniony iestem, dla czego oswiadczam się, ze iako w prawowierney od narodzenia mego wierze wschodniey cerkwie Bozey Matki naszej urodziłem się, z starozytnych prochow moich w obrzędzie greckiego nabozenstwa Boga w Troycy Świętey Iedynego wszystkie Sakramenta y wszelkie artykuły zgoła cokolwiek Matka nasza cerkiew święta do wierzenia podaie wyznawam y w teyze wierze y umierac pragnę, a mam nadzieie w nieprzebranym miłosierdziu Boskim, ze ta wiara święta, ktorey tak wiele wybranych Pańskich upodobało się naywyzszemu stworce y mnie przed maiestatem Iego byle grzechy moie niezliczone ktorych usprawiedliwic się grzesznemu niepodobna z dobroci Boskiey odpuszczone były, za ktore serdecznie załuię, y w tym na pomoc wzywam niewinną mękę Pana y Zbawiciela mego y Przenaydroższą Krew Iego Świętą za grzechy nasze wyllaną, aby przez nieszkąconą dobroć swoię przy ostatnim z ciał wysciu, gdy iuz siły rozum zmysły ustawać y pasowac się będą, kiedy on okropny złożenia smiertelnosci moment, od ktorego wieczność zawisła pamiętała na teraznieyszą tę moię serdeczną przy zdrowych zmysłach skruczę rezolucyą y dyspozycyą dał szczęśliwie skonyć”¹⁴⁷.

Деякі аренги містять розважання з приводу створення людини з землі на подобу Господа. Доволі часто вони побудовані у формі своєрідної неконкретизованої сповіді. Серед них яскравим прикладом є початок контексту заповіту галицького чашника Пйотра Феліціана Телефуса (1703 р.): “Wiedząc dobrze, że wszechmocność Boska z bryły ziemi uformował człowieka na wyobrazenie swoje, który przez grzech pierworodny upadłszy, temusz grzechowi kazdy ziący człowiek podlegać musi dokąd przez Chrzt Święty zniesiony nie będzie, więc ia na wyobrazenie Boskie stworzony będąc iak mię Bog Wszechmogący przez Chrzt w wierze świętey katolickiey oświęcił z przez wszystkie żywot moię prawdziwą wiarę rzymską katolicką y cokolwiek kościół święty postanowił wierzyć z trzymac pozwolił, z iako trzymałem tak trzymam y z tym się przed bogiem moim protestuie, ze w teyze wierze żywot moy kącze, załuiąc serdecznie zem kiedykolwiek przeciwko przykazaniu Boga moiego przez wiek życia mego wykroczył”¹⁴⁸. До Книги Буття [3,19] відсилає аренга тестаменту Францішека Трембецького (1703 р.): “Будąc на zdrowiu bardzo słabym lecz na rozumie y zmysłach nieodmiennym, słysząc po sobie tez słabosc y niemoc ciężką uwazywszy to, ze bardziey mi na tamten swiat spiszyć się przyydzie a niżeli na tym swiecie dłużej zyc, pomyslałem sobie o smiertelnosci ludzkiey ze postanowiono człowiekowi raz umrzec, takze y na drugim mieyscu Pisma Świętego text pomniąc, co pirszemu rodzicowi naszemu Bog za iego przestępstwo wyrzekł y iegosz odekretował ze: “Adamie ziemia iestes y w ziemi się obrocisz”. Tedy będąc podległy temusz dekretowi Boskiemu, ze muszę trybut smiertelnosci wypełnic poki ieszcze przy pamięci dobrej z rozumie zostaie. Bierę sobie naprzod za swiadka Boga w Troycy Iedynego, Maryę Pannę Nayswiętszą – Syna Bozego matkę, Aniłów Świętych – Sług Maiestatu Boskiego, wszystkich świętych Bozych mieszkancow, Aniоła Stroza y opiekuna mego, Patrona mego Świętego Franciszka, oddaie się im w opiekę”¹⁴⁹.

Без сумніву, на увагу заслуговує аренга тестаменту (1698 р.) Барбари Гжималіної. Тут досліджувана клаузула побудована у дещо відмінній формі – як звернення: “Oswiadczam się prze(d) Przenaychwalebnieyszą Bogarodzicą Panną Maryą y przed Tobą Aniele Bozy Strozu moy miły, y przed wami Patronowie y Patronki moie, y przed wami święci święte, y przed wami wszytkiemi świętymi, iz umrzec chcę y pragnę w tey wierze prawdziwey katolickiey, którą kościół Święty Rzymski trzyma y wyznawa, y protestuie się teraz dla oney godziny smierci moiey, iz wierzę we wszytkie artykuły wiary y we wszytko Pismo Święte wedłuk (sic!) wykładow doktorow katolickich. A ze się czuię bydz bardzo

słabą y bliską śmierci rada bym dziatkom moim przy Boskim błogosłownstwie y moje macierzynskie dała”¹⁵⁰.

Вступна частина контексту останньої волі закрочимської чашникової Йоанни Гумовської (1728 р.) має, швидше, практично-інформативний, аніж релігійно-моральний зміст. Ця аренга включає елемент диспозиції та інформацію про особу, яка покликана записати її останню волю: “będąc od Boga w troycy Świętey Iedynego s(t)worzona, krwią Chrystusową odkupiona, łaską Ducha Świętego poswiecona, temuz Bogu w Troycy Świętey iedynemu oddaię dusze moje w Ręce Iego Nayswiętsze, ktory, zebym nie czyniła ciezkosci, czynie taki porządek, czuiąc sie bydz na zdrowiu przy starosci moiey słaba, ale na umysle zdrową, zaprosiłam do siebie xiędza Stanisława Bursztynskiego aby mi według moiey zdrowey woli opisał testament w te(n) sposob”¹⁵¹.

Аренга тестаментів деяких інших заповідачів містить підкреслення, що акт укладено “з доброї волі, без жодного примусу чи намовляння”, і це для даного акта мало неабияке значення¹⁵².

Наявні також значно лаконічніші аренги, які відіграють виключно роль вступу перед початком диспозицій і коротко сповіщають причину укладення акта, іноді також містять визнання віри, подяку Господеві, прохання про прощення образ рідними та близькими, перелік осіб, при яких укладався акт¹⁵³ тощо. Усі ці елементи трапляються поодиночі або в різних комбінаціях у формі типових, проте доволі стислих клаузул¹⁵⁴. Зокрема, у контексті заповіту Дмитрія Селецького подібна аренга виглядає так: “Ja [...], będąc zdrowia słabego, ale umysłu zdrowego, czynie porządek między dziecmi swoiemi”¹⁵⁵. У скороченому вигляді ця формула переважно трапляється у заповітах дрібної шляхти Львівської та Перемишльської земель, серед якої представники Лозінських, Єзерських, Кульчицьких, Попелів, Яворських, Білінських, Тужанських, Селецьких тощо. Нерідко лаконічні аренги містяться у тестаментях духовних осіб¹⁵⁶. Це дозволяє припускати, що пишність аренги не була виключно результатом допомоги священика в укладенні заповіту.

Посеред досліджуваних актів останньої волі бачимо також такі, що не містять аренги, і контекст яких розпочинається диспозиціями¹⁵⁷. Таких актів останньої волі є відносно небагато.

Після окреслення чи конкретизації підстав укладення в тестаменті розпочиналося висловлення заповідачем диспозицій. Вони включали розпорядження тестатора щодо душі та способу її поминання, тіла, майна, фундацій, легацій, настанов нащадкам, вказівки стосовно способу засвідчення та роборації акта, виконання заповіту (призначення екзекуторів тестаменту). Нерідко застерігалася умова, з настанням якої мали відбуватися правові наслідки, що безпосередньо стосувалися предмета тестаментування. Істотно, що сам зміст акта залежав насамперед від причини його укладення, яка в самому документі часто не вказана або майстерно завуальована, а також від наявного у заповідача майна (різних форм власності та речової приналежності).

Досліджуючи власне цей, найвагоміший за змістом елемент тестаменту, слід зважати на те, що більшість заповітів укладалася шляхтою за умов важкої тілесної хвороби. Такі обставини, швидше за все, не давали змоги здійснювати цю чинність протягом тривалого відрізка часу, оскільки смерть людини, котра нездужала, могла настати в будь-який момент. Тому важко уявити собі тестатора, який за доволі несприятливих обставин міг тримати у голові чітку та логічну схему викладу своїх передсмертних розпоряджень. Можемо припускати, що такий стан речей часто ставав причиною непослідовного висловлення розпоряджень останньої волі. Іншим аргументом на ко-

ристь цього припущення є інша назва акту, тотожна тогочасним юридичним терміном “тестамент” – “остання воля” (*ultima voluntatis*), яку ніхто не міг обмежувати (окрім заборон, задекларованих земським правом). Це частково пояснює те, що більшість цих важливих для тестаменту елементів (за винятком розпоряджень щодо душі та тіла) висловлювалися шляхтою в довільній словесній формі та без вживання чітко ustalених формул. Нерідко порушеною була і послідовність викладу розпоряджень.

Логічна схема послідовності диспозицій тестаменту, який укладався за нормальних умов, мала б виглядати таким чином:

- розпорядження щодо душі.
- розпорядження щодо тіла.
- прохання пробачити вмираючому скоєні ним образи.
- пробачення образ, завданих тестаторові іншими особами.
- розпорядження щодо майна (рухомого: сум на поховання тіла та помин душі, сум для спадкоємців, сплати боргів, виплат слугам тощо).
- призначення протекторів (чоловіками для сиріт та вдови) та виконавців тестаменту.
- вказівка на спосіб засвідчення акта (короборація).

Далеко не всі елементи наведеної вище схеми можна назвати істотними (у правовому розумінні) для цього приватноправового акта. Адже навіть за відсутності деяких із них остання воля не втрачала своєї сили та залишалася обов’язковою до виконання. Проте майже усі ці елементи властиві саме заповіту і, у даному випадку, вони виступають як специфічно тестаментові. Винятком є, зокрема, розпорядження, що стосуються способу засвідчення тестаменту, властиві й іншим актам (шлюбним інтерцизам, договорам дарування тощо).

Варто зазначити, що до диспозицій заповіту ми відносимо усі волевиявлення заповідача, розміщені у тексті акта останньої волі. Проте не в усіх тестаментах вищезазначені елементи тестаментової диспозиції розміщено саме у такому порядку. Більше того, деякі з цих елементів відсутні.

Зважаючи на те, що заповіт є диспозитивним актом, йому притаманна наявність також – oprіч згаданих вище – інших розпоряджень. Серед цих диспозицій були такі, котрі залежали виключно від волі тестатора та його специфічних побажань і не могли бути враховані у формулярі. Це може бути надиктування напису на своїй надгмогильній плиті¹⁵⁸ чи зазначення умов, з настанням яких має виконуватися заповіт. Настанови морально-етичного характеру дітям, природно, містяться лише в заповітах осіб, котрі мали нащадків. Доволі часто трапляються прохання до спадкоємців не ображати вірних слуг заповідача.

Без сумніву, є чимало заповітів, послідовність диспозицій яких наближена до поданої вище. Проте, враховуючи, що у випадку тестаментів диспозиції є результатом прямого волевиявлення, схеми їх подання будуть найрізноманітнішими. Тут немало важне значення мають сімейний стан тестатора, стать, наявність прямих спадкоємців, бездітність, майно тощо.

Як приклад, розглянемо схему диспозицій у тестаменті колишнього львівського гродського регента, а на момент укладення акта підляського войськового Адама Юзефа Бжозовського (1735 р.). Причиною такого вибору є очевидна обізнаність тестатора у написанні заповітів, оскільки до укладення багатьох із них він, як працівник гродської канцелярії, був причетний особисто. Зазначимо лише, що аренга його заповіту є дуже розгорнутою, побудованою у формі покаяння, молитви, визнання віри з цитуванням

фрагмента символу віри, зверненням до всіх святих, тож розпорядження щодо душі відсутнє. Схема ж викладу решти диспозицій змішана з іншими елементами і є такою:

- диспозиція щодо майна (грошової суми та маєтностей).
- опосередкована подяка дружині.
- позивання на Страшний Господній Суд своїх спадкоємців на випадок, якщо ті не виконають розпоряджень заповідача на користь дружини.
- волевиявлення щодо місця поховання тіла.
- призначення грошових сум на помин душі у різні костьоли та монаші ордени.
- розпорядження щодо певної суми грошей.
- розпорядження про виплату заслуг певній особі.
- розпорядження про викуп заставлених коштовностей дружини.
- виділення пожертви на костельний купол для монашого ордену.
- призначення ексекторів заповіту та визначення їхніх функцій.
- розпорядження щодо роборації акта.
- прохання пробачення у тих, кого скривдив протягом життя.
- висловлення подяки дружині за любов та опіку.
- прощання з друзями.
- завершальне звернення до Господа.
- розпорядження щодо шойнозгаданих незавершених справ заповідача.
- розпорядження щодо способу засвідчення акта.

Така схема викладення диспозицій не позбавлена логіки – за винятком деталей, свіжопригаданих тестатором уже після завершення тестаменту. Сам текст диспозицій є позаклаузульним і висловленим у довільній, проте чіткій формі¹⁵⁹. Акт не складає враження поспішного, тому можемо віднести його до логічно укладених. Приблизно за такою схемою на практиці укладалися більшість розглянутих нами заповітів.

Незначна частина тестаторів намагалася чітко висловлювати свою останню волю, у результаті чого виникли тестаменти, диспозиції яких зафіксовані у формі пронумерованих переліків пунктів. У кожному заповіті в межах цих елементів зафіксовані різні розпорядження та позадиспозиційна інформація. Так, схема диспозицій останньої волі Яна Ігнатовського (1702 р.), товариша хоругви королевича Александра Собеського, має таку почерговість¹⁶⁰:

- диспозиція щодо душі.
- перелік грошових сум та рухомостей.
- пронумерований перелік побожних записів (пункти 1–14, 16).
- призначення посажної суми для “панни Пясецької”.
- розпорядження на користь різних осіб щодо рухомих речей.
- призначення ексекторів та зобов’язання їх під страхом Страшного Суду виконати волю заповідача.
- розпорядження щодо продажу певних рухомостей.
- розпорядження щодо місця поховання тіла.
- розпорядження щодо спадкових маєтностей.
- розпорядження щодо віддання тіла землі.
- висловлення подяки Господові.

У цьому випадку попунктно перераховані лише легації на костьоли та чернечі ордени. Усі інші розпорядження висловлені досить безсистемно, оскільки предметом тестаментування є переважно рухоме майно та готівка.

Тестамент жовківського провентового писаря Анджея Вольського відразу після інвокації містить десять пунктів перерахунку боргів, які завинили йому різні особи. Тож схема диспозицій така¹⁶¹:

- десять пунктів переліку заборгованих тестаторові готівкових сум (підтверджених документами).
- диспозиція рухомого та нерухомого майна на користь дружини.
- короборація.

У заповіті Міхала Ґдовського подана таблиця готівкових коштів, призначених для передання їх у спадок. Наміром тестатора було полегшити надалі справу екзекуторам¹⁶².

Попунктне висловлення окремих диспозицій міститься також у тестаментях летичівського підчашого Францішка Прус Шуманчевського та Міхала Пйотровського. У заповіті першого попунктно перераховані розпорядження щодо сум, які передавалися у спадок дітям тестатора¹⁶³, а М. Пйотровський пунктами окреслює спадкові рухомості¹⁶⁴.

Серед виявлених нами тестаментових актів є “Пункти останньої волі вельможної її милості теребовельської стольникової Катажини Вільчкової”¹⁶⁵. Акт, дійсно, побудований у формі восьми пунктів, проте тут ними представлені не якась окрема частина чи вид розпоряджень (як проілюстровано вище), а повністю викладено зміст останньої волі заповідачки. У заповіті також відсутні початкові клаузули – інвокація, інтитуляція та аренга. Схема викладення тестаментових розпоряджень у ньому виглядає таким чином:

1. Розпорядження тестаторки щодо грошової суми:
  - розпорядження щодо обов’язкового виконання синами останньої волі.
  - безпосередня диспозиція щодо спадкової суми.
  - призначення грошової суми для помину своєї душі.
2. Диспозиція щодо душі та тіла:
  - диспозиція щодо душі.
  - диспозиція щодо тіла з визначенням місця поховання та пов’язаних з цим видатків.
3. Призначення суми на позолоту ікони для молитов за душу.
4. Призначення суми на служби за свою душу та душу покійного найстаршого сина.
5. Призначення грошової суми синові.
6. Розпорядження синам позичити кошти на оплату поховання її тіла.
7. Розпорядження щодо суми на проведення процесії в день похорону.
8. Розпорядження синам поділити усі наявні рухомості між собою порівну:
  - настанова синам не виходити за межі останньої волі.
  - розпорядження щодо способу засвідчення акту.

У даному випадку тестаторка доволі лаконічно висловила свої побажання, використавши для цього розподіл на окремі пункти, зміст яких між собою практично не пересікався. Проте слід підкреслити, що такий тестамент з усього досліджуваного комплексу є, скоріше, винятком, аніж типовим способом волевиявлення. Без сумніву, розподіл на пункти слід вважати намаганням заповідачки якомога чіткіше висловити свою останню волю.

Іншим прикладом висловлення останньої волі по пунктах є заповіт Єви Уруської (1711 р.)¹⁶⁶. Він складається із шести пунктів, яким передують суто клаузульні розпорядження щодо тіла та душі. Пункти включають історію нещасливого співжиття

заповідачки із своїм чоловіком, котрий посягався на її рухоме та нерухоме майно й життя. Через посягання на останнє тестаторка протягом останнього року переховувалася від чоловіка. Після пунктів Є. Уруська чітко висловлює дві диспозиції: перша стосувалася підготування документів дітьми для вступу їх у володіння майном матері, друга – вказівка на спосіб засвідчення акта. Здавалося б, що цей заповіт є виплеском емоцій скривдженої жінки. Проте насправді тут у прихованій формі, за посередництва пунктів з історії життя заповідачка доводить, що її чоловік не має прав на спадок по ній. Адже згідно з тогочасним правом, загроза життю спадкодавця могла вважатися підставою для втрати права на спадок¹⁶⁷.

З-поміж досліджених тестаментів можна виділити групу актів, у яких диспозиція складається лише з одного, рідше кількох розпоряджень щодо спадкового майна. Такі заповіти відзначаються лаконічністю формул, а іноді їх частковою відсутністю. Це переважно акти дрібної шляхти, яка мешкала у Львівській землі. Яскравим прикладом такого тестаментового акта є заповіт Базилія Ясніського Тіхурека, в якому наявні (після інвокації та лаконічної аренги) лише два розпорядження. Перше стосується передання доньці у спадок земельного наділу замість посажної суми. Другим розпорядженням тестатор призначає суд у Львівському гроді у випадку невиконання його заповіту¹⁶⁸. У цій же групі актів наявний спільний заповіт подружжя Селецьких¹⁶⁹. Його особливість, окрім лаконічності, полягає у тому, що він писаний від імені дружини. Схема його є такою:

- розпорядження тестаторки щодо душі.
- розпорядження тестаторки щодо тіла.
- розпорядження тестатора та тестаторки щодо набутого земельного наділу, призначеного для помину душ.
- розпорядження тестатора та тестаторки щодо коня, призначеного для оплати богослужіння за душі.
- спільне позивання на Страшний Суд Господній усіх незгідних з тестаментом.
- спільна короборація.

Отже, бачимо, що заповітам притаманна наявність певної структури, що засвідчує прагнення тестаторів до якомога чіткішого викладу своєї останньої волі.

У переважній більшості опрацьованих нами заповітів тестатори найперше турбуються про душу. Тому, як правило, в тестаментах ця частина формуляру розпочинається словами: “Насамперед душу мою Господу Богу Всемогутньому віддаю” (“A parzód duszę moją Panu Bogu Wszemogącemu oddaię”), що простежується у різних вербальних варіаціях. Без сумніву, ця частина заповіту використовувалася в тестаментуванні у вигляді формули. Диспозиція щодо душі подавалася у найрізноманітніших модифікаціях. Лаконічний варіант репрезентує розпорядження щодо душі Станіслава Зельонки: “Душу мою, взяту від Бога, Богові віддаю”¹⁷⁰. Томаш Пілавський розпоряджається щодо душі так: “Душу мою, створену від Всемогутнього Бога в Трійці Святій Єдиного, і Пресвятою Кров’ю Ісуса врятовану, тому ж Богові тепер і в годину моєї смерті віддаю”¹⁷¹. Францішек Трембецький пише: “беру собі насамперед за свідка Бога, в Трійці Святій Єдиного, Найсвятішу Діву Марію, Матір Сина Божого, святих ангелів, слуг Божого Маєстату, всіх святих, Божих мешканців, ангела, хранителя і опікуна мого, патрона мого святого Францішека, віддаюся їм в опіку і грішну душу свою їм рекомендую”¹⁷². Винятково розширеною є диспозиція щодо душі шляхтича-католика Станіслава Дубайського такого змісту: “Віддаючись в найпильнішу охорону святому

ангелові моєму, мені при хрещенні віри святої католицької від Найвищого Творця призначеному, віддаюся при тому найпершій по Богу і Творцеві Моєму Особливій Матері Всього Християнства, Найдостойнішій, Найсвятішій Діві Марії як єдиній кожного християнина захисниці опіці, моєму патронові святому Станіславові, призначеному мені на святому хрещенні, святому Михаїлові як керівникові небесних хорів, святому Францішкові, Ксаверієві, святому Ігнацієві, Непомуцинові Войцехові святому, святій Барбарі, захисниці конаючих, святій Катерині, в їх опіку і руки душу мою віддаю¹⁷³. Схожа формула застосовувалася для висловлення розпоряджень щодо душі й у інших заповідях¹⁷⁴.

Диспозиція стосовно душі найчіткіше була окреслена в тестаментях уніатів і виділялася як окремий пункт самими тестаторами. У тестаменті уніата Александра Папари ця частина мала таку форму: “так мою останню волю щодо душі чиню. Насамперед нехай буде вічна подяка і безсмертна хвала Божому маєстатові, що мені дав народитися в святій католицькій православній вірі, в якій я живу і хочу померти, міцно вірячи і визнаючи усе, що свята Католицька Православна Східна церква і святі отці Василій, Григорій, Златоустий, Афанасій, Амвросій, Августин, Геронім, Григорій Великий навчають і мені до віри подають. Душу мою, найдорожчою кров’ю розп’ятого Христа Спасителя мого врятовану, в пресвяту рану його грудей віддаю¹⁷⁵”.

У деяких тестаментах диспозиція щодо душі відсутня¹⁷⁶.

Наступною в шляхетській останній волі була диспозиція щодо поховання тіла і помину душі. Як правило, вона включала настанови щодо місця, способу і часу захоронення тіла, а також вказівки про грошові суми, призначені тестатором для богослужінь за душу та для вбогих, які мали молитися за душу померлого. Щоб принизити себе перед Богом і підкреслити свою грішність та, водночас, каяття, Томаш Пакославський просить відразу після смерті поховати його “грішне тіло” в “голих дошках” в землю там, де під час богослужіння стоять убогі¹⁷⁷. Галицький хорунжий Стефан Злочевський заповідає, щоб його тіло обов’язково поховали в мостиському костьолі отців домініканів, у гробі з його покійними дружинами і дітьми¹⁷⁸. Загалом, усі тестатори просили поховати їх тіло, “зліплене з землі”, у костьолах різних монаших орденів: францисканців¹⁷⁹, домініканів¹⁸⁰, кармелітів¹⁸¹, бернардинів¹⁸², тринітаріїв¹⁸³, єзуїтів¹⁸⁴, бенедиктинів¹⁸⁵. Холмський каштелян Станіслав Лігенза Мінор точного місця поховання не вказує, а просить поховати його тіло “в землі, далеко не везучи”¹⁸⁶. Александр Папара заповідає поховати себе або в костьолі, або в церкві¹⁸⁷. Практично всі тестатори застерігають, щоб їх поховали “без світських почестей” (“bez pompy światowej”)¹⁸⁸.

Окремі шляхетські тестаменти не містять розпоряджень щодо душі і тіла¹⁸⁹, тож майновій диспозиції в них передують подяка Богові, Діві Марії, батькам, родичам і друзям, а також прощення усіх кривдників. Так, у тестаменті Уршулі Лозінської, після конкретизації причин укладення останньої волі, читаємо: “Насамперед прощаюся з усіма своїми приятелями і віддаю Господові Богу, Найсвятішій Матері і наймилішому батькові моєму за виховання в молодості моїх літ при останньому прощанні належну подяку. Також і усім моїм неприятелям, які мені, грішній, і моїм батькам зло чинили, з чистого серця тут і на тому світі відпускаю”¹⁹⁰.

Найважливішим пунктом останньої волі шляхтича були розпорядження щодо майна і визначення спадкоємців¹⁹¹, хоча в польському спадковому праві остання чинність не була обов’язковою¹⁹².

Майнова диспозиція тестаменту включала схему розподілу майна між спадкоємцями, розпорядження щодо здійснення фундацій і легацій на костьоли, церкви та

монастирі¹⁹³ (чи навіть мечеть¹⁹⁴), розпорядження щодо вибрання і повернення взятих за життя боргів¹⁹⁵, призначення опікунів, виконавців¹⁹⁶, охоронців.

Тестатори, в яких були прямі спадкоємці, розподіляли майно між ними. Тому майнова диспозиція в таких тестаментх включала порядок поділу спадку (зазвичай, у таких випадках майно поділялося між дітьми порівну¹⁹⁷), призначення коштів на помин душі, а також для легацій на костьоли, церкви і монастирі. За наявності боргів, сплатити їх зобов'язували спадкоємців.

Натомість, у тестаментх безпотомних, а також осіб, які не мали близьких родичів, майнова диспозиція суттєво відрізняється. Згідно з коронним спадковим правом, безпотомні особи (*homo sterilis, desertus, prole carens*) були позбавлені обмежень щодо вільного розпорядження рухомим і нерухомим майном¹⁹⁸. Конституція Пйотрковського сейму 1511 р. дозволила усім бездітним вільно розпоряджатися діличним майном, окрім третини, яка залишалася в руках представників роду¹⁹⁹. Ця правова норма активно використовувалася у польській спадково-правовій практиці. Значна частина шляхтичів, тестаменти яких ми дослідили, були безпотомними²⁰⁰. З-поміж них Ігнацій Беринда Чайковський і Ян Днестшанський передали усе своє майно у пожиттєве володіння своїм дружинам²⁰¹, Казімеж Козловський заповів усе у спадок рідному братові²⁰². Безпотомне подружжя Ян і Катажина Селецькі усе нерухоме майно записали чайковицькій церкві, “щоб за їхні душі хвала Богу не закінчувалася”²⁰³. Францішка Степковська в старості вступила до закону св. Бенедикта у Львові, якому й переказала виділену їй батьками посажну суму (3 000 злотих)²⁰⁴, а Уршуля Лозінська передала усе успадковане по матері майно своїй двоюрідній сестрі, дочці батькового брата²⁰⁵. Траплялося, що безпотомні шляхтянки заповідали майно своєму чоловікові. Так, Зоф'я Краєвська за два тижні до смерті “на послідок, як дружина, що кохає свого чоловіка”, записала йому “усе, чим володіла”²⁰⁶. У тестаментовому спадкуванні існувала також практика пожиттєвого запису майна чоловікові, що підтверджує остання воля Катажини з Любовецьких Блешинської²⁰⁷.

Важливою частиною в тестаменті було призначення езекуторів (виконавців заповіту) та опікунів. Дана частина заповіту містилася, переважно, після майнових розпоряджень. Виконавцями, як правило, ставали впливові у тогочасному суспільстві особи. Наприклад, галицький каштелян Стефан Карчевський призначив одночасно опікунами дружини і езекуторами тестаменту таких осіб (1723 р.)²⁰⁸: краківського воєводу Януша Антонія Корибута Вишневецького²⁰⁹, канцлера Великого князівства Литовського Міхала Сервація Вишневецького²¹⁰, коронного інстигатора Яна Куната Вирозембського²¹¹, кременецького підкоморія Станіслава Ледоховського²¹², а також свого сина, житомирського старосту Юзефа Карчевського²¹³. Подібно вчинив коронний великий гетьман Станіслав Матеуш Жевуський, езекуторами тестаменту (1728 р.) якого стали такі особи: примас Королівства Польського Теодор Потоцький, коронний великий канцлер Ян Шембек, люблінський воєвода Ян Тарло та інші тогочасні магнати²¹⁴.

Наступним пунктом тестаменту була санкція, яка містила вказівки щодо способу покарання того, хто порушить волю тестатора²¹⁵. Санкція тестаменту була релігійного змісту і, переважно, у формі покликання тестатором на Страшний Суд тих, хто наважиться порушити його останню волю²¹⁶. Так, Григорій Батко в своєму тестаменті застерігає усіх, хто порушить його останню волю і вчинить кривду його дружині і дітям, що буде судитися з ними на Страшному Суді²¹⁷; Константин Загоровський кличе на Страшний Суд усіх, хто буде перечити його останній волі²¹⁸; подібною є санкція і закрочимської підчашини Йоганни Гумовської, якою заповідачка лякає езекуторів²¹⁹.

Формуляр шляхетського тестаменту часто включає умову, яка має місце в тих випадках, коли тестатор сподівався на одужання чи повернення живим з війни. Так, Миколай Пілатовський ставить таку умову: “Залишаю за собою волю поправити цей тестамент, якщо Бог продовжить мій вік”. В інших тестаментах також наявна подібна умова²²⁰. В окремих актах останньої волі на місці умови міститься касація попередніх тестаментів²²¹.

Після санкції або умови в останній волі знаходиться корборація (пояснення способів і засобів засвідчення)²²². Майже усі тестатори просять облятувати свої тестаменти в гродських актах, щоб надати їм юридичної сили, а також запобігти усім можливим зловживанням щодо своєї волі. Як і багато інших шляхтичів, Станіслав Пілік пише: “Цей тестамент хочу мати такого способу ваги і певності, щоб був роборований львівськими гродськими актами, на що для більшої віри і ваги цього тестаменту власною рукою і печаттю ствердивши, при запрошених свідках підписуюся”²²³.

Кінцевий протокол

Есхатокол тестаменту був побудований за своєрідною схемою. Спочатку йшла датація: тестатор вказував місце і час укладення останньої волі. У значній частині заповітів формула датації мала, наприклад, такий зміст: “Року Божого тисяча сімсот чотирнадцятого місяця грудня дня шістнадцятого”²²⁴. Іноді на першому місці вказувався день, а не рік. Цю формулу писали як латинською²²⁵, так і польською²²⁶ мовами. Відомий випадок, коли тестатор зазначає, що його тестамент датовано “за руським календарем”²²⁷. Деякі акти датовано з прив’язкою до свят²²⁸. Посеред усього загалу трапляються такі заповіти, в яких датаційна клаузула не містить вказівки дня²²⁹ або обмежується лише роком²³⁰. Незначне число заповітів взагалі не містить датації²³¹.

Непоодинокими були випадки, коли в кінці тестаменту шляхта вміщувала додатки – кодицили (codicilli)²³². Тестатори позначали їх у тексті як “post scriptum” або “codicillum”. Ці додатки були різного змісту. Дехто з тестаторів пригадував якийсь борг²³³, хтось доводив право власності на певну маєтність²³⁴.

Засвідчувальні формули актів останньої волі можна поділити на ті, в яких даний елемент складається лише з підпису заповідача (subscriptio testatoris), і ті, де, окрім підпису тестатора, містяться підписи свідків (testatio). До перших належать тестаменти, написані власноручно – вони, відповідно до законодавства Речі Посполитої, містили лише субскрипцію самого заповідача: присутність свідків у даному випадку була необов’язковою²³⁵. Серед досліджуваних нами актів останньої волі чимало тестаментів, у яких підпис тестатора є єдиним²³⁶.

Дана формула у значній кількості актів останньої волі містилася після²³⁷ або перед²³⁸ вказівкою на місце і час написання заповіту (датацією). В окремих тестаментах підпис ішов відразу після диспозиції і фактично завершував акт, оскільки датація була відсутня²³⁹. Зокрема, в тестаменті Казімежа Вишоватого в есхатоколі дата не вказана, а на її місці, перед засвідченням, є вказівка про те, що ця інформація міститься вище (“hac die et data ut supra”)²⁴⁰. У заповітах Лукаша Юзефа Скшийського та львівського мечника Антонія Дунстана Коритка дата є перед підписом, проте після нього містяться ще короткі розпорядження тестаторів²⁴¹.

Формули субскрипції у різних тестаментах різнилися поміж собою. Основу цієї клаузули складали ім’я і прізвище тестатора, іноді вказувалося суспільне становище особи з вказівкою на займані посади та уряди, а також описувалися обставини та спосіб

поставлення особистого підпису. Щодо імені та прізвища, то їх містили практично усі взяті нами до уваги субскрипції 35 власноручних тестаментів, окрім останньої волі Лукаша Юзефа Скжійського, який, підписуючись, проставив лише прізвище “Skrzyiski” (повне ім’я довідуємося з початкового канцелярського впису)²⁴².

Інформацію про уряди містять лише окремі субскрипційні формули, оскільки лише невелике число заповідачів обіймали якісь посади. Точна назва займаного уряду, зазвичай, міститься після імені і прізвища, як, наприклад, у засвідченні мечника Львівської землі А.Д. Коритка: “Dunstan Antoni Korytko miecznik ziemi lwow(skiey)”²⁴³; інскрипційна формула тестаменту Домініка Коссаковського, містить вказівку на його підляське каштелянство²⁴⁴. Субскрипція останньої волі Єжи Сокольницького була дещо поширенішою: “Tuż tedy koń(z)е у podpisuіe sie na tym testamencie Irzy Sokolnicki podczaszy lwowski”²⁴⁵.

Щодо печаток, то, поряд із субскрипцією, вони наявні лише в небагатьох заповітах. Оскільки ми використовуємо обляти заповітів, слід зазначити, що такий елемент засвідчувальної формули, як печатка, передавався гродським канцеляристом у формі “sigilli annularis”²⁴⁶, “locus sigilli”, “locus sigilli usitati”, іноді цей фрагмент трапляється з уточненням “locus sigilli in cora rubra expressi”²⁴⁷. Варто зазначити, що далеко не всі тестаменти були засвідчені печатками.

Основними елементами засвідчувальної формули невласноручного заповіту були субскрипція тестатора та підписи свідків, якими, фактично, мав завершуватися цей акт.

Відповідно до місця розміщення та наявності підпису заповідача, акти останньої волі можна поділити на заповіти письмених та неписьмених. З-поміж перших слід виділити такі, де субскрипція є власноручною і розміщена після датації. Наявність підпису заповідача після датації характерна для більшості розглянутих есхатоколів²⁴⁸. Непоодинокими були випадки, коли підпис тестатора розміщувався поміж підписів свідків. Зокрема, так було при засвідченні тестаментів Уршулі Лозінської²⁴⁹ та Яна Антонія Лампрехта²⁵⁰ – підпис першої є четвертим за рахунком, останнього – третім, причому в обох актах першими підписалися особи духовні (проте при жодному з цих підписів не вказано, в ролі якості ці особи були присутні).

У тестаментах неписьмених такий елемент, як власноручний підпис заповідача, відсутній. Проте шляхтич, який не вмів чи не міг писати, повинен висловити свою причетність до укладення власної останньої волі. Ця необхідність реалізовувалась по різному. Власноручність досягалася проставлянням хреста, про що, як правило, писар від особи заповідача зазначав вище фразою “iako nieumieiący pisać”. Подібний випадок ілюструє заповіт Дороти Ясенської, де засвідчувальна формула починається словами: “Ze pisać nieumiem Krzycz S. na znak podpisu moiego kładę własną ręką +”, після чого йдуть підписи сповідника і свідків²⁵¹.

Розмаїття субскрипцій, як і число свідків, є дуже великим. Кількість свідків у розглянутих заповітах коливається від одного до кільканадцяти. Це впливало з різних обставин написання актів останньої волі. Достатньо ілюстративною щодо наявності кількох свідків є тестація заповіту Міхала Гедзінського: “Będąc przytomny przy tey dyspozycyi i(ego) m(ości) pana Michała Giedzińskiego, którą przy zdrowey pamięci y umyśle, a słabym na ciele będąc zdrowiu uczynił, iako proszony przyjaciel ten testament ręką własną podpisuię Iózef Mogielnicki skarbnik drohicki pisarz grodzki lwowski manu p(ropri)a. Locus sigilli genuini. Jako proszony przyjaciel od w(ielmoznego) i(ego) m(ości) pana chorążego gwardyi J(ego) K(rolewskieg) M(oś)ci y Rz(eczy) P(ospoli)tey na affektacyą tegoz i(e)g(o) m(o)ści ia przy tym testamencie będący ręką moią podpisuię się Ian Uruski

burgrabia grodski lwowski m(anu) p(ropr)ia. Locus sigilli genuini²⁵². Як бачимо, згадані особи підписалися як приятелі і жодним чином не наголосили на тому, що були присутні як урядники чи конкретно свідки. Крім того, тестація містить інформацію про обставини засвідчення. Процитована формула є типовою для заповітів, які підписали кілька осіб. У випадках, коли свідки були неписьменними, вони проставляли хрести біля своїх прізвищ та імен²⁵³.

* * *

Шляхетські заповіти, що дійшли до нас у реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII ст., уклалися за своєрідним формуляром. У послідовності структурних елементів він нагадує – за незначними винятками – формуляр середньовічного акта. Щоправда, єдиної схеми укладення актів останньої волі з використанням ідентичних формул (у словесно-змістовому розумінні) не існувало. Розмаїття вжитих клаузул є значним. Тому доводиться говорити про десятки варіантів тестаментового формуляру, який використовувався у цей період. Особлива строкатість властива для інвокаційної клаузули, численні польськокомовні й латиномовні (у меншій мірі) варіанти якої мали різне змістове наповнення. Деякі з цих інвокацій збереглися ще з часів пізнього середньовіччя. Багатством форм відзначається й аренга тестаментів. У частині контексту заповіти містять специфічні, притаманні лише заповітові, елементи, зміст яких викладався переважно у довільній формі без ужиття конкретних формул. Виняток становили висловлення волі щодо душі. Менший ступінь варіативності характерний для датування, яке розміщувалося найчастіше після контексту і супроводжувалося вказівкою про місце укладення акта. Формули засвідчення тестаментів, в основному, були подібними між собою.

¹ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. – Lwów, 1910. – Т. II. – S. 81.

² Ibid. – S. 80, 89–90.

³ Kętrzyński S. Zarzys nauki o dokumencie polskim wieków średnich. – Warszawa, 1934. – Т. I. – S. 63.

⁴ Ibid. – S. 65.

⁵ Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2001. – S. 448.

⁶ Nawrocki S. Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XX wieku. – Poznań, 1998. – S. 31.

⁷ Giry A. Manuele de diplomatique. Diplômes et chartes. Chronologie technique. Eléments critiques et parties constitutives de la teneur de chartes. Les chancelleries. Les actes privés. – Paris, 1925. – P. 34.

⁸ Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – S. 448-449; Nawrocki S. Rozwój form kancelaryjnych... – S. 31. Артур Жірі називає цю частину текстом (texte) (Giry A. Manuele de diplomatique... – P. 34).

⁹ Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – S. 449.

¹⁰ Giry A. Manuele de diplomatique... – P. 34.

¹¹ За класифікацією Юзефа Шиманського, протокол акта включав інвокацію, інтитуляцію, інскрипцію; контекст – аренгу, промільгацію, нарацію, диспозицію, санкцію, короборацію; есхатокіл – тестацію (підписи автора і свідків), датацію, апрекацію (Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – S. 448-450).

¹² Докладніше про ці заповіти див.: Винниченко О. Заповіти шляхти Руського воєводства першої половини XVIII століття (На матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2006. – Т. ССЛІІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 663-686.

¹³ Купчинський О.А. До питання про характеристику формуляра документів середньовіччя // Архіви України. – К., 1974. – № 6. – С. 16.

¹⁴ Voüard A., de. Manuel de diplomatie française et pontificale. – Paris, 1929. – Vol. 1. – P. 261.

¹⁵ Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – S. 448.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 9 (Львівський гродський суд). – Оп. 1. – Спр. 479. – Стор. 1079; Спр. 480. – Стор. 759, 1224; Спр. 481. – Стор. 1116; Спр. 484. – Стор. 517; Спр. 487. – Стор. 679, 823, 825; Спр. 488. – Стор. 2253, 2647; Спр. 489. – Стор. 1336–1337; Спр. 490. – Стор. 1655; Спр. 493. – Стор. 1881; Спр. 496. – Стор. 413; Спр. 497. – Стор. 233, 1852; Спр. 498. – Стор. 1392; Спр. 499. – Стор. 431, 1263; Спр. 501. – Стор. 901; Спр. 502. – Стор. 1187; Спр. 503. – Стор. 1082, 1270; Спр. 504. – Стор. 34; Спр. 506. – Стор. 2015; Спр. 510. – Стор. 827; Спр. 513. – Стор. 981, 1049; Спр. 514. – Стор. 490; Спр. 515. – Стор. 2028; Спр. 516. – Стор. 3396, 3843, 4137; Спр. 517. – Стор. 193; Спр. 519. – Стор. 1809; Спр. 520. – Стор. 117, 582; Спр. 521. – Стор. 1142, 1167; Спр. 525. – Стор. 2516; Спр. 531. – Стор. 432; Спр. 532. – Стор. 687, 2295, 2875; Ф. 13 (Перемишльський гродський суд). – Оп. 1. – Спр. 470. – Стор. 824; Спр. 471. – Стор. 2908, 2932, 3033; Спр. 472. – Стор. 875; Спр. 474. – Стор. 818; Спр. 476. – Стор. 327; Спр. 477. – Стор. 1534, 1584; Спр. 478. – Стор. 623; Спр. 479. – Стор. 1426, 1595; Спр. 480. – Стор. 481; Спр. 482. – Стор. 989; Спр. 483. – Стор. 1206; Спр. 484. – Стор. 359, 663; Спр. 485. – Стор. 2013; Спр. 486. – Стор. 738; Спр. 487. – Стор. 241, 1387; Спр. 490. – Стор. 2296; Спр. 491. – Стор. 740, 901; Спр. 493. – Стор. 1907; Спр. 494. – Стор. 135, 756, 791, 1517; Спр. 495. – Стор. 350, 3439; Спр. 496. – Стор. 300, 396, 1063, 1150; Спр. 498. – Стор. 3235; Спр. 499. – Стор. 67, 271 319, 387, 567, 1037, 1333; Спр. 501. – Стор. 904, 1259; Спр. 502. – Стор. 2397; Спр. 506. – Стор. 2561; Спр. 507. – Стор. 3583; Спр. 509. – Стор. 223, 225, 306, 951, 1353; Спр. 511. – Стор. 1034, 1173; Спр. 512. – Стор. 1503; Спр. 517. – Стор. 287; Спр. 518. – Стор. 1284; Спр. 519. – Стор. 1288; Спр. 520. – Стор. 499.

¹⁷ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 470. – Стор. 501.

¹⁸ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 535. – Стор. 1499.

¹⁹ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 507. – Стор. 3223.

²⁰ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 476. – Стор. 15.

²¹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 529. – Стор. 185; Спр. 532. – Стор. 2412-2413, 2832.

²² Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 555. – Стор. 1152–1153.

²³ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 544. – Стор. 2181.

²⁴ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 542. – Стор. 153.

²⁵ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 489. – Стор. 1395.

²⁶ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 509. – Стор. 1155.

²⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 491. – Стор. 683; Спр. 492. – Стор. 2395; Спр. 516. – Стор. 1715; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 503. – Стор. 1716; Спр. 508. – Стор. 82; Спр. 516. – Стор. 1715.

²⁸ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 470. – Стор. 786.

²⁹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 489. – Стор. 2030.

³⁰ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 489. – Стор. 1037.

³¹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 479. – Стор. 433, 814; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 478. – Стор. 1106; Спр. 502. – Стор. 2281; Спр. 515. – Стор. 155.

³² Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 490. – Стор. 2169–2170.

³³ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 535. – Стор. 233.

- ³⁴ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 508. – Стор. 1224; Спр. 545. – Стор. 2903.
- ³⁵ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 499. – Стор. 1285; Спр. 514. – Стор. 1160; Спр. 557. – Стор. 2368.
- ³⁶ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 527. – Стор. 2879.
- ³⁷ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 488. – Стор. 2444.
- ³⁸ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 529. – Стор. 1333.
- ³⁹ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 488. – Стор. 3133.
- ⁴⁰ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 500. – Стор. 2748.
- ⁴¹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 484. – Стор. 214; Спр. 492. – Стор. 2229; Спр. 512. – Стор. 1510; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 486. – Стор. 92; Спр. 503. – Стор. 1714; Спр. 508. – Стор. 1650; Спр. 518. – Стор. 2217.
- ⁴² Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 519. – Стор. 1129.
- ⁴³ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 499. – Стор. 1; Спр. 501. – Стор. 1315.
- ⁴⁴ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 560. – Стор. 1493.
- ⁴⁵ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 492. – Стор. 945.
- ⁴⁶ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 500. – Стор. 3208.
- ⁴⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 488. – Стор. 1466.
- ⁴⁸ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 492. – Стор. 1453.
- ⁴⁹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 502. – Стор. 1328; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 484. – Стор. 478; Спр. 503. – Стор. 1505; Спр. 519. – Стор. 797; Спр. 520. – Стор. 749.
- ⁵⁰ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 489. – Стор. 564; Спр. 513. – Стор. 969; Спр. 519. – Стор. 343.
- ⁵¹ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 479. – Стор. 1285, 1895; Спр. 480. – Стор. 261; Спр. 482. – Стор. 1084; Спр. 483. – Стор. 2059; Спр. 486. – Стор. 422; Спр. 488. – Стор. 3110; Спр. 494. – Стор. 171; Спр. 495. – Стор. 1127.
- ⁵² Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 471. – Стор. 1970.
- ⁵³ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 497. – Стор. 2034.
- ⁵⁴ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 499. – Стор. 1007; Спр. 503. – Стор. 743; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 485. – Стор. 1328, 1376.
- ⁵⁵ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 544. – Стор. 2859.
- ⁵⁶ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 556. – Стор. 823.
- ⁵⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 478. – Стор. 1282; Спр. 482. – Стор. 409; Спр. 503. – Стор. 1209; Спр. 515. – Стор. 2739; Спр. 517. – Стор. 856а.
- ⁵⁸ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 538. – Стор. 2345.
- ⁵⁹ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 494. – Стор. 330.
- ⁶⁰ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 488. – Стор. 2965.
- ⁶¹ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 480. – Стор. 189.
- ⁶² Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 489. – Стор. 632; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 485. – Стор. 2196.
- ⁶³ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 495. – Стор. 3211; Спр. 500. – Стор. 3495.
- ⁶⁴ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 494. – Стор. 491.
- ⁶⁵ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 504. – Стор. 2948.
- ⁶⁶ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 503. – Стор. 76.
- ⁶⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 546. – Стор. 1297.
- ⁶⁸ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 484. – Стор. 334; Спр. 496. – Стор. 608; Спр. 516. – Стор. 3944; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 518. – Стор. 2010; Спр. 524. – Стор. 2945.
- ⁶⁹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 512. – Стор. 1494.
- ⁷⁰ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 532. – Стор. 677.

- ⁷¹ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 493. – Стор. 1861; Спр. 505. – Стор. 788; Спр. 509. – Стор. 707; Спр. 519. – Стор. 1377; Спр. 549. – Стор. 1163.
- ⁷² Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 516. – Стор. 1924.
- ⁷³ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 531. – Стор. 1368.
- ⁷⁴ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 525. – Стор. 570.
- ⁷⁵ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 551. – Стор. 212.
- ⁷⁶ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 542. – Стор. 2096; Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 557. – Стор. 1901; Спр. 560. – Стор. 2603.
- ⁷⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 491. – Стор. 1018.
- ⁷⁸ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 491. – Стор. 184.
- ⁷⁹ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 504. – Стор. 1969.
- ⁸⁰ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 500. – Стор. 2568.
- ⁸¹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 482. – Стор. 810; Спр. 483. – Стор. 1841; Спр. 493. – Стор. 554; Спр. 499. – Стор. 557; Спр. 506. – Стор. 1779; Спр. 511. – Стор. 121; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 471. – Стор. 2971; Спр. 475. – Стор. 1417; Спр. 478. – Стор. 813, 924; Спр. 498. – Стор. 3081; Спр. 507. – Стор. 3294; Спр. 510. – Стор. 2405; Спр. 548. – Стор. 215.
- ⁸² Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 488. – Стор. 2059.
- ⁸³ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 523. – Стор. 599.
- ⁸⁴ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 512. – Стор. 1494.
- ⁸⁵ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 522. – Стор. 2975; Спр. 522. – Стор. 2975.
- ⁸⁶ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 476. – Стор. 695; Спр. 499. – Стор. 443.
- ⁸⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 490. – Стор. 1712.
- ⁸⁸ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 533. – Стор. 99.
- ⁸⁹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 496. – Стор. 1270; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 479. – Стор. 1922.
- ⁹⁰ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 483. – Стор. 1536.
- ⁹¹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 493. – Стор. 1866.
- ⁹² Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 532. – Стор. 2702.
- ⁹³ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 540. – Стор. 987.
- ⁹⁴ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 488. – Стор. 2055.
- ⁹⁵ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 525. – Стор. 570.
- ⁹⁶ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 491. – Стор. 997; Спр. 497. – Стор. 613; Спр. 509. – Стор. 356; Спр. 518. – Стор. 1053; Спр. 522. – Стор. 3282; Спр. 525. – Стор. 1353; Спр. 530. – Стор. 1697, 2013; Спр. 545. – Стор. 869; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 472. – Стор. 678; Спр. 486. – Стор. 680; Спр. 491. – Стор. 189; Спр. 496. – Стор. 545, 993; Спр. 497. – Стор. 1381; Спр. 504. – Стор. 3422; Спр. 506. – Стор. 2141, 2659; Спр. 516. – Стор. 2158.
- ⁹⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 520. – Стор. 345.
- ⁹⁸ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 516. – Стор. 2158.
- ⁹⁹ Купчинський О.А. До питання про характеристику формуляра... – С. 17.
- ¹⁰⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 540. – Стор. 1893.
- ¹⁰¹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 476. – Стор. 695; Спр. 478. – Стор. 1282; Спр. 479. – Стор. 433; Спр. 480. – Стор. 1224; Спр. 482. – Стор. 810; Спр. 483. – Стор. 1841; Спр. 484. – Стор. 214–215, 517; Спр. 486. – Стор. 1833; Спр. 487. – Стор. 679, 823, 825; Спр. 488. – Стор. 2059, 2253, 2647; Спр. 489. – Стор. 623, 1037; Спр. 490. – Стор. 1712, 2030; Спр. 491. – Стор. 683, 1018; Спр. 492. – Стор. 2229; Спр. 493. – Стор. 554, 1790, 1866; Спр. 496. – Стор. 413, 608, 1270; Спр. 497. – Стор. 613; Спр. 499. – Стор. 443, 1007, 1263, 1284; Спр. 500. – Стор. 2569; Спр. 501. – Стор. 901; Спр. 502. – Стор. 1186; Спр. 503. – Стор. 76, 1013; Спр. 509. – Стор. 356; Спр. 511. – Стор. 121; Спр. 513. – Стор. 981, 1048; Спр. 514. – Стор. 1159; Спр. 516. – Стор. 3843; Спр. 517. – Стор. 193, 856а;

Спр. 519. – Стор. 1809; Спр. 520. – Стор. 117, 345; Спр. 521. – Стор. 1167; Спр. 522. – Стор. 2975; Спр. 525. – Стор. 1353; Спр. 525. – Стор. 570; Спр. 526. – Стор. 1354; Спр. 527. – Стор. 913, 1108; Спр. 528. – Стор. 1408; Спр. 529. – Стор. 185; Спр. 530. – Стор. 1697, 1756, 2013; Спр. 531. – Стор. 1407; Спр. 532. – Стор. 1876, 2187, 2295, 2413, 2702, 2832, 2875; Спр. 533. – Стор. 98, 725; Спр. 536. – Стор. 2521; Спр. 540. – Стор. 1, 431; Спр. 543. – Стор. 399, 687; Спр. 544. – Стор. 2181, 2859; Спр. 545. – Стор. 1050, 2317; Спр. 546. – Стор. 1297. Спр. 550. – Стор. 585, 1302; Спр. 552. – Стор. 1820, 1823; Спр. 555. – Стор. 1153; Спр. 556. – Стор. 1097; Спр. 557. – Стор. 1901.

¹⁰² Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 468. – Стор. 538; Спр. 469. – Стор. 1449; Спр. 470. – Стор. 501; Спр. 471. – Стор. 1970, 2908, 2971; Спр. 472. – Стор. 875; Спр. 475. – Стор. 1417; Спр. 476. – Стор. 15; Спр. 478. – Стор. 623, 813, 924, 1106; Спр. 479. – Стор. 1922, 2099; Спр. 480. – Стор. 189; Спр. 483. – Стор. 1206; Спр. 485. – Стор. 1376, 2013; Спр. 486. – Стор. 92, 422, 680; Спр. 488. – Стор. 3110; Спр. 490. – Стор. 2296; Спр. 491. – Стор. 189; Спр. 493. – Стор. 1861, 1907; Спр. 494. – Стор. 135, 330, 491, 1518; Спр. 495. – Стор. 3439; Спр. 496. – Стор. 300, 993, 1063, 1150; Спр. 497. – Стор. 1381, 2034, 2178, 2499, 2579; Спр. 498. – Стор. 3081, 3235; Спр. 499. – Стор. 271, 1333; Спр. 500. – Стор. 3495–3496; Спр. 501. – Стор. 1259, 1315; Спр. 502. – Стор. 2281, 2397; Спр. 503. – Стор. 1716; Спр. 504. – Стор. 1969, 2948, 3422; Спр. 506. – Стор. 2561, 2659; Спр. 508. – Стор. 1650, 1655; Спр. 509. – Стор. 223, 306, 707, 1353; Спр. 510. – Стор. 2405; Спр. 514. – Стор. 1379; Спр. 515. – Стор. 155; Спр. 516. – Стор. 1924; Спр. 518. – Стор. 2010, 2217; Спр. 519. – Стор. 1288; Спр. 523. – Стор. 599; Спр. 524. – Стор. 1697; Спр. 527. – Стор. 2779, 2879; Спр. 530. – Стор. 249; Спр. 531. – Стор. 1831; Спр. 533. – Стор. 1789; Спр. 535. – Стор. 1327; Спр. 538. – Стор. 432; Спр. 539. – Стор. 635, 2335; Спр. 540. – Стор. 207; Спр. 542. – Стор. 2096; Спр. 543. – Стор. 2137; Спр. 545. – Стор. 2393; Спр. 548. – Стор. 215; Спр. 549. – Стор. 482, 1163; Спр. 551. – Стор. 872, 1236; Спр. 552. – Стор. 225, 313, 887, 2084, 2103; Спр. 553. – Стор. 775; Спр. 559. – Стор. 1063; Спр. 560. – Стор. 2062; Спр. 561. – Стор. 151; Спр. 562. – Стор. 834; Спр. 564. – Стор. 2227; Спр. 566. – Стор. 1793; Спр. 568. – Стор. 2746а–2747а; Спр. 569. – Стор. 70; Спр. 570. – Стор. 2667; Спр. 571. – Стор. 1133; Спр. 572. – Стор. 1481, 1843; Спр. 573. – Стор. 411, 649, 1139–1140; Спр. 582. – Стор. 3367–3368.

¹⁰³ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 480. – Стор. 759; Спр. 481. – Стор. 1116; Спр. 484. – Стор. 334; Спр. 488. – Стор. 1466, 2965; Спр. 489. – Стор. 1337; Спр. 490. – Стор. 1655, 2170; Спр. 493. – Стор. 1881; Спр. 497. – Стор. 233, 1852; Спр. 503. – Стор. 1082, 1209; Спр. 506. – Стор. 1779, 2015; Спр. 512. – Стор. 1204, 1494, 1510; Спр. 514. – Стор. 490; Спр. 520. – Стор. 582; Спр. 521. – Стор. 1142.

¹⁰⁴ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 520. – Стор. 582.

¹⁰⁵ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 526. – Стор. 2349.

¹⁰⁶ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 569. – Стор. 1530.

¹⁰⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 545. – Стор. 2413; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 470. – Стор. 824.

¹⁰⁸ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 562. – Стор. 2561.

¹⁰⁹ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 468. – Стор. 453.

¹¹⁰ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 485. – Стор. 2196.

¹¹¹ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 488. – Стор. 2055.

¹¹² Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 545. – Стор. 199.

¹¹³ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 560. – Стор. 1413.

¹¹⁴ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 499. – Стор. 431; Спр. 503. – Стор. 1270; Спр. 510. – Стор. 827; Спр. 515. – Стор. 2028.

¹¹⁵ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 479. – Стор. 819, 1004; Спр. 490. – Стор. 1405; Спр. 492. – Стор. 2397.

¹¹⁶ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 479. – Стор. 814.

- ¹¹⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 479. – Стор. 1097.
- ¹¹⁸ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 490. – Стор. 1395.
- ¹¹⁹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 492. – Стор. 2395.
- ¹²⁰ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 531. – Стор. 1369.
- ¹²¹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 540. – Стор. 987–988; Спр. 543. – Стор. 597; Спр. 551. – Стор. 212; Спр. 557. – Стор. 2368; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 469. – Стор. 1613; Спр. 480. – Стор. 261; Спр. 488. – Стор. 2055; Спр. 540. – Стор. 207; Спр. 546. – Стор. 572; Спр. 563. – Стор. 705.
- ¹²² Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 522. – Стор. 2980.
- ¹²³ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 509. – Стор. 1155.
- ¹²⁴ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 468. – Стор. 401.
- ¹²⁵ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 516. – Стор. 4137.
- ¹²⁶ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 499. – Стор. 557; Спр. 504. – Стор. 34.
- ¹²⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 525. – Стор. 2516.
- ¹²⁸ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 529. – Стор. 342.
- ¹²⁹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 492. – Стор. 1453.
- ¹³⁰ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 516. – Стор. 3396–3397.
- ¹³¹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 522. – Стор. 3282.
- ¹³² Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 490. – Стор. 1655, 1661; Спр. 502. – Стор. 1328, 1334; Спр. 503. – Стор. 743, 749.
- ¹³³ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 491. – Стор. 184, 191.
- ¹³⁴ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. – Т. II. – С. 80–81. Таке застереження наявне в тестаменті Юзефа Пілавського, який говорить: “оскільки цей тестамент мою рукою підписаний, мені можна буде його скасувати і дати [в спадок] лише те, що мені буде подобатися” (ЦДІА України у Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 480. – Стор. 768).
- ¹³⁵ Nawrocki S. Rozwój form kancelaryjnych... – С. 30–31.
- ¹³⁶ Kutrzeba S. Historia źródeł dawnego prawa polskiego. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1926. – Т. I. – С. 55.
- ¹³⁷ Aleksandrowicz-Szumlikowska M. Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów. przyczynek do badań mentalności magnackiej XVI–XVII wieku. – Warszawa, 1995. – С. 7; Купчинський О.А. До питання про характеристику формуляра... – С. 17–18.
- ¹³⁸ Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – С. 449.
- ¹³⁹ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. – Т. II. – С. 69.
- ¹⁴⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 517. – Стор. 193.
- ¹⁴¹ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1, Спр. 577. – Стор. 2007.
- ¹⁴² Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 520. – Стор. 345.
- ¹⁴³ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 479. – Стор. 433, 815, 1097–1098; Спр. 480. – Стор. 753, 1225; Спр. 481. – Стор. 1117; Спр. 482. – Стор. 409–410, 810; Спр. 484. – Стор. 214–215, 517–518; Спр. 487. – Стор. 679, 825–826; Спр. 488. – Стор. 1466, 2059, 2253, 2648; Спр. 489. – Стор. 632, 1037; Спр. 490. – Стор. 1395, 1712, 2170; Спр. 491. – Стор. 184, 683, 997; Спр. 492. – Стор. 1454, 2230; Спр. 493. – Стор. 554, 1881; Спр. 496. – Стор. 608; Спр. 497. – Стор. 234; Спр. 503. – Стор. 743; Спр. 516. – Стор. 4137.
- ¹⁴⁴ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 484. – Стор. 517–518.
- ¹⁴⁵ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 492. – Стор. 2395.
- ¹⁴⁶ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 522. – Стор. 2975.
- ¹⁴⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 532. – Стор. 1958–1960.
- ¹⁴⁸ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 480. – Стор. 1224–1225.
- ¹⁴⁹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 481. – Стор. 1116–1117.

¹⁵⁰ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 513. – Стор. 969.

¹⁵¹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 525. – Стор. 2516.

¹⁵² Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 9. – Спр. 499. – Стор. 557; Спр. 556. – Стор. 1097.

¹⁵³ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 482. – Стор. 1084.

¹⁵⁴ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 482. – Стор. 409, 810; Спр. 483. – Стор. 1841; Спр. 484. – Стор. 214–215; Спр. 487. – Стор. 679, 823, 825–826; Спр. 488. – Стор. 1466, 2965; Спр. 489. – Стор. 1037; Спр. 490. – Стор. 1395, 1655–1656, 2030; Спр. 491. – Стор. 683, 997, 1018; Спр. 492. – Стор. 2229–2230; Спр. 493. – Стор. 554, 1881; Спр. 496. – Стор. 413, 608; Спр. 497. – Стор. 233, 613, 1852; Спр. 499. – Стор. 431, 443, 557, 1263; Спр. 500. – Стор. 2569; Спр. 501. – Стор. 901; Спр. 502. – Стор. 1187; Спр. 503. – Стор. 76, 1082; Спр. 504. – Стор. 34; Спр. 506. – Стор. 1779. Спр. 512. – Стор. 1494, 1511; Спр. 513. – Стор. 981; Спр. 516. – Стор. 3944, 4137; Спр. 520. – Стор. 582; Спр. 521. – Стор. 1142, 1167–1168; Спр. 525. – Стор. 1779; Спр. 526. – Стор. 798, 1354, 2349; Спр. 527. – Стор. 913, 1108; Спр. 530. – Стор. 1697; Спр. 531. – Стор. 1368–1369; Спр. 532. – Стор. 1876, 2702; Спр. 533. – Стор. 725; Спр. 536. – Стор. 2520; Спр. 540. – Стор. 987–988; Спр. 543. – Стор. 399, 597–598, 687–688, 959–960; Спр. 544. – Стор. 2181, 2859; Спр. 545. – Стор. 869, 2413; Спр. 550. – Стор. 585, 1302; Спр. 551. – Стор. 212; Спр. 552. – Стор. 1768, 1820, 1823; Спр. 555. – Стор. 1153; Спр. 556. – Стор. 1097; Спр. 557. – Стор. 1879, 1901; Спр. 560. – Стор. 2135; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 468. – Стор. 538–539; Спр. 470. – Стор. 786, 824; Спр. 471. – Стор. 2908–2909, 2932, 2971; Спр. 472. – Стор. 678; Спр. 474. – Стор. 818; Спр. 476. – Стор. 327; Спр. 477. – Стор. 1535, 1584; Спр. 478. – Стор. 623, 1106; Спр. 479. – Стор. 1922, 2099; Спр. 480. – Стор. 481; Спр. 482. – Стор. 989, 1084; Спр. 484. – Стор. 359, 663; Спр. 485. – Стор. 1376; Спр. 486. – Стор. 680; Спр. 488. – Стор. 2444, 3111; Спр. 490. – Стор. 2296; Спр. 492. – Стор. 740, 901; Спр. 493. – Стор. 1861; Спр. 494. – Стор. 135, 171, 756, 1518; Спр. 495. – Стор. 350, 1127; Спр. 496. – Стор. 300–301, 396, 545, 1063, 1150; Спр. 497. – Стор. 2178; Спр. 498. – Стор. 3235; Спр. 499. – Стор. 1, 271, 319, 387, 567, 1037; Спр. 500. – Стор. 3496; Спр. 501. – Стор. 904; Спр. 502. – Стор. 2281; Спр. 503. – Стор. 1714, 1716; Спр. 504. – Стор. 1969, 2948; Спр. 506. – Стор. 2141; Спр. 507. – Стор. 3583; Спр. 509. – Стор. 223, 225, 306, 951, 1155, 1353; Спр. 510. – Стор. 2405; Спр. 511. – Стор. 1034, 1173; Спр. 513. – Стор. 1379; та в багатьох інших випадках.

¹⁵⁵ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 520. – Стор. 582.

¹⁵⁶ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 479. – Стор. 2099; Спр. 493. – Стор. 1907.

¹⁵⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 489. – Стор. 1336, 1337; Спр. 489. – Стор. 632; Спр. 503. – Стор. 743; Спр. 511. – Стор. 121; Спр. 513. – Стор. 1049; Спр. 522. – Стор. 3282; Спр. 535. – Стор. 2314; Спр. 554. – Стор. 623; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 486. – Стор. 738; Спр. 487. – Стор. 1389; Спр. 491. – Стор. 189; Спр. 492. – Стор. 740; Спр. 496. – Стор. 993; Спр. 503. – Стор. 1505; Спр. 508. – Стор. 1650, 1655; Спр. 509. – Стор. 223, 306, 951.

¹⁵⁸ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 518. – Стор. 1054.

¹⁵⁹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 533. – Стор. 98–112.

¹⁶⁰ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 483. – Стор. 1841–1842.

¹⁶¹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 511. – Стор. 121–125.

¹⁶² Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 570. – Стор. 1631–1632.

¹⁶³ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 530. – Стор. 1756–1758.

¹⁶⁴ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 530. – Стор. 1697–1699.

¹⁶⁵ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 522. – Стор. 3282–3284.

¹⁶⁶ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 498. – Стор. 3235–3237.

¹⁶⁷ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. – Т. II. – S. 44.

¹⁶⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 496. – Стор. 413–414.

¹⁶⁹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 504. – Стор. 34–35.

- ¹⁷⁰ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 582. – Стор. 3368.
- ¹⁷¹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 480. – Стор. 759–760.
- ¹⁷² Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 481. – Стор. 1117.
- ¹⁷³ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 517. – Стор. 193, 856а.
- ¹⁷⁴ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 517. – Стор. 287.
- ¹⁷⁵ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 499. – Стор. 1285; Спр. 514. – Стор. 1159.
- ¹⁷⁶ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 479. – Стор. 1098; Спр. 480. – Стор. 1225; Спр. 490. – Стор. 2170; Спр. 491. – Стор. 683; Спр. 492. – Стор. 2230; Спр. 499. – Стор. 443; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 478. – Стор. 813–814; та в інших випадках.
- ¹⁷⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 479. – Стор. 433–434.
- ¹⁷⁸ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 479. – Стор. 815.
- ¹⁷⁹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 480. – Стор. 1228; Спр. 493. – Стор. 554; Спр. 514. – Стор. 481; Спр. 515. – Стор. 2029; Спр. 491. – Стор. 185, 683.
- ¹⁸⁰ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 482. – Стор. 410; Спр. 484. – Стор. 518; Спр. 487. – Стор. 823; Спр. 488. – Стор. 2253; Спр. 491. – Стор. 185; Спр. 496. – Стор. 608; Спр. 499. – Стор. 1263.
- ¹⁸¹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 488. – Стор. 1467; Спр. 531. – Стор. 1409.
- ¹⁸² Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 490. – Стор. 1395.
- ¹⁸³ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 493. – Стор. 1792, 1866; Спр. 503. – Стор. 1271.
- ¹⁸⁴ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 499. – Стор. 431.
- ¹⁸⁵ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 503. – Стор. 1014.
- ¹⁸⁶ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 488. – Стор. 2648.
- ¹⁸⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 499. – Стор. 1285.
- ¹⁸⁸ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 491. – Стор. 1018; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 478. – Стор. 813; Augustyniak U. Wstęp // Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim / Oprac. U. Augustyniak. – Warszawa, 1992. – S. 10.
- ¹⁸⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 478. – Стор. 1282; Спр. 487. – Стор. 823–824; Спр. 496. – Стор. 414; Спр. 497. – Стор. 613; Спр. 501. – Стор. 91–92; Спр. 512. – Стор. 1495; Спр. 513. – Стор. 981–982, 4137.
- ¹⁹⁰ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 478. – Стор. 1282.
- ¹⁹¹ Czapliński W., Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. – Warszawa, 1976. – S. 215.
- ¹⁹² Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. – Т. II. – S. 80.
- ¹⁹³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 516. – Стор. 2029–2031.
- ¹⁹⁴ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 491. – Стор. 999.
- ¹⁹⁵ Augustyniak U. Wstęp. – S. 11.
- ¹⁹⁶ Falniowska-Gradowska A. Wstęp // Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII wieku / Opracowała A. Falniowska-Gradowska. – Kraków, 1997. – S. XVIII.
- ¹⁹⁷ ЦДІА України у Львові, Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 479. – Стор. 435; Спр. 480. – Стор. 1235; Спр. 497. – Стор. 235; Спр. 516. – Стор. 4137–4138.
- ¹⁹⁸ До бездітних також належали особи, які мали підстави для видідичення власних дітей (Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. – Т. I. – S. 212).
- ¹⁹⁹ Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego / Ed. J. Ohryzko. – Petersburg, 1859. – Т. I. – S. 171.
- ²⁰⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 479. – Стор. 1086–1105; Спр. 482. – Стор. 810–817; Спр. 484. – Стор. 214–216; Спр. 487. – Стор. 678–682; Спр. 490. – Стор. 1711–1719, 2030–2035; Спр. 491. – Стор. 641–647; Спр. 492. – Стор. 2229–2232; Спр. 493. – Стор. 1881–1884, 1865–1869; Спр. 496. – Стор. 413–414, 1270–1274; Спр. 497. – Стор. 612–620, 1851–1855; Спр. 500. –

Стор. 2568–2570; Спр. 502. – Стор. 1186–1191; Спр. 503. – Стор. 743–749, 1081–1083, 1209–1212; Спр. 506. – Стор. 356–361, 1779–1784; Спр. 510. – Стор. 826–831; Спр. 511. – Стор. 121–125; Спр. 512. – Стор. 1510–1517; Спр. 513. – Стор. 1048–1050; Спр. 514. – Стор. 489–500, 1159–1164; Спр. 515. – Стор. 2027–2037, 2739–2742; Спр. 516. – Стор. 3843–3847, 3943–3948; Спр. 517. – Стор. 193–195; та інші.

²⁰¹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 503. – Стор. 743–749, 1081–1083.

²⁰² Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 482. – Стор. 813.

²⁰³ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 504. – Стор. 34.

²⁰⁴ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 503. – Стор. 1014.

²⁰⁵ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 478. – Стор. 1283–1284.

²⁰⁶ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 501. – Стор. 902.

²⁰⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 499. – Стор. 558.

²⁰⁸ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 516. – Стор. 3944.

²⁰⁹ Краківський воєвода в 1706–1726 рр., пізніше краківський каштелян (Urządnicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy / Oprac. I. Cynarski i A. Falniowska-Gradowska. – Kórnik, 1990. – S. 110, 271).

²¹⁰ Литовський канцлер у 1720–1735 рр., пізніше віленський воєвода (Urządnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba. – Kórnik, 1994. – S. 53, 248).

²¹¹ Коронний інстигатор у 1706–1730 рр. (Urządnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. K. Chłapowski, S. Ciara i inni. – Kórnik, 1992. – S. 50, 214).

²¹² Кременецький підкоморій у 1699–1724 рр., пізніше волинський воєвода (Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski. – Kórnik, 2007. – S. 52, 170).

²¹³ Житомирський староста в 1700–1725 рр. (Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas i W. Kłaczewski. – Kórnik, 2002. – S. 139, 283).

²¹⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 522. – Стор. 2979–2980.

²¹⁵ Nawrocki S. Rozwój form kancelaryjnych... – S. 32.

²¹⁶ Вінниченко О. Конфлікти в шляхетському соціумі кінця XVII – першої половини XVIII ст. на сторінках заповітів (на матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7: Конфлікт та порозуміння в історії середньовічної і ранньомодерної Європи. – С. 168.

²¹⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 497. – Стор. 1852–1853.

²¹⁸ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 499. – Стор. 1265.

²¹⁹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 525. – Стор. 2524–2525.

²²⁰ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 490. – Стор. 2173, 1719; Спр. 499. – Стор. 438.

²²¹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 496. – Стор. 1274.

²²² Купчинський О.А. До питання про характеристику формуляра... – С. 19.

²²³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 506. – Стор. 1783.

²²⁴ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 499. – Стор. 319.

²²⁵ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 499. – Стор. 391.

²²⁶ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 532. – Стор. 679.

²²⁷ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 544. – Стор. 1998.

²²⁸ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 507. – Стор. 3222–3230.

²²⁹ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 577. – Стор. 2019.

²³⁰ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 496. – Стор. 994; Спр. 551. – Стор. 1237; Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 496. – Стор. 1270–1274; Спр. 498. – Стор. 1391–1408.

²³¹ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 499. – Стор. 273; Спр. 517. – Стор. 288; Спр. 541. – Стор. 78; Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 487. – Стор. 678–682; Спр. 488. – Стор. 2058–2076; Спр. 490. – Стор. 1395–1405; Спр. 513. – Стор. 981–983; Спр. 521. – Стор. 1167–1174; Спр. 527. – Стор. 913–915; Спр. 533. – Стор. 725–729; Спр. 545. – Стор. 2413–2414.

²³² Codicilli – приписки, доповнення до тестаменту, де спадкодавець доповнює його або поправляє (Бартошек М. Римское право. Понятия, термины, определения. – М., 1989. – С. 71).

²³³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 515. – Стор. 2742.

²³⁴ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 498. – Стор. 1407–1408.

²³⁵ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. – Т. II. – S. 83.

²³⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 479. – Стор. 437–438; Спр. 482. – Стор. 413, 816–817; Спр. 483. – Стор. 1843; Спр. 486. – Стор. 1837; Спр. 488. – Стор. 2076, 2652; Спр. 490. – Стор. 1405; Спр. 491. – Стор. 1001; Спр. 492. – Стор. 2398; Спр. 499. – Стор. 1265; Спр. 500. – Стор. 2569; Спр. 506. – Стор. 2022; Спр. 509. – Стор. 358; Спр. 511. – Стор. 124; Спр. 513. – Стор. 1050; Спр. 517. – Стор. 195; Спр. 520. – Стор. 352; Спр. 522. – Стор. 2980–2981; Спр. 525. – Стор. 1358; Спр. 527. – Стор. 913; Спр. 528. – Стор. 1409; Спр. 530. – Стор. 1700; Спр. 532. – Стор. 1879, 1975, 2307; Спр. 540. – Стор. 5; Спр. 544. – Стор. 2864; Спр. 545. – Стор. 1053; Спр. 551. – Стор. 216; Спр. 552. – Стор. 1771; Спр. 560. – Стор. 1523; Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 504. – Стор. 1969; Спр. 539. – Стор. 637–638; Спр. 564. – Стор. 1554.

²³⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 482. – Стор. 413; Спр. 483. – Стор. 1843; Спр. 497. – Стор. 619–620; Спр. 506. – Стор. 2021–2022; Спр. 511. – Стор. 124–125; Спр. 513. – Стор. 1050; Спр. 517. – Стор. 195; Спр. 532. – Стор. 1879, 1958; Спр. 540. – Стор. 5; Спр. 551. – Стор. 216; Спр. 560. – Стор. 1523.

²³⁸ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 492. – Стор. 2398; Спр. 500. – Стор. 2569–2570; Спр. 520. – Стор. 351; Спр. 532. – Стор. 2307.

²³⁹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 490. – Стор. 1405; Спр. 491. – Стор. 1001; Спр. 509. – Стор. 358; Спр. 527. – Стор. 915; Спр. 530. – Стор. 1700.

²⁴⁰ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 488. – Стор. 2076.

²⁴¹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 486. – Стор. 1837; Спр. 552. – Стор. 1771.

²⁴² Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 486. – Стор. 1833, 1837.

²⁴³ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 552. – Стор. 1771.

²⁴⁴ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 525. – Стор. 1358.

²⁴⁵ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 490. – Стор. 1404–1405.

²⁴⁶ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 535. – Стор. 1507.

²⁴⁷ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 482. – Стор. 816–817; Спр. 488. – Стор. 2652; Спр. 544. – Стор. 2864.

²⁴⁸ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 479. – Стор. 819, 1104, 1236; Спр. 484. – Стор. 519; Спр. 487. – Стор. 825, 831; Спр. 488. – Стор. 2258, 2967; Спр. 489. – Стор. 633; Спр. 490. – Стор. 1719, 2035; Спр. 491. – Стор. 191, 1020; Спр. 492. – Стор. 1460; Спр. 493. – Стор. 556, 1801, 1868–1869, 1883; Спр. 496. – Стор. 414, 609–610; Спр. 497. – Стор. 239, 1853; Спр. 499. – Стор. 560, 1010, 1287, 1402; Спр. 501. – Стор. 903; Спр. 502. – Стор. 1190, 1334; Спр. 503. – Стор. 749, 1014–1015, 1082, 1212, 1276; Спр. 504. – Стор. 35; Спр. 506. – Стор. 1783–1784; Спр. 512. – Стор. 1208, 1517; Спр. 514. – Стор. 500, 1164; Спр. 515. – Стор. 2036, 2742; Спр. 516. – Стор. 3401, 3845, 3947; Спр. 517. – Стор. 856г; Спр. 518. – Стор. 1055; Спр. 519. – Стор. 2226–2227; Спр. 520. – Стор. 121; Спр. 521. – Стор. 1142–1143, 1172; Спр. 522. – Стор. 3284; Спр. 525. – Стор. 576, 2525; Спр. 526. – Стор. 1358–1359; Спр. 529. – Стор. 189, 345; Спр. 530. – Стор. 1490, 1771–1772; Спр. 531. – Стор. 442, 1371, 1413–1414; Спр. 532. – Стор. 2196, 2705, 2837, 2880; Спр. 533. – Стор. 112; Спр. 535. – Стор. 2315; Спр. 536. – Стор. 2522; Спр. 537. – Стор. 815; Спр. 540. – Стор. 435;

Спр. 543. – Стор. 401, 690, 962, 964; Спр. 545. – Стор. 943, 2322; Спр. 550. – Стор. 590, 1308; Спр. 551. – Стор. 402, 866; Спр. 560. – Стор. 2397, 2606.

²⁴⁹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 478. – Стор. 1284.

²⁵⁰ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 499. – Стор. 449.

²⁵¹ Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 491. – Стор. 684.

²⁵² Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 531. – Стор. 442.

²⁵³ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 507. – Стор. 3584.

Оксана Вінниченко.

**Формуляр шляхетського заповіта першої половини XVIII століття
(спроба дипломатичного аналізу).**

У статті розглядається формуляр заповіту на прикладі тестаментів, укладених шляхтою Руського воеводства і вписаних до реляційних книг Львівського й Перемишльського гродських судів у першій половині XVIII ст. На цей час внутрішня структура заповіту вже набула усталених форм і залишалася незмінною. Тестаменти склалися з трьох основних частин (протокол, контекст і есхатокол), котрі поділялись на низку окремих складових-формул: інвокація (звернення до Божого імені), інтитуляція (зазначення імені і коротких відомостей про тестатора), арєнга (філософсько-релігійні розважання щодо загальних мотивів укладення заповіту), диспозиції (конкретні розпорядження тестатора), санкція (вказівки щодо покарання порушника заповіту), короборація (пояснення засобів засвідчення), датація (місце і час укладення), різного роду додатки, субскрипція (підпис заповідача) та тестація (підписи свідків).

Oksana Vynnychenko.

**Nobility Testament Data Card of the First Half of the XVIII c.
(An Attempt of a Diplomatic Analysis).**

In the articles the testament data card exemplified by the last wills made by nobility of the Ruskie Voivodeship and recorded in the minutes of L'viv and Peremyshl town courts in the first half of the XVIII c. is examined. Until that time the last will's internal structure forms had already been shaped and remained constant. Testaments consisted of three basic parts (the protocol, context, and eschatocol), which fell into a number of separate constituent formulas, such as: invocation (the appeal to the Divine name), entitlement (the indication of the name and brief information about the testator), arenga (philosophical-religious considerations as to the general motives of testament making), dispositions (concrete orders of the testator), sanction (instructions about the punishment of the testament breaker), corroboration (explanation of the testification means), datation (place and time of testament making), miscellaneous supplements, subscription (the signature of the testator) and testation (signatures of witnesses).

ПОХОДЖЕННЯ ДРІБНОЇ ШЛЯХТИ КОРОСТИШІВ- СЬКОГО МАЄТКУ ГРАФІВ ОЛІЗАРІВ (НА ПРИКЛАДІ ДОБРОВОЛЬСЬКИХ ГЕРБА ДЕМБНО)

Коростишівський маєток графів Олізарів належав наприкінці XVIII та впродовж першої третини XIX ст. до найбільших володінь в Радомишльському повіті Київської губернії¹. Він сформувався ще в XVI – XVII ст. та належав з тих часів давньому місцевому панському роду Олізарів-Волчковичів². Нащадки та спадкоємці цього роду, Філіп-Нереуш та його син Густав Олізари, користувалися в досліджуваний період графським титулом та належали до місцевої аристократії³. Безперервне володіння Олізарами-Волчковичами Коростишівським маєтком упродовж близько трьохсот років є цікавою особливістю цього володіння, яка могла бути важливим чинником, що впливав на процеси формування родового складу дрібної шляхти на тих теренах. Враховуючи, що Олізари-Волчковичі володіли також маєтками на Волині та на Пінщині⁴, можна припустити, що поруч із місцевими родами, які здавна мешкали в Коростишівському маєтку, мав би бути і значний відсоток дрібної шляхти волинського та білоруського походження або таких, що, принаймні, потрапили на Київське Полісся з тих теренів. Метою цієї статті є дослідження дрібної шляхти Коростишівського маєтку на прикладі роду Добровольських герба Дембно з с. Романівка.

Про дрібну шляхту Коростишівського маєтку ще не було публікацій. Однак зазначимо, що на теренах цього володіння впродовж кінця XVIII – першої третини XIX ст. мешкали та мали родинні зв'язки кілька родів з Радомишльського пов., яким присвятили свої дослідження С.Лисенко (Незабитовські герба Любич)⁵ та Л.Тимошенко (Осецькі герба Доленга)⁶. В цьому ж контексті згадаємо також публікації В.Мойсієнка, О.Васяновича й Л.Долгополової про Меленевських герба Топач⁷ та Г.Булах про Шпаковичів герба Одинець⁸. Відомості про походження окремих шляхетських родів, пов'язаних із теренами Радомишльського пов., містяться в публікаціях В.Антоновича⁹, А.Ролле¹⁰, О.Фотінського¹¹, Н.Яковенко¹² та гербівників А.Бонєцького¹³, гр. С.Уруського¹⁴, Є.Чернецького¹⁵. Огляд краєзнавчих публікацій, присвячених Радомишльському повіту, здійснив Л.Тимошенко¹⁶.

Джерельною основою дослідження родоводу Добровольських герба Дембно стала справа про їхнє дворянське походження, що зберігається в Державному архіві Київської області та містить документи, які охоплюють XVIII – першу половину XIX ст.¹⁷. Відомості з цього джерела вдалося доповнити даними з родовідної книги дворян Київської губернії з того ж архіву¹⁸, а також з метричних книг Брусилівського костюлу, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ)¹⁹.

Гербівники не подають відомостей про Добровольських герба Дембно²⁰. Навіть останні, узагальнюючі публікації, наприклад, Тадеуша Гайла, що фіксують двадцять

п'ять родів Добровольських різних гербів, не згадують цього роду²¹. На нашу думку, це є свідченням тривалого мешкання Добровольських герба Дембно на українських теренах. Припускаємо, що цей рід є відгалуженням роду Добровольських іншого герба, а герб Дембно вони почали використовувати через шлюб свого предка із шляхтянкою цього герба. Проте, напевно, можуть бути й інші пояснення цього факту.

Два зображення герба Дембно, які пов'язані з родом Добровольських та походять з кінця XVIII – початку XIX ст., мають між собою суттєві відмінності. Зображення герба Дембно, яке відклалося в справі про доведення дворянського походження Добровольськими²², близьке до форми, яка була подана в гербівнику Каспра Несецького²³. Інше зображення, вміщене разом з коротким викладом доказів дворянського походження Добровольських, є в родовідній книзі дворянства Київської губернії за 1803 рік²⁴. Під зображенням герба поданий його опис: “В красном поле на щите равной длины и ширины крест, внизу на левой стороне Белой Абданк, на шлеме между двумя буйловыми рогами церковный крест”²⁵. Головна відмінність цього зображення від попереднього полягає в тому, що хрест у щиті є не окремою фігурою, а ділить щит на чотири поля²⁶. Зараз важко з'ясувати, що ж більше вплинуло на відмінності між зображеннями, – гербова традиція цього роду, смаки художника чи зображення у відомих на той час гербівниках.

Гілка Добровольських герба Дембно, яку ми дослідили, була започаткована Домініком Добровольським, який жив у першій половині XVIII ст. і був одружений з Анною Мінаковською²⁷. Домінік Добровольський міг бути слугою буського стольника Тадеуша Галецького або мав із ним якісь родинні пов'язання, бо 7 січня 1715 р., згідно із тестаментом Галецького, він став одним із його спадкоємців²⁸. Частина села Городища на Волині у Кременецькому повіті, яку він згодом успадкував по Галецькому, була невеликою (вісім селянських дворів)²⁹. Про Тадеуша Галецького відомо, що він не мав прямих спадкоємців³⁰. Судячи з документів, які подали нащадки Домініка Добровольського на початку XIX ст., він не мав інших маєтків, отже належав до часткової шляхти. З пізніших документів, що безпосередньо стосуються Домініка, відомо, що 2 січня 1766 р. та 28 липня 1770 р. він та його сини Якуб і Вавжинець, разом з іншими частковими власниками с. Городище, поквитовали в Житомирському гродському суді Домбровського і Чепельовського (?)³¹.

5 січня 1782 р. Добровольські разом з іншими частковими власниками Городищ продали свої маєтки Онуфрієві Новицькому за загальну суму 30000 польських злотих. З цього запису видно, хто ж був спадкоємцем Домініка Добровольського. Першими згадуються сини Домініка Якуб (Яків) і Вавжинець (Лаврентій). Сином Якуба – Анджеєві, Янові і Базилеві – Новицький мав сплатити 1000 злотих, а синові Вавжинця – Юзефові – 250 злотих. Спадщина Якуба була більшою, бо він був старшим за Вавжинця. Найменшу суму – всього 200 злотих – мав отримати Анджеєв, син Ігнація-Петра, онук Міхала. Очевидно, що батько Анджеєв – Ігнацій-Пйотр, сучасник Якуба і Вавжинця, – міг бути лише їх небожем. Отже, Міхал був сином Домініка і, напевно, старшим, бо вже мав онука, коли його брати мали лише синів³².

Внаслідок продажу частки Городищ знизився соціальний статус Добровольських. Уже в 1770-ті рр. вони, напевно, були дрібними службовцями або чиншовиками в сільці Романівка Коростишівського маєтку Олізара. Про це свідчить, наприклад, хрещення в 1774 р. Анджеєв, старшого сина Якуба, у греко-католицькій церкві села Вільня, до парафії якої належала Романівка³³. Короткі відомості про Вільню, Романівку та їх околиці подає Л.Похилевич³⁴. Чиншові відносини між Олізарами та Добровольськими

полягали в тому, що Олізар надав Добровольським у спадкове користування одну чи кілька садиб та певну кількість землі. За це Добровольські мали щорічно сплачувати Олізарові певну фіксовану суму грошей (т. зв. чинш) та могли виконувати ще певні обов'язки, пов'язані з управлінням маєтком (нагляд за виконанням селянами панщини, різними будівельними роботами, охорона та супровід панського майна тощо)³⁵. Отже, володіння часткою села Городище у Кременецькому повіті давало Добровольським дуже незначний прибуток. Напевно, неможливість розподілити такий невеликий маєток між багатьма спадкоємцями і примусила Добровольських продати свою частку Городищ. Таким чином, 1782 р. Добровольські втратили статус часткової шляхти – хоча й дрібних, але, все ж, дідичів. По тому Добровольські цілковито перетворюються на чиншову шляхту, з якої виходили, переважно, економи та інші дрібні службовці панських маєтків, дрібні чиновники, військові, духівництво, майбутня інтелігенція. Проте ми бачимо, що *de facto* Добровольські стали чиншовиками значно раніше 1782 року.

Коло покровителів та особистих зв'язків Добровольських у середовищі місцевої аристократії та земянства (середньої шляхти) до певної міри демонструє свідоцтво дванадцяти благородних осіб. В цьому документі засвідчувалося, що їхні батько і дід мали маєток у Кременецькому пов. Волинського воєводства і вели життя шляхетське, а на той час мешкали в добрах литовського підчашія Олізара – с. Романівка. 20 червня 1798 р. у Житомирі свідоцтво підписали литовський підчаший, дійсний статський радник і кавалер польських орденів граф Філіп Олізар, граф і кавалер Юзеф Олізар, любецький староста і кавалер Юзеф Богуш, генерал-майор кавалерії Рох Єрлич, Ян Скочиляс-Пясецький, Никифор Проскура-Суцанський, Марцин Корвін-Мілевський, поручик Францішек Пашковський, овруцький граничний коморник Казимир Стефанський, коротецький (?) староста, житомирський скарбник, полковник коронних військ, підкоморій Радомишльського повіту Кшиштоф Чайковський, камергер польського двору, повітовий хорунжий Антоній Богданович, шамбелян і кавалер ордена св. Станіслава Казимир Рокитницький (?), граничний коморник Радомишльського пов. Шимон Мечковський³⁶. Слід зауважити, що механізм отримання такого документа міг і не передбачати особистих контактів прохачів (у цьому випадку Добровольських) з особами, які його підписали. Це припущення виникає на підставі масового характеру такого типу документів, які слугували поширеним доказом дворянського походження та подавалися дрібною шляхтою до дворянських депутатських зібрань³⁷.

Значення цього, порівняно невеликого, періоду – 1715-1782 рр. – в історії Добровольських герба Дембно дуже значне. Завдяки володінню цим дрібним маєтком із селянами, сини та онуки Домініка Добровольського, згідно із законами Російської імперії, спромоглися довести своє дворянське походження і, що важливо, не були декласовані в 1830-1840-х рр., коли тисячі таких же шляхетських родин записано до міщан та однодворців, а згодом – до селян. Дворянський статус, який мала більшість нащадків Домініка Добровольського аж до 1917 р., давав їм право на отримання відповідної освіти та відкривав шлях до державної служби.

Нащадки Домініка Добровольського хоча й належали до чиншової шляхти, проте були досить активними щодо обстоювання своїх шляхетських прав. Попри чималі перешкоди, особливо щодо грошей, вони спромоглися не тільки подати у 1802 р. клопотання про визнання їх дворянами до Київського дворянського депутатського зібрання (що коштувало, як на ті часи, чималих грошей), але й зібрати документальні докази свого шляхетського походження. Двічі – 3 березня 1803 р. та 17 жовтня 1832 р. – Київське дворянське депутатське зібрання визнавало за ними дворянські права³⁸. Серед

зібраних доказів Добровольські, зокрема, подали зображення та опис герба Дембно, яким вони печаталися³⁹. Проте на них чекало найбільше випробовування: зберегти свої права під час першої хвилі декласації дрібної шляхти в 1832-1833 рр., а потім довести свої дворянські права перед Київською губерніальною, а з 1840 р. – й Центральною ревізійними комісіями. Надзвичайно упереджена діяльність цих комісій спричинилася до декласації десятків тисяч шляхетських родів на теренах Київської, Волинської та Подільської губерній⁴⁰, проте Добровольські герба Дембно спромоглися зібрати додаткові докази свого дворянського походження, й 24 вересня 1845 р. Сенат Російської імперії своїм указом за № 6477 підтвердив їхні дворянські права⁴¹. Завдяки цьому рішення Добровольські не втратили дворянський статус та, значною мірою, належність до римо-католицького обряду аж до 1917 р.

Отже, з наявних відомостей видно, що родина Добровольських герба Дембно з початку XVIII ст. і до початку 1780-х рр. належала до часткової шляхти Кременецького повіту Волинського воєводства. Через розгалуження родини цей невеличкий маєток уже в середині XVIII ст. не міг утримувати її власників. Така ситуація примусила Добровольських шукати додаткових заробітків. Це призвело до переїзду частини родини до Коростишівського маєтку Олізарів, де Добровольські, ймовірно, спочатку виконували певні дрібні функції з управління маєткам (уже в 1770-х рр.), а згодом, особливо після продажу спільного маєтку, осіли в сільці Романівка як чиншова шляхта. Таким чином, на прикладі роду Добровольських герба Дембно ми простежили шлях, яким пройшла частина дрібної шляхти Коростишівського маєтку, а саме та, що походила з Волині. Соціальна історія цього роду демонструє також і мотивацію такого переїзду, пов'язану із здрібнінням статків часткової шляхти та перетворенням її нащадків на чиншовиків. Далі ми подаємо наявні відомості про представників романівської гілки Добровольських герба Дембно.

Поколінний розпис Добровольських герба Дембно (XVIII – початок XX ст.)

I.

1. Домінік (?-?), спадкоємець буського стольника Тадеуша Галецького, власник частини маєтку в Городищах Кременецького повіту Волинського воєводства. Дружина: Анна з Мінаковських. Діти: Міхал (?), Вавжинець і Якуб⁴².

II.

2. Міхал, ймовірно, був старшим сином Домініка. Діти: Ігнацій-Пйотр⁴³.

3. Якуб-Вавжинець (1745-1795-?), син Домініка і Анни з Мінаковських, власник частини Городища, згодом – чиншовий шляхтич у маєтку Романівка, який належав Філіпові-Нереушу Олізару. Дружина: Гелена з Камінських (1755-1795-?), дочка Марціна Камінського. Діти: Анджей, Ян і Базиль⁴⁴.

4. Вавжинець (1755-1795-?), син Домініка і Анни з Мінаковських, власник частини Городища. Під час ревізії 1795 р. записаний з родиною у маєтку Філіпа-Нереуша Олізара с. Романівка серед чиншової шляхти⁴⁵. Був двічі одруженим. У першому шлюбі з Розалією (1759-1795-?), дочкою Анджея, мав сина Юзефа, який помер малим, та трьох дочок: Барбару, Юстину і Розалію⁴⁶. В другому шлюбі був з Маріанною з Ковальських⁴⁷ мав сина Юзефа⁴⁸. Свого часу не подав разом з іншими родичами документи

на дворянство, бо не мав синів і не хотів цим займатися, тому не був визнаний у дворянстві 1803 р. Після народження сина невдовзі помер⁴⁹.

III.

5. Ігнацій-Пйотр (?-1762-1782-?), син Міхала, власник частини Городища. Діти: Анджей (?-1782-?)⁵⁰.

6. Анджей (1774-1832-?), син Якуба і Гелени з Камінських. 19 серпня 1774 р. був охрещений у Вільнянській парафіяльній церкві. Хрещення Анджая здійснив священник Іоанн Венгринович. Хрещені батьки: Ян Клюковський і Марія Твардовська з Романівки. В 1802 р. згадується одруженим, проте дітей не мав. Мешкав у с. Романівка, і кріпаків у його володінні не було. 3 березня 1803 р. Київське дворянське депутатське зібрання визнало за ним права і привілеї дворянства Російської імперії. Учасник війни 1812 р. з Наполеоном. Був обраний на посаду чиновника “для доставлення волонтерів до військових частин і прокормлення військ в г. Минск равно к собранию разных запасов и подвод к подвижному Магазейну 2-й Армии”. Під час ревізії 23 червня 1816 р. був записаний разом із родиною серед шляхти с. Романівка (цей документ засвідчив шляхетський намісник с. Романівка Бартломеї Левковський, син Теодора). Дружина: Анна з Клосовських (Колосовських) (1786-1832-?), дочка Миколая Клосовського. Діти: сини Адам, Даніель, Олександр, Ян та дочки Магдаліна, Текля, Розалія, Катажина⁵¹.

7. Ян (1776-1816-?), син Якуба і Гелени з Камінських. 4 серпня 1776 р. був охрещений у Вільнянській парафіяльній церкві. Хрещення Яна здійснив священник Никифор Пйотровський. Хрещені батьки: Ян Дзядевич і Катажина Недашковська⁵². 26 червня 1795 р. під час ревізії був записаний з родиною батька в маєтку Філіпа-Нереуша Олізара с. Романівка серед чиншової шляхти⁵³. В 1802 р. ще не був одруженим. Мешкав у с. Романівка й кріпаків у його володінні не було. 3 березня 1803 р. Київське дворянське депутатське зібрання визнало за ним права і привілеї дворянства Російської імперії⁵⁴. 23 червня 1816 р. під час ревізії згадується у родині рідного брата Анджая в Романівці. Тоді все ще не був одруженим⁵⁵. 26 травня 1832 р. згадується нежонатимтим у “фамілійному списку” дворян Добровольських з Романівки⁵⁶.

8. Базиль (1780-1860), син Якуба і Гелени з Камінських. 12 квітня 1781 р. його охрестив вільнянський парох Никифор Пйотровський. Хрещені батьки: Теодор Кулевський і Анна Ольшевська. Свідки: Самсон Родкевич і Анастасія Твардовська⁵⁷. Під час ревізії 1795 р. був записаний з родиною батька у маєтку Філіпа-Нереуша Олізара с. Романівка серед чиншової шляхти⁵⁸. В 1802 р. ще не був одруженим. Мешкав у с. Романівка, й кріпаків у його володінні не було. 3 березня 1803 р. Київське дворянське депутатське зібрання визнало за ним права і привілеї дворянства Російської імперії⁵⁹. В “ревізійській сказці” 23 червня 1816 р. записаний з родиною серед шляхти с. Романівка⁶⁰. 26 травня 1832 р. згадується з родиною у “фамілійному списку” дворян Добровольських з Романівки⁶¹. Помер удівцем 15 лютого 1860 р. від старості. Його поховали 17 лютого на Брусилівському парафіяльному кладовищі. Дружина: Олександра з Бялоцьких (1788-1832-?)⁶². Діти: сини Пйотр і Анджей та дочка Анастасія за Подвишинським⁶³.

9. Юзеф (?-1782-?), син Вавжинця і Розалії. В умові продажу Добровольськими 5 січня 1782 р. своїх частин Городищ Онуфрію Новицькому за 30000 злотих зазначалося, що останній мав сплатити Юзефові, синові Вавжинця Добровольського, 250 злотих⁶⁴.

10. Барбара (1779-1795-?), дочка Вавжинця і Розалії Добровольських. Згадується у родині батьків під час ревізії 1795 р.⁶⁵

11. Юстина (1782-1795-?), дочка Вавжинця і Розалії Добровольських. Згадується у родині батьків під час ревізії 1795 р.⁶⁶

12. Розалія (1788-1795-?), дочка Вавжинця і Розалії Добровольських. Згадується у родині батьків під час ревізії 1795 р.⁶⁷

13. Юзеф (1803/1804-1832-?), син Вавжинця і Маріанни з Ковальських. 23 червня 1816 р. згадується у родині рідного дядька Базиля Добровольського, сина Якуба, серед шляхти с. Романівка⁶⁸. 30 вересня 1832 р. Анджей Добровольський, син Якуба, онук Домініка, засвідчив у Радомишльському повітовому суді, що Юзеф Добровольський є сином Вавжинця, онуком Домініка, від другого шлюбу Вавжинця Добровольського з Маріанною Ковальською⁶⁹. 17 жовтня 1832 р. Київське дворянське депутатське зібрання визнало за ним права і привілеї дворянства Російської імперії⁷⁰.

IV.

14. Анджей (?-1782-?), син Ігнація-Пйотра⁷¹.

15. Адам (1804-1832-?), син Анджея і Анни з Клосовських. Народився 2 лютого 1804 р. і був охрещений в Брусилівському костьолі. 23 червня 1816 р. згадується у родині батьків під час ревізії у с. Романівка. 17 жовтня 1832 р. Київське дворянське депутатське зібрання визнало за ним права і привілеї дворянства Російської імперії⁷².

16. Даніель (1808-1832-?), син Анджея і Анни з Клосовських. Народився 10 грудня 1808 р. і був охрещений в Брусилівського костьолі. 23 червня 1816 р. згадується у родині батьків під час ревізії у с. Романівка. 17 жовтня 1832 р. Київське дворянське депутатське зібрання визнало за ним права і привілеї дворянства Російської імперії⁷³.

17. Олександр (1812-1832-?), син Анджея і Анни з Клосовських. Був охрещений у Коростишівському костьолі. 23 червня 1816 р. згадується у родині батьків під час ревізії у с. Романівка⁷⁴. 1824 року, коли йому було 11 років, вступив до Любарського повітового училища⁷⁵. Навчався в ньому до 4-го класу “при поведенні добропорядочном”⁷⁶. В 1829 р. закінчив повний курс наук. Вивчав Закон Божий і “нравочение”, мови: російську, латину, німецьку і французьку, риторику, логіку, загальну історію, науку про торгівлю, алгебру, геометрію, фізику, фізичну географію, хімію, технологію, сільське господарство, садівництво, ботаніку, мінералогію, домашні вправи та топографію. З усіх предметів його знання були оцінені як добрі, окрім ботаніки і мінералогії, які він знав “посередственно”⁷⁷. 17 жовтня 1832 р. Київське дворянське депутатське зібрання визнало за ним права і привілеї дворянства Російської імперії⁷⁸. 8 червня 1839 р. мешканці с. Романівка дворяни Олександр Петровський, Текля Клосовська, Ян Добровольський, Томаш Клосовський, селянин Миколай Слободяник і однодворець Фелікс Петницький засвідчили, що: 1) Олександр народився навесні 1812 р; 2) його охрестив священник Олександр Лотоцький із с. Водотії; 3) він є законним сином Анджея і Анни Добровольських; 4) його хрещеними батьками були Ян Добровольський і Маріанна, дружина Томаша Клосовського⁷⁹.

18. Магдаліна (1812-1816-?), дочка Анджея і Анни з Клосовських. 23 червня 1816 р. згадується у родині батьків під час ревізії у с. Романівка⁸⁰.

19. Текля (1815-1832-?), дочка Анджея і Анни з Клосовських. 26 травня 1832 р. згадується у “фамілійному списку” дворян Добровольських з Романівки⁸¹.

20. Розалія (1818-1832-?), дочка Анджея і Анни з Клосовських. 26 травня 1832 р. згадується у “фамілійному списку” дворян Добровольських з Романівки⁸².

21. Ян (1820-1859-?), син Анджея і Анни з Клосовських. Народився 12 вересня 1820 р. і був охрещений в Брусилівському костьолі. 17 жовтня 1832 р. Київське дворянське депутатське зібрання визнало за ним права і привілеї дворянства Російської імперії⁸³. Одружився 1850 р. з удовою Цецилією з Павелковських Войцеховською (нар. 1823 р.), дочкою дворян Бенедикта і Доміцелі з Панських Павелковських. Вінчання відбулося в Брусилівському костьолі 24 вересня 1850 р.⁸⁴. Діти: сини Антоній і Бернад та дочки Мар'яна і Емілія⁸⁵.

22. Катажина (?-1850-?), дочка Анджея і Анни з Клосовських. Одружилася 1850 р. з дворянином Габріелем Цилінським (нар. 1825 р.), сином дворян Францішка і Катажини з Варчинських Цилінських. Вінчання відбулося в Брусилівському костьолі 15 жовтня 1850 р.⁸⁶.

23. Пйотр (1812-1887), син Базиля і Олександри з Бялоцьких. Народився 29 липня 1812 р. і був охрещений в Брусилівському костьолі. 23 червня 1816 р. записаний під час ревізії у родині батьків у с. Романівка⁸⁷. 26 травня 1832 р. згадується у “фамілійному списку” дворян Добровольських з Романівки⁸⁸. 17 жовтня 1832 р. Київське дворянське депутатське зібрання визнало за ним права і привілеї дворянства Російської імперії⁸⁹. Дружина: Анна з Пйотровських (1822-1858), яка померла 27 червня 1858 р. від сухот. Її поховали 29 червня на Брусилівському парафіяльному кладовищі⁹⁰. Пйотр помер 25 березня 1887 р. від старості. Його поховали 28 березня на Брусилівському кладовищі⁹¹. Діти: Станіслав і Алоїзій⁹².

24. Анастасія (1811-1860-?), дочка Базиля і Олександри з Бялоцьких. Згадується в родині батьків під час ревізії 23 червня 1816 р. у с. Романівка⁹³. Чоловік: Подвишинський⁹⁴.

25. Анджей (1823-1889), син Базиля і Олександри з Бялоцьких. Народився 3 грудня 1823 р. і був охрещений в Брусилівському костьолі⁹⁵. 26 травня 1832 р. згадується у “фамілійному списку” дворян Добровольських з Романівки⁹⁶. 17 жовтня 1832 р. Київське дворянське депутатське зібрання визнало за ним права і привілеї дворянства Російської імперії⁹⁷. Помер 10 жовтня 1889 р. в с. Романівка від старості. Його поховали 12 жовтня на Брусилівському кладовищі. Був одружений на православній, тому і його діти, згідно з тогочасними законами Російської імперії, всі були охрещені за православним обрядом⁹⁸.

V.

26. Мар'яна (1852-1912), дочка Яна і Цецилії з Павелковських. У першому шлюбі була за Радкевичем. По його смерті вдруге одружилася в 1887 р. з удівцем дворянином Францішком Чарнецьким (1842-1887-?), сином Домініка і Анелі з Маковських. Її вінчання відбулося в Брусилівському костьолі 25 серпня 1887 р.⁹⁹. Померла 20 березня 1912 р. від “старческого истощения” в с. Романівка. Її поховали 22 березня на Брусилівському римо-католицькому кладовищі¹⁰⁰.

27. Антоній (1854-1911), син Яна і Цецилії з Павелковських. Народився 16 січня 1854 р. в с. Романівка. 17 січня того ж року його охрестили в Брусилівському костьолі¹⁰¹. Помер 17 березня 1911 р. у с. Романівка від запалення легенів. Його поховали наступного дня на Брусилівському римо-католицькому кладовищі. Дружина: Клара з Добровольських. Діти: Олександр та Юлій¹⁰².

28. Бернард (1857-1887-?), син Яна і Цецилії з Павелковських. Народився 19 травня 1857 р. в с. Романівка. 20 травня того ж року його охрестили в Брусилівському костьолі¹⁰³. Дружина: Станіслава з Родкевичів. Діти: Анелія¹⁰⁴.

29. Емілія (1859-?), дочка Яна і Цецилії з Павелковських. Народилася 26 жовтня 1859 р. в с. Романівка. 27 жовтня того ж року її охрестили в Брусилівському костьолі¹⁰⁵.

30. Станіслав (?-1858-перед 1887), син Пйотра і Анни з Пйотровських¹⁰⁶.

31. Алоїзій (?-1858-1887-?), син Пйотра і Анни з Пйотровських¹⁰⁷. Дружина: Кароліна з Шиманських. Діти: сини Антоній і Томаш та дочки Ядвіга і Мар'яна.

VI.

32. Олександр (1888-1930-?), син Антона і Клари з Добровольських. 13 листопада 1911 р. в Брусилівському костьолі відбулося його вінчання з міщанкою Юзефою Дідковською (1888-1911-?), дочкою Стефана і Антоніни з Ольшевських із с. Озеряни¹⁰⁸. Діти: син Адольф та дочки Роза і Яніна.

33. Юлій (?-1911-?), син Антона і Клари з Добровольських¹⁰⁹.

34. Анелія (1895-1912-?), дочка Бернарда і Станіслави з Родкевичів. 7 жовтня 1912 р. в Брусилівському костьолі відбулося її вінчання з міщанином м. Житомир, мешканцем с. Грубське Ходорківської римо-католицької парафії Іполитом Пйонткевичем (1885-1912-?), сином Яна і Катажини з Топольницьких Пйонткевичів¹¹⁰.

35. Ядвіга (1879-1886), дочка Алоїзія і Кароліни з Шиманських. Померла 16 лютого 1886 р. від сухот. Через два дні її поховали на Брусилівському кладовищі¹¹¹.

36. Мар'яна (1881-?), дочка Алоїзія і Кароліни з Шиманських. Народилася 15 вересня 1881 р. Наступного дня її охрестили в Брусилівському костьолі¹¹².

37. Антоній (1887-?), син Алоїзія і Кароліни з Шиманських. Народився 28 березня 1887 р. Того ж дня його охрестили в Брусилівському костьолі¹¹³.

38. Томаш (1888-?), син Алоїзія і Кароліни з Шиманських. Народився 20 грудня 1888 р. Через два дні його охрестили в Брусилівському костьолі¹¹⁴.

VII.

39. Роза (1912-?), дочка Олександра і Юзефи з Дідковських. Народилася 23 серпня 1912 р. в с. Романівка. 26 серпня того ж року її охрестили в Брусилівському костьолі¹¹⁵.

40. Адольф (1913-?), син Олександра і Юзефи з Дідковських.

41. Яніна (?-?), дочка Олександра і Юзефи з Дідковських.

¹ Чернецький Є. Аристократичний сегмент у складі землевласників Радомишльського повіту (кінець XVIII ст. – перша третина XIX ст.): критерії статусу та їхнє застосування // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. – Том п'ятнадцятий. – С. 54.

² Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период. – Біла Церква: Вид. О.В.Пшонківський, 2007. – С. 428; Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л.И.Похилевич. – Біла Церква, 2005. – С. 115-117.

³ Чернецький Є. Аристократичний сегмент... – С. 54.

⁴ Puiaski K. Kronika polskich rodyw szlacheckich Podola, Woynia i Ukrainy. Tom II / Wstkr, opracowanie tekstu, przypisyw oraz indeksu T. Epsztein i Si. Gyrzycski. – Warszawa, 2004. – S. 162.

⁵ Лисенко С.М. “Радомишльська” лінія роду Незабитовських сер. XVIII – сер. XX ст.: генеалого-біографічне дослідження // Житомирщина крізь призму століть. – Житомир, 1997. – С. 126-131.

⁶ Тимошенко Л. Осецька шляхта: причинки до історії давнього поліського роду // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква. – С. 89-98.

⁷ Мойсієнко В., Васянович О., Долгополова Л. Мелені і меленівці. – Житомир, 2007. – 64 с.

⁸ Булах Г. Гілка генеалогічного дерева роду Шпаковичів // Правобережний щорічник. – Біла Церква, 2003. – С. 45-48 та вклейка “Рід Шпаковичів герба Одинець на Чоповичах, Скуратах, Вербовій, Липках й Вербівці” між с. 48 і 51.

⁹ Антонович В.Б. Содержание актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России. Ч. IV, т. 1. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России (1442-1760 гг.) / Под ред. В.Б.Антоновича. – К., 1867. – С. 1-62. Див. також окремий відбиток цієї передмови: Антонович В.Б. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К., 1867. – 62 с.

¹⁰ Antoni J. Dzieje szlachty okolicznej w owruckim powiecie // Biblioteka Warszawska. – 1881. – Т. 2. – S. 19-39, 183-200, 352-367.

¹¹ Фотинский О. Очерк истории мелкого дворянства овручско-житомирского в эпоху польского режима (XII – XVIII вв.) // Волыньские епархиальные ведомости. – 1900. – № 7. – С. 232-233.

¹² Яковенко Н.М. Бояри-шляхта із Заушшя // Старожитності. – 1991. – № 5. – С. 10-12; Ї ж. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 416 с.

¹³ Herbarz polski. Część I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Tomy I-XVI / Ułożył i wydał Adam Boniecki. – Warszawa, 1899-1913.

¹⁴ Uruski hr. S., Kosinski A.-A., Wlodarski A. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. T. I-XV. – Warszawa, 1904-1931.

¹⁵ Правобережний гербівник. Т. II-III / Укладач Є. Чернецький. – Біла Церква, 2006-2007.

¹⁶ Тимошенко Л. Праці Лаврентія Похилевича з краєзнавства Київщини в контексті історіографічного досвіду XIX – початку XXI ст. // Похилевич Л.І. Краєзнавчі праці. – Біла Церква, 2007. – С. IX-XXVII.

¹⁷ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 782, оп. 1, спр. 3483, 149 арк.

¹⁸ ДАКО, ф. 782, оп. 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. (далі – ЦДІАК України), ф. 1040, оп. 1, спр. 102, 113, 126, 127, 132, 134, 193, 196, 205, 210, 215, 305, 310.

²⁰ Dunin-Borkowski J.-S., hr. Spis nazwisk szlachty polskiej. – Warszawa: Jasiencyk, 1997. – S. 75; Ciechanowicz J. Rody rycerskie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tom II (A-D). – Rzeszów, 2001. – S. 325-328.

²¹ Gajl T. Herbarz polski od średniowiecza do XX wieku. – Gdansk: L&L, 2007. – S. 426.

²² ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 15.

²³ Частина зображень гербів з гербівника Несецького подано в “Малороссийском Гербовнике”, зокрема, і Дембно. Див.: Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский Гербовник. – К., 1993. – С. XXI.

²⁴ ДАКО, ф. 782, оп. 2, спр. 344, арк. 677.

²⁵ Там само.

²⁶ Про поділ щита “хрестом” див.: Дворянские роды Российской империи. – Санкт-Петербург, 1993. – Том первый. – С. 30.

²⁷ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 11.

²⁸ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 59.

²⁹ Там само.

³⁰ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 64.

³¹ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 59.

³² Там само.

³³ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 7.

³⁴ Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л.И.Похилевич. – Біла Церква: Вид. О.В.Пшонківський, 2005. – С. 120-121.

³⁵ Пор. з обов'язками дрібної шляхти в Білоцерківському маєтку графів Браницьких: Правобережний гербівник. Том I. Шляхта Васильківського, Таращанського та Звенигородського повітів / Уклав Є. Чернецький. – Біла Церква, 2006. – С. 10-12.

³⁶ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 5, 12-13.

³⁷ Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок ХХ ст.). Джерела, структура стану, роди. – Біла Церква, 2007. – С. 36-38, 46.

³⁸ ДАКО, ф. 782, оп. 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв.

³⁹ Подаємо тут цей опис, який (як і зображення) відповідає типовому вигляду герба Дембно: “в красном поле на щите равной длины и ширины крест, внизу на левой стороне Белой Абданк, на шлеме между двумя буйволовыми рогами церковный крест” (ДАКО, ф. 782, оп. 2, спр. 344, арк. 677).

⁴⁰ Про це більше див.: Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія. – Біла Церква, 2007. – Вид. 2-ге. – С. 15-61.

⁴¹ Список дворян Киевской губернии. – К., 1906. – С. 72.

⁴² ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 11, 59; 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв.

⁴³ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 59.

⁴⁴ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 23, 59; оп. 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв.

⁴⁵ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 23.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 52.

⁴⁸ ДАКО, ф. 782, оп. 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв.

⁴⁹ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 52.

⁵⁰ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 59.

⁵¹ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 5, 7, 23, 31 зв.-32, 59, 87; оп. 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв.

⁵² ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 9.

⁵³ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 5, 23.

⁵⁴ ДАКО, ф. 782, оп. 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв.

⁵⁵ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 31 зв.-32.

⁵⁶ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 49 зв.

⁵⁷ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 97-97 зв.

⁵⁸ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 23.

⁵⁹ ДАКО, ф. 782, оп. 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв.

⁶⁰ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 31 зв.-32.

⁶¹ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 49 зв.

- ⁶² ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 31 зв.-32.
- ⁶³ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 134, арк. 26 зв.
- ⁶⁴ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 59.
- ⁶⁵ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 23.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 31 зв.-32.
- ⁶⁹ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 52.
- ⁷⁰ ДАКО, ф. 782, оп. 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв.
- ⁷¹ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 59.
- ⁷² ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 31 зв.-32; оп. 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв.
- ⁷³ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 31 зв.-32, 34; оп. 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв.
- ⁷⁴ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 31 зв.-32.
- ⁷⁵ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 47.
- ⁷⁶ ДАКО, ф. 782, оп. 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв.
- ⁷⁷ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 47.
- ⁷⁸ ДАКО, ф. 782, оп. 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв.
- ⁷⁹ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 91-91 зв.
- ⁸⁰ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 31 зв.-32.
- ⁸¹ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 49 зв.
- ⁸² Там само.
- ⁸³ ДАКО, ф. 782, оп. 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв.
- ⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 102, арк. 30 зв.
- ⁸⁵ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 34; оп. 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв; ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 102, арк. 30 зв.
- ⁸⁶ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 102, арк. 31.
- ⁸⁷ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 31 зв.-32.
- ⁸⁸ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 49 зв.
- ⁸⁹ ДАКО, ф. 782, оп. 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв.
- ⁹⁰ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 127, арк. 25 зв.
- ⁹¹ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 205, арк. 27.
- ⁹² ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 127, арк. 25 зв.
- ⁹³ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 31 зв.-32.
- ⁹⁴ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 134, арк. 26 зв.
- ⁹⁵ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 34.
- ⁹⁶ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 3483, арк. 49 зв.
- ⁹⁷ ДАКО, ф. 782, оп. 2, спр. 344, арк. 676 зв.-683 зв.
- ⁹⁸ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 215, арк. 30 зв.
- ⁹⁹ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 205, арк. 19 зв.
- ¹⁰⁰ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 310, арк. 25 зв.
- ¹⁰¹ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 113, арк. 86 зв.-87.
- ¹⁰² ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 305, арк. 28.
- ¹⁰³ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 126, арк. 8 зв.-9.
- ¹⁰⁴ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 310, арк. 21 зв.
- ¹⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 132, арк. 8 зв.-9.
- ¹⁰⁶ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 127, арк. 25 зв.
- ¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 305, арк. 24.

¹⁰⁹ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 305, арк. 28.

¹¹⁰ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 310, арк. 21 зв.

¹¹¹ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 196, арк. 24 зв.

¹¹² ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 193, арк. 11 зв.-12.

¹¹³ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 205, арк. 5 зв.-6.

¹¹⁴ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 210, арк. 14 зв.-15.

¹¹⁵ ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 1, спр. 310, арк. 12 зв.-13.

Євген Чернецький.

**Походження дрібної шляхти Коростишівського маєтку графів Олізарів
(на прикладі Добровольських герба Дембно).**

У статті аналізується генеалогія дрібношляхетського роду Добровольських герба Дембно. На цьому прикладі відстежується переселення у XVIII ст. волинської шляхти на терени майбутнього Радомишльського повіту Київської губернії, зокрема, до Коростишівського маєтку графів Олізарів. Акцентується увага на соціально-економічній мотивації переїзду, пов'язаній із здрібнінням статків та зниженням статусу.

Evhenii Chernets'kyi.

**The Origin of the Petty Nobility of Korostyshiv Manor of the Olizary Counts
(at the example of the Dobrovol's'ki's clan of the the arms of Debno).**

In article the genealogy of the petty kin of the Dobrovol's'ki's of the arms of Debno is analyzed. At this example there is traced the resettlement in the XVIII c. of the Volhynian nobility in the future Radomyshl district of the Kiev general-gubernia, in particular, in the Korostyshiv manor of the Olizary counts. The readers' attention is focused on the social and economic motivation of that resettlement, which can be connected with the decrease of property and downturn of status.

ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ “CONFRATERNITATIS STAUROPIGIANAE LEOPOLIENSIS” (1848–1904 рр.)

Дослідникам історії Львівського Успенського братства періоду кінця XVI – першої половини XVIII ст. відомою є практика публікації різного типу документів, які вводились істориками до наукового обігу починаючи ще з середини XIX ст.¹

Метою статті є хронологічна система доступних нам публікацій джерел до історії Львівського Ставропігійного братства. Відтак завданням є огляд рівня археографії тих чи інших збірок опублікованих документів. Це важливо як для характеристики стану джерельної бази на певному історіографічному етапі, так і для з'ясування особливостей археографічної роботи даного етапу, визначення тематики публікацій, принципів відбору джерел для видання і передачі їх тексту. В цьому плані легко простежити археографічні концепції, які відображають спрямованість і рівень вивчення проблеми історії Львівського Успенського братства на тому чи іншому історіографічному етапі.

Серед масиву відомих на сьогодні опублікованих документів до історії церковних братств періоду кінця XVI – початку XVII ст. основне місце посідають публікації з історії Львівського Успенського Братства². За період більше 150 років опубліковано чималий комплекс джерел з історії цього братства, які дозволяють вивчати питання його виникнення, станову структуру, а також соціальну, культурно-просвітницьку та видавничу функції³.

Спроби окреслити спадок і типологізацію церковно-археографічних публікацій до історії Львівського Успенського Ставропігійного братства належать українським історикам І.Крип'якевичу⁴, М.Ковальському⁵, Я.Ісаєвичу⁶, В.Ульяновському⁷, Т.Гошко⁸, В.Кметю⁹, М.Капралю¹⁰, Н.Царьовій¹¹, О.Потимко¹² а також російським дослідникам Ю.Шустовій¹³, О.Фефьоловій¹⁴, С.Лукашовій¹⁵ та ін¹⁶. Однак спеціальних узагальнюючих праць, у яких було б показано весь комплекс відомих на сьогодні опублікованих текстів джерел з даної проблеми, а також простежено еволюцію способів їх археографічної обробки, фактично немає.

Опубліковані документи з історії Львівського Ставропігійного братства можна умовно поділити на декілька видів чи груп, які, своєю чергою, слід віднести до відповідних загальних типів джерел з історії ранньомодерної церкви¹⁷.

До найбільш інформативної групи актових опублікованих джерел передусім відносяться статутні та підтверджувальні грамоти православних архієреїв та королів. Деякі грамоти містили одночасно і текст статуту братства¹⁸. Формулярам цієї групи документів властива класична преамбула, в якій, як правило, згадується, що грамота надається згідно з проханням міщан чи старших братчиків, а також наголошується на праві і бажанні самого архієрея створити братство чи підтвердити його статус. Особливо важливою є основна частина тексту документа, в якій йде мова про надання тих чи інших прав братству (в підтверджувальних грамотах мова йде про їх підтвер-

дження). В основній частині статутних грамот перераховувались головні принципи організації самого об'єднання (так статут від 1 січня 1586 року, підписаний антиохійським патріархом Йоакимом Львівському Успенському братству, містить 41 пункт; за значенням він був на першому місці для Львівського братства): час і місце зборів братчиків, правила смиренної поведінки учасників братських зібрань, розмір вступних і членських внесків до братської казни, про порядок звітів старших братчиків та умови їх переобрання, про підпорядкування братському суду та інші важливі норми функціонування мирянського об'єднання. Третьою текстуальною складовою формуляра грамот є так звана заключна частина, у якій архієрей нормативно погрожував актом відлучення від церкви будь-кому, хто порушить волю владики чи завадить діяльності братства в цілому.

Окрім опублікованих статутних грамот до наукового обігу введено не менш важливі списки членів Львівського Успенського братства, а також документи, що стосуються вступу особи до числа мирянського об'єднання чи виборів з його числа старших братчиків (сеньйорів), вони містились в книгах протоколів засідань. В преамбулах до списку братчиків згадується, як правило, ім'я патріарха, який надав братству право ставропігії (константинопольський патріарх Єремія), далі йде перелік осіб (криторів), які долучились до первинної фундації братства власне при львівській церкві Успення Пресвятої Богородиці. В основній частині тексту джерела хронологічно укладено реєстр осіб, які вписувались до числа братства за вказаним в легенді періодом. Подібні списки склались стосовно і живих і мертвих, інколи у формі пом'яників, які зачитували під час служби божої за упокій душ померлих братчиків.

До актових публікацій документів слід віднести також фінансову документацію Львівського Успенського братства (реєстри прибутків та витрат¹⁹, розрахункові книги, книги контрактів²⁰, описи бібліотечних фондів, а також інвентарі церкви Успення Пресвятої Богородиці у Львові²¹). На думку Василя Ульяновського, такі документи є внутрішньою речовою фіксацією майна певної інституції (в даному випадку львівського братства): від побуту до власне духовного життя (чудотворні ікони, культ святих тощо). Фінансові переписи дають змогу реконструювати особливості забудови архітектурних споруд, які були під юрисдикцією Львівського Успенського братства та їх мистецько-орнаментальні риси²².

Цінною за змістом групою актових джерел є протоколи засідань Львівського Успенського братства, в яких міститься уривчаста, більш-менш повна інформація про братські збори та їхні ухвали. Найбільш детальними на сьогодні є публікації протоколів засідання цього братства, розміщені А.Криловським, в XI томі першої частини “Архива Юго-Западной России”. На нашу думку, це найповніше публіковане джерело в плані конкретних братських зібрань, яке дає можливість з'ясувати їх особовий склад, час та місце їх проведення, основні питання, що вирішувались, хід дискусії та ухвалені мирянами рішення. Тексти такого роду документів зафіксували не тільки внутрішнє та зовнішнє становище церковного братства в певний період часу, а й властиві для цього періоду нагальні проблеми братського життя. В цілому згадані вище протоколи демонструють особливу традицію соборності Львівського Успенського братства, правовий спосіб зібрань якого став прикладом для інших православних братств.

Відомими серед актових джерел є публікації фундаційних документів (листи, грамоти)²³. Вони стають особливо важливими при вивченні питань заснування Львівської Успенської церкви, а також братської школи та друкарні при ній. Тут вказуються місце

і час створення даної інституції, імена її засновників, особливості набору дидакалів в школу чи виборів наставників до братської друкарні.

Важливу групу публікацій актових документів становлять листи про надання братства державною владою, церковною адміністрацією чи світськими правителями прав на володіння маєтностями, чи передачі у власність нових маєтностей. Такі видання дають можливість сучасним дослідникам простежити спектр матеріальної еволюції Львівського Успенського братства в доунійний та післяунійний період його історії.

До групи актових видань належать також королівські, гетьманські та царські привілеї, які підтверджують право на заснування, власність чи звільнення від податків. На думку В.Ульяновського, такі документи в ранньомодерну епоху часто-густо фальсифікувалися²⁴. Це й не дивно, адже в другій половині XVI ст. національні інтереси львівської української громади почала представляти релігійна структура – Львівське Успенське братство, надані права якого стали по-суті правами усієї української громади міста Львова²⁵. Недарма ці види документів зберігались серед найбільш вагомих видів документів у братській скрині.

Серед актових джерел особливе місце посідають тестаменти і фундушні записи. Особливістю цих документів є високий рівень відображення ними релігійності конкретних осіб, їхнього характеру чи менталітету цілих груп мирян. Такий тип документів поширений в період XVI – XVIII ст. по всій Львівсько-Галицько-Камянецькій єпархії, а основною причиною адресованого на користь церковного братства фундуша була, як правило, участь померлого в даному мирянському об'єднанні.

Окрему групу публікацій актових документів становлять протестації, патріарші постанови, постанови (декрети) соборів, рішення львівського гродського суду та інші важливі матеріали із справ братського права та судочинства. Дуже часто такі документи стосувались кривди православної віри, мирянської гідності членів братства або ж грабунку храмів Успення Пресвятої Богородиці чи Святого Онуфрія.

Другим важливим типом публікованих документів до історії Львівського братства є епістолярні джерела (офіційне, напівофіційне та приватне листування). Їхні тести насичені інформацією, що стосується невідомих сфер діяльності братства (таємна дипломатія, тіньові взаємини із світськими та духовними особами чи установами, конфлікти між членами братства чи братства з православними архієреями, інші місійні плани). В цілому листи є джерелом нетлінної інформації, оскільки відтворюють живі образи історії братства в усій повноті: з їхніми чеснотами, вдачами, переживаннями, манерами поведінки в різних обставинах, укрплюють в історичне полотно доби неповторний колорит, змальовують образи творців Львівського Успенського братства такими, якими їх сприймали сучасники²⁶. Однак тексти ряду листів вважаються доволі суб'єктивним джерелом, зміст якого вимагає обережного аналізу і обов'язкового зіставлення з іншими документами, а також врахування умов їх написання²⁷.

Важливу групу епістолярних публікацій склали листування Львівського Успенського братства з представниками церковної ієрархії, передусім – із константинопольськими патріархами східної церкви²⁸. Згадане листування дає можливість простежити рівень канонічності у діяннях братства, а також з'ясувати вплив послань православних архієреїв на окремі сторони його діяльності²⁹.

Реальну картину справ в Львівському Успенському Ставропігійному братстві допомагає розкрити листування цього братства з іншими православними братствами, окремими особами: політичними, культурними, та релігійними діячами. За допомогою такого роду листів можна уточнити характер та сферу зносин між братством та

окремими посадовими особами Речі Посполитої чи з його почесними патронами: К.Острозьким, Б.Сапігою та ін.

Важливим елементом археографічного оформлення публікацій тексту джерела є заголовок, який коротко інформує про вид, адресати та основну змістову ідею документу. Як правило такі передтекстові деталі властиві всім виданням.

У XIX ст. текст джерела часто передавався мовою оригіналу: латинською чи кирилицею, подекуди із вкрапленням польської. У період XX ст. практично всі спеціалізовані видання джерел супроводжуються перекладом на сучасну мову, такий спосіб публікацій переважає в практиці дослідників нової генерації.

Важливим елементом археографічної публікації є археографічна легенда. Вона зазвичай розміщена в кінці опублікованого тексту документа, і вміщає інформацію про місце знаходження оригіналу джерела, про його автентичність, про можливого респондента, часто про матеріал з якого виготовлено джерело або навіть коротенький палеографічний аналіз (спроби зіставлення почерків та ін.)³⁰. Важливим елементом археографічної легенди можуть бути і сфрагістичні описи.

Поступово видання джерел доповнюють невеликі уточнення або підрядкові примітки до окремих частин тексту документу. Вони роз'яснюють сам зміст джерела, наприклад ті чи інші важливі моменти із життя згаданої в тексті особи, її діяльності; часто вказуються допущені помилки та неточності в публікації та ін.

Додатковою складовою археографічного видання є коментарі, які подаються в кінці збірки документів. Тут ширше висвітлюються події, факти та явища згадані в тексті того чи іншого джерела.

Переважна більшість відомих документів з історії Ставропігійного братства у Львові опублікована в численних збірниках та спеціальних виданнях корпусного характеру.

Важливими збірками такого типу були п'ять томів “Актов, относящихся к истории Западной России” (далі – АЗР), які виходили в Санкт-Петербурзі з 1846 по 1853 рр.³¹ Тут зібрано і опубліковано матеріали, які стосуються, головним чином, політичної та економічної історії України, Білорусії, Литви. Для нас важливими є окремі публікації матеріалів III та IV томів цього видання, які відносяться власне до історії Львівського Успенського братства кінця XVI початку XVII ст.³²

У третьому томі АЗР опубліковано три цінні, наш погляд, документи. Короткі вістки про доставропігійний період історії Успенської церкви як головної святині Львівського Успенського братства можна почерпнути із послання київського митрополита Макарія від 6 березня 1547 р. до литовсько-руського православного духовенства і мирян³³. Важливо, що у коментар до цього послання внесено інформацію про пожежу 1527 р., про особливу потребу реставрації храму, а також згадано ім'я молдавського управителя Олександра, який долучився до відновлення його прикрас³⁴. Текст документу опубліковано кириличним шрифтом. У кінцевих примітках вказано місце зберігання, мову, матеріал та інші особливі прикмети оригіналу джерела (підпис патріарха та знак від загубленої печатки), зазначено також ім'я дослідника, який доставив текст документу в редакцію (Д.Зубрицький).

Цінну інформацію про розбудову “греко-словенской школы и типографии” при Львівському Успенському братстві, а також “новой каменной церкви и богадельни” знаходимо в посланні антиохійського патріарха Йоакима від 15 січня 1586 р. до литовсько-руського православного духовенства, чиновництва і мирян.³⁵ Текст подано ки-

рилицею, а в примітках до нього вказано лише місце знаходження оригіналу та ім'я респондента – Д.Зубрицький.

Грамота константинопольського патріарха Єремії від листопада 1587 р. містить матеріал до вивчення питання протистояння між Гедеоном Балабаном та Львівським Успенським церковним братством³⁶. Текст джерела опубліковано кириличним шрифтом. У кінцевих примітках визначено, що стиль письма тексту оригіналу наближений до скорописі, вказано й місце його знаходження, а також зазначено, що одна з копій листа призначена Г.Балабану (очевидно документ мав два примірники).

Археографічні видання четвертого тому АЗР (21 позиція) охопили більш ширшу проблемну ділянку історії головного мирянського об'єднання Львова. Серед актових публікацій до історії Успенського братства у Львові тут зібрано кілька цінних грамот (5 позицій)³⁷. Так, щодо дослідження проблеми конфліктів між членами братства особливу цінність складає клятвенна грамота київського митрополита Михайла на львівських міщан Рудька і Билдагая від 13 червня 1590 р. Інша грамота того ж митрополита від 24 січня 1591 р. містить інформацію про рівень освіченості братських вчителів Стефана і Кирила, окреслено також ареал поширення і суспільне значення їхніх проповідей. Широкою за інформативністю є соборна грамота київського митрополита Михайла і єпископів Володимиро-Волинського Іпатія та Луцького Кирила від 24 червня 1594 р. Тут викладено правила організації Віленського та Львівського церковних братств, встановлено рамки підсудності братських священиків, а також наголошено на необхідності існування братської школи та друкарні. Підтвердженням того, що внутрішня організація Львівського Успенського братства була прикладом для інших православних мирянських об'єднань, можуть слугувати фрагменти тексту підтверджувальної грамоти польського короля Сигізмунда III до брестських православних міщан від 28 січня 1591 р. Переконливу інформацію про вирішальну (багатофункціональну) роль Львівського Успенського братства для православ'я містить текст грамоти єрусалимського патріарха Феофана до львівських православних міщан від 7 вересня 1620 р., з підтвердженням прав останніх на такого роду організацію. До актових публікацій можна віднести також мировий запис Львівського єпископа Г.Балабана і Львівського Успенського братства за посередництва молдавського логофета Луки Строїча від 21 січня 1602 р. Документ особливо важливий для вивчення процедури досягнення спільного консенсусу між сторонами відомого конфлікту.

Важливими виявились матеріали публікацій епістолярного типу джерел (15 позицій)³⁸. Наприклад, щодо вивчення проблеми братської друкарні та встановлення клієнтурного кола постійних замовників книг, цінним є послання віленських православних міщан Львівському православному братству від 28 травня 1588 р.

Грунтовну інформацію про засоби (їх географія та різновид), та роль для православ'я відновлення братських Успенської церкви, школи, друкарні в кінці XVI ст. знаходимо в тексті послання київського митрополита Михайла до Львівського Успенського братства від 20 січня 1592 р. До такого роду матеріалів можна включити також лист-прохання самого братства до московського царя Федора Івановича від 15 червня 1595 р. (який містить також три послання терновського митрополита Діонісія: до згаданого царя, дружини його цариці Ірини, царському боярину Борису Годунову і ще одне коротке послання самого братства до думного дяка Андрія Щелкалова з тим же проханням).

Грунтовним джерелом до вивчення внутрішнього становища православної церкви, стосунків з єзуїтами та про витoki конфлікту між Гедеоном Балабаном і Львівським

Успенським братством є два послання останнього до константинопольського патріарха Ієремії від 6 та 7 вересня 1592 р.

Деякі свідчення про підтримку Львівського братства Костянтином Острозьким знаходяться в подорожньому листі князя для братського священика Михайла і його супутників (зміст якого є своєрідним свідченням важливості їхньої місії для розбудови Успенського братства) від 9 липня 1593 р. Відомості про заступництво Львівського Успенського братства Острозьким в контексті оборони православної віри містяться в його листі до братства від 17 травня 1600 р. В іншому листі князя Острозького до Львівського братства при церкві Успення Діви Марії від 1 березня 1607 р. знаходимо низку подробиць для з'ясування питання участі братства у виборах Львівського єпископа (цікаво те, що князь просить тепер підтримати племінника Гедеона Балабана, унівського архімандрита Ісайю, якого підтримав польський король і проти якого виступало центральне мирянське братство Львова).

Про вимогу київського митрополита Михайла Рогози взяти участь у розв'язанні конфлікту між єпископом Г.Балабаном і Львівським Успенським братством можна довідатися з листа митрополита до Сигізмунда III від 12 червня 1599 р.

Винятково цікавим є матеріал про стосунки між Львівською Успенською та Острозькою друкарнями (зокрема відомості про задум останньої надрукувати твори александрійського патріарха Мелетія, згадано ім'я укладача грецького шрифту із львівської братської друкарні та ін.), який міститься в листі К.Острозького до Львівського Успенського братства від 7 липня 1600 (1601) р.

Низку штрихів про історичну участь братства в обороні православ'я та підтримку його світськими особами отримуємо з листа кричевського старости Богдана Соломирецького і його дружини до братства від 1 вересня 1600 р. Про митрополиту підтримку та настанови в боротьбі за віру дізнаємося з опублікованого послання Молдовлахійського митрополита Мардарія до старших Львівського Успенського братства від 5 січня 1614 р.

З публікації листа до братства від князя Михайла Корибута, датованого 10 вересня 1614 р., дізнаємося про фінансові домовленості між сторонами щодо видання книг за особистим замовленням останнього.

У листі молдавського володаря Радула від травня 1617 р. знаходимо дані про його пожертву на відбудову братської Успенської церкви та тверду опору в боротьбі за віру.

Інформацію про взаємну допомогу між Львівським та Віленським братствами щодо розбудови грецької школи (допомога при будівництві школи, обмін вчителями та навчальною літературою) отримуємо з листа Віленського православного братства до Львівського від 21 січня 1619 р.

Практично всі згадані документи III та IV томів АЗР опубліковано кириличним шрифтом. Текст публікацій нерідко супроводжують підрядкові примітки як правило для розуміння змісту іншомовних термінів або ж для уточнення географії факту чи події³⁹. В археографічних легендах часто визначається стиль письма тексту оригіналу, завжди вказується місце його знаходження. В одному документі зроблено спробу сфрагістичного аналізу оригіналу джерела⁴⁰. З легенд дізнаємося, що головним респондентом аналізованих документів був Денис Зубрицький. Поодинокі деталізовані уточнення подій та явищ винесено упорядниками до загальних коментарів.

Очевидно, з погляду сучасних принципів археографічної обробки архівного матеріалу аналізований збірці документів все ж таки властиві тематична розлогість публікацій та змістова нечіткість. У цілому предметна значущість цих матеріалів,

зокрема для вивчення Львівського Успенського братства, не викликає застережень у сучасних дослідників.

Для дослідників минувшини Львівського Успенського братства особливо цінними є публікації першого відділу третього тому чотиритомного видання “Памятников”⁴¹ Київської археографічної комісії (14 позицій, надіслані в редакцію Д.Зубрицьким і торкаються в основному питань організації й управління церковного братства)⁴². В усіх томах цієї серії матеріал згрупований тематично.

Науковий рівень цього тому “Памятников” вищий, ніж два попередні. Традиційним елементом актів є вступна передмова, яка стала тепер ширшою. Тут з’ясовуються, зокрема, історичні умови виникнення опублікованих джерел⁴³. Звідти дізнаємося про джерельну базу та евристичну діяльність дослідників опублікованого матеріалу, редакційну колегію (головним редактором третього відділу третього тому був В.Чехович). Заголовки всіх опублікованих матеріалів містять інформацію про їх вид, авторство та ім’я кореспондента, для якого призначався документ, але на відміну від публікацій АЗР рідше подається стислий зміст. Публікація тексту джерела здійснена через одночасний друк на сторінці як тексту максимально наближеного до оригіналу (старослов’янська), так і його переклад, це по суті зняло для широкого читача проблему розшифрування⁴⁴. В першому відділі третього тому “Памятников” лише одному документу властиві підрядкові примітки (редактор пропонує детальніше розглянути постать одного із засновників Львівського Успенського братства Констянтина Корнякта)⁴⁵. В археографічних легендах вказуються: місце зберігання оригінального тексту та його переклад (характерно для всіх публікацій), інколи зазначаються певні видозміни (наприклад зазначено, що в документі пропущені деякі титли), матеріал на якому виконано рукопис (пергамент), для одного документа властиві сфрагістичні уточнення, а в кінцевих двох публікаціях третього відділу легенда об’єднана⁴⁶.

Серед актових документів⁴⁷ тут опубліковано грамоту антиохійського патріарха Йоакима від 1586 р. львівським мирянам на заснування братства при церкві Успення та стверджено їх статут. У цьому контексті важливою є підтверджувальна грамота константинопольського патріарха Єремії від листопада 1588 р. В іншій грамоті цього ж патріарха міститься інформація про певні доповнення до правил організації братства, а в грамоті від 1593 р. йде мова про надання Успенському братству права патріаршої Ставропігії. Окремим тематичним блоком можна виділити публікації грамот, які торкаються питання взаємин Успенського братства з монастирем Св. Онуфрія у Львові. Митрополичу вимогу щодо видання книг в братській друкарні знаходимо в грамоті Петра Могилы від 1637 р. Важливою для з’ясування станової структури братства (включаючи засновників і тих, що вписалися в XVI та XVIII ст.) є публікація списку членів братства. Щодо вивчення конфлікту між Г.Балабаном і братством цінними є публікації судової грамоти Брестського собору від 22 червня 1590 р., а також послання (єдиний в третьому відділі епістолярний тип джерела) Єремії від листопада 1588 р.

В 60-80-х рр. XIX ст. серйозне вивчення і публікацію архівних матеріалів (переважно з фондів бібліотеки та архіву Ставропігійного інституту) здійснив львівський історик Яків Головацький. Окрім ряду розвідок присвячених детальному аналізу братських шкільних статутів⁴⁸, відомі й такі, де автор ширше вивчає роль Успенських братської школи і друкарні⁴⁹. Роблячи акцент на їх особливому національно-просвітницькому значенні в XVI – XVII ст., автор, за приклад, друкує два листи до Ставропігійного братства (раніше видані в IV томі АЗР)⁵⁰. Публікуючи документи, як частину тексту власної розвідки, Я.Головацький дещо скорочує їхні заголовки та не вносить архе-

ографічної легенди (посилаючись на IV том АЗР). Водночас учений більшу увагу приділяє значенню підрядкових приміток. В інших частинах розвідки, звертаючись до періоду становлення⁵¹ чи розквіту⁵² школи та друкарні, автор в загальні підрядкові примітки виносить публікацію основної частини тексту документа, зберігаючи при ній елементи археографічної легенди (вказуються раніші публікації). Особливістю видань Я.Головацького є те, що рукописні тексти метаграфовано друківаними літерами алфавіту XIX ст., максимально наближеного до літерного складу текстів XVI – XVII ст., з обов’язковим відтворенням незамінних тогочасних літер, які давно вийшли з ужитку: Ѡ, Ѣ, Ѥ, Ѧ та ін. Збережено тверді та пом’якшувальні знаки Ѣ, Ѥ. Загалом у дослідженні Якова Головацького переважає розлогість публікованого матеріалу, дуже часто документи розбиті у вигляді цитат⁵³. У цілому, застосована автором едиційна метода зовсім не нівелює наукову цінність тексту, а проведена евристично-пошукова робота створила солідну основу для наступних розвідок.

Публікацію документів з історії Львівського Успенського братства здійснювала протягом 1864-1915 рр. Віленська археографічна комісія⁵⁴. Ряд документів до історії Львівського Успенського братства було опубліковано в другому томі “Археографического сборника документов”⁵⁵. Це зокрема два листи александрійського патріарха Мелетія від 29 листопада 1598 р. та від 5 серпня 1601 р. (стосуються питань конфлікту між братством і Г.Балабаном, ролі братства в обороні православ’я тощо), а також послання львівських братчиків до Могилівського православного братства від 7 липня 1605 р. (містить інформацію про взаємовідносини між ними). Публікація документів здійснена за прикладом видань Віленської археографічної комісії: документам властиві заголовки, переклад тексту, чітка археографічна легенда, нечасті підрядкові примітки. В цілому публікація здійснена шляхом добору тематично однорідних актів, однак географічні межі цих актових матеріалів надто розширені. Ю.Сіцинський уважав, що такий підхід у виданні архівних матеріалів досить примітивний⁵⁶.

Одним із перших галицьких дослідників масових церковних джерел на засадах евристичної, камеральної та едиційної археографії був А.Петрушевич. Він продовжив, започатковані Д.Зубрицьким, студії з історії Ставропігійного братства⁵⁷. Окрім відомої великої збірки⁵⁸ документів та ряду узагальнювальних розвідок⁵⁹, учений систематично публікував маловідомі архівні матеріали з історії братства у “Временнику Ставропигиского института” (інколи Петрушевич перевидавав знайдені власноруч або ж відомі раніше грамоти чи послання⁶⁰).

Таблиця 1

Публікації архівного матеріалу до історії Львівського Успенського братства у ВИС
(список номерів неповний)

Рік видання (на рік)	Публікації документів до історії Львівського Успенського братства	
	актові	епістолярні
1869 ⁶¹	1. Статутна грамота антиохійського патріарха Йоакима братству при церкві Успення Пресвятої Богородиці від 1 січня 1586 р.	

1869 ⁶¹	<p>2. Грамота константинопольського патріарха Єремії від листопада 1587 р., львівському єпископу Г.Балабану із заборобою переслідувати Львівське братство</p> <p>3. Підтверджувальна грамота конст. патріарха Єремії від 1 грудня 1587 р. відносно прав наданих патріархом Йоакимом 1 січня 1586 р.</p> <p>4. Єремія конст. патріарх підтверджує права братства на утримання школи, друкарні, а також вільний вибір священика для Успенської церкви від листопада 1589 р.</p> <p>5. Грамота конст. патріарха Єремії від листопада 1589 р., про передачу монастиря Св. Онуфрія з під влади київського митрополита в управління Львівського Успенського братства.</p> <p>6. Єремія конст. патріарх утврдує права на заснування братства в м. Рогатин, при храмі Різдва Пресвятої Богородиці за зразком Львівського Успенського православногo братства (жовтень 1589 р.).</p> <p>7. Грамота конст. патріарха Єремії від 1593 про надання Львівському братству права Ставропігії.</p> <p>8. Єремія конст. патріарх своєю соборною грамотою повідомляє київського митрополита про те, що Львівський єпископ Г.Балабан силоміць зайняв монастир Св. Онуфрія у Львові, з погрозою позбавити останнього священичого сану (травень 1591 р.?).</p> <p>9. Послання конст. патріарха Єремії до київського митрополита, духовенства і мирян в якому повідомляє про введення нового календаря (травень 1591 р.).</p> <p>10. Послання конст. патріарха Єремії до духовенства і мирян Львівської єпархії в якому повідомляє про позбавлення ієреїв – двоєженців священичого сану (Кам'янець-Подільський, листопад 1590 р.).</p> <p>11. Послання митрополитів Никифора протосинкла конст. церкви Мардарія Молдовлахійського і Михайла Угровлахійського, та єпископів Романського Агафона і Радовського Амфілохія та ін., про відхід від патріаршого престолу (про перехід на бік унії) руських єпископів, із повелінням не підчинятись останнім (1595 р.).</p>	
--------------------	---	--

1870 ⁶²	1. Статут Свято-Онуфріївського братства, при монастирській церкві у Львові, підлеглого юрисдикції Львівського Успенського Ставропігійного братства.	
1871 ⁶³	1. Жалувана грамота російського царя Федора Івановича від вересня 1592 р., Львівському Ставропігійному братству на будівництво Успенської церкви та утримання духовенства і шпиталю.	<p>1. Послання Львівського Ставропігійного братства молдавському володарю Аарону з проханням допомогти мирянам у відновленні згорілої Успенської церкви (1592 р.).</p> <p>2. Послання Львівського Ставропігійного братства київському митрополиту Михайлу, з повідомленням про утиск з боку львівського єпископа Г. Балабана та про позачерговий приїзд олександрійського патріарха Мелетія (1592).</p> <p>3. Послання Львівського Ставропігійного братства Віленському Святотроїцькому від 24 лютого 1592 р., про упадок справ.</p> <p>4. Послання Львівського Ставропігійного братства Б. Сапізі з повідомленням про стан справ в братстві та його потреби.</p> <p>5. Послання Львівського Ставропігійного братства новгородському воєводі, старості городенському Федору Скуміну від 24 лютого 1592 р.</p> <p>6. Послання Львівського Ставропігійного братства перемишльському єпископу про готовність прислати шкільних вчителів одразу по їх приїзді з Вільна та Бресту (5 липня 1592).</p> <p>7. Послання Львівського Ставропігійного братства Олександрійському патріарху Мелетію від 6 лютого 1592 р. (братство повідомляє про свавілля в руській ієрархії, про відхід від віри місцевого дворянства, про утиски з боку єзуїтів та Г. Балабана, тому просить у патріарха допомоги).</p> <p>8. Послання Львівського Ставропігійного братства Віленському братству про боротьбу з іновірцями і проханням допомогти у будівництві храму Успення Богородиці (1592 р.).</p> <p>9. Послання Львівського Ставропігійного братства конст. патріарху Филипу від 28 травня 1586 р.</p>

1874 ⁶⁴		<ol style="list-style-type: none"> 1. Послання київського митрополита Михайла про відправку допомоги на відбудову Успенської церкви та школи і друкарні при ній (20 січня 1592 р.). 2. Чолобитна грамота Львівського Ставропігійного братства московському царю Федору Івановичу, допомогти у відбудові згорівшої Успенської церкви (15 червня 1592 р.). 3. Послання Львівського Ставропігійного братства до царського дяка Андрія Щелкалова з тим же проханням (1592 р.). 4. Послання терновського митрополита Діонісія екзарха малої і великої Русі до царя Федора Івановича з тим же проханням. 5. Послання терновського митрополита Діонісія екзарха малої і великої Русі до цариці Ірини, дружини царя Федора Івановича з тим же проханням. 6. Послання терновського митрополита Діонісія екзарха малої і великої Русі до царського боярина Бориса Годунова з тим же проханням. 7. Послання Віленського Святотроїцького братства Львівському Успенському, з розрадою та грошовою допомогою на відбудову згорілої Успенської церкви (22 липня 1592 р.).
1878 ⁶⁵	Благословенна грамота київського митрополита Михайла львівським ставропігійним братським дидаскалам Стефану і Кирилу на проповідування слова Божого в церквах (Львів, 24 січня 1591 р.).	<ol style="list-style-type: none"> 1. Лист Михайла Копистянського єпископа перемишльського і самбірського до Львівського Ставропігійного братства з проханням прислати помічника для вчителя перемишльської школи (Веленичі, 30 серпня 1591 р.). 2. Лист Михайла Копистянського єпископа перемишльського і самбірського до Львівського Ставропігійного братства з проханням прислати вчителів Олександра або Симона Чунку для перемишльської школи (монастир Св. Спаса, 6 липня 1592 р.).
1878 ⁶⁵		3. Лист перемишльського міщанина В.Панковича від імені Перемишльського церковного братства, при єпископському храмі Св. Івана Хрестителя до Львівського Ставропігійного братства з проханням прислати вчителів для перемишльської школи (19 серпня 1592 р.).

1878 ⁶⁵		4. Відповідь Львівського Ставропігійного братства на листи перемишльського єпископа Михайла Копистянського, перемишльського міщанина В.Панковича в справі відправки вчителя Олександра для братської школи при єпископському храмі в Перемишлі (Львів, 24 серпня 1592 р.).
1880 ⁶⁶	1. Встановча грамота конст. патріарха Кирила Лукаріса про надання права ставропігії в Преображенському храмі Крехівського монастиря чину Св. Василя Великого (19 лютого 1628 р.).	1. Лист александрійського патріарха Кирила Лукаріса до Львівського Ставропігійного братства з похвалою у справі друкарській та охороні православ'я (Ясси, 26 квітня 1614 р.). 2. Лист олександрійського патріарха Кирила Лукаріса до Львівського Успенського братства (8 травня 1614 р.).
1882 ⁶⁷		1. Лист молдавського воєводи Петра до Львівського Ставропігійного братства з повідомленням про підтримку у справі відбудови Успенської церкви (Ясси, 15 грудня 1590 р.). 2. Лист молдавського воєводи Петра до польського короля Сигізмунда III з проханням дозволити будівництво нової церкви Успення у Львові (Ясси, 14 грудня 1590 р.). 3. Лист молдавського володаря Єремії Могили про пожертву Львівському Ставропігійному братству 50 червонців на відбудову Успенської церкви і закликає до примирення з Г.Балабаном (Сучава, 15 травня 1598 р.). 4. Лист молдавського володаря Єремії Могили про пожертву Львівському Ставропігійному братству 50 червонців і відсилає королівський привілей на будівництво Успенської церкви (Сучава, 21 серпня 1598 р.). 5. Лист молдавського володаря Єремії Могили про пожертву Львівському Ставропігійному братству 50 червонців на будівництво Успенської церкви (Сучава, 12 березня 1599 р.). 6. Лист молдавського володаря Єремії Могили про пожертву Львівському Ставропігійному братству 1000 зол. польських на будівництво Успенської церкви (Сучава, 3 липня 1599 р.).

1882 ⁶⁷		<p>7. Лист молдавського володаря Єремії Могили про пожертву Львівському Ставропігійному братству 420 червонців на будівництво Успенської церкви (Сучава, 20 вересня 1599 р.).</p> <p>8. Лист молдавського володаря Єремії Могили до Львівського Ставропігійного братства з проханням зачекати на його пожертву у відбудові церкви (Сучава, 9 грудня 1599 р.).</p> <p>9. Лист молдавського володаря Єремії Могили до Львівського Ставропігійного братства з проханням зачекати на пожертву у відбудові церкви, але дозволяє зробити позику на його рахунок (1600 р.).</p> <p>10. Лист молдавського володаря Єремії Могили до Львівського Ставропігійного братства про пожертву на відбудову Успенської церкви 600 золотих (Ясси, 30 травня 1601 р.).</p> <p>11. Лист молдавського володаря Єремії Могили до Львівського Ставропігійного братства про пожертву на відбудову Успенської церкви 200 червонців (Ясси 2 липня 1601 р.).</p> <p>12. Лист молдавського володаря Єремії Могили до Львівського Ставропігійного братства про пожертву на відбудову Успенської церкви всього 500 золотих через недостачу в державній казні (Ясси, 11 липня 1602 р.).</p> <p>13. Лист молдавського володаря Єремії Могили до Львівського Ставропігійного братства про пожертву на відбудову Успенської церкви 1 000 золотих (Сучава, 18 травня 1603 р.).</p> <p>14. Лист молдавського володаря Єремії Могили до Львівського Ставропігійного братства про пожертву на відбудову Успенської церкви 1000 золотих (Ясси, 10 червня 1604 р.).</p> <p>15. Лист молдавського володаря Єремії Могили до Львівського Ставропігійного братства з проханням допомогти присланому із Сучави дяку, із закупкою паперу, для переписування церковних книг, а також просить підшукати інших дяків які вміють переписувати книги, і повідомляє, що буде просити заступництва для братських справ у короля Сигізмунда (Сучава, 12 січня 1606 р.).</p>
--------------------	--	--

Тексти опублікованих джерел надруковано літерами алфавіту XIX ст., але трапляються окремі слова із вкрапленням давніх букв. Здебільшого вживаються букви **Ѡ**, **Ѧ**, збережено також твердий знак – **Ѣ**, наприклад: “Ѡеофил”, “Ѡеодосій”, “СтавропѦгіумъ”⁶⁸. В заключній частині тексту публікованого джерела (рідше в археографічній легенді) при позначенні дати створення документу автор інколи вводить давні букви XVI – XVII ст. **Ѧ**, **Ѣ**, **Ѧ**, **Ѧ**, наприклад: “Року ѦѦхді мая Ѧ”⁶⁹ (8 травня 1614 року).

Іншою характерною рисою церковно-археографічних видань Петрушевича (окрім поодиноких документів, у яких відсутні всякі уточнення і археографічна легенда⁷⁰) є деталізоване коментування тексту. В усіх заголовках до документів вчений вказує адресати та головну змістову ідею. Трапляються публікації, у яких автор не зміг відтворити те чи інше слово чи цілий ряд слів (через недобру якість автентичного тексту). Такі фрагменти тексту автор, як правило, упускає, позначаючи дужками, нерідко знаком підрядкових приміток (*), у яких з'ясовує можливе ім'я чи дату⁷¹. Дуже часто в текстуальних помітках учений конкретизує адресат джерела⁷², географію метрополій⁷³, робить короткі палеографічні уточнення незнайомих слів⁷⁴, а згадані в тексті імена чи прізвища (прізвиська) виносить у вигляді стислих генеологічних довідок⁷⁵. Для археографічної легенди публікацій Антона Петрушевича властива специфіка. Окрім ключової інформації про місце зберігання першоджерела (зокрема назва списків, які містять той чи інший документ), автор деталізовано аналізує різноманітні важливі події і факти, які торкаються згаданих у тексті проблем⁷⁶. У цьому плані рефлексії вченого не раз доповнюються цитуванням розвідок інших дослідників: Д.Зубрицького⁷⁷, Я.Головацького⁷⁸, А.Піхлера⁷⁹. Практично в усіх легендах (здебільшого в публікаціях епістолярного типу) Петрушевич подає палеографічні⁸⁰ та сфрагістичні⁸¹, рідше генеологічні⁸² замітки.

Таким чином, публікуючи джерела до історії Львівського Успенського братства, А.Петрушевич групував їх в окремі тематичні блоки, які регулярно виходили в конкретному номері згаданого щорічника. Запропонована вченим більш досконала методика роботи з джерелом стала вагомим внеском у церковну археографію тогочасного Львова.

Нові архівні документи з історії Львівського Успенського братства в період управління київського митрополита Петра Могили увів до наукового обігу професор Київської духовної академії Степан Голубєв. Його двотомне дослідження “Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники”⁸³ стало фундаментальним з огляду новизни поставленої проблеми та всебічного підходу до її вивчення. У додатках до першого тому вчений опублікував 11 цінних документів (4 актових та 7 епістолярних, з них є 1 позиція, яка включає декілька листів), що охоплюють період історії братства з 1592 по 1629 рр. Так з двох листів від перемишльського єпископа Михайла Копистенського та одного послання від перемишльських мирян до Львівського Успенського братства дізнаємося про механізм обміну вчителями між перемишльською та львівською братськими школами⁸⁴. Інша група послань розкриває взаємини братства із Лукою Стоїчем, а також декотрими представниками роду Могила⁸⁵. В одному з листів міститься інформація про участь львівських братчиків у роботі Варшавського сейму⁸⁶. У листах александрійського патріарха Кирила знаходимо його поради щодо покращення організації функціонування братства і школи при ньому⁸⁷. З розписки київського священника Воскресенської церкви І.Борецького довідуємося про грошові позики та інші дотичні з ними фінансові операції, які провадило Львівське Успенське братство⁸⁸. В одній з пізніших грамот, тепер вже київського митрополита Борецького,

знаходимо відомості про вибори ігумена Святоонуфріївського монастиря⁸⁹, в іншій міститься інформація про участь Львівського Успенського братства в Київському соборі 1629 р.⁹⁰ У матеріалах до першого тому опубліковано також реєстр книг, які знаходились у братській бібліотеці станом на 1601 р⁹¹.

У другому томі монографії Голубева опубліковано матеріали з історії Львівського Ставропігійного братства (6 епістолярних і 5 актових) які торкаються подій 30-40 рр. XVII ст. Один з листів подає інформацію про тимчасове безладдя в львівському братстві⁹². В листі П.Могили від 1635 р. знаходимо факт про самовільне вигнання мирянами Успенського братства ігумена Св. Онуфріївського монастиря⁹³. А в грамоті від 3 лютого 1645 р. митрополит утверджує право на заснування при монастирі церковного братства⁹⁴. Ряд документів висвітлюють події з історії братської друкарні, пов'язані із іменем Михайла Сльозки⁹⁵. Підтвердження прав братства на друкарню, школу, а також особливого права контролю над братськими священиками знаходимо в грамоті конст. патріарха Парфенія⁹⁶. Інший документ містить факти про виготовлення братчиками деталей для друкарських пристроїв під замовлення⁹⁷. В одному із листів вище згаданого патріарха йде мова про зусилля П.Могили запровадити контроль над Львівським Успенським братством⁹⁸. В іншому документі спостерігаємо взаємодопомогу між братством і конст. патріархатом⁹⁹.

Загалом опубліковані джерела автор спеціально не групує в тематичні блоки, а подає їх хронологічно відповідно до предмету конкретного розділу його праці чи досліджуваних у ньому проблем. Публікаціям властиві розлогі змістові примітки. У легендах вказано місце розташування оригіналу. Текст документів зберігає усталений поділ: заголовок, основну та заключну частини. Особливістю археографічних видань Голубева є часті ґрунтовні коментарі, які вчений наводить одразу після тексту документа. Інколи навіть у коментарях натрапляємо на підрядкові уточнення¹⁰⁰.

До 1895 р. єдиною українською установою в Галичині, яка займалася пошуком і публікацією джерел, залишався Львівський Ставропігійний інститут. Першим, хто висловив думку про необхідність систематичної публікації матеріалів до історії Успенського братства був професор історії Львівського університету Ісидор Шараневич¹⁰¹. Про роль джерел у вивченні історії Ставропігії вчений писав: «на джерелах стоїть правда історична, а з джерел вона нам представляє життя з його добрими і злими сторонами»¹⁰². Його джерелознавчі пошуки стали основою для серії видань, присвячених 300-літньому ювілею заснування Львівської Ставропігії. Особливо цікавим і ґрунтовним дослідженням в цьому плані став перший том «Юбилейного издания в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства»¹⁰³. У третій частині цього видання опубліковано 118 документів, які прямо чи опосередковано висвітлюють події і факти з історії братського храму Успення Пресвятої Богородиці. Всі документи хронологічно упорядковані та поділені на окремі тематичні блоки, кожен з яких позначений своєю буквою. (А – грамоти королів)¹⁰⁴. Серед них 2 грамоти – Стефана Баторія від 1580 р. та Сигізмунда III від 1598 р., а також 4 інтерцизи (фінансові контракти) Львівського Успенського братства із архітекторами та художниками. Б – листи молдавських воєвод та інших високопоставлених осіб¹⁰⁵. Серед них листи молдавського воєводи Олександра¹⁰⁶, які стосуються його участі у сприянні будівництва церкви і охоплюють період 1558-1566 рр. У цьому контексті відзначимо листи воєводи Петра від 1590 р.¹⁰⁷, ряд листів воєводи Єремії Могили від 1598 р.¹⁰⁸ та його дружини Єлизавети від 1604 р.¹⁰⁹ (останній лист опубліковано вперше). Цінними також є послання молдавського вчителя Луки Строїча від 1599 р.¹¹⁰ та воєводи Константина Могили від 1610 р.¹¹¹. У цьому блоці

документів опубліковано всі грамоти молдавських воєвод, які зберігались в архіві Ставропігійного інституту. Зауважимо, що 7 грамот вперше введено до наукового обігу. Виняток становить грамота Константина Дуки, яка була раніше опублікована А.Петрушевичем у ВИС за 1883 р., та ряд листів виданих у ВИС за 1881, 1882, 1883 рр. Г – інші листи та кореспонденції¹¹². Зокрема грамота М.Рогози від 1591 р.¹¹³, грамоти львівських єпископів Г.Балабана¹¹⁴ та Є.Тисаровського¹¹⁵, інструкція братчикам щодо місії до російського царя Федора Івановича¹¹⁶, а також довірчі листи для зібрання грошової допомоги на розбудову Успенського храму¹¹⁷. На особливу увагу заслуговує публікація листа Константина Корнякта від 1600 р.¹¹⁸, окремими додатками до якого стали 2 фототипії оригіналу та портрет самого К.Корнякта. Д – реєстр¹¹⁹ (стислий хронологічний перелік опублікованих документів).

Усім документам властиві кириличні тексти заголовків. Основний текст публікувався відповідно до мови першоджерела (кирилиця, латинська, польська) та максимально наближено до оригінального правопису. Кириличні тексти транслітеровано давніми буквами: а, в, р, ъ, ф, ц, ю, љ, із збереженням синтаксису ХІХ ст. Наприклад: “**О Христѣ честнымъ и҃мѣномъ, протополомъ, намѣсникомъ, свѣщенникомъ, диакономъ и всѣмъ причѣтникомъ церквей...**”¹²⁰. Зберігаються також, виписані з першоджерела, тверді та пом’якшувальні знаки ъ, ѣ (коли в автентичному тексті вони упускались, то в публікації їх штучно доставляли). Інколи використовується диграф кг, який позначає проривний приголосний г. Пропущені в оригіналі слова в публікації помічено спеціальним знаком – (!).

У передмові до ювілейного збірника І.Шараневич чітко окреслив джерела отриманого архівного матеріалу. Тому не було потреби включати інформацію щодо джерел у зміст археографічної легенди. Натомість більшу увагу дослідник зосередив на палеографічних та сфрагістичних описах документів. Учений вносить інформацію про тип і форму матеріалу, на якому виконано текст документу, якщо є підпис, то обов’язково вказується тип його письма, авторство та час (інколи з’ясовується, що підпис більш пізнього походження)¹²¹. Якщо присутня печатка подається її опис: особливості легенди (тип і зміст напису, герб), розмір та місце розташування печатки, інші додаткові ознаки. Наприклад в одній з легенд вказано: “**Въ долинѣ виситъ на шолковомъ сино-жолто-червономъ шнурку восковая печать великая**”¹²². В іншій легенді читаємо: “**При собственноручной подписи притверждена печать епископа Болобана, вытеснена на паперѣ. Печать представляетъ Успеніе Богородицы. Подъ темъ изображениемъ умѣщенъ гербъ Корчаковъ. Въ обводѣ печати читаемъ: “Гедѣоѡн Болобан єпископ галїцкїй лвовскїй**”¹²³. Зазначимо, що окрему цінну групу матеріалів ювілейного видання складають факсимілії різного типу печаток і підписів молдавських воєвод та інших високопоставлених осіб¹²⁴.

Важливі уточнення знаходимо в підрядкових текстуальних примітках, кожна з яких позначена окремою цифрою та дужкою ¹), і виноситься нижче археографічної легенди. Тут І.Шараневич дуже часто коментує правильність прочитання тих чи інших слів, а також розшифровує вжиті автентичні скорочення. Наприклад, в одному з опублікованих польськомовних текстів надibuємо скорочення w̃m, а в примітках подається повне слово – waszmosciów.

Логічним продовженням церковно-археографічної програми І.Шараневича став II том ювілейного видання “Diplomata statutaria...”¹²⁵, який побачив світ у 1895 р. У ґрунтовній латиномовній передмові вчений відзначив особливу роль цього видання в контексті програми системної публікації архівних пам’яток з історії Львівського

Успенського братства. Тут детально описана камеральна робота з документами. Звідти дізнаємося, що роботу над створенням грецькомовних текстів публікацій, а також польський переклад окремих патріарших грамот здійснив професор львівської гімназії І.Кристиняцький. Окремі палеографічні довідки надав куратор Ставропігійного інституту, доктор філософії В.Мількович. Деякі граматичні помилки виправив П.Скобельський. У передмові знаходимо також розлогі відомості про знаменитих львівських братчиків М.Красовського та О.Еліяшевича. В кінцевій частині передмови Шараневич визначив типи опублікованих документів. Деякі документи (VIII, XIV, XV, XVI, XXI, XXIII) раніше публікувались А.Петрушевичем в "Актах юго-западной Руси".

У цьому томі опубліковано 23 документи (статутні грамоти східних патріархів надані Львівському Успенському братству, інші актові джерела та листи, які в цілому охопили період 1586-1592 рр.). З пропонуванних матеріалів відзначимо публікації унікальних документів: давня формула вступної присяги членів братства, символічні промови при відкриванні та закриванні братської скрині¹²⁶. Дуже важливий матеріал про конфлікт між Г.Балабаном та мирянами можна почерпнути з братського листа до константинопольського патріарха Єремії від 1588 р¹²⁷. В інших листах патріарха знаходимо цікаві факти щодо питання відлучення від церкви Івана Красовського та деяких членів Рогатинського братства Гедеоном Балабаном¹²⁸. Окремим додатком опубліковано установки ("Spisek ordinansu..." підписаний Теодором Рускевичем) для вчителя Ставропігійної школи¹²⁹. За межі хронологічної системи документів виведено 2 грецькомовні публікації: лист константинопольського патріарха Кирила від 1638 р.¹³⁰ та константинопольського патріарха Парфенія від 1649 р¹³¹. Виняткову палеографічну цінність мають 13 факсимілій окремих виписів із різних листів та 2 з "порядку школи"¹³², а особливо їхні перші орнаментовані букви. Всі матеріали взято із ставропігійної книги актів під назвою "Альбомъ".

Методика публікації архівних матеріалів, застосована в DS, дещо відрізняється від I тому видання. Основна група джерел друкується синхронно двома текстами: верхня частина сторінки – грецьким, нижня – кириличним. Лише документи III, VII, VIII, XIII, XIV, XVI, XVIII, XXI, XXII, XXIII додатково перекладено польською мовою. А документи IV, V, IX, XII, XVII, XIX опубліковано лише грецькою. В додатку № 1 подано примітки до кириличних текстів, у яких виправлено допущені дослідниками невимушені похибки, а також вказано місця друкарських помилок. Усім опублікованим текстам властиві заголовки. На відміну від I тому археографічна легенда DS більш стисла. Наприклад: "изъ Альбома стр. 23, 25, 27....". Загалом легенда не завжди інформує читача про те, звідки взято документ. Зрідка присутній палеографічний опис матеріалу, з якого виготовлений документ. У підрядковій примітці рідше виносяться текстові скорочення. Більше трапляється палеографічних уточнень, окремі з них особливо цікаві (зазначено кількість листків та матеріал, з якого їх виготовили, їх розмір, стиль самого письма, можливі дописи чи правки пізнішого часу, пропущені в оригіналі слова та ін.)¹³³. Одночасно з палеографічними присутні й сфрагістичні описи¹³⁴. В документі XIX археографічна легенда інформує лише про те, що він друкувався в I томі ЮИЛС.

Добре знаною книгою серед істориків ранньомодерної церкви є "Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis"¹³⁵. Це третя ювілейна збірка документів, присвячених трьохсотлітньому ювілею, яку підготував уже згадуваний нами В.Мількович. Помітно вражає масштабність підбраного архівного матеріалу (512 позицій), який охопив період 1518-1600 рр. І хоча документи стосуються більшою мірою історії

Берестейської унії, вони репрезентують культурне середовище, у якому функціонувало Львівське Успенське братство. Вчений публікує нові документи, які висвітлюють інформацію про особу І.Красовського¹³⁶, зокрема його особистий конфлікт з Г.Балабаном¹³⁷ (в останньому міститься інформація про участь в конфлікті Л.Губи). Знаходимо документи, що висвітлюють взаємини братства з Б.Сапігою¹³⁸, Т.Скумином¹³⁹ та ін¹⁴⁰. Велика група документів стосується розвитку та перебігу конфлікту між Г.Балабаном і братством¹⁴¹. У цьому контексті особливо помітною є протестація львівських братчиків Луки Губи і Луки Кравця проти єпископа. Чимало документів присвячені братським школі та типографії¹⁴². Особливо цікавими в цьому плані є скарги Львівського братства на ректора львівської католицької школи з приводу побиття учнів братської школи від 1592 р¹⁴³. В інших документах знаходимо інформацію про братський шпиталь¹⁴⁴. Звичайно важливими є публікації вже відомих тогочасній науці документів, зокрема грамота Йоакима від 1 січня 1586 р¹⁴⁵ та ін¹⁴⁶.

Документи опубліковано переважно за вже відомими на той час збірками документів: III, IV томами АЗР, матеріалами ВСИ, ЮИЛС, DS, та ін., тому дещо дивним виглядає передрук їх мовою оригіналів без перекладу¹⁴⁷. До того ж Володимир Мількович не включив до збірки кількох важливих документів, опублікованих свого часу у Львові М.Гарасевичем, М.Малиновським та А.Петрушевичем. М.Грушевський 1905 р. так оцінював збірку: “Видавець мав очевидно, замір дати тут дипломатор до історії унії й передрукував багато актів з інших видань, але збір їх все-таки не повний”¹⁴⁸. Погоджуючись із методологічними та структурними заувагами історика, все ж таки слід визнати, що MCS – це збірка різноаспектних інформативних можливостей. Окрім публікованих текстів джерел цінними є передмова та коротка післямова Мільковича. Передмова складається із двох частин¹⁴⁹. Перша знайомить читача з особливостями розвитку православної та католицької церков у період XVI ст. Автор звертає увагу на проблему походження братств, описує центральні мирянські об’єднання при церквах Вільно, Львова, Києва, Луцька, Могилева та ін. Підкреслено роль школи та друкарні при Львівському Успенському братстві. Другий блок вступної частини носить радше історіографічний характер. Автор підкреслив значення архівних розвідок Д.Зубрицького, А.Петрушевича, Я.Головацького, Ю.Целевича. Особливу увагу Мількович звертає на I і II томи ювілейних видань Шараневича, підкреслює важливу участь у їхній підготовці П.Скобельського та І.Кристияцького, які працювали безпосередньо з текстами документів. У післямові автор роз’яснює деякі технічні уточнення, які пронумеровано відповідно до наскрізної нумерації публікацій, також підкреслено важливість вміщеного реґесту та ін¹⁵⁰. У латиномовному реґесті¹⁵¹ викладено перелік опублікованих документів, іноді вказується, що текст публікації взято безпосередньо з оригіналу. Вчений обов’язково зазначає час і місце виготовлення самого рукопису. Подано також невеликі замітки щодо автентичності першоджерела.

В цілому документи складені в хронологічну систему, однак знаходимо поодинокі випадки, коли спочатку йде текст від 1587 р., а вслід за ним документ 1583 р. Учений очевидно не хотів розривати зв’язок між однорідними подіями, що описані в обох текстах.

Порівняно з публікаціями А.Петрушевича та першими двома ювілейними томами репрезентована В.Мільковичем MCS відверто поступається щодо археографічної обробки документів. Заголовки публікуються завжди латинською мовою, причому окремі прізвища подаються з помилками. В більшій частині документів відсутня археографічна легенда. У деяких документах вона розташована одразу під заголовком і містить інформацію про місце знаходження першоджерела, або ж вказується збірка,

з якої робиться передрук конкретного тексту (причому часто відсутній основний текст джерела)¹⁵². У більшості випадків після тексту йде коротка латиномовна замітка: “Authenticum pergameneum...”¹⁵³ (взято з оригіналу). Нерідко тут вказано підпис відправника листа чи грамоти, що знаходився на звороті оригіналу (як правило латинською мовою)¹⁵⁴. Рідкістю є підрядкові примітки, які окрім того, що містять дуже стислу інформацію про особливості оригіналу, в різних документах подаються латинською, німецькою, польською мовами (головна властивість публікацій вченого), що є солідним недоліком.

Відсутність у книзі Мільковича певних, ustalених вже на той час, археографічних засад публікації архівного матеріалу (чи передруку) можна пояснити тільки тим, що ця робота здійснювалася шляхом простого копіювання її основних текстів, а відтак заголовків і т.д. Проте на відміну від своїх попередників книга Мільковича містить докладні іменний та географічний покажчики (об'єднані), які стосуються як передмови, так і публікованих документів. Сюди включено також корективи щодо окремих слів у документах¹⁵⁵. Це “розв'язує руки” досліднику в пошуках прізвища і пов'язаними з ним фактів чи подій.

Одночасно з ювілейним циклом згаданих збірок документів І.Шараневич друкує дві докладні розвідки про двох керівників львівського Ставропігійного братства останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.: Миколу Красовського та Юрія Еліяшевича¹⁵⁶. І хоча обидві праці базуються на архівному матеріалі, для нас важливою є перша книга, оскільки тут Шараневич опублікував цілий ряд документів, синтетично прив'язавши їх до основного аналітичного тексту¹⁵⁷. У вигляді регеста вчений публікує доходи і видатки Львівського Успенського братства в 1605, 1606 та 1612 рр.¹⁵⁸. Тут знаходимо інформацію про львівських міщан Стефана Хомича (Хомичови) та Миколу Добрянського¹⁵⁹. Інколи в пізніших документах знаходимо більш ранні події чи факти з історії Львівського братства. Зокрема під роком 1623 міститься згадка про те, що П.Сагайдачний свого часу зробив дарунок братству, який тепер продано за сприянням Грека Кушніра¹⁶⁰. В іншій книзі під 1627 р. подаються відомості про Івана Мирона Бернавського Могилу¹⁶¹. Інколи Шараневич публікує вже відомі (з І тому ЮИЛС) документальні факти. Це зокрема, виписи з книги про видатки щодо посвяти 16 січня 1630 р. Львівської Успенської церкви, внутрішньої пожежі храму в 1631 р. та ін¹⁶². Цінною щодо вивчення матеріальної еволюції братства є публікація інвентаря братських речей від 1647 р.¹⁶³. Варто відзначити деталізований інвентар від 1666 р.¹⁶⁴, у якому побіжно із переліком речей натрапляємо на імена: М.Федоровича, С.Ляшковського, Ф. Онисковича, С.Лавришевича, С.Несторовича, І.Влошка (маляра), Я.Григоровича та багато ін. В опублікованому Анамнезисі, який починається з 1621 р. містяться згадки про відомі роди, які тою чи іншою мірою підтримували Львівське Успенське братство – Лавришевичів, Балабанів, Ляшковичів, Русиновичів, Стрілецьких, Красовських та ін. В одній із обрахункових книг знаходимо інформацію про доходи молодшого братства при монастирі Св. Онуфрія з 1634 по 1651 рр.¹⁶⁵. Нове світло на дослідження братських доходів проливають польськомовні матеріали з третьої (започаткованої 1651 р.) та четвертої (1665 р.) обрахункових книг¹⁶⁶. Різномасштабна інформація знаходиться у списку боржників, який автор виписав із братської розрахункової книги від 1646 р.¹⁶⁷. Для вивчення братської друкарні цінними є записи в інвентарі від 1671 р.¹⁶⁸. Опублікована “Книга плянтаційна” – це найбільш масштабний документ, який включає сесійні зібрання братчиків 1666, 1667 рр., у цілому доведена хронологічно до 1682 р., тому складається з кількох елекційних книг¹⁶⁹.

Навіть поверхневий огляд опублікованих Шараневичем документів дозволяє зауважити археографічні засади, застосовані упорядником. В підході до передачі текстів помітним є намагання вченого дотримуватись найбільш точного перекладу (оптимальний вибір публікованого тексту). Більшу частину витягів з документів опубліковано кириличним текстом XIX ст., а виписи з другої, третьої та четвертої книг видатків – польським текстом. Подекуди в межах основного тексту вживаються давні цифри, чи то для позначення дати першоджерела, чи для підрахунку предметів та їх ознак (а – 1, б – 2, в – 3, або аѣѡ – 1609). Пропущені слова позначено спеціальним знаком (!). У межах опублікованих витягів зустрічаємо палеографічні замітки наприклад: “Дописка изъ другой руки: ...”¹⁷⁰. Подібна інформація вноситься автором до підрядкових текстових приміток: “Дописано позднѣйшею рукою”¹⁷¹. Тут автор, як правило, з’ясовує дату документа, зіставляє факти, згадані в хронологічно різних, проте за видом однакових джерелах, уточнює згадані в тексті імена та ін.

Звичайно, не варто гіперболізувати збірку І.Шараневича, адже їй, як і всім іншим його роботам, властива ґрунтовна позитивістська фактографічність, поза якою неможливо простежити якоїсь ширшої концепції¹⁷². Проте слід визнати, що вона стала початком джерелознавчих пошуків у контексті дослідження життя та діяльності визначних постатей Львівського братства як однієї із малодосліджених сторінок мирянського минулого.

У кінці XIX на початку XX ст. одним із центрів дореволюційних архівосховищ був Архів Святішого Синоду. В межах капітального видання “Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов” (далі – “Описания”)¹⁷³ ряд джерел до історії Львівського Успенського братства описав учень професора М.О.Кояловича, історик церкви, службовець канцелярії обер-прокурора Синоду Степан Рункевич. Серед документів XVI ст.¹⁷⁴ учений описав виписи з книги єпископа Балабана про напад римо-католицького духовенства та польської шляхти на православні церкви м. Львова, зокрема про закриття церкви Св. Онуфріївського монастиря від 10 лютого 1584 р. В описах грамоти Михайла Рогози від 24 червня 1594 р. про постанови Берестейського собору знаходимо відомості про автономію братчиків в управлінні братською Успенською церквою та взаємини між мирянами та братськими священниками. Також подано список інструкцій на брестський духовний собор 1594 р., в кому є пункт про підпорядкування братських священників митрополиту. Важливим є опис грамоти львівського, галицького і кам’янець-подільського єпископа Г.Балабана від 25 травня 1604 р.¹⁷⁵ про собор, який мав відбуватись 26 травня в братській церкві Успення, де мали розглядатись питання становища православної церкви.

Серед видань київської археографічної комісії фундаментальне значення для висвітлення історії Львівського Успенського братства має перша частина “Архива Юго-Западной России”¹⁷⁶.

Деякі аспекти з історії Львівського Ставропігійного братства висвітлено у сьомому томі АЮЗР. У вступній передмові Степан Голубєв окреслив особливості появи полемічної літератури, підкресливши її неабияке значення для дослідження всіх тонкостей церковних відносин у XVI – XVII ст. Із поданих пам’яток відзначимо твори та послання Івана Вишенського, поряд з якими неабияке значення для медієвістів має “Послання ко Львовскому братству и прочимъ православнымъ южно-руссамъ”¹⁷⁷.

Великим “поверненням” історичній науці й загалові українського суспільства подій і фактів з історії Львівського Успенського братства стали публікації актового та епістолярного матеріалу в АЮЗР за редакцією А.Криловського. У вступній передмові¹⁷⁸

дослідник зосередив увагу на сюжетах з історії Галицької митрополії. Львівське Успенське братство вчений презентує як центр православного мирянського волевиявлення (ще у часи до надання права Ставропігії). Свою розвідку Криловський закінчує поживленням проунійних рухів в кінці XVI ст. та проникненням на територію Польщі єзуїтів, з цього часу, на думку автора, зміцнюються позиції Ставропігійного братства у Львові, яке виходить на головну арену конфесійного протистояння.

Серед друкованих джерел X тому АЮЗР за повнотою відображення різних аспектів діяльності Львівського Успенського братства (більше 100 позицій) доцільно виділити ряд основних блоків:

Таблиця 2
Тематика церковно-археографічних публікацій X тому АЮЗР

№ п/п	Тематичний блок	Публікації архівного матеріалу
1	Участь львівських братчиків у боротьбі проти національного та релігійного гноблення ¹⁷⁹	<p>Це насамперед привілеї королів Сигізмунда-Августа від 20 травня 1572 р. та Генріха Валуа від 15 квітня 1574 на скарги православних міщан Львова в справі їх пригнічення католиками. Сюди слід включити лист Успенського братства від 13 березня 1592 р. до константинопольського патріарха про пригнічення львівських міщан та циркуляр львівського братства від 13 березня 1593 р.</p> <p>В цьому контексті цінними є судові справи Успенського братства проти львівського магістрату, які тягнулися протягом 1594-1595 рр. До цієї групи публікацій необхідно також віднести лист Г.Балабана до К.Острозького про пригнічення православних у Львові від 20 грудня 1598 р. Про відновлення судових справ між львівськими ремісниками та львівським магістратом свідчить позов львівських міщан від 12 січня 1600 р. Цінну інформацію про вплив королівської влади на врегулювання конфлікту знаходимо в наказі польського короля Сигізмунда III щодо магістрату Львова від 14 листопада 1614 р. Про участь Успенського братства в роботі сейму Кракова у справі вирішення конфлікту між польськими та львівськими міщанами знаходимо в інструкції Львівського братства та листі братства до воеводи Брацлавського Адама Кісіля від 10 січня 1649 р. Про особливості унійного періоду відносин між Львівським Успенським братством, як визначальною силою української громади та польською громадою Львова дізнаємося із наказу львівського старости до магістрату від 1701 р. та ін.</p>
2.	Конфлікт між братством та Г.Балабаном ¹⁸⁰	<p>Протестація Успенського братства від 1590 р., грамота М. Рогози від 7 червня 1593 р. та 2 листи від 1595 р., а також декрети Брестського собору від 1591 р. і 1594 р. Неабияку вартість має лист Успенського братства до учасників Брестського собору від 26 вересня 1596 р.</p>

3.	Взаємовідносини Львівського Ставропігійного братства зі світськими діячами (українськими, молдавськими, російськими), духовними особами та іншими братствами ¹⁸¹	Сюди належать документи про приїзд в Москву львівських міщан і духовенства від 1673 р. Листи Ф. Скумина до братства від 1589 р. та 1591 р. Листування братства із Б.Сапігою, О.Ходкевичем, І.Виговським та П.Тетерею. Цінним є лист Ю.Рогатинця від 1596 р. Відомості про заступництво М.Рогози над Львівським братством містяться в грамоті митрополита від 1590 р. До цього блоку слід віднести також кореспонденцію братства з львівським єпископом А.Желиборським, київським митрополитом Сильвестром, львівським єпископом Є.Тисаровським, київського митрополита Д.Балабаном, київським митрополитом А.Вінницьким та ін. Окремо виділимо документ, який свідчить про участь братства у виборах київського митрополита в 1663 р.
4.	Внутрішня організація братства ¹⁸²	Вступ до Львівського Успенського братства Лаврентія Древницького. Присяга при вступі в братство, а також обряди відкриття та закриття братської скрині від 1609, 1635 та 1640-1644 рр.
5.	Історія розбудови братського храму Успення Богородиці ¹⁸³	Універсал митрополита М.Рогози від 1592-1593 рр. про пожертви на відбудову церкви. Дозвіл львівського магістрату на будівництво воріт біля церкви від 6 липня 1647 р. Дарчий запис П.Тетері від 25 грудня 1669 р.
6.	Братська школа при церкві Успення Пресвятої Богородиці у Львові ¹⁸⁴	В цьому блоці документів відзначимо інструкцію вручену братському вчителю від 1586 р. та план навчання в братській школі на період 1586-1590 рр. Цікавим є лист В.Русиновича до М.Красовського про навчання львівській братській школі від 23 травня 1689 р.
7.	Братська друкарня, книготоргівля (інші види доходів) ¹⁸⁵	Цій групі публікацій належить послання патріарха Єремії від 1589 р., універсал Владислава IV від 1639 р. Грамоти королів Михайла від 1669 р. та Яна III від 1677 р. і 1678 р. Підтверджувальні грамоти короля Августа II від 1697 р. Важливі дані про суперечки братства щодо конститутивного права книгодрукування у Львові містять судові справи братства з наступниками М.Слізки від 1667 р. та з А.Мільчевським від 1691 р., а також декрет Яна III від 1692 р. Про торгівлю книгами довідуємося з листа Адама Корибута Вишневецького від 26 січня 1620 р. Про пожертву братства єрусалимському патріарху у формі книг від 1 січня 1664 р. Окремим видом прибутку для братства була позика.
8.	Братська бібліотека	Інвентар братської церкви Успення від 1637 р. ¹⁸⁶
9.	Братський шпиталь ¹⁸⁷	Підтверджувальна грамота короля Владислава IV від 1637 р.

10.	Братство і Й.Шумлянський ¹⁸⁸	Важливим є документи які висвітлюють стосунки братства з Й.Шумлянським в 70-80 рр. XVII ст. Цінним є лист короля Августа II від 18 червня 1700 р., його ж рескрипт до Й.Шумлянського від 21 червня 1700 р., грамота дана братству від 26 червня 1700 р. та реляція щодо Успенського храму від 30 червня 1700 р. Сюди ж відносимо оголошення Й.Шумлянського від 8 лютого 1700 р. про приєднання начебто до унії Львівського Ставропігійного братства.
11.	Інші королівські, патріарші та митрополичі грамоти ¹⁸⁹	Грамота константинопольського патріарха Єремії від 1589 р. братчикам І.Красовському, Георгію та Івану Рогатницям. Інша грамота того ж патріарха стосується врегулювання взаємин братства із священниками. Підтверджувальна грамота Яна-Казимира трьом старшим братчикам Львівського братства: О.Прокоповичу, М.Алузію, К.Медзапеті від 13 (31) грудня 1649 р. Підтверджувальна грамота А.Желиборського від 3 травня 1666 р. щодо прав Львівського Успенського братства. Грамота київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, від 3 грудня 1668 р., до братства, з проханням визнати єпископство Й.Шумлянського. Декларація короля Яна III від 8 грудня 1676 р., про заміну прав і привілеїв виданих Львівському братству. Два рескрипти короля Яна III до львівського магістрату від 30 листопада 1680 р. та 7 вересня 1684 р.

Якщо в X томі АЮЗР є чимало публікацій документів, які тематично виходять за рамки історії Львівського Успенського братства, то в XI – XII томах усі публікації синтетично взаємопов'язані між собою цілісним предметом “Акты, относящиеся к истории Львовскаго Ставропигийского братства”. У цих томах вступні передмови – це продовження монографічного дослідження А.Криловського, присвяченого діяльності братства та школи при ньому, перша глава якого була вступом до X тому. В II главі XI тому¹⁹⁰ вчений звертає увагу на витоки Львівського братства, вказує на 1439 р. як першу згадку про мирянське об'єднання. І лише в кінці XVI ст. функції братства, на думку вченого, набирають церковного характеру, а правовою основою для цього став братський статут, скріплений патріархом. У межах своєї розвідки вчений публікує вже відомий з інших видань статут братства від 1586 р. Заслугою А.Криловського в цьому плані можна вважати те, що попри певні консервативні стереотипи у викладі матеріалу, вчений фактично першим проаналізував витоки цього статуту. Думку про спорідненість і наступність братських статутів вчений проаргументував докладним порівнянням кожного пункту статутів: Благовіщенського (1542 р.), Свято-Троїцького (1563) та Успенського (1586 р.) братств. Після чого Криловський робить висновок про існування статуту Львівського братства перед 1586 р.¹⁹¹ Далі вчений, зіставивши статут Віленського братства (поданий на затвердження тодішньому митрополиту київському Онисифору Дівочці) із Львівським Успенським статутом, робить висновок, що вони склали першорядну основу для “штампування” статутів інших братств. Згодом дослідник торкається права ставропігії, деталізовано розкриває питання внутрішньої організації, для цього навіть переопубліковує братську присягу, молитви до початку зібрання та по ньому, також ілюстрації братських зібрань, герба та ін. У III главі¹⁹²,

підкресливши конфліктність ситуації, у якій перебувало братство протягом всього свого існування в XVII ст. (це і протистояння з магістратом, і розходження з Г. Балабаном, далі Хотинська війна, Визвольна війна Б.Хмельницького та ін.), учений робить висновок, що все це виснажувало сили братства, а постійно підтримувана владою програма колонізації, окатоличення лише сприяла тому, що Львівське братство в 1708 р. перейшло на унію. В IV главі¹⁹³ Криловський проаналізував особливості взаємин братства з православними іереями (причини конфлікту з Г.Балабаном, стосунки з П.Могилою та протистояння з Й. Шумлянським).

У XII томі АЮЗР вчений розмістив V і VI глави¹⁹⁴ свого масштабного дослідження. Тут учений концентрує увагу на історії братського храму Успення Богородиці, виділяє періоди його зовнішньої та внутрішньої розбудови, подає ілюстрації церкви. Також автор підкреслює турботу братства над Свято-Онуфрієвською церквою. Окремо вчений аналізує участь братства в розбудові шпиталю, школи та друкарні. Підводячи підсумок, автор відзначає, що саме багатофункціональність братства стала респектабельною опорою в боротьбі за релігійну і національну рівність на межі XVI – XVII ст.

До XI тому АЮЗР Криловський включив невідомий на той час блок архівного матеріалу. Так, у публікації записів про витрати Успенського братства на судові справи проти львівського магістрату за період 1599-1625 р¹⁹⁵. знаходимо заяви львівських православних братств про спільний виступ у боротьбі за права української громади, а також інформацію про визначальну участь у цьому процесі Львівського Успенського братства. Найбільш цінним джерелом до вивчення внутрішньої організації цього братства залишаються опубліковані протоколи засідань за 1599-1650 рр., 1647-1687 рр., а також окремий запис протоколу від 1607-1610 рр¹⁹⁶. У посланні Львівського Ставропігійного братства до міщан Нового Константинова від 1609 р¹⁹⁷. містяться поради щодо організації братського життя (умови та обряд вступу до братства тощо), що є особливо цінним при дослідженні питання братських традицій. Окрему групу публікацій становлять приходсько-обрахункові книги, які через призму прибутків та витрат братства реконструюють всі можливі напрями його культурної діяльності з 1612 р. по 1702 р¹⁹⁸. Так, у книзі за 1627-1702 рр¹⁹⁹. надібуємо дані про розбудову церкви Успення Богородиці та келії при монастирі Св. Онуфрія у Львові, про ремонт церкви Св. Трійці, про особливості будівництва друкарні та ін. Друга книга містить відомості про витрати на утримання братського шпиталю, протягом 1634-1663 рр²⁰⁰. Важливе значення для з'ясування джерел прибутків братства має публікація виписів з регесту церковних боргів за 1630-1680 рр. та записів про грошові операції братства за 1690-1698 рр²⁰¹.

Проблемний діапазон церковно археографічних публікацій XII тому на відміну від XI тому помітно ширший. А.Криловський також значно доповнив епістолярний блок документів, які найбільш чітко відобразили тогочасні релігійні стереотипи Львівського Успенського братства та еклезіальні реалії не тільки ранньомодерного Львова, але й інших регіонів:

Таблиця 3
Тематика церковно археографічних публікацій XII тому АЮЗР

№ п/п	Тематичний блок	Публікації документів
1.	Внутрішня організація Братства ²⁰²	1. Список осіб, що вступили до братства в 1586, 1590, 1591, 1597, 1600 та 1609 рр. 2. Протоколи засідань Львівського Ставропігійного братства за 1686-1725 рр. 3. Пом'яник Львівського Ставропігійного братства за 1586-1881 рр.

2.	Братська школа при церкві Успення Пресвятої Богородиці у Львові ²⁰³	<ol style="list-style-type: none"> 1. Постанова Успенського братства утримувати вчителя на кошти запису Сагайдачного від 1676 р. 2. Реєстр нотних зошитів за 1697 р. 3. Постанова братства щодо сплати грошей вчителю школи, від 15 червня 1676 р.
3.	Історія братського храму Успення Богородиці (настоятелі, розбудова та ін.) ²⁰⁴	<ol style="list-style-type: none"> 1. Реєстр речей пожертвуваних в Балабанівську каплицю та храм Успення Богородиці за період з 1691 р. по 1704 р. 2. Лист Львівського Ставропігійного братства до єпископа луцького Д.Балабана від 4 лютого 1657 р., стосовно настоятеля храму Успення о. Ісайї. 3. Рекомендований лист луцького і острозького єпископа Д.Балабана для о. Ісайї до львівського ставропігійного братства. 4. 1657-1659 рр. Лист Львівського ставропігійного братства до монаха Крехівського монастиря Феофана з проханням послужити при храмі Успення. 5. 1657-1659 рр. Лист Львівського Ставропігійного братства до ігумена Крехівського монастиря Варлама, з проханням відпустити в братську церкву Успення у Львові ієромонаха Феофана. 6. Лист Львівського Успенського братства від 27 листопада 1659 р., до Д.Балабана стосовно затвердження братського проповідника і священника Зосима Согнекевича. 7. Лист братства до о. Зосима від 27 листопада 1659 р., з проханням прибути до Львова на празник Різдва Христового. 8. Лист братства до київського митрополита Д. Балабана від 23 грудня 1659 р., з подякою за дане братству благословення. 9. Лист Георгія Папари до Львівського Ставропігійного братства стосовно прийому в братську церкву диякона.
4.	Братська друкарня, книготоргівля ²⁰⁵	<ol style="list-style-type: none"> 1. Протоколи засідань Львівського Ставропігійного братства за 1686-1725 рр. 2. Записи, які торкаються друкарні Львівського Успенського братства за 1662-1723 рр. 3. Судові записи, які торкаються друкарні Львівського Успенського братства за 1639-1701. 4. Грамота Петра I про дозвіл Успенському братству вільного продажу книг на Лівобережній Україні від 1707 р.
5.	Доходи та видатки братства ²⁰⁶	<ol style="list-style-type: none"> 1. Розпорядження короля Владислава IV львівській владі вплинути на старших братчиків Львівського Успенського братства, з метою звітності про прибутки і витрати, від 16 лютого 1644 р. 2. Квитанція від 1648 р., яку Ставропігійне братство вручило братським розсильним і зобов'язало передати каштелянці краківській Теофілі Собеській. 3. Копія квитанції від 15 серпня 1656 р., яку вручило братство п. Афендиковій та її сину Петру. 4. Лист Львівського Ставропігійного братства від 4 лютого 1657 р. до Т.Собеської з проханням повернути відсотки за 4 роки. 5. Лист Львівського Ставропігійного братства від 21 січня 1667 р. до київського митрополита А.Вінницького, з проханням відіслати лист Григоровичу в справі продажу будинку.

		<p>6. Лист Георгія Папари до Львівського Ставропігійного братства від 14 січня 1700 р., з новорічним вітанням, та про передачу ключа від братської казни Петру Семеновичу.</p> <p>7. Лист А.Красовського до Петра Сименовича стосовно передачі звіту про церковні видатки після смерті його брата Миколи.</p>
6.	Братська бібліотека ²⁰⁷	<p>1. Інвентар бібліотеки Успенського братства від 1619 р.</p> <p>2. Інвентар бібліотеки Успенського братства від 1666 р.</p> <p>3. Ревізія бібліотеки Успенського братства від 1688 р.</p>
7.	Братський шпиталь ²⁰⁸	<p>1. Лист Львівського Ставропігійного братства від 8 березня 1659 р. до Т.Собеської, з проханням стати патронкою братства і подвижницею шпиталю.</p>
8.	Покровительство Успенського братства над молодшим Свято-Онуфрієвським братством ²⁰⁹	<p>1. Статут 1633 р. і протоколи засідань Львівського Онуфрієвського братства за 1654-1719 рр., яке знаходилось під покровительством Львівського Ставропігійного братства.</p> <p>2. Проходсько-розрахункові книги Львівського Онуфрієвського братства за 1665-1722 р.</p>
9.	Участь братства у боротьбі проти національного та релігійного гноблення ²¹⁰	<p>1. Акт суду над львівським друкарем А.Скольським. Запідозреним у зраді Польщі 1651-1652 рр.</p> <p>2. Послання Львівського Успенського братства до православних мирян від 1608 р., з вісткою про переслідування з боку поляків.</p> <p>3. Послання Єремії Тисаровського єпископа Львівського, галицького і Кам'янець-Подільського до Львівських міщан, від 8 листопада 1613 р., з проханням матеріальної допомоги для справи в королівському суді.</p> <p>4. Судова справа Львівського ставропігійного братства з магістром Львова від 1623 р., стосовно похорон і церковних процесій.</p> <p>5. Лист Львівського Успенського братства до київського митрополита Д.Балабана від 27 березня 1659 р., у справах гоніння на православних у Львові.</p> <p>6. 1699-1701 рр. Рескрипт короля Августа II, яким наказує польській владі Львова не перешкоджати православним брати участь в різних міських справах вслід полякам та вірменам. Судова справа.</p>
10.	Конфлікт між братством та Г.Балабаном ²¹¹	<p>1. Послання М.Рогози митрополита київського до Г.Балабана від 12 червня 1590 р., з проханням не чинити тиск на братство.</p> <p>2. Запис про незгоду між братчиками Львівського Ставропігійного братства, з приводу інсинуації деяких братчиків перед Г.Балабаном.</p>
11.	Конфлікти в межах братства ²¹²	<p>1. Запис від 1617 р., про сварки між братчиками Львівського Успенського братства і звернення потерпілого, окрім братського суду, до світського.</p> <p>2. Судова справа Львівського Успенського братства з колишнім старшим братчиком Романом Стрілецьким від 16 лютого 1644 р.</p>

12.	Братство і Й.Шумлянський, братство і унія ²¹³	<ol style="list-style-type: none"> 1. Рескрипт короля Августа II від 24 лютого 1701 р., вручений Львівському братству для вирішення питання, щодо незаконного захоплення Й.Шумлянським братського храму. 2. 11 червня 1704 р. Й.Шумлянський, єпископ Львівський, Галицький і Камянець-Подільський підтверджує права Львівського Ставропігійного братства. 3. Лист Й.Шумлянського до папського нунція Миколи Спіноли від 2 березня 1708 р., про готовність Львівського Успенського братства перейти на унію. 4. Лист Й.Шумлянського до довіреної особи папського нунція від 2 березня 1708 р., про перехід Львівського Успенського братства на унію. 5. Лист Львівського Ставропігійного братства до папського нунція Миколи Спіноли від 22 серпня 1708 р., в якому повідомляє, що Й.Шумлянський заборгував братству 1500 злотих, і просить нунція допомогти у вирішенні цього питання. 6. Лист папського нунція Одескальки, архієпископа Медіоланського до Львівського Успенського братства від 1 вересня 1712 р., в справах незадовільного підпорядкування братства. 7. Лист Львівського Ставропігійного братства до папського нунція Одескальки від 21 вересня 1712 р. стосовно законних прав на ведення власної казни. 8. Грамота короля Августа II від 16 вересня 1713 р., про надання ширших прав українській громаді (участь в магістраті, сплата податків, право торгівлі, ремесла та ін. на рівні з польською громадою).
13.	Інші види взаємовідносини братства з духовними та світськими особами ²¹⁴	<ol style="list-style-type: none"> 1. Лист ігумена Скитського монастиря Іова до Львівського Успенського братства від 24 липня 1688 р. 2. Лист священника Львівського Успенського братства С.Красовського до проповідника Києво-печерської Лаври С.Озерського від 24 липня 1688 р. 3. Лист Почаївського ігумена Йосифа Саєвича до старшого братчика Петра Семеновича від 28 травня 1702 р.

Кожний том відкриває вступна стаття автора, де здебільшого подаються ґрунтовні монографічні дослідження з відповідної тематики. Криловський підготував також деталізовані іменний та географічний покажчики (покажчики XI та XII томів надруковані в XII томі).

Проте певні сумніви викликає участь ученого в побудові заголовків, які, на нашу думку, були складені ще А.Петрушевичем, позаяк вони містять властиву його методиці розширену змістову схему. Деякі підрядкові примітки були зроблені раніше Д.Зубрицьким, не кажучи вже про привезений ним у Київ архівний матеріал²¹⁵.

У цілому археографія згаданих томів АЮЗР виконана в дусі засад Київської археографічної комісії. Для прикладу, археографічна легенда містить інформацію лише про місце знаходження першоджерела. Атрибутом деяких публікованих матеріалів є наявність умовного позначення (квадратної рамки) – місця печаток, які знаходились чи знаходяться в першоджерелі²¹⁶. Якщо з'ясувалось, що в тексті оригіналу пропущено букви чи закінчення, то при публікації вони обов'язково додавались. Їх спеціально позначали дужками, наприклад: "Не в листѣ бовѣм едино(м), аиѣ на томъ только едномъ пергаментѣ"

ест братство...”, виділялись навіть цілі слова: “двѣма убо покрываху лица своя, двѣмаж (покрываху) ноги своя...”²¹⁷. Всі грошові суми, чи дати подій згадані в джерелі надруковані давніми цифрами, наприклад: “Домъ пана Ивана Бѣдлаги, и в немъ пан Лукиянь, дал зол. ѿ”, або “Року 4444 выдатки: выдалисмы...”²¹⁸.

Тексти друкувалися мовою оригіналів (латинською, польською, грецькою, а також старословянською) з максимальним дотриманням правопису. Незважаючи на відсутність кириличних перекладів іншомовних документів, застосування методу транскрипції та доволі громіздкий текст заголовків, методиці публікації архівного матеріалу в АЮЗР властиве новаторство, послідовність і самостійність. О.Журба так визначив методичний підхід комісії: “По-перше, відмова від перекладів дала можливість Комісії надрукувати вдвічі більше джерел, багато з яких пізніше були втрачені. По-друге, розширені заголовки документів здебільшого адекватно відбивали їх зміст, допомагали орієнтуватися у величезному, майже неосяжному матеріалі.”²¹⁹. Тому “Архів ЮЗР” був і залишається першорядним корпусом джерел для дослідників історії Львівського Ставропігійного Братства.

Органічне продовження багаторічних досліджень А.Криловського становить його монографія “Львовское Ставропигийское братство”²²⁰. Грунтовне дослідження вченого стало підсумком вивчення історії Львівського Успенського братства в ХІХ ст. Проте зібравши потужний фактичний матеріал, використавши при цьому попередні публікації джерел А.Петрушевича, І.Шараневича, В.Мільковича та згадані вище томи АЮЗР, учений все ж таки допускає ряд грубих помилок²²¹. Деякі з них виявив у 70-х рр. минулого століття Я.Ісаєвич. Зокрема при публікації реєстру витрат книгопродавців від листопада 1649 р. Криловський упускає записи про страйк працівників друкарні, також відомості про ціни й міри та ін. Причому ряд важливих реєстрів з ХVІІІ ст. узагалі не опубліковано²²². Фактично документи з унійного періоду історії Львівського Успенського братства вчений умисно не опублікував, що своєю чергою безперечно пов’язано з його москвофільським переконанням та виключно православною концепцією у вивченні історії мирянського об’єднання.

У своїй праці Криловський публікує джерела, які доводять події з соціально-політичної та культурної історії братства до початку ХVІІІ ст. і тематично охоплюють наступні блоки (наводимо джерела, які не ввійшли до попередніх видань АЮЗР):

Таблиця 4
Тематика церковно-археографічних “Приложений” Криловського

№ п/п	Тематичний блок	Публікації документів
1.	Внутрішня організація Братства ²²³	1. Вересень 1620 р. Константинопольський патріарх Тимофій звільняє братчиків Львівського ставропігійного братства від даної ними присяги братству і забороняє в майбутньому її давати. 2. Статут Новокиївського братства даний йому Львівським Успенським братством від 25 березня 1609 р. 3. Мандат короля Владислава ІV від 30 квітня 1640 р., вручений Львівському Ставропігійному братству стосовно виборів старших братчиків та подання ними звітів.
2.	Братська школа при церкві Успення Пресвятої Богородиці у Львові ²²⁴	1. Заповіт Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана війська Запорізького про суму 1500 зл. на утримання Львівської братської школи та вчителів при ній від 24 червня 1622 р.

3.	Історія братського храму Успення Богородиці (розбудова, настоятелі, процедура богослужіння та ін.) ²²⁵	<ol style="list-style-type: none"> 1. Постанова львівського магістрату від 17 грудня 1603 р., про звільнення від мостового перевізників, які возили камінь на побудову Успенської церкви. 2. Позов до суду братського священика Стефана Пречасного архимандритом Унівського монастиря І. Балабаном від 18 червня 1607 р. 3. Лист патріарха олександрійського Кирила Лукаріса до братства від 25 березня 1614 р. стосовно обрядового співу під час богослужіння. 4. Лист Лук'яна Васильовича до львівського Успенського братства стосовно пожертви 1000 каменів селітри на будівництво братського храму від 9 червня 1627 р. 5. Лист львівського, галицького і кам'янець-подільського єпископа Єремії Тисаровського до Ставропігійного братства від 6 листопада 1630 р. стосовно часу посвяти братського храму. 6. Лист єрусалимського патріарха Феофана до Львівського Успенського братства в справі побудови дерев'яних царських воріт від червня 1635 р. 7. Лист луцького та острозького єпископа Д. Балабана до Львівського Ставропігійного братства з благословенням на службу при братській церкві Успення о. Ісаїї від 2 лютого 1637 р. 8. Контракт від 15 червня 1656 р., між братством і майстром з виготовлення дзвонів стосовно відлиття волоку в 42 камені.
4.	Братська друкарня, книготоргівля ²²⁶	<ol style="list-style-type: none"> 1. Лист ієромонаха люблінського храму Пафнутія Кульчича до Львівського Успенського братства з проханням надрукувати Правила св. отця (?) від 6 березня 1616 р. 2. 5 лютого 1619 р. Розписка архимандрита Пафнутія Концевича, для Львівського Успенського братства стосовно 100 книг, які він забирає від братства. 3. Лист архимандрита Києво-Печерської Лаври Є. Плетенецького до львівського Успенського братства від 3 березня 1619 р., стосовно випровадження до Львова П. Беринди. 4. 1 травня 1630 р. Львівський, галицький і кам'янець-подільський єпископ Єремія Тисаровський підтверджує права Львівської братської друкарні. 5. 7-9 серпня 1651 р. Справа Львівського Ставропігійного братства і Михайла Слізки з Станіславом Студинським і магістратом з приводу конфіскації типографії. 6. Лист коронного канцлера Андрія Ліщинського до львівського магістрату від 27 травня 1652 р. про припинення справи між братством та Станіславом Студинським.
5.	Доходи та видатки братства ²²⁷	<ol style="list-style-type: none"> 1. 20 червня 1619 р. Квитанція підводи львівського Стефана Чолганського про повернення йому речей закладених у братство під позику. 2. Лист єпископа львівського Арсенія Желиборського до Ставропігійного братства від 31 січня 1647 р. про позику на суму 2 000 зл. з метою поїздки до Варшави для захисту прав православних. 3. Квитанція старости Ломжинського Є. Радзійовського від 17 травня 1650 р. в справі отримання від братства клейнод І. Вишневецького, які були закладені під суму 4 515 зл.

6.	Братська бібліотека ²²⁸	<p>1. 1622-1624 рр. Розписка братчика Віленського братства Василя Твардовського про тимчасове утримання грецької Тріоди та двох книг Міней.</p> <p>2. Лист архімандрита Києво-Печерської лаври Є.Плетенецького до Львівського Успенського братства стосовно посилки братству двох книг св. І.Златоустого та двох книг Діянь Апостолів від 17 вересня 1624 р.</p> <p>3. Лист старости рогатинського О.Балабана до Львівського братства з подякою за відіслані йому книги від 10 січня 1631 р.</p>
7.	Участь братства у боротьбі проти національного та релігійного гноблення ²²⁹	<p>1. Лист князя К.Острозького до Львівського Успенського братства від 20 жовтня 1603 р., про делегацію довірених осіб для переговорів стосовно вирішення утиску з боку поляків.</p> <p>2. Протестація львівських православних кушнірів проти утисків поляків того ж ремесла від 30 травня 1604 р.</p> <p>3. Лист львівського єпископа Г.Балабана про спільні дії в боротьбі з ненависниками православ'я.</p> <p>4. Мандат короля Сигізмунда III стосовно українських ткачів, які скаржились на утиски з боку поляків, з постановою залишити ображеним всі їхні права та привілеї.</p> <p>5. Лист Тетяни Боговитиної Малинської до Львівського Успенського братства від 6 січня 1607 р., з проханням допомогти переконати сина Олександра відійти від зв'язків з Люблінськими єзуїтами.</p> <p>6. Інструкція послів Львівського Успенського братства на Варшавський сейм від 2 січня 1609 р.</p> <p>7. 13 жовтня 1613 р. та 25 березня 1620 р. Розписка прокураторів: Яницького та Свіжинського про передачу документів стосовно справи з львівськими цехами.</p> <p>8. 27 травня 1615 р. Станіслав-Баніфатій Мнишек, староста Львівський, звільняє Львівське Успенське братство від відповідальності за напад на київського уніатського митрополита В.Рутського і володимирського єпископа І.Мороховського.</p> <p>9. Грамота Олександрійського патріарха К.Лукаріса мирянам м. Львова і всім православним від 29 травня 1620 р. з побажанням міцно стояти в православ'ї.</p> <p>10. Послання єрусалимського патріарха Феофана до львівського Успенського братства з побажанням міцно охороняти православну віру.</p> <p>11. 18 червня 1633 р. Прохання Львівського Ставропігійного братства до львівського магістрату стосовно права патронату (вибору до братської церкви священика).</p> <p>12. Мандат Владислава IV від 20 лютого 1637 р. до львівського магістрату м. Львова з вимогою не перешкоджати православним мирянам Львова в проведенні церковних обрядів.</p>
8.	Конфлікт між братством та Г.Балабаном ²³⁰	<p>1. Лист короля Сигізмунда III, від 1 березня 1603 р. про звільнення львівського єпископа Г.Балабана від управління Жидичинським монастирем.</p>
9.	Конфлікти в межах братства ²³¹	<p>1. Мандат короля Владислава IV від 9 листопада 1644 р. до Львівського магістрату, з вимогою примусити Романа Стрілецького подати звіт Львівському Ставропігійському братству відносно прибутків та витрат з час його перебування на посаді старшого братчика.</p>

10.	Братство і Й.Шумлянський, братство і унія ²³²	<ol style="list-style-type: none"> 1. Послання Іпатія Потія, київського уніатського митрополита від 19 травня 1604 р., до православних жителів м. Львова, про їх перехід на унію. 2. Послання Іпатія Потія, київського уніатського митрополита від 22 травня 1604 р., до православних жителів м. Львова, про перехід під його владу.
11.	Взаємовідносини Львівського Успенського братства з іншими православними братствами ²³³	<ol style="list-style-type: none"> 1. Лист Перемишльського братства до Львівського Успенського Братства від 22 травня 1615 р. в справі допомоги першому з отриманням привілеїв.
14	Інші види взаємовідносини братства з духовними та світськими особами ²³⁴	<ol style="list-style-type: none"> 1. Послання архимандрита та екзарха Олександрійського Кирила до Львівського Успенського братства від 26 травня 1601 р. з переконанням міцно триматися в православ'ї. 2. Лист архієпископа Монемавсійського, екзарха Пелопоннесу Йосафата до Львівського Успенського Братства від квітня 1601 р. з повідомленням про його приїзд у Львів та з проханням подати гостинну кімнату. 3. Лист митрополита Матвія з Лікії. Екзарха патріаршого до Львівського Успенського братства від 6 травня 1606 р., в церковних справах. 4. Лист Маруші Боговитиної Матвієвої Малинської від 3 лютого 1607 р. 5. Лист єпископа львівського Єремії Тисаровського до Львівського Ставропігійного братства від 26 березня 1609 р. 6. Лист Є.Тисаровського єпископа Львівського до Ставропігійного братства від 15 грудня 1616 р. 7. Лист Є.Тисаровського єпископа Львівського до братського священника Василя Боярського і братства стосовно його приїзду в Львів на свято Пасхи від 16 квітня 1617 р. 8. Послання митрополита київського і галицького Іова Борецького до православних мирян м. Львова від 21 травня 1628 р., із запрошенням на празник Успення Пр. Богородиці до Києва. 9. Послання константинопольського патріарха Кирила до Львівського Успенського братства від червня 1629 р., з повідомленням про зняття архієрейського сану та відлучення від церкви Мелетія Смотрицького. 10. Лист священника Острозької Богоявленської церкви І.Підвисоцького до братства від 30 червня 1633 р., в справі його проповідування в церкві Успення. 11. Послання львівського єпископа Єремії Тисаровського до братств м. Львова із запрошенням на сеймик в Галич від 25 листопада 1636 р. 12. Лист львівського єпископа Єремії Тисаровського від 31 липня 1639 р. до львівського Ставропігійного братства, з проханням примирити між собою заручених Федора Яневича і дочку Григорія Романовича Софію. 13. 3 грудня 1641 р. Розписка львівського єпископа Арсеній Желиборського в справі тимчасової позички в братства мітри та омофора. 14. Грамота константинопольського патріарха Парфенія про підтвердження прав Львівського Успенського братства від травня 1644 р. 15. 2 жовтня 1648 р. Список золота, срібла та інших дорогоцінних речей, які захопив староста Ломжинський Є.Радзійовський.

		<p>16. Інструкція братства від 25 лютого 1650 р., вручена братським послам до Любліна, в справі повернення коштовностей незаконно взятих Є.Радзійовським.</p> <p>17. 3 липня 1653 р. король Ян-Казимир бере бід свою опіку Львівське Ставропігійне братство.</p> <p>18. Лист київського митрополита Антонія Вінницького до Львівського Успенського братства від 27 грудня 1667 р. з проханням допомоги у виборах єпископа на львівську кафедру.</p>
--	--	---

Принципи та підходи в археографічному опрацюванні матеріалів “Приложений” Криловського по суті ідентичні з його публікаціями в АЮЗР. У більшості випадків відсутні лише підрядкові примітки, тому багато словесних замін в опублікованому тексті залишаються нез’ясованими. Однак, завдяки зусиллям вченого було зібрано обширні архівні матеріали, які не втратили своєї науковості сьогодні.

Таким чином, протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст., оформилась українська археографія в окрему історичну науку. Публікація архівних матеріалів до історії Львівського Успенського братства в зазначений період сприяла утвердженню української археографії. Незважаючи на відсутність чітких археографічних правил, якими користувались упорядники документів з історії Львівського Успенського братства, відчутним стало прагнення дослідників максимально прокоментувати автентичні джерела. Передмови і післямови, коментарі й різного роду додатки та примітки все частіше стають атрибутом археографічних публікацій²³⁵. Все це неминуче привело до осучаснення пам’яток давнини з історії головного мирянського об’єднання Львова.

¹ У 1848 р. Собор руських вчених заявив про потребу археографічних публікацій. Практику систематичного збирання та публікації документів до історії Львівського Успенського братства започаткував Д.Зубрицький, який на основі давніх документів у першій половині ХІХ ст. склав відому “Летопись Львовского Ставропигального братства”, більш деталізований метод публікації документів запропонували згодом А.Петрушевич, Я.Головацький, І.Шараневич, С.Голубев, В.Мількович, А.Криловський, та ін. Знайдені документи А.Криловським були включені в потужний документальний комплекс першої частини (особливо двох останніх томів цієї частини) “Архіва Юго-Западной России” (далі – АЮЗР). Історики старої генерації готували також і спеціальні дослідження з історії Львівського Успенського братства, одночасно публікуючи документи, які вводились вперше до наукового обігу наприклад: Головацький Я. Начало и действие Ставропигийского братства во Львове по отношению историко-литературному // Зоря Галицкая. Альбом на год 1860. – Львов, 1860. – С. 431-476; Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Т. 1. – К., 1883. – 1167 с; Т. 2. – К., 1898. – 1056 с; Особливої уваги заслуговує дослідження: Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства (далі – ЮИЛС). – Львов, 1886. – Т. 1. – 122 с; Diplomata statutaria a Patriarchis Orientalibus Confraternitati Stauropigiante Leopoliensi a. 1586-1592 data (далі – DS). – Т. II, – Leopoli, 1895. – 133 s; Див. також: Шараневич И. Николай Красовский (Миколай Красувський). Исторический очерк. – Львов, 1895. – 200 с; Milkowicz W. Monumenta Confraternitatis Stauropigiante Leopoliensis (далі – MCS). – Т. I, – Leopoli, 1895. – 961 s; В цілому, на думку сучасних дослідників історії церкви, науковий доробок Д.Зубрицького, І.Флерова, О.Левицького, К.Харламповича, С.Голубева, А.Петрушевича, Я.Головацького, І.Шараневича, А.Криловського, а також польських вчених В.Лозинського, В.Загурського, М.Мільковича

став основою для продовження джерелознавчих та методологічних пошуків у наступних десятиліттях.

² Див. докладніше: Лукашова С. Миряне и Церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – М., 2006. – С. 26, 30; Шустова Ю. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства как исторический источник (1586-1788) // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1998. – С. 6.

³ Цит. за: Шустова Ю. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства как исторический источник (1586-1788) // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1998. – С. 6.

⁴ Цінний огляд публікацій джерел з історії Галичини від найдавніших часів до 1772 р. зробив історик: Крип'якевич І. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму. – К., 1962. – С. 3-18.

⁵ М.П.Ковальський вперше зробив тематичну класифікацію праць Київської археографічної комісії з історії України XVI – першої половини XVII ст., виділивши тему “Братства, їх склад і діяльність”, як одну із актуальних.

⁶ Базовою в цьому плані є праця львівського історика: Ісаєвич Я. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVIII ст. – К., 1972. – С. 19, 22, 27, 28, 30, 31.

⁷ Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник: У 3-х книгах. – Кн. 1.: Середина XV – кінець XVI століття. – К., 1994. – С. 5-14.

⁸ Гошко Т. Маловідомі матеріали істориків Львова // Україна в минулому. – Київ – Львів, 1994. – Україна в минулому. – Вип. 6. – С. 55-56.

⁹ Кметь В. Львівська єпархія у XVI – на початку XVII століття // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 2001. – С. 7-8.

¹⁰ Капраль М. Національні громади Львова XVI – XVII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – 440 с.

¹¹ Царьова Н. Олександр Іляшевич та перша розвідка з історії Львівського Успенського Ставропигийського братства // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 37. – Ч. 2. – Львів, 2002. – С. 73-87.

¹² Потимко О. Братські шпиталі Львова XVI – XVIII ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 10. – С. 97-116.

¹³ Шустова Ю. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства как исторический источник (1586-1788) // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1998. – С. 4-6.

¹⁴ Російська дослідниця виділяє 7 груп текстів джерел до історії православних братств на східнослов'янських територіях Речі Посполитої, див. докладніше: Фефелова О. Православные братства на восточнославянских территориях Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половине XVII веков // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Томск, 2001. – С. 9.

¹⁵ Див. докладніше: Лукашова С. Взаимоотношения клира и объединений мирян в востчных землях Речи Посполитой в конце XVI века // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 2001. – С. 7; Лукашова С. Миряне и Церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – М., 2006. – С. 27-30.

¹⁶ Про поділ літератури з історії братств на дві провідні групи: публікації актових документів і окремі дослідницькі праці див. у: Черкасов О. Братські школи у висвітленні вітчизняної історичної науки середини XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 74-75.

¹⁷ Видово-змістову систему типологізації джерел з історії церкви ранньомодерної доби, запропонував в середині 90-х рр. XX ст., київський історик: Ульяновський В. Історія церкви та релігійної

думки в Україні. Навч. посібник: У 3-х кн. Кн. 1. Середина XV – кінець XVI століття. – К., 1994. – С. 5-14; Цінною виявилась також видова типологізація документів, до історії церковних братств, російської дослідниці історії мирянських об'єднань: Лукашова С. Миряне и Церкви: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – М., 2006. – С. 26; Див. також: Фефелова О. Православные братства на восточнославянских территориях Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половине XVII веков // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Томск, 2001. – С. 9.

¹⁸ Исаевич Я. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVIII ст. – К., 1972. – С. 19.

¹⁹ Там само. – С. 29-31.

²⁰ Див. докладніше: Шустова Ю. Книга контрактів с печатниками Львовської братської типографії (1680-1757) // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI международной научной конференции по проблемам книговедения. – Т. 2. – М., 2004. – С. 100-105.

²¹ Кметь В. Інвентарі Успенської та Святоонофрійівської монастирської церков у Львові 1579 р. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35-36. – С. 494-510; АЮЗР. – Ч. 1. – Т. XI. – К., 1904. – С. 145-178.

²² Цит. за: Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3-х кн. Кн. 1. Середина XV – кінець XVI століття. – К., 1994. – С. 10.

²³ ЮИЛС. – Львов, 1886. – Вып. 1. – Документы. – LXXXIV; Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 73-78; ВИС на год 1869. – Львовъ, 1868. – С. 124; 1871. – С. 129; 1874. – С. 113; 1878. – С. 127.

²⁴ Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. Посібник: У 3-х кн. Кн. 1. Середина XV – кінець XVI століття. – К., 1994. – С. 9.

²⁵ Капраль М. Привілеї національних громад міста Львова (XIV-XVIII ст.). – Л., 2000. – С. 10.

²⁶ Про особливу інформативність листів див. докладніше у: Старовойтенко І. Листування Є.Х.Чикаленка з П.Я.Стебницьким як історичне джерело // Український археографічний щорічник. – Випуск 8/9. – Київ-Нью-Йорк, 2004. – С. 112.

²⁷ Цит. за: Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3-х кн. Кн. 1. Середина XV – кінець XVI століття. – К., 1994. – С. 11.

²⁸ Лукашова С. Миряне и Церкви: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – М., 2006. – С. 27.

²⁹ Там само. – С. 27; Фефелова О. Православные братства на восточнославянских территориях Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половине XVII веков // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Томск, 2001. – С. 9.

³⁰ Журба О. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С. 55.

³¹ АЗР. – Т. 1-5. – СПб, 1846-1853.

³² Документи третього тому (близько 200 позицій) АЗР охоплюють період з 1544 р. по 1587 р., і належать до часу правління польських королів: Сигізмунда Августа, Генріха Анжуйського, Стефана Баторія. Вони отримані від різних респондентів – С. Соловійова, А.Мацієвського, Д.Зубрицького. Географія документальних зібрань охоплює Москву, Санкт-Петербург, Київ, Варшаву, та інші міста. Третій і четвертий томи АЗР упорядкував 1848 р. та в 1851 р. головний редактор Імператорської археографічної комісії в Санкт-Петербурзі, протоієрей Іван Григорович. Публікації четвертого тому АЗР (близько 1 тисячі документів) охопили період з 1588 р. по 1632 р., і належать періоду правління польського короля Сигізмунда III. Головними респондентами цього тому були – П.Бутков та Д.Зубрицький. Зазначимо, що всім виданням АЗР, властиві вступні короткі передмови. Тут окреслюються хронологічні рамки даного блоку публікацій, географія

архівів та бібліотек з яких власне взяті документи, вказується і тематика найважливіших (за інформативністю) опублікованих джерел.

³³ АЗР. – Т. 3. – С. 18-19.

³⁴ Там само. – Примечания. – С. 4.

³⁵ Там само. – С. 301-302.

³⁶ Там само. – С. 317.

³⁷ Там само. – С. 33, 37, 67-69, 37-39, 243-244.

³⁸ Там само. – С. 42, 47-51, 42-47, 66, 238, 257-258, 194-195, 203, 241, 432-434, 434, 499, 504.

³⁹ Див., наприклад: АЗР. – Т. 4. – С. 6, 37, 41.

⁴⁰ Там само. – Т. 3. – С. 18-19.

⁴¹ Перше видання у 4-х томах, 1845-1859 рр; Перший том перевидано 1848 р; Друге видання – в 3-х томах, 1898 р; Журба О. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С. 10.

⁴² Пам'ятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 1-99.

⁴³ Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С. 61. На думку вченого вступна передмова до “Пам'ятників” зазнала суттєвої еволюції: від стислих за інформативністю та близьких за формою до анотації, – до невеликих наукових розвідок на основі розбору історичних джерел, що публікувались.

⁴⁴ Там само. – К., 1993. – С. 53.

⁴⁵ Пам'ятники. – Т. 3. – С. 90.

⁴⁶ Там само. – С. 78, 72, 89, 95.

⁴⁷ Там само. – С. 1-21, 25-30, 37-45, 73-78, 31-36, 46-55, 66-72, 79-85, 93-95, 96-99, 86-89, 90-92, 56-65, 22-24.

⁴⁸ Черкасов О. Братські школи у висвітленні вітчизняної історичної науки середини ХІХ – початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 75.

⁴⁹ Головацкий Я. Начало и действие Ставропигийского братства во Львове по отношению историко-литературному // Зоря Галицкая. Альбом на год 1860. – Львов, 1860. – С. 431-476.

⁵⁰ Там само. – С. 468, 469-471.

⁵¹ Там само. – С. 439-440.

⁵² Там само. – С. 473-474.

⁵³ Там само. – С. 441.

⁵⁴ Детальніше про утворення археографічної комісії у Вільні, основні завдання та значення її видавничої діяльності див. у: Турцевич А. Краткий исторический очерк Виленской комиссии для разбора древних актов: 1864-1906. – Вильна, 1906. – 66 с; Про комплексні видання комісії див. у: Płgiewicz H. Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku. – Toruń, 2005. – S. 147-188.

⁵⁵ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Т. 1. – Вильна, 1867. – С. 13-14, 18-69, 24.

⁵⁶ Сцінський Ю. Рецензія на: Акты, издаваемые Виленскою комиссією для разбора древних актов. Т. XXV: инвентари и разграничительные акты. – Вильна, 1898 // ЗНТШ. – Львів, 1902. – Т. XLVIII. – Кн. IV. – Бібліографія. – С. 19-20.

⁵⁷ Тимошенко Л. Антон Петрушевич – дослідник історії церкви // Багатокультурне історичне середовище Львова в ХІХ і ХХ століттях. – Львів-Жешув, 2006. – С. 257; Капраль М. Національні громади Львова ХVІ – ХVІІ ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 27.

⁵⁸ Петрушевич А. Акты относящиеся к истории Южно-Западной Руси. – Львов, 1868. – С. 365-378.

⁵⁹ Див., наприклад: Петрушевич А. О братстве Ставропигиальной церкви и судьбах его // ВИС на год 1864. – Львовъ, 1864. – С. 74-77.

⁶⁰ Відомою є окрема відбитка трьох опублікованих Антоном Петрушевичем документів (1 грамота і 2 листи константинопольського патріарха Кирила Лукарія), яка знаходиться у фондах відділу періодичних видань ім. Мар'яна та Іванни Коців Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка, під шифром – и 12321; Див. також: Петрушевич А. 7 актов о восстановлении церкви Успения во Львове // ВИС на год 1874. – Львов, 1873. – С. 113.

⁶¹ Петрушевич А. Патриаршие грамоты, изданные в пользу Львовского Ставропигиального братства // ВИС на год 1869. – Львов, 1868. – С. 127-140.

⁶² ВИС на год 1870. – Львов, 1869. – С. 129-146.

⁶³ Петрушевич А. 10 документов Львовского братства 1586-1592 гг. // ВИС на год 1871. – Львов, 1870 – С. 129-152.

⁶⁴ Петрушевич А. 7 актов о восстановлении церкви Успения во Львове // ВИС на год 1874. – Львов, 1873. – С. 113-128.

⁶⁵ Петрушевич А. Акты, относящиеся к истории юго-западной Руси // ВИС на год 1878. – Львов, 1877. – С. 127-132.

⁶⁶ Петрушевич А. Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигиального братства // ВИС на год 1880. – Львов, 1879. – С. 137, 143, 145.

⁶⁷ Петрушевич А. Продолжение писем молдавских господарей писаных к Ставропигийскому братству при храме Успения Пресвятой Богородицы, занимающомуся вторично постройкою сей церкви, после пожара 1571 г. // ВИС на год 1882. – Львов, 1881. – С. 149-152; Петрушевич А. Письма молдавского господаря Іеремії Могили к Львовскому Ставропигийскому братству // ВИС на год 1882. – Львов, 1881. – С. 152-159.

⁶⁸ Петрушевич А. Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигиального братства // ВИС на год 1880. – Львов, 1879. – С. 142.

⁶⁹ Там само. – С. 145.

⁷⁰ Див., наприклад: Петрушевич А. 10 документов Львовского братства 1586-1592 гг. // ВИС на год 1871. – Львов, 1870. – С. 131.

⁷¹ Див., наприклад: Петрушевич А. Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигиального братства // ВИС на год 1880. – Львов, 1879. – С. 143.

⁷² Петрушевич А. 10 документов Львовского братства 1586-1592 гг. // ВИС на год 1871. – Львов, 1870. – С. 130.

⁷³ Петрушевич А. 7 актов о восстановлении церкви Успения во Львове // ВИС на год 1874. – Львов, 1873. – С. 118.

⁷⁴ Там само. – С. 132, 143, 114 (вчений уточнює словосполучення з тексту документу: “благородныхъ пановъ”, яке на його думку позначало ополячене (златинізоване) галицько-руське дворянство), 117.

⁷⁵ Там само. – С. 137, 125.

⁷⁶ Наприклад, після тексту грамоти антиохійського патріарха Йоакима, вчений пише про його перебування у Львові, та значення, схваленого ним, статуту для братського руху і православної віри в цілому. Див. докладніше: Петрушевич А. Патриаршие грамоты, изданные в пользу Львовского Ставропигиального братства // ВИС на год 1869. – Львов, 1868. – С. 120; В іншому документі, коментуючи статут Свято-Онуфрійського братства, вчений детально розписує про його статус, по відношенню до Львівського Успенського братства. Див. докладніше: Петрушевич А. 10 документов Львовского братства 1586-1592 гг. // ВИС на год 1871. – Львов, 1870. – С. 145.

⁷⁷ Аналізуючи важливість патріарших грамот для розвитку братських друкарень, вчений використав статистику подану Зубрицьким в праці “Historyczne badania o drukarniach...”, Lwów,

1836. Див. докладніше: Петрушевич А. Патриаршие грамоты, изданные в пользу Львовского Ставропигиального братства // ВИС на год 1869. – Львов, 1868. – С. 120.

⁷⁸ Вчений згадує про братські шкільні статuti опубліковані Я. Головацьким. Див. докладніше: Петрушевич А. Акты, относящиеся к истории юго-западной Руси // ВИС на год 1878. – Львов, 1877. – С. 135.

⁷⁹ В своїй грамоті від травня 1591 р., константинопольський патріарх Єремія оголосив про перехід на новий календар як протипагу католицькому. Коментуючи витoki такого нововведення (розповідається також про початок діяльності єзуїтів) Петрушевич використовує факти з: Pichler A. Geschichte der kirchl. Trennung zwischen dem Orient und Occident. – München, 1864. – С. 505. Див. докладніше: Петрушевич А. Патриаршие грамоты, изданные в пользу Львовского Ставропигиального братства // ВИС на год 1869. – Львов, 1868. – С. 137.

⁸⁰ В одній із археографічних легенд автор описує заключну частину тексту джерела: “После выставленного года мелкою скорописью отмечено: “не слано, только мѣли послати”. Див. докладніше: Петрушевич А. 10 документов Львовского братства 1586-1592 гг. // ВИС на год 1871. – Львов, 1870. – С. 148; В іншій легенді вчений так описує оригінал: “подлинник писан на полулисте, современною скорописью, с надстрочными знаками и титлами. Леточесление церковными буквами...”. Див. у: Петрушевич А. Акты, относящиеся к истории юго-западной Руси // ВИС на год 1878. – Львов, 1877. – С. 131-132.

⁸¹ Наприклад, в одному з документів автор відчитав у легенді печатки польський напис (адресу): “Найяснішому пану Сигізмунду III з ласки Божої, королеві польському і призначеному шведському, великому, жмудському і інфляндському і т. д. Великого князівства Фінляндського дідичові, пану приятелю і сусідові нашому нам милостиво ласкавого”. Див. докладніше: Петрушевич А. Продолжение писем молдавских господарей писаных к Ставропигийскому братству при храме Успения Пресвятой Богородицы, занимающомуся вторично постройкою сей церкви, после пожара 1571 г. // ВИС на год 1882. – Львов, 1881. – С. 151.

⁸² В одній із археографічних легенд, на основі грамот взятих із псковського літопису, вчений виводить руське походження роду Сапігів. Далі Петрушевич спиняється на постаті Лева Сапіги, як одного із найавторитетніших представників роду. Нижче згадано монастир в м. Рожанах, де знаходиться сімейна гробниця роду Сапігів. Див. докладніше: Петрушевич А. 10 документов Львовского братства 1586-1592 гг. // ВИС на год 1871. – Львов, 1870 г. – С. 140; В іншій публікації вчений з'ясовує походження роду Скуменів: Там само. – С. 142.

⁸³ Голубев С. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – 1151 с; 1898. – Т. 2. – 1046 с. В додатку до першого тому опубліковано 99 документів, які охоплюють період з 1540 по 1640 рр. Додатки другого тому містять 85 документів періоду 1632-1647 рр.

⁸⁴ Голубев С. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – С. 29-31, 34-35, 32-34.

⁸⁵ Там смо. – 154-164.

⁸⁶ Там само. – С. 164-167.

⁸⁷ Там само. – С. 198-202,.

⁸⁸ Там само. – С. 217.

⁸⁹ Там само. – С. 290-292.

⁹⁰ Там само. – С. 360-362.

⁹¹ Там само. – С. 167-171.

⁹² Голубев С. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – К., 1898. – Т. 2. – С. 32-45.

⁹³ Там само. – С. 89-91.

⁹⁴ Там само. – С. 309-310.

⁹⁵ Там само. – С. 159-166, 176-179, 185-186, 487-489.

⁹⁶ Там само. – С. 182-184.

⁹⁷ Там само. – С. 203-205.

⁹⁸ Там само. – С. 249-250.

⁹⁹ Там само. – С. 305-309.

¹⁰⁰ Голубев С. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – С. 32-34, 258-261.

¹⁰¹ Про науковий доробок І.Шараневича див. докладніше: Борчук С., Гаврилів Б., Грабовецький В. Історико-краєзнавчі дослідження Ісидора Шараневича. – Коломия, 1997. – С. 25-34.

¹⁰² Копыстенский А. Исторические труды Исидора Ив. Шараневича // ВИС на год 1930. – Львов, 1929. – С. 8.

¹⁰³ У 1886 р. накладом львівської ставропігійної топографії книга побачила світ. Дороге оздоблення палітурки говорить про особливе ставлення членів Ставропігійного інституту до 300-літнього ювілею. На титульній сторінці видання розміщено заголовок, обведений червоною лінією, і печатка Ставропігійського інституту із зображенням хреста (символ патріаршого покровительства). Структурно збірник розділений на ряд частин, кожна з яких допомагали готувати І.Шараневичу різні автори. Вступну частину підготував сам Шараневич. Наголошуючи на важливості ювілею та глибокій традиції Львівської Ставропігії, вчений окреслив найважливіші архівні матеріали з історії Львівського Успенського братства. Складовою частиною ювілейного видання є детальна історико-архітектурна розвідка Ісидора Шараневича присвячена історії церкви Успення Пресвятої Богородиці у Львові. Посилаючись виключно на архівний матеріал, вчений реконструює різні періоди історії церкви: її заснування, з'ясовуються і такі деталі, як джерела надходжень коштів на відбудову братської святині, описано й інші важливі віхи доунійної та унійної історії храму. Третьою частиною збірника є документи, тексти яких редагував П.Скобельський (вчитель львівської академічної гімназії), а стилізацію заголовків зробив М.Клемертович. Фототипії окремих листів виконав Е.Тржеменський. Регистр опублікованих документів уклав І.Шараневич. Факсимілії (фр. *facsimilé*, від лат. *fac simile* – “зроби подібне”) документів літографував А.Пришляк. Окремою частиною є докладний іменний та географічний покажчик. Шостою частиною ювілейної збірки є технічний опис Успенського храму, підготовлений І.Сас Зубрицьким, деякі зауваги щодо планування будівлі додали: доктор Ф. Пелє та П.Скобельський. Останню частину тому склала підборка фотографій та фототипії різної проекції креслень Успенської церкви. Нумерація сторінок в тій чи іншій частині збірника проведена церковно-словянськими буквами, а також римськими та арабськими цифрами. Зазначимо, що у 1886 році І.Шараневич окремою відбиткою видає свого роду рекламну листівку, під назвою: “Проспект к юбилейному изданию в память 300-летней годовщины основания львовскаго Ставропигийскаго Братства”. Детальніше про відгуки та рецензію на перший том видання див. у: Головацький Я. Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства // Киевская Старина. – К., 1887. – № 5. – Известия и заметки. – С. 198-200; Ваврик В. Основные черты литературной деятельности Исидора Ивановича Шараневича // ВИС на год 1930. – Львов, 1929. – С. 66.

¹⁰⁴ ЮИЛС. – Документы. – С. 3-4, 5-8.

¹⁰⁵ Там само. – С. 9-56.

¹⁰⁶ Там само. – С. 9-18.

¹⁰⁷ Там само. – С. 18-19.

¹⁰⁸ Там само. – С. 19-20, 22, 33, 34, 35.

¹⁰⁹ Там само. – С. 33.

¹¹⁰ Там само. – С. 23.

¹¹¹ Там само. – С. 39.

¹¹² Там само. – С. 57-92.

¹¹³ Там само. – С. 61.

¹¹⁴ Там само. – С. 59.

¹¹⁵ Там само. – С. 88.

¹¹⁶ Там само. – С. 67.

¹¹⁷ Там само. – С. 63.

¹¹⁸ Там само. – С. 79.

¹¹⁹ Там само. – С. 93-104.

¹²⁰ Там само. – С. 59.

¹²¹ В одній з археографічних легенд (док. LXXXV) читаємо: “Оригіналъ на полулистѣ паперу, въ формѣ письма уложенъ. Цѣлое письмо писано собственнымъ почеркомъ Корніакта. На обратной сторонѣ читаемъ адресъ: “Славні пани брати мої церкви Діви Марії у Львові, рукою власною”.

¹²² ЮИЛС. – Документы. – С. 79.

¹²³ Там само. – С. 59.

¹²⁴ Там само. – С. 105-106.

¹²⁵ *Diplomata statutaria a Patriarchis Orientalibus Confraternitati Stauropigianae Leopoliensi a. 1586-1592 data.* – Т. II, – Leopolis, 1895. – 133 s.

¹²⁶ *Ibidem.* – S. 1-15.

¹²⁷ *Ibidem.* – S. 41-49.

¹²⁸ *Ibidem.* – S. 50-51, 52-53.

¹²⁹ *Ibidem.* – S. 111-112.

¹³⁰ *Ibidem.* – S. 117-118.

¹³¹ *Ibidem.* – S. 119-121.

¹³² *Ibidem.* – S. 123-130.

¹³³ *Ibidem.* – S. 29.

¹³⁴ *Ibidem.* – S. 51.

¹³⁵ *Milkowicz W. Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis.* – Т. I, – Leopolis, 1895. – 961 s.

¹³⁶ *Ibidem.* – S. 133.

¹³⁷ *Ibidem.* – S. 165.

¹³⁸ *Ibidem.* – S. 310.

¹³⁹ *Ibidem.* – S. 324.

¹⁴⁰ *Ibidem.* – S. 152.

¹⁴¹ *Ibidem.* – S. 145, 151, 154, 202.

¹⁴² *Ibidem.* – S. 138.

¹⁴³ *Ibidem.* – S. 407-409, 411-412.

¹⁴⁴ *Ibidem.* – S. 368.

¹⁴⁵ *Ibidem.* – S. 113.

¹⁴⁶ *Ibidem.* – S. 119.

¹⁴⁷ Найчастіше присутні латинські, польські та кириличні тексти, рідше грецькі. Цікавим є публікація привілею ант. патріарха Йоакима від 16 січня 1586 р. текст, якого надруковано халдейською мовою, а нижче одразу йде польськомовний переклад з правописом XIX ст.

¹⁴⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси.* – Т. V. – К., 1994. – С. 660-661.

¹⁴⁹ MCS. – S. V-X, X-XII.

¹⁵⁰ *Ibidem.* – S. 936.

¹⁵¹ *Ibidem.* – S. 887-935.

¹⁵² *Ibidem.* – S. 8, 31, 32.

¹⁵³ Ibidem. – S. 7, 17, 18.

¹⁵⁴ Ibidem. – S. 14.

¹⁵⁵ Ibidem. – S. 938-957, 958-960.

¹⁵⁶ Шараневич И. Николай Красовский (Миколай Красувский) от 1686-1692 писарь управления, а отъ 1692-1697 старийшина Ставропигийского братства въ Львовъ. Исторический очеркъ съ прибавкою современныхъ записокъ изъ книгъ и регистровъ Львовскаго Ставропигийскаго братства. – Львовъ, 1895. – 200 с; Его же. Юрий Елияшевич (Георгий Ильяшевич). Исторический очеркъ. – Львовъ, 1895. – 35 с.

¹⁵⁷ Спочатку Шараневич видав статтю про М.Красовського у ВИС за 1894 р., а вже в 1895 р., додавши свої виписки з рахункових та сесійних протоколів братства, вчений пише окрему книгу (присвячена головним чином діяльності всього братства). Исидор Шараневич так окреслив головні цілі свого видання: “... по тому, щоби ними діяльність того заслуженного сеніора конкретно пояснити, во вторих же, щоби сягнувши до временъ передъ виступленіемъ на арену історіи львовской Ставропигии Николая Красовского, якоже и представленіемъ нѣкоторыхъ извлеченій изъ записокъ, непосредно по его смерти составленныхъ, начертати якобы раму, внутрь которой розвинулся образъ діяльности того, для блага ставропигийского Братства заслуженного человека, въ третіихъ потому, щоби, понеже издание четвертой части “Юбилейного Издания” лежить еще в далекой будущности, уже теперь предварительно подати примѣры культурной и историчекой важности...”. Див., докладніше у: Шараневич И. Николай Красовский (Миколай Красувский) от 1686-1692 писарь управления, а отъ 1692-1697 старийшина Ставропигийского братства въ Львовъ. Исторический очеркъ съ прибавкою современныхъ записокъ изъ книгъ и регистровъ Львовскаго Ставропигийскаго братства. – Львовъ, 1895. – С. 10-11.

¹⁵⁸ Там само. – С. 11-12.

¹⁵⁹ Там само. – С. 12.

¹⁶⁰ Там само.

¹⁶¹ Там само. – С. 13.

¹⁶² Там само. – С. 14.

¹⁶³ Там само. – С. 17-19.

¹⁶⁴ Там само. – С. 22-25.

¹⁶⁵ Там само. – С. 38.

¹⁶⁶ Там само. – С. 39-40.

¹⁶⁷ Там само. – С. 46.

¹⁶⁸ Там само. – С. 51.

¹⁶⁹ Там само. – С. 52-75.

¹⁷⁰ Там само. – С. 13.

¹⁷¹ Там само. – С. 16.

¹⁷² Капраль М. Національні громади Львова XVI – XVII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 28-29.

¹⁷³ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – Т. I. – 1470-1700. – СПб., 1897; Т. II. – 1701-1839. – СПб., 1907. Перший том “Описаний” містив в собі 1065 документів з 1470 р. по 1700 р. Опис документів був зроблений в строго хронологічному порядку, причому так, що документ стояв перед пізнішою своєю копією, вся справа ж датувалася датою першого документа. В заголовках опису міститься дата джерела, за якою слідували назва документу та адресат. Далі вказувалася мова оригіналу (кириличний чи латинський тексти, часто польський, рідше італійський або французький), кількість сторінок в документі та ін. Замість тексту джерела подано короткий виклад його змісту, в основі якого головним чином перерахувалися згадувані в оригіналі джерела особи, місця подій, умови угод та ін. Однорідні документи С.Рункевич описав докладніше. Тексти

документів, що мають пряме відношення до історії Православної Церкви, публікувались в істотних витримках, рідше повністю. Важливі місця головного тексту джерела нерідко передавались мовою оригіналу, із збереженням текстологічних особливостей. Невід'ємною складовою описів Рункевича є палеографічні та сфрагістичні відомості. Якщо документ десь раніше публікувався про це також зазначалося. В цілому для методики вченого властивим є стислий виклад подій, що є головною особливістю публікації архівних матеріалів в "Описаниях". В кінці тому на чотирьох сторінках поміщено фототипії документів російською, латинською і польською мовами. Що було не лише чудовою ілюстрацією до "Описаний", але мало і практичний характер для дослідників, що бажають ознайомитися з оригіналами. Методика публікації джерел в другому тому ідентична з першим томом "Описаний". Окрім географічного та предметного показчиків в другому томі додано хронологічний показчик. Також було включено два "Дополнения". Перше містило описи документів 1559-1834 рр. Друге, копії метричних книг приходських церков Брестською і Луцькою уніатських єпархій.

¹⁷⁴ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – Т. I. – 1470-1700. – СПб., 1897. – С. 49, 51, 70, 76.

¹⁷⁵ Там само. – С. 116.

¹⁷⁶ Редакція комісії по суті взяла на себе публікацію документів з історії братства до кінця XVII ст., оскільки Ставропійному інституту забракло коштів на нові видання. В межах капітального циклу документів виділимо: АЮЗР. – К., 1887. – Ч. 1. – Т. 7. Памятники литературной полемики православных южнорусов с латино-униатами (XVI – XVII в.) // Под. ред. С.Т.Полубева. – 818 с; АЮЗР. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 10. – Акты, относящиеся к истории православной церкви в Галиции (1423-1714 гг.) и извлеченные из львовских архивов // Под ред. А.С.Крыловского. – 995 с; АЮЗР. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 11. – Акты, относящиеся к истории Львовского ставропигиального братства (1599-1702 гг.) // Под ред. А.С.Крыловского. – 930 с; АЮЗР. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 12. – Акты, относящиеся к истории Львовского ставропигиального братства (1586-1881 гг.) // Под ред. А.С.Крыловского. – 871 с; З усіх наступних частин лише у I томі IV частини АЮЗР опубліковано документ (№ 75) про надання Петром Сагайдачним грошей львівській братській школі.

¹⁷⁷ АЮЗР. – К., 1887. – Ч. 1. – Т. 7. – С. 24-26.

¹⁷⁸ АЮЗР. – К., 1887. – Ч. 1. – Т. 10. – С. 1-28.

¹⁷⁹ Там само. – С. 42-48, 48-50, 89-91, 89-92, 86-89, 444-446, 120-121, 446-447, 137, 187-190, 191-192, 178-179, 479-480.

¹⁸⁰ Там само. – С. 65-68, 92-96, 105-106, 106-107, 77-79, 96-100, 101-105, 112-114.

¹⁸¹ Там само. – С. 720-721, 61, 77-79, 79-81, 74-75, 81-83, 126-127, 627-628, 650-651, 114-118, 63-65, 184-185, 195-196, 632-633, 452, 613-614, 636-637, 639-641, 657-658, 664-665, 628-630.

¹⁸² Там само. – С. 125, 135-136.

¹⁸³ Там само. – С. 85-86, 185-187, 679-681.

¹⁸⁴ Там само. – С. 435-437, 437-438, 57-60, 752-753.

¹⁸⁵ Там само. – С. 442-443, 182-183, 674-676, 677-679, 345-349, 334-338, 343-345, 382-386, 387-392, 643-649, 775-786, 787-792, 139, 630-631, 626.

¹⁸⁶ Там само. – С. 146-178.

¹⁸⁷ Там само. – С. 143-144.

¹⁸⁸ Там само. – С. 721-722, 724-725, 725-726, 727-728, 730-733, 747-749, 396-397, 398-399, 399-403, 403-404, 404-407.

¹⁸⁹ Там само. – С. 439-440, 441-442, 454-461, 633-635, 728-729, 743-744, 750-752.

¹⁹⁰ АЮЗР. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 11. – С. 1-46.

¹⁹¹ Капраль М. Чи існувало Львівське Успенське братство перед 1586 роком? // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення наукової конференції 4-5 квітня 1996 року. – Львів, 1996. – С. 8-9.

- ¹⁹² Там само. – С. 47-107.
- ¹⁹³ Там само. – С. 108-158.
- ¹⁹⁴ АЮЗР. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 12. – С. 1-41, 42-123.
- ¹⁹⁵ АЮЗР. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 11. – С. 3-57.
- ¹⁹⁶ Там само. – С. 58-163, 164-296, 297-305.
- ¹⁹⁷ Там само. – С. 305-339.
- ¹⁹⁸ Там само. – С. 340-538, 539-635.
- ¹⁹⁹ Там само. – С. 636-678.
- ²⁰⁰ Там само. – С. 679-692.
- ²⁰¹ Там само. – С. 693-703, 704-766.
- ²⁰² АЮЗР. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 12. – С. 3-6, 164-352, 470-511.
- ²⁰³ Там само. – С. 579-580, 62-71, 579-580.
- ²⁰⁴ Там само. – 52-61, 564-565, 566, 567-568, 569-570, 573-574, 574-576, 576-577, 597.
- ²⁰⁵ Там само. – С. 192, 353-437, 438-439, 614.
- ²⁰⁶ Там само. – С. 550-551, 561, 562, 563-564, 578-579, 595-596, 598-599.
- ²⁰⁷ Там само. – С. 7-10, 13-14, 22-23, 27, 29-35.
- ²⁰⁸ Там само. – С. 571.
- ²⁰⁹ Там само. – С. 72-126, 126-163.
- ²¹⁰ Там само. – С. 444-447, 526-529, 530-536, 543-549, 572-573, 582-595.
- ²¹¹ Там само. – С. 520-522, 523-526.
- ²¹² Там само. – С. 537-543, 552-561.
- ²¹³ Там само. – С. 600-602, 607-631, 615-617, 617-618, 619-620, 621-622, 623-626, 626-629.
- ²¹⁴ Там само. – С. 581, 603-604, 605-606.
- ²¹⁵ АЮЗР. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 11. – С. 3.
- ²¹⁶ Там само. – С. 302.
- ²¹⁷ Там само. – С. 322, 323.
- ²¹⁸ Там само. – С. 303, 305.
- ²¹⁹ Журба О. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С. 31.
- ²²⁰ Крыловский А. Львовское Ставропигиальное братство. – К., 1904. – 22, 315, 230 с. Попередньо праця вийшла того ж року трьома частинами у вигляді передмов до томів АЮЗР (Ч.1. – Т. X. – С. 1-28; Т. XI. – С. 1-158; Т. XII. – 1-123).
- ²²¹ Капраль М. Історіографія Львівського Успенського братства // Україна в минулому. – Київ – Львів, 1992. – Вип. 1. – С. 64.
- ²²² Ісаевич Я. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVIII ст. – К., 1972. – С. 31-32.
- ²²³ Крыловский А. Львовское Ставропигиальное братство. – К., 1904. – 38-40, 117-118.
- ²²⁴ Там само. – С. 76-79.
- ²²⁵ Там само. – С. 19-20, 30-31, 42-44, 89-94, 103-104, 110, 112-113, 155-156.
- ²²⁶ Там само. – С. 48-51, 65, 65-66, 102-103, 136-152, 153.
- ²²⁷ Там само. – С. 66, 129-130, 135-136.
- ²²⁸ Там само. – С. 84-85, 85-86, 104-105.
- ²²⁹ Там само. – С. 18-19, 23-24, 25-26, 26-27, 28-29, 31-38, 41-42, 47, 67-71, 73-76, 105-107, 113-114.
- ²³⁰ Там само. – С. 17-18, 14-5.
- ²³¹ Там само. – С. 125-127.
- ²³² Там само. – С. 20-22, 22-23.

²³³ Там само. – С. 45-47.

²³⁴ Там само. – С. 15-16, 17, 27, 29-30, 40 41, 50-51, 52, 98-99, 99-101, 107, 111-112, 116-117, 120-121, 121-124, 131-133, 133-134, 153-155, 166-167.

²³⁵ Ковальчук О. Особливості археографії в першій половині XIX ст. // Архівознавство, археографія, джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. , 8. – К., 2005 – С. 140.

Богдан Лазорак.

Публікації документів до історії “Confraternitatis stauropigianae leopoliensis” (1848-1904 рр.).

У статті простежується історія публікацій джерел до історії Львівського Ставропігійного братства з 1848 р. по 1904 р. та досліджується рівень їх археографії. На підставі цього охарактеризовано стан джерельної бази в цей час, визначено тематику церковно-археографічних публікацій, а також головні принципи відбору джерел. Окреслені археографічні концепції, які відображали спрямованість і рівень вивчення документів до історії Львівського Успенського братства в зазначений період.

Bohdan Lazorak.

Publications of documents to the history of “Confraternitatis stauropigianae leopoliensis” (1848-1904).

The article deals with the history of publishing resources to the history of Lviv Stauropigianae brotherhood from 1848 to 1904 and the level of their archeography is researched. On this basis the state of resource base at this time is described, the themes of church-archeographic publications and the main principles of resource selection are defined. The archeographic concepts are discussed. They show the direction and the level of documents search to the history of Lviv Assumption brotherhood in this very period.

ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА ГРИЦАЯ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПЛАСТ

Зі здобуттям Україною незалежності з'явилася можливість об'єктивно вивчити діяльність багатьох видатних постатей українського визвольного руху ХХ ст. Серед них одне з чільних місць займає Дмитро Грицай. Він відомий нам як військовий та політичний діяч, член Української Військової Організації (УВО), Організації Українських Націоналістів (ОУН), шеф Головного військового штабу (ГВШ) Української Повстанської Армії (УПА).

Народився Д.Грицай (псевда – “Перебийніс”, “Палій”, “Бук”, “М.Бученко”, “Дуб”, “Олег”, “Сірко” та ін.) 1 квітня 1907 р. у с. Дорожів у селянській родині (тепер с. Великий Дорожів Дрогобицького району Львівської області)¹. Закінчив Дрогобицьку гімназію, де долучився до громадсько-політичної та революційної діяльності, активно працюючи у націоналістичних організаціях “Пласт” (з 1926 р.), Організації вищих клас українських гімназій (ОВКУГ). У 1928 р. Д.Грицай став членом УВО, а з 1929 р. – ОУН. З перервами в 1931–1939 рр. обіймав посаду військового референта крайової ексекутиви ОУН західноукраїнських земель. Д.Грицай – політ'язень польських тюрем (22 березня – 4 червня 1932 р., 10 жовтня – 18 листопада 1932 р.) і табору в Березі Каргузькій (липень 1934 – квітень 1936 р.), де належав до підпільного проводу українців. 1939–1940 рр. він командував відділом “Веркшуц” в Стараховіце, а з березня 1940 р. – повстанським штабом ОУН. Д.Грицай був учасником II Великого збору ОУН в Кракові, який проходив з 31 березня до 3 квітня 1941 р. У 1941–1942 рр. та 1944–1945 рр. був військовим референтом Проводу ОУН. За часів німецької окупації впродовж грудня 1942 р. – вересня 1943 р. Д.Грицай відсидів у тюрмах гестапо. Після звільнення боївкою служби безпеки ОУН, він з грудня 1943 р. став заступником шефа ГВШ УПА, а відтак з січня 1944 р. по грудень 1945 р. – шеф ГВШ УПА, майор УПА (з датою старшинства 1 листопада 1945 р.). Член Української Головної Визвольної Ради. Затриманий чеськими прикордонниками при спробі перейти кордон до Німеччини. 22 грудня 1945 р. загинув у чеській тюрмі у м. Прага, Чехія. Посмертно підвищений до ступеня генерал-хорунжого УПА.

Сьогодні, не зважаючи на відзначення у 2007 р. 100-річчя від дня народження Д.Грицяя, його особа ще мало вшанована². Як приклад, можна навести його однолітка та побратима по боротьбі Романа Шухевича, про життя та діяльність якого опубліковано низку спогадів, документів і матеріалів³ та написано чимало наукових розвідок, статей та брошур⁴. На жаль, здобутки українських істориків та краєзнавців у дослідженні постаті Д.Грицяя є мізерні⁵. Серед них можна виокремити статті Григорія Дем'яна та В'ячеслава Гнатюка, які базуються на значному джерельному матеріалі, зокрема спогадах та архівних документах⁶. Однак, незважаючи на появу цих публікацій окремі аспекти з життя та діяльності Д.Грицяя потребують глибшого вивчення та аналізу. Недостатньо уваги приділено життєвому шляху Д.Грицяя в міжвоєнній Польщі, зокрема його ролі у створенні та розбудові спортивних та пластових гуртків, активній участі в громадському житті Дорожева, Дрогобича, Самбора та Львова. Між тим, саме завдяки організації “Пласт” Д.Грицай зумів набути великого

досвіду, який був використаний ним в подальшій діяльності в рядах націоналістичного підпілля 30–40-х рр. ХХ ст.

Метою цієї статті є висвітлити маловідомі сторінки з життя та діяльності Д.Грицай в організації Пласт, зокрема його участі в роботі 18-го пластового куреня імені Івана Франка у Дрогобичі та 10-го куреня Уладу Українських Старших Пластунів (УУСП) “Чорноморці” у Львові. Хронологічно робота охоплює період з 1926 р. (часу вступу в пластовий курінь) до 1930 р. (заборони організації польською владою).

Стаття написана на матеріалах пластових періодичних видань: “Молоде Життя”. Пochерпнуто інформацію з організаційних видань Пласту, спогадів сучасників. Важливим джерелом для статті стали матеріали Центрального державного історичного архіву України у Львові, зокрема фонд 389 (Верховна пластова команда, м. Львів).

Особливістю розвитку націоналістичного руху на західноукраїнських землях наприкінці 20-х – 30-х рр. ХХ ст. було те, що його головною організаторською, пропагандивною і – значною мірою – бойовою та інтелектуальною силою стало патріотичне українське студентство, виховане на героїчних традиціях визвольної боротьби українців від найдавніших часів до сучасних подій, на прикладах подвигів січових стрільців і бойовиків УВО, на працях Д.Донцова та його послідовників. До цього покоління українського студентства належав і Д. Грицай. Ще в Дрогобицькій гімназії він прилучився до громадсько-політичної та революційної діяльності, активно працюючи у націоналістичних організаціях “Пласт”, ОБКУГ та УВО. “На переломі двадцятих років, – як писав Володимир Тустанівський, – активними членами УВО були вже Зенон Коссак і Д. Грицай, пізніше визначні члени ОУН, а тоді ще учні вищих класів Дрогобицької гімназії”⁷.

В середині 20-х рр. ХХ ст. Д.Грицай став активним членом таємної ідейно-політичної ОБКУГ, яку створили учні старших класів львівських гімназій з осередками в ряді міст Галичини. Поштовхом до створення аналогічної організації у Дрогобичі стало заснування у Стрийській гімназії з ініціативи Степана Бандери, Степана Охримовича та інших осіб ОБКУГ. Організація формально діяла на засадах самоврядування, але фактично знаходилась під впливом УВО й була для неї свого роду вишколом кадрів. Основними завданнями, які ставила перед собою ОБКУГ, були: підготовка учнів до навчання у Львівському таємному університеті, їх ідеологічний та політичний вишкіл, залучення учнів до таємних відзначень національних свят і заборонених річниць, бойкот гімназистами польських державних свят та різних “патріотичних” маніфестацій, на яких часто з’являлися димові завіси та українські національні символи (Тризуб, синьо-жовтий прапор тощо). Організація поширювала листівки, видавала нелегальний молодіжний журнал “Метеор”, пропагувала серед молоді “Літературно-науковий вісник” та, за словами Петра Мірчука, “[...] вивчали самі й ширили серед всего українського студентства ідеї українського націоналізму, що їх оголосив у своїх писаннях Микола Міхновський, та проводили збірки серед українського громадянства на таємний Український Університет і на Бойовий Фонд”⁸. Серед найактивніших членів ОБКУГ були пластуни брати Роман та Юрій Шухевичі, Володимир Янів, Богдан Підгайний, Богдан Кордюк (Львів); Степан Бандера, Олекса Гасин, Дмитро Яців, Степан Новицький, Осип Карачевський (Стрий); Зенон Коссак, Дмитро Грицай, Володимир Кобільник (Дрогобич); Степан Ленкавський, Ярослав Карпинець, Григорій Салевич, Володимир Макух (Станіславів); Іван Шиманський (Тернопіль); Омелян Грабець (Любачів); Василь Сидор (Сокаль) та ін.⁹.

У 1926 р. Д.Грицай як учень української приватної гімназії імені Івана Франка (знаходилася на вул. св. Івана Хрестителя – тепер вул. М.Тарнавського) вступає в Пласт, ставши членом 18-го пластового куреня імені Івана Франка у Дрогобичі (курінь заснований

1925 р.)¹⁰. Впродовж 1926 р. він склав два пластові іспити: 4 червня 1926 р. – на учасника, 2 листопада 1926 р. – на розвідника. 21 червня 1926 р. Д.Грицай урочисто склав Пластову Присягу¹¹. Заприсяження пластунів відбулося на “Окружній Стрічі” в Нагуєвичах при окружній ватрі¹².

7–14 серпня 1926 р. вісім членів куреня імені Івана Франка у Дрогобичі, серед яких був і Д. Грицай разом із Р.Шухевичем (на той час член 3-го куреня УУСП “Лісові Чорти” у Львові), Степаном Новицьким¹³ (вихованець стрийського “Пласту”, майбутній член стрийського куреня старших пластунів “Червона Калина” та згодом один з відомих командирів УПА), взяли участь у проведенні першого пластового обласного табору на Соколі (тепер – Рожнятівський район Івано-Франківської області)¹⁴. Табір відбувався на подарованій пластунам митрополитом Андреем Шептицьким ділянці землі. Цілу весну на місці табору зводились два курені, будинок для команди табору та кухня, однак завершити вчасно будівництво не вдалось, тому значну частину таборової програми займали будівельні роботи, включно із створенням спортивного майданчика. Участь в таборі брало 120 юнаків з різних пластових осередків Галичини під проводом, в основному, членів куреня “Лісові Чорти”. Саме цього року зародився звичай ранкового купання пластунів у гірській річці Лімниці. Про перебування дрогобицьких пластунів на Соколі Володимир Винницький писав: “Пластова Зустріч цілого Пластового Уладу в 1925–1926 роках на Соколі була для нас великим поштовхом до дальшої праці. Ми там перший раз побачили нашу пластову зорганізованість і силу. Ми мали можливість заізнатись (познайомитися – А.С.) з пластунами з інших міст, взяти участь у веселій Пластовій ватрі і скористати з практичного пластування”¹⁵.

Перебуваючи в таборі на Соколі біля Підлютого, Д.Грицай склав деякі проби із II-го пластового іспиту, однак не взяв відповідного посвідчення. Тому 22 вересня 1926 р. старшина дрогобицького куреня звернулася з листом до Верховної Пластової Команди (ВПК) у Львові з проханням вислати відповідне посвідчення. В проханні зазначалося: “Грицай Дмитро, учасник XVIII. Курія сміє просити Верховну [Пластову] Команду в одну дрібницю, котра може стати йому у великій пригоді. Він іменно, коли був в таборі в Підлюті, здавав деякі точки із II. пл[астового] іспиту, а не взяв на них посвідки. Тетер (так у тексті, має бути тепер. – А.С.) приходиться здавати йому ще раз те саме, а тому що є наука в школі, се є з великими труднощами. Коли се є можливе то він просить Верховну Пл[астову] Команду о ласкаве надіслання йому посвідки тихже точок, за що наперед складає сердешну подяку. Лист зі значком на відворотну пошту залучаєсь. Скобі!”, підпис: “Дрогобич 22. вересня 1926 р. Кур[інний] писар Ол[ександр] Підгородецький”¹⁶. ВПК у Львові задовільнила дане прохання, виславши Д.Грицаю відповідне посвідчення¹⁷.

24 листопада 1926 р. відбулися сходина (збори) 18-го пластового куреня ім. І.Франка, на яких були присутні 21 член, в тому числі і Д. Грицай. Головне питання, яке обговорювали, це вибір нової старшини, а саме курінної команди і відновлення діяльності в курені. Обрано курінну команду в такому складі: Антін Ясеницький – курінний, Степан Пиців – курінний суддя та Мирослав Кравчук – курінний скарбник¹⁸.

Впродовж 1926 р. Д.Грицай з пластунами 18-го куреня здійснив декілька мандрівок до Урича, Бубнища, Ясениці та в околиці Дрогобича, які, як зазначалося в документі, “[...] дуже причинилися до співжиття курія”¹⁹.

На початку 1927 р. разом із однодумцями Р.Шухевич створює гурток “Чорноморці”²⁰, який згодом переорганізовується у 10-ий курінь УУСП з аналогічною назвою²¹. З друзями-“чорноморцями” він долучився до розвитку української військово-морської традиції за допомогою морського пластування та військового вишколу, вдало

організував виховно-вишкільні табори, пропливши на човнах усіма великими річками Західної України: Дністром, Західним Бугом, Серетом, Стирем і Збручем тощо. Великий наголос ставив Р.Шухевич на мандрівках не тільки територією Галичини, а й Волині, таким чином розповсюджуючи пластові ідеї й там²². У листопаді 1929 р. у складі “Чорноморців” Роман із пластунами Романом Раком, Анатолем Яросевичем, Петром Галібеєм та Євгеном Полотнюком створив спортову секцію²³.

До УУСП Д.Грицай вступив 1928 р., а в курінь “Чорноморці” 4 жовтня 1929 р.²⁴. Однак, офіційно перебування Д.Грицай в даному курені ВПК затвердила лише 20 березня 1930 р. Разом із ним членами куреня на основі перехідних листків стало 7 осіб: Гаврилук Мирослав, Ромах Микола, Сілецький Антон, Стрийський Мирослав, Романів Осип і Струк Осип²⁵.

Д. Грицай долучався до багатьох заходів, які проводили члени куреня. Однак, перебування його в даній структурі було нетривалим. Це було пов’язано із забороною пластової організації у Галичині. Юрій Старосольський про ці події писав: “Польський уряд закрив спочатку волинський [1928 р. – А.С.], а в вересні 1930 р. – увесь Український Пластовий Улад на теренах тодішньої Польщі. Пішли однострої в скриню, прапори в сховища або в музеї, а організація й ідея – під поверхню життя”²⁶. 23 вересня 1930 р. Львівське староство видало розпорядження Головному Відділу Українського Крайового Товариства Охорони Дітей та Опіки над Молоддю (УКТОДОМ) розпочати негайну ліквідацію пластової організації, мотивуючи це тим, що його статут не передбачає можливості для існування при ньому “Пласту”. Під загрозою заборони самого УКТОДОМ на ліквідацію відводилося всього два тижні. Незабаром аналогічні розпорядження та відповідні накази поліції трьома галицькими воєводствами були розіслані по всіх повітах. Львівська кураторія також отримала наказ припинити діяльність “Пласту” при навчальних закладах²⁷.

Ця подія не перешкодила жвавій громадській діяльності Д.Грицай. Треба зазначити, що в цей період ОУН широко використовувала для вишколу кадрів різноманітні просвітянські, кооперативні та спортивні організації. Виходячи з цього, рекомендувалося організувати та вступати у спортивні секції при всіх легально існуючих українських товариствах, таких, як “Сокіл”, “Луг”, “Просвіта” та ін. У 1930 р., паралельно із пластовим вишколом, Д.Грицай плідно працював в Самборі, Самбірському повіті та в рідному с. Дорожів. Як представник самбірської повітової організації “Сокіл”, він спричинився до відновлення роботи сокільського товариства у рідному селі²⁸.

Отже, крім навчання у Дрогобичі та Львові, Д.Грицай активно займався громадською роботою. Впродовж 1926–1930 рр. він був активним членом організації Пласт, вчасно і в повному обсязі виконуючи всі покладені на нього обов’язки та доручення старшиною 18-го пластового куреня імені Івана Франка у Дрогобичі, а згодом і 10-го куреня УУСП “Чорноморці” у Львові. В пластовій організації він отримав прекрасну фізичну підготовку. Цьому сприяли піші походи по Дрогобиччині, мандрівки Карпатами, різного роду змагання і вишколи. Перебування у пластових куренях дало Д.Грицаю прекрасне знання історії України та народознавства, а також вивчення картознавства, основи медичних знань та ін. Та найголовніше, що давав Пласт своєму членству, – це виховання високої моралі та сильної волі.

***

Виявлені документи у збірках Центрального державного історичного архіву України у Львові, що стосуються життя та діяльності Д.Грицай, є важливою знахідкою. Матеріа-

ли знаходяться у фонді 389 (Верховна пластова команда, м. Львів). Всього віднайдено 6 документів. Вони, відповідно, датуються: № 1-22 вересня 1926 р., № 2-23 лютого 1927 р., № 3-28 лютого 1927 р., № 4 – без датування (складений 1930 р.), № 5-6 березня 1930 р., № 6-20 березня 1930 р. Всі документи є оригіналами. Вони стосуються до періоду перебування Д.Грицяя в 18-му пластовому курені імені Івана Франка у Дрогобичі (№ 1–3) та 10-му курені УУСП “Чорноморці” у Львові (№ 4–6). Документ № 2, написаний Д.Грицаєм, що дає уявлення дослідникам про його почерк.

Документи публікуються за сучасними правилами археографії при збереженні їх лексичних і орфографічних особливостей. Розшифровані скорочення у тексті, криптоніми, ініціали, пропущені слова позначені квадратними дужками. Діалектизми та нерозбірливо написані слова пояснюються в примітках. Матеріали, що публікуються, мають важливе наукове значення і є цінним історичним джерелом, що показує громадську діяльність Д.Грицяя впродовж другої половини 20-х рр. ХХ ст. Опубліковані дані дозволять значно доповнити та уточнити окремі факти життєвого шляху Д.Грицяя розглянутого нами періоду.

Документи публікуються вперше.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Лист старшини 18-го пластового куреня імені Івана Франка в Дрогобичі до ВПК у Львові з проханням вислати Дмитру Грицяю посвідчення про здачу проб 2-го пластового іспиту у таборі на Соколі 22 вересня 1926 р.

ч. 51/117 XVIII. Пл[астовий] Курінь ім[ені] І[вана] Франка в Дрогобичі

ч. 972/15

над[іслане] пись[мо] 23.9.1926²⁹

До

Верховної Пластової Команди
у Львові

Грицай Дмитро, учасник XVIII. Курія сміє просити Верховну Команду в одну дрібницю, котра може стати йому у великій пригоді. Він іменно, коли був в таборі в Підлютім, здавав деякі точки із П. пл[астового] іспиту, а не взяв на них посвідки. Петер (так у тексті, має бути тепер. – А.С.) приходиться здавати йому ще раз те саме, а тому що є наука в школі, се є з великими труднощами. Коли се є можливе то він просить Верховну Пл[астову] Команду о ласкаве надіслання йому посвідки тихже точок, за що наперед складає сердешну подяку.

Лист зі значком на відворотну пошту залучаєсь.

Скоб!

Дрогобич 22. вересня 1926 р. Ол[ександр] Підгородецький
кур[інний] писар

Полагоджено! [підпис]³⁰

*ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 48.
Чорнило. Мова українська. Оригінал. Рукопис.*

№ 2³¹

Прохання Дмитра Гриця та Антіна Ясеницького до ВПК у Львові
про затвердження самостійного пластового куреня при школі УПТ
у Дрогобичі

23 лютого 1927 р.

[Петро] Ісаїв!³² [місце печатки]³³

[Василь] Кархут!³⁴ Прибуло до ВПК дня 23/2 1927

2=239/16³⁵

До
Верховної Пластової
Команди у Львові
Хвальна Командо!

Підписані просять о затвердження самостійного куреня при народній семиклясовій школі У. П. Т. в Дрогобичі. На опікуна проситься затвердити п[ана] дир[ектора] сеї школи Гаврищука Миколу, а на звязкового прошу затвердити когось через окружну або кошову команду. Опікунчим патроном куреня проситься затвердити І.Сірка. Краска куреня цегляста. Для точнішого розгляду подається нище коротку історію куреня.

Курень при школі У. П. Т. в Дрогобичі заложив З.Х.1925 пл[астовий] розв[ідник] XVIII пл[астового] кур[іня] Шевчук Михайло. На початкових Сходинах як звичайно явилось 45 членів, однак збігом часу одних поусувалось, а другі самі уступили так, що сьогодні є в курені 25. членів. Сходини відбуваються, що неділі при співучасті найперше тов[ариша] пл[астового] розв[ідника] Шевчука, а від недовгого часу при співучасті пл[астового] розв[ідника] XVIII пл[астового] кур[іня] Гриця Дм[итра]. Окрім підготовки до самого пластового життя і до І. пл[астового] ісп[иту] Приготовляли члени³⁶ куреня точки пописові на прилюдні виступи, котрих разом із жіночим куренем³⁷ висше згадані школи, було три (3). Перший виступ відбувся на свято “св[ятого] Миколая” 19.XII.1925, другий³⁸ на “Новий Рік” 14.I.1926, а третій 13.II.1927. як “Пл[астова] Ялинка”.

Дальшою точкою діяльності куреня були прогульки, а іменно: до Урича, Бубнища, Ясениці та в околиці Дрогобича, які дуже причинилися до співжиття куреня.

В маю³⁹ (6.V.) 1926 р. відбувся перший пластовий іспит. До іспиту зголосилося 8. членів і всі здали. Заприсяження іспитових членів відбулося на “Окружній Стрічі” в Нагуєвичах при окружній ватрі. Деякі члени брали навіть участь в загальній стрічі на Соколі коло Підлютого 7–11 серпня 1926 р.

По вакаціях відбулися сходини 24.IX.1926. на сходинах явилось 21. членів. Головною точкою сходин був вибір курінної команди і відновлення діяльності в курені.

Вибрана команда:

Ясеницький Антін – курінний

Пиців Степан – кур[інний] суддя

Кравчук Мирослав – кур[інний] скарбник

Така була приблизно діяльність у висше згаданім курені. Думає мо що В. П. К. прихилиться до нашої прозьби та полагодить прозьбу як найскорше!

Скоб!

Дрогобич 23.II.1927.

Р. S. Письма слати на руки звязкового XVIII пл[астового] кур[іня] п-пр Іваненка М. проф[есора] гімн[азії] при вул[иці] св[ятого] Івана Дрогобич.

за впорядчика пл[астовий] розв[ідник]⁴⁰

XVIII пл[астового] кур[іня] Грицай Дмитро⁴¹
за кур[інну] команду⁴² Ясеницький Антін

*ЦДДА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 73–74 зв.
Чорнило. Мова українська. Оригінал. Рукопис.*

№ 3⁴³

Лист організаційного референта ВПК Петра Ісаїва
до пластунів м. Дрогобича

До ч. 239/16.

28 лютого 1927 р.

До

Команди мужесь⁴⁴ муж[ського] пл[астового] відділу при народній семиклясовій
школі У. П. Т.
у Львові

В[ерховна] П[ластова] К[о]м[ан]да повідомляє, що затвердить Ваш пл[астовий]
відділ окремим пл[астовим] курінем, але доперва тоді, коли п[ан] Дир[ектор] Микола
Гаврищак перешле нам заяву, що годиться⁴⁵ підприймається обовязків опікуна Вашого
пл[астового] відділу (зміст заяви поданий в ч. 6 за 1926 р.⁴⁶) і коли Ви в порозумінню
з Кош[овою] К[о]м[ан]дою, або сама Кош[ова] К[о]м[ан]да предложить нам кандидата
на звязкового для Вашого пл[астового] куріня⁴⁷ відділу.

Проти Вами вибраного патрона і краски В[ерховна] П[ластова] К[о]м[ан]да нічого
не має і затвердить їх при затвердженню Вашого пл[астового] відділу пл[астовим]
курінем!

Скоб!

Львів, 28 лютого 1926⁴⁸

Ісаїв П[етро]

реф[ерент] орг[анізаційний].

*ЦДДА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 74 зв.
Чорнило. Мова українська. Оригінал. Рукопис.*

№ 4

Реєстраційна картка члена 10-го куреня
УУСП “Чорноморці” Дмитра Грицяя⁴⁹

[1930 р.]

ПЛАСТОВИЙ КУРІНЬ ІМ.....В.....

Число пор[ядкове] в кур[ені] (олівцем) Ч. п. в гуртку (олівцем)	
Імя й назвище Грицай Дмитро ⁵⁰	
Гурток	Пл[астове] ім'я:
Діловодство (олівцем)	
Уроджений дня 1 / IV. 1907 ⁵¹	Мешкає (олівцем) Бема 21 ⁵²

Приня- тий	Поручили	Присягав	ІСПИТИ				ВМІЛОСТИ
			учасн.	розв.	скоб	гетьм. скоб	
дн[я] 1926 ⁵³	(назвиська) Принятий до УУСП: 1928 до Х. К[уреня] “Ч[орномор]ці” 4/Х.1929 ⁵⁴	21/ VI.1926 ⁵⁵	4/VI 1926 ⁵⁶	2/XI. 1926 ⁵⁷			Табори Пл[астовий] Табір на Со- колі 1926 р. ⁵⁸
Виказка		Відзнаки		Однострій (олівцем)			
(число, коли провір.) (олівцем) 1729 ⁵⁹		(які має?)		(в якому стані) має ⁶⁰			
Відзначення: (дата й степень)							
Кари: (дата й степень)							
Неоправдано опущені сходи, прогульки, тощо:							
Завваги діяльності:							

*ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 858. – Арк. 8–8 зв.
Чорнило. Мова українська. Оригінал. Машинопис. Рукопис.*

№ 5

Прохання старшини 10-го куріня УУСП “Чорноморці” до Головної
Управи УУСП про прийняття нових членів.

ч. 29/19. Львів, дня 6. березня 1930 р.

6 березня 1930 р.

До
Головної Управи УУСП
у Львові

Команда Куріня просить Головну Управу затвердити прийняття⁶¹ нових членів Курінем; двох із них ще не були в Пласті, а саме – Андрушак Вол[одимир] і Саврук Мих[айло]. Інші є прийняті на основі перехідних листків, а саме – Гаврилук Мир[ослав], Грицай Дмитр[о], Ромах Микола, Сілецький Ант[он], і Стрийський Мир[ослав].

Скоб!

За Команду Куріня:

Сенів Іван Івахнюк Антін

Курінний. [місце печатки]⁶² Кур[інний] писар.

ч. 203/19
Дор. 6.ІІІ.1930 Скоб
Львів, 10.ІІІ.1930

Звертається Команді Курія для доповнення прохання Андрушака Вол[одимира] і Саврука Мих[айла] – підписами п'ятиох ручителів / Гл[яди] Правильник УУСП. §. 4. Пласт[ові] Прип[иси] і розп[орядження] стор[інка] 38/
[місце печатки]⁶³ Юрій Старосольський
писар О[кружної] П[ластової] К[оманди]
Виконано 20/ІІІ.1930 р.
Івахнюк
(Крім цього повідомлення про викреслення Рака Павла з Курія).
[місце печатки]⁶⁴

*ЦДДА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 854. – Арк. 64–64 зв.
Чорнило. Мова українська. Оригінал. Машинопис. Рукопис.*

№ 6

Повідомлення старшини 10-го курія УУСП “Чорноморці” Головній
Управі УУСП про прийняття нових членів.

20 березня 1930 р.
Ч. 163/19 УУСП
Львів, дня 20/ІІІ.1930 р.

До
Головної Управи УУСП
у Львові

Команда Курія повідомляє Головну Управу, що прийняла в члени Курія на основі перехідних листків ось тих пластунів:

1. Гаврилюка Мирослава,
1. Грицяя Дмитра,
2. Ромаха Миколу,
3. Сілецького Антона,
4. Стрийського Мирослава,
5. Романова Осипа і
6. Струка Осипа.

Рівночасно К[о]м[ан]да Курія пересилає прохання т[оваришів] Андрушака Вол[одимира], [...] ⁶⁵ Григорія та Саврука Михайла про прийняття їх до УПУ.

К[о]м[ан]да також повідомляє Головну Управу, що викреслила з членів свого Курія пл[астуна] Рака Павла за брак заінтересування Курієм – як також Пластом.
Скоб!

За Команду Курія:
Іван Сенів Івахнюк Антін
Курінний. [місце печатки]⁶⁶ Кур[інний] писар.

*ЦДДА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 854. – Арк. 68.
Чорнило. Мова українська. Оригінал. Рукопис.*

¹ У сучасних наукових дослідженнях подаються неправильно місце народження Д.Грицай, а саме Самбірський район Львівської області. Наприклад, див.: Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943-1949. – Нью-Йорк, 1994. – С. 76; Гривул Т., Мороз В., Муравський В., Окаринський В. Матеріали до пластового мартиролога / Передмова О.Сича. – Львів, 2003. – с. 34–35; Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. – Львів–Харків, 2007. – С. 72; Довідник з історії України (А-Я): Посібник для серед них загальноосвітніх навчальних закладів / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. 2-ге вид., доопр. і допов. – К., 2001. – С. 179. Насправді, село, в якому народився Д.Грицай, належало до Самбірського повіту, а за сучасним адміністративним поділом – до Дрогобицького району Львівської області. Див.: Львівська область. Адміністративно-територіальний поділ станом на 1 січня 2003 року / матеріали підготував Ф.Алейніков. – Львів, 2005. – Частина 1. – С. 35.

² Нещодавно до 100-річчя від дня народження Д.Грицай Дрогобицька міська централізована бібліотечна система та Центральна міська бібліотека імені В'ячеслава Чорновола видали інформаційний список літератури, до якого включено перелік книг, розділи з книг, газетні та журнальні публікації. Всього список налічує 25 позицій. Див.: Дмитро Грицай: До 100-річчя від дня народження: Інформаційний список літератури / Укладач О.Кивацька. – Дрогобич, 2007. – 4 с; 30 грудня 2007 р., з нагоди відкриття пам'ятника Д.Грицаю у с. Великий Дорожів, видано лише невеликий буклет. Див.: Дмитро Грицай. 1907–1945. Шеф Головного військового штабу Української повстанської армії. Генерал-хорунжий / Упорядкування о. Іван Яковка. – Б. м. [Львів], 2007. – 8 с.

³ Наприклад, див.: Кук В. Генерал-хорунжий Роман Шухевич. Головний Командир Української Повстанської Армії. – Львів, 2007. – 120 с; Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 2007. – Т. 45: Генерал Роман Шухевич – “Тарас Чупринка” Головний Командир УПА / ред. П.Потічний, М.Посівнич. – 576 с; Чайківський Б. Шахівниця мого життя. Спогади. – Нью-Йорк, 2007. – 631 с; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – К., 2007. – Т. 1–2; Літопис УПА. Нова серія. – Київ –Торонто, 2007. – Т. 10: Життя і боротьба генерала “Тараса Чупринки”. 1907–1950. Документи і матеріали. / упор. С.Богунов, В.Даниленко, А.Кентій, С.Кокін, В.Лозицький, М.Посівнич. – 832 с; Роман Шухевич – пластун. Юнацькі та молоді роки Головного Командира Української Повстанської Армії / Упорядник Андрій Сова. – Київ –Львів–Івано-Франківськ, 2007. – 168 с.

⁴ Лише у 2007 р. вийшли друком: Дашкевич Я. Шухевичі // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів, 2007. – С. 735–747; Кузик С. Штаб-квартира Романа Шухевича у Княгиничах. – Коломия, 2007. – 192 с; Матеріали Другої учнівської конференції до 100-річчя від дня народження Романа Шухевича “Роман Шухевич – національний герой України”. – Княгиничі, 2007. – 38 с; Посівнич М. Нескорений Командир. – Торонто–Львів, 2007. 64 с; Посівнич М. Роман Шухевич. – К., 2007. 63 с; Прус В. Роман Шухевич і Радехівщина. – Львів, 2007. 56 с; “Вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив...” / Укл. Яворська О., Гой Ю. – Хмельницький, 2007. – 52 с. (про Р.Шухевича с. 6–15); Лицарі нескореного покоління. Життя як подвиг. – Сокаль, 2007. – 12 с; Микольський Ю. Як упав головний командир УПА генерал-хорунжий Роман Шухевич – “Тарас Чупринка”. Різні версії і найбільш ймовірна. (До 100-ліття від дня народження). – Львів, 2007. – 270 с; Якимович Б. Роман Шухевич – стратег і тактик повстанської війни (до 100-річчя від дня народження Головного Командира УПА). Львів, 2007. – 45 с; Нескорений Роман Шухевич. 100 років / упор. Ірина Войцехівська. – Чернівці, 2007. – 22 с; Частий Р. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность / Худож.-оформители Б.Ф.Бублик, В.А.Мурлыкин. – Харьков, 2007. – С. 215–224.

⁵ Пастух Р. Шлях у безсмертя // Пастух Р. Корона Данила Галицького. Вибрані статті, нариси, інтерв'ю, есеї. – Дрогобич, 2005. – С. 261; Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943-

1949. – Нью-Йорк, 1994. – С. 76; Пастух Р. Видатним діячам визвольних змагань // Пастух Р. Корона Данила Галицького. Вибрані статті, нариси, інтерв'ю, есеї. – Дрогобич, 2005. – С. 262–263; Пластуни у визвольних змаганнях. – Нью-Йорк, 2002. – С. 11; Гривул Т., Мороз В., Муравський В., Окаринський В. Матеріали до пластового мартиролога / Передмова О.Сича. – Львів, 2003. – С. 34–35; Український повстанський фольклор. Матеріали до бібліографічного покажчика / зібрав і впорядкував Григорій Дем'ян. – Львів, 2005. – С. 34, 36, 66, 67; Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірала. – Львів–Харків, 2007. – С. 72.

⁶ Дем'ян Г. Повстанський генерал “Перебийніс” // Шлях перемоги. – 1997. – 5 червня. – Ч. 23 (2249). – С. 6–7; Дем'ян Г. Повстанський генерал “Перебийніс” // Берегиня. – 1997. – № 3–4. – С. 22–41; Гнатюк В. Із львівського періоду революційної діяльності Дмитра Грицяя (1929–1934 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Вип. ІV. – С. 243–252; Гнатюк В. Із львівського періоду революційної діяльності Дмитра Грицяя (1929–1934 рр.). Сторінки біографії // Визвольний шлях. – 2000. – Кн. 9. – С. 41–49.

⁷ Тустанівський В. Підпілля в Дрогобиччині // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1973. – Т. 1. – С. 93.

⁸ Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка). Командир армії безсмертних. – Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1970. – С. 20.

⁹ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів / за ред. С.Ленкавського. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968. – Т. 1. – С. 56; Савчук Б. Український Пласт 1911–1939. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 196.

¹⁰ Гладилевич А. Дмитро Грицяй // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1986. – Т. 3. – С. 192; Гладилевич А. Дрогобицький Пласт в моїх спогадах // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1973. – Т. 1. – С. 502.

¹¹ Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА) України у Львові. – Ф. 389 (Верховна пластова команда, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 858. – Арк. 8–8 зв.

¹² Там само. – Спр. 233. – Арк. 73–74 зв.

¹³ Самітній Олень [Богдан Кравців]. Обласний пластовий табор на Соколі 1926 // Молоде Життя. – Львів, 1926. – Серпень-жовтень. – Ч. 7 (36). – С. 3–4; “Лісові Чорти”, їх життя і буття. 1922–1945. Ювілейний історико-мемуарний збірник у їх шістдесятиліття. – Вашингтон–Нью-Йорк–Торонто, 1983. – С. 118–145.

¹⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 848. – Арк. 3 зв. – 5; Спр. 858. – Арк. 8 зв.

¹⁵ Винницький В. Тайний Пласт у польській гімназії в Дрогобичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1973. – Т. 1. – С. 493.

¹⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 48.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – Арк. 73–74 зв.

¹⁹ Там само.

²⁰ Пластун Роман Шухевич // Молоде Життя. – Мюнхен, 1953. – Ч. 2 (110).

²¹ Курінь “Чорноморці” за короткий час свого існування зумів налагодити успішну роботу. Станом на 15 січня 1929 р. він налічував 25 членів, з яких 7 учасників, 17 розвідників, 1 скоб. До керівництва куреня входили: Іван Сенів – курінний, Ярко Гладкий – містокурінний, Ярослав Карпевич – скарбник, Євген Полотнюк – писар. Детальніше див.: ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 854. – Арк. 21.

- ²² ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 855. – Арк. 17 зв., 20, 20 зв.
- ²³ Там само. – Арк. 13 зв.
- ²⁴ Там само. – Спр. 858. – Арк. 8.
- ²⁵ Там само. – Спр. 854. – Арк. 68.
- ²⁶ Старосольський Ю. Велика гра. Гутірка про ідею й методу пластування. – Мюнхен, 1948. – С. 9.
- ²⁷ Детальніше див.: Савчук Б. Український Пласт 1911-1939. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 200–209; Сич О. Пласт: нарис витоків, історії, сьогодення. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 31–33.
- ²⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 312 (Українське спортивне товариство “Сокіл-Батько”, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 287. – Арк. 22.
- ²⁹ Цей рядок і попередній написані фіолетовим чорнилом, решта документу – чорним.
- ³⁰ Слово та підпис в документі дописане пізніше.
- ³¹ Документ написаний Д.Грицаєм.
- ³² Слово в документі написане простим олівцем.
- ³³ Документ завірений курінною печаткою секретаріату ВПК. Відбиток печатки чорнильний, прямокутний, розміри 32 x 65 мм. У центрі печатки розміщено зображення пластової емблеми – лілеї з Тризубом. Легенда: “СЕКРЕТАРІЯТ ВЕРХОВНОЇ ПЛАСТОВОЇ К[О]М[АН]ДИ”.
- ³⁴ Слово в документі написане простим олівцем.
- ³⁵ Написано червоним олівцем.
- ³⁶ В слові літера “у” закреслена на “и”.
- ³⁷ Мова йде про 31 пластовий курінь ім. Софії Галечко у, який діяв при учительській дівочій семінарії Сестер Ваїліянок у Дрогобичі.
- ³⁸ В документі слово написано двічі.
- ³⁹ Травня.
- ⁴⁰ Всі слова в документі написані чорним чорнилом, даний рядок – фіолетовим.
- ⁴¹ В рядку слова написані фіолетовим чорнилом.
- ⁴² В рядку слова до прізвища написані фіолетовим чорнилом.
- ⁴³ Збереглася ідентична копія, але машинописна, датована 27 лютого 1927 р. Документ був призначений для дрогобицьких пластунів, як відповідь на отриманий лист. Текст поміщений на фірмовому бланку організації, на якому є печатка. Вона прямокутна. Розміри 41 x 72 мм. Зображення: Тризуб з лілеєю (розміри 16 x 12 мм), під ним напис “СКОБ”. Легенда: “ВЕРХОВНА ПЛАСТОВА КОМАНДА як секція українського краювого товариства охорони дітей і опіки над молоддю. ЛЬВІВ. ВУЛИЦЯ БЛЯХАРСЬКА ч. 11, I, п[оверх]”. Див.: ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 75.
- ⁴⁴ В документі слово закреслене.
- ⁴⁵ В документі слово закреслене.
- ⁴⁶ В документі мове йде про пластовий часопис “Молоде Життя”, який виходив у Львові впродовж 1921–1930 рр. Див.: Пластова заява // Молоде Життя. – Львів, 1926. – Червень–липень. – Ч. 6 (35). – С. 9.
- ⁴⁷ В документі слово закреслене.
- ⁴⁸ В документі помилка, має бути 1927 р.
- ⁴⁹ Картка завірена курінною печаткою, на якій містилася легенда: “ЧОРНОМОРЦІ” 10. КУРІНЬ У[країнського] У[ладу] С[тарших] П[ластунів] У ЛЬВОВІ”. Детальніше див.: Сова А. Сфрагістичні пам’ятки 10-го куреня УУСП “Чорноморці” // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2007. – Вересень. – Число 42. – С. 2.
- ⁵⁰ В документі два слова написані чорнилом.

⁵¹ В документі дата написана чорнилом.

⁵² Вулиця написана олівцем. Бема – тепер вул. Ярослава Мудрого. Див. Мельник Б. Довідник перейменувань вулиць і площ Львова XIII–XX століття. – Львів, 2001. – С. 75.

⁵³ В документі слово написане чорнилом.

⁵⁴ В документі речення написане чорнилом.

⁵⁵ В документі дата написана чорнилом.

⁵⁶ В документі дата написана чорнилом.

⁵⁷ В документі дата написана чорнилом.

⁵⁸ В документі речення написане чорнилом.

⁵⁹ В документі число написане чорнилом.

⁶⁰ В документі слово написане олівцем.

⁶¹ В документі два слова підкреслені простим олівцем.

⁶² Документ завірений курінною печаткою. Відбиток печатки чорнильний, круглий, діаметр 37 мм. У центрі печатки розміщено зображення емблеми куреня “Чорноморці” – лілеї з якорем. Легенда: “Х. КУРІНЬ У. У. С. П. ЧОРНОМОРЦІ”. Детальніше див.: Сова А. Сфрагістичні пам’ятки 10-ого куреня УУСП “Чорноморці” // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2007. – Вересень. – Число 42. – С. 2.

⁶³ Документ завірений печаткою Окружної Пластові Команди у Львові. Відбиток печатки чорнильний, круглий, діаметр 35 мм. У центрі печатки розміщено зображення емблеми Пласту – лілеї з Тризубом. Легенда: “Окружна Пластова Команда Львів – місто”.

⁶⁴ Документ завірений курінною печаткою.

⁶⁵ Нерозбірливе слово.

⁶⁶ Документ завірений курінною печаткою.

Андрій Сова.

Діяльність Дмитра Грицяя в організації Пласт.

У статті на основі архівних матеріалів висвітлено маловідомі сторінки з життя та діяльності Дмитра Грицяя в організації Пласт впродовж 1926–1930 рр. Звернено увагу на його участь у роботі 18-го пластового куреня імені Івана Франка у Дрогобичі та 10-го куреня УУСП “Чорноморці” у Львові.

Andriy Sova.

Dmytro Hrytsai’s Activity in the Plast Ukrainian scouting association.

In the article on the basis of archival materials little-known pages from Dmytro Hrytsai’s life and his activity in the Plast Ukrainian scouting association during 1926-1930 pp. are elucidated Attention is paid to his participation in the work of the 18th Ivan Franko Plast Kurin in Drohobych and the 10th Plast Kurin “Chornomortsii” in Lviv.

З ЛИСТУВАННЯ РОМАНА ЛУКАНЯ

Постаті Романа Луканя, його внеску в розвиток української гуманітарної науки дослідники приділили все ще мало уваги. Існуючі поодинокі праці мають переважно довідково-інформаційний характер¹. Хоча вчений прожив коротке життя (1907–1943), але залишив багату наукову спадщину. Його зацікавлення стосувалися історії, історії церкви, історії культури, історії преси, бібліографії, бібліотекознавства, архівознавства, музеєзнавства, краєзнавства, він займався видавничо-редакторською роботою тощо. Підтримував учений особисті і письмові зв'язки з багатьма науковцями, письменниками, педагогами, церковними діячами та ін. Серед його респондентів були Ю.Віслоцький, О.Застирець, Т.Коструба, І.Крип'якевич, Б.Кудрик, В.Лончина, О.Назарук, Й.Струтеня, К.Студинський, А.Шептицький та багато інших. Більшість листів до нього збереглася, і вони знаходяться в окремому фондї, в Центральному державному історичному архіві України у Львові (фонд 364). Незначні фрагменти його епістолярії опубліковані, зокрема листи Й.Скрутеня.

Увагу привернув лист Р.Луканя до Й.Лабая, ігумена Добромильського монастиря оо. Василіян від 8 червня 1933 р. У ньому автор інформує знайомого настоятеля про свої наукові заняття з історії василіянського шкільництва і освіти, підготовку видань чергового тому “Записок Чина св. Василя Великого” і “Альманаха василіянських богословів”, приуроченого до піввікового ювілею Добромильської василіянської реформи. Непідробне зацікавлення викликають бібліографічні знахідки Р.Луканя в Кристинопільському монастирі, де він на той час перебував і складав екзамени з богословських предметів. Вони мають добромильське походження і дають змогу оцінити рівень богословської науки в цій монастирській школі.

Даний лист є важливим джерелом до історії Чину св. Василя Великого, зокрема Добромильського монастиря та міста Добромиля. Він містить згадки про церковних та історичних діячів тощо.

Публікований документ зберігається в ЦДІА України у Львові (фонд 364, опис 1, справа 87, аркуші 35–40). Він є чернеткою, містить скорочення і закреслені слова. При публікації закреслені слова пропущені, а скорочення доповнені буквами в квадратних дужках.

Високопреподобний Отець
Ігумен Йосафат Лабай², ЧСВВ³
протоконсультор⁴ області
св. Спаса⁵,
Добромиль

Сл.[ава] Іс.[усу] Хр.[исту]!

Високопреподобний Отче Ігумене,

Ще в січні 1931-го року я почав ураз з др. Василем Вавриком⁶ писати статейку про василіянські студії в Теревовлі⁷, в першу руч⁸, на основі теревовельського рукопису з рр.1763/64–1764/65, що знаходиться в Добромилі. В своїй статейці про василіянські школи⁹ на укр [аїнських] землях в ювілейних “Записках ЧСВВ” (V, 1–4, ст.1–5), що тепер друкуються¹⁰, я заповів особну працю про наші студії в Теревовлі й теревовельський рукопис. Тому прошу Високопреподобного Отця Ігумена ласкаво прислати мені той рукопис і др. Василь поробить з нього дальші потрібні виписки. Я ж зобов’язуюся його віддати до кінця серпня 1934 р. За реверс¹¹ нехай послужить сей лист. Також прошу Високопреподобного Отця Ігумена надіслати нам для ювілейного “Альманаху васил.[іянських] богословів”¹² фотографію В[исоко]пр.[еподобних] ОО. професорів і др.[угих] філософів із сього шк.[ільного] р.[оку]¹³. (1932/33) на яснім папері, щоб можна з неї зробити друкарську клішу.

Прошу ласкаво вибачити, що смію просити сих двох річей.

До Добромиля передаю: 1) *Illustrum Paëtarum flores, ... 12.2 x 7.8, ст.: 7–700...*¹⁴ 2) *Theses Ascetica ad mentem S.P.N. Ignatii ... Lublini ... MDCCLVI*¹⁵. 3) *Vier Bücher vom ult Nachsolge Christi ...*¹⁶ Сі Добромільські книжечки найдено в Кристинополі¹⁷. Також інші книжки тут я найшов. Подбаю при нагоді передати їх до Добромиля. Передаю ще: 1) “*Catalogus’и Provinciae galicianae Societatis Jesui*”... з рр. 1891 й 1892¹⁸. 2) “*Catalogus ... OSBM*” з рр. 1895, 1899, 1903¹⁹. Таким чином добромільська бібліотека мати буде вже цілість друкованих катальогів ЧСВВ від 1890-го р. Літографованих катальогів ЧСВВ з 1880-их рр. трудно добути. Немає їх ні Лаврів²⁰, ні Добромиль, ні Кристинопіль. Один примірник такого літогр.[афованого] катальогу з 1887 р. я бачив у Львівській бібліотеці²¹. З інших друків передаю: 1) одне число франц.[узького] місячника про Христове серце за грудень 1892²² (його найдено також у Кристинополі!). 2) Статут братства св. Онуфрія у Львові. Жовква ... 1927²³. 3) Благословеніє: Іерею: ... (Жовква, 1932) і 4. інші дрібні друки, м.[іж] і.[ншим] стор. 385–386 з твору *Boldoler, Theologia naturalis*. Нехай Пр.[еподобний] бібліотекар вложить сю картку до згад.[аного] твору. Її найдено тут в одній Книжці. Для “архіву васил.[іянських] філософів”²⁴ передаю два листи з 5.XII. і 6.XII. 1911, також знайдені тут²⁵.

У справі міського архіву в Добромилі я був би прибув до Добромиля на вакаціях минулого року, але на перешкоді станув був “Альманах”, якого половину віддано вже до друку²⁶. Другу ж половину треба ще кінчити на сих вакаціях. Тому не знаю, чи матиму час і змогу прибути й на сих вакаціях.

Із запрошення В[исоко]преп.[одобного] Отця Ігумена з січня 1932 р. дуже дякую. Подбаю сповнити дуже радо його пізніше. В ювілейнім “Альманаху” радо містимо спомини В[исоко]преп.[одобного] О.Вікарія, Лончини²⁷. Між статтями м.[іж] і.[ншим] буде моя: “Початки добромільських василіянських”²⁸. У ній, на основі архівних жерел (Лаврів, Добромиль, Львів (св. Онуфрія) і бібл.[іотеки] Оссол.[інських]), вказую, що добр.[омільських] василіян заснував не Василь Устрицький, Ловчій²⁹ Скоський³⁰ к.[оло] 1600 р., але Іван Щ.[асливий] Гербурт³¹ 1613 р. згад.[аний] Устрицький жив далеко

пізніше від Ів.[ана] Щ.[асливого] Гербурта, 100 років пізніше і вмер 1733 р. Домовина³² його під нашою монаст.[ирською] церквою в Добромилі. Її прошу не закопувати на цвинтарі, але, якщо можливо, прошу ласкаво казати зробити фотографію³³ тої домовини для мене, для друку в згад.[аному] “Альманаху” або в “Записках ЧСВВ”.

Монографія Лаврівської школи, що її в рукописі ще висилали В[исоко]преп.[одобний] О. Ігумен³⁴ із Добромиля 31.VIII. 1931 до Самбора, для проф.[есора] Филипчика³⁵, вже друкується в ювілейнім томі (V, 1–4) “Записок ЧСВВ”. Досі надруковано же три аркуші. Буде також особна відбитка (8–9 аркушів + фотографії). До Добромиля її пришло в грудні с.[его] р.[оку], або в січні 1934 р. Може й скорше.

В справі василіянської власности Гербуртового замку напишу пізніше по іспитах з Моральної³⁶, що відбудуться 22 й 24 червня. М.[іж] і.[ншим] в бібліотеці Оссолінських³⁷ я натрапив на статейку про те³⁸.

Дякуючи наперед за ласкавий труд, цілую
Руці В[исоко]преп.[одобному] О.Ігуменови.
Вдячний Роман Лукань, ЧСВВ
Кристинопіль, 8 червня 1933
P.S.

Цілую Руці В[исоко]преп.[одобному] О.Вікарієви та оо. професорам і щиро здоровлю Бр.[атів] філософів.

Згад.[ані] книжечки й друки В[исоко]преп.[одобний] О.Ігумен, Й.Загвойський³⁹, дуже радо згодилися передати до Добромиля.

¹ Антонюк Н. Лукань Роман-Степан // Українська журналістика в іменах. Львів, 1996. Вип.3. С.202–203; Кріль М. Лукань Роман Степан // Довідник з історії України. К., 2001. С.423; Купчинський О. Роман-Степан Лукань // Вісник НТШ. Львів, 2003. Ч.29. С.27–30. Передирій В. Отець р.-С.Лукань – історик і бібліограф: до проблеми вивчення наукової спадщини // Українська періодика. Історія і сучасність. Львів, 2003. С.881–887.

² Лабай Йосафат, церковний діяч, василіянин, ігумен Добромильського монастиря (1928–1933), проректор Української Папської Колегії, ректор Папської семінарії св. Йосафата в Римі (1935–1946).

³ Чин святого Василя Великого. З 1931 р. офіційна назва: Василіянський Чин святого Йосафата, інші найменування: Василіянський Чин, Отці Василіяни (оо. Василіяни), Ordo Sancti Basilii Magni (OSBM).

⁴ Консультор – радник. У листі Р.Луканя слово *proto* закреслено зеленим чорнилом.

⁵ Після Добромильської реформи 1882 р. Василіянський Чин було поділено на Провінції (Області). Провінціями керували протоігумени, великими монастирями – архімандрити (довічно), меншими монастирями – ігумени (призначалися на чотири роки). Галицька провінція отримала назву Святого Спасителя (Святого Спаса) і наприкінці 30-х років ХХ ст. мала 163 монахи. Першим протоігуменом став П.Філяс. У 1931 р. іменовано першого архімандрита – Д.Ткачука.

⁶ Ваврик Василь (1 лютого 1911-1996) – церковний діяч, богослов, василіянин, молодший брат Мирослава Ваврика (о. Михайла). Народився в с. Доброполе Буцацького району Тернопільської області. Початки богословської освіти здобув у оо.Василіян у Кристинополі та Жовкві. Священником став у 1934 р. Пізніше студіював у Римі, де закінчив Григоріянський університет (1940) і Біблійний інститут (1944). Згодом переїхав до США, де з 1946 р. працював професором богослов'я і Святого Письма в Колегії св. Василя Великого. Був священником парафії св. Юрія у Нью-Йорку (1950–1954). Магістр Школи Біблії в Єрусалимі (1966). Редактор часописів

“Місіонар” (Жовква, 1931–1939) і “Світло” (Торонто, 1961–?). Автор кількох монографій і низки статей. Найважливіші з них: Червоні кати без маски (Жовква, 1939); Життя святої Терези з Лізьє (Мондер, 1940); *De Exegesi S. Basilii Magni* (Roma, 1942); Комунізм і релігія (Нью-Йорк, 1950); Єпископ Сотер Ортинський ЧСВВ (Нью-Йорк, 1956) та ін.

⁷ Місто в сучасній Тернопільській області. Перша літописна згадка про нього стосується 1097 р.

⁸ Передовсім.

⁹ Йдеться про вступні завваги (С.1–5) до монографічної студії І.Филипчака “Ц.к. окружна головна школа в Лаврові. 1788/89–1910/11” // Записки Чина св. Василя Великого. Львів; Жовква, 1932–1941. Т. 5. Вип.1–4. С.1–192. У примітці на третій сторінці цієї праці Р.Лукань зазначив, що “теребовлянський василіянський рукопис (формату: 20 x 15,5, 626 стор.) містить цікаві дволітні філософічні виклади в теребовельському монастирі. Нині той рукопис у рукописнім відділі в добромільській книгозбірні. Про той рукопис почали вже з богословом В.В. (Василем Вавриком. – М.К.) ЧСВВ особну працю”. Теперішнє місцезнаходження цього рукопису поки-що не встановлене.

¹⁰ Цей том, що вийшов друком лише 1941 року в 15 примірниках, повністю присвячений Лаврівському монастирю та його школі. Він містить такі статті: Лукань Р. Василянські школи; Филипчак І., Лукань Р. Ц.к. окружна головна школа в Лаврові. 1788/89–1910/11; Лукань Р. Доповнення; Лукань Р. Спис директорів-василіян у Лаврівській школі від 1788/89–1910/11; Лукань Р. Статистика учнів у Лаврівській школі від 1788/89 до 1910/11; Павлюх З. Хто над ким яму копає, сам у неї впаде; Стояновський В. Мої спогади про Лаврівську школу; Гмитрик І. Мої wspomини про монастир, церкву, школу і науку в Лаврові; Штернберг Стояловский І. Мої wspomини про Лаврівську школу; Качмарський А. Мій побут у Лаврівському монастирі; Копач І. Мій Лаврів; Федоряк А. Мої wspomини зперед 40 літ; Січинський В. Архітектура Лаврова; Січинський В., Скрутень Й., Лукань Р. Література про Лаврів; Світлини.

¹¹ Заставу.

¹² Альманах василіянських богословів. Із приводу 50-літнього ювілею реформи василіянського чина (1882–1932) / Зібрали Ніль Саварин, Маркіян Когут, Роман Лукань. Кристинопіль, 1933. р.1. 112 с. Із змісту: Лукань Р. Початки добромільських василіян; Когут М. Значення реформи василіянського Чина 1882; Кревецький І. Видавництво Чина св. Василя Великого в Жовкві; Лончина М. До історії добромільської віднови; Д.Ю. Із моїх спогадів; Сабол С. (Зореслав). [Вірші]; Недільський І. [Вірші]; Зорян М. [Вірші]; [Пісні з нотами]; слова І.Недільського, музика М.Федорова. Один примірник цього альманаху з прямокутним штампом на титульній сторінці (“З книг Р.Луканя ЧСВВ”) зберігається у Національній науковій бібліотеці ім. В.Стефаника.

¹³ Такої світлини в названому альманасі немає.

¹⁴ Таку працю не вдалося відшукати.

¹⁵ *Theses Ascetica ad mentem S.P.N. Ignatii ... Lublini ... MDCCCLVI*. Typ. Coll. Soc. J. 460 s. Цей примірник зберігається у Відділі рідкісної книги Національної наукової бібліотеці ім. В.Стефаника. Титульний та 1–6 аркуші пошкоджені. Обкладинки немає.

¹⁶ Названу працю не вдалося ідентифікувати.

¹⁷ Місто у теперішній у Львівській області, перейменоване в 1951 р. на Червоноград. Засновано в 1693 р. С.Потоцьким. У 1763 р. в місті почав діяти василіянський монастир.

¹⁸ Серійне видання, яке видавали єзуїти для своєї галицької провінції в 1849–1852 і 1882–1916 рр. Повна назва публікацій, які передав Р.Лукань, така: *Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ineunte anno ... Cracoviae*: Typ. “Czas”, 1891. 47 s; *Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ineunte anno ... Cracoviae*: Typ. “Czas”, 1892. 48 s.

¹⁹ Ідеться про каталоги ордена Св. Василя Великого, які друкувалися в 1895–1917 рр. під назвою “Catalogus ordinis S.Basilii Magni pro anno ...” у Кракові і Жовкві. Р.Лукань згадує такі видання: Catalogus ordinis S.Basilii Magni pro anno ... Cracoviae: Typ. “Collegii S.J.”, 1895. 14 s; Catalogus ordinis S.Basilii Magni pro anno ... Żółkiewiae: Typ. “Collegii S.J.”, 1899. 27 s; Catalogus ordinis S.Basilii Magni pro anno ... Żółkiewiae: Typ. “Collegii S.J.”, 1903. 45 s..

²⁰ Монастир св. Онуфрія у Лаврові (тепер у Старосамбірському районі Львівської області).

²¹ Виявити місце збереження цього примірника поки-що не вдалося.

²² У львівських бібліотеках такого журналу не виявлено.

²³ Устав Братства Свято-Онуфрієвського или так званого меньшого, при монастирской церквѣ во Львовѣ. Львов [Б.р.]. 24 с.

²⁴ У 1928 р. у Добромильському монастирі було запроваджено дворічний курс філософії.

²⁵ Названі листи поки-що не виявлено.

²⁶ Роботу над укладенням альманаху було завершено, очевидно, в середині травня, оскільки передмова о. проф. Ісидора Луба, ЧСВВ, датована 18 травня 1933 р., а дозвіл на друк дали львівський протоігумен С.Решетило (27 травня 1933 р.) і перемишльський єпископ Йосафат Коциловський (31 травня 1933 р.). Гранки статей для коректури тексту укладачі отримали на початку листопада 1933 р. Судячи з приміток Р.Луканя як одного з упорядників, наприкінці збірника мали бути поміщені окремі фотографії з тем опублікованих статей. Однак у виданому альманасі таких світлин немає.

²⁷ Лончина Мелетій (1863-5 листопада 1933) – церковний діяч, композитор, автор близько 50 церковних пісень, написаних тогочасною українською мовою. Зокрема, під час відвідин Кристинопільського монастиря в липні 1889 р. написав пісню про Кристинопільську чудотворну ікону. Пісня “Благослови всім, Ісусе милий”, стала народною. 27 листопада 1883 р. вступив до Добромильського новіціату, де у 1888 р. став священником. Був адміністратором храму св. Трійці в Дрогобичі (1897–1900), ігуменом монастиря св. Онуфрія у Львові. Написав “Історію Святоонуфріївського монастиря від 1282 до 1777 р.” (1903 р., залишилася в рукопису). У “Альманаху василіянських богословів” опублікував спогади за назвою “До історії добромильської віднови” (С.40–47). Похований на чернечому цвинтарі, справа від входу. На надгробній кам'яній плиті вирізьблені літери “О. М. Л.”.

²⁸ У фонді Р.Луканя в ЦДІА України у Львові зберігається чернетка статті “Початки добромильських василіян” (ф.364, оп.1, спр.20). Наприкінці тексту автор власноруч поставив дату 6 серпня 1932 р. Натомість у публікації в “Альманасі василіянських богословів” наведена інша дата – 7 травня 1933 р.

²⁹ Ловчий, каштелян – почесні шляхетські звання, починаючи з XV ст. У давні часи ловчий організовував королівське полювання, каштелян збирав на ввіреній території військо і приводив його до воеводи.

³⁰ Устрицький Василь, сковський ловчий і перемишльський каштелян. Помер у 1733 р. На його труні Р.Лукань відчитав, зроблений за допомогою вбитих у дошку цвяхів такий напис: V.U.L.S. R.P. 1733 (Василь Устрицький, ловчий сковський, року Панського (Божого). – М.К.).

³¹ Генеалогічні корені родини Гербуртів сягають чеської Моравії, а про одного з них згадує Галицько-Волинський літопис. Перші Гербурти прибули в Галицьку землю близько XIII ст. Князь Владислав Опольський надав їм землі в околицях Перемишля, де вони отримали 9 компактно розміщених сіл, які розтягнулися на 20 км з заходу на схід по берегах Стрвяжу і Вирви. З іменем Івана Фелікса Гербурта (1567–1616) пов'язана розбудова монастиря св. Онуфрія в Добромилі.

³² У примітці до своєї статті “Початки добромільських василіян” Р.Лукань зазначив, що “ту домовину в підземеллі василіян.[ської] добром.[ильської] церкви я оглянув 23.Х. 1930 р. з Сотером Голиком, ЧСВВ. Дня 21.ІІІ. 1931 р. оглянув її враз із нами також Всесв.[ящений] о. Архимандрит Діонисій Ткачук, ЧСВВ”. Ткачук Діонизій Дмитро (9 листопада 1867-2 січня 1944, Рим) у 1902 р. відбув у Добромилі новіціат.

³³ Такої світлини у згаданих виданнях немає.

³⁴ У чернетці написано *Ігумену*.

³⁵ Филипчак Іван (27 січня 1871, с. Літня Сяніцького повіту – 21 жовтня 1945, Тайшет, Іркутської області) – український педагог, письменник, учений, громадський діяч. Закінчив Сяніцьку гімназію і Станіславівську вчительську семінарію, Вищі учительські курси у Львові. У 1898–1944 рр. – на педагогічній роботі в Самборі (за винятком років Першої світової війни). В часи УНР – лектор міністерства освіти на курсах українознавства для вчителів Винниці і Білої Церкви. Член Наукового товариства ім. Шевченка, “Просвіти”, співзасновник товариства “Бойківщина”. Під час німецької окупації був редактором часопису “Самбірські вісті”. Опублікував 9 повістей на історичну тематику, 18 наукових розвідок історико-краєзнавчого змісту. У травні 1931 р. приїхав до Лаврова на запрошення ігумена о. Модеста Пелеха. Протягом чотирьох днів знайомився з матеріалами про монастирську школу і погодився написати наукову працю про неї. 8 липня того ж року під час канікул він знову прибув до Лаврова, де йому на допомогу ігумен дав Р.Луканя. За свідченням останнього, того ж дня І.Филипчак почав “ту трудну роботу. Як дуже радо заявив я свою поміч у тій праці, так сердечно витаю овоч її, цю джерельну історичну монографію про Лаврівську школу й бажаю авторів її, Впов. П. Професорові, щоби Господь поміг йому написати такі праці про монастирські школи в Дрогобичі й Бучачі”. Робота над книжкою була завершена за два тижні і подана до друку в “Записки Чину св. Василя Великого” під назвою “Ц.к. окружна головна школа в Лаврові (1788/89–1910/11)”. Є також окреме однойменне видання авторства І.Филипчак і Р.Луканя (Львів, 1936. 192 с.).

³⁶ Ідеться про екзамен з морального богослов'я, який Р.Лукань мав скласти в Кристинополі.

³⁷ Тепер Національна наукова бібліотека ім. В.Стефаніка.

³⁸ Очевидно, автор має на увазі таку статтю: Лабенский Ф. Фундуки и прочее имение Добромільского монастыря во второй половине XVIII в. // Вестник Народного Дома. 1907. Ч.3. С.34–37; Ч.4. С.54–59.

³⁹ Загвойський Йосиф, ігумен Кристинопільського монастиря. Новіціят відбув у Крехові.

Михайло Кріль.

З листування Романа Луканя.

У статті аналізується епістолярна спадщина видатного українського гуманіста, історика церкви Романа Луканя (1907-1943). Публікується лист Р.Луканя до Й.Лабая, ігумена Добромільського монастиря оо. Василіян від 8 червня 1933 р.

Michael Kril’.

From Roman Lukan’s Correspondence.

In the article the epistolary heritage of Roman Lukan’ (1907-1943), a distinguished Ukrainian humanist and church historian, is analyzed. Lukan’s letter from June 8, 1933 to J.Labay, hegumen of the Basilian monastery in Dobromyl’, is published.

З ІСТОРІЇ ЛИМАРСТВА В УКРАЇНСЬКОМУ ПІДГІР'Ї КІНЦЯ ХХ ст.: ХОМУТ І ТЕХНОЛОГІЯ ЙОГО ВИГОТОВЛЕННЯ

У наш час, у добу новітніх технологій, суцільної механізації та широкої електронізації, можна все частіше спостерігати відновлення колишніх традиційних способів господарювання на селі. Повернення селянам землі у власність спричинило відродження гужового транспорту, ширшого використання робочої худоби у рільництві. Водночас, постала проблема наявності відповідного запрягу і його вмілого застосування. Відсутні й спеціалізовані навчальні заклади. Фабричного виробництва і відповідних технологій у цій сфері в нашій країні практично немає, ремісників-лимарів також обмаль. Новочасні лимарські вироби, виготовлені переважно серійно, не відповідають технологічним вимогам. Використання у них синтетичних матеріалів, передусім поролону, загальна стандартизація у розмірах згубно впливає не лише на працездатність тварини, але й на її здоров'я. Гужова упряж, яка традиційно використовувалася мешканцями українського Підгір'я, поступово стає надбанням історії та етнографії.

За таких умов особливої актуальності набула проблема пошуку та збору зразків цієї матеріальної культури, письмової фіксації розповідей мешканців краю про особливості використання та виготовлення упряжі і збруї, можливість побачити їх у практичній дії, переконатися в робочій ефективності, та й, урешті, зберегти для поколінь історичну пам'ять цієї традиційної матеріальної культури, пов'язаної із землеробством і промислами.

З цього погляду викликає певне зацікавлення кінна збруя. Її компонентами є хомут, посторонки, побічники, вуздечко (кантар), віжки, нашійник, батіг (бич). У минулому були поширені два види упряжі – звичайна (робоча) і парадна (віздова). Однак, починаючи вже з середини ХХ ст., різниця між ними практично зникла. Це пов'язано з поширенням передовсім механізованих видів пересування, яким віддавали перевагу при поїздках на дальші відстані. Гужовий транспорт продовжував використовуватися переважно для повсякденних робіт на важкодоступних лісових масивах, незручних для обробітку технікою сільськогосподарських землях, присадибних ділянках тощо.

Незважаючи на те, що дослідники свого часу дещо писали на цю тему¹, ґрунтовні спеціальні праці відсутні. Невеличкі згадки про традиції лимарства на Прикарпатті в першій третині ХХ ст. містить дослідження Г.Горинь². Загальну характеристику хомути та особливості його застосування подав М.Глушко³. Викликає зацікавлення тлумачний словник з лимарської справи, опублікований у 2004 р. Він містить пояснення більше 600 термінів, пов'язаних із тягловою і віздною худобою та особливостями упряжі, пристосованої для конкретної мети⁴.

Однак у жодній із цих праць немає цілісного викладу етапів і технології виготовлення окремих компонентів кінної збруї, передовсім хомута. Підставою для написання даної розвідки послужили власні спостереження за роботою професійного лимаря. Ним був мій батько, Кріль Михайло Захарович (8 жовтня 1924 р. – 3 січня 2001 р.), уродженець і мешканець м. Добромиля на Львівщині. Містечко було відоме тим, що впродовж ХІХ – першої третини ХХ ст. у ньому працювали постійно 3–4 лимарі, які мали власні майстерні та своїх учнів. У одного з них, Радуня, М.З.Кріль студіював чотири роки, починаючи з 1939 р. По закінченні навчання отримав відповідний документ, який наприкінці 40-х років був утрачений.

У 1944–1945 рр. працював лимарем в одній з державних структур Добромильського району. Згодом перейшов на роботу на місцевий сільзавод, а після його закриття працював як службовець у Добромильському лісгоспі. Весь цей час лимарською справою практично не займався. До цього ремесла він повернувся лише на початку 70-х років, коли спорадично мав окремі невеликі замовлення⁵. Вийшовши на пенсію у 1984 р., почав приділяти більшу увагу своїй основній професії. Проте сплеск замовлень розпочався щойно з початком 90-х років. З розпадом колгоспів, селяни отримали землю, почали купувати коней. Тоді ж постала гостра проблема упряжі, якої у магазинах практично не можна було придбати. Водночас, не було й відповідно підготовлених майстрів, які могли б виготовляти упряж чи бодай ремонтувати її. Більше того, не було й необхідних лимарських інструментів. Пригадую, що до хати з проханням виготовити необхідну упряж приїздили не лише з ближчих чи дальших сіл району, але й з місцевостей Самбірщини, Дрогобиччини та Мостищини, віддалених більше ніж на сотню кілометрів. За таких умов М.З.Кріль обладнав невеличку майстерню (3 x 4 м), у якій за роботою проводив весь світловий день.

На світлинах зафіксовані ідентичні вироби (нові та вживані), інструменти, якими користувався майстер при виготовленні хомута та інших компонентів кінної упряжі. Зібраний, узагальнений, проаналізований і осмислений словесний і візуально зафіксований матеріал дав можливість простежити основні стадії виготовлення і технологічних операцій одного з найважливіших компонентів кінної збруї – хомута (іл.1).

Його виготовлення є однією з найскладніших і найбільш трудомістких лимарських робіт. Цей компонент служить для передання тяглового зусилля коня на віз або сільськогосподарське знаряддя. Стандартні хомути поділяють на одинадцять номерів, які відрізняються лише розміром (довжиною і шириною).

Параметри хомута повинні ідеально відповідати розміру шиї та формі прилягаючого до неї тіла коня. Це впливало не лише на працездатність тварини, але й на її здоров'я. Досвідчений майстер виготовляв виріб так, що він легко одягався і не спричиняв жодних незручностей коневі. У робочому стані хомут спирався на гребінь шиї, з боків прилягав до м'язів, а вертикально займав положення паралельно до лопаток.

Інструментарій. Для виготовлення будь-якої речі мають бути необхідні інструменти і навички володіння ними. Щоб виріб був не лише якісним, але й мав естетичний вигляд, інструменти мають бути якісними, зручними і пристосованими для конкретної операції. Повною мірою це стосується лимарського ремесла, в якому майже кожна технологічна операція вимагає специфічного інструмента. Більшість із них досвідчений майстер виготовляє власноруч. Передовсім це стосується інструментів, пов'язаних з обробкою дерева, шкіри, металу, вовни, полотна, – назагал, близько сотні різних назв. Одні з них стосувалися вирізування і подальшої обробки дерев'яної основи хомута,

другі – використовувалися при пошитті подушки, треті – при виготовленні шкіряної прокладки, четверті були необхідними при оздоблювальних роботах і т.ін.

Для виготовлення дерев'яної основи хомута застосовувався звичайний столярний верстат, великозубна пила, пила з дрібними зубами, вузька лучкова пила, дворучний ніж (вишняк), рубанок, дріль, свердло, шліфувальний папір, осколки скла, барвник, пензлик.

Основним пристроєм у лимарській роботі слугував верстат (стілець, строчильник) – іл. 2. Він був дерев'яним і складався зі стільця та рухомого тримача шкіряної заготовки. Останній розсувався за допомогою стрижня з нанесеною на ньому різьбою. Довжина стрижня дозволяла розводити щоки тримача на ширину до 5 см. Для надання більшої міцності тримачу його укріплювали шкіряними ремінцями, які з'єднувалися із лавкою стільця.

Значна увага зверталася на шкіру, яка мала бути добре висушеною. Показником сухості вважався мутний сіро-білий колір, а також легка просвітлювальність шкіри. Для лимарських робіт кращою вважалася шкіра із великої рогатої худоби, коня чи свині, зокрема той її фрагмент, який ішов від хребта до першої половини обопільної частини. Для роботи зі шкірою використовувався ряд спеціальних пристосувань. Вони були пов'язані з процесом розм'якшення шкіри та надання їй відповідної форми, яка б дозволяла з нею працювати. Передовсім це стосувалося вже вживаної шкіри (як правило, це були халяви старих чобіт). Для цього використовувалася спеціально підготовлена дошка (або збитий з кількох дощок каркас), на якій намочена шкіра розтягувалася і фіксувалася звичайними цвяхами. Для вирівнювання складок майстер використовував спеціальний брусок (гладильник), нижні кінці якого були обрізані під невеликим кутом або заокруглені. При потребі такий процес повторювався кілька разів. Через день-два шкіра вирівнювалася і ставала зручною для обробки.

Для її нарізання використовувалися спеціально виготовлені напівкруглої форми широкі, але короткі і особливо гострі ножі (іл. 3). Обшиття вимагало дратви – спеціально просмоленої (провощеної) міцної лляної нитки. Неодмінним супутником для роботи з дратвою були голки і шила різної величини. Вістря голок спилювали для запобігання травм пальців. Шила були різних форм: круглі, квадратні, трикутні, частково зігнуті, з отвором в районі гострої частини, із зубчиками та ін. Розрізнялися вони також розмірами (іл. 4-4б). Шила використовувалися не лише при пробитті отворів для проникнення в них голки з дратвою, але й для протягування дратви у важкодоступних місцях.

Різноманітною була лимарська фурнітура – вироби, які мали самостійне призначення або слугували приладдям для з'єднання окремих деталей чи застосовувалися з метою декоративного оздоблення. Робоче навантаження мала пряжка (бречка) для пристібкування ремінців до хомута. З цією метою виготовляли також гуж (гужі) – петля (петлі) зі шкіри-сирцю. Декоративне оздоблення складали різні бляшки з кольорового металу (як правило, це була латунь). Для їх виготовлення використовувалися пила для металу, ножиці для металу, дріль, свердла і зубила різних форм і розмірів, напильники та надфілі (плоскі, трикутні, півкруглі, округлі), дріт, паяльник і супровідні для спаювання матеріали.

З-поміж інших інструментів застосовувалися молоток лимарський (молоток фіцільєрський), молоток звичайний залізний, молоток великий дерев'яний (кьянка), кліщики або плоскогубці різних видів, кусачки для металу, цвяхкотяги різної форми і конфігурації та ін. Лимарський молоток був необхідний для забивання маленьких

цвяшків у вузьких важкодоступних частинах хомути, при скріпленні шматочками шкіри кліщів тощо.

Дерев'яна основа хомути має назву **кліщі** (іл. 8–11). Їх форма відповідала конфігурації і параметрам шиї та грудей коня. Кліщі складалася з двох дугоподібних половинок (лівої і правої). Їх виготовлення займало найбільше часу, оскільки дерево мало бути добре висушеним. Для кліщів найкраще підходила черешня, а також дерево твердої породи (береза, бук, граб, клен) чи з міцною структурою (в'яз, осика). При цьому використовували винятково прикореневу частину дерева, яке виросло на краю яру, потічка чи на узгір'ї (це надавало круглоподібної форми і особливої міцності кліщу). Після різання на дошки товщиною 30–35 мм треба було подбати про запобігання тріщинам на торці. З цією метою ця частина скріплювалася невеличкою дощечкою і така заготовка відставлялася в тепле сухе місце, захищене від сонця (найкраще її було закладати за крокву), де вона сохла кілька місяців. Висохлий таким чином матеріал годився для дальшого обробітку.

Для виготовлення кліща існували заздалегідь заготовлені шаблони, які відповідали розмірам шиї коня (збереглося 11 таких шаблонів). Кліщ вирізували лучковою пилкою (іл. 12), обробляли спеціальним дворучним ножом – вишняком (іл. 13), шліфували (шліфпапером, осколками скла). Згодом на відповідних відстанях просвердлювали чотири отвори діаметром 10–12 мм (іл. 9–11). Нижній і верхній отвори, просвердлені на відстані 20–25 мм від країв, слугували для з'єднання кліщових половинок. Для цього використовували ушивальник – вузький ремінець із шкіри-сирцю. Два внутрішні отвори, які розміщувалися ближче до нижньої частини, слугували для кріплення шлей. Готові і з'єднані вже кліщі зафарбовувалися чорним барвником (розчином з бузини, горіха) рідше лаком тощо. За бажанням замовника вони зафарбовувалися у вишневий колір або розписували нескладним орнаментом

Хомут. До готових кліщів прикріплювався власне хомут (хамут, хомутина, кишка) – прокладка, виготовлена з соломи і обшита шкірою (іл. 14). Для цього підходила лише солома, обмолочена ціпом або руками. Найкращим матеріалом уважалася житня солома. Для надання хомуту міцності та еластичності соломі ущільнювали спеціальним стрижнем. Він був кількох видів і являв собою металевий прут довжиною 100–130 см та діаметром 8–12 мм. На вістрі його був невеликий зуб, за допомогою якого затягувалися всередині соломинки (іл. 23). Щоб прокладка була твердішою, її часто поливали водою та виявлені нерівності вирівнювали молотком. Після цього край виробу обрізували відповідно до розміру кліщів, зшивали і закладали у шаблон – кобицю. Це була спеціально витесана колода, вужча у верхній частині і ширша в основі, висотою до 130 см. Її форма повторювала внутрішні обриси кліщів (іл. 15). Використання шаблону давало змогу розтягнути виріб і надати йому якнайкращої форми. З цією метою прокладку поливали водою і, вдаряючи час від часу молотком, опускали її якомога нижче. Цей процес міг тривати іноді й цілий день. Готовий виріб прикріплювали шкіряними ремінцями та короткими товстими цвяшками (довжиною близько 15–20 мм, а діаметром 2 мм), площа головки яких зміцнювалася за допомогою шматків шкіри. Такі цвяшки називалися оббивними, а забивали їх спеціальним молотком (іл. 17).

Капа. До хомути прикріплювалася капа (розетка), виготовлена з двох шматків твердої і товстої шкіри. Вона увінчувала верхню частину виробу і слугувала за дашок, з якого у негоду стікала вода. Капа була домінуючою прикрасою: її багато оздоблювали, що надавало хомуту привабливого вигляду. Оздобленням служили спеціальні гудзички,

різної форми бляшки (круглі, квадратні, трапецієподібні, у вигляді листочків, човників тощо) з жовтого металу. Сліди подібної оздобы гудзичками видно на іл. 20.

Подушка. Складовою частиною хомута була подушка. Від її якості залежала працездатність коня. Тому вона мала бути м'якою, ідеально підходити до розмірів шиї коня. Інакше такий виріб міг травмувати тварину. Процес виготовлення відбувався у чотири етапи. Перший стосувався крою і пошиття полотняної частини. Для цього використовували, як правило, тонку, але цупку мішковину хорошої якості. На другому етапі готувалася м'яка основа. Майстер М.З.Кріль використовував, переважно, той матеріал, який приносили йому замовники. Це були, як правило, старі подушки. Їх потрібно було розпороти, вийняти затверділу і скуйовджену вовну та просушити її. Згодом пальцями треба було перебрати практично кожен волосинку (це називалося потріпати або поскубати вовну). Цю дуже важку і шкідливу для здоров'я роботу найефективніше можна було виконати лише в теплу і сонячну, але безвітряну погоду⁶. Особливої уважності вимагав третій етап роботи, який стосувався наповнення полотняного зшитка підготовленою вовною. Потрібно було не лише рівномірно розкласти і розрівнювати вкладуваний матеріал, але стежити за тим, щоб усередину не потрапили обрізки шкіри, шнурка чи якісь інші предмети (вони створювали гудзи, які завдавали коню різних травм). Завершальним етапом було з'єднання кінців овалом відповідно до розміру шиї коня і обшиття подушки шкірою. Для цього використовувалася тонка, м'яка і, головне, міцна шкіра. Часто з цією метою оброблялися старі халяви чобіт.

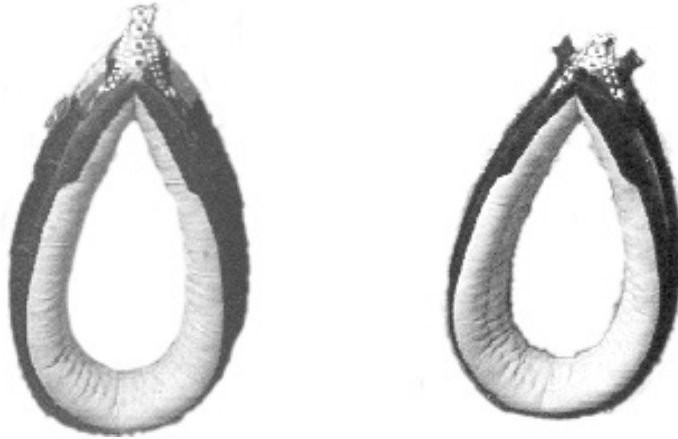
Вартість готового хомута. Звичайно, як це трапляється у торгівлі, виробник хоче продати свою річ дорожче, а покупець намагається купити її дешевше. Таким чином, між сторонами виникає торг. У випадку з хомутом такий торг відбувався ще до його виготовлення, тобто, укладалася певна умова. Хомути, які виготовляв М. З.Кріль, відзначалися високою якістю та естетичним оформленням. Тому про нього як кваліфікованого майстра знали у селах, віддалених до 100 км від Добромиля. За свою роботу він гроші брав рідко. Як правило, укладалася усна угода: йшлося про те, що власник коней за отриманий виріб мав відпрацювати при обробітку поля (зорати городню ділянку), оплатити зі свого врожаю зерном чи борошном, привезти дров твердої породи (для опалення) чи хвойних (для випікання хліба) тощо.

Ціни коливалися залежно від грошової інфляції, яка особливо високою була в першій половині 90-х років. За таких умов основним мірилом вартості ставала ринкова ціна пшениці. Вона була різною і значною мірою залежала від врожайності. Тому, в середньому, вартість одного хомута складала від 300 до 400 кг пшениці або відповідний еквівалент борошном (перевага віддавалася житньому, яке використовувалося для випікання хліба в домашніх умовах). Відповідно до цін на пшеницю і борошно, обраховувалася вартість окремих складових частин хомута та сезонні відробітки на присадибній ділянці.

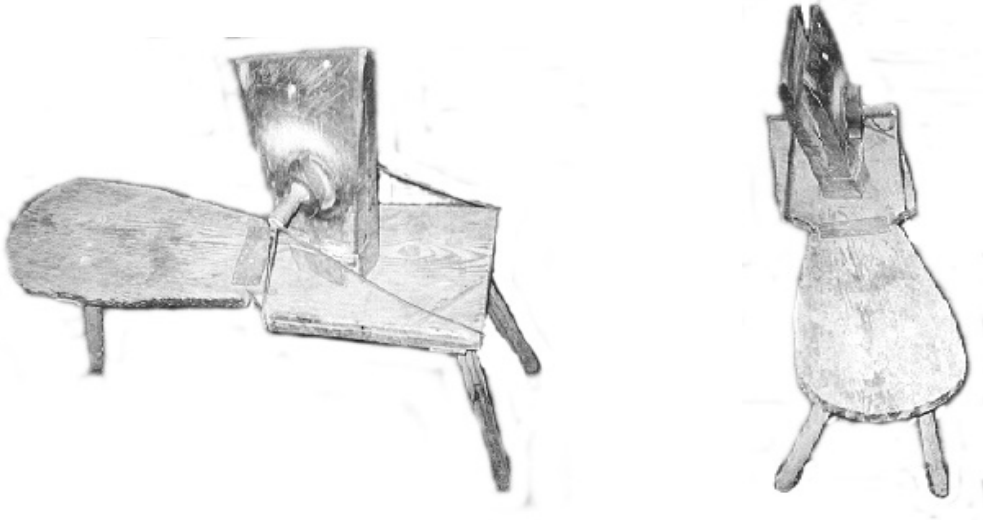
При остаточному розрахунку мали місце й анекдотичні казуси. Якось один замовник забракував виріб і попросив його переробити. Знаючи, що хомут без жодного дефекту, батько повісив його на кілочок у майстерні та зайнявся іншою роботою. Через кілька днів прийшов той самий замовник і, поглянувши на "свій" хомут вже з порога сказав: "Ось бачите, тепер він має цілком інший вигляд, а ви говорили, що при переробленні він буде гіршим".

Як видно, загальна економічна ситуація в краї наприкінці ХХ ст. спричинила відродження дещо призабутого лимарського ремесла. Основна увага приділялася кінній упряжі, спрофільованій переважно для сільськогосподарських робіт. Власники коней

при замовленні упряжі керувалися передовсім практичними міркуваннями. Виріб мав бути легким, міцним і довготривалим у користуванні. З цією метою використовувалися традиційні місцеві матеріали (вовна, шкіра, дерево).

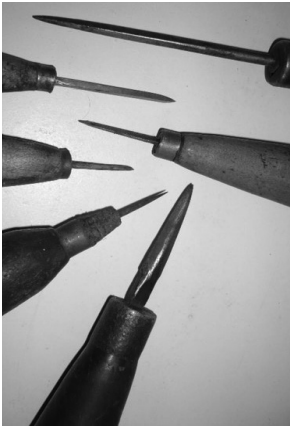
Іл. 1. Готові хомути (2000 р.).

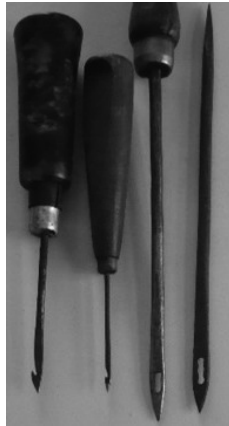
Іл. 2. Верстат.

Іл. 3. Ніж для нарізання шкіри
(1942 р.).

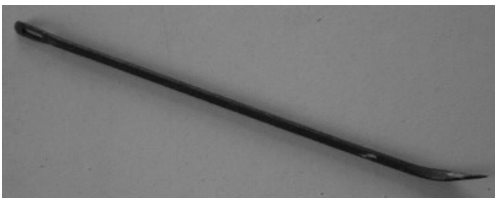
Іл.4. Шила звичайні саморобні (60-80-ті роки ХХ ст.)

Іл. 4а. Шила спеціальні, виготовлені власноруч у 1940–80-х рр.

Іл. 4б. Шила спеціальні (робоча частина), виготовлені власноруч у 1940–80-х рр.

Іл.6. Голка крива спеціальна (1940 р.).

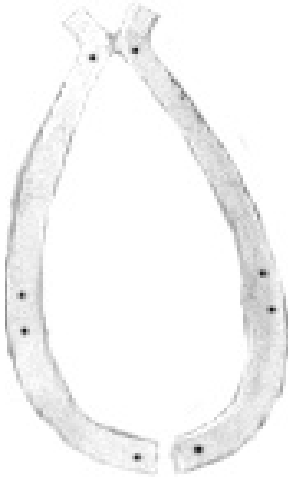
Іл. 7. Циркуль залізний з фіксатором (1936 р.)

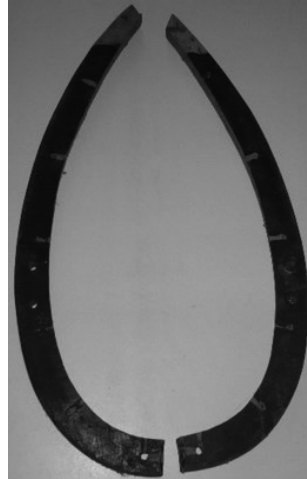
Іл. 8. Заготовка для виготовлення одного кліща (правої частини)

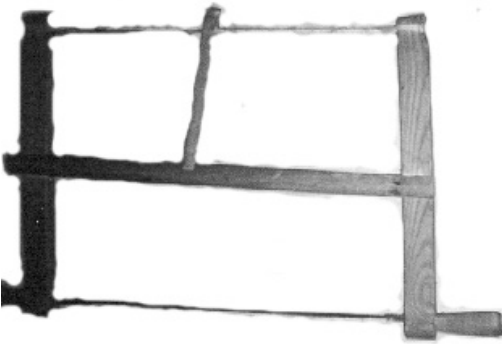
Іл. 9. Кліщ з ріжком (один).

Іл. 10. Кліщі з ріжками (пара), нові.

Іл.11. Кліщі прями (пара), вживані

Іл.12. Лучкова пила-лобзик, вузька, дрібнозубна (40-ві роки ХХ ст.)

Іл. 13. Дворучний ніж (вишняк). 30-ті роки ХХ ст.

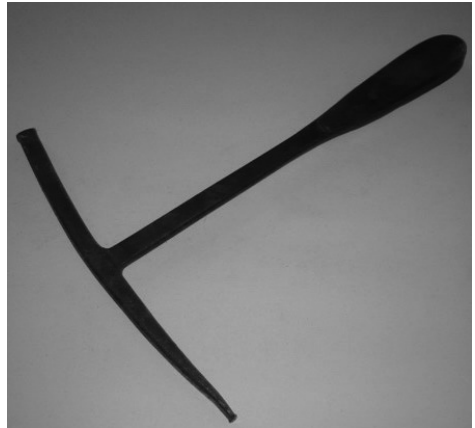
Іл. 14. Хомут новий (2000 р.)

Іл.15. Дерев'яний шаблон з поч.1940-х років. Укріплений брусками на поч. 1990-х років

Іл.16. Кусачки комбіновані і кліщики звичайні (70-ті роки XX ст.).

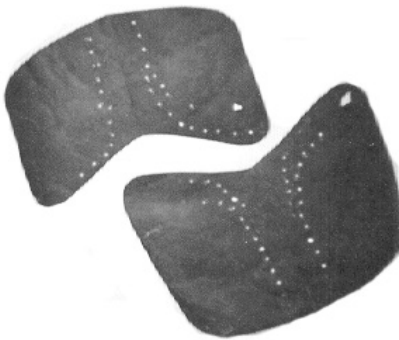
Іл.17. Молоток фіцільерський (1941 р.).

Іл. 18. Цвяховиймач фабричного виготовлення (1930-ті роки)

Іл.19. Молотки: звичайний слюсарний (фабричного виробництва) і дерев'яний (власного виготовлення)

Іл.20. Вживані капи (використовувалися як шаблон).

Іл. 23. Пристрій для закладання соломи в хомут.

Іл.21. Прикраси з латуні і нержавійки, виготовлені власноруч (90-ті роки ХХ ст.)

Іл. 22. Подушка, підготовлена до остаточного зшиття (2000 р.)

¹ Сіваш Ф. Виробництво і ремонт упряжі в колгоспах. К., 1950; Карташев В.Т. Упряж и седло. М., 1956.

² Горинь Г. Шкіряні промисли західних областей України (друга половина ХІХ–початок ХХ століття). К., 1986.

³ Глушко М. Генезис тваринного запрягу в Україні (культурно-історична проблема). Львів, 2003.

⁴ Зарецький В.І., Омельченко Н.М. Російсько-український лимарно-сідельний тлумачний словник. К., 2004.

⁵ Варто підкреслити, що у приватній власності того часу коней майже не було. Ті їздові-колгоспники, яких не влаштовувала якість фабричної збруї, за свої кошти замовляли хомути, вуздечка, а подекуди й інші компоненти упряжі.

⁶ У батька були хворі легені, тому цю роботу виконувала мама. Іноді, під час перебування у відпустці, це випадало робити мені. В останні роки життя майстер виготовляв подушки лише тим господарям, які приносили вже готовий, попередньо оброблений і чистий матеріал.

Михайло Кріль.

З історії лимарства в українському підгір'ї кінця ХХ ст.: хомут і технологія його виготовлення.

На прикладі роботи професійного майстра простежено лимарське ремесло в українському Підгір'ї наприкінці ХХ ст. Розглянута технологія виготовлення хомута як складової частини кінної упряжі. Зафіксовані і названі його складові частини, спеціальні інструменти. Досліджена аргументація обґрунтування вартості конкретних виробів.

Mychael Kril'.

From the History of Harness-making in Ukrainian Foothill Region in the end of the XX c.: the Technology of Making Horse Collars.

At the example of the work of a professional manufacturer the harness-making handicraft in the land of Ukrainian Foothill in the XX c. is traced. The craft of horse collar manufacturing as a component of the horse harness set is mirrored. The process is described in detailed terms defining its components as well as special tools. The argumentation of the prime cost substantiation of the concrete leather goods is studied.

УКРАЇНІКА У РУКОПИСНИХ ФОНДАХ БІБЛІОТЕКИ ПОЛЬСЬКОЇ В ПАРИЖІ

Одним із найбільш важливих завдань сучасної української археографії є пошук матеріалів, котрі стосуються України, в архівних та бібліотечних колекціях інших країн світу. Як свідчить наявна література, надзвичайно багато у цій сфері дослідниками вже зроблено. У тому числі, на сьогодні опубліковано ґрунтовні розвідки про україніку в національних зібраннях Франції¹. Втім, як свідчить зміст цих публікацій, вони не враховують тих матеріалів, котрі відклалися у рукописних фондах бібліотек, закладених емігрантськими спільнотами. Проте загальновідомо, що саме Франція та її столиця Париж, завдяки ліберальному конституційному устрою та славі однієї з найбільш впливових політичних і культурних столиць світу, стали одним із важливих центрів еміграції, передусім слов'янської. Саме тут, починаючи з перших десятиліть ХІХ ст., утворюють свої суспільно-політичні організації та культурні установи поляки. На зламі ХІХ-ХХ ст. до Парижа приїжджають російські емігранти, а в міжвоєнному двадцятилітті місто стає одним із центрів української еміграції. Власне у Франції в напруженій та емоційній дискусії між представниками еміграційних еліт Центрально-Східної Європи творилася нова модель міжнаціональних відносин, котра дозволила у другій половині ХХ ст. значно нормалізувати діалог між народами цього регіону. Для сучасних дослідників найбільший інтерес являє саме цей унікальний досвід осмислення історичної долі власного народу та проблем його взаємин із сусідніми спільнотами, зацікавлений погляд на події, котрі відбувалися на Батьківщині, крізь призму обставин, завдань і викликів еміграційного життя. Нижче ми спробуємо показати зауважену вище особливість наповнення рукописних фондів емігрантських бібліотечних колекцій на прикладі аналізу україніки в зібраннях Польської бібліотеки в Парижі.

Історія Польської бібліотеки в Парижі безпосередньо пов'язана з польським повстанням 1830-1831 років. Після його поразки російський царат вдався до репресивних акцій, в тім числі й культурного характеру, заклавши не лише вищі та середні навчальні заклади, що знаходилися у Королівстві Польському, але й заборонивши діяльність Товариства приятелів наук у Варшаві. Польські емігранти, більшість котрих після поразки повстання осіла у столиці Франції, на повідомлення про ліквідацію Товариства у Варшаві, 29 квітня 1832 року організували Літературне товариство в Парижі. Першим його головою було обрано князя Адама Чарторийського². А 24 листопада 1838 р., з ініціативи групи польських патріотів з Юліаном Урсином Немцевичем та Каролем Сенкевичем на чолі, було засновано Польську публічну бібліотеку. Вона постала шляхом об'єднання книгозбірень чотирьох еміграційних організацій: Товариства наукової допомоги (засноване в 1832 р.), Літературного товариства, Історичного товариства (засноване в 1836 р.) та Статистичного товариства (засноване в 1838 р.). Першим директором Бібліотеки став Кароль Сенкевич – видатний бібліотекар та організатор культурного

життя. З того моменту до Бібліотеки почала напливати численна та різноманітна за змістом література, отримувана переважно як дар від представників польської еміграції. Від того часу починають також комплектуватися рукописні колекції Бібліотеки, котрі значною мірою складаються з приватних матеріалів діячів польської еміграції та документації, що відображала діяльність польських культурних установ у Парижі, передусім самої Польської бібліотеки. Бібліотечні зібрання зростали швидким темпом і в короткому часі для них стали затісними скромні приміщення, котрі винаймалися у різних паризьких будівлях. Тому виникла ідея звернутися по допомогу до польського суспільства, і в “Зверненні Польського історичного товариства до співвітчизників”, яке допомагав редагувати Адам Міцкевич, було закликано до складання пожертв на новий будинок бібліотеки. Громада жваво відгукнулася на цей заклик, і від 1854 р. Польська бібліотека в Парижі міститься у чудовій кам’яниці XVIII століття на острові Святого Людовіка неподалік від Собору Паризької Богоматері³.

Практично від часу заснування Бібліотеки в ній почали відкладатися й матеріали, що стосувалися українських земель Речі Посполитої. Всі рукописні матеріали щодо України до 30-х років XIX ст. у своїй масі є копіями і виписками з документів розрізненого характеру, які ілюструють різні аспекти життя та діяльності поляків на Правобережній Україні. Подібними за характером є й матеріали 30-90-х років XIX ст. Вони, хоча й дещо численніші, проте у своїй більшості також відбивають різноманітні аспекти польського суспільно-політичного, господарського та культурного життя на українських землях.

В останній групі документів своєю цікавістю вирізняються поодинокі матеріали, переважно епістолярного характеру, котрі проливають світло на становлення та ранній період розвитку українського національного руху на Наддніпрянщині в XIX ст. Наприклад, у польськомовному листі невідомого автора з Києва до його кореспондента у Франції, написаному в січні 1860 р., міститься цікава розповідь про поширення на Наддніпрянщині українофільської ідеології, яка набуває все більшої популярності в широких колах суспільства. В очах автора це явище є вкрай небезпечним передусім з огляду на його поширеність серед польської молоді Київського університету, котра охоче бере участь у роботі студентського українського клубу, легко відмовляючись від традиційних шляхетських ідеалів. Все це, як ілюструє на кількох прикладах автор листа, призводить до конфлікту поколінь у середовищі польської шляхти Наддніпрянщини⁴.

Для дослідника зарубіжної україніки та польсько-українських стосунків особливо цікавими є документи кінця XIX – середини XX ст., що відклалися у кількох рукописних фондах. Вони відбивають надзвичайно широкий спектр міжнаціональних стосунків у Східній Галичині за доби Австро-Угорської імперії, проливають світло на формування нової моделі польсько-українських взаємин унаслідок політичної акції “нової ери”, загострення польсько-українського протистояння напередодні та в роки Першої світової війни, збройну боротьбу за Львів, становлення та розвиток організаційно-ідеологічних засад українського національно-визвольного руху в міжвоєнній Польщі. Не менше цікавості викликають матеріали другої половини 40-60-х років минулого століття, що наслідують процес налагодження польсько-українського діалогу в еміграції, обговорення нових шляхів міжнаціонального порозуміння.

Найбільш солідно у кількісному та змістовному плані україніка репрезентована у рукописній спадщині Олександра Кавалковського. Про О.Кавалковського відомо небагато, а матеріали, котрі відклалися у Відділі рукописів Бібліотеки Польської

в Парижі, не містять матеріалів, які стосуються приватного життя діяча. Натомість, вони досить повно документують його різнобічну суспільно-політичну діяльність в 1918-1965 роках. О.Кавалковський народився в 1899 р. у Варшаві. В 1927-1932 роках служив у Військовому Історичному Бюро, де спеціалізувався на дослідженнях з історії боротьби відродженої Польщі за східний кордон в 1918-1919 роках. У той час ним було нагромаджено багату збірку джерельних нотаток і дослідницьких матеріалів, котрі стосувалися польсько-української боротьби за Львів. Після короткої служби в Міністерстві внутрішніх справ О.Кавалковський розпочав працю в Міністерстві віровизнань та громадянської освіти. Як свідчать наявні у Бібліотеці матеріали, у той час він, головним чином, займався виробленням магістральних напрямків освітньої політики молодій державі. Також у полі зору професійної діяльності О.Кавалковського були справи національних меншин (головно українців) та здійснення контролю за діяльністю їх культурно-освітніх установ. На початку 1936 року О.Кавалковський перейшов на службу до Міністерства закордонних справ і був висланий до Франції, де виконував різноманітні дипломатичні доручення в Парижі, а згодом в Ліллі. Після вибуху Другої світової війни діяч був призначений Цивільним делегатом у військових справах Польської амбасаді в Парижі, займався організацією набору та мобілізації добровольців до польської армії у Франції. Після поразки Франції О.Кавалковський долучився до діяльності групи Станіслава Забелли – першого Делегата уряду Речі Посполитої і директора Польських бюро, котрі були утворені замість зліквідованих польських консулатів у Південній Франції. В цій групі він керував громадськими справами. В травні 1941 р. О.Кавалковський утворив Польську організацію боротьби за незалежність, котрою керував як Головний шеф до кінця війни. В жовтні 1943 р. О.Кавалковський був номінований таємним Делегатом уряду до справ польської еміграції у Франції, Бельгії та Голландії. Після звільнення з цієї посади, в липні наступного року, він тривалий час співпрацював з польським еміграційним урядом у Лондоні. Одночасно займався господарчою діяльністю, працюючи кілька років поспіль у численних фірмах, де обіймав керівні посади. Улюбленою справою цілого життя О.Кавалковського була журналістсько-публіцистична діяльність. Починаючи від 1922 р. і до кінця життя, він опублікував численні статті на історичні, освітні, соціологічні, політичні та національні теми. В 50-х, а особливо в 60-х роках, значний розголос мали його аналітичні напрацювання, в котрих містився оригінальний погляд на тогочасну міжнародну політику. О.Кавалковського вважали проникливим інтерпретатором політики Шарля де Голля, і то не лише в колах польських еміграційних діячів, але й серед видатних, чоловічих представників французького політичного життя. Centre D'Etudes de Politique Etrangere навіть організував дискусію на тему поглядів і прогнозів О.Кавалковського, сам же він часто був запрошуваний до Єлисейського палацу як неофіційний консультант. Помер О.Кавалковський в 1965 р. в Парижі⁵.

Найбільш насичено україніка репрезентована в матеріалах, котрі проливають світло на діяльність О.Кавалковського в державних структурах Другої Речі Посполитої. Так, з періоду його праці у Військовому Історичному Бюро до нас дійшли численні та різноманітні за формою і змістом документи, що відтворюють перебіг польсько-українського конфлікту в 1918-1919 роках. Це виписки з аналітичних записок для Головного штабу про ситуацію на фронті, рапорти, депеші, комунікати, накази, численна кореспонденція тощо. На підставі цих матеріалів О.Кавалковський реконструював перебіг польсько-українського протистояння буквально по годинах і подав ці дані у формі змістовних таблиць, що склалися з таких рубрик, як “день”, “година”, “ситуація”, “хто”⁶. Надзви-

чайний інтерес для дослідника являють аналітичні матеріали, що містять зацікавлений погляд польських урядових кіл на стан справ у Наддніпрянській та Наддніпрянській Україні в 1917-1920 рр. Документи відбивають чудову поінформованість польської сторони про стан справ в українському військовому таборі, свідченням чого є розлогі статистичні та аналітичні матеріали, які містять різнобічну інформацію про ситуацію в збройних силах українців. Привертають увагу й характеристики українських військових діячів, написані на підставі аналізу різноманітних джерел. Досить багато в тогочасних документах міститься картографічного матеріалу, а також плакатів, листівок та вирізок із часописів доби військового протистояння. Зібрані О.Кавалковським джерела дозволяють відтворити приховані від загалу обставини виникнення у вищих польських військово-політичних колах планів протистояння українським агітаційним і збройним акціям, а також відстежити особливості їх реалізації⁷.

Про тогочасну значущість української проблеми в середовищі польських державних діячів свідчать численні переклади відозв і документів українських суспільно-політичних організацій польською мовою для їх кращого розуміння у вищих ешелонах польського політикуму. У спадщині О.Кавалковського містяться, наприклад, переклади резолюції українського політичного з'їзду з 25 березня 1918 р. у Львові⁸ та документація української дипломатичної місії⁹.

Свої матеріали про польсько-українську війну О.Кавалковський нагромаджував, очевидно, з метою створення синтетичного напрацювання про цю трагічну сторінку в історії двох народів. Про це свідчать збережені у його спадщині праці історіографічного та бібліографічного характеру, а також численні конспекти й виписки з мемуарів і літератури, присвячені подіям військового протистояння в Галичині¹⁰. При цьому впадає у вічі висока історіографічна культура автора цих опрацювань: джерела та літературу він класифікує за різними критеріями, наводить докладний аналіз і характеристику кожної із виокремлених категорій. Оглядаючи цілість літератури польсько-української війни, автор зауважив, що вона відзначається "кількісним багатством і якісною убогістю". Українські ж опрацювання цієї тематики, на думку О.Кавалковського, є заангажованими, мають виразний публіцистичний характер. Цікаво, що певну надію в цьому плані він пов'язує з проанонсованим у середовищі української еміграції виданням нарисів історії України Михайла Грушевського, котрий, сподівається О.Кавалковський, "повинен також містити синтез української боротьби за незалежність в 1918-1920 роках"¹¹. Розмірковуючи над українськими опрацюваннями боротьби за Львів, автор удається й до короткої характеристики всього стану тогочасної української історичної науки, зауважує матеріальні проблеми її розвитку на еміграції. Отже, навіть побіжний аналіз наведених вище документів переконує в їх цінності для дослідників історії польсько-української війни, особливо з огляду на те, що частина матеріалів, передусім, розлоге листування учасників тих подій, подана в оригіналах і є мало званою широкому загалу дослідників.

Дещо інший характер мають збережені у рукописній спадщині О.Кавалковського документи, котрі ілюструють його діяльність в Міністерстві віровизнань та громадянської освіти. Значна частина цих матеріалів має характер ретельно підготовлених діячем аналітичних записок, у котрих обговорювалася та розроблялася стратегія молодого держави в освітній галузі щодо національних меншин, головним чином українців. Більшість із цих документів була призначена виключно для службового використання, про що свідчить гриф "Таємно" на них. З цих матеріалів постає картина державної освітньої політики, спрямована на методичну колонізацію всіх ланок шкільництва

та вищої освіти, намагання охопити тотальним контролем широкі сфери культурного життя української громади¹². Як явище, вкрай небезпечне для утвердження позицій польської держави в Східній Галичині, в цих документах називалося стрімке зростання кількості української інтелігенції, котре було назване “надпродукцією”. У зв’язку з цим всебічно обговорювалися можливості його зменшення, передусім шляхом скорочення кількості українських навчальних закладів. Ми дізнаємося, наскільки докладно дискутувалося на різних рівнях питання відкриття нових українських навчальних закладів, яке особливе політичне значення прив’язувалося до проблеми місця їх розташування та добору педагогічного складу¹³.

Тогочасні погляди самого О.Кавалковського на українську справу ілюструє цікавий документ під назвою “Постулати українського шкільництва”, де біля кожного з пунктів програми реорганізації українського освітянського руху є його зауваги, котрі промовисто характеризують ставлення до українського питання з боку офіційних чинників Другої Речі Посполитої. Прикметно, що біля пункту, в котрому пропонувалося дозволити українцям організувати державне шкільництво всіх типів рідною мовою і створити власний університет, О.Кавалковський поставив рішуче “ні”. Разом із тим, він визнав за доцільне відкриття українських кафедр в уже існуючих польських вищих навчальних закладах¹⁴.

Наявні документи свідчать про стурбованість керівництва держави складністю й організованістю всіх сфер українського суспільно-політичного, господарського та культурного життя, поглибленням патріотичних настроїв у широких верствах населення. В створених українцями установах та організаціях польські чиновники вбачали прототипи державних структур, де українці набувають необхідного адміністративного досвіду, котрий може бути використаний за сприятливої внутрішньополітичної та зовнішньополітичної ситуації для захоплення влади у Східній Галичині. Тому основний акцент робився на проблемі встановлення контролю за всіма проявами життя українського народу, визнавався незадовільний стан справ у цій сфері. Шукаючи опертя своїй політиці на українських землях Галичини, польські діячі звертали увагу на москвофільську течію, вбачаючи в її представниках найбільш лояльну до себе суспільно-політичну силу, яка в союзі з польськими організаціями зможе створити противагу “українському націоналізму” в краї. Поряд із визнанням небезпеки організованості українців для зміцнення позицій польської адміністрації у Східній Галичині, в наявних документах містяться досить скептичні характеристики морально-вольових якостей українців та їх провідників. Анонімний автор аналітичної записки, котра відклалася в матеріалах О.Кавалковського, стверджував, що український народ “легко піддається деморалізації, чужим впливам і з великою легкістю згинається перед силою. Про це й сьогодні належить пам’ятати”, – підкреслював він¹⁵. Попри визнання небезпеки факту зростання потужності українського національного руху для зміцнення державної влади, в матеріалах О.Кавалковського, разом із тим, містилося різке засудження брутальних акцій з боку репресивних органів держави для приборкання українців, на зразок пацифікації. Подібні акції, стверджував він, лише консолідують українське суспільство перед обличчям спільної загрози та зміцнюють опір державній політиці. Тому в цій сфері, переконував О.Кавалковський, слід діяти з максимальною обережністю та витримкою, спрямувавши всі можливі зусилля держави, передусім фінансові, на створення та розширення лояльного до уряду середовища українців, старорусинів і поляків¹⁶.

Про глибину та різнобічність тогочасних українознавчих зацікавлень О.Кавалковського свідчить кілька чернеток його статей, присвячених найбільш помітним подіям

та постатям української історії. Як приклад, наведемо зміст статті О.Кавалковського про Івана Мазепу. Постає українського гетьмана автор подав у традиційному для тогочасної польської науки дусі¹⁷. Решта віднайдених у рукописній спадщині О.Кавалковського статей присвячена становленню та розвитку українського національного руху наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.¹⁸.

Серед матеріалів цієї частини спадщини О.Кавалковського містяться також численні документи, які не належать його перу. Серед них нашу увагу привертає розрізнена кореспонденція чоловічих постатей тогочасного польського політикуму, присвячена обговоренню українського питання в Другій Речі Посполитій. Для прикладу, наведемо зміст листа Станіслава Лося до Тадеуша Голувки, що є промовистим свідченням відвертого ставлення частини видатних представників польської політичної еліти до суті української проблеми у міжвоєнній Польщі та шляхів її розв'язання. Лист просякнутий розумінням культурної та громадської вищості поляків над українцями, котрих названо “недорозвинутим суспільством”; українську справу інтерпретовано інструментально, з шовіністичних позицій, місцями навіть брутално. У листі також відкриваються цікаві закулісні нюанси налагодження польсько-українського діалогу після пацифікації, участі у цьому процесі вищого керівництва української греко-католицької церкви на чолі з Андреем Шептицьким¹⁹.

Справжньою знахідкою для дослідника української історичної науки є віднайдений у рукописах О.Кавалковського лист Дмитра Дорошенка до його польського рецензента Мечислава Скібневського. Яким чином цей лист потрапив до спадщини О.Кавалковського, дізнатися не вдалося, оскільки загалом невідомими залишаються час і шляхи потрапляння його паперів до колекцій Польської бібліотеки²⁰. Зі змісту листа М. Скібневський постає молодим магістром історії, котрий підготував критичний огляд на “Нарис історії України” відомого вже на той час українського вченого Д.Дорошенка. Зібрати докладнішу інформацію про особу М.Скібневського нам не вдалося; очевидно, він не пішов науковою стежею, оскільки відомості про нього відсутні в енциклопедіях та довідниках. Серед паперів О.Кавалковського міститься також і рукопис цієї рецензії з численними авторськими правками. За характером вона є оглядовою – рецензент схвально відгукується про фаховий рівень праці та її змістове наповнення, протиставляючи об'єктивність і професіоналізм Д.Дорошенка заангажованості його попередників, як українських, так і польських. Разом із цим, у рецензії містяться типові для тогочасної польської історіографії закиди українським ученим щодо надмірної модернізації в їхніх працях рівня самосвідомості української еліти та широких мас ранньомодерної доби²¹. З листа ж українського історика ми дізнаємося про обставини написання “Нарису історії України” та плани його перекладу польською²². З огляду на цікавість змісту листа та саму особу кореспондента, – одного з чоловічих представників української історичної науки на еміграції, – ми друкуємо його коментований текст у додатку до статті.

Не менш цікава за змістом, хоча й скромніша за обсягом, україніка відклалася у рукописній спадщині іншого відомого польського діяча першої половини ХХ ст. – Казимира Возницького. Про нього також небагато відомо широкому колу читачів, тому докладніше зупинимося на головних віхах його біографії. Народився він 28 лютого 1878 р. в селі Вожники неподалік Полоцька в збіднілій шляхетській родині. Навчався в елітній гімназії в Варшаві, де включився в діяльність таємних студентських патріотичних товариств. Так, у той час він стає співорганізатором молодіжної маніфестації з нагоди сотої річниці Конституції Третього травня. По складанню випускних іспитів

в 1894 р., К.Возницький відбув практику в родинному селі та на Поділлі у свого дядька, де й познайомився ближче з життям українського простолюду. В 1897 р. юнак розпочав сільськогосподарські студії на Ягеллонському університеті, котрі продовжив за кордоном, зокрема й у Берліні. Саме там К.Возницький долучився до активної конспіраційної діяльності. Був секретарем, а пізніше так званим “старшим” місцевої групи Союзу польської молоді “Zet”. Після викриття структури цієї організації, побоюючись арешту, взимку 1900 р. К.Возницький деякий час переховувався в Кракові, де познайомився зі своїм наставником в суспільно-політичній діяльності Романом Дмовським. Звідти він виїхав до Цюриха на З’їзд Об’єднання товариств польської молоді за кордоном, а далі потрапив до Франції, як згодом виявилось – до кінця життя. Осівши в Парижі, протягом кількох наступних років К.Возницький студіював на Сорбонні та інших вищих школах французьку літературу, право, економічні та суспільні науки, а також дипломатію. Не покидає в цей час К.Возницький й громадської роботи, беручи активну участь в емігрантському політичному житті, при цьому займаючи численні відповідальні посади в польських молодіжних організаціях. 1904 р., завдяки рекомендації професора Шимона Аскеназі, він отримав посаду другого бібліотекаря в Національному музеї в Рапшерсвілі. Як свідчить віднайдене у спадщині К.Возницького листування, він не зміг налагодити приятних стосунків з керівництвом музею і був змушений залишити цю працю. В середині 1906 р. К.Возницький повернувся до Парижа, де очолив таємне Інформаційно-пресове бюро. Ця понадпартійна організація, фінансована з приватних коштів, через рік була вимушена припинити свою діяльність через фінансові труднощі. Втім, невдовзі К.Возницький знову очолив подібне Інформаційне бюро, котре на цей раз організувала Галицька народова Рада²³. Завданням нової організації було провадження у Франції широкої пропагандистської акції на користь Польщі. Борючись із русофільськими настроями, поширеними у французькому суспільстві, працівники Бюро, головно сам К.Возницький, займалися популяризацією польської історії та культури, формуючи на сторінках французької преси позитивний образ своєї Батьківщини. Інше важливе завдання, котре стояло перед Бюро, стосувалося швидкого реагування на антипольські публікації у французькій пресі з боку російських та українських кореспондентів, що подавали власне, нерідко некорисне полякам, бачення тих численних проблем, що загострилися в східноєвропейському регіоні на зламі ХІХ-ХХ ст. У цій справі голова Бюро контактував з великою кількістю представників європейського та польського культурного й політичного світу, що знайшло своє відбиття у його розлогій рукописній спадщині. Коли після вибуху Першої світової війни в Лозанні була утворена Центральна польська агенція, паризьке Бюро було підпорядковане безпосередньо їй, тож К.Возницький став кореспондентом агенції²⁴. Водночас, у 1917-1919 рр. він був призначений секретарем Делегата Національного польського комітету при французькому уряді професора Еразма Пільтца. Виконуючи ці функції, брав участь у Паризькій мирній конференції. В липні 1919 р. К.Возницький розпочав дипломатичну службу як пресовий аташе, а незабаром – як секретар Польської амбасади в Парижі. Від середини 1924 р. він працює другим секретарем посольства. В цей час К.Возницький, крім іншого, займався також охороною польських історичних пам’яток у Франції, вважався цінним знавцем особливостей французького політичного світу. Після травневого перевороту Міністерство закордонних справ у рамках кадрових змін відкликала його до Варшави. Втім, не бачачи перспектив праці на Батьківщині після багатьох років еміграції, К.Возницький зрікається посади та залишається жити в Парижі. Цей крок виявився драматичним для нього, адже, не досягнувши пенсійного віку, він був позбавлений будь-

якої фінансової підтримки. З того часу і до смерті, шукаючи заробітку, К.Возницький займався літературною та перекладацькою діяльністю. Іншою пасією цілого життя діяча було колекціонування творів мистецтва. У вересні 1939 р. К.Возницький на короткий час повернувся до державної служби на становище секретаря віце-прем'єра та міністра пропаганди Станіслава Стронського. Влітку 1940 р., після вступу німців до Парижа, він опікувався колекціями Польської бібліотеки. Незважаючи на складні матеріальні умови, діяч залишився в окупованому Парижі протягом усієї війни. Після війни, хворий та самотній, заскочений бігом історичних подій, К.Возницький замикається від зовнішнього світу. Помер він 1 листопада 1949 р. у Парижі, де й похований. За багатолітню плідну діяльність на користь Батьківщини К.Возницький неодноразово був відзначений численними польськими та французькими нагородами²⁵.

У спадщині К.Возницького, яка відклалася в рукописних фондах Польської бібліотеки, у переважній більшості міститься надзвичайно розлога кореспонденція, котру цей діяч провадив як керівник польського Інформаційно-пресового бюро в Парижі. Серед його кореспондентів були знані, не лише в той час, діячі як польського (наприклад, Францішек Равіта-Гавронський та Генрик Сенкевич), так і європейського (наприклад, Шарль Сеньобос) громадського та культурного життя. Хронологічно ця кореспонденція поділена упорядниками рукописів К.Возницького на два періоди – до та після 1919 року. До 1919 р. домінують листи, котрі діяч отримував як керівник польського пресового Бюро. Серед головних його завдань було інформувати французьке суспільство про стан справ на польських землях, пропагувати польський погляд на проблеми та події східноєвропейського життя. Саме у цьому контексті пропагандистсько-інформаційної діяльності Бюро й обговорювались в адресованих до К.Возницького листах численні аспекти української справи. До найчастіше артикульованих у кореспонденції проблем належали різні аспекти польсько-українських взаємин у Галичині, проблема Холмщини, пропагандистсько-інформаційні акції українців у Франції та заходи з нейтралізації їх наслідків²⁶. Створюючи численні інформаційні приводи, К.Возницький та його колеги намагалися подати у французькій пресі українську справу в Галичині як наслідок німецької інтриги, а лідерів українського руху – як оплачуваних Берліном агентів²⁷. Вони завзято заперечували поширювані українцями в європейській пресі факти зловживання польської адміністрації в краї, відкидаючи численні зауваги у французькій пресі про подібність становища поляків у Познанському регіоні та українців у Галичині. Вивчаючи цю кореспонденцію, можемо відтворити процес інтерпретування К.Возницьким важливих подій суспільно-політичного життя Східної Галичини (наприклад, убивство намісника Потоцького, студентські заворушення у Львівському університеті та пізніший суд над українськими студентами у Відні тощо) та специфіку їх подання на сторінках французьких часописів.

Серед віднайденої кореспонденції нашу увагу своїм змістом привернули дев'ять листів Ф. Равіти-Гавронського, в яких обговорювалися різноманітні аспекти написання та публікації ним пропагандистських брошур, спрямованих на розвінчування українського бачення широкого спектру проблем східноєвропейського минулого та становлення українського національно-визвольного руху наприкінці XIX – на початку XX ст.²⁸. Не менш цікавими є кілька листів Шарля Сеньобоса до К.Возницького. В них французький історик, відповідаючи на закиди свого кореспондента у заангажованому погляді на проблему міжнаціональних відносин на східних теренах Австро-Угорської імперії, пояснює К.Возницькому причини прихильного ставлення до української справи, висловлене у статті на сторінках "Paris Journal". Ніби виправдовуючись, Ш.Сеньобос

пише про свою недостатню обізнаність про польсько-українські стосунки в Галичині, дякує К.Возницькому за надіслані інформаційні матеріали у цій справі²⁹.

Цікавими за своїм змістом є також віднайдені в рукописах К.Возницького листи Генрика Сенкевича. З видатним письменником керівник паризького Бюро співпрацював від 1907 р., проводячи та координуючи так звану “Пруську анкету”. В той час нобелівський лауреат гаряче заангажувався в оборону польського населення пруської держави, виступаючи проти тотальної германізаційної політики. Для надання драмі німецьких поляків можливо найбільшого розголосу письменник розіслав спеціальну анкету до кількох сотень найбільших світових авторитетів. В сумі, надійшло понад 250 відповідей, між ними Андре Жіда, Льва Толстого, Бернарда Шоу, Максима Горького. Більшість із цих анкет було оголошено друком у міжнародній пресі, а в 1909 р. вони побачили світ окремим виданням³⁰. У листуванні К.Возницького з його кореспондентом згадувалася також українська справа, як така, що шкодить створюваному на сторінках європейської преси образу “скривдженої” Польщі.

Значно менше про українські справи йдеться у матеріалах, котрі відклалися у спадщині К.Возницького після 1919 р. Тут нашу увагу привернув документ під назвою “Апель українців, білорусів і литовців, скерований до “цивілізованого світу” (1924)”, в якому висловлено протест проти рішення західних держав цілковито прилучити східні окраїни Австро-Угорської імперії до Польщі, а також містяться скарги на дискримінаційну політику польської держави стосовно національних меншин³¹. У приватному листуванні того часу натрапляємо на цікаві оцінки стану справ у Східній Галичині та в підрадянській Україні, характеристики українських лідерів міжвоєнної доби³².

Незначна частина матеріалів, які зачіпають українські проблеми, відклалися в самотніх архівних справах, що містять документи Польської амбасад в Парижі міжвоєнного періоду. Наприклад, тут маємо текст Ризького мирного договору російською, українською, польською та французькою мовами, включаючи всі додатки та мапу, на якій позначено новий кордон між Польщею та радянською Україною. Зацікавлення викликають долучені до цих матеріалів численні вирізки з тогочасної преси, що відображають сприйняття факту підписання договору в польських та західноєвропейських колах³³. Також у матеріалах амбасад міститься аналітична інформація про сприйняття перебігу українсько-польського конфлікту міжвоєнного часу у французькому суспільстві, обговорюються можливості інформаційної нейтралізації повідомлень української преси.

З матеріалів, котрі відклалися після закінчення Другої світової війни в рукописних колекціях Польської бібліотеки, виділимо цікаві документи, що відображають процес поступового переосмислення українсько-польських стосунків у середовищі польської еміграції у Франції. Ми стаємо свідками того, як під впливом нової геополітичної ситуації в Європі конфліктна модель інтерпретації міжнаціональних взаємин поступалася місцем усвідомленню необхідності налагодження польсько-українського порозуміння. Про це свідчать, наприклад, протоколи засідань Польського союзу федералістів (Związek Polskich Federalistów), що відклалися у спадщині Тадеуша Парчевського³⁴. Про велику зацікавленість політичною та культурною діяльністю українців на вигнанні в середовищі поляків у Франції свідчать також численні українські інформаційні видання, котрі знаходимо в колекціях багатьох польських емігрантів у Польській бібліотеці в Парижі³⁵.

Таким чином, віднайдені у рукописних колекціях Польської Бібліотеки в Парижі українознавчі матеріали суттєво розширюють відоме на сьогодні коло джерел до

пізнання широкого спектру проблем польсько-українських взаємин першої половини ХХ ст. На різних рівнях – від приватної рефлексії до реакції офіційних чинників – вони дозволяють збагатити наші уявлення про важливі сторінки східноєвропейського минулого. Разом із тим, як ми змогли переконатися на кількох прикладах, трапляються й цілком несподівані знахідки, що відкривають перед дослідниками нові обрії. Загалом же, кількісне багатство та змістове наповнення віднайдених матеріалів спонукають до розгортання пошуків україніки в архівних та бібліотечних колекціях культурних осередків інших еміграційних спільнот як у Франції, так і в інших країнах світу.

* * *

Нижче друкуємо текст листа Дмитра Дорошенка до Мечислава Скібневського, що зберігається в рукописній спадщині Олександра Кавалковського. Як ми вже зазначали вище, про Мечислава Скібневського не вдалося віднайти докладнішої інформації. Натомість, життя та діяльність його українського кореспондента є добре знаними. Дмитро Дорошенко (1882-1951) – видатний український історик, державний, громадський та політичний діяч. Народився в м. Вільно, навчався у Варшавському, Петербурзькому та Київському університетах. У Києві розпочав активну громадську діяльність, співробітничав із російською та українською пресою. Був членом Револьюційної української партії та Товариства українських поступовців. Також був одним із фундаторів Центральної Ради та міністром закордонних справ за часів Гетьманату Павла Скоропадського. Від 1920 р. – на еміграції, де займався активною громадською та науково-педагогічною діяльністю. Протягом 1921-1951 рр. – професор Українського вільного університету у Відні, Празі, Мюнхені. Професор Карлового університету в Празі (1926-1936), директор Українського наукового інституту в Берліні (1926-1931), професор Варшавського університету (1936-1939). Президент Української вільної академії наук у США (1945-1951). Опублікував понад 1000 наукових праць з історії України, історії культури й церкви. Помер у Мюнхені³⁶.

Текст листа Дмитра Дорошенка до Мечислава Скібневського подаємо мовою оригіналу, зі збереженням усіх особливостей мови автора, з мінімальним наближенням до сучасної пунктуації та правопису.

12.I.1933

Liboc u Prahy
Bilá Hora, 417

Szanowny Panie Magistrze!

List Pański z dnia 9. t. m. otrzymałem dzisiaj 12. stycznia. Nasamprzód proszę o łaskawe przebaczenie dla mojej polszczyzny, – ja znam język polski tylko teoretycznie, z książek, i obecnie nie mam żadnej praktyki w rozmowie...

Bardzo to mnie uradowało, że mój “Zarys”³⁷ spodobał się Panowi Magistszowi, i ja będę bardzo wdzięczny za recenzję. Naturalnie ja nie mam nic przeciwko temu, aby “Zarys” został tłumaczony na język polski, wątplie jednak, aby on na to zasłuował!

Mój “Zarys” powstał z wykładów, które ja tutaj mam w języku czeskim, w Pradze; musiałem tłumaczyć na język ukraiński a przy tym skracać, bo wydawnictwo postawiło mnie warunkiem, aby ja nie przekraczał 15. arkuszków druku. Druga część ukaże się aż za

rok, na początku przyszłego r. 1934. Będzie ona zawierać czasy od połowy XVII. wieku do początku XX. Będzie mieć tak samo 15. arkuszy.

Wydawcą moim jest Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie³⁸. Na czele Instytutu stoi jako dyrektor profesor Wydziału Teologicznego na Uniwersytecie Warszawskim, zasłużony działacz i uczonek ukraiński, pan A. Łotocki³⁹. Sekretarzem Instytutu jest inż. Głowiński⁴⁰. Adresa: Fietrowa ul., 65.

Łączę wyrazy mojego szczerego
poważania
D. Doroszenko.

P.S.

Ja by prosił, aby Pan Magistrz był tak łaskawy nadesłać mnie Nr. "Gazety Polskiej" z recenzję Pańską na mój "Zarys".

¹ Див. напр.: Жуковський А. Українознавчі студії у Франції // Український Історик. – 2001. – Том XXXVIII. – № 1-4. – С. 151-166; Тимошик М. Україніка в архівах, бібліотеках, редакціях і видавництвах Франції // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2002. – Т. 8. – С. 195-204.

² Див. докл.: Prokop Marek. Z dziejów zbiorów rękopiśmiennych Biblioteki Polskiej w Paryżu // Przewodnik po zespolach rękopisów Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej w Paryżu. Opracowali Maria Wrede, Marek P.Prokop, Janusz Pezda. – Paryż-Warszawa: Biblioteka Polska w Paryżu-Biblioteka Narodowa, 2000. – S. 7-44.

³ Див. докл.: Markiewicz E. Biblioteka Polska w Paryżu i jej zbiory. – Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1994-1995. – S. 3-6.

⁴ NN, list do NN o Ukrainie. 1860 // Papiery Emigrantów: zbiór listów, dokumentów, autografów, notat, dotyczących prac i stosunków emigracji z XIX wieku. – Biblioteka Polska w Paryżu. Dział Zbiorów Specjalnych. – Sygn. 545. Papiery emigrantów. Litera "Z": Władysław Zamoyski gen., spuścizna. – K. 715-718.

⁵ Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. Opracowali: Maria Gamczyk-Kłuźniak, Danuta Kamolowa, Andrzej Kaszlej, Marek P.Prokop, Teresa Sieniacka. – Paryż-Warszawa: Biblioteka Polska w Paryżu, Biblioteka Narodowa w Warszawie, 1996. – Tom VII. Sygnatury 1136-1359. – S. 7-9.

⁶ Biblioteka Polska w Paryżu. Dział Zbiorów Specjalnych. – Spuścizna Aleksandra Kawalkowskiego. – Sygn. 1150. Aleksandr Kawalkowski. Zestawienie działań wojennych. I. Wojna polska [!] – ukraińska 1.XI.1918-1. IX.1919. – 32 k.

⁷ Ibid. – Sygn. 1145. Wyciągi i odpisy Aleksandra Kawalkowskiego z materiałów źródłowych dot. walk o polską granicę wschodnią w latach 1918-1920. – 108 k; Ibid. – Sygn. 1146. Wyciągi Aleksandra Kawalkowskiego z dokumentów dotyczących wojny polsko-ukraińskiej z okresu 19 XI – 31 XII 1918. – 167 k; Ibid. – Sygn. 1147. Wypisy Aleksandra Kawalkowskiego z relacji i opracowań nt. Wojny polsko-ukraińskiej 1918-1919. – 132 k; Ibid. – Sygn. 1148. Wypisy Aleksandra Kawalkowskiego z opracowań oraz materiały warsztatowe na temat wojny polsko-ukraińskiej 1918 r. – 117 k.

⁸ Rezolucja Zjazdu politycznego ukr. z 25 bieżnia 1918 we Lwowie (brulion tłumaczenia) // Ibid. – Sygn. 1143. Materiały źródłowe dot. Obrony Lwowa w listopadzie 1918 r. – K. 113-114.

⁹ Ukraińska misja dyplomatyczna w Rzeczypospolitej Polskiej do Wysokiego Rządu Rzeczypospolitej Polskiej, tłum. (1919) // Ibid. – Sygn. 1144. Odpisy materiałów źródłowych (rozkazy, raporty, meldunki i korespondencja) do walk o polską wschodnią granicę 1919-1920. – K. 54-57.

¹⁰ Spuścizna Aleksandra Kawalkowskiego. – Sygn. 1149. Materiały warsztatowe Aleksandra Kawalkowskiego na temat walk o granice państwa polskiego 1918-1920. – 79 k; Ibid. – Sygn. 1150.

Aleksandr Kawałkowski. Zestawienie działań wojennych. I. Wojna polska [!] – ukraińska 1.XI.1918-1. IX.1919. – 32 k; Ibid. – Sygn. 1151. Por. Dypl. Aleksandr Kawałkowski. Bibliografia wojen polskich 1918-1921. a) Bibliografia polska, b) Bibliografia obca. Wojskowe Biuro Historyczne. Wydział Wojny Polskiej, Warszawa 1929. – 73 k.

¹¹ Ibid. – Sygn. 1151. Por. Dypl. Aleksandr Kawałkowski. Bibliografia wojen polskich 1918-1921. a) Bibliografia polska, b) Bibliografia obca. Wojskowe Biuro Historyczne. Wydział Wojny Polskiej, Warszawa 1929. – K. 36.

¹² Ibid. – Sygn. 1154. Materiały dotyczące pracy Aleksandra Kawałkowskiego w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Opracowania na temat polityki oświatowej i narodowościowej. – 197 k.

¹³ Ibid. – Sygn. 1155. Sprawozdanie Kawałkowskiego dla dyr. Departamentu I Ministerstwa WriOP w sprawie otwarcia ukraińskiego liceum rolniczego. – K. 150-154.

¹⁴ Ibid. – Sygn. 1155. Postulaty szkolnictwa ukraińskiego. – K. 116-119.

¹⁵ Ibid. – Sygn. 1155. Uwagi w sprawie ukraińskiej na terenie Małopolski Wschodniej (na tle stosunków Województwa tarnopolskiego) (bez podpisu), 1934 (odczyt). – K. 3.

¹⁶ Ibid. – Sygn. 1155. Projekt wytycznych Biura Studiów i Planów Obozu Zjednoczenia Narodowego dotyczący polityki narodowościowej na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej, 1938. – K. 49-115.

¹⁷ Ibid. – Sygn. 1183. Artykuł o hetmanie Mazepie. – K. 268-274.

¹⁸ Ibid. – Sygn. 1185. Bruliony artykułów Aleksandra Kawałkowskiego dot. polityki narodowościowej. – 47 k.

¹⁹ Ibid. – Sygn. 1155. Pismo [Stanisława Łosia?] do Tadeusza [Hołówki] omawiające sytuację w trzech pd.-wsch. województwach. – K. 167-184.

²⁰ Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. Opracowali: Maria Gamdzyk-Kluźniak, Danuta Kamolowa, Andrzej Kaszlej, Marek P.Prokop, Teresa Sieniatecka. – Paryż-Warszawa: Biblioteka Polska w Paryżu, Biblioteka Narodowa w Warszawie, 1996. – Tom VII. Sygnatury 1136-1359. – S. 9.

²¹ Spuścizna Aleksandra Kawałkowskiego. – Sygn. 1155. Recenzja Mieczysława Skibniewskiego z pracy prof. Dmitro Doroszenki [Naris istorii Ukraini T. 1-2 Warszawa 1932-1933]. – K. 155-159.

²² Ibid. – Sygn. 1155. List Doroszenki do Skibniewskiego, 1933. – K. 160-161.

²³ Див. про це докл.: Wątor A. Galicyjska Rada Narodowa w latach 1907-1914. Z dziejów instytucji obywatelskiej. – Szczecin, 2000. – S. 151-172; Wątor A. Inicjatywy dyplomatyczne Galicyjskiej Rady Narodowej przed I wojną światową // Przegląd Zachodniopomorski. – Tom VI. – 1991. – Zeszyt 3. – S. 63-77.

²⁴ Див. про це докл.: Florkowska-Frančić H. Między Lozanną, Fryburgiem i Vevey. Z dziejów polskich organizacji w Szwajcarii w latach 1914-1917. – Kraków, 1997. – S. 208-241.

²⁵ Див. докл.: Romeyko-Hurko M. Kazimierz Woźnicki (1878-1949) // Miłośnicy grafiki i ich kolekcje w zbiorach Museum Narodowego w Warszawie. – Warszawa, 2006. – S. 194-204.

²⁶ Biblioteka Polska w Paryżu. Dział Zbiorów Specjalnych. – Spuścizna Kazimierza Woźnickiego. – Akc. 4370 (Jar) Jarecki Kazimierz; Akc. 4374 (L 1) de Laval; Akc. 4402.

²⁷ Ibid. – Akc. 4386 (R 1) Rabski Władysław; Akc. 4405 (Dubaniwicz Edward); Akc. 4406 (Rakowski B.).

²⁸ Ibid. – Akc. 4365 (G 1) Gawroński-Rawita Fr.

²⁹ Ibid. – Akc. 4389 (S 2) Seingnobos Ch.

³⁰ Див. докл.: Płygawko D. "Prusy i Polska". Ankieta Henryka Sienkiewicza (1907-1909). – Poznań: Wielkopolska Agencja Wydawnicza, 1994. – S. 81-119.

³¹ Biblioteka Polska w Paryżu. Dział Zbiorów Specjalnych. – Spuścizna Kazimierza Woźnickiego. – Akc. 4415 (C 1) Comité des Nations Opprimées.

³² Ibid. – Акс. 4417 (G 1) Girault Paul; Акс. 4419 (M) Moraczyński Dominik i Maria.

³³ Biblioteka Polska w Paryżu. Dział Zbiorów Specjalnych. – Акс. 3529. Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej. Sygnatura tymczasowa 12. Traktat Ryski. 1921.

³⁴ Związek Polskich Federalistów – materiały Tadeusza Parczewskiego związane z ruchem federalnym // Biblioteka Polska w Paryżu. Dział Zbiorów Specjalnych. – Spuścizna Tadeusza Parczewskiego. – Sygnatura tymczasowa 22. 1946-1953.

³⁵ Див. напр.: Biblioteka Polska w Paryżu. Dział Zbiorów Specjalnych. – Акс. 5221 Archiwum Jerzy Jankowskiego.

³⁶ Див. докл.: Ульяновська С., Ульяновський В. Дмитро Дорошенко // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993.

³⁷ Йдеться про працю: Дорошенко Д. Нарис історії України. – Варшава, 1932. – Том 1.

³⁸ Український Науковий Інститут у Варшаві – науково-дослідна установа, що діяла в 1930-39 у Польщі. Створена зусиллями діячів екзильного уряду УНР при Міністерстві віровизнання і освіти. Рішення про організацію УНІ схвалене Радою Міністрів Польської Республіки 7.2.1930. На інститут покладались обов'язки вивчення господарського життя, культури та історії українського народу, підготовки українських науково-педагогічних кадрів для вищих шкіл, публікації документів і наукових розвідок. Статут УНІ написаний його першим директором О.Лотоцьким. Керівним органом інституту була Наукова колегія (О.Лотоцький – директор, керівник кафедр історії, права і духовних течій, р.Смаль-Стоцький – секретар, керівник кафедри філології; члени колегії Б.Лепкий, керівник кафедри історії літератури, В.Садовський, керівник кафедри економічних наук). Інститут очолювали О.Лотоцький (1930-38) і А.Яковлів (1938-39). В інституті діяли три відділи: українського господарського і громадського життя; української політичної історії та історії культури; історії церкви. Після реорганізації у 1932 у складі відділів були створені кафедри: теорії права і духовних течій (О.Лотоцький), філології (Р.Смаль-Стоцький), історії літератури (Б.Лепкий), економічних наук (В.Садовський). Справочинство вів Є.Гловінський. Співробітниками інституту були також польські дослідники – Л.Василевський, С.Слонський, В.Томкевич, О.Галецький, М.Хандельсман, Г.Яблонський та ін. УНІ розгорнув широку науково-видавничу діяльність, видавав 13 серій “Праць”, котрі включали документальні матеріали, мемуари, переклади, наукові розвідки. За неповні 10 років існування інститут підготував та надрукував понад 70 томів документів і досліджень. Бібліотека інституту (завідувач – Є.Гловінський), сформована на основі обміну виданнями з українськими, польськими та зарубіжними науковими інституціями, стала осередком “Україніки” у Варшаві, в 1939 нараховувала близько 10 000 одиниць наукових друків. По окупації Варшави німцями 1939 р. УНІ перестав існувати, а його бібліотека та архіви загинули.

³⁹ Лотоцький Олександр (1870-1939) – громадський і політичний діяч, письменник, публіцист і науковець. Народився на Поділлі, закінчив Київську Духовну Академію, працював на багатьох державних посадах. За часів Українських визвольних змагань обіймав численні відповідальні пости. Емігрував до Відня, пізніше до Праги й Варшави, де заснував та очолив Український Науковий Інститут.

⁴⁰ Гловінський Євген – видатний український культурний і суспільний діяч; економіст й історик фінансової політики, професор багатьох українських вищих навчальних закладів на еміграції. В УНІ керував справочинством та завідував науковою бібліотекою (Див. докл.: Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд. С. М.Злупко. – К., 2007).

Віталій Тельвак.

Україніка у рукописних фондах Бібліотеки Польської в Парижі.

В статті наведено огляд матеріалів, що знаходяться в рукописних колекціях Бібліотеки Польської в Парижі, та стосуються культури й історії України. Виявлено особливості формування українознавчих фондів Бібліотеки. Проаналізовано зміст віднайдені україніки, встановлено її значущість для реконструкції українсько-польських взаємин наприкінці ХІХ – в першій половині ХХ ст.

Vitalii Telvak.

Ukrainica in the manuscript funds of the Polish Library in Paris.

Revue of materials which are hold in the manuscript collections of Polish Library in Paris and concerns the culture and history of Ukraine is given. Peculiarities of the Library Ukrainians funds formation are defined. The substance of discovered materials, its importance for Ukrainian-Polish relations of the end of 19th century – beginning of the 20th century is analyzed.

СПОГАДИ ВОЯКА 5-ГО “ПОЛІЦІЙНОГО ПОЛКУ”

В історичній літературі історію так званих поліційних Галицьких добровольчих полків СС загалом (№ 4-8) і 5-го полку зокрема висвітлено недостатньо. Час від часу документальні матеріали, спогади або ж історичні праці, які розкривають певні сторінки формування, вишколу та бойової діяльності 5-го полку, з'являються на сторінках українського військового журналу в діаспорі “Вісті Комбатанта”.

Про 5-й добровольчий полк писали Ю.Тис-Крохмалюк¹, О.Горбач², Р.Колісник³, А.Боляновський⁴. Спогади про свою службу в цьому формуванні написали р. Хоміцький⁵, В.Головчук⁶, М.Фарима⁷. Як відомо, після першого набору добровольців до дивізії “Галичина” частину з них було вислано на рекрутський вишкіл до поліції порядку (орднунгсполіцай), що сформувала поліційні Галицькі добровольчі полки СС № 4-8. П'ятий полк (1372 вояки) проходив вишкіл в Адлергорості біля Гдині. Він складався з 3 куренів по 4 сотні в кожному. До полку як 1-й курінь включили частину розформованого 32-го полку шуцполіції. На офіцерські та підофіцерські пости призначали переважно німців, а функції головного капелана виконував о. Всеволод Дурбак.

На початку лютого 1944 р. за наказом рейхсфюрера СС Г.Гімлера полк було переміщено в район Любліна – Грубешова – Холма для боротьби з радянськими і польськими партизанами. Протягом березня-квітня стрільці 5-го полку вели незначні бої з партизанами і тоді ж зав'язали контакт з УПА. Незадоволення вояків фактом служби не в дивізії “Галичина”, а в поліційному полку призводило до поширення дезертирства. Поодинокі або й невеликими групами стрільці полку переходили до УПА. Зрештою, 24 квітня видано наказ про переведення 4 і 5-го полків до дивізії “Галичина”. Однак лише 9 червня ці полки було розформовано, а їхніх українських вояків переведено до дивізії (німецький персонал повернено до тих частин, звідки він прибув).

Отже, 5-й (як і 4-й) полк галицьких добровольців змушений був брати участь у бойових діях на Холмщині не за наказом командування дивізії. Хоч полк і складався з добровольців, які зголосилися до “Галичини”, проте ніколи не перебував у її складі. Лише після розформування вояки уже колишнього 5-го полку були переведені до дивізії, яка вишколювалася в Нойгаммері.

Власне, спогади вояка 2-го куреня 5-го полку Миколи Фарими в загальних рисах відображають коротку історію існування і бойової активності цієї військово-поліційної одиниці. Зауважимо, що ці мемуари друкувалися в журналі “Вісті Комбатанта” (2007. – Ч.2. – С. 82-84). Однак на прохання автора, котрий прагне опублікувати свої спогади не лише в діаспорі, а й в Україні, ми вміщуємо їх у “Дрогобицькому краєзнавчому збірнику”. На жаль, про їх автора знаємо доволі мало: Микола Фарима народився 1921 року в селі Доброгостів на Дрогобиччині, отримав деяку освіту в сільській школі, в травні 1943 р. зголосився до дивізії “Галичина”, а після воєнних лихоліть доля закинула його до Німеччини, де він зараз мешкає неподалік Мюнхена.

Микола Фарима: “Моя служба в 5-му Галицькому добровольчому полку”

У липні 1943 р. вирушив товаровий поїзд із кількома десятками добровольців з Дрогобиччини до Львова⁸. Там запровадили нас українські впорядники до казармів. Наступного дня дали нам на дорогу харчі і запровадили знову на залізничну станцію, де в товарних вагонах, в супроводі німецьких жандармів вирушили ми в дорогу до Варшави. Ми, очевидно, не знали, чому нас туди везуть, бо були першими добровольцями до української дивізії з Дрогобиччини. У Варшаві поділили нас на дві групи: одну направили до Франції⁹, а нашу групу до Торуня (по-німецьки “Торн”), куди ми приїхали наступного дня вранці. Тут перебрали над нами команду інструктори-“аусбільдери” і ми із співом помарширували до бараків. Коли ми прийшли, мусили ще чекати, поки робітники не вичистили бараків. Ми отримали харчі і розсілися на траві, щоб поснідати. Ледве розсілися, як дано наказ займати бараки. Ми залишили харчі, бо не були ще дуже голодні, як ці харчі з радістю розхопили робітники. Наступного дня нас умундирували, а згодом почався вишкіл. У бараках примістився 2-ий батальйон 5-го полку, штаб якого був у портовому місті Гдині, над Балтицьким морем.

Нас спочатку погано кормили, ми застрайкували, відмовляючися від харчів. Приїхав зі штабу командир полку¹⁰. Він зібрав нас на площі, наказав подати собі торбину з мукою, набрав тої муки в руки, передав її в долоні підстаршині, той знову чотовому, а чотовий ройовому, якому в долонях вже зовсім мало тої муки залишилося. В кінці взяв решту муки у свої руки полковник і каже: “Ось так є з вашими харчами, вони ідуть через багато рук, тому й маліють”.

Спочатку в Торуні ми виконували варту на фермі з кроликами ангора. Їх було там кількасот, німці годували їх і пояснювала, що з кролячої вовни ткають білизну для війська. Також ми сторожи залізнодорожну колію через Гдиню до Німеччини, якою щопівгодини гнали потяги. Так пройшов листопад і грудень.

У лютому 1944 р. нас повезли з Торуня до Варшави; звідти товаровим поїздом наш полк їде на поборювання польської партизанщини. Ми проїхали з Любліна яких 40-50 км, коли поїзд станув, бо поляки висадили в повітря залізничний міст. Коли його на швидку руку зремонтували, поїзд рушив далше – та що ж? Наступний міст був замінований. Прийшов наказ нашій хоті далі марширувати, щоб зв'язатися з частиною вермахту, яка в тій околиці стаціонувала. За провідника наш німецький підстаршина взяв польського поліція. Він запровадив нас до лісу і по ньому блудив, а нашого чотового заспокоював, що ось-ось ми вийдемо з лісу. Це крутіство поляка стало нам вкінці підозрілим і ми перестерегли підстаршину, щоб він поляка прогнав. По довгому блуканні ми вийшли з лісу і пішли в напрямі якогось села, а тут перед нами широкий потік, який чотовий наказав нам перебрести. Тоді кожен держав в одній руці кріса цівкою вгору, а другою держав за руку побратима – так ми водою, що сягала до грудей, перебрали на другу сторону.

Наступного дня, коли наш одяг підсох, ми помарширували далі. Проходили біля сільської церкви, коли з неї хтось до нас кричить: “Я піду з вами!”. Питаємо його, що він на дзвіниці робить, а він відповідає, що вчора були в цій околиці завзяті бої поміж польськими партизанами і козачими частинами, було багато вбитих, тому він сховався на дзвіниці. Нам почав дошкулювати голод, тоді чотовий дав гроші й наказав купити в селян харчів та перестеріг нас, щоб за все совісно платили, бо не вільно нам грабувати. Так наша чота марширувала цілий тиждень селами з українським

і польським населенням, аж добилася до відділу вермахту, з якою привезли нашу чоту вантажним автoм до нашої сотні в Холмі. Там про нас вже думали, що ми перейшли до партизанів.

На Холмщині понад ріку Буг були викопані бункри, в яких залогою стояли сотні нашого полку, а нас чомусь перекидували з місця на місце. Одного разу розмістили нас в селі над самим Бугом, куди переходили з Волині ковпаківці; там мали ми перший бій, в якому вбили одного вояка, що походив з Яворівщини. Ми похоронили його на одному горбку. Одного разу прийшов наказ переправитися на другий берег Бугу. Коли ми всіли до човнів, завважили нас з лісу ковпаківці і почали стріляти так сильно, що прийшлося нам повертатися назад. Висідаючи на берег, один вояк впав з човна у воду. Щоб його рятувати інший подав йому до води кріса, щоб за нього вчепився. Кріс був незабезпечений, вистрілив і нещасного вбив. Ми поховали його над Бугом.

По деякому постoї в одному місці, ми переїхали в інше село, де жили змішано поляки і українці, а війтом був поляк-шляхтич, що за Польщі зайняв місцеву православну церкву на костьол, як розказали нам місцеві мешканці. Він доставляв нам харчі та кепкував, що ми не погано харчуємось, хоч голод завжди нам молодим докучав. Якось зламав ногу, ми його пострілили і на обід мали подостатком гуляшу. Щоночі ходили ми на патрулі вздовж Бугу. Одного разу чуємо, що хтось до нас підкрадається; думаючи, що це ковпаківці, ми відкрили вогонь, спершу з крісів, потім скорострільний. Нас здивувало, що ніхто не відстрілювався. Повертаючись вранці з варті знайшли в шуварі дві вбиті дикі свині. Того дня ми мали справжній пир!

З Холму повезли нас до Грубешова. Одного дня після обіду пішов я в кіно. Під час фільму нагло в залі почали стрілянину. Я ліг на підлогу й навколiшки виліз надвір.

Після короткого побуту ми помарширували до села Кадлубиська, де заквартирували на фільварку. Це село лежить на шляху Грубешів – Сокаль. Німці, які звідтіль відходили, дуже хвалили цю квартиру-фільварок, в якому було велике господарство: худоба, свині, кури, а крім того фабрика спирту. Зі спирту і яець робили німці “аерлікер” і наповнені ним пляшки везли до Грубешова, а звідти пачками посилали до Райху. Так само робили з дробом і свиньми. В Грубешівщині 1944 р. дуже активно діяла польська Армія Крайова. Озброєні партизани проїздили відважно селами на підводах, а німецька залога перед ними ховалася. Яких 10 км від нашого постoю був ще один фільварок з гуральнею, в якому працювало багато наших жінок і де була станція гестапо. Одного ранку ми вирушили до того фільварку одною чотою дорогою, що по обох її боках лежали стирти соломи і сіна. Зближившись, ми побачили, що поліційна станиця розбита, а за мурами хтось перебігає... Відступивши, ми дійшли до якоїсь шопи. Як ми відчинили двері – ми зжахнулися! В шопі було багато трупів жінок і дітей, помордованих польськими партизанами...¹¹ Нагло з придорожних стирт сіна і соломи почали сильним вогнем нас обстрілювати поляки¹², а з другого боку – відділ УПА, який ішов, мабуть, на поміч працюючим у фільварку. Успіти, мабуть, не знали, що і ми є в терені. При відступі я був ранений гранатою в праву ногу, а наш чотовий в голову, був важко поранений один вояк, котрого ми не могли забрати з поля бою. Аж коли поляки перестали стріляти, прийшов відділ УПА, забрав раненого до військового шпиталю у Львові. Раненого чотового забрали до Грубешова, а мені санітарка забандажувала ногу на місці. Ві тій околиці ми мали добрий зв'язок з УПА¹³. Ми заплянували підпалити фільварок і знищити німців, але в останній хвилині прийшов зв'язковий з УПА і вірадив нас, мотивуючи, що в цьому терені служить багато українців в німецьких частинах і така акція могла б їм пошкодити. Про наш плян може німці дові-

далися, а може мали тільки підозріння, бо нагло прийшов наказ виїжджати з терену назад до Грубешова, де був штаб полку¹⁴. Наші підводи залишились були в Грубешові, то помогли нам упівці, які переодягнені за селян перевезли нас до Грубешова. На нас чекало гестапо. Нас розбродили, посадили в товарові вагони і під охороною завезли до Білої Підляської, до табору полонених. Там розмістили нас в бараках з блощицями, там нас кусали воші, а годували нас так, щоб не вмерти з голоду. У Грубешові гестапо арештувало двох наших вояків. Їх повезли до Любліна. По війні я зустрів їх в Аугсбурзі, в Німеччині.

Згодом під ескортою в товарових вагонах привезли до Нойгаммеру, звідки відїжджала важка артилерія Дивізії під Броди. Команду перебрав майор Побігущий. Нас розмістили в казармах, ми помилися, дістали регулярне харчування, а майор Побігущий по-батьківськи опікувався нами й заходив до нас вдень і вночі. По якомусь часі приїхав йому на поміч українець-сотник, який проводив з нами вправи. Одного дня, коли ми вертались з вправ, підїхало авто, з якого висіли чотири цивільні особи, наказали сотникові злісти з коня, взяли його до авта й відїхали. Потім ходили чутки, що арештований сотник був советським шпигуном.

¹ Тис-Крохмалюк Ю. Про так званий 5-й поліційний полк СС // Вісті Комбатанта. – 1977. – Ч. 2. – С. 20-22.

² Горбач О. Піхотні полки чч. 5-8 // Вісті Комбатанта. – 1993. – Ч. 1. – С. 89.

³ Колісник Р. Дії 5-го полку у звітах // Вісті Комбатанта. – 1999. – Ч. 5-6. – С. 70-72; Колісник Р. Військова Управа та Українська Дивізія Галичина / НТШ в Канаді, Бібліотека Українознавства. Т. 30. – Торонто: Накл. Братства кол. вояків 1-ї УД УНА, 1990. – С. 72.

⁴ Боляновський А. Дивізія “Галичина”: Історія. – Львів: Б.в., 2000. – С. 216-224.

⁵ Хоміцький Р. На Холмщині // Вісті Комбатанта. – 1999. – Ч. 5-6. – С. 67-69.

⁶ Головчук В. Відїзд на вишкіл до 5-го полку // Вісті Комбатанта. – 1999. – Ч. 5-6. – С. 69-70.

⁷ Фарима М. Моя служба в 5-му Галицькому добровольчому полку // Вісті Комбатанта. – 2007. – Ч. 2. – С. 82-84.

⁸ Перший потяг з добровольцями-дивізіяниками вирушив з Дрогобича 17 липня 1943 р., наступні – 18-19 липня.

⁹ У Франції (біля Трієра) проходили вишкіл вояки 4-го поліційного полку.

¹⁰ Командиром 5-го полку був оберштурмбанфюрер Франц Лехтгалер.

¹¹ Польські партизани розгорнули на Грубешівщині антиукраїнський терор. У результаті їхніх дій, наприклад, лише між Грубешовим і Кристинополем у лютому 1944 р. спалено 14 українських сіл.

¹² На Грубешівщині бійці 5-го полку брали участь в боїх з радянськими і польськими партизанами 3-6, 11, 13-14, 17, 24, 28 березня і 5-6 квітня 1944 р.

¹³ Підрозділи 5-го полку підтримували тісні контакти з УПА та ОУН. “Холмська округа ОУН, – згадував з цього приводу доброволець дивізії Чеслав Міщук, – старалася підготувати ґрунт для переходу нашого 5-го полку до УПА або, коли б не вдалося перевести його в цілості, то бодай поодиноких куренів, сотень, чот, роїв чи поодиноких стрільців. Контакт між полком і підпіллям було нав’язано якнайкраще... Перехід не відбувся виключно через те, що не прибув по вояків підпільний зв’язковий, який мав провести їх через застави Холма до південної Грубешівщини, в т.зв. “республіку УПА”, або на правий берег Буга” (Цит. за: Боляновський А. Дивізія “Галичина”: Історія. – Львів, 2000. – С. 222.).

¹⁴ Штаб 5-го полку розмістився в Холмі, а в Грубешові – штаб 2-го куреня цього полку.

Микола Галів.

Спогади вояка 5-го “поліційного полку”.

У статті йдеться про основні віхи історії 5-го Галицького поліційного полку, що існував з листопада 1943 р. до червня 1944 р. Подано короткий історіографічний огляд історії цієї військово-поліційної структури. Базовим документом для статті стали проаналізовані автором спогади бійця 5-го полку Миколи Фарими, які публікуються вище.

Mykola Haliv.

Memoirs of A Soldier of the 5th Police Regiment.

The article considers the landmarks of the history of the 5th police regiment, that existed from November 1943 to June 1944. A brief survey of historiography on this military-police structure is submitted. As the basic document for his article the author has used the memoirs of the 5th police regiment's soldier Mykola Faryma, which, after a close analysis, find publication in the article.

СИМВОЛИ МІСТА ТРУСКАВЦЯ

Трускавець в історичних джерелах уперше згадується в XV ст. Поселення було невеликим селом й протягом XV-XIX ст. ніколи не мало міських прав, тому не мало і власного герба. Після захоплення західноукраїнських земель Австрійською імперією в Галичині наприкінці XVIII ст. відбулося розділення селянських і поміщицьких земель та запроваджено печатки сільських громад. Звично зображення для таких печаток обирали самі селяни, а вже на замовлення війта чи старости виготовлявся штамп. Тому немає нічого дивного, що сільські печатки мали місцеву, іноді дуже цікаву символіку, яку сьогодні можна застосовувати як основне джерело при створенні сучасних гербів міст і селищ.

Цікаво, що перший відомий відтиск печатки Трускавця вдалося виявити у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові на документах за 1788 р., скріплених печатками й інших сільських громад Дрогобицькогокляча¹.

На цій сургучевій печатці зображена гуска з піднятими крильми, що стоїть біля кущика і тримає в дзьобі гілочку; печатка кругла, діаметром 34 мм; по колу йде напис – “WIES * TRUSKAWIEC *”, у центрі – “DROHOBYSCKA DIRECTIA”². Такий же знак використовувався на печатках Трускавця і пізніше – в XIX та на початку XX ст. Зокрема, сажовий відбиток з цієї ж печатки маємо на документах за 1858 р.³ На документах 1875 р. чорнилом відтиснуто іншу печатку – круглу, діаметром 33 мм, напис по колу вгорі – “GMINA TRUSKAWIEC”, у центрі – гуска з піднятими крильми тримає у дзьобі гілочку, знизу – дві декоративні галузки⁴.

Відкриття в Трускавці джерел лікувальних вод сприяли дальшому розвитку села й пізнішому перетворенню його в місто-курорт. Міський статус Трускавець отримав 1948 р., а вже з 1952 р. став містом обласного підпорядкування. У 1968 р. міськвиконком оголосив конкурс на кращий проект герба міста⁵. Це питання розтяглося на два роки, й лише 25 грудня 1970 р. XIII сесія Трускавецької міської ради депутатів трудящих XII скликання затвердила новий герб. На сесії були присутні 47 депутатів (з 50-и), питання про герб доповідав зав. відділом у справах будівництва та архітектури Р. М. Домінко⁶. Міська рада вирішила погодитися з пропозицією виконкому та затвердити представлений на розгляд сесії герб міста (автор – архітектор Михайло Марфіян), затвердити опис герба, визначила в яких місцях необхідно встановити його зображення, а також передбачила, що користуватися тільки затвердженою цим рішенням емблемою міста можна лише з дозволу виконкому⁷. У гербі в зеленому розділеному щиті була зображена половина золоті керамічної посудини, що за рекомендаціями лікарів використовується для пиття мінеральних вод, з якої витікали сині струмені води, та половина золотого сонця, на якому була чаша зі змією, вгорі на синій планці зображено золоті серп і молот та подано назву міста. Все це мало означати оздоровче призначення цілющих вод і курорту⁸. Оскільки Трускавець мав значення всесоюзного

курорту, то протягом 1970-80-х рр. ця емблема застосовувалася досить активно, окрім міських будівель також використовувалася на різноманітних вимпелах, значках та інших сувенірах.

З процесом українського національного відродження та розвалом СРСР виникло й питання відновлення історичних національних та місцевих символів. На V сесії Трускавецької міської ради виступив з цим питанням головний архітектор Р.Домінко, й 25 червня 1991 р. було вирішено створити для міста новий герб⁹. До роботи над проектами залучили Українське геральдичне товариство та Центральний державний історичний архів України у Львові. Серед можливих варіантів герба була й пропозиція залишити “радянську” емблему міста, лише замість серпа та молота розмістити Тризуб. Однак, з огляду на невідповідність геральдичним нормам і емблематичний характер такого проекту, від нього довелося відмовитися. Тому на підставі історичних матеріалів Українським геральдичним товариством на початку листопада 1991 р. було запропоновано до розгляду проекти герба і хоругви (прапора) міста, на яких фігурував вживаний Трускавецькою громадою впродовж двох століть символ гуски, а також зображення бювета зі струменями води. Міська рада вирішила винести ці проекти на громадське обговорення, однак у газетні публікації проекти потрапили чомусь спотвореними – з порушенням норм і геральдичної колористики, і композиції, і з доданою назвою міста¹⁰. Тому в середині лютого 1992 р. з боку УГТ було підготовано проекти лише з самим зображенням гуски. Цю пропозицію підтримав і директор Центрального державного історичного архіву України у Львові Орест Ярославович Мацюк – уродженець Трускавця. Під час обговорення питання про герб за нашої участі в міській раді в березні 1992 р. проект з гускою сприймався окремими учасниками дискусії мало не як образа: “Ми всесоюзний курорт, а Ви нам якусь гуску намалювали!” Але саме аргументи О.Я.Мацюка – і як архівіста, і його спомини з дитячих років про велику кількість гусей у міжвоєнному Трускавці, – вплинули на кінцеве рішення. Зрештою, ідея з гускою викликала досить жваву реакцію в місті¹¹. Кінцевий варіант символів міста, опрацьованих А.Гречилом, І.Сварником та Б.Кравцем, був затверджений рішенням IX сесії Трускавецької міської Ради народних депутатів I демократичного скликання від 21 квітня 1992 р.

Герб Трускавця: у зеленому полі срібна гуска з піднятими крилами, з червоним дзьобом та лапами; у дзьобі вона тримає золоту галузку з трьома листочками. Щит вписано у декоративний картуш.

Хоругва (прапор) міста: квадратне полотнище, на зеленому тлі якого біла гуска з піднятими крильми і з жовтою гілочкою в дзьобі, повернута до древка, по периметру йде жовта лиштва, завширшки в 1/10 сторони прапора.

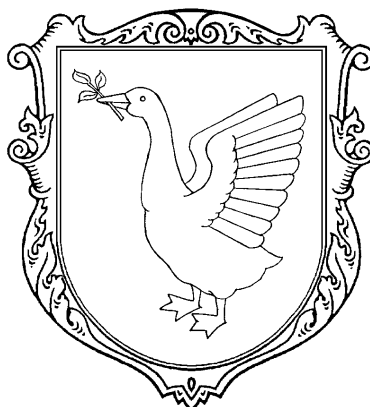
Гуска в гербі виступає як символ пильності й добробуту, знак, що здавна використовувався місцевою громадою. Зелена барва означає багаті ліси, що оточують Трускавець, характеризує його як місто-курорт.

Проте згодом у Трускавці почалися знову надумані дискусії, що, мовляв, гуска є “примітивним” символом, а на давніх печатках ніби й не гуска, а “голуб миру”. 2 лютого 2006 р. міська рада навіть прийняла рішення звернутися до Українського геральдичного товариства з проханням розробити новий герб. Але гуска в геральдиці є доволі популярним символом і використовується як у шляхетських гербах, так і на багатьох міських та територіальних символах. Та й зображення на старих трускавецьких печатках достатньо виразне, щоб можна було гуску відрізнити від голуба. Та головне, що для Трускавця було відроджено давній історичний символ, який ще

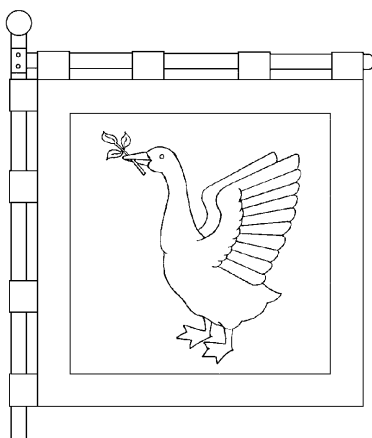
з кінця XVIII ст. фігурував на сільській печатці і котрим скріплялися підписи не одного покоління трускавчан. Тому Українським геральдичним товариством було рекомендовано залишити герб і прапор Трускавця без змін, а натомість використовувати ще великий герб міста, у якому щит увінчує срібна міська корона, що підкреслює статус Трускавця, знизу під щитом іде стрічка з назвою міста, а обабіч з-поміж зелених гір б'ють струмені води. Ці пропозиції й були схвалені IX сесією міської ради V скликання рішенням № 138 від 24 квітня 2007 р. Хоча в окремих публікаціях чомусь подали, що нібито затверджено зовсім новий герб міста¹², але насправді Трускавець зберіг свій давній символ, якому вже понад 200 років, лише розширивши його зміст додатковими геральдичними атрибутами.

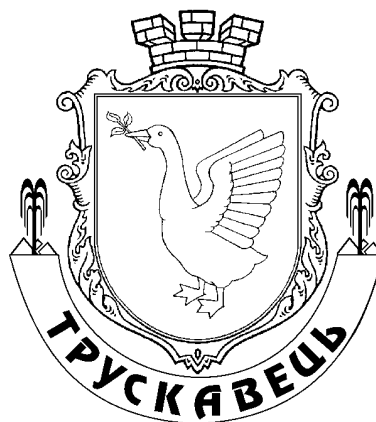
1. герб Трускавця (1970 р.)

2. герб Трускавця (1992 р.)

3. прапор Трускавця (1992 р.)

4. великий герб Трускавця (2007 р.)

¹ Детальніше про це див.: Гречило А. Печатки сіл Дрогобицької округи кінця XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Вип. IV. – С. 419-428.

² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 134. – Оп. 2. – Спр. 285. – Арк. 30-зв.

³ Там само. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 2902. – Арк. 35-зв.

⁴ Там само. – Спр. 2905. – Арк. 25.

⁵ Петренко К. Герб города-курорта // Львовская правда. – 1968. – № 229 (21 ноября). – С. 2.

⁶ Державний архів Львівської області. – Ф. Р-2236. – Оп. 4. – Спр. 331. – Арк. 94.

⁷ Там само. – Арк. 94-95.

⁸ Там само. – Арк. 96.

⁹ Швадчак С. Два дні напруженої роботи: з п'ятої сесії міської ради // Голос Ради. – 1991. – № 28-29 (9 липня). – С. 1; Рішення від 25 червня 1991 р. “Про створення комісії по розробці гербу міста Трускавця” // Там само. – С. 3.

¹⁰ Див.: Рішення від 26 грудня 1991 р. “Про символіку міста Трускавця” // Голос Ради. – 1992. – № 2-3 (8-15 січня). – С. 4; Про відновлення давнього символу Трускавця // Там само. – № 4 (22 січня). – С. 2; Про відновлення давнього символу Трускавця // Галицька зоря (Дрогобич). – 1992. – № 7 (25 січня). – С. 3.

¹¹ Гуска – птиця не проста, гуска – символ Трускавця // Франкова криниця. – 1992. – 27 березня. – С. 4.

¹² Сиривко І. Коронований гусак: Міська рада Трускавця затвердила новий герб міста // Львівські новини (додаток до газети Експрес). – 2007. – 17-24 травня. – С. 10.

Андрій Гречило.

Символи міста Трускавця.

У статті аналізується розвиток символіки м. Трускавця, починаючи з XVIII ст. Виявлено найдавнішу печатку на документі 1788 р., подано наукові описи відомих печаток XX – XXI ст., простежено міську символіку підавстрійського часу, а також геральдичні знаки XX ст. Публікація супроводжується ілюстраціями.

Andriy Hrechylo.

The Symbols of Truskavets.

In the article the development of town Truskavets symbolics since the XVIII c. is analyzed. The scientific description of the oldest seal discovered on a 1788 document as well as of the known seals of the XX – XXI cc. are presented, the urban symbolics of the Austrian Empire time and also heraldry marks of the XX c. are traced. The publication is accompanied by illustrations.

**ОГЛЯДИ
ТА РЕЦЕНЗІЇ**

**Войтович Л.В. Княжа Доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква:
Вид. О.В. Пшонківський, 2006. – 784 с.**

У силу різних об'єктивних та суб'єктивних причин діяльність правлячих династій Київської Русі та окремих удільних князівств, які існували на її теренах до кінця XV – початку XVI ст., не викликала належного зацікавлення в дослідників, які обмежували її висвітлення серединою XIII – кінцем XIV ст. (М.Грушевський, І.Крип'якевич та інші представники української історичної школи). Історики ж інших шкіл, зокрема російських, намагалися довести бездержавність українського народу й зазвичай свою увагу звертали на московських князів. У радянський період до цього всього додалися й ідеологічні доктрини, які розглядали князівську еліту в негативних тонах, приписуючи їй ідеї “децентралізації”, “баламутства” та “зрадництва.”

В українській історіографії¹ вже зверталася увага на те, що незважаючи на цілий ряд спеціальних розвідок і досліджень², наші знання про політичне життя князівської еліти; її роль в економічному житті регіону, організацію приватного побуту, вплив на загальний рівень культури та освіти тощо, залишаються на рівні науки XIX ст.

В останні роки в Україні простежується значне поживлення наукового інтересу до проблем політичного, економічного і соціального розвитку Київської Русі, удільних руських князівств та Галицько-Волинської держави в контексті розвитку Центрально-Східної Європи. Сучасна історіографія розглядає генезу князівської еліти на широкому тлі східної (візантійської) та західної (римської) культур, у контексті європейських релігійно-культурних, суспільно-політичних та економічних явищ. Дуже перспективним та продуктивним є напрямок дослідження еліти як панівного прошарку суспільства й активного носія державницьких ідей.

Наукові здобутки Леонтія Войтовича – історика, джерелознавця та знавця спеціальних історичних дисциплін є загальновідомими. Досить широкою є і проблематика його наукових пошуків³. Не помилимося коли скажемо, що однією із центральних тем його творчої біографії, є все ж, генеалогія князівських династій Рюриковичів та Гедиміновичів⁴.

Рецензоване видання можна вважати своєрідним підсумком більш ніж двадцятирічних наукових досліджень Л.Войтовичем окреслених проблем. Видання є своєрідним продовженням монографії “Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження” (Львів, 2000).

Монографія (обсягом 784 с.) складається зі вступу, п'яти розділів та іменного покажчика. Кожний з розділів, своєю чергою, поділяється на окремі підрозділи. Виняток лише становить другий розділ “Джерела і література (Замість історіографії)”. У праці охоплено понад 3 тисячі персоналій. Коротко викладено матеріали про генеалогію та політичну діяльність, про князівські родини, які походять від Рюриковичів, Гедиміновичів, інших литовських династій. Окрему увагу звернено на вихідців з Орди та князів невстановленого походження.

У ґрунтовному вступі до книги Л.Войтович не лише ставить важливі завдання, але й показує сам механізм своєї праці, подає ґрунтований аналіз історіографії проблеми, показує прогалини і недоліки існуючих концепцій щодо термінології “Київська Русь”, “Польсько-Литовська доба”, “феодалізм” та ін. У вступі подано чимало нових ідей та попередніх висновків. Серед них відзначимо: нову періодизацію; розширення княжої доби до середини XVI ст; оцінку княжої доби, подання княжої верстви як головної

в державотворчих процесах; оригінальні ідеї щодо особливостей походження і розвитку процесів феодалізму та ін.

У першому розділі “Джерела”, який поділяється на 14 підрозділів, подано коротку інформацію щодо змісту розділу. Тут же подається інформація про проблемні питання пов’язані з виявленням, вивченням, датуванням тих чи інших джерел, методикою їх аналізу. При цьому автору доводилося користуватися і спеціальною літературою, яка стосується тієї чи іншої проблеми чи пам’ятки. Звертаючись до певного джерела чи дослідження, автор підходить до джерел не як джерелознавець-текстолог, а як прагматичний спостерігач, що орієнтується передусім на потрібний блок інформації. При дискусійності поглядів на певну проблему Л.Войтович вказує на існуючі думки і подає власну аргументацію на користь тієї чи іншої думки, відзначаючи, відкритість та дискусійність цієї проблеми.

Не вдаючись до детального аналізу розділу, зазначимо його підрозділи: “Загальні зауваження”, “Літописи і хроніки”, “Князівські і монастирські архіви”, “Акти”, “Метрики”, “Князівські родоводи”, “Пом’яники”, “Гербівники”, “Наративні пам’ятки XII – XVII ст.”, “Розрядні книги, військові та урядові реєстри”, “Життя, легенди фальсифікати”, “Графіті, надгробки, епітафії, некрологи, панегірики”, “Портрети, мініатюри, іконографічні матеріали, монети, печатки”. Окрему увагу звернено на археологічні джерела. Весь цей матеріал чітко класифіковано і до нього подано багату критичну літературу.

Зазначимо, що дослідник вдало продемонстрував невичерпні можливості здавалось уже вивчених і детально проаналізованих таких джерел, як літописи та хроніки (с. 46-69). Зауваження щодо такого дискусійного джерела як “Слово о полку Ігоревім” досить цікаві й можуть бути окремою темою чи навіть напрямком досліджень (с. 89-91).

Досить своєрідним є другий розділ “Джерела і література (замість історіографії)” де автор, не вдаючись до аналізу історіографії проблеми, за алфавітом подає перелік використаних ним джерел (всього 350 позицій, з них 159 – іншомовні) та спеціальних досліджень (всього 3105 позицій, з них 487 – іншомовні).

Центральним у дослідженні є третій розділ “Рюриковичі. Персональний склад”. Тут, за принципом генеалогічних таблиць, подано відомості про членів династії. Таблиці розбиті за гілками та регіональним принципом. Кожній особі в таблиці присвоєно порядковий номер, а через знаменник поставлений порядковий номер батька. У таблицях подано дату народження, смерті, шлюбу, княже та хрестильне ім’я.

У таблицях і в тексті вказані родоначальники, час відокремлення від гілки Рюриковичів чи Гедиміновичів окремих князівських, а потім і дворянських родин.

В розділі, в якому порушено чимало дискусійних проблем, презентовано думки учасників дискусії та літературу. Позитивним є те, що Л.Войтович не уникає і навіть свідомо провокує такі дискусії, висвітлюючи перед читачем саму проблему та позначаючи перспективні напрямки майбутніх досліджень.

У четвертому розділі “Гедиміновичі. Персональний склад” подано генеалогічні таблиці литовських і жемайтських династій, князівських гілок Гольшанських, Ружинських, Корецьких, Корятовичів та ін. Як справедливо відзначає автор, ці таблиці є гіпотетичними та дискусійними, що зумовлено станом збереженості джерел. Тут подано образи таких непересічних осіб, як Гедимін, Монвід Гедимінович, Костянтин Ольгердович, Війтовт-Олександр-Вігант Кейстutowич та ін. Окрема увага звернена чи не на найбільш дискусійну гілку Корибутовичів до якої себе відносили такі відомі магнатські роди як Збаразькі, Вишневецькі, Порицькі, Несвітські тощо.

Завершує монографію невеликий, але не менш ціннісний для науки, розділ “Князі невстановленого і ординського походження. Персональний склад”. Автор, враховуючи недавно видану ним монографію присвячену генеалогії Джучидів, спеціально до цієї династії не звертається⁵.

Підсумовуючи, зазначимо, що маємо цінне дослідження присвячене князівській верстві Східної Європи кінця IX – початку XVI ст., яке суттєво заповнило лакуну в медієвістиці епохи середньовіччя. Усе це дає підставу привітати автора та науковий загал України з виходом у світ праці Л.Войтовича.

¹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVIII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 416 с.

² Пресняков А.Е. Княжеское право в Древней Русь. – Петроград, 1909; Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М., 1977; Толочко О.П. До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX – X ст. // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 51-63; його ж: Князь в древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992; Войтович Л.В. Генеалогія династії Рюриковичів і Геди́миновичів. – К., 1992. – 198 с; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX–початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – 649 с.

³ Войтович Л.В. Генеалогія династії Рюриковичів / АН УРСР, Археографічна комісія, Ін-т історії, Ін-т суспільних наук / Відп. ред. Я.Д.Ісаєвич. – К., 1990; його ж: Галицький князь Лев Данилович і його потомство // К. – 1991. – № 4. – С. 157-158; його ж: Белзькі князі // К. – 1991. – № 5. – С. 149-150; його ж: Історії далекий подих Сторінки літопису древнього Степана // Сарненські новини (Сарни), 1991. – 25.07., 27.07., 30.07, 3.08; його ж: Волинська земля князівських часів (X – XII ст.) // Проблеми історичної географії України. – К.: Ін-т історії України АН УРСР, 1991. – С. 10-22; його ж: Дали йому замок Степань... // Літопис Червоної Калини. – 1993. – Ч. 9-12. – С. 30-33; його ж: Удільні князівства на українських землях у другій половині XII – XV ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність/ НАН України, Ін-т. українознавства імені Івана Крип'якевича. – Вип. 2. – Львів, 1995. – С. 33-43; його ж: “Білі хорвати” чи “карпатські хорвати” // Миколаївщина. Збірник наукових праць / Ін-т. українознавства імені Івана Крип'якевича. – Т. 1. – Львів, 1998. – С. 49-79; його ж: До волинського літописання // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VIII. – Дрогобич: Коло, 2004. – С. 70-76; Войтович Л. Друга Галицька династія. Загадки і проблеми досліджень // Пам'ять століть. – № 5. – 2002. – С. 35-48; його ж: Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // ПРОСФОННМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / Укл. Б.Якимович і ін. – Львів, 1998. – С. 154-156; його ж: Роман Мстиславович і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 13-30; його ж: Юрій Львович і його політика // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 70-78; його ж: Битва під Перемишлем у 1099 р. // Український альманах. 1999 р. – Варшава, 1999. – С. 105-110; його ж: Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали наукової археологічної конференції. Львів, 30-31 березня. – Львів, 2001. – С. 195-210; його ж: Торгівля та торговельні шляхи // Історія української культури. – Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я.Д.Ісаєвич. – К., 2001. – С. 81-92; його ж: Військо і військова організація // Історія української культури. – Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я.Д.Ісаєвич. – К., 2001. – С. 93-108; його ж: Міста та міська обрядовість // Історія української

культури. – Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я.Д.Ісаєвич. – К., 2001. – С. 160-170; його ж: “Черв’яни” у працях І.Крип’якевича (До питання про початок державності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість державність / НАН України, Ін-т ім.І.Крип’якевича. – Т. 8.: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – С. 818-822; його ж: Перемишське князівство. Джерела державності // Перемишль і Перемишська земля протягом віків. – Вип. 3. – Львів, 2003. – С. 39-50; його ж: Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 134-139; його ж: Королівство Русі. Реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003. – С. 63-71; його ж: Князь Олег віщий: легенди і загадки // Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет ім. В.Даля. – Вип. 2. – Луганськ, 2004. – С. 190-202; його ж: Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 4. – К., 2004. – С. 105-132. тощо.

⁴ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX–початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – 649 с; Войтович Л. Роман Мстиславович і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 13-30; Войтович Л. Юрій Львович і його політика // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 70-78; Войтович Л.В. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів. – К., 1992. – 198 с. тощо.

⁵ Войтович Л. Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Львів, 2004.

Андрій ПЕТРИК

Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – У 2-х ч. – Ч.1. – 326 с; Ч.2 (Додатки). – 175 с.

Дмитро Вирський, автор рецензованої монографії¹, є вже досить відомим в Україні дослідником ранньомодерної історії та історіографії. Так, ще 2001 р. він опублікував монографічне дослідження про С.Оріховського², пізніше історик виявив зацікавлення минулим рідного Кременчука, яке увінчалось виходом у світ аж двох книг про місто³. Відтак, його інтереси знову повернулися до ранньомодерної історіографії, свідченням чого стала публікація цікавої збірки польської літератури про козаччину⁴. Тепер у значно розширеному і доповненому варіанті тема подана на суд читачів та спеціалістів.

Одразу скажу, що дослідження Д.Вирського, назагал, уписується в канву сучасних радикальних змін пріоритетів у тематиці історіописання. Тим більше, що когорта національних дослідників ранньомодерної історіографії не є аж такою великою, щоб про неї можна було говорити як про окрему галузь науки. Тож, узявшись за тему, Д.Вирський послідовно розкриває маловідомі сторінки тогочасного історіописання, присвяченого українським теренам. Спонукою для актуалізації теми є для нього уявлення про те, що величезний обсяг автентичної інформації про історію України продовжує залишатися поза межами наукового дискурсу (Вступ, с.6). Одним із пріоритетів, окреслених автором як дослідницьке завдання, є подолання розриву між джерелами та “внутрішнім досвідом вітчизняної традиції” (Там само, с.7).

Серед численних засобів методологічного інструментарію Д.Вирському найбільше припало до смаку поняття інтелектуальної формації, сформульоване Б.Скаргою⁵. Проте авторові, як видно зі вступу, не дуже до вподоби постмодерна історіографічна традиція. Для нього більш звичною є попередня “мозольна” джерелознавча праця, без якої найновіші технології на національному ґрунті, який виглядає часами, як незоране поле, не можуть повноцінно запрацювати.

Вибір хронологічних меж дослідження та думки Д.Вирського щодо їх обґрунтування не викликають якихось рефлексій. Цікавішим є змістове акцентування “річпосполитського” періоду в історії України. Так, для Д.Вирського Річ Посполита є не тільки “взірцевою ренесансною державою” з імперським, поліетнічним та над- або донаціональним характером державного устрою, а й суспільством, котре саме в досліджуваний період яскраво демонструвало інтелектуальну традицію. Фактично, не витлумаченим залишилося співвіднесення українських теренів, які після 1569 р. потрапили до складу цієї держави, з категорією “околиці Ренесансу”, хоча нібито тут усе зрозуміло: пізніше польська історіографія віднайшла для їх означення широковживану і сьогодні дефініцію “креси”. Утім, під околицею можна розуміти і територію розвитку польської історіографії, хоча без українських контекстів її навряд чи варто, в даному контексті, розглядати окремо. Як на мене, виокремлення будь-яких околиць будь-якого історико-культурного явища вимагає обережнішого ставлення до їх епіцентру, позаяк у даному випадку не вповні зрозуміло, на якій інтелектуальній відстані від генетичного центру Ренесансу знаходилася культура самої Речі Посполитої.

Д.Вирський виразно не сформулював, що вкладається в саме поняття річпосполитська історіографія. Тільки після докладного ознайомлення з текстом стає зрозумілим, що йдеться переважно про польську літературу з теми України, а також про вірменську (вдалося віднайти одного вірменського автора) і єврейську (також віднайшовся один єврейський автор) традиції історіописання. Трохи несподівано (принаймні, для мене), до авторського дискурсу включено і властиво руських/українських авторів. Таким чином, за задумом Д.Вирського, передбачалося охоплення усього поліетнічного/багатомовного ареалу історіописання, яке розвивалося на терені Речі Посполитої в досліджуваний період.

Історіографічний огляд теми, на мою думку, є досить побіжним, хоч і не позбавленим цікавих спостережень. Дотримуючись погляду, згідно з яким стара історіографія сплутувала історіографічні наративи з власне джерелами, Д.Вирський аналізує лише ту історіографію, котра цього не робила. Відтак, до огляду потрапило лише декілька українських, польських та один німецький історик. Згаданий недолік компенсується у подальшому тексті, багатому на конкретні історіографічні контексти.

Основний дослідницький матеріал Д.Вирський умістив у двох великих розділах. Перший містить дослідження “річпосполитського” історіографічного процесу, другий являє собою блоки, які автор назвав “персоналіжно-текстовими”, тобто, тут подано хрестоматійний матеріал, який покликаний найбільше переконати читача у правильності обраного методу та доказовості висновків.

Виклад річпосполитської історіографії ранньомодерного часу Д.Вирський розпочинає здалеку, тобто, від античності. У такий спосіб він намагається подати головні форми допросвітницької історіографії (термін належить Г.Вайту). Надалі дослідник переходить до огляду власне польської літератури, орієнтуючись, в основному, на ґрунтовні дослідження А.Барича та А.Дзюби. Перед українським читачем уперше постають в досить повному обсязі образи давніх польських історіографів та літописців, збирачів та

видавців джерел, а також літераторів. Велика увага, зрозуміло, звертається на внесок в історіюписання класиків – Мартина Кромера, Мартина Бельського, Станіслава Оріховського та ін. У другій половині XVI ст. з'являється ціла плеяда хроністів, біографів та істориків, серед яких в українській науці більш відомі Б.Папроцький, р.Гейденштейн, Я.-Д.Соліковський, Я.Ласицький, М.Стрийковський та ін. Дослідник констатує, що якщо раніше інтерес до руських земель був спорадичним, то тепер він стає постійним.

Наприкінці століття цех річпосполитських історіописців зростає. До них додаються літератори (Ш.Шимонович, пізніше – С. Ф.Кльонович), панегіристи (Ф.Бірківський, К.Сакович), автори різноманітних політичних трактатів (Й.Верещинський, П.Грабовський) і т.ін. У XVII ст. все більш звичною стає козацька проблематика, формується напрям, який автор окреслює як “історична регіоналістика” Речі Посполитої. Так, він докладніше зупиняється на творчості Б.Папроцького, Я.-Д.Соліковського та А.Гваньїні. Окремий сюжет присвячений Шимону Старовольському, Криштофу Варшевицькому, Янові Щасному Гербурту та ін. Останніми великими історіографічними іменами, оглянутими Д.Вирським, є Ш.Окольський, П.Пясецький та А.М.Фредро.

Окремий сюжет у книзі присвячений придворній історіографії династії Вазів (краківський осередок). Автор оглядає також твори єзуїтських та протестантських авторів, а також кількох уніатських. Ще один спеціальний сюжет присвячений львівському історіографічному осередку, репрезентованому, наприклад, таким яскравою і відомою особистістю, як Бартоломей Зиморович. Окремо сказано і про заможський регіональний/університетський осередок.

У наведеному мозаїчному полотні річпосполитської літератури віднайшлося місце для власне українських творів та авторів. Першим згадується Касіян Сакович – автор відомого панегірика на смерть Сагайдачного, другим – Юрій Немирич з його відомим твором “Смоленська війна”. Зовсім несподівано деяких львівських істориків Д.Вирський також позиціює як “умовно українських”: до них належать поляки Ян Прухніцький, Якуб Скробішевський і Томаш Піравський. Щоправда, чомусь до когорти руських авторів не потрапив згаданий в іншому місці василіанський теолог та історик Ян Дубович⁶, який має набагато більше шансів представляти місцевий цех історіописців. І зовсім уже невмотивовано до міщанського хронікарства Львова зараховано мандрівного німця домініканина Мартина Груневега⁷, автора цінних описів Львова та Києва.

Наступним “українським” сюжетом став для Д.Вирського факт пошавлення літописання в Києві за Петра Могили, а також створення низки локальних “українських літописів”. До них він зараховує Київський, Острозький, Львівський, Переяславський та ін. літописи. Думаю, що до когорти українських авторів слід було віднести і Йоахима Єрлича, Яна Щасного Гербурта та Афанасія Филиповича, згаданих в інших місцях і в дещо іншому контексті.

Підбір авторів та представництво різноманітних шкіл і напрямів, які відносяться до різних періодів і належать представникам різних народів, кількісні показники опрацьованого в першому розділі матеріалу є достатніми для виокремлення тенденцій, напрямів та, назагал, підбиття підсумків. Так, автор говорить про загальний високий рівень історіографії, яка благотворно абсорбувала загальноєвропейські методологічні здобутки. Якщо спочатку замовниками історичних наративів був королівський двір і церква, то поступово середовище замовників та споживачів розширилось. Помітним був і вплив річпосполитської історичної літератури на інші народи.

Другий (найбільший і, треба думати, основний) розділ книги Д.Вирського має назву “Українські сюжети річпосполитської історіографії”. Він поділений на три блоки:

“Історична географія та геополітика”, “Священна війна” на великому кордоні: турецько-татарський виклик”, “Священна війна” на великому кордоні: козацька відповідь”. Фактично, маємо справу з частиною праці, жанр якої можна визначити, як практикум з тогочасної історіографії історії України. Причому, тут зібрано та подано (в перекладі українською) твори лише польських авторів: чотирьох у першому параграфі, трьох у другому, одинадцяти в третьому. Прикметним є й інше спостереження: авторська метода зводиться до короткого викладу біографії перед текстом та коротких висновків наприкінці кожного параграфу. Позаяк у польській історіографії біографістика майже всіх без винятку авторів, фрагменти праць яких публікує Д.Вирський, не становить жодної наукової проблеми, розміщення їх в основному тексті його книги є не зовсім зрозумілим. На мою думку, короткі біограми історіописців доцільніше було б подати в коментарях, яких бракує в обраному автором жанрі праці.

У висновках першого параграфу Д.Вирський, констатує певний прогрес в історико-географічних уявленнях польських авторів, завважає, що вони саме в другій половині XVI ст. почали усвідомлювати українську територію в межах, наближених до сучасних. Цікавими є думки дослідника про спонукальні мотиви, які формували прояви локального мислення. Назагал, “руська спадщина” залишалася, на думку Д.Вирського, лише потенційною категорією. Залежна від геополітики, історико-географічна думка після Люблінської унії все ж була спроможною на зважені, навіть політкоректні спостереження на основі обмежених фактологічних даних, а толерування локальних відмінностей неодноразово переростало в щире захоплення, яке, проте, не виходило за межі проявів загальнодержавної (на мою думку, великопольської – Л.Т.) гордості. Як уважає автор, такі погляди не часто вкладалися в рамки класичних колоніальних поглядів.

Другий параграф, присвячений малознаним наративам про події на кордоні з мусульманським світом, акцентує увагу на двох різножанрових варіаціях битви з татарами 1575 р., а також описові аналогічних подій 1589 р. “Монографії” окремих воєн були найпопулярнішими жанрами ранньомодерного історіописання. У висновках Д.Вирський пояснює, що він зосередився лише на вибраних зразках літератури з військової проблематики. Наведена текстова “видима частина” айсберга є, на його думку, найбільш показовою: фактологічне багатство описів поєднується з репортажним стилем викладу, що, в підсумку, чудово ілюструє епоху.

Третій параграф представлений найпопулярнішими сюжетами тогочасної історіографії, якими були характеристики українського козацтва. Д.Вирський недвозначно натякає, що найбільш популярними вони є і в національній історіографії, яка, на його думку, не вирізняється (у даному питанні) високим науковим рівнем. Висновки цього параграфу є ширшими. Так, Д.Вирський намагається спростувати стереотипи щодо “перманентної зловорожості” чи то ігнорування (“страусова” поведінка) польським урядом та суспільством проблеми українського козацтва. Навпаки, “дискурс” про козаків вражає своєю одностайністю у визнанні “корисності” козаччини для польської держави, а козацький негативний образ (“Січ як притулок для злочинців”) відноситься радше до проблем “прикордонного існування”. У жодному випадку, стверджує дослідник, польська література не містить вимог знищення козацтва, а дехто з авторів у конфліктах козацтва з урядом навіть став на бік козаків. Утім, Д.Вирський пояснює і різницю в підходах тих авторів, які протиставляли “цивілізацію” і “варварський світ”, позаяк між ними таки назрівав конфлікт. Менш цікавими виглядають характеристики військових здібностей козаків та їх “мореплавські заслуги”, чи якісь елементи козацького побуту.

З іншого боку, висновки Д.Вирського про те, що наративні образи українського козацтва демонструють високий рівень зацікавлення польським суспільством цією проблемою, не потребують спеціального доведення. Навпаки, можна погодитися зі слушністю авторської думки про хизування поляків заслугами козацтва перед іншим світом, яке мало своїм наслідком формування певних стереотипів, що виявилися надто живучими.

У короткій післямові Д.Вирський виклав висновки, які насправду виявилися закороткими. Так, він знову наголошує, що йому залежало на тому, щоб презентувати українському читачеві публіковані ним наративи, що саме по собі допоможе подолати “спринтерські забіги” сучасної модерної історіографії. Тут автор усе ж змінює свої попередні враження і невимушено переходить до окреслення глибинних мотивів польської історіографії, яка таки прагнула легітимізувати владу над Руссю шляхом компрометації місцевого ладу (“погана княжо-руська давнина”). Водночас, підносила цивілізаційна роль “визволителів” місцевого народу.

Позитивно оцінюючи досить новаторське (передовсім, для української гуманістики) звернення Д.Вирського до ранньомодерної історіографії, зазначу, що поданий на суд наукової громадськості текст невимушено наводить на роздуми і спонукає порушити ряд дослідницьких запитань.

Так, логіка викладу матеріалу в першій частині книги, де застосовано хронологічний виклад і групування літератури та авторів за часом правління польських монархів є, на мою думку, не кращим історіографічним методом (ідеться ж бо не про огляд історіографії якоїсь конкретної проблеми). Принаймні, напрошуються самі по собі якісь додаткові кількісні характеристики і хоч якісь спостереження процесу нагромадження історичних знань. З іншого боку, автор невмотивовано вийшов за хронологічні межі теми, розглянувши наприкінці досліджуваного періоду літературу часу Хмельниччини, зокрема, так звані єврейські хроніки та плачі (хроніки Меїра Самуеля з Щебжешина, Натана Гакконена⁸). Відтак, за аналогією, потрібно було включити до предмета аналізу і єзуїтський плач доби Хмельниччини (відомий дослідникам як хроніка Зуховича⁹) та інші наративні джерела, в яких переддень Хмельниччини не зачіпається.

Переконаний, що потребує коректив і спосіб підбору авторів-іноземців. Дехто з них, хто адаптувався на польському ґрунті і таки перетворився на річпосполитського письменника, не викликає особливих сумнівів, як, наприклад, А.Гваньїні. Але як до згаданої категорії потрапив грек-конвертит Петро Аркудій, який уперше відвідав Русь лише в часі Берестейських соборів і фактично не залишив писемної спадщини (за винятком щоденника учасника собору 1596 р.)¹⁰, залишається незрозумілим. Ще більше питань викликає згадана Д.Вирським постать римського історика церкви Цезаря Баронія, який у своїх знаменитих багатотомових “Анналах” опублікував джерела до історії Берестейської унії (причому, лише в додатку до одного тому). За методою автора, до річпосполитського дискурсу потрібно було включити й інших іноземців, які або перебували короткий час у Речі Посполитій, або ж використовували в своїх описах твори властивих польських хроністів (наприклад, А.Поссевіно, Д.Ботеро¹¹ та ін.).

Чимало запитань викликає метод вибірковості католицьких авторів різних тематичних та жанрових відтінків. Чому в авторському “дискурсі” не зайшлося місця для Бенедикта Гербеста¹² і, особливо, для Петра Скарги¹³, праці яких безпосередньо стосувалися Русі і сформували меншовартісний образ православного соціуму напередодні укладення Берестейської унії, також незрозуміло.

Аналогічні зауваження стосуються майже не наведеної в роботі Д.Вирського уніатської історіографії, особливо першого її представника – Іпатія Потія з його блискучими історико-полемічними творами¹⁴. Його наступниками було чимало авторів, які присвятили “річпосполитським” сюжетам досить багато уваги. Для прикладу, окрасою уніатської історіографії вважається опонент Захарії Копистенського Лев Крєвза.

Прикро, але доводиться констатувати, що православна історіографія також залишилася практично не представленою в книзі Д.Вирського. Так, у ній не розглядається література Острозького центру, а такі автори як Христофор Філалет, Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський та ін. залишилися навіть не згаданими, як і взагалі полемічна література обох таборів. І це в дослідженні, хронологічні межі якого охоплюють період розквіту полемічного письменства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Нагадую, що йдеться про літературу, завдяки якій відбулося інституційне становлення історико-церковної історіографії ранньомодерної доби з її археографічними здобутками, тобто, публікацією документальних джерел, епістолярію та ін.

На моє перекоання, розширення обріїв річпосполитської історіографії за рахунок руської (українсько-білоруської) літератури є очевидною помилкою Д.Вирського. Тим більше, що вона в історіографії вивчена досить непогано. З іншого боку, автор обмежився у хрестоматійній частині книги лише прикладами з польських авторів, чим довів достатність опрацьованого матеріалу для дослідження. На згаданому тлі непереконливо виглядають нечасті сюжети про вірменську і єврейську літературу.

Насамкінець, не можна оминати того, що текст рецензованої книги грішить не-вправною (подекуди – некоректною) стилістикою (приклад – “доморослі греко-католицькі історіографи”), русизмами, а також неправильним відчитанням польських імен та прізвищ (Піотр замість Пйотр, Агнешка замість Агнешка, Генрік замість Генрик, Оржельський замість Ожельський та ін.). Певних коректив вимагає і спосіб та характер коментування текстів (на зразок простенького “Бар – райцентр Вінницької обл.”) та ін. Не все гаразд у Д.Вирського з бібліографічними описами старих видань (так, наприклад, потрібно писати “Русская историческая библиотека”, а не “Библиотека Русская историческая”) та ін.

Незважаючи на сформоване неоднозначне враження про книгу Д.Вирського, зазначу, що вона демонструє маловідомий українській науці історіографічний потенціал. Переклади польських авторів, які писали про Україну, у доступності тепер широкому загалові і, безумовно, прислужаться справі кращого розуміння інтелектуальної історії ранньомодерної України. Публікація оригіналів цих сюжетів у другій частині книги (у форматі додатків) продовжують тему і більше зацікавлять знавців ставропольської та латинської мов. Сподіваюся також на те, що глибший історіографічний дискурс, зроблений на підставі опублікованих та інших нарративних джерел, буде продовжений Д.Вирським у наступних дослідженнях.

¹ Позаяк жанр рецензованого видання визначити непросто, вживання щодо нього назви “монографія” є досить-таки умовним.

² Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. – Київ – Кременчук, 2001. До слова, погляди автора на Роксолану викликали реакцію дослідників Польщі. – Див.: Fenczak A. “Amplissimum Christi regnum” – Wizja jedności kościoła w pismach teologicznych Stanisława Orzechowskiego z lat 1544-1563 // Polska – Ukraina 1000 lat sąsiedstwa. –

T.4: *Katolickie unie kościelne w Europie środkowej i wschodniej – idea a rzeczywistość*. – Przemyśl, 1998. – S. 86, 87.

³ Вирський Д. Кременчук 1917-1920 рр.: провінційні образи революції. – К., 2003; його ж. “Українне місто”: Кременчук від заснування до 1764 р. – К., 2004.

⁴ Вирський Д. “Дискурс про козаків” (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). – К., 2005.

⁵ Скарга Б. Межі історичності. – К., 2002. Дослідниця виділяє чотири шари формації, які можуть бути застосованими для інтерпретації того чи іншого тексту.

⁶ Його численні книги були видані у Львові, хоча їх автор був архимандритом Дерманського монастиря Св. Трійці. Про Яна Дубовича див.: Скрутень Й. Життєписи Василян (Віомок з рукописного збірника митр. Льва Кишки) // Записки Чина Св.Василія Великого. – Жовква, 1925. – Т. I. – Вип. 2-3. – С. 285-286; *Słownik polskich teologów katolickich*. – Т.1. – Warszawa, 1981. – S. 432; *Wagilewicz D.J. Pisarze polscy Rusini / Do druku przygotował i przedmową poprzedził R.Radyszewskij*. – Przemyśl, 1996. – S. 54-60; *Stradomski J. Spory o “wiarzę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej*. – Kraków, 2003. – S. 53, 85, 92, 101, 104, 117, 129, 132, 133, 212, 222, 224, 228, 229, 249, 250, 253, 255, 256, 267.

⁷ Відкривачем описів в українській історіографії є Я.Ісаєвич. – Див.: Ісаєвич Я. Україна давня і нова. – Львів, 1996. – С. 132-153. Нещодавно вийшло найновіше видання рукописів М.Груневга у чотирьох томах, підготовлене Німецьким інститутом у Варшаві: *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562-ca. 1618): über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen / Almut Bues (Hg.)*. – Wiesbaden: Harrassowitz. – Bd. 1-4 (*Quellen und Studien / Deutsches Historisches Institut Warschau*).

⁸ Опубліковано: *Еврейские хроники XVII столетия. (Эпоха “хмельничины”). Исследование, перевод и комментарии С.Я.Борового*. – М.-Иерусалим, 1997.

⁹ Опубліковано: *Relatio de caedibus Patrum ac Fratrum S.I. in provincia Poloniae a P.Ioanne Zuchowicz S.I. collecta A.D. 1665 (1648-1665) / Ed. A.Bober SJ et M.Bednarz SJ // Archivum Historicum Societatis Iesu*. – Romae, 1960. – Vol.29. – P.329-380.

¹⁰ Документи Петра Аркудія – учасника унійного собору у Бересті в жовтні 1596 р., відкрив О.Галецький. – Див., напр.: *Halecki O. Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej*. – Т.2. – Lublin, 1997. Див. спеціальну розвідку про нього: *Pidrutchnyj P. Pietro Arcudio – Promotore dell’ Unione // Analecta OSBM*. – 1973. – Vol.VIII. – P.254-277. Висловлена в літературі думка про авторство П.Аркудія “Антирезиса” (*Mykoliw G. Petrus Arcudius – Auctor “Antirrthesis” // Analecta OSBM*. – 1963. – Vol.IV. – P.79-94), не знаходить підтримки в середовищі фахівців.

¹¹ До слова, твір Д.Ботеро “Універсальні реляції”, перевиданий у Речі Посполитій багато разів, дуже підходить для регіональних та ін. сюжетів праці Д.Вирського. – *Relatiae powszechne. Abo powiny pospolite Jana Botera Benesiusza. Rozłożone na pięć części*. – Kraków, druk. M.Loba, 1609. Спочатку праця була видана в Італії: *Botero Giovanni. Delle relationi universali*. – Roma: Nelli cose del Popolo Romano, apperso Giorgii Ferrari, 1595; *Ejusd. Relationi universali*. – Vicenza: Apresso gli heredi di Perin Libraro, 1595. Див. монографічну працю про автора в польській історіографії: *Bielański S. Giovanni Botero. Historyk i pisarz polityczny epoki kontrreformacji*. – Kraków: Universitas, 1995.

¹² *Herbest B. Wypisanie drogi (1566) // Пам’ятки українсько-руської мови і літератури, видає Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка*. – Т. V. – Львів, 1906. – С. 6, 8-9; *Wiary kościoła rzymskiego wywody y greckiego niewolstwa historia: dla iedności. Z kościelnej dłuższej historyey, dla Rusi nawrocenia pisaney, wypisał to x.Benedykt Herbest, societatis Iesu kapłan, za starszych swoich pozwoleniem // ППЛ*. – Кн.2. – РИБ. – Т. VII. – Стб. 581-600. Див. літературу про Б.Гербеста: *Сушко О. Предтеча унії // ЗНТШ*. – Т. 53. – Кн.3. – Львів, 1903. – С. 1-74;

Т. 55. – Кн.5. – Львів, 1903. – С. 72-125; Т. 61. – Кн.5. – Львів, 1904. – С. 126-177; Mazurkiewicz K. Benedykt Herbest. Pedagog-organiyator szkoły polskiej XVI wieku kaynodzieja-misjonarz doby Reformacji. – Poznań, 1925.

¹³ Див. публікацію основної праці П.Скарги: О единстве Церкви Божий подь однимъ пастыремъ и о греческомъ отъ этого единства отступлении. Сочинение Петра Скарги 1577 года // Памятники полемической литературы в Западной Руси (далі – ППЛ). – Кн.2. Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – Т. VII. – ПТБ, 1882. – Стб. 471-476. Див. мою статтю про П.Скаргу з оглядом літератури про нього: Тимошенко Л. Петро Скарга і Берестейська унія // Історія релігій в Україні. Праці XII-ї Міжнародної наукової конференції. Львів, 20-24 травня 2002 року / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. – Кн.І. – Львів, 2002. – С. 437-443.

¹⁴ Унія альбо выклад преднейших артыкулов ку зьодноченью греков с костелом римским належашых. Вильно, 1595; передр.: Унія греков с костелом римским. 1595 года // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн.2. – Птб., 1882; Антиризис или апология против Христофора Филалета в двух текстах: западнорусском (1599 г.) и польском (1600 г.) // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн.3. – Птб., 1903; Antirresis. – Wrocław, 1997; Avtiorroisio abo apologia przeciwko Krzysztofowi Philaletowi, który niedawno wydał książki imieniem starożytnej Rusi religij greckiej przeciw ksiązkom o synodzie brzeskim, napisanym w roku pańskim 1597. – Vilno, 1600; Obrona ś. synodu Florentskiego powszechnego, dla prawowiernej Rusi napisana przez Piotra Fiedorowicza w Wilne, kollegium ruskiego, im. księdza metropolity kiiowskiego rectora, a przez Gellasia Rusowskiego, archimandritę wileńskiego na polski ięzyk przełożona. – Вильно, 1603; Гармония, альбо согласіе вѣры, сокраменътов и церемоней святое восточное церкви с костелом римским. [Без місця і часу друку, мабуть, у Вільні, 1608]; передр.: Гармония восточной церкви с костелом римским. 1608 г. // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн.2. – Птб., 1882; Relacia u uważenie postępkowniekotorych około cerkwi ruskich wileńskich. – [Без місця видання], 1609; Лист Ипатия Потей к князю Константину Константиновичу Острожскому 3 июня 1598 года; Ответ Ипатия Потей Клирику Острожскому. (1598-99 г.) // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн.3. – Птб., 1903; Українські гуманісти епохи Відродження. – Ч.2. – К., 1995. Див. основну літературу про полеміста: Трипольский Н. Униатский митрополит Ипатий Поцей и его проповедническая деятельность. – К., 1878; Левицкий О. Ипатий Потей, киевский униатский митрополит // Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые с высочайшего соизволения П.Н.Батюшковым. – Вып. 8. – СПб, 1885; Юбилейна книга в 300-літні роковини смерті митрополита Іпатія Потія. – Львів, 1914; Pocięj Hipacy (1541-1613) // Bibliografia literatury polskiej. Nowy korbut. – Т.3. Piśmiennictwo staropolskie. – Warszawa, 1965; Dziegielewski J. Pocięj Adam // Polski Słownik Biograficzny. – 1982. – Т.27/1; Łużny R. Adama Hipacego Pocięja Parenetica. Z nowych odczytań najdawniejszej ruskiej literatury religijno-polemicznej // Unia brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich. – Kraków, 1994; Пекар А. Іпатій Потій – провісник з'єдинення // Записки Чину Святого Василя Великого. – Т. XV/XXI. – Рим, 1996; Тимошенко Л.В. Невідомий життєпис Іпатія Потія // Український історичний журнал. – 2002. – № 6; його ж. Два листи Іпатія Потія до Лева Сапегі // Київська старовина. – 2002. – № 1.

Леонід ТИМОШЕНКО

ДВІ ПРАЦІ ПРО ХИРІВСЬКИЙ КОНВІКТ:

1. Niemiec J. *Zakład Naukowo-Wychowawczy Ojców Jezuitów w Chyrowie. 1886-1939. – Rzeszów – Kraków, 1998. – 486 s..*
2. *Chyrowiaczy. Słownik biograficzny wychowanków Zakładu Naukowo-Wychowawczego OO. Jezuitów w Chyrowie. 1886-1939 // Opracowali: L.Grzebień, J.Kochanowicz, J.Niemiec. – Kraków: Wydawnictwo WAM WSF-P “Ignatianum”, 2000. – 648 s.*

Освітньо-виховна діяльність Товариства Ісуса завжди викликала увагу дослідників (істориків, педагогів). Значний внесок тощо вивчення особливостей єзуїтського шкільництва зробили насамперед ченці Ордену. Серед істориків-єзуїтів слід назвати С. Беднарського, Б.Натонського, Л.Пехніка, Я.Поплятека, Л.Гжебня. Так, С. Беднарський – учень видатного польського історика педагогіки Станіслава Кота є автором досі актуальної синтетичної праці, що висвітлює історію єзуїтських шкіл в Речі Посполитій в другій половині XVII – XVIII ст. “Upadek i odrodzenie szkół jzuickich w Polsce” (Краків, 1933) і кількох статей про початки Віленської академії¹.

Початок діяльності Товариства Ісуса в Короні Польській і Великому князівстві Литовському, типи тогочасних єзуїтських шкіл, їх навчально-виховний процес, склад учителів та учнів досліджував Б.Натонський². До кола зацікавлень Л.Пехніка входили проблеми історії Віленської академії, єпархіальних семінарій, керованих єзуїтами, а також різноманітні питання з історії функціонування орденських шкіл³. Я. Поплятек вивчав діяльність папської семінарії у Вільні та єзуїтського шкільного театру⁴. Л.Гжебень – один з найбільш авторитетних на сьогодні дослідників Товариства Ісуса у Речі Посполитій. В опрацьованій ним та групою польських єзуїтів (під його керівництвом) “Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy: 1564-1995”⁵ містяться статті про єзуїтські колеґіуми.

Серед праць світських істориків, які працювали над проблематикою єзуїтського шкільництва, слід виділити дослідження С. Кота, К.Пуховського та А.Войтковського. С.Кот і А.Войтковський основну увагу присвячували навчальній і виховній моделі єзуїтської школи⁶, а К.Пуховський – викладанню історії в школах Ордену і підготовці викладацького складу⁷. Російський дослідник Б.Печников окреслив засади, цілі, зміст та організаційні форми навчання і виховання молоді в єзуїтських школах⁸.

Історію поширення і розвитку єзуїтського шкільництва на українських землях досліджують К.Саймон⁹, К.Лень¹⁰, р. Пельчар¹¹, а також сучасні українські вчені О.Лужецька¹², Г.Навольська¹³, Т. Шевченко¹⁴ та ін. Їхні праці присвячені як загальним особливостям єзуїтського шкільництва, так і конкретним навчально-виховним закладам Товариства Ісуса, зокрема колеґіям в Ярославі, Перемишлі, Луцьку.

Одним із найбільш відомих навчальних закладів Ордену в Україні була гімназія-конвікт Св. Йозефа в с. Буньковичі (Wąkowic) під Хировом, що діяла з 1886 до 1939 рр. Історії Хирівського конвікту присвячена низка досліджень польських учених: А.Білевич-Щепанської¹⁵, Е.Кули та М.Пековської¹⁶, а також А.Глузінської та Т. Влодарчика. Серед нових досліджень цієї проблематики помітне місце займає докторська (кандидатська) дисертація єзуїта Яна Немеца, опублікована окремою монографією, яка власне є предметом аналізу нашої рецензійної статті. Праця Я.Немеца побудована на основі багатой джерельної бази, матеріалах Головного архіву давніх актів у Варшаві,

Центрального державного історичного архіву України у Львові, Архіву Ягелонського університету у Кракові, Провінційного архіву урсулінок в Кракові, Архіву бібліотеки і музею Львівської митрополії католицького обряду в Кракові, Архіву Перемиської архідіоцезії, Австрійського державного архіву у Відні, Головного архіву Сестер Служебниць у Старій Всі, Архіву Малопольської провінції Товариства Ісуса в Кракові, Архіву Вищої духовної семінарії в Перемишлі, відділів рукописів Ягелонської бібліотеки в Кракові та Оссоленіуму у Вроцлаві, а також на численних спогадах колишніх учнів та вчителів Хирівського конвікту, газетних публікаціях (насамперед у друкованих органах школи в Хирові: “Z Chygowa”, “Kwartalnik Chyrowski”, “Przegląd Chyrowski”), ювілейних та пам’ятних книг тощо. Більшість архівних матеріалів уперше введена до наукового вжитку, що, безумовно, позитивно характеризує проведене дослідження. Нажаль, архів Хирівського конвікту втрачено в період Другої світової війни, що значно ускладнило авторові пошук відповідної інформації та залишило нез’ясованим ряд питань щодо діяльності закладу.

Перший розділ монографії присвячено загальним історичним віхам постання і діяльності Хирівського єзуїтського навчально-виховного закладу в 1886-1939 рр. Автор цілком правомірно виділяє три періоди існування закладу: 1) довоєнний (1886-1914), котрий включає два підетапи: а) формування необхідної матеріальної бази та здобуття державних прав (1886-1899); б) розбудова закладу та його перше піднесення (1899-1914); 2) існування в умовах воєнного лихоліття (1914-1919); 3) діяльність закладу в період II Речі Посполитої. Характеризуючи перший період, Я.Немець докладно змальовує історію заснування закладу, позиціонуючи Хирівський конвікт як продовження єзуїтських академії в Полоцьку та колегії у Тернополі, окреслює розвиток його матеріально-технічної бази. Показники останньої насправді вражають і можуть викликати заздрість керівництва будь-якого сучасного приватного, не кажучи вже про державний, навчального закладу, у тому числі й вищого типу. У побудову конвікту вкладено 780 тис. злотих, що майже удвічі перевищило попередній кошторис. Сама триповерхова будівля закладу, спроектована краківськими архітекторами А.Лушкевичем і Р. Меусом (після смерті Лушкевича в 1886 р. будівництво продовжив тернопільський архітектор Ян Закревський), розбудовувалася майже 20 років і зовні нагадувала великий чотирикутник, сторони якого сягали 85 і 89 метрів та мали видовжений фронтон (170 м). У ньому розташовувалися навчальні кабінети, житлові приміщення для постійного мешкання учнів, професорів та адміністрації, а також дві каплиці. Конвікт, по суті, був забезпечений усім необхідним для автономного існування: два фільварки, кухня і склади, пральня, слюсарня, столярня, цегельня, млин і власна пекарня, водопостачання і каналізація, електроосвітлення, будинки для світських професорів, друкарня, а також численні спортивні майданчики, тенісні корти, басейни і ставки (які взимку перетворювалися на льодові катки), лазні і сауни, лікарня для заразних хворих і стоматологічний кабінет, зоопарк (де були тварини навіть з Африки), сади і парки тощо (комплекс займав площу біля 40 га).

Дослідник прискіпливо аналізує діяльність адміністрації закладу, спрямовану на здобуття публічних прав. Зауважимо, що у XIX ст. приватним навчальним закладам, яким, зокрема, був Хирівський конвікт, ці права не надавалися. Однак, зважаючи на чудове матеріально-технічне забезпечення, високий рівень викладання навчальних предметів і якість знань учнів, вже 11 січня 1890 р. перший і другий класи в Хирівському навчально-виховному закладі отримали статус гімназійних і право на видання свідоцтв, які прирівнювалися до свідоцтв державних гімназій. Наприкінці цього ж року

державні права отримали вже чотири нижчі гімназійні класи на три роки. До 1893 р. всі вісім класів гімназії отримали права публічності, які були остаточно затверджені без обмеження терміну в 1899 році. Ця подія стала прецедентом в шкільництві Австро-Угорщини, після чого подібні права змогли отримати й інші приватні гімназії.

Здобуття публічних прав, слушно зауважує автор, припинило стан невизначеності й відкрило дорогу для подальшого розвитку школи. Хирівський навчально-виховний заклад єзуїтів мав характер класичної гімназії з латинської і грецькою мовами і реалізовував програму державних середніх шкіл. Організація і діяльність закладу підлягала державному законодавству і орденським статутним документам (передусім “Ratio studiorum” від 1599 і 1832 рр.). Гімназія, крім безпосередньої залежності від Міністерства віросповідань та освіти опосередковано підлягала Шкільній краєвій раді. Вона складалася з восьми класів (чотири класи – нижча, а наступні – вища гімназія). Курс навчання у вищій гімназії закінчувався матуральним екзаменом, який відкривав шлях до університетських студій. Разом з публічними класами існували й приватні відділи, які не володіли правами державних, а також підготовчі класи.

Розквіт закладу був перерваний війною, у зв'язку з чим значна частина учнів та учителів змушені були перебратися до Новосадського колегіуму, а звідти до Велиграда. Приміщення конвікту перетворено у військовий шпиталь, в якому інколи знаходилося до 4 тис. поранених. Автор детально описує грабування закладу російськими військами, знищення меблів і навчального обладнання, ревізії необхідного для війська інвентарю та харчів, арешти і насильство (зокрема, ректора Яна Ростворовського заарештовано і вислано на Сибір). Лише з кінця 1915 року навчання поступово почало відновлюватися. До кінця 1918 року навчально-виховний процес у конвікті повернувся до норми, але протягом українсько-польської війни, особливо з листопада 1918 до квітня 1919 рр., його перервано. Я.Немец яскраво, намагаючись дотримуватися коректності, змальовує боротьбу між поляками і українськими військами, однак подекуди з помітною гіркотою і прихованим звинуваченням розповідає про нібито упереджене ставлення до єзуїтського закладу з боку української влади в Хиріві (зокрема, про заборону проводити навчання), а також про руйнування, завдані закладові обстрілом українських гармат.

Друге піднесення Хирівського конвікту розпочалося у міжвоєнний період. Після відбудови єзуїтський заклад зумів відновити свої державні права й надалі залишився гімназією класичного типу. Зросла і розширилася його матеріально-технічна база. Збільшено кількість рекреаційних кімнат, тенісних кортів, гімнастичних залів, масажних кабін, побудовано вежу, де обладнано астрономічну обсерваторію, збудовано новий будинок для світських професорів, встановлено електроосвітлення та електроventиляцію тощо. Переломним для навчально-виховної діяльності єзуїтського закладу в Хиріві був 1932-й рік – рік шкільної реформи в Польщі. У конвікті до 1937/38 н.р. йшов процес становлення двоступеневої середньої загальноосвітньої школи: нижча – гімназія, вища – ліцей. У 1938 р. у Хиріві, по суті, не стало класичної гімназії, зате утворено двотипний ліцей: гуманістичний та математично-природничий. Автор завершує перший розділ описом ліквідації закладу у зв'язку з початком Другої світової війни.

У другому розділі “Начальники, учителі і вихователі” Я.Немец змальовує адміністративну систему Хирівського конвікту та дає оцінку його кадровому забезпеченню. Управлінська верхівка кожного подібного єзуїтського навчально-виховного закладу складалася з ректора, якого призначав генерал Ордену, а також генерального префекта, що відповідав

за виховання учнів, префекта наук (з 1899 р. – директора гімназії, а від 1932 р. – керівника загальноосвітньої школи), який відав навчальними справами, та міністра і прокуратора, що контролював фінансово-господарську діяльність закладу. Ректор спирався на кількох помічників – консульторів, призначуваних і відкликаних генералом переважно кожні три роки. Автор чітко окреслює обов'язки кожного з них, спираючись як на “Ratio studiorum”, так і на “Ratio instituendae inventutis in Convictu Chyroviansi” (статутний документ закладу Св. Йозефа в Хирові). Опісля Я.Немець, спираючись в основному на біографічно-персоналістичний метод, дає характеристику кожному ректорові конвікту: Г.Яковському, Ю.Християну, р. Чижовському, П.Бапсту, М.Маковському, К.Стефанському, Я.Нуковському, Я.Слонковському, Я.Ростворовському, Й.Савицькому, С.Цісковському, В.Конопці, С.Крижанівському, Й.Кошицю, С.Цісі. Цікаво, що два ректори – Й.Савицький та В.Конопка – були випускниками саме Хирівського конвікту. Подібним чином автор аналізує діяльність директорів гімназії та генеральних префектів, дещо, на нашу думку, патетично описуючи їх як непересічних особистостей, котрих обов'язково любили учні-вихованці. Свою розповідь він доповнює цікавими спогадами учнів про цих людей, навіть наводить прізвиська, якими конвіктори нагородили цих наставників (“Грізний Ян”, “Геніальна пила”, “Генерал”, “Уолес”). За такою ж хронологічно-біографічною схемою розкривається діяльність міністрів і прокураторів.

Більш цікавим для автора рецензії виявився аналіз Я.Немецом педагогічно-кадрового потенціалу закладу. У єзуїтських школах, звісно ж, учительські функції виконували переважно ченці Ордену. Щоправда, на початку існування Хирівського конвікту кваліфікованих учителів-єзуїтів не вистачало, тож потреба здобуття публічних прав вимагала від керівництва закладу залучення якомога більшої кількості світських гімназійних професорів. Однак, їх кількість з 1892 до 1921 рр. неухильно падала – залишилося лише два світських учителя (гімнастики і музики). І лише після реформи 1932 р. число світських учителів дещо зросло, а в класах загальноосвітньої школи з'явилися і учительки.

За національним походженням більшість учителів-єзуїтів були поляками. Зважаючи на це, автор зазначає, що єзуїти у навчально-виховному процесі “виразно преферували польський стиль”, і відверто підкреслює, що в Хирові “всі учні (і українці теж. – М.Г.) ототожнювалися з польською традицією, культурою, історією” (С. 114). Соціальне походження учителів-єзуїтів до уваги не бралось, зрештою, як і світських. Однак, щодо світських професорів існувала умова – бути католиками. До навчального процесу залучалися і греко-католицькі священники, з огляду на потребу викладати східну літургію для учнів греко-католицького обряду. Автор детально розкриває специфіку підготовки учителів-єзуїтів для Хирівського конвікту, норми оплати праці та навчальне навантаження, вимоги до фахового рівня педагогічних кадрів, їх кількісний стан на різних етапах історії закладу (за 53 роки існування в Хирові загалом працювало 353 учителя, з них 260 єзуїтів і 93 світських особи), а також перелічує найбільш відомих учителів, коротко подаючи їх біографічні дані. Для нас цікавою є постать ксьондза Войцеха Марії Баудісса, який мав досвід реформування Ордену василіан в Добромилі (на жаль, Я.Немець не розкриває глибше зміст цієї діяльності), а в Хирові проводив заняття з літургії українського обряду (показово, що тут автор щодо греко-католицького обряду вжив вислів “український”) та української мови.

Таким же чином автор характеризує когорту префектів (вихователів) та допоміжних префектів, аналізує їх віковий, національний склад, підкреслює плинність виховальських кадрів, називає найбільш відомих вихователів. Серед них передусім згадує

ксьондза Яна Бейзина, кандидата на святість, який, зокрема, засадничими засобами виховання вважав розповіді про “степових богатирів, про легенди і думи люду польського і українського” (С. 143).

Третій розділ присвячено аналізу учнівського контингенту Хирівського конвікту на протязі 1886-1939 рр. Я.Немец з'ясовує кількісні зміни складу учнів у різні періоди існування єзуїтського закладу (у 1886 р. – 150, у 1910 р. – 544, у 1932 р. – 282, в останні роки – біля 400 учнів), а також показує їх соціальне походження (діти еліти: 35% – урядовців, чиновників, дипломатів; 20% – поміщиків; 13% – підприємців; 12% – представників вільних професій тощо та незначний відсоток дітей-сиріт (найбільше у 1912/13 н.р. – 15 % від загальної кількості на той час, згодом значно менше)), та релігійну приналежність. Звісно ж, єзуїтський конвікт гуртував учнів переважно латинського обряду, кількість яких в 1893-1939 р. сягнула 96 % загалу учнів. Три відсотки склали учні-грекокатолики і один відсоток – учні вірменського обряду. Розкриваючи національний склад учнів, Я.Немец зазначає, що 98 % з них були поляками. У довоєнний період до закладу вступали німці та українці. З цих даних випливає (і на це вказує дослідник), що кількість учнів-українців становила менший відсоток учнів, які практикували греко-католицький обряд, а отже не всі греко-католики були українцями. З цим, звісно, можна погодитися, але цікавим є той факт, що кількість учнів греко-католиків, як пише сам Я.Немец, різко зменшилася в часи II Речі Посполитої (до війни їх вступало інколи понад 20 щорічно, а у міжвоєнну добу – одиниці). Автор, проте, не пояснює цей факт, але він очевидний: українці-грекокатолики просто не направляли своїх дітей до засадничо польського навчального закладу. Тож кількість учнів грецько-католицького обряду у міжвоєнний період різко впала тому, що ці учні були саме українцями.

Не менш скрупульозно Я.Немец аналізує рівень зростання оплати за навчання в конвікті, вартість репетиторських послуг, додаткових занять, видатків на одяг (передовсім конвікторську синю форму) та інші необхідні речі. Уже на початку існування закладу учнів, які навчалися у дорожчому відділі, сплачували загалом 800 зл., а учні дешевшого відділу – 500 зл. Після ліквідації різниці в оплаті для багатих і бідних учнів у 1896/97 н.р. встановлено річну оплату в розмірі 300 зл. (600 крон) для всіх. Надалі вартість навчання в Хирівському конвікті зростала, особливо з огляду на потребу розбудови закладу та його відновлення від руйнувань, завданих війнами. У 1930-х рр. оплата за навчання в ліцейних класах сягала 1600 злотих. Певною допомогою для учнів була система стипендій, переважно іменних. Їх особливістю було те, що вони передбачалися для учнів, які мали родинні зв'язки з фундатором, а їх навчальна успішність не завжди бралася до уваги.

Крім опису умов проживання та харчування учнів, системи охорони здоров'я конвікторів, Я.Немец значну увагу приділяє опису організації щоденного життя учнів (спрямовану на доцільне використання кожної хвилини), їх об'єднань у дивізії, розподілові навчального аудиторного та позааудиторного часу, відпочинку тощо.

У четвертому розділі автор значну увагу присвячує дидактичним аспектам діяльності єзуїтського освітньо-виховного закладу в Хиріві. Детально аналізуються шкільні програми, розклад занять, вивчення обов'язкових та необов'язкових предметів, наукові зацікавлення гімназистів, окремо розглядаються такі форми навчальної діяльності як прогулянки, мандрівки, екскурсії. Для нас цікавим є стан вивчення єдиного предмета українознавчаного циклу (крім греко-католицької літургії) – руської мови. Як зазначає Я.Немец, вже на початку діяльності закладу за бажанням родичів упроваджено

лекції з руської мови. У 1890-х рр. руську мову, поряд з англійською, російською, румунською, включено до переліку необов'язкових предметів, тож її вивчення велося тільки завдяки вибору учнів української національності. У міжвоєнний період лише декілька учнів два рази на тиждень відвідували заняття з української мови, які проходилися у двох відділах. Для початківців подавали граматичні відомості, водночас читаючи вибрані тексти. Старших учнів ознайомлювали з поезією та іншими родами літературних творів (С. 206).

Автор детально описує навчальні засоби та матеріально-технічну навчальну базу Хирівського конвікту: шкільні підручники, бібліотеку учительську та учнівську, навчальні класи, природничу, хімічну і фізичну лабораторії, метеорологічну станцію, географічну, рисункову, музичну, гімнастичні зали та спортивні об'єкти, існуючі багаті колекції, (етнографічну, нумізматичну, орденів і військових відзнак, сфрагістичну, філателістичну) тощо. Цікавим для нас є наведений у монографії факт, що значна частина конвіктової бібліотеки, яка в 1939 р. нараховувала 72566 і біля 5 тисяч томів часописів, 5050 спеціальних зборів (рукописи XVI – XIX ст., стародруки, тексти музичних нот), у липні – серпні 1940 р. була вивезена до Дрогобича і закладена до фундації обласної бібліотеки. На жаль, наші пошуки хоча б якихось книг з Хирівської бібліотеки у Дрогобицькій міській бібліотеці (була створена на базі обласної після ліквідації Дрогобицької області) не дали жодного результату.

Завершується четвертий розділ аналізом умов вступу (вступних екзаменів), навчання, оцінювання та матуральних екзаменів. Показово, що у 1893-1939 іспит зрілості здавав 1151 учень, однак здали матуру 1089 хлопців (94, 6 %), з них 244 з відзнакою.

П'ятий розділ рецензованої монографії розкриває виховний процес у Хирівському конвікті. Аналізуючи загальну мету єзуїтського виховання, Я.Немец спирається насамперед на “Духовні вправи” І.Лойоли, а також на “Ratio studiorum”, і виводить загальний виховний ідеал, який існував у школах Ордену – формування людини, підпорядкованої ідеї Бога (а отже і відповідним християнським чеснотам), як меті свого життя і самовдосконалення. У статутних документах Хирівського конвікту додавалося, що його метою є виховати і розумово сформувати гідних і відданих для родини, Вітчизни і Церкви членів суспільства. Підкреслювалося, що завданням конвікту є прищеплення віри і засад католицизму та вироблення відповідних цим засадам чеснот: боязні Бога, сумління, любові до праці тощо. Виховання, сперте на таких підставах, мало бути насамперед релігійним, моральним. Загалом виховна мета Хирівського конвікту була закладена в його гаслі “Deo, Patriae, Amicitiae” (Богу, Вітчизні, Дружбі). Звісно, протягом 53 років існування закладу, його виховний ідеал коректувався, дещо видозмінювався, не порушуючи фундаментальних цільових засад. Так, в 1930-х рр. акцентовано необхідність розвитку морально і фізично діяльних особистостей, сильних волею і характером.

Найбільш поширеними засобами і методами єзуїтського виховання (і Хирівський конвікт не виняток) були сувора дисципліна, система заохочень і покарань (допускалися навіть фізичні покарання для особливо “важких” учнів) та “емуляція” (спеціальна і чітко розроблена, повсякчасно стимульована система шляхетного суперництва). Інституційними і важливими формами виховної роботи в Хиріві було існування кількох учнівських організацій духовного, культурно-просвітницького, військово-фізкультурного гатунку: Содаліція Маріанська, Коло Товариства ім. кс. Петра Скарги, Ліга протиповітряної і протигазової оборони, Ліга морська і колоніальна, Гірська харцизька (скаутська) дружина ім. А.Малковського, Читальні другого і третього

гімназійних класів. Крім опису змісту і методів діяльності цих товариств, Я.Немець аналізує загальні напрямки виховання в Хирівському конвікті: релігійно-моральний, національно-суспільний, естетичний і фізичний.

В останньому шостому розділі книги польського дослідника під дещо пафосно-публіцистичною назвою “На службі Богу, Вітчизні і Дружбі”, йдеться про відомих вихованців та абсолювентів Хирівського єзуїтського навчально-виховного закладу Св. Йозефа, які досягли успіхів у різних сферах життєдіяльності. Насамперед автор описує історію виникнення, формування організаційної структури, зміст діяльності створеного в 1911 р. (під час святкування 25-ліття закладу) Зв’язку (Спілки) колишніх хирів’яків. Ця громадська організація мала декілька філій (Варшавське, Львівське, Познанське, Люблінське та інші кола), свої стипендіальний та допомоговий фонди.

Серед вихованців конвікту Я.Немець виділяє найбільш відомих представників духовенства, світських католицьких діячів, державних урядовців, дипломатів, парламентарів, військових, дослідників історії, літератури, культури, науки, політики, природи, лікарів, учителів, правників, підприємців, митців тощо. Найбільш відомими представниками духовенства були єпископи Е.О’Рурк, А.Козловецький, К.Томчак, Т. Блажкевич. Значим політичним діячем міжвоєнної Польщі став Е.Квятковський – віце-прем’єр справ господарчих і міністр скарбу (з 1935 р.). Відомими ученими були такі экс-вихованці конвікту: Л.Бернацький – директор Оссоленіуму, А.Біркенмаєр – професор Ягелонського і Варшавського університетів, Й.Гарлінський – історик, професор Лондонської школи економічних і політичних наук, Ф. Кметович – історик-арабіст, працівник Польської Академії наук, Я.С. Лос – завідувач кафедри стародавньої історії Католицького університету в Любліні та інші.

Назагал високо оцінюючи монографію Я.Немеца, зробимо низку зауважень.

По-перше, у праці польського вченого, на нашу думку, недостатньо використано компаративістичний метод. Вважаємо, що дослідження значно виграло б, якби автор частіше порівнював навчально-виховну діяльність конвікту в Хиріві з іншими тогочасними єзуїтськими закладами, у тому числі й закордонними. Зрештою можна було б подекуди наводити порівняльні паралелі між Хирівською гімназією та приватними середніми навчальними закладами, які не пов’язані з Товариством Ісуса.

По-друге, серед фундаментальних для єзуїтського шкільництва в імперії Габсбургів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. документів, які перелічує Я.Немець, не згадується важливий для розвитку тогочасної системи освіти та визначення її змісту конкордат 18 серпня 1855 р. (оголошений цісарським патентом від 5 листопада 1855 р.), який відновлював незалежність церкви від держави. Відповідно до конкордату, навчання католицької молоді в усіх державних і приватних навчальних закладах мало узгоджуватися з церковною наукою. Церква повинна була стежити за змістом освіти та наглядати за моральністю учителів.

По-третє, авторові, який так детально змальовував зростання матеріально-технічної та господарської бази закладу в 1886-1939 рр., варто було хоча б схематично простежити подальшу історію споруд Хирівського конвікту в період радянської влади та незалежної Української держави. Мабуть, Я.Немець прикро згадувати, що там до недавнього часу знаходилася військова частина (80-й аеромобільний полк), а зараз в конвіктовій каплиці діє греко-католицька церква Св.Миколая.

По-четверте, стиль докторської праці доволі часто перетворюється з наукового у публіцистичний. Автор нерідко вдається до пафосно-патетичних, поетично-ліричних епітетів, називаючи заклад “фортецею духа”, “перлиною”, “кораблем віри

і освіти” тощо. До цього варто додати невизначеність дослідника в застосуванні певних історичних термінів. Зокрема, один із параграфів першого розділу він називає “В період битв польсько-українських (1918-1919)”, а на ст. 47 вживає вислів “битви українсько-польські”.

По-п’яте, незважаючи на помітні намагання дотримуватися політкоректності, історичної об’єктивності та справедливості, Я.Немец усе ж інколи вдається до однобічних висловлювань, котрі засвідчують, що він передусім польський історик. Яскравим виявом цього є дещо упереджене ставлення до українців, яке проглядається на сторінках книги. Для прикладу, на ст. 64-65 автор зазначає, що у той самий час, коли в колегіацькій каплиці ксьондзи і брати-єзуїти молилися на адорації Найсвятішого Сакраменту (Св. Тайн), польські залоги воювали з українцями, а в ніч з 14 на 15 травня армія Й.Галлера прорвала лінію оборони українців і перейшла в наступ. Тут, по суті, автор вживає своєрідний пропагандистський прийом, який часто використовувався в древніх і середньовічних хроніках і полягає у формулі “З нами Бог” (бо ж єзуїти помолилися і поляки перемогли). Це нагадує засіб, ужитий візантійським істориком Сімеоном Лагофетом (X ст.), що, описуючи облогу Константинополя русами у 860 р., розповів історію про загибель флоту “варварів” від морської бурі, спричиненої ревними молитвами оборонців міста.

Подібна своєрідна позиція Я.Немеца виявляється і в небажанні українців-греко-католиків називати власне українцями (акцентує лише релігійну приналежність). Зокрема, згадуючи про відомого випускника гімназії ботаніка Станіслава Федоровича, автор зазначає, що він греко-католик (С. 402), але не вказує, що той був українським ученим-природником. Називаючи серед колишніх учнів закладу тих, хто став парламентарем, Я.Немец “прогавив” Володимира Целевича (у Хиріві в 1906 р.) – відомого українського політичного діяча, члена ЦК УНДО, посла до сейму з 1928 р.

По-шосте, дається взнаки приналежність автора до духовного сану, що виявляється у певній ідеалізації освітньо-виховної діяльності Товариства Ісуса, передовсім у Хирівському конвікті. Я.Немец, розкриваючи, зокрема виховну діяльність, викладає педагогічні постулати так, ніби вони завжди і повсякчасно застосовувалися в закладі. Для прикладу, автор стверджує, що покарання учнів не виникало з помсти, але з любові і турботи про вихованців (С. 262).

Другою рецензованою нами працею є біографічний словник вихованців навчально-виховного закладу єзуїтів в Хиріві (1886-1939 рр.), який упорядкували Л.Гжебень, Є.Коханович та Я.Немец. У вступі упорядники дають короткий аналіз сутності поняття “хирів’яки”, наголошуючи, що в елітарній середній школі-конвікті в Буньковичах під Хировом за 53 роки її існування навчалося біля 6170 учнів, більшість яких були синами шляхтичів-поміщиків, державних урядовців і підприємців. Це, по суті, три покоління переважно польської інтелігенції. Однак, доля хирів’яків посічена трагічними подіями історії. Перше покоління випускників конвікту брало участь у Першій світовій, потім в українсько-польській та радянсько-польській війнах. Воєнні події поглинули щонайменше 50 життів колишніх учнів Хирівської школи. Друга світова війна забрала приблизно 500 життів другого покоління хирів’яків. В оборонній війні 1939 року загинуло 15 хирів’яків, принаймні 35 було знищено в Катині, 48 в Харкові, 18 в околицях Львова, 32 в концтаборах, 40 вивезено вглиб Росії. Однак, хирів’яки воювали на всіх фронтах: в армії генерала Андерса служило 250 вихованців конвікту (біля 40 з них загинуло), воювали в рядах Армії Крайової, брали участь у Варшавському повстанні (під час нього полягло 27 хирів’яків).

З огляду на те, що багатий архів Хирівського конвікту правдоподібно було знищено, упорядникам довелося провести тривалу і копітку роботу зі збору біографічних відомостей про понад 6 тис. осіб. Попри вагомі результати роботи, словник усе ж має суттєві недоліки: значна частина статей містить лише ім'я та прізвище учня, а також клас, у якому він навчався у певному році. Щоправда, такі джерельні матеріали як “Spis uczniów Konwiktu Chyrowskiego z lat 1911-1939”, віднайдений в Архіві Товариства Ісуса в Кракові, містить тільки такі дані. Лише “Spis uczniów Konwiktu Chyrowskiego z lat 1886-1911” містить, крім імен, ще й дату і місце народження учня та ім'я його батька, а інколи й приналежність до певного обряду. Важливо, однак, те, що упорядники не обмежилися виключно “паперовими” матеріалами, а й налагодили контакти з живими іще хирів'яками (на межі тисячоліть їх нараховувалося біля 250 в різних частинах земної кулі) та використали їхні спогади.

Користуючись словником, ми спробували підрахувати кількість учнів грецького обряду (національність у ньому не вказується), щоб уявити приблизне число українців – вихованців елітарного єзуїтського конвікту. Нами начислено 86 учнів грецького обряду. Серед них є і доволі помітні імена: уже згадуваний Володимир Целевич – один з лідерів УНДО; Мирон Юліан Вендзилович – головний архітектор Львова (у радянські часи), професор Львівської академії мистецтв; Андрій Пендюк – доктор прав; Костянтин Чехович – воєнний історик; Йозеф Юліуш Алексієвич – доктор медицини. Мусимо, однак, визнати, що не усі з них були українцями по крові (складно вірного грецького обряду Оскара Крігсфельда назвати етнічним українцем), а дехто й по духу (Казимир Чехович був підполковником Війська Польського, Ян Фіцалович – легіонер польських легіонів, Володимир Ріпецький – оборонець Львова від українців в 1918-1919 рр. та ін.). Водночас в словнику зустрічаємо чимало відверто українських прізвищ (наприклад: Короленко П. – доктор прав, суддя (С. 254)), але без зазначення обряду.

Зауважимо, що у словникових статтях помітна відсутність уніфікованого підходу до запису біографічних даних. Наприклад, попри те, що національність не вказувалася, три брати Лисаки (Микола Казимир, Роман, Володимир) подаються як сини “залізничного урядника в Хирові, українця” (С. 329), а означення “обр. грецького” інколи замінюють формою “обр. грекокатолицького” (С. 596). Зрештою, ці “огріхи” є незначними й закономірно обумовленими відсутністю прямої інформації та велетенським об'ємом проведеної праці.

Однак, сама кількість учнів грецького обряду, нарахованих у словнику (86 осіб), звісно, є неповною. Так, у праці Я.Немеца зазначалося, що кількість учнів-грекокатоликів становила 3 % від загальної кількості учнів (С. 151). Три відсотки від 6170 учнів – це 185 осіб. Безумовно, можна припустити, що це приблизна кількість учнів-грекокатоликів, але при умові, що твердження Я.Немеца про 3 % учнів-грекокатоликів в Хирівській гімназії (1886-1939) є принаймні небезпідставним (а він, до слова, не наводить жодного обґрунтування саме таких підрахунків).

Спираючись на словник, ми також виявили, що більшість випускників Хирівського конвікту стали поміщиками – 891, правниками (судьями, адвокатами, нотаріусами) – 481, інженерами, архітекторами – 430, лікарями, фармацевтами, ветеринарами – 183, учителями та викладачами вузів – 207, священниками – 57, а також членами єзуїтського Ордену (ксьондзами і кліриками) – 185 осіб (деякі, щоправда, тимчасово). Значний відсоток становили випускники, які здобули докторські ступені з різних галузей знань – 249 осіб.

Підсумовуючи, зазначимо, що монографія Я.Немеца має велику наукову новизну, оскільки є першим цілісним спеціальним дослідженням історії навчально-виховного закладу єзуїтів в Хиріві. Вважаємо, що реферована історико-педагогічна праця може стати в пригоді не лише українським історикам, а й педагогам. На нашу думку, для сучасної педагогічної науки особливий інтерес становитимуть такі аспекти: 1) зміст, засоби і методи морально-релігійного та національно-патріотичного виховання в Хирівському конвікті; 2) система організації робочого дня конвікторів; 3) методика організації самостійної діяльності хирів'яків; 4) індивідуалізація та диференціація в навчально-виховному процесі Хирівського закладу; 5) сублімована змагальність між учнями як основа формування конкурентоспроможних особистостей. Не менш позитивно оцінюємо і словник "Хирів'яки", який є вагомим внеском у наукову традицію енциклопедичної каталогізації життєписних даних учнів та вчителів тих чи інших освітніх закладів.

¹ Bednarski S. Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. – Krakow, 1933. – 518 s; Bednarski S. Jezuiaci polscy wobec projektu ordynacji studiów // Przegląd Powszechny. – 1935. – T. 205. – S. 69-84, 223-240; Bednarski S. Geneza Akademii Wileńskiej // Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy i założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego. – Wilno, 1929. – T.I. – S. 1-22.

² Natoński B. Szkolnictwo jezuickie w dobie kontrreformacji // Wiek XVII: Kontrreformacja. Barok. Prace z historii kultury. – T. XXIX, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1970. – S. 309-337; Natoński B. Jezuiaci a Uniwersytet Krakowski w XVI w. // Studia z historii jezuitów. – Kraków, 1983. – S. 173-245; Natoński B. Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego w Polsce (1564-1580) // Brodrik J. Powstanie i rozwój Towarzystwa Jezusowego. – Kraków, 1969. – S. 414-476.

³ Piechnik L. Dzieje Akademii Wileńskiej. – Rzym, 1983-1990. – T. I – IV; Piechnik L. Działalność kulturalna Towarzystwa Jezusowego na północnych i wschodnich ziemiach Polski w XVI – XVII wieku // Dzieje Lubelszczyzny. – 1989. – T. VI. – S. 75-96; Piechnik L. Gimnazjum w Braniewi w XVI – XVII w. Studium o początkach szkolnictwa jezuickiego w Polsce // Nasza Przyszłość. – Kraków, 1958. – T. VII. – S. 5-71; Piechnik L. Akademe i uczelnie jezuickie // Dzieje teologii katolickiej w Polsce. – T. II. cz. 2. – Lublin, 1975. – S. 51-101; Piechnik L. Skóły jezuickie w latach 1564-1773 // Horyzonty Wiary. – 1990. – № 3. – S. 69-79.

⁴ Poplatek J. Zarys dziejów Seminarium Papieskiego w Wilni 1582-1773 // Ateneum Wileńskie. – 1937. – T. XI; Poplatek J. Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce. – Wrocław, 1957.

⁵ Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy: 1564-1995 / Oprac. L.Grzebień. – Kraków, 1996.

⁶ Kot S. Historia wychowania. – Lwow, 1934. – S. 228-239; Wojtkowski A. Z dziejów szkolnictwa jezuickiego s pijarskiego w Polsce // Zeszyty Naukowe KUL. – 1966. – № 1-2. – S. 99-107.

⁷ Puchowski K. Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach w Rzeczypospolitej: 1565-1773. – Gdańsk, 1999.

⁸ Печников Б.А. Отцы тьмы, или иезуиты просвещения – М.: Педагогика, 1989. – 272 с.

⁹ Simon K. Igesuite e l'Ukraina // La ñiviltr cattolica. – 1992, 18 aprile. – Vol. II. – Anno 143. – P. 135-149.

¹⁰ Leń K. Jezuickie kolegium w Jarosławiu 1573-1773. – Kraków, 2000.

¹¹ Pelczar R. Działalność oświatowo-kulturalna Jezuitów w diecezji peremyskiej w XVI – XVIII wieku. – Przemyśl, 1999.

¹² Лужецька О. Організація та навчально-виховні засади єзуїтського шкільництва Перемиської єпархії (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Людинознавчі студії: Зб. наук. праць ДДПУ. – Вип. 9: Педагогіка, – Дрогобич: Вимір, 2004. – С. 158-167.

¹³ Навольська Г. Освітня система ордену єзуїтів // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 308: Педагогіка та психологія. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 197-202.

¹⁴ Шевченко Т. Викладачі Луцького Єзуїтського колегіуму (1608-1648) // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 42-52.

¹⁵ Bilewicz-Szczepanska A. Monografia gimnazium OO. Jezuitów w Chyrowie. – Wrocław, 1974.

¹⁶ Kula E., Pekowska M. Gimnazium chyrowskie i jego wychowankowie // Galicija i jej dziedzictwo. T. III. – Rzeszow, 1995. – S. 199-209.

Микола ГАЛІВ

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКИХ БРАТСТВ: АНГЛОМОВНИЙ ВАРІАНТ

Isaievych Ia. Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. – Edmonton; Toronto, 2006. – XXXI + 324 p.

Видана в Києві 1966 р. монографія молодого тоді ще дослідника Ярослава Ісаєвича під назвою “Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст.” стала яскравою подією в українській історіографії радянської епохи. Завдяки щасливому збігу обставин вона з’явилася на світ у т.зв. час відлиги, коли відбулося послаблення жорсткого ідеологічного тиску, що чинився на історичну науку з боку партійних функціонерів. Ні раніше, в 50-х роках за часів Сталіна, ні в 70-х роках ідеологічної реакції, особливо жорсткої в радянській Україні (як ніде на теренах колишнього СРСР), жодне видавництво не видрукувало б монографію про братський рух на українських землях, якого не було на російських етнічних територіях. А отже, ця книга не сприяла б “зближенню українського та російського народів”, завадила б створенню нової спільноти “радянського народу”, вона також не вписувалася в центральну тезу, накинуту комуністичною партією українській історичній науці у 1954 р. про “одвічне прагнення України до возз’єднання з Росією”.

З настанням української незалежності очевидно, що виникла потреба усунути ідеологічні нашарування, внесені партійними цензорами, доповнити історіографію новими позиціями, загалом видати нову редакцію монографії. Й автор вирішив це зробити в перекладі англійською мовою (відмінно здійсненому автором та Мартою Олиник і зредаговану Мирославом Юркевичем), щоб його ідеї та концепції, викладені в книзі, стали доступними науковцям з усього світу. Англomовна книга про українські братства ранньомодерної епохи довго чекала свого виходу в друк. Ще в 90-х роках ХХ ст. йшла мова про цю працю, про її ідею Автор говорив на конференціях та в приватних розмовах. У 2003 р. я особисто мав змогу спостерігати, перебуваючи на стажуванні в Канаді (Едмонтоні) в Канадському інституті українських досліджень (CIUS), як редагується переклад “Voluntary Brotherhood”. І тільки 2006 р. довголітня робота над виданням врешті закінчилася виходом у світ ошатно виданої книги.

Книга вийшла у серії монографій відомого Центру українських історичних досліджень ім. Петра Яцика, науки співробітники якого готують перевидання англійською мовою 10-томної “Історії України-Руси” Михайла Грушевського. Директор цієї інституції Франк Сисин у вступному слові зазначив, що основне завдання закладеної серії Центру – популяризація здобутків українських істориків для ширшого кола науковців у світі. Праця Ярослава Ісаєвича про братства добре вписується у цю концепцію, адже є одним з кращих здобутків української історичної науки в СРСР після епохи українізації 20-х років (р. XI). Франк Сисин разом з Любомиром Гайдою був одним з перших рецензентів української монографії Ярослава Ісаєвича у 60-х роках у гарвардському рецензійному виданні “Rezenzija”, помітивши в ній “можливе відродження наукових студій в Україні”. Як не парадоксально це виглядає сьогодні, але позитивні відгуки західних науковців могли серйозно зашкодити науковій кар’єрі вченого зі Львова. Адже тоді Ярослава Ісаєвича звинувачували б партійні функціонери у “ідеологічно шкідливій” науковій роботі. “На щастя”, у рецензії також згадувалися у негативному світлі “ідеологічні нашарування”, які вимушено були допущені Автором заради виходу книги в світ.

У передмові дослідник з’ясовує детально обставини проходження вже готового рукопису книжки через цензорські, редакторські, ідеологічні та інші можливі перешкоди, які стояли на перепоні монографії у 60-х роках ХХ ст. (р. XXIII-XXV). Початково книга була написана на джерельному матеріалі Львівського Ставропігійського братства. Однак, коли автор звернувся до видавництва “Наукова думка” у Києві, там сказали, що “витрата грошей на книжку, присвячену одному місту, було б дорогим задоволенням”. Голова секції історії та філософії при академії наук Іван Гудзій також порадив доповнити книгу документами про братства в інших містах. Зробити це швидко було важко, адже у Львові цих матеріалів було небагато.

Інша перепона виникла, коли рукопис вже читав редакційний цензор, радячи усунути з книги такі слова, як “архимандрит” або “дієцезія”, “які є чужими для радянського народу” (р. XXIV). Коли ж майже усі видавничі етапи були пройдені, залишилося тільки поставити остаточну візу для друку “у світ”, радянський Комвидав направив книгу на закриту рецензію. Як вважає автор, великим щастям було те, що її готувала відомий київський історик Олена Компан, котру пізніше шельмували за її принципову українську позицію в наукових працях. Однак тоді саме завдяки її прихильній рецензії монографія Ярослава Ісаєвича про братства змогла врешті вийти друком.

У передмові до англійської книги Автор пише, що порівняно з українською версією 1966 р. переписані були вступ, висновки, розділ про початки братств та велика частина розділу про книговидання. До цього слід додати, що до книги долучено ще один розділ про архіви братств, відсутній у виданні 1966 р. Інші ж розділи – про соціальний склад, організаційну структуру братств; про релігійні та соціальні конфлікти; про освітні установи; про видавничу діяльність братств¹ – власне тільки перекладені з української мови з включенням та інтерпретацією нової літератури, а також вимушено випущеної з ідеологічних міркувань (праці Михайла Грушевського, Івана Огієнка та ін.). Я не маю на меті проаналізувати в цьому обмеженому обсягом жанрі рецензії всю проблематику питань, які розглянув Автор в українській монографії. Тим більше, що з 1966 р. вона не одноразово була об’єктом рецензування та обговорення в науковій періодиці як в Україні, так і закордоном. Мене цікавитимуть нові ідеї, концепції, висунуті дослідником у англійській книзі, еволюція його поглядів на братський рух, яку можна помітити від 1966 р. та загалом дискусійні питання, які викликає кожна оригінальна наукова праця.

***

Найбільшою новизною рецензованої книги порівняно з текстом 1966 р. є широкий історичний та історіографічний контекст, в якому український братський рух фіксується на розлогій сцені європейської культурної та релігійної історії. На думку Автора, середньовічні та ранньомодерні релігійні братства мирян (“confraternities”) в багатьох аспектах стали попередниками тих добровільних асоціацій, що тепер визначають характер сучасного громадянського суспільства (р. XIII). З цього погляду вони є привабливими не тільки для професійних істориків, але й для інтелектуалів, що досліджують розвиток демократичних ініціатив. В суспільній думці релігійні братства у всіх мовах майже завжди оцінюються позитивно, бо слово “братерство” несе у собі дух єдності, щирості, взаємної допомоги. Тому природно, що слово “братство” вживалося у назвах асоціацій, союзів, котрі об’єднували в своїх рядах не за ознакою крові, а – спільними поглядами та цілями.

Автор зауважує термінологічні труднощі та тонкощі, які присутні в англійській науковій мові на позначення братських об’єднань. Загалом вони історично зумовлені та відображають розвиток історичних знань про братства в різних регіонах Європи. Вже у назві книги англійською мовою присутні два терміни “brotherhood” та “confraternity”. Якщо останній термін, що походить з латинської мови, вживався здебільшого на позначення християнських братств середньовічного та ранньомодерного часу різного професійного та соціального складу, де всі члени поєднані добровільним братерством, то перший термін дослідники пов’язують з німецьким “Bruderschaft” для означення об’єднань, у яких прагнули витіснити племінні зв’язки розділенням спільних цілей, принципів, ідеологій тощо (р. XV). В українській та російській історіографії таке термінологічне розрізнення частково відбилося у історіографічних дискусіях про початки братств: деякі дослідники хотіли бачити їх у братствах перших християн, інші – у родових союзах первісного ладу. Для цих обох історично зумовлених понять характерне уточнення, яке вживається у англійській термінології, і воно відображено у титулі монографії Ярослава Ісаєвича: “добровільне братерство” (voluntary brotherhood). В українській історіографічній традиції такий понятійний апарат фактично не вживається, як і наголошення на світському характеру братських організацій: “братства мирян” (confraternities of laymen), що також відтворено в заголовку книги. Для істориків українських та білоруських братств більш звичним є наголос на іншій стороні братського руху – церковній, тому часто в науковій літературі можна зустріти: “церковні братства” або “православні братства”. Для західного дослідника така термінологія може видатися некоректною, адже братський рух у Західній Європі був настільки різноманітним і багатоплановим, що при такому слововжитку “церковні братства” могли сплутати, наприклад, з “братствами кліриків”, які існували в німецьких землях.

Ще одною термінологічною особливістю західної історіографії, котра також висновується з історичних реалій, є використання терміну “guilds” (цехи) на позначення братських організацій, часом з поширеним трактуванням: “religious or social guilds” (релігійні чи соціальні цехи) (р. XIX). На думку дослідників, еволюційно так складалося, що купецькі та ремісничі цехи сформувалися через трансформацію братських організацій, що створювались в парохії, в напрямку до професійних організацій (р. 4). За західними джерелами, насамперед статутами, і братства, і цехи мали подібну організаційну структуру та провадили подібну побожну діяльність. На українських та білоруських землях помітний зворотний вплив цехової організації на формуван-

ня братств та їхню структурну складову, про що писали ще в XIX ст. (Іван Флеров, Миколай Скабаланович та ін.). Подібно до західної ситуації, деякі братства мали в документах назву “цех” (contubernium), як це було у випадку братства при церкві Воздвиження Чесного Хреста у Дрогобичі в 1556 р.

Інтерес до історії європейських братств виник в середньовіччі, підтримувався ранньомодерними ерудитами-істориками. Проте значно посилюється у постромантичну епоху і був пов'язаний з ідеалізацією примітивних форм соціалізації та традиційних доіндустріальних культурних зразків (р. XVII). Цю історіографічну традицію можна назвати “ностальгуючою”, яка виступала своєрідним протестом проти наслідків індустріалізації західного суспільства з його індивідуалізмом, прагматизмом та погонею за зиском². Ярослав Ісаєвич паралельно зауважує також сліди ідеалізації братств в українській та російській історіографіях, пов'язуючи її з народництвом (populist historiography). Хоча швидше ця ідеалізація виходила з боку консервативних церковних кіл Росії, які у другій половині XIX ст. навіть висунули проект відродження православних братств за взірцем ранньомодерних, який втім виявився мало реалістичним.

Новий сплеск зацікавлення братською тематикою виник у 1970-х роках після II Ватиканського собору, на якому Католицька церква проголосила важливість мирянського залучення до церковного адміністрування та пастирської діяльності. Не можна сказати, що дослідження розвиваються активно повсюдно, але є країни, де історіографічний процес набув особливої популярності. Так, в Італії на 1965 р. в одній з бібліографій про братський рух тільки в одному місті – Перуджі – містилося 5 652 позицій літератури (р. XVI). У західних наукових центрах відбуваються періодично конференції, видається спеціалізований часопис *Confraternitas* (Торонто), заснований 1990 р. Товариством досліджень братського руху³. Однак досі дослідження на Заході, на думку Ярослава Ісаєвича, ігнорували порівняльний контекст з братським рухом на сході Європи. Свою роботу Автор вважає першим прикладом такого компаративного підходу.

В українській та білоруській історії⁴ братства поряд з їхньою релігійною діяльністю виступають центрами національного життя. Їхня роль стала помітна особливо в кінці XVI – на початку XVII ст., коли братський рух озвучив багато ініціатив для збереження релігійної та національної ідентичності. За Ярославом Ісаєвичем, коли Україна та Білорусь були під іноземним контролем, братства певною мірою замінювали державні структури, намагаючись організувати етнічно-орієнтоване самоуправління (р. XIV). У жодній іншій країні релігійні організації мирян не відігравали такої важливої ролі як в Україні та Білорусі, особливо в національному відродженні кінця XVI – початку XVII ст.

Ярослав Ісаєвич послідовно проходить всі етапи розвитку досліджень над братським рухом на українських та білоруських землях. Як і на Заході, перші праці про братства створили самі братчики. Так, у Львові на початку XIX ст. з'явилася в рукописі хроніка Львівського братства, написана колишнім його старійшиною (сеньором) Олександром Ілляшевичем. Характерною рисою української історіографії був помітний світський підхід, що вплинув навіть на церковну історіографію, адже в XIX ст. чи не кожен історик писав про участь братств у захисті національної культури та релігії. Ї тепер більшість істориків відкидають тільки релігійний компонент у діяльності братств, хоча почали з'являтися праці та захищаються дисертації, які трактують братства цілком у руслі церковної історії⁵, хоч не завжди ці спроби видаються вдалимими (моя рецензія на монографію Світлани Лукашової у друці).

***

Як вже було згадано, перший розділ про виникнення братств Автор повністю змінив та переписав у англійській версії книжки. Дослідник мав змогу ознайомитися з великою західною літературою з цього питання, окрім цього в українській історіографії виникла дискусія про початки братств. Це звичайно вимагало ревізії старих поглядів, залучення нових аргументів, ймовірного використання нових джерел.

Ярослав Ісаєвич в короткому нарисі викладає дві відомі західні концепції походження братств. Одні вчені, здебільшого з середземноморського регіону, пропонували гіпотезу виникнення братств з “братерських асоціацій” та *collegia* давнього Риму, які стали попередниками раннях християнських братств. З іншого боку, північноєвропейські історики бачили прототип релігійних та цехових братств в традиційних німецьких й скандинавських союзах, відомих як “гільдії”, які зазнали трансформації після прийняття християнства у цих краях (р. 1-2). Слідуючи своєму компаративному методу Автор наводить паралель з т.зв. братчинами часів Київської Русі, які подібно до північноєвропейських союзів зберегли дохристиянські ритуали у вигляді “братерських” бенкетів.

Всі сфери діяльності західних братств були поширені в Україні та Білорусі, що, за Автором, “подібність така близька, що немає сумніву, що західні цехи і братства були моделями для східноєвропейських аналогів” (р. 5). Якщо порівняти позицію Ярослава Ісаєвича, викладену у далекому 1966 р., то можна помітити, якщо не цілковиту зміну, то суттєву відмінність з попередніми поглядами, коли наголошувалося на автентичності, місцевому ґрунті появи братських організацій.

Соціальна структура західних братств відповідала такій же структурі українських братських організацій. За дослідженнями, до західних братств входили всі прошарки населення, окрім найвищих та найнижчих. “Середній клас” уважав участь у братстві важливим для свого становища, статусу та самоповаги в суспільстві. Особливо популярними були братства серед міського населення, купців.

Шляхи проникнення братств на Україну пролягали через польські землі, хоч, на думку Ярослава Ісаєвича, це могло статися і через контакти, наприклад, купців з німецькими та італійськими землями. Часово це був довготривалий процес, адже перші цехи на колишніх землях Галицько-Волинського князівства відомі тільки з другої половини XIV ст., а статuti братств маємо з середини XVI ст. (1542 та 1544 рр.). На білоруських землях перша певна згадка про цех датується 1538 р., коли у Вільнюсі цех купців звався братством.

Поділяючи багато рис та функцій із західними братствами, східнослов'янські мали свої особливості вже з самого початку виникнення. Так, не було братств кліриків, каноніків; більшість членів братств була мирянами. Змішані братства з мирян та духівництва траплялися рідкісно і виникли вони вже у XVII ст. (Київське та Луцьке братства). Також православні братства на теренах Речі Посполитої не претендували на привілеї звільнення від гріхів через надання дипломів, спеціальних індульгенцій церковними ієрархами (р. 7-8). Для України були характерні, за невеликим винятком, тільки парохіяльні братства, за титулами церков, на відміну від західних братств кліриків, “літератів”, марійних, стрілецьких, етнічних тощо братств.

Характерно, що на католицькому Заході братства після Тридентського собору з другої половини XVI ст. підпорядковувалися у своїй діяльності духівництву, то на українських та білоруських землях в цей період братства набувають протилежного характеру, “з напів-протестантським поняттям світського контролю над духівництвом

та єпископатом” (р. 9). До того ж братства на наших землях набагато більше залучалися в культурну та просвітницьку діяльність, аніж католицькі братства на Заході.

Після викладених порівняльних аспектів західних та українських братств дисонансом звучить концепція Автора про заснування чи виникнення Львівського братства з прив'язкою до 1586 р., року надання братству статуту антиохійським патріархом Йоакимом. Мовляв, до 1586 р. при церкві діяла тільки організація опікунів (вистрикушів) чи ктиторів, яка не називалася в документах братством. Ярослав Ісаєвич викладає старі аргументи, наголошуючи в основному на нових організаційних моментах, внесених за статутом до діяльності братства: церемонія вступу нового братчика з складанням присяги, регулярні збори у братстві зі звітами старших, дисциплінарні санкції братчиків тощо. Я не буду знову наводити аргументи у цій дискусії, які вже прозвучали в кількох моїх працях⁶, хочу навести тільки два промовистих свідчення про активну національну та релігійну працю Львівського братства до 1586 р.: це участь у відновленні Львівського єпископства у 1539 р. та отримання королівського привілею від 1572 р., що зрівнював українців у правах з польським населенням Львова. Щодо регулярності братських зборів, то цей аргумент виглядає надуманим, адже у XVII-XVIII ст. братчики не збиралися на регулярні збори по 3-4 та більше років (хоч за статутом вони мали проводитися щорічно), що Ярослав Ісаєвич і визнає в іншому місці монографії (р. 59). В деякі десятиліття XVII-XVIII ст. взагалі не можна говорити про активну діяльність Львівського братства, яку не можна навіть порівняти з періодом 30-70-х років XVI ст., коли відновлювалася єпархія, будувалася церква та вежа, захищалися успішно національні права українців у Львові.

Дослідники не звернули увагу на той факт, що до встановлення єпископства у Львові в 1539 р. ніхто з ієрархів не міг надати статут Львівському братству, а з новим єпископом Макарієм (Тучапським) у братчиків, очевидно, не склалися взаємини, про що свідчать конфлікти в останній період його єпископату. Обраний після його смерті на єпископську катедру у 1549 р., Арсеній Балабан почав з братством тяжбу за юрисдикцію над монастирем св. Онуфрія. Як бачимо, ще до 1586 р. та відомого конфлікту з Гедеоном Балабаном братство “виконувало” положення статуту про можливість непідпорядкування єпископу “яко врагу істини”, яке дослідники вважають чи не найрадикальнішим положенням цього документу. Отже, який же статус мала у першій половині – третій чверті XVI ст. організація мирян, ктиторів храму Успіння Богородиці, котра не тільки урядувала храмом, але й монастирями (крім св. Онуфрія, також Унівським монастирем), володіла у Львові й на передмістях будинками та іншими нерухомостями, провадила суперечки з місцевим єпископом, захищала національні, економічні та релігійні права всього українського населення Львова? Питання виглядає риторичним.

Визнаючи існування братств на Заході від ранньохристиянських часів, а в Північній Європі з епохи християнізації родових союзів, званих “гільдіями”, Автор монографії чомусь “відмовляє” братству парохіяльної Успенської церкви Львова називатися братством на підставі відсутності статуту. Проте в рецензованій монографії його погляди дещо злагіднюються, коли він визнає, що “старі структури готували ґрунт для нових” (р. 18). За аналогією він порівнює цю ситуацію з історіографічним курйозом з ремісничими цехами, коли деякі дослідники називали цехами будь-яку ремісничу організацію. Очевидно, він мав на увазі “пошук” цехів західного типу у період Київської Русі (див. праці Бориса Рибаківа, Петра Толочка). Але це не аргумент, коли не визнається існування Львівського братства у 1585 р., а наступного року ніби воно вже існувало?!

Знаючи останню мою роботу про національні громади Львова в ранньомодерний період (однак, чомусь не покликаючись на неї), Автор намагається заперечити провідну думку в ній про єдність діяльності української громади Львова та Успенського братства, що виявилася ще у першій половині XVI ст. Коротко він резюмував, що “концепції громади та релігійного братства мають різні початки та функції” (р. 18). Дослідник чомусь у цьому випадку “забув” своє твердження про взаємопереплетення та недиференціацію в діяльності українських та білоруських спільнот релігійних, культурних та політичних чинників (р. 79). Тому, не дивлячись на різні початки й час існування цих соціальних інститутів, можна стверджувати на підставі вивчення джерел різного плану, що в XVI ст. Львівське Успенське братство перебрало на себе функції, властиві для всієї української громади Львова.

Це цілком перегукується з висновками Ярослава Ісаєвича про “квазі-політичну”, громадську та національно-культурну діяльність Львівського та інших братств у кінці XVI – на початку XVII ст. Ось характерні цитати, які виявляють майстерну гнучкість думки досвідченого історика та суперечність, плутанину водночас думок Автора, коли мова про переломний період в історії братств: “Виникнення та еволюція [підкреслення моє. – М.К.] основних українських та білоруських братств у квазі-політичні організації була сильно зумовлена соціальними та релігійними конфліктами у другій половині XVI ст. та пізніше” (р. 18). Ще в іншому місці він пише про те, що “братства стали набагато дієвішими у політичних та культурних справах із заснуванням чи точніше реорганізацією [підкреслення моє. – М.К.] братерства (brotherhood) парохіян. У січні 1586 р. вони оголосили про заснування братства (confraternity)” (р. 257). На мою думку, неможливе в конкретному історичному вимірі якийсь структурі, з одного боку, “виникати”, з іншого, одночасно “еволюціонувати” й “реорганізовуватися”, адже будь-які нововиниклі структури стабілізуються, при звичаються до нових обставин історичного буття, перш ніж видозмінюватися.

Щоб якось вийти з цієї складної ситуації, Ярослав Ісаєвич пропонує концепцію двох типів братств. За його думкою, одні братства “виникли” після 1586 р. і займалися активною культурною та політичною діяльністю, інші ж братства належали до “простонародних” “парохіальних” (parish) братств, які обмежувалися опікою над храмом та харитативною діяльністю. Останній термін видається суперечливим, адже й братства першого типу належали до “парохіальних”. За такою логікою Автора, властиві братства, тобто першого типу, існували тільки в кінці XVI – першій чверті XVII ст., оскільки пізніше за його ж словами “більшість братств повернулися до початкового середньовічного рівня братських асоціацій з обмеженою програмою опіки над церквою, побожністю та взаємною допомогою” (р. 264).

Дискусія між нами стосується не тільки термінів: “братство – не братство”, “існувало чи не існувало воно до 1586 р.”. Йдеться про тяглість, нерозривність історичної традиції, яка, на мою думку, не була суттєво змінена через приїзд до Львова антиохійського патріарха та підписання ним нового статуту. Реформування братства, розширення функцій та сфер діяльності в напрямку культурно-освітньої, національної праці – ось про що варто говорити в цьому контексті.

Ще з однією думкою Автора можна посперечатися, коли він пише, що: “У цей період [кінець XVI ст. – М.К.] релігійна ідентичність була невіддільна від національної... Ідея “руської” нації мала більше етнічне, ніж політичне значення. Серед її ознак були: історична традиція, мова, і особливо церква, що надавала не тільки ідеологічного забезпечення, але й організаційні структури для консолідації “русинів”, тобто

українців та білорусів” (р. 19). Ярослав Ісаєвич поряд згадує про національну та етнічну свідомість українців у ненаповненому історичному реаліями контексті. Адже різне ідеологічне наповнення свідомості було у різних прошарків населення: шляхти й магнатів, духівництво, міщанства й селянства. Очевидно, що у останніх вона була рівні етнографічно-етнічної, хоч вони мали звичаї, традиції, зберігали мову та ходили до руської церкви. Якщо ж говорити про міщанство, то тільки окремі групи найсвідоміших його представників, котрі входили в братства, мали вищий рівень свідомості, який можна назвати “національним”. Вони своєю згуртованістю та організованістю в культурній, освітній та національній сфері діяльності у цей період перевищували багатьох представників шляхетського стану, котрий єдиний міг вільно проводити політичну діяльність у правових рамках Речі Посполитої. Цілком співзвучно висловлюється Автор в одному фрагменті тексту, що “організуючи школу та друкарню, львівські міщани представляли погляд не тільки свого стану, але й усіх національно свідомих еліт” (р. 8).

Монографія не позбавлена кількох прикрих помилок: львівський історик та археолог Микола Бандрівський, чомусь названий Дмитром (р. XXVII). У кількох випадках Автор покликається на архівні документи першої половини XVI ст. з львівського архіву (раєцькі судово-адміністративні акти), але вони були видані у 1994 р. (р. 11). Хибно згадано про участь українців Львова в XVII ст. у колегії “40-а мужів” (р. 120). У шостому розділі допущено технічний недогляд: нумерація виносок у тексті продовжена з попереднього розділу, а під рядком нумерація була розпочата. У списку джерел, переглянутому Василем Кметем, вписано справи з третього опису 52 фонду Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (р. 270), хоч насправді такий опис давно не існує.

***

Найцікавіший з погляду новизни поглядів та залучення нової літератури й джерел перший розділ книги, багато інформативний щодо найактивнішого періоду в діяльності Львівського братства та братського руху загалом. Ярослав Ісаєвич залучає як нові невідомі загалу дослідників факти (наприклад, про надання константинопольським патріархом статусу ставропігії грецькій православній церкві св. Георгія у Венеція у 1578 р., що могло бути зразком для наслідування для львів'ян у 1586 р.), так й інтерпретує залучені давно в науковий обіг документи. Відоме підтвердження у 1592 р. прав Львівського та Віленського братств королем Сигизмундом III свідчило на перший погляд про відсутність планів унії у правлячій верхівки. Однак документи з королівської канцелярії могли виходити і без відома короля, вони могли бути отримані через двірських урядників часом за подарунки (р. 27).

Більшість істориків (Михайло Грушевський, Олександр Лотоцький та ін.) визнають, що ставропігійський статус братств спричинив крен до унії єпископату. Ярослав Ісаєвич вважає це тільки приводом, а не причиною прийняття унії. Адже тоді важко буде витлумачити той факт, що найбільший противник братств Гедеон Балабан залишився вірним православ'ю (р. 28).

Автор розглядає ситуацію на сусідніх з українськими землями Речі Посполитої територіях Буковини та Закарпаття, де також панувала Православна церква, але братський рух був фактично відсутній, тільки окремі братства були засновані вихідцями

з Львівської єпархії. На думку вченого, тут діяли два фактори: слабкість західних культурних впливів та відсутність ескалації релігійної конфронтації, яка була присутня на річпосполитських теренах (р. 36). Щодо першого аргументу, то він додатково виявляє саме західне коріння братської організації. Братства та близькі до них цехові організації поширилися на Східній Україні у XVII-XVIII ст., деякі відомі навіть на теренах Слобожанщини, яка не входила до складу Речі Посполитої. Однак тільки деякі з них мали писаний статут. Особливістю цих теренів було те, що опікою над школою та шпиталем, навіть вибором священика займалася вся громада, а не братство (р. 38).

Автор переглянув підходи, вжиті під впливом партійної цензури у виданні 1966 р., де йшлося про українсько-російські культурні та релігійні зв'язки (р. 84-86, 137-139). Вчений по-іншому поставив акценти, роблячи наголос на культурних особливостях обох народів, адже "російська культура в кінці XVI ст. суттєво диференційована східним християнством у специфічно пост-візантійській версії, тоді як українська та білоруська культура почала рано розвиватися під впливом західного та східного християнських світів" (с. 79). Ярослав Ісаєвич вступає в дискусію з відомим італійським славістом та літературознавцем Рікардо Піккіо, котрий висунув цікаву концепцію культурного розвитку східного та південно-західного слов'янства, об'єднавши їх умовною назвою "Slavia Orthodoxa". Український дослідник коментує це таким чином, що не всі православні були слов'янами, наприклад румуни, а також не всі були православними, ті ж українські та білоруські греко-католики (р. 81-82).

Підсумовують книгу розлогі висновки Автора, де братський рух поданий у широкому культурному контексті розвитку всього регіону Центрально-Східної Європи. Братства – це феномен, який дозволяє краще зрозуміти місце ранньомодерної України між західним та східним християнством. Організаційна структура братств мала багато спільного в західних релігійних спільнотах, тоді як активність українських та білоруських братств визначалася місцевими умовами, а не іноземними впливами (р. 256).

Братства були в zenіті культурної та політичної активності в період критичних змін в Україні, що було загальним правилом для подібних спільнот у європейському вимірі. Занепад братського руху у XVIII ст. також пояснювався загальноєвропейською ситуацією, пов'язаною з секуляризацією культури та публічного життя (р. 267-268).

Серед лідерів братського руху були надзвичайно активні та самодостатні постаті, як Юрій та Іван Рогатинці, Іван Красовський та ін. Ярослав Ісаєвич вважає їх не стільки ремісниками та купцями, як визначними політиками, письменниками, засновниками шкіл, діяльність яких ментально пов'язується з Ренесансом (р. 268).

У завершальній тезі монографії дослідник вибудовує цікаву аналогію: і наступні епохи національно-культурного відродження в українській історії розпочиналися в середовищі інтелектуальної еліти – у другій половині XIX ст., у 20-х та 90-х роках XX ст., отримували велику підтримку в населення на початках, але пізніше ця підтримка спадала, без огляду на відмінні соціальні бази підтримки та політичні обставини (р. 269). На маргінезі зазначу, хотілося б мати в українській національній історії менше перепадів (злетів та падінь, відроджень та занепадів), які досліджують та коментують по-різному історики, а сталого культурного розвитку без огляду на жодні політичні обставини. Це сприятливе творче середовище здатні створити навіть без підтримки держави різні самоврядні організації та спільноти, які беруть свій початок у тому числі і в братствах ранньомодерного періоду. Знання про братства як провісників громадянського суспільства на наших теренах Ярослав Ісаєвич й узагальнив у рецензованій монографії.

¹ Про видавничу діяльність в Україні загалом Автор вичерпно пише в останній монографії: Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002.

² Fagg J.R. *Artisans in Europe: 1300-1914*. – Cambridge, 2000. – P. 1-2.

³ Нещодавно у Москві запрацював сайт “Религиозные объединения мирян на украинско-белорусских землях в XVI-XVIII веках” (www.bractwo.nagod.ru), де можна знайти вибрану базу даних, бібліографію, окремі публікації з історії братського руху. Проте розбудова цього сайту ще триває.

⁴ Хоч автор у титулі книжки згадав тільки про братства в Україні, проте історія української та білоруської культури, релігійної свідомості розвивалася у XVI – першій половині XVII ст. на спільному просторі Київської митрополії, в одному дискурсі “руської” культури, що тільки з появою нових кордонів по Люблінській унії та з Хмельниччиною почав роздвоюватися на два окремих національних складники. Тому дослідник у монографії залучає джерельний матеріал також з історії білоруських земель та Вільнюса (Вільно), що в ранньомодерний час був важливим центром для білоруських міщан та шляхти (р. 19).

⁵ Див.: Фефелова О.А. *Православные братства на восточнославянских территориях Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половине XVII веков*: Автореф. дис. канд. ист. наук. / Томский гос. ун-т. – Томск, 2001; Лукашова С. *Мирыне и церковь: религиозные братства киевской митрополии в конце XVI века*. – М., 2006; Lorens B. *Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII-XVIII wieku*. – Rzeszów, 2005.

⁶ Капраль М. Чи існувало Львівське Успенське братство перед 1586 роком ? // *Успенське братство та його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення наукової конференції 4-5 квітня 1996 року*. – Львів, 1996. – С. 8-12; Він же. *Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини)*. – Львів, 2003.

Мирон КАПРАЛЬ

Kolbuszewska Jołanta.
Mutacja modernistyczna w historiografii polskiej
(przełom XIX i XX wieku). – Łódź: Ibidem, 2005. – 253 s.

Однією з найбільш обговорюваних проблем дослідження європейської історіографії є відстеження та адекватна характеристика тих змін, які відбувалися в історичній науці на зламі XIX-XX століть під впливом загальних модернізаційних змін у культурі та світосприйнятті. Тривалий час дослідників цікавить, яким чином і під впливом яких конкретних факторів класичні позитивістські уявлення поступалися місцем історіографічним моделям доби модерну. При цьому слушно зауважується, що попри загальноєвропейську тенденцію подолання позитивістських канонів в історіографії, цей процес мав помітні національні відмінності як у темпах і напрямках, так і виявах. При обговоренні цієї проблеми в українській історіографії довгий час панувала (а нерідко і зараз відтворюється) модель поступової зміни народницької концепції державницьким поглядом на ключові моменти нашої історії. Таке розуміння трансформації історіографічних парадигм акцентувало, передусім, історіософсько-аксіологічні моменти, залишаючи цілком поза увагою зміни методологічного характеру. Це ускладнювало як розуміння загальної логіки становлення та генези модерної української історичної науки, так і залучення вітчизняного історіографічного досвіду до загальноєвропейського контексту. Перші спроби вийти за межі класичної дихотомії

“народництво-державництво” продемонстрували цікаві знахідки методологічного характеру, що наблизили артикуляцію проблеми модернізаційних змін у вітчизняній Клію до рівня загальноєвропейської дискусії¹. Наприклад, у своєму дослідженні, присвяченому еволюції методологічних поглядів М.Грушевського наприкінці XIX – на початку XX ст., котра відбувалася під впливом західноєвропейських дискусій, ми означили епістемологічну концепцію видатного вченого як “змодернізований позитивізм”². Безперечно, це лише один із багатьох прикладів спроби розпочати обговорення цього важливого питання.

Рецензована монографія представляє один із поглядів на зазначену проблему на прикладі польської історичної науки зламу XIX-XX ст. Те, що у досліджуваній період польська та українська наука розвивалися в тісному контакті, а у межах Австро-Угорської імперії навіть у межах одного інтелектуального простору, змушує українських дослідників з особливою цікавістю поставитися до праці Йоланти Кольбушевської. Попри цей факт, увага до її монографії стимулюється також пошуком адекватної моделі інтерпретації модернізаційних змін в українській історіографії зламу XIX-XX ст. Запропонована авторкою модель, як ми спробуємо далі показати, цілком придатна для адаптації на ґрунті вітчизняної гуманітаристики.

У вступі авторка окреслює декілька важливих теоретичних проблем, котрі мають актуальне звучання для дослідників української історичної науки. Вона коротко характеризує інтелектуальний клімат епохи *fin de siècle* та його вплив на зміни у науковому пізнанні загалом та історичному зокрема. В такому широкому контексті дослідниця визначає мету своєї праці як спробу нового погляду на процеси, що відбувалися в польській історичній науці наприкінці XIX – на початку XX ст. В поле її зацікавлення входять як властиво теоретико-методологічні проблеми, так і дискусії, пов’язані з різноманітними способами вивчення та презентації польського минулого дослідниками тієї доби. Проте, ключовий елемент дослідницької уваги авторки становлять роздуми над адекватністю застосування усталеної у польському наукознавстві другої половини XX ст. категорії “антипозитивістичний злам” щодо процесів у польській історичній науці кінця XIX – початку XX ст. Названа категорія, як слушно вказує Й.Кольбушевська, була запозичена та перенесена на ґрунт польської історіографії з літературознавства. Вона покликана була упорядкувати та узагальнити ті перетворення, котрі відбулися у польській історіографії як відповідь на кризу, що охопила її наприкінці XIX ст. Категорія “антипозитивістичний злам” запропонована та докладно осмислена на ґрунті польської історичної науки та методології історії Єжи Топольським. Та якщо представники літературознавства у своїй більшості визнають рацію функціонування категорії “антипозитивістичний злам”, то в середовищі представників інших гуманітарних дисциплін, передусім філософії та історіографії, тривалий час точаться дискусії стосовно пошуку адекватної моделі інтерпретації модернізаційних змін на зламі XIX-XX ст. та їхнього дефінітивного визначення. Авторка намагається у своїй книзі довести, що для характеристики процесів у польській історіографії того часу запропонована Є.Топольським категорія не відображає їхньої специфіки. Вже сам термін “злам”, який застосовується до теоретико-методологічних змін, що відбувалися в історіографії наприкінці XIX ст., виглядає для авторки надмірним спрощенням, адже не можна навести жодного прикладу радикального зламу чи занепаду панівних тоді канонів та способів історіописання. Західна література також не оперує таким терміном – у ній поширеними є уявлення про “теоретичний зворот”, “філософську переорієнтацію історії” або розпочаті в історіографії кінця XIX

століття активні методологічні дискусії. Зміни, які зазнавала історична наука, слушно вказує Й.Кольбушевська, ніколи не мали різкого характеру. Багатоманітність процесу перетворень, численність виникаючих пропозицій, інспірації та концепції перехідного характеру повинні, на думку авторки, схилити дослідників до уникнення однозначних висновків. Зрештою, категорія антипозитивістичного зламу була не єдиною спробою узагальнити згадані зміни. Їх також намагалися означувати іншими літературознавчими категоріями – неоромантизму та модернізму. Але ці пропозиції, як і попередня, грішили певною механічністю й однобічністю, не враховуючи характерну для будь-якої зламної епохи різноманітність напрямків і тенденцій.

Авторка рецензованої монографії не зупинилася лише на критиці усталених підходів до проблеми переорієнтації польської історичної науки на зламі XIX-XX ст., але й запропонувала власний погляд, котрий, на її переконання, дозволяє подолати вказані вище невідповідності. Виходячи з переконання, що трансформація, котра відбувалася в історичній науці на зламі XIX-XX ст. не мала характеру зламу, а була розтягнутим у часі процесом, дослідниця доходить висновку, що більш адекватно в цьому випадку буде говорити про модерністичну мутацію. Тут вона зазначає, що апелює не стільки до поняття модернізму, скільки до терміну модернізації. Загалом можна погодитись, що запропонована категорія модерністичної мутації більш адекватно описує названі перетворення – сигналізує відхилення від усталених стандартів історіописання, містить у собі численні пропозиції їх модернізації та передбачає різну темпоральність цього процесу. Вона є більш місткою, не виключає жодної з нових пропозицій, а також презентує значно вищий рівень операціональності. Запропонована категорія є більш універсальною – може бути застосована як до опису явищ у польській, так і в західноєвропейській історіографії. Визнаючи слушність такого погляду, його більшої придатності для опису трансформаційних процесів в історичній думці зламу століть, зауважимо, що безперечна перевага змістового наповнення терміну модернізація – його широта та місткість, є водночас і недоліком – адже цим терміном можна позначити більшість поступових еволюційних змін, що відбувалися в пізнанні історичної картини світу від самого часу виникнення історії як наукової дисципліни. Тому очевидною є потреба подальших термінологічних пошуків і дискусій у цьому напрямку.

Слід відзначити, що у своєму намаганні переглянути усталену концепцію авторка не є цілком оригінальною. Одна із перших спроб запровадити категорію модерністичної мутації до літератури предмету належить Анджею Феліксу Грабському. Проте, в жодній зі своїх праць цей видатний учений не розглянув докладно можливостей категорії, звернувши лише увагу дослідників на її придатність певним чином узагальнити зміни в польській історіографії наприкінці XIX – на початку XX ст. Виходячи із загальних інтенцій А.Ф.Грабського, дослідниця наводить у монографії власний, багато в чому відмінний від попередників, погляд на польську історичну думку зламу століть крізь призму застосування категорії модерністичної мутації.

У своїй книзі авторка виокремлює дві фази польської модерністичної мутації, що припадають на 1890-1918 роки. Перша з них була розпочата активною діяльністю представників наймолодшого покоління польських істориків та охоплювала 1890-1905 роки. В другій фазі (1905-1918) дослідниця виокремлює два періоди. Перший охоплює 1905-1910 роки та характеризується частковим продовженням методологічних дискусій, властивих для першої фази, із одночасним зауваженням нових джерел теоретичної інспірації. Другий період, котрий розпочинається в 1910 р. своєрідним “наступом оптимізму”, завершується в 1918 р. зі здобуттям Польщею незалежності. Зрозуміло,

що в окремих випадках, намагаючись показати генезу тих чи інших історіографічних явищ, авторка сягає більш раннього періоду. Фактично, в полі її уваги знаходиться польська історіографія від другої половини XIX ст. Так само для демонстрації подальшої еволюції історіографічних новацій, запропонованих на початку XX ст., Й.Кольбушевська нерідко звертається до проблематики міжвоєнної історичної науки.

Джерельною базою монографії є не лише праці польських істориків другої половини XIX – першої третини XX ст., але й твори філософів, соціологів, публіцистів, в котрих обговорювався актуальний стан польської історіографії та пропонувалися шляхи її модернізації. Серед істориків, авторка більшою мірою сконцентрувалася на творчому доробку представників так званого середнього (Шимон Аскеназі, Ян Кароль Кохановський, Станіслав Кшижановський, Кароль Потканьський та ін.) та особливо молодшого (Францішек Буяк, Марцелі Хандельсман, Владислав Конопчинський, Мар'ян Кукель, Станіслав Кутшеба та ін.) покоління, в чиїх працях найбільш яскраво простежуються особливості модерністичної мутації на ґрунті польської історіографії.

Запропоновану робочу гіпотезу Й.Кольбушевська докладно розглядає у трьох розділах книги. У першому авторка змальовує загальний історіографічний контекст проблеми, характеризуючи головні історичні концепції, котрі функціонували у західноєвропейській історіографічній думці другої половини XIX ст. Її увага концентрується на двох головних тогочасних моделях – німецькому історизмі та позитивізмі. Авторка простежує ті зміни, які зазнавали зазначені моделі, відстежує кризові явища, що накопичувалися в них протягом зазначеного часу. Наслідком цих кризових ситуацій був пошук нових теоретико-методологічних і проблемних обріїв. Розкриваючи ці пошуки, дослідниця особливо докладно зупиняється на концепціях таких мислителів, як Вільгельм Дільтей, Фрідріх Ніцше, Георг Зіммель, Вільгельм Вінде́льбанд, Генріх Ріккерт та Бенедетто Кроче. Найбільше уваги, з огляду на здобутий розголос у тогочасній європейській та польській історичній думці, присвячено “культурно-історичному” методу Карла Лампрехта, а також новаціям у галузі нових на той час субдисциплін – історії господарства та історії культури. Підводячи підсумки дослідженню провідних процесів у західноєвропейській історичній думці другої половини XIX – початку XX ст., Й.Кольбушевська відзначає, що зауважені трансформації не мали характеру зламу, але були розтягнутим у часі процесом, який більш доречно було б назвати мутацією. Дослідниця вказує, що категорія мутації сигналізує про поступові зміни і відхилення від усталених стандартів дослідження історії та містить у собі різну їх темпоральність. Враховуючи фінальний ефект цієї мутації, що мала наслідком вдосконалення й оновлення дослідницької техніки, розширення джерельної бази та дослідницьких обріїв, а також становлення і розвиток нових субдисциплін історії, Й.Кольбушевська справедливо називає її модерністичною.

Попри загальну вправність авторки у змалюванні провідних течій європейської історичної думки перший розділ, на наше переконання, є дещо оглядовим та схематичним, що дисонує із загальним вузькоспеціальним наповненням праці. Його зміст без жодних втрат цілковито можна було інтегрувати до наступних частин монографії. Це зауваження виглядає також слушним тому, що Й.Кольбушевська у другому та третьому розділах постійно сягає до європейського контексту вивчення проблеми, так чи інакше повертаючись до сказаного у першій частині праці.

Другий розділ присвячено особливостям протікання першої фази модерністичної мутації. Простежуючи її генезу, авторка справедливо сягає початку 60-х років XIX ст., коли розпочалися активні процеси професіоналізації у польській історичній науці,

пов'язані як з інституційно-організаційними змінами, так і з перетвореннями теоретико-методологічного характеру. У розділі робиться слушний висновок, що процес професіоналізації, котрий був неминучим явищем, став підставою для подальших змін у способі пізнання й інтерпретації історичної картини світу. Далі авторка майстерно простежує, яким чином європейські історіографічні новації потрапляли на польський ґрунт, як вони переломлювалися у свідомості польських істориків, якою була їх подальша доля. Тут авторка надзвичайно цікаво оповідає про перебіг польської лампрехтіади, дискусії навколо концепції Карла Бюхера та представників так званої молодшої історичної школи в економіці. Названі дискусії та суперечки, котрі отримали в літературі назву “Бунт Молодих”, методологічні суперечки на III З'їзді польських істориків у Кракові, а також численні тогочасні декларації про необхідність пошуку нових шляхів дослідження минулого – припали на 1890-1905 роки. В межах характеристики першої фази польської модерністичної мутації, авторка розглянула також провідні напрямки тогочасної польської історіографії крізь призму аналізу праць їхніх представників. Не оминула вона й творів найбільш знаних філософів і соціологів (наприклад, Л.Гумпловича, Л.Кшивіцького, С.Павліцкого), котрі розробляли різноманітні аспекти історичного пізнання.

В третьому розділі авторська увага сконцентрована на тих перетвореннях у польській історичній науці, що відбувалися під впливом французької та італійської методологічної думки. Дослідниця демонструє, як теоретико-методологічні новації вплинули на розширення хронологічних і проблемних обріїв тогочасної польської історіографії. У розділі вдало змальовано процес виникнення та інституціалізації нових напрямків історичного пошуку, перетворення їх на самостійні дисципліни. Тут особливу увагу Й.Кольбушевська звертає на історію права, історію господарства, історію культури та військову історію. Дослідниця слушно вказує, що повне унезалежнення цих дисциплін, як науково-організаційне, так і теоретико-методологічне, є своєрідним свідченням завершення модернізаційних змін у тогочасній історичній науці. Названі процеси, таким чином, становлять зміст другої фази модерністичної мутації, котра відбувалася в 1905-1918 роках. У межах виокремлених у ній періодів, авторка докладно зупинилася на теоретико-методологічній рефлексії та науковому доробку найвизначніших істориків та мислителів того часу. Особлива її увага сконцентрована на генезі та становленні “оптимістичного” та “афірмативно-апологетичного” напрямків у тогочасній польській історичній науці. Розділ закінчується розглядом “постулатів на майбутнє” – своєрідних очікувань польських істориків, пов'язаних із наслідками модернізаційних змін та їхніми проявами в історичній науці міжвоєнного двадцятиліття.

У висновках Й.Кольбушевська, у розрізі цілої теми, підводить підсумки дослідження. В узагальнюючому плані, вона стверджує, що польська модерністична мутація, з одного боку, була закорінена у перетвореннях, які відбувалися в європейській історичній науці зламу століть, з іншого – багато з її елементів мали оригінальний, суто польський характер. Серед останніх слушно називається “наступ оптимізму”, що своїм апогеєм мав “апологетичний напрямок”. Ці явища були зумовлені специфічною, порівняно із європейськими країнами, польською суспільно-політичною ситуацією напередодні та в часи Першої світової війни. Авторка називає основні риси прояву модерністичної мутації в польській науці зламу століть, вказує на більшу операціональність цієї категорії для розуміння історіографічних процесів в європейській культурі тієї доби. У той же час, дослідниця закликає не ставити крапку у пошуку більш адекватних моделей

інтерпретації перехідних періодів в історичній науці, слушно вказуючи на подальші перспективи у розробці цієї цікавої проблеми.

Загалом рецензована монографія справляє надзвичайно добре враження як в аспекті методологічному – чітким визначенням термінологічних і концептуальних засад, так і щодо практики дослідження – широти охоплених проблем і кола зауважених джерел та літератури. Також слід відзначити розлогу бібліографію до книги, де наведено не лише докладну літературу стосовно досліджуваної тематики, але й загалом важливіші опрацювання історіографічної проблематики, що стосується зламу XIX-XX ст. Це уможливило зацікавленому читачеві ознайомлення з контекстом порушених у книзі питань.

Рецензована монографія є цікавою для українського читача не лише своєю пізнавальною цінністю і новим поглядом на історію польської історичної науки зламу XIX-XX ст. У ній ми знаходимо як досвід нового погляду на, здавалось би, усталені у науці погляди, так і корисний, вповні придатний для опанування методологічний і концептуальний зразок студій над вітчизняною історіографією кінця XIX – початку XX ст.

¹ Див. напр.: Зашкільняк Л. Історична спадщина М.Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку XX ст. // Вісник Львівського університету. – Львів, 1997. – Серія історична. – Вип. 32. – С. 110-119; Стельмах С. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К., 1997; Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – К., Черкаси, 2000; Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К; Черкаси, 2001; Тельвак Вікторія. Михайло Грушевський contra В'ячеслав Липинський (до питання про соціальну функцію історії) // В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження). – Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 199-209.

² Тельвак Віталій. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX-початок XX століття). Монографія. – Нью-Йорк-Дрогобич, 2002. – С. 175.

Віталій ТЕЛЬВАК

НОВА ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ. **Kondracki Tadeusz. Polskie Towarzystwo Historyczne w latach 1918-1939. – Toruń: Grado, 2006. – 417s.**

Польська історична наука збагатилася поважним дослідженням, присвяченим міжвоєнній добі існування найбільш авторитетної національної організації істориків, осідком котрої від часу створення у 1886 р. і до початку Другої світової війни був Львів. Львівське Історичне товариство в польському історіографічному процесі того часу займало ключове місце, маючи широке коло співпрацівників і шанувальників як у різних регіонах держави, так і в багатьох європейських країнах, а також потужний у кількісному та науковому плані осередок у Кракові (Краківське коло). Трибуною Товариства був його друкований орган “Квартальник історичний” (далі – “КІ”), що невдовзі перетворився на рупор всієї польської гуманістики. Особливе значення

праці Т.Кондрацького полягає в тому, що він актуалізував надзвичайно важливу дослідницьку проблему, не зауважену попередниками, – якою мірою львівське Історичне товариство виявилось в стані відповісти на тогочасну потребу реорганізації інституційного кістяка польської науки та чи було в стані реалізувати задекларовані в Статуті наміри інтеграції представників історіографічного середовища зі всіх польських земель. Разом із тим, традиційно особлива увага членів Історичного товариства, передусім його львівського грона, була прикута до проблем минулого південно-східних земель Другої Речі Посполитої, що, врешті, було задекларовано у статуті організації¹. Остання обставина робить дослідження польського історіографа винятково цікавим і для українського читача.

Презентована праця Тадеуша Кондрацького – ювілейне видання з нагоди 120-ти ліття постанови Історичного товариства у Львові – є скороченою версією дисертаційного дослідження, захищеного у варшавському Інституті Історії ПАН у 1989 р.² Праця має чітку архітектуру. Передують основному тексту розлогі вступ, у якому автор змальовує початки постанови львівського Історичного товариства на тлі загальнонаукової та політичної ситуації розділених між трьома державами польських земель. Він також подає характеристику основних переломних моментів існування Товариства від його постанови і до здобуття Польщею незалежності.

У двох перших розділах автор у хронологічному ключі відтворює складний і суперечливий шлях перетворення регіонального Історичного товариства у загальнонаціональну організацію (що юридично було оформлено 1925 р.) та досліджує особливості його функціонування у новому, офіційному статусі під назвою Польське Історичне Товариство (далі – ПІТ). Саме цей факт трансформації Товариства Т.Кондрацький приймає за висхідний пункт періодизації його історії, подаючи її у двох розділах – “У відродженій Речі Посполитій (Історичне товариство у 1918-1925 роках)” та “Організація та функціонування Товариства у 1925-1939 роках”.

Відновлення незалежності Польщі відкрило перед Львівським історичним товариством нові перспективи. Обмежена у можливостях розвитку політичними обставинами попереднього періоду регіональна організація з головною садибою у Львові та єдиним науковим осередком у Кракові, за невеликий часовий відтинок переросла у загальнопольську організацію з розгалуженою структурою. Саме у цьому контексті даний окрес і є особливо цікавим. Демонструючи чудове відчуття колориту тієї епохи, Т.Кондрацький знайомить нас із атмосферою, яка панувала у Львові тих років. Автор ретельно висвітлює проблеми, найбільш гострими з яких були питання фінансів та наукової міграції, що з ними Товариство увійшло у новий період своєї діяльності. Наслідком цих проблем стало різке скорочення видавничих проєктів Товариства – реально продовжувалась робота лише над виданням його головного дітища. І саме видання “КІ”, як найпоказовіша ділянка праці, викликала найбільше застережень до роботи чільників редакції та всієї організації з боку членів Краківського осередку Товариства. Автор докладно фіксує та аналізує всі полеміки та суперечки, що виникали всередині організації і ретельно досліджує їх природу, адже саме у процесі їх полагодження формувалось нове обличчя Товариства. Багато уваги Т.Кондрацький приділяє конференції Наукових товариств у Варшаві 1920 р., де вперше почали обговорюватись моделі реорганізації національної науки Польщі і рішення якої, хоч і не були реалізовані одразу, стали програмовими. Саме у цих конференційних дискусіях було вирішено, що основою загальнонаціональної організації істориків повинно стати львівське Товариство, яке, фактично, уже давно переросло формат власної регіональності і об’єднувало навколо себе дослідників

старовини з різних земель Польщі та поза її межами. Прикметним стало те, що попри гострі протистояння львівських та краківських істориків, саме останні забезпечили на конференції потужне лобі на підтримку створення загальнонаціональної організації на базі львівського Товариства зі збереженням його садиби у столиці Галичини.

Через обставини війни реалізація цих проєктів розпочалася лише за кілька років і пов'язувалась, найперше, з іменем С.Закшевського, який змінив на посаді голови Товариства Л.Фінкеля. С.Закшевському вдалося вивести організацію з кризи, спричиненої обставинами війни – подолати економічні негаразди та “переманити” на роботу до Львова таких знаних дослідників як Я.Птасьнік та Ф. Буяк. Я.Птасьнік очолив редакцію “КІ”, а Ф.Буяк у тридцятих роках був головою всього Товариства. Таким чином, підсумовує автор, результатом тієї діяльності, що її розгорнув на посаді голови львівського Історичного товариства С.Закшевський, стало створення у 1925 р. у Львові Польського Історичного Товариства.

У наступному розділі Т.Кондрацький, висвітлюючи питання організації та функціонування ПІТ у другій половині двадцятих та в тридцятих роках ХХ ст., значну увагу приділяє, найперше, питанням змін Статуту організації, що відбувались протягом усієї історії її існування. Крізь призму модифікацій цілей Товариства, автор здійснює аналіз засобів їх реалізації, правових обов'язків та специфіки управлінської структури. Особливо вдалим ілюстративним матеріалом до цього розділу стала таблиця змін, які відбулись у тексті основного документу Товариства у 1929 р., порівняно з його попередньою редакцією. Схвальної оцінки заслуговує те, що автор не лише демонструє процес трансформації Статуту, але й прагне розібратись у мотивах діяльності його творців, що крились у площині змагання за першість між львівським, краківським та варшавським науковими осередками у часи Другої Речі Посполитої.

Окрім цього, Т.Кондрацький зупиняється і на питаннях характеристики міжвоєнного періоду існування Товариства, представленої крізь призму аналізу діяльності його чільників. Зокрема, він досліджує особливості стилю керування та організаційних ініціатив С.Закшевського (1923-1931 рр., 1934-1936 рр.), Ф. Буяка (1932-1934 рр., 1936-1937 рр.) та Л.Колянковського (від 1937 р.).

У розділі про діяльність Головного Правління ПІТ (1925-1939 рр.) Т.Кондрацький вивчає проблеми реалізації таких основних проєктів організації, як видання “КІ”, організація з'їздів польських істориків, робота над створенням Біографічного словника істориків Польщі та перевидання “Бібліографії польської історії” Л.Фінкеля.

Що стосується видання часопису, як основної ділянки праці Товариства, то автор значну увагу приділив особливостям редакційної політики Я.Птасьніка, під керівництвом якого часопис вдалося вивести із затяжної кризи початку двадцятих років. Дослідник також провів ретельний аналіз структурних змін, які відбувались у “КІ” того часу в зв'язку із перетворенням його на офіційного речника польської історіографії. Т.Кондрацький детально висвітлив обставини ескалації конфліктів навколо часопису середини 30-х років ХХ ст.: справжньої “битви за “Квартальник”, яка розгорілась у 1934 р. та боротьби за його “делеополізацію” (зменшення частки львівських співпрацівників часопису) наступних років.

Одним із головних завдань Товариства від 1890 р. була організація з'їздів польських істориків. Аналізуючи тематику цих заходів, Т.Кондрацький розвиває тезу про балансування офіційної польської історіографії міжвоєнного двадцятиліття на лінії “Схід – Захід”. Якщо у 20-ті роки переважав “західний” вектор досліджень – з'їзд 1925 р. скликали у Познані, то у 30-х роках шальки терезів схилились до активізації

провадження досліджень “східного” напрямку: з’їзд у Варшаві 1930 р. було присвячено п’ятисотлітнім роковинам смерті Вітовта, з’їзд 1935 р. відбувся у Вільно, а з’їзд 1940 р. планувалося провести у Львові.

Провадження часопису та організацію загальнонаціональних з’їздів дослідників старовини можна віднести до найуспішніших ділянок діяльності Товариства означеного періоду. Але не все Головному Правлінню ПІТ вдавалося настільки блискуче. У числі невдач були й ініціатива львівського грона керівників Товариства видання Біографічного словника, і робота над проектом перевидання “Бібліографії польської історії” Л.Фінкеля. Так, гостра дискусія львівських, краківських та варшавських дослідників старовини довкола питання про склад редакційного комітету Словника яскраво виявила те, якими доволі гострими були протиріччя у ПІТ – як наукові, так і особистісні та, навіть, політичні. У результаті цього протистояння справу підготовки Словника, ініційовану львівським осередком ПІТ, було вирішено доручити працівникам краківської Академії.

Що стосується іншого видавничого проекту львівського грона ПІТ –перевидання “Бібліографії польської історії” Л.Фінкеля (1891-1906 рр.), то він також супроводжувався гострими дискусіями та, навіть, суперечками й непорозуміннями. У 1928 р. ПІТ викупило у Л.Фінкеля права на перевидання його монументальної тритомної праці, яка містила інформацію про майже двадцять п’ять тисяч досліджень з історії Польщі, виданих у період з 1815 по 1900 рр. Роботу над корегуванням тексту та внесенням додаткової інформації провадив К.Малещинський. Його праця, що просувалася дуже повільно, викликала масу застережень і гострої критики, як з боку колег-львів’ян, так і дослідників інших осередків ПІТ. Спробою врятувати ситуацію стало створення у 1931 р. Бібліографічного Комітету, який мав контролювати цю роботу. Проте, це не активізувало процесу – перші томи з’явилися на світ зі значним запізненням – лише у 1935 р. Як слушно вважає автор, це була найбільша науково-організаційна поразка ПІТ міжвоєнної доби – робота, що тривала більше 11 років (пов’язана із суттєвими матеріальними витратами та застосуванням значних інтелектуальних ресурсів), так і не закінчилася до початку Другої світової війни. Т.Кондрацький вважає, що якби від початку автори орієнтувались не на працю однієї людини, а пішли шляхом розподілу завдань та уніфікації критеріїв класифікації матеріалів, ефект був би зовсім іншим.

Два заключні розділи праці Т.Кондрацького присвячено питанням внутрішньої та зовнішньої науково-організаційної діяльності ПІТ. У зв’язку із трансформацією львівського Історичного товариства у загальнонаціональну організацію у 1925 р. розпочалась його структурна реорганізація, яка мала кілька активних фаз. Перша фаза знаменувалась утворенням у 1925 р., окрім осередків у Львові та Кракові, відділів у Варшаві, Познані та Вільно. Їх основними завданнями стало регулярне провадження наукових засідань, дидактична та видавнича діяльність, здійснення регіональних досліджень. У другу фазу, що тривала протягом 1927-1929 рр. і була пов’язана зі зростанням чисельного складу організації, було утворено ще десяток осередків під егідою Товариства. Третьою фазою було планове, за ініціативою тодішнього чільника ПІТ Ф. Буяка, розширення організації з ціллю рівномірного охоплення усіх території Другої Речі Посполитої. Таке активне збільшення регіональних представництв провокувало у їх діяльності і низку проблем, найбільш гострою з яких у тридцяті роки була проблема забезпечення відповідного наукового рівня провінційних осередків.

Зі створенням національної організаційної мережі історичної науки перед польськими вченими постала проблема її інтеграції до європейських наукових структур.

Реорганізація ПІТ дозволила статутно оформити і сформувати на рівні уряду Другої Речі Посполитої власний представницький орган польської історичної науки у міжнародних наукових організаціях, який очолив М.Гандельсман. Активно працювали у різних міжнародних наукових інституціях також Б.Дембінський, О.Галецький, Т.Мантойффель, С.Кутшеба. Першим серйозним випробовуванням польських істориків на світовій арені став Міжнародний конгрес 1923 р. у Брюсселі. Успішною була участь польських істориків у Міжнародному конгресі в Осло (1928 р.). Визнанням вагомості внеску польських істориків у доробок світової наукової спільноти стало проведення наступного з'їзду 1933 р. у Варшаві. Т.Кондрацький на сторінках своєї праці детально аналізує роботу ПІТ у сфері налагодження міжнародних наукових контактів. Окрім представлення участі ПІТ у світових історичних конгресах, автор окремо зупиняється на проблемах наукових контактів польських істориків з британськими, угорськими, прибалтійськими та німецькими дослідниками старовини. У цьому контексті слід зауважити, що автор, на жаль, зігнував проблеми польсько-українських наукових взаємин, які саме у міжвоєнну добу вийшли на якісно новий рівень розуміння низки аспектів багатоміжової спільної історії.

Окрім запропонованої автором тексту реконструкції минулого ПІТ міжвоєнної доби, враховуючи масштаби поданої інформації, видається доцільним окремо зупинитись і на характеристиці джерельних підстав праці. Оскільки архіви ПІТ двічі зазнавали руйнівного впливу війни, вони мають доволі фрагментарний характер та розпорошені по архівних установах різних держав. Дана праця створювалася, головним чином, на матеріалах ПІТ, що зберігаються у Варшаві, Краківі, Вроцлаві та Познані. Автор використовував також протоколи засідань Товариства та кореспонденцію його чільників, матеріали які стосуються всепольських з'їздів істориків та міжнародних конгресів, документацію регіональних осередків та редакції часопису, численних особових фондів. Що стосується матеріалів львівських архівів, то Т.Кондрацький опрацював фонди Державного архіву Львівської області та Відділу рукописів НБ ім. В.Стефаника. Проте, з невідомих причин, ним не були використані матеріали фондів Товариства з Центрального державного історичного архіву у Львові та Відділу рукописів Наукової бібліотеки Львівського університету. У своїй роботі Т.Кондрацький використав також і значну кількість друкованих матеріалів, переважно, мемуарної літератури та історіографічних опрацювань, виданих аж до 2005 р. включно. Значно збагачують дослідження й численні таблиці, які прекрасно ілюструють динаміку змін, котрі відбувались у Товаристві міжвоєнної доби та доповнюють основний текст.

Підсумовуючи сказане вище, можемо з упевненістю стверджувати, що дослідження автором внутрішніх механізмів функціонування Товариства означеного періоду значно збагачує наші уявлення про внутрішні процеси, котрі відбувались в історіографічному середовищі часів Другої Речі Посполитої. Адже саме ПІТ, як за кількісним складом, так і за територіальною репрезентацією, було його найважливішою складовою частиною.

¹ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп.54. – № 1414. Statut Towarzystwa Historycznego. – Арк. 6-8. (документація з реєстрації статуту у різні роки).

² Kondracki Tadeusz. Polskie Towarzystwo Historyczne w latach 1918-1939. – Toruń, 2006. – S. 377.

Любомир Винар: Біобібліографічний покажчик (1948-2007) /
НАН України. ЛНБ ім. В.Стефаника, Українське Історичне
Товариство, Національний університет “Острозька Академія”;
Упоряд.: Н.Кошик, Л.Кужель; Автор вступ. ст.: А.Жуковський,
А.Атаманенко; Бібліогр. ред. Л.Ільницької; Відп. ред.: М.Романюк,
А.Атаманенко. – Львів; Острог; Париж; Нью-Йорк, 2007. – 576 с.,
портр., 68 с. іл.

Ім'я Любомира Винара не потребує жодного представлення в середовищі українознавців. Невтомний дослідник, незважаючи на свої видатні заслуги перед українською наукою, продовжує дивувати нас своїми творчими здобутками. Свідченням цього є рецензований “Біобібліографічний покажчик”, складений до 75-ліття вченого. Покажчик виданий бібліотекою ім. В.Стефаника Національної академії наук України, Українським Історичним Товариством та Національним університетом “Острозька академія”. При підготовці видання використано попередній “Біобібліографічний покажчик” за 1950-1997 роки, а також матеріали за 1998-2007 рр. (список друкованих праць вченого та літературу про його наукову та громадську діяльність), надіслані директором Інституту дослідження української діаспори Національного університету “Острозька академія” А.Атаманенко. Упорядниками цього об'ємного ошатно виданого бібліографічного видання є наукові працівники відділу бібліографії ЛНБ ім. В.Стефаника Н.Кошик, Л.Кужель, Л.Суц. Редакцію здійснили директор Бібліотеки М. Романюк та А.Атаманенко, бібліографічну редакцію – Л.Ільницька.

Видання відкриває “Слово до читача” директора ЛНБ професора М.Романюка та ґрунтовна передмова про життєвий та творчий шлях видатного історика, підготовлена А.Жуковським та А.Атаманенко. Академік А.Жуковський, як дізнаємося з нарису про Л.Винара, вже понад 55 років співпрацює з Ювілянтюм, їх поєднують дружні стосунки, обидва багато роблять для розвитку української історичної науки як в діаспорі, так і в Україні. Автори біографічного нарису відзначають великі досягнення Л.Винара на науковій ниві, непересічні заслуги в організації українського наукового життя та науково-видавничій діяльності. Адже вчений активно працював в численних українських громадських та наукових установах: очолював Конференцію Центральних Українських Академічних Професійних Товариств, яка об'єднувала головні професійні установи в Америці; був одним із засновників (1961), а згодом незмінним керівником Української Американської Асоціації Університетських Професорів; у 90-х роках – Головою Академічної Ради при Уряді Української Народної Республіки в Екзилі; членом Президії Української Національної Ради; очолює Світову Наукову Раду при Світовому Конгресі Українців. Від 1992 р. очолює Історичну секцію УВАН, у 1998 р. Л.Винара обрано віце-президентом УВАН і головою Видавничої комісії, довгий час учений очолює Комісію Етнічних дослідів. Окрему увагу в нарисі приділено діяльності історика в НТШ, участі в реалізації багатьох наукових проєктів, що мали не тільки наукове, але й важливе популяризаторське значення. У 70-х рр. Л.Винар був заступником голови Історично-Філософської секції НТШ в Америці. Та найбільшу частку свого життя вчений присвятив організаційній праці в Українському Історичному Товаристві, створеному за його ініціативою та завдяки його зусиллям, що підтримали видатні українські історики О.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко, Я.Пастернак. Від 1981 р. і по сьогодні Л.Винар очолює УІТ. Не можна не погодитись із твердженням авторів нарису

про те, що роль вченого у діяльності УІТ, яка протягом тривалого часу будувалася на засадах позапартійності, релігійної толерантності та науковості, заслуговує на окреме дослідження. Від перших років незалежності нашої держави проф. Л.Винар докладає багато зусиль до створення наукових осередків УІТ в Україні, зокрема в Києві, Львові, Острозі, Чернівцях, Одесі, Дрогобичі. Під керівництвом Л.Винара УІТ стало патроном музеїв М.Грушевського у Києві та Львові. Автори передмови відзначають активну роботу вченого в американських наукових установах та науково-дослідних осередках, зокрема, в Науковому Центрі дослідження етнічних публікацій і культурних установ США при Кентському Державному Університеті (від 1971 р.), де протягом багатьох років ювіляр редагував міжнародний науковий журнал "Ethnik Forum". Л.Винар був Президентом Американської Міжуніверситетської Ради Етнічних Студій в Огайо, яка координувала працю в цьому напрямі 27 університетів і коледжів, заступником Голови Асоціації для студій національностей (СРСР і Східна Європа), Головою Славистичної Секції Американської Бібліотекарської Асоціації.

Характеризуючи науково-дослідну працю вченого, автори передмови підкреслюють широкий діапазон наукової проблематики, котра цікавить ученого, сміливість у постановці дослідницьких проблем. У своїй науковій діяльності дослідник охоплює різноманітні наукові питання, проте в центрі його дослідницької уваги завжди залишається історія України в різні історичні періоди – від середньовічної доби до сьогодення. Відзначено особливий внесок історика у вивчення ранньої історії козаччини, української історіографії, грушевськознавства, історії українського наукового життя, а також наукові дослідження, присвячені українській спільноті в Америці та інші етнічні студії. Справедливо підкреслено його надзвичайно важливу роль у заснуванні грушевськознавства як галузі наукового знання – вчений є автором кількох широко відомих монографій, присвячених М.Грушевському, та укладачем першої англомовної бібліографії праць видатного українця. Автори також докладно інформують читача про видані в Україні праці Л.Винара. Відзначимо, що першою його книгою на Батьківщині була видана в Дрогобичі зусиллями Євгена Пшеничного збірка "Силуети епох" (1992). На сьогодні таких книг є вже декілька, а їх зацікавлене обговорення у фаховому середовищі свідчить про важливість цього напрямку діяльності Ювіляра. Загалом, науковий доробок вченого є доволі значним і, як слушно стверджують автори, ще потребує докладного опрацювання. Розглянуто також редакторську діяльність Л.Винара, особливо підкреслено його роль у заснуванні та розвитку журналу "Український історик", незмінним редактором якого він є. Цінним продовженням передмови є складена Ювіляром "Хронологія життя та діяльності Любомира Винара", яка зберігається в Архіві УІТ в Кенті. В ній зафіксовано найважливіші з погляду самого вченого події його життя.

Матеріал покажчика систематизовано у двох частинах: I. "Бібліографія друкованих праць Любомира Винара (1948-2007 рр.)"; II. "Бібліографія публікацій про Любомира Винара". Перша частина складається з двох розділів: 1. "Бібліографія бібліографії"; 2. "Окремі видання. Статті. Рецензії". До першого розділу включено бібліографічні роботи, в яких наукові публікації Л.Винара подані за певні періоди або за тематикою. Позиції у цьому розділі анотовані, до назв праць українською мовою подані їх переклади англійською.

Основний розділ першої частини покажчика – хронологічний перелік друкованих праць професора Любомира Винара від першої публікації 1948 р. до червня 2007 р.

Друковані праці цього розділу репрезентують науковий доробок ученого, його дослідницьку, видавничу, редакторську, бібліографічну, педагогічну та громадську діяльність.

У межах кожного року, залежно від наявності матеріалу, виділено такі рубрики: 1. “Книжки: оригінальні праці і видання за редакцією”; 2. “Статті. Енциклопедичні гасла. Бібліографія”; 3. “Рецензії”. У кожній рубриці праці розташовані за алфавітом назв, спочатку українською мовою, а після – англійською та іншими мовами. До кожної назви праці українською мовою долучено переклад англійською.

Всі рецензії на книжкові видання зібрані під бібліографічним описом книжки. Деякі окремі видання автора, зокрема збірки статей, документальних матеріалів, розписані за змістом. Гасла з “Енциклопедії українознавства” і “Encyclopedia of Ukraine” описані під загальною назвою енциклопедії за роками виходу окремих томів, але кожне гасло в межах загальної назви має окремий порядковий номер. При аналітичному описі матеріалів з періодичних видань місце видання журналів і газет вказується тільки при першій публікації.

У другій частині покажчика “Бібліографія публікацій про Любомира Винара” матеріал розташований за алфавітом авторів або назв (якщо автор не вказаний). Такий порядок сприяє оперативності бібліографічного пошуку відповідних матеріалів. Наведено також короткі анотації при описах. Ця частина, яка включає вибрані праці, за побажанням вченого, має окрему нумерацію, що вигідно відрізняє її від аналогічної частини бібліографічного покажчика 1998 р.

Упорядники рецензованого видання здійснили велику науково-пошукову роботу, зокрема привели бібліографічний опис у відповідність із чинними в Україні стандартами, вносячи доповнення та уточнення як до самих описів, так і до зібраних джерел. Завдяки їх клопіткому пошуку, суцільному перегляду періодичних видань, матеріалів наукових конференцій, тематичних збірників праць наукових установ, покажчик значно поповнився працями вченого та літературою про нього. Навіть просте кількісне порівняння дає уявлення про обсяг виконаної упорядниками роботи: якщо у бібліографічному покажчику 1998 р. перелік праць ученого містить 1578 позицій, то рецензоване видання нараховує 2214 його друкованих праць. Значно доповнено бібліографію публікацій про Л.Винара.

Видання завершується великим науково-допоміжним апаратом, що включає список скорочень, покажчик псевдонімів та криптонімів Л.Винара, іменний покажчик, алфавітний покажчик праць ученого, покажчик періодичних видань, в яких публікувались його праці і перелік редагованих ним періодичних та серійних видань. У додатку подано статистичний аналіз публікацій Л.Винара. Надзвичайно цікавий також підбір ілюстративного матеріалу, здійснений А.Атаманенко, що безперечно підвищує інформаційну вартість видання.

Окремо слід відзначити високу поліграфічну культуру покажчика, що може слугувати взірцем для подібного роду видань. Загалом же рецензована книга “Любомир Винар: Бібліографічний покажчик (1948-2007)” є цінним надбанням сучасної українки, що слугуватиме з великою користю для всіх зацікавлених вітчизняною культурою. Видання, вводячи нас у світ творчості одного з чільних репрезентантів українознавства, наповнює нас щирою повагою до його невтомної праці.

Вікторія ТЕЛЬВАК

Książę Władysław Opolczyk Fundator klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie/ Redakcja Marcei Antoniewicz, Janusz Zbudniewik. Warszawa: Wydawnictwo “DIG”, 2007, 382 s.

Рецензована книжка репрезентує собою комплекс наукових статей, які стали відгомомом наукової конференції, присвяченій темі “Князь Володислав Опольський. Шістсотліття смерті засновника монастиря на Ясній Горі” (С.9- 11). В оглядовій статті, характеризуючи публікації минулого і сучасного століть, автори наголошують передусім на розвінчанні міфів і подоланні упередженості стосовно князя Володислава Опольського. Якщо в попередньому столітті львівські й краківські історики загалом негативно висвітлювали діяльність опольського князя, закидаючи йому дружні зв'язки з Німецьким орденом і Люксембургами, причетність до планів розподілу польської держави, то редактори і співавтори Марцелій Антоневич і Януш Збуднєвик вирішили до певної міри реабілітувати Владислава Опольського й переглянути віхи його життя в об'єктивний спосіб “sine iura et studio”, залучивши до своїх намірів таких дослідників, як Лешек Войцеховський, Войцех Купрік, Александр Свежавський, Ян Тенговський, Ідзі Паніць, Герман Вейдгаас, Єжи Сперка, ксьондз Казимир Дола та єпископ Ян Копець.

Видання нової біографії Володислава Опольського – це черговий крок переосмислення його особистості, її ролі в польській та європейській історії. Колектив авторів звертає увагу на те, що хоча в нещодавно опублікованих нарисах і статтях подано більш виважену оцінку діяльності опольського князя, розширено тематику досліджень, все ж складається враження, що погляди сучасних авторів все ще надто залежні від переконань батька краківської історичної школи – Юзефа Шуйського, який схарактеризував Владислава як зрадливого космополіта (С.8-9). Завдяки йому, а також Каролу Шайносі Володислав Опольський залишився в польській історичній традиції персонажем “чорної легенди”. Дослідники поставили перед собою завдання не стільки абстрагуватись від усталених поглядів, скільки максимально наблизитись до реальності, наголошуючи на тому, що навіть високий професіоналізм деколи не дозволяє провести чітку межу між правдою і неправдою.

Книжка побудована за проблемно-хронологічним принципом. В центрі уваги авторів перебуває одна з найбільш поважних справ Володислава II Опольського – заснування монастиря павлінів на Ясній Горі в Ченстохові та пов'язаної з ним ікони Матері Божої Ченстоховської – найбільшої святині польського народу. Крім того, акцентовано такі проблеми: Володислав Опольський як князь з Ополя, урядування у Велюньській землі і північно-західній Малопольщі, регентство Володислава Опольського над Галицькою Руссю, правління князя в Добжинській землі і Куявах, князь Володислав Опольський в оточенні Карла IV, протистояння Володислава Опольського і Владислава Ягайла. Аналізуючи різноманітні аспекти життя князя Володислава історики спирались на чисельні джерела, що дозволило якнайширше відобразити особливості та умови життя тогочасної епохи. Хоча історіографічний огляд є доволі побіжним, проте цей невеликий недолік суттєво не впливає на позитивне враження від роботи польських істориків.

Характеризуючи історичний портрет Володислава Опольського, ксьондз Казімеж Дола зазначає, що формування його поглядів, дбайливе й сумлінне ставлення до питань віри, честолюбні амбіції були не стільки результатом родинного виховання, скільки наслідками перебування князя при угорському дворі, де він зробив блискучу кар'єру (С.20-22, 27 -29). Підкреслюючи участь князя в дипломатичних акціях чи його активність на землях, наданих йому в управління (Русь), або як лен (Велюнь,

Кюяви), автор зауважує, що ніхто інший не дбав про опольське князівство так добре, як Володислав Опольський.

В статті Лешека Войцеховського “Костельні фундації Володислава Опольчика” з глибоким знанням справи розкрито інвестиційну діяльність князя на користь церковних інституцій протягом його правління на Русі і на територіях, отриманих в Польському королівстві. Приділяючи значну увагу релігійній царині, тим самим Владислав намагався підпорядкувати її своїм політичним інтересам, дбаючи в першу чергу про утвердження власного авторитету в очах громадськості і апостольського престолу, а також намаганнями закріпити свої позиції, зокрема на Русі (С.34-58). Польська історіографія традиційно позитивно оцінює кроки Володислава в справі поширення католицизму у Галицько-Волинській землі, а також зміцнення позицій католицької церкви внаслідок щедрих дотацій князя. Автор продовжує згадану традицію протекціонізму католицизму Владиславом, не надаючи великого значення тому, що енергійні наміри Опольського не відповідали вимогам часу. Навряд чи сам Володислав не розумів цього, тому не намагався форсувати події в потрібному йому руслі. Вагоме місце в аналізованій статті посідає гостра полеміка автора з ксьондзом Тадеушом Косем, який стверджував, що засновником ясногорської фундації (1382 р.) й ініціатором запрошення павлинів на Ясну Гору був Ян Радліца, краківський єпископ (С. 69, 71, 75, 231). На противагу йому Л.Войцехівський займає принципову позицію стосовно домінуючої участі Опольського в цій справі і спростовує раціональність поглядів опонента, посилаючись на ясногорську павлинську традицію, “Річники” Яна Длугоша і “здоровий глузд” (С.66- 67, 72–74, 76, 77).

У статті “Підстави і обсяг влади Володислава II Опольського у велюньській землі і північно-західній Малополющі” Марцелій Антоневич з’ясовує правові засади володіння Опольським згаданими землями. На підставі порівняння і спроб реконструкції документів він доходить висновку, що ленне право (С.233-234), на основі якого Володислав розпоряджався наданими йому територіями, не мало практичного застосування в той час і суперечило польським звичаям (С.196-197). Звідси і Ян Длугош, і Ян з Чарнкова підкреслювали неправність володіння цими землями Владиславом на тій підставі, що Людвік Угорський не мав права віддавати в лен частину території Королівства Польського (С.228–229, 243-244).

Найбільш повною мірою таланти Володислава II Опольського розкрились під час його правління на Русі у 1372-1379 і 1385-1387 рр. За цей короткий період часу князь, почувавши себе самостійним володарем, активно займався адміністративними, економічними і релігійними проблемами краю. На думку Александра Свежавського, ще й сьогодні виникають сумніви щодо характеру надання цієї землі Володиславу. Автор вважає, що однозначно вирішити цю контроверсійну проблему важко і, відкинувши визначення попередніх дослідників (“намісник” або “ленний дідич”), застосовує термін “регент” як найбільш оптимальний для становища Володислава Опольського як управителя Русі (С.254–255). Дослідник подає вичерпну хронологічну інформацію про дати мандрівок і місця перебування Володислава протягом 1372-1379 рр (С.255-257, 259, 261–263). Спираючись на документи, дослідник стверджує, що він зазвичай подорожував поміж Львовом, Городком, Перемишлем і Сянками. Менше уваги приділено внутрішньополітичній діяльності князя на теренах королівства Русі. Зокрема, господарсько-колонізаційна політика князя залишилась поза увагою, а особливості реорганізації адміністрації і склад оточення Володислава Опольського на підпорядкованих територіях потребують доопрацювання.

Як відомо, походження знаменитої ікони Ченстоховської Божої Матері теж є предметом дискусійним. Згідно з офіційною версією, вона походить з Белза. Однак частина мистецтвознавців висловила припущення, що ікона є радше зразком італійського мистецтва, ніж візантійського. На думку А.Свежавського, найближчим часом цю суперечку розв'язати важко (С.280-284). Незважаючи на прагнення об'єктивності, польським дослідникам не завжди вдається подолати традиційний "синдром патріотизму". Це особливо увиразнюється на тлі усталених в мистецтвознавстві поглядів щодо класичного типу візантійських ікон Богоматері Одигітрії. Добре відомо й інше: згадана ікона 1383 р. була вивезена з Белзького замку до новозаснованого монастиря в Ченстохові, де вже з кінця XIV ст. вона стала об'єктом паломництва і поклоніння. Для італійського іконопису були характерні зовсім інші традиції іконографії Богоматері, яку зображували з маленьким Ісусом¹.

Після відкликання князя з Русі першим свідченням володіння ним нових територій Куяв і Добжинської землі став документ короля Людовика від 8 грудня 1378 р. Володислав трактував себе володарем цих земель, вважаючи їх незалежними від Польського королівства. Ян Тенговський наголошує на тому, що він не вважав себе ленником Ягайла і не підтримував ідею відбудови Польського королівства, оскільки метою його життя було розширення Опольського князівства за рахунок земель, отриманих в лен чи набутих (С.23–24, 27, 300–303).

Цікавою і неординарною є інформація Ідзі Паніця про стосунки Володислава II Опольського і чеського короля Карла IV Люксембурга. Загальновідомо, що цей сілезієць мав дружні стосунки з угорським королем Людовиком Анжуйським, при дворі якого досягнув неабияких кар'єрних успіхів. На підставі фактів автор доводить, що Володислава Опольського і Карла IV пов'язували виключно дипломатичні місії п'ястівського князя, які витікали з його служби угорському королеві. Тому говорити про його приналежність до близького оточення чеського короля немає підстав (С.316–317, 322–324).

Інтереси Володислава Опольського не завжди збігались з інтересами Володислава Ягайла. Історію протистояння князя і польського короля ґрунтовно висвітлив Єжи Сперка, який застосував предметно-тематичний підхід. Його спосіб аргументації включає: аналіз результатів здобутків і втрат Володислава на міжнародній арені, становище князя в Королівстві польському після смерті Людовика (1382 р.), етапи розвитку взаємин князя з Ягайлом, військові дії у 1391-1396 рр. Автор зауважує, що Володислав не розраховував власних сил, розпочавши війну з Ягайлом. За свої авантюрні наміри повернути ленні землі (Велюньська і Добжинська землі, Куяви Інновлоцлавські) він заплатив високу ціну – поразку й ім'я зрадника.

Отже, Володислав Опольський виступає у рецензованій книжці впливовим, енергійним, амбітним політиком, який першочергово вивіщує власні інтереси над державними. Його егоїзм, непомірні апетити, гнучкість викликають у сучасників суперечливе ставлення до нього, межуюче з захопленням і презирством.

Загалом, рецензовану працю за редакцією Марцелія Антоневича і Януша Збудневика можна вважати колективною монографією, яка є на сьогодні найбільш об'єктивною і всебічною біографією Володислава II Опольського. Звісно, що авторам можна було б дорікнути за доволі стислу інформативність, а то й упущення окремих сюжетів з життя опольського князя (наприклад, повноцінна характеристика особистості та діяльності Опольського як політика неможлива без вивчення його характеру, взаємин з близькими йому людьми, жінками, його уподобань в найрізноманітніших сферах

життя). Однак навіть самі дослідники зазначають, що їхня робота повинна вплинути на подальше вивчення цієї контроверсійної постаті. Рецензована праця становить певний інтерес і для українських дослідників, позаяк Володислав був останнім галицьким князем, діяльність якого спрямовувалася на якнайдовше збереження автономії цього князівства.

¹ Див., напр.: Bologna F. La pittura italiana dalle origini. – Roma, 1962; Cattaneo G., Vascehechi E. L'opera completa di Duccio. – Milano, 1972.

Марта ЖУК

Костянтин Курилишин. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939-1944 рр.): У 2-х т. – Львів, – 2007. – Т. 1: А – М. – 640 с. – Т. 2: Н – Я. – 592 с.

Підходячи безпосередньо до огляду рецензованої праці дослідника-пресознавця, варто зупинитися докладніше на першому томі, оскільки на його початку автор окреслює історіографію проблеми.

Високий рівень розуміння проблеми засвідчує авторський аналіз схем періодизації преси. Так, дослідник звертає увагу на схему періодизації історії, розробленої працівниками відділення “Науково-дослідного центру періодики” Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України М. Галушко і М. Романюком, яка складається з 14 етапів. Досліджуваний К. Курилишиним відтинок, за його ж словами, “формує восьмий період функціонування української журналістики”. У запропонованій схемі використано хронологічний принцип, що доповнюється регіональним. К. Курилишин звертає увагу на праці науковців, українців за походженням, що проживали в еміграції, та радянських авторів, де також фігурує етап, який зачіпає роки окупації. Так, К. Курилишин зазначає, що схема, запропонована Ю. Тернопільським у книзі “Українська преса з перспективи 150-ліття”, виданій у США, поділяла історію української журналістики на 11 періодів і базувалася на тому факті, що українська преса на етнографічних українських землях розвивалася в різних політичних та економічних обставинах. Десятий період запропонованої схеми присвячується пресі Другої світової війни.

Підсумовуючи схеми періодизації, К. Курилишин робить надзвичайно важливе доповнення, яке супроводжується доволі розгорнутим поясненням. У цьому коментарі автор цілком слушно зазначає, що незалежно від того, якою періодизацією користуватися, – сучасною, радянською чи емігрантською, всюди часові рамки обмежуються 1941-1944 рр. Однак, Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 р. У результаті українські етнічні землі, що входили до складу Польщі, майже повністю відійшли до Радянського Союзу. Під німецьку окупацію потрапили частина Лемківщини, Посяння, Холмщини і Підляшшя. Центром життя українців став Краків, де був організований Український Центральний Комітет. Для видавничої діяльності наприкінці 1939 р. було створено “Українське Видавництво”, яке від січня 1940 р. почало видавати газету (з листопада – щоденник) “Краківські вісті”, місячник для дітей “Малі друзі”, з квітня – літературно-мистецький місячник “Ілюстровані вісті”, з жовтня – місячник для юнацтва “Дорога”. Доцільність правильності застосування для української легальної преси саме відтинку 1939-1944 рр., підсилюється і наступними даними: 17 листопада 1939 р. у Холмі почали виходити

“Холмські вісті” за редакцією І.Фрайнда; із травня 1940 року у Перемишлі відновив свою роботу релігійний місячник “Місіонар”, який раніше виходив у Жовкві і з приходом радянської влади був заборонений; 15 червня 1940 р. у Варшаві заходами І.Гладиловича вийшло перше число газети “Гетьманець”; в Ярославі цього ж року відновив свою працю, перервану радянським режимом у Львові, часопис “Сільський Господар” за редакцією М. Дольницького, 1940 року друкувалися “Таборові відгуки”; у травні 1941 р. в Кракові почали друкуватися “Досвітні вогні” – часопис національної освіти і виховання для освітніх українських товариств. В Ярославі за редакцією І.Качмара 1940 р. греко-католицький єпископський генеральний вікаріат почав видавати “Ярославські єпархіальні відомості”; у Холмі заходами православної консисторії за редакцією В.Островського з 1 січня 1941 р. виходив “Український православний вісник”.

Таким чином, К.Курилишин, правомірно, на наш погляд, засвідчив необхідність коригування часових рамок відповідного періоду в схемі періодизації історії української журналістики.

Автор цілком доцільно підходить до окреслення географії поширення преси, що, на нашу думку, є не менш важливим. Так, дослідник зауважує, що історіографія розвитку української легальної періодики під німецькою окупацією територіально повинна “вийти” за рамки сучасних кордонів України і розглядатися у межах тих адміністративно-політичних одиниць, які створювалися німецькою владою з огляду на її інтереси. Це Генеральна Губернія, куди 1 серпня 1941 р. була включена Галичина як п’ятий дистрикт; Райхскомісаріат Україна, що складався з шести “генералбецірків” – Волинсько-Подільського, Житомирського, Київського, Миколаївського, Дніпропетровського і Кримського; прифронтна територія, тобто решта Лівобережжя, що залишалася під військовою управою; Підкарпаття (тепер Закарпаття), яке в 1939 році було окуповане Угорщиною за дозволом Гітлера від 15 березня 1939 р; Трансністрія, що як адміністративно-політична одиниця на південному заході України, створена 19 серпня 1941 р., перейшла під управління Румунії. Такий поділ зумовив і різні підходи до українського питання загалом і української преси зокрема.

Особливе місце в контексті розгляду питання “Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939-1944 рр.): специфіка розвитку і формування” відводиться автором питанню функціонування легальної періодики окупаційного періоду на теренах Генеральної Губернії. Цей етап започатковується у 1939-1940 рр., коли українські видання з’явилися у Кракові, Варшаві, Перемишлі, Холмі, Ярославі. Після початку німецько-радянської війни і швидкого її просування на схід повсюдно на землях Галичини засновувалися газети. Важливою особливістю цього періоду був вплив представників ОУН на легальні видання¹. Саме вони після відступу радянських військ налагоджували роботу друкарень для оперативного інформування читачів про останні події 30 червня 1941 р. у Львові, коли в приміщенні “Просвіти”, Ярослав Стецько зачитав “Акт про відновлення Української Держави”. Газетні публікації були сповнені віри у творення Української держави. Поряд із подяками німецькій армії за визволення друкувалися матеріали про відновлення Української держави. Після цього дослідник зазначає: “Однак самостійна Україна не входила в плани Гітлера, і 1 серпня 1941 р. Галичину включили до складу Генеральної Губернії як п’ятий дистрикт. Провідні діячі ОУН були заарештовані, з газет поступово зникали державницькі гасла і зображення тризуба, а самі видання потрапили під прес жорстокої цензури”². З цим останнім твердженням ми не зовсім можемо погодитись.

По-перше: пов’язувати включення 1 серпня 1941 р. Галичини до складу Генеральної Губернії із тим, що “... самостійна Україна не входила в плани Гітлера” не є зовсім

правильним. Загальновідомо, що ще на початку воєнної кампанії Україна в планах фюрера мала зовсім інше призначення. А питанням “Самостійної України”, німецьке командування могло лишень спекулювати³.

По-друге: провідні діячі ОУН були заарештовані швидше, ніж Галичина увійшла до складу Генеральної Губернії. І тому правильніше буде пов'язати арешти головних провідників ОУН з іншою подією – відновленням 30 червня 1941 р. Української Держави. Тут же хочеться зауважити, що арештована була лишень верхівка ОУН, тоді як на волі безпосередньо аж до арештів, проведених у середині вересня, залишалося чимало вірних ОУН.

По-третє: незаперечно можна погодитись із дослідником у тому, що зі шпальт газет зникають державницькі гасла і зображення тризуба. Але однозначно оцінювати те, що “самі видання потрапили під прес жорстокої цензури” не варто. Це було правило, яке відображало загальну тенденцію ставлення окупантів до друкованого слова. Однак насправді ситуація виглядала дещо інакше⁴.

Ставлення окупаційної влади до українців у контексті розгляду преси Костянтин Курилишин ілюструє на доволі вдалих прикладах. Перший – це зміна назв часописів. Так, наприклад, “Золотий тризуб”, став “Калузьким голосом”, станіславська “Самостійна Україна” спочатку була перейменована на “Українське слово”, згодом на “Станіславівське слово”. Тобто, вже із самих назв нова влада намагалася прибрати будь-який натяк на українську державність. Другий – це закриття провінційних часописів. 1942 р., згідно із рішенням шефа преси для дистрикту Галичина, припинили своє існування “Золочівське слово”, чортківський “Тризуб”, “Стрийські вісті” та ін. Автор зазначає: офіційно пояснювалося, що населення може отримувати львівські часописи через поштову службу, а насправді це давало можливість значно посилити цензуру. У результаті, матеріали восьмисторінкового львівського тижневика “Рідна земля” повністю дублювалися (крім шостої сторінки, на якій інформувалося про місцеві новини) такими виданнями: “Воля Покуття: Український популярний тижневик для Коломийщини” (1943-1944), “Голос Підкарпаття: Український популярний тижневик для Дрогобиччини, Самбірщини і Стрийщини” (1942-1944), “Станіславівське слово: Український популярний тижневик для Станіславівщини, Калущини і Коломийщини” (1942-1944); Український популярний тижневик для Станіславівщини і Калущини” (1943-1944), “Тернопільський голос: Український популярний тижневик для Тернопільщини і Золочівщини” (1942-1944), “Чортківська думка: Український популярний тижневик для Чортківщини і Бережанщини” (1942-1944).

Характеризуючи джерельну базу дослідження, автор ділиться власним досвідом пошукової роботи зі встановлення місця знаходження преси. Так, основний масив періодики зберігається у фондах відділу україніки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (223 назви) і Науково-довідкової бібліотеки Центральних державних архівів України у м. Києві (264 назви). Крім цього, 114 назв становлять частину фондів газетного відділу Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України у м. Києві. Окремі номери 31 видання зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. 25 часописів творять збірку періодики років німецької окупації Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка. Часто видання представлені тільки окремими номерами, а тому зіставлення у різних фондах чисел дозволяє правильно встановити дату зміни назви видання за незмінної нумерації.

К.Курилишин робить вказівку на кількість відзначених позицій преси, а також звертає увагу на допущені помилки і неточності при складанні бібліографій, серед яких найчастіше трапляються неправильні дати початку виходу окремих газет, неточна вказівка їх періодичності. Дослідник звертає увагу і на те, що подекуди трапляються і неправильні найменування самих газет. В усіх випадках К.Курилишин наводить правильні варіанти. Автор пропонує поділ українських періодичних видань Другої світової війни на три основні категорії: нелегальна преса ОУН та УПА, преса радянських партизанів і підпільників, легальна преса під німецькою окупацією⁵.

Дослідник доходить висновку, що однотипність помилок різних бібліографій показує, що *de visu* їх не опрацьовували. Дослідницька робота в архівах і бібліотеках Львова і Києва, опрацювання наявних там періодичних видань дало змогу укласти список із 365 назв легальної україномовної періодики, яка видавалася на окупованих німцями українських землях. Цей список охоплює видання, які друкувалися в Генеральній Губернії, Райхскомісаріаті Україна, прифронтовій зоні, Трансністрії як складовій частині Румунії, на Закарпатті, окупованому Угорщиною.

За тематикою автор виділяє такі блоки видань:

1. Офіційні (містять законодавчу, нормативно-розпоряджувальну документацію);
2. Економічні;
3. Літературно-мистецькі і наукові;
4. Релігійні, що представляли інтереси православної або греко-католицької Церков;
5. Для дітей і молоді;
6. Педагогічні;
7. Студентські;
8. Спортивні;
9. Жіночі;
10. Медичні;
11. Військові;
12. Сатирично-гумористичні;
13. Таборова преса біженців;
14. Спеціальні.

Як окрему групу джерел, автор виділяє спогади і мемуари, які варто сегрегувати на дві основні групи – написані представниками ОУН або тими, хто не був членом ОУН і працював легально. Разом із тим, К.Курилишин зазначає, що важливим джерелом для дослідження легальної періодики, що виходила на окупованих німцями землях, є спогади безпосередніх учасників видавничого процесу. “Які газети і журнали виходили, умови їх появи, чому українці працювали в пресі, контрольованій окупантом, які її змістові особливості – на ці та інші запитання допомагає знайти відповідь мемуарна література” – відзначає дослідник⁶. Так, автор безпосередньо звертає увагу на дві книги спогадів голови Українського Центрального Комітету В.Кубійовича⁷ і дві книги голови Українського Краєвого Комітету К.Паньківського⁸ а також на низку інших осіб, які тією чи іншою мірою були причетними до видавничої роботи легальних українських газет у період 1939-1944 рр. і залишили у зв'язку з цим спогади.

Періодичні видання автор відбирав за трьома основними принципами: мовним, територіальним, хронологічним.

Мовний принцип передбачив уведення в об'єкт дослідження тих періодичних видань, що друкувалися українською мовою. Для росіян і російськомовних українців німецька пропаганда пропонувала російськомовну пресу. Крім цього, преса творилася німецькою, румунською, угорською, польською, татарською мовами. У сукупності всі ці видання складуть єдиний реєстр преси, що виходила під німецькою окупацією.

Територіально дослідження виходить за межі сучасних кордонів України і представляє періодичні видання у кордонах тих адміністративно-політичних одиниць, до складу яких було включено українські землі.

Хронологічно дослідження охоплює 1939 – 1944 рр., тобто з часу виходу першого числа першого видання, що було засноване на окупованій українській території у листопаді 1939 р., і завершується припиненням німецької пресо-видавничої діяльності у зв'язку з відступом німецьких військ 1944 р.

Нумерація назв часописів, укладених за алфавітним принципом, порядкова.

До бібліографії досліджуваної преси подано допоміжні покажчики: іменний та хронологічний (у другому томі міститься також зведений (за двома томами) хронологічний покажчик), іменний покажчик редакторів і видавців, покажчик місця виходу часописів.

Переходячи до огляду основної частини дослідження, яка являє собою безпосередній структурований огляд часописів, варто зауважити, що у цій книзі вперше досліджується українська легальна преса періоду німецької окупації (1939-1944 рр.) як цілісне і самостійне явище, вивчається її вплив на формування національної свідомості, суспільне і економічне життя українців на окупованих територіях (Генеральна Губернія, Закарпаття, Райхскомісаріат Україна, Трансністрія).

Праця К.Курилишина важлива передовсім тим, що кількість опрацьованих часописів за двома томами налічує 365 назв. Так, у томі першому знаходимо 176 назв, і у другому – 189. До усіх видань згаданого періоду автор підійшов із використанням концепції, яка називається “Схемою повного бібліографічного опису періодичного видання”, розроблена М.Романюком та М.Галушко. Ця схема охоплює сім умовних підрозділів з відповідними елементами.

На прикладі “Вільного слова” і “Дрогобицького слова”, простежимо авторські знахідки і, відповідно, недоліки. Найбільшим позитивом у підході до розгляду преси, безумовно, є те, що автор подає матеріал надзвичайно структуровано.

Подаючи огляд “Вільного слова”⁹ автор блокує матеріал певними групами із наведенням назв статей чи рубрик, що присвячені певній проблемі, а також їх номери. За цим принципом побудований виклад матеріалу.

Серед зазначених блоків виокремлених і згрупованих автором з газети “Вільне слово”, можна виокремити такі теми і проблеми, власне, яким були присвячені статті часопису: про перемоги армій райху; огляд світових подій (тут К.Курилишин зазначає, що “в аналізі світової політики можна виділити два основні наголоси: все пронимецьке становило позитив, все прорадянське – негатив; про плани повоєнного устрою; про “господарювання” радянської влади на українських землях (де подано статті, які присвячені злочинам НКВД); про запровадження нового адміністративного устрою; про діяльність місцевих органів влади; про економічне становище краю; про здобутки, проблеми та завдання сільського господарства; про освіту (дає перелік статей, присвячених шкільництву та студентському життю); про жіночі громадські організації; про культурну діяльність; про питання преси; про новини з українських земель; про життя і творчість видатних діячів української культури; про авторів поезій, оповідань, новел, нарисів, надрукованих у часописі.

Що ж до “Дрогобицького слова”¹⁰, то Курилишин подає тут матеріал за аналогічною схемою. Серед тем, які згруповані у блоки і знайшли своє відображення у переліку статей, можна виокремити наступні: про події на фронтах; про мету війни; про негативне ставлення до радянської влади; про політичний, економічний і культурний розвиток українства у світі; про принципи роботи різних гілок влади; про економічний розвиток краю і міста; про охорону здоров’я; про життя і творчість Т.Г.Шевченка та інших видатних українців.

Таким чином, бачимо доволі клопітку роботу, яка, безумовно, заслуговує на увагу. Але, поряд із тим, автор торкається більш загальних тем, які безпосередньо чи опосередковано зачіпають питання Другої світової війни. К.Курилишин подає лише загальний огляд, не торкаючись суті змісту статей. Фактично, він перелічує лише заголовки.

Ще одним недоліком у блокуванні Курилишиним матеріалу є те, що автор не робить його вичерпним. Що мається на увазі? Із переліку статей певної проблематики випущені доволі важливі статті. Щоб було зрозумілим, про що тут йдеться, покажемо це на прикладі, коли К.Курилишин, подаючи перелік статей (і їх номерів), які показують злочини радянської влади на українських землях (а точніше – злочини НКВД), в переліку “Вільного слова” наводить дев’ять назв статей, і в переліку “Дрогобицького слова” – п’ять. Отже, в сумі виходить 14 назв. Коли ж читач візьме це до уваги і уважно від початку до кінця прочитає газету, то виявить удвічі більше публікацій¹¹, що, в свою чергу не може не викликати сумніву у ретельному і всебічному підході до опрацювання преси чи навіть наведення автором вичерпного переліку, статей згрупованих за певними темами.

Автор, подаючи статті, які стосуються злочинів НКВД, зачіпає рубрику “Наш тернистий шлях”, але водночас випускає з поля зору таку ж важливу рубрику, яка називається “В’язні Самбірської тюрми”.

Ще одним прикладом неповного переліку статей, які присвячені шкільництву і студентському життю, є те, що у вказаному переліку подано 4 назви публікацій, які стосуються студентського життя в Дрогобицькій окрузі. В той же час, їхнє число дорівнює семи публікаціям. Такі неповні списки можна знайти і в інших випадках. Так, не є повним перелік статей щодо перемог армій райху, про культурну діяльність, про життя і творчість видатних діячів української культури, про економічне становище і т. ін.

Завершуючи огляд праці К.Курилишина, хочеться зауважити, що вона, безумовно, заслуговує на увагу, її цінність незаперечна. Вона демонструє великий обсяг роботи автора, але, разом із тим, сигналізує обсяги робіт для тих істориків, які займаються краєзнавством і які на локальному рівні в ході досліджень періоду 1939-1944 рр. будуть здійснювати безпосередній аналіз змісту статейного матеріалу, залучаючи таким чином відповідний часопис до наукового обігу.

¹ Цікаво, що польський дослідник історії Дрогобича, – Wieslaw Bydzynski, у праці “Miasto Schulza”, згадуючи на сторінці 413-й “Вільне слово”, у прикінцевих посиланнях (на стор. 413), даючи пояснення і коментар до тих чи інших термінів, власних назв і т. п., стосовно відомостей про “Ukraina dla Ukraińców”, зазначає, що після проголошення наприкінці червня 1941 року у Львові ОУН акту, в Дрогобичі відразу група місцевих націоналістів організувала в місті свою владу “... видаючи часопис “Вільне слово”. Таким чином, по перших числах преси яка виходила на початку німецької окупації, важко було ідентифікувати її підконтрольність.

² Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939-1944 рр.): У 2-х т. – Л., – 2007. – Т. 1: А – М. – с. 15-16.

³ Із курсу “Історії України” і із численних документів ми знаємо, що загально визнаним фактом є те, що в планах Адольфа Гітлера не було побудови “Самостійної, від нікого незалежної, соборної української держави”, стосовно українських земель фюрер мав зовсім інші плани.

⁴ На наш погляд, провінційна преса у малих містах і містечках відчувала на собі менший контроль в порівнянні з тією, яка виходила у великих містах. Варто відзначити, що бачення слабкості окупаційної цензури у малих містечках має лише Орест Дзюбан. Так, у вступній частині до статті “Преса Західної України другої половини 1941 р. як комплексне історичне джерело у дослідженні періоду державотворення” він зазначає наступне: “На відміну від великих міст, де преса майже одразу потрапила під контроль німецької окупаційної цензури, в малих містечках де влада пере-

бувала в руках революційних проводів ОУН, тиск цензури був мінімальним”. – (Див.: Дзюбан О. Преса Західної України другої половини 1941 р. як комплексне історичне джерело у дослідженні періоду державотворення // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Л., 2004. – Вип. 12. – С. 375); Із цим твердженням важко не погодитись, скажімо, хоча б тому, що у першому числі газети “Українські щоденні вісти” (орган Управи м. Львова) від 5 липня 1941 р. зовсім не згадано ні про Народні Збори 30 червня, ні про проголошення Акту відновлення Української держави і створення Українського державного правління, що його очолив Я Стецько (Див.: Там само. – С. 378.), ні про Другий Великий Збір Організації Українських Націоналістів. А у “Вільному слові” (Орган Української Національної Ради Дрогобиччини № 1-6), в № 1 від 5 липня 1941 р. ми бачимо діаметрально протилежне, – Маніфест ОУН, звернення Української Національної Ради міста Дрогобича “УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДЕ! Твоїм стражданням прийшов кінець. Кат, що хотів тебе знищити, конає. Організація Українських Націоналістів під проводом СТЕПАНА БАНДЕРИ з волі народу проголосила дня 1 липня 1941 року САМОСТІЙНУ ВІД НІКОГО НЕЗАЛЕЖНУ, СОБОРНУ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ”. У № 2 від 9 липня 1941 р. є статті, які присвячені цій же тематиці. А саме: “Всенародне свято”, в якій, зокрема, згадується про виступ п. Николяка, який на площі біля церкви св. Юра перед 20 тисячами людей від імені ОУН привітав все Українське громадянство з Всенароднім святом Воскресіння України. У ході цього свята присутні склали присягу на вірність Організації Українських Націоналістів і її керівникові С. Бандері. У цьому ж номері опубліковано “Звіт з Національних Зборів Українців Західної України, які відбулися дня 30 червня 1941 р.”. Про слабкість контролю перших чисел часопису “Вільне слово” у кількох словах згадує і Модрич Верган (Див. про це: Верган В. М. Українська преса в Дрогобичі // Дрогобиччина – Земля І. Франка. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1973. – Т. 1 – С. 771-772).

⁵ Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939-1944 рр.): У 2-х т. – Л., – 2007. – Т. 1: А – М. – с. 25.

⁶ Там само. – С. 32.

⁷ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії, 1939-1941: Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго: Вид-во М. Денисюка, 1975; його ж: Кубійович В. Мені 85: Книга спогадів. – Мюнхен, 1985.

⁸ Паньківський К. Від держави до Комітету. – Нью-Йорк; Торонто: Ключі, 1957; його ж: Роки німецької окупації (1941-1944). – Нью-Йорк; Торонто: Ключі, 1965.

⁹ Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939-1944 рр.): У 2-х т. – Л., – 2007. – Т. 1: А – М. – с. 118-125.

¹⁰ Там само. – С. 308-313.

¹¹ Вичерпний перелік публікацій “Вільного слова” і “Дрогобицького слова”, які показують злочини радянської влади на українських землях (а точніше, злочини НКВД), виглядає наступним чином: Більшовицькі звірства [редакційна] // Вільне слово. – 1941. – № 1, 5 липня. – С. 2; Большевицький погром у Буську [за Львівським радіом] // Вільне слово. – 1941. – № 5, 18 липня. – С. 2; Василик Шана тлінним останкам героїв // Вільне слово. – 1941. – № 9, 27 липня. – С. 4; В Якубовій Волі [редакційна] // Вільне слово. – 1941. – № 27, 7 вересня. – С. 3; Грушів працює [редакційна] // Вільне слово. – 1941. – № 28, 10 вересня. – С. 3; Д.Л. У тюрмах дрогобицького НКВД // Вільне слово. – 1941. – № 3, 12 липня. – С. 4; Жертви більшовицького терору [редакційна] // Вільне слово. – 1941. – № 8, 25 липня. – С. 2; Жертви терору в Підбужі [редакційна] // Вільне слово. – 1941. – № 10, 30 липня. – С. 3; Зі Станиславівщини більшовики вивезли 5375 осіб [редакційна] // Дрогобицьке слово. – 1942. – № 42(116), 10 квітня. – С. 2; Іваницький Р. Страшні спомини з самбірської тюрми // Вільне слово. – 1941. – № 6, 20 липня. – С. 3; Кого з мобілізованих галичан розстріляли комісари [редакційна] // Вільне слово. – 1941. – № 13, 6 серпня. – С. 4;

Косик О. Процес тридцять дев'яти в Дрогобичі // Вільне слово. – 1941. – № 17, 15 серпня. – С. 3; Куций В. З процесу 62-ох // Вільне слово. – 1941. – № 12, 3 серпня. – С. 3; Куций В. Свят-вечір у Дрогобицькій тюрмі (Спомин) // Вільне слово. – 1942. – № 3-4 (77-78), 6 січня. – С. 2; Ліська С. В Стрийській тюрмі // Вільне слово. – 1941. – № 13, 5 серпня. – С. 5; Мати Ще одна жертва большевицько-жидівської ячейки // Вільне слово. – 1941. – № 13, 6 серпня. – С. 4; М. М. Більшевицький терор на селі // Вільне слово. – 1941. – № 9, 27 липня. – С. 3; М. П. Обережно з пімстою // Вільне слово. – 1941. – № 4, 16 липня. – С. 4; М. Д. Похорон жертв визвольної боротьби, замучених більшовиками в Дрогобичі // Вільне слово. – 1941. – № 1, 5 липня. – С. 2; Мучеництво українського духовенства [редакційна] // Вільне слово. – 1941. – № 9, 27 липня. – С. 3; Нововідкриті жертви НКВД в Станиславові // Дрогобицьке слово. – 1942. – № 45(119), 17 квітня. – С. 3; Рудницький І. У розшуках за рідними // Вільне слово. – 1941. – № 18, 17 серпня. – С. 3; Чапля І. П. Кривавий морд людей підбужським НКВД // Вільне слово. – 1941. – № 4, 16 липня. – С. 4; Чиї діти?(тп.) // Вільне слово. – 1941. – № 68, 13 грудня. – С. 3; Я. В'язні самбірської тюрми // Дрогобицьке слово. – 1942. – № 40-41(114-115), 3-6 квітня. – С. 6; Я. В'язні самбірської тюрми // Вільне слово. – 1941. – № 13, 5 серпня. – С. 5; В Якубовій Волі [редакційна] // Вільне слово. – 1941. – № 27, 7 вересня. – С. 3; Ярий Солець колись і тепер // Вільне слово. – 1941. – № 15, 10 серпня. – С. 4.

Володимир ЖИРИК

Бойківщина: Науковий збірник. – Т. 2: Матеріали наукової конференції “Бойківщина: віра, культура, цивілізація”, присвяченої 75-річчю товариства “Бойківщина”. – Дрогобич-Трускавець: Видавництво “ДП “Укрпол-2”, 2004. – 445 с.

Наукове дослідження матеріальної та духовної культури Бойківщини минулих десятиріч відчутно відставало від інших карпатських (Гуцульщина, Закарпаття) і некарпатських (Полісся і Волинь) регіонів України. Натомість, сьогодні наукові зацікавлення Бойківщиною як регіоном, який піддаючись зусібч іншоетнічним впливам, спромігся чи не найяскравіше з-поміж усіх карпатських регіонів (Лемківщини, Гуцульщини, Закарпаття), зберегти основу загальноукраїнського етнічного субстрату, значно активізувались. Зосібна, це стосується філологічних, етномузикологічних, діалектологічних студій, цілої низки бойкознавчих конференцій, міжнародних фестин тощо.

Однак, монографічні дослідження культури регіону (окрім відомих іще радянських видань, що вже встигли посутньо застаріти) і насьогодні є великою рідкістю, тому кожна подібна спроба заслуговує на увагу й схвалення. Розглядувана тут наукова збірка є по-суті продовженням зусиль дрогобицького осередку НКТ “Бойківщина” над публікацією вислідів своєї роботи. Але якщо перша спроба (“Бойки”. – Т. 1. – Дрогобич, 1995) мала на меті чисто кон’юнктурне завдання: прославлення проводу товариства від комічно позірних барельєфних зображень на титулі до сорока семи (!!!) фотографій очільника усередині, то другий том з честю подолавши згадані “родимі плями” початківства, може цілком заслужено претендувати на статус наукового видання. Хоч без низькопоклонства перед спонсорами, на жаль, не обійшлося й тут, від чого науковий рівень, звичайно ж, не виграв.

Насамперед, кидається у вічі серйозний і авторитетний склад автури і, відповідно, проблематики збірника. Дещо слабше структуровано тематичні розділи, окремі

проблеми необхідно було представити особно, а деякі надто вже слабкі матеріали не варто було публікувати взагалі. Але про все по порядку...

Перший розділ “Питання субетнічної екзистенції” представлений матеріалами о. М.Бендика, о. І.Гаваня, М.Одрехівського, С.Павлюка, Я.Радевича-Винницького та Р.Сливки, що на високому аналітичному рівні розглядають актуальні проблеми духовного, інноваційного, міжетнічного й географічного становлення бойківського субетносу в надзорстоких умовах сучасності.

В розділі “Історичні студії” М.Гаврилюк, Д.Павлів та В.Петегирич, Р.Петрів, Б.Семчишин, Л.Тимошенко знайомлять читача зі своїм баченням археологічного, правничого, гендерного й церковно-будівничого тлумачення згаданих проблем на різних відтинках історії Бойківщини.

Розділ “Економіка. Соціологія. Філософія” методологічно чи не найскладніший. Наприклад, матеріал О.Кам’янки розглядає світоглядні паралакси сучасних бойків на найвищому рівні філософської аналітики, а Р.Котовця – економічної. І.Мацьків визначає поняття бойківської еліти у фокусі історичного досвіду і типологічного структурування, а І.Ченча на прикладі КПСС робить спробу новітньої діагностики її ролі у “соціально-раковому процесі” комуністичного минулого.

У розділі “Літературознавство” маємо студії різного обсягу і рівня: від розлогих і ґрунтовних О.Багана з теорії бойківського регіоналізму, В.Качкана про складні перипетії життєпису Ю.Шкрумеляка до скромніших, але від цього не менш вагомих і цікавих розвідок Н.Вигодованець про жінку-бойкиню у творчості П.Пашко, З.Гузара про краєзнавчі й туристичні стежки І.Франка, І.Зимомрі про рукописний щоденник В.Гренджі-Донського, майстерний переклад із середньовісньонімецької А.Онишка всесвітньовідомої “Пісні про Нібелунгів” із власним коментарем автора та ін.

Розділ “Етнографія, фольклористика, діалектологія” чи не найоб’ємніший й, водночас, найгірше структурований. Цікаві матеріали Р.Бревка, В.Грабовського, І.Громіш, О.Німилович, Л.Радевич-Винницької, Р.Савицького, мол., Л.Філоненка, І.Фрайта про видатних діячів мистецтва-бойків взагалі ніяк не стосуються згаданої проблематики і могли б, вочевидь, претендувати на окрему рубрику або розглядатися у розділі “Персоналії”. Зате доповіді Б.Галаса про бойківську лексику записів В.Давидяка, А.Данилюка про пам’ятки народного будівництва у скансенах України, Г.Дем’яна про виселенські пісні українців, М.Зимомрі про бойківську тематику у наукових працях І.Хланти, М.Коломийця про “Словник бойківських говірок” М.Онишкевича, В.Лопушанського про німецькомовні запозичення у лексиці бойків, П.Чучки про давньоруські імена в українській антропонімії, нещодавно спочилого в Бозі О.Яцківа про народознавчі досліді В.Шагали читаються легко і зацікавлено, що цілком відповідає науковому рівневи матеріалів. Потужно поряд з мовно-фольклористичною й етнографічною представлено музично-фольклористичну проблематику: матеріали У.Молчко про бойківський музичний інструментарій Стрийського краєзнавчого музею, І.Федун про репертуар лолінського скрипаля К.Воробця, автора цих рядків про фольклор і фольклористику за десять років української Незалежності та бойківські цимбали, Б.Яремка про сопілкарство на Бойківщині засвідчують як вагомість обраних тем для поступу музично-традиційного бойкознавства, так і відповідного їм рівня етноорганологічної аналітики. Можна лише пошкодувати, що музично-пісенна традиція бойків за умови наявності таких відомих її дослідників як Б.Луканюк, М.Мишанич, Ю.Сливинський, Л.Кушлик, В.Коваль, П.Зборовський та ін. ніяк не представлені у збірці. Гадаю, це не робить чести ні її організаторам, ні самим дослідникам.

Розділ “Краєзнавство” як “бідна сирота” представлений заледве трьома статтями (О.Лесюк про І.Франка і Рожнятівщину, О.Тобешевської про родину Стебельських із Калущини, О.Франко про І.Франка й с. Підгірки на Калущині), що вже с амо по собі знижує науково-концепційні потенції усієї збірки і зводить досить розвинутий напрям бойківського краєзнавства до рівня недостають фахово означеного жанру.

Викликає застереження й наступний розділ “Мистецтвознавство. Сучасне сакральне мистецтво Бойківщини”, насамперед, означенням назви і підназви. Першим – тому, що визначення “мистецтвознавство” у рівній мірі стосується не тільки малярства, а й музичного, декоративного та ін. форм мистецтва, а другим – так само неточно сформульованим поняттям сакрального мистецтва, яке поряд із образотворчим може відтворювати його суть в найрізноманітніших формах – від архітектури церков і скульптури до церковних співів і народної драми. Своєрідною “сакральністю” віє й від репродукції картини С.Булка “Пробудження”.

Завершує збірку розділ “Персоналії”, де бачимо як, власне, біографічні (статті Д.Крвавича про Е.Миська, Б.Пица про С.Масного, М.Зимомрі про В.Овсійчука), так і менш дотичні до цієї проблематики розвідки І.Мацьківа про мініатюри О.-М.Гошовської й еманацию згадуваної вже картини С.Булка та ще менш біографічну статтю К.Сятецького про інтерпретацію вокальних творів М.Лисенка. Останні артикули доцільніше було б об’єднати з так само недоречно приписаними до фолклористики загальномистецтвознавчими, що значно заокруглило б структуру збірки в цілому й сприяло б виразнішому сприйняттю вміщених тут матеріалів.

Вказаних недоліків можна було б цілком уникнути, як би відома практика рецензування матеріалів була застосована до їх виходу у світ, а не пост-фактум. Як і згадувані вже вияви самозакоханості і безцеремонності в організаційних питаннях “Бойківських фестин”, недоліки бойківського земляцтва у Києві, видавничої, концертної та виставкової діяльності – все це ознаки замкнуто-провінційного мислення, коли до широкої громади її очільники звертаються лише на початкових стадіях організації, а потім одержавши її “згоду” і кошти навіть про гласніть своїх кулуарних заходів забувають. Не сприяє загальній справі також відома ворожнеча між історично питомим самбірським осередком “Бойківщини”, що відбулося й у повній відсутності самбірських матеріалів у даному виданні. Дрогобицькому осередкови слід було б поважніше ставитись до своїх витоків, а самбірському – менш амбіційно на це реагувати.

Насамкінець, про художнє оформлення наукової збірки (худ. редактор – О.Сікора). Віддрукована форматом 84x 108/16 на офсетному папері офсетним-таки друком, обсягом 52,05 д.а. й накладом 600 прим., збірка має досить пристойний з усіх міркувань зовнішній вигляд. Разом із науковим, художнім внутрішнім змістом вміщених у ній матеріалів вона становить помітний вклад в скарбницю наукового бойкознавства, яка у певній мірі попереджує нагальну потребу появи сучасного монографічного дослідження духовної культури бойків.

Михайло ХАЙ

Тельвак Віталій. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – Київ – Дрогобич: “Вимір”, 2008. – 494 с.

Рецензована монографія є оригінальним явищем в українській історіографії вже за самим предметом дослідження, позаяк у центрі авторської уваги – рецепція творчого доробку М.Грушевського в сучасному йому інтелектуальному просторі, становлення та поглиблення національних (передусім української, російської, польської, чеської, німецької) традицій інтерпретації багатой наукової спадщини вченого. Сприйняття та оцінки ідей ученого представниками різних наукових, національних, ідеологічних течій європейської історіографії В.Тельвак розглядає як відповідний історико-культурний контекст інтелектуальної праці історика, що надавав їй нових вимірів. Автор прагне “оживити” численні дискусії довкола його творчих ідей та з’ясувати їхню роль у процесі модернізації національної історичної науки. Досвід прочитання та інтерпретації текстів М.Грушевського в окреслений період пробуджує розмаїті дослідницькі інтенції: особливості сприйняття перших наукових праць вченого, становлення та розвиток української грушевськіани, інтерпретація наукових ідей М.Грушевського ідейними опонентами, сприйняття його популярних та публіцистичних праць, вплив обговорення наукових ідей історика на еволюцію творчого верстату, специфіка його осмислення в історіографіях сусідніх народів та в західноєвропейській інтелектуальній традиції.

У вступі В.Тельвак зазначає, що звернення до творчої особистості такого масштабу, як М.Грушевський, дозволяє вирішити важливу проблему самоусвідомлення нашої Клію в світовому інтелектуальному просторі, адже виявлені оцінки ідей найвизначнішого українського історика, що прозвучали поза українським інтелектуальним середовищем, з певною долею умовності можна екстраполювати і на всю національну історіографію його часу. Отож, проблемне поле, в якому сполучаються власне національні аспекти з наукознавчими, методологічними й історіографічними питаннями ширшого масштабу, постає вже при першому погляді на монографію.

Для розв’язання дослідницьких завдань автор обрав теоретичну модель нової культурно-інтелектуальної історії, яка відводить велику увагу проблемі репрезентації авторського тексту і сприйняття його читачем, а також з’ясуванню того, які зі сприйнятих ідей утримувались і якими способами поширювались у масовій свідомості. Відтак у сучасній культурно-інтелектуальній історії інтерналістський підхід поступається більш широкому контекстуальному (екстерналістському), який співвідносить наукову творчість із сучасним їй суспільством.

Обраний автором підхід є вдалим та перспективним, оскільки спонукає дослідника вітчизняної історичної думки постійно враховувати широкі компаративні та взаємодоповнювальні контексти розгляду провідної проблематики. Вдалим також є хронологічно-проблемний принцип, який і визначає архітектуру всієї роботи. Розгляд рецепції творчого доробку М.Грушевського в межах окреслених у науці періодів життя вченого дозволяє зберегти відповідне суспільно-політичне та культурне тло, простежити вплив позанаукових чинників на зміни в оцінках наукового доробку вченого. Водночас в авторських узагальненнях наведеного історіографічного матеріалу хронологічно-проблемний принцип поступається критерію становлення національних грушевськознавчих традицій, що уможливорює історіографічне моделювання.

Монографія складається зі вступу та п’яти розділів. У вступній частині автор ознайомлює читача з проблематикою теми, своєю науковою лабораторією, подає опис

історіографії та джерел. Огляд джерельної бази засвідчує багатство та широту залучених джерел – опублікованих та неопублікованих, що особливо стає помітним під час ознайомлення з наступними розділами. Автор вводить до наукового обігу низку невідомих та маловідомих сучасній науці відгуків на твори М.Грушевського і – що найважливіше – праць самого історика. Можна сказати, що текст є своєрідною енциклопедією грушевськіани кінця ХІХ – 30-х років ХХ ст. Наприклад, у найповнішій на сьогодні біобібліографії М.Грушевського, укладеній Б.Грановським, згадано лише 77 рецензій на всі праці видатного вченого, включаючи і їх перевидання у другій половині ХХ ст. Автор вражаюче збільшив цю цифру, адже у списку доданої до книги бібліографії (1125 позицій) більшість становлять саме рецензії на твори М.Грушевського.

Перший розділ присвячено аналізу історіографічної рефлексії над працями М. Грушевського початкового періоду його наукової діяльності. Докладно аналізуючи відгуки на перші студії історика, В.Тельвак переконливо доводить значний інтерес до його творчості вже на початковому етапі. Рецензії на перші праці М.Грушевського публікувалися на сторінках авторитетних фахових видань, серед яких “Киевская Старина”, “Kwartalnik Historyczny”, “Вестник Европы”. У змалюваній палітрі рецензії ранніх праць М.Грушевського українських, російських, польських оглядачів чітко проглядає образ талановитого історика, продовжувача традиційних народницьких та творця нових національних підходів до написання історії східноєвропейського минулого. Дискусійні моменти в оцінках історичних праць дослідника автор поділяє на професійні, наприклад закиди щодо описової аналітики та браку ширших узагальнень у текстах М.Грушевського, та концептуальні, до яких належать і зауваження політико-ідеологічного змісту, головню з боку російських та польських істориків.

У наступному розділі йдеться про найбільш плідний у науковому плані львівський період життя вченого. Автор відзначає появу нових вимірів в оцінках наукового доробку М.Грушевського, зумовлених передовсім змінами політичної ситуації, ідеологічного та історіографічного контекстів. Автор докладно простежує та аналізує реакції і оцінки, пов’язані з багатогранною діяльністю М.Грушевського в строкатому соціокультурному середовищі, починаючи з інавгураційного виступу вченого у Львівському університеті, що викликав чималий резонанс в українських та польських суспільних колах. Особливу увагу В.Тельвак приділяє історіографічним та ідеологічним дискусіям, що розгорілися після виходу перших томів “Історії України-Руси”. На його думку, концептуалізована М.Грушевським історична схема, утілена в перших томах великої “Історії” та науково-популярних працях, стала індикатором виникнення та поглиблення українознавчих дискусій, під час яких поступово легалізувалося саме поняття українства.

У цьому контексті знаковим моментом виступає полеміка довкола німецькомовної “Історії українського народу”, якій присвячено окремий підрозділ. Відзначимо, що В.Тельвак ґрунтовно попрацював над матеріалами, що стосуються зазначеної дискусії, зокрема рецензій представників польської, чеської, румунської та німецької історіографії. Заслугою автора є віднайдення невідомої досі в дослідницьких колах німецькомовної друкованої праці М.Грушевського “Чи вже написана історія русинського народу чи ще ні?”. Дискусії довкола німецького перекладу першого тому “Історії українського народу”, на думку дрогобицького грушевськознавця, дали важливий поштовх для формування українознавчого дискурсу в європейських історіографічних школах. Це значною мірою легалізувало культурне та політичне українство як самобутній феномен у передвоєнне десятиліття. Саме тоді цілеспрямована діяльність М.Грушевського щодо

популяризації національної версії минулого дала свої результати у вигляді дискусій довкола історичної схеми професора та її застосування в історіографічній практиці.

Цікавими є також авторські спостереження щодо впливу дискусій довкола запропонованих М.Грушевським ідей на його власну творчість. В.Тельвак доводить, що вчений нерідко вдосконалював і структурне оформлення, і змістове наповнення власних праць. Наприклад, під впливом полеміки, що розгорнулася довкола першого видання російськомовного “Нарису історії українського народу”, реагуючи на закиди про незадовільне представлення у книзі українського XIX століття, у наступних виданнях учений набагато раціональніше розподілив матеріал за періодами. Під впливом критики зазнала змін також “Історія України-Руси”, свідчення цього – поява оновлених видань перших томів праці.

Дослідженню рецепції творчості М.Грушевського воєнного, революційного та еміграційного періодів життя та діяльності, що охоплюють 1914 – 1923 рр., присвячено третій розділ монографії. Автор зазначає: як і на інтелектуальній творчості вченого, і на її сприйнятті сучасниками позначилися політичні обставини, а оцінки наукового доробку тісно переплелися з характеристиками публіцистичної творчості та громадсько-політичної діяльності. В.Тельвак докладно описує й аналізує нові студії, охоплюючи практично всю світову історіографію. У поле зору дослідника потрапляють рефлексії над науковою публіцистикою М.Грушевського, яка завдяки видавничій діяльності СВУ стала доступною європейській громадськості. Автор звертає увагу читача на той факт, що оцінки творчості вченого були тісно пов’язані зі ставленням до політичної організації, під брендом якої виходили переклади його праць, у більшості випадків – без згоди самого історика. Історичні концепції М.Грушевського в цей час постають уже об’єктивованими від свого творця, впливаючи не лише на наукові та суспільні процеси, а й на його власну долю. Це свідчить, що в період стрімких політичних змін рефлексія наукової спадщини вченого безпосередньо пов’язувалася з характеристикою його громадсько-політичної діяльності та зазнавала глибоких метаморфоз. В.Тельвак докладно аналізує зміни в рецепції творчості М.Грушевського як з боку окремих діячів, так і всередині різноманітних течій та напрямів історіографії. Автор також порушує цікаву проблему співвідношення публічних висловлювань на адресу вченого та закулісних прихованих оцінок його наукової праці. Окремо В.Тельвак зупиняється на численних ювілейних публікаціях, присвячених М.Грушевському, слухно вказуючи, що саме в них найвиразніше випливав образ історика. Узагальнивши розлогий матеріал, автор постулював, що саме під час відзначення ювілею 1916 р. викристалізувався образ “батька нації”, духовного та політичного лідера українства. Пізніше, коли поразка політики Центральної Ради призвела до розчарування широких кіл інтелігенції у правоті суспільно-політичних гасел М.Грушевського, в рефлексіях щодо історика з’явився відомий стереотип “видатний історик – поганий/недалекоглядний політик”. Цей рецептивний стереотип щодо особи М.Грушевського в Україні та за її межами автор простежує в дискусіях і в наступний період.

У четвертому розділі В.Тельвак розглядає сприйняття останнього десятиліття наукової діяльності вченого в українській національній, радянській марксистській, російській емігрантській, польській, чеській, німецькій та французькій історіографіях. Попри те, що проблема тогочасної радянської наукової та псевдонаукової критики М. Грушевського вже потрапляла в поле зору сучасних істориків, авторові вдалося висвітлити її значно глибше. В.Тельвак виявив тонке розуміння тих політичних умов, інтелектуальної атмосфери, в яких накопичувалися вульгарні оцінки спадщини

вченого, крайні варіанти її ідеологізації. Окреме місце відведено розгляду ювілейної грушевськіани 1926 р., яка засвідчила той факт, що творча спадщина М.Грушевського поступово ставала класикою слов'янознавства.

Завершує книгу розділ, в якому аналізується посмертна грушевськіана (некрологи, мемуари, аналітичні статті). Ці публікації, що з'явилися багатьма мовами, автор монографії розглядає як ще одне підтвердження авторитету дослідника в українському та західному культурному світі та початок відліку традицій інтерпретації феномену творчої особистості М.Грушевського у розмаїтості виявів його таланту.

Зазначимо, що праця В.Тельвака видана на доброму поліграфічному рівні, але, на жаль, вельми обмеженим накладом – 300 примірників. У праці представлено розгалужений та професійно оформлений науковий апарат, іменний покажчик, розлогий список джерел і літератури.

Безперечно, монографічне дослідження В.Тельвака є важливим здобутком сучасного грушевськознавства, воно продукує найрізноманітніші думки та інтенції, що засвідчує актуальність порушених проблем, оригінальність авторських підходів та узагальнень. Сподіваємося, що ознайомлення з цією працею сприятиме розв'язанню нагальних завдань як грушевськознавчого, так і загально-історіографічного плану.

Василь ПЕДИЧ

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАТЮК Тарас – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

БІЛА Світлана – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

БІНДЕР Гаральд – доктор філософії (Ph.D.) зі спеціальності історія та економіка Бернського університету (Швейцарія).

ВИРСЬКИЙ Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ВІННИЧЕНКО Оксана – аспірантка історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

ВІННИЧЕНКО Олексій – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ВОЙТОВИЧ Леонтій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

ГАЛИК Володимир – аспірант, викладач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ГАЛІВ Микола – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ГОРІН Сергій – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії НУ “Кієво-могилянська академія”.

ГРЕЧИЛО Андрій – голова Українського геральдичного товариства, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства Національної академії наук України, кандидат історичних наук 15.03.2008.

ГРИНЕВИЧ Тарас – аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ДОВБИЩЕНКО Михайло – кандидат історичних наук, доцент, докторант Центру українознавства Київського національного університету ім.Тараса Шевченка.

ЖИРИК Володимир – провідний спеціаліст науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ЖУК Марта – аспірантка відділу середніх віків Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

ЗАХАРЧУК Олег – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та соціальних технологій Гуманітарного інституту Національного Авіаційного університету.

ІЛЬКІВ-СВИДНИЦЬКИЙ Микола – завідувач відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П.Максименка Наукової Бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка.

КАПРАЛЬ Мирон – доктор історичних наук, провідний науковий спеціаліст Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України.

КЛИМІВ Ігор – аспірант історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

КОПЕЛЬЦІВ-ЛЕВИЦЬКА Галина – викладач кафедри правознавства, соціології та політології історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

КРІЛЬ Михайло – доктор історичних наук, професор завідувач кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка, професор кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

КУЗЬМИН Юрій – аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ЛАЗОРАК Богдан – провідний спеціаліст науково-дослідної лабораторії археології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ЛАЗУРКО Лідія – інспектор навчального відділу інституту підприємництва та перспективних технологій при національному університеті “Львівська політехніка”.

ЛИСЕНКО Сергій – заступник голови і член ради Українського геральдичного товариства. Живе і працює у м. Боярка.

ЛОПАЦЬКА Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання суспільних дисциплін ПВНЗ “Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка С.Дем'янчука” (м. Рівне).

МАСИК Роман – аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

МЕНЬКО Василь – аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

МИСЬКА Роман – науковий співробітник Історико-культурного заповідника “Тустань”.

МОВНА Уляна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту народознавства НАН України.

МУРАВСЬКИЙ Олег – аспірант відділу новітньої історії Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАНУ.

ПЕДИЧ Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

ПЕРЕРВА Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Білоцерківського інституту економіки та управління Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна”.

ПЕТРЕЧКО Олег – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, докторант кафедри археології та античної історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

ПЕТРИК Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ПЕТРИШАК Богдана – молодший науковий співробітник відділу використання інформації документів ЦДІА України у Львові; аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства ЛНУ імені Івана Франка.

ПОПП Руслана – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

СЕНЬКІВ Михайло – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

СКОЧИЛЯС Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археології та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України.

СМУТОК Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

СОВА Андрій – аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

СТЕЦИК Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ТЕЛЬВАК Вікторія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, докторант кафедри археології та античної історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

ТЕЛЬВАК Віталій – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ТИМОШЕНКО Леонід – кандидат історичних наук, декан історичного факультету, завідувач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін, професор, завідувач Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ТИМОШЕНКО Оксана – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії, Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ХАЙ Михайло – доктор мистецтвознавства, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М.Рильського НАН України, професор кафедри музичної фольклористики Національної музичної академії України ім.П.Чайковського.

ЧЕНЬ Леся – кандидат архітектури, доцент кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Національного університету “Львівська політехніка”.

ЧЕРНЕЦЬКИЙ Євген – завідувач сектором інформаційно-краєзнавчої роботи Білоцерківської міської ЦБС, старший науковий співробітник Білоцерківського краєзнавчого музею.

ЮРЕЙКО Ольга – аспірант Львівського національного університету.

ЮРЧУК Оксана – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства Львівського державного аграрного університету.

ЯРЕМЧУК Віталій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету “Острозька академія”.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ДРОГОБИЦЬКИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК**

Випуск XI – XII

Головний редактор – **Леонід Тимошенко**
Літературне редагування – **Петро Мацьків, Орест Пілько**
Переклад англomовних текстів – **Олег Шалата**

Технічний секретар видання:
Богдан Лазорак

Технічний редактор – **Ярослав Зьола**

Адреса редакційної колегії:
Історичний факультет, кафедра всесвітньої історії,
вул. Лесі Українки, 46,
82100 Дрогобич, Львівської обл.
тел.: (03244) 3-81-44,
факс (03244) 3-83-76.
e-mail: cliotima@mail.ru
telvak1@yahoo.com

Підписано до друку 20.11.2008 р. Формат 70x100/16
Папір офсетний. Умов. друк. арк. 59,15. Наклад 150. Зам № 878п.

Видавництво

КОЛО

вул. Бориславська, 8, Дрогобич, 82100
тел. (032-44) 2-90-60, 3-87-32,